

Dr. Kókai Sándor

**Bánság: természet, társadalom, gazdaság
(1718-2011)**

(Tanulmánygyűjtemény)

Nyíregyháza-Kiszombor, 2022.

Előszó

A Bánság: természet, társadalom, gazdaság c. kötet olyan történeti földrajzi aspektusú tanulmányok gyűjteménye, amelyek nagy részét a szerző az elmúlt évtizedben már megjelentette. A másodközléseken alapuló tanulmánygyűjtemény kiadását elsősorban az ösztönözte, hogy e tanulmányok eredetileg kis példányszámban megjelenő szakfolyóiratok, szakkönyvek és konferenciakiadványok részeként kerültek publikálásra, olykor csak a legszűkebb szakmai közösségekhez vagy azok néhány tagjához juthattak el, kizárva az érdeklődők nagyobb csoportjait. A szerző a Bánsághoz kapcsolódó újabb kutatási eredményeit közreadó kötetben tematikailag is rendszerezve három évszázad változásait, tendenciáit követi nyomon, s egészíti ki a Bácska és a történelmi Erdély közötti régió történeti földrajzához kapcsolódó eddigi ismereteinket. A törökökkel vívott háborút lezáró pozsareváci béke és az első világháború végét lezáró trianoni békediktátum századik évfordulója adja a könyv időkeretét. A több mint 800 oldalas kötet negyvenhét esettanulmányt tartalmaz, amelyeket angol nyelvű összefoglaló vezet be és gazdag irodalomjegyzék követ.

Külön bevezető fejezetet szentelt a szerző a Bánsági-alföld természeti-környezeti adottságai, erőforrásai bemutatásának, majd a Temesi Bánság társadalmi-gazdasági folyamatait a 18. században meghatározó összetevőket vette számba, különös tekintettel a felvilágosult abszolutizmust megvalósító uralkodók modernizációs kísérleteinek bánsági elemeire. E tanulmányokban a Temesi Bánság társadalmi-gazdasági jellemzőit és sajátosságait jellemezve a szerző egyértelművé tette, hogy a pozsareváci béke utáni hatalmi, közigazgatási állapot nem számolta fel a régió önálló jellegét, sőt éppen ellenkezőleg, erősítette azt. A Habsburgok a katonai igazgatás bevezetésével közvetlenül a bécsi kormányzerveknek rendelték alá a térséget, amelynek fejlődése a 18. század elejétől felgyorsult. A 18. századi modernizáció mélységét, a társadalmi-gazdasági folyamatok strukturális változását azonban nagymértékben befolyásolta az egyes bánsági mezo- és mikrorégiók (pl. Határőrvidék, Szörénység, Deliblát stb.) tényleges társadalmi-gazdasági állapota, s ebből kifolyólag a táj- és erőforrás-használat, illetve a környezetgazdálkodás jellege és színvonala.

A tanulmányok közel fele a dualizmus kori Magyarország keretében tárgyalja a Bánság helyét és szerepét. Elsősorban az etnikai térszerkezet módosulásairól, e struktúra finom hangolására kerül sor, a kisebb bánsági népcsoportok sajátosságait is sokoldalúan bemutatva, a kulturális sokszínűségről és a gazdasági fejlődésről (pl. rizstermelés, filoxéra-vész hatásai a Versec környéki szőlőkultúrában stb.) kap az olvasó árnyaltabb, de reális képet. A mezőgazdasági birtokstruktúráról az Al-dunai kereskedelmi forgalmon át a helyi érdekű vasútvonalak kiépítéséig húzódik az az ív, amelyek egyszerre jelzik a Bánság újabb – a dualizmus korában zajló – modernizációjának pozitív érvényesülését és nehézségeit. A gazdaság egyes ágazatainak jellemzése mellett a demográfiai

folyamatok átfogó sajátosságairól, az etnicitás és (inter)kulturalizmus, illetve a sokszínű identitásbeli gyökerekről és tényekről olvashatunk többek között.

A tanulmányok alapján egyértelművé válik, hogy a bánsági kommunikáció (amelybe a nemzetiségek feletti és a nemzetiségek közötti érintkezések széles skálája tartozik) interkulturális jellemzőkkel rendelkezett, ahol a kiválasztott közvetítő nyelv alkalmazására a kialakult erőviszonyok, hagyományok, gyakorlatok, megállapodások szerint került sor. Meghatározóak a más kultúrák sajátosságairól tudomást vevő, de mélyebben nem involválódó, szintézisre nem törekvő tapasztalati élmények voltak. Ugyanakkor a nyelv- és kultúra-közösségek néhány eleme között kialakultak az integrált kommunikációnak olyan mélységei is, amelyben a nyelvi kultúrák integrálódása egyértelműen multikulturális elemekkel (pl. különböző nyelvi-, etnikai-, politikai-, kulturális-, gazdasági- és egyéb közösségek között átívelő, a konszenzuson és megértésen alapuló együttműködések stb.) rendelkezett. A más kultúrákkal szervesen együttműködő, integrált, szintetizált és empatikus társasvilág-alkotás azonban csak a nagyobb városokban valósult meg és itt vezetett reflektív élményekhez a résztvevő egyén számára. A településhálózati sajátosságok részletes bemutatása, hierarchikus és térszerkezeti konfigurációjának elemzése fontos összefüggéseket és kapcsolatrendszereket tár fel. Mindezek egyértelművé teszik a megállapítást: a Bánság ekkor valóban a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiója volt.

A szerző a tanulmányok közel harmadában a trianoni békediktátum óta eltelt időszak társadalmi-gazdasági változásainak vázlatát nyújtja. A demográfiai és településhálózati változásokon túlmenően azonban érthető okok miatt kevesebb szó esik a gazdasági változásokról, részben azok politikailag is determinált jellege, részben mindezek országok szerint eltérő jellege miatt.

A szerző a történelmi földrajz friss szemléletű módszereit alkalmazva törekedett a problémák komplex megközelítésére és feltárására. Megállapításait sikerrel foglalta szintézisbe, és korábbi kutatási eredményein túllépve ismét hiánypótló könyvet alkotott. Hiánypótlót, mert a Bánságról korábban az átlagosnál is kevesebb tudományos mű született. Német, román és szerb szerzőkkel vitázva dr. Kókai Sándor leegyszerűsítések helyett komplex és objektív válaszokat fogalmazott meg. Hézagpótló e mű, amely mintát ad a történelmi Magyarország más tájegységeinek/régióinak átfogó, alapos kutatásához. Olyan könyvet ajánlhatok az érdeklődők figyelmébe, amely árnyalt és gazdag képet nyújt egy földrajzi és kulturális térség meghatározó három évszázadáról, és elősegítheti a Bánság közös jövőjének formálást akár lokális, akár eurorégiós keretekben.

Isaszeg, 2022. január 06.

Dr. Frisnyák Sándor
professzor

Adalékok a Bánsági-alföld régi vízrajzához

Additions to the old hydrography of the Banat-lowlands

Abstract

The natural-environmental endowments and resources of the Banat were available in a differentiated way to the growing and ethnically divided society. The microformal regions of the flood-free areas (eg loess terrace islands, valley and high plains, hills, quicksand areas, etc.) allowed the diverse, predominantly favorable natural geography of the region to 18-18. century exploitation. The utilization of floodplains has always depended on the total land use of a given region. The priorities - farming, animal husbandry and floodplain incomes - varied depending on the possibilities of land use and the size of each area. The close relationship between man and the geographical environment in the Banat Plain also meant that society sought to maximize the economic potential of the landscape, maintaining the ecological balance, including industry, agriculture, public transport, until the start of river regulations and flood relief. different forms of trade. Based on the natural-environmental endowments and peculiarities of the Banat, it is an extremely important region, where the natural-environmental and ecological values scattered in other regions of the Carpathian Basin can be studied best within a small area.

Bevezetés

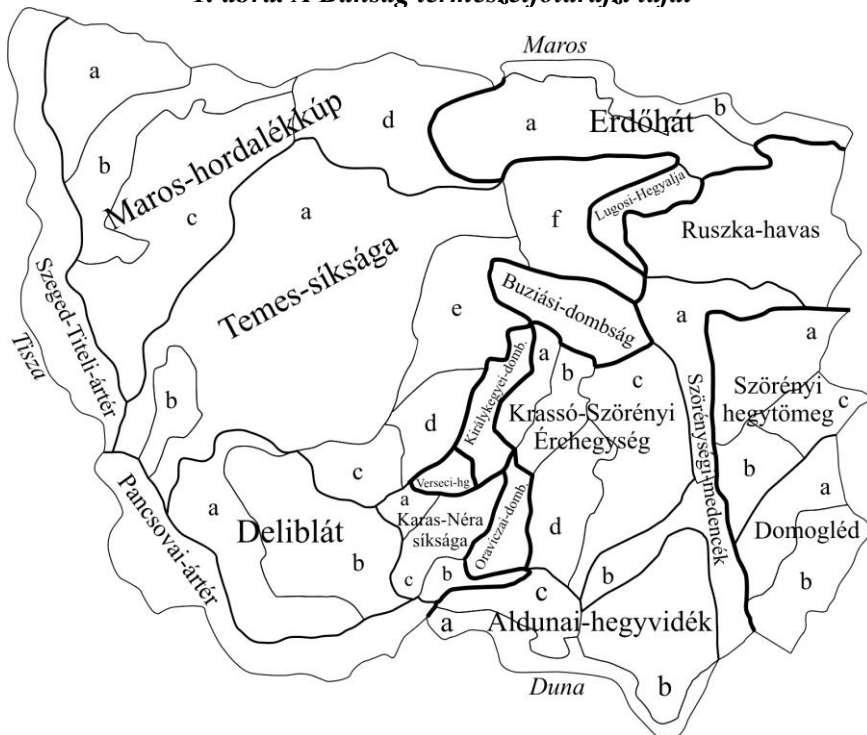
A Bánsági-alföld folyószabályozások előtti vízrajzi állapotának ismerete alapvető, mind a tájhasználat kialakulásának és változásának, mind a települések kialakulásának és fejlődésének értelmezéséhez. A korabeli vízrajzi állapotok feltárásával komplexitásában értékelhetők azok a társadalmi-gazdasági változások, melynek egyik meghatározó eleme e természeti erőforrás racionális felhasználása. A vízrajzi viszonyok ismerete az adott területen élő társadalom szempontjából mindig kiemelkedő fontosságú volt, s prioritása évezredek óta megkérdőjelezhetetlen.

A Bánsági-alföldet északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna határolja, keleti határa azonban nehezebben vonható meg. Általánosan elfogadott vélemény, hogy e határ a Lipppa–Temesfüzes–Lugos–Buziasfürdő–Zsidovin–Versec–Fehértemplom településekkel meghúzott vonalon haladó kétszáz méteres szintvonalal azonos (*1. ábra*).

A Bánsági-alföld morfológiai képében két magassági szint különül el. A hegységkeretből kilépő folyók újharmadkori hordalékkúp-síkságai (pl. Verseci-hát, Vingai-, Gátaljai-magassíkság stb.), melyek tszf. 100 m-nél magasabb

helyezkednek el, valamint az alluviális síkságok (pl. Marosszög, Pancsovai-ártér, Aranka-sík stb.) tszf. 75–100 méter közötti térszínei. A negyedkori üledékekkel borított alluviális síkságok látszólag homogén felszínei további két alapvető morfológiai szintre tagolódnak, az ártéri síkságokra és az ármentes térszínekre, amelyek a Bánsági-alföld szabályozások előtti vízrajzi állapotának domináns elemei voltak.

1. ábra. A Bánság természetföldrajzi tájai

Forrás: Pannon Enciklopédia alapján saját szerkesztés

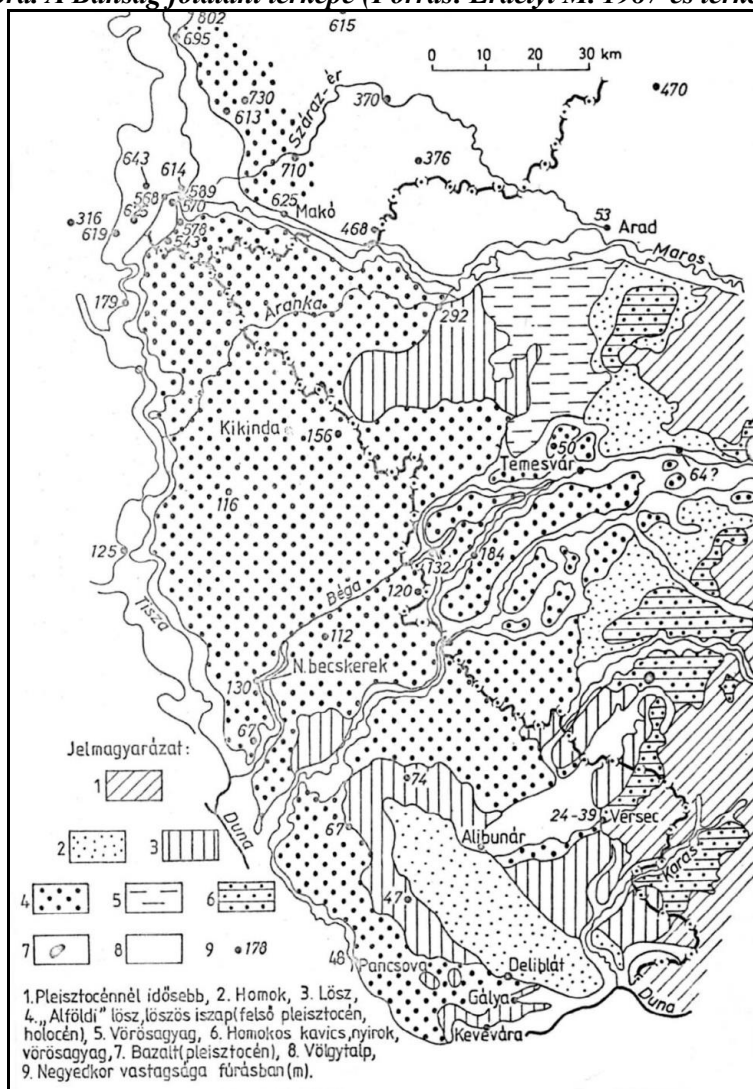
E táj a gyenge függőleges tagoltság ellenére mikro formákban gazdag, amelyek a gazdasági hasznosítás (pl. az agrártermelés térstruktúrája, a település-hálózat elemeinek kapcsolatrendszere stb.) szempontjából is eltérő lehetőséget kínáló tájak (tájtípusok) mozaikjaiból állnak. A tanulmányban vázolt táji adottságok alapvetően a földtörténeti negyedidőszaki felszínfejlődés eredményeként alakultak ki.

I. A vízrajzi arculatot meghatározó tényezők

A vízrajzi arculatot meghatározó harmad és negyedidőszaki felszínfejlődés elválaszthatatlan a Kárpát-medence és a Nagyalföld hidrográfiai sajátosságait meg-

határozó két folyó (Duna, Tisza) felszínalakító tevékenységétől. E mellett régiókban kiemelkedő szerep jutott a Marosnak, valamint a Bánsági-hegyvidékről érkező – kisebb vízhozammal és hordalékszállítással rendelkező – folyóknak (pl. Bega, Temes, Poganics, Karas, Néra stb.). Ez utóbbi folyók szerepe és jelentősége makro regionálisan fontossá vált, mind a térbeli, mind az időbeli változások tekintetében. Témánk szempontjából a pliocéntól napjainkig tartó időszak folyamatainak vázlatos áttekintése szükséges, mert a Bánsági-alföld felszínén e korokból származó üledékek jelenléte meghatározó (2. ábra).

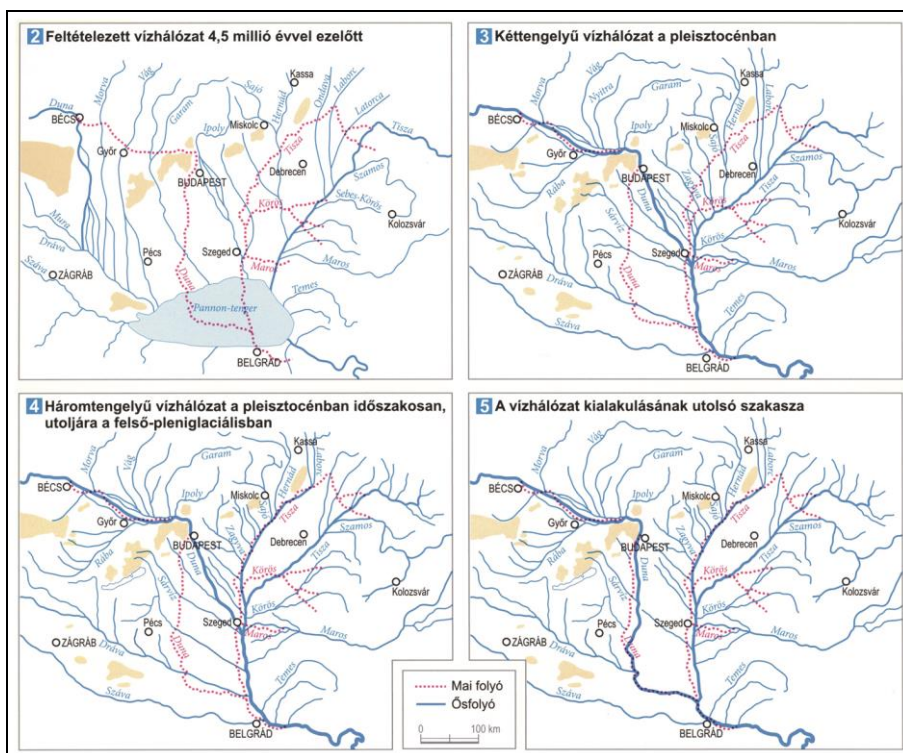
2. ábra. A Bánság földtani térképe (Forrás: Erdélyi M. 1987-es térképe)

1.1. A Bánsági-alföld felszínfejlődésének folyamata a pliocénban

A pliocén idôszaki felszínfejlődés folyamatát tekintve a Bánság síkvidéki területein a folyóvízi hordalékkúpokról vannak a legbôvebb ismereteink. Cholnoky Jenô megállapítása szerint az Alföld-peremi folyóvízi törmelékkúpok közül az egyik legnagyobb és legszebb a Maros alföldi nyílásában alakult ki (Cholnoky J. 1935). Somogyi Sándor véleménye szerint a Maros Alföld-peremi hordalékkúpja a felsô-pannon idôszaknál korábban nem alakulhatott ki, mindazok ellenére, hogy a Maros folyó Déva és Lippa közötti szakasza már korábban folyóvölgygyé fejlôdött (Somogyi S. 2000).

Az Erdélyi-medence pliocén idôszaki belsô tava ugyanis a Maros hordalék nagyobb részét a medencén belüli lerakódásra kényszerítette. A Maros-hordalékkúp extrém nagyságát magyarázza, hogy akkor a folyónak még jóval nagyobb volt a víz- és hordalékszállítása, mert az Olt erdélyi vízgyûjtô területe is hozzá tartozhatott. A pliocén idôszaki Maros-törmelékkúp nyugati határa vitatott, elsôként Cholnoky Jenô határolta le: Temesvár–Szezlak–Battonya–Simánd helységekkel, a Zámi-szorostól mintegy 40-50 km sugarú félkörrel.

3–6. ábra. A Bánsági folyók vízrajzi állapota a pliocéntól napjainkig
(Forrás: Magyarország Nemzeti Atlasza, 71. o.)

Alig van ismeretanyagunk a Maros hordalékkúptól délre elhelyezkedő Dél-alföldi-süllyedékhez kapcsolódó folyók (pl. Bega, Temes, Karas stb.) pliocén hordalékkúpjairól. A Maros hordalékával párhuzamosan a Dél-alföldi-süllyedék medencéjébe az Ős-Duna és mai jobboldali mellékfolyói (pl. Dráva, Száva stb.) pliocén hordalékának egy része is eljuthatott (3-6. ábra). Mindez azt is feltételezi, hogy a Kárpát-medence fő folyói a délkeleti kifolyás (Vaskapu) előterében találkoztak a pliocén végén, s már ekkor aktív szerepet játszottak a Dél-alföldi-süllyedék feltöltésében (Somogyi S. 2000).

I.2. A Bánsági-alföld felszínfejlődésének folyamata a pleisztocénben

A pliocén-pleisztocén határán felújuló kéregmozgások (alpida orogenezis bakui fázis) és a pleisztocén glaciálisok és interglaciálisok együttesen a folyóvizek denudációs-akkumulációs tevékenységének változását eredményezték. Az alföldi medence délkeleti részén a negyedidőszaki süllyedés mértéke elérhette a 400-500 métert (Somogyi S. 2000), ezzel a Dél-alföldi-süllyedék a Kárpát-medence egyik legfontosabb folyóvízi erózióbázisává vált.

Mindez befolyásolta a Maros alföldi szakaszának folyásirány-változásait és hordalékkúp-palástjának fejlődését (4-5. ábra). A Maros alsó szakaszának pleisztocén kori változásait döntően határozta meg a pliocén végén kialakult – Szolnok-Titel közötti – árok is, amelynek mindenkori legmélyebb pontja szerint – Szentes és Törökbecse között – váltakozott a folyó torkolati helye. Függetlenül attól, hogy ebben az árokban az Ős-Duna (Tiszaföldvárnál érthette el) vagy az Ős-Tisza, illetve a két folyó együttes víztömege hömpölygött e déli irányba. A Duna-Tisza-köze déli részének (Jánoshalma-Szabadka-Zenta) pleisztocén végi megemelkedése a holocén kezdetére egyértelművé tette, hogy a Szolnok–Titeli-árok feltöltésébe a Duna szerepe megszűnt, átadva helyét a Tiszának.

A Maros völgykapujából kilépve (Máriaradnánál a legmagasabb: tszf. 130 m) a Körös-vidéki-süllyedéktől (alsó- és felső-pleisztocén) a Dél-alföldi-süllyedékig (közép-pleisztocén) változó irányokba haladva tovább építette törmelékkúpját. A Maros jelenlegi futásvonalától északra és délre lévő hordalékkúp-felszín (8400 km²) jelentősen különbözik (Márton Gy. 1914). A Maros futásirányainak változásai napjainkig felismerhetők az Erdőhát és a Vingai-magassík területén (pl. Beregszó, Slatina mai völgyei stb.). Az Erdőhát lealacsonyodó dombvidéke számtalan széles pleisztocén Maros paleo-medret rejt (Mike K. 1991), melyek közül az egyik legszebb Vinga határában tanulmányozható (7. ábra). E völgyekre jellemző, hogy szélességükhöz mérten jelentéktelen vízfolyás van bennük, amelyek napjainkban a Bega folyó felé vezetik vizeiket. A Maros Aradtól nyugatra mélyen át is vágta törmelékkúpját (Somogyi S. 2000), melynek két szárnya megmaradt. Cholnoky Jenő felismerte, hogy a Maros ki is szélesítette völgyét törmelék-kúpján, s újabb törmelékkúpot rakott le a pliocén végén és az ópleisztocénban.

A Maros felső pleisztocén hordalékkúpja, a felszíntől kb. 160 m mélységig tart (Molnár B. 2007). A két megmaradt törmelékűp palástról – amelyek felszínét a pleisztocén végén lösz borította be – sugarasan szétfutnak a folyó egykori medermaradványai. E fiatalabb törmelékűp alacsony felületén két alig elhalt fattyúág (Aranka, Szárazér) – a holocénban már csak árvizeinek túlfolyói-ként funkcionáltak – tart a Tiszának. A törmelékűp Maros menti északi peremén helyezkedik el Arad és Pécska, a délin Új-Arad, Zádorlak, Fönlak, Székesút, Nagyfalva és Perjámos. Ettől nyugatra a Maros holocén feltöltődő síkságra ér, ahol sokat változtatta futását. A Maros ópleisztocén hordalékkúp-palástjának külső határa: Zsombolya–Makó–Orosháza–Békéscsaba térségéig nyomozható, Zámtól mintegy 80-100 km sugarú félkörben (Somogyi S. 2000).

7. ábra. Pleisztocén időszi Maros paleo-meder Vinga környezetében
(Forrás: A második katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés)

A Dél-alföldi-süllyedék pleisztocén időszi fejlődésének egyik kulcsa a Delibláti-homokvidék – melynek csak a központi legmagasabb területe a Delibláti-homokpuszta (Frisnyák S. – Kókai S. 2019), amely napjainkra erdős-ligetes táj – és tágabb környezetének fejlődéstörténete. A homok összetétele, szemcsemérete és formája egyaránt azt erősíti, hogy nem erősen lekotatott ún. tipikus futóhomok. Azaz helyben keletkezett, s folyók által itt lerakott hordalék, amelyet a szél többszörösen megmozgatott. Ez utóbbi tény igazolják a homokrétegek között található eltemetett talajrétegek is (Frisnyák S. – Kókai S. 2019). A Delibláti-

homokvidék előtereiben elhelyezkedő típusos lösz területek jelentős magasságig (Dumaica tszf. 251m) emelkednek, melyek pleisztocén eredete kétségtelen.

A löszképződés idején e területek az akkori árvízzel borított térszínektől magasabban helyezkedtek el. Ennek pontos mértékét nem tudjuk, de azt igen, hogy a Pancsovai löszös hát magasabb térszínén (tszf. 100 m felett) típusos lösz, míg az alacsonyabb térszínén (tszf. 80-90 m) már infúziós lösz található. A Dél-Bánság-ban elhelyezkedő Delibláti-homokvidék magasabb helyzetű homokkal és lösszel borított területét minden oldalról fiatal sülyedékek (felső-pleisztocén, holocén) határolják (pl. Alibunári mocsár, Pancsovai-ártér, Karas torkolatvidéke stb.), amelyek feltöltődése a holocénban is folytatódott. A Delibláti-homokvidék nagy kiterjedésű hordalékkúpját Somogyi Sándor a Karas és a Néra folyók együttes pleisztocén kori feltöltő munkája eredményének tartotta (Somogyi S. 2000).

A Bánsági-hegyvidékről kilépő folyók útvonalváltozásait a kutatók sajnos az elmúlt két évtizedben sem tanulmányozták. Az azonban a folyásirány változások konkrét ismerete nélkül is látható, hogy az említett két kis folyó nem alakíthatott ki ilyen nagy hordalékkúpot. Kézenfekvőnek tűnik az Ős-Duna, az Ős-Temes, az Ős-Bega és az Ős-Berzava folyók szerepe is e folyamatban.

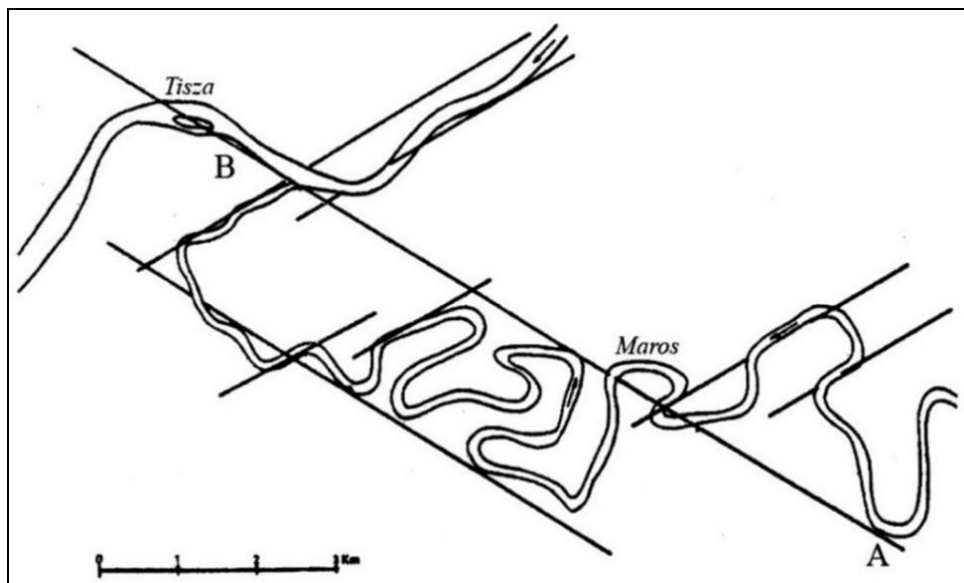
I.3. A Bánsági-alföld felszínfejlődésének folyamata a holocénben

A Tisza észak-dél irányú futásirányának rögzülése mellett a Maros – több ágra szakadva – a Kárpát-medence legnagyobb holocén un. „szárazföldi” deltatorkolatát építette ki. A Maros pliocén-pleisztocén hordalékkúpjától nyugatra elhelyezkedő belső delta egyes fattyúágainak aktivitása (víz- és hordalék-szállítása) és futásiránya folyamatosan változott, melynek hazai elemeit (pl. Száraz-ér stb.) jól ismerjük (pl. *Katona O. et. al.* 2012, *Kiss T. et. al.* 2013, *Süsmeghy B et. al.* 2013 stb.), országhatáron kívüli területeit sajnos kevésbé (6. *ábra*). A tektonikus mozgások eredményeként a Maros saját hordalékkúpján vándorolt, szélesítette, bővítette, formálta azt. Legyező alakú hordalékkúpját a felső-pleisztocénben hagyta el, és a Száraz-ér, Aranka mentén alakította hordalékkúpját. A folyó végleges vonalát a Szeged környéki sülyedések hatására vette fel. A negyedidőszaki tektonikai mozgások közül jelentős a Perjámos–Szeged vonal sülyedése, ez magához vonzotta a folyót, így igen vastag üledék halmozódott fel.

A szárazföldi delta déli fattyúágainak kiszakadási helyeit, csak a Maros folyó alsó szakaszának (Perjámos–Szeged) részletesebb szerkezeti elemzésével tudjuk értelmezni. A folyó alsó szakaszán a változó futásfejlődésnek alapvetően földtani-geológiai okai vannak. A szabályozás előtti Marosnak bonyolult, szerteágazó erekkel, morotvakkal, mocsarakkal átszőtt un. szárazföldi deltatorkolata volt, ahol fattyúágai is funkcionáltak. Alföldi szakaszán zátonyos és szigetképződésre hajlamos rendkívül kanyargós folyómedrét lokális jelentőségű törésvonalak is befolyásolták (8. *ábra*). A szerkezeti

mozgásoknak a mederalakulást irányító hatása kettős. Egyrészt megszabják a Maros futásának Perjámos és a torkolat közötti vezérirányát (az ÉNy–DK irányú törésvonalak által meghatározott süllyedő árokból a Maros nem tud kilépni). Emellett azonban megfigyelhetjük azokat a szakaszokat is – mint pl. Szőreg és Klárafalva, Kiszombor és Ócsanád között és még néhány rövidebb szakaszon – ahol az ÉK–DNY irányú haránt-törések tagolják az ezekre közel merőleges ÉNy–DK irányú szerkezeti árkokat.

A mintegy 6-8 km hosszúságú ÉNy–DK-i szerkezeti árkokban a Maros rendkívül kanyargóssá válik. Ezeken a szakaszokon esése is csökken (pl. Nagyfalva–Perjámos, ill. Ócsanád–Kiszombor között 6-8 cm/km), míg az árkokat összekötő szakaszokon (pl. Ferencszállás–Deszk között 20 cm/km) növekszik. A folyó esésének fenti változásai azt eredményezték, hogy a meglassuló szakaszokon – az erőteljesebb üledéklerakódás miatt – medre rendkívül kanyargóssá vált, könnyen kilépve a medréből Ócsanád, Kiszombor és Deszk-Szőreg tájékán nagy kiterjedésű, mocsaras ártere alakult ki. Kedvező földtani szerkezeti-állapot alakult ki ahhoz is, hogy fattyúágai (pl. Felső-Aranka, Porgány-ér, Ladányi-ér stb.) itt szakadjanak ki belőle, s a felesleges víz egy részét a Tisza felé vezessék le. A Maros torkolati szakaszát meghatározó aktív törések csapásirányai Ócsanád és Nagyfalva között párhuzamosan megismétlődnek, sőt Perjámos és Óbesenyő között meghatározzák az Aranka vonalának futását is. E törésvonalak és az általuk meghatározott árkok egyik fontos metszéspontja Perjámos–Nagysáncnál található, s így itt szakadt ki a Galaczka nevű fattyúág is a Marosból.

8. ábra. A Maros torkolati szakasza Buday Mihály 1840. évi térképén

A Bánsági-hegyvidék nyugati peremén a holocénban ugyan olyan peremsüllyedékek keletkeztek (pl. Alibunári-mocsár, Illancsai-mocsár stb.), mint a Nagyalföld Marostól északra fekvő területén (pl. Sárrétek, Rétköz, Bodrogszék stb.). A Temes folyótól délre kialakult rossz lefolyású medencék részben elgátolás, részben azonban itt is a holocén süllyedések eredményei.

E peremsüllyedékek egyes részeit még a folyószabályozásokig sem tudták feltölteni a hegyvidékről lefutó folyók (pl. Bega, Temes, Berzava stb.). E délbánsági peremsüllyedékek táplálásából a holocénban a Marost már kizárhatjuk, mert a Vingai-magasság korábbi – a felszínén lévő lösz alapján feltehetően pleisztocén végi – kiemelkedésével elzárta ezt a lefolyási lehetőséget. A peremsüllyedékek kialakulásával párhuzamosan a Deliblati-homokpuszta és szűkebb környezete is kiemelkedett, ami a délbánsági vízrendszert teljesen átalakította. A Temes és a Bega kilépve a Bánsági-alföldre nem délnek fordult, a Deliblati-homokvidék nagy hordalékkúpját északról megkerülve a Szolnok–Titeli árok felé vette az irányt. A két folyó torkolatvidéke a szabályozásokig nem különült el, s a korabeli térképeken jelentős összefolyások figyelhetők meg.

II. A Bánsági-alföld vízrajzi állapota a folyószabályozások előtt

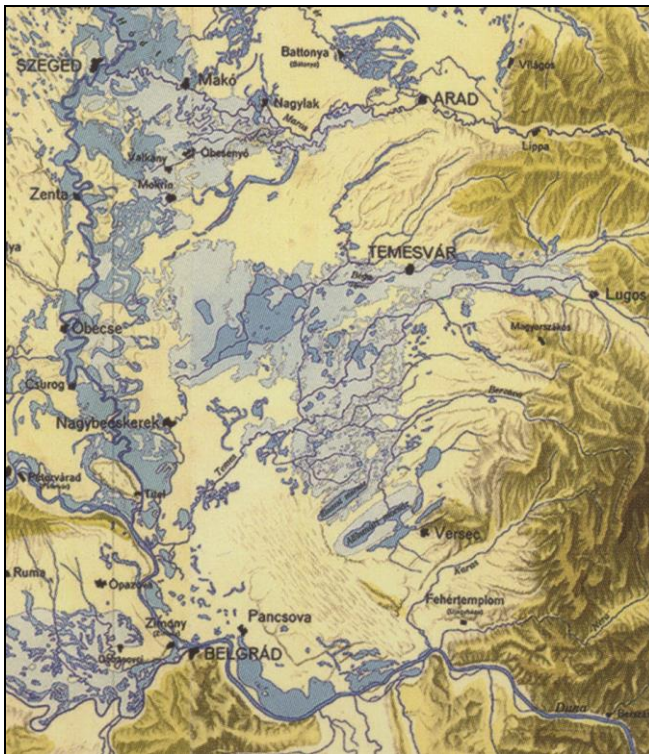
A Bánsági-alföld komplex folyószabályozási és ármentesítési munkálatok előtti vízrajzi képét a korabeli térképek és egykorú írott források alapján rekonstruálhatjuk. A török megszállás alól 1718-ban felszabadult területről már a 18. század első felében készültek részletes és áttekintő térképek (pl. 1722–23, 1755 stb.). E térképek alapján megállapítható, hogy a Bánsági-alföld felszínének egyik legjellemzőbb sajátosságát a szövevényes vízhálózat adta. A Bánsági-hegyvidékről lefutó folyók (pl. Temes, Bega, Berzava stb.), illetve a Maros és fattyúágai (pl. Aranka, Porgány-ér stb.), valamint a hordalékkúp-peremeken eredő vízfolyások (pl. Beregszó, Nyárad stb.) együttesen tagolt vízrajzi képet alakítottak ki. Mindezt tovább gazdagították a folyók mentén (pl. Duna, Tisza stb.) lévő állandó és időszakos vízborítású lápos-ingoványos területek (9. ábra). A holocén süllyedék-területek ekkor is jelentős kiterjedésű mocsárvidékekkel (pl. Alibunári-, Illancsai-, Fekete-mocsár stb.) rendelkeztek.

A folyószabályozások előtt a Bánsági-alföld termékeny területének mélyedéseit mindenütt nádas, gyékényes rétségek borították. A legnagyobb kiterjedésű mocsarak, lápok és tavak néhány alapadatát az első táblázatban gyűjtöttük össze (1. táblázat). A széles, mocsaras ártereken a folyók – áradások alkalmával – finom iszaptól álló, humuszban gazdag rétegeket raktak le. A Maros mentén élők úgy tekintettek az áradásokra, mint az ókori egyiptomiak a Nílusra, azaz a folyó áradása felért egy trágyázással (Kiss M. H. 1940). A Maros magas vízállása mellett az Aranka is folyóvá dagadt, s óriási területeket öntött el Felső-Torontálban (10. ábra).

1. táblázat. A Bánsági-alföld nagyobb kiterjedésű mocsarai és tavai

Név	Területe (kat. hold)	Tengerszint feletti magassága	Tápláló folyója	Település
Alibunári mocsár	35914	74-76 m	Moravica	Alibunár
Illancsai-mocsár	40000	75-76 m	Borzava	Illanca
Fekete-mocsár	200000	80-81m	Ó-Bega	Ítetebe
Tiefer Morast		82-82 m	Ó-Bega	Ótelek
aldunai „réti földek”	154790	68-71 m	Duna	Pancsova
Ostrovo	na.	78 m	Tisza	Melence É.-ra
Okányi-láp	na.	75-76 m	Tisza	Melence D-re
Ruszanda-tó	na.	78 m	Tisza	Melence
Fehér-tó/Császár-tó	na.	74 m	Bega	Lukácsfalva
Sirina-tó	na.	80 m	Tisza	Törökkanizsa
Kopovo	na.	77 m	Tisza	Törökbecse
Ludas-tó	na.	75 m	Tisza	Aradác
Kulpin-mocsarak	na.	71 m	Bega	Csenta
Veliko Blato	na.	73 m	Temes	Borcsa
Nagy-láp	na.	70 m	Duna	Gaja-Dubovac

Forrás: Lászlóffy W. – *A Tisza c. könyvének adatbázisa alapján saját szerkesztés*

9. ábra. A Bánság vízrajzi állapota a szabályozási munkák megindulása előtt
(Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hu/3/3e/Karpat-medence_vizrajz.png)

II.1. A Maros folyó vízrendszerének vízrajzi állapota

A Maros szabályozás előtti alföldi (Lippa-Szeged) szakasza rendkívül bonyolult, szerteágazó erekkel, régi morotvakkal, mocsarakkal átszőtt vízrendszer volt. A Maros zátonyosodásra, szigetképződésre hajlamos medrében számos nagy sziget alakult ki. A Maros fiatal – beágyazatlan – alföldi meder szakasza, egyrészt fokok, erek és morotvák kialakulását, másrészt pedig jelentős területek vízborítottságát is eredményezte. A szabályozások előtt oly mértékben változott a meder, hogy 10-20 évenként újabb és újabb felmérésekre volt szükség. Jellemző volt a Maros vízrendszerére, hogy a folyó árvizei a síksági szakaszon mindkét oldal felé (a jobb oldalon a Száraz-ér, a bal oldalon az Aranka rendszerén keresztül) megcsapolódtak és szétterülve utat találtak a Marosszög, illetve DNy-i irányban a Bega és a Tisza alsóbb folyása felé.

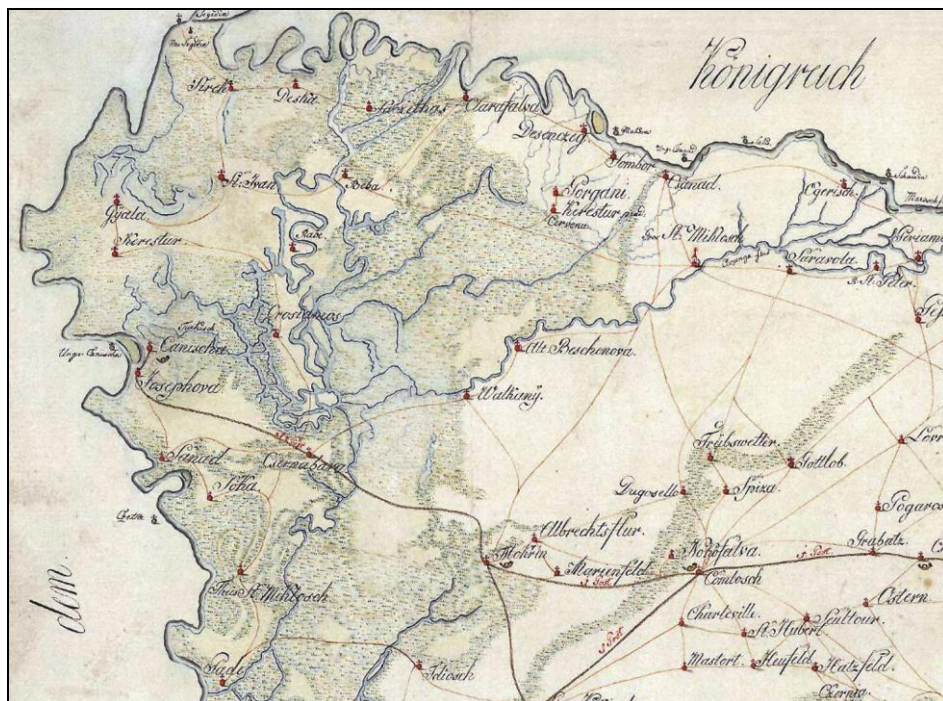
2. táblázat. A fontosabb bányási folyók néhány hidrológiai jellemzője

A főfolyó neve	A folyószakasz neve	Hossza (km)	Esése (cm/km)	Vízgyűjtő terület	Vízhozam (max.)
DUNA	Pancsova–Kevevára	45,4	0,04	1944,1	12500 m ³ (Belgrád)
	Kevevára–Bazias	35,3	0,05	44968,4	
	Bazias–Orsova	66,4	0,06	2324,2	
TISZA	Szeged–T.becse	113,9	3,10	-	3867 m ³ (Títel)
	T.becse – Bega tork.	53,3	3,10	-	
	Bega tork. – Dunai tork.	9,7	1,50	-	
MAROS	Konop–Óthalom	60,0	39,20	-	2000 m ³ (Arad)
	Óthalom–Apátfalva	102,0	8,50	-	2270 m ³
	Apátfalva–Szeged	30,0	20,00	-	(Makó)
TEMES	Hattyas–Temesség	40,1	0,34	1209,9	671,0 m ³ (Lugos)
	Temesség–Csávós	40,7	0,23	380,2	1225 m ³
	Csávós–torkolat	30,4	0,18	210,7	(Pancsova)
BEGA	Forrás–Kiszető	90,7	11,66	1756,6	330,0 m ³ (Kiszető) 500 m ³ (N.becskerek)
	Kiszető–Temesvár	50,0	0,36	467,5	
	Temesvár–Ótelek	33,0	0,18	12,0	
	Ótelek–B.szt.györgy	21,1	0,38	2240,4	
	B.szt.györgy–torkolat	16,2	1,92	900,5	
ÓBEGA		142,7	1,45	2974,0	170,0 m ³
BEREGSZÓ		na.	0,20	na.	80,0 m ³
POGANICS		109,8	6,30	693,2	110,0 m ³
ARANKA		176,0	18,00	1347,0	na.
BERZAVA		166,0	na.	1190,0	222,0 m ³
KARAS		110,0	na.	1400,0	na.
NÉRA		126,0	na.	1420,0	na.
TEMESINA		na.	na.	na.	21,0 m ³
SURGÁNY		na.	na.	na.	9,0 m ³

Forrás: Lászlóffy W. – A Tisza c. könyvének adatbázisa alapján saját szerkesztés

A Maros esése Lipppa–Szeged között – a szabályozások előtti 270 km hosszú szakaszán – összesen 83,5 méter, így átlagos esése 31 cm/km. E szakaszon belül azonban markáns különbségek voltak a folyó esését tekintve (2. táblázat), amely a szabályozás után is megmaradt. Az Őthalom–Apátfalva szakasz kisebb esése azt eredményezte, hogy a felsőbb szakasz árhullámai itt meglapsultak, mintegy ráfutottak e szakaszra, megfelelő lehetőséget teremtve ahhoz, hogy itt szakadjanak ki a kanyargó folyóból a kisebb erek (pl. Ladányi-ér, Porgányi-ér, Csura-bara stb.) és a nagyobb fattyúágak (pl. Aranka, Száraz-ér stb.). A Maros árvizei alkalmával gyakorlatilag az egész szárazföldi deltáját elborította, mindössze néhány löszterasz-sziget maradt vízmentes (Kókai S. 2010).

Rendszerint az alsószakasz jellegű, kanyargós Maros vize öntötte el e vidéket, a Tisza és a Maros együttes áradása ritkább eseménynek számítottak. Amikor ez bekövetkezett katasztrofális árvíz lett a következménye. Ilyen nevezetes évek voltak: 1712, 1733, 1816, 1830, 1836, 1859. A folyószabályozásokig Észak-Torontál területét az Aranka folyóig, kiterjedt mocsarak borították (10. ábra).

10. ábra. A Marosszög vízrajzi állapota (1805)

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/488/>

Az egykor összefüggő, szövevényes vízrendszer a szabályozások előtt minden évben funkcionált, az extrém árhullámok egyikére (1816) Vedres István így emlékezett:

„...*Torontál vármegyének nagyobb része is víz alatt hevert akkor. Szegedről a kikindai vásárra hajókon mentek a kereskedők és a mesteremberek, és onnét a Bega-csatornáig szabadon lehetett mindenfelé csónakázni...*”.

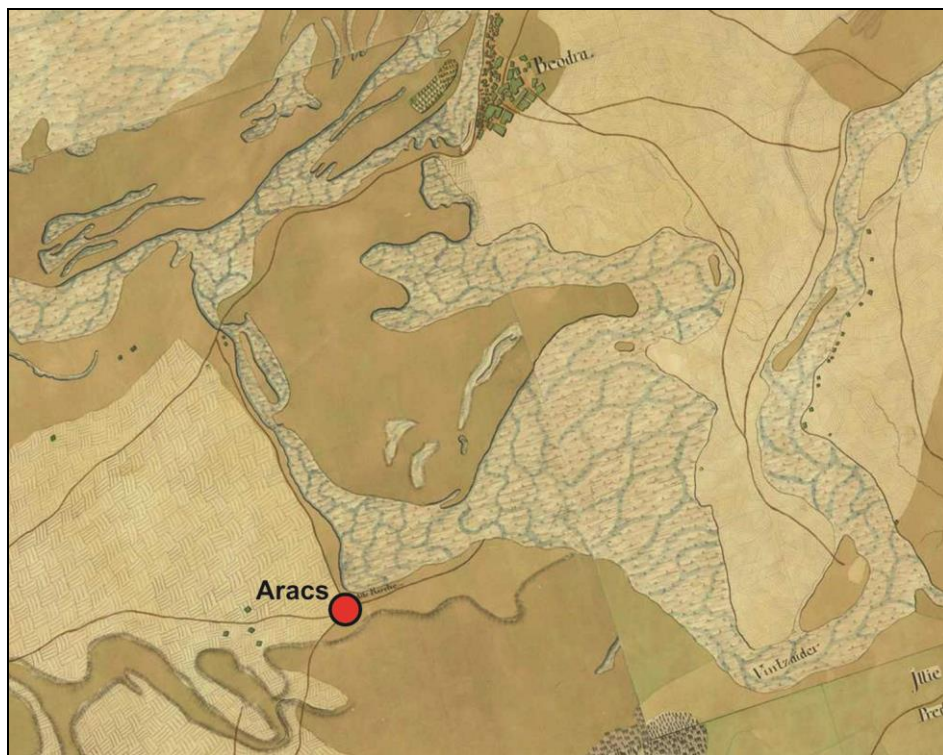
Mivel a Maros bal partján lévő területek DNy-i irányba lejtnek, a Marosból Ócsanád és Kiszombor között kilépő erek (pl. Ladányi-ér, Porgányi-ér stb.) is az Aranka felé haladnak, egykor ezek is levezették a Maroson levonuló kora tavaszi, kora nyári, néha késő őszi áradások vizének egy részét, előntve és táplálva a mélyebben fekvő területek nagy kiterjedésű mocsarait és lápjait.

Az Aranka Főnlaknál szakad ki a Marosból, s torkolatáig szeszélyesen kanyarogva hosszú utat (176 km) tesz meg, amíg a Padé és Szaján közötti mocsáron keresztül több ágra szakadva eljut a Tiszáig, miközben a Főnlak–Padé közötti távolság légvonalban alig 80 km. Az Aranka a Maros „túlfolyója” volt. A Marosnak a holocén egész tartama alatt az Aranka felé is volt lefolyása. A szabályozás előtt az Arankát a Maros egyik ágának tekintették (*Ortway T.* 1882). Nagyobb árvizek idején érkező vízmennyiség – Aradnál a Maroson évente lefolyó átlagos vízmennyiség 5708 millió m³ (*Konecsny K.* 2010) – egy része a főágból az Arankába került, amely hosszan kanyargott mellette. Az Aranka Nagyszentmiklósnál fordul délnyugat felé, s a víztömegek egy része átkerülhetett – a Galaczkán keresztül – a Temes és a Bega egymástól alig elkülöníthető vízrendszerébe. Az Arankán Nagyfalunál megépített zsilip (1830), ill. a kisebb erek elzárása után az egész Marosszög vízrajzi arculata megváltozott és az árterület (mintegy 60%-a e mikrorégióinak) a töredékére csökkent (*Kókai S.* 2010).

A Galaczkza a Maros paleomedre (*Mike K.* 1991), amely északkelet felől érkezett, s a Perjámosnál megtörő jelenlegi Maros meder folytatása. A folyószabályozások előtti állapotokat feltüntető vízrajzi térképek alapján egyértelmű, hogy a Maros mocsaras hordalékkúpsíkságának legdélebbi aktív fattyúága a Galaczkza volt, amely az elmúlt évszázadokban is levezette az extrém marosi árvizek egy részét. A Szegedi Tudományegyetem kutatóinak vizsgálatai alapján a Galaczkza meder öv szélessége – Lovrin mellett – 2350-2400 m, a meder mélysége 2,19±0,8 m. A mederközépi zátony mintavételi üledékek kora 7,1 ezer – 1,0 ezer év közötti, ez arról tanúskodik, hogy az elmúlt évezredben is vízszállítás jellemezte.

A fonatos mintázatú meder egykori vízhozamát 1970±290 m³/s értéknek határozták meg (*Katona O. et. al.* 2012). Mindez azt is jelzi, hogy a Perjámosnál kiszakadó Galaczkza rendkívüli szélessége miatt távolról sem nevezhető foknak, érnek vagy csatornának, nem is hasonlít ezekre. A valósághoz közelebb áll, ha úgy jellemezzük, hogy itt hiányzik a Maros menti folyóhát és a folyó bal partja. Nem egyszerűen egy fattyúág indul ki itt a Marosból, hanem egy egész egykori folyóvölgy. Törökbecse és Perjámos között található egykori folyóvölgy mai maradványai a Váлом bara és a Galaczkza árok (Oluz) nevű holt meder részek. A Galaczkza ágon keresztül a Maros vize kapcsolatba került a Bega által táplált Fekete-mocsárral is. A Galaczkza–Váлом bara élő vízfolyásként funkcionált, melynek partjára épült a romjaiban is impozáns aracsai templom (*11. ábra*). Történeti

forrásaink és adataink vannak arról az Országos Levéltárban (a bánáti jogi-közigazgatási jegyzőkönyvek = *Protocollum Commissionis Banaticae*), hogy a szabályozásokig a Maros árvízének egy része rendszeresen (pl. 1769, 1783, 1814, 1816, 1857 stb.) a Galaczkán át is lefolyt.

11. ábra. Az aracsi templomrom környezetének vízrajzi állapota (1769–1772)
(Forrás: *A Temesi Bánság első katonai felmérésének térképe, 1769–1772*)

II.2. A Temes-Bega folyók vízrendszerének vízrajzi állapota

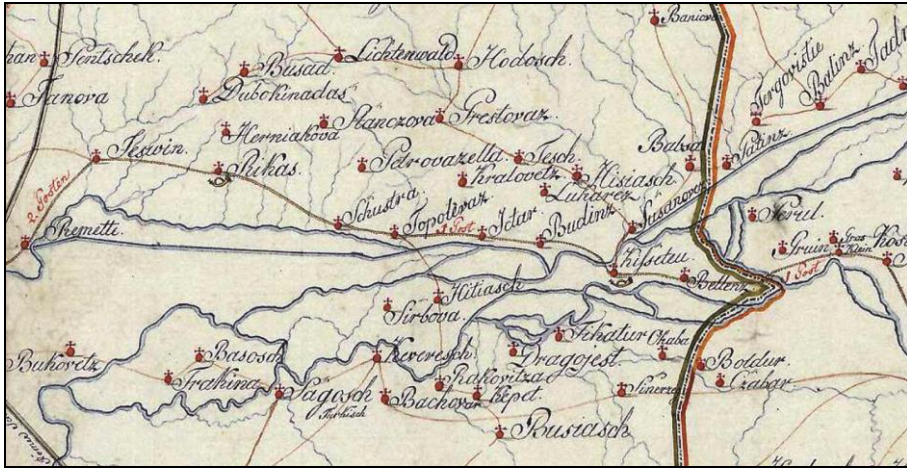
A Krassó-Szörény vármegye hegyeiben eredő és nyugat felé lefolyó kisebb folyók és patakok 8776 km²-nyi terület csapadékvízét gyűjtik össze, és vezetik le a Bánság síkvidéki térszíneire. Melynek legnagyobb részét évszázadokon át mocsaras, lápos, időszakos és állandó vízborítású nádasok, gyékényesek, rétek és legelők alkották. A Bega és a Beregszó együttes ártere (Fekete/Trockener-mocsár és Száraz/Tiefer-mocsár) mintegy kétszázezer katasztrális hold volt, s átlag 80 m magasan feküdt a tengerszint felett. Az „ittebei nagy rétmedence” Csene, Zombolya, Csernye, Udvarnok, Begaszentgyörgy, Párdány, Torontáldinnyés községek közé eső területe általában csak posványok és nádtermő rétek voltak (12. ábra).

A Temes jobb partján fekvő Csenta határában a Bega által is táplált Kis- és Nagy-Kulpin mocsarak szintén nagy kiterjedésű területeket borítottak. A Bega Nagybecskerekén túl a Tisza árterén lévő Belo-blato mocsárban vezett el. A Fehér mocsáron áthaladva, a Custos árokban folyt és Titellel átellenben ömlött a Tiszába (*Mokry E.* 1880). A 19. század egyik legnagyobb katasztrofális árvize 1859 júniusában zúdult a Temes–Bega együttes árterületére, melynek eredményeként a két folyó mintegy 470 ezer kat. hold művelt területet öntött el. E pusztítás nyomán gyorsult fel a Temes szabályozása (pl. kanyarulatok átvágása, egységes töltésrendszer kiépítése stb.) és az árvédelmi töltések magasítása.

A Temes–Bega-völgy vízrendszeréhez tartozó folyók és patakok ingadozó vízjárásukkal, kis esésükkel a Bánság síksági területein szertekalandozva, a felismerhetetlenségig kuszált erekbe oszlottak szét, áradá-sok alkalmával olyan rendkívüli víztömeget szállítottak (*1. táblázat*), melyek elvezetésére a Temes és a Bega medre elégtelennek bizonyult, így medrűkből kiöntve több ezer katasztrofális holdat elöntöttek, és óriási kiterjedésű mocsarakat alkottak (*12–13. ábra*).

12. ábra. A Bega folyó menti mocsarak
(Forrás: Második katonai felmérés térképszelvényei)

13. ábra. A Temes és a Bega folyó vízrajzi állapota Temesvár-Lugos között (1805)
(Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTterkepar/488/>)

A korabeli állapotokat jól megvilágítja, hogy a Bega vízgyűjtő területének (1124 km²) alig 20%-a volt erdősült az 1800-as évek második felében, Bogdánffy Ödön számításai szerint. A Bega vízgyűjtőjének átlagmagassága is mindössze tszf. 302 m, amelynek megoszlása: 0,6%-a 1200 m-nél magasabb, 6%-a 600–1200 m között, 7%-a 400–600 m között, 20%-a 200–400 m között, 53%-a 100–200 m között, és 13,4%-a 70–100 m közötti (Bogdánffy Ö.).

A XIX. század elejétől az ármentesítésre helyeződött a hangsúly és az 1850-es években került sor a komplex környezetátalakító és hasznosító munkálatokra, miután 1859-ban az egész Bánságot elöntötte az árvíz, ezen belül, mintegy 0,5 millió kat. hold művelt területet. A töltések építése és az Alsó-Bega szabályozása (pl. Ecskai zsilip=71,8 m, Bega-torkolati zsilip=73,1 m stb.) 1907-ig megvalósult, a teljes szabályozás (négy zsilip, duzzasztómű) csak részben (Lászlóffy W. 1982).

A Bega hajózó csatornán nyári időben és főként ősszel, 4-5 dm-re csökkent le a vízmélység úgy, hogy az 50-100 tonnás kishajók még völgymentben is nehézségekkel küzdöttek, felfelé vontatásukhoz pedig 6-10, sőt 15 lóra volt szükség. A lefelé irányuló forgalom 1866-ban 65575 tonnára rúgott, de felfelé mindössze 3965 tonnát szállítottak (Ihrig D. 1973), és a forgalom legnagyobb része Nagybecskerek alatti folyószakaszon bonyolódott le (Lászlóffy W. 1982).

Tényegesen csak az 1872-ben megalakított Temes-begavölgyi Vízszabályozó Társulat oldotta meg a szabályozási feladatot. A Társulat 66 átvágást hajtott végre, a Temes csakovai ágának elzárásával megszüntették az ún. Temes-szigetet, a Temes összes vizét a temessági ágba terelték.

A Temes Csentánál a Duna árterére érve számos ágra oszlott, a főág DK-i irányban folyt tovább, s Pancsovánál a Dunába ömlött. Mellékágai: Csentánál a Karas, Opovánál a Dunavec, Sefkerinnél a Viselja, mely utóbbi Liscin-Sibnica

és Rasova név alatt ágazott el, végül pedig a Ponjavicza. E mellett kiépítették a folyó egész hosszában mindkét parton a védtöltéseket is (*Ihrig D.* 1973).

II.3. A Berzava folyó vízrendszerének vízrajzi állapota

A Bánsági-alföld egyik sajátos vízfolyása volt a Berzava. A szabályozások előtt a Berzava folyó az Illancsai-mocsárban veszett el. Azonban a Berzava folyó árvizei (222 m³/s) a Pojga és a Birda ereken keresztül elérték az Alibunári-mocsarat is. A Berzava-csatorna ahelyett, hogy levezte volna a vizet, Kismargitától visszatorlasztotta a felesleges vizet, részint Kanak felé, részint az illancsai és alibunári mocsarakba. A tápláló patakok áradáskor 170 m³/s vizet szállítottak az Alibunári-mocsárba (*3. táblázat*), amelyet szabályozás után a Terézia-csatorna vezetett le.

3. táblázat. Az Alibunári-mocsár tápláló-patakjai

Vízfolyás neve	Vízhozam (max.)
Moravica p.	85,3 m ³ /s
Pojga p.	32,3 m ³ /s
Verseci kis rét patakjai	25,1 m ³ /s
Mesitz p.	10,9 m ³ /s
Kövéresi p.	8,5 m ³ /s
Temesvajkóczi p.	8,5 m ³ /s
Összesen	170,6 m³/s

Forrás: Pesty F (1859) adatai alapján saját szerkesztés

II.4. Az Alsó-Tisza vízrendszerének vízrajzi állapota

A Tisza ma is a Bánság aszimmetrikus elhelyezkedésű – Szolnok–titeli törésvonallal jelzett – hidrológiai tengelye, mely egyben a terület nyugati határát is. Csak a Tisza vízgyűjtőjében 53 db Torontál megyei település volt a legszélső árhatáron belül (*Lászlóffy W.* 1982). A Tisza menti mocsarak Beodra környékén a Böge-éren keresztül a Bega mocsárterületével álltak kapcsolatban. A szabályozások előtt a Bega szeszélyesen kanyarogva folyt széles, mocsaras árterén, mely Bánátopolya és Nagybecskerek vidékén a Vincze-éren át összefüggött a tiszai ártérrel. A Vincze-ér (Czernyác) Billéd alatt összeköttetésben állt a Kerektóval és ennek révén, magas vízálláskor a Marossal, továbbá a Beregszóval. A Böge a Tiszából lépett ki Kerektópusztánál és egyesült a Vincze-érrel (*14. ábra*).

Az integrált környezetátalakító munkálatok eredményeként 1855–1864 között tizenkét átvágással és partvédő művek sorozatával valamint a zátonyos szakaszok (pl. padéi, törökbecsei, kumáni, livádiai zátony stb.) kotrásával és egységes gátrendszer kiépítésével biztosították a településeket, és gyorsították a víz lefolyását.

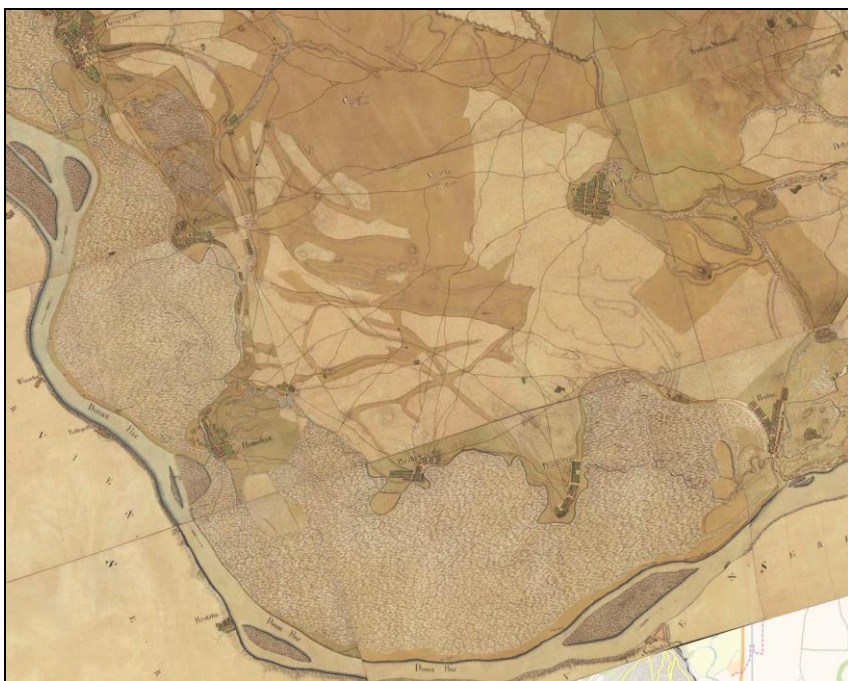
14. ábra. Perlasz és környezetének vízrajzi állapota (1769–1772)
(Forrás: A Temesi Bánság első katonai felmérésének térképei, 1769–1772)

II.5. Az Al-Duna vízrendszerének vízrajzi állapota

A folyó menti összefüggő vízjárta területek közül az egyik legnagyobb az Al-Duna bal parti árterülete volt (9. és 15. ábra). Mintegy 154790 katasztrális hold földterület volt itt, melyet „aldunai réti földek” néven ismertek. Az Al-Duna Szalánkemén–Pancsova–Kevevára–Baziás–Ómoldova–Orsova közötti szakaszán hosszú ideig nem valósult meg a folyó szabályozása, mindazok ellenére, hogy Csentától Kubinig mintegy százezer holdnyi réti területet borított el árhulláma. E területek ár- és belvízmentesítésére 1865-től került sor több-kevesebb sikerrel. Néhány év alatt nyolc telepés község alakult 8636 főnyi német anyanyelvű lakossal. Azonban a kezdetleges töltéseket az árvíz elsöpörte, s a nyolc község közül hét egymás után háromszor ment tönkre. 1882-ben létesült a Pancsova–kubini ármentesítő és belvíz-szabályozó társulat, amely nagyobb töltéseket építtetett, s a kincstári területre új telepítések kezdődtek (pl. Hertelendyfalva, Sándoregyháza).

Csak a Vaskapu szabályozása után a XIX. század végén kezdtek olyan munkálatokba, melyek a hajózás és az ármentesítés céljait egyaránt szolgálták (pl. az ún. al-dunai öblözetek ármentesítése, a Dunaveczi medrét 1904-ben elzárták, 1909–10-ben partvédmű épült a Temes torkolatánál, az omlódi Duna-ág elzárása 1908-ban stb.). A Duna ártere felett lévő infúziós löszterületet számos egykori folyóágy metszi át, ezek különböző „bara” néven ismertek, melyek egyes részei apróbb mocsarakat képeztek. Ezek közül a legjelentősebb a Sztarcsovánál

végződő Nadela-bara, mely Czrepaja táján kezdődik. A szabályozások előtt a Lajosfalván áthaladó Boronka-völgygel függött össze, s a lösz területeken összegyűlt vizeket vezette le.

15. ábra. Pancsova és Kevevára környezetének vízrajzi állapota (1769–1772)
(Forrás: *A Temesi Bánság első katonai felmérésének térképei, 1769–1772*)

Összegzés

A Bánság természeti-környezeti adottságai és erőforrásai differenciáltan álltak rendelkezésére a számban gyarapodó, etnikailag is tagolt társadalom számára. Az ármentes térszinek mikroformákban gazdag régiói (pl. temes-torontáli löszterasz szigetek, völgy- és magassíkok, dombságok, futóhomok térszinek stb.) lehetővé tették az 1718-ig török fennhatóság alatt álló régió változatos, döntően kedvező természetföldrajzi adottságainak 18–19. századi kiaknázását. Az árterek hasznosítása mindig az adott régió teljes földhasznosításától is függött. A súlypontok – a földművelés, az állattenyésztés és az ártéri jövedelmek – a földhasznosítás lehetőségeitől és az egyes térszíneinek nagyságától függően változtak. Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Bánsági-alföld területén is azt jelentette, hogy a társadalom a táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett, a folyószabályozások és ármentesítések megindulásáig fenntartva az ökológiai egyensúlyt, beleértve az ipar, a mező-gazdaság, a közlekedés és a kereskedelem különböző

tevékenységi formáit. A Bánság természeti-környezeti adottságai és sajátosságai alapján kiemelkedően fontos régió, ahol kis területen belül a legjobban tanulmányozhatók a Kárpát-medence más régióiban szétszórta található természeti-környezeti, ökológiai értékek.

Felhasznált irodalom

- ERDÉLYI M. (1988): A Duna–Tisza köze déli része és a Bánság vízföldtani vázlata. *Mérnökgeológiai Szemle* 37. pp. 83–94.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. (2019): Adalékok a Delibláti-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez. In: *Történeti Földrajzi Közlemények*. 2019/1. sz.
- CHOLNOKY J. (é.n.): Magyarország földrajza. Franklin Társulat Kiadása, Budapest, 529 p.
- IHRIG D. (1973): A magyar vízszabályozás története. Budapest.
- KATONA A. (1867): Torontál vármegye vízrajzi ismertetése és mérnöki javallat a vízhasznosítás érdekében.
- KATONA O. – SIPOS GY. – NAGY Z. (2012): A Maros hordalékkúp elhagyott medreinek hidromorfológiai és hidrodinamikai jellemzői. *Magyar Földr. Konf. Tanulmánykötete*. pp. 1140–1150.
- KISS M. H. (1940): Kiszombor története. *Csanád vármegyei Könyvtár* 35. Makó. 166 p.
- KISS T. – SÜMEGHY B. – HERNESZ P. – SIPOS GY. – MEZŐSI G. (2013): Az Alsó-Tisza menti ártér és a Maros hordalékkúp késő-pleisztocén és holocén fejlődéstörténete. *Földrajzi Közlemények*. pp. 269–277.
- KÓKAI S. (2006): A felszíni vizek szerepe a marosközögi település alaprajzok kialakulásában, változásában, a XVIII–XIX. században. In: *Fülek Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban. Gödöllő*. pp. 325–332.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1920). *Nyíregyháza*. 422 p.
- KONECSNY K. (2010): A kisvizek főbb hidrológiai statisztikai jellemzői a Maros folyó alsó szakaszán. *Hidrológiai Közlöny* 90. évf., 1. sz.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. *Akadémiai Kiadó, Budapest*. 610 p.
- MÁRTON GY. (1914): A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei. *Földr. Közl.* pp. 282–301.
- MIKE K. (1991): Magyarország ősrajza és felszíni vizeinek története. *Bp.* pp. 361–577.
- MOKRY E. (1880): A bánáti vizek szabályozásának történeti ismertetése. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 14. évfolyam. pp. 408–440.
- MOLNÁR B. (2007): A Maros folyó kialakulása és vízgyűjtő területének földtani felépítése. *Hidrológiai Közlöny* 87/2. pp. 27–30.
- ORTVAY T. (1882): Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Budapest.
- SOMOGYI S. (2000): A folyóhálózat kialakulása és természetes fejlődése. In: *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 57–80.
- SÜMEGHY B. – KISS T. – SIPOS GY. – TÓTH O. (2013): A Maros hordalékkúp felszíni képződményeinek geomorfológiája és kora. *Földtani Közlöny* 143/3. pp. 265–278.
- RÁCZ L. (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. *Szeged*. p. 216.
- Protocollum Commissionis Banaticae 1784*. Magyar Országos Levéltár (MOL) A 101. 1. kötet: 20r, 2. kötet: 42 r-v, 43v, 57v.
- PESTY F. (1859. 09.06.): A versec-alibunári mocsárok. *Delejtű*. Temesvár. pp. 283–285.
- VITUKI, 1975: *Vízrajzi Atlasz* 19. „Maros” 4. Hidrográfia, geomorfológia. Budapest.

Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság (1718-1779)

The first modern regionalization experiment in the historical Hungary: The Banat (1718-1779)

Abstract

The establishment and military rule of the Temesi Bánság also brought economic benefits, but these appeared slowly in the spatial structure. The Banat has become an independent, specific region, where industry, trade and services together have become the engine of development, in close interaction with agriculture, which is geared towards the production of goods. Due to the economic field and the related practice of civilization, the Banat has become one of the dynamic regions of Europe with a high potential for modernization in a century, with a corresponding suction effect. However, the golden age of the Banat economy has not yet come, and the 18th century “only” laid the foundation for it to be completed in the century from the grain boom that began with the Napoleonic Wars to the 1890s.

I. Bevezetés

A Bánság az a történelmi, politikai, gazdasági és földrajzi régió, melynek 1718 és 1779 közötti fejlődési sajátosságai is számos olyan földrajzi, településhálózati, gazdasági, etnikai, történelmi (pl. politika- és gazdaságtörténelmi stb.) és regionális (pl. regionalizáció és regionalizmus érvényesülése, regionális önállóság stb.) problémát vetnek fel, melyek tudományos feldolgozása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig még várat magára. A Bánság, mint puffer zóna is közismert sajátosságokkal rendelkezett (pl. áramlási kapu, gyűjtő- és elosztó csomópontok, civilizációs-kulturális ütközőtér stb.). Kevesebb figyelem irányult a régió belső társadalmi-gazdasági jegyeinek mélyebb (pl. etnikai összetétel sajátosságai, kultúrák egymás mellett élése, merkantilizmus stb.) magyarázatára, s máig ható elemeknek kutatására.

Mind a történész (pl. *Gulyás L. 2005, 2009, Marjanucz L. 2002 stb.*), mind a geográfus szakma képviselői közül az utóbbi időben egyre többen felismerték (pl. *Tóth J. 1997, Beluszky P. 2008, Csüllög G. 2005 stb.*), hogy a Bánság önálló régió, földrajzi és kulturális egységet képez a Bácska és a történelmi Erdély között. A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék közel 30000 km²-nyi kiterjedésű (28522 km²) régiója. Különös és egyben sajátos helyzetét, – megkülönböztetett

figyelemmel az 1718-1779 közötti időszakra – értelmezni és értékelni kell, úgy, hogy a vizsgálatok nem egyszerűsíthetők le a történelmi Magyarország makro-régióinak relációjára, néhány külső jegy megragadásával. A Bánság 1718-1779 közötti történelme európai összehasonlításban is kuriózum. A Temesköz török alóli főlzszabadítása után (1718) Bécs egyedülálló lehetőséghez jutott a terület modern berendezkedésének kialakításához.

A 18. századi mennyiségi és minőségi változások a Bánság népesség- és településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történelmi földrajzi, etnikai, néprajzi stb. sajátosságainak ismerete alapján értékelhetők. Egyfajta politikai, kormányzati és társadalmi tabula rasa jellemezte a vidéket, amely látens lehetőségeivel valóságos migrációt indított el Európa legkülönbözőbb tájairól. Előremutató népesedéspolitikát folytatnak – népeségsszaporodás, kivándorlási tilalom, több gyermek nevelésére serkentő adókedvezmények –, azonban itt sem fejlődik ki erős polgárság. A jobb közigazgatás, méltányosabb adózás, nagyobb jólét, a jobbágyosság részbeni megszüntetése, a kulturális szükségletek jobb kielégítése a különállás érzetét és tudatát volt hivatva kifejleszteni a telepések körében. Céltudatos gazdasági intézkedéseket hajtottak végre, a gazdasági folyamatokat az állam szabályozta, új iparágakat fejlesztettek (pl. szőnyeg, gobelin, tükör, selyem stb.) és az ipari eljárások tanulmányozására külföldre küldenek szakembereket. Mercy kormányzó állami manufaktúrákat szervezett, főként a török piacra termelő textil, hintó, gobelintermelő ipari üzemeket, de az állami tulajdonban lévő manufaktúrák nem működtek hatékonyan. A Temesi Bánság politikai, társadalmi és gazdasági régióként is elkülönült, így válhatott a 18. század végére sajátos történelmi régióvá is.

E tanulmány célja az egységes Bánság helyének és szerepének több aspektusú bemutatása, azaz a felvilágosult uralkodók modernizációs kísérletének elemzése a történelmi Magyarország 18. századi regionális tagoltságában. E modernizációs kísérlet úgy valósult meg, hogy a Bánság, – mint tudatosan kialakított „minta tartomány” – alapjaiban segítette elő a 18. századi Habsburg regionalizáció – politikai előzményekre is reagáló – közpon-tosító törekvéseinek sikerét.

II. A felvilágosult abszolutizmus modernizációs kísérletének birodalmi keretei és elemei

A 18. századi modernizációs kísérletet a felvilágosult abszolutizmushoz szokás kapcsolni, amely a Közép- és Kelet-európai országok államformája és társadalmi-gazdasági rendszere volt az 1700-as évek közepétől a francia forradalomig. Közismert, hogy Nyugat- és Dél-Európa több uralkodója is rokonszenvezett a felvilágosodás eszméivel és a merkantilizmus rendszerével, s kormányzati módszereikben igyekeztek azok egy részét megvalósítani. A közép-európai felvilágosult abszolutizmus legfontosabb célja: törekvés a

feudalizmus megreformálására, és a régió felzárkóztatása Nyugat-Európa gazdasági szintjére.

A cél eléréséhez a felvilágosodás eszmerendszerének gyakorlati eredményeit is hasznosították, s ennek szellemében az állam új (merkantilista) gazdaságpolitikát folytatott. E szerint az országok gazdagsága a külkereskedelemből származott (és nem a termelésből), amennyiben tartósan pozitív külkereskedelmi mérleggel rendelkeztek. A kiviteli többlet ellenértéke arany/nemesfém formájában áramlott az országba. A merkantilista intézkedések mögött valójában nem állt rendszeres közgazdasági elmélet, a vámpolitika szigorú tilalmi rendszerét, magas vámtételeit jelentős mértékben kincstári érdekek diktálták.

1. társadalmi reformok a felvilágosodás szellemében:

- A benépesítés, az impopoláció, a merkantilizmus egyik alaptétele. A gazdaságpolitika egyik elve volt a termelő és adófizető, különösen az iparos és kereskedő népesség gyarapítása.
- az oktatás korszerűsítése (Ratio Educationis 1777), a felvilágosodás szellemében új embereszmény: hasznos, tevékeny polgár
- a közigazgatás átszervezése, hatékonyságának fokozása
- az egészségügy (1720) korszerűsítése (pl. minden kerületben orvosi állást kellett biztosítani, bábaképzés stb.)
- Theresianum (1746), császári és királyi kollégium az örökös tartományokból való nemes ifjak nevelésére, ebben igen fontos a birodalmi összetartozás tudat erősítése is
- nyelvrendelet (1784): egységes állam, egységes nyelv (német)
- tűrelmi rendelet (1781), biztosította a reformátusok, evangélikusok és ortodoxok szabad vallásgyakorlatát és hivatalviselését, de engedélyezte a zsidók letelepedését is a szabad királyi városokban, ha német hangzású nevet vettek fel
- jobbágyrendelet (1785), biztosította a jobbágyok szabad pályaválasztását és költözködését, de nem jobbágyfelszabadítás

2. gazdasági reformok a merkantilizmus szellemében:

- Kettős vámrendelet (1754), a birodalmat gazdasági egységnek tekintették, azonban figyelembe vette az adottságokat, amelyeknek leginkább megfelelő ágazatokat fejlesztettek, ezért belső vámhatárt vezettek be Magyarország és az Osztrák Birodalom többi tartománya között, a Bánságot is vámhatár választotta el a Magyar Királyságtól.
- Urbárium (1767), a nemesek és a jobbágyok jogainak és kötelességeinek egyértelmű elhatárolása, a jobbágynak, mint állami adófizetőnek bizonyos fokú védelme, a Bánság külön urbáriumot kapott (1780)
- Állami adóalap védelme és a kincstári bevételek növelése

- Ipartörvény, spontán iparfejlődés helyett/mellett állami manufaktúrák támogatása, az export bevételek növelése elsősorban az ipari termelés növelését kívánta meg, ezért az iparcikkek árát mesterségesen magasán tartották.

A felvilágosult uralkodók e reformok eredményeként – a korábbi széttagolt (pl. nemesi vármegye, eltérő kiváltságokkal fragmentált városhálózat stb.) társadalmi-gazdasági keretet átalakítva – az egységes (nemzet)gazdaság megteremtése felé tették meg az első lépéseket. Mindez kedvezett a polgárság és a tőkés gazdasági elemek megerősödésének is.

III. A modernizáció kerete és érvényesülése a Temesi Bánságban

A legtöbbet vitatott kérdések egyike: A rebellis magyarok megbüntetése vagy tudatosan kialakított mintatartomány volt-e az önálló Bánság 1718-1779 között? A válasz napjainkig megosztja a történész és geográfus szakma kutatóit is, a Temesi Bánság történeke első hatvan évét tekintve.

Egyrészt III. Károly magyar ellenességét hangsúlyozandóan kiemelik, hogy a magyar nemesek korábbi jogait nem ismerte el, sőt 1735-ig (II. Carolina Resolutio) megtiltotta és akadályozta a magyarok betelepülésének lehetőségét. A legtöbbször hangoztatott érv egyike szerint: a Rákóczi szabadságharc tanulságai okán a császár úgy büntette a rebellis magyarokat, hogy a törökkel megvívott újabb sikeres háborút lezáró pozsareváci béke (1718) után – széttagolva és megosztva az országot – a Temesi Bánságot nem kapcsolta vissza az országhoz, hanem élére kormányzót állítva – katonai határőrvidék módjára – közvetlenül Bécsből kormányoztatta.

Kevesebb azon megközelítések száma, amely a fenti tényeket a 18. századi európai társadalmi-gazdasági folyamatokba ágyazva kutatja és mutatja be. A felvilágosodás és a merkantilizmus kettősében, az abszolutizmus eszköztárát felhasználó III. Károly tevékenységének megítélése ugyanis korántsem lehet negatív. Többek között azért, mert az első olyan Habsburg uralkodó volt, aki szakított a több évszázados feudális tradíciókkal, felismerte a westfáliai békével átalakult európai hatalmi struktúrát, szorgalmazta birodalmának megerősítését és gazdaságának átalakítására törekedett.

Közismert tény, hogy Bécs a Temesi Bánságot különleges bánásmódban részesítette az impopulatio, igazgatási rendjének kiépítése és fejlesztési koncepciójának kidolgozása során. A településhálózat reorganizációjától kezdődően (pl. mesterségesen kialakított sűrű mezővárosi hálózat, mellyel a piac felvevőképességét kívánták fokozni stb.), a betelepítési politikán át a természeti erőforrások kiaknázásáig a 18. század nagy részében az Einrichtungswerkben megfogalmazott merkantilista elvek szerint zajlottak a felülről irányított társadalmi-gazdasági folyamatok. Az abszolutista államszemlélet

modernizációs vállalkozásba kezdett a Bánságban, az anyaország és a Magyar Korona integráns részei közötti tudatos válaszfal kiépítésével is.

Az önálló Bánság megteremtése beilleszkedett e folyamatba, melynek egyik következménye, hogy a 18. században sem került sor a Habsburg uralom alá visszakerült Magyarország területi széttagoltságának felszámolására. Erről az 1712-15-ös pozsonyi országgyűlés is lemondott, azaz a Habsburgok továbbra is önállóan kormányozhatták Erdélyt, de nem csatolták vissza az anyaországhoz a Partium megyéit sem (Barta J. 1984).

Természetesen adódik kérdés: *Akkor miben volt különleges a Temesi Bánság helyzete, szerepe?* Rövid válasz is adható: Mindabban, ahogyan a társadalom és a kultúrtáj 18. századi reorganizációja bekövetkezett.

III.1. A modern, központosított köz- és szakigazgatás kiépülése

Fontos, hogy a lassú Habsburg államigazgatási modernizálódásban, ahol a feladatok sokasodása mindinkább új, szakigazgatási hatáskörű hivatalok létesítését követelte volna meg, az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács pozitív kivételt jelentett. A főhatóságot az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács gyakorolta. E főhatóság alatt végezte a tartomány összes hadi és polgári ügyét a *Bánsági Tartományi Hivatal*.

Az államügyek tárgykör szerinti elkülönítésének első olyan előfutárai – ellentétben a kancelláriákkal –, amelyek modern birodalmi perspektívában gondolkodtak, szakképzett hivatalnokokkal rendelkeztek és igyekeztek eleget tenni az új kor új követelményeinek, melyeken keresztül érvényesült az udvar korlátlan gazdasági és pénzügyi befolyása. A Habsburg állam- és szakigazgatás bánsági kiépítése, az első megnyilvánulása a kezdeményező-készség áttevődésének is. Mindezzel egybevág, hogy a Bánság kormányzása meglehetősen centralizált volt, Mercy döntött egyaránt a polgári és katonai ügyekben, s csupán a bécsi udvarnak tartozott felelősséggel 1717-1734 között.

II. József uralkodása idején az Udvari Kamara tulajdonában lévő, nagy kiterjedésű birtok nagy részét értékesítették, az új birtokosok tömegesen szerezhettek magyar nemességet. A nemesi vármegyék (Torontál, Temes, Krassó) működése így minden szempontból lehetségessé vált. A három bánsági vármegye visszaállítása fontos lépés, de nem kuriózum, hiszen 1747-ben Szlavónia korábban kamarai fennhatóság alatt álló területét helyezte vissza Mária Terézia a vármegyei közigazgatás (Pozsega, Szerém, Verőce) alá.

III.2. A bánsági társadalom modernizációs elemei

1. A benépesítés feladata a Bánságban különös súllyal jelentkezett. Itt ugyanis nemcsak az iparos és kereskedő, de a mezőgazdasági népesség gyarapítása is létfontosságú volt. Az emberi erőforrások biztosítása a Temesi

Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt.

Mercy kormányzó hivatalba lépése után 1717-ben elvégeztette a Bánság helységeinek és házaiknak összeírását, majd hat évvel később elkészítette ennek részletes térképét is. Ezt először Szentkláray Jenő (1879) tette közzé (638 lakott település, 21.784 lakóház), kisebb eltérések a Magyar Katolikus Lexikon adataival összevetve megfigyelhetőek, s ez utóbbi alapján mutatom be a Temesi Bánság népességszámát és területi elhelyezkedését (1. táblázat).

Amennyiben hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor a későbbi Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskerekén (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8-9000 fő élhetett. Nem volt jobb a helyzet a Bánság egyéb síksági területein sem, például a temesvári kerület 71 falujában 1448 lakott ház volt. A Bánság e területein a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg az 1-2 fő/km²-es értéket, azaz a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette.

1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

Kerület	Lakott települések száma	Lakatlan települések száma	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5fő/ház	5 fő/ház		
Nagybecskereki	24	55	574	2583	2870	24	547
Csanádi	21	40	448	2016	2240	20	410
Pancsovai	36	40	776	3492	3880	36	778
Temesvári	71	58	1448	6516	7240	67	1829
Csákovai	61	1	3432	15444	17160	68	3752
Lippai	76	71	1131	5089	5655	76	1132
Versei	72	11	3503	15764	17515	71	3488
Palánkai	55	3	2377	10696	11885	55	2320
Facsádi	108	36	1968	8856	9840	104	1844
Karánsebesi	91	5	3915	17618	19575	88	3992
Orsovai	39	5	1717	7726	8585	29	1692
Összesen	654	325	21.289	95.800	106.445	638	21.784

*Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. adatai szerint*

Jelentősebb népesség csak a Bánság dombsági és hegyvidéki területein élhetett, például a facsádi kerület 108 falujában 1968 lakott ház, a lippai kerület 76 falujában 1131 ház, a karánsebesi kerület 91 falujában 3915 lakott ház (Karánsebes 422, Lugos 218 lakott házzal stb.). Az orsovai kerület 39 falujában 1717 ház (pl. Orsova 170 lakott házzal stb.), a palánkai kerület 55 falujában 2377 ház, a csákovai kerület 69 falujában 3432 lakott ház, a versei kerület 72 falujában 3503 ház (pl. Krassóvár 400, Váradia 180, Dikvan 122 házzal stb.).

A Temesi Bánságban összesen 654 falu (21.289 házzal) maradt meg a hódoltság után, ami egy házra 4,5 lakost számítva 95.800 lakost, 5 főt számítva 106.445 lakost, 6 főt számítva 127.734 lakost jelenthetett. A népesség mintegy nyolcvan százaléka a Bánság területének harmadát kitevő Bánsági-hegyvidék folyóvölgyeiben és kismedencéiben élhetett, ami azért is elfogadható, mert – mint közismert – e terület csak 1658 szeptemberétől került a török közvetlen fennhatósága alá, amikor Barcsay Ákos az erdélyi fejedelmi cím elnyeréséért cserébe átadta a lugosi és a karánsebesi várat és az egész régiót a törököknek. A török kiűzése után rögtön aligha beszélhetünk helyhez kötött állandó lakosságról, különösen a szerbek esetében, de a román lakosság egy része is gyakran változtatta a helyét, így Mercy 1717. évi összeírása egy adott pillanatnyi helyzetet igyekezett rögzíteni, s nyilvánvaló, hogy nem is teljes pontossággal. A helyzetet jól jellemzi, hogy száz lakott háznál nagyobb település csak tizenhárom volt az egész Bánságban, melyből kétszáz fölé csak három településen emelkedett a lakott lakóházak száma.

A telepítések történetével korábban részletesen foglalkoztam megemlítve az egyes uralkodók elvi álláspontjait (pl. csak katolikusok, lehetőleg németek stb.) is (*Kókai S. 2010*), itt és most a népességszám változását követem nyomon az egyes ismert időpontokhoz kapcsolódva:

- 1737-ig a Bánság 54 helységébe hoztak telepéseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., számuk együttesen kb. 10.000 fő lehetett (*Milleker F. 1923*).
- Szerb telepek (pl. Begaszentgyörgy /1723/, Deliblát /1733/, Karlova /1740/ stb.) és korai román betelepülés (pl. Detta /1717/, Lippakeszi /1723/, Sárafalva /1718/ stb.) is történt, amely jelentősen emelte a Bánság népességszámát (*Kovách G. 1998*).
- 1737/38-ban a török elől Olténiába menekült mintegy 300 katolikus bolgár család települt a Bánságba, akiket Vingán, Óbesenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le (*Borovszky S. 1909*).
- 1750-60 között a Tisza-Marosi Határőrvidék feloszlásakor több ezer szerb települt át a Bánságba (pl. Nagyszentpéter, Csernye, Csenta stb.), de ekkor duzzadt fel a későbbi kikindai szabad kerület településeinek (pl. Melence, Beodra, Mokrin stb.) népességszáma is (*Kovách G. 1998*).
- 1762-71 között a második nagy telepítési hullám idején 29 új településre 3657 családot, 26 új telepítéssel nagyobbított falvakba 1845 családot, azaz összesen 5502 családot telepítettek le zömmel német-francia nyelvterületről (*E. Schimska 1918*), amely az átlagos családszámot figyelembe véve kb. 25 ezer főt jelenthetett.
- Az Elzász-Lotharingiából érkezett franciák dél-magyarországi központja Szenthubert (1771) lett, de ők szállták meg Garabos (1764)

Trübswetter (1772), Soultourn (1771), Charleville (1770) és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi, ill. a párizsi, a metzi és a besanqoni egyházmegyékből származtak (Marjanucz L. 2002).

- 1762-71 között jelentős román (pl. Babsa, Temeskutas, Fény, Temeskubin, Temespéteri stb.) és szerb (pl. Klári, Kismargitta, Kisoroszi, Nagybecskerek stb.), valamint szórványos magyar (pl. Törökkanizsa, Csóka, Temesvár stb.) és horvát (pl. Ópáva stb.) betelepülés is megindult (Kókai S. 2014).
- 1762-68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Bánságba (Magyar Katolikus Lexikon).
- Az 1782. évi telepítési pátens hatására a felmérés adatai alapján a II. József idején lezajlott telepítési akció telepeseinek 39,3%-a a Bánságba költözött. A 2988 feljegyzett család a teljes telepes lista alapján kapott 4,46 fő/család statisztikai átlag alapján 13.326 fővel gyarapította a bánsági három vármegye lakosságát (Czoernig 1857).

A folyamatos betelepítések (kb. 60 ezer fő), a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a Bánság népessége jelentős mértékben gyarapodott. Mivel az 1784/87. évi népszámlálás előtti időszakról nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, ezért a különböző becslések adatai egymásnak ellentmondanak (pl. Buchman K. 1751: 200.000 fő, 1773: 318.000 fő, Borovszky Samu 1770: 450 ezer fő, Francesco Grisellini 1775: 320 ezer fő, Miodrag Milin 1774: 375.740 fő stb.). A különböző formákban lezajlott népesség-mozgások eredményeként a Bánság népessége az 1770-es évekre elérhette a 350-400 ezer főt. A Grisellini által leírt adatokat többen kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi (2-3. táblázat). A temesvári Landes-Administration levéltári adatai viszont arról tanúskodnak, hogy különösen a mindenkori csanádi tisztartók fejtettek ki kerületükben élénk tevékenységet a Szeged vidéki római katolikus magyarok betelepítésében (Baróti L. 1896, Bálint S. 1974), számuk csak a Marosszög településein 3-5 ezer fő lehetett (Kókai S. 2014).

2. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

román	181.639	57,5
szerb	78.780	24,5
német,olasz, spanyol	43.211	13,6
bolgár	8.683	2,7
cigány	5.272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318.979	100

Forrás: F. Grisellini 1780.

A 18. század végére vonatkozóan a legpontosabb adatokat a II. József uralkodása idején lezajlott népszámlálás adja. Az első magyarországi népszámlálás idejére a Bánság népességszáma megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215506 fő, Torontál: 152088 fő, Krassó: 188469 fő, 1784-87-ben, a Bánsági Határőrvidék: 125807 fő, 1798-ban), amely mintegy hétszeres növekedés 1720-1787 között. Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt.

Az impopoláció – a Bánságban mindenképpen – a Habsburg gazdaságpolitika sikerágazatai közé tartozik, mintegy szimbolikus jelentőségűvé vált. A Bánság fokozatosan európai jelentőségű bevándorlási, illetve betelepítési célterületté változott. Különösen 1763. II. 25. után, amikor gyarmatosítási pátentet adtak ki. 1766-ban gyarmatosítási bizottmányt szerveztek, mely császári biztosokat küldött Frankfurtba, Kölnbe, Regensburgba, Schweinfurtba és Ulmba a betelepülők toborzásának irányítására. A birodalmi gazdaságpolitika elsősorban katolikus németek betelepítését tartotta kívánatosnak, lehetőleg a nem Habsburg-uralom alatt álló tartományokból. Ám a körülmények szorításában vagy napi politikai megfontolásokból bőven telepítettek Habsburg-alattvalókat is, protestánsokat is, és a népességyarapodás tekintélyes részét olyan délszláv, román és ruszin bevándorlók tették ki, akiket senki nem hívott.

3. táblázat. A Bánság népessége és igazgatási régiói (1775)

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Temesvári	42	54715	Szt. András (17), Parta (12), Bucovat (13)
Csáki	63	38110	Csák (15), Juruka (13), Berzava (16), Temes (19)
Verseci	64	75108	Krassóvár (8), Tikvány (7), Ramna (13), Nagyzsám (16), Versec (20)
Csanádi	15	29733	Marosi (8), Tiszai (7)
Lippai	42	31402	Kápolnás (11), Lippa (10), Barra (11), Kissején (10)
N.becsekereki	15	29810	Temesi (8), Tiszai (7)
Újpalánkai	51	-	Jasenova (13), Illadia (14), Racasdia (15), Clisura (9)
Pancsovai	22	-	Kubin (8), Neuzina (7), Pancsova (7)
Karánsebesi	75	29826	Poganis (24), Temes (29), Bistra (22)
Orsovai	36	-	Orsova (23), Almás (13)
Lugosi	91	34034	Facsád (27), Lugos (24), Lunkány (24), Szárazány (16)
Bánság	516	317.928	36 járás

Forrás: Ethnographie... (1857)

A telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba. Mindezek ellenére találó Jakabffy Imre (2009) megállapítása, mely szerint: „A Bánság egy olyan másodosztályú vasúti kocsihoz hasonlítható, amely végiggördülve a XVIII. századon mindenkit felvesz, csak a magyarságnak van harmadosztályú jegye és így a kalauz – az osztrák uralom – a felszállást, az utazást megtiltja, kivéve, ha az utas megváltja a különbözeti jegyet: a nemzetmegtagadást.”

2. *A vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek:* nem titkoltan katolikus német régiót kívántak itt kialakítani. Jól mutatja mindezt, hogy a Darmstadtból a Bánságba bevándorolni szándékozó evangélikus németeket sem engedték be a tartományba. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. Azt is tudjuk azonban, hogy Claudius Florimund Mercy gróf több ezer román és szerb családnak adatott – katonai kötelezettség fejében – földet és 15 évi adómentességet. Így a Temesi Bánság a magyarországi szerbség és románság egyik fellekvára is lett, különösen annak déli és délkeleti területein. Az 1779-1876 között fennálló Bánsági Határörvidéken és a Kikindai-Szabad Kerület tíz településén privilegizált szerb és román (román bánsági ezred) homogén települések funkcionáltak.

Az 1743. évi adóösszeírás szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német–román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű volt (Marjanucz L. 2002). A Bánság lakosságának pontos vallási megoszlását az 1784/87. évi népszámlálási adatok tartalmazzák (4. táblázat), amelyek alapján megállapítható, hogy a török hódoltság végére homogén ortodoxvallású bánsági régió lakóinak 20,1%-a nyugati keresztény egyházhoz tartozónak vallotta magát, elismerve a római pápa fennhatóságát. A Bánsági Határörvidék adatai itt is hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e nélkül is nyolcvan százalék körüli, azaz nem jött létre katolikus régió a Bánságból, s e tényen a további telepítési hullámok sem változtattak érdemben.

4. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	Római kat.	Evang. (fő)	Református (fő)	Ortodox (fő)	Ortodox (%)	Izraelita (fő)	Összesen (fő)
Krassó	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	105798	3610	2750	452300	79,9	612	566070

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

3. A Bánság a tekintetben is sajátos helyzetben volt, hogy 1780-ig az itt élőknek nem volt önálló földbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földesúr-délszláv/román/sváb jobbágy ellentét sem alakulhatott ki. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánságban „csak” az udvari kamara elvárásaihoz kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának általában pénzben fizették meg. Mindez amellett, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (cseléd, napszámos alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett.

4. Fontos kérdésként merül fel, hogy a telepítésekkel a bécsi udvarnak voltak-e politikai céljai? Ez igencsak valószínű, ha figyelembe vesszük a térség akkori helyzetét, a török veszélyt, hogy török visszavágás, támadás esetén a magyar katonai erő halovány ellenállást tudott volna kifejezni. Bécs alighanem eljönni látta az időt, hogy a térséget politikai szempontból a saját érdekeinek alárendelten rendezze át. Az udvar történelmi korszakhatáron, önmaga számára kereste az optimumot. Ami akkor jórészt a kibontakozó magyar nemzeti érdek ellenében fogalmazódott meg.

5. A 18. század eleji gyakori járványok miatt a közegészségügyi feladatokat állami intézkedésekkel kezdték Európa szerte megoldani. Az egészségügy kiemelt fejlesztése a felvilágosult abszolutizmus minden uralkodóját jellemezte a Habsburg Birodalomban. A lakosság egészségügyi szükségleteinek biztosítására figyelemmel már III. Károly uralkodása idején királyi rendeletben szólították fel a vármegyéket, hogy létesítsenek a szegényeknek és a betegeknek kórházakat. A Helytartótanácson belül 1738-ben létrejön az Egészségügyi Bizottság, amely éves jelentéseket kért a vármegyéktől az ispotályok valamint az ellátottak számáról (Gortvay Gy. 1953). A Bánságban különösen III. Károly és Mária Terézia tett sokat az egészségügy érdekében. 1720-tól valamennyi bánsági kerület (11 db) köteles volt diplomás orvost vagy sebészt tartani. Az első bánsági kórház 1737-ben alapították Temesváron 14 kórházi ágygal. A Magyar Királyi Helytartótanács csak 1752-ben rendelte el, hogy minden magyarországi vármegye köteles diplomás orvost - akkori nevén – physicust, illetve járási sebészt tartani, akinek hatásköre az egészségügy egész területére – gyógyszerár, sebészcéhek, bábák, közegészség és járványügy – kiterjedt. Ekkor kezdődött a kizárólag gyógyító tevékenységet végző medikus doktor, valamint a hatósági tevékenységben részt vevő physicus doktor elkülönítése (Kaproncay K. 2005).

A második bánsági kórház Nagybecskerekken alapították (1769), ez megyei-városi kórház volt 16 kórházi ágygal. Kiemelkedően fontos volt az ekkor megjelenő „*Generale Normativum in Re Sanitatis*” (1770), amely elrendelte az orvosok nyilvántartásba vételét, szabályozta az orvosok és bábák működését, elrendelte a külföldi diplomák honosítását, megerősítette a megyei tisztiorvosi

rendszert és megyénként egészségügyi bizottságokat kellett alakítani. II. József 1785-ban feloszlatta azokat a szerzetesrendeket, amelyek nem folytattak oktatási vagy betegellátási tevékenységet. A feloszlátott szerzetesrendek vagyont egyesített közalapba helyezve ispotályok létrehozására kellett fordítani, ezzel segítve a kórházak építésének anyagi alapjait. Kapronczay Károly szerint (2008) 1792-ben egy országos felmérés eredményei alapján 181 ispotályt számoltak össze, amelyből azonban kórházi jellegű, a betegellátást elsődleges funkciónak tartó intézmények száma csak 34 lehetett, nagyjából 1590 fő befogadására alkalmas ágysszámmal.

III.3. A bánási gazdaság modernizációs elemei

A Bánáság benépesítése és a társadalom reorganizációja mellett kiemelkedő fontosságú volt a gazdasági hasznosíthatóság megteremtése. A Temesi Bánáság akkor kapcsolódott be a modern értelemben vett osztrák gazdaságpolitikába (merkantilizmus), amikor a fejlettebb tartományok saját és idegen tőkéi a magyar korona országrészeinek gyorsabb ütemben fejlődő régióiba áramlottak, a nagyobb és gyorsabb megtérülés reményében.

1. A külső konkurenciától védett helyzet (a terület gazdasági leválasztása ténylegesen megtörtént, hiszen önálló vámhatár választotta el az anyaországtól), a társadalmi-gazdasági értelemben megvalósult kiválasztott-kitüntetett szerep és a korábbi hagyományok (tradíciók) szinte teljes hiánya (a modern termelés egyik legnagyobb un. feudális kerékkötője) együttesen eredményezte a Bánáság sajátos fejlődését, ahol szó sem volt liberális gazdaságpolitikáról birodalmi szemszögből, csak másságról Magyarország más területeihez képest.

2. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai, azaz modernizációs többletet jelentettek. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át. A szőlészetben és gyümölcsstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; a zöldség-stermesztésben bolgár és német minta hatott; a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték stermesztetni. A legtöbb esetben a mintát, a bevándorlók maguk hozták és terjesztették.

3. A korabeli leírásokból azonban megállapítható, hogy a 18. században a bánási mezőgazdaság nem lehetett fejlettebb az országos átlagnál, ehhez a napóleoni háborúk konjunktúrája mellett a 19. század dinamikus fejlődése is szükségeltetett. A betelepülők jogi helyzete és gazdasági szemléletük elősegítette a bánási mezőgazdaság fejlődését. A korabeli leírások és paraszti vallomások bánási sajátosságként említik a gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs, indigó és kenderstermelést. Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénystermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Mindazok ellenére, hogy az olasz telepések már 1724-

ben Dettán kísérleteztek rizstermesztéssel, igaz sikertelenül. A bánási ügyekkel foglalkozó udvari bizottság már 1747-ben kezdeményezte bizonyos szubtrópusi növények (pl. gyapot, indigó, olajfa, festőbuzér, mandula stb.) termesztését, hogy ezzel is kiküszöböljék a behozatalt. A török import kiváltására kezdődött meg a bánási rizstermelés (1748), melyhez Mária Terézia 1000 forintot engedélyezett. Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánáság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája ez nem így volt. Tudjuk, hogy a bánási új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsanyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (*Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009*). Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánási nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánási örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánási mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állattalommánnyal kitűnően ellátott – Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesítettek, de a mezőhegyesi ménésbirtok sem volt elérhetetlen távolságban –, ami tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú” szabad földfogalmon alapuló, modern, árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni (*Bodó B. 2008*).

4. A merkantilista gazdaságpolitika *az ipar fejlesztését preferálta*, azonban a bécsi udvar – tartva a konkurenciától – Magyarországon ezt kifejezetten gátolta. A Bánáság e tekintetben is kivétel volt. Bánáság természeti-környezeti adottságai és sajátosságai alapján kiemelkedően fontos régió. Temesváron (pl. városon belül kialakított önálló iparnegyed /Gyárváros/ 1,5 ezer német kézműves és iparos letelepítése stb.) és a nagyobb városokban manufaktúrákat hoztak létre, céhek alapítását az egész Bánáságban megtiltották. Az elsőként alapított temesvári sörgyár mellett rövidesen posztó- /1725/, daróc-, bőr- /1733/, harisnya-, selyem- /1733/, papír-, szappan-, kelmefestő-, kalap-, szesz-, ezüst- és arany paszomántgyár, lőpor- és salétromgyár és olajsajtoló, drótygyár, papírmalom működött, többségük a ma is Gyárvárosnak nevezett területen. A Bánáság más gazdasági központjaiban is létrejöttek manufaktúrák: Csiklovabányán sörgyár (a környék forrásait hasznosította, a temesvári Köppisch testvérek alapították 1717 és 1726 között), Karánsebesen posztómanufaktúra (1725), Facsádon és Lugoson olajsajtoló, Kalinán üveghuta működött.

A bánási ipar fejletlenségét jelzi, hogy Magyarország iparáról Mária Terézia uralkodása utolsó éveiben szomorú képet ad az 1771. évi regiszter. Az országban ekkor (a falvak kivételével) összesen 30.921 iparos élt, 13.934

mester, 12.316 legény és 4.671 inas. Az ipar egyes ágazatait vizsgálva a Bánságban a selyemipar emelkedett ki. A selyemhernyó tenyésztés meghonosításával nagy eperfatelepeket, valamint Nagybecskerekén (1740-es évek), Versecen, Fehértemplomban (1760-as évek) és Temesváron selyembeváltó hivatalt, gombolyítót és szövőgyárat létesítettek (*Takáts R. 1992*). A Bánságban már 1763-ban felmerült 10-10 fonóiskola és gombolyító iskola felállításának terve (*Endrei W. 1969*). A manufaktúra ipari termelés, fejlődése ellenére, az 1770-es években csak regionális jelentőségű maradt. A fejlesztés kiterjedt a len-, a posztó- és a bőriparra, valamint az üveg- és cserépedény-gyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuzsírforrás is jelentőssé vált. A Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (pl. Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak.

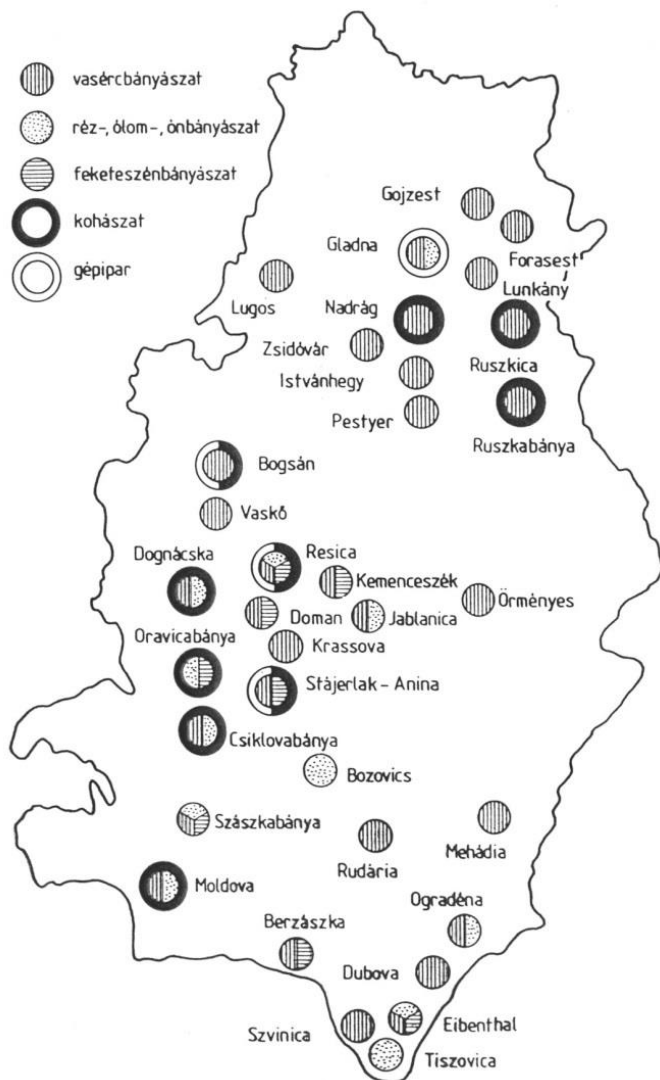
5. III. Károly törekvése egyedül a bányászatban és a kohászatban hozott megújulást (*Barta J. 1984*). E tekintetben kiemelkedő jelentősége volt a Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek (*1. ábra*), melyekre alapozva birodalmi jelentőségű bánya és kohóipari vertikum alakult ki.

6. A vonalas infrastruktúra kiépülését tekintve a Bega folyó szabályozása volt a legfontosabb (az Udvari Kamara 1727-ben hagyta jóvá), a folyó vizét Facsádtól Temesvárig mesterségesen ásott mederbe vezették, melyet faúszató csatornává alakítottak át. Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózó csatornába vezették vizeit. Ez 1728-33 között elkészült. Ezen keresztül szállították az épületfát és tüzelőanyagot Temesvárra. 1727-ben elkezdték a Temesvár és Klek közötti hajózható csatorna földmunkálatait is. Ez azt jelentette, hogy a Bega régi kanyargós medre helyett egy újat ástak. Így megrövidült a Bega útja, de a régi meder is megmaradt. Kiépítésének eredeti, 18. század első évtizedeiben megfogalmazott célja a Temesvár és Pétervárad közötti katonai és polgári hajózás biztosítása volt. Az első hajó 1732-ben jutott a csatornán Pancsovárról Temesvárra. A Begának Temesvár és Nagybecskerek közt ily módon történt rendezése a folyót még nem tette teljesen alkalmassá a hajózásra, mert tavasszal, a hóolvadások alkalmával, igen bőséges vize volt, de nyáron és ősszel annyira leapadt, hogy hajók nem járhattak rajta. Arról kellett gondoskodni, hogy bizonyos mennyiségű víz állandóan rendelkezésre álljon. Mária Terézia uralkodása alatt két zsilipet és csatornát építettek, mely alkalmassá tette a Begát hajózásra.

A hajózáshoz szükséges vízmennyiség biztosítására a Temes folyót Kiskastély községnél egy fenékgáttal elzárták. A Temes vizét – egy 10 km hosszú csatornán – a faúszató Bega-csatornába vezették és e tápcsatorna torkolatába zsilipet építettek. A Bega árvizeinek csökkentésére pedig a topolovecki határban kb. 8 km hosszú árapasztó csatornát ástak, mely a Bega árvizeit a Temesbe átvezette. A XVIII. században végzett munkálatok után az

ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, itt-ott feliszapolódott és az árvizek erősen megrongálták, így a meder kiszélesedett és sekélylyé vált.

1. ábra. Krassó-Szörény vármegye ásványkincsei és nehézipara (szerk. Frisnyák S.)

7. A gazdasági élet fellendítése érdekében rendezték az adónemeket, a tizedszedést, a vámokat, haszonbérleteket, az erdőkezelést, a bányászat, a halászat és a vadászat kérdését. A vámszedés megkönnyítése miatt tizenkét településen

harmincad hivatalt állítottak fel: Újarad, Lippa, Csanád, Törökkanizsa, Szeged, Csóka, Törökbecse, Perlasz, Temeskubin, Újpalánka, Moldova, Orsova. Ezek fölé fővám és harmincad hivatalt szerveztek Temesváron. A bérletek tekintetében a mézszárszékek, sörházak, pálinkafőzők, vízimalmok és halászat terén volt várható jelentősebb bevétel, de a betelepítéssel párhuzamosan a nagyobb puszták bérletéből is jelentős bevételekre számítottak.

8. Látványos fejlődést és komoly jövedelemforrást reméltek a kereskedelem fellendítésétől. Nem véletlen, hogy Temesváron már 1725-ben létrejött a 78 tagból álló keleti szerb-görög kereskedelmi társaság, mely rövid időn belül hatalmába kerítette az egész bánági termény és élőállat kereskedelmet. Fontos eleme a bánági kereskedelemnek, hogy a „görög” kereskedőknek kedvező helyzetet, gyakorlatilag vámmentességet biztosított a pozsareváci békével együtt kötött kereskedelmi szerződés: áruik után csupán egyszer kellett 3%-os vámot fizetniük. Kereskedelmi érdekeik megkívánták, hogy megtartsák török állampolgárságukat; eleinte csupán kereskedői telepeket, ún. faktóriákat létesítettek, a belső kereskedelem folytán fellendülni kezdő városokban. De létrejött egy német-zsidó kereskedelmi társaság is, s e kettő hosszú ideig versengett egymással (Kovách G. 1998, 60. o.). Borovszky S. (1911) adatai szerint már 1720-ban működött Temesváron kereskedelmi társaság. Tény, hogy 1741-ben borkereskedelemmel foglalkozó kereskedelmi társaság is létesült. Ezek voltak az első nagyobb magyarországi kereskedelmi társaságok, mindegyik a Bánág területén, pontosabban Temesváron keletkeztek, s teljes egészükben osztrák alapításúak voltak. A kereskedelmi társaságok (1720. keleti társaság, 1725. temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha kereskedelmi, 1742-ben borkereskedelmi társaság) privilégiuma volt – a fentiekén túlmenően – viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni. A bánági gabonakereskedelmet nem monopolizálta hivatalosan kereskedelmi társaság, de az 1760-as évekig főleg görög-makedón és szerb kereskedők kezében összpontosult. Mindezek ellenére a Bánág mindvégig megőrizte agrárjellegét. Ezt legkifejezöbben a bánági kereskedelem mérlege jelzi 1761-1774 közötti időszakról. Négy időpontra az alábbi értékek állnak rendelkezésre a vámtabellák alapján összeállított kiviteli és behozatali kimutatásokból (5. táblázat).

A 18. században a népesség gyarapodása és intenzívebb földművelésre való áttérés következtében a szarvasmarha kereskedelem jelentősége csökkent ugyan, de még a század végén is a szarvasmarha és a sertés a két legfontosabb bánági kiviteli cikk. A szarvasmarha kivitel (1760-ban 24.085 db, 1765-ben 23.790 db, 1766-ban 19.000 db) és a sertésexport is (1761-ben 20.143 db=66.566 Ft értékben, 1762-ben 26.002 db=89.326 Ft értékben, 1768-ban 23.017 db=78.789 Ft értékben, 1775-ben 14.807 db=52.392 Ft értékben, 1776-ban 8.800 db) erőteljesen visszaesett. A kereskedelmi mérleg alapján egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánághoz fűzött merkantilista gazdaságpolitika által táplált remények nem valósulnak meg, azaz a Bánág többé került az Udvari Kamarának, mint amennyit hozott.

5. táblázat. A Bánság külkereskedelmi mérlege forintban (1761-1774)

Árucsoportok	Forgalom iránya	1761	1762	1768	1774
bányaipari fémáru	import	8.507	5.082	18.421	58.229
	export	431.212	384.128	320.180	157.075
ipari termékek	import	291.880	293.820	350.171	502.914
	export	21.671	13.388	29.661	32.395
mezg. -i termékek	import	1.181	1.425	4.792	67.026
	export	39.300	64.782	45.753	67.471
ital	import	178.057	160.988	102.213	115.346
	export	674	879	14.481	4.442
állat/állati termékek	import	20.164	18.287	34.163	48.978
	export	526.768	513.510	479.374	371.577
méz és viasz	import	549	233	710	1.760
	export	41.655	46.619	24.281	35.264
gyarmatáru	import	10.663	34.205	82.946	39.518
	export	-	7.131	1.253	39.678
gyapot és textiláru	import	31.336	29.943	27.540	13.907
	export	265	856	2.644	490
hal és haláru	import	7.756	7.128	11.176	28.462
	export	3.341	3.101	797	10.705
só	import	-	-	17.363	22
	export	-	-	-	24.595
fa és faáru	import	-	-	-	84.395
	export	-	275	-	6.704
olaj	import	6.386	7.853	10.499	14.899
	export	-	124	582	612
dohány	import	2.182	2.794	7.818	-
	export	13.392	3.760	7.237	-
könyv, papír	import	538	1.609	2.695	7.746
	export	30	-	13	117
egyéb	import	1.250	2.670	2.185	5.105
	export	-	1.718	40	275
Összesen	import	560.454	566.037	668.632	984.346
	export	1.083.308	1.038.853	937.536	750.413

Forrás: Kovách G. (1998) alapján saját szerkesztés

A 18. században a népesség gyarapodása és intenzívebb földművelésre való áttérés következtében a szarvasmarha kereskedelem jelentősége csökkent ugyan, de még a század végén is a szarvasmarha és a sertés a két legfontosabb bánsági kiviteli cikk. A szarvasmarha kivitel (1760-ban 24.085 db, 1765-ben 23.790 db, 1766-ban 19.000 db) és a sertésexport is (1761-ben 20.143 db=66.566 Ft értékben, 1762-ben 26.002 db=89.326 Ft értékben, 1768-ban 23.017 db=78.789 Ft értékben, 1775-ben 14.807 db=52.392 Ft értékben, 1776-

ban 8.800 db) erőteljesen visszaesett. A kereskedelmi mérleg alapján egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánsághoz fűzött merkantilista gazdaságpolitika által táplált remények nem valósulnak meg, azaz a Bánság többbe került az Udvari Kamarának, mint amennyit hozott.

III.4. A bánsági térszerkezet sajátosságai

A Habsburgok regionalizációhoz kapcsolódó betelepítési politikájukkal, új földbirtokrendszer kialakításával és a katonai-közigazgatási szervezet átalakításával (pl. 1718-tól tizenhárom, majd 1751-től tizenegy kerület) folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet alakulásába. Döntően meghatározták azt, s épp a Bánság volt az egyik olyan terület, ahol nagymértékben figyelmen kívül hagyták a korábbi társadalmi-gazdasági térstruktúrát (2. ábra).

2. ábra. A Bánság közigazgatása 1718-1779 között

Forrás: Az ún. Mercy-térkép (1723/24) alapján saját szerkesztés

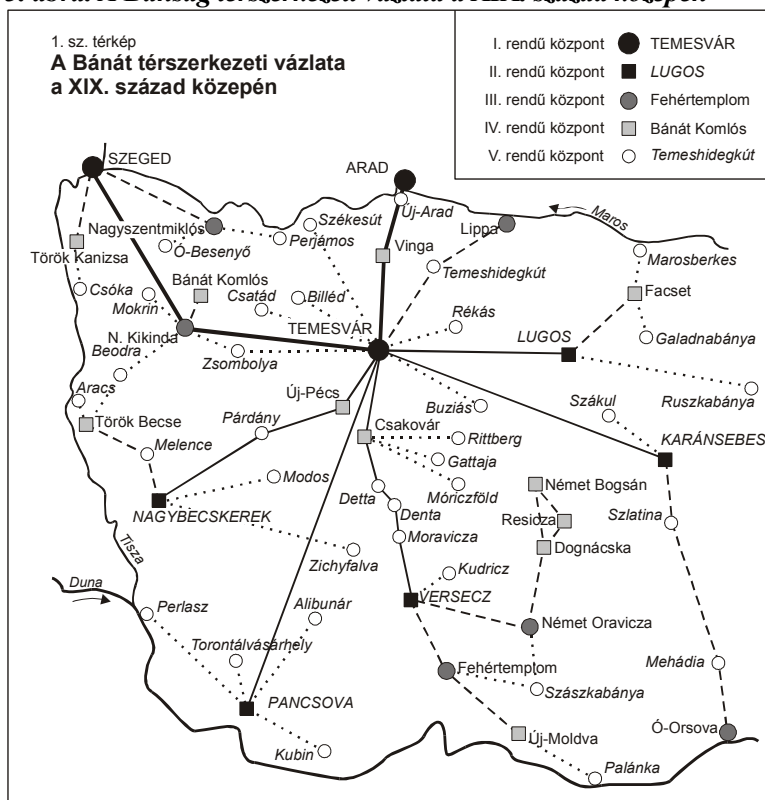
1. A Bánság újjáépítésének részét képezte a településhálózat helyreállítása is, mely a meglévő települések új részekkel/telepekkel történő kibővítésén túl új falvak létesítését is jelentette. A letelepedők hajlékainak felépítésekor a bécsi

korona által 1772-ben kiadott ún. Impopulations Haupt Instrukcions utasításait vették figyelembe, mely szerint a települések csak árvízmentes magaslatokon, szabályos négyszög alakban, közepén szabályos piactérrel épülhettek. Az egymást derékszögben metsző, egyenes utcákban a telkek ezekre merőlegesen helyezkedtek el, minden porta mérete azonos volt, ugyanis a parcellák és utak kimérését hadmérnökök végezték.

2. A helyi és helyzeti energiák mellett a bécsi Udvari Kamara telepítési-, gazdasági- és igazgatási beavatkozásai döntően befolyásolták a sűrű texturájú térszerkezet kialakulását, illetve a település-hierarchiai szintek és súlypontok vertikális és horizontális változásait is (3. ábra).

A 18. században kibontakozó regionalizáció és a korábbi térszerkezet részbeni rekonstrukcióját megvalósító folyamatok teremtették meg az alapot e század második felének erőteljes gazdasági fejlődésére épülő sajátos térszerkezet kialakításához. Kedvező, hogy a középkori vásárvonal bánásgi szakasza reorganizálódott, a belső perifériák területe csökkent, egyre több dinamikus térszerkezeti erővonal szötte át a Bánáság területét.

3. ábra. A Bánáság térszerkezeti vázlat a XIX. század közepén

Forrás: saját szerkesztés

IV. Összegzés

Az átalakulás jellege és intenzitása eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől és évtizedekre meghatározta a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A Bánság egységes gazdasági működése, az európai gazdasági-technológiai fejlődés megjelenése, a népesség gyors növekedése, a városok fejlődése, a hadsereg modernizálása, a területi/térszerkezeti kapcsolatok megerősödése, az infrastrukturális fejlesztések eredményei megerősítették a Habsburg uralkodókat. Mária Terézia és II. József hitt abban, hogy az egész Osztrák Birodalomban is sikeresen alkalmazható a felülről irányított, dominánsan az állam által meghatározott modernizáció.

A Temesi Bánság létrehozása és katonai kormányzása gazdasági előnyökkel is járt, de ezek a térszerkezetben lassan jelentek meg. A Bánság önálló, specifikus régióvá vált, ahol az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban az árutermelésre berendezkedő mezőgazdasággal. Gazdasági téren és a hozzá kapcsolódó civilizációs gyakorlat okán a Bánság egy évszázad alatt Európa egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő szívóhatással. A bánsági gazdaság aranykora azonban még nem jött el, ezt a 18. század „csak” megalapozta, hogy a napóleoni háborúkkal meginduló gabonakonjunktúrától az 1890-es évekig tartó évszázadban kiteljesedhessen.

Felhasznált irodalom

- Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közöny XII. Budapest, p. 288.
- A. Krischan: Das Banat – Kaiserliche Provinz im Südosten 1718-1778. In: Österreich und die banater schwaben, pp. 33-46.
- Bálint S. (1974): A szegedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2.
- Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földr. Közl. pp. 75-79.
- Baróti L. (szerk.) (1896-1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.
- Barta J. (1984): A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Budapest. p. 231.
- Beluszky P. (2008): Magyarország történeti földrajza I-II., Budapest – Pécs, Dialóg-Campus. p. 382. ill. 453.
- Bodó B. (1994): Bánság és az etnikai diskurzus, In: Korunk 1994/2, p.112-118.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.

- Bodor A. (1914): A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra.
- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). p. 463, p. 294.
- Buchmann K. (1936): A délmagyarországi telepítések története. Budapest.
- Csüllög G. (2009): A Bánság változó szerepe Magyarország történeti érszerkezetében a 10–19. század között. In.: Közép-Európai-Közlemények. 2010/2. pp. 29–37.
- Czoernig, Karl (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. köt. Wien
- Danyi D. – Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Bp., p. 389.
- Dávid Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.
- Demian (1806): Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn und der dazugehörigen Lander. Wien
- Endrei W. (1969): Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp.
- Griselini, F. (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia. Bp.
- Gortvay Gy. (1953): Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Hietzinger (1817): Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums, Wien.
- Kalmár J. (1991): A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. Századok, 125. évfolyam, pp. 489–499.
- Kapronczay K. (2005): Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyar-országon. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár. Bp.
- Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár. pp. 1-16.
- Kókai S. (2006): A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában. In.: III. Magyar Földrajzi Konferencia, Budapest. (CD).

- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza p. 421.
- Kókai S. (2014): A bánsági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája, Szeged. (In Press)
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 328.
- Kulcsár K.(2004): II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Bp.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági tör-ténetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évk. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.
- Milleker, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- M., Miodrag (1995): Vekovima zajedno (istorije srpsko-rumunskih odnosa), Temišvar,
- Möller von Karl (1924): Wie die schwabische gemeiden entstanden sind. Temesvár.
- Némethy A. (1995): Magyarországi törvényhatóságok közigazgatási beosztásának változásai 1526 után. Történeti Stat. Közlemények, 2. évf. No. 2–3. pp. 107–120.
- Németh Gy. (1986): Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúra-tabellákon. In.: Manufaktúrák Magyarországon I. pp. 7-60.
- R. Cretan (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár, p. 256.
- Schimska, Ernst (1918): Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungs in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien.
- Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- Takáts R. (1992): Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. pp. 163-194.
- Tóth J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

A Bánsági-Határőrvidék társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XIX. században

The socio-economic role and significance of the Banat-Border Guard region in the 19th century

Abstract

In the Banat-Border Guard region, admission to the feudal nation was lacking. There was no possibility of similarity, and this was prevented by administrative means. The need for the dissolution of the Border Guard region was acknowledged by the parliaments of the order, but the form of concrete implementation took place late. The direct imperial military administration, the separation from the national socio-legal conditions, the lack of an oath of allegiance to the Hungarian Holy Crown, and the possibility of using it against it made the existence of all the Border Guard regions a violation of the Hungarian constitution. It only reinforced this feeling in the XVIII. From the end of the 19th century, there was an attempt by the Serbs on the border guard to establish Serbian Vojvodina, which also threatened the territorial integrity of the country. The turning point was the liberation of serfs, the “civilization” of the Border Guard and the introduction of modern production conditions. As a result of these economic processes, socio-economic development and transformation accelerated in almost all settlements of the Banat-Border Guard region by the beginning of the 20th century.

I. Bevezetés

A katonai határőrvidék általános társadalmi sajátosságait geográfusok (*pl. Csüllög G. 2007, Kókai S. 2010, Pap N. 2012 stb.*) és történészek (*pl. Hóman B. 1938, N. Kiss I. 1973, Koroknai Á. 1974, Gergely A. 2005, Gulyás L. 2012 stb.*) egyaránt részletesen feltárták, geostratégiai jelentőségét, mind hadtörténeti (*pl. Perjés G. 1969, N. Kiss I. 1973, Nagy M. M. 2011, Suba J. 2010 stb.*), mind politikai (*pl. Iványi I. 1885, Koroknai Á. 1974, Bagi G. 1986, Pap N. 2006 stb.*) szempontból kiemelték, méltatták és elemezték. Kutatások során szembesültem azonban azzal a ténnyel, hogy kevés olyan tanulmány készült, amely az egyes határőrvidéki régiók (*pl. Horvát-szlavóniai, Bánsági, Erdélyi stb.*) átfogó társadalmi és/vagy gazdasági elemzését, sajátosságát nyújtja (*pl. N. Kiss I. 1973, Koroknai Á. 1974 stb.*), különösen szegény e tekintetben a Bánsági-Határőrvidékről készült művek jegyzéke. A Bánsági-Határőrvidék azonban az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemel, hiszen olyan történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régió, melynek XVIII-XIX. századi fejlődési sajátosságai

több földrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel. Mindezek tudományos feldolgozása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig még várat magára. Tanulmányomban a Bánsági-Határőrvidék néhány sajátosságára kívánom felhívni a figyelmet, bemutatva azt is, hogy e mikrorégiók hogyan illeszkedtek be a Bánság és a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába.

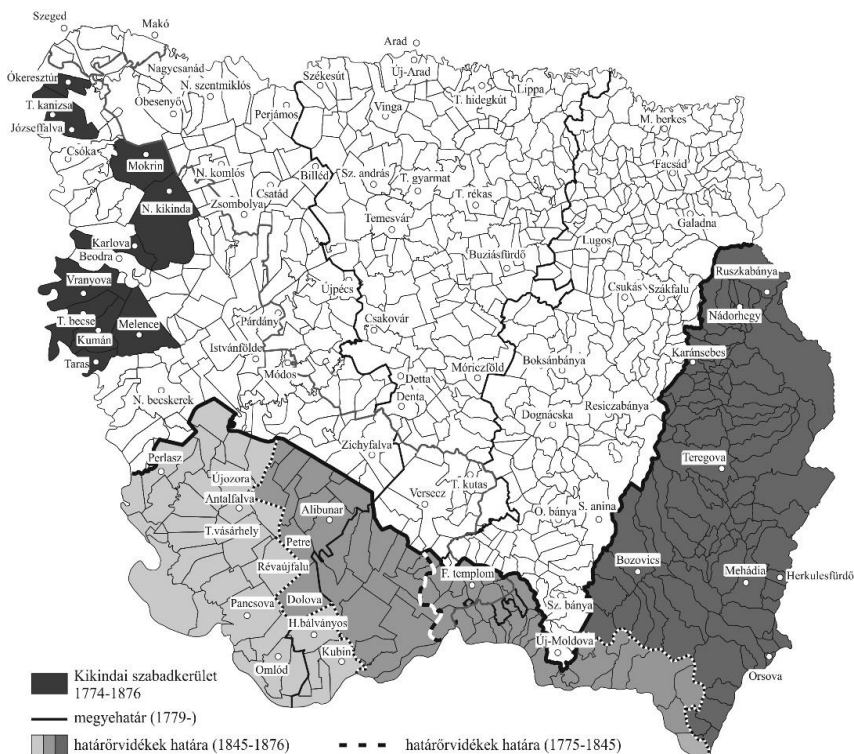
II. A Bánsági-Határőrvidék kialakítása, működése és feladatai

II. 1. A Bánsági-Határőrvidék kialakítása

A magyar alkotmányt és ennek egyik legfontosabb megtestesülését a vármegyét védő politikai elit és a nemzetiségek konfliktusát Bécs a Határőrvidékek megszervezésével próbálta minimalizálni, hiszen a Határőrvidékek arról szóltak, hogy a nemzetiségeket kivonták a nemesi vármegye fennhatósága alól. Csakhogy ez Bécs szándékával ellentétben a szerb-magyar konfliktust sem minimalizálta, hanem tovább mélyítette, melynek a későbbiekben komoly politikai következményei lettek. Az 1741.évi XVIII. tc. 5.§ rendelkezett a Bánságban katonai határőrvidék kialakításáról, melynek megvalósítására azonban még évtizedeket kellett várni. Az 1770 és 1773 közötti időszakban a határőrvidék és az udvari kamara bánsági földterületeit elválasztó határt húzták meg. A határőrvidékek felállításánál két módszert követtek: (erőszakkal) militarizálták a határ közeli falvakat, illetőleg új falvakat telepítettek, esetenként egész falvak lakosságát cserélték ki 1765-től kezdődően. A németbánsági határőrezred 1765-ben alakult, a következő évben pedig az illír-bánsági határőrezred. A vlach /oláh/ ezred 1769-ben jött létre, melynek előzménye 1768-ban a zsupaneki század (más néven oláhbánsági zászlóalj) megalakulása. 1773-ban az oláhbánsági zászlóalj területét 56 helysége bővítették. 1775-ben az oláhbánsági zászlóaljat egyesítették az illír-bánsági ezreddel, s így keletkezett az vlach-illír bánsági ezred, melynek 117 települését tüntetik fel az első katonai térképfelmérés szelvényein. A német és a vlach-illír határőrezredek közötti határt a Karas folyó mentén húzták meg (*1. térkép*).

A németbánsági ezred területére a német polgári lakosság gyarapítását – 1765-től – rokkant és kiszolgált (obsitos) katonák telepítésével kezdték. Benépesítették az Al-Duna és a Temes torkolatvidékét, ahol tizenkét – szerbek által már lakott – faluban helyezték el őket. 1770-74: megerősítették és kiterjesztették a határőrvidék területét, ekkor 51 község tartozott az aldunai vagy német-illír határőrvidékhez (Deutsch-Illyrische Grenze). A települések számát tekintve nagy a bizonytalanság, hiszen az 1772-74 között készült első katonai felmérés térképlapjai csak 45 lakott települést (ebből öt később elnéptelenedik) tüntettek fel. A német-illír határőrvidék elnevezése többször

változott (pl. 1783-1800: német-bánsági canton, 1800-72: német-bánati vég- ezred stb.), miként területe is, először 1774-ben, ekkor a karánsebesi kerületből hat falut csatoltak még hozzá, másodszer 1845-ben, amikor megosztották. Parancsnoksága 1807-től Pancsova mezővárosban székel (2. térkép).

1. térkép. A Bánsági-Határőrvidék elhelyezkedése és felosztása (1775-1873)

A határőrvidék 45 falujában 1807-ben 162885 fő (Demian 1806), 1813-ban 174572 fő élt (Hietzinger 1817). A német és az oláh-illír ezred is két-két zászlóaljából állt, azonban 1838-ban az oláh-illír ezredben megalakították a bánsági illír zászlóaljat Fehértemplom székhellyel. 1845-ben a németbánsági ezred alibunári és deliblái századából és az oláh-illír ezred izbistyei, kusicai, jeszenovai, pozsezsani és berzaszkai századából ezreddé bővítették és létrehozták a különálló szerb (illír) bánsági ezredet, ezzel három ezredre és hat zászlóaljra módosult a felosztás. Az ezredek vezérkara az alábbi vezetők közül állt: 1 ezredes, 1 alezredes, 2 őrnagy képezte a főtiszti kart, 8 fő- és 4 alkapitány, 12 fő- és 24 alhadnagy vezérelte a 12 századot. Gránátosok a végezredeknél nem voltak, ezek helyett minden ezred 50 pattantyúst, s minden század 20 lövész számlált. A Bánsági-Határőrvidék felosztása 1775-1873 között az alábbi volt (1. térkép):

1. Németbánsági ezred (1775-1845), 1845-ben 61 településből állt, székhelye Pancsova.

2. térkép. A német bánsági határőrvidék térképe 1811-ben

2. Oláh-illír bánsági ezred (1775-1845), 1845-ben 130 településből állt, 1775-től székhelye Újpalánka, majd 1803-ig Fehértemplom, végül 1803-tól Karánsebes.

A fenti két ezred három részre vált szét 1845-ben:

- Németbánsági ezred: 36 település, 114.265 fő (1869-ben), székhelye Pancsova.
- Románbánsági ezred: (Az 1848. V. tc. szerint oláh-bánsági, a volt oláh-illír bánsági ezred keleti felén 1845 után), 98 település, 98.253 fő (1869-ben), székhelye Karánsebes.
- Szerbbánsági ezred: (Az 1848. V. tc. szerint illyr-bánsági, az oláh-illír bánsági ezred nyugati felén 1845-1873), 57 település, 91.886 fő (1869-ben), székhelye Fehértemplom.

II. 1. A Bánsági-Határőrvidék működése és feladatai

Az Adriai-tengertől Moldova határáig húzódó déli határőrvidékhez hasonlóan, az annak részét képező Bánsági-Határőrvidék is a bécsi Udvari Haditanács irányítása alatt állt. Az Udvari Haditanácshoz kezdetben öt, később három főhadparancsnokság (Zágráb, Pétervárad, Temesvár) tartozott, mindegyik meghatározott ezredek felett rendelkezett. A Bánsági-Határőrvidéket elsősorban a török katonai betörések elleni védekezésre alakították ki, bár később ez a feladat hangsúlytalanná vált, s főleg határőrizeti (határsértők-határátlépők), ill. a balkáni csempészet megakadályozására és szükség esetén egészségügyi karantén (határzár) fenntartására irányuló feladatokat látott el. A közigazgatás szervezetét császári nyílt parancs (pl. 1851-ben) állapította meg. A határőrvidék közigazgatása (politikai, rendőri és kamarai ügyek) a hadsereg főparancsnokságának feladata volt. A főhadparancsnok mellett működő hadi bíróságoktól Bécsbe, a Legfelsőbb Katonai Fellebbviteli Bírósághoz (Allgemeiner Militär-Appellationsgericht) lehetett fellebbezni. Az ezred katonáit katonafalvakban telepítették le, zászlóaljakra és századokba szervezve. A gyalogezredek, béke idején, a főkarral (Stab) és 50 ágyússal együtt álltak 2570 főből (két zászlóaljra osztva), s ha az 1838-ban felállított bánsági-illír zászlóaljra 1250 főt teszünk, úgy az egész Bánsági-Határőrvidék határörereje 1840-ben 6390 fő volt; mely számhoz, hozzáadva az igazgatási tisztviselőket, őrmestereket, káplárokat, szabadosokat, azaz összesen kb. 130-150 embert, az egész kitett kb. 6500 főt. A szabad katonai városokban lakó polgárok, rendes végőri szolgálatot nem teljesítettek, helyette minden város népességéhez képest 1-6 századból álló honvéd katonaságot állított. A végőrök fegyvergyakorlása a szabály szerint 38 napot tett ki, melyhez hozzáadva az ide-oda menetelre számított 10 napot, valamint a 101,5 napban kerülő kordoni szolgálatot az összes szolgálat évenként általában 149,5 nap volt.

A döntően földdel fizetett határőr olcsó volt. N. Kiss István is utalt arra, hogy 1770-ben a Határőrvidék állománytáblái szerint egy sorkatona kiállítási költségei nyolc határőrének feleltek meg. Ezért az ilyen elemek kiegészítő katonai feladatokra történő alkalmazása jelentős költségmegtakarítással járt (*Iványi I. 1885., Kubinyi A. 1978.*). A gazdaságosság magyarázza a továbbélését is (*Koroknai Á. 1974.*). Bagi Gábor szerint: mindez egyes katonaelemek időleges vagy végleges szabadparaszttá válását, s önálló társadalmi réteggé váló megjelenését eredményezhette. Perjés Géza a határvédelem szerepét emelte ki a katonáskodó paraszti elemek kelet-európai és ázsiai katonai szerepének kialakulásánál (*Perjés G. 1969.*). Hispániában jórészt a reconquista, illetve a határvédelmi funkciók is magyarázzák szabadparaszti jogok és közösségek hosszas megmaradását. A spanyol történetírás gyakran beszél – e tekintetben – szabad Kasztíliairól. Különösen a történészek (pl. *Bagi Gábor, R. Várkonyi Ágnes stb.*) helyezkednek arra az álláspontra, mely szerint a határőrvidék lakói különálló szabadparaszti társadalmi réteget alkottak a XVIII-XIX. században:

„...Részünkről ezt tartjuk a magyarországi szabadparaszti fejlődés második nagy típusának. Az itteni admisztratív-katonai szabályozás oka nyilvánvaló volt...” (Bagi G. 1985).

Nagy Miklós Mihály tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Bánsági Határőrvidék kifejezetten ütközőzóna szerepet töltött be. *Gulyás László (2012)* véleménye szerint a Határőrvidékek értelmezhetőek Magyarországon belüli szerb autonóm területeknek, hiszen a Habsburg uralkodó ezeket kivonta a magyar vármegye-rendszer joghatósága alól. Ezt az értelmezést két körülmény tovább erősíti. Egyrészt a szerb határőrök vámmenteséget élveztek saját területükön belül, másrészt jelentős tényező volt a szerb nemzeti kongresszus felállítása, és annak működése. Ezen tevékenységek során alakult ki a szerb vezetők körében az a vélemény, hogy a szerbeket a török elleni harcokban mutatott hadi érdemeik alapján az I. Lipót féle 1690. évi áprilisi ígéret értelmében olyan önálló terület illeti meg Magyarországon belül, amelynek ügyeibe a magyar hatóságoknak nincs beleszólási joga, és ez a terület közvetlenül a Habsburg uralkodó fennhatósága alá tartozik. A Bánsági Határőrvidék megszervezése azonban már a Mária Terézia által 1771-ben kiadott ún. „illír regulamentum” szellemében történt. Az uralkodónő a magyar vármegyék álláspontját támogatta, mivel kimondta, hogy a Magyarország keretei között élő szerbek csupán vallási ügyekben mentesek a vármegyei és a városi magisztrátusok és a Magyar Kancellária joghatósága alól, továbbá azt is leszögezte, hogy a metropolita csak az egyházi ügyekben feje az illír (értsd szerb) nemzetnek, „de egyáltalán nem feje világi ügyekben.” Mindez azonban már elvezet a Bánsági-Határőrvidék gazdaságának és társadalmának mélyebb vizsgálatához.

III. A Bánsági-Határőrvidék társadalma

A Katonai Határőrvidék ezredeiben a századok egyszerre voltak katonai, illetve közigazgatási egységek. A katonacsaládok meghatározott nagyságú (általában három jobbágyteleknyi) adómentes földet kaptak megművelésre. A falvak férfitalaksága rotációs rendszerben váltva adta az éppen harcoló, illetve tartalékezredek, valamint a falvakban dolgozók állományát. A határőrvidék lakossága törzscsaládokra volt osztva, melyek mindegyike az összes hadképes tagokkal egy házközösséget képezett. Minden házközösségnek közös ingatlan törzsvagyona volt, mely a közös családnak elválaszthatatlan járulékat képezte. A határőrvidék legnevezetesebb jogi intézménye a házközösség volt. A házközösség célja a hadképes erő biztosítása, megfelelő állapotban tartása volt, így a törzsvagyon fenntartása hatósági felügyelet alatt állt.

A házközösségi szervezet öt alapelve az alábbi:

- a család törzsvagyonát képező földbirtok, el nem idegeníthető;
- adóssággal csak rendkívüli esetekben, kis értékig terhelhető;

- ha a földbirtok házasság, örökösödés vagy végrendelet útján nem határőr tulajdonába ment át, ez köteles volt azt bizonyos határidő alatt határőrnek eladni;
- a vagyon felett végrendeletileg csak a család utolsó sarja intézkedhetett
- a házközösség feloszthatatlan.

A határőrvidék polgárosítása folytán a házközösség alapja megszűnt, az 1873. XXIX. tc. a házközösségek felbonthatóságát megengedte, a vagyonszerzési jogot illetőleg addig fennálló megszorításokat megszüntette.

A Bánsági-Határőrvidék esetében kiemelten fontos annak vizsgálata, hogy kialakultak-e ilyen házközösségek és tagjaik hol helyezkedtek el a feudális magyar társadalom hierarchiájában. A kérdéskör tisztázása azért is fontos, mert Koroknai Ákos (1974) véleménye szerint a dunai és a tiszai határőrvidéken nem alakult ki a házközösségi szervezet, mert ehhez túl rövid ideig állt fenn (1700-1751) e két határőrvidék. A Bánsági-Határőrvidék társadalmának más szempontok szerinti vizsgálata (pl. népességszám változása, etnikai-vallási összetétel stb.) elősegítheti az itt élő lakosság hierarchikus elhelyezkedésének megértését és megítélését Magyarországi feudáliskori társadalmában.

III. 1. A Bánsági-Határőrvidék népességszámának változása

A Bánsági-Határőrvidék népességszámának változására kevés és pontatlan adatokkal rendelkezünk, ami egyrészt abból fakad, hogy a II. József korabeli első magyarországi népszámlálásból (1784/87) a határőrvidéki települések kimaradtak. A legkorábbi adatot Hietzinger közölte 1817-ben, 1798-ra vonatkozóan. A XIX. század első felét tekintve zömmel csak becslésekkel találkozunk a statisztikusok és demográfusok országleírásaiban. Mindezek ellenére igen tanulságos áttekinteni a különböző idősorok adatait, hiszen jól megvilágítják az egyes demográfiai-etnográfiai folyamatokat (*1. táblázat*). A népességszám emelkedésének ütemében és területi differenciáiban is érzékelhetőek a különbségek.

Az 1798-1840 közötti négy évtizedben megduplázódott a Bánsági-Határőrvidék népessége, ami irreálisan gyors növekedésnek tűnik, de az időszak első két évtizedében még jelentős telepítések (pl. németek, horvátok, csehek stb.) zajlottak. A XIX. század közepétől a viharos gyorsaságú népességnövekedés lelassult, de mindvégig magas maradt, hasonlóan a Bánság más vidékeihez. A Bánság népességszáma 1840-ben 1.082.550 fő volt, melyből a határőrvidék közel 25%-ot tett ki (1. táblázat). 1840-1910 között a Bánsági-Határőrvidék népessége gyorsabban nőtt, mint a Bánság lakossága (1910 = 1.582.133 fő), ez azonban zömmel a belső migráció és az állami telepítések (pl. Al-Duna mentére csángók stb.) eredménye (Kókai S. 2010). Leggyorsabban a Románbánsági-Határőrvidék népessége nőtt, 1857 és 1910 között több mint 50%-kal, mindazok

ellenére, hogy a történelmi Magyarország románságát tekintve a legkisebb születési növekedési rátáját a krassó-szörényi románság adatai mutatták.

1. táblázat. A Bánsági-Határőrvidék népességszámának változása (1798-1910)

	Német- bánsági ezred	Pancsova	Szerb- bánsági ezred	Fehér- templom	Román- bánsági ezred	Karánsebes	Összesen	Változás 1798=100%
1798	-	-	-	-	-	-	125.807	100,0
1802	-	-	-	-	-	-	129.216	102,7
1807	-	-	-	-	-	-	162.885	129,5
1812	-	-	-	-	-	-	174.572	138,8
1840*	-	-	-	-	-	-	250.485	199,1
1857*	86.121	12.045	80.954	6.252	85.274	-	271.060	215,5
1870**	97.627	16.888	86.478	8.284	94.748	3.512	307.537	244,5
1870***	97.377	16.888	83.602	8.284	94.741	3.512	304.404	242,0
1880***	97.847	17.127	89.652	9.845	102.890	4.764	322.125	256,0
1890***	112.227	17.948	101.051	9.041	108.745	5.464	354.476	281,8
1900***	118.711	18.512	107.793	9.695	117.573	6.116	378.400	300,8
1910***	122.175	20.808	113.195	10.181	126.812	7.638	400.809	318,0

* Fényes E. Magyarország leírása I-II. Pest, 1840, ill. Fényes E: A Magyar Birodalom nemzetiségei... Pest, 1867. adatai alapján

** Keleti Károly: Hazánk és... Bp. 1878. adatai alapján

*** jelenlévő polgári népesség az 1870, 1880, 1890, 1900 és 1910 évi népszámlálások alapján

Források: Hietzinger (1817): Statistik der Militargrenze des österreichischen Kaiserthums, Wien, 1798-ra, Demian (1807): Statistische Beschreibung der Militär-Gränze. 2., Die Militär-Gränze in Slavonien und Ungarn. Wien, c. művében pedig 1802-re a fenti adatokat közli.

III. 2. A Bánsági-Határőrvidék népességének etnikai összetétele

A bánsági katonai végvidék etnikai összetételére az első adataink Fényes Elektől származnak 1840-ből, melynek bizonytalanságát jól jelzi, hogy a románok és a szerbek számában és arányában 1857-hez képest is markáns különbség van (2. táblázat). A XIX. század közepén végrehajtott osztrák népszámlálások (1850, 1857) pontatlanok, ráadásul az 1857. évinél a nemzetiségi hovatartozást nem kérdezték, így Fényes Elek, aki 1867-ben nyomtatásban is megjelentette a legfontosabb adatokat, e tekintetben csak saját becsléseit adhatta közre. Becslésének alapja az 1850. évi népszámlálás lehetett (ott kérdezték a nemzetiségi hovatartozást is), ez a népszámlálás viszont a demográfusok egybehangzó véleménye szerint minimum öt-tíz százalékos pontatlansággal járt, azaz ennyivel alacsonyabb népességszámot írtak össze. Az első pontos adatokat csak az 1869. évi népszámlálás adja, ahol szintén nem kérdezték az etnikai-nemzetiségi hovatartozást, csupán a vallásit. Az etnikai-nemzetiségi megoszlást tekintve az a furcsa helyzet áll fenn, hogy arra az időpontra (1880) vannak pontos adataink, amikor a határőrvidékek már megszűnnek, mint önálló igazgatási egységek.

Fényes Elek adatai szerint 1857-ben a Bánsági-Határőrvidéken 271.060 lakos élt, melyből 10.389 fő (3,8%) magyar, 118.618 fő (43,8%) szerb, 104.415 fő

(38,5%) román, 30.133 fő (11,2%) német, 4.737 fő (1,7%) szlovák, 2.354 fő (0,9%) horvát és 404 fő (0,1%) zsidó anyanyelvűnek /nemzetiségűnek vallotta magát (2. táblázat). A német bánási ezred 86.121 lakója közül 61.501 szerb, 10.352 német, 8.570 magyar, 3.344 szlovák és 2.354 horvát nemzetiségű volt. Az ezred székhelyén, Pancsován 12.045 fő élt, melyből 8.318 szerb és 3.727 német volt. A román bánási ezred területén 85.274 fő élt, akik közül 5.000 fő szerb, 7.930 fő német, 72.166 fő román és 178 szlovák anyanyelvű volt. A szerb bánási ezred településein 80.954 lakost írtak össze, akik közül 43.218 szerb, 31.130 román, 3.572 német, 1.819 magyar és 1.215 szlovák volt. Fehértemplom 6.252 lakója közül 4.552 német, 1.119 román és 581 szerb volt.

2. táblázat. A Bánási-Határőrvidék népességének etnikai összetétele (1840-1910)

nemzetiségek	1840		1857		1880		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
német	26.155	10,4	30.133	11,2	46.425	14,4	59.301	14,8
magyar	3.250	1,3	10.389	3,8	8.607	2,7	27.313	6,8
szerb	70.230	28,0	118.618	43,8	98.363	30,5	120.244	30,0
román	145.106	57,9	104.415	38,5	139.701	43,4	167.879	41,9
horvát	-	-	2.354	0,9	-	-	2.623	0,7
szlovák	5.386	2,2	4.737	1,7	9.877	3,0	11.519	2,9
zsidó	158	0,1	404	0,1	-	-	-	-
egyéb	200	0,1	-	-	19.147	6,0	11.930	3,0
Összesen	250.485	100	271.060	100	322.125	100	400.809	100

Forrás: Fényes E. 1840, illetve 1867, népszámlálások 1880, 1910

Az etnikai összetétel pontos adatsorait az 1880. évi népszámlálási adatok tükrözik (2-3. táblázat), mely szerint a Bánási-Határőrvidéken 322.125 lakos élt, ebből 8.607 fő (2,7%) magyar, 98.363 fő (30,6%) szerb, 139.701 fő (43,4%) román, 46.425 fő (14,4%) német, 9.877 fő (3,0%) szlovák és 19.147 fő (6,0%) egyéb anyanyelvűnek/nemzetiségűnek vallotta magát (2. táblázat). A német bánási ezred 97.847 lakója közül 45.675 fő szerb, 18.705 fő német, 5.006 fő magyar, 15.152 fő román és 7.760 fő szlovák 5.549 fő egyéb nemzetiségű volt.

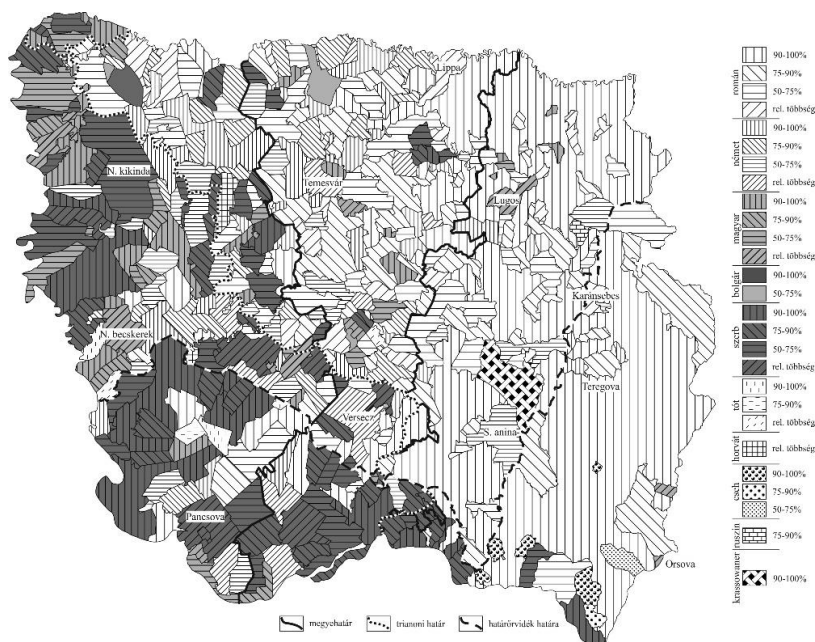
3. táblázat. A Bánási-Határőrvidék népességének etnikai összetétele (1857-1880)

Nemzetiségek	Német-bánási e.		Pancsova		Szerb-bánási e.		Fehértemplom		Román-bánási e.		Karán-sebes		Összesen	
	1857	1880	1857	1880	1857	1880	1857	1880	1857	1880	1857	1880	1857	1880
német	10.352	18.705	3.727	6.356	3.572	6.307	4.552	6.644	7.930	6.861	-	1.552	30.133	46.425
magyar	8.570	5.006	-	1.132	1.819	664	-	457	-	1.046	-	302	10.389	8.607
szerb	61.501	45.675	8.318	8.224	43.218	42.622	581	1.559	5.000	231	-	52	118.618	98.363
román	-	15.152	-	397	31.130	31.931	1.119	674	72.166	89.009	-	2.538	104.415	139.701
horvát	2.354	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2.354
szlovák	3.344	7.760	-	285	1.215	994	-	43	178	776	-	19	4.737	9.877
zsidó	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	404
egyéb	-	5.549	-	733	-	7.129	-	468	-	4.967	-	301	-	19.147
Összesen	86.121	97.847	12.045	17.127	80.954	89.652	6.252	9.845	85.274	102.890	-	4.764	271.060	322.125

Az ezred székhelyén, Pancsován 17.127 fő élt, melyből 8.224 fő szerb, 6.356 fő német, 1.132 fő magyar, 397 fő román, 285 fő szlovák és 733 fő egyéb

nemzetiségű volt. A román bánsági ezred területén 102.890 fő élt, akik közül 231 fő szerb, 6.861 fő német, 89.009 fő román, 1.046 fő magyar, 776 fő szlovák és 4.967 fő egyéb anyanyelvű volt. Karánsebes 4.764 fős lakosságából 2538 fő román, 1552 fő német, 302 fő magyar, 52 fő szerb, 19 fő szlovák és 301 fő egyéb anyanyelvűnek vallotta magát. A szerb bánsági ezred településein 89.653 lakost írtak össze, akik közül 42.622 fő szerb, 31.931 fő román, 6.307 fő német, 664 fő magyar, 994 fő szlovák és 7.129 egyéb anyanyelvű volt. Fehértemplom 9.845 lakója közül 6.644 fő német, 674 fő román, 1559 fő szerb, 457 fő magyar, 43 fő szlovák és 468 fő egyéb anyanyelvű volt (3. táblázat). Az egyéb nemzetiségű népesség viszonylag magas számát azok a néptörzsek (pl. csehek, horvátok, bolgárok, zsidók stb.) képezik, akik a XVIII-XIX. század folyamán sodródtak a Bánsági-Határőrvidékre, sokszínű etnikai mozaikjai egy-egy elemét alkotva.

A Bánsági-Határőrvidék etnikai struktúrája jól illeszkedett a Bánság etnikai térszerkezetéhez (Kókai S. 2010). Megállapítható, hogy csak a románbánsági ezred területén volt többségben a névadó nemzetiség, míg a szerbbánsági ezredben a szerbek csak relatív többséget, a németbánsági ezredben a németek csak a második legnagyobb etnikai csoportot alkották. Fényes Elek minden igyekezte ellenére, – korábbi adatsorához képest – a magyarok száma és aránya még 1880-ban sem érte el az általa 1857-re becsült tízezer fős értéket sem. E tekintetben nem elhanyagolható tény, hogy 1910-ig a magyarság száma alig emelkedett (2. táblázat), azaz – véleményem szerint – itt sem történt jelentős mértékű elmagyarosítás.

3. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

A Bánsági-Határőrvidék központjaiban (Pancsova, Karánsebes) jelentős német és magyar kisebbség élt ugyan, azonban mindössze Fehértemplom rendezett tanácsú városban éltek együttesen abszolút többségben. A magyarok abszolút vagy relatív többségben csak öt bánsági határőrvidéki településen (Herkulesfürdő, Torontálvásárhely, Székelykeve, Hertelendyfalva, Orsova) éltek. A Bánsági-Határőrvidék homogén etnikai tömbjeit (szerb, román) nem befolyásolta/lazította számottevően a kisebb etnikai csoportok (pl. csehek, horvátok, szlovákok stb.) által lakott néhány település jelenléte sem (3. térkép).

III. 3. A Bánsági-Határőrvidék népességének vallási összetétele

Az etnikai-nemzetiségi viszonyoknál megismert homogenitás és zártság még inkább szembevetendő a vallási összetétel esetében, különösen a települési szintű vizsgálatoknál a falusi térségek esetében (4. térkép), illetve a nyugati és keleti kereszténység viszonylatában (4. táblázat). Az 1869. évi népszámlálás adatai szerint a Bánsági-Határőrvidék 191 települése közül 164 településen az ortodox vallásúak voltak többségben. Különösen a románbánsági határőrvidéken volt zárt és homogén a lakosság vallásilag, amelynek 98 települése közül, 82 településen 10 fő alatt maradt a nem ortodox vallásúak száma. Öt százalék feletti ortodox kisebbség mindössze négy településen (Ruszkabánya 2736 lakójából 912 ortodox, Ószadova 513 lakójából 33 ortodox, Temeszlatina 1662 lakójából 530 ortodox, Nádorhegy 971 lakójából 233 ortodox) élt római katolikus többséggel együtt. A Polyana-Ruszka-hegység nyersanyagainak kitermelésére és feldolgozására létrejött bányavárosok (pl. Ruszkicza, Ruszkabánya, Nádorhegy stb.) összes római katolikus vallású lakóinak száma nem érte el a háromezer főt. A Románbánsági-Határőrvidék fennmaradó 12 települése közül hat (Sumicza, Lindenfeld, Eibenthal, Új-Ogradina, Weidenthal és Wolfsberg) homogén római katolikus vallású volt, cseh és német bányászfalvak lakóiként. A római katolikusok öt százalék feletti kisebbségben négy településen (Karánsebes 3512 lakójából 1046 római katolikus, Ruszkica 650 lakójából 214 római katolikus, Mehádia 2069 lakójából 155 római katolikus, Új-Zsupanek 404 lakójából 80 római katolikus) éltek ortodox többséggel együtt. Sajátos helyzet alakult ki Orsován ahol közel egyensúlyban voltak az ortodoxok és a római katolikusok (1555 lakójából 723 római katolikus, 767 ortodox, 37 evangélikus, 13 izraelita és 7 református), valamint Új-Karánsebesen ahol az evangélikusok alkottak vallási kisebbséget (426 lakójából 347 római katolikus, 74 evangélikus és 5 ortodox).

A Szerbbánsági-Határőrvidék településein is vallási homogenitás volt jellemző. Ötvenhét települése közül, mindössze tizenegy településen nem volt homogén (95% feletti) ortodox többség, ebből:

- 3 db (Ravenszka, Weitzenried, Ablián) homogén római katolikus vallású, cseh bányászfalva,

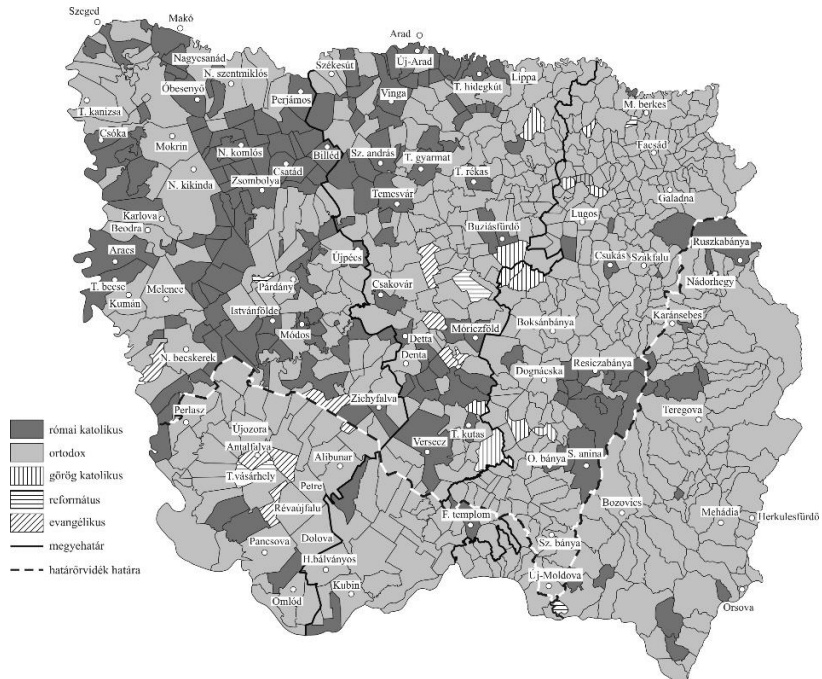
- 1 db (Károlyfalva = 2762 fő) homogén római katolikus vallású, német telepes falu,
- 1 db (Szent-Helena 469 főből 239 református és 230 római katolikus) református többségű,
- 1 db (Schnellersruhe = 225 fő) római katolikus többségű, tíz százaléknyi (22 fő) evangélikus kisebbséggel,
- 1 db (Fehértemplom = 8284 fő) római katolikus többségű (6254 fő) jelentős ortodox kisebbséggel (1879 fő),
- 4 db (Izbistye = 1932 fő, ebből 156 római katolikus; Krusicza = 1822 fő, ebből 271 római katolikus; Ulma = 2734 fő, ebből 162 római katolikus; Berzászka = 1100 fő, ebből 83 római katolikus) ortodox többségű, jelentős római katolikus kisebbséggel.

A Németbánsági-Határőrvidék lakosságának vallási összetétele tűnik a legheterogénebbnek (*4. táblázat*), azonban a települési szintű vizsgálatok azt mutatják, hogy 36 települése közül tizenhét település homogén ortodox vallású volt (*4. térkép*). A fennmaradó tizenkilenc települése közül nyolc olyan volt, amely nem ortodox, de homogén vallásilag, ebből három német (Königsdorf, Rezsőháza, Franczföld), három magyar (Torontálvásárhely, Ivanovna és Gyurgyevó) és kettő szlovák (Antalfalva és Nagylajosfalva). Tizenegy településen jelentősebb vallási kisebbségek éltek, ebből hét településen ortodox többség mellett római katolikusok voltak kisebbségben (Pancsován 9678 ortodox mellett 5528 római katolikus, 1212 evangélikus, 220 református, Ópáván 2860 ortodox mellett 850 római katolikus horvát, Perlaszon 2773 ortodox mellett 780 római katolikus horvát, Borcsán 941 ortodox és 108 római katolikus horvát, Homolicon 2537 ortodox mellett 1639 római katolikus horvát és német, Kubinban 2743 ortodox mellett 1770 római katolikus és Plosiczon 944 ortodox mellett 563 római katolikus német), három településen római katolikus többség mellett (Torontálalmás, Őthalom és Tárcsó) jelentős (10-40%) ortodox kisebbség élt. Nagyon sajátos volt Bresztovác lakosságának vallási összetétele, ugyanis 2456 fős lakosságából 1236 ortodox és 1220 római katolikus vallású.

A települési szintű adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánsági-Határőrvidék szervezése során a telepítők nagy hangsúlyt helyeztek a helyi közösségek nyelvi-vallási egységére, így az eltérő felekezetű etnikumok közötti konfliktusok elkerülése végett az egyes települések felekezeti–nyelvi elkülönítésre. A Bánságban 1869-ben az összlakosság közel hatvan százaléka (790552 fő) ortodox, valamivel több, mint egyharmada (451418 fő) római katolikus vallású.

A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet. A Bánság egyetlen megyéjében sem alakult ki római katolikus többség, ehhez Torontál vármegye állt a legközelebb (*5. táblázat*), ugyanakkor valamennyi megyében abszolút vagy relatív ortodox többség volt. 1910-ben a Bánság 855.852 lakója (54,1%) ortodox, 591,447 lakója (37,38%) római kato-

likus vallású volt (Kókai S. 2010). A Bánsági-Határőrvidék esetében az ortodox vallásúak aránya meghaladta a hetvenöt százalékot, a római katolikus vallásúak aránya pedig megközelítette a huszonnégy százalékot (4. táblázat) 1880-ban. A vallási összetétel tekintetében még a nagyobb városokban sem történt jelentős változás sem 1869-1880 között (4-5. táblázat), sem 1910-ig (2. táblázat).

4. térkép. A Bánság településeinek vallási tagolódása (1869)

4. táblázat. A Bánsági-Határőrvidék népességének vallási összetétele (1880)

Vallás	Német-bánsági e.	Pancsova	Szerb-bánsági e.	Fehértemplom	Román-bánsági e.	Karánsebes	Összesen
római kat.	19.821	5.788	8.165	7.063	11.148	1.772	53.757
görög kat.	136	60	440	30	116	36	818
evang.	11.767	1.580	2.292	180	369	113	16.301
ref.	4.247	408	383	51	129	26	5.244
Összes nyugati keresztény	fő 35.961	7.836	11.280	7.324	11.762	1.947	76.120
	% 36,7	45,8	12,6	74,4	11,4	40,9	23,6
Összes ortodox	fő 61.396	8.683	78.176	2.256	90.738	2.611	243.860
	% 62,7	50,7	87,2	22,9	88,2	54,8	75,7
zsidó	370	589	172	232	385	202	1.950
egyéb	110	19	24	33	5	4	195
Összesen	97.847	17.127	89.652	9.845	102.890	4.764	322.125

Forrás: Népszámlálás 1880

5. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1869)

Megye	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat. (fő)	evang. (fő)	ref. (fő)	ortodox		izraelita		egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Krassó	262514	40967	15,6	14068	1129	1183	203802	77,6	1335	0,5	60
Szörény	101388	9821	9,7	8	296	6	91209	90,0	45	0,0	3
Temes	345182	114378	33,1	12221	8259	254	202970	58,8	2777	0,8	96
Torontál	491040	225178	45,9	2120	15403	6401	237877	48,4	3891	0,8	64
N.becskekerek	19666	8369	42,6	9	730	266	9203	46,8	1089	5,5	-
Nagykikinda	18834	5752	30,5	8	91	7	12486	66,3	489	2,6	1
Pancsova	16888	5528	32,7	11	1212	220	9678	57,3	193	1,1	46
Temesvár	32223	20631	64,0	302	1120	629	5487	17,0	3982	12,4	72
Versec	21095	11635	55,2	8	203	43	8630	40,9	576	2,7	-
F. templom	8284	6254	75,5	-	27	11	1879	22,7	113	1,4	-
Vinga	4552	4261	93,6	-	18	1	225	4,9	47	1,0	-
Lugos	11654	4568	39,2	646	438	88	4779	41,0	1118	9,6	17
Karánsebes	3512	1076	30,6	-	10	-	2347	66,8	79	2,2	-
Összesen	1336832	458418	34,3	29401	28928	9109	790552	59,1	15734	1,2	359

Forrás: Népszámlálás 1869

IV. A Bánsági-Határőrvidék gazdasági jelentősége

A Bánsági-Határőrvidék benépesítése kiemelkedő fontosságú feladat volt, melyhez szorosan kapcsolódott a gazdasági hasznosíthatóság megteremtése. Ekkor az egyes határőrvidéki mikrorégiók között a legszembetűnőbb különbségek a társadalmi összetételben és a gazdasági életben mutatkoztak. A Katonai Határőrvidék lakói vámmenteséget élveztek saját területükön belül, ahol a Török Birodalommal és a Habsburg Birodalom osztrák felével folytatott kereskedelem fontos útvonalai haladtak keresztül. Polgári és kereskedő rétegük a leggazdagabbak közé került, és a 18. század első felétől majdnem a század végéig ők bonyolították le Magyarország külkereskedelmének több mint a felét (*Hegedűs A. 1991*). Ennek következtében a magyarországi szerbek olyan anyagi tőkével rendelkeztek, mely messze felülmúlta a szerb anyaországban – belgrádi szerb pasalik – élő szerbekét.

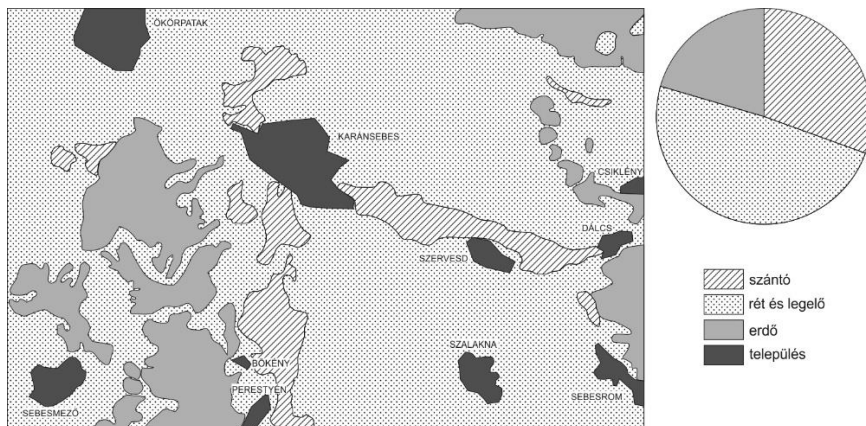
A gazdaságot tekintve a két legfontosabb feladat: egyrészt kiaknázni ásványkincseit és a gazdaság szolgálatába állítani, másrészt a mezőgazdasági termelést legalább a kor színvonalára (nyomásos gazdálkodás) emelni. A XVIII. század elején a Bánsági-Határőrvidékre is kiterjedő rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrák (pl. Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak. III. Károly törekvése egyedül a bányászatban és a kohászatban hozott megújulást (*Barta J. 1984*). A kamarai birtokok eladása (II. József uralkodása idején) után az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke még így is meghaladta a 2 millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki. A Bánsági-hegyvidék erdőinek kiaknázását, ásványkincseinek és nyersanyagainak

feltárását és kitermelését minden lehetséges eszközzel elősegítették, mindez azonban a határőrvidéki területeket alig érintette. A Bányási-hegyvidék völgyeiben és kismedencéiben az erdőtelkes települések lakói a terület alig néhány százalékát művelték (1-4. ábra, 5. térkép), a megélhetés alapját a komplex erdőhasznosítás (pl. állattenyésztés, fakitermelés stb.), az ipari nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása képezte. A határőrvidéken a gazdálkodás színvonala messze elmaradt a Bányás fejlettebb területeitől, e tények alátámasztására a XIX. század közepétől állnak rendelkezésünkre megbízható adatsorok.

IV. 1. A Bányási-Határőrvidék mezőgazdasága

A határőrvidék mezőgazdasága halmozottan hátrányos helyzetben volt a Bányás más régióihoz képest, egyrészt a kedvezőtlen agroökológiai potenciál (pl. hegyvidék, mocsarak, delibláti homokvilág, Al-Duna mocsaras ártere stb.) miatt, másrészt itt nem lehetett elérkezni a kamarai birtokokat a korábbi bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári eredetűek és gondolkodásmódúak voltak a gazdasági modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek: pénzzel. A Bányás más területein a birtokvásárlás nem merítette ki anyagi erőforrásait, így maradt még elegendő tőkeerő ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre és működtettek. Mindez a határőrvidék gazdálkodását meg sem érintette, s a problémákat csak fokozta, hogy késtek a folyószabályozási és mocsár lecsapolási munkálatok. Orosz István kutatásaiból (1996) is ismert, hogy Magyarországon a XIX. század végéig a háromnyomásos gazdálkodás volt az uralkodó, melyet a periférikus területeken még a XX. század elején is alkalmaztak, olykor a kétnyomásos gazdálkodás is tovább élt. Alapvető oka kettős, egyrészt kicsi volt a szántókapacitás, másrészt a trágyázás hiányzott vagy alacsony fokú volt, így a talaj természetes regenerálódása csak így biztosította a tápanyag pótlását.

A termelés bővítését nem a hozamok növelésével, hanem új területek termelésbe vonásával oldották meg. A mocsárlecsapolások és folyószabályozások, hegyvidéki és dombvidéki erdőirtás jelentették az átmeneti megoldást e tekintetben. A határőrvidéki állapotokat az alacsony hozamok mellett a mezőgazdaság ágazatai közötti kapcsolatok lazasága és az állattenyésztés fejletlensége jellemezte. E települések esetében az erdő javait gyűjtötték, például a tölgy- és bükkmakkot, ill. az erdei legelőket az állatállomány hasznosította. Jelentősebb szerepet a cserkéreg nyérése céljából kiirtott erdők és a bányafa, valamint a tűzifa értékesítés játszott. Az állattartás takarmánybázisát elsődlegesen a legelők, másodlagosan a rétek jelentették, ezért fontos volt az állatok ellenálló képessége, igénytelensége. A legelőn tartott állatfajok domináltak, fontossági sorrendben: szarvasmarha, juh, ló, kecske.

1. ábra. Karánsebes és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784), ill. 1895-ben (diagram)

2. ábra. Borlova és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784), ill. 1895-ben (diagram)

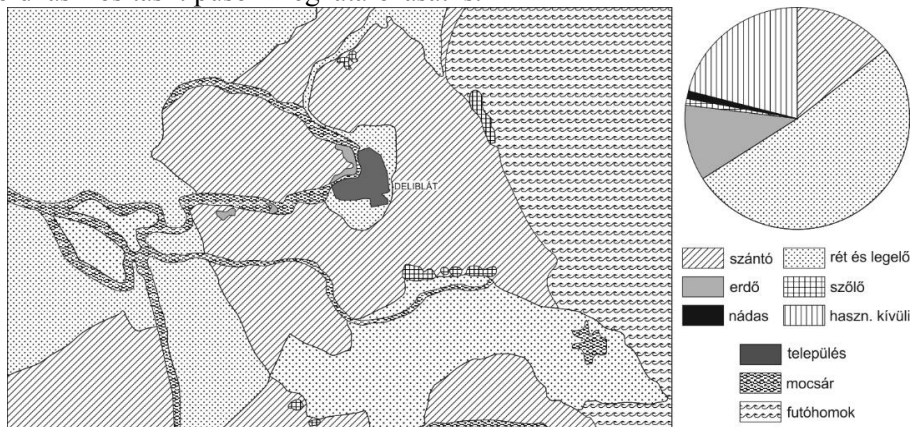
A növénytermesztés térbeli differenciálódását és jellegzetességeit az első katonai felmérés bánsági térképszelvényeit áttekintve (Arcanum, 2005) elemezhetjük. A térképszelvények segítségével körülhatárolhatóak a természeti adottságok által determinált antropogén tájformálás felszíni makro- és mikro-reliefjéhez igazodó eltérő gazdálkodási formák, azaz a mezőgazdasági termelés területi specializációjának kezdetei (5. térkép). Valamennyi település bemutatása lehetetlen, néhány jellegzetes határhasználattal rendelkező települést és környezetét azonban bemutatjuk (1-4. ábra). A kiválasztott települések köre nem esetleges, egyrészt egy-egy tájhasználati típust reprezentál, másrészt össze-

hasonlítható az egy évszázaddal később készült 1895. évi mezőgazdasági összeírás adataival, nyomon követve a változásokat.

3. ábra. Pancsova és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784), ill. 1895-ben (diagram)

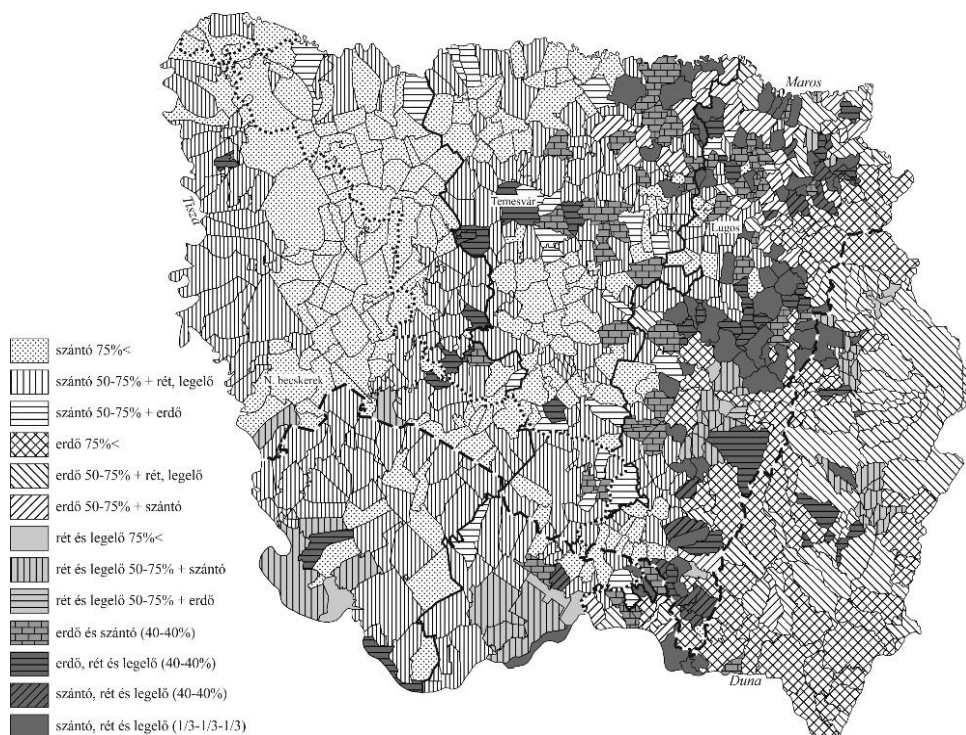
A térképek különböző művelési megoszlási arányai egyértelműen a racionális gazdasági hasznosítás természeti környezet által meghatározott sajátosságairól tudósítanak. A térképszelvények részletes elemzésétől itt eltekintek, mert az 1895 évi adatok alapján tipizáltam és a településenkénti domináns művelési ágat az 5. térképre rajzoltuk meg. A mezőgazdaság térszerkezete, a gazdálkodás jellege és a földhasznosítás formái alapján megkísérletem a vizsgált területen előforduló földhasznosítási típusok meghatározását is.

4. ábra. Deliblát és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784), ill. 1895-ben (diagram)

Az állatállomány nagyságának és térbeli megoszlásának vizsgálatához az első teljes körű állatösszeírások adatai 1869-ből állnak rendelkezésre (6. táblázat), melyek alapján megállapítható, hogy a Bánsági-Határőrvidék területéhez képest – a Bánság összterületének 36,5%-a –, néhány mutató tekintetében jelentősebb súlyt képviselt. A bánsági kecskeállomány 75,3%-át, a juhállomány 40,5%-át a határőrvidéki települések lakói tartották, különösen kiemelkedő volt a Románbánsági-Határőrvidék részesedése e tekintetben (6. táblázat), mind az ezer lakosra jutó állomány, mind abszolút értékek vonatkozásában. Az állatállomány tekintetében tanúságos az igavonó állatok számának megoszlása, mely jól mutatja a gazdálkodás fejlettségét vagy fejletlenségét.

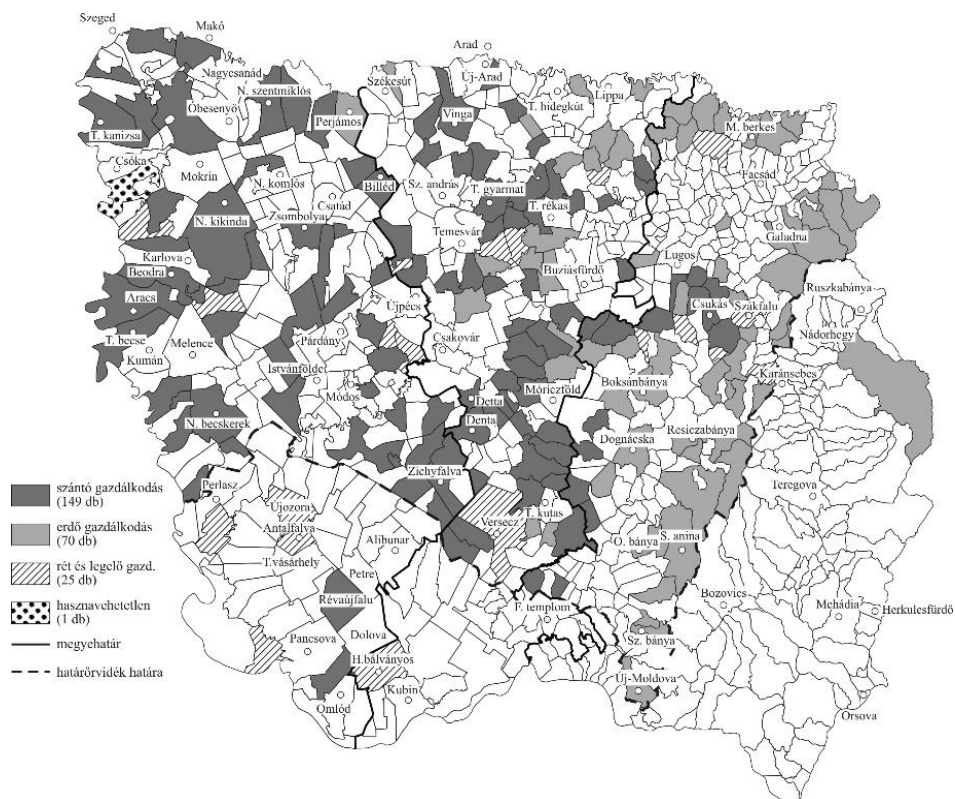
Nagyon érdekes a sertésállomány megoszlása és tartása, melyek közül a makkoltatás, csak lokálisan és főként a dombvidékek és az alacsony közephegységek tölgy és bükk erdeire támaszkodott. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme azonban a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában (Jakabffy I. 2009). Az állattenyésztés egyéb ágazatai kevésbé meghatározóak, a határőrvidéki jelleg persze alaptól emelte a loállomány szerepét, valószínű, hogy ekkor azonban még nem nőtt túl a régió szükségletein és igényein.

5. térkép. A Bánság mezőgazdasági földhasznosítási típusai (1895)

Az 1895. évi országos mezőgazdasági összeírás adatai alapján átfogó kép rajzolható meg a Bánsági-Határőrvidék mezőgazdaságáról, különösen az egyes települések műveléségi megoszlását, birtokviszonyait (pl. nagyság, birtokosok száma stb.) és állattartását tekintve (7-8. táblázat).

A Bánsági-Határőrvidék mezőgazdasági helyzetét bemutató áttekintésünk lezárásaképpen még szólnunk kell a birtokszerkezetről, annak pozitív és negatív vonásairól. A Bánság vármegyéiben a birtokmegoszlása kedvező volt, a földterület 11-15%-a volt csak 1000 holdon felüli nagybirtok. Mellettük erős pozíciókkal rendelkeztek a termelés korszerűsítésében leginkább érdekelt középbirtokosok és gazdagparasztok (20-100 holdas). Így érhető, hogy a Nagyalföldön először a Bánságban jelent meg a gőzüzemű cséplőgép (Törökbecse 1858), illetve a későbbiek során a robbanómotoros traktorok és munkagépek is jellemzőek voltak. A Bánsági Határőrvidéken a nagybirtokosok gyakorlatilag hiányoztak (6. térkép), azaz hiányzott az innovációs újításokhoz szükséges tőke, ami fokozta a mezőgazdaság elmaradottságát.

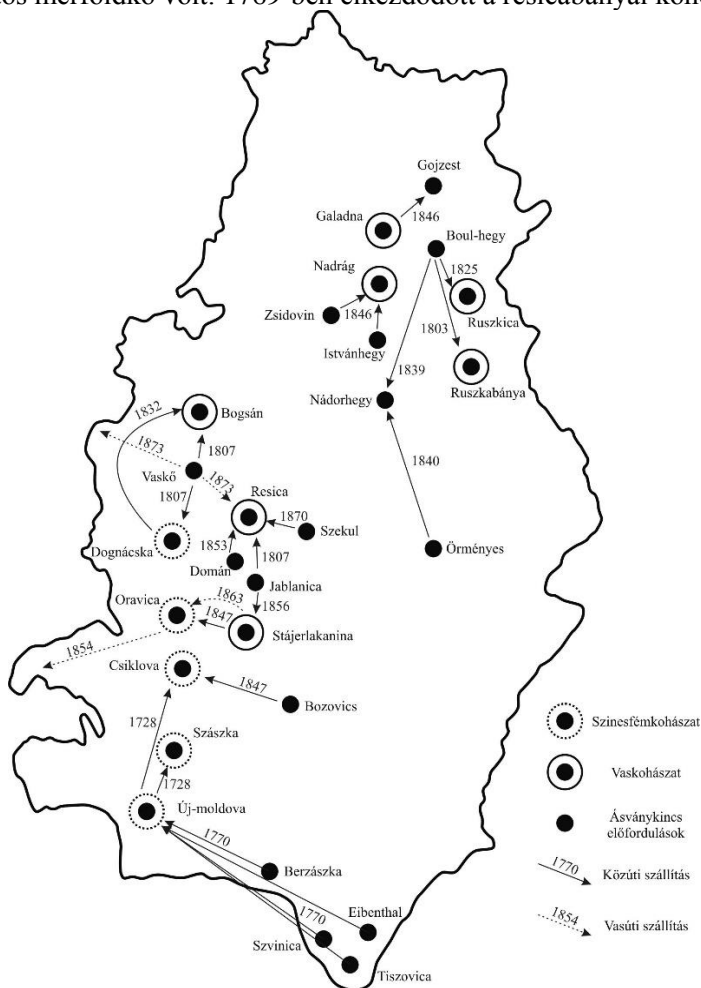

6. térkép. Az 1000 kat. holdnál nagyobb gazdaságok központjai és domináns gazdálkodása (1895)

A birtokmegoszlás a kisszámú magyarság szempontjából volt a legkedvezőtlenebb. A birtokstruktúra alsó szélén, azaz a törpebirtokosok – ehhez a kategóriához még hozzávehetjük a földnélküli agrárproletárokat és cselédeket – között a magyarság felülreprezentált volt. Míg a gazdag- és középparaszti kategóriában a németek, szerbek, románok és a szlovákok domináltak.

IV. 2. A Bánsági-Határőrvidék bányászata és ipara

Az osztrák-török háború lezárása után (1739) a bécsi Udvar komoly lépéseket tett a bánsági bányászat és kohászat fejlesztéséért. A termelés felfutásában fontos mérföldkő volt: 1769-ben elkezdődött a rescabányai kohók építése.

7. térkép. A Bánsági-hegyvidék bányászati-kohászati vertikuma a 19. század közepén Forrás: Kladiwa O. alapján, saját szerkesztés

A bánya, kohó és fémfeldolgozó iparon kívül a fejlődés kiterjedt a selyem, len és posztó iparra, a bőriparra valamint az üveg- és cserépedény-gyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuzsírforzés is jelentőssé vált. Mindez azonban nem érintette a Bánsági Határőrvidék településeit, miként az 1855. évi változás, melynek keretében az Osztrák Államvasúttársaság (neve ellenére ez a társaság túlnyomórészt francia tőkével működő magáncég volt) az állami vasutakkal együtt megvásárolta a Krassó megyei kincstári uradalmakat is. A megvásárolt terület 2300 km² volt, az Al-Dunától északi irányban 80 km hosszan nyúlt el és több esetben szélessége elérte az 50 km-t is. A terület határai között 68 település volt, 125 ezer – zömében román – lakossal. Az uradalom az alábbi erőforrásokat birtokolta: szénbányák (Steyerdorf-Stájlerlak, Szekul, Doman), arany- ezüst-, réz- és ólombányák és kohók (Oravica, Csiklova, Szászka, Moldova, Dognácska), vasércbányák (Dognácska, Moravica, Einstein-Vaskő), vashámorok (Bogsán, Galadna) és nagyolvasztó (Resicabánya).

6. táblázat. A Bánsági-Határőrvidék állatállománya (1869)

Határőrvidék	Népességszám (fő)	össz. terület (ha)	szántó (ha)	szarvasmarha (db)	lő (db)	juh (db)	sertés (db)	kecske (db)	szarvasmarha 1000 főre	lő 1000 főre	juh 1000 főre	sertés 1000 főre	kecske 1000 főre	számszállat 100 ha össz. területre/db	számszállat összesen (db)
Német-Bánsági ezred	114515	238.637	na.	24296	37568	123.210	34.098	52	212	328	1075	297	-	27,7	66065
Szerb-Bánsági ezred	94762	176.313	na.	22039	23937	118.287	25.878	10679	232	252	1248	273	112	28,1	49612
Román-Bánsági ezred	98260	587.808	na.	48176	7581	252.261	52.314	39831	490	77	2557	532	405	12,4	72784
Összesen (Határőrvidék)	307537	1002758	na.	94511	69086	493.758	112290	50562	307	225	1605	365	164	18,8	188461
Bánság összesen	1335800	2742711	796880*	391496	317460	1219586	421201	67104	293	237	913	315	50	26,1	716229

7. táblázat. A Bánsági-Határőrvidék területének műveléségi megoszlása és állatállománya (1895)

Járás	Népesség (1900) (fő)	gazdaságok száma (db)	össz. terület (ha)	szántó (ha)	szántó az öbster. %-ában	erdő (ha)	erdő az öbster. %-ában	szarvasmarha (db)	lő (db)	juh (db)	sertés (db)	kecske (db)
Bozovicsi	29103	5079	108586	8802	8,1	77524	71,4	10381	1335	35071	7176	2389
Karánsebesi	33425	5434	118816	5961	5,0	69487	58,5	12446	2473	36386	8087	3685
Moldvai	26441	5407	83292	8664	10,4	56324	67,6	9474	2077	22526	8968	7404
Orsovai	25158	3484	83749	3359	4,0	63828	76,2	5801	957	15150	3578	4587
Teregovai	31688	5470	116307	8527	7,3	61719	53,1	12357	1730	47028	5319	2186
Karánsebes rtv.	6116	776	5093	1028	20,2	1047	20,5	1002	215	1277	780	195
F. templomi	33901	9094	51588	30461	59,0	2138	4,1	6746	9155	28448	13362	174
Kubini	31398	5793	86270	28803	33,4	6173	7,2	8605	10451	18761	23006	10
F. templom rtv.	9695	1477	3659	2844	77,7	6	0,2	930	1014	374	3042	46
Alibunári	29713	6343	50043	36121	72,2	30	0,06	4752	10445	14215	9563	1
Antalfálvai	45989	9592	87867	51910	59,1	136	0,1	10849	15895	24456	16618	25
Pancsovai	47882	8956	84363	48562	57,6	849	1,0	12895	16820	27437	23869	16
Pancsova thj.v.	18512	2050	10633	6636	62,4	40	0,4	1462	2127	3238	4591	3
Bán-Hat.(össz.)	369021	68955	890266	241678	27,1	339301	38,1	97700	74694	274367	127959	20721
Bánság (össz.)	1519604	267550	2695989	1285542	47,7	620017	23,0	423700	309547	753228	639132	31842

8. táblázat. A Bánsági-Határőrvidék állatállományának megoszlása (1895)

Járás	szarvasmarha 1000 főre	ló 1000 főre	juh 1000 főre	sertés 1000 főre	kecske 1000 főre	szarvasmarha 100 ha szántó/é	ló 100 ha szántó/é	juh 100 ha szántó/é	sertés 100 ha szántó/é	kecske 100 ha szántó/é	számosállat 100 ha szántó/é	számosállat 100 ha össz. terület/é	számosállat összesen (é)
Bozovicsi	356	46	1205	246	82	117,9	15,1	398,4	81,5	27,1	148,3	12,1	13052
Karánsebesi	372	74	1088	242	110	208,8	41,5	610,4	135,6	61,8	267,2	13,4	15928
Moldvai	358	78	852	339	280	109,3	21,9	260,0	103,5	85,5	145,8	15,1	12634
Orsovai	230	38	602	142	182	172,7	28,5	451,1	106,5	136,5	217,8	8,7	7316
Teregovai	390	55	1484	168	69	144,9	20,3	551,5	62,4	25,6	182,1	13,3	15528
Karánsebes rtv.	164	35	209	127	32	97,4	20,9	124,2	75,8	18,9	115,5	23,3	1188
F.templomi	199	270	839	394	5	22,1	30,0	93,4	43,9	0,5	54,6	32,2	16634
Kubini	274	333	597	732	-	29,9	36,3	65,1	79,9	-	68,7	22,9	19805
F.templom rtv.	96	105	38	314	5	32,7	35,6	13,1	106,9	1,6	70,7	54,9	2011
Alibunári	160	351	478	321	-	13,1	28,9	39,3	26,5	-	40,1	28,9	14511
Antalfálvi	236	346	532	361	0,5	20,9	30,6	47,1	32,0	0,1	49,1	28,9	25469
Pancsovai	269	351	573	498	0,3	26,5	34,6	56,5	49,1	-	59,8	34,4	29074
Pancsova th.j.v.	79	115	175	248	-	22,0	32,1	48,8	69,1	-	56,4	35,2	3745
Báns.-Határőr. (összesen)	265	202	743	347	56	109,7	83,9	308,2	143,7	23,3	73,2	19,9	176895
Bánság összesen	278	203	495	420	21,0	32,9	24,1	58,5	49,7	2,5	56,9	27,2	732130

IV. 3. A Bánsági-Határőrvidék szolgáltatási ágazatai

IV. 3. 1. A Bánsági-Határőrvidék közlekedési viszonyai

A bányászat, az ipar és a mezőgazdaság nagyobb mértékű fejlődését a Bánsági-Határőrvidéken is hátráltatta a közlekedés elmaradottsága. A közlekedés és a szállítás az országnak ezen a vidékén – a vasút megjelenéséig – a közutakon és a folyókon bonyolódott le. A régió vízhálózatának a társadalom és a gazdaság szolgálatába állítása kiemelkedően fontos volt, mely a XVIII. században főként az alkalmazkodást, a XIX. század elejétől kezdődően a lokális, majd a század közepétől a komplex környezetgazdálkodás folyamatával az átalakítást jelentette és eredményezte. A Bánságban a közlekedés és szállítás fő útőerei a középkortól kezdve egészen a 19. század közepéig a folyók (Tisza, Duna, Maros, Temes) és csatornák (Béga-csatorna) voltak, illetve a század második felétől egyre nagyobb szerepre tettek szert a vasutak. A Szeged-Temesvár vonal, majd déli irányba Versecen át egészen az Al-Duna mentén fekvő Báziasig folytatódó pálya segítségével létrejött Szerbia felé a vasúti kapcsolat. Az 1876-ban egy újabb észak-déli irányú vasúti fővonalat építettek ki, a Temesvár-Lugos-Orsova vonalat. Orsovánál a fővonal csatlakozott a Bukarest felé futó román vasútvonalba, így biztosította a Romániával való összeköttetést. Mindez azt is jelentette, hogy a vasút szelektív tényezőként is működött. Azok a korábban jelentős kereskedelmi központok, amelyek nem jutottak vasúti fővonalhoz, fejlődése megtorpant, népességük alig gyarapodott.

IV. 3. 2. A Bánsági-Határőrvidék oktatási viszonyai

A Bánságban, a dualista korszakban az oktatás területén Temesvár egyértelműen kiemelkedő szerepet töltött be. Mint a 9. táblázatból látható

Temesvár teljes oktatási struktúrával rendelkezett, az alapfoktól a főiskoláig működtetett oktatási intézményeket. A temesvári középfokú oktatás súlyát, nagyságát jól mutatja, hogy míg a legtöbb alföldi város egy-egy középiskolával rendelkezett, addig Temesvár öt ilyen intézményt működtetett. Ráadásul nagyszámú (25 db) szakiskolája is volt, ahol óvónőket, tanítónőket, illetve különböző szakmák – építőipar, faipar, fémipar – szakmunkásait képezték. A felsőfokú oktatást Temesváron a csanádi püspök által 1806-ban alapított Hit-tudományi Főiskola képviselte, ez egy római katolikus papnevelő intézet volt.

Középfokú intézményt a nagyobb bánsági városok – Nagybecskerek, Pancsova, Versec, Karánsebes, Fehértemplom, Lugos – tartottak fent. A Bánság többi települése alapfokú oktatási intézményekkel rendelkezett. Az 1868. évi 38. törvénycikk – a népiskolai törvény – életbelépése után jelentős mértékben nőtt a régióban is a népiskolák és az ott tanuló diákok száma. Az alapfokú oktatási hálózat kiépültségét jól mutatja, hogy 1910-ben Torontál vármegye valamennyi községében volt népiskola. Az 1909-1910-es tanévben, Torontál vármegyében 76 973 fő tankötelest írtak össze, melyből 71 043 fő látogatta az iskolát. Azaz csupán 5930 fő (7%) nem járt iskolába a tankötelesek közül.

9. táblázat. A Temesvár területén fennálló tanintézetek (1910-1911)

Az intézmény neve	száma	Az oktatottak száma
Alapfokú oktatás		
Allami elemi népiskola	6 db	903 fő
Községi elemi népiskola	12 db	3888 fő
Felekezeti elemi népiskolák		1470 fő
Magán elemi népiskolák	4 db	186 fő
Polgári iskolák	5 db	961 fő
Középfokú oktatás		
Középiskolák	5 db	1887 fő
Szakiskolák	25 db	2025 fő
Felsőoktatás		
Főiskola	1 db	60 fő

Forrás: A szerző saját szerkesztése Borovszky (1912) adatai alapján

IV. 3. 3. A Bánsági-Határőrvidék pénzügyi szektorának jellemzői

Hasonlóan az általános magyarországi tendenciához, a pénzintézetek igazi nagy alapítási hulláma a Bánságban is a kiegyezés után következett be. A 10. táblázat az 1968. évi és az 1909-es helyzetet mutatja. A fejlett mezőgazdaságból származó tőkefelhalmozás és részben a régióban élő német lakosság hagyományos megtakarító képessége szolgált bázisul az országos átlagnál több pénzintézet működéséhez.

10. táblázat. A bánsági városok pénzügyi rangsorai a pénzügyintézetek betétállománya és vagyona alapján (1909)

<i>Országos városrangsor a pénzügyintézeti vagyonok alapján</i>	<i>millió Kr.</i>	<i>Országos városrangsor a pénzügyintézetek összes betétállománya alapján</i>	<i>millió Kr.</i>
3. Arad	131,0	2. Arad	77,68
4. Temesvár	126,0	4. Temesvár	56,0
8. Szeged	70,5	8. Szeged	40,7
30. Nagybecskerek	24,6	28. Versec	17,31
32. Versec	23,4	44. Nagybecskerek	12,77
37. Lugos	22,66	54. Lugos	10,89
51. Pancsova	16,6	62. Pancsova	9,49
103. Nagyikinda	8,76	104. Nagyikinda	5,95

Forrás: A szerző saját szerkesztése, Varga Á. adatai (1909) alapján

A gazdag fölbirtokos-paraszti réteggel, kereskedő- és iparos polgársággal rendelkező határőrvidéki szerbség Pancsova és Fehértemplom bankjaiban, takarékpénztáraiban tartotta pénzét. Jól mutatja ezt, hogy a működő pénzügyintézetekből több a nevében valamilyen módon szerepeltetett szerb kifejezést.

V. A Bánsági-Határőrvidék felszámolása

A kiegyezés nem intézkedett a határőrvidékről. 1869-ben a határőrvidék katonai hatóságai nagyarányú erdőeladásba kezdtek, mert a katonai költségvetési túllépéseket a határőrvidéki erdők eladásából kívánták fedezni. Az erdőkiárúsítást a magyar közvélemény ellenezte. Az ellenzők azzal érveltek, a hadügyminiszter csak ideiglenesen igazgatja a határőrvidéket. 1869-ben Andrássy Gyula leszögezte, a határőrvidéki rendszert nem lehet tovább fenntartani, mert az összeegyeztethetetlen a dualista berendezkedéssel. Ferenc József elfogadta álláspontját. 1869. VIII. 19: Ferenc József kinyilvánította a határőrvidék különállásának fokozatos megszüntetését, a polgári közigazgatás bevezetését és visszacsatolását Magyarországhoz. A polgárosítás törvényi előkészületei elkezdődnek. 1871. VI. 8: rendelettel megkezdték polgárisítását, melynek fokozatos megvalósításával az uralkodó a magyar Honvédelmi Minisztériumot bízta meg. A Bánsági-Határőrvidéket ideiglenesen a temesvári hadi főparancsnokság alá helyezték, amíg a polgárisítást be nem fejezik. 1872. VI. 8-án e folyamat véglegessé vált, az öt (kubini, antalfalvai, pancsovai, perlaszi, glogoni) járásra osztott terület 1-10. századából egészítették ki Torontál vármegyét. A 11. (károlyfalvi járás) és 12. századát (kubini járás) Temes vármegyébe kebelezték (8. *térkép*). A visszacsatolást az 1873. XXVII. tc. iktatta törvénybe. Ennek értelmében:

1. a volt román-bánsági ezred és a volt szerb-bánsági ezrednek 12. százada, vagyis a karánsebesi, teregovai, bozovici és orsovai

- szolgabírói járások Karánsebes székhellyel Szörény vármegye elnevezése alatt önálló törvényhatósággá egyesítették;
2. a volt szerb-bánsági ezredből a fehértemplomi szolgabírói járás Krassó vármegyébe;
 3. a volt szerb bánsági ezredből és a volt német-bánsági ezredből a károlyfalvi és a kubini szolgabírói járások Temes vármegyébe;
 4. a szerb-bánsági ezredből és a német-bánsági ezredből a pancsovai, ujfalvi, alibunári, antalfalvi és a perlaszi szolgabírói járások Torontál vármegyébe;
 5. Pancsovát, Fehértemplomot és Karánsebest önálló törvényhatósági joggal ruházták fel.

8. térkép. A Bánsági Határőrvidék megszüntetése és betagolódása a történelmi vármegyékbe (1874)

A törvényhatóságok és a községek rendezéséről szóló törvényeket bizonyos módosításokkal a magyar határőrvidékre is kiterjesztettek. A törvény egyidejűleg e részeknek országgyűlési képviselét szabályozta, s törvénykezési és egyéb tekintetben intézkedett. Az 1886. XXI. tc. Krassó és Szörény vármegyéket egy törvényhatósággá egyesítette. A három városból pedig csak

Pancsovát hagyta meg törvényhatósági joggal felruházott városnak; miután Fehértemplom és Karánsebes városokat, mint törvényhatóságokat már az 1876. XX. tc. megszüntette, és azokba a vármegyékbe kebelezte, amelyek területén elhelyezkednek; az 1876. XXXIII. tc. pedig Fehértemplomot Temes vármegyéhez csatolta.

VI. Összegzés

A Bánsági-Határőrvidéken a feudális nemzetbe való befogadás elmaradt, így a hasonulás lehetősége sem volt meg, s ráadásul ezt adminisztratív eszközökkel akadályozták meg. Ennek szükségességét a rendi országgyűlések elismerték ugyan, de a konkrét megvalósulás formája, a közvetlen birodalmi katonai igazgatás, az országos társadalmi-jogi viszonyokból való kiszakítás, a Magyar Szentkoronához való hűségeskü hiánya, s az az elleni felhasználás lehetősége (lásd Rákóczit és 1848-at) mégis a magyar alkotmány sérelmévé tették valamennyi Határőrvidék meglétét. Csak erősítette ezt az érzést a XVIII. század végétől megfigyelhető törekvés a határőrvidéki szerbség részéről a Szerb Vajdaság létrehozására, ami az ország területi egységét is veszélyeztette. A fordulatot a jobbágyfelszabadítás, a Határőrvidék "polgárosítása" és a modern termelési viszonyok meghonosítása hozta. E gazdasági folyamatok eredményeként a századfordulóra a Bánsági-Határőrvidék csaknem minden településén felgyorsult a társadalmi-gazdasági fejlődés és átalakulás.

A Bánsági-Határőrvidék katonai körzeteit nemzetiségi alapon szervezték meg, ezért nem érdektelen, az első világháborút lezáró békekonferencia két prominens személyiségének azon véleménye, hogy hogyan és miben látták Ők (a Monarchia határain kívülről) a Bánsági Határőrvidék jelentőségét. Vesnić a békekonferencia egyik szerb diplomatája szerint: a Bánság azon része (értsd. Határőrvidék és Kikindai szabad kerület), amit követeltek Szerbiának ugyanazt jelentette, amit Isle de France Franciaország, vagy Toscana Itália számára. A 17. századi szerb újjászületés (irodalom, művészet, színház) innen erednek. A terület kolostorai, melyek fontos szerepet játszottak a szerb nemzeti reneszánszban kivétel nélkül mind szerbek. Szerbiában számos olyan szerb politikus és tudós futott be komoly karriert, akiknek a Bánság volt a szülőhelye. Így a szerbiai szerbek és a bánáti szerbek között igen szoros volt a kapcsolat. A Bánsági-Határőrvidék városi képviselőtestületeiben a szerbek jelentős befolyással rendelkeztek, választottak és választhatók voltak. Ennek következtében azokon a településeken, ahol többségben voltak, ők vezették az önkormányzatokat. A gazdag fölbirtokos-paraszti réteggel, kereskedő- és iparos polgársággal rendelkező délvidéki szerbség bankjai, takarékpénztárai, földbirtokai és üzemei révén jelentős gazdasági befolyással is bírt. A bánáti és határőrvidéki románok helyzetét Bratianu így értékelte: „...a területet több évszázadon keresztül románok lakják. Ráadásul a románok száma meghaladja a 600 ezret, szemben a

400 ezer némettel, akik csak a 18. században telepedtek be. Sőt a románok többen vannak a szerbeknél is, akik 300 ezren vannak és a 15. sőt inkább csak a 18. században telepedtek be. A bányásági síkság biztosítja a hegyvidék lakóinak élelmiszerral történő ellátását, míg a hegyvidéki lakosság faanyaggal és ásványi kincsekkel látja el a síkvidékieket. A síkvidék gazdasági életének működtetéséhez nélkülözhetetlen munkaerő-utánpótlást szintén a hegyvidékiek biztosítják. Mindezek miatt a síkság és a hegyvidék nem létezhet egymástól elválasztva...”

Felhasznált irodalom

- ÁCS Z. (1986) Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó. Budapest.
- BAGI G.: Kísérletek a magyarországi szabadparaszti fejlődés fő irányainak meghatározására, különösképp a XVIII-XIX. században.
- J. A. DEMIAN (1807): Statistische Beschreibung der Militär-Gränze. 2., Die Militär-Gränze in Slavonien und Ungarn. Wien. p. 430.
- FÉNYES E. (1867): A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest. p. 71.
- HEGEDŰS A. (1991): A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon. In. Zombori I. szerk.: A szerbek Magyarországon. Móra Ferenc Múzeum. Szeged.
- KOROKNAI Á. (1974): Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Akadémiai kiadó. Budapest, 216 p.
- IVÁNYI I. (1885): A tiszai határőrvidék 1686-1750. In.: Hazánk. Budapest
- N. KISS I. (1973): Katonaparasztság (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – XVII. század.) Hadtörténelmi Közlemények, 1973. 2. szám.
- N. KISS I. (1991): A katonaparasztság sorsa 1699-től a 19. század második feléig. In.: Végvárak és végváriak sorsa. (1699-1723) Studia Agriensia, 11. Eger
- NAGY MIKLÓS M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In.: A Délvidék történelmi földrajza (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. pp. 161-177.
- PERJÉS G. (1969): A hajdú kutatás jelentősége. In.: Hajdúk a magyar történelemben I. (szerk.: Dankó I.), Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 10. Debrecen
- GERGELY A. szerk. (2005): Magyarország története a 19. században. Osiris Kiadó, Bp.

Statisztikai források

A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Budapest, 1871.

A Magyar Korona országainak helységnévtára. Orsz. Magyar Statisztikai Hivatal, Budapest 1873.

Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. KSH, Budapest, 1984.

Adalékok a Nagykikindai Szabad Kerület társadalmi sajátosságaihoz

Additions to the social characteristics of the Kikinda Free District

Abstract

The Free District of Kikinda is a historical, political, economic and geographical region in the 18-19 century. The developmental features of the 18-19th century raise several geographical, settlement network, economic, socio-geographical, ethnic, historical and regional problems. In my study, I would like to draw attention to some of the social features of the Kikinda Free District, also showing how this micro-region has integrated into the geographical division of labor in the Banat and the Carpathian Basin. I would like to place special emphasis on the extent to which this region has retained its diversity, and whether or not it has actually fulfilled the function of “schools and bastions of freedom” voiced by the Serbs (with the help of privileges) in the 19th century.

I. Bevezetés

A Nagykikindai Szabad Kerület kialakulása és története ismert, szerepének és jelentőségének megítélésében azonban eltérő a magyar és a szerb geográfusok és történészek véleménye (*Sokcsevits D. – Szilágyi I. – Szilágyi K., Gulyás L. 2006, 2009*). Nem érdektelen, az első világháborút lezáró békekonferencia egyik prominens személyiségének azon véleménye, hogy hogyan és miben látta Ő (a Monarchia határain kívülről) a Nagykikindai Szabad Kerület jelentőségét. Vesnić a békekonferencia egyik szerb diplomatája szerint: „a Bánság azon része (értsd. Határőrvidék és Nagykikindai szabad kerület), amit követeltek Szerbiának ugyanazt jelentette, amit Isle de France Franciaország, vagy Toscana Itália számára. A 17. századi szerb újjászületés (irodalom, művészet, színház) innen erednek. A terület egyházi központjai (kolostorai), melyek fontos szerepet játszottak a szerb nemzeti reneszánszban kivétel nélkül mind szerbek. Szerbiában számos olyan szerb politikus és tudós futott be komoly karriert, akiknek a Bánság volt a szülőhelye. Így a szerbiai szerbek és a bánáti szerbek között igen szoros volt a kapcsolat. A Nagykikindai Szabad Kerület városi képviselőtestületeiben a szerbek jelentős befolyással rendelkeztek, választottak és választhatók voltak. Ennek következtében azokon a településeken, ahol többségben voltak, ők vezették az önkormányzatokat. A gazdag fölbirtokos-paraszti réteggel, keres-kedő- és iparos polgársággal

rendelkező délvidéki szerbség bankjai, takarékpénztárai, földbirtokai és üzemei révén jelentős gazdasági befolyással is bírt”.

Hasonló gondolatok ma sem ismeretlenek, Mirko Mitrović (2011) szerint a Nagyikindai koronakerület, mint a szerb nép privilégiumának egyik formája létezett 1774-1817 között. Véleményem szerint e mikrorégió az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemel, hiszen olyan történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régió, melynek XVIII-XIX. századi fejlődési sajátosságai több földrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel. Tanulmányomban a Nagyikindai Szabad Kerület néhány társadalmi sajátosságára kívánom felhívni a figyelmet, bemutatva azt is, hogy e mikrorégió hogyan illeszkedett be a Bánság és a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába. Különös hangsúlyt kívánok fektetni annak érzékeltetésére, hogy mennyiben őrizte meg másságát e régió, s ténylegesen betöltötte vagy sem a szerbek által hangoztatott „szabadság iskolái és bástyái” funkciót (privilégiumok segítségével) a XIX. században.

II. A Nagyikindai Szabad Kerület kialakítása és működése

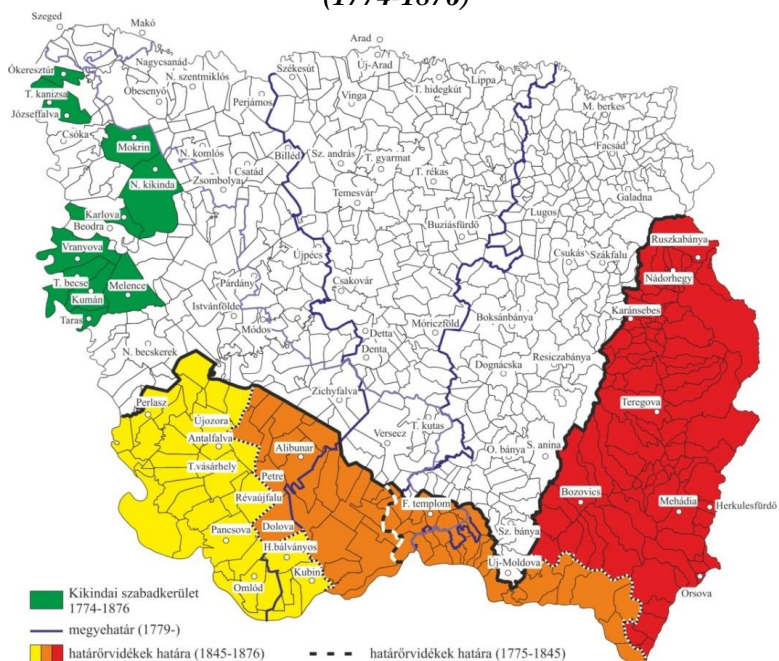
A karlócai béke után a történelmi Magyarországon rekedt szerbek – félve a török megtorlástól – nem tértek haza korábbi lakóhelyükre, de az óhazára vonatkoztatott uralkodói (I. Lipót) ígéreteket a szerbek új hazájukra, Magyarországra is érvényesíteni akarták. Már az 1708. évi összejövetelükön kérték, hogy külön területen telepedhessenek le, főpapjaik és nemeseik helyet foglalhassanak az országgyűlés és magisztrátusok ülésein és kérték azt is, hogy a magyar országgyűlés cikkelyezze be kiváltságaikat. I. Lipót ígéretei kimondták azt is, hogy „a szerbek saját polgári hatóságai igazgatása és vezetése alatt maradhatnak, és háborítatlanul élvezhetik a felségünktől nyert kiváltságokat”¹. Katonai szolgálataikért jelentős kedvezményekben részesültek a szerbek (pl. szabad paraszti jogviszony, mentesültek a tized fizetés terhétől, a Tiszai- és Marosi Határőrvidék közvetlenül a bécsi Haditanács igazgatása alá tartozott, így Magyarországtól független volt stb.).

A bécsi udvar következetes nyomásának a hatására a magyar rendek kénytelenek voltak a szerb kiváltságokkal kapcsolat beleegyezni a kompromisszumos megoldásba, amely már erőteljesen a modern polgári irányzat nyomait viselte magán. Ennek a gyümölcse az 1790/91. évi országgyűlés X. és XVII. törvénycikke. Az országgyűlés befogadta a szerbeket a magyar politikai nemzet tagjai közé, nem tekintette őket többé „idegen népnek”. Ugyanakkor, és ezt a kiváltságokkal kapcsolatban külön ki kell hangsúlyozni, a XXVI. törvénycikkben elismerte a kiváltságoknak mindazon pontjait amelyek „az ország alapokmányával nem állnak ellentétben”. Ilyeneknek tekintették a klérus, az egyház, az alapítványok és az iskoláztatás ügyét – mai szóval elismerték a szerbek egyházi és kulturális autonómiáját – és ebben, a száz év utáni

körülményekhez alkalmazkodva benne van minden, amit I. Lipót a szerbeknek az 1690-es évek privilégiumaiban megadott².

A pozsareváci békekötéssel kezdődő korszak egyszerre vetett fel politikai, társadalmi, etnikai-nemzetiségi, nyelvhasználati, gazdasági kérdéseket a Bánságban, s az Udvari Kamara felülről próbálta meg mindezt szabályozni (Kovach G.1998). Minderre lehetőséget adott a Bánság különleges státusza, mely paradox módon egyszerre erősítette az ott élő nemzetiségek „látszat függetlenségét” a Magyar Koronától és Béctől³. A szervezett telepítésekkel kialakított etnikai-nemzetiségi mozaikok, illetve a közigazgatási széttagoltság (pl. Nagyikindai szabad kerület, román, illír és német határőrvidékek stb.) pedig azt az illúziót táplálták, hogy ezek a Bécs által is támogatott – és a magyarok által elutasított – területi autonómia alapelemei lehetnek (1. térkép). A bánsági gazdasági-termelési módból adódó különbségek, a földrajzi-területi tényezők, a közigazgatási-politikai hagyományok, a nagyhatalmak és civilizációk harca és hatása a térségben, amelyet sajátos tartományként igyekeztek kialakítani, az etnikai-nemzetiségi tényezők egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az itt élő etnikumok népességi-területi arányukra hivatkozva történelmi jogaikat korán megfogalmazták, melynek első megtestesülését a Nagyikindai Szabad Kerület jelentette (Gulyás L. 2006).

1. térkép. A Bánsági Határőrvidék és a Nagyikindai Szabad Kerület (1774-1876)

A Nagykikindai Szabad Kerületet Mária Terézia uralkodása alatt szervezték külön politikai egységgé, mintegy 1100 km²-en (19 osztrák négyzetmérföldön), 1774. november 12-iki hatállyal. A királynői privilégium alapján mind a vármegyei, mind a földesúri magánhatóság alól kivonták, önkormány-zattal bírt, törvénykezési hatósággal bíró tanácsot és törvényszéket állítottak fel saját költségükön, mely minden polgári és bűnvádi ügyek-ben ítéltet, teljes autonómia a községi jogok adományozásában idegen adózók számára; mint egységes terület Nagykikindai Kerület nevet visel-nek, saját címerrel és pecséttel (*Sztojakovics S. 1871*). Az ügyek leg-nagyobb részében külön első fokú bíróságuk volt, de a törvényhatósági jogállással vagy a követküldés jogával nem rendelkeztek. Minden ingyen robot és fuvarozás, úgyszintén katonabeszállások alóli mentesség jellemezte, s a dézsmát megválthatták pénzben. A kerület pallós joggal élt (*Fényes E. 1851*). A Temesi Bánság felszámolásakor (Temes, Torontál és Krassó vármegyék létrehozásakor) 1779-ben, a Nagykikindai Szabad Kerületet közjogilag Torontál vármegyéhez csatolták, de különállását ennek ellenére megőrizhette. Földrajzi határainak pontatlan kijelölése több vitát és súrlódást is eredményezett a környező területekkel, ami pereskedésekhez vezetett, ezért 1780-1781-ben kijelölték végleges határait. Az 1849-ben létrehozott Szerb Vajdaság és Temesi Bánsághoz került, melynek 1860-as megszüntetésével újra Torontál vármegyéhez csatolták⁴. Időközben területe megfeleződött, a kezdeti 19-ről 8,06 osztrák négyzetmérföldre (mintegy 1100 km²-ről 464 km²-re). Az 1870. évi 42. tc. önálló törvényhatósággá tette. Ekkor Nagykikindán és a hozzá tartozó 9db faluban és 3 db pusztán 62.209 fő élt (*1. táblázat*). A fálvak a következők voltak: Ókeresztúr, Józseffalva, Mokrin, Karlova, Basahíd, Aracs, Melence, Kumán és Tiszatarras.

A bánsági szerbek kapcsolódva a Magyarországon élő szerbekhez az 1790. aug. 21.-én Temesváron kezdődő kongresszuson a kiváltságok megerősítésén kívül területi autonómiát is követeltek maguk számára a Bánság területén és külön szerb udvari hivatal felállítását az udvari kancellária és a cseh kancellária mintájára, azaz a Nagykikindai Szabad Kerület felállítását csak kezdő lépésnek tekintették (*Gulyás L. 2009*). A 19. század első felében a 18. századi vélt és valós egyházi-nemzeti előjogokra és ígéretekre épült fel a Szerb Vajdaság gondolatában testet öltő területi különállás követelése, amelyet a születőben lévő modern szerb nemzeti mozgalom vezérkara is magáévá tett⁵. A szerb szakirodalomban, napjainkig megtalálhatók e gondolatok. Mirko Mitrović (2011) szerint például a Nagykikindai Szabad Kerület, a szerb nép privilégiumának egyik formáját testesítette meg 1774-1817 között (a második kiváltságlevél alaposan megnyirbálta a szabad kerület jogait, és Torontál vármegye szerepkörét növelte, sőt az új kiváltságlevelet magyarul fogalmazták meg!), mindez 1876-ig is nyomon követhető, s véleménye szerint a Bánsági Határőrvidéken élő szerbek gondolatvilágát is ez jellemezte.

III. A Nagykikindai Szabad Kerület néhány társadalmi jellemzője

A Bánsági-Határőrvidék népességszámának változására a II. József korabeli első magyarországi népszámlálástól (1784/87) kezdődően rendelkezünk adatokkal. A XIX. század első felét tekintve zömmel csak becslésekkel találkozunk a statisztikusok és demográfusok országleírásaiban. Mindezek ellenére igen tanulságos áttekinteni a különböző idősorok adatait, hiszen jól megvilágítják az egyes demográfiai-etnográfiai folyamatokat (1. táblázat). A népességszám emelkedésének ütemében és területi differenciáiban is érzékelhetőek a települési szintű különbségek. Az 1784/87 és 1851 között eltelt mintegy hatvan év alatt a Nagykikindai Szabad Kerület népességszáma mintegy két és félszeresére emelkedett, a leggyorsabban Aracs, Karlova és Nagykikinda a legkevésbé Mokrin népességszáma emelkedett. Ez irreálisan gyors növekedésnek tűnik, de az időszak első két évtizedében még jelentős telepítések (pl. németek, horvátok, magyarok stb.) zajlottak (Borovszky S. 1909). A XIX. század közepétől a viharos gyorsaságú népességnövekedés ugyan lelassult, de mindvégig magas maradt, hasonlóan a Bánság más vidékeihez. 1851-1910 között a Nagykikindai szabad kerület népessége gyorsabban nőtt, mint a Bánság lakossága (1840-ben 1.082.550 fő, 1910-ben 1.582.133 fő), ez azonban zömmel a belső migráció és az állami telepítések eredménye (Kókai S. 2010). A Nagykikindai Szabad Kerület etnikai összetételére az első adataink Fényes Elektől származnak 1851-ből, melynek bizonytalanságát jelzi, hogy a magyarok és a németek számában és arányában 1880-hoz képest is markáns különbség van (2-3. táblázat).

1. táblázat. A Nagykikindai Szabad Kerület népességszáma (1784/87-1910)

Települések	1784/87	1851*	1870**	1890**	1910**
Nagykikinda	5066	15002	18834	22768	26356
Mokrin	3070	3272	8502	8723	8830
Melencze	2893	6206	8156	8691	8935
Aracs	1720	6082	7230	7550	9162
Basahid	1106	2710	3727	4192	4332
Józseffalva	578	1334	2450	2273	2962
Ókeresztúr	719	1532	2538	2677	3053
Karlova	884	2734	4302	4704	5503
Kumán	1108	3282	4937	5463	6136
Tiszatarras	516	1272	1533	1513	2107
Összesen	17660	43426	62209	68554	77376

* Fényes E: Magyarország geographiai szótára alapján, Pest. 1851

** jelenlévő polgári népesség az 1870, 1890 és 1910 évi népszámlálások alapján

2. táblázat. A Nagykikindai Szabad Kerület etnikai viszonyai (1851)

Települések	összesen	szerb (fő)	szerb (%)	magyar	német	zsidó
Nagykikinda	15002	11800	78,6	3006		196
Mokrin	3272	2984	91,2	240		48
Melencze	6206	6160	99,2	46		0
Aracs	6082	4712	77,5	1310		60
Basahid	2710	2684	99,0	12		14
Józseffalva	1334	1092	81,8	182		60
Ókeresztúr	1532	1476	96,3	50		6
Karlova	2734	2668	97,5	50		16
Kumán	3282	3248	99,0	32		2
Tiszatarras	1272	1262	99,2	10		0
Összesen	43426	38086	87,7	4938		402

Forrás: Fényes E. (1851) adatai alapján saját szerkesztés

Fényes Elek adatai szerint 1851-ben a Nagykikindai Szabad Kerületben 43.426 lakos élt, melyből 4.938 fő (11,4%) magyar és német, 38.086 fő (87,7%) szerb, ugyanekkor nem tud a román és a szlovák lakosokról. Igaz számuk később sem volt jelentős, pontos kimutatás van viszont a zsidó anyanyelvűek /nemzetiségük számáról (2. táblázat). Az első pontos adatokat csak az 1869. évi népszámlálás adja a népességszám tekintetében, ahol nem kérdezték az etnikai-nemzetiségi hovatartozást, csupán a vallásit. Az etnikai-nemzetiségi megoszlást tekintve az a furcsa helyzet áll fenn, hogy arra az időpontra (1880) vannak pontos adataink, amikor a Nagykikindai Szabad Kerület már megszűnt önálló igazgatási egységként funkcionálni.

Az etnikai összetétel pontos adatsorait az 1880. évi népszámlálási adatok tükrözik (3. táblázat), mely szerint az egykori Nagykikindai Szabad Kerület településein 60.276 lakos élt, ebből 6.191 fő (10,1%) magyar, 44.446 fő (73,7%) szerb, 560 fő (0,9%) román, 6.109 fő (10,3%) német, 148 fő (0,3%) szlovák és 2.822 fő (4,7%) egyéb anyanyelvűnek /nemzetiségűnek/ vallotta magát. Nagykikindán 19.845 fő élt, melyből 11.023 fő szerb, 4.531 fő német, 2.960 fő magyar, 274 fő román, 104 fő szlovák és 953 fő egyéb nemzetiségű volt.

A belső bányászati migrációnak és a szegedi magyarság megtelepítésének, illetve spontán migrációjának köszönhetően a Nagykikindai Szabad Kerület két településén (Józseffalva, Ókeresztúr) jelentős magyar lakosság is élt, melyből Józseffalván 1910-re többségbe került a magyarság (4. táblázat). A magyarság aránya egyre jelentősebbé vált Nagykikindán és Aracson is, többségbe azonban nem kerültek. A németek száma és aránya csak Nagykikindán és Mokrinban vált fontossá, a többi településen mindössze 1-5 százalék között változott. Az egyéb nemzetiségű népesség viszonylag magas számát 1880-ban azok a néptöredékek (pl. horvátok, bolgárok, zsidók stb.) képezték, akik a XVIII-XIX. század folyamán sodródtak e mikrorégióba, az etnikai mozaik egy-egy elemét alkotva.

3. táblázat. A Nagykikindai Szabad Kerület etnikai viszonyai (1880)

Települések	összesen	szerb (fő)	szerb (%)	magyar	német	román	szlovák	egyéb
Nagykikinda	19845	11023	55,5	2960	4531	274	104	953
Mokrin	7331	5570	76,0	442	918	31	10	360
Melencze	7966	7117	89,3	148	177	141	12	371
Aracs	6635	5144	77,5	1124	83	34	5	245
Basahid	3757	3281	87,3	111	153	12	2	198
Józseffalva	2062	1012	49,1	898	56	10	1	85
Ókeresztúr	2388	1890	79,1	292	66	9	0	131
Karlova	4051	3702	91,4	38	74	40	1	196
Kumán	4812	4397	91,4	154	29	3	9	220
Tiszatarras	1429	1310	91,7	24	22	6	4	63
Összesen	60276	44446	73,7	6191	6109	560	148	2822

Forrás: Népszámlálás (1880) adatai alapján saját szerkesztés

A Nagykikindai Szabad Kerület etnikai struktúrája eltért a Bánság etnikai térszerkezetétől (*Kókai S. 2010*). Megállapítható, hogy területén többségben volt a szerb nemzetiség, míg a magyarok csak a második legnagyobb etnikai csoportot alkották. A szerbek arányának csökkenése 1880 után megállt, a lakosság közel háromnegyedét alkották 1910-ben. A németek mindössze két településen jelentettek jelentősebb kisebbséget, így a Nagykikindai Szabad Kerület etnikailag és nyelvileg olyan mikrorégió maradt, amely megfelelt a belső autonómia igényeinek, még akkor is ha jogkörét az 1817. évi második kiváltságlevél megnyirbálta.

4. táblázat. A Nagykikindai Szabad Kerület etnikai viszonyai (1910)

Települések	összesen	szerb (fő)	szerb (%)	magyar	német	román	szlovák	egyéb
Nagykikinda	26356	14148	53,7	5968	5855	436	52	336
Mokrin	8830	6592	74,7	814	1234	89	3	104
Melencze	8935	8511	95,2	244	143	29	0	12
Aracs	9162	6753	73,7	2299	51	30	2	28
Basahid	4332	4000	92,3	135	146	0	0	51
Józseffalva	2962	1259	42,5	1653	33	1	9	12
Ókeresztúr	3053	2511	82,2	507	15	10	0	10
Karlova	5503	5279	95,9	186	36	0	0	2
Kumán	6136	5913	96,4	150	32	0	2	39
Tiszatarras	2107	2063	97,9	28	15	1	0	0
Összesen	77376	57029	73,7	11984	7560	596	68	594

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

Mindezt azonban nagymértékben kedvezőtlené tette, hogy területileg nem alkotott kompakt egységet (*1. térkép*). A Nagykikindai Szabad Kerület homogén szerb etnikai tömbjét nem befolyásolta/lazította számottevően a kisebb etnikai csoportok (pl. horvátok, szlovákok, zsidók stb.) által lakott néhány településrész jelenléte sem. Nagykikindán jelentős német és magyar kisebbség élt (itt élt az

egész Bánság legnépesebb szerb közössége, így e közösségtől elvárták a bánsági szerbek a politikai jogokért és az autonómiáért a folyamatos küzdelmet), csak Józseffalván nem éltek abszolút többségben a szerbek.

5. táblázat. A Nagyikindai Szabad Kerület lakóinak etnikai összetétele (1851-1910)

nemzetiségek	1851		1880		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
német			6109	10,1	7560	9,7
magyar	4938	11,4	6191	10,3	11984	15,4
szerb	38086	87,7	44446	73,7	57029	73,4
román	-	-	560	0,9	596	0,7
szlovák	-	-	148	0,3	68	0,1
zsidó	402	0,9	-	-	-	-
egyéb	-	-	2822	4,7	594	0,7
Összesen	43426	100	60276	100	77376	100

Forrás: Fényes E. 1851, Népszámlálások 1880, 1910

6. táblázat. A Nagyikindai Szabad Kerület felekezeti megoszlása (1869)

Település	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat. (fő)	evang. (fő)	ref. (fő)	ortodox		izraelita		egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Nagyikikinda	18834	5752	30,5	8	91	7	12486	66,3	489	2,6	1
Mokrin	8502	1445	17,0	1	25	3	6865	80,7	163	1,9	0
Melencze	8156	249	3,0	0	2	19	7875	96,5	10	0,1	1
Aracs	7230	1430	19,8	2	16	22	5719	79,1	39	0,5	2
Basahid	3727	148	3,9	4	0	1	3535	94,8	39	1,1	0
Józseffalva	2450	1072	43,7	0	6	17	1280	52,2	75	3,0	0
Ókeresztúr	2538	401	15,8	0	6	0	2052	80,8	78	3,1	1
Karlova	4302	76	1,7	0	1	0	4138	96,2	86	2,0	1
Kumán	4937	222	4,5	0	0	0	4681	94,8	34	0,7	0
Tiszatarras	1533	15	1,0	0	8	0	1491	97,2	19	1,3	0
Összesen	62209	10810	17,4	15	155	69	50122	80,5	1032	1,6	6

Forrás: Népszámlálás 1869

Az etnikai-nemzetiségi viszonyoknál megismert homogenitás és zártság még inkább szembevetendő a vallási összetétel esetében, különösen a települési szintű vizsgálatoknál a falusi térségekben (6. táblázat). A táblázat adatai nagyfokú korrelációt mutatnak az etnikai-nyelvi adatsorokkal, megállapíthatjuk, hogy az 1869. évi népszámlálás adatai szerint a Nagyikindai Szabad Kerület valamennyi településén a szerb ortodox vallásúak voltak többségben, azonban tíz település-ből csak öt volt zárt és homogén vallásilag. Az összlakosság nyolcvan százalékát kitevő ortodox többség mellett a római katolikusok kisebbségben éltek, melyet mutat, hogy csak négy római katolikus templom működött az egész kerületben, az izraelitáknak is mindössze egy zsinagógájuk

volt. A települési szintű adatok és a településrészek ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy a Nagyikindai Szabad Kerület szervezése során is nagy hangsúlyt helyeztek a helyi közösségek nyelvi-vallási egységére, az eltérő felekezetű etnikumok közötti konfliktusok elkerülése végett az egyes településrészek felekezeti–nyelvi elkülönítése és ezek egymás mellett élése is bekövetkezett.

IV. Összegzés

A Nagyikindai Szabad Kerület lakóinak privilégiumai miatt a nemzetbe való befogadás elmaradt, így a szerbek szánára a hasonulás lehetősége sem adatott meg, s ráadásul ezt adminisztratív eszközök segítségével ők maguk is akadályozták. Ennek szükségességét elismerték ugyan, de a konkrét megvalósulás formája, a közvetett megyei és katonai-kamarai igazgatás, az országos társadalmi-jogi viszonyokból való kiszakítás, a Magyar Szentkoronához való hűségeskü hiánya, valamilyen szinten a magyar alkotmány sérelmévé tették a Nagyikindai Szabad Kerület meglétét. Csak erősítette ezt az érzést a XVIII. század végétől megfigyelhető törekvés a szerbség részéről a Szerb Vajdaság létrehozására, ami az ország területi egységét is veszélyeztette. A fordulatot 1817, a jobbágyfelszabadítás, a “polgárosítás”, a korai vasútépítés és a modern termelési viszonyok meghonosítása hozta, ez azonban az egyes települések szintjén differenciáltan jelentkezett. E társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként a századfordulóra csaknem minden településén felgyorsult a társadalmi-gazdasági fejlődés és átalakulás, azt azonban látni kell, hogy a meglévő társadalmi elkülönüléshez nem társult olyan gazdasági erő és sajátosság, amely alapját képezhette volna egy reális területi autonómiának. Még akkor is, ha tudjuk, hogy e katonai körzetet nemzetiségi alapon szervezték.

Jegyzetek

1. Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Bp., é. n., Bereményi Kiadó, p. 29.
 2. Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
 3. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. p. 369.
 4. Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- Pap Tibor: Regionalizáció/-izmus és/vagy kisebbségi intézményrendszer a területi és a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó kihívások kezelésére. Virtuális intézet Közép-Európa kutatására közleményei. II. évfolyam (2010) 2-3. sz. No 3-4.

Felhasznált irodalom

- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Hegedűs A.: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon. In.: A szerbek Magyarországon. pp. 129-132.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- Jorgovits D. (1876): Néhány szó a Nagyikindai kerület bekebelezéséről és vagyónának természetéről. Nagyikinda, 1876.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, p. 369.
- Pap T. (2010): Regionalizáció/-izmus és/vagy kisebbségi intézményrendszer a területi és a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó kihívások kezelésére. Virtuális intézet Közép-Európa kutatására közleményei. II. évfolyam (2010) 2-3. sz.
- Sokcsevits D. – Szilágyi I. – Szilágyi K.: Déli szomszédaink története. Bp., é. n., Bereményi K., p. 29.
- Sztojakovics S. (1871): A Nagyikindai kerület, mint önálló törvényhatóság. Buda, 1871.

**Adalékok a Delibláti-homokpuszta és környéke
tájtörténetéhez
(Környezetgazdálkodás, 18. század – 20. század eleje)**

**Additional informations to the landscape history of the
Deliblato Sands and their surroundings
(Environmental management, 18th century – early 20th
century)**

Abstract

From the late 18th to the early 20th century, also summarizing the antecedents, our study analyzes the most important processes affecting landscape change, land use, and landscape structure. When analyzing the changes in environmental management, it is important to emphasize that the Deliblato Sands is a kind of shifting-sandy alluvial-fan- plain, where sandy-grasslands were dominant with communities of token sandy-oak- areas. Contemporary maps and descriptions equally confirm that three types of landscapes have emerged in the Deliblato Sands and its narrower environment, where landscape use patterns have determined the spatial structure of complex environmental management. Getting hard of the moving sandforms in the Deliblato Sands (e.g. forestation, plantation of viticulture and fruit culture, etc.) and the more intensified economic utilization of the available grasslands received special attention in the historical Hungary during the 19th century. The landscape use of the examined region included meadow and pasture farming, and subordinately arable and horticultural farming, as well as viticulture and fruit culture. In 1910, 95.5% of the area of the Deliblato Sands (= 186,517 cat. Acres) was utilized by agriculture and forestry. The share of arable land increased from 45.2% to 55.5% from 1895 to 1910 and reached (perhaps exceeded) its optimal limits. The meadow and pasture area have declined from 37.4% to 21.5% over a decade and a half, and animal husbandry has begun to become more inbred. Afforestation and the establishment of meadow- protecting forest-belts continued, so the area of forestry increased from 4.8% to 13.8%. The garden shrank slightly (1.1%), and the grape occupancy almost doubled (3.2%). The reeds accounted for 0.4% and the rest (built-up and waste land) for 4.5% of the area's land base. Environmental reforming has changed the image of the Deliblato Sands so far that a hundred years ago only a fifth of that area was shifting sand. Getting hard of the Daliblato shifting sand is a process that has not been completed to this day.

Bevezetés

A Delibláti-homokpuszta – középkori nevén Maksond-mező (*Oláh M. 1536*) – a Nagyalföld egyik legmagasabban elhelyezkedő klasszikus homokkal-futóhomokkal borított térszíne, melynek felszíne igen gazdag homokformákban. A Delibláti-homokpuszta és környéke történeti értékekben is gazdag, ilyenek például a Kárpát-medence ókori építményei közé tartozó, s több helyen épségben maradt, híres római sáncok vonulatai (*Balás V. 1961*). A Delibláti-homokpusztán a természeti tényezők és az ember kapcsolata az elmúlt évezredekben igen sajátosan alakult, amely napjainkra olyan kultúrtáj reliktumává vált, amely a futóhomokkal zajló – olykor kilátástalanak tűnő – küzdelem alapján méltán érdemelte ki a „magyar Szahara” elnevezést is.

A kultúrtájára varázsolt homokpuszta természeti-környezeti elemeinek és értékeinek feltárása, modern eszközökkel és módszerekkel történő kutatása és értékelése (pl. a lösz és a futóhomok eredete, összetétele és mozgásának szakaszai, a felszínformák elemzése és rendszerezése, a talajvíz mozgása stb.) napjainkig sem történt meg. A természetföldrajzi, zoológiai és botanikai értékek bemutatása (pl. *Themák E. 1887, Wagner J. 1914, Schwalm A. 1914, Erdei E. 2010, Gajic Milovan 1983 stb.*) mellett kevesebb figyelem irányult az antropogén tájformálás, tájváltozás és környezetgazdálkodás komplex kapcsolatrendszerének és hatótényezőinek feltárására.

Tanulmányunkban a 18. század végétől a 20. század elejéig – állapotrajzok segítségével, eltérő időkeresztmetszetekben – az előzményeket is összefoglalva elemezzük a tájváltozásra, a tájhasználatra és a tájszerkezetre ható legfontosabb folyamatokat. A delibláti mezei régió horizontális és vertikális tájszerkezet-változásának folyamatelemzésével – a komplex tájszemlélet alkalmazásával párhuzamosan – e tanulmányunkkal történeti földrajzi aspektusú tájtörténeti elemzést is végzünk. A természeti és antropogén hatótényezők közül az utóbbira helyezük a hangsúlyt, s ezen belül a tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúra (horizontális tájszerkezet) változását helyezük előtérbe.

I. A Delibláti-homokpuszta elhelyezkedése és területi kiterjedése

A Temes, Karas és a Duna folyók között elhelyezkedő Delibláti-homokpuszta elnevezése új keletű. A 18. századi leírásokban „Sandhügel Bielo Berdo”-nak, „Debelo Berdo”-nak, illetve „Aagger romanorum”-nak nevezték (*Themák E. 1887*). A német nyelvű leírásokban „Die Banater Wüste” néven említett (*Wessely J. 1873*), a katonai felméréseken „kincstári homokterület”-ként feltüntetett régió kiterjedéséről az első térképi ábrázolás 1723-25-ben készült. Ez a híres Mercy-féle térkép, amelyen a vizsgált mezei régió vonatkozásában mindössze a környező települések és két postaút (Pancsova-Alibunár, Újpalánka-Deliblát) homokvidéki (Sand Hübel) szakasza került feltüntetésre.

Az 1755-ben készült Temesi Bánságot ábrázoló térkép részletesebb, amely a geomorfológiai tájelemek színezésével is jelzi az eltérő tájtypusokat. Mindazok ellenére, hogy a Delibláti-homokpuszta és a határoló löszvidékek (pl. Gerebenc-Alibunár közötti löszterület stb.) nem kerültek elkülönítésre, e térkép azonban pontosítja a Temes és a Karas folyók közötti mezorégió területi kiterjedését. A változatos homokformákkal tagolt térszín ÉNy-DK-i irányban Újozora és Dunadombó között 60-65 km, területe kb. 900-1100 km² kiterjedésű.

Az első olyan részletes térképek, amelyek mind az elhelyezkedést, mind a környezetgazdálkodást tekintve pontosságuk miatt alapvető fontosságúak, a Temesi Bánság első katonai felméréseinek (1769-1773) térképlapjain találhatók. E térképlapokon a zárt vegetáció hiányával ábrázolt Delibláti-homokpuszta kb. 25,5x13,5km-es kiterjedésű (=345 km²). A Delibláti-homokpuszta második részletes felmérése 1798-1800 között, a harmadik pedig 1810-ben készült el (*Schwalm A. 1914*). A császári-királyi udvari haditanács ismét elrendelte a terület felmérését, melynek eredményeként 1812-ben megállapították, hogy az udvari kincstár tulajdonát képező homokpuszta kiterjedése: 70 660 kat. hold és 99 négyszögöl (=406,7 km²). Azok a kietlen homokvidékek voltak ezek (pl. Ocsa predium, Gerebenci sívó stb.), amelyek II. József uralkodása idején a bécsi és a temesvári árveréseken sem találtak gazdára. Természetesen ez nem az egész homokkal borított területet jelentette, hanem mindössze azt, amely nem tartozott a környező településekhez, pontosabban azok überlandjaihoz (a települések határában az úrbéres jobbágyföldek kimérése után /erre a Bánságban 1780-ban került sor/ fennmaradt „feleslegföldek” bánsági elnevezése), s így ténylegesen is a kincstár tulajdonában maradt. Az überlandba sorolták a halastavakat, a nád- és gyékény vágására alkalmas mocsaras határrészeket, a legeltetéssel és réti széna kaszálásával hasznosítható vízjárta földek-et, a belőlük kiemelkedő térségeket (un. szigetek, hátságok), ahol a jobbágytelki állományon kívüli szőlőhegyek is elterültek. Az überland területét vagy annak egy részét bérbe lehetett venni (árendálni) a kamarától vagy a földbirtokostól.

A Delibláti-homokpuszta kincstári kezelésben lévő 406,7 km²-nyi területe a 20. század elejére közel kétharmadára csökkent, mert a szomszédos községeknek legelőként kiosztottak 18 919 kat. holdat. A megmaradt 51 741 hold 531 négyszögölből szőlőtelepítés céljára, 1892-től kiosztottak összesen 5 074 kat. hold 1114 négyszögöltre (ezen jött létre: Pálffy-telep, Fejér-telep, Wekerle-telep, Emánuel-telep, Szivák-telep). Mezőgazdasági telepként pedig (fejértelepi házhelyek, szántók és legelő) kihasítottak 2 886 kat. hold 315 négyszögöltre, így 1910-re a kincstár tulajdonába 43 780 kat. hold 702 négyszögöltre (251,94 km²) maradt (*Ajtay J. 1912*).

A 19-20. századi térképezési munkálatok eredményeként összegezhethetjük, hogy a homokformákkal borított terület északnyugat-délkeleti irányban 65 km hosszú és 10-15 km szélességű volt. A Karas folyó aldunai torkolatától a Temes folyóig kb. 800-900 km² kiterjedésű, melynek egy része intenzívebben hasz-

nosított mezőgazdasági terület. Ebből emelkedik ki az a kb. 350-400 km² nagyságú (35 km hosszú, s mintegy 9-12 km széles) ellipszis alakú terület, ahol a futóhomok a felszínen mozog vagy mozgott, az uralkodó széliránynak megfelelően. E szűkebben értelmezett – félig kötött és szabadon mozgó homokformákkal gazdagon tagolt – területen, a tengerszint feletti magasság 78 m és 194 m között változik. Legmagasabb pontjai: Fekete-hegy (191 m), a Fontana fetji (192 m) és a Plucz (194 m). A Delibláti-homokpuszta e területéből napjainkban 29352 hektár (293,52 km²) természetvédelmi terület (*Erdei E. 2010*).

Nagy Imre az újvidéki egyetem professzora és szerzőtársainak legújabb tanulmánya – amelyben a Vajdaság tájtípusait elemezték – megerősíti a két tájtípus elkülönülését, azaz a Dél-bánsági agrártájon belül elkülönül a Deliblát erdei táj (350-400 km²) és az ezt körülölelő Delibláti-homokvidék (kb. 800-900 km²), amely a Karas és a Temes között húzódik (*Nad, I. et. al. 2018*).

II. A Delibláti-homokpuszta kialakulása és felszínalaktana

A Dél-Bánságban elhelyezkedő Delibláti-homokpuszta magasabb helyzetű homok- és löszvidékét, fiatal süllyedékek (felső-pleisztocén, holocén) határolják (pl. Alibunári mocsár, Pancsovai-ártér, Karas folyó torkolatvidéke stb.). A Delibláti-homokpuszta nyugati peremén egy hatalmas római sánc húzódik az Al-Dunáig, míg az északi pereme hirtelen meredekséggel hanyatlik le az Alibunári-mocsár felé, melytől 6–8 kilométer szélességű, fekete homokos talajú termékeny löszfennsík választja el (pl. Homokszil szőlőhegyének legmagasabb pontja tszf.198 m.). A Duna menti fiatal süllyedék-területekre (pl. Pancsova, Kubin, Dunadombó és Palánka települések környezete stb.) állóvizek és mocsarak, ill. elhagyott meanderek jellemzőek.

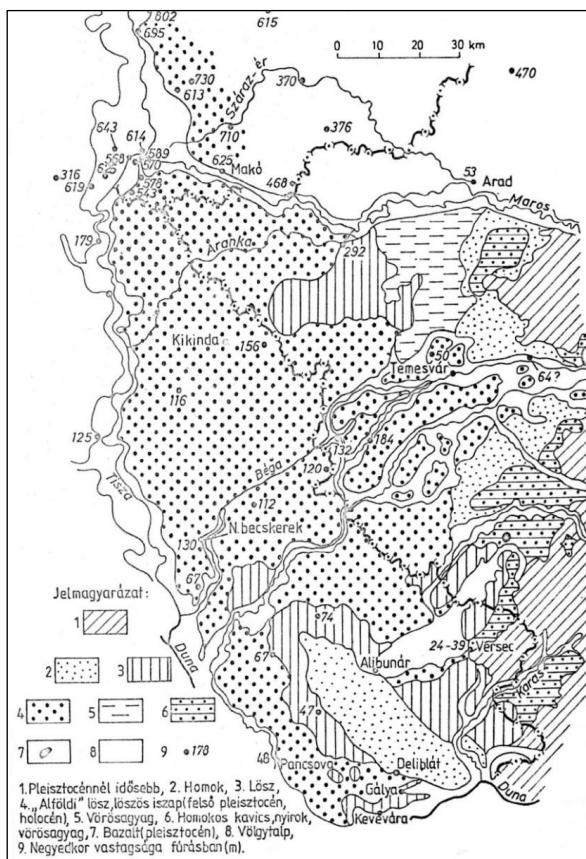
A bánsági régió környezetének földtani vázlatát Erdélyi M. (1987) rajzolta meg, mely alapján az is megállapítható, hogy a löszös térszínnek a Delibláti-homokpuszta peremén helyezkednek el (*I. térkép*). A délbánsági lösz anyagát a délkeleti szél fújhatta ki, ezért a terület délkeleti részén a lösz hiányzik, s itt a homokvidék a Duna völgyével löszterület nélkül közvetlenül érintkezik. A hulló por a homokhátságtól legmesszebbre észak-nyugati irányban jutott el. A lösz az egykori szélirány mentén északnyugat felé finomodik is, homoktartalma csökken, a löszrétegek vastagsága változó, legvastagabb Gerebenc és Dolova környékén. A homokvidékkel határos részeken a lösz hézagos, vékonyabb és legtöbbször erősen homokos.

A lösztakaró egy része a Delibláti-homokpuszta északi peremén Verestemplom-Homokszil települések vonalától nyugatra, DK-ÉNy-i irányban húzódik Gerebenc településtől Alibunárig. E területen típusos lösz található, s legmagasabb pontját a Gerebencről északnyugatra emelkedő dombokon éri el (Dumacia tszf. 251 m). A délbánsági löszterület e keleti részén, a Verseci- és a

Lokva-hegység nyugati pereme előtt húzódnak a völgyekkel felszabdalt – DNY-ÉK-i irányú – löszhátak.

1. A Deliblati-homokpuszta déli-délnyugati peremén a típusos lösz Deliblat-Homokos települések vonalától északnyugati irányban húzódik Dolován át Ferenchalomig.

2. A Pancsovai löszös hát térszínei határozott lépcsőkkel emelkednek a Duna holocén alluviális ártere fölé, s itt a lösztakaró kiterjedtebb és kettős lépcsővel tagolt térszínt alkot. Az alacsonyabb (tszf. 80-90 m) lösztérszínnek – ezek infúziós löszök – déli pereme Dunadombó-Kevevára-Székelykeve-Kevepallós-Bresztóc-Pancsova-Opáva települések mentén húzható meg. A magasabb lépcső (tszf. 110-150 m) Dunadombó-Deliblát-Homokos-Dolova-Ferenchalom települések vonalától északkeletre húzódik (Schwalm A. 1914). Ez a futóhomoktól szerkezetileg alacsonyabb helyzetű típusos löszterület (pl. Dolova település határában található löszmélyutak stb.), s a futóhomokkal nem élesen elkülönülő határvonallal érintkezik.

1. térkép. A Bácska földtani térképe (Forrás: Erdélyi M. 1987)

A szűkebben értelmezett Delibláti-homokpuszta felépítésében a futóhomoké a főszerep, amely döntően meghatározta a tájhasználatot és tájszerkezetet is. A kutatók többségének véleménye szerint az Ős-Duna és a Bánsági-hegyvidékről érkező Temes, Moravica, Berzava, Karas és Néra folyók őseinek hordalékából keletkezhetett e jelentős vastagságú homoktömeg. A homok altalaja mellett szól, hogy lerakódásakor a víznek lényeges szerepe volt, mert amint azt a puszta területén száz évvel ezelőtt végzett fúrások (pl. Rozsdáskút, Leánykút stb.) adatai igazolják, különböző színű és finomságú homok váltakozik agyagos és iszapos közbetelepülésekkel (*Schwalm A. 1914*). A felső dilúviumban geomorfológiailag meghatározó felszinformálódás is bekövetkezett, amely egyes helyeken napjainkig tart. A homokmozgás mértékére és mennyiségére vonatkozóan 1972-ben is végeztek megfigyelést, mely alapján évente négy tonna/km²-es érték adódott (*Erdei E. 2010*). A homokbuckák mozgási sebessége Wessely József mérései szerint: 7 méter magas homokbucka 2,21 métert haladt évenként az 1870-es években (*Wessely J. 1873*).

A futóhomokkal borított felszín Károlyfalva, Gerebenc, Dunadombó, Deliblát és Homokos települések között terül el, s az északnyugati részen a futóhomok egy részét a kossava ráfújta a löszre. A Delibláti-homokpusztán a homok felhalmozódása, illetve a homokbuckák nagysága, elhelyezkedése szerint három területet különböztethetünk meg:

1. A délkeleti rész, amelynek északi határa a Gerebenc–Dunadombó települések közötti vonal. Ez deflációs terület: a szél elfújta, elszállította a homokot eredeti helyéről, egészen a talajvíz mélységéig, ahol kisebb mocsarak is kialakultak (pl. Konstantinova bara, Markusev bara, Ciganska bara stb.). Az eredeti homok felhalmozódásokból csak a keskeny, viszonylag alacsony gerincek maradtak meg, amelyek az uralkodó szél irányában nyúlnak el délkeletről északnyugatra. A tengerszint feletti magasság 78-110 méter között váltakozik, s ez a homokpuszta legalacsonyabb területe. A talajvízhez közel *Salix rosmarinifolia*-*Holoschoenus romanus* asszociáció alakult ki, s csak itt van fehérnyár.
2. A középső rész, amely Dunadombó-Gerebenc és Alibunár-Petre települések vonalai között helyezkedik el. Ez egy olyan akkumulációs-deflációs terület, amely a legvadabb homokmozgásokkal jellemezhető és a legkésőbb állapodott meg a futóhomok. Itt vannak a legmagasabb homokbuckák, s itt volt a legutóbbi időig a legtöbb kötetlen futóhomok. A 30-40 méteres relatív magasságú homokbuckák között itt is kifűvások mélyedéseket találunk. Az állóvizek egy része csak rövidéletű – esővízzel, hólével, talajvízzel megtelt – lefolyástalan mélyedés. Másik csoportjuk esetében is homokbuckák közt gyűlik össze a víz, azonban a felszín alatt – ha nyáron látszólag kiszárad is – mindig ingoványos marad. Ezek a szikes laposok, meredek parttal és mélyen elázott fenékkal, melyeket a helyi lakosok „pados sziknek” neveznek. Napjainkban már a pusztának e

középső részét is összefüggő növényzet, részben nagyobb kiterjedésű akácosok, részben borókás-cserszömörécés legelők borítják. A homokbuckák délnyugati lejtőin cserszömörécés tölgyesek az északkeleti lejtőkön ezüsthársas-tölgyesek találhatóak (pl. Leánykút). A közelben az egybibés galagonya hatalmas példányaiban is gyönyörködhetünk. A Delibláti-homokpuszta középső területe a legmagasabb, átlagosan tszf. 150-160 méter, s itt találhatóak a legmagasabb pontok is.

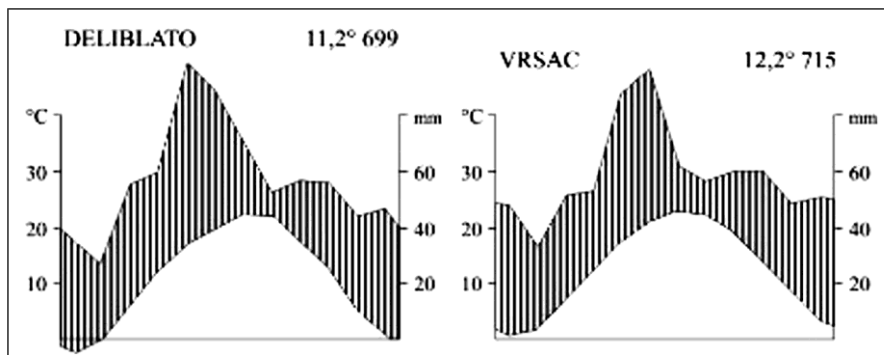
3. Az északi rész, amely Alibunár-Petre települések vonalától északnyugatra húzódik. Ezen az akkumulációs térszínen a puszta finomabb szemcséjű homokalkotórészekből alakult ki, humuszban gazdagabb fekete homok jellemzi, ezért ez a legtermékenyebb is. Hosszan elnyúló buckák sorakoznak a szél irányával párhuzamosan egymás mellett, részben begyepesedett legelők, részben erdős területek, itt-ott nyárfákkal és cserjésekkel. A homokterületnek Homokszil és Homokos községek közötti részein jobb a talajminőség. A Delibláti-homokpuszta északnyugati része – a Nagykárolyfalva és Alibunár felé eső részek – pedig a nagy kiterjedésű, jó legelőterületekkel, a kövér talajú szőlőtelepekkel (pl. Wekerle-telep stb.) és a leánykúti szántóföldek dús, fekete homokjával „a homokpuszta gyöngye” elnevezést méltán érdemelte ki (*Schwalm A. 1914*).

III. A tájhasználatot befolyásoló természeti tényezők

A Delibláti-homokpuszta éghajlatát jellemezve két meteorológiai mérőállomás (Deliblát, Versec) adatai alapján megállapíthatjuk, hogy az markánsan nem tér el az Alföld déli részének éghajlatától. Mind a csapadék évi mennyisége (690-710 mm), mind az éven belüli megoszlása (februári minimum és júniusi maximum) a nedves kontinentális éghajlatra jellemző sajátosságokat mutatja. Az évi középhőmérséklet (11,0-12,0 °C) és annak havi értékei (január -1,4 °C, július 21,8 °C) egyaránt a hosszabb melegebb nyárral és enyhébb rövidebb téllal jellemezhető nedves kontinentális éghajlati típusba illenek (*I. ábra*), a Péczely György által módosított Trewartha-féle éghajlatbeosztás szerint. Az abszolút hőingás nagyobb 70 °C-nál, mert Fejértelepen (Susara) mértek már -30 °C-os hideget és +42 °C-os meleget is (*Erdei E. 2010*). A relatív légnedvesség tartalom januárban a legnagyobb (85-90%) és július-augusztusban a legalacsonyabb (61-65%). Ez utóbbiak egyben a száraz hónapok is, amikor a felszíni vízhiány extrém értékeket érhet el. Felszínalatti vízkészletekben a Delibláti-homokpuszta gazdagabb, azonban ennek nagy mélységben (150-200 m) történő elhelyezkedése sajátos vízkinyerési módokat honosított meg, s csak korlátozottan áll rendelkezésre.

A Delibláti-homokpuszta éghajlatát tekintve a mikroklimatikus adottságoknak és sajátosságoknak is fontos szerepe van, különös tekintettel a talajokra és a kitétségre. A kedvezőbb csapadéértékek ellenére is ariditás és

csapadékhiány jellemző, részben a párolgás, részben a gyors beszivárgás miatt. Mindezt fokozza a délkeleti irányból fújó kossava szárító hatása. A délbánsági régió e jellegzetes szele homokformákat építve alakította-formálta a Delibláti-homokpuszta felszínét is. Ez a száraz és hideg szél télen, kora tavasszal és késő ősszel napokig, extrém esetben több hétig fúj, még jobban kiszáritva a talajt és megmozgatva a száraz homokot. A szél ereje igen gyakran orkán erejű (80-100 km/h), s ez könnyedén szállítja a 0,15-0,34 mm-es átmérőjű homokszemcséket. A homokverés, különösen tavasszal okoz jelentős károkat.

1. ábra. Deliblát és Versec Walter-Lieth-féle klímadiagramja

A Delibláti-homokpuszta mikroklímájának másik fontos eleme a hőmérséklet és annak napi ingadozása. A homokfelszín kedvezőtlen sugárzási viszonyaiból fakadóan felerősödnek, s gyakrabban jelentkeznek az ún. „fagyosszentek” (május közepi fagyok) és a kora őszi (szeptember eleji/közepi) fagyok. Ez utóbbi jelenségek káros hatásai eredményezik, hogy a rendkívül fagyérzékeny szőlő termesztése sem gazdaságos. A homoki szőlőskertekben a 19/20. század fordulóján előfordult, hogy az ide telepített Balaton felvidéki szőlősgazdák csak három, sőt néha öt évenként tudtak egyszer szüretelni a fagykárok miatt. A kitétség a homokfelszínnek felmelegedésének egyik meghatározó eleme, melynek eredményeként az erőteljes besugárzásnak kitett déli-délnyugati lejtőkön a homok felszíni hőmérséklete forró nyári napokon elérheti a 60 °C-ot, míg az észak-északkeleti lejtőkön ugyanakkor 40 °C alatt marad (Erdei E. 2010).

A Delibláti-homokpuszta növényföldrajzi sajátossága, hogy a Kárpát-medencén belül elhelyezkedő Pannonicum és a Pannon vegetációrégió határai itt nem esnek egybe. A Pannon vegetációrégió a legújabb elhatárolások szerint (Fekete et. al. 2017., Kocsis K. 2018.) a Delibláti-homokpuszta kívül esik, ugyanakkor a Pannonicum flórarégió „legfrissebb határán” (Soó R. 1947) viszont belül van. Soó Rezső professzor 1931-ben írt tanulmányában – amely a magyar puszták fejlődéstörténetének problémáival foglalkozott – már megállapította, hogy a Nagyalföld florisztikai-növényföldrajzi beosztásán belül

elkülönül a Deliblasticum (Soó R. 1931). Rövid jellemzését az alábbiakban adta meg:

„... A Delibláti-homokpuszta jellemző növényközösségei: homoki erdők és cserjések, kül. *Quercus lanuginosa* borókával, sok erdei elemmel, homokpuszták sok endemikus, balkáni és pontusi alakkal. A Bántási hegyek befolyása alatt ...”

Az vitathatatlan tény, hogy a Deliblát különleges termőhelyi adottságai változatos növényvilágot alakítottak ki. Harmincöt őshonos fafaj és mintegy száz védelemre érdemes növény található itt, melyek 15-15%-a szubmediterrán, ill. szubatlanti jellegű. A délbántási psamofil növényzet legteljesebb csoportja is a Delibláti-homokpusztán található, ahol sikárgyökér, deres csenkesz, éles mosófű, nagy széltippan, rozsnok, csikófark, pusztai tejfű, homoki csenkesz, homoki útifű és keserűfű is megtalálható. Nem kevésbé jelentéktelen a halofil növényzet, főként a szikes területeken (pl. fehér tippan, mézspázsit, sziki útifű, réti sóvirág, sziki üröm, réti csenkesz, eperhere stb.), illetve a pangóvizes területeken megmaradt vegetáció (pl. nád, káka, sás, fűz, nyár, mézes éger stb.) sem. A homokpusztán megtalálható fanemek csoportjait Ajtay J. 1912-ben dolgozta fel részletesen. A cser- és tölgyerdő foltok, mint az egykori erdősztyepp-vidék megmaradt részei gazdag őshonos erdő (pl. kocsányos és molyhos tölgy, mannakőrös, szöszös hárs, sajmeggy stb.) és cserje (pl. cserszömörce, közönséges boróka, bodza, egybibés galagonya, mogyoró, fagyal stb.) vegetációval rendelkeznek. A közönséges boróka, a cserszömörce és a sajmeggy általános, miként a gypesztű ismert (pl. hamvas szeder, perjefélék, kakukkfű, csillagpázsit, királydinnye, hölgyharaszt, sáfrány stb.) növényei is megtalálhatóak. A közönséges akácot 1853-tól, a nyárfaféléket (pl. rezgő, szürke, fehér, fekete, kanadai stb.) és a fenyőféléket (pl. erdei, fekete stb.) 1820-tól telepítették a Delibláti-homokpusztára. Különleges védelem alatt 30 növényfaj áll (pl. bántási bazsarózsa, keleti bazsarózsa, árvalányhaj, apró nőszirm stb.).

A környezetgazdálkodás változásának elemzésekor fontos hangsúlyoznunk, hogy a Delibláti-homokpuszta olyan futóhomokos hordalékkúpsíkság, ahol a homokpusztarétek voltak a meghatározóak, kisebb-nagyobb homoki tölgyesek társulásaival. A mikroklimatikus adottságok meghatározták a vegetáció térbeli elhelyezkedésének sajátosságait is. A homokbuckák északkeleti kitértű lejtői a legalkalmasabbak az erdőnek, míg a gerincek és a délnyugati oldalak többnyire homokpusztai gyep-vegetációt hordoztak. A homokrétegek közt azonban sok helyen sötét színű televényes rétegek is mutatkoznak, bizonyítva, hogy a sívó homok futása koronként megállapodott és a felszín növényzettel volt borítva (Majer A. -Tompá K. 1970).

A mezorégió uralkodó talajainak kialakulását geológiai és pedológiai körülmények befolyásolták. A határoló folyók mentén az öntés és réti talajok, a löszfelszínen a csernozjomok, míg a homokfelszíneken – a talaj ásványi összetétele (70%-a SiO₂, 5-10%-a CaCO₃, 5-10%-a aluszilikátok) és a szerves

anyag tartalom változása – a homoktalajok különböző változatait (pl. szürke, sárga, barna és fekete homoktalaj stb.) eredményezte. Genetikai talajtípusai a szukcesszió sorrendjében nyershomok (szirozem), átmeneti rendzina (pararendzina), organogenikus pararendzina, majd a legnagyobb értékű a valódi pararendzina következik. A legmagasabb humusztartalommal az agyagbemosódásos barna erdőtalaj (luvisol) és a homokos csernozjom talaj rendelkezik, ez utóbbinál a humusztartalom 4,26%, a pH értéke 7,5-8,7 közötti (Erdei E. 2010).

IV. A Delibláti-homokpuszta tájhasználata

Az alföldi életkamrák klasszikus példája a Delibláti-homokpuszta, melyet – egy rövid területszakaszt leszámítva – fiatal (felső-pleisztocén és holocén) süllyedékek öveznek (2. ábra). A Duna, a Temes, a Berzava és a Karas egymással összefüggő, lápos-mocsaras ártérövezete és a szigetszerűen kiemelkedő, ármentes térszint alkotó homok- és löszvidék egy kistáj-csoportot képez.

A Kárpát-medencei kistájak életföldrajzi feltételei megfeleltek a honfoglaló őseink környezetigényének, a nagyállattartó és alárendelten földművelő tevékenységének, ezért a Delibláti-homokpuszta és a környező kistájak már a honfoglalás és a kora Árpád-korban benépesültek. A települések és a kultúrtáj magterületek a két ősi telepítő vonalakon: (1) az ártér és az ármentes síkság határvonalán és (2) az alföldi medence peremén, a dombvidékek érintkezési sávjában alakultak ki.

A Delibláti-homokpusztát körülölelő alluviális síkság is két szintre, az alacsony és magas ártérre tagolódik. Az *alacsony árterek* állandóan vagy az év nagy részében elöntött, folyóágakkal, morotvakkal, lápokkal, mocsarakkal, nádasokkal, puhafás (fűz-éger-nyár) ligeterdőkkel tagolt tájtypus, amely alkalmatlan volt a megtelepülésre. A *magas árterek* árvizek idején elöntött gyepföldjeit, keményfás (szil-kőris-tölgy) ligeterdeit az állattartó gazdaságok időszakosan hasznosították. A folyóhátak és a nagyobb homokszigetek már alkalmasak voltak a megtelepedésre és a szántóföldi gazdálkodásra is. A folyók és mellékág-rendszerei nem tették lehetővé a folyómenti nomád-jellegű pásztorkodást, így a honfoglalók megtelepült állattartásra és földművelésre tértek át. A telepítővonalon, az ártér és a homokpuszta határövezetében alakították ki életterüket, az állatokat pedig a folyóra merőlegesen terelték. Árvizek idején az állatokat az ármentes homok- és löszpuszta réteken legeltették (réti transzhumáció).

A Delibláti mikrorégió településeinek gazdálkodási tere az ártérövezetre is kiterjedt, hasznosítva mindkét táj természeti erőforrásait. A homok- és löszpuszta réteken talajváltó földművelést folytattak, majd az Árpád-kor vége felé és a késő középkorban áttértek a nyomásos gazdálkodásra. Amint említettük a 65 km hosszú és 15-20 km, helyenként még szélesebb homokpuszta

peremét löszös területsáv szegélyezi, így a mikrorégióon belül eltérő életföldrajzi feltételek alakították a tájhasználatot és a települések határstruktúráját (Dövényi Z. 2012, 1135, Csüllög G. et al. 2018).

2. ábra: A Delibláti-homokpuszta és környéke tájtipusai az ármentesítő és a lecsapoló vízimunkálatok előtt.

Jelmagyarázat: 1-2= ártéri síkság, 1= állandóan vagy az év nagyobb részében vízzel borított területek, 2= időszakosan vízzel borított területek ármentes homokszigetekkel, folyóhátakkal, 3= futóhomokos és löszös hordalékkúp, 4= hegyláb felszín, előterében keskeny alföldperemi ármentes síkság

A Delibláti-homokpuszta belső futóhomokos, településhiányos területeit és az ártéri síkságokat is hasznosította a tájhatár (területsáv) településcsoportja, – időszakos jelleggel. Az alacsony és magas árterek – a differenciált ártéri gazdálkodás területei – a középkor végéig döntően természetközeli állapotban voltak, különösen a Berzava, Moravica és még több folyó által táplált Alibunári- és az Illancsi-mocsár és tágabb környezete. A medenceperemi telepítővonal bányási szakasza része az alföldi vásárvonalnak. A vásárvonal települései az ártéri síkság és az érintkező dombsági-hegylábi területek természeti erőforrásait hasznosították.

A Delibláti-homokpuszta területén nem alakult ki jelentősebb központi hely, piac- és tájszervező központ. A termékserét évszázadokon keresztül az említett vásárvonal települései, Versec és Fehértemplom, a Duna menti löszös teraszfelszínen Pancsova és Kevevára bonyolították le.

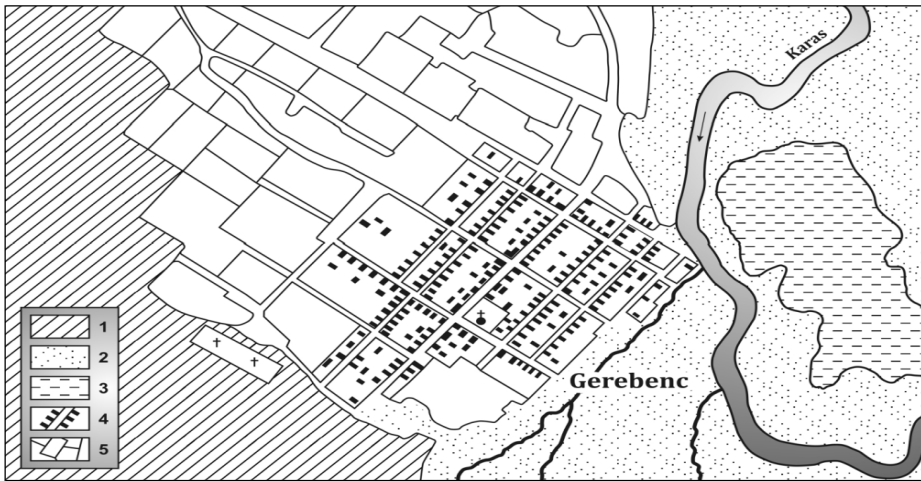
IV.1. A tájhasználat és tájszerkezet jellemzői a 18. század végén

Az előző fejezetben részletesen bemutatott természeti tényezők alapvetően befolyásolták az antropogén tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúra lehetőségeit a 18. században is. A korabeli térképek és leírások egyaránt azt erősítik meg, hogy a Delibláti-homokpusztán és szűkebb környezetében három tájtypus alakult ki, ahol a tájhasználati módok meghatározták a komplex környezetgazdálkodás térstruktúráját:

1. A Delibláti-homokpusztán a ritka megtelepedés, a külterjes legeltető állattartás és a foltszerűen, de alárendelten jelen lévő földművelés voltak a meghatározó elemek. A Delibláti-homokpuszta természeti erőforrásainak hasznosítása (pl. cserszömörce gyűjtése, vadászat stb.) csak kiegészítő szerepet játszott, különösen az egykori cserjésekkel, ligetekkel és homoki erdőkkel tarkított táj 18. századi pusztulásának idején.
2. A települések döntően a környező löszös térszíneken helyezkedtek el és lakóik polikulturás gazdálkodást folytattak, s ekkor még a promontóriumok is ott voltak.
 - 2.1 A löszös hordalékkúpsíkság alacsonyabb térszínein (tszf. 80-110 m) a feltört gyepeken és irtványföldeken kiterjedt szántóterületeket találunk, de a külterjes állattenyésztés rét- és legelőterületei is megtalálhatóak.
 - 2.2 A löszös hordalékkúpsíkság magasabb térszínein (tszf. 110-150 m) a szántógazdálkodás vált meghatározóvá (3. ábra), alárendelt kert- és szőlőkultúrával (pl. Alibunár, Gerebenc, Homokszil szőlői stb.).
3. A Pancsova és Dunadombó között elhelyezkedő alacsony al-dunai ártér döntően természetközeli állapotú táj maradt, ahol a mocsaras és lápos területeken sem állandó települések, sem jelentősebb antropogén

kultúrtáj foltok nem alakultak ki. Az évközi időszakos hasznosítás (pl. legeltetés) mellett a halászat, pákászat és a vízi növényvilág gazdasági hasznosítása (pl. nádvágas, gyékényaratás stb.) nyújtott kiegészítő megélhetési lehetőséget az ármentes szinteken elhelyezkedő települések lakosainak.

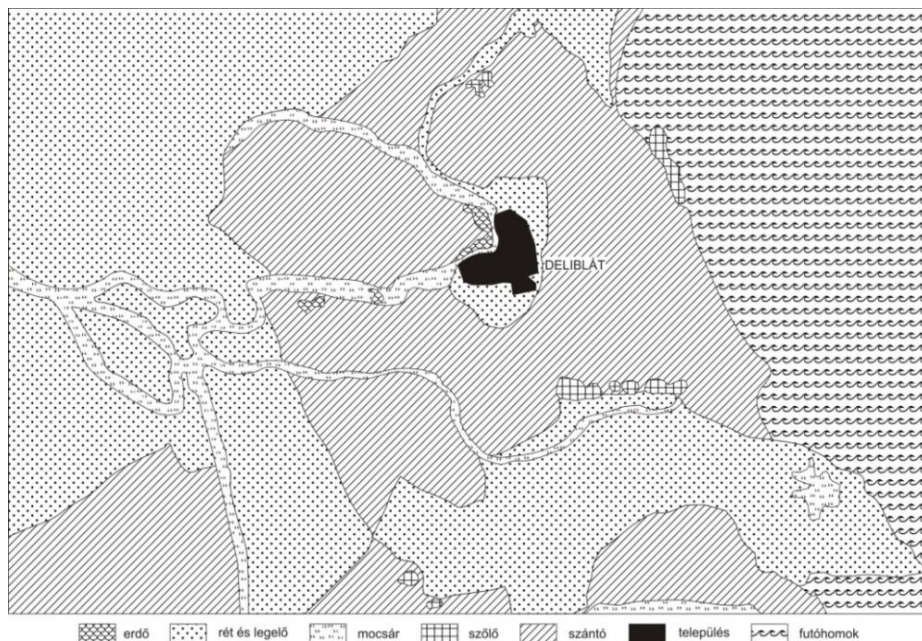
Az 1691. évi, illetve az 1701-1716 közötti feljegyzések még e vidéknek az erdőrészeiről tesznek említést (Schwalm A. 1914). Azonban az első katonai térképfelmérés szelvényein a Delibláti-homokvidéket illetően már nincsenek erdővel borított területek. Az erdők pusztulását befolyásolta, hogy az udvari kamara a futóhomokkal borított pusztára zömmel szerb és román lakosokat telepített (1778), s ez a gazdálkodás külterjes állattenyésztő jellegét (juh és kecsketenyésztés, alárendelten szarvasmarhatartás) is megszabta. Az ilyen jellegű rét és legelő gazdálkodás még a homokpuszta északnyugati területein is jelentős kockázattal járt. Az állattenyésztés külterjes, olykor félnomád formái hosszú ideig tovább éltek (Paládi-Kovács A. 2006).

3. ábra. Gerebenc saktáblás alaprajzú belsőége és környezete a 19. század közepén Jelmagyarázat: 1= szántóföld, 2= legelő, 3= láp, 4= belsőég, 5= kertek

A 18. században felerősödő homokmozgások okait tekintve megoszlanak a vélemények. Egyes történetírók a török pusztításokat: az erdők felégetését, a művelt földek elvadulását vélték az antropogén hatásra bekövetkező homokmozgás előidézőjének (pl. Borovszky S. 1911), mások az Alibunári-mocsár mértéktelen lecsapolását említették munkáikban (pl. Soó R. 1931), s a kiszáradásban látták a homok felszabadulásának az okát. Azonban olvashatunk a 18. század meggondolatlan erdőirtásairól és a puszta egy részének nem kellően körültekintő feltöréséről is. A magyarázatok között a 18/19. század fordulójának aszályos esztendei is feltűnnek (Erdei F. 1973). Bármely okok

idézték is elő a homokmozgások kiújulását, mindenképpen az antropogén tényezők a determinánsak, s a következménye: a Delibláti-homokvidék 18. század végi kopársága. A fátlanság és a sivárság az első katonai térképfelmérés szelvényein is jól kirajzolódik, s valószínű, hogy éppen ekkor, az 1770-es években érhetette el a maximumát (4-5. ábra). A 18. században ide érkező telepések azt a kevés fát is elhasználták, ami korábról megmaradt és erősen túllegeltették a területet.

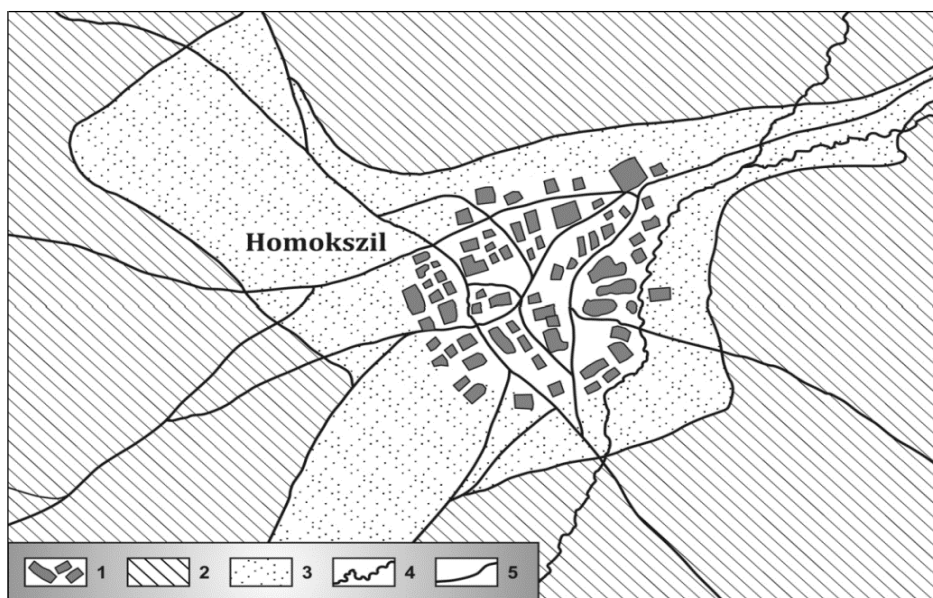

4. ábra: Deliblát környezetgazdálkodása a 18. század vége felé

Jelmagyarázat: 1= belterület, 2= szántó, 3= rét és legelő, 4= szőlő, 5= homokpuszta-rét, 6= lápos-mocsaras völgy (= bara), 7= időszakos vízfolyás

Az első katonai felmérés és a német-bánsági határőrezred 18. század végén készült térképlapjai alapján az antropogén tájhasználat korabeli sajátosságai is jól rekonstruálhatók. Az 1798-1800-ban készült térképen megjelenik a Delibláti-homokpusztán az erdő (Fontana fetji térségében), illetve a homokkal borított területek legelőként kerültek feltüntetésre. A szántógazdálkodás a szűkebb értelemben vett (350-400 km²) Delibláti-homokpusztán gyakorlatilag hiányzott, a tágabb környezetében is a rét és legelőgazdálkodás dominanciája rajzolódik ki. Erdővel borított területek az Al-Duna menti ártéri területeken, valamint a Gerebenci-lőszvidék néhány magasabb pontján (pl. Dumacia stb.) figyelhetők meg. A szőlőkultúra kisebb foltokban, a települések mikro-

környezetében a lössterületeken, kicsiny területi kiterjedésben figyelhető meg, alapvetően a helyi lakosság igényeinek kielégítését szolgálhatta.

5.ábra. Homokszil halmazos belsősége és környezete (18. század).
Jelmagyarázat: 1= belterület, 2= szántó, 3= legelő, 4= vízfolyás, 5= út

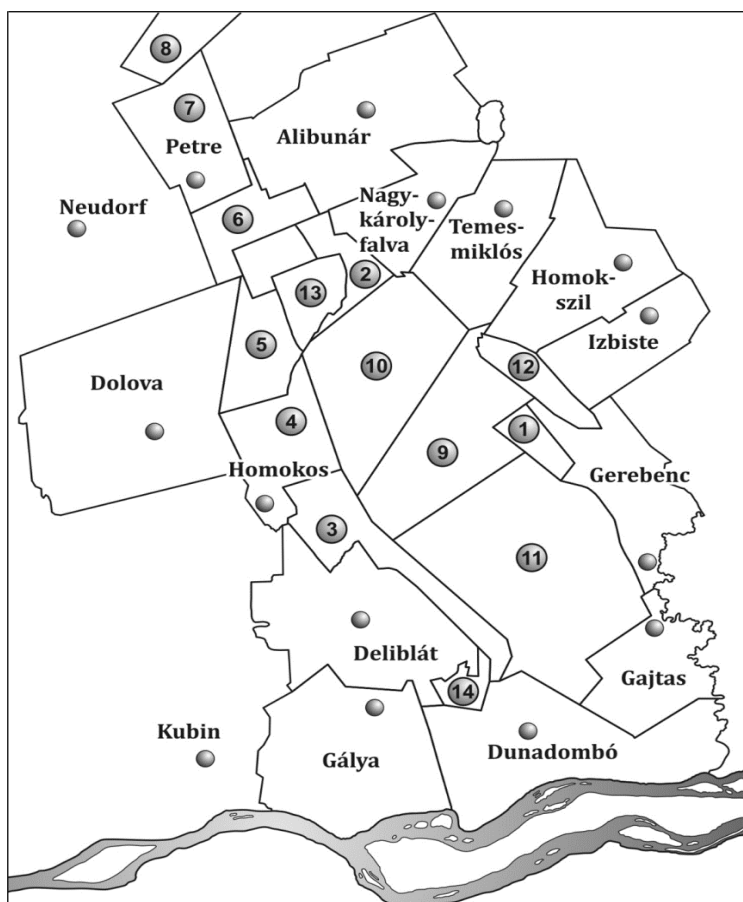
IV.2. A tájhasználat és változása a 19. században

A Delibláti-homokpuszta mozgó homokformáinak megkötése (pl. erdősítés, szőlő- és gyümölcs kultúra megtelepítése stb.) és a rendelkezésre álló gyepterületek intenzívebb gazdasági hasznosítása a 19. század folyamán kiemelt figyelmet kapott a történelmi Magyarországon. Bachofen Ferenc – aki a Banater Grenz-Walldirection (székhelye: Fehértemplom) elnöke is volt – 1815-ben terjesztette elő az első erdősítési tervet. Ugyanakkor szólt a gazdasági hasznosítás negatívumairól. Méltatlankodással ítélte el a talajjal való barbár bánásmódot, a tuskók kiásását, a legelő szarvasmarhák lábai által történő gyeperősséget és a Rhus cotinus (sárga cserszömörce) cserzőanyagul történő kíméletlen gyűjtését és használatát.

A tájhasználat 19. századi változásainak áttekintéséhez a korabeli térképek bőségesen állnak rendelkezésünkre, ami a határőrvidék stratégiai fontosságával is magyarázható. Mindazok ellenére, hogy egy-két évtizedenként újabb és újabb térképek készültek a Delibláti-homokpusztáról, az egyes gazdálkodási-művelési módok számszerűsített adatai (pl. rét, legelő, erdő területek kiterjedése, állatállomány nagysága stb.) sajnos csak töredékesen állnak rendelkezésre. Azonban néhány korabeli leírás és jellemzés, illetve az 1807-

1812 közötti felmérés alapadatai jó kiindulási alapot biztosítanak a változások bemutatásához.

1. Amint már fentebb említettük a földmérők 1812-ben a Delibláti-homokpuszta kincstári tulajdonban lévő területét 70 660 katasztrális holdban állapították meg, amelyből 29 194 kat. hold (41,3%) a futóhomok, mintegy 34 515 kat. hold (48,8%) a rét és legelő, illetve cserszömörccés-borókás bokros terület, s mindössze 6 951 kat. hold (9,9%) volt az erdő (Erdei E. 2010). Az erdő vegetációt tekintve a fehérnyár, ezüsthárs, kocsányos tölgy, csertölgy, boróka és sajmeggy volt a jelentősebb fás növényzet.

6/a ábra. A Delibláti-homokpuszta települései (1818).

1 = Susara predium, 2 = Károlyfalva überlandja, 3 = Deliblát Sand, 4 = Homokos überlandja, 5 = Dolova überlandja, 6 = Alibunár überlandjai, 7 = Neudorf überlandja, 8 = Illanca predium, 9 = Homokszil überlandja, 10 = Ocsa predium, 11 = Offener Sand, 12 = Homokszil szőlőhegye, 13 = Fontana Fetji, 14 = Fejértelep (Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/898/> alapján rajzolta: Bancsi P.)

2. Magda Pál 1819-ben megjelent leírásában így jellemezte a német bánási ezred – ide tartozott a Delibláti-homokpuszta is – vidékének természeti állapotát:

„ ... Az egész vidék' merő lapály, mellynek napkeleti részén egész homok tengert láthatsz. Usdintul napkelet dél felé egész a' Dunáig, Új Palánkáig, sok fővény dombokkal, mellyek a szelek hátán formáltattak;...A' föld, a' hol nem homokos, nem posványos, igen bő termékenységű...” (Magda P. 1819)

3. A korabeli források alapján az is ismert, hogy a sárga cserszömörce cserzőanyagul történő kíméletlen használata, gyűjtése és feldolgozása is kedvezőtlenül hatott. Fényes Elek 1840-ben megjelent országleírásában arról nyújt információt, hogy az illír-bánási határőrezred településein 1839-ben a cserszömörce termést, hivatalosan mintegy 37 169 okka-ra becsülték (1. táblázat). Az okka-t, mint korabeli török súlymértéket (Bogdán I. 1991) a Balkánon használták, de a Bánországban, a Szerémségben és a Bácskában is ismerték (1 okka=1,23 kg).

1. táblázat. A bánási illír-határőrzvidék cserszömörce termése (1839)

Települések	Mennyiség (okka)
Alibunár	12 282
Deliblát	1 230
Izbistye	5 489
Jassenova	10 868
Jassenova (a hegyekben)	6 000
Rác Posseschena	1 300
Összesen	37 169

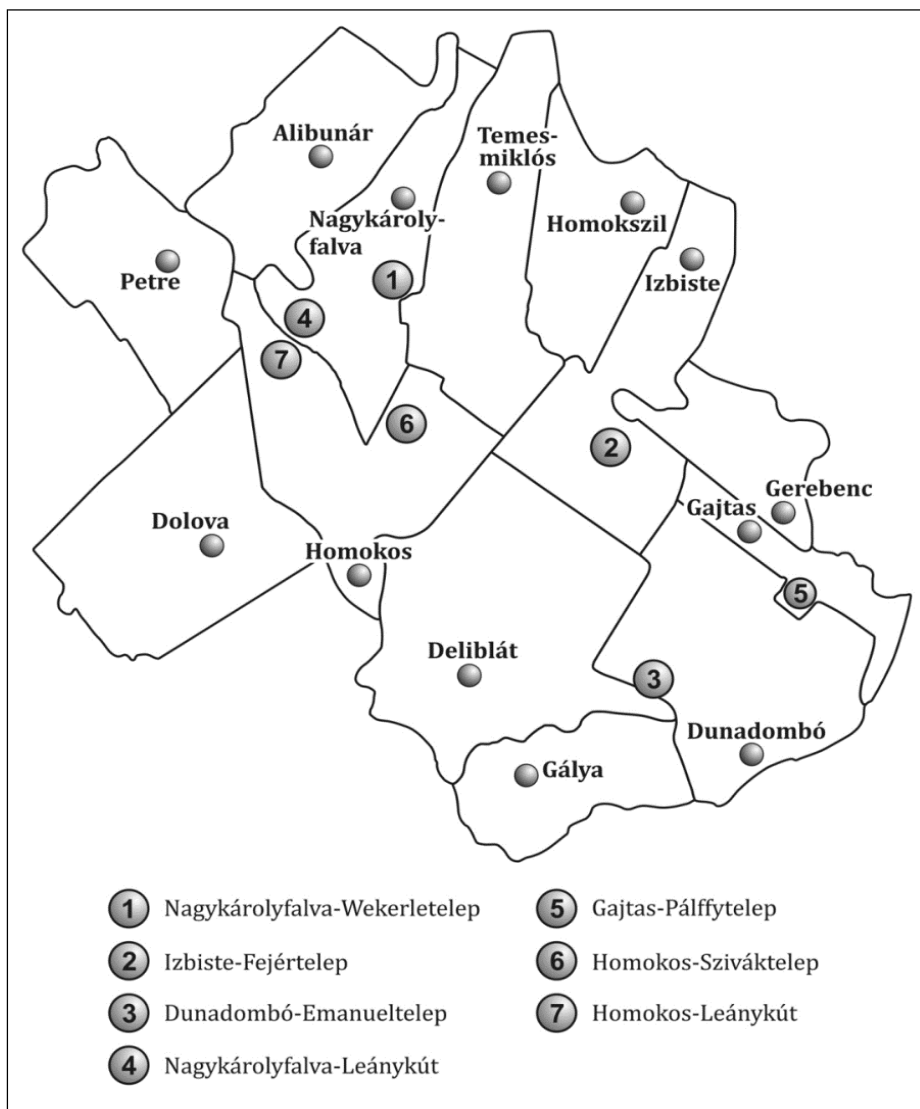
Forrás: Fényes E. (1840) adatai alapján a szerzők szerkesztése

4. Fényes Elek 1840-ben megjelent országleírásának hatodik kötetében röviden jellemezte a magyar határőrzvidéket (a csajkás kerületet és a bánási határőrzvidéket értették alatta= a szerzők megjegyzése), kiemelve a környezetgazdálkodás néhány jelentős elemét, az alábbiak szerint:

„...Egyébiránt a' Csajkások kerületében, különösen pedig a' német- bánási ezredben, 's a' bánási - illyr zászlóalyban a' gazdag fekete búzatermő földek mellett, egyszer's mind széles kiterjedésű homok buczkák szemlélhetők. A' két utóbbi végvidéken 71 503 katasztrális hold (1600 négyszögölével) homoktárság méretett fel (a korábbi 70 660 kat. holdtól való eltérés egyik oka, hogy a Karas folyó bal partján is található 480 kat. hold és 663 négyszögöl homokterület, /lásd a 2. táblázat/, amely azonban már nem tartozik a Delibláti-homokpusztához = a szerzők megjegyzése), mellynek egy harmada futó sivatag homok, 's csak két harmada van fűvel benöve. ...Ezen homokos pusztaságot a' Karas v. Krassó vizén kívül, több források és tavak nedvesítik; mocsárok, 's állóvizek sem hibáznak, de némelly helyeken kútvízben nagy szűkség érezhető. Nagy szél alkalmával, (uralkodó szél a' dél-keleti), a' szomszéd termékeny feketeföld ki van téve az

elhomokosodás veszedelmének; csak 1811-ben 140 katasztrális hold termékeny földet borított el a' sívó homok...”

„...Cserszömörce legtöbb a német bántási és bántási illyr vidékek homok dombjain, hol ez a' növény, a' homok megkötésére megbecsülhetetlen, 's azért még a' levelek szedése is nagy kíméléssel történik... a' német-bántási ezredben pedig, hol legkevesebb erdő van, 's hol a' homok dombok szakaszokra osztva lassanként fákkal beültetendők, minden végörnek, ki erdőt nevel, a' tulajdonosi jog is oda ígértetett...” (Fényes E. 1840)

6/b ábra. A Delibláti-homokpuszta települései (1910)

(Forrás: szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi P.)

IV.2.1 A Delibláti-homokpuszta településeinek tájhasználata az 1830-as években

A történelmi Magyarország területét átfogó településsoros - művelési ágakra és a földjövödelmekre kiterjedő – első statisztikai adatok 1865-ben jelentek meg Budán. Ez az országos összeírás azonban még nem tartalmazta a határőrvidéki települések adatait. A Hadtörténelmi Intézet térképtárában azonban fennmaradt egy 1838. évi térkép, amely az illír határőrszázlój területét és településeinek művelésági megoszlását tartalmazza táblázatos kimutatás formájában (2. táblázat). Mindez számunkra olyan egyedülálló lehetőséget teremtett, amely alapján a környezetgazdálkodás legfontosabb adatai bemutatathatók és értékelhetők. A statisztikai adatok a művelt területek művelési ágak szerinti bontását ugyan nem tartalmazzák, de az erdő és homokvidék települések szerinti differenciáit elkülönítik, s ezek alapján megállapíthatjuk a környezethasznosítás legfontosabb különbségeit. Külön értéke a térképnek, hogy a települések közigazgatási határait is feltüntetve (6/a. ábra) – eltérően az első katonai térképfelméréstől – lehetőségünk adódott a direkt vizsgálatokra és összehasonlításokra. A 2. táblázatban valamennyi olyan települést és pusztát, ill. überlandot feltüntettünk, amelyek határának egy része kiterjedt a Delibláti-homokvidékre (2. táblázat).

2. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek környezetgazdálkodása (1838)

Települések	Összes terület		Művelt terület		Erdő		Homok	
	kat. hold	öl	kat. hold	öl	kat. hold	öl	kat. hold	öl
Alibunár	14957	829	14957	829	-	-	-	-
Deliblát	19129	218	13208	105	5921	113	-	-
Dunadombó	3490	205	1967	569	1522	1236	-	-
Gálya	6572	157	6396	1335	175	422	-	-
Gerebenc	7149	453	6755	1051	223	202	170	800
Homokos	12375	1179	11961	508	414	671	-	-
Homokszil	11200	1411	10167	858	-	-	1033	553
Homokszil überland 2	886	900	-	-	-	-	886	900
Izbiste	8524	1217	6690	30	-	-	1734	1187
Károlyfalva	11526	824	9823	1307	1702	1117	-	-
Alibunár, Károlyfalva überlandjai Homokszil überland 1 Ócsa Predium	11374	432	-	-	-	-	11374	432
Susara Predium	1119	1483	-	-	-	-	1119	1483
Uibrige arrarial Sandhügel	33811	1442	-	-	-	-	33811	1442
Összesen	142118	1150	81928	192	9959	561	50131	397
Karas bal partján	480	663	-	-	-	-	480	663

Forrás: Az illír bánsági határőrszázlój térképének (1838) adatai alapján a szerzők szerkesztése

A gazdálkodás jellegét tekintve megállapíthatjuk, hogy:

1. Valamennyi környező település kisebb-nagyobb arányban részesedett a szűkebben értelmezett Delibláti-homokpuszta területéből, vagy elkülönülő überlandok, vagy az adott település közigazgatási külterületének egy része révén.
2. Valamennyi település esetében a szántó, kert, rét- és legelőgazdálkodás volt a meghatározó (az összterület 57,6%-a), azt azonban sajnos nem tudjuk megmondani, hogy ezek közül melyik volt domináns az egyes településeken.
3. Az erdővel borított területek nagysága a homokpusztán 9 560 kat. hold (az összterület 6,7%-a) körül lehetett (Gerebenc erdői a falutól északra elhelyezkedő löszdombokon, illetve a Karas menti ártereken, Gálya település erdői a Duna árterületén voltak, s nem a homokpusztán), ami 3 000 kat. holddal nagyobb az 1812 évi felmérés adataitól. Az erdő szerepe mindössze négy településen volt jelentősebb, melyek közül kiemelkedett Deliblát, az összes erdőterület 60%-val.
4. A szabadon mozgó és félig kötött homokformákkal borított terület az összterület 35,3%-ra terjedt ki, melynek kétharmada az egyéb homokos dombok (Uibrige arrarial Sandhügeln) néven került ábrázolásra. Ezt a területet és Ócsa prediumot bocsájthatta a kincstár minden évben árendálással áruba, illetve ez állt elsődlegesen rendelkezésre az erdők telepítésére is.

IV.2.2 A Delibláti-homokpuszta erdőgazdálkodása

A Delibláti-homokpuszta fásítását II. József már 1788-ban elrendelte, ténylegesen az 1818-1843 közötti periódusban tették meg az első lépéseket. A „katonai végvidék”-ről a bécsi kormányzat 1810-ben kezdte el a tanácskozásokat és 1815-ben készült el az első tervzet, melyet 1818-ban fogadtak el és hatvan esztendőig irányoztak elő a fásítás megvalósítására.

Az erdősítés első periódusában (1818-1843) Bachofen Ferenc jelentése szerint erdősítve lett 8 917 kat. hold 569 négyszögöl. Ez azonban nem mind futóhomok megkötéssel volt kapcsolatos, mert a fenyőket és nyíreket, de még a nyárfák egy részét sem futóhomokra ültették, hanem a törekvés arra irányult, hogy a puszta szélein egy zárt erdőövet létesítsenek és az övön belül levő futóhomok továbbterjedését megakadályozzák. A mozgó homokfelszínnek erdősítésére ekkor még nem került sor, s az 1838. évi térképen is csak a korábbi erdővel borított terület (Fontana fetji) került feltüntetésre.

Az erdősítés második periódusában (1844-1871), amikor Deliblát településen létrehozták a Sandbindungs-Geschäftsleitungot, váltakozó intenzitással folyt a telepítés (pl. 1843-1850: 217 kat. hold stb.). Összességében mintegy 500

kat. hold erdőt telepítettek. Ezen időszakból kiemelhető, hogy ekkor kezdetek akáccal is erdősíteni (1853-tól).

Az erdősítés harmadik periódusában (1872-1877) a magyar pénzügy-minisztérium irányította a munkálatokat. Ekkor akác, fekete fenyő és nyárfa ültetésével 818 kat. holdat sikerült erdősíteni.

Az erdősítés negyedik időszaka (1878-1898) volt a legeredményesebb az orsovai és a lugosi magyar királyi erdőgazgatóságok vezetésével. Ekkor összesen erdősítve lett 5 222 kat. hold.

Az erdősítés ötödik időszakában (1899-1910) 9 245 kat. hold új erdőt telepítettek (*Ajtay J. 1912*). A közel egy évszázados erdőtelepítés mérlegét az 1910 évi felmérés alapján összegezhetjük. Megvizsgálva a kincstár tulajdonában lévő területek (43 780 hold. 702 öl) környezetgazdálkodását megállapíthatjuk, hogy kiemelkedően pozitív változások következtek be. Az egész terület művelési ágak tekintetében az alábbiak szerint oszlott meg (*3. táblázat*).

3. táblázat. A kincstári homokpuszta műveléségi megoszlása (1910)

Erdőterület	22.319 hold	
Művelésen kívüli terület (a melyből még 80% erdősítendő)	10.877 hold 925 öl	
Erdészeti csemetekert	80 hold	
Gyümölcsfaiskola	5 hold 25 öl	
Gyümölcsös	8 hold	
Szántóföld (illetményföld)	85 hold	
Szántóföld (bérbe adva)	170 hold 453 öl	
Legelő (6-6 évre bérbe adva)	10.115 hold 849 öl	
Legelő (illetmény)	120 hold	
Összesen	43.780 hold 702 öl	100,0

Forrás: Ajtay J. (1912) adatai alapján a szerzők szerkesztése

Az erdővel borított terület megoszlását tekintve az akácerdő 12 240 kat. hold, a nyárerdő 950 kat. hold, a fenyőerdő 500 kat. hold, a hárserdő 50 kat. hold, a tölgyerdő 5 kat. hold, az égererdő 17 kat. hold és az amerikai kőris és dióerdő 5 kat. hold terjedelmű volt (*Ajtay J. 1912*).

Az erdősítés azonban nem csak a kincstári területeken folyt, hanem az egyes környező településekhez tartozó Delibláti-homokvidéki részekén is. Az 1895. évi országos mezőgazdasági összeírás adatai (*4. táblázat*) alapján megállapítható, hogy a homokvidék peremén lévő három település külterületén is igen jelentős kiterjedésű erdők voltak, melyek nagy része szintén a homok megkötését szolgálta. Ha ezeket is hozzáadjuk a 3. táblázat adataihoz, akkor megállapíthatjuk, hogy 1910-ben mintegy 30 000 kat. hold erdő lehetett az egész homokvidéken.

Az erdőségek jól beilleszkedtek a mezőrégióban élők környezetgazdálkodásába, az erdőelés különböző lehetőségei (pl. gombászás, gyógynövények gyűjtése stb.) mellett specifikumok (boróka, cserszömörce és hóvirág gyűjtése stb.) is jellemezték. Az erdőgazdálkodás klasszikus elemei (pl. szénégetés, hamuzsírforrás stb.) ugyan hiányoztak, de a lakosság mindennapi épület-, szerszám- és tűzifa szükségletének kielégítésében szerepet játszott.

IV.2.3 A Delibláti-homokpuszta szántó- és kertgazdálkodása

A Delibláti-homokpuszta környezetgazdálkodása – a levéltári és könyvészeti források adatai mellett – a 18-19. századi kéziratos térképek alapján rekonstruálható. Az 1782-1785-ben készült első katonai felmérés 1:28800-as méretarányú térképszelvényei megőrizték a települések határhasználatának térszerkezetét. A második (1819-1869) és a további katonai térképek segítségével nyomon követhetjük a tájhasználat-változás folyamatát, 1895-től statisztikai adatokkal is kiegészítve. A környezetgazdálkodás idő- és térbeli változásait a népességnövekedés és az ökonómiai tényezők (a makrogazdasági folyamatok) indukálták.

Az ártérperemi telepítő-vonalon, a homokpuszta és az alluviális lapály érintkező sávjában (határfelületen) vagy annak közelségében helyezkednek el a települések belterületei, a lakóhely-egységek. A külterületet a különböző munkahely-egységek (szántóföldek, rétek, legelők, szőlőskertek stb.) alkotják. A Delibláti-homokpuszta területén *a települések lakóhely-egységei a településhatáron belül excentrikusan helyezkednek el (6. ábra)*. A településhely megválasztása idején és azt követő évszázadokban a gazdálkodás alapágazatát a nagyállattartás képezte, a többi művelési ág alárendelt szerepet töltött be. A legeltető pásztorgazdaságok természetes takarmánybázisát az ártéri és a homokpusztai gyepföldek képezték. A 18. századtól kezdődően – a gazdasági élet reorganizációs folyamatában – a településcsoport egészére jellemzően, a *vegyes (polikultúrás) gazdálkodás* vált uralkodóvá.

A településhatár térstruktúráját, a művelési ágak térbeli rendszerét az agroökológiai tényezők, elsősorban a mikrorelief és a termőtalajok tagoltsága szerint – több nemzedék egymásra rétegződő munkájával – alakították ki. Az agrártörténészek szerint a határművelés gazdaságosan akkor lehetséges, ha az egyes munkahely-egységek a belterület központjából minden irányban 4,5-5 km-en belül megközelíthetők. A nagy kiterjedésű településhatár és a belsőségek excentrikus elhelyezkedése miatt a településcsoport termeszítő felületei és gyepföldjei az optimálisnál nagyobb távolságban is voltak. A szigetszerűen vagy sávokban elhelyezkedő kultúrpuszták és kultúrmezőségek a településközi térben még a 19. században sem kapcsolódtak össze.

A kultúrtájteremtés, az antropogén tájformálás és annak részeként a településhálózat alapszerkezetének kialakítása és fejlesztése a hódoltság előtti

időkben a magyarság alkotásaként értékelhető. A 16-17. századi pusztulás-korszakot követő reorganizációs folyamat és a későbbi korok település- és területfejlesztés eredményei a magyarság és a beáramló, többséget képező különböző etnikumok közös munkájaként épült be a bányási makrorégió település- és gazdaságtörténetébe.

A vizsgált régió tájhasználatához hozzá tartozott a szántó- és kertgazdálkodás is. A Deliblati-homokpuszta gazdasági erőforrásait tizenhárom környező – a puszta területével érintkező és azt lefedő – település lakói hasznosították elsősorban (4. táblázat).

4. táblázat. A Deliblati-homokpuszta településeinek műveléségi megoszlása (1895)

Települések	össz. ter.	szántó	kert	rét	legelő	szőlő telepítve	szőlő parlag	erdő	nádas	nem termő
	kat. hold									
Alibunár	15537	9058	138	2623	2502	39	441	48	64	624
Deliblát	65737	9335	359	3088	30983	311	35	7292	342	13992
Dolova	19926	17084	310	333	837	83	197	15	34	1033
Dunadombó	5721	1144	51	854	3124	27	27	164	92	238
Gajtas	2212	586	26	268	1058	23	8	6	7	230
Gálya	8965	2874	154	1802	3864	62	-	106	-	103
Gerebenc	6464	3117	153	494	1618	392	130	270	-	290
Homokos	12351	7194	187	338	3097	67	4	1024	-	440
Homokszil	10516	6792	263	1132	1573	1	239	20	17	479
Izbiste	7177	5327	179	169	757	384	71	-	4	286
N.károlyfalva	8121	4891	86	922	1619	106	117	-	-	380
Petre	13439	10581	283	-	1598	222	194	-	-	561
Temesmiklós	10399	6420	313	1349	1826	47	43	-	-	401
Összesen	186565	84403	2502	13372	54456	1764	1506	8945	560	19057

Forrás: A Magyar Korona országainak ... (1895) alapján a szerzők szerkesztése

E települések gazdálkodásában azonban differenciáltan volt fontos a homokvidék, természetesen annak is függvényében, hogy a külterület hány százaléka feküdt a homokos térszínen.

- A lösztérszínnek domináns szerepéből fakadóan kilenc településen (pl. Dolova, Gerebenc, Izbiste stb.) a szántó területek aránya az ösztérület 50,6-87,3%-ára terjedt ki. E településeken a rét- és legelőgazdálkodás másodlagos, de fontos tényező volt, s a földalap 5,8-33,1%-át a gyepterületek alkották. E települések közül mindössze Homokos és Gerebenc külterületén helyezkedtek el jelentősebb erdők.
- A homoktérszínnek domináns szerepéből fakadóan négy településen (Deliblát, Dunadombó, Gajtas, Gálya) a rét- és legelőterületek a rendelkezésre álló földalapról több mint 50%-kal részesedtek. Gálya település esete atipikus, mert ugyan külterületének 63,2%-át a rét- és legelőterületek jelentették, azonban ezek kétharmada az Al-Duna alacsony árterén helyezkedett el.

- A leginkább homokpusztai településnek tekinthető Deliblát földalapjának művelésági megoszlása (szántó-kert 14,7%, rét-legelő 51,8%, szőlő 0,5%, erdő 11,1%, nádas 0,5%, nem termő 21,3%) jelzi egyértelműen a lakosság polikultúras gazdálkodása és a mostoha természeti környezet közötti szoros korrelációt.
- A Delibláti-homokpusztán a szántógazdálkodás (3-4. táblázat) jelen volt, azonban ez elsősorban a kedvezőbb adottságú északi – fekete homokkal borított – területeken fordul elő (pl. Alibunár, Nagykárolyfalva, Petre stb.). E szántókon kalászosok és kukorica is termett, igaz mélyen az országos és a bánsági átlag alatti hozamokkal (Kókai S. 2010).

IV.2.4 A Delibláti-homokpuszta szőlő- és gyümölcskultúrája

A Delibláti-homokpuszta szőlő- és gyümölcskultúrája az Árpád-korban alakult ki. A táj- és agrártörténeti kutatások szerint az alföldi szőlőkultúra az ártéri szőlős és gyümölcsös erdők zónájából terjedt át a homokos és löszös hordalékkúpokra, az alluviális síkból kiemelkedő parti hátakra és homokszigetekre. A középkori szőlőkultúra jelenlétéről tanúskodik egy Szőlős nevű falu, mely Alibunár és Illanca között, az Igon-mocsár partján helyezkedett el (Égető M. 1993). A Delibláti-homokpuszta és peremövezetének löszös tájain kívül a Duna menti ártéri területen, az árvízmentes folyóháton Pancsova, a láp- és mocsárvidék keleti határsávjában, a hegyláb felszíneken Versec és Fehértemplom lakossága foglalkozott szőlő- és bortermelessel (Boros L. 1999, 2006, Égető M. 1993, Keleti K. 1875). A homokpuszta szőlőgazdaságát az autochton fejlődés mellett a kívülről érkező hatások is alakították (elsősorban a balkáni vörösborokultúra dél-alföldi térhódítása).

A Delibláti-homokpuszta hódoltság idején elpusztult települései a 18. században újraéledtek és az agroökológiai feltételeknek megfelelően formálták határhasználati rendszerüket. A szőlőtermesztés térbeli rendszerét az első katonai felmérés (1769-1773) térképszelvényei örökítették meg. A szőlőskertek az emelkedettebb, halmos térszíneken, helyenként a művelt földek és a homokpusztarétek határán létesültek, egymás közelségében, kisebb-nagyobb téregységekben, parcella-kötegekben (7. ábra).

A 19. század közepén a homokpuszta falvaiban az átlagos ültetvénytárhely nagyság 1,05 kat. hold volt, megfelelt az országos átlagnak. Az 1860-1870-es években a településcsoport 3 800 szőlőbirtokosa 4 033 kat. holdon termesztett szőlőt, – a rendelkezésükre álló mezőgazdasági földalap 2,2%-án (Keleti K. 1875). A Magyarország borvidékeiről készült térképen a homokpuszta szőlőtermesztő települései közül Deliblát, Gajtás, Izbiste, Homokszil és Nagykárolyfalva a Temes-Krassó alsó borvidék körzetébe, Alibunár és a többi település a kerti szőlők kategóriájába nyert besorolást (Hátsek I. 1880).

7. ábra: Gerebenc szőlőskertjei a 18. században

Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= legelő, 3= szőlő, 4= fontosabb út

5. táblázat. A Deliblati-homokpuszta településeinek művelési ágak szerinti megoszlása 1909-ben (%)

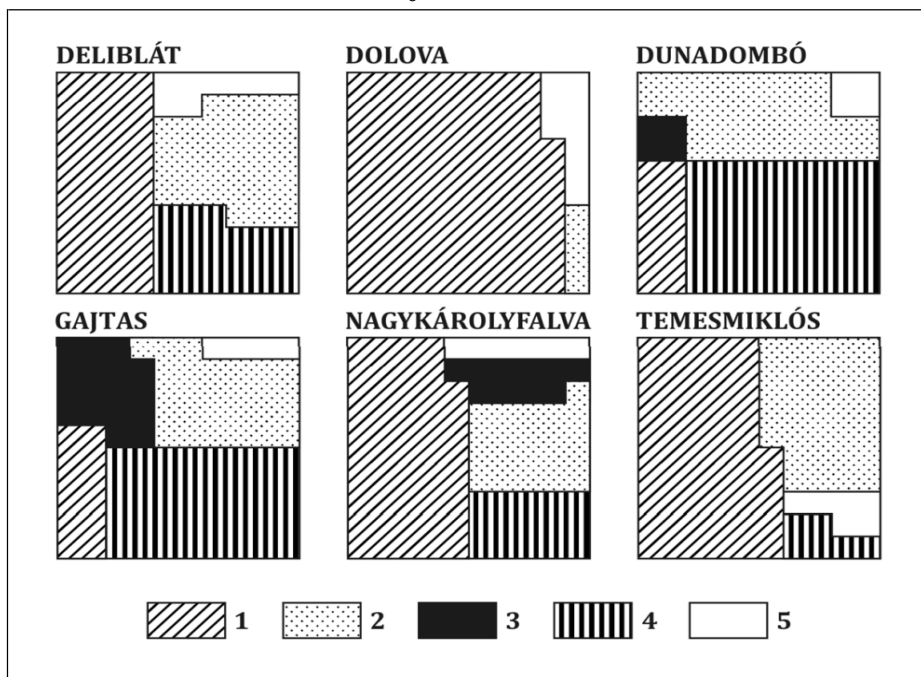
Települések	szántó	kert	rét	legelő	szőlő	nádas	erdő	kivett
Alibunár	75,9	1,0	4,1	13,6	0,7	0,3	0,5	3,9
Deliblát	39,8	0,6	7,1	24,7	0,8	1,7	20,7	4,6
Dolova	86,9	2,1	0,8	3,4	0,4	0,2	-	6,2
Dunadombó	11,5	0,3	1,4	30,2	3,8	-	48,4	4,4
Gajtas	12,6	0,6	4,0	23,0	16,9	-	39,6	3,3
Gálya	69,3	0,7	2,0	18,6	0,2	2,0	0,6	6,6
Gerebenc	63,0	2,4	2,1	16,8	6,4	-	4,6	4,7
Homokos	52,2	0,9	0,3	25,9	2,5	0,2	13,7	4,3
Homokszil	80,0	2,0	0,6	10,4	2,7	0,1	-	4,2
Izbiste	49,5	0,7	0,1	18,1	8,4	-	18,6	4,6
Nagykárolyfalva	48,5	0,8	2,9	18,8	10,3	-	14,8	3,9
Petre	85,3	2,0	-	7,1	0,9	-	0,2	4,5
Temesmiklós	55,6	1,0	1,6	33,2	-	-	6,0	2,6
Összesen	55,5	1,1	2,3	19,2	3,2	0,4	13,8	4,5

Forrás: Temes és Torontál vármegye adóközségeinek ... (1914)

A szőlőskertek és -ültetvények 18-19. századi térfoglalása hozzájárult a futóhomok megkötéséhez, a paraszti és földesúri gazdaságok bizonyos mértékű növekedéséhez és szerkezetátalakításához. A homoki szőlő- és gyümölcs kultúra fejlődésfolyamatát egy váratlan tényező, a *filoxéra* (= gyökértetű) törte meg, mely hazánkban először 1875-ben Pancsován jelent meg. A filoxéra kezdetben lassan, majd az 1880-as években növekvő ütemben terjeszkedett és hatalmas mértékben pusztította a történelmi borvidékek és a kötött talajú alföldi területek szőlőállományát. A szőlőskertek és -ültetvények pusztulása országosan 44%-os

volt, de egyes területeken csaknem teljesen megsemmisültek. A delibláti településcsoport löszös tájrészekén telepített szőlőskertjei elpusztultak, az immunis homoktalajokon megmaradtak. A szőlőrekonstrukció a Delibláti-homokpuszta falvaiban – a Duna-Tisza közti homokhátság és a Nyírség területéhez hasonlóan – a kert- és gyümölcskultúra fejlődésével kapcsolódott össze.

8. ábra. Területhasználati struktúrák 1909-ben

Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= rét és legelő, 3= szőlő, 4= erdő. 5= egyéb (az ábrákat a szerzők szerkesztették, rajzolta Bancsi Péter)

A delibláti régió szőlőföldjeinek kiterjedése 1910-re több mint 6 000 kat. holdra, területi részaránya 3,2%-ra növekedett. Egy településen (Temesmiklós) nem volt szőlő, öt helyen (Alibunár, Deliblát, Dolova, Gálya és Petre) nem érte el az 1%-os területi részesedést. Igen jelentős volt Gajtas (16,9%), Nagykárolyfalva (10,4%) és Izbiste (8,4%) szőlőinek térfoglalása és a jövedelemtermelő képessége (4-5. táblázat, 8. ábra). A kistérségi szőlőskertjeinek összegző adatai szerint az 1 kat. holdra számított átlagos tiszta jövedelme (1985 fillér) 119%-kal magasabb, mint az agrárium 1 kat. holdra jutó (905 fillér) átlaga (6-7. táblázat).

6. táblázat. A művelési ágak százalékos részesedése a mezőgazdasági földalapról és a kataszteri tiszta jövedelemből (1909)

művelési ágak	terület	kataszteri tiszta jövedelem	átlag 1 kh/fillér
szántó	55,1	84,8	1321
kert	1,1	2,4	1901
rét	2,3	1,2	445
legelő	19,2	3,3	149
szőlő	3,2	7,4	1985
nádas	0,4	0,5	1028
erdő	13,8	0,4	25
kivett	4,5	-	-
Összesen	100,0	100,0	905

Forrás: Temes és Torontál vármegye adóközségeinek ... (1914)

A települések ártérövezetre kiterjedő határrészein – a 18-19. századi ármentesítő munkálatok hatására – a gyümölcsfaállomány csökkent. A gyümölcsstermelés súlypontja áthelyeződött a homokföldekre, a belterületi kertek és a szőlőültetvények területére. Az 1895. évi összeírás szerint a homoki településcsoport gyümölcsfaállománya meghaladta a százezret. Az első helyen az eper- (szeder-) fa (40%) állt, majd ezt követte az alma (18,4%), a meggy (16,9%) és a szilva (14,7%). A cseresznye, barack, dió, körte stb. összesen 10%-kal részesedett a gyümölcsfaállományból. A gyümölcsstermelő települések közül Deliblát, Dolova, Petre és Homokos volt a legjelentősebb, a régió gyümölcsfáinak 63%-ával.

A környezetgazdálkodás változásának fontos eleme a homoki szőlők és gyümölcsösök telepítése. A filoxéravész előtti állapotokat részletesen feltáró statisztikai kiadvány (*Keleti K. 1875*) Függelékéből – sajnálatos módon – a Horvát-Szlavónországi megyék és a Határőrvidék községsoros – a szőlőterület nagyságát és a terméseredményeket is feltüntető – adatai kimaradtak. Teljes művelésági megoszlást és ezen belül a szőlőterületek települések szerinti nagyságát az 1895. évi és az 1910. évi mezőgazdasági összeírásban találtuk meg, amely már a filoxéra utáni állapot rögzítette (*4-5. táblázat*). Alapvető különbség volt a lőszvidéki szőlők ((pl. Alibunár, Homokszil stb.) és a homokvidéki szőlők (pl. Izbiste, Deliblát stb.) reorganizálódási folyamatai között. A legjobb és legnagyobb lőszvidéki szőlőkkel rendelkező Gerebencen a szőlők rekonstrukciója megkezdődött, a többi ilyen adottságokkal rendelkező településen még a szőlők totális pusztulásának képe bontakozik ki.

Az 1890-es években megindult szőlőtelepítéseknek köszönhetően jöttek létre azok a telepek, amelyek e munka kitüntetett központjaivá váltak. Az ide érkező telepések (*8. táblázat*) 2-7 kat. hold nagyságú parcellákat igényeltek. A homokhátság új telepesei kezdettől fogva hegyközségi szervezetbe tömörültek, melynek élén a hegybíró állt (*Paládi-Kovács A. 2006*). 1890-ben a Delibláti-homokpusztán 285 hektáron telepítettek szőlőt (*Boros L. 1999*).

7. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek termőterülete és kataszteri tiszta jövedelme (1909)

Települések	terület (kh)	terméketlen (kh)	termőterület (kh)	kataszteri tiszta jövedelem (Korona)	1 kh-ra jutó tiszta jövedelem (fillér)
Alibunár	15 566	608	14 958	114 764	767
Deliblát	26 027	1 195	24 832	178 031	717
Dolova	20 260	1 251	19 009	279 513	1 470
Dunadombó	19 732	872	18 860	50 005	265
Gajtas	6 471	218	6 253	23 703	379
Gálya	9 396	623	8 773	95 228	1 085
Gerebenc	6 691	313	6 378	73 799	1 157
Homokos	16 290	695	15 595	115 967	744
Homokszil	10 627	448	10 179	176 955	1 738
Izbiste	15 275	705	14 570	160 827	1 104
N.károlyfalva	12 050	475	11 575	104 712	904
Petre	13 059	592	12 467	107 034	859
Temesmiklós	15 073	396	12 677	132 999	906
Összesen	186 517	8391	178 126	1 613 537	905

Forrás: Temes és Torontál vármegye adóközségeinek ... (1914)

A homokpuszta szélén több telep létesült szőlőtelepítésre és -művelésre a 19. század végén, de a puszta belsejében csak egy: Fejér-telep (1896). E telepek azt követően jöttek létre, hogy a filoxéra elpusztította a hegyvidéki szőlőket. Mivel a járvány a homokos területeket elkerülte, a szőlőtermesztés reményében szegény, de vállalkozó kedvű emberek érkeztek ide. Az 1910. évi népszámlálás és az 1913. évi helységnévtár adatai szerint azonban a hat telepen (Wekerle-telep /68 fő/, Leánykút /20 fő/, Szivák-telep /12 fő/, Pálffy-telep /8fő/, Emánuel-telep /141 fő/, Fejér-telep /946 fő/) mindössze 1195 fő élt.

8. táblázat. Fejér-telep és Emanuel-telep népességének etnikai összetétele (1910)

Népesség	Fejér-telep	Emanuel-telep
magyar	305	36
német	527	61
szlovák	26	-
román	67	26
szerb	21	17
egyéb	-	1
Összesen	946	141

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján a szerzők szerkesztése

Legtöbbjük sajnos nem járt sikerrel, mert a Delibláti-homokpusztán igen mostoha természeti viszonyok uralkodnak. A nagy hőmérséklet-ingadozás és a korai fagyok miatt három, sőt volt olyan, hogy csak ötévente lehetett szüretelni. A delibláti szőlőkultúra kialakításában a bánági németeknek is fontos szerepük volt (8. táblázat). Közülük kerültek ki a legtehetősebb gazdák (pl. Wekerle-telep), akiknek minimum 1000 liter boruk volt háztartásonként (Kókai S. 2010).

IV.2.5 A Delibláti-homokpuszta állattenyésztése

Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Deliblát területén is azt jelentette, hogy a társadalom a természeti táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett. Az állattenyésztés e régió belüli differenciálódása felgyorsult (9. táblázat), lassú átstrukturálódása megkezdődött. A 9. táblázat adatai alapján egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy az állattenyésztés súlya és jelentősége csökkent a juhtenyésztés kivételével.

A szarvasmarha és a lóállomány nem meglepő módon, de csökkent, ami ellentmond az országos tendenciáknak. A határőrvidéken azonban a polgári közigazgatás bevezetése után a hadászati célú lótarás mérséklődött, a külterjes szarvasmarha tenyésztés pedig természetes takarmánybázisát veszítette el az erdősítéssel és a szőlőkultúra térhódításával.

A sertés állomány csökkenése mellett – a kukorica alapú takarmánybázis szűkülésével és az olcsó balkáni sertés konkurenciája miatt – a juhállomány – az országos és a bánági tendenciákkal ellentétesen – jelentősen megemelkedett. A gyarapodást az is magyarázza, hogy az egykori mocsaras-vizenyős területek az ármentesítés után is csak rét- és legelő területekként voltak hasznosíthatóak. A gyakran elvizesedő rétek (pl. Gálya, Dunadombó, Alibunár stb.) gyenge minőségű savanyú szénát és sarjút, s általában alacsony szénahozamot eredményeztek. Másrészt a homokvidék területének a környező települések közötti teljes felosztása (6. ábra) a külterjes juhtenyésztés fokozódásához vezetett. Mindez a természeti környezethez történő racionális alkalmazkodás egyik jele, s *Delibláti homokvidék* a Bánágon belül is kimagasló juhállomány sűrűséget ért el (Kókai S. 2010). A kecske, szamár és öszvér állomány marginalizálódott, s itt korábban sem játszott szerepet.

Az állatállomány alakulását és változását tekintve megállapítható, hogy a *Delibláti-homokpuszta eljutott az extenzív állattenyésztés által kiaknázható lehetőségei maximumáig a XX. század elejére*. Az állattenyésztés szervesen kiegészítette a földművelést és az erdőgazdálkodást, kielégítve e két ágazat igaerő szükségletét is.

9. táblázat. A Deliblati-homokpuszta településeinek állatállománya (1895, 1911)

Települések	Szarvasmarha		Ló		Sertés		Juh		Szamár	
	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911	1895	1911
Alibunár	512	571	1401	1114	1550	1130	3100	5078	45	42
Deliblát	1049	688	1533	1359	2610	1820	2111	4028	15	23
Dolova	742	724	2481	2237	3335	2550	4227	4267	36	36
Dunadombó	452	310	320	310	477	401	1421	2802	8	3
Gajtas	142	101	143	126	193	223	585	880	3	0
Gálya	860	476	850	773	1968	1543	2039	3210	7	8
Gerebenc	397	401	510	459	771	978	2085	2166	10	9
Homokos	1345	1137	1241	1158	2920	1823	2099	3114	8	18
Homokszil	866	654	1171	1065	746	834	2799	3402	13	18
Izbiste	319	954	851	1022	1032	875	2843	1399	24	6
Nagykároly-falva	954	587	765	646	3655	2132	853	1583	14	6
Petre	536	1003	2195	1787	2146	1561	2269	6371	24	54
Temesmiklós	826	697	1348	933	915	1501	4275	4168	31	8
Összesen	9000	8303	14809	12989	22318	17371	30706	42468	238	231

Forrás: A Magyar Korona Országainak állatlétszáma (1912) alapján a szerzők szerk.

V. Összegzés

A 19. századi integrált környezetátalakító – folyószabályozó, láp- és mocsár-lecsapoló, erdőtelepítő – munkálatok eredményeként, a dualizmus kori (1867-1918) infrastruktúra- és gazdaságfejlesztés eredményeként a Deliblati-homokpuszta és környékének mezőgazdasága jelentősen fejlődött. A szántóföldi kultúra behatolt az alluviális lapályok ártéri (infúziós) löszös területeire, a homokpuszta területén erősödött az intenzív tájhasználat, a *homoki kultúra* térhódítása.

1910-ben a Deliblati-homokpuszta területének (= 186 517 kat. hold) 95,5%-át az agrárium és az erdőzet hasznosította. A szántó területi részaránya 1895-től 1910-ig 45,2%-ról 55,5%-ra növekedett és elérte (talán túl is lépte) az optimális határait. A rét és legelőterület másfél évtized alatt 37,4%-ról 21,5%-ra csökkent, és megindult az állattenyésztés belterjesebbé válása. Tovább folytatódott az erdőtelepítés, a mezővédő erdősávok létesítése, így az erdőgazdaság területe 4,8%-ról 13,8%-ra növekedett. A kert kis mértékben csökkent (1,1%), a szőlő térfoglalása majdnem duplájára (3,2%-ra) emelkedett. A nádas 0,4%-kal, az egyéb (beépített és parlag terület) 4,5%-kal részesedett a terület földalapjából. A tizenhárom homokpusztai település mező- és erdőgazdaságának 1910. évi kataszteri tiszta jövedelme 1 613 537 Korona volt. Az egy kat. holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem (= 905 fillér) jelentősen meghaladta az országos átlagot (= 648 fillér/kat. hold). A települések egy kat. holdra jutó tiszta jövedelme – az agroökológiai tényezők összességéből következően – nagy különbségeket mutat, 265 és 1738 fillér/kat. hold között változott.

Az egyes művelési ágak területi és jövedelmezőségi arányait vizsgálva, megállapítható, hogy melyek voltak a legtöbb hasznot jelentő ágazatok. A szántóföldek (az összterület 55,5%-án) a tiszta jövedelem 84,8%-át szolgáltatták

(a gabonafélék és a kapásnövények termelésével). 1910-ben a szántóföldek egy kat. holdra jutó tiszta jövedelme 1321 fillér, míg a szőlő 1985, a nádas 1028 vagy az erdő 25 fillér volt. Összességében tehát *a Delibláti-homokpuszta a 20. század elején már fejlett gazdasági mikrorégióként értékelhető, amely szervesen betagoledott az alföldi makrorégió térszerkezetébe.*

A környezetátalakítás olyan mértékben megváltoztatta a Delibláti-homokpuszta képét, hogy száz évvel ezelőtt annak már mindössze csak az ötödrésze volt sívó homok. A Delibláti-homokpuszta napjaink térképein összefüggő erdőterületnek látszik, amelyet szabályos nyiladérendszer oszt pontosan 100-100 hektáros tagokra. A valóságban azonban más a helyzet. Az erdőfoltokat nagy bokros legelők, homokpusztai gyepek és rétek tarkítják. Az erdők (28 000 ha) felét még ma is az akáccal (9000 ha) és a fenyőfélékkel beültetett területek (4 800 ha) adják. Az egyik legszebb fenyveserdő a Kremenjak környéki, ahol 130 hektár a fekete- és erdeifenyő. Az erdő szélén 80 cm átmérőjű és 30 m magas egyedeket is megcsodálhattuk. A nyár (670 ha) és az ezüsthárs (200 ha) nagyságrendekkel kisebb jelentőségű. A homokpuszta tájhasználatába a szőlőkultúra nem tudott érdemi áttörést hozni, sőt száz év távlatából egyértelműen kudarc. Ehhez azonban már a németek második világháború utáni elűzése és kitelepítése is hozzájárult. A delibláti futóhomok megkötése több emberöltőn átívelő folyamat, s napjainkig sem befejezett. Igazi küzdelmet vállaltak azok, akik kivették részüket ebből a feladatból. Munkájuk értéke, értelme csak hosszú évtizedeik elmúltával válik nyilvánvalóvá.

Felhasznált irodalom

- Ajtay J. (1902): A delibláti futóhomokról. Erdészeti Lapok 41. évf. pp. 43-67.
- Ajtay J. (1912): A delibláti kincstári homokpuszta ismertetése. Erd. Lapok. 51. évf./1. pp. 25-42.
- Balás V. (1961): Az alföldi hosszanti földcsúcsok I-II. 1961. p. 223.
- Beluszky P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.-Pécs, 274 p.
- Borbás V. (1884): Temes megye vegetációja. A magyar homokpuszták növényzete, vonatkozással a homokkötésre.
- Bogdán I. (1991): Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991.
- Boros L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 304 p.
- Boros L. (2006): A Bánát szőlő- és borgazdasága 1709-1920. In: *Kókai S.* szerk.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza, pp. 3-18.
- Cholnoky J. (é.n.): Magyarország földrajza. Franklin Társulat. Bp. 529 p.
- Csorba P. – Nagy I. – Csüllög G. (2018): A földrajzi tájak tipizálása európai kitekintéssel. Földrajzi Közlemények 142. évf. 4. pp. 272-290.
- Csüllög G. – Frisnyák S. – Tamás L. (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: *Kocsis K.* főszerk.: Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 112-113.
- Dövényi Z. főszerk. (2002): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1391 p.
- Erdei E. (2010): A Delibláti-homokpuszta. Bácsországi Vajdasági Honismereti Szemle. 1. (52. szám). pp. 20-25.

- Erdélyi M. (1988): A Duna-Tisza köze déli része és a Bánság vízföldtani vázlata. Mérnök-geológiai Szemle 37. pp. 83-94.
- Égető M. (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 265 p.
- Fekete G. - Király G. - Molnár Zs. (2017): A Pannon vegetációrégió lehatárolása. Botanikai Közlemények 104 (1): pp. 85-108.
- Fényes E. (1840): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben" VI. kötet. Pesten. 1840.
- Frisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
- Gajic Milovan /szerk/: Flora Deliblatske pescare. Beograd. 1983. 23 p.
- Hátsek I. (1880): Magyarország borászati térképe borvidékek szerint beosztva.
- Kocsis K. /szerk/: Magyarország Nemzeti Atlasza I. kötet. Bp. 2018. p.
- Kocsis K. (2006): Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 125-133.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 421 p.
- Lászlóffy W. (1938): Magyarország vízborította és árvízjárta területe az ármentesítés és lecsapoló vízmunkálatok megkezdése előtt, Budapest,
- Magda P. (1819): Magyar országnak es a'hatar örző katonasag videkinek leg ujabb statistikai és geographiai leirása. Pest. p. 586.
- Majer A. -Tompá K. (1970): A delibláti homokfásítás 150 éves. Erd. Lapok 1970/4. pp. 155-160.
- Mátyus J. (1890): A delibláti futóhomokról. Erdészeti Lapok 29. évf. pp. 1-20.
- Nagy I. (szerk.) (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest, 575 p.
- Nad, I.-Stojanovic, V.-Mesáros, M.-Fekete, R. (2018): Predeona tipizacija Vojvodine (Kísérletek a Vajdaság tájbeosztásának definiálására). – Kézirat. Zbornik radova, Novi Sad, DGTH PMF.
- Paládi-Kovács A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914). In: Kókai S. szerk.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 179-190.
- Somogyi S. (1994): Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 1. Nyíregyháza, pp. 61-75.
- Somogyi S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatása Magyarországon. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 302 p.
- Schwalm A. (1914): Temes vármegye természeti viszonyai. In. Borovszky S. (szerk.) é.n. [1914]: Temes megye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp.
- Soó R. (1931): A magyar pusztá fejlődéstörténetének problémája. Földr. Közl. 1931/1-3. pp.1-15.
- Soó R. (1947): Flora Carpato-Pannonica. Acta Geobotanica Hungarica 6. pp. 114-117.
- Temesy Gy. (1939): A temesközi vízszabályozások a XVIII. században. Földrajzi Közlemények 67. 6. pp. 494-506.
- Themák E. (1887): A délmagyarországi homoksvatag. In. Természettudományi Füzetek. pp.1-15.
- Wagner J. (1914): A delibláti kincstári homokpuszta növényvilága. Erdészeti Kísérletek. pp. 1-28.
- Wessely J. (1873): Der Europäische Flugsand und seine Cultur. Bécs. 72 p.

Statisztikai források

- A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája (1895-ös összesítés). Budapest, 1897.
- Keleti K. : Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873, Budapest, 1875
- Temes vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909- évi VT-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Bp., 1914.
- Torontál vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi VT-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Budapest, 1914.

Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység

Banat, Transylvania or Partium: the Szörénység

Abstract

The historical parts/regions of the Hungarian Kingdom delineation of the research is always a difficult situation, but based on the similarity of the dualism particularly complex spatial processes taking place in Hungary and conditions - single-forming region in the absence of criteria - the area designated units. Situated between the individual historical parts of the country meso- and microregions exact classification is nearly impossible. One such field is the Severin, which is the eastern mountain area of Bánság, and traditional center: Caransebes. The Severin based on the geographical landscape-based regional demarcations (eg. Bulla B-Mendöl T. 1947, Prinz Gy. 1926 etc.) and management type (eg. Nagy M. 2003, Teleki P. 1922, Frisnyák S. 1990 etc.) are usually linked to Transylvania. Based on the socio-economic spatial relations and analyzing the various economic sectors and typing in Bánság (eg. Gulyás L. 2009, Kókai S. 2010 etc.) and Hunyad county (eg. Nagy M. 2003) can be connected. Based on the complex development/modernization indicators (eg. Beluszky P. 2008) the Severin a part of Partium.

This study results in different geographic aspect of relationships is a few regional problems highlighted, confident in deciding which the Severin state and regional ties. Based on the socio-economic and settlement network characteristics (eg. spatial relationships and power lines, ethnic and religious homogeneity, spiritual and cultural identity, etc.) is the strongest connection to the Bánság. In 1718 the Bánság from related and intertwined with economic and social history makes clear, however, part of the Bánság's entity. The Severin shows some similarity with Partium and with Transylvania, but this binding is weak and apparent.

I. Bevezetés

A történelmi Magyarország régióinak számát, kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a hazai régiók kutatásával foglalkozó geográfusok és történészek között. A kutatóműhelyekben folyó alap és alkalmazott kutatások eredményeként a régió fogalmának, valamint horizontális és vertikális tagoltsági szintjeinek és területi kiterjedésének eltérő értelmezései alakultak ki (*Nemes Nagy J. 1997, Gulyás L. 2006, Süli-Zakar I. 1997, Papp N. – Tóth J. 1999*). Az elméleteken és a tematikus térképeken túllépve grafikus térszerkezeti ábrák, térszerkezeti

modellek segítségével különböző kritériumrendszerek alapján is megjelenítik a Kárpát-medence különböző szemléletű (pl. természeti, társadalmi, gazdasági, modernizációs, közigazgatási stb.) régióit, országrészeit, illetve nagy tájait és a közöttük zajló munkamegosztás formáit (pl. *Frisnyák S. 1990, Beluszky P. 2008, Tóth J. 2007, Csüllög G. 2000, Gulyás L. 2009 stb.*).

Az állapotrajzok Magyarország társadalmi-gazdasági-települési térszerkezetéről és változásairól tájékoztatnak, melyek komplex egészet alkotva szintézisei az elmúlt évtizedek kutatásainak. A 19-20. század fordulójára készült elemzések célja, hogy feltárják a Kárpát-medence differenciálódó országrészeinek (régióinak?) specifikumait és kapcsolatrendszerait, elhelyezve a történelmi Magyarország – ritkábban az Osztrák-Magyar Monarchia – egységesen működő és funkcionáló, egyszerre tradicionális és ugyanakkor modernizálódó térszerkezeti rendszerében.

A területi/regionális kutatások különböző elméletek, szemléletek halmazai, így elfogadható, hogy ugyanazon földrajzi térre – azonos időszakra vonatkoztatva is – több térszerkezeti ábra és modell készül, amelyek a lehatárolásokat tekintve is kisebb-nagyobb eltéréseket mutathatnak a Szörénység besorolását tekintve is. A természetföldrajzi alapokon nyugvó regionális-táji lehatárolások (pl. *Bulla B.-Mendöl T. 1947, Prinz Gy. 1926 stb.*) és a gazdálkodás jellege alapján (pl. *Nagy M. 2003, Teleki P. 1922, Frisnyák S. 1990 stb.*) a Szörénységet általában Erdélyhez kapcsolják. A társadalmi-gazdasági térkapcsolatok, illetve az egyes gazdasági ágak analízisa és tipizálása alapján a Bánsághoz (pl. *Gulyás L. 2009, Kókai S. 2010 stb.*), illetve Hunyad megyéhez (pl. *Nagy M. 2003*) is kapcsolható. A komplex fejlettségi/modernizációs mutatók alapján (pl. *Beluszky P. 2008*) a Szörénység a Partium része.

Tanulmányomban a különböző aspektusú kapcsolatrendszerek geográfiai eredményeiből olyan problémaköröket kívánok bemutatni – a Szörénység vonatkozásában –, amelyek alapján biztosabban eldönthető e mezőrégió helyzete és regionális kötődése.

II. A Szörénység, mint a Partium mezőrégiója

A Partiummal kapcsolatos gondokat jól érzékelteti Beluszky professzor a kétkötetes Magyarország történelmi földrajza c. munkájában: "A társadalom-földrajzi tájbeosztás szempontjából nehezen kezelhető az Erdély és az Alföld közötti átmeneti zóna Szatmár hegyvidéki tájaitól a Szilágyságon, Bihar, Arad és Krassó-Szörény vármegyék hegységi tájain át az Al-Dunáig – „Partium” –, amely természeti viszonyait, gazdálkodásának jellegét, lakóik nemzetiségi összetételét tekintve Erdélyhez állt közelebb, ám társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszere egyértelműen az Alföld felé épült ki, népe is az Alföld felé „húzott”, s közjogilag sem volt Erdély része" (*Beluszky P. 2008*).

A Partium elnevezés, a középkori latin *dominus partium regni Hungariae*, azaz „Magyarország részeinek ura” kifejezésből származik, és a speyeri szerződésben azokra a kelet-magyarországi vármegyékre utalt, amelyek Magyarország három részre szakadása után az erdélyi fejedelemséghez kerültek. A Partium területe azonban pontosan nem rögzült, a Habsburgok és az erdélyi fejedelmek közötti mindenkori erőviszonyoktól függően változott. Az 1570. évi speyeri szerződés értelmében ide tartozott (*1. térkép*): Máramaros, Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna vármegye és Kővár vidéke (megyei jogú, önálló közigazgatású terület), de a Szörénység nem.

1. térkép. A Partium területe 1570-ben és 1910-ben

Map 1. The Partium area in 1570 and 1910

Forrás: Szilágyi F. (2013), ill. Beluszky P. (2008), alapján saját szerkesztés

Temesvár török általi elfoglalása (1552) után, Arad vármegye keleti része (1566-ig), valamint Szörény vármegye (a középkori Krassó vármegye és Szörénység) nem került török fennhatóság alá. A terület az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság (változó) határvidéke lett. Mindezek ellenére a Szörénység nem került a speyeri egyezmény szövegébe („de jure”), mint partiumi terület, azonban de facto ezeket a területeket is – hasonlóan a Partiumhoz – Erdélyből igazgatták (Szilágyi F. 2013). Valószínű, hogy e tény alapján is történelmi atlaszaink egy csoportja, az ekkorra kialakuló Karánsebes-lugosi bánságot (Szörénység) – helytelenül – a Partium részeként tünteti fel (2. térkép).

2. térkép. Erdély, a királyi Magyarország és az Oszmán Birodalom határai a drinápolyi béke (1568) és a speyeri szerződés (1570) idején

Map 2. Transylvania, the Habsburg Hungary and the Ottoman Empire's borders during the Peace Treaty of Drinápoly (1568) and the Speyer contract (1570)

Forrás: Középkorai Történelmi Atlasz

Azonban a Karánsebes-lugosi bánság (Szörénység) és a Partium geográfiailag, történelmileg, közigazgatásilag és politikailag is alapjaiban különbözik egymástól, a Partium az alábbi sajátosságokkal rendelkezik:

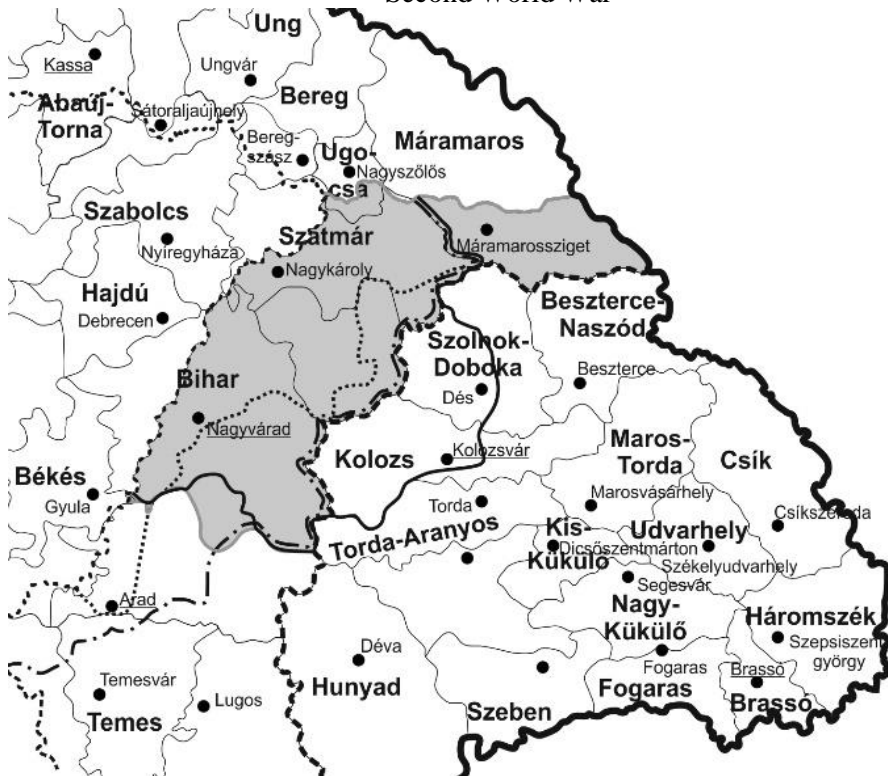
1. A Partium elnevezés egy olyan történeti-földrajzi egységet jelöl, amelynek a Kárpát-medence utóbbi félévezredes történelme folyamán kiterjedése és

politikai tartalma változott, de látens szellemi-kulturális egysége, illetve regionális öntudata számos társadalmi jelenségben napjainkig kitapintható (Szilágyi F. 2013).

2. A Partium elkülönül néprajzilag is, az Erdélyi-szigethegységhez kapcsolódóan önálló magyar és román néprajzi tájegységekre osztható (pl. Zaránd, Avas-vidék, Érmellék, Hegyköz, Körös-vidék, Szilágság stb.).
3. A Partium magyar kulturális hagyományokban és gazdasági potenciálban kivételesen gazdag terület – egyedi történelmi emlékhelyekkel, kereskedelmi és ipari központokkal –, amely történelmileg változó határvonallal (1-3. térkép.) húzódott a Király-hágótól nyugatra.

3. térkép. A Partium lehatárolásának néhány lehetséges változata a második világháború után

Map 3. The demarcation Partium some possible version after the Second World War

Forrás: Szilágyi F. (2013) alapján saját szerkesztés

4. A Partium tájnévként is élt. Nemcsak a közigazgatásilag hozzátartozó területeket, hanem általában Erdély és az Alföld határvidékét értették rajta. Ez egy olyan régió, amely összekötő szerepet töltött be, itt cseréltek gazdát

az Erdélyből származó bányakincsek és az azokból készült termékek, valamint a méz, fa, viasz, élőállat stb., illetve az erdélyi városok döntően ipari és az Alföld zömmel mezőgazdasági termékei (*Frisnyák S. 1990*).

5. A Partium gazdasági szerepét és jelentőségét napjainkig meghatározza, hogy területét átszeli az Alföld és a hozzá Északról és Keletről csatlakozó hegy- és dombvidékek érintkezési zónájában kialakult vásárváros-vonal. E vonalon, mint urbanizációs tengelyen helyezkednek el az eltérő tájak különböző termékeit évszázadok óta kicserélő vásárvárosok, melyeknek helyzeti energiáit a vasúthálózat meghatványozta. A Partium területén húzódó országos jelentőségű transzverzális vonalak biztosították az Alföld déli és keleti területeinek az összeköttetését, illetve lehetővé tették ezeknek egyrészt a tengerparttal, másrészt az ÉK-magyarországi hegyvidéki területekkel való kapcsolatát (*Csüllög G. 2000, 2014*).
6. A Partium vidékén is sajátosan ötvöződik a magyar, a román és a német népcsoportok hagyománya (pl. népviselet, népművészet, zene, tánc, építészeti emlékek stb.)
7. A Partium évszázadok óta a magyar-román együttélés és interetnikus hatások területe. Szilágyi Ferenc (2013) doktori disszertációjában, 22 ezer km²-ben határozta meg a Partium területét (Bihar, Szatmár, Szilágy és Máramaros mai romániai megyék területét értve alatta). Arad megyét nem tekintette a Partium részének, szerinte az már a dualizmus idején „elbánságiasodott” (*3. térkép*). Beluszky professzor mintegy 27 ezer km²-ben határozta meg a Partium területét (Szilágy, Szatmár, Bihar, Arad és Krassó-Szörény vármegyék nagy részét értette alatta), bő másfél millió lakossal (*Beluszky P. 2008*).

Az etnikai és vallásfelekezeti megoszlás tekintetében is markáns eltérést tapasztalunk (*1-2. táblázat*). Szilágyi Ferenc megállapítja, hogy a Partiumban Trianon előtt kb. 8000 km² volt az összefüggő magyar és 14000 km² volt az összefüggő román nyelvterület része. A Szilágyi Ferenc által lehatárolt és kutatott Partium lakosságának (1.266.067 fő) etnikai összetétele 1910-ben: 53,2%-a román (674.346 fő), 40,6%-a magyar (513.522 fő) és 3,2%-a német (40.233 fő) anyanyelvű volt Varga E. Árpád adatai szerint. Az értékek a mai romániai Arad megye adataival (1910-ben lakosainak 57,9% román, 25,7%-a magyar és 11,6% német anyanyelvű) sem változnak számottevően.

A Partium Szilágyi Ferenc által lehatárolt területén az 1992. évi román népszámlálás szerint az összlakosság (1.846.548 fő) 69,8%-a román, 23,8%-a magyar, 2,6%-a roma, 2,1%-a ruszin, 1,1%-a német anyanyelvűnek vallotta magát. Beluszky professzor partiumi megyéiben a magyarok aránya alig valamivel több, mint harminc százalék, a románok aránya hatvan százalék feletti, magasabb, mint Erdélyben (*1-2. táblázat*). Az eltérés egyik oka Arad vármegye, a másik, hogy Krassó-Szörény

vármegyében a magyarok aránya 7,2%, a románok aránya pedig elérte a 72%-ot (4-5. táblázat).

8. A Partium vallási összetétel tekintetében is meglehetősen sajátos és változatos. Szilágyi Ferenc megállapítja, hogy a II. világháború végéig a területen a görög katolikus vallás volt a meghatározó, míg Beluszky professzor adatai szerint az ortodoxok voltak relatív többségben. Az 1910. évi népszámlálási adatok alapján a Szilágyi Ferenc által lehatárolt Partiumban a román anyanyelvűek 37%-a volt ortodoxvallású, s a fennmaradó közel kétharmad görög katolikus (2. táblázat.). A Partium magyarsága református többségű, de a szatmári és a bihari területeken található jelentős katolikus lakosság is. A reformátusok a Szilágyság területén alkották a legjelentősebb többséget a magyarságon belül, de többséget képeztek Biharban és Szatmárban is. A római katolikusok többséget képeztek a szatmári svábok elmagyarosodott falvaiban. Máramaros magyarságán belül szintén a katolikusok képeztek enyhe többséget. Számukat tovább növelték az elmagyarosodott cipszerek. A Partiumban igen jelentős volt a görög katolikus magyarság száma is.

1. táblázat. Erdély és a Partium nemzetiségi és vallási megoszlása (1910)

Table 1. Transylvania and Partium nationality and religion denominational breakdown (1910)

Ország-rész	Anyanyelvi megoszlása %			Felekezeti megoszlása, %					
	Magyar	Német	Román	Róm.. kat.	Gör. kat.	Ref.	Evang.	Gör. kel.	Unit.
Erdély	34,3	8,7	55,0	14,0	28,0	14,9	8,6	29,6	2,5
Partium	30,4	4,9	60,9	16,2	21,6	13,7	0,7	43,4	0,0
Együtt	32,9	7,3	57,1	14,8	25,7	14,5	5,7	33,1	1,6

Forrás: Beluszky P. (2008)

2. táblázat. A Partiumhoz sorolt négy mai romániai megye vallásfelekezeti jellemzői (1910)

Table 2. Religious denominational features four contemporary Romanian counties included in the Partium (1910)

Megyék	Anyanyelvi megoszlás				Felekezeti megoszlása				
	össz. nép.	magyar	német	román	ortodox	gör. kat.	róm. kat.	ref.	izr.
Bihar	475847	218157	3389	241992	207966	51422	59282	125712	27022
Máramaros	299814	62305	29111	189888	23757	194878	26378	13464	40713
Szatmár	267310	166369	6709	92264	146	127168	51121	66426	21127
Szilágy	223096	66691	1024	150202	18205	136272	11293	47641	9100
Össz. (fő)	1266067	513522	40233	674346	250074	509740	148074	253243	97962
Össz. (%)	100	40,6	3,2	53,2	19,7	40,3	11,7	20,0	7,7

Forrás: Varga E. Árpád adatai alapján, saját szerkesztés

III. A Szörénység, mint Erdély mezerégiója

A Karánsebes-lugosi bánóság katonai-közigazgatási egység volt az Erdélyi Fejedelemséghez kapcsolódva 1536-1658 között. Kezdetben magába foglalta a középkori Krassó vármegyét és az egykori Szörényi bánóság még meglévő részeit, azaz kiterjedt a Marostól az Aldunai-hegyvidékig (4. térkép). Nyugaton végvárak képezték a határt: Versectől, Boksánbányán át Lugosig.

A törökök 1551/52-ben hódították meg a Temesköz nyugati és középső területeit, s a Temesvári Vilajet megszervezésétől (1552) kezdődően a krassó-szörényi területek egyre markánsabban elkülönültek (pl. a Petrovics Péter temesi ispán halála után /1557/ a következő száz évben a karánsebesi és a lugosi bánokat az erdélyi fejedelmek nevezték ki stb.). E régió élén a karánsebesi és lugosi bánok álltak, akiknek hivatala nem vált külön, élén mindig egy (fő)bán állt, Karánsebes székhellyel.

János Zsigmond (1556-1571) fejedelemségétől kezdődően a Szörénység szorosabb összeköttetésbe került Erdéllyel. Izabella királyné reménye, hogy I. Szulejmán szultán Temesvárt és Lippát is vissza fogja adni (az 1552-ben elfoglalt Versecet, Lugost és Karánsebest ugyanis 1554-ben visszaadta) nem következett be, ezért követei 1559-ben Konstantinápolyban már csak azt kérték, hogy Erdély határait Temesvár és Lippa felé megállapítsák.

A bánok kormányozták e vidéket az erdélyi fejedelmek nevében egész 1658-ig, mikor II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata miatt az Erdély ellen támadó törökök – Borosjenő várának elfoglalása (1658. IX. 3.) után – és tatárok nagy pusztítást végeztek Erdélyben. Ezért Barcsay Ákos, (az utolsó lugosi és karánsebesi bán 1644-től) 1658. szeptember 14-én elfogadta a fejedelmi kinevezést, és a béke érdekében beleegyezett abba is hogy átadja Lugos és Karánsebes várát. Erre az időpontra azonban a régió területe már csak a névadó Karánsebes és Lugos szűkebb környezetére szűkült le. Az 1664-ben megkötött vasvári béke a török e területfoglalását is véglegesítette (4. térkép).

A Szörénység esetében az 1658-1688 közötti harminc év a török uralom első időszaka, de valószínű, hogy kettős adóztatás jött létre. A török felszabadító harcok során 1688-ban a keresztény sereg Karánsebest visszafoglalta, Szörény vármegye újrászerveződött, és Macskássy Péter személyében főispánt neveztek ki 1698-ban. A karlócai béke után viszont a Temesközzel együtt ismét török fennhatóság alatt maradt a pozsareváci béke (1718) megkötéséig, ezen időtől a Bánóság részének tekintik (*Magyar Katolikus Lexikon*).

IV. A Szörénység, mint a Bánóság mezerégiója

A Bánóság, mint a történelmi Magyarország első felvilágosult abszolutista (feudális-tökés) modernizációs kísérleti régiója, 1718 után a bécsi udvar kincstár (kamara) tulajdonába került, újratelepítése is a császári adminisztráció

elképzelései és utasításai szerint történt. A kamara mindenható uralmának (pl. befolyása a tulajdonviszonyokra, a benépesülésre, a megtelepülés módjára, a gazdálkodás jellegére, a településhálózat nem-alföldies vonásai, mint a kismezővárosok, közepes méretű falvak dominanciája és a ta-nyavilág hiánya, szabályos alaprajzú települések stb.) eredményeként a Bánság a történelmi Magyarország más vidékeitől alapjaiban eltérő berendezkedésű, gazdálkodású és településhálózatú régiójává vált a 18-19. század folyamán (Kókai S. 2010).

4. térkép. Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom határainak változása (1545-1658)

Map 4. Changes in Transylvania and the Ottoman Empire's borders (1545-1658)

Forrás: saját szerkesztés

A Bánság elkülönülését erősítette a köztudatban, hogy benépesítésével párhuzamosan – Bécs tudatos törekvései nyomán – hihetetlenül vegyes nemzetiségi kép alakult ki. Ismert tény, hogy a telepítéseket és a spontán migrációs folyamatokat is tervszerűen hajtották végre (pl. igyekeztek elkerülni az egymással konfrontálódó nemzetiségek egymás mellé telepítését/települését stb.), melynek egyik következménye, hogy a szerb, német, román népesség mellett a magyarok az egész makrorégióban kisebbségbe kerültek. 1910-ben a Bánság négy nyelvű régióként bizonyult: 37,4% román, 24,5% német, 18,0%

szerb és 15,3% magyar anyanyelvű lakos élt itt, kevés szlovákkal (1,4%) és bolgárral (0,8%) és még tizenkét etnikai töredékkal (pl. csehek, ruszinok, romák, zsidók, horvátok, örmények stb.) együtt. A fenti folyamatok hatásai alól a Szörénység sem jelenthetett kivételt. A Szörénység, mint a Bánság mezejének az alábbi sajátosságokkal rendelkezett:

1. A Szörénység egy olyan történeti-földrajzi egységet jelöl, amelynek a kiterjedése (5. térkép) és elnevezése (Szörényi-bánság, Karánsebes-lugosi bánság, Románbánsági ezred stb.) a történelem során gyakran változott (*Pesty F. 1877*), szellemi-kulturális kisugárzó ereje (pl. Karánsebes a 14. században nyolc román kerület központja stb.) a Kárpát-medencei románság identitását, illetve öntudatát szimbolizálja. Fodor Ferenc mindehhez hozzáteszi, – de bővebben nem magyarázza –, hogy a Szörénység: „magyar nemzeti nagylétünk egyik nagy temetője” is (*Fodor F. 1930*).

2. A Szörénység elkülönül néprajzilag is, a Polyána-Ruszka, a Bánsági-hegyvidék és a Déli-Kárpátok vonulataihoz kapcsolódóan Cs. Sebestyén Károly 13 önálló néprajzi tájegységre bontotta (pl. Felső-Temes-völgy, Facsádi-medence, Almás-medence, Krajna stb.).

3. Krassó-Szörény vármegye településhálózata alapvetően bánsági sajátosságokat mutat. Cs. Sebestyén Károly a vármegye falvait (360 db) két nagy csoportra bontotta és megállapította, hogy a sakktábla alaprajz a falvak 45,5%-ra, a patak menti egyutcás alaprajzforma (pl. Polyána-Ruszka északi lejtőin stb.) a falvak 35,5%-ra jellemző. A második csoport falvainak egy része (36 db) átmenetet képez, amennyiben patak völgyben helyezkednek el, de a települést jelentő egy utca mérnökök által kijelölt szabályos alaprajzú és futású (pl. Románbánsági ezred falvai). A fennmaradó 9-10%-a a falvaknak szabálytalan alaprajzú utcás, vagy szórt házcsoportos hegyi szállás. Ez utóbbiból csak négy volt, melyek alapítási éve: Bottyinyest 1514, Krivina 1444, Ruszka 1430, Kornyaréva 1518 (*Pesty F. 1877*).

4. A Szörénység döntően román kulturális hagyományokban gazdag terület, egyedi történelmi emlékhelyekkel. E tekintetben elegendő Karánsebes jelentőségét kiemelni. Mai tudásunk szerint 1582-ben Tordasi Mihály püspök megbízásából Pestisi Mózes (Moisi Peștiși) lugosi prédikátorral és Archirie vajdahunyadi esperessel együtt Hercse István (Ștefan Herce) helybeli román szuperintendens és Efreim Zăcan tanító itt készítette el – Heltai Gáspár nyomán – az Ószövetség nagy hatású román fordítását, a Szászvárosi Ószövetséget (*Palie de la Orăștie*). Idősebb Mihai Halici (Halics Mihály) zsolttároskönyvet szerkesztett itt és valószínűleg ő az első, kéziratos román–latin szótár szerzője is, akinek a fia 1674-ben román nyelvű, magyar helyesírású pentameteres költeményt írt Pápai Páriz Ferenchez, bázeli egyetemi doktornak avatása alkalmából.

5. térkép. A Krassó-szörényi területek közigazgatási változásai

Map. 5. Changes in the administrative areas of Caras-Severin

5. Az önálló román ortodox egyházszervezet megszületésével 1864-ben Karánsebesre helyezték az egyik új bánsági román ortodox püspökség székhelyét. Ennek köszönhetően a város az egyik legfontosabb bánsági és magyarországi román kulturális központtá vált. 1863-ban itt nyílt meg a Bánság első közkönyvtára. Az első püspök, a brassói származású Ioan Popasu teológiai szemináriumot és tanítóképzőt szervezett és 1875-ben a román kaszinó is megnyílt. 1885-ben az egyházmegye nyomdát is alapított (*Karánsebes Wikipédia honlapja*).

6. A Szörénység gazdasági szerepét és jelentőségét nem a vásárváros-vonal bánsági szakasza (Versec-Temesvár-Arad) határozta meg. Mindennek alapvetően természetföldrajzi okai vannak, amennyiben a legenergiusabb ponton (Temes és a Bega völgykapuja) elhelyezkedő Lugos az eltérő tájak különböző termékeit évszázadok óta kicserélő vásárváros, de az említett két folyó szerepe eltörlül a Maros szerepe (országrészeket kötött össze) mellett. A közlekedéshálózat valamennyi elemét figyelembe véve sincs jelentős, a dualizmuskori értelemben vett modern közlekedési kapcsolata a régióknak

Erdéllyel. A Bisztra-völgyéből nyíló Erdélyi-Vaskapun áthaladó földút e funkciót nem tudta betölteni. Az aldunai hajózásból is csak néhány Duna bal parti település profitálhatott a 19/20. század fordulóján. A vasúthálózatból Temesvár-Orsova közötti fővonal szakasz kiemelkedően fontos (tranzitútvonal Románia és a Kelet-Balkán felé). Ez a Szörénység térszerkezetének leghangsúlyosabb eleme, egyben a belső forgalom tengelye, jelentősebb haránt irányú folyóvölgyek, közlekedési szárnyvonalak nélkül. Mindehhez azonban nem kapcsolódtak HÉV (vicinális) vonalak, így régiófejlesztő hatása csekély.

7. A Szörénység energiahordozókban és más ásványkincsekben rendkívül gazdag (pl. feketeköszén, vasérc, rézérc, ólomérc, krómérc stb.), melyek feldolgozására országos jelentőségű nehézipari körzet alakult ki (1-2. ábra). A modern gyáripar alapjait Krassó-Szörény vármegyében az Osztrák Államvasút Társaság (StEG) teremtette meg, a vas- és szénkészletek kiaknázására, a vízierőre, s kezdetben az erdőségek fájára (később az itt kitermelt feketeköszénre) támaszkodva országos jelentőségű vasipari kombinátokat hoztak létre (pl. Stájerlakanina, Resicabánya, Ruszkica, Nadrág stb.).

8. A Szörénység nem a magyar-román együttélés és interetnikus kapcsolatok régiója, azaz nem ötvöződik sem a magyar, sem más népcsoportok – a krasovánok kivételével – hagyománya a románokéval. A román népviselet, népművészet, zene, tánc, építészeti emlékek az egész régióban dominánsak (Fodor F. 1930, Cs. Sebestyén K. 1944, Pesty F. 1877).

9. A Szörénység etnikai-nyelvi megoszlás tekintetében is markáns sajátosságokat mutat (4-5. táblázat). Az 6. térképre tekintve megállapíthatjuk, hogy a bánági összefüggő román nyelvterület része, amelyen csak kisebb etnikai mozaikok találhatóak. A 4. táblázat adatai alapján Krassó-Szörény vármegye lakosságának (466.147 fő) etnikai összetétele 1910-ben: 72,1%-a román (336.082 fő), 7,2%-a magyar (33.787 fő) és 12,0%-a német (55.883 fő) anyanyelvű volt (4. táblázat). A jelentősebb gazdasági erőközpontok közül csak Lugos és négy bányaváros (Resicabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina, Nándorhegy), valamint Orsova nem volt román többségű.

10. A Szörénység népességének anyanyelvét összevetve a felekezettel, alapjaiban tárulnak fel azok a sajátosságok, amelyek elkülönítik az itt élőket mind a Partium, mind Erdély lakosságától (5. táblázat). A legfontosabbak közé tartozik, hogy a szörénységi románok – más bánági románokhoz hasonlóan – 94%-a ortodox, s mindössze 5,1%-uk görög katolikus. A bánági görög katolikusok kétharmada Krassó-Szörény vármegyében élt 1910-ben, azaz a lugosi görög katolikus püspökséghez kapcsolódott, azonban a hívők száma alig volt több harmincezer főnél (Kókai S. 2010).

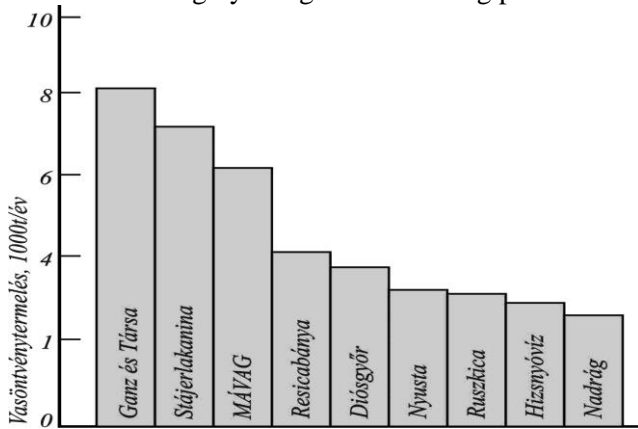
1. ábra. A Bánsági-hegyvidék bányászati-kohászati vertikuma a 19. században
 Figure 1. The Banat Mountains mining and metallurgy vertical structure in the 19th century

Forrás: Frisnyák S.(1990),Kladiva O. adatai alapján módosítva

2. ábra. A történelmi Magyarország legnagyobb vasöntvény termelő üzemei (1898)

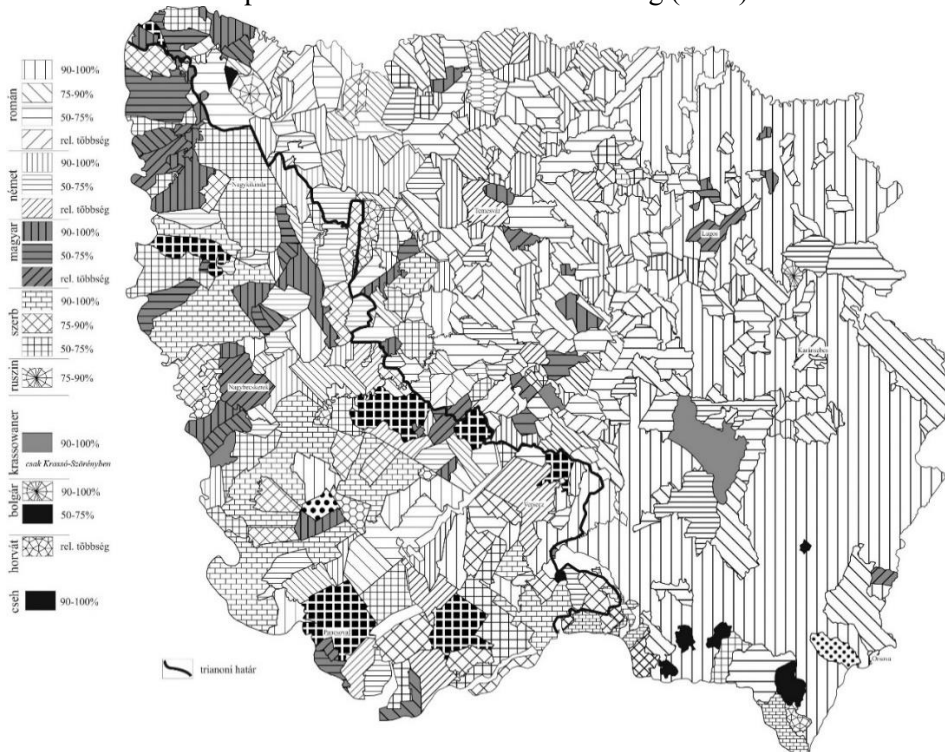
Figure 2. The historic Hungary's largest iron casting production sites (1898)

Forrás: Kókai S. (2010)

6. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map.6. The ethnic structure of Bánság (1910)

Forrás: Kókai S. (2010)

4. táblázat. Krassó-Szörény vármegye népességének etnikai összetétele (1910)

Table 4. The ethnic composition of the population of Caras-Severin County

	Össz.	Román	Német	Magyar	Szerb	Cseh	Szlovák	Rutén	Horvát	Egyéb
K-Sz. megye	46617	336082	55883	33787	14674	8000	2908	2351	319	12143
%	100	72,1	12,0	7,2	3,1	1,8	0,6	0,5	0,1	2,6
Lugos	19858	6227	6151	6875	221	66	127	5	15	131
K.sebes.	7638	3916	2419	1413	67	66	35	2	15	66
R.bánya	17363	3796	9435	2713	148	200	549	20	20	482
S.anina	12336	1280	8837	705	58	800	564	85	7	-
O.bánya	4079	1333	2084	515	88	47	7	-	5	-
6. Orsova	5795	1360	2015	1870	262	223	43	-	22	-
B.bánya	3369	1971	783	485	78	-	23	-	4	25
Dognácska	3422	2320	1031	51	10	-	-	-	-	10
Facsád	3323	1467	376	1462	9	-	2	-	1	6
Újmoldova	3437	2934	295	91	41	73	3	-	-	-
N.hegy	1694	418	928	145	2	-	160	-	-	41
Összesen	82314	27022	34354	16325	984	1475	1513	112	89	761

Forrás: Kókai S. (2010)

A szörénységi magyarok – miként más bányásági magyarok zöme is – római katolikus volt, a református magyarok aránya itt mindössze 28,9% (9784 fő). A Bánságban összesen 32317 fő református magyar élt, a bányásági magyarság 13,3 százaléka volt csak református (Kókai S. 2010). Az ismert okok miatt a krassó-szörényi németek, szlovákok, csehek és krasovánok kilencven százaléka római katolikus vallású volt 1910-ben.

5. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel Krassó-Szörény vármegyében (1910)

Table 5. The mother tongue of the population compared to the denomination in the Caras-Severin County (1910)

Anyanyelv	Össz. Lakos	Ortodox Fő	%	Görög Kat.	Római Kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izr.	Egyéb
Összesen	466147	337152	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Ruszin	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
Egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119

Forrás: Kókai S. (2010)

A Szörénység vallási összetételét tekintetében különösen tanulságos, hogy az 1869. évi népszámlálás adatai alapján Krassó és Szörény vármegyék 360 települése közül 315 településen – a települések 87,5%-án(!) – az ortodoxok éltek többségben (6. táblázat). Mindössze 45 olyan település volt, amely nem ortodox többségű volt, ebből 35 római katolikus, nyolc (!) görög katolikus és mindössze kettő református többségű. A gazdasági erőközpontokban – és az

egész régióban – a vallásfelekezet szoros kapcsolatot mutatott az etnikai-nyelvi kötődéssel. E tények alapján megállapítható, hogy a kiegyezés időpontjában, de 1910-ben és napjainkban még inkább, e régióban a görög keleti vallás (90%-uk román anyanyelvű) meghatározó, az ortodoxok hegemon többségbe éltek/élnek.

6. táblázat. Krassó és Szörény lakosságának felekezeti összetétele (1869)

Table 6. Religious composition of the population in the Caras and Severin county (1869)

Járás	Lakosság (fő)	Tel.	Róm. kat.		Gör. kat.		Gör. keleti		Evang.		Ref.		Izr.	Egyéb
			fő	tel	fő	tel	fő	tel	fő	tel	fő	tel.		
Szörény vármegye														
Bozovicsi	24382	18	762	2	-	-	23613	16	7	-	-	-	-	-
K.sebesi	27282	37	3249	4	-	-	23787	33	220	-	-	-	24	2
Orsovai	20602	28	2800	4	8	-	17703	24	68	-	6	-	16	1
Teregovai	29122	22	3010	4	-	-	26106	18	1	-	-	-	5	-
K.sebes	3512	1	1076	-	-	-	2347	1	10	-	-	-	79	-
Összesen	104900	106	10897	14	8	-	93556	92	306	-	6	-	124	3
Krassó vármegye														
Bégai	19991	28	263	-	3199	4	16281	24	25	-	62	-	155	6
Bogsáni	28532	20	4510	1	4056	2	19463	17	101	-	193	-	201	8
Facseti	22511	43	1217	-	14	-	20899	43	81	-	62	-	224	14
Jámi	36880	28	1754	1	500	-	34512	27	14	-	7	-	93	-
Krassovai	27671	19	9596	7	3635	1	14338	11	11	-	8	-	83	-
Lugosi	11310	12	1570	1	412	-	9136	11	74	-	79	-	39	-
Marosi	21786	25	692	1	5	-	20678	23	78	-	180	1	153	-
Moldovai	15863	17	822	-	107	-	14686	16	2	-	246	1	-	-
Oravicai	16406	10	748	-	1447	1	14109	9	26	-	9	-	67	-
Resicai	20027	17	1603	2	204	-	18104	15	38	-	9	-	69	-
Temesi	22564	31	2903	5	326	-	18772	26	219	-	194	-	145	4
Lugos	11654	1	4568	-	646	-	4779	1	438	-	88	-	1118	17
Resica-bánya	6302	1	4920	1	34	-	983	-	181	-	124	-	59	1
Stájerlak- anina	8361	1	7766	1	101	-	243	-	212	-	10	-	3	26
Oravica- bánya	4310	1	2603	1	28	-	1578	-	57	-	-	-	44	-
Összesen	274168	254	45535	21	14714	8	208561	223	1557	-	1271	2	2453	77

Forrás: Kókai S. (2010)

V. Összegzés

Az egyes országrészek/történeti régiók lehatárolásakor mindig nehéz helyzetben van a kutató, de különösen nehéz a dualizmus kori Magyarországon zajló térbeli folyamatok és állapotok hasonlósága alapján – egységes régióképző kritériumrendszerek hiányában – kijelölni a területegységeket. Az egyes országrészek között elhelyezkedő mezo- és mikrorégiók egzakt besorolása szinte lehetetlen. Ilyen neuralgikus régió a Szörénység is, melynek néhány társadalmi-gazdasági és településhálózati sajátossága alapján (pl. térszerkezeti kapcsolatok és sajátosságok, etnikai-vallási homogenitás, szellemi-kulturális identitás stb.) a

Bánsághoz kötődés és/vagy kapcsolódás tűnik erősebbnek. A Szörénység mindezek ellenére valóban mutat néhány hasonlóságot a Partiummal és Erdéllyel, társadalmának sajátosságai, a Bánsághoz kapcsolódó két évszázados gazdaságtörténete egyértelműen a bánsági entitás részévé teszi.

Felhasznált irodalom

- BELUSZKY P. (2008):* Magyarország történeti földrajza I-II. Dialóg Campus. Budapest-Pécs, p. 382, ill. 453.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1999):* A Kárpát-medence földrajza. Budapest, p. 420.
- CSÜLLÖG G. (2000):* A középkori Magyarország térszerkezete. Földr. Közl. 1-4. szám. pp. 100-130.
- CSÜLLÖG G. (2014):* Partium- történeti tájhasználat és térszerveződés. In.: Partium társadalom, területfejlesztés (szerk. Szilágyi F.-Zakota Z.), Nagyvárad, pp. 9-21.
- FODOR F. (1930):* A Szörénység tájrajza. Budapest, Athenaeum. p. 219.
- FRISNYÁK S. (1990):* Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Bp.. p. 212.
- GULYÁS L. (2006):* A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- GULYÁS L. (2009):* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- JAKABFFY E. (1940):* Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. In.: Statisztikai Közlemények, 19. évf. 15-16. sz., pp. 352-365.
- KLADIVA O.:* A Hegyi-Bánság ipartörténete. In.: [www. banaterro. eu](http://www.banaterro.eu) /2008. szept. 10./
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON XIII.* Főszerk. Diós István; szerk. Viczián János. Budapest: Szent István Társulat. 2008. Online hozzáférés: 2015. VIII. 12.
- NAGY M. (2003):* A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. Gondolat.
- NEMES-NAGY J. (1997):* Régió, regionalizmus. Educatio VI. pp. 3-10.
- PAP. N. – TÓTH J. (1999):* A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. Limes 1999/3-4.
- PESTY F. (1877-78):* A Szörényi bánság és Szörény vármegye története I-III. köt. Bp.
- PESTY F. (1882):* Krassó vármegye története. Budapest.
- PRINZ GY. (1926):* Magyarország földrajza, Pécs.
- CS. SEBESTYÉN K. (1944):* Krassó-Szörény vármegye parasztháza. Kolozsvár. Erdélyi Tudományos Intézet. p.115. Online hozzáférés: 2015. VIII. 12.
- SÜLI-ZAKARI I. (1997):* Régiók a földrajzi térben. Comitatus VII. pp. 3-4.
- SZILÁGYI F. (2013):* Közigazgatás a Partiumban. Nagyvárad. p. 256.

TELEKI P. (1922): Statisztika és térkép a gazdasági földrajzban. Földr. Közl. 1922. 1-5. pp. 74-91.

TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

VARGA E. Á. (1999): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. II. Bihar, Máramaros, Szatmár és Szilágy megye. Népszámlálási adatok 1850/1869–1992 között. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

Magyar, szerb és román népszámlálások adatai 1869-2002 között.

A Bánság népessége a 18. században

The population of the Banat in the 18th century

Abstract

Due to continuous settlements, spontaneous migration and natural reproduction, the population of the Banat increased greatly during the 18th century. The importance of organized settlements was appreciated by many and often overestimated, but in reality it did not bring a breakthrough in the ethnic-religious spatial structure of the Banat. One of the consequences of the settlement actions is that the Banat has become the sharpest ethnic landscape in historical Hungary, forming a specific ethnic spatial structure (blocks, islands, groups, scatterings, contact zones, etc.). Reformed Hungarians could not officially settle into this spatial structure until after 1734, however, as a result of spontaneous migration processes, thousands of Roman Catholic Hungarians moved to the developing towns and villages as early as 1716. Successive waves of settlements and immigrants have also meant a well-defined, economically viable surplus, but human resources have been a real asset. These communities were a living cultural bridge between different, sometimes not even close, regions. In a century, the Banat has become one of the dynamic regions of the Carpathian Basin with a high potential for modernization, with a corresponding suction effect.

I. Bevezetés

Az 1718. augusztus 21-én aláírt pozsareváci békével a Temesi Bánság területe is felszabadult a török uralom alól. Mindazok ellenére, hogy nem néptelenedett el teljesen, népessége erősen megcsappant, s területe gazdaságilag teljesen tönkrement. Az emberi erőforrások biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. A Bánság 18. századi emberi erőforrásait tekintve azonban a kutatók között, mind a népesség számában (pl. Kovách G. 1998, Borovszky S. 1909, Danyi D. – Dávid Z. 1960, Thirring G. 1938 stb.), mind etnikai-nyelvi összetételében (pl. Tinta A. 1972, R. Cretan 2006, Gulyás L. 2009, Grisellini, F. 1780 stb.), mind vallási megoszlásában, mind származásában és identitásában egyaránt jelentős eltérések alakultak ki (pl. Bálint S. 1970, 1974, Banner J. 1925, Czirbusz G. 1880, 1883, Möller von Karl 1924 stb.). Ezek feloldása csak úgy lehetséges, ha az ismert adatbázisok összehasonlító elemzésével adunk korrektt válaszokat a felmerült problémákra, nyomon követve a 18. századi változásokat.

II. A Bánság népességszámának változása

A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak. A népességszámhoz kapcsolódó bizonytalanság oka, hogy a török kiűzése után hazánkban nem született olyan felmérés, amelyből egyértelműen kiderülne a lakosság száma. Az 1715-i összeírásból (kiegészítve az 1720-i pótlás és az 1721-i erdélyi összeírás adataival) tudjuk, hogy az országban kb. 413 ezer adófizető háztartás létezett. Acsády Ignác szerint a történelmi Magyarország lakossága a XVIII. század elejére 2,5 millió főre (9 fő/km²) csökkent, az újabb kutatások szerint (Dávid Z. 1960) azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot, kb. 3,9 millió fővel. Mindkét demográfus véleménye megegyezik abban, hogy az ország több mint 40%-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km²) az említett összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint egyötödét (kb. 22%-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 9 fő/km² körül lehetett. A Maros vonalától északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km²) jelentette a mélypontot, délre pedig a Bánság alföldi területei.

Mercy kormányzó hivatalba lépése után 1717-ben elvégeztette a Bánság helységeinek és házaiknak összeírását, majd hat évvel később elkészíttette ennek részletes térképét is. Ezt először Szentkláray Jenő (1879) tette közzé (638 lakott település, 21.784 lakóház), kisebb eltérések a Magyar Katolikus Lexikon adataival összevetve megfigyelhetők, s tanulmányomban ez utóbbi alapján mutatom be a Bánság népességszámát és területi elhelyezkedését (1. táblázat).

1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

Kerület	Lakott települések száma	Lakatlan települések száma	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5fő/ház	5 fő/ház		
N.becskereki	24	55	574	2583	2870	24	547
Csanádi	21	40	448	2016	2240	20	410
Pancsovai	36	40	776	3492	3880	36	778
Temesvári	71	58	1448	6516	7240	67	1829
Csákovai	61	1	3432	15444	17160	68	3752
Lippai	76	71	1131	5089	5655	76	1132
Verseci	72	11	3503	15764	17515	71	3488
Palánkai	55	3	2377	10696	11885	55	2320
Facsádi	108	36	1968	8856	9840	104	1844
Karánsebesi	91	5	3915	17618	19575	88	3992
Orsovai	39	5	1717	7726	8585	29	1692
Összesen	654	325	21.289	95.800	106.445	638	21.784

*Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. adatai szerint*

Ha hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor a későbbi Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskereken (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8-

9000 fő élhetett. Nem volt jobb a helyzet a Bánság egyéb síksági területein sem, például a temesvári kerület 71 falujában 1448 lakott ház volt. A Bánság e területein a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg az 1-2 fő/km²-es értéket, azaz a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. Jelentősebb népesség csak a Bánság dombsági és hegyvidéki területein élhetett, például a facsádi kerület 108 falujában 1968 lakott ház, a lippai kerület 76 falujában 1131 ház, a karánsebesi kerület 91 falujában 3915 lakott ház (Karánsebes 422, Lugos 218 lakott házzal stb.), az orsovai kerület 39 falujában 1717 ház (pl. Orsova 170 lakott házzal stb.), a palánkai kerület 55 falujában 2377 ház, a csákovai kerület 69 falujában 3432 lakott ház, a verseci kerület 72 falujában 3503 ház (pl. Krassóvár 400, Váradia 180, Dikvan 122 házzal stb.).

A Temesi Bánságban összesen 654 falu (21.289 házzal) maradt meg a hódoltság után, ami egy házra 4,5 lakost számítva 95.800 lakost, 5 főt számítva 106.445 lakost, 6 főt számítva 127.734 lakost jelenthetett. A népesség mintegy nyolcvan százaléka a Bánság területének harmadát kitevő Bánsági-hegyvidék folyó völgyeiben és kismedencéiben élhetett, ami azért is elfogadható, mert – mint közismert – e terület csak 1658 szeptemberétől került a török közvetlen fennhatósága alá, amikor Barcsay Ákos az erdélyi fejedelmi cím elnyeréséért cserébe átadta a lugosi és a karánsebesi várat és az egész régiót a törököknek. A török kiűzése után rögtön aligha beszélhetünk helyhez kötött állandó lakosságról, különösen a szerbek esetében, de a román lakosság egy része is gyakran változtatta a helyét, így Mercy 1717. évi összeírása egy adott pillanatnyi helyzetet igyekezett rögzíteni, s nyilvánvaló, hogy nem is teljes pontossággal. A helyzetet jól jellemzi, hogy száz lakott háznál nagyobb település csak tizenhárom volt az egész Bánságban, melyből kétszáz fölé csak három településen emelkedett a lakott lakóházak száma.

A Bánság visszafoglalása után a bécsi kormányzat elhatározta, hogy az emberi erőforrásokat betelepítésekkel is növelni kívánja. A betelepítés már 1716-ban kezdetét vette, s kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1840-es évekig tartott. A bánsági betelepítéseknek bőséges szakirodalma van (pl. *Baróti L. 1896, Bodor A. 1914, Borovszky S 1911, ill. 1909, Buchman K. 1936, Möller von Karl 1924, Marjanucz L. 2002* stb.), s más és más szempontok szerint közelítette meg és értékelt e problémakört a magyar, a német, a szerb és a román történetírás. Általában e betelepítéseket az uralkodók nevéhez kapcsolták, kiragadva egy-két kuriózumot, de olykor figyelmen kívül hagyva a spontán migrációs folyamatokat. A három nagy telepítési hullám (1722-1735, 1765-1776, 1782-88) között is folyamatos népességbeáramlás zajlott, legfeljebb egy-egy időszakban tömegesebb beáramlás következett be a telepítési pátensekben egyre inkább kibővülő kedvezmények hatására. A főként német ajkú betelepítettek között itt találtak új hazára a hétéves háborút megjárt, kiszolgált katonák, de mellettük luxemburgiak, franciák és az osztrák örökös

tartományokból származók (pl. tiroliak, stájerországiak stb.) is jelen voltak. A telepítések történetével korábban részletesen foglalkoztam megemlítve az egyes uralkodók elvi álláspontjait (pl. csak katolikusok, lehetőleg németek stb.) is (*Kókai S. 2010*), itt és most a népességszám változását követem nyomon az egyes ismert időpontokhoz kapcsolódva:

- 1737-ig a Bánság 54 helységébe hoztak telepeseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., számuk együttesen kb. 10.000 fő lehetett (*Milleker F. 1923*).
- Szerb telepek (pl. Begaszentgyörgy /1723/, Deliblát /1733/, Karlova /1740/ stb.) és korai román betelepülés (pl. Detta /1717/, Lippakeszi /1723/, Sárafalva /1718/ stb.) is történt, amely jelentősen emelte a Bánság népességszámát (*Kovách G. 1998*).
- 1737/38-ban a török elől Olténiába menekült mintegy 300 katolikus bolgár család települt a Bánságba, akiket Vingán, Obesenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le (*Borovszky S. 1909*).
- 1750-60 között a Tisza-Marosi Határőrvidék felosztásakor több ezer szerb települt át a Bánságba (pl. Nagyszentpéter, Csernye, Csenta stb.), de ekkor duzzadt fel a későbbi kikindai szabad kerület településeinek (pl. Melence, Beodra, Mokrin stb.) népességszáma is (*Kovách G. 1998*).
- 1762-71 között a második nagy telepítési hullám idején 29 új településre 3657 családot, 26 új telepítéssel nagyobbított falvakba 1845 családot, azaz összesen 5502 családot telepítettek le zömmel német-francia nyelvterületről (*E. Schimska 1918*), amely az átlagos családszámot figyelembe véve kb. 25 ezer főt jelenthetett.
- Az Elzász-Lotharingiából érkezett franciák dél-magyarországi központja Szenthubert (1771) lett, de ők szállták meg Garabos (1764) Trübswetter (1772), Soultourn (1771), Charleville (1770) és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi, ill. a párizsi, a metzi és a besanqoni egyházmegyékből származtak (*Marjanucz L. 2002*).
- 1762-71 között jelentős román (pl. Babsa, Temeskutas, Fény, Temeskubin, Temespéteri stb.) és szerb (pl. Klári, Kismargitta, Kisoroszi, Nagybecskerek stb.), valamint szórványos magyar (pl. Törökkanizsa, Csóka, Temesvár stb.) és horvát (pl. Ópáva stb.) betelepülés is megindult (*Kókai S. 2014*).
- 1762-68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Bánságba (*Magyar Katolikus Lexikon*).
- Az 1782. évi telepítési pátens hatására a felmérés adatai alapján a II. József idején lezajlott telepítési akció telepeseinek 39,3%-a a Bánságba költözött. A 2988 feljegyzett család a teljes telepes lista alapján kapott

4,46 fő/család statisztikai átlag alapján 13.326 fővel gyarapította a bánági három vármegye lakosságát (*Czoernig 1857*).

A folyamatos betelepítések (kb. 60 ezer fő), a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a Bánág népessége jelentős mértékben gyarapodott. Mivel az 1784/87. évi népszámlálás előtti időszakról nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, ezért a különböző becslések adatai egymásnak ellentmondanak (pl. Buchman K. 1751: 200.000 fő, 1773: 318.000 fő, Borovszky Samu 1770: 450 ezer fő, Francesco Griselini 1775: 320 ezer fő, Miodrag Milin 1774: 375.740 fő stb.). A különböző formákban lezajlott népesség-mozgások eredményeként a Bánág népessége az 1770-es évekre elérhette a 350-400 ezer főt. A Griselini által leírt adatokat többen kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánág lakóit meg sem említi (*2-3. táblázat*). A temesvári Landes-Administration levéltári adatai viszont arról tanúskodnak, hogy különösen a mindenkori csanádi tisztartók fejtettek ki kerületükben élénk tevékenységet a Szeged vidéki római katolikus magyarok betelepítésében (Baróti L. 1896, Bálint S. 1974), számuk csak a Marosköz településein 3-5 ezer fő lehetett (*Kókai S. 2014*).

A 18. század végére vonatkozóan a legpontosabb adatokat a II. József-féle népszámlálás adja. Az első magyarországi népszámlálás idejére a Bánág népességszáma megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215506 fő, Torontál: 152088 fő, Krassó: 188469 fő, 1784-87-ben, a Bánági Határőrvidék: 125807 fő, 1798-ban), amely mintegy hétszeres növekedés 1720-1787 között (*4. táblázat*). Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt.

2. táblázat. A Bánág lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

román	181.639	57,5
szerb	78.780	24,5
német, olasz, spanyol	43.211	13,6
bolgár	8.683	2,7
cigány	5.272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318.979	100

Forrás: F. Griselini 1780.

A Bánág népsűrűsége 1785-ben még mindig magán viselte a török pusztítás nyomait. Az országos átlagnak (29,3 fő/km²) mintegy $\frac{3}{4}$ -e a Bánág népsűrűsége (23,9 fő/km²), elmaradva (Temes 37,5 fő/km², Krassó 36 fő/km², Torontál 22,1 fő/km², Határőrvidék 12,1 fő/km²) a dunántúli és a felvidéki (pl. Pozsony megye 53,6 fő/km² stb.) területektől (*Danyi D.-Dávid Z. 1960*). Ugyanakkor a környező megyék népsűrűségi értékeitől (pl. Bács 17,9 fő/km²,

Békés, Csanád, Csongrád 17,3 fő/km², Arad 25,5 fő/km², Hunyad 22 fő/km² stb.) jóval magasabb a bánsági megyék értéke.

3. táblázat. A Bánság népessége és igazgatási régiói (1775)

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Temesvári	42	54715	Szt. András (17), Parta (12), Bucovat (13)
Csáki	63	38110	Csák (15), Juruka (13), Berzava (16), Temes (19)
Verseci	64	75108	Krassóvár (8), Tikvány (7), Ramna (13), Nagyzsám (16), Versec (20)
Csanádi	15	29733	Marosi (8), Tiszai (7)
Lippai	42	31402	Kápolnás (11), Lippa (10), Barra (11), Kissemjén (10)
N.becsekereki	15	29810	Temesi (8), Tiszai (7)
Újpalánkai	51	-	Jasenova (13), Illadia (14), Racasdia (15), Clisura (9)
Pancsovai	22	-	Kubin (8), Neuzina (7), Pancsova (7)
Karánsebesi	75	29826	Poganis (24), Temes (29), Bistra (22)
Orsovai	36	-	Orsova (23), Almás (13)
Lugosi	91	34034	Facsád (27), Lugos (24), Lunkány (24), Szárazány (16)
Bánság	516	317.928	36 járás

Forrás: Ethnographie... (1857)

Az országos megyei összesítések adatai csak a polgári közigazgatás alá tartozó területekre vonatkoznak, és nem tartalmazzák sem a katonai igazgatás alatt álló területrészek (az un. határőrvidékek), nagy többségében polgári népességét, sem a tényleges katonai szolgálatot teljesítők számát, így a Bánság tényleges népességszámát ki kell egészíteni elsősorban a határőrvidék később polgárosított és a megyei közigazgatás alá rendelt népességével. Az itt élő népesség számát valamivel későbbi adatok alapján mintegy 125-130.000 főre becsülhetjük (*Hietzinger 1798: 125.807 fő, Demian 1802: 129.216 fő*).

Arra a kérdésre, hogy a népességnövekedés forrásai hogyan oszlottak meg a három eredő között (szervezett telepítés, a spontán migráció és a természetes szaporodás) csak megközelítő válaszokat tudunk adni. Különösen a spontán migráció és a természetes szaporodás értékei bizonytalanok, azonban, ha elfogadjuk az 1716-1784/87 közötti hetven évre a következő hatvan év országos természetes szaporodási értékét (Tóth Pál Péter 1784/87 és 1850 között 39%, maximum 50%-os népességyarapodást tart elfogadhatónak) – a Bánság népességszáma ettől gyorsabban nőtt, 1840-re elérte az egymillió főt (1.082.550 fő), 1869-re pedig 1.335.989 főre emelkedett – , akkor a természetes szaporodás (1716-1751: 20-25 ezer fő, 1751-1775: 40-45 ezer fő, 1775-1784/87: 25 ezer fő) összesen kb. 90-100 ezer fővel emelhette a Bánság népességszámát 1716-

1784/87 között. A spontán migráció 1716-1784/87 között a népességyarapodás (kb. 580-600 ezer fő) mintegy hetven százalékát tette ki, ez mintegy négyszázezer főt jelent. Erről az igen jelentős spontán migrációs folyamatról viszont alig rendelkezünk konkrét adatokkal.

III. A népesség etnikai és felekezeti összetétele

Az 1743. évi adóösszeírás szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német-román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű volt (Marjanucz L. 2002). Az adóösszeírás településeinek tételes felsorolása nem szükséges, elegendő arra a világhálón is megtalálható (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Banatul_la_1743.jpg) térképre utalni, amely ezen adatok alapján készült. A térkép szerint az 1580-as évekre kialakult helyzet 1743-ra sem változott jelentősebben, azaz a keleti, lugosi, karánsebesi és az orsovai körzetek tiszta román etnikumú területek voltak, a nyugatiak, a nagybecskereki, pancsovai, nagykikindai pedig tiszta szerbek. A középső rész, a verseci, lippai, temesvári, a csanádi, a csákovai ugyanakkor vegyes, szerb-román lakossággal rendelkeztek. Nem elhanyagolható azoknak a településeknek a listája, amelyekben németek (Perjámos, Németszentpéter, Fehértemplom, Újarad, Detta, Kudric, Újpécs, Zádorlak, Zábrány, Hidasliget), bolgárok (Vinga, Óbesenyő), olaszok és spanyolok (Szabadfalu, Jassenova, Merczyfalva), valamint vegyesen németek és románok (Karánsebes, Lugos) éltek. A fenti román nyelvű térkép azonban feltünteteti a német-szerb vegyes etnikumú településeket is (Temesvár, Versec, Pancsova, Nagybecskerek, Temesgyarmat, Lippa, Temesrékas), sőt Csákován – egyedülként az egész Bánságban – német-szerb-román vegyes népeiséget jelöl, utalva arra, hogy a Bánságban már a 18. század közepén sem voltak olyan letisztult etnikai határok, mint ahogy azt az adóösszeírás adatsora sejtetni engedti. Természetesen ellentmond annak a ténynek is, hogy 1737-ig a Bánság 54 helységébe hoztak telepéseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., számuk együttesen kb. 10.000 fő lehetett (*Milleker F. 1923*). A legnagyobb probléma, hogy a más forrásokból (lásd. Kókai S. 2010. 58-61. old.) egyértelműen jelzett III. Károly korabeli telepítéseket és a továbbiakban részletezett felekezeti megoszlást is figyelmen kívül hagyja (pl. Krassó-Szörényi hegyvidék bányavárosai) vagy ismert települések (pl. Orsova, Újmoldova, Stájerlak, Dognácska stb.) nem kerülnek ábrázolásra. A Bánság 18. századi etnikai összetételére vonatkozóan még egy ismert adatsorral rendelkezünk, amely Francesco Grisellini 1780-ban megjelent könyvében található (*2. táblázat*), mellyel kapcsolatos aggályaimat fentebb már említettem.

A korábbi korokhoz hasonlóan a lokális társadalmakban fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és az etnikai-vallásfelekezeti hovatartozás volt. A vallási szempontok hosszú időn keresztül fontos szerepet játszottak a Bánságba

betelepített lakosságnál is, így költözhetett a területre római katolikus vallású olasz, spanyol, vallon népesség. A bánági telepések vallási megoszlását a 18. század végéig a telepés falvakban alapított egyházak alapján lehet megbecsülni.

A Csanádi Egyházmegyéhez tartozó területen 1738-ban – különböző alapítási évszámmal – 29 római katolikus plébánia működött Baróti Lajos adatai szerint: Pancsova (1716), Orsova és Temesvár (1717), Karánsebes, Krassóvár és Lippa (1718), Versec (1720), Temesrékás és Freudental (1721), Nagybecskerek, Oravica, Újpalánka és Temesszlatina (1722), Freidorf (1723), Újarad, Denta, Temesgyarmat, Perjámos, Újpecs, Németszentpéter, Ruszova és Fehértemplom (1724), Újmoldova (1725), Deliblát és Rebenberg (1726), Markovec (1727), Temes-Palánka (1728), Guttenbrunn (1729) és Dognácska (1732).

A Bánágba II. József türelmi rendeletéig (1781. okt. 25) a falvakba protestáns felekezetűeket nem lehetett betelepíteni. II. József türelmi rendeletének hatására alakult református egyházközségek között új német telepés falu mindössze egy volt, a Temes vármegyei Rittberg. Az 1794-ben alakult egyházközség anyaegyháza volt a szintén új német telepés falunak, Moritzfeldnek.

Az evangélikus egyház 1791-ben alakult meg a Békés–Bánati Egyházmegye néven 12 bánági evangélikus egyházközséggel. II. József korabeli német telepések 24,4% evangélikus volt, közülük a Bánágba Liebling 1786-ban alapított evangélikus egyházközséget, Franzfeld 1792-ben, melynek népessége (120 család) Württembergből, Badenből és Svájcból érkezett (Sarnyai Csaba M. 2014). A Felvidékről az Alföldre áramló, többnyire evangélikus, új lakóhelyet kereső szlovákok migrációja csak a 18. század végétől érte el Torontál és Temes megyét, itt másodlagos telepítések váltak jellemzővé.

4. táblázat. A Bánág népességének vallásfelekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	Terület km ²	Település város	róm. kat.	evang .	ref. (fő)	ortodox (fő)	ortodox (%)	izr. (fő)	Össz. (fő)
Krassó	5230	8 223	15076	50	30	173000	92,3	44	18820
Temes	5743	5 180	40227	2000	120	172000	79,8	118	21554
Torontál	6863	4 111	46019	1500	150	103000	67,3	64	15308
Temesvár	36,5	1 -	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	17872,	18 514	105798	3610	275	452300	79,9	612	56607

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

A Bánág lakosságának pontos vallási megoszlását az 1784/87. évi népszámlálási adatok tartalmazzák (4. táblázat), amelyek alapján megállapítható, hogy a török hódoltság végére homogén ortodoxvallású bánági régió lakóinak 20,1%-a nyugati keresztény egyházhoz tartozónak vallotta magát, elismerve a római pápa fennhatóságát. A Bánági Határőrvidék adatai itt is hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e nélkül is nyolcvan százalék körüli, azaz nem jött létre katolikus régió a Bánágból, s e tényen a további telepítési hullámok sem változtattak érdemben. A vallásfelekezeti hovartartozás

tartós társadalmi jelentőségét mutatja, hogy az 1869. évi népszámlálás adatai szerint az összlakosság (1.336.832 fő) közel hatvan százaléka (790.552 fő) ortodoxvallású, s valamivel több, mint egyharmada (451.418 fő) római katolikus vallású volt. A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet.

Összegzés

A folyamatos betelepítések, a spontán migráció és a természetes szaporodás következtében a 18. század folyamán a Bánság népessége nagymértékben gyarapodott. A szervezett telepítések jelentőségét sokan értékelték és sokszor túlértékelték, a valóságban azonban nem hozott áttörést a Bánság etnikai-vallási térszerkezetében. A telepítési akciók egyik következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe hivatalosan a református magyarok csak 1734 után települhettek be, azonban a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezer római katolikus magyar költözött már 1716-tól a kialakuló városokba és falvakba. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet is jelentettek, de igazi értéket az emberi erőforrások jelentettek. E közösségek élő kulturális hidat jelentettek különböző, olykor nem is közeli vidékek között. A Bánság egy évszázad alatt a Kárpát-medence egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő szívóhatással.

Felhasznált irodalom

- Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közlöny XII. Budapest, p. 288.
- A. Krischan: Das Banat – Kaiserliche Provinz im Südosten 1718-1778. In: Österreich und die banater schwaben, pp. 33-46.
- Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. pp. 75-79.
- Baróti L. (szerk.) (1896-1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.
- Bálint S.: A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2
- Bálint S. (1970): Szaján. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei II. évf. 1970. július. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 88–92. o.
- Bodor A. (1914): A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra. Bp.
- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.

- Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). p. 463, p. 294.
- Buchmann K. (1936): A délmagyarországi telepítések története. Budapest.
- Czirbusz G. (1880): A dél-magyarországi bolgárok ethnographiai magánrajzai. Temesvár. p. 28.
- Czirbusz G. (1883): A krassován bulgárok. Földrajzi Közlemények. pp. 169-198.
- Czoernig, Karl (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. köt. Wien
- Daczer K. (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
- Danyi D. – Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Bp., p. 389.
- Dávid Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.
- Demian (1806): Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn und der dazugehörigen Lander. Wien
- Griselini, F. (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etno-regionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia. Bp.
- Hietzinger (1817): Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums, Wien.
- Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár pp. 1-16.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyiregyháza p. 421.
- Kókai S. (2014): A bánsági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája, Szeged. (In Press)
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 328.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra F. Múzeum Évk.. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.
- Milleker, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- Milin, Miodrag (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko - rumunskih odnosa), Temišvar,
- Möller von Karl (1924): Wie die schwabische gemeiden entstanden sind. Temesvár.
- R. Cretan (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár, p. 256.
- Sarnyai Csaba M. (2014): A katolikusok helyzete a Csanádi egyházmegyétől elcsatolt részekben a szerbiai Bánságban. Szeged, (In Press)
- Schimaska, Ernst (1918): Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungs in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien.
- Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- Thirring G. (1938): Magyarország népessége II. József korában. Bp.
- Tinta A. (1972): Colonizarile habsburgice in Banat. Temesvár.
- Tóth Pál P. (2002): Magyarország népessége 1850-től napjainkig. Korunk. 2002. febr.

Adalékok a 19. századi bánági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez

Additions to the socio-economic and settlement network role and significance of the 19th century installations of the Banat

Abstract

Despite the fact that the Banat was the most characteristic Hungarian settlement region besides Bácska, the number of rural Hungarians was increased not only by the settlements, but also by the agricultural workers' families and the landlords, as well as by the natural reproduction.

The inhabitants of the settlement villages of the Banat and their descendants, after several exchanges of economic and economic products, still try to meet the socio-political challenges and expectations of their ancestors, sticking to the traditions and heritage of their ancestors. The Hungarians of the tobacco gardener villages remained homogeneous, and the local Hungarian population was able to preserve the Hungarian language, customs and identity in its local environment - partly out of coercion. It is of paramount importance that only these villages annexed to Serbia and Romania were not reached by violent assimilation. In recent decades, however, it has become clear that the identity of these local small Hungarian communities has also been threatened or wound up. A significant part of the Hungarians living here left their local environment exodus, leaving everything that meant value, social rank or esteem for them. The decades since the change of regime have not been about them either, they have found themselves in a hopeless situation, where only the silent churches and abandoned cemeteries have kept their past for a while.

I. Bevezetés

A természeti és a társadalmi-gazdasági tényezők közvetlen vagy közvetett módon is hatással vannak a települések kialakulására és fejlődésére. Az ember megtelepülésére döntő hatást gyakorló, szerteágazó és komplex rendszerből a Bánásra vonatkozóan a 19. századi telepítések (pl. földesúri, kincstári/kamarai, állami stb.) sajátosságait és térstruktúráját emeljük ki. Azért e tényezőre helyeztük a hangsúlyt, mert ez jelentősen befolyásolta a többi – a települések kialakulása és fejlődése szempontjából szintén lényeges – tényezőcsoportot, ezáltal fontos indikátor lehet a régió 19. századi településhálózati sajátosságainak feltárásában és elemzésében. A bánági telepítéseknek bőséges szakirodalma van (pl. *Baróti L. 1896, Bodor A. 1914, Borovszky S 1911, ill. 1909, Buchman K. 1936, Möller von Karl 1924, Marjanucz L. 2002* stb.).

Azonban más és más szempontok szerint közelítette meg és értékelte e problémakört a magyar, a német, a szerb és a román történetírás. A bánági településállományt gyarapító telepítések – különösen a dualizmus korabeli magyar állami telepítések – megítélése napjainkig vitatott. A szerb és román földrajzi és politikai munkák egyértelműen az elmagyarosítás és az erőszakos asszimiláció bástyaiként tekintettek e telepítésekre (pl. *Tinta A. 1972, R. Cretan 2006, M. Miodrag 1995 stb.*), s e falvak lakóit Trianon után az utódállamok diszkriminációk egész sorozatával sújtották (*Jakabffy E. 1939*). Az erőszakos elmagyarosításra leegyszerűsített sztereotípiák még a Bánágban sem állja meg a helyét, s – vizsgálataink alapján is – ettől társadalmilag és gazdaságilag egyaránt differenciáltabb kép bontakozik ki. Mindezekben túlmenően azt is hangsúlyozni kívánjuk, hogy hasonló telepítési akciók a korabeli Európa számos országában zajlottak (pl. Nagy-Britanniában az 1882. évi Allotments Act, Németországban 1886-ban önálló hatóságot /*Ansiedelungskommission*/ szerveztek az állami telepítési tevékenység ellátására, különös tekintettel Kelet-Poroszországra stb.). A bánági telepések 19. századi száma és aránya pedig nagyságrendekkel el is maradt a 18. században lezajlott – a bécsi udvari kamara által irányított – telepítések volumenétől.

II. A 19. századi bánági telepítések előzményei

A három nagy 18. századi telepítési hullám (1722-1735, 1762-1776, 1782-88) között is folyamatos népességbeáramlás zajlott, legfeljebb egy-egy időszakban tömegesebb beáramlás következett be a telepítési pátensekben egyre inkább kibővülő kedvezmények hatására (*Kókai S. 2010*). 1768-ban gróf Clary lett a bánági adminisztráció új elnöke, s ezzel egy időben kezdődött a tartomány felmérése (*Landesmappirung*), ez az első katonai felmérés, mindez a bánági úrbérrendezés területi alapú megvalósításának kezdetét is jelentette. A maradványföldeket és a még osztatlan földeket haszonbérbe adták vagy újabb telepes falvakat hoztak létre. Közismert, hogy a legkorábbi szabályos alaprajzú településeket a tiszai és a marosi határőrvidék felszámolásakor (1751-től) a Bánágba áttelepített szerbeknek (10 település, a későbbi /1774-1876/ kiskindai szabad kerület) és a betelepített sváboknak (németeknek) alakítottak ki.

- Az első telepítési hullám eredményeként 1737-ig a Bánág 54 helységébe hoztak telepéseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., s számuk együttesen kb. 10.000 fő lehetett (*Milleker F. 1923*).
- Szerb telepek (pl. *Begaszentgyörgy /1723/, Deliblát /1733/, Karlova /1740/ stb.*) és korai román betelepülés (pl. *Delta /1717/, Lippakeszi /1723/, Sáralfalva /1718/ stb.*) is történt, amely jelentősen emelte a Bánág népességszámát (*Kovács G. 1998*).

- 1737/38-ban a török elől Olténiába menekült mintegy 300 katolikus bolgár család települt a Bánságba, akiket Vingán, Óbesenyőn, Bodrog és Szöllős pusztákon, ill. a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le (*Borovszky S. 1909*).
- 1750-60 között a Tisza-Marosi Határőrvidék felosztásakor több ezer szerb települt át a Bánságba (pl. Nagyszentpéter, Csernye, Csenta stb.), de ekkor duzzadt fel a későbbi kikindai szabad kerület településeinek (pl. Melence, Beodra, Mokrin stb.) népességszáma is (*Kovách G. 1998*).
- 1762-76 között a második nagy telepítési hullám idején 29 új településre 3657 családot, 26 új telepítéssel nagyobbított falvakba 1845 családot, azaz összesen 5502 családot telepítettek le zömmel német-francia nyelvterületről (*E. Schimska 1918*), amely az átlagos családszámot figyelembe véve kb. 25 ezer főt jelenthetett. Az Elzász-Lotharingiából érkezett franciák dél-magyarországi központja Szenthubert (1771) lett, de ők szállták meg Garabos (1764) Trübswetter (1772), Souldturn (1771), Charleville (1770) és Szöllős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi, ill. a párizsi, a metzi és a besanqoni egyházmegyéből származtak (*Marjanucz L. 2002*).
- 1762-71 között jelentős román (pl. Babsa, Temeskutas, Fény, Temeskubin, Temespéteri stb.) és szerb (pl. Klári, Kismargitta, Kisoroszi, Nagybecskerek stb.), valamint szórványos magyar (pl. Törökkanizsa, Csóka, Temesvár stb.) és horvát (pl. Ópáva stb.) betelepülés is megindult (*Kókai S. 2014*).
- 1762-68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Bánságba (*Magyar Katolikus Lexikon*).
- Az 1782. évi telepítési pátens hatására a felmérések adatai alapján – a II. József uralkodása idején lezajlott – harmadik telepítési akció telepeseinek 39,3%-a a Bánságba költözött. A 2988 feljegyzett család és telepes lista alapján kapott 4,46 fő/család statisztikai átlag szerint mindez 13.326 fővel gyarapította a bánsági három vármegye lakosságát (*Czoernig 1857*).

Az udvari kamara által irányított betelepítési folyamat német telepes falvai közül a legkorábbiak: 1766: Billéd 254 házzal, 1768-1769: Grabác, Bogáros 200-200 házzal; 1770-1771: Kisjécsa 100 házzal, Mastert és Heufeld 78-78 házzal, Charleville és Souldturn 62-62 házzal, Albrechtsdorf 80 házzal, Marienfeld 124 házzal, Ostern 50 házzal, Gottlob és Trübswetter 200-200 házzal. készült el. Ezek mindegyike a Bega és a Maros között húzódó un. Haide területén található, amely a Bánság egyik legjobb minőségű löszön kialakult csernozjom talajaival jellemezhető (*Kókai S. 2010*). E folyamatba illeszthetők a meglévő mezővárosokhoz és falvakhoz történő hozzátelepítések (pl. Sáfalfvához Új-Sáfalfva, Szerb-Csanádhoz Német-Csanád, Szerb-Nagyszentmiklóshoz Német-Nagyszentmiklós, Oláh-Lugoshoz Német-Lugos stb.).

A felvilágosult abszolutista Habsburg uralkodók által is támogatott telepítési akciók a 18. század végére lezárultak, mindazok ellenére, hogy I. Ferenc uralkodása idején még francia menekültek, cseh bányászok és tiroliak is érkeztek a Bánság területére. A napóleoni háborúkkal új lehetőségek adtak lendületet a bánsági telepítéseknek, amelyekben a súlypont a belső – országon és régióon belüli – telepítésekre helyeződött. A társadalmi-gazdasági mozgatórugók is alapvetően megváltoztak, s a bánsági telepítéseket a 19. század derekáig egy új növény, a dohánytermesztés generálta. A dohány igazi gazdasági áttörést külső hatásra ért el, s csak akkor vált sikernövényvé vidékünkön, amikor az amerikai függetlenségi háború, a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk tartós európai hiányt és ellátási zavarokat okoztak. E növény országos és regionális társadalmi-gazdasági jelentőségét fokozta a II. József által 1781-ben bevezetett dohánymonopólium.

III. A 19. századi bánsági telepítések sajátosságai 1848-ig

A dohány megkülönböztetett helyet foglalt el a Bánság 19. századi társadalmi-gazdasági életében. Gazdaságtörténeti jelentősége mellett közvetve a régió településtörténetére, hódoltság utáni újranevesedésére is jelentős hatást gyakorolt. A Bánság 18-19. századi újranevesedésében és a „szögedi nemzet” ismételt térhódításában a dohánytermesztő magyar kertészek kiemelkedő szerepet játszottak (*Bálint S. 1974*). A 19. század első felébe a Szegedről, illetve Csongrád és Csanád vármegyékből kirajzott telepések számára a dohánytermesztés egyfajta kitérési lehetőség is volt a szabad paraszti állapot felé, hiszen nem jobbágyi kötöttségben, hanem kertrendszerben művelték, és utána nem kellett tizedet fizetni, csak a megállapított bért. A dohány munkaigényes növény, ezért robotban művelteni nem lehetett. A növény hosszú tenyész-időszaka miatt érthető, hogy az új növény termesztése a nyomáson kívüli földeken, az un. allodiális területeken, illetve a kincstári területeken (jellemzően az überlandokon) jelent meg.

Magyarországon 1850-ig a dohánytermesztést nem akadályozták, s az ezzel járó korlátozások sem voltak. Ezért a Habsburg Birodalom legfontosabb dohánytermesztő területe a Magyar Királyság – ezen belül a Délvidék – lett. Ez utóbbi tény elösegítette, hogy a termelésre legalkalmasabbnak a kötött fekete talajokat tartották és olyan területeket, ahol bőségesen állt rendelkezésre szabad földterület, ugyanis a dohány rendkívül kizsarolja a talajt, ezért néhány év után talajváltás szükséges. A Bánság és a Bácska nagy kiterjedésű alacsony népsűrűségű térségei és kamarai tulajdonú feketeföldjei egyaránt megfeleltek e feltételeknek. A bánsági dohánytermesztés egyik legfrekvenciáltabb területévé Torontál vármegye, s ezen belül a Marosszög vált (*Kókai S. 2016*). A Marosszög kincstári területein települt első kertészségek egyike Szőreg volt, ahol 100 család telepedett le, de a régió más településeire (pl. Százegyház,

Klárafalva, Deszk, Szentiván stb.) is érkeztek szegediek, azonban az 1770-es évekig csak szórványosan. A korabeli kéziratos térképek alapján az is megállapítható, hogy ekkor még néhány kertész volt egy-egy településen és nem teleszerűen éltek.

Az 1780-as évektől meginduló tömeges kitelepüléskor az un. torontáli mintát vették át valamennyi dohánykertész-telep kialakításakor. Az un. „numerusus feles” torontáli dohánykertészségek, nagyobb kertésztelekkel (numerussal) rendelkeztek, mint más vármegyeiek (pl. Csanád, Arad stb.), így a kertészek a dohány mellett meg tudták termelni az önellátáshoz szükséges élelmiszereket. Megfelelő állattalománnyal, gazdasági felszereléssel, saját tulajdonukban levő épületekkel és házzal is rendelkeztek, azaz vagyonosabbak voltak, de kiszolgáltatottabbak is. Egy-egy kertész telke 12 kat. hold (1600 négyszögöllel számítva) szántóból, 1,5 kat. hold kaszálóból, 1,5 kat. hold legelőből, 1 kat. hold belső telekből állt. Három kat. holdon feles gazdálkodásban dohányt voltak kötelesek termelni (*Mandis J.1866.*), azonban a családi munkaerő ennyit nem tudott megművelni, ezért a kötelező dohány beültetést egységesen megfelezték: 1,5 kat. hold/év. A termés felét kellett leadni, azonban a másik felére is elővásárlási joga volt a kincstárnak.

A fenti viszonylag kedvező feltételek óriási lendületet adtak a délvidéki telepítéseknek és a dohánytermelés felfuttatásának. Az osztrák jövedék (Appaldó) 1783-tól 1818-ig 4.287.674 bécsi mázsa dohányt vásárolt össze Magyarországon, s így egy évre átlagosan 120.779 bécsi mázsa esett (*Milhoffer S. 1904*). Szeged szerepe már ekkor is kiemelkedő volt (a város határában bizonyíthatóan 1719-től már termeltek dohányt). Vedres István leírásából ismert, hogy 1799-ben 40 ezer bécsi mázsa dohányt vásároltak fel az Appaldó ügynökei, amely 1809-re 60 ezer bécsi mázsára (*Schwartner J. 1809. 336. o.*), az 1810-es évek közepére 100ezer mázsára emelkedett (*Reizner J.1895. 499.o.*).

A dohánytermesztés települési szintű nagyságrendjéről azonban csak szórványos adatok maradtak fenn. 1787-ben Gyálán 340, Szőregen 180, Újszentivánon 140 bécsi mázsa dohány termelt. 1801-1806 között az őszentivániak 94 kat. holdon termesztettek dohányt, s átlagosan évi 860 bécsi mázsa dohánytermést takarítottak be (*Bálint S. 1974*). A dohánytermesztő telepes falvak (*1-2. táblázat*) és népesebb puszták (*3. táblázat*) azonban jelentős betelepítésről és gazdasági tevékenységről is tanúskodnak. A gazdasági racionalitás – elsősorban a munkaerőhiány és a munkaerő- és szakértelem igényes dohánytermelés – felülírta a politikai szándékot és akaratot, így 1773-77-től megkezdődhetett a magyar dohánykertészek beáramlása és sajátos identitású közösségeik kialakulása.

Ismereteink szerint az első dohánykertész falu Hódegyháza, mely 1760-ig pusztá volt, ekkor azonban a temesvári igazgatóság Szeged környéki magyarokból telepített ide szerződéses községet. Magyar dohánykertészek érkeztek 1773-ban négy (Kisbéb, Porgány, Magyarkeresztúr, Magyarmajdán),

1777-ben három (Klárafalva, Ószentiván, Rábé), 1782-89 között újabb három (Egyházaskér, Kanizsamonostor, Magyarpadé) leendő község területére. 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített (Újhely, Podlokány, Kis-Sziget, Verboviczi-Sziget), ahol félévszázad alatt a magyarok száma annyira megszorodott, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra, azonban e telepek az 1848/49-es harcokban zömmel elpusztultak (3. táblázat). A szerződéses dohánykertészek beáramlása az 1840-as évekig folytatódott (2. táblázat), melynek eredményét Fényes Elek 1839-ben írt munkájában az alábbiakban foglalta össze:

1. táblázat. A Bánság néhány dohánytermesztő településének népességszáma (1784/87-1910)

Települések	A település alapítása	Népességszám (fő)				Népességszám változása (%) 1784/87-1870	Népességszám változása (%) 1870-1910
		1784/87	1851*	1870	1910		
Batthyányháza**	1773	53	92	230	155	434,0	-32,6
Keglevichháza	1844	-	na.	1071	1191	-	11,0
Magyarkeresztúr	1773	173	758	615	687	355,5	11,7
Porgány	1773	130	202	762	980	586,2	28,6
Bolgártelep	1844	-	na.	558	725	-	29,9
Hódegyháza	1760	-	1364	1776	1848	-	4,1
Magyarpadé	1784	-	na.	1601	1998	-	24,8
Feketető	1830	514	660	870	1101	169,3	26,6
Egyházaskér	1789	-	486	738	861	-	16,7
Magyarmajdán	1773	295	688	750	758	254,2	1,1
(Kis)Sziget	1785	-	80	161	-	-	-
Podlokány	1785	-	96	120	-	-	-
Fejéregyháza	1804	-	268	327	247	-	-24,5
Rábé	1777	172	322	431	478	250,6	10,9
Kanizsamonostor	1782	-	366	542	329	-	-39,3
Ószentiván	1777	-	354	973	1472	-	51,3
Kübekháza	1844	-	na.	1705	1817	-	6,6
Ferencszállás	1830	-	202	406	404	-	-0,5
Klárafalva	1777	86	234	331	570	384,9	72,2

* Fényes E. Magyarország geográfiai szótára (1851) alapján

** 1784/87-ben Kisbék adatai

Forrás: Fényes E. (1851) és a népszámlálások adatai alapján a szerzők szerkesztése

2. táblázat. A bánsági dohánykertész községek néhány jellemzője (1776-1899)

Település	Alapítás éve	Telepítés oka	Telepek származása	Kiosztott telepek	Birtokok száma és birtoknagysága (kat. hold) 1899-ben					
					0-1	1-5	5-10	10-15	15-20	20 <
Térvár	1776	katonai ellátás	Szeged	95	7	13	16	2	1	2
Mészdorgos	1827	erdei fuvarozás	Sistarovecz	30	0	4	24	7	1	0
Ószentiván	1785	dohánytermesztés	Szeged	99	95	141	44	13	32	6
Magyar-szentmárton	1806		-	114	109	52	41	37	16	9
Német-szentmihály	1807		-	276	163	66	49	17	28	15
Ürményháza	1817		K.kunmajsza Apátfalva	350	139	24	25	61	14	39
Majlátfalva	1820		22 község	367	126	187	216	18	65	32
Újszentpéter	1843		N.szentpéter Perjámos	98	26	10	28	0	31	17
Kistelep	1843		Perjámos Varjas	67	8	10	15	2	20	8
T.kovácsi	1843		T.gyarmata	115	73	56	10	0	32	16
Újhely	1844		-	90	52	59	25	9	25	17
Keglevichháza	1844		-	126	78	9	6	3	19	29
Kübekháza	1844		-	245	206	81	81	13	42	40
Aurélháza	1845		M.szentmárton	119	92	42	18	25	3	52

Forrás: Brenner M. (1904) alapján a szerzők szerkesztése

„Dohánytermesztéssel több ezer család foglalatoskodik, úgy hogy Torontál vármegye 41 nagy népesített pusztáin (ezek közül 37 magyar, 1 német, 1-1 magyar-szlovák, magyar-bolgár, magyar-szerb) csaknem mind dohánytermesztők laknak, s ezek leginkább magyarok. A torontáli dohány szegedi név alatt jön kereskedésbe, mégpedig oly nagy mennyiségben, hogy erre nézve talán egyedül Szabolcs és Tolna vármegyék vetekedhetnek vele.”

A dohánykertész telepek nagy része a 19. század során önálló településsé vált. E települések benépesítése, templomainak megjelenése (ezek egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé is váltak) és elterjedésük eltérő idősíkjai jelzik számunkra a régióban élő közösségek gazdasági és mentális erejét, etnikai-vallási identitását és térbeli kiterjedésük változásait. A dohány településföldrajzi szerepét érzékelteti, hogy az önálló településig eljutó telepek szinte mindegyikének (pl. Kisbáb, Kisziget, Ószentiván stb.) régi vagy új pecsétképein dohánylevelet látunk és a feldolgozáshoz szükséges eszközöket. A dohánykertész telepek alaprajzát tekintve megállapíthatjuk, hogy együtcs utifalvakként funkcionáltak (pl. Ferencszállás, Térvár stb.), illetve szabályos alaprajz (pl. Kübekháza, Keglevichháza stb.) jellemezte őket. A dohánykertész

telepek lakói eleinte kétlaki életet folytattak, majd néhány év után – néhány kivételtől eltekintve – végleg elszakadtak a népesebb helységektől.

3. táblázat. A Marosszög dohánytermelő pusztái (1839)

Pusztá neve	Településhez	Közigazgatási önállóság	Lakóházak száma	Népesség szám	Földbirtokos család
Aranyhegy	Szanád	-	15	106	Áldássy
Kis-Béb	Óbéb	1891-ig	10	92	Batthyány
Budzsák	Törökkanizsa	-	50	604	Szerviczky
Ferencszállás	Deszk	1838-tól	52	202	Gerliczy
Fejéregyháza	Óbéb	1858-1884	29	268	Batthyány
Hodics és Jazova	Tizsaszentmiklós	1844-től	164	1364	József nádor
Imretelek	Csóka	1880-ig	29	156	Marczibányi
Porgány	Nagycsanád	1861-től	32	202	Nákó
M.keresztúr	Óbéb	1870*	87	758	Batthyány
Klárafalva	Deszk	1838-tól	30	234	Gerliczy
Majdán	Óbéb	1870*	41	688	Batthyány
K.monostor	Csóka	1870*	44	366	Marczibányi
Podlokány	Óbéb	1945 után	12	96	Batthyány
Rabé	Szőreg	1900-tól	34	322	Kamara
Ószentiván	Szőreg	1870*	64	354	Kamara
Kis-Sziget	Óbéb	1892-ig	12	80	Batthyány
Térvár	Szőreg	1892-ig	23	174	Kamara
Lőrinczfalva	Csóka	1854-1954	12	70	Marczibányi
Vedresháza	Szőreg	-	26	230	Kamara
Egyházaskér	Csóka	1848-tól	57	486	Marczibányi
Verboviczi-Sziget	Óbéb	-	16	126	Batthyány
Újhely	Óbéb	-	10	78	Batthyány
Összesen	-	-	849	7056	-

*1851-ben még nem, 1870-ben már önálló községek.

Forrás: Fényes E. (1839, 1851), ill. Népszámlálás (1870) alapján a szerzők szerkesztése

A tanyarendszertől való elkülönülés karakteres jegyei közé tartozott, hogy a kertészetek nem alkottak zárt gazdasági egységet, specializált termelésüknek köszönhetően napi szükségleteiket máshol keresték vagy vásárolták meg. Területileg sem voltak oly erősen szétszórva.

IV. A dualizmuskori kincstári és állami telepes községek differenciálódása a Bánságban

Az 1848 évi jobbágyfelszabadítás és az első telepítési törvény (1873. évi XXII. tc.) megalkotása közötti időszakban mindössze néhány bánsági településre érkeztek telepések. A létrejött telepes községek a vallás- és tanulmányi alap Temes vármegyei uradalmain létesült. Ezek: Ötvösd (1868), Józsefszállás (1868) és Magyarpádé (1870). Magán-telepítés csak egy történt, 1868-ban, a Sándor közalapítványi bérlő által létesített Torontálkeresztesre érkeztek telepések. Ezek a telepítések – miként a dualizmus egész időszaka alattiak – már más mozgatórugók alapján zajlottak. Megjelentek a szociális, a humanitárius és az etnikai szempontok is, olykor több tényező együttesen érvényesült. Az 1890-es évekig alapvetően a földéhség, a birtokaprózódás és a humanitárius okok domináltak a telepítések szervezésekor és megvalósításakor.

A vizsgált időszakban a telepítő egyaránt lehetett magánszemély, egyesület, pénzintézet vagy közjogi jogalany (pl. az állam, törvényhatóság, község stb.). A telepítvények/telephelyek állhattak csak beltelkekből vagy csak külső, közösen használt földekből, illetve mindkettőből. Az állami telepítésnél nem csupán a föld művelését lehetővé tevő, magánjogi jellegű jogviszonyokat kellett jogszabályilag rendezni, hanem annak a járulékos kérdéseivel – például a megfelelő közigazgatási aktusokkal – is szükséges volt foglalkozni, ami megnehezítette a telepítéseket. Szintén nehezítette a telepítéseket, hogy zömmel tökeszegény telepések vettek vagy béreltek földeket, így a vételárat és/vagy a bérleti díjat nem az ingatlan rendelkezésükre való bocsátásakor, hanem részletekben, a tényleges hozadéki érték alapján, később kellett megfizetniük.

Az 1873. évi XXII. tc. és az azzal összefüggő földadómentességet biztosító 1875. évi VII. tc. nyomán megélénkült a telepítési tevékenység, különösen azért, mert a 1873. évi törvény önkéntes megváltás esetén tulajdonosokká tette a haszonbéres telepéseket, akik a volt földesúri szabad rendelkezés körébe tartozó, nem úrbéres földeken telepedtek meg, akkor ha így község is keletkezett. Ezeket eredetileg és túlnyomó részben munkások lakták, ahol a földbirtokos a munkaerő megtartása érdekében a tartós megtelepedésre ingatlant biztosított. E földek használata 1873-ig csupán földhaszonvétel keretében történt, amely után természetbeni járadékot kellett szolgáltatni (napszám, terményhányad), azt követően azonban a határozatlan idejű vagy „örök időkre” szóló szerződéssel átengedett ingatlanokat a telepítvényesek megválthatták az évi járandóságuk húszszoros összegének megfizetése által. A telepések vásárolt földjeik értékét 20 év alatt voltak kötelesek törleszteni évi 5 százalékos kamattal. A vételárban szabad alku alapján egyezkedhettek, mely a kincstári birtokoknál jóval – átlagosan 35%-kal – meghaladta a forgalmi értéket. A telepítvények alapvetően továbbra is munkás-telepként funkcionáltak, ahol a telepések zömmel szegény parasztokból és napszámosokból álltak (2. táblázat). Az alapításkor kiosztott telepek száma és birtokok nagysága jelzi a földbirtok aprózódás folyamatát is, így az egy-két katasztrális holdnyi „földbirtokból”

történő megélhetést a dohánytermesztés lehanyatlása után gyakorlatilag lehetetlenné tette. Megélhetésük és anyagi helyzetük bizonytalan volt, „saját gazdaságuk” mellett kénytelenek voltak minden lehetséges munkát elvállalni.

Az említett két törvény hatására ismét jelentős telepítési mozgalom bontakozott ki a történelmi Magyarországon, amelynek súlypontja a Délvidék volt, s ezen belül a bánsági vármegyék (4. táblázat). Így 1876-ban létesült magyar, szlovák és bolgár telepésekkel Torontál-Erzsébetlak. Ekkor bővült ki Mokrin német és magyar, valamint Bánlak magyar telepésekkel. 1881-ben alapítják német és magyar telepések Gizellafalvát. 1881-ben létesült Szapárfalva magyar és Józseffalva német telepésekkel, valamint kibővült Ó-Telek. Fellendíti a telepítéseket 1883-ban a törvényhozásnak a pénzügyminiszter számára adott felhatalmazása, amelynek értelmében a kincstári telepváltság tartozások fedezésére 13 millió 600 ezer korona záloglevélkölcsönt vehetett fel. Kiemelkedően fontos volt az az intézkedés, hogy ettől az időponttól a telepések 36–42 év alatt törleszthették a vételárat.

Az új rendelkezéssel egy időben alakult meg magyar és német telepésekkel Bethlenháza, németekkel Istvánfalva és 1888-ban Izgár és Érszeg magyar telepésekkel. 1891-ben létesült Újszentes és 1883-ban Bodófalva magyar telepésekkel. Ezek a községek a kincstár és részben a vallás- és tanulmányi alap birtokain létesültek. Közismert, hogy a telepes-birtokokat egyenlő mértékben juttatta az állam a magyar és nemzetiségi földigénylőknek, a telepítési akció nemzeti célkitűzést nem tartalmazott. A telepítéseknél csak az anyagi szempont volt döntő, aki a vételár tíz százalékát le tudta fizetni, telephez jutott. A telepések számára nyújtott állami kedvezmény az volt, hogy két-három évig adómentességet élveztek, viszont kötelesek voltak községházat, templomot, pap-lakot, iskolát, valamint egyéb középületeket záros határidőn belül saját költségükön építeni, illetve házaikat tűzkár ellen biztosítani.

A telepítés céljai változatosak (pl. árvízkárosultak biztonságosabb helyre költöztetése, népesség megosztása a földbirtok aprózódása miatt, csángók visszatelepítése a Kárpát-medencébe stb.) és a megvalósítás is alapjaiban tért el a korábbiaktól. Amennyiben nem a zsellérek földhöz juttatása volt a cél (pl. Ószentiván, Újvár stb.), akkor életképes kisparaszti gazdaságok kialakítására törekedtek (5-16 hold közötti földbirtokok). Mindezt az is alátámasztja, hogy a telepes falvak alapítása után egy generációval (1899-ben) a birtoknagyság megmaradt az eredeti állapotban (pl. Székelykeve, Bodófalva, Felső-Muzslya stb.) vagy az alapításkor kimért földbirtokok domináltak.

Az állami telepítések esetében újabb változást jelentett, az 1894. évi V. törvénycikk, amely a telepítések tőkefedezetét biztosítandó a földművelésügyi miniszter rendelkezésére hárommillió forintot bocsátott.

4. táblázat. Néhány bánsági telepés község jellemzői (1873-1899)

Település	Telepítés/ Alapítás éve	Telepítés célja	Telepések származása	Kiosztott telepek száma és nagysága	Birtokosok száma és a birtok nagysága (kat. hold) 1899-ben					
					0-1	1-5	5-10	10-15	15-20	20 <
Szapárfalva	1881	áttelepítés	Albrechtsdorfi árvíz-károsultak	296 (5-16 hold)	107	114	95	102	49	14
Gizellafalva	1881	áttelepítés	Elisenheim árvíz-károsultak	215 (11 hold)	82	87	42	110	5	21
Újvár +	1880	áttelepítés	Königsdorf árvíz-károsultak	233 (7 hold 600 ö)	77	112	143	20	4	2
Józseffalva	1881	népesség megosztás	Torontál vármegye	310 (10 hold)	138	97	131	26	21	21
Bethlenháza	1882	népesség megosztás	Zichyfalva	174 (8 hold 880ö)	13	97	33	78	9	17
Bodófalva	1883	népesség megosztás	Makó és vidéke	212 (16 hold 800 ö)	0	0	0	0	212	0
Istvánfalva	1882	népesség megosztás	Novoszellő	73 (13 hold 660 ö)	15	21	26	24	1	16
Ó-Telek +	1881	népesség megosztás	Torontál vármegye	134 (7 hold 800 ö)	12	2	108	2	9	1
Ószentiván +	1880	-	zsellérek	60 (n.a)	128	2	1	0	0	0
Torontál- Erzsébetlak	1876/ 1887	népesség megosztás	Torontál vármegye	308 (10 hold)	95	2	167	59	1	5
Vadászerdő	1892	népesség megosztás	Szentes	137 (n.a.)	0	11	26	29	25	105
F.-Muzslya +	1890	népesség megosztás	Torontál vármegye	420 (14 hold 1100ö)	0	0	0	420	0	0
Székelykeve	1882	csángók visszatelep	Bukovina	570 (15 hold)	0	0	0	570	0	0
H.falva	1882	csángók visszatelep	Bukovina	410 (10 hold)	62	28	274	57	10	1
Sándoregyháza	1882	csángók visszatelep	Bukovina	437 (10 hold)	72	87	235	61	20	12

+ hozzátelepítések

Forrás: Brenner M. (1904) alapján a szerzők szerkesztése

Ebből az összegből célkölcsonöket nyújtottak a telepéseknek azzal, hogy csak a törvényben megnevezett célokra: birtokvásárlásra, telepés ház emelésére vagy talajjavításra lehetett fordítani. A kedvezményeket és az egyéb telepítési költségeket a tőke után beszedendő 4 %-os kamatból fedezték. A telep vételárának összege de jure megegyezés tárgyát képezte, de facto azt az államkincstár határozta meg. Ugyanakkor a telepés már az első vételárrészlet megfizetése után tulajdonjogot szerzett az egész ingatlanon (telepen), amelyet a telekkönyvbe is be kellett jegyezni a még hátralévő összeggel megterhelve. Az 1894. évi V. törvénycikkkel megalkotott telepítési törvény indokolása már hangsúlyozza a nemzeti és szociális szempontot, de azt távolról sem akarja a

nemzetiségek rovására érvényesíteni, csupán addig megy el, mint az minden államnak kötelessége nemzetével szemben. A törvény külön szabályozta a magán- és az állami telepítéseket. A telepítőnek a középületek, iskola, egyház épületeinek a céljára a telep összes területének öt százalékát köteles ingyen átengedni. A belső telkek terjedelmének legalább 400 négyszögölnök kell lennie, a külső birtok nagysága 10-től 80 holdig terjedhet. A vételár szabad megegyezés tárgyát képezi, de a törvény kötelezi a telepítőt arra, hogy házépítési célokra telephelyenként 400 forint összegű kölcsönről gondoskodjék, legfeljebb 5%-os kamatra. A magántelepítéshez hatósági engedély szükséges.

A fenti törvény alapján megindított állami telepítések útján – magán-telepítések nem is történtek – a következő községek bővültek ki hozzátelepítéssel – új községek alapítására már nem került sor (!) – a Bánságban: 1899: Temesrékás; 1903: Mosnica, Sztancsófalva, Babsa, Facsád; 1904: Begamonostor, Bálic; 1905: Felső-Muzslya; 1909: Begahosszúpaták; 1910: Nőrincse, Vásáros.

A telephelyek nagysága 15–37 k. hold között változott, átlag 24 k. holdat tett ki, a belső telkek nagysága 600–1600 négyszögöl között változott. A földárak 100–400 korona között mozogtak. Egy telepes-ház felépítése 1330–1700 koronába került, ebből az összegből a kincstár 800 koronát előlegezett, a többletet a telepesnek előre kellett lefizetnie. A telepek átlagos vételára 6000–8060 korona között mozgott, amit 50 év alatt kellett letörlesztenie négyszázalékos kamattal, de az első két évben tőketörlesztés nem volt, csak a kamatokat kellett fizetni. A telepes földek háromnegyede szántó volt, melyhez 3–5 hold közlegelő járult. A telepek feléhez még 1–3,5 hold erdő és helyenként némi kert és szőlőterület is járult. E telepítések alkalmával a kincstár 1908-ig 140.000 koronával járult hozzá a középületek költségéhez, az 1900-as években pedig már gondoskodott a telepes házak felépítéséről, amelynek költségét a föld vételárával együtt törlesztették a telepesek. A telepítések szinte kizárólag meglévő községek mellett, hozzátelepítéssel valósultak meg. Ennek oka az volt, hogy a kincstár már korábban eladta birtokait és nem rendelkezett olyan területekkel, amelyek telepítések céljára alkalmasak lettek volna, sőt a legtöbb esetben a kincstárnak is vásárlás útján kellett a megfelelő területről gondoskodnia.

IV. Összegzés

A nagy telepítések ideje a 18. század végére elmúlt, a 19. századi bánssági telepítések már csak a parasztság lépésről-lépésre való birtokszerzését mozdította elő. A telepítések legfontosabb nemzeti feladatának annak kellett volna lennie, hogy a 18. századi telepítésekből kimaradt magyarság is országos számarányának megfelelően földhöz jusson a Bánságban. Ez az elv azonban csak az 1890-es évektől kezdve érvényesült, korábban a nemzeti szempontokra való tekintet nélkül egyformán telepítette a magyar kormány a nemzetiségeket a

magyarsággal, ezért a telepítések révén alig javult a bánági magyarság arányszáma. Mindazok ellenére, hogy a Bánág – a Bácska mellett – a legjellegzetesebb magyar telepítési régió volt, a falusi magyarság számát nem is csak a telepítések növelték, hanem a telepesek mellett a mezőgazdasági munkáscsaládoknak és az uradalmi cselédeknek, valamint a természetes szaporodásnak is jelentős szerepe volt. A Bánág telepes falvainak lakói és leszármazottaik többszöri gazdasági-gazdálkodási termékváltás után napjainkig ragaszkodva őseik hagyományaihoz és örökségéhez igyekeznek megfelelni a társadalmi-politikai kihívásoknak és elvárásoknak.

A dohánykertész falvak magyarsága homogén maradt, a helyi magyar lakosság itt őrizhette meg – részben kényszerből – napjainkig lokális környezetében magyarságát, nyelvét, szokásait és identitását. Kiemelkedő jelentősége van annak, hogy csak ezeket a Szerbiához és Romániához csatolt falvakat nem érte el az erőszakos asszimiláció. Az elmúlt évtizedekben azonban egyértelművé vált, hogy e helyi kis magyar közösségek identitása is végveszélybe került, illetve felszámolódott. Az itt élő magyarok jelentős része exoduszerűen elhagyta lokális környezetét, ott hagyva mindent, ami számára értéket, társadalmi rangot vagy megbecsülést jelentett. A rendszerváltozás óta eltelt évtizedek sem róluk szóltak, reménytelen helyzetbe kerültek, ahol szebb napokat megélt múltjukat napjainkra már csak a néma templomok és elhagyott temetők őrzik ideig-óráig.

Felhasznált irodalom

- BANNER J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. pp. 75-79.
- BARÓTI L. (SZERK.) (1896-1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.
- BÁLINT S. (1974): A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népélete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2.
- BODOR A. (1914): A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra. Bp.
- BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). p. 463, p. 294.
- BRENNER M. (1904): A Dél-Alföld telepes községei. Magyar királyi kincstári és állami telepítvények átnézeti térképei (155 db), Budapest.
- BUCHMANN K. (1936): A délmagyarországi telepítések története. Budapest.
- CZOERNIG, KARL (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet. Wien.
- DACZER K. (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.

- DEYÁK J. (1826): Gyökeres rendszabások a dohánynak termesztéséről, és a dohány és tobák leveleinek megneveléséről. Pest, 1826. p. 19.
- FÉNYES E. (1839): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben, 4. kötet. Pest. Trattner K. Torontál vármegye, Törökkanizsai járás, pp. 398-404.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV- köt.
- JAKABFFY E. (1939): A bánági magyarság húsz éve Romániában, 1918–1938. Budapest, 1939.;
- KÓKAI S. (2010): A Bánág történeti földrajza. Nyíregyháza p. 421.
- KÓKAI S. (2014): A bánági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája, Szeged.
- KÓKAI S. (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. In.: Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/1. sz. Nyíregyháza, pp. 89-114.
- KOVACH G. (1998): A Bánág demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 328.
- MANDIS J. (1866): Az okszerű dohánytermesztés. Bécs. p. 138.
- MARJANUCZ L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.
- MILHOFFER S. (1904): Magyarország közgazdasága. I. kötet. Bp. p. 602.
- MILLEKER, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- MILIN, MIODRAG (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko - rumunskih odnosa), Temišvar,
- MÖLLER VON KARL (1924): Wie die schwabische gemeinden entstanden sind. Temesvár.
- REIZNER J. (1895): Szeged története 3. kötet. Szeged. p. 522.
- R. CRETAN (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár, p. 256.
- SCHIMSKA, ERNST (1918): Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungen in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien.
- SZENTKLÁRAY J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- TINTA A. (1972): Colonizarile habsburgice in Banat. Temesvár.

A Bánság gazdasága a 18. században

The economy of the Banat in the 18th century

Abstract

The mercantilist economic policies of the Habsburg rulers in Hungary continued to face serious difficulties after the peace in Karlóca, Szatmár and Pozsarevác, so instead of unifying the country into separate parts, one of its special regions was the Temesi Banat. The socio-economic reorganization of the cultural landscape of the Banat took place in the 18th century, the peculiarities of which were the fact that the Court Chamber, supported by the current Habsburg rulers, developed its economic policy in Banat taking into account the principles of mercantilism. The special attention of the rulers is due to the fact that the region was seen as an experimental field where historical traditions could have the least hindered the application of the principles of mercantilism. Despite all the concrete possibilities of principles and practical implementation, it was in Banat that it was proved that mercantilism did not live up to its promise, ie the region did not become more developed than other provinces of the Austrian Empire by the end of the 18th century. The golden age of the Banat economy has not yet come, and the 18th century “only” laid the foundation for it to be completed in the century from the grain boom that began with the Napoleonic Wars to the 1890s.

I. Bevezetés

A Bánság benépesítése mellett kiemelkedő fontosságú volt a természeti erőforrások társadalmi-gazdasági hasznosíthatóságának megteremtése. A termelőerők pusztulásának mértéke alapján a régióban szinte minden gazdasági tevékenységet újra kellett kezdeni, a Bánsági-alföld elmocsarasodott térszíneinek lecsapolásától a Bánsági-hegyvidék nyersanyagainak kitermeléséig. A bánsági kultúrtáj társadalmi-gazdasági reorganizációja a 18. században zajlott, melynek sajátosságait az adta, hogy az Udvari Kamara – a mindenkori Habsburg uralkodók által támogatva – a merkantilizmus elveinek figyelembe vételével alakította ki bánsági gazdaságpolitikáját. Vitathatatlan tény, hogy a merkantilizmus a 17. század végére Angliától Franciaországon át Spanyolországig sikeresnek bizonyult. A merkantilizmus gazdaságfejlesztési programja elősegítette a monarchikus centralizációt és az egységes gazdaságirányítást is. Az egységes állami gazdaságpolitika a nemzetgazdaságok kialakulásának is fontos előzménye, egyrészt az elvek megvalósulásában az állam aktív szerepet vállalt, másrészt általában az egész országra (birodalomra) kiterjedt. A Habsburg ural-

codók merkantilista gazdaságpolitikája Magyarországon a karlócai, a szatmári és a pozsareváci békék után is komoly nehéz-ségekbe ütközött, ezért egy-ségesítés helyett gazdaságilag elkülönülő részekre tagolták az országot, mely-nek egyik sajátos régióját – önálló fejlődési pályával – a Temesi Bánság alkotta.

II. A Bánság gazdasága 1718-1740 között

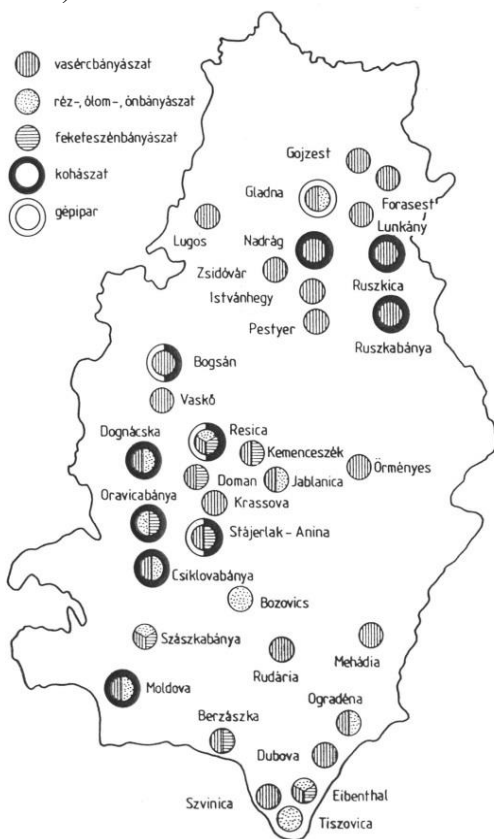
Az 1718-40 közötti időszakban országos szinten a merkantilizmus érvényesülésének bizonytalanságai, kezdeti kiforratlanságai voltak megfigyel-hetőek. Mind az iparpolitikában, mind a külkereskedelmi politika irányításában ingadozás tapasztalható a század első évtizedeiben. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a rendi országgyűléseken (1715, 1720, 1723) is foglalkoztak gazdasági kérdésekkel (pl. 1720. évi országgyűlés a harmincad hivatalok korszerűsítéséről döntött, 1723. évi 117. tc. az idegen iparosok betelepítéséről, 15 évi adómentességgel stb.), amellet hogy már 1690-ben átszervezték a Magyar Kancelláriát és 1723-ban megszervezték a Helytartó-tanács gazdasági bizottságait, amelyek fő feladatává a gazdasági kérdések megoldása vált.

A Bánságban azonban ettől eltérő volt a helyzet, a társadalmi-gazdasági folyamatokat teljesen alárendelték az új gazdaságpolitika érvényesülésének, melynek országos alapelveit még 1690-ben fektették le (Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn). A településhálózat reorganizációjától kezdődően (pl. mesterségesen kialakított sűrű mezővárosi hálózat, mellyel a piac felvevő-képességét kívánták fokozni stb.), a betelepítési politikán át a Bánság természeti erőforrásainak kiaknázásáig bezárólag a 18. század nagy részében az Einrich-tungswerkben megfogalmazott merkantilista elvek szerint zajlottak az irányított társadalmi-gazdasági folyamatok (Kalmár J. 1993). Lényegében az egész Bánság kamarai birtok lett, s 1751-ig Bécsből irányított katonai kormányzat alatt maradt. III. Károly intézkedéseivel megteremtette a Bánság gazdasági fellendülésének alapfeltételeit. A Bánságban a bányászat, az ipar, a keres-kelem és a kiépülő infrastruktúra együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a mezőgazdasággal.

II. 1. A Bánság bányászata és kohászata

III. Károly uralkodása kezdetén a gazdasági irányítás megszervezésével kívánt eredményeket elérni (pl. monopoljogok adományozása, új manufaktúrák alapítása, gazdasági hivatalok felállítása, egységesen magas vámok és illetékek bevezetése stb.), törekvései egyedül a bányászatban és a kohászatban hoztak megújulást (Barta J. 1984). A Bánságban Oravica- és Boksánbánya környékén, Matthias Brunner vezetésével, osztrák bányászok elkezdtek a törökök által korábban felhagyott vas- és rézbányák ismételt feltárását. Az ipari nyers-anyagok kitermelését illetően 1718-tól indult meg a szervezett feltárás és hasz-

nosítás (1. ábra). 1718-ban Dognácska környékén nagymennyiségű vasércet fedeztek fel. Csiklovabányán felépítették az első rézolvasztó kemencét és Oravicabányára érkezett a tiroli bányászok első csoportja (13 fő). A korai betelepítések leghitelesebb képét Baróti Lajos rajzolta meg, s fő művéből tudjuk, hogy a legelső telepesek főleg bányászok, kézművesek és kereskedők voltak. Már 1718 tavaszán mintegy 330 fő érkezett a legkülönbözőbb helyekről. Voltak köztük tiroliak, stájerok, csehek és besztercebányaiak is. Őket rövid időn belül újabb bányászok és olvasztárok követték Csehországból (10 bányász, két vasolvasztómester, két rézolvasztómester, két kovácsmester és egy kohóépítőmester). 1722-ben érkezett a legnagyobb egységes csoport: 247 tiroli bányászcsalád. A német választófejedelemségekből, hercegségekből, valamint Pfalzból és Svábföldről toborzott bányászok, iparosok is érkeztek, akik Oravicabányán, Vaskón, Resicabányán, Új-Moldován és Boksánbányán telepedtek le. 1723-ban újabb szakmunkások (pl. favágók, szénégetők, bányamesterek, kovácsok stb.) érkeztek (Baróti L. 1896).

1. ábra. Krassó-Szörény vármegye ásványkincsei és nehézipara (szerk. Frisnyák S.)

A kamara igen sokat várt az új bánsági bányáktól, elsősorban a réz- és vasércbányászat fellendítésére törekedtek. A bányászat fellendülését mutatja, hogy az első rézbányát Dognácskán (1722) és Új-Moldován (1728) gyorsan megnyitották. Boksánbányán felépítették, és üzembe helyezték az első kohót (1719), melyhez nagyolvasztó-kemence, öntöde és kovácsműhely kapcsolódott. A gépek működtetéséhez a Berzava folyó vizével meghajtott hidraulikus kerekeket alkalmazták. A nagyolvasztó tüzelőanyaga ekkor még a faszén volt. A termelés látványosan felfutott, 1720-ban Boksánbánya már az egész Bánságot és részben Erdélyt is ellátta vassal. 1734-ben újabb három nagyolvasztót építettek Boksánbányán. A termelés állandóan növekedett, de a faszén hiánya és a bükkfaerdők letarolása miatt szinte lehetetlenné vált a további fokozott működés (*Kladiva O. 2008.*). A Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek és nyersanyagainak feltárását és kitermelését minden lehetséges eszközzel (pl. négy bányahivatal felállítása Oravicabányán /1718/, Dognácskán /1724/, Új-Moldován /1728/ és Szászka-bányán /1740/ stb.) elősegítették. Ezek a korai bányásztelepek azonban csak lassan indultak fejlődésnek, a meglepedettek közül rövid időn belül sokan eltávoztak (*Kovách G. 1998. 54. o.*).

Kedvezőtlen tény, hogy a törökök betörték a Bánságba (1737-39) és a Berzava völgyében nyomulva előre lerombolták az ipari létesítményeket Boksánbányán és Dognácskán. Resicabánya is török kézre került. A nehézségeket tetőzte a pestisjárvány és a fosztogatás is, melyek következtében nagymértékben visszaesett a bányák és a fémipari létesítmények termelése. A károk mértékére jellemző, hogy Francesco Grisellini, aki 30 évvel később látogatta meg a Bánságot, még mindig igen szomorú állapotokról számolt be. A komolyabb érc-kitermelés csak 1740 után indult újra.

II. 2. A Bánság ipara

A merkantilista gazdaságpolitika az ipar fejlesztését preferálta, azonban az Udvari Kamara – tartva a konkurenciától – Magyarországon ezt kifejezetten gátolta. A Bánság e tekintetben is kivétel volt, egyrészt Temesváron (pl. városon belül kialakított önálló ipar negyedben /Gyárváros/ 1,5 ezer német kézműves és iparos letelepítése stb.) és a nagyobb városokban manufaktúrákat hoztak létre, azonban céhek alapítását az egész Bánságban megtiltották. Az elsőként alapított temesvári sörgyár mellett a városban rövidesen posztó- /1725/, daróc-, bőr- /1733/, harisnya-, selyem- /1733/, papír-, szappan-, kelmefestő-, kalap-, szesz-, ezüst- és arany paszomántgyár, lőpor- és salétromgyár és olajsajtoló, drótygyár, papírmalom működött. A Bánság más gazdasági központjaiban is létrejöttek manufaktúrák: Csiklovabányán sörgyár (a környék forrásait hasznosította, a temesvári Köppisch testvérek alapították 1717 és 1726 között), Karánsebesen posztómanufaktúra (1725), Facsádon és Lugoson olajsajtoló, Kalinán üveghuta működött. A sikereket a manufaktúráktól várták, azonban a

Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróc-készítő manufaktúrái (Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és csődbe jutottak. Albert szász-hesseni herceg – II. József bánsági útítarsa –, 1768. esztendőből származó naplója jól tükrözte a korabeli állapotokat, e szerint (*Szentkláray J. 1911.*): „a gyáraknak a kereskedelmet virágzóbbá kellett volna tenni és erre nézve ama szép kezdet alapján, mellyel gróf Mercy, eme tartomány első kormányzója, azt megindította, minden remény meg is volt, nem tudom azonban, hogy mi okozhatta az idők folyamán ezeknek a gyáraknak a megszűnését, melyeknek csupán a neve és a helye maradt meg”. A népesség gyarapodása, az igények növekedése egyre több és több kisparost vonzott a bánsági városokba. Nyilvánvaló, egy mesterség ott élt meg, ahol fizetőképés gazdasági, társadalmi vagy kulturális szükséglet mutatkozott iránta. A kispar fejlődésével együtt járt volna a céhszervezet fejlődése is, a pozsareváci béke után azonban még nem engedélyezték céhek alakulását a Bánságban.

II. 3. A Bánság kereskedelme

III. Károly idején helytartótanácsi intézkedésekből tudjuk, hogy a magyar szarvasmarhát a vásárokon kívül csak a nyugati határszélen: Besztercebányán, Szencen, Pozsonyban, Győrött, Óváron, Sopronban, Kőszegen, Ikerváron, Légrádon és Szentgotthárdon át szabad forgalomba hozni. Ugyanerre az útra, az osztrák örökös tartományok felé vivőre, kényszerült gabonakereskedelmünk is a 18. században. Fontos eleme a kereskedelemnek, hogy a „görög” kereskedőknek kedvező helyzetet, gyakorlatilag vámmentességet biztosított a pozsareváci békével együtt kötött kereskedelmi szerződés: áruik után csupán egyszer kellett 3%-os vámot fizetniük. Kereskedelmi érdekeik megkívánták, hogy megtartsák török állampolgárságukat; eleinte csupán kereskedői telepeket, ún. faktóriákat létesítettek, a belső kereskedelem folytán fellendülni kezdő városokban. Az 1723. évi országgyűlés intézkedik ellenük és később is többször találkozunk a görögök ellen irányuló helytartótanácsi rendeletekkel.

A bánsági közigazgatásnak megfelelően (11 kerület, 6 katonai század) minden kerület élére tiszttartót (Werwalter) neveztek ki, melyek mellett vámszedők, harmincadosok, sőtisztek és írnokok tevékenykedtek. A gazdasági élet fellendítése érdekében rendezték az adónemeket, a tizedszedést, a vámokat, haszonbérleteket, az erdőkezelést, a bányászat, a halászat és a vadászat kérdését. A vámszedés megkönnyítése miatt tizenkét településen harmincad hivatalt állítottak fel: Újarad, Lippa, Csanád, Törökkanizsa, Szeged, Csóka, Törökbecse, Perlasz, Temeskubin, Újpalánka, Moldova, Orsova. Ezek fölé fővám és harmincad hivatalt szerveztek Temesváron. A bérletek tekintetében a mészárszékek, sörházak, pálinkafőzők, vízimalmok és halászat terén volt várható jelentősebb bevétel, de a betelepítéssel párhuzamosan a nagyobb puszták bérletéből is jelentős bevételekre számítottak.

Látványos fejlődést és komoly jövedelemforrást reméltek a kereskedelem fellendítésétől. Nem véletlen, hogy Temesváron már 1725-ben létrejött a 78 tagból álló keleti szerb-görög kereskedelmi társaság, mely rövid időn belül hatalmába kerítette az egész bánági termény és élőállat kereskedelmet. De létrejött egy német-zsidó kereskedelmi társaság is, s e kettő hosszú ideig versengett egymással (Kovács G. 1998, 60. o.). Borovszky S. (1911) adatai szerint már 1720-ban működött Temesváron kereskedelmi társaság. Tény, hogy 1741-ben borkereskedelemmel foglalkozó kereskedelmi társaság is létesült. Ezek voltak az első nagyobb magyarországi kereskedelmi társaságok, mindegyik a Bánág területén, pontosabban Temesváron alakultak, s teljes egészében osztrák alapításúak voltak. A gabona-kereskedelmet nem monopolizálta hivatalos kereskedelmi társaság, de az 1760-as évekig főleg görög-makedón és szerb kereskedők kezében összpontosult.

Létesültek magán kereskedő cégek is, mint például Stojan Nedelko faggyú cége vagy Kristóf Gáspár vászonkereskedése (Szentkláray J. 1911.), ezek azonban alárendelt szerepet játszottak. A kereskedelmi társaságok (1720. keleti társaság, 1725. temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha kereskedelmi, 1742-ben borkereskedelmi társaság) privilégiuma volt – a fentiekén túlmenően – viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni. Azt azonban, hogy e termékek milyen nagyságrendűek voltak, ekkor még nem tudjuk adatok hiányában érzékeltetni, ahogy azt sem, hogy az áruk hány százaléka áramolhatott a folyókon és a szárazföldi útvonalakon.

II.4. A Bánág közlekedéshálózata

A bányászat, az ipar és a mezőgazdaság nagyobb mértékű fejlődését a Temesi Bánágban is hátráltatta a közlekedés elmaradottsága. A közlekedés és a szállítás az országnak ezen a vidékén is – a vasút megjelenéséig – a közutakon és a folyókon bonyolódott le. Az anyagi fedezet és az egységes üzleti szervezet hiánya a közúthálózat fejlődését, a folyamatos vízi szállítását a folyók változó vízállása akadályozta, illetve hátráltatta. A vízi utakat a vízállás és az időjárás miatt csak időszakonként lehetett használni, akkor is inkább csak csekély merülésű hajókkal, tutajokkal. A kormányhatóságok hamar felismerték, hogy mind Temesvár vízellátása, mind a kincstári erdők faanyagának kitermelése és úsztatása miatt a kaotikus vízrajzi állapotokat szükséges rendezni. Néhány lokális beavatkozástól (pl. Temesvár-Gyárvárosban 1729-ben már vízmű működött, Temes és a Bega kezdeti szabályozása Temesvár körül stb.) eltekintve komolyabb csatornázásokra és vízvezetésekre csak 1750 után került sor, addig csak a Bánágot határoló folyók vettek részt a vízi szállításban.

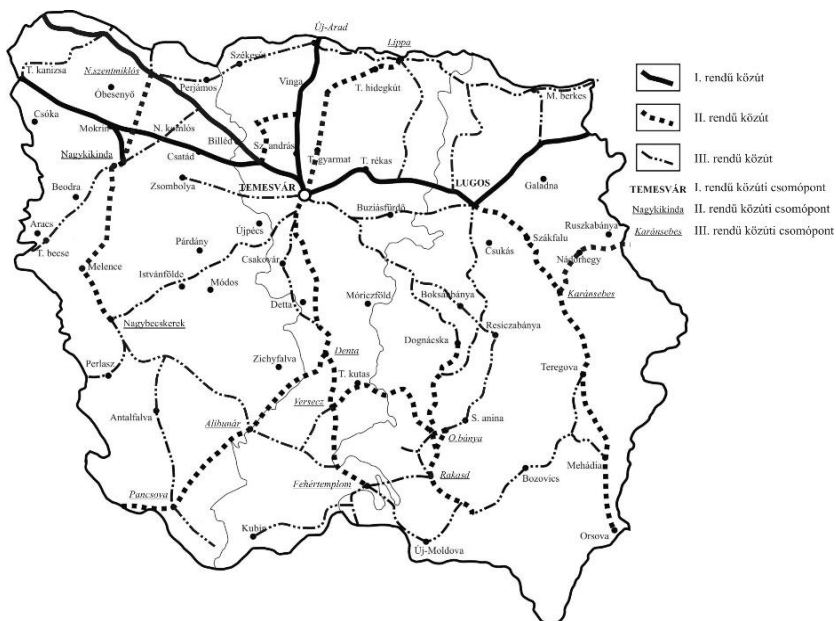
II. 4. 1. A folyóvízi közlekedés lehetőségei

A *Maros* folyó esetében a szabályozás lokális elemei korán jelentkeztek (fokok elgátolása, töltések építése, kezdetleges sarkantyúk készítése), melyek azonban

nem tervszerűen és összehangoltan történtek. A Maros Arad-Szeged közötti szakaszán jelentékeny gabona-, gyümölcs- és faforgalom bonyolódott (*Borovszky S. 177. o.*), de jelentős volt a kőszállítás is. A Maroshoz közel eső erdélyi sóbányákból a Maroson szállították a sót a szegedi raktáráig, innen részben közúton, részben hajón tovább lefelé a Tiszán, illetve a Dunán felfelé.

A Tisza szabályozása a Bánság szempontjából mindig nagy jelentőséggel bírt, hiszen 181,9 km hosszúságban érinti a régiót, de tavaszi áradásai nem voltak olyan hevesek, mint a Begáé és a Temesé, így az általános szabályozás hosszú ideig elmaradt. A 18. században a folyóval csak időnként és helyel-közzel foglalkoztak. Eleinte csak öletszerűen történtek a szabályozási munkák (pl. a víz lefolyásának akadályait eltávolították, partszakadások megakadályozása, a kiszakadó ereket elgátolták stb.), a védőtöltések építése csak a 19. század elején kezdődött. A Temes és a Bega völgy ármentesítési és vízszabályozási munkálatai már az 1720-as években elkezdődtek, a hajózás érdekeit is szem előtt tartva, jelentősebb beavatkozások a Bega folyón történtek.

A Bega folyó a 18. század elején egészen vad és rendezetlen állapotban kalandozta be Temes- és Torontál vármegye síkjait. Miután Papdnál a Beregszó vizét is felvette évente mintegy 200.000 kat. holdnyi mocsár, láp és vizenyős területet árasztott el (*1. térkép*). Csak Begafőnél lépett ki ebből határozott mederben, majd Ecsehidán túl a Tisza árterébe jutva együtt táplálták a Belo Blatónak nevezett, nagy kiterjedésű mocsárvilágot. A Bega folyó legkorábbi ismert szabályozási munkálatai a 18. századra nyúlnak vissza.

1. térkép. A Bánság vízrajzi állapota és úthálózata (1730)

Az Udvari Kamara 1727-ben hagyta jóvá a Bega szabályozási munkálatait. 1727-1728 között elkészült a Facsád és Temesvár közötti csatornameder. Ezen keresztül szállították az épületefát és tüzelőanyagot Temesvárra. 1727-ben elkezdték a Temesvár és Klek közötti hajózható csatorna földmunkálatait. Ez azt jelentette, hogy a Bega régi kanyargós medre helyett egy újat ástak. Így megrövidült a Bega útja, de a régi meder is megmaradt. Kiépítésének eredeti, 18. század első évtizedeiben megfogalmazott célja a Temesvár és Pétervárad közötti katonai és polgári hajózás biztosítása volt. Az első hajó 1732-ben jutott a csatornán Pancsováról Temesvárra. A Begának Temesvár és Nagybecskerek közt ily módon történt rendezése a folyót még nem tette teljesen alkalmassá a hajózásra, mert tavasszal, a hóolvadások alkalmával, igen bőséges vize volt, de nyáron és ősszel annyira leapadt, hogy hajók nem járhattak rajta. Arról kellett gondoskodni, hogy bizonyos mennyiségű víz állandóan rendelkezésre álljon. Mária Terézia uralkodása alatt két zsilipet és csatornát építettek, mely alkalmassá tette a Begát a hajózásra. A Temes vízének gyorsabb lefolyását Fremaut flandriai mérnök tervei szerint 77 átvágással lehetett volna megvalósítani Lugos és Pancsova között, mely munkálatok sem a 18. században, sem a 19. század elején nem haladtak megfelelő ütemben.

II. 4. 2. Közúthálózat

A bánági útépítések első írásos nyomai a Római Birodalomig vezetnek vissza, a rómaiak hadi célokra már időszámításunk első évszázadában utakat és hidakat építettek a Maros völgyében és az Al-Duna mentén. A magyar honfoglalás után az egyik fő közlekedési út a Maros völgyén keresztül Arad-Gyulafehérvár-Ojtozi-szoros irányában vált meghatározóvá, mely jelentőségét évszázadokon keresztül megőrizte. A 18. század elején a Temesi-Bánóság fontosabb útvonalai az alábbiak voltak (*1. térkép*):

1. országos jelentőségű utak:
 - Szeged-Temesvár-Lugos-Déva-Nagyszeben-Brassó,
 - Nagyvárad-Arad-Temesvár-Versec-Fehértemplom
2. regionális jelentőségű utak:
 - Temesvár-Lugos-Karánsebes-Orsova
 - Temesvár-Denta-Pancsova-Belgrád
 - Temesvár-Lippa-Radna
 - Makó-Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Nagybecskerek
 - Nagykikinda-Törökbecse-Újvidék
 - Karánsebes-Erdélyi Vaskapu-Hátszeg/Vajdahunyad
3. lokális jelentőségű utak:
 - Temesvár-Resicabánya/Dognácska
 - Temesvár-Zsombolya
 - Temesvár-Nagybecskerek

Nagyszentmiklós-Perjámos-Újarad
Nagybecskerek-Versec
Nagybecskerek-Perlasz-Titel
Lugos-Resicabánya-Oravicabánya
Újmoldova-Bozovics-Teregova
Lugos-Lippa
Versec-Temeskutas-Dognácska/Szászabánya

A fenti útvonalak elsősorban a kereskedelem céljait szolgálták, a postahálózatot III. Károly az 1723-i országgyűlés hozzájárulásával megváltotta a Paár-családtól és ezzel a régi postaállomások állami kezelésbe kerültek. A század közepéig nagy részben csak a levél-, kis részben a csomagszállítást vállalta, az utasok szállítását csak külön beállított kocsik, az ú. n. extra posták végezték, szerény forgalommal Temesvár-Pest viszonylatában.

II. 5. A Bánság mezőgazdasága

A pozsareváci béke után a Bánságban a merkantilista gazdaságpolitika szellemében a mezőgazdasági termelést legalább a kor színvonalára (nyomásos gazdálkodás) kellett emelni. A 18. századi Bánság szántógazdálkodását tekintve kezdetben a talajváltó gazdálkodási forma is megjelent, később a *kétnyomásos gazdálkodás* jellemezte (*Borovszky S. 1911*). Erre a nyomáskényszerben művelt szántóra még sem a takarmánynövények, sem a kapások nem tudtak betörni. A dohánytermelés 1719-től Szeged határából terjedt el déli irányban. A termelés bővítését nem a katasztrális holdankénti hozamok növelésével, hanem új területek termelésbe vonásával oldották meg. A mocsárlecsapolások és folyószabályozások, a hegyvidéki és dombvidéki erdők irtása jelentették az átmeneti megoldást e tekintetben. Az időszak mezőgazdasági termelését alapvetően *három tényező* határozta meg.

Egyrészt 1718-1780 között a Bánságba *nem térhetett vissza a magyar nemesség*. Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája, tudjuk, hogy a bánsági új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (*Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009*). Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – Mercy kormányzó Vingán,

Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú” szabad földfoglaláson alapuló árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni (Bodó B. 2008).

Másrészt az itt élőket a földbirtokos osztály nem gátolhatta a szabad földfoglalásban, azaz „csak” az udvari kamara elvárásaihoz kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának általában pénzben fizették meg. Mindez amellet, hogy szabad munkaerő felhasználást (cseléd, napszámos alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett.

Harmadrészt az Udvari Kamara nem hagyta magára a termelőt, nem csak nemesített vetőmagokat és fajtaállatokat hozatott a bánsági földművelés javítása, fejlesztése érdekében, hanem a termőföldek védelme érdekében szorgalmazta és irányította a folyószabályozási és mocsár lecsapolási munkálatokat. Ehhez a hajózható folyók kezdeti szabályozása is szervesen kapcsolódott.

A mezőgazdasági termelés színvonaláról és a gazdálkodási formák terjedéséről kevesebb információval rendelkezünk, vázlatosan azonban áttekinthető és összehasonlítható a korabeli Magyarország növénytermesztésével és állattenyésztésével. Orosz István kutatásaiból (1996) is ismert, hogy Magyarországon a 19. század végéig a háromnyomásos gazdálkodás volt az uralkodó, melyet a periférikus területeken még a 20. század elején is alkalmaztak. Alapvető oka kettős volt, egyrészt kicsi a szántókapacitás, másrészt a trágyázás hiányzott vagy alacsony fokú, így a talaj természetes regenerálódása, tápanyag feltáródása biztosította döntően a tápanyag pótlását.

Elegendő utalni arra a tényre, hogy az elvetett mag után elért hozam nagysága országos viszonylatban másfél évszázad alatt semmit sem változott (1. táblázat), az 1720. évi adóösszeírás, az 1828. évi minta, az 1858. évi kataszteri felmérés és az 1868-72. évi aratási statisztika szerint.

1. táblázat. Az elvetett mag után elért hozam nagysága

Gabonaféle	1720	1828	1858	1868-72
Búza	na.	3,96	5,09	3,54
Kétszeres	na.	4,28	4,03	3,93
Rozs	na.	3,72	3,94	3,84
Árpa	na.	3,91	5,13	4,48
Zab	na.	4,19	4,85	4,83
Kukorica	na.	4,28	4,9	4,38
Átlag	4,39	4,01	4,7	4,01

Forrás: Orosz I. 1996.

A korabeli leírások és paraszti vallomások bánsági sajátosságként említik a gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs, indigó és kendertermelést. Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növény-

termesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Mindazok ellenére, hogy olasz telepések már 1724-ben Dettán kísérleteztek rizstermesztéssel, igaz sikertelenül. Bánsági sajátosság a selyemhernyó tenyésztés is, de nem kizárólag e régióra jellemző.

A 18. század eleji állapotokat az alacsony hozamok mellett a mezőgazdaság ágazatai közötti kapcsolatok lazasága és az állattenyésztés fejletlensége jellemezte, inkább csak állattartásról beszélhetünk. Az állattartás takarmánybázisát elsődlegesen a legelők és puszták jelentették, s csak másodlagosan a rétek és kaszálók. Fontos volt az állatok ellenálló képessége, igénytelensége. Természetesen a növényevő állatfajok domináltak, fontossági sorrendben: szarvasmarha, juh, ló, kecske. Ez utóbbi csak lokálisan és főként a dombvidékek és az alacsony középhegységek tölgy és bükk erdeire támaszkodva. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában (*Jakabffy I. 2009*). Az állattenyésztés egyéb ágazatait kevésbé hangsúlyozzák a források, a határvidéki jelleg persze alapból emelhetné a loállomány szerepét, valószínű, hogy ekkor azonban még nem nőtt túl a régió szükségletein és igényein. Azaz összegezve megállapítható, hogy a 18. század első felében a bánsági mezőgazdaság nem volt fejlettebb az országos átlagnál, s attól fejletlenebbnek tekinthetjük.

III. A Bánság gazdasága 1740-1780 között

Az 1740-es évekre a társadalmi-gazdasági viszonyok jelentősen megváltoztak. A telepítéseknek, a következetes gazdaságpolitikának és a több évtizedes viszonylagos békének gazdasági fellendülés volt a következménye. A földművelés intenzívebbé válása, a lakosság számának erős növekedése, a kereskedelem megindulása a Bánságban is érezte pozitív hatását. A Bánság nyers-termékekben való gazdagsága ellenére sem fejlődtek azonban úgy az ipari nagyüzemek (manufaktúrák), mint ahogy azt az adottságok megengedték volna. Igen érdekes, hogy még a kamara közvetlen hatásköre alá rendelt bánsági és bácskai birtokokon sem keletkeztek számottevőbb gyárak. Az államnak azonban az abszolutizmus korában fokozódó adóbevételekre volt szüksége, hogy erősen megnövekedett katonai és közigazgatási kiadásait fedezhesse, ezért részben a mezőgazdaság felé fordult, nem csak Magyarországon, hanem a Bánságban is. Az 1754. évi belső vámhatár mindezt egyértelműen jelezte.

III. 1. A Bánság bányászata és kohászata

Az osztrák-török háború lezárása után (1739) a bécsi Udvar komoly lépéseket tett a bánsági bányászat és kohászat fejlesztéséért. Az osztrák kormány kiterjesztette (1741) az 1580-ban kiadott ún. Miksa-féle bányatörvény hatályát Magyarországra és a Bánságra is. A bányáknak nagyon előnyös volt, hogy termékeiket mindenkor azonnal értékesíthették, a kincstár pedig a réz és a

többi fém beváltási és forgalmi ára közötti különbség révén, az addigi ráfizetés helyett, csakhamar évente több mint 60.000 forint tiszta haszonhoz jutott. A kedvezmények eredménye az *érbányászat nagyarányú fellendülése és számos bányatársulat alakulása* volt (pl.: az európai hírnevű Simon & Juda rézbánya megnyitása Dognácskán 1740-ben stb.). Francesco Grisellini szerint e bánya „európai hírnévnek” örvendett. Szerinte a temesvári David Hübner, aki a bánya egyik résztulajdonosa volt, „az évek során hihetetlen összeget, 2.548.000 guldent keresett a bányából”. A dognácskai színesfémolvasztó még a XIX. század elején is termelt (*Kladiva O. 2008.*). A thüringiai bányászcsaládok leszármazottainak egyike volt Delius, Christof Traugott, aki 1756-1770 között a bánsági kincstári bányászatnál szolgált: 1756-60-ban Oravicabányán kerületi bányamérő (Markscheider) és a bányaiskola tanára, 1760-61-ben helyettes bányamester, 1761-64-ben bányamester Dognácskán, 1764-ben kerületi főbányamester Oravicán, majd 1764-70-ben a bánsági bányaigazgatóság és a bánya-bírótság ülnöke. 1768-70-ben az ő javaslatára létesült és irányítása alatt épült föl a resicabányai vasmű.

A nemesfém előfordulások kitermelése – rövid kitermelési periódusban – látványosan felfutottak. A Bánság különösen a nyersvasgyártásban, az öntő- és kovácsoló iparban emelkedett ki. A magyarországi vastermelés 1780. körül kb. 9.500 tonna/év, ez a mennyiség mintegy 150 vasműből került ki (*Heckenast G. 1991.*). A Bánság területén ekkor hat jelentősebb vasmű volt (pl. Csiklobányán 1773-tól a vasat üzemi méretekben kovácsolták, s 1776-ban építették meg második kohóját stb.). A termelés felfutásában fontos mérföldkő volt, hogy 1769-ben elkezdődött a resicabányai kohók építése is. A resicabányai két kohó mellé négy kovácsműhely (egy szerszámok gyártására), és további 21 kiszolgáló épület épült. A folyamatos fejlesztések eredménye, hogy a „Resicabányai Művek” jelentős hagyományokkal rendelkező társasággá vált. Védjegyét – farkas a koronával – jól ismerték Közép- és Kelet-Európában.

III. 2. A Bánság ipara

A bánya, kohó és fémfeldolgozó iparon kívül a fejlődés kiterjedt a selyem, len és posztó iparra, a bőriparra valamint az üveg- és cserépedénygyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuszírfőzés is jelentőssé vált. A 18. század végén, a történelmi Magyarországon kb. 120-130 manufaktúra működött mintegy 9400 munkással (Frisnyák S. 1996), melyből a Bánság területén kilenc volt. Hét településen (pl.: Nagybecskerek, Temesvár, Versec stb.) textilmanufaktúra működött. A bánsági ipar fejletlenségét jelzi, hogy Magyarország iparáról Mária Terézia uralkodása utolsó éveiben szomorú képet ad az 1771. évi regiszter. Az országban ekkor (a fálvak kivételével) összesen 30.921 iparos élt, 13.934 mester, 12.316 legény és 4.671 inas. Az ipar egyes ágazatait vizsgálva a Bánságban a selyemipar emelkedett ki.

A selyemhernyó tenyésztés meghonosításával nagy eperfatelepeket, valamint Nagybecskerekén (1740-es évek), Versecen, Fehértemplomban (1760-as évek) és Temesvárott selyembeváltó hivatalt, gombolyítót és szövőgyárat létesítettek (Takáts R. 1992). A Bánságban már 1763-ban felmerült 10-10 fonóiskola és gombolyító iskola felállításának terve (Endrei W. 1969). A manufaktúraipar termelése, fejlődése ellenére, az 1770-es évekig csak regionális jelentőségű volt.

III. 3. A Bánság kereskedelme

A bánsági adminisztráció és az udvari kamara komoly eredményeket várt a bányászat és az ipar fellendítésétől. Ezek jövedelme azonban sem arányaiban, sem értékben nem közelítette meg a mezőgazdasági termékekét (2. táblázat).

2. táblázat. A Bánság külkereskedelmi mérlege forintban (1761-1774)

Árucsoportok	Forgalom	1761	1762	1768	1774
bányaipari fémáru	import	8.507	5.082	18.421	58.229
	export	431.212	384.128	320.180	157.075
ipari termékek	import	291.880	293.820	350.171	502.914
	export	21.671	13.388	29.661	32.395
mezőgazd.-i termékek	import	1.181	1.425	4.792	67.026
	export	39.300	64.782	45.753	67.471
ital	import	178.057	160.988	102.213	115.346
	export	674	879	14.481	4.442
állat és állati termékek	import	20.164	18.287	34.163	48.978
	export	526.768	513.510	479.374	371.577
méz és viasz	import	549	233	710	1.760
	export	41.655	46.619	24.281	35.264
gyarmatáru	import	10.663	34.205	82.946	39.518
	export	-	7.131	1.253	39.678
gyapot és textiláru	import	31.336	29.943	27.540	13.907
	export	265	856	2.644	490
hal és haláru	import	7.756	7.128	11.176	28.462
	export	3.341	3.101	797	10.705
só	import	-	-	17.363	22
	export	-	-	-	24.595
fa és faáru	import	-	-	-	84.395
	export	-	275	-	6.704
olaj	import	6.386	7.853	10.499	14.899
	export	-	124	582	612
dohány	import	2.182	2.794	7.818	-
	export	13.392	3.760	7.237	-
könyv, papír	import	538	1.609	2.695	7.746
	export	30	-	13	117
egyéb	import	1.250	2.670	2.185	5.105
	export	-	1.718	40	275
Összesen	import	560.454	566.037	668.632	984.346
	export	1.083.308	1.038.853	937.536	750.413

Forrás: Kovách G. (1998) alapján saját szerkesztés

A Bánság mindvégig megőrizte agrárjellegét. Erről a legkifejezöbben a bánsági kereskedelem mérlege beszél. Az 1761-1774 közötti időszakról négy időpontra vonatkozóan az alábbi értékek állnak rendelkezésünkre a vámtabellák alapján összeállított kiviteli és behozatali kimutatásokból (2. táblázat).

A Bánság gazdasági fejlődését jól érzékelteti a kereskedelmi forgalom összetétele, amely arról tanúskodik, hogy a merkantilista gazdaságpolitika ténylegesen is adott bizonyos lendületet a gazdasági életnek. A merkantilizmus szerint a belső kereskedelmi forgalom majdnem teljesen elhanyagolható, fontossága csak a külkereskedelemnek van, ez alkalmas a „kereskedelmi mérleg” javítására, külföldi pénztömegeknek az országába való irányítására. Az 1770-es évek közepére a Bánság külkereskedelmi mérlege fokozatosan romlott, különösen a bányaipar, a méz és viasz, a dohány és az élőállat forgalom tekintetében. Ez utóbbi a Bánság gazdaságának egyik legfontosabb alappillére volt a 18. században, ezért is érintette érzékenyen az udvari kamarát, hogy a szarvasmarha kivitel (1760-ban 24.085 db, 1765-ben 23.790 db, 1766-ban 19.000 db) csökkent. A 18. században a népesség gyarapodása és intenzívebb földművelésre való áttérés következtében a szarvasmarha kereskedelem jelentősége csökkent ugyan, de még a század végén is a szarvasmarha és a sertés a két legfontosabb kiviteli cikk. A sertésexport is (1761-ben 20.143 db=66.566 Ft értékben, 1762-ben 26.002 db=89.326 Ft értékben, 1768-ban 23.017 db=78.789 Ft értékben, 1775-ben 14.807 db=52.392 Ft értékben, 1776-ban 8.800 db) erőteljesen visszaesett. A kereskedelmi mérleg alapján egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a Bánsághoz fűzött merkantilista gazdaságpolitika által táplált remények nem valósulnak meg, azaz a Bánság többé került az Udvari Kamarának, mint amennyi bevételt eredményezett

III. 4. A Bánság közlekedése

A régió vízhálózatának a társadalom és a gazdaság szolgálatába állítása kiemelkedően fontos volt, mely a 18. század első felében főként az alkalmazkodást, a 18. század közepétől kezdődően a lokális, majd a 19. század közepétől a komplex környezetgazdálkodás folyamatával az átalakítást jelentette és eredményezte. A 18. század közepétől a lokális környezetátalakító munkálatok során az ármentesítés és a termőföldek bővítése mellett a Bánságban is fontos volt a folyók bekapcsolása az áruszállításba és a kereskedelembé.

III. 4. 1. A folyóvízi közlekedés lehetőségei

Különösen kedvezővé vált a vízi közlekedés helyzete a Bánságban, ahol a Bega és a Temes szabályozása és a Bega-csatorna kiépítése jó vízi utat létesített a Tiszához, illetve ezen keresztül az Al-Dunához. Az 1750-es években a Bega folyó rendezése volt a legfontosabb, ezért azt Facsettől Temesvárig

mesterségesen ásott mederbe vezették (1753-54), melyet faúszató csatornává alakították át. Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózó csatornába vezették vizeit. A hajózáshoz szükséges vízmennyiség biztosítására a Temes folyót Kiskastély községnél egy fenékgáttal elzárták. A Temes vizét – egy 10 km hosszú csatornán – a faúszató Bega-csatornába vezették és e tápcsatorna torkolatába zsilipet építettek. A Bega árvizeinek csökkentésére pedig a topolovecki határban kb. 8 km hosszú árapasztó csatornát ástak, mely a Bega árvizeit a Temesbe átvezette. E munkálatokat 1759/60-ra végezték el, a Bega hajózhatóvá tették, s így megtörtént a Temes és a Bega teljes szétválasztása. A 18. század közepén végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, itt-ott feliszapolódott és az árvizek erősen megromgálták, a meder kiszélesedett és sekélyé vált.

A *Berzava* folyót már 1745-ben kezdték *csatornák* ásásával rendezni, mely 20 év alatt készült el Dentától Kanakig, majd az alibunári mocsár lecsapolására megásták az ún. Terézia-csatornát 1762-1769-ig Bótosától Szentjánosig. Mivel a két csatorna külön-külön nem funkcionált, megásták az összekötő csatornát Kanak és Kismargita között. A Berzava lefolyási viszonyaira ez az egyesítés előnyös volt, de másrészt az a hátrány keletkezett, hogy a Berzava árvizei a Terézia-csatornán – melynek alig volt esése – visszahatoltak az alibunári mocsárba, melynek lecsapolását lehetetlenné tették. A 18-19. század fordulóján e csatornákat is elhanyagolták. A 19. század második felében a Temesbegavölgyi Ármentesítő Társulat oldotta meg a problémát úgy, hogy Dentától Bótosig 45 km hosszban kibővítette a Berzava-csatornát, töltésekkel és zsilipekkel látta el a csatornákat. A Moraviczát elterelték és 20 km hosszú csatornába terelték, vizét a Terézia-csatornába vezették (*Képegy J. 1873*).

III. 4. 2. Közúthálózat

A személyszállító postakocsit (delizsánsz) Magyarországon Mária Terézia vezette be 1752-ben, utasokat, pénzt, csomagokat szállított meghatározott útvonalon, rendszeresen közlekedett, előre meghatározott napokon. Például Buda–Nagyszében–Temesvár vonalán minden negyedik héten: kisebb távolságon két mérföld utat tett meg három óra alatt, nagyobb távolságon három mérföldet öt óra alatt. Mérföldenként 20 krajcárért vitte az utast, aki 50 font poggyászt is vihetett magával. A levélpostát még külön járatok szállították, változó tarifával. A bányavárosok is korán bekapcsolódtak a posta-kocsi járatok hálózatába, 1771 után a resicabányai üzemek postai küldeményeit egy lovas futár vitte a „Dognácskai postára”, kétszer hetente. Onnan azokat Oravicabányára továbbították, a „Bányászati Igazgatósághoz”. 1811-ben már postakocsi is közlekedett: Resicabánya-Dognácska-Boksánbánya-Lugos-Temesvár és retur.

III. 5. A Bánság mezőgazdasága

A kamarai vízgazdálkodás nemcsak a vízi szállítás miatt volt fontos, hanem a belvizek elvezetésével újabb földterületek szabadultak fel, hozzájárulva a mezőgazdaság fejlődéséhez. A népesség növekedése, az árutermelésre irányuló igény fokozódása és nem kevésbé a termelésbe bevonható új növények preferálása miatt a 18. század közepén a bánsági mezőgazdasági termelésben is alapvető változások következtek be.

A bánsági ügyekkel foglalkozó udvari bizottság már 1747-ben kezdeményezte bizonyos szubtrópusi növények (pl. gyapot, indigó, olajfa, festőbuzér, mandula stb.) termesztését, hogy ezzel is kiküszöböljék a behozatalt. A török import kiváltására kezdődött meg a bánsági rizstermelés (1748), melyhez Mária Terézia 1000 forintot engedélyezett. Még ebben az évben megérkeztek Girodára és Paráczra az első olasz rizstermelő családok. A termelésre alkalmas területek kiválasztása és előkészítése után 1750-ben újabb olasz családok érkeztek, akik megkezdték a termelést Újpecs, Csákova, Detta, Denta, Gátalja, Opatica, Omor és Begaszentgyörgy határában. Az olasz bérlők hamar eladósodtak, ezért a temesvári hatóságok elhatározták, hogy felhagynak a kincstár kezelésében lévő műveléssel és azokat bérbe adták. 1752-ben rizstermelő bérlőtársaság alakult, amely azonban 1768-ban feloszlott (Kovács G. 1998). A bánsági rizstermelés ezzel még nem ért véget, József trónörökös a termelőket jelentős kedvezményekkel (pl. katonai felmentés, hitel előleg, vámmentes vetőmag stb.) támogatta, ez tette lehetővé a nagyvállalkozásokra épített négy nagy rizsgazdaság (Omor 500 hold, Denta 250 hold, Gátalja 150 és 100 hold) létrejöttét 1773-1777 között. E rizsültetvények már árutermelésre berendezkedett modern gazdaságok voltak, s 1791-re a Berzava mentén már 2.284 holdon termesztettek rizst, sőt Újpecsen Francesco Barbire rizshántolót is épített. Ebben az időszakban kb. 2000 munkást foglalkoztattak és 50-60 ezer mérő rizst takarítottak be évente. A topolyai 150 holdas rizstelep kivételével a 19. század elején e rizstelepek sorra tönkrementek és megszűntek.

IV. A Bánság gazdasága 1780-1790 között

II. József uralkodása változást jelentett a gazdaságpolitika terén, merkantilista elképzelések és fiziokrata gondolatok együttesen jelentkeztek. Az 1784-i évi rendeletével, a monarchiát teljes önellátásra akarta szorítani. A fiziokrata tanok hatására egységes adórendszerével meg akart szüntetni minden rendi adó- és vámmentességet. Magyarország ugyanolyan része az összbirodalomnak, mint a többi tartomány, bár még szigorított is Mária Terézia vámrendeletein. Az egységesítés egyik eleme, hogy Magyarországon is megszünteti a céhek autonómiáját és ezzel piaci versenynek kitéve önállósítani igyekszik a kisipart, de kedvez bizonyos fokig a kezdődő magyar nagyiparnak, azaz nem

korlátozza olyan erősen annak kezdődő megnyilvánulását, mint az előző évtizedekben. A tőkehiány és merkantilizmus azonban még hosszú ideig hátráltatja a tőkés fejlődés kibontakozását. II. József gazdasági rendelkezései és intézkedései azonban nem maradtak hatástalanok, ismét felkeltették Magyarországon az érdeklődést a gazdasági kérdések iránt. Megszületett a magyar gazdasági szakirodalom: gróf Szapáry János, Batthyány Vince, Berzeviczy Gergely részben merkantilista, részben fiziokrata tanok és az új klasszikus közgazdaságtan hatása alatt már a magyar gazdasági élet teljes átalakítását követelték.

IV. 1. A Bánság bányászata és kohászata

A Bánság bányászatára is jellemző volt ebben az időszakban, hogy a nemesfém bányászat szerepe csökkent, de megnőtt a réz és a vas szerepe, és megnyitották az első szénbányákat is. A 18. század második felében a történelmi Magyarország a Habsburg Birodalom teljes bánya és kohóipari termelésének háromnegyedét, a réztermelés több mint felét adta (*Frisnyák S. 1996.*). A réz katonai-stratégiai jelentősége miatt Oravicabánya gyors fejlődésnek indult, amit az ismét kirobbanó osztrák-török háború pusztításai is csak ideiglenesen akadályoztak. A törökök 1787-ben ismét elfoglalták a Bánság egy részét és lerombolták a bányászati és ipari létesítményeket Újmoldován, Oravicán és Szászkabányán, de ellentétben a korábbi háborúval, Resicabánya nem került török kézre, ipari létesítményei épségben maradtak. A Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek jelentőségében 1790-ben fordulat következett be, ekkor ugyanis Stájerlakanina erdőiben szénet találtak.

Az első széndarabokat Matthias Nikolaus Hammer erdei munkás találta, az un. „Disznós-völgy” területén, és úgy írta le, hogy ez egy „csillogó fekete kő”, ami vizsgálatok után egy igen jó minőségű kőszénnek bizonyult. Az események felgyorsultak, 1792-ben került sor az első szénbánya megnyitására. Az első rendszeres bányászati tevékenységet, valamint újabb lelőhelyek feltárását egy Németországból jött vállalkozó, Heinrich Hensch végezte. Kezdetben a szén csak helyben értékesítették, főleg az olvasztókemencéknél. Az Udvari Kamara 8 területet vett ellenőrzése alá, a többi magán személyeknek adta bérbe. A termelés ezekben az években igen csekély volt, kb. 2.000-2.200 t/év. Mindez lehetővé tette a resicabányai kohászat korszerűsítését, amelynek eredménye, hogy 1793-ban sor kerül a resicabányai üzemek első folyamatos exportmegrendelésére (20.000 öntöttvas gránát, a Nápolyi királyság részére). A hadianyaggyártás a későbbiekben is fontos feladata volt a Resicabányai Üzemeknek.

IV. 2. A Bánság ipara

Azok a körülmények, amelyek a magyar, illetve a bánsági iparfejlődést, a manufaktúrák kialakulását befolyásolták, észrevehetően előnyösen meg-

változtak II. József korára. A 18. század utolsó két évtizedében az iparfejlődés számára is kedvezőbb feltételek alakultak ki. Az uralkodó gazdasági intézkedései közül ki kell emelni közvetett ipartámogatási politikáját, amelyben a fiziokratizmus mellett a szabad verseny is helyet kapott (pl. zsidók letelepedése és iparúzésük engedélyezése a városokban, céhes kötöttségek felszámolása /textil- fémipar/, városi céhek kiváltságainak megszüntetése, monopóliumok felszámolása stb.). Ez elsősorban a Bánságban is támogatott selyemhernyó tenyésztéssel kapcsolatban nyilvánult meg, azaz selyemgombolyítók és -fonodák működtek 1785-ben Temesváron, Versecen (41-46 főt foglalkoztatott) és Pancsován. Posztóüzem működött Lugoson és Karánsebesen.

Külföldre (Bécsbe) csak a temesvári és a verseci legombolyított selyem jutott el (Németh Gy. 1985). Németh Györgyi összefoglaló tanulmánya alapján kijelent-hetjük, hogy a Bánság, a manufaktúrák tekintetében lemaradt az ország más régióitól. Elegendő e tekintetben arra a tényre utalnom, hogy ugyanekkor Pozsonyban 14 db, Pest-Budán 13 db, Radványban és Sopronban 4-4 db, Vácon és Pécsen 3-3db, Iglón, Kőszegen, Esztergomban, Tarcsán és Kassán 2-2db manufaktúra és más ipari üzem működött az 1785/87-ben a vaskohászat, a textilipar, a bőripar, a vegyipar, az üveg- és kerámiaipar, a papíripar, a tüköripar, a likörgyártás és a dohány-feldolgozás üzemait tekintve. A Bánság a 18. század végére a Kárpát-medence egyik fejlett agrárgazdasági tája, de élelmiszer és egyéb mezőgazdasági termékeket feldolgozó manufaktúrákkal az említett selyem- és posztóiparon kívül gyakorlatilag nem rendelkezett. Mindezek alapján elfogadható Németh Gy. megállapítása, mely szerint Erdély, a Bánság és a Határőrvidék volt a legnagyobb belső felvevőpiaca az országban működő manufaktúrák és ipari üzemek termékeinek. A bánsági manufaktúra ipar válsága vezetett oda, hogy az 1800-as évek első évtizedeiben – a Bánságban korábban tiltott – a céhek alapítása felvirágzott.

IV. 3. A Bánság kereskedelme

Hasonlóan az 1754-i és 1775-i Mária Terézia-féle vámszabályozásokhoz a II. József által kiadott 1784-i és 1788-i vámszabályozások is az osztrák ipar védelmében szabták meg a magyar külkereskedelem irányát. II. József azonban jobban diverzifikálta a külkereskedelmi irányokat, uralkodása idején nagyobb mennyiségű magyar búza jelent meg a trieszti kikötőben. Az uralkodó az Osztrák Birodalom kereskedelmét a Duna mentén a Fekete-tenger felé akarta irányítani. Ezen az úton 1786-ban bánsági gabonát is szállítottak, a kísérlet azonban nem hozott tartós sikert. Fontos kiviteli cikk volt még a dohány, a gyapjú és a hamuzsír. A magyar behozatal legjelentősebb tétele: a textiláru. Textiliákat majdnem kizárólag az osztrák tartományokból kellett behozni, évente – a század közepén is, a végén is – mintegy 3,5 millió Ft értékben. Ezekon túlmenően kész ruházati cikkekért, csipkékért, zsinórokért, prémekért,

feldolgozott bőrárúkért, fa- és vasárúkért, nürnbergi árukért mintegy évi hárommillió forint áramlott az örökös tartományokba. A zsidók városi letelepedése II. József idejére esik, de kereskedelmi, gazdasági jelentőségük csak a következő korszakban bontakozik ki.

A bánági külkereskedelemben jelentős szerepe volt Törökországnak. Innen a behozatal nagy részben élőállat, s aránylag nagymennyiségű nyersgyapot és gyapotfonál is. Mennyiségben nem, de arányaiban fontos a Dunán és a bánági szárazföldi kereskedelmi utakon áramló levantei áruk szerepe: fűszerek, déligyümölcsök, amelyek Törökországból lényegesen olcsóbban jutottak hozzánk, mint a trieszti kereskedelem közvetítésével.

A fenti viszonyokat tükrözi, hogy a kereskedőket a bánági úrbérrendezéskor (1780) négy osztályba sorolták, az első osztályba kerültek a selyem, posztó és más értékesebb árucikkek eladói, akiknek adója évi 20 forint volt. A második osztályba a vásárosok (15 forint), a harmadikba a falusi boltosok és szatócsok (10 forint), a negyedikbe a házalók (3 forint), kiknek vásári sátraik sem voltak.

A pénzviszonyok zavaros voltán kívül a kereskedelmi forgalmat a 18. században a mértékek teljes bizonytalansága is hátráltatta. Számatalan új-, hossz- és súlymérték volt forgalomban; e téren az egységesítést is így a forgalom megkönnyítését csak a XIX. század hozta el.

IV. 4. A Bánág közlekedése

A közutak állapotának javulásával együtt növekedett a személy- és teher- szállítást ellátó postakocsi útvonalak száma. Egyre jobban nőtt az igény a kiépített, jól járható útvonalak iránt.

II. József császár, aki 1768-ban a bánági utakról azt írta, hogy azokat „maga a természet alkotta”, az általa kidolgoztatott és 1785-ben jóváhagyott magyarországi közútfejlesztési tervben a Bánág területén két közút kiépítését szorgalmazta, a Pest-Szeged-Temesvár-Báziás-Orsova-Petrozsény és az ebből kiágazó Szeged-Arad utakat. Az 1790/91-es országgyűlés bizottsága által összeállított törvényjavaslat 12 útvonala közül egy haladt keresztül a Bánágon, a Pesttől-Szegeden-Temesváron át Nagyszebenig.

A csatornázás tekintetében nincs jelentős változás a Béga-csatorna az egyetlen megépített csatorna, a többi csak terv. A Tisza egészen Szolnokig csak tutajokkal volt hajózható, felfelé pedig Szegednél megállt a vontatás lehetősége.

IV. 5. A Bánág mezőgazdasága

Az Udvari Kamara előbb bérbe, majd 1780-tól eladta a kamarai birtokokat, de nem a magyar nemességnek, hanem a korábbi bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári gondolkodásmódúak voltak *a gazdasági modernizációhoz a legfontosabb*

tényezővel rendelkeztek: pénzzel. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőkeerő ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre és működtettek. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé (Kovach G. 1998).

A Bánságban az úrbérrendezést – a Bánsági Határőrvidék kivételével – 1780. október 17.-én hirdették ki és november elsején vezették be hivatalosan, melynek értelmében a Mária Terézia féle úrbérrendezést vezették be a helyi viszonyoknak megfelelően. A jobbágytelek nagyságát itt is egységesen határozták meg (a Tiszántúlon 1100-1300 négyszögöl volt egy katasztrális hold, itt 1600), a termőföld minőségétől függetlenül (a Tiszántúlon viszont az egész telek 2-2 holddal gyarapodott, a gyengébb minőségű földek arányában), viszont az úrbéri terheket a termőföld minősége szerint határozták meg, kivéve a robotot. A bánsági úrbérrendezés az alábbi lényeges pontban tért el a magyarországitól:

- a robotot teljesíthették munkában, de megválthatták pénzben is
- a hosszú fuvart nem követelték és kevesebb volt a kisdézsmá
- a kézművesek és kereskedők (ha jobbágy vagy zsellér kategóriába voltak sorolva) összes robot-terheiket pénzben válthatták meg
- a terheket a föld minőségének megfelelően arányosan csökkentették
- rendkívül kicsi közlegelő részt határoztak meg
- nem volt pótlás és maradványföld
- a makkoltatásért mindenhol pénzt kértek

Össességében a szabadabb telekforgalom, a nagyobb méretű jobbágytelek, a dézsmá és a robot pénzbeli megváltása, előnyösebben biztosíthatta a módos, árutermelő, állattartó, béresekkel és napszámosokkal is dolgoztató, életképes parasztgazdaságok kialakulását. A legfontosabb azonban, hogy az egész- és féltelkes jobbágyok voltak többségben, különösen Temes és Torontál vármegyében (3-4. táblázat).

3. táblázat. A Bánság jobbágyainak és zselléreinek megoszlása (1780)

Vármegye	Az úrbéresek és az általuk birtokolt úrbéri telkek összessége				
	falvak száma	jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér	telkek száma
Temes	176	28.072	4.196	1.025	12.648
Torontál	110	16.075	2.545	19	9.508
Krassó-Szörény	218	27.910	4.236	436	6.259
Összesen	504	72.057	10.977	1.480	28.415

Forrás: Kovách G (1998) adatai alapján saját szerkesztés

A Temes megyei Németszentpéteren 1,3 jobbágytelek, míg a Torontál vármegyei Szenthuberten és Kiskomlóson 1,0 jobbágytelek esett egy családra

átlagosan, ugyanakkor negyven Krassó-Szörény megyei faluban csak 1/8 jobbágytelek. A jobbágycsaládok pontos telek-részesedését sajnos nem tudjuk kimutatni, mert a Bánságra vonatkozóan az úrbéri tabellák, csak 21 Krassó-Szörény vármegyei falura vonatkozóan maradtak fenn az Országos Levéltárban.

4. táblázat. Az egy családra eső átlagos telekmegoszlás a Bánságban (1780)

Vármegye	Az egy családra eső átlagos telekrész szerint a falvak száma							
	1/8	2/8	3/8	4/8	5/8	6/8	7/8	egy egész vagy nagyobb
Temes	3	31	60	35	31	12	1	1
Torontál	-	3	15	24	23	14	9	2
Krassó-Szörény	40	137	32	6	-	-	1	-
Összesen	43	171	107	65	54	26	11	3

Forrás: Kovách G (1998) adatai alapján saját szerkesztés

Az úrbérrendezéskor a betelepítés még folyamatosan zajlik, azt azonban megállapíthatjuk, hogy a Bánság az 1718-as helyzethez viszonyítva már egy népes településhálózattal és fejlett mezőgazdasággal rendelkező régiója volt a történelmi Magyarországnak. A magyar gabonakivitel ekkor lesz jelentős; a XVII. században még nem volt számottevő. A kiindulópont ekkor főleg a Bánság és a Bácska, az itteni kamarai birtokok kitűnő gabonatermő földje, így a kincstár közvetlen haszonhoz jutott. Ezt mindenképpen igazolják az 1784/85-ös népszámlálás adatai.

V. Összegzés

A 18. század az ipar és a kereskedelem fejlődésének egész Európában jelentős fordulópontja volt, a gazdasági élet új szakaszához érkezett. Magyarország gazdasága a merkantilizmus elveinek megfelelően kapcsolódott a birodalom nyugati feléhez, s az évtizedek alatt kiforrott új gazdaságpolitikára volt szükség, hogy az ország e gazdasági rendszerbe beilleszkedjen. A Bánság minden tekintetben kedvezőbb helyzetben volt, a pozsareváci béke megkötésének pillanatától kitüntetett figyelem kísérte. Az uralkodók részéről e kitüntetett figyelem annak köszönhető, hogy a régiót olyan kísérleti terepnek tekintették, ahol a történelmi tradíciók a legkevésbé gátolhatták a merkantilizmus elveinek érvényesülését. Az elvek és a gyakorlati megvalósítás minden konkrét lehetősége ellenére, éppen a Bánságban bizonyosodott be, hogy a merkantilizmus nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, azaz a régió a 18. század végére nem vált fejlettebbé, mint az Osztrák Birodalom más tartományai. A természeti adottságok által determinált antropogén tájformálást a racionalitás jellemezte. Az egyes gazdálkodási formákat a felszín makro- és mikroreliefjéhez igazodva alakították ki, összhangban a környezeti adottságok

biztosította lehetőségekkel. A kialakuló kultúrtájuk fokozatosan behatoltak a félmedencékbe, a folyó és patak völgyekbe és a magasabban fekvő kismedencékbe. A hegyvidék központi részein az erdőtelkes települések lakói a földalag alig néhány százalékát művelték, a megélhetés alapját a komplex erdőhasznosítás, az ipari nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása képezte, elősegítve a montánipar koncentrációjának lehetőségét. A bánági gazdaság aranykora még nem jött el, ezt a 18. század „csak” megalapozta, hogy a napóleoni háborúkkal meginduló gabona-konjunktúrától az 1890-es évekig tartó évszázadban kiteljesedhessen.

Felhasznált irodalom

- Baróti L. (1896):* Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I–V. rész. Temesvár 1893–1900; Pótfüzet. Temesvár, 1907
- Borovszky S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Dóka K. (1987):* A vízi munkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében. Bp.
- Endrei W. (1969):* Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp.
- Frisnyák S. (1990):* Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest. p. 212.
- Gulyás L. (2009):* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Griselini, F. (1780):* Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs,
- Kalmár J. (1991):* A Bánság berendezése az Einrichtungswerk alapján. Századok, 125. évfolyam, pp. 489–499.
- Kókai S. (1999):* Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. kötet. Nyíregyháza, p. 181.
- Kókai S. (szerk.):* A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. Nyíregyháza, 2006. p. 314.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza, p. 421.
- Kovács G. (1998):* A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 328.
- Kulcsár K. (2004):* II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Bp.
- Németh Gy. (1986):* Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József korabeli manufaktúratabellákon. In.: Manufaktúrák Magyarországon I. pp. 7-60.
- Takáts R. (1992):* Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. In. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. pp. 163-194.
- Tóth J. (1988):* Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
- Tóth J. (1997):* Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

Etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalak és az asszimiláció lehetséges szinterei a Bánságban (1880-1910)

Ethnic-linguistic and cultural fault lines and possible sints of assimilation in the Banat (1880-1910)

Abstract

The ethnic, linguistic and cultural breaklines of the Banság are unique in the area of the historical Hungary, especially in Temes and Torontal counties. The ethnic-linguistic construction of the population in these counties in 1910: 266 thousand Romanian, 328 thousand German, 251 thousand Hungarian and 272 thousand Serbian habitants. Therefore these two counties were inhabited by 4 nationalities in a relatively equal ratio, without any significant predominance of any nationality. This explains why the question in Trianon could have not been decided according to the Wilson's self-determination principle (for example with a referendum). Instead, in Trianon the Banság was divided according to the results of the Yugoslav and Romanian census in 1930: in the Romanian Banság the ratio of the German minority was 24,5%, while the Hungarian minority was 10,7% (together 35,2%); in the Serbian Banság the ratio of German minority was 23,7%, while the Hungarian minority was 17,5% (together 41.2%).

I. Bevezetés

A Bánság ma is úgy él a köztudatban, mint a történelmi Magyarország egyik olyan régiója, ahol a trianoni döntéshozók leginkább figyelembe vették az ott élők etnikai-nyelvi és kulturális elkülönülését. Természetesen erről szó sem volt, hiszen e történelmi régió népességének etnikai-nyelvi és kulturális sokszínűsége eleve kizárta az igazságos osztozkodás lehetőségét. E sokszínűségből két elemet, a szerbeket és a románokat kiemelték, a bánsági határvonal megállapítása során viszont a magyar és a német népességet és azok érdekeit figyelmen kívül hagyták. Arra törekedtek, hogy olyan határvonalat alakítsanak ki, amelynek eredményeképpen Romániában a lehető legkevesebb szerb, illetve a délszláv államban a lehető legkevesebb román maradjon. Azaz román és szerb nemzeti szempontból igazságos határvonal született. A Bánság területéből 18,4 ezer km²-t Romániához, míg 9,8 ezer km²-t a délszláv államhoz csatoltak Trianonban, s Magyarországnak mindössze 271 km² maradt. Az így megszülető trianoni határ mindössze 76 ezer román hagyott a délszláv állam, keretei között, míg 65 ezer szerbet a román államhoz csatolt.

A Bánságban azonban ettől jóval bonyolultabb volt az etnikai-nyelvi struktúra, s e tekintetben elegendő arra a tényre utalni, hogy az 1910-es

népszámlálás adatai alapján minimum 16 nemzet és nemzetiség képviselői éltek, illetve olyan etnikai töredéknépek (pl. krassovan, cigány, sokác stb.) amelyek tovább színesítették mindezt. Szintén nem elhanyagolható tény, hogy a Bánság 1880 és 1910. évi népességének 95,7-95,2%-át négy nagy etnikai csoport (*1. táblázat*) alkotta, amelyek közül egyik sem képviselt abszolút többséget (*Kókai S. 2010*). Ennek egyik okaként gyakran hangzik el az a fikció, hogy a Bánság az egyik olyan történelmi régió, ahol a dualizmus utolsó évtizedeiben a legdurvább elmagyarosítás folyt.

E tanulmányomban statisztikai adatok és etnikai-nyelvi térképek segítségével adalékokat kívánok nyújtani ahhoz, hogy realisabb kép alakuljon ki a trianoni határ igazságtalanságáról, a Bánság népességének valós etnikai-nyelvi megoszlásáról, s annak térstruktúrájáról, illetve a bánsági asszimiláció mértékéről és lehetséges szintereiről.

II. A Bánság népességének etnikai-nyelvi megoszlása 1880-ban

A modern magyar népszámlálások közül az 1880. évi volt az első, amely a felmérés során rákérdezett a válaszadó anyanyelvére. (A vallási hovatartozást, ami egyben szoros kulturális kötődést is jelentett már az 1870. évi népszámláláskor is felmérték). Az 1880. évi adatok alapján tehát realis képet alkothatunk az etnikai-nyelvi viszonyokról a Bánság vonatkozásában is (*1. táblázat*).

1. táblázat. A Bánság népességének anyanyelvi megoszlása (1880, 1890, 1910)

Nemzet/nemzetiség	1880		1890		1910	
román	516879	41,06	567572	39,43	592045	37,4
német	333149	26,46	387580	26,93	387545	24,5
szerb	243212	19,32	263273	18,29	284329	18,0
magyar	111434	8,85	131139	9,11	242152	15,3
szlovák	21788	1,73	19118	1,32	22131	1,4
bolgár	-	-	14039	0,97	12500	0,8
horvát	-	-	8421	0,58	4872	0,3
cseh	-	-	7298	0,5	8100	0,55
krassovan	-	-	2926	0,2	7210	0,5
cigány	-	-	575	0,04	-	-
olasz	-	-	128	0,01	73	-
ruszin	487	0,04	207	0,02	2392	0,15
egyéb	32021	2,54	36565	2,53	18784	1,1
beszélni nem tud	49367	-	-	-	-	-
Összesen	1308337	100,0	1438841	100,0	1582133	100,0

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A négy meghatározó etnikai csoport (magyar, német, szerb, román) aránya együttesen elérte az összlakosság 95,7%-át, s mindez 1890-re is alig változott. A közel ötvenezer főnyi beszélni nem tudó bánági lakost értelemszerűen arányosan oszthatjuk el az egyes etnikai-nyelvi csoportok között. A későbbi népszámlálások már nem tartalmazzák ezt a kategóriát.

1880-1890 között nem következett be súlypont eltolódás a magyarság számarányát tekintve sem, s valamennyi jelentősebb etnikai csoport népesség-száma emelkedett. A magyarok száma mintegy húszezer fővel emelkedett, amely alig háromtized százalékos számarány növekedést eredményezett. Ezen érték több mint a felét a természetes szaporodás tette ki, amennyiben a történelmi Magyarország átlagos értékével (1,0%/év) számolunk. A bánági németek (1,6%/év), szerbek (0,8%/év) és románok (0,98%/év) tényleges szaporodásának – amely alapvetően a természetes szaporodásból táplálkozott – értékei is jelzik, hogy a magyar asszimiláció nem vagy alig érintette meg e népcsoportokat.

Az 1890-1910 közötti húsz évben azonban jelentősebb változások következtek be. A népességyarapodás folyamatában a Bánág fokozatosan maradt le az ország más régióihoz képest. A demográfiai folyamatokban olyan kedvezőtlen folyamatok és tendenciák jelentkeztek (pl. alacsony születésszám, egy gyermek vállalása stb.), amelyek előrevetítették a demográfiai eróziót, különösen a töredék népek és etnikumok tekintetében. A népességszám közel kétharmadötvenezer (235406 fő = 17,62%) fővel növekedett 1910-ig. A népsűrűség 55 fő/km² fölé emelkedett, amely elmaradt az országos átlagtól (64,3 fő/km²), s jóval alacsonyabb volt, mint az Alföld más térségeiben (70 fő/km² feletti értékek). A demográfiai folyamatok bánági differenciáit a kivándorlás felerősödése tovább fokozta, mind a németek, mind a többi nemzetiség vonatkozásában.

A népességszám-változás Bánágon belüli területi és időbeli differenciái alapján megállapítható, hogy a növekedés kis szigetei álltak szemben a különböző ütemű népességsökkenés kiterjedt térségeivel, melyek főként az Erdőhát vidékén és az ún. Haide területén álltak össze nagyobb övezetökké, melyekbe városi szerepkörű és funkciójú települések is beletartoztak. Nem meglepő módon az etnikai szigetek központjait jelentő települések (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krasovánok) népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt, mutatva a saját etnikum pótlásának és az etnikai keveredésnek a hiányát. Ugyanez figyelhető meg az 1890-as és 1910-es évekre vonatkoztatva a bánági sváb településekre, melyek népességszáma erőteljesen csökkent a századforduló éveire. Az Erdőhát vidékén, a Maros mentén, a Haide területén, a Bánági-hegyvidéken és Versectől délre számos olyan település található, amely népességmaximumát még az 1870. évi népszámláláskor vagy korábban érte el (pl. Marosberkes, Jám, Krassóvár, Óbesenyő, Nagykomlós, Csene, Beodra, Csatád, Párdány stb.).

A magyar anyanyelvű népesség számának mintegy 110 ezer fős gyarapodása 1890 és 1910 között, részben a természetes szaporodásból (kb. 20.22 ezer fő), a

magyarok betelepítéséből és az asszimilációs nyereségből táplálkozott. Ez utóbbi tekintetében a legjelentősebb a bánági zsidók (2. táblázat) magyar-sághoz kapcsolódó asszimilálódása volt.

III. A Bánág népességének etnikai-nyelvi struktúrája 1890-ben

A nagyfokú etnikai keveredés azonban csak regionális értelemben igaz, ha ugyanis megvizsgáljuk a Bánág területén elhelyezkedő 801 település (1890-ben) lakóinak nyelvi összetételét, akkor azt tapasztaljuk, hogy 471 település (58,6%) homogén volt, azaz lakói 95-100%-ig egy nyelvet beszéltek. A legtöbb a román nyelvű homogén falvak száma (327 db) volt, de figyelemre méltó, hogy 75 db német, 27 db magyar, 25 db szerb, 6 db cseh, 3-3 db szlovák, horvát és krasován, valamint 1-1 db török (Ada-Kaleh) és montenegrói (Temespéteri) homogén lakosságú települést is találhattunk a vizsgált területen. Nem elhanyagolható tény, hogy további 90 db olyan település volt a vizsgált régióban, ahol az uralkodó nemzetiség aránya magasabb volt, mint 75%. A fenti tények alapján tényleges etnikai keveredésről 240 db (30,1%) bánági település esetében beszélhetünk, ebből alapvetően kétnyelvű volt 152 település, háromnyelvű 79 település és négy vagy többnyelvű mindössze 9 db település.

A két, három és többnyelvű településeket vizsgálva az etnikai keveredés és asszimiláció kérdésköréhez kapcsolódva több fontos következtetés vonható le. Egyrészt alapvető fontosságú kérdéskör és feladat annak megállapítása, hogy egyes nemzetiségek hogyan helyezkedtek el, azaz találkozási sávjukban kialakultak-e kontaktzónák, és ha igen, akkor mely nemzetiségek között? A Bánág négy legfontosabb nemzete egy nagyon kevert etnikai térszerkezet keretei között élt. Bár léteztek homogénnek tekinthető szerb (pl. Torontál vármegye déli része) és román (gyakorlatilag a teljes Krassó-Szörény vármegye) területi tömbök, de ezek mellett létezett egy magyar tömb is, míg a németek e tömbök közé ékelődtek be.

Magyar-szerb viszonylatban jól nyomon követhető, hogy összefüggő kontaktzóna alakult ki a Tisza vonala mentén haladva délre Törökbecse-Nagybecskerek, illetve Ittebe-Csernya-Nagykikinda-Nagyszentmiklós-Szerb Csanád települések vonaláig keleten. E zónában 20 db homogén magyar település és 9 db homogén szerb település mellett 7 db szerb többségű kétnyelvű község és 5 db magyar többségű kétnyelvű település volt található. E kontakt zónába betelepült németek miatt háromnyelvűvé vált 10 település (pl. Új-Szent-Iván, Szanád, Tizaszentmiklós, Beodra, Bocsár, Mokrin, Nagykikinda, Nagybecskerek stb.). Ebben a magyar-szerb kontakt zónában a magyarság térnyerése volt megfigyelhető már 1850-től kezdődően (pl. Csóka magyar lakossága 54,3%-ról 73,5%-ra, Deszk magyar lakossága 23,9%-ról 45,8%-ra, Józseffalva esetén 13,6%-ról 52,55%-ra, Oroszlámos esetében 19,6%-ról 47,48%-ra, Törökkanizsa esetén 44,1%-ról 58,48%-ra, Törökbecse esetében

50%-ról 71,74%-ra növekedett a magyar lakosság aránya 1850-től 1890-ig. Ennek köszönhetően itt volt az egyetlen magyar többségű járás 1890-ben a Bánságban (törökkanizsai járás 21479 magyar = 50,7%).

Román-szerb viszonylatban megfigyelhető, hogy a két nép kontaktzónája a Kisbecskerek-Csakovár-Denta-Versec-Fehértemplom-Moldova városok által jelzett vonal mentén jött létre, zömében azonban úgy, hogy homogén szerb és román falvak mozaikjai alakultak ki. A kétnyelvű községek között mindössze 12 db volt szerb többségű (pl. Gája, Macsevics, Gajtasoll, Dolovo, Deliblat, Zlatica stb.) míg román többséggel 8 db rendelkezett (pl. Fény, Bánlak, Alibunár, Révaújfalva, Kiszám, Jabuka, Leszkovica stb.) e kontaktzónában. A németek betelepülése miatt vált háromnyelvűvé (szerb, német, román) például Temeskubin, Mramorák, Csakovár, Kisbecskerek stb.

Közismert, hogy a Bánság területén összefüggő román-magyar kontaktzóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata. Mindazok ellenére igaz a fenti megállapítás, hogy a kétnyelvű települések közül 24-ben román többség mellett a magyarság alkotta a kisebbséget (pl. Ó-Béba, Valkány, Öregfalva, Tógyér, Temeshódos, Ferendia stb.), de mindössze egy magyar többségű-kétnyelvű (magyar-román) település volt az egész Bánságban (Omor). A románok által lakott települések között is mindössze 4 db magyar telepesfalva funkcionált (Udvarszálás, Rittberg, Szapáryfalva, Bunyaszekszárd), így magyar-román asszimiláció is csak a nagyobb, általában három-négynyelvű városokban (megye- és néhány járás-székhelyeken) következhetett be.

A területi elhelyezkedés másik aspektusát tekintve a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása volt annak a magyar etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Jelentős magyar etnikai sziget alakult ki Nagyikindától délkeletre a Bega folyó vonaláig (Topolya-Torda-Ittvarnok-Magyarszentmihály-Nagybecskerek-Magyarittele-Magyarszentmárton-Tamásfalva-Kisorosz települések által határolt terület), ahol 20 település (ebből 8 homogén magyar és 5 magyar többségű) helyezkedett el. E magyar etnikai szigetet északról a németek, nyugatról a kikindai szabad kerület szerb lakói választották el a magyar etnikai tömbtől.

A bánsági szórvány magyarság mindössze nyolc településen élt abszolút többségben (Székelykeve 2510 fős lakosságának 74,33%-a, Udvarszálás 464 fős lakosságának 88,1%-a, Torontálújfalva 603 fős lakosságának 65,8%-a, Szendelak 80 fős lakosságának 68,4%-a, Lukácsfalva 779 fős lakosságának 68,25%-a, Sándoregyház 2129 fős lakosságának 52,33%-a, Gattaja 2580 fős lakosságának 53,44%-a és Dézsánfalva 789 fős lakosságának 50,89%-a volt magyar, relatív többséget pedig csak Hertelendyfalván tudott kialakítani (2146 főből 44,15% magyar, 17,93% német, 27,93% szlovák nemzetiségű volt).

A németek a Bánság összlakosságának (1439126 fő) közel 27%-át (387580 fő) alkották. A vizsgált 801 település közül 220 településen élt jelentősebb (100

fő feletti) német közösség, amelyből 75 településen csak németek éltek (homogén német falvak és városok). Harminc településen a németek aránya magasabb volt 75%-nál (ebből 16 településen szintén homogén német közösség élt, kilenc településen jelentősebb magyar kisebbséggel, 4 településen jelentősebb román kisebbséggel, Újkaránsebesen pedig csehekkel éltek együtt), Harminckét településen a németek aránya 50-75% között változott (11 településen románokkal, 4 településen szerbekkel, 2 településen magyarokkal, 1-1 településen bolgárokkal, ill. szlovákokkal /Istvánvölgye/ alkottak kétnyelvű közösségeket), míg 13 településen legalább három nemzetiség együttlélése volt megfigyelhető, ahol a németek abszolút többségben voltak.

Az ún. Haide területe, amely Temes vármegye területére is átnyúlt, a leghomogénebb és legnagyobb német etnikai sziget volt, ahol 25 thomogén német település helyezkedett el és itt élt a bánági németek kb. 30%-a. Kisebb, de jelentős német etnikai sziget alakult ki a Maros bal partján (Lippa-Zádorlak-Németség háromszögben), ahonnan a románokat a XVIII. század közepén a bécsi udvar kitelepítette. Az új-aradi járásban abszolút többségben voltak a németek, azaz összesen több mint húszezer (20484 fő) német élt tizenhárom, nyelvileg homogén településen. A vingai járásban 16316 német élt, ami az összlakosság 49,57%-a volt.

A fentiekén túlmenően még öt jelentősebb német etnikai sziget figyelhető meg a Bánág területén. Az egyik Nagybecskerek-Torontálszécsány-Jánosföld településekkel jelölt háromszögben, ahol 11 tiszta német településen több mint huszonötezer német élt (a nagybecskereki járásban a lakosság 33,2%-a, 17064 fő német nemzetiségű volt), a másik Temesvár környékén alakult ki, itt azonban mindössze öt település (pl. Szakálháza, Liebling, Kovácsi, Gyarmata stb.) volt tisztán német lakosságú. Mindezek ellenére több mint 50 ezer német élt e szűkebb mikrorégióban (Temesvárott 23995 fő, míg a központi járásban 25279 fő, azaz abszolút többségben 55,2%-os, ill. 52,3%-os arányt képviselve). A harmadik német etnikai tömörülés Pancsova körül alakult ki, mindössze Franzfeld volt tisztán német lakosságú, hét településen viszont többséget alkottak a németek, több mint húszezer fős tömörülést alkotva. Pancsova lakosságának 40%-át (7331 fő), a járás lakosságának 32%-át (14290 fő) a német nemzetiségűek tették ki. A negyedik német etnikai tömörülés Versec-Nagy-Zsám-Móriczföld-Decca-Dolác-Istvánvölgy települések által határolt területen alakult ki, ahol 10 tiszta német település és Versec szabad királyi város német lakossága majdnem 30 ezer főt tett ki. Versecen abszolút többséget (12244 fő, 55,3%), a deccai járásban relatív többséget (8346 fő, 34,3%), a verseci járásban pedig több mint 25%-os arányt (8825 fő érték el). Az ötödik német etnikai sziget a Krassó-szörényi bányavárosokhoz kapcsolható, amelyekben német többségű, de legalább négy jelentősebb nemzetiséget magába foglaló gazdasági centrumok alakultak ki. Mindössze néhány kisebb bányászfalu (pl. Lindenfeld, Wolsfberg stb.) volt homogén német lakosságú.

A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 71,7%-uk Torontál vármegye településein élt, ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (188940 fő), így a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki. A törökbecsei (58,8%), a nagykikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút többségben éltek, míg a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak. Temes vármegyében a fehértemplomi járásban (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) abszolút többséget alkottak, a verseci járásban (13,2%) pedig megközelítette arányuk a 15%-ot. A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad kerületben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki, szervesen kapcsolódva a szerb etnikai tömbhöz. Az egész Bánság területén egyetlen elszigetelt szerb etnikai sziget alakult ki, Temes vármegyében Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskő, Kralovecz és Temespéteri falvakban kb. 3000 szerb lakossal. Kisebb szerb töredékek és szórványok az 1751-ben megszüntetett Marosi Határörvidék lakóinak leszármazottaiként a Maros balpartján is éltek (Fönlak–Szerb-Csanád között), három faluban abszolút többséget alkotva. A szerbek a Bánság lakosságának több mint a 18%-át alkották (263273 fő), úgy hogy 25 település 100%-ban általuk lakott, 39 településen arányuk több mint 75%, 32 településen pedig abszolút többséget (50-75%) alkottak, 8 településen pedig relatív többségben voltak. A fentiekén kívül még 32 olyan település volt, ahol a szerbek etnikai kisebbségben éltek (öt településen magyarokkal, 4 településen németekkel, 12 településen románokkal és 11 településen három-négy nemzetiséggel együtt).

A románok a Bánság lakosságának majdnem 40%-át (567572 fő) alkották, úgy hogy Torontál vármegyében 37 településen, Temes vármegyében 129 településen és Krassó-Szörény vármegyében 319 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánsági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50-75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánsági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán migrációjának eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések megközelítették a Tisza vonalát (Óbáb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

Azokban a falvakban és városokban, ahol a románok aránya 75-95% között változott (78 db) negyvennégy olyan település is volt, ahol nem volt számottevő a többi nemzetiség aránya. Itt általában csak 2-3%-ot kitevő etnikai töredékek éltek. Tizennégy településen a német kisebbséggel alkottak kétnyelvű közösségeket, 13 településen a magyarokkal, 3 településen a szerbekkel. Egy

esetben a cigányokkal (Tinkova), három településen pedig szerbek, németek és magyarok együttesen voltak kisebbségben (pl. Bálincz, Aranyág stb.).

Azokon a településeken, ahol a románság abszolút többségben volt (51 település) 11 település esetén magyarokkal, 10 esetben németekkel, 9 esetben szerbekkel, 4 esetben szlovákokkal és egy esetben cigányokkal (Cserestemes) alkottak kétnyelvű lokális életközösséget, míg 16 település három vagy több nemzetiségű volt. Relatív többségben tíz bánsági településen éltek (pl. Szerb-Csanád 40,08%-a, Mehala 39,7%-a, Lippa 48,04%-a, Lugos 42,52%-a, Ruszabánya 47,23%-a volt román), míg 20% felett további 31 településen, ez alatt pedig 29 településen éltek románok. Szórvány románság még több mint 50 bánsági településen élt, arányuk azonban 1-3% között változott az egyes települések lakóin belül, és a bánsági románság kb. 0,8%-ra terjedt ki. Mindez azt is jelenti, hogy a bánsági románok kb. 5%-a élt kisebbségben.

2. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1890)

Table 2. Mother language and religion of the population in the Banat (1890)

Anyanyelv	Össz.	Ortodox		Görög	Róm.	Ref.	Evang.	Unit.	Izr.	Egyéb
		fő	%	katolikus						
Krassó-Szőrény vármegye										
Összesen	407635	306023	75,1	18949	73817	3053	2040	22	3713	18
Román	311335	291522	93,6	17618	2092	6	9	3	52	3
Magyar	10879	119	1,1	104	6968	2413	499	14	752	10
Német	48058	226	0,5	130	43346	159	1311	5	2880	1
Szlovák	5723	33	0,6	603	4877	15	188	-	7	-
Rutén	161	19	11,8	127	9	-	6	-	-	-
Horvát	5018	2	0,04	-	5015	-	-	-	1	-
Szerb	11862	11689	98,5	39	128	-	4	-	2	-
egyéb	14599	2413	16,5	298	11382	460	23	-	19	4
Temes vármegye										
Összesen	434529	213529	49,1	12336	183579	6230	9888	105	8640	222
Román	161449	149610	92,6	11424	351	7	8	14	26	9
Magyar	36114	404	1,1	243	26423	5108	722	55	3136	23
Német	160184	215	0,1	139	145526	788	8009	8	5377	122
Szlovák	2598	47	1,8	252	1090	66	1093	27	15	8
Rutén	70	38	54,3	28	2	-	--	-	2	-
Horvát	205	18	8,8	1	185	-	-	-	1	-
Szerb	62809	60976	97,1	174	1603	2	4	-	6	44
egyéb	11100	2221	20,0	75	8399	259	52	1	77	16
Torontál vármegye										
Összesen	591260	271265	45,8	3886	276024	10543	20848	39	7148	1489
Román	87445	83917	96,0	3004	202	2	2	11	3	302
Magyar	99991	620	0,6	260	84446	10131	1019	23	3329	160
Német	185099	267	0,1	80	173930	355	6574	3	3740	150
Szlovák	14031	20	0,1	11	492	30	13214	-	9	255
Rutén	33	10	30,3	13	8	-	-	2	-	-
Horvát	1690	20	1,2	8	4646	-	6	-	-	10
Szerb	186235	184115	98,9	380	1119	5	14	-	16	586
egyéb	13736	2296	16,7	130	11199	17	17	-	51	26

Forrás: Népszámlálás (1890) adatai alapján saját szerkesztés

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol egy kivételével minden járásban abszolút (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), illetve egyben relatív többségben (moldvai járás 44,9%-a) voltak. Temes vármegyében relatív többségben (164431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161355 fő = 36,6%). Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasfürdői 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseci 53,4%-a). A Torontál vármegyében élő 84460 román nemzetiségűek csak az alibunári járásban alkotottak abszolút többséget (15742 fő = 54,9%).

A Bánság 1890. évi etnikai adataira tekintve és az eddigi elemzéseket összegezve több következtetés, ténymegállapítás is szükségessé vált. A legfontosabb kérdésekre a tények leírása megadhatta a választ, néhány kérdésről azonban további kutatásokat igényel. Feltétlenül szükséges az egyes nemzetiségek együttélési hajlandóságát tovább vizsgálni. A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy egyes nemzetiségek magas többségi értékekkel (pl. szerbek, románok) és alacsony kisebbségi arányokkal rendelkeztek, míg más nemzetiségek (pl. magyar, német) együttélési hajlandósága magasabb és ezzel párhuzamosan magasabb a kisebbségben élők aránya is. Nagyon fontos problémakör annak vizsgálata, hogy egyes nemzetiségek szóródása miatt nagyobb, míg más nemzetiségek jobban megőrizték homogenitásukat, sőt egyre jobban homogenizálódtak (2. táblázat).

A kisebbségben élés elviselése sem egyforma az egyes nemzetiségek között. Ez mozgató rugójává válhatott a kivándorlásnak, amely nem hagyta érintetlenül a bánsági régiót sem a 19-20. század fordulóján. Az etnikai térszerkezet vizsgálatánál nem megkerülhető problémakör az asszimiláció. Ennek pozitív (természetes) oldalát tekintve is megállapítható, hogy a megyeszékhelyek, szabad királyi és rendezett tanácsú városok (Temesvár, Nagybecskerek, Lugos, Pancsova, Versec, Nagyikinda, Karánsebes) mindegyike legalább négy nemzetiség együttélését biztosította (pl. Temesvár lakóinak 55,24%-a német, 26,64%-a magyar, 9,8%-a román, 4,93%-a szerb és 3,39%-a kisebb etnikai töredékekből tevődött össze). Szerb többségű volt Pancsova (42,54%), Nagybecskerek (36,33%) és Nagyikinda (58,19%), német többségű volt Versec (55,35%) és Temesvár (55,24%), míg Lugos (42,52%) és Karánsebes (56,51%) már román többséggel rendelkezett. Magyar többséggel csak a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok (Szeged, Arad) és Csanád megye székhelye (Makó) rendelkezett.

A három bánsági vármegye járásközpontjait (39 db) vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 90%-uk legalább háromnyelvű, a többségi nyelv 14 központban román, 16 központban német, 3 központban (Székelykeve, Törökbecse, Törökkanizsa) magyar, 4 központban szerb, 1-1 központban bolgár (Vinga), ill. szlovák (Antalfalva) volt. Ez a megoszlás nem állt összhangban a

Bánság nemzetiségeinek számarányával, de a spontán asszimilációt sem a – sokat hangoztatott – magyar nyelv felé billentette. Sem a természetes sem az erőszakos asszimiláció nem volt olyan mértékű, mint amilyet a szerbek és románok több mint 100 esztendeje hangoztatnak.

IV. A Bánság népességének etnikai-nyelvi struktúrája 1910-ben

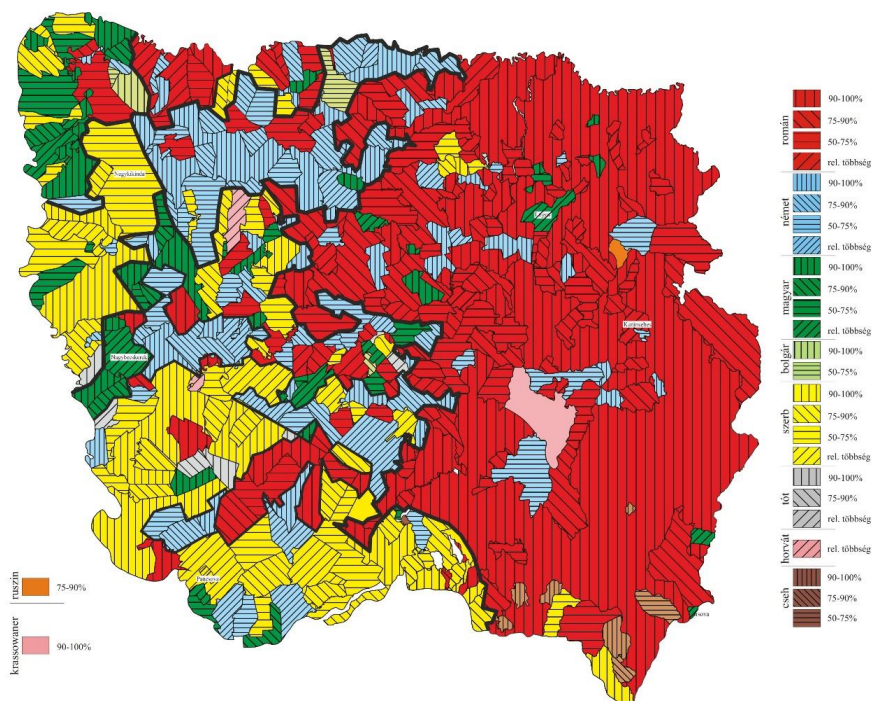
Az 1890-1910 közötti években a Bánság népessége 9,97%-kal növekedett, azaz 1438676 főről 1582133 főre, amely önmagában kedvező tendencia (*I-3. táblázat*). Megállapítható azonban, hogy Torontál vármegye lakossága 1,5%-kal, Temes vármegye lakossága 13,6%-kal, míg Krassó-Szörény vármegye lakossága 13,87%-kal növekedett. A bánsági települések 32,4%-a (259 település) természetes fogyással volt jellemezhető, melyek közül 99 db Torontál vármegyében, 87 db Krassó-Szörény vármegyében, míg 73 db Temes vármegyében helyezkedett el. A természetes fogyás okai ismertek (pl. belső és külső migráció, kivándorlás, „egyke”rendszer stb.), melyek nem különböztek az ország más régióiban megismertektől (*Tóth J. – Csatári B. 1983, Pál Á. 2001*).

Nagyfokú etnikai keveredés továbbra is csak regionális értelemben igaz, mindazok ellenére, hogy a négy nagy nemzetiség a települések 65-96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen). A bánsági magyarok számaránya 604 településen 20% alatt maradt (a németeké 542 településen, a románoké 274 településen, a szerbeké 384 településen). A Bánság 467 településén a magyarok száma nem érte el a száz főt és 140 település lakosságában 1% alatt maradt a magyarság aránya, s 67 településen teljesen hiányzott.

Az etnikai keveredés alacsony fokát mutatja, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, azaz szórványban éltek, ebből a többségi nemzetiség aránya 411 településen 90% fölötti volt, azaz etnikailag tiszta (homogén) településnek voltak tekinthetők (*I. térkép*).

További tizenegy településen 87,6% (Kiszetó) és 89,8% (Temessziget) között változott a többségi nemzetiség aránya és 5% alatt maradt az etnikai kisebbségek (2-4 db) aránya, azaz ezek is homogénnek voltak tekinthetők. Az eddigi 422 településen túlmenően további 36 olyan település volt a Bánság területén, ahol a többségi nemzetiség aránya 90% fölötti, a kisebbségek aránya 5,1% (Csebze német lakói) és 9,7% (Divécs román lakói) között változott, azaz ezek a települések is gyakorlatilag homogénnek tekinthetők, olyan szórványban élő, jelentősebb kisebbségekkel, amelyek nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját. A fentiek alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé

emelkedett. Jellemzően a megyeszékhelyek és rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak ide, Nagyikinda kivételével. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar, Versec lakóinak 31,4%-a szerb, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német, Pancsova lakóinak 35,9%-a német. Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar. A Bánság nyolcszázegy településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Horvátklári, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

1. térkép. A Bánság etnikai térstruktúrája (1910)

A magyarok a Bánság lakosságának 15,3%-át (242152 fő) alkották (1. táblázat). Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4%) alkottak, és itt élt a bánsági magyarok 10,3%-a (24961 fő). E járásban kilenc településen 90% felett (pl. Ószentiván, Egyházaskér stb.), öt településen 50-75% között (pl. Törökkanizsa, Oroszlámos, Szőreg stb.), míg egy településen 75-90% között (Csóka), két településen pedig relatív többségben (Tiszaszentmiklós, Feketető) éltek a

magyarok (1. térkép). A törökkanizsai járás 22 települése közül a fennmaradó négy településen szerb abszolút többség volt (pl. Gyála, Ókeresztúr, Deszk stb.), míg Újszentiván településen relatív többséget alkottak. Nem elhanyagolható tény, hogy e két népcsoport adta a járás lakosságának 88,3%-át (42060 fő), azaz magyar-szerb kontaktzóna alakult ki szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagyikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig.

3. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)

Table 3. Mother language and religion of the population in the Banskag (1910)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	egyéb
		fő	%							
Krassó-Szőrény										
Összesen	466147	337153	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500835	232057	46,3	12381	221175	11135	13611	160	9734	582
Román	169030	156813	92,8	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	1,9	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	0,3	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	5,4	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12597	3668	29,1	108	8440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615151	286642	46,6	3828	279793	12549	24905	115	6114	1205
Román	86937	83324	95,8	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	0,9	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	0,2	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	0,1	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	0,6	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	99,2	184	1069	12	19	2	13	321
egyéb	13923	3555	25,5	171	10136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

E kontaktzóna keleti határát Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Ittebe településeknél húzhatjuk meg. E zónában tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív

többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A németek (hat település homogén, kilenc településen abszolút többség), a románok (három település homogén, három településen abszolút többség), a bolgárok (Óbesenyőn homogén) és szlovákok (Felsőaradin homogén) e kontaktzónában csak etnikai szigetként jelentek meg és nem befolyásolták számottevően a szerb-magyar érintkezést.

A természetes asszimiláció irányát jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma (pl. Nagybecskerekén 4032 fővel, Nagyikindán 2341 fővel stb.) míg a szerbeké mindössze 5000 fővel (pl. törökkanizsai járásban 16154 főről 17099 főre, nagybecskereki járásban 14060 főről 14445 főre, Nagybecskerekén 7969 főről 8934 főre, Nagyikindán 13248 főről 14148 főre stb.). E kontaktzónán kívül Torontál vármegye minden településén megtalálhatóak voltak a magyarok /három településen homogén (Ürményháza, Torontálvásárhely, Torontálkeresztes), négy településen abszolút, két településen relatív többséget alkottak/, azonban 91 településen 100 fő alatt maradt a magyar anyanyelvű lakosság száma. E kilencvenegy településen mindössze 4375 magyar anyanyelvű élt, azaz a torontáli települések 42,3%-án élt a megye magyar lakosságának 3,2%-a.

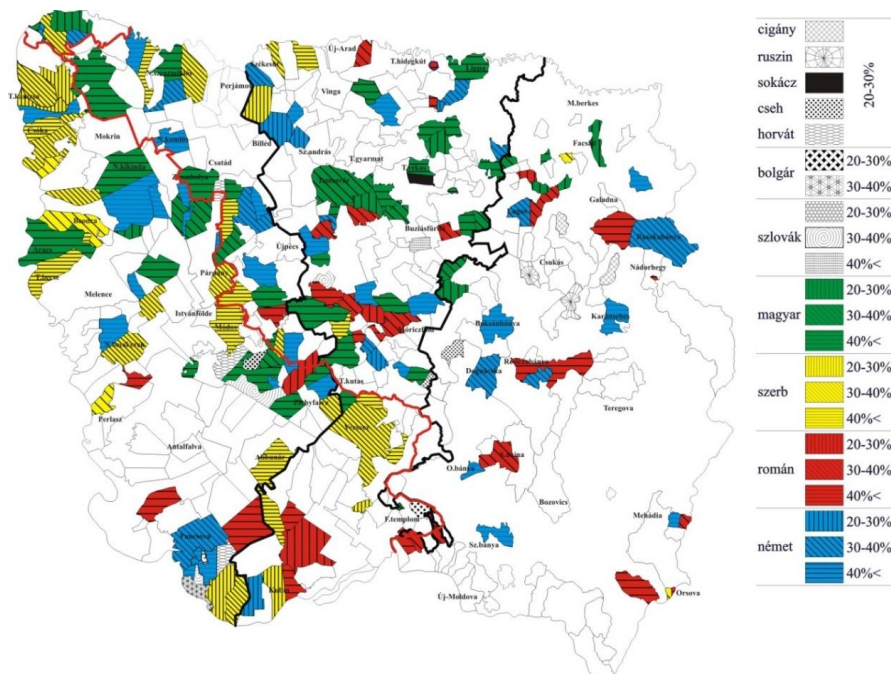
Torontál vármegye 213 db települése közül 35 db olyan település volt, ahol a magyarok száma meghaladta az 1000 főt, mely településeken a bánási magyarok 39,7%-a (96068 fő), a vármegyében élő magyarok 74,8%-a lakott. A Torontál vármegyei homogén magyar települések közül a legnépesebb Torontálvásárhely 5180 fő (4848 magyar), Torontáltorda 4289 fő (4251 magyar), Kiszombor 4107 fő (4021 magyar), Magyarcsernye 4138 fő (3849 magyar), Felsőmuzslya 3408 fő (3247 magyar), Szaján 2323 fő (2278 magyar), Alsóittebe 2238 fő (2208 magyar), míg a legnépesebb magyar közösség Nagybecskerekén (9148 fő) élt relatív többségben, kisebbségben pedig Aracson (2299 magyar), Nagyszentmiklóson (2121 magyar) és Zombolyán (2266 magyar). Ezer fő feletti magyar lakosság kisebbségben Valkányon (1059 magyar), Beodrán (1691 magyar), Deszken (1360 magyar) és Németschernyén (1034 magyar) élt Torontál vármegyében, melyek önálló etnikai szigetekhez és kontakt zónához kapcsolódtak (1. térkép).

Temes vármegyében a bánási magyarság 33%-a élt (79960 fő), ahol arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1%) és Temesvárott (28552 fő = 39,4%) haladta meg a 20%-ot. Temes vármegye 220 településén megtalálhatóak voltak a magyarok (mindössze Párta, Berecutca, Kisszered, Mészdorgos, Szőlőshegy településeken nem), de 131 településen (a települések 58,2%-án) számuk nem érte el a 100 főt, ezeken a településeken összesen 4957 magyar élt.

A Torontál vármegyei kontakt zónában többségben élő magyarsággal szemben Temes vármegyében a szórvány magyarság volt a jellemző, a vármegye tíz településén élt 1000 főnél népesebb magyar közösség (Temesvár 28552 fő, Versec 3890 fő, Végvár 2659 fő, Székelykeve 3869 fő, Gátalja 1883

fő, Újszentes 1149 fő, Lippa 1954 fő, Temesrékas 1236 fő, Majláthfalva 2272 fő, Fehértemplom 1213 fő), melyből Újszentes, Végvár és Majláthfalva volt csak 90% feletti magyar lakosságú (1. térkép). Temesvárott, Versecen, Temesrékason és Fehértemplomban a németek, míg Lippán a románok voltak relatív többségben, így a magyarok csak a második vagy harmadik (Versec, Lippa) ill. negyedik (Fehértemplom) legnagyobb nyelvi csoportot alkották.

Az ezer főnél népesebb magyar közösségekben élt a Temes vármegyei magyarok 60,8%-a (48677 fő), de többségi helyzetben csak kilenc (!) településen (14406 fő), melyből négy (Omor 585 magyar, Dézsánfalva 569 magyar, Ötvösd 791 magyar, Magyarmedves 629 magyar) ezer fő alatti népességszámú volt, kisebb etnikai szigeteket alkotva. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot, legmagasabb Szigetfalva 44% (644 fő), Mosnicza 43,6% (828 fő) és Sztancsfalva 43,5% (898 fő) esetében volt (2. térkép).

2. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)
(20% feletti, de lakóhelyén kisebbségben élők települései)

Krassó-Szörény vármegyében a bánsági magyarok 14%-a (33787 fő) élt, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6%), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7%), haladta meg arányuk a 20%-ot, illetve a facsádi járásban (3979 fő = 16%) emelkedett 10% fölé. Krassó-Szörény

vármegye településeinek 80,1%-án (290 település) magtalálhatóak voltak a magyarok, azonban 245 településen számuk nem érte el a 100 főt. Mindössze 8 településen élt 1000 fő feletti magyar közösség (Lugos 6875 fő, Resicabánya 2713 fő, Igazfalva 1925 fő, Orsova 1870 fő, Szapáryfalva 1686 fő, Nagybodófalva 1556 fő, Facsád 1462 fő, Karánsebes 1413 fő). Homogén magyarlakta település összesen négy volt (Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva és Bunyaszekszárd), míg abszolút többségben Udvarszállás (330 fő = 71,8%), és Nőrincse (476 fő = 56,7%) magyar lakói, relatív többségben Lugos és Herkulesfürdő (200 fő = 38,7%) magyar lakói éltek (*1. térkép*). Mindez azt jelentette, hogy a vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét. A kisebbségben élő magyarok aránya csak 10 településen volt 20-50% közötti, ahol a legmagasabb arányt Kiszécsányban (201 fő = 49,5%) érték el, megjegyzendő, hogy itt a románok száma 202 fő volt (*2. térkép*).

A Bánság 723 településén éltek magyarok, mely közül 36 településen (ebből 30 településen 90% felett) arányuk meghaladta a 75%-ot, a települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 településén (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 településén) a magyarság aránya 50-75% között változott (*1. térkép*). E települések közül hat településen németekkel (pl. Torontálújfalva, Kübekháza, Törzsudvarnok stb.) öt településen szerbekkel (pl. Törökbecse, Oroszlámos, Törökkanizsa, Szőreg stb.) három településen románokkal (Gátalja, Dézsánfalva, Nőrincse) alkottak kétnyelvű közösséget, míg 4 településen legalább három nemzetiség élt együtt (pl. Torontáloroszi, Nagyszentmiklós stb.). A magyarok relatív többséget 10 bánsági településen alkottak, amelyből kétnyelvű közösség volt három településen (magyar-román: Herkulesfürdő, Magyarmedves, Partos), háromnyelvű közösség hét településen (magyar-német-román: Lugos, Omor; magyar-német-szlovák: Hertelendyfalva; magyar-német-szerb: Nagybecskerek, Tizzaszentmiklós, Fektető, Ólécz).

A magyarok aránya 20-50% között változott 54 bánsági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben. E települések közül 22 db Torontál vármegyében helyezkedett el, ahol hat településen németekkel (pl. Györgyháza, Nagy bikács, Csósztelek, Németcsernye stb.) öt településen szerbekkel (pl. Beodra, Aracs, Deszk stb.) két településen románokkal (Öregfalu és Valkány) és egy településen szlovákokkal (Nagyersébetlak) alkottak kétnyelvű közösséget, míg nyolc településen három vagy több nemzetiség élt együtt (pl. Nagygáj, Kanak, Kőcse stb.). Temes vármegyében szintén 22 olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50% között változott, ezek közül 16 település alapvetően kétnyelvű, úgy hogy a magyarok a vármegye 12 településén románokkal (pl. Keped, Szinérszeg, Gilád, Szigetfalu stb.) négy településen németekkel (pl. Detta, Gizellafalva, Temesrékas stb.) éltek együtt, míg hat

település háromnyelvű volt (pl. Tesöld, Lippa stb.). Krassó-Szörény megyében tíz olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50% között volt (nem számítva Lugost és Herkulesfürdőt, ahol relatív többségben voltak), melyből nyolc településen a németekkel (pl. Bálincz, Bégahosszúputak, Bégamonostor, Vásáros, Érszeg, Izgár, Facsád stb.) két településen a németekkel és az románokkal (Orsova, Bethlenháza) éltek együtt két ill. háromnyelvű közösséget alkotva (2. térkép).

A Bánság 604 településén (Torontál vármegyében 143 db, Temes vármegyében 188 db, Krassó-Szörény vármegyében 273 db) a magyarok aránya 20% alatt maradt, melyből 67 településen nem élt magát magyarnak valló személy. Száznegyven településen 1% alatt maradt a magyarok aránya. A fennmaradó 397 településen 5-20% között változott arányuk úgy, hogy 10% fölé hatvanöt bánsági településen emelkedett (Temes vármegyében 30 db, Torontál vármegyében 21 db, Krassó-Szörény vármegyében 14 db).

A németek a Bánság lakosságának 24,5%-át (387545 fő) alkották (3. táblázat). Torontál vármegye településeinek 97,6%-án (208 db), Temes vármegye településeinek 96,9%-án (218 db) és Krassó-Szörény vármegye településeinek 93,8%-án (300 db) megtalálhatóak voltak. A fenti 726 település közül 148 településen többségben éltek a németek, további 53 településen 20-48% közötti arányt, 37 településen 10-20% közötti arányt értek el, de kisebbségben voltak.

Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 42,78%-uk (165779 fő) Torontál vármegyében lakott, ahol abszolút többséget értek el a perjámosi (55%) és a zsombolyai (54,5%) járásban, további hat járásban pedig relatív többséget alkottak (bánlaki 30,4%, csenei 46,8%, módosi 35,6%, pancsovai 32,5%, nagybecskereki 30,1%, nagyszentmiklósi 29,7%). Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a németek Torontál vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (181504 fő) és alig néhány ezerrel voltak kevesebben a szerbeknél (188940 fő). Húsz év alatt ez markánsan megváltozott, a németek száma több mint tizenötezer fővel csökkent, a szerbeké pedig megközelítette a kettőszázezer főt (199750 fő).

A németek legtömegesebben Torontál vármegye középső részén, az ún. Haide területén éltek. A vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115052 fő). A legnépesebb homogén (90% feletti arány) német település Ferenchalom (3664 fő = 95,5%), és Billéd (3608 fő = 91,3%). Az abszolút többségben lévők között pedig Zsombolya (8088 fő = 74,2%), míg a legnagyobb számú német kisebbségi közösség Pancsován élt (7467 fő = 34,9%). A torontáli németek kisebbségben (20% feletti arányban) huszonnégy településen éltek, melyből hat-hat esetben románokkal (pl. Tolvád, Nagykomlós, Torontálgyülvész, Nyerő stb.), ill. magyarokkal (pl. Torontáloroszi, Küebkháza, Tamásfalva stb.), három

esetben szerbekkel (Csernye, Ivánd, Csene) alkottak kétnyelvű közösséget, kilenc településen minimum három jelentősebb nemzetiség egyikét alkották. Szerbekkel és magyarokkal éltek együtt Nagygájon, Pancsován, Szanádon, Nagykikindán, Újszentivánon és a megyeszékhelyen, magyarokkal és szlovákokkal Hertelendyfalván, szerbekkel és horvátokkal Tárcsón, ill. Nagyszentmiklóson mind a négy nagy bánsági nemzetiség jelentősebb mértékben megtalálható volt. A németek aránya 10-20% között volt 17 db Torontál vármegyei településen.

A németek 42,8%-a (165883 fő) Temes vármegyében élt, ahol abszolút többséget az újaradi járásban (56,6%) és Fehértemplom rendezett tanácsú városban (52,6%) alkottak. Relatív többségben voltak a központi (48,8%) és a vingai (37,2%) járásban, illetve Temesvár (43,6%) és Versec (49,5%) törvényhatósági jogú városokban. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a németek a vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (161355 fő), alig háromezer fővel voltak kevesebben, mint a románok (164431 fő). 1910-re ez alig változott (németek 165883 fő, románok 169030 fő), így fennmaradt az egyensúly a két nagy nemzetiség között. A németek legtömegesebben – a korábbi betelepítési politika eredményeként – Temesvár és Arad közötti területen éltek, ahol tizennyolc településen számuk 90% fölé emelkedett és ez kétharmada volt Temes vármegye homogén német településeinek (27 db).

A vármegye ötvenöt településén a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes megyei németek 85,4%-a (141636 fő), melyből 51262 fő (36,2%) Temesvárott, Versecen és Fehértemplomban alkotott többséget. A legnépesebb homogén német település Temesgyarmat (4782 fő = 90,2%) és Liebling (4155 fő = 95,5%), az abszolút többségben lévők között pedig Fehértemplom (6062 fő = 52,6%) és Újarad (5054 fő = 84,2%), míg a legnagyobb számú német kisebbségi közösség Lippán (2404 fő = 30,6%) és Temeskenézen (999 fő = 33%) élt. A Temes megyei németek kisebbségben csak ezer fő alatti közösségekben (Lippa kivételével) éltek és arányuk harmincöt településen haladta meg a 10%-ot. A 20% fölötti német kisebbséggel rendelkező települések (17 db) esetében kilenc településen románokkal (pl. Bükkhegy, Hodony, Temeskenéz, Birda, Sósd stb.), két településen szerbekkel (Kevepallós, Temesnagyszőlő), egy településen magyarokkal (Omor) alkottak kétnyelvű közösséget, míg négy településen (Lippa, Parác, Tesöld, Temesfüves) román-magyar-német lakosok alkották a háromnyelvű közösséget. Klopódia esetében román relatív többség mellett német, magyar és cseh kisebbségek éltek. A németek aránya 10-20% között volt 18 db Temes megyei településen.

Krassó-Szőrény vármegyében a bánsági németek 14,42%-a (55883 fő) élt. Egyetlen járásban sem haladta meg arányuk a 30%-ot (oravicabányai 27,9%, resicabányai 23,7%) és a két rendezett tanácsú városban (Lugos 31%, Karánsebes 30,2%) is alig lépte túl ezt az értéket. Mindez azt is jelenti, hogy

abszolút többségben 17 településen (ebből 9 db 90% feletti), relatív többségben pedig csak Orsován (2015 fő = 34,7%) éltek. Homogén német település volt a vármegyében Temesfő (1033 fő = 98,9%), Daruvár (1434 fő = 95,6%), Istvánfalva (427 fő = 97,5%), Vecseháza (1137 fő = 94,2%), Csukás (907 fő = 96,4%), Szörényordas (956 fő = 99,5%), Karánberek (230 fő = 100%), Bársonyfalva (354 fő = 91,7%) és Gyulatelep (389 fő = 92,8%). Az abszolút többségben élő németek (24350 fő) több mint 83%-a három bányavárosban (Oravicabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resicabánya 9435 fő = 54,3%) élt. A fennmaradó öt településen (pl. Királykegye, Újkaránsebes, Nadrág stb.) 16,4%-uk (3994 fő). A Krassó-Szörény vármegyei németek több mint 59%-a (33232 fő) többségben volt saját településének határain belül, 40,6%-uk (22651 fő) viszont kisebbségben élt, úgy hogy 12 településen 20% felett, két településen 10-20% között változott arányuk. Krassó-Szörény megye 275 településén 10% alatt maradt a németek aránya.

A bánsági német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 65 db 90% feletti német lakossággal rendelkezett, ahol a bánsági németek 25,7%-a (99778 fő) élt. Abszolút többséget a németek hetvenkettő településen (173112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17030 fő = 4,4%) alkottak, további kilencven településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek (2. térkép), a bánsági németek 25,2%-a (97625 fő) kisebbségben élt.

A románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották, úgy, hogy 771 településen élt kisebb-nagyobb román etnikai csoport, ebből 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20% alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve (1-2. térkép) megállapítható, hogy Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7%-a (336082 fő). A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak. A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégalázsd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75-90% közötti. Az újmoldovai járás kivételével Krassó-Szörény vármegye minden járására igaz, hogy a területünkön lévő települések több mint felén a románok aránya 75% feletti volt. A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén falu, ahol az illető nemzetiségek aránya 90% felett volt. Krassó-Szörényben 23 településen (pl. Szászkabánya 71%, Bégamonostor 65%, Bogsánbánya 58,5% stb.) a románok aránya 50-75% között változott, míg négy településen (pl. Kiszécsány 49,6%, Cserestemes 48%, Facsád 44,1% stb.)

relatív többségben éltek. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben.

Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 28,6%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, míg 20% alatt volt számarányuk a kevevárai járásban (22. táblázat). A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, ebből Mészdorgos (230 fő) teljesen homogén, negyvennyolc 90% feletti román lakosságú volt. A buziasfürdői, a lippai és a csáki járásban a települések több mint felében 75% felett volt a románok aránya, miként a temesrékasi és verseci járás keleti falvaiban is, kapcsolódva a Krassó-Szörény vármegyei román etnikai tömbhöz. Temes 31 településén (pl. Sósd 64,5%, Temeshódos 69,3%, Féregyháza 70,3% stb.) arányuk 50-75% között változott, míg 7 településen (pl. Parác 48,6%, Tesöld 40,7%, Bükkhegy 49,8%, Munár 46%, Klopódia 35,6% stb.) relatív többségben éltek, azaz Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) román többséggel rendelkezett.

Torontál vármegyében a bánági románok 14,7%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el. A románok aránya 20-30% közé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10239 fő = 23,6%), a pancsovai (10735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett. A nagykikindai (238 fő = 0,7%), a törökbecsei (110 fő = 0,2%) és a törökkanizsai (2058 fő = 4,3%, ebből Óbék 1809 fő) járásokban, valamint Nagybecskereken (1,3%), Nagykikindán (1,6%), jóval 2% alatt maradt arányuk. A vármegyében mindössze 17 településen volt 75% feletti az arányuk, melyből tizenegy homogénnek számított (pl. Egres 90,6%, Nagytárnok 95%, Jankahíd 95,7%, Bárányos 97,4% stb.), tizenegy településen arányuk 50-75% között változott (pl. Óbék 72,5%, Alibunár 60,3%, Sárafalva 50,1% stb.). Három településen (Tolvád 49,4%, Nagycsanád 36,5%, Nagyszentmiklós 37,1%) relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották csak a többségi nemzetiséget.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánág 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánági románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek, mely közül csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk (pl. Nőrincese 42%, Nádorhegy 24,7%, Gád 27,7%, Écska 25,2%, Csákova 21,2%, Nadrág 28,9% stb.).

A szerbek a Bánág lakosságának mindössze 18%-át (284329 fő) alkották és a bánági települések 64,6%-án (517 település) megtalálhatóak voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 70,3%-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1%) és a

törökbecsei (32938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagyikindán (14148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagyikindai (15351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3%) alkottak. Krassó-Szörény vármegyében a szerbek mindössze 5,2%-a (14674 fő) élt, itt három járás (újmoldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk.

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Bánság 36 településén emelkedett arányuk 90% fölé (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánsági szerbek 26,9%-a (76443 fő) élt. A szerbek aránya 30 bánsági településen (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), 75-90% között változott és itt élt a 20,4%-uk (57982 fő). Huszonhat bánsági településen (pl. Nagyszentpéter 71,4%, Ivánd 70%, Padé 61,2%, Gád 53,7%, Deszk 51,8% stb.) arányuk 50-75% között volt (47953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén (pl. Nagygáj 49,7%, Bóka 47%, Beodra 49,7%, Újszentiván 40,6% stb.) és Temes vármegye két településén (Deliblát 47,4%, Nagyszered 46,2%) alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19292 fő) élt. A Bánság 33 településén 20-50% közötti volt a szerbek aránya, de már kisebbségben éltek (5. térkép). E települések kilenc kivételével (pl. Kevevára 30%, Fónlak 28,1%, Almád 28,4% stb.) Torontál vármegyében helyezkedtek el (pl. Alibunár 25,9%, Kanak 35%, Horvátklári 34,7%, Nagykőcse 24,2%, Módos 28,9%, Bégaszentgyörgy 36,7%, Bocsár 30% stb.).

A bánsági települések 48%-án (384 db) a szerbek aránya nem érte el a 20%-ot. E települések 37,8%-a (142 település) Krassó-Szörény vármegyében volt, melyek közül 119 településen a szerb lakosság aránya 1%-nál kevesebb. Temes vármegye 130 településén volt 20% alatti a szerbek aránya, úgy, hogy 93 településen arányuk 1% alatt maradt. Torontál vármegyében 112 településen élt 20%-nál kevesebb szerb közösség, melyből 66 településen 1% alatti értékekkel szerepeltek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánsági településen éltek többségben (201670 fő = 70,9%) és 20% felett is csak további 33 településen. A szerbek 100 fő alatti népcsoportot 357 településen alkottak, ebből 10 főnél kevesebb szerb élt 229 db településen.

A szerb-román kontakt zóna a Csene-Gád-Nagyágj-Versec-Fehértemplom-Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre (1-2. térkép), melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 abszolút többségű szerb település. E vonaltól nyugatra nyolc településen volt 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányban szerb kisebbség.

Szerb-román érintkezés szigetszerűen a temesrékasi járásban (Temespéteri, Sztancsfalva, Lukácskő, Temeskirályfa szerb-montenegrói többségű), valamint a Maros mentén (Kétfél, Temesnagyfalva, Nagyszentpéter szerb többségű volt) is bekövetkezett (itt az 1750-ben megszüntetett, marosi szerb határőrvidék lakóinak utódai éltek), ez azonban nem volt összefüggő kontaktzóna.

A kisebb bánásági etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 4,8%-át (76058 fő) alkották. Homogén, ill. abszolút többségű településeik csak tovább színezték a bánásági etnikai palettát, a négy nagy nemzetiség fejlődését azonban nem befolyásolták, lokális szinten napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat.

A szlovákok a Bánáság összlakosságának 1,4%-át (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye 88 településén megtalálhatóak voltak, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek. Antalalfván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánáságban. Relatív többségben Nagyzerzsébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen (5-8. térkép), míg 20% feletti kisebbséget (1-2. térkép) öt bánásági településen (Obád 39%, Istvánvölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%) alkottak. A fennmaradó 303 település közül 250 esetében 1% alatt maradt arányuk.

A bolgárok a Bánáság népességének 0,8%-át (kb. 12500 fő) alkották, úgy, hogy a régió 16 településén biztos, hogy megtalálhatóak voltak (nehéz elkülönítésük, mert az adatok már az egyéb kategóriába sorolják őket, jó esetben lábjegyzetes utalást alkalmaznak). Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán =763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyzerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10% közötti arányban.

A krasovanok homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (1. térkép), ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő).

A ruszinok a Bánáság népességének 0,15%-át (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek, melyből hat a temesi járásban volt. Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (1. térkép), míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő =

10,9%, Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%, Kricsó 72 fő = 6,7%, Zsidóvár 55 fő = 4,2%, Forrásfalva 35 fő = 5,6% stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

A horvátok a Bánság népességének 0,3%-át (4872 fő) alkották, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, mely települések közül tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kőcse 359 fő = 36,2%, Kiszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

A csehek a Bánság népességének 0,55%-át (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utálnak rájuk, azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90% feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szőrénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezeken túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakáninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő).

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről is rendelkezünk információval, azt tudjuk, hogy sokácok éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), montenegrinusok Temespéterin (816 fő = 88,6%), franciák Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyősz településeken, valamint morvák Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve olaszok Nádorhegy (41 fő), Ruszkabánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken, de pontosabb összesített adatokkal nem rendelkezünk. A cigányokról a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4%) és Mácsóva (24,3%) településeken értek el, de kisebbséget alkottak (2. térkép).

A bánsági települések 55,8%-a (447 db) etnikailag homogénnek számított (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krassovan, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya. Jelentősebb etnikai keveredés 354 településen (44,2%) következhetett volna be, azonban 11 olyan település volt, ahol 87,6-89,8% között volt az uralkodó nyelvet beszélők aránya, itt egyetlen kisebbség sem érte el az 5%-os értéket. A Bánság 141 településén az abszolút többséget alkotó nemzetiség súlya 75-89,9% között (6 magyar, 31 német, 82 román, 30 szerb, 1-1 cseh, ruszin, bolgár), míg 155 településen 50-74,9% között (68 román, 40 német, 26 szerb, 18 magyar, 2 bolgár és 1 cseh) változott. A fennmaradó 47 településen relatív többségben volt a román (14 db), a német (11 db), a magyar (10 db), a szerb (8 db), a szlovák (2 db) és a horvát (2 db) nemzetiség. A Bánság 801 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1102960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479173 fő). A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-

3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin ill. 1-1 sokác és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot, ebből 19 településen két-két kisebbség is 20% fölött volt.

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét (2. térkép), amíg a románok 27,7%-a (164379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő). Ez utóbbi tény azért figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre. A legkevésbé zárt magyarság (majdnem negyven százalékuk – közel 100 ezer fő – kisebbségben, ill. szórványban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor. A németek etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük – többé-kevésbé homogén falvakba –, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. Az etnikai zártság és nyitottság kérdését tekintve nem hagyható figyelmen kívül a kontaktzónák szerepe és jelentősége. E kontakt zónák egy részét (magyar-szerb, román-szerb) már elemeztem, az 5-6. térképek alapján megállapítható, hogy magyar-román (az Aranka menti településeken; pl. Nagyszentmiklós, Valkány, Nagycsanád stb.) és német-román (Temesvár-Lippa-Újarad háromszögben ill. Temesvártól délre Csák-Denta-Temesmóra-Versec vonalon) kontakt zóna is kialakult, melynek magyar, német és a kisebb etnikumokhoz tartozó szereplőit figyelmen kívül hagyva a szerb-román nyelvhatárnak közel megfelelően (kivételesen Versectől keletre román többségű falvak ill. Újmoldova körül elhelyezkedő homogén szerb falvak kerültek a másik félhez) húzták meg a trianoni határt.

V. Összegzés

A Bánság etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalai egyedülállóak voltak a történelmi Magyarországon, különösen Temes és Torontál vármegye vonatkozásában. E két vármegye etnikai-nyelvi összetétele 1910-ben: 266 ezer román, 328 ezer német, 251 ezer magyar és 272 ezer szerb. Azaz a két megyét a négy nemzet nagyjából egyenlő arányban lakta, s nem mutatható ki nagyobb túlsúly egyik nemzet esetében sem. Ezért a kérdést Trianonban nem lehetett (pontosabban nem akarták) a wilsoni önrendelkezési elv alapján (például népszavazás kiírásával) megoldani. Ehelyett Trianonban úgy osztották fel a Bánságot, hogy az 1930. évi jugoszláv és román népszámlás eredményei az alábbi képet mutatják: Román-Bánságban a német kisebbség aránya 24,5%, míg a magyar kisebbség aránya 10,7% (együtt 35,2%). Szerb-Bánságban, a német kisebbség aránya 23,7%, míg a magyar kisebbség aránya 17,5% (együtt 41,2%).

Felhasznált irodalom

- Kókai S. – Bottlik Zs. (2002):* Der ethnische-geographische Charakter des Banats und seine Eigenheiten 1890-1990. In.: Manuskript in Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien.
- Kókai S. (2002):* A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai-térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. kötet. pp. 169-180.
- Kókai S. (2004):* A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870-1910 között. In: Földrajzi környezet-történeti folyamatok (szerk.: Hanusz Á.). Nyíregyháza, 2004. pp. 193-224.
- Kókai S. (2007):* A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi földrajz világa (szerk.: Kovács Cs. – Pál V.) Szeged, 2007. pp. 303-324.
- Kókai S. (2009):* A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718-1918). In.: Közép-Európai Közlemények (szerk. Gulyás L.), 2009/4-5. pp. 92-101.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 422.
- Pál Á. (2003):* Dél-alföldi határvidékek. Pécs. p. 235.
- Tóth J. – Csatári B. (1983):* Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. Területi kutatások 6. p. 69.

Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910)

Ethnicity and culturalism in the Banat (1910)

Abstract

The Banat was a unique intercultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. At the same time it is still a special cultural geographical region in the Carpathian-Basin. The Banat's cultural diversity is originated thanks to these nations: Romanians, Germans, Hungarians, Croatians, Jewish, Bulgarians, Slovaks, Serbs, Czechs, Gypsies, Turkish. The religious variety is also characteristic because of the large number of religions (Orthodox, Catholicism, Protestant and Jewish denomination). The Banat was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe.

I. Bevezetés

A Bánság olyan önálló történeti, politikai, gazdasági és kultúrföldrajzi régió, melynek XVIII-XX. századi fejlődési sajátosságai számos földrajzi, település-hálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel. Mindezek tudományos feltárása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feldolgozása és szintézisbe foglalása pedig a kezdeteknél tart. A Bánság történeti kultúrföldrajza, mint a társadalmi-, gazdasági-, szociális- és etnokulturális változások tájszerkezetre gyakorolt hatását analizáló és szintetizáló – a történeti földrajz keretébe illeszkedő – kutatás, lehetőséget kínál arra, hogy megértse a Kárpát-medence e sajátos, önálló régiójának kultúrtáj-fejlődését, ahol a sajátos társadalmi szerkezet és gazdálkodás különböző karakterű tájszerkezeti és antropogén morfológiai együtteseket is eredményezett. A Bánság történeti kultúrföldrajza azonban nem csak a kultúrtájfejlődés különböző szintjeit és fokozatait jelenti, hanem a bánsági társadalom egyes etnikai, nyelvi és vallási csoportjainak társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét, töréseit és fejlődését. E komplexumból jelen tanulmányomban a sajátos társadalmi szerkezet kulturális kapcsolatrendszerének néhány elemét vázolom fel.

II. A Bánság kultúrföldrajzi sajátosságai

A Bánság két európai kultúra (civilizáció) határán helyezkedik el, s itt négy nagy kultúrkör találkozott, alapvető strukturális különbségekkel, mely alapján

nemzetiségi, nyelvi, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolódott, s ez sajátos mozaikszerű kulturális arculatot kölcsönzött az etnikailag is sokszínű régióknak.

A Bánság, mint puffer zóna közismert kulturális sajátosságokkal rendelkezett, azonban méltatlanul kevés figyelem irányult a régió e jegyeinek mélyebb (pl. etnikai-vallási összetétel sajátosságai, kultúrák együtt és egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására.

A Bánság kultúrföldrajzi értelemben fontos szerepet játszott: a fejlettebb területektől innovációt vett át és továbbított, dinamizálva a szomszédos határvidékek gazdaságát, mintát adott, de egyúttal sajátos bánsági életstílust és kultúrát teremtett és közvetített.

A Bánság lakosságának nyitottsága, innováció és kultúrabefogadó, valamint közvetítő képessége és szerepe jól nyomon követhető a különböző európai eszmék, szellemi áramlatok és művészeti stílusok lokális történeti kifejlődésében is.

A Bánság lakói közötti egykori kulturális kapcsolatok története, változásának keresztmetszetei olyan alapot jelentettek, amelyen a regionális tolerancia folytonossága kétszáz évig fenntartható volt.

E tanulmányomban arra az alapkérdésre keresem a választ, hogy: Voltak-e elkülöníthető kultúrföldrajzi régiók a Bánságban? Kutatásaim alapján: igen, azonban a kérdésre adott válaszok nagyban függnek az interkulturalizmus és a multikulturalizmus értelmezésétől, illetve attól, hogy mely folyamat volt domináns a XX. század elején a Bánságban.

II. 1. Tények és érvek a dualizmus kori Bánság interkulturalizmusa mellett

Bármely történeti kultúrtájnak, így a Bánságnak is kulturális régióként sajátos tradíciói vannak, amelyek valamiként függnek a tájöldrajzi jellegzetességektől is. Elfogadjuk vagy sem e megállapítást, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni. A kulturális régiók belső vertikális és horizontális kapcsolatrendszerének mélységében és átjárhatóságában viszont homlok-egyenest eltérő vélemények ütköznek. A Bánság esetében sincs ez másként, egyes kutatók már a XX. század elejére vonatkozóan is a multikulturalis kapcsolatok domináns szerepéről írnak, míg mások az interkulturalizmus meghatározó elemeit hangsúlyozzák¹⁻³.

A kérdéskörrel foglalkozó említett kutatók véleményét tisztelve hangsúlyozni kívánom, hogy a bánsági többnyelvűség és a tolerancia alapjait is a történelmi Magyarországon rakták le, melynek sajátos bánsági leképezése már akkor is a regionális identitáshoz kapcsolódott. Ennek fő tényezői: a központoktól (Bécs, Budapest) való bizonyos szintű elkülönülés és elkülönítés, a sajátos bánsági identitás kialakulása, ami összekötötte és egyben el is

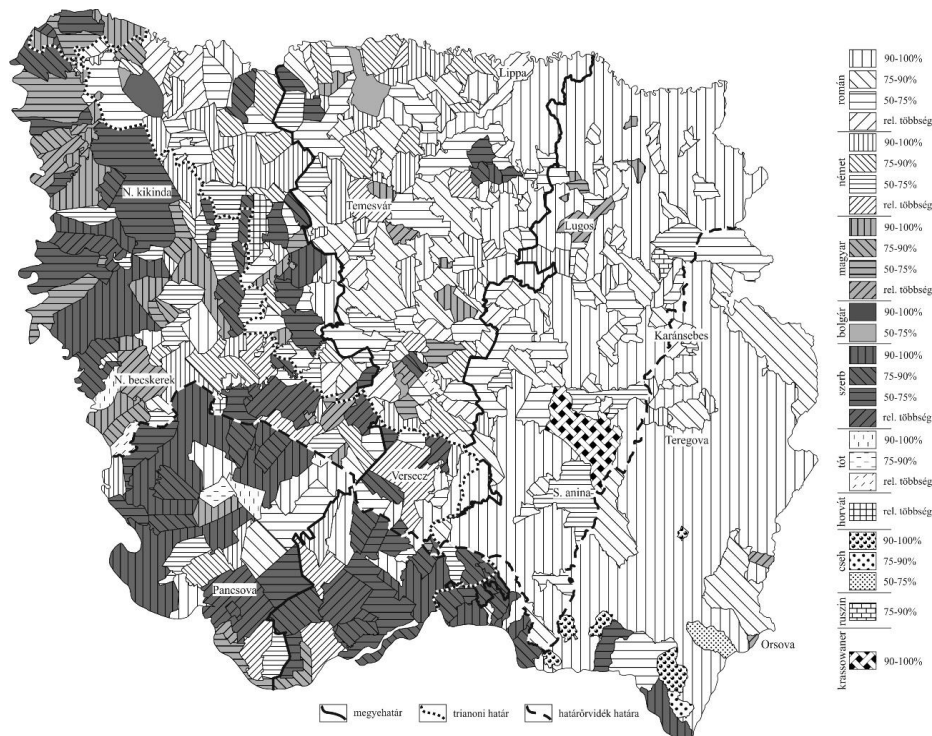
választotta az itt élőket. Fontos kiemelni, hogy itt a magyarság is kisebbségben élt, azaz a Bánságban nem volt többségben a magyar nemzet. A bánáti/bánsági identitás fontos elemévé vált a „hajlandóság” és az „akarat”, akár a többnyelvűség iránt is. A politika és a társadalmi-gazdasági elit viselkedése nem mindig tükrözte ezt. A bánsági egységes regionális identitás megakadályozta a konfrontációt, ugyanakkor nem volt olyan mértékű pozitív diszkrimináció sem – miként a Kárpát-medencében másutt sem –, hogy csak a magyarság igényei érvényesülhettek, a kisebbségek (a szerbek kivételével) sem támasztottak azonban nagy, harcias igényeket. Ezt jól mutatja, hogy mindössze három bánsági szerb országgyűlési képviselő ült a magyar parlamentben, román bánsági pedig egy sem, hogy a többi nemzetiségről ne is beszéljünk. Az országos politikában a nyelvi ideológiák (pl. „az államnyelv kizárólagos használata bizonyos helyzetekben”) kaptak fő hangsúlyt, ahogyan gyakran a bánsági kisebbségek anyaországában (pl. Szerbia, Románia stb.) készült írásokban is (pl. a többnyelvűség figyelmen kívül hagyása). A bánságiak az egymás közötti kapcsolatok fenntartását helyezték előtérbe. Ebben az ideológiai légkörben például az iskolaválasztásnál a nyelvhez és kultúrához kötődés mellett vagy helyett, előtérbe kerültek különféle társadalmi-gazdasági érdekek is. E tekintetben kétségtelen tény, hogy a dualizmus időszakában a magyar nyelv és kultúra az egyik súlyponttá válhatott. Mindezek figyelembe vételével az alábbiakban néhány tényt és érvet kívánok bemutatni a dualizmus kori Bánság interkulturalizmusa mellett.

II. 1. 1. Etnikai-nyelvi törésvonalak

A történelmi Magyarország déli területei mind etnikai, mind kulturális hatások tekintetében nyitottak maradtak a magyar állam keretei között. A török megszállást követő XVIII. századi spontán migráció és szervezett telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legszokszínűbb nemzetiségi régiójává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. A spontán migráció és szervezett telepítések következménye, hogy a XVIII. század végére az egy-egy etnikum dominanciájával (szerb, román, német, magyar stb.) jellemezhető mikrorégiók és települések etnikai-nyelvi alapstruktúrája kialakult. Mindez valószínűleg a spontán migrációval érkezettek befolyásolhatta jobban, azonban még az ő letelepülésüket is meghatározta a bécsi Udvar, olykor kényszer áttelepítéseket alkalmazva. Konkrét települési szintű etnikai-nemzetiségi tér megrajzolására, azonban csak a modern népszámlálások (1870-től) adatai nyújtanak lehetőséget, ilyen az 1910. évi népszámlálás eredményei alapján kirajzolódó bánsági etnikai-nemzetiségi térkép (*1. térkép*). Az asszimiláció erőltetett jellegét az első világháború végéig egyetlen statisztikai adatsor sem támasztja alá (*1. táblázat*). Az adott időkeresztmetszetre (1910)

vonatkozó tényfeltárás olyan folyamatlemezés része, amelynek segítségével reális etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg (Kókai S. 2010). Az elemzés mélysége (települési szint), széles spektruma és vizsgálati módszere (többségi és kisebbségi helyzet térképi megjelenítése) lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a komplexitásra.

1. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1910)
 Map 1.: Ethnical structure in the Bánság (1910)

Forrás: saját szerkesztés

Az 1910-es adatok szerint a Bánság 801 településén etnikailag többségben élt a lakosság 69,71%-a (1.102.960 fő), míg etnikailag kisebbségben 30,29%-a (479.173 fő). A statisztikai adatok alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bányási településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bányási településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett (Kókai S. 2010). E települések közé jellemzően a megyeszékhelyek és a rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak, Nagyikinda

kivételével (pl. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar kisebbség, Versec lakóinak 31,4%-a szerb kisebbség, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német kisebbség, Pancsova lakóinak 35,9%-a német kisebbség, Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb kisebbség, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar stb.). A Bánság 801 településéből mindössze tizenkilenc olyan volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

1. táblázat: A Bánság etnikai összetétele (1890-1910)

Table 1.: Ethnic composition of the population in the Bánság (1890-1910)

nemzet/nemzetiség	Népességszám (1890)		Népességszám (1910)	
	fő	%	fő	%
magyar	131139	9,1	242152	15,3
német	387580	27,0	387545	24,5
román	567572	39,4	592045	37,4
szerb	263273	18,3	284329	18,0
szlovák	19118	1,3	22131	1,4
bolgár	14039	1,0	12500	0,8
krassovan, horvát	11347	0,8	12082	0,8
cseh	7298	0,5	8100	0,55
ruszin	-	-	2352	0,15
egyéb	37925	2,6	18857	1,1
összesen	1439576	100	1582133	100

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. Amíg a románok 27,7%-a (164.379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4.274 fő), a szlovákok 42%-a (9.285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2.190 fő), a csehek 51,5%-a (4.167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3.132 fő), a németek 25,2%-a (97.625 fő), a szerbek 29,1%-a (82.659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92.994 fő). Ez utóbbi tény azért is figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre és nyelvük elsajátítására (2. és 7. táblázat).

Az etnikai keveredés a kontaktzónákban volt a legjelentősebb – ahogy az asszimiláció is – és viszonylag érintetlenül hagyta a kompakt falusi etnikai tömbök lakóit. Torontál vármegye magyar-szerb kontaktzónájában a többségben élő magyarsággal szemben, Temes és Krassó-Szörény vármegyében már a szórvány magyarság volt a meghatározó. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65.554 fő) kisebbségben élt, úgy hogy csak 22 településen haladta meg

arányuk a 20%-ot. Krassó-Szörény vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13.288 fő) többségben (ebből 6.875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

Tény, hogy 1890-1910 között a magyarság számaránya nőtt a legnagyobb mértékben (1. táblázat), de tudjuk, hogy alapvetően az al-dunai székely falvak, a Krassó-szörényi magyar telepes falvak (pl. Nagybodófalva, Szapárfalva, Igazfalva stb.) és a gazdasági cselédek számának növekedése, valamint a természetes szaporodás emelték az értéket és nem a sokat hangoztatott erőszakos elmagyarosítás. A marosszögi magyar-szerb kontaktzóna etnikai változásai mindezt jól érzékeltetik, ahol nem erőszakos asszimilációs zóna alakult ki (a törökkanizsai járás volt az egyetlen magyar többségű járás az egész Bánságban), szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagykikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig.

2. táblázat: A népesség megoszlása nyelvismeret szerint Magyarországon és a Bánságban (1910)

Table 2.: Distribution of the population according to language knowledge in Hungary and Bánság (1910)

Megnevezés (fő/%)	Magyarország*		Torontál		Temes		Krassó-Szörény		Bánság (össz.)	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Össz. lakosság	9062935	9201598	305055	309896	248969	251866	234878	231269	788902	793031
ebből magyar anyanyelvű	4974800	4969827	64460	63945	40341	39619	17494	16293	122295	119857
%	54,89	54,01	21,13	20,63	16,2	15,73	7,44	7,04	15,5	15,11
ebből nem magyar anyanyelvű	4088135	4231177	240595	245951	208628	212247	217384	214976	666607	673794
%	45,11	45,99	78,87	79,37	83,8	84,27	92,56	92,96	84,5	84,89
magyar anyanyelvűek közül csak magyarul tud	3876755	4021161	42279	46275	17509	19433	7825	8321	67631	74029
%	77,93	80,91	65,58	72,36	43,4	49,05	44,72	51,07	55,3	61,76
nem magyar anyanyelvű, de magyarul tud	1074129	801663	59140	38697	50549	36289	24132	15607	133821	90593
%	26,27	18,94	24,58	15,73	24,23	17,09	11,12	7,26	20,07	13,45

* Horvát-Szlavónország nélkül

Forrás: Magyar Statisztikai Közlemények 56. kötet (Népszámlálás 1910) Bp., p. 893.

A kontaktzóna keleti határa Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Ittebe települések vonalánál húzható meg. E zónában tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három

magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el.

A kontaktzóna demográfiai folyamatait jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott a magyarok száma (pl. Nagybecskerekén 4.032 fővel, Nagyikindán 2.341 fővel stb.), zömmel alföldi agrárnapszámosok és cselédek érkeztek ide. A szerbek száma mindössze 5.000 fővel gyarapodott (pl. a törökkanizsai járásban 16.154 főről 17.099 főre, a nagybecskereki járásban 14.060 főről 14.445 főre, Nagybecskerekén 7.969 főről 8.934 főre, Nagyikindán 13.248 főről 14.148 főre stb.). E kontaktzónában a városok magyar hivatalnokainak gyarapodása is megfigyelhető (*Kókai S. 2010*).

A bánási románok száma több mint 25 ezer fővel, míg szerbek száma több mint 20 ezer fővel gyarapodott 1890-1910 között (*1. táblázat*), ez közel 5%-es természetes szaporodást jelentett évente. A szerb-román kontaktzóna a Csene-Gád-Nagygáj-Versec-Fehértemplom-Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre, melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 db abszolút többségű szerb település volt. E vonaltól nyugatra nyolc településen 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányú szerb kisebbség élt.

A bánási svábok száma stagnált, ami az „egyke-rendszer” térhódításának, a németországi kivándorlásnak és az asszimiláció együttes eredménye. A németek etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. A bolgárok kivételével (1878-tól, a bolgár állam megalakulásától a század végéig mintegy 4.800 bánási bolgár települ vissza az anyaországba) a kisebb bánási néptörödékek száma is gyarapodott (*1. táblázat*), s körükben sem volt a természetes asszimiláción túlmutató népességfogyás.

A területi elhelyezkedés másik aspektusát tekintve például a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása volt annak a magyar etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Jelentős magyar etnikai sziget alakult ki Nagyikindától délkeletre a Bega folyó vonaláig (Topolya-Torda-Ittvárnok-Magyarszentmihály-Nagybecskerek-Magyarittebe-Magyarszentmárton-Tamásfalva-Kisorosz települések által határolt terület), ahol 20 db település (ebből 8 db tiszta magyar és 5 db magyar többségű) helyezkedett el. E magyar etnikai szigetet északról a németek, nyugatról a kikindai szabad kerület szerb lakói választották el a magyar etnikai tömbtől. A bánási szórvány magyarság mindössze nyolc településen élt abszolút többségben.

A németek területi elhelyezkedésének sajátosságait tekintve kiemelendő, hogy legnagyobb számban a Bega és az Aranka között elhelyezkedő ún. Haide területén éltek, ahol a csenei (21.350 fő, a járás lakosságának 63%-a), a perjámosi (20.420 fő, a járás lakosságának 62%-a) és a zombolyai járásban

(30.427 fő, a járás lakosságának 64%-a) abszolút többségben voltak. Relatív többséget alkottak a nagyszentmiklósi (18.701 fő, a járás lakosságának 39,6%-a), a bánlaki (9.358 fő, a járás lakosságának 36,7%-a) és a módosi (11.141 fő, a járás lakosságának 41,8%-a) járásokban. Az ún. Haide területe, amely Temes vármegye területére (itt 25 db tisztán németek által lakott település helyezkedett el) is átnyúlt, a leghomogénebb és legnagyobb német etnikai sziget volt a Bánságban, s itt élt a bánági németek kb. 30%-a. Kisebb, de jelentős német etnikai sziget alakult ki a Maros bal partján (Lippa-Zádorlak-Németség háromszögben), s annak dombsági folytatásán (az ún. Erdőhát vidéke), ahonnan a románokat még a XVIII. sz. közepén a bécsi udvari Kamara kitelepítette. Az új-aradi járásban is abszolút többségben voltak, s összesen több mint húszezer (20.484 fő) német élt 13 db, nyelvileg homogén településen. A vingai járásban 16.316 német élt, ami az összlakosság 49,57%-a volt. Mindezeket túlmenően még öt jelentősebb német etnikai sziget figyelhető meg a Bánságban (*l. térkép*).

A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 71,7%-uk Torontál vármegye településein élt, ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (188.940 fő), így a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki. A törökbecsei (58,8%), a nagykikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút többségben éltek, míg a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak. Temes megyében a fehértemplomi járásban (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) abszolút többséget alkottak, a verseczi járásban (13,2%) megközelítette arányuk a tizenöt százalékot. A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad kerületben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki, szervesen kapcsolódva a szerb etnikai tömbhöz, őrizve az egykori szerb határörvidék lenyomatát. A Bánság területén egyetlen szerb etnikai sziget alakult ki, Temes vármegyében Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskő, Kralovecz és Temespéteri falvakban kb. 3000 szerb lakossal.

A bánági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50-75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán migrációjának eredménye, amely a Bánági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések viszont megközelítették a Tisza vonalát (Óbáb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották), ahol minden járásban abszolút többségben éltek (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi

95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a, stb.), kivéve a moldvai járást, ahol relatív többségben (44,9%-a) éltek. Temes vármegyében relatív többségben (164.431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161.355 fő = 36,6%). Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasi 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseczi 53,4%-a). Torontál vármegyében élő 84.460 román nemzetiségű csak az alibunári járásban alkotott abszolút többséget (15.742 fő = 54,9%).

Az interkulturalizmus egyik fontos eleme, hogy a bánási nemzetiségeket döntően nem a történetírás által megjelenített „*asszimiláció-magyarosítás-magyarosodás*” modell jellemezte (2. táblázat). A bánási nem magyar anyanyelvű népesség magyar nyelvismeret szerinti megoszlását tekintve megállapítható, hogy a történelmi Magyarország átlagát sem érték el, különösen Krassó-Szörény megye alacsony értékei szembeötlőek. Ugyanakkor a Torontál vármegyei magyar anyanyelvűek közel fele nem csak magyarul tudott, Temes és Krassó-Szörény vármegye magyarságának idegen nyelvismerete szintén kiemelkedő volt.

A Bánáság többnyelvűségét értelmezhetjük a nemzetiségek együttéléseként (Bodó B. 1998, *Chelcea*, L. 2006), de egymás mellett éléseként is. Az utóbbit valószínűsítik a településtörténeti és a demográfiai tények és adatok is.

II. 1. 2. Településtörténeti tények és sajátosságok

A Bánáság többnyelvűségével foglalkozó írások a régiót a különféle nyelvek küzdőtereként mutatják be (Laihonen 2006) – vagy kizárólag egy etnikai/nyelvi csoport szempontjából elemzik (Bodó B. 1998, *Chelcea*, L. 2006) – és nem veszik figyelembe a „helybeliek” saját magukról és a többi közösségről kialakított képét, melybe a tolerancia és a másság elfogadása egyaránt beépült. A két, három és többnyelvű településeket vizsgálva az etnikai keveredés, az asszimiláció és kulturalizmus kérdésköréhez kapcsolódva több fontos következtetés vonható le. Egyrészt alapvető fontosságú kérdéskör és feladat annak megállapítása, hogy egyes nemzetiségek hol és hogyan helyezkedtek el, azaz találkozási sávjukban kialakultak-e kontaktzónák, s ha igen, akkor mely nemzetiségek között. Magyar-szerb viszonylatban jól nyomon követhető, hogy összefüggő kontaktzóna alakult ki a Tisza vonala mentén haladva délre Törökbecse-Nagybecskerek, illetve Ittebe-Csernya-Nagykikinda-Nagyszentmiklós-Csanád települések vonaláig keleten. E zónában 20 db tiszta magyar település és 9 db tiszta szerb település mellett 7 db szerb többségű kétnyelvű község és 5 db magyar többségű kétnyelvű település volt található.

E kontaktzónába betelepült németek miatt háromnyelvűvé vált 10 db település (pl. Új-Szent-Iván, Szanád, Tizaszentmiklós, Beodra, Bocsár, Mokrin, Nagyikinda, Nagybecskerek stb.). Ebben a magyar-szerb kontaktzónában a magyarság térnyerése volt megfigyelhető már 1850-től kezdődően.

Ennek köszönhető, hogy itt volt az egyetlen magyar többségű járás már 1890-ben is (törökkanizsai 21.479 magyar = 50,7%), s az sem véletlen, hogy a bánási magyarok (131.139 fő = 9,11%) több mint 70%-a (92.386 fő) Torontál vármegyében élt. Román-szerb viszonylatban megfigyelhető, hogy a két nép kontaktzónája a Kisbecskerek-Csakovár-Denta-Versecz-Fehértemplom-Ómolodva városok által jelzett vonal mentén jött létre, zömében azonban úgy, hogy tiszta szerb és román falvak mozaikjai alakultak ki. A kétnyelvű községek között mindössze 12 db volt szerb többségű, míg román többséggel 8 db rendelkezett e kontaktzónában. Németek betelepülése miatt vált háromnyelvűvé (szerb, német, román) Temeskubin, Mramorák, Csakovár, Kisbecskerek stb. A szerb-román kontaktzóna a Duna vonalától délre is folytatódott, uralkodóan homogén szerb falvakkal illetve homogén román falvakkal, a természetes együttélés és asszimiláció hiányával. Több, mint meglepő, hogy a Bánság területén összefüggő román-magyar kontaktzóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata. Mindazok ellenére igaz a fenti megállapítás, hogy a kétnyelvű települések közül 24-ben román többség mellett a magyarság alkotta a kisebbséget (pl. Ó-Béba, Valkány, Öregfalu, Tógyér, Temeshódos, Ferendia stb.), de mindössze egy magyar többségű-kétnyelvű (magyar-román) település volt az egész Bánságban (Ómor). Románok által lakott települések között is mindössze 6 db magyar telepes falu funkcionált (pl. Udvarszálás, Végvár, Szapáryfalva, Bunyaszegszárd), így magyar-román asszimiláció is csak a nagyobb, általában három-négynyelvű nagyobb városokban következhetett be.

Még az 1930-as évek német „nyelvsziget” ideológiáját terjesztő kutatói is elismerték (Petersen 1933), hogy a Bánság esetében nem beszélhetünk izolált nyelvi csoportokról. Az is tény azonban, hogy olyan mértékű etnikai keveredésről sincs tudomásunk, mint amit a kutatók egy csoportja feltételez. Elegendő arra a tényre utalni, hogy például a németeket a legkritikább esetben telepítették más nemzetiségek által is lakott településekre, erről tanúskodnak Francesco Grisellini (1775) és az első katonai térképfelmérés (1784-87) szelvényei is. A legtöbb esetben azt látjuk, hogy a német telepes falvak szabályos alaprajzokkal és területi-igazgatási különállásukkal tűnnek ki (pl. Német- és Szerb-Párdány, Német- és Szerb-Módos, Német- és Szerb-Nagyszentmiklós, Német- és Magyar-Csanád stb.), de a többi nemzetiség elkülönülése is szembeötlő (pl. Horvát- és Szerb-Klári, Magyar- és Szerb-Padé, Horvát- és Szerb-Csene, Horvát- és Szerb-Bóka, Magyar- és Szerbszentmárton, Német-, Magyar- és Szerb-Csernye stb.).

E tényeknek is köszönhető, hogy például a bánási németek 74,8%-a (289.920 fő) még 1910-ben is többségben élt saját településén (összesen 139 db). A bánási németek Torontál vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a

(115.052 fő). Temes vármegye ötvenöt településén is a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes vármegyei németek 85,4%-a (141.636 fő). Krassó-Szörény vármegye tizenhét településén többségben voltak a németek (24.350 fő), azonban több mint 83%-uk három bányavárosban (Oravicabánya 2.084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8.837 fő = 71,4%, Resicabánya 9.435 fő = 54,3%) élt. A bánási német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 65 db 90% feletti német lakossággal rendelkezett, ahol a bánási németek 25,7%-a (99.778 fő) élt. Abszolút többséget (50-90%) a németek 72 db településen (173.112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17.030 fő = 4,4%) alkottak, további 90 településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek.

A Bánáság 723 db településén éltek magyarok, de csak 36 db településen (ebből 30 db településen 90% felett) haladta meg az arányuk a 75%-ot. E települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 db településén (Torontál vármegyében 14 db, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 db településén) a magyarság aránya 50-75% között változott, relatív többséget 10 db bánási településen alkottak.

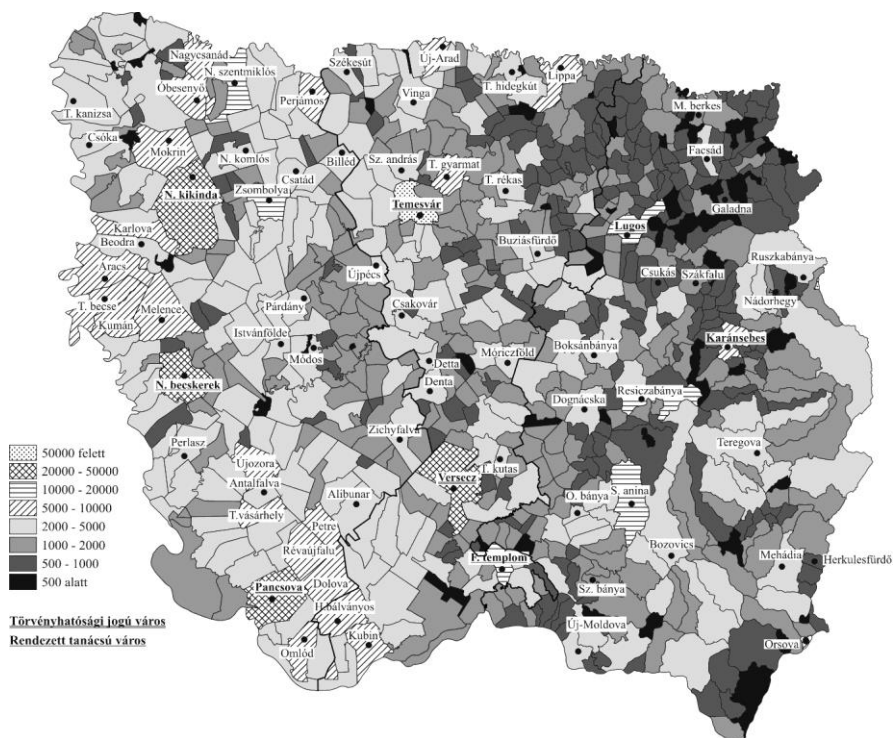
A románok Krassó-Szörény vármegye lakosságának (466.147 fő) 72,1%-át (336.082) alkották, úgy, hogy 279 db településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk. A 279 db településből 224 db településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75-90% közötti, huszonhárom településen 50-75% közötti, míg négy településen relatív többséget alkottak. A fenti tények alapján megállapítható, hogy a vármegye 306 db településén (az összes település 84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) szintén román többséggel rendelkezett. A vármegyében 85 db településen 75% fölé emelkedett arányuk, míg 31 db településen arányuk 50-75% között változott, hét településen relatív többségben éltek. Torontál vármegyében 17 db településen 75% feletti volt az arányuk, 14 db településen arányuk 50-75% közötti, míg három településen relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották a többségi nemzetiséget. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánáság 463 db településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 db településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánási románok 72,2%-a (427.670 fő).

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Bánáság 36 db településén emelkedett arányuk 90% fölé (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánási szerbek 26,9%-a (76.443 fő) élt. A szerbek aránya 30 db bánási településen (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), 75-90% között változott és itt élt a szerbek 20,4%-a (57.982 fő). Huszonhat bánási településen arányuk 50-75% között volt (47.953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat

településén és Temes vármegye két településén alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19.292 fő) élt. Összességében a bánsági szerbek 70,9%-a többségben élt saját lakóhelyén. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánsági településen éltek többségben. A Bánság 33 db településén 20-50% közötti volt a szerbek aránya, de kisebbségben éltek.

2. térkép: A Bánság településeinek népességszám szerinti megoszlása (1910)

Map 2.: The settlements of the Bánság population distribution (1910)

Forrás: saját szerkesztés

A szlovákok 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén rendelkeztek. Antalfalván (4.417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben két településen (1. térkép), míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen alkottak.

A bolgárok Óbesenyőn 90,7%-os (5,361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2.701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán (763 fő = 30,2%) és Dentán

(379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10% közötti arányban.

A krassovanok homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (*1. térkép*), ahol Kengyeltó 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1.185 fő = 98,8%, Krassóvár 2.974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7.195 fő).

A ruszinok a Bánság 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 db településén rendelkeztek. Csak Istvánhegyen (202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (*1. térkép*), 20% feletti kisebbségben voltak két községben (Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

A horvátok a Bánság 166 településén éltek, de mindössze 18 db településen haladta meg arányuk az 1%-ot, melyből tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Köcse 359 fő = 36,2%, Kiszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb számú kisebbséget (1.121 fő) Sztarcsova községben.

A csehek a Bánság minimum 25 településén éltek, azt azonban tudjuk, hogy csak hat településen rendelkeztek 90% feletti súllyal: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1.025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezen túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő), illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő) is.

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről tudjuk, hogy sokárok éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), montenegrinusok Temespéterin (816 fő = 88,6%), franciák Szenthubert, Nagyósz, Szentborbála és Károlyliget településeken, valamint morvák Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve olaszok Nádorhegy (41 fő), Ruszkaánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken. A cigányokról a népszámlálási adatok mintegy ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt csak Cserestemes (39,4%) és Mácsova (24,3%) településeken értek el, de itt is kisebbséget alkottak (*1. térkép*).

Nem érdektelen a települések nagysága és az egyes etnikai-nyelvi közösségek kapcsolatának vizsgálata a tekintetben sem, hogy a kulturális együtt vagy egymás mellett élés közösségeit feltárjuk. A kérdés egyértelmű: „Olvasztó tégely” volt-e a Bánság, ki tudott kit asszimilálni, volt-e multikulturalizmus? A választ csak úgy adhatjuk meg, ha az egyes településeken élő etnikumok számát vizsgáljuk meg.

A magyarok tekintetében megállapíthatjuk, hogy az egész Bánságban mindössze 20 db olyan település volt, ahol 2000-5000 fő közötti volt lélekszámunk (pl. Versec 3.890 fő, Pancsova 3.364 fő, Zsombolya 2.266 fő, Nagyszentmiklós 2.121 fő, Aracs 2.299 fő stb.), melyből 15 db településen többségben éltek. Ötezer feletti magyar lakossal csak öt település (Lugos=6.875 fő, Nagyikinda=5.968 fő, Törökbecse=5.287 fő, Nagybecskerek=9.148 fő és Temesvár=28.552 fő) rendelkezett, melyből csak Lugoson, Nagybecskereken éltek relatív és Törökbecsén abszolút többségben. Véleményem szerint csak a fenti tíz településen léphetett volna túl az interkulturalizmus a multikulturális kapcsolatok irányába, azonban tudjuk, hogy az egyes településeken belül is markáns területi elkülönülésben éltek.

A szerbek esetében mindössze tíz olyan település volt, ahol ötezernél több szerb élt (Versec 8.602 fő, Nagybecskerek 8.934 fő, Pancsova 8.714 fő, Melence 8.511 fő, Mokrin 6.592 fő, Aracs 6.753 fő, Homokbálványos 6.115 fő, Karlova 5.269 fő, Kumán 5.913 fő), melyből a legnépesebb (14.148fő) szerb közösség Nagyikindán volt. E tíz településből öt településen abszolút többségben éltek a szerbek, mindössze Versecen, Nagybecskereken, Nagyikindán, Pancsován és Aracson gondolhatták úgy a szerbek, hogy a többi nemzetiséget megismerve és elfogadva a multikulturális kapcsolatok szerint élnek.

A románok mindössze négy településen alkottak ötezer főnél népesebb közösséget (Lugos 6.227 fő, Temesvár 7.566 fő, Petre 5.507 fő és Révaújfalú 5.485 fő), melyből csak az utóbbi két településen éltek többségben, azaz Temesvár és Lugos románsága számára vált fontossá a német és magyar kulturális hatások megismerése és elfogadása. Néhány kétezer és ötezer fő közötti román közösség esetében ez még elképzelhető (pl. Karánsebes 3916 fő román stb.), de e települések száma tíz alatt maradt az egész Bánságban.

A németek száma tizenegy településen haladta meg az ötezer főt (pl. Temesvár 31.644 fő, Versec 13.556 fő, Fehértemplom 6.062 fő, Lugos 6.191 fő, Nagybecskerek 6.811 fő, Nagyikinda 5.855 fő, Pancsova 7.467 fő, Resicabánya 9.435 fő, Stájerlakanina 8.837 fő, Zsombolya 8.012 fő és Újarad 5.054 fő), ahol a bánsági németek 28,1%-a (108.924 fő) élt. E bánsági városok németjei - őrizve privilegizált társadalmi-gazdasági helyzetüket – elvárták, hogy a velük kommunikálni kívánó nemzetiségek tanulják meg és értsék a német nyelvet. Az együttgondolkodás és a multikulturalizmus hiányzott, amit a vallási törésvonalak is mutatnak.

II. 1. 3. Vallási törésvonalak

A különböző etnikumok közötti akkulturáció mértékét és irányát meghatározta a Bánságba való érkezés ideje, a magyarsághoz és egymáshoz való viszony, a gazdasági élet, a kisebbségi politika, és főleg a vallás. Történetileg a legrégebbi gyökerei a román-szerb és a bolgár-német-magyar vallási együttélés-

nek voltak (Kovach A. 1998). A vallási tolerancia azonban nem jelentette a társadalmi-gazdasági egyenrangúságot. A Bánság gazdasági, társadalmi, szociáliskulturális tereibe differenciáltság, hierarchia és elkülönülés volt a meghatározó.

A szerbek és a románok a Bánságban is jól körülhatárolható, önálló nemzeti egyházszervezettel rendelkező befolyásos társadalmi csoportot alkottak. Azaz vallási autonómiájuk biztosítva volt és az államegyházi keretbe semmiképpen sem volt szűkebb körű, mint a katolikus vagy a protestáns vallásoké. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánságban 1869-ben az összlakosság közel hatvan százaléka (790.552 fő) ortodoxvallású, valamivel több, mint egyharmada (451.418 fő) római katolikus vallású volt. A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet (3. térkép).

A Bánság egyetlen megyéjében sem alakult ki római katolikus többség, ehhez Torontál vármegye állt a legközelebb (3. táblázat), ugyanakkor valamennyi megyében abszolút vagy relatív ortodox többség volt. A görög keleti (ortodox) vallást gyakorlók 1848-ig a karlócai metropolita felügyelete alá tartoztak, s csak ekkor különül el a román ortodox egyház, melynek a Bánságban két püspöksége (Temesvár, Karánsebes) alakul ki. A római katolikus vallás követői a csanádi püspökség (szh: Temesvár) egyházigazgatási területéhez tartoztak. A nyugati kereszténység megerősítését szolgálta a lugosi görög katolikus püspökség 1850. XII. 12.-i alapító rendelete, melyet IX. Pius pápa 1853. XI. 26-án kanonizált.

3. táblázat: A Bánság felekezeti megoszlása (1869)

Table 3.: The religious breakdown of the Bánság (1869)

Megye	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat. (fő)	evang. (fő)	ref. (fő)	Ortodox		izraelita		egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Krassó	262514	40967	15,6	14068	1129	1183	203802	77,6	1335	0,5	60
Szörény	101388	9821	9,7	8	296	6	91209	90,0	45	0,0	3
Temes	345182	114378	33,1	12221	8259	254	202970	58,8	2777	0,8	96
Torontál	491040	225178	45,9	2120	15403	6401	237877	48,4	3891	0,8	64
N.becskerek	19666	8369	42,6	9	730	266	9203	46,8	1089	5,5	-
Nagykikinda	18834	5752	30,5	8	91	7	12486	66,3	489	2,6	1
Pancsova	16888	5528	32,7	11	1212	220	9678	57,3	193	1,1	46
Temesvár	32223	20631	64,0	302	1120	629	5487	17,0	3982	12,4	72
Versec	21095	11635	55,2	8	203	43	8630	40,9	576	2,7	-
F. templom	8284	6254	75,5	-	27	11	1879	22,7	113	1,4	-
Vinga	4552	4261	93,6	-	18	1	225	4,9	47	1,0	-
Lugos	11654	4568	39,2	646	438	88	4779	41,0	1118	9,6	17
Karánsebes	3512	1076	30,6	-	10	-	2347	66,8	79	2,2	-
Összesen	1336832	458418	34,3	29401	28928	9109	790552	59,1	15734	1,2	359

Forrás: Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

A területe Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyékre terjedt ki. Sikerült számos új egyházközséget szervezni, így 1869-ben a Bánság lakóinak 2,3%-a (29.401 fő) tartozott e vallás követői közé. A lugosi görög katolikus püspökség súlypontja azonban nem a Bánságra esett (1869-ben mindössze tizenkettő településen (3. térkép) alkottak többséget és 1904-ben *főesperességei* (esperességei) az alábbiak voltak: *székesegyházi* (lugosi, buziási, vermesi), *temesvári* (temesvári, csákovai, torontáli), *oravicai* (oravicai, bogsáni, váradi), *vajdahunyadi* (vajdahunyadi, bábolnai, kudzsiri, nagyhalmágyi), *hátszegi* (hátszegi, zsilvölgyi, várhelyi). 1900-ban 159 parókiája volt és 1914-ben nyitották meg Lugoson az egyházmegye tanítóképző intézetét. A református és evangélikus hívők száma (28.928 fő ill. 9.109 fő) együttesen sem érte el a három százalékot (3. táblázat), s mindössze tizenöt településen alkották a lakosság vallási többségét (3. térkép). Az izraeliták egyetlen településen sem éltek többségben, a három megyeszékhelyeken élt egy-harmaduk, a legmagasabb arányt Temesváron érték el (3.982 fő = 12,4%).

Az egyes vallási csoportok vonatkozásában fontos annak vizsgálata, hogy a saját településen belül többségi vagy éppen kisebbségi helyzetben gyakorolhatta vallását annak lakója. A Bánság egész területét tekintve (4. táblázat) megállapítható, hogy a reformátusok és a görög katolikus vallásúak szóródtak szét leginkább, 57-58 százalékuk vallási kisebbséget alkotott lakóhelyén. A római katolikus vallás követőinek 23,1%-a (105.765 fő), míg az ortodoxok 6,5%-a (51.275 fő) gyakorolta vallását saját településen kisebbségi helyzetben.

4. táblázat: A vallásukat településeiken belül vallási kisebbségi helyzetben használók száma (1869)

Megye	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat.		evangélikus		református		ortodox	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Krassó	274168	15666	34,4	8441	57,4	1557	100	862	67,8	5191	2,5
Szörény	104900	2883	26,4	8	100	306	100	6	100	810	0,9
Temes	411336	24923	15,9	6630	52,9	4493	46,6	2624	53,4	31702	14,5
Torontál	546428	62293	25,4	2148	100	3622	20,7	1751	25,4	13572	5,1
Összesen	1336832	105765	23,1	17227	58,6	9978	34,5	5234	57,5	51275	6,5

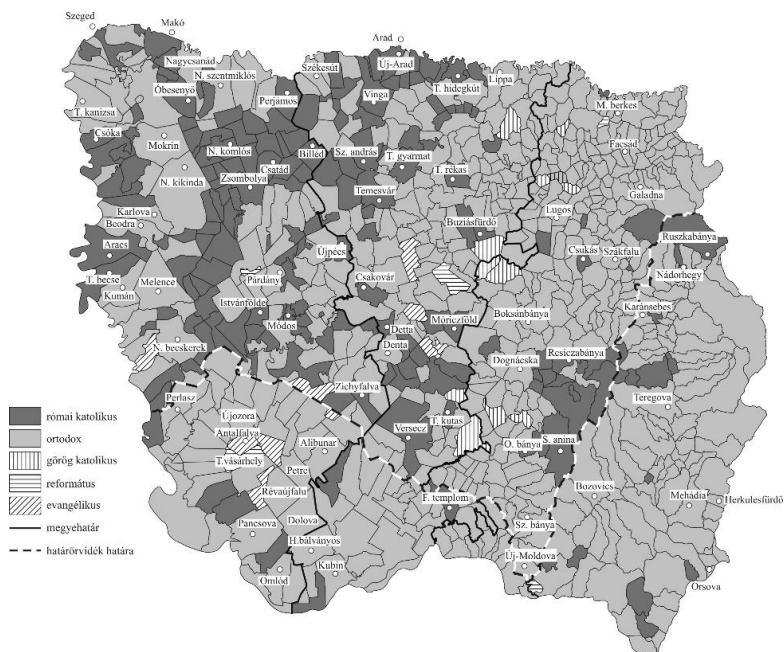
Forrás: Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

A legnagyobb római katolikus közösségek Torontál vármegye három nagyvárosában és Lugoson szorultak kisebbségbe az ortodoxokkal szemben (3. táblázat), amely olykor komoly vallási konfliktusokat is eredményezett. Az egyes vármegyék közötti differenciák (4. táblázat) alapján megállapítható, hogy az egykori Bánsági-Határőrvidék területe homogén ortodoxok által lakott régió (pl. Szörény vármegye), ahol a többi vallás követői együtt sem érték el az összlakosság tíz százalékát.

A Bánság lakóinak települési szintű vallási összetétele nagyfokú homogenitást mutat (3. térkép). A római katolikusok 176 db településen

(Torontálban 110 db, Temesben 40 db, Krassóban 16 db, Szörényben 10 db) kilencven százalék feletti arányban éltek, ugyanakkor 45 db településen arányuk 50-90% között változott. Az ortodoxok 417 db településen (Torontálban 53 db, Temesben 91 db, Krassóban 184 db, Szörényben 89 db) éltek kilencven százalék feletti arányban, 150 db településen pedig arányuk 50-90% között változott. Az evangélikus többségű falvak száma mindössze tíz, melyből hat esetében az összlakosságnak több mint kilencven százalékát alkották. Az evangélikus vallás követőit általában összekapcsoljuk a szlovák nyelvű lakossággal, ez a régióban csak részben igaz (pl. Antalfalva, Lajosfalva, Tót-Aradác stb.) ugyanis az egész Bánságban volt két olyan település is, ahol evangélikus németek éltek (Franczföld és Liebling). A reformátusok késői betelepülésének lehetősége azt eredményezte, hogy mindössze öt református többségű település volt a Bánságban, melyből négyben (Magyar-Ittebe = 2.146 fő, Debeljácsa = 2.988 fő, Rittberg = 2.287 fő, Bunya-Szegszárd = 170 fő) élt a bánsági református magyarok több mint kilencven százaléka.

3. térkép: A Bánság településeinek vallási tagolódása (1869)
 Map 3.: The articulation of religious communities in the Bánság (1869)

Forrás: Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

Az ötödik református többségű településen (Szent-Helena = 469 fő) csehek éltek, akiknek közel fele római katolikus (230 fő), illetve több mint fele

református (239 fő) volt. A görög katolikus vallásúak mindössze négy településen éltek kilencven százalék fölötti arányban, melyből Nagy-Tikvány (2.098 fő) és Váradia (2.022 fő) esetében emelkedett számuk kétezer fő fölé.

A Bánság 816 db települése közül mindössze tíz olyan volt, ahol egy vallás követői nem éltek ötven százalék feletti abszolút többségben. A tíz relatív vallási többségű településből hat Temes (Gattaja, Birda, Fólya, Buttyin, Szkulya és Klopodia), kettő Krassó (Lugos, Székás) és egy-egy Torontál (Nagybecskerek) ill. Szörény (Orsova) vármegyében volt.

A nyugati és keleti kereszténység területi-települési elkülönítése (3. térkép) lehetővé teszi a két vallás közötti kontaktzóna illetve választóvonal meg-rajzolását. Homogén római katolikusok által lakott terület (tömb) – ellentétben az ortodoxokkal – nem alakult ki még mikroregionális szinten sem, ehhez legközelebb az un. Haide területe (az Aranka és a Bega között) állt, ahol huszonöt németek által lakott település közt csak Nagykomlós és Temeskenéz ortodox román lakói maradtak szigetként. Makro regionális szinten az Újarad-Temesvár-Versec-Nagybecskerek-Nagykikinda-Nagyszentmiklós városokat összekötő vonal által közrezárt területen alakult ki római katolikus többség. E terület százhatvanöt településéből 121 római katolikus többségű (a lakosság 74%-a) volt, s itt élt a bánsági római katolikusok 55%-a. A fennmaradó negyvennégy település ortodox többségű volt (a lakosság 26%-a), ahol a bánsági ortodox vallásúak alig nyolc százaléka élt. Ezen túlmenően a Bánság területén három kisebb római katolikus sziget is kialakult, az egyik Pancsova és környéke, a másik kettő a Bánsági-hegyvidéken. Jelentősebb a Krassó vármegyei bányavárosok (pl. Resicabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina stb.), ahol a németekkel együtt a krassovánok alkottak homogénnek tekinthető római katolikus vallási szigetet. A Polyana-Ruszká-hegység nyersanyagainak kitermelésére és feldolgozására létrejött bányavárosok (pl. Ruszkabánya, Ruszkica, Nadrág, Nándorhegy stb.) római katolikus vallású lakóinak száma nem érte el a háromezer főt. Az ortodoxok az egykori Bánsági-Határörvidék mellett Krassó vármegyében, valamint Temes vármegye keleti - hegy és dombvidéki - területein is homogén tömbben éltek.

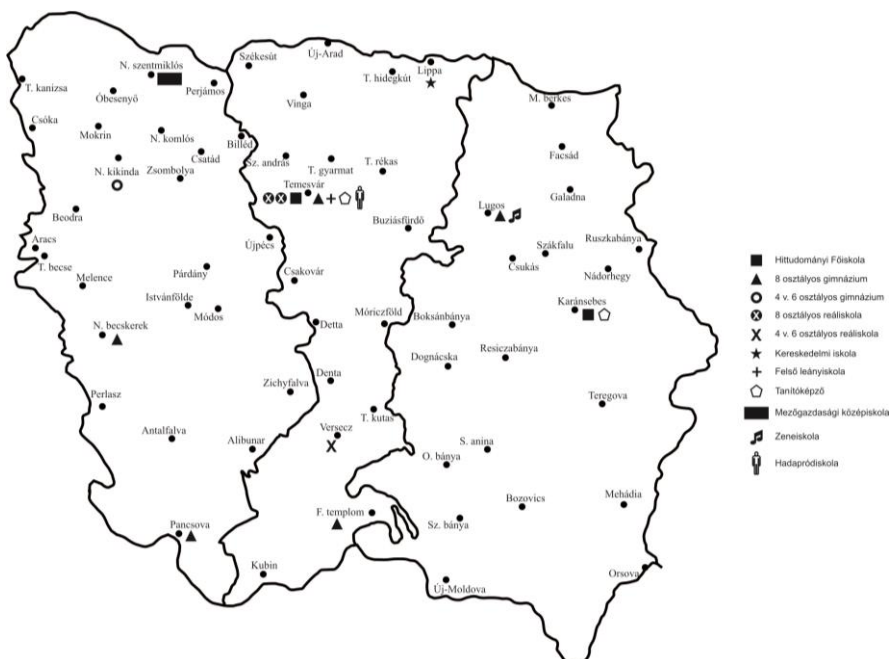
A választóvonal és egyben törésvonal a keleti és nyugati kereszténység futását tekintve itt a legbizonytalanabb. A római katolikus vallás keleti sarokköveit: Lippa-Temesrékas-Buzias-Rittberg-Móriczföld-Nagyzsám-Temeskutas jelentette, míg az ortodox vallás nyugati sarokköveit Féregyháza-Temeszsadány-Csernegyház-Gyirok-Zsebely-Gilád-Bánlak jelezte. A fenti településekkel jelzett észak-dél irányú 20-30 km széles sávban mozaikszerű volt a vallási kép (3. térkép). E vonalon volt a Bánság fővárosa Temesvár, melytől nyugatra római katolikus, keletre ortodox vallási homogenitás jelentkezett.

II. 1. 4. Az oktatás keretei és törésvonalai

A dualizmus kori bánági interkulturalizmushoz ugyan úgy hozzá tartozott a nemzetiségi nyelven (4. térkép) folyó felső- és középfokú oktatás (pl. karánsebesi román nyelvű hittudományi főiskola, temesvári német-latin nyelvű hittudományi főiskola stb.), mint a nemzetiségi sajtó megjelenése vagy a nemzetiségek kiemelkedő egyéniségeinek szabad megnyilatkozásai. A Bánág tanügyi helyzetéről képet alkothatunk az 1900. évi népszámlálás statisztikai összesítéséből (5-7. táblázat). Élesen elkülöníthetők a magyar és nemzetiségi nyelvű iskolák. Az állami, községi és felekezeti népiskolákban (1.184 db) összesen 197.594 gyermek tanult, mely a tankötelesek 77,2%-át jelentette. A tanítók és tanítónők (2.306 fő) 87,5%-a magyar nyelven is tudott oktatni, amely az országos értéktől (93,8%) jóval alacsonyabb szintet jelentett. A törvényhatósági jogú városok népiskoláinak tanítói képesek voltak magyar nyelven is oktatni, azonban Krassó-Szörény megyében ez alig haladta meg a 60%-ot. Az elemi iskolák számának és felekezeti megoszlásának vizsgálata szerint, mind országos, mind bánági (5-6. táblázat) szinten az osztatlan, egy tanerőre alapozott négy elemi volt a domináns iskolatípus.

4. térkép: A Bánág közép- és főiskolái (1890)

Map 4.: The high schools and colleges of the Bánág (1890)

Forrás: saját szerkesztés

Nem elhanyagolható tény, hogy Temes megyében a népiskolák 74,2%-a már hatosztályos volt, míg Torontál megyében 62,1%-a, addig Krassó-Szörény megyében negyven százalékon (40,3%) állt az arány. Az iskolák vallási differenciálódásának anomáliáit a községi és állami iskolák országos értéktől magasabb aránya enyhítette. A tankötelesek etnikai-vallási megoszlása szorosan korrelált a Bánság etnikai-vallási megoszlásával (8. táblázat). A bánsági magyarok 1900-ban az összlakosság 12,6%-át (201.135 fő) adták, az elemi iskolák (1.209 db) több mint egynegyede (318 db) viszont csak magyar nyelvű volt. Mindazok ellenére, hogy a tisztán nemzetiségi nyelvű elemi iskolák száma a Bánságban sem tükrözte az etnikai-nyelvi viszonyokat (csak német nyelvű iskola egy, csak szlovák nyelvű iskola egy, csak román nyelvű iskola kilencvenhat és csak szerb nyelvű iskola huszonegy), a vegyes tannyelvű elemi iskolákkal együtt azonban biztosították az egyes nemzetiségek anyanyelvi oktatásának alapfeltételeit. Jó példa erre, hogy Krassó-Szörény vármegye 360 db településén a lakosság (466.147 fő) 72,1%-át (336.082) a románok alkották, úgy hogy 279 db településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 db településből 224 db településen 90% felett volt arányuk, s mindössze 55 db településen 75-90%, ill. 27 db településen 50-75%.

5. táblázat: A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 5.: A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	T.vár	Verse	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyar-ország
Népiskolák	439	360	19	9	348	9	1184	16725
Tanszemélyzet	576	616	103	63	893	55	2306	28629
Magyar nyelven oktatni képes	373	563	103	63	861	55	2018	26868
Tankötelesek	71152	69048	8009	3546	101046	3085	255886	2936759
Magyar anyanyelvű tankötelesek	2718	5302	2394	381	18242	372	29409	1519933
Magy. anyanyelvű a tanköt. %-ban	3,06	7,68	29,89	10,74	18,05	12,06	11,49	51,76
Tanulók száma	45728	58067	6008	2775	82553	2463	197594	2278482
Magyar anyanyelvű tanulók	2160	4452	2497	486	16063	356	26014	1293480
Magyar anyanyelvű tanulók %-ban	4,58	7,53	29,17	13,77	18,97	11,90	13,16	54,24
Magy. tan. a magyar tanköt. %-ban	79,47	83,97	104,3	127,56	88,06	95,7	88,76	85,09

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 db településén (84,5%) a románok éltek többségben. Krassó-Szörény megyében 62 kizárólag román és 266 román-magyar elemi iskola működött, mely mindenképpen figyelemre méltó, gyakorlatilag minden románok által lakott településen működött legalább egy román nyelvű elemi iskola, igaz nyolcvan százalékukban néhány tantárgyat (pl. történelem, földrajz stb.) magyar nyelven kellett tanulni.

6. táblázat: A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 6.: A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák száma	439	360	19	9	348	9	1184	16725
Ebből: egy tanerős	369	301			168		838	12169
5-6. osztályos	177	288			227		692	9459
állami	36	40	-	-	41	11	128	1683
községi	163	98	8	5	144	-	418	1771
Róm. katolikus	17	45	7	-	55	-	124	5500
Görög katolikus	25	18	-	-	5	-	48	2072
Görögkeleti	195	154	6	3	85	1	444	1795
Evangélikus	2	4	-	-	5	-	11	1394
Református	4	3	-	-	4	-	11	2095
Izraelita	2	-	-	-	5	-	7	503

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

7. táblázat: A Bánság elemi iskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 7.: A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

iskola	K-Sz.	Temes	T.vár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyaro.
csak magy.	65	76	15	8	143	11	318	10325
ném.-magy.	26	66	1	-	67	-	160	720
szlov.-magy.	-	1	-	-	5	-	6	1224
rom.-magy.	266	124	3	-	28	-	421	808
szerb-magy.	17	68	3	3	85	1	177	308
egyéb-magy.	7	-	-	-	3	-	10	40
csak román	62	22	-	-	12	-	96	2157
csak szerb	5	6	-	-	10	-	21	135
Összesen	448	363	22	11	353	12	1209	17146

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

A tanítók aránya (6. táblázat) négy hitfelekezet (római katolikus, görög katolikus, evangélikus és izraelita) esetében haladta meg lényegesebben a teljes lakosságon belüli arányukat (4. táblázat), ami minden bizonnyal e felekezeti

iskolák nagyobb számát és az e felekezetekhez tartozó lakosság körében az iskolával szembeni erősebb keresletet jelzi.

8. táblázat: A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)

Table 8.: Distribution of the population of the Bánság by ethnicity and religion (1910)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	egyéb
		fő	%							
Krassó-Szőrény										
Összesen	466147	337153	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500835	232057	46,3	12381	221175	11135	13611	160	9734	582
Román	169030	156813	92,8	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	1,9	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	0,3	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	5,4	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12597	3668	29,1	108	8440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615151	286642	46,6	3828	279793	12549	24905	115	6114	1205
Román	86937	83324	95,8	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	0,9	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	0,2	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	0,1	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	0,6	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	99,2	184	1069	12	19	2	13	321
egyéb	13923	3555	25,5	171	10136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

III. Összegzés

A Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-vallási-kulturális tarkaság alap elemei a XVIII. század végére kialakultak, s kisebb-nagyobb változásokkal a II. világháborúig fennmaradtak. A bánsági gazdasági-termelési módból adódó különbségek, a földrajzi-területi tényezők, a közigazgatási-politikai hagyományok, a nagyhatalmak és civilizációk harca és hatása a térségben, amelyet sajátos tartományként igyekeztek kialakítani, valamint az etnikai-nemzetiségi tényezők egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az itt élő etnikumok népességi-területi arányukra hivatkozva történelmi jogaikat korán megfogalmazták.

A dualizmuskor bánásági társadalmán belül kétségtelenül kialakultak többnyelvű, részben és valamennyire lebegő etnikai identitású csoportok, azonban sem a számuk, sem asszimilációjuk nem volt jelentős. A kulturális vagy akár a nyelvi asszimiláció azonban még körükben is elválasztandó az etnikai identitástudat váltástól. Mivel a régió lakosságának minden etnikai csoportja saját nemzeti mozgalma központjától (Budapesttől, Bukaresttől vagy akár Belgrádtól) távol élt a kizárólagosságra törekvő áramlatok egyike sem tudott átütő erővel hatni. A más-más felekezetű etnikumok (svábok, magyarok, románok, szerbek, bolgárok, csehek, szlovákok) párhuzamos és egyidejű jelenléte egy olyan toleráns polgári szellemet generált, amely a bármely oldalról jövő nacionalista túlzásokat képes volt kordában tartani és kezelni. Ez az interkulturális modell 1920-ig működött, napjainkra megszűnt, így kétséges, hogy maradt e belőle annyi, hogy építeni lehet rá az európai integrálódás során. A Bánág ma is egy közbeeső világ, amelynek múltból hozott kulturális értékei révén nagy lehetőségei vannak a jövőt illetően.

A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére a bánásági etnikai töredék népeknél is létezik egyfajta bánásági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A régió többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget napjainkra elvesztette a régió. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. Tovább szegényedett a Bánág kulturális arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat.

Az egykori „Kis Európának” nevezett Bánágban a kulturális sokszínűség nyomai – mind a néptöredékek szórvány csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánásági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága.

Jegyzetek

1. A tolerancia, mint alapvető sajátosság ma már többször előfordul a Bánágot tárgyaló tanulmányokban. Például V. Neumann (1996) szerint a többnyelvűség és multikulturalitás már régóta közös hagyomány a bánásági lakosság körében, illetve az etnikai csoportok a múltban is pozitívan viszonyultak egymáshoz és a többnyelvűséghez. Victor Neumann a többnyelvűséget és a multikulturalitást tartja a regionális bánásági identitás fő elemének, és szerinte a betelepült románok ma is gyakran elsajátítják a többnyelvűségi ideológiát. Bár azt is

megjegyzzi, hogy a Bánságot elárasztották az olyan, Olténiából, illetve Moldovából betelepülő románok, akiknek nincs tapasztalatuk a multikulturalitással vagy a többnyelvűséggel kapcsolatban. A multikulturális regionális identitás fő ellenségének mégis a román központi politikusok és a helyi román nyelvű sajtó nacionalista hozzáállását és az oktatásra gyakorolt befolyását tartja.

2. David Miller azt hangsúlyozza, hogy a dinamikus, demokratikus dialógusok és folyamatok a kultúrát folyamatosan alkotják és újraalkotják, ezzel dialógikus módon a különféle identitásokat is alakítják és újraalakítják, definiálják és újradefiniálják. "Ezek az identitások azonban semmiféleképpen sem kötöttek, és a csoportok a környezetükhöz alakítják önmeghatározásukat" (Miller, 2000).

3. Más szerzők kiélezettebben fogalmaznak. Például Bodó Barna (1998) a „befogadó-Bánság” elnevezést említi, de számára ma már a román többség viselkedése éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Véleménye szerint a tolerancia inkább a megtűrés szintjén nyilvánul meg a helyi (temesvári) politikában, a kisebbségi igényektől viszont vita nélkül eltekintenek. L. Chelcea román szempontból vizsgálja a kérdést (Chelcea 2006). Megállapítja, hogy a bánsági román lakosság a kisebbségekhez hasonlóan használja a „jövevény” és „helybeli” megjelöléseket, s az etnikai csoportok közti tolerancia nem mindig jellemezte a bánsági viszonyokat. Példaként a két világháború közötti románosítást említi az adminisztrációban és a gazdaságban, amikor a helyi román elit magához ragadta a hatalmi pozíciókat, és azt a kisebbségekkel szemben érvényesítette. A multikulturális identitás születését ő az államszocializmus idejére datálja. Szerinte akkorra a bánsági lakosság kifejlesztette regionális identitását a bukaresti központi államhatalommal szemben. A „helybeli” bánságiak kezdték magukat civilizált, kulturált, szorgalmas és toleráns embernek tekinteni, a kelet-romániai központ képviselőit és a keleti megyékből bevándorló embereket viszont balkáni, elmaradott, lusta, korrump, kulturálatlan nacionalista tömegnek tartották. A pozitív regionális önkép kialakításának ekkor fontos elemét képezték a „nyugati” kisebbségek: a németek és a magyarok. Ilyen módon a románok regionális identitásában pozitív tényezőként jelent meg a kisebbségekkel való együttélés. Ugyanez befolyásolta történelemszemléletüket is, a korábbi nacionalista diskurzusok helyére a multikulturális történetek kerültek.

Felhasznált irodalom

Bodó B. (szerk.): Nagyvárosi szórványok. Szórvány füzetek. Temesvár 1998. p.77-83.

Chelcea, Liviu (2006): Why did the Banat region become multicultural? Social Transformations and Collective Memory in a Romanian Region.

Cole, J. W. – Wolf, E. R. (1974): The Hidden Frontier - ecology and ethnicity in an alpine valley. N. Y

- D. Miller (2000):* Citizenship and National Identity (Polity Press, Cambridge, Blackwell Publishers Ltd.) Oxford, p. 324.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Hegedűs A.: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon.
- Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- Kocsis K. (1999): Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In: Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza, Budapest pp. 339-358.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, p. 369.
- Marjanucz L. (2007): A Temesi Bánság birtokviszonyai a XVIII. század végén. In: Európai kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konf. (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 545-550.
- Petteri Laihonen (2006): Egy finnországi nyelvész reflexiói a Bánságról. Korunk 2006. jan.
- Rogers B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Z. – Majtényi B. (szerk.): Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről. Rejtjel Kiadó, Budapest, pp. 112-127.
- Victor N. (2006): The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays. Bucharest, University Press. p.243.
- Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890-1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien, p. 94.

Adatok a Bánság vallási összetételéhez (1869)

Data on the religious composition of the Banat (1869)

Abstract

The religious division of the region was as diverse as its ethnic diversity. According to the 1869 census, 790,572 people (59.1%) were Orthodox and 4,58,818 people (34.3%) were Roman Catholics. In 1910, 855,852 (54.1%) Orthodox and 591,447 (37.38%) Roman Catholics lived here, but there was no shortage of Reformed, Greek Catholics, and Jews. The number of members of the Western Church reached its highest point at that time. No Catholic majority emerged during the two centuries between 1718 and 1918, indicating no violent religious homogenization.

Bevezetés

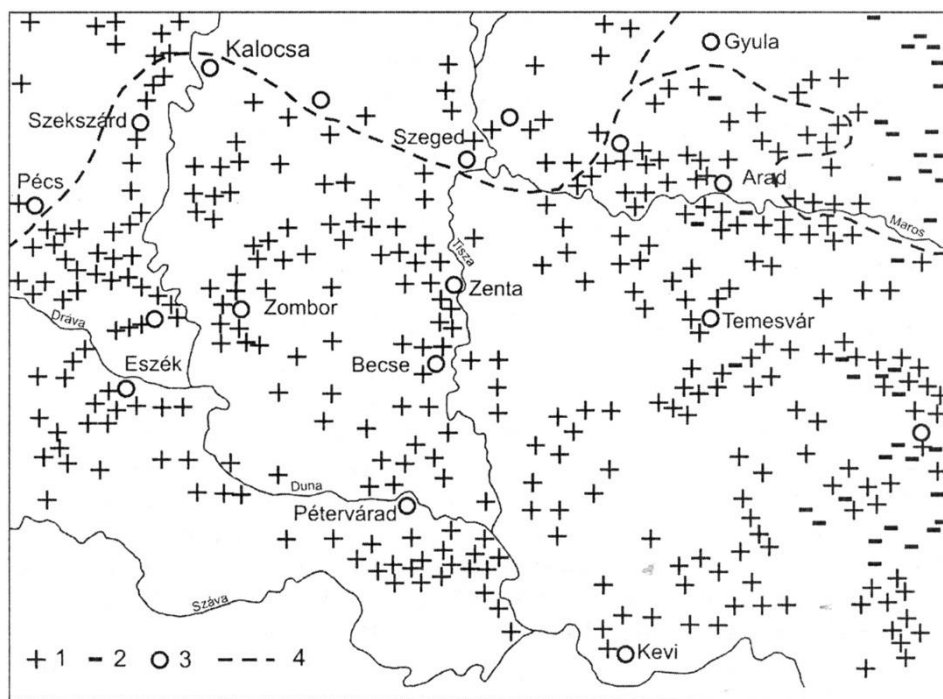
A történelmi Magyarország etnikai-nyelvi illetve vallási sajátosságaival foglalkozó valamennyi kutatás alapproblematikája, annak megállapítása, hogy milyen mértékű lehetett az együtt és egymás mellett élés mértéke és foka az egyes etnikumok tekintetében, a Kárpát-medence egészétől a mikroregionális viszonylatokig. Azaz volt-e asszimiláció és ennek mennyiségi és minőségi paraméterei közül az egyes időszakokban – a hangsúlyeltolódások következtében – az interkulturális vagy a multikulturális kapcsolatok váltak-e meghatározóvá, lazítva a vallási kötődéseket is. A problémakör mindenki számára megnyugtató megoldása szinte lehetetlen, – erről tanúskodik a könyvtárakat megtöltő szakirodalom is –, azonban tanulmányommal remélem, hozzájárulhatok a Kárpát-medence egy sajátos régiójában (Bánság) lezajló folyamatok egy szegmensének (vallási) bemutatásával és feltárásával a jobb megértéshez. Az időpont sem önkényes, hiszen a polgári átalakulás kezdetén, az 1869. évi állapotok (első modern, átfogó népszámlálás) a korábbi másfél évszázad változásainak szintézisét adják.

A Bánság vallási térstruktúráját befolyásoló tényezők

A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék közel 30000 km²-nyi kiterjedésű (28522 km²) önálló régiója, amely a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült. E jellegzetes vonásokat felerősítette, hogy a pozsareváci béke (1718) után katonai igazgatás alá helyezték e területet (1778-ig), koronatartományként és határörvidékként Bécsből kormányozták. Az önálló Bánság megteremtése beilleszkedett abba a folyamatba, mely szerint a XVIII. században sem került

sor a Habsburg uralom alá került Magyarország területi széttagoztságának felszámolására. Erről az 1712-15-ös pozsonyi országgyűlés is lemondott, azaz a Habsburgok továbbra is önállóan kormányozhatták Erdélyt, de nem csatolták vissza az anyaországhoz a Partium megyéit sem (Barta J. 1984). Az Udvari Kamara közvetett és közvetlen beavatkozásai a nemesi vármegyék (Torontál, Temes, Krassó) visszaállítása (1779) után megváltoztak, azonban a társadalmi-, a gazdasági- és a települési tér valamennyi elemét átfogó, az abszolutizmus merkantilista jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak a régióban. A bécsi udvar telepítési-, gazdasági- és igazgatási politikája döntően befolyásolta az etnikai-vallási folyamatokat.

A pozsareváci béke időpontjában a lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában és etnikai-vallási összetételében is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak (pl. Acsády I.: Temes vármegye összlakossága kb. 8000 fő, míg Torontál megye esetén kb. 8-9000 fő). Az azonban egyértelmű, hogy a lakosság döntő többsége az ortodox szerb illetve román etnikumhoz tartozott (1. térkép).

Forrás: Ács Z. 1986

1. térkép. A szerbek betelepülése a Délvidékre a török hódoltság korában
 Jelmagyarázat: 1: szerbek; 2: románok; 3: fontosabb települések; 4: Az ún. déli pusztulási öv határa.

Acsády I. véleménye alapján hazánk lakossága a XVIII. század elejére 2,5 millió főre (9 fő/km²) csökkent, az újabb kutatások szerint (Dávid Z. 1957) azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot kb. 3,9 millió fővel. Mindkét demográfus véleménye megegyezik azonban abban, hogy az ország több mint 40%-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km²) a különböző összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint egyötödét (kb. 22%-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 9 fő/km² lehetett. A Marostól északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km²) jelentette a mélypontot, délre a Bánság alföldi területei (1-2 fő/km²), azaz a kedvező természet-földrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. A Bánságban az emberi munkaerő biztosítása közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően (telepítések, irányított „spontán” migráció) történt, melyek hatásai a településhálózaton belül felerősödő funkcionális specializálódásban és – jellemző módon – az etnikai-vallási változásokban jelentkeztek a leggyorsabban és maradtak fenn a legtartósabban. A telepítések során a vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek: nem titkoltan katolikus német régiót kívántak itt kialakítani. Jól mutatja mindezt, hogy a Darmstadtból a Bánságba kivándorolni szándékozó evangélikus németeket sem engedték be a tartományba.

Az első évtizedekben – csekély kivétellel – csak *német* katolikus telepések költözhettek be szervezett és kényszertelepítés eredményeként. 1720-1740 között a németekkel együtt kisszámú olasz, spanyol és francia telepes - betelepítésük során fontos szempont volt katolikus vallásuk - is érkezett, akik azonban néhány generáció alatt elnémetesedtek. A Bánság német lakossága az egész német nyelvterületről gyűlt össze, több nagy telepítési hullámban (1763, 1780-87 stb.) 1812-ig. Az első *spanyolokat* Nagybecskerekén telepítették le – akik egy ideig Új-Barcelonának hívták a települést –, de olasz és spanyol szállások Temesvár-Gyártelepen, Szabadfalun, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván is kijelölésre kerültek. Az Elzász-Lotharingiából érkezett *franciák* dél-magyarországi központja Szenthubert lett, de ők szállták meg Trübswetter, Souldurn, Charleville és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi ill. a párizsi egyházmegyéből származtak, míg mások Mainz, Trier, Nassau, Würzburg és Ingolstadt környékéről (Marjanucz L. 2002). E nagy tömegű és szervezett betelepítések jellemzője volt egyrészt, hogy viszonylag jó módú és képzett munkaerő érkezett, másrészt egyre távolabbi vegyes lakosságú német tartományokból érkeztek (pl. Rajna-Pfalz, Elzász stb.).

Mária Terézia és II. József uralkodása idején költségesebb, de humánusabb, felekezeti korlátok nélküli telepítések zajlottak, melyek eredményeként – kisszámú – evangélikus és református németek betelepítésére is sor kerülhetett. A „gyarmatosítás” során a telepítők nagyobb hangsúlyt helyeztek a helyi közösség egységére, így az eltérő felekezetű etnikumok közötti konfliktusok elkerülése végett a felekezeti–nyelvi elkülönítésre (Fata M. 1997). Ennek során

gyakran került sor a németek számára kiszemelt, általában gyér népességű, de mezőgazdasági szempontból leginkább értékes területen a helybeli szerbek, románok, esetleg magyarok elköltöztetésére, térbeli koncentrációjára. A bécsi udvar diszkriminációja miatt például 1767-ben a marosmenti román letelepülők, másokkal gyarapodva Klekkre, Torákra, Écskára, Jankahidára, Szárcsára, Fényre, Öregfalura, Grabácra kellett áttelepülni, átadva a német telepeseknek helyüket.

A bánági *szerbség* spontán migrációja már a török időszak alatt is megfigyelhető volt, leginkább azonban a tiszai-marosi később az al-dunai részekben letelepített szerb határőrök (kb. 16000 fő) duzzasztották számukat. A marosi határőrvidék felosztása (1751) után a Tisza mellé (Kikindai-Szabadkerület) telepítik egy részüket, illetve Szeged környékéről és a Maros vidékéről a Dél-Bánságba húzódtak le. Nagykikinda viszont katolikus lakosságot is kapott (összes lakossága kb. 700 fő lehetett), akik a plébánia anyakönyveinek tanúsága szerint, Nyitráról, Csongrád vármegyéből, Szegedről, Komáromból, Fejér megyéből, Erdélyből, Kecskemétről, Nagyváradról, Makóról, Bécsből és Bajorországból származtak (*Szentkláray J. 1905*).

Az uralkodó Mercy gróf személyében a katonai és polgári feladatok ellátására kormányzót nevezett ki, aki több ezer román és szerb családnak adatott – katonai kötelezettség fejében – földet és 15 évi adómentességet. Így a *Temesi Bánság a magyarországi szerbség és románság egyik fellegvára lett*, különösen a déli és délkeleti területeken. Az 1779-1876 között fennálló Bánági Határőrvidéken és az 1774-től kiváltságokat kapott Kikindai-Szabadkerületben (Mokrin, Kikinda, Beodra, Melencze, Ókeresztúr, Tiszatarros, Karlova, Józseffalva stb.) privilegizált szerb és román (román bánági ezred) homogén települések jöttek létre. Ortodox *románok* már a XV. században is éltek a Bánági-hegyvidéken, számuk a XVIII. században a szervezett telepítés és a spontán migráció következtében mindenütt jelentősen gyarapodott. A Lugosi görög katolikus püspökség megalakítása (1850) után a bánági románság egy része e vallás követőjévé vált.

E térszerkezetbe hivatalosan a *magyarok* csak 1734 után települhettek be, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba. Mindezek ellenére találó Jakabffy Imre (2009) megállapítása, mely szerint: „A Bánság egy olyan másodosztályú vasúti kocsihoz hasonlítható, amely végiggördülve a XVIII. századon mindenkit felvesz, csak a magyarságnak van harmadosztályú jegye és így a kalauz – az osztrák uralom – a felszállást, az utazást megtiltja, kivéve, ha az utas megváltja a különbözeti jegyet: a nemzetmegtagadást.” A magyarok telepítését zömében a kamara és a földbirtokosok szervezték (dohánykertész községek) a környező és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból. Jelentős számban települtek Makóról és Szegedről katolikus és református magyarok a Bánságba, mely tény a Szeged monográfia is megemlíti: „A város szaporodó népességének fölöslege úgy a régi időkben, mint utóbb is Torontál-, Temes- és Krassó-Szörény megyék

távolabbi vidékeire egész rajokban özönlött ki... A szegedi gyarmatok származási helyüikkel az érintkezést mindenkoron fenntartották. Szegednek a délvidékre gyakorolt vonzóereje részben e körülményből magyarázható” (Reizner J. 1900).

1737-ben kaptak engedélyt a bevándorlásra a török elől Olténiába menekült katolikus *bolgárok*. A bolgárok és szerbiai görögök egy része (összesen mintegy 300 család) a Temesi Bánságba vándorolt, akiket Vingán, Ó-Besenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítettek le.

A Horvát Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét elvették és kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva stb. településeket kapták (500 ezer Ft értékben), s ide az alattvalók egy része is áttelepült. A *horvátok* másik csoportja (Krassóvár és a körülötte elhelyezkedő települések pl. Lupák, Vodnik stb.) spontán migrációval (a katolikus krasovánok) még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott e karsztos mészkővidékre (Pozsár V. 2005).

A Felvidékről az Alföldre áramló, többnyire evangélikus, új lakóhelyet kereső *szlovákság* migrációja a XVIII. század végétől érte el Torontál és Temes megye déli részét, ahol szlovák másodlagos telepítések váltak jellemzővé. Olyan településeken, ahol a magyarokkal vegyesen éltek, a vallási elkülönülés megvalósítása és a konfliktusok elkerülése érdekében az evangélikus szlovákok tovább költöztetésére is szükség volt. A XIX. század első felében Krassó-Szörényben katolikus *cseh* bányászfalvak is keletkeztek.

A bánsági *zsidóságnak* Mercy kormányzó idejében már saját bírója volt Temesváron, aki két rabbival állt élén a zsidó hitéletnek (ekkor mindössze 84 zsidó család élt a Bánságban). Számuk 1736 után kezdett gyarapodni, az adminisztráció kötelezte őket türelmi és egyéb taksák fizetésére.

A különböző formákban lezajlott népességmozgások eredményeként a Bánság népessége az 1770-es évekre elérhette a 450 ezer főt (*Borovszky S. 1911., 359. o.*). A II. József korabeli népszámlálás idejére pedig megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215545 fő, Torontál: 153083 fő, Krassó: 188200 fő, 1784-87-ben, a Bánsági Határőrvidék: 125807 fő, 1798-ban), amely több mint huszonötszörös növekedés 1720-1787 között. Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt. A Bánság népsűrűsége 1785-ben még mindig magán viselte a török pusztítás nyomait. Az országos átlagnak (29,3 fő/km²) mintegy $\frac{3}{4}$ -e volt a Bánság népsűrűsége (23,9 fő/km²), jóval elmaradva (Temes 37,5 fő/km², Krassó 36 fő/km², Torontál 22,1 fő/km², Határőrvidék 12,1 fő/km²) a dunántúli, a felvidéki (Pozsony megye 53,6 fő/km²) és a központi területektől (*Danyi D. – Dávid Z. 1960*).

A Bánság XVIII. századi etnikai-vallási arculatáról két adatsorunk van. A kortárs Francesco Grisellini (*1. táblázat*), illetve az 1784/85-ös első magyarországi népszámlálást feldolgozó Danyi Dezső és Dávid Zoltán (1960)

adatsorai (2. táblázat). Mindkét adatsorral komoly problémák adódnak, a F. Grisellini által leírt adatokat többen kétségbe vonják, egyrészt azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi, másrészt adatai valószínűleg nem terjedtek ki az akkor szerveződő határörvidéki területekre. Mindezek ellenére tény, hogy az ortodox vallás követői a lakosság kb. 82%-át tették ki.

A II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálási (1784/85) adatok a vallásra vonatkozóan is adnak felvilágosítást. A Bánsági Határörvidék adatai itt is hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e szerint is nyolcvan százalék körüli, azaz nem jött létre katolikus német régió a Bánságból, s e tényen a további telepítési hullámok sem változtattak érdemben.

1. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

román	181639	57,5
szerb	78780	24,5
német, olasz, spanyol	43211	13,6
bolgár	8683	2,7
cigány	5272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318979	100

Forrás: F. Grisellini 1780.

2. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	Lakosság (fő)	római kat. (fő)	evang. (fő)	református (fő)	ortodox (fő)	ortodox (%)	izraelita (fő)
Krassó	188200	15076	50	30	173000	92,3	44
Temes	215545	40227	2000	1200	172000	79,8	118
Torontál	153083	46019	1500	1500	103000	67,3	64
Temesvár	9242	4476	60	20	4300	46,5	386
Összesen	566070	105798	3610	2750	452300	79,9	612

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

Tény, hogy 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba. 1867 után a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött és mindössze kilenc (pl. Torontálkeresztes, Szapárfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva, Igazfalva stb.) új telepes falu alakult ki, azaz a XIX. század elejétől a belső fejlődésre helyeződhetett a hangsúly. A számszerű változások (3-4. táblázat) mellett azonban legalább ennyire fontos a területi változások áttekintése (5. táblázat, 2. térkép), mely új összefüggésekre és kapcsolatokra is rávilágíthat.

A Bánság vallási térstruktúrája (1869)

A Bánság, mint puffer zóna közismert sajátosságokkal rendelkezett (pl. áramlási kapu, gyűjtő- és elosztó csomópontokkal, kulturális ütközőtér stb.), azonban kevesebb figyelem irányult a régió belső jegyeinek mélyebb (pl.

népességszám változás okai, etnikai összetétel sajátosságai, kultúrák egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására. A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A Bánság népességyarapodása 1784/87 és 1769 között több mint hatszázezer fő, ami a legmagasabb érték a Kárpát-medence régióit tekintve. E folyamat eredményeként 1869-ben az összlakosság közel hatvan százaléka (790552 fő) ortodox vallású, valamivel több, mint egyharmada (451418 fő) római katolikus vallású volt. A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet. A Bánság egyetlen megyéjében sem alakult ki római katolikus többség, ehhez Torontál vármegye állt a legközelebb (3. táblázat), ugyanakkor valamennyi megyében abszolút vagy relatív ortodox többség volt. A görög keleti (ortodox) vallást gyakorlók 1848-ig a karlócai metropolita felügyelete alá tartoztak, s csak ekkor különül el a román ortodox egyház, melynek a Bánságban két püspöksége (Temesvár, Karánsebes) alakul ki. A római katolikus vallás követői a csanádi püspökség (székhelye: Temesvár) egyház-igazgatási területéhez tartoztak.

3. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1869)

Megye/ Város	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat. (fő)	evang. (fő)	ref. (fő)	Ortodox		izraelita		egyéb (fő)
		fő	%				fő	%	fő	%	
Krassó vm.	262514	40967	15,6	14068	1129	1183	203802	77,6	1335	0,5	60
Szörény vm.	101388	9821	9,7	8	296	6	91209	90,0	45	0,0	3
Temes vm.	345182	114378	33,1	12221	8259	254	202970	58,8	2777	0,8	96
Torontál vm.	491040	225178	45,9	2120	15403	6401	237877	48,4	3891	0,8	64
N.becserek	19666	8369	42,6	9	730	266	9203	46,8	1089	5,5	-
Nagykikinda	18834	5752	30,5	8	91	7	12486	66,3	489	2,6	1
Pancsova	16888	5528	32,7	11	1212	220	9678	57,3	193	1,1	46
Temesvár	32223	20631	64,0	302	1120	629	5487	17,0	3982	12,4	72
Versec	21095	11635	55,2	8	203	43	8630	40,9	576	2,7	-
F. templom	8284	6254	75,5	-	27	11	1879	22,7	113	1,4	-
Vinga	4552	4261	93,6	-	18	1	225	4,9	47	1,0	-
Lugos	11654	4568	39,2	646	438	88	4779	41,0	1118	9,6	17
Karánsebes	3512	1076	30,6	-	10	-	2347	66,8	79	2,2	-
Összesen	1336832	458418	34,3	29401	28928	9109	790552	59,1	15734	1,2	359

Forrás: Népszámlálás 1869

A nyugati kereszténység megerősítését szolgálta a lugosi görög katolikus püspökség 1850. XII. 12-i alapító rendelete, melyet IX. Pius pápa 1853. XI. 26-án kanonizált. A területe Arad, Temes, Torontál, Krassó-Szörény és Hunyad vármegyékre terjedt ki. Sikertelenül számos új egyházközséget szervezni, így 1869-ben a Bánság lakóinak 2,3%-a (29401 fő) tartozott e vallás követői közé. A lugosi görög katolikus püspökség súlypontja nem a Bánságra esett (1869-ben mindössze tizenkettő településen (5. táblázat) alkottak többséget és 1904-ben *főesperességei* (esperességei) az alábbiak voltak: *székesegyházi* (lugosi, buziási, vermesi),

temesvári (temesvári, csákovai, torontáli), *oravicai* (oravicai, bogsáni, váradi), *vajdahunyadi* (vajdahunyadi, bábolnai, kudzsiri, nagyhalmágyi), *hátszegi* (hátszegi, zsilvölgyi, várhelyi). 1900-ban 159 parókiája volt és 1914-ben nyitották meg Lugoson az egyházmegye tanítóképző intézetét. A református és evangélikus hívők száma (28928 fő ill. 9109 fő) együttesen sem érte el a három százalékot (3. táblázat), s mindössze tizenöt településen alkották a lakosság vallási többségét (5. táblázat). Az izraeliták egyetlen településen sem éltek többségben, a három megyeszékhelyeken élt egyharmaduk, a legmagasabb arányt Temesváron érték el (3982fő=12,4%). Az egyes vallási csoportok vonatkozásában fontos annak érzékeltetése, hogy a saját településen belül többségi vagy éppen kisebbségi helyzetben gyakorolhatta vallását annak lakója. A Bánság egész területét tekintve (4. táblázat) megállapítható, hogy a reformátusok és a görög katolikus vallásúak szóródtak szét leginkább, 57-58 százalékuk vallási kisebbséget alkotott lakóhelyén. A római katolikus vallás követőinek 23,1%-a (105765 fő), míg az ortodoxok 6,5%-a (51275 fő) gyakorolta vallását saját településén kisebbségi helyzetben. A legnagyobb római katolikus közösségek Torontál vármegye három nagyvárosában és Lugoson szorultak kisebbségbe az ortodoxokkal szemben (3. táblázat), amely olykor komoly vallási konfliktusokat eredményezett. Az egyes vármegyék közötti differenciák (4. táblázat) alapján megállapítható, hogy az egykori Bánsági Határőrvidék területe homogén ortodoxok által lakott régió (pl. Szörény vármegye), ahol a többi vallás követői együtt sem érték el az összlakosság tíz százalékát.

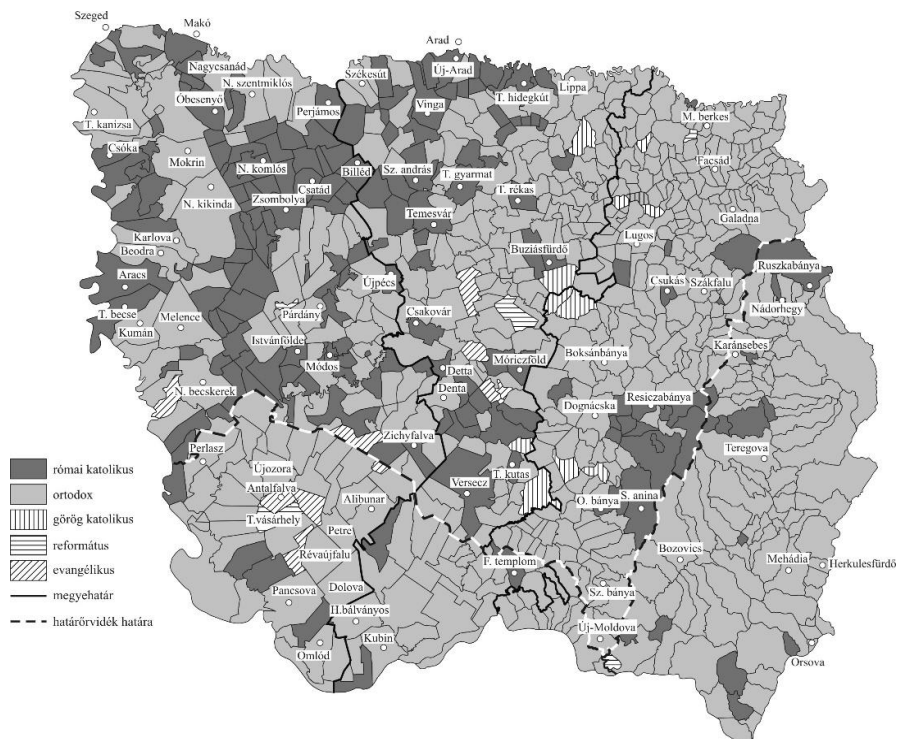
4. táblázat. A vallásukat településeiken belül vallási kisebbségi helyzetben használók száma (1869)

Megye	Lakosság (fő)	római kat.		g. kat.		evangélikus		református		ortodox	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Krassó	274168	15666	34,4	8441	57,4	1557	100	862	67,8	5191	2,5
Szörény	104900	2883	26,4	8	100	306	100	6	100	810	0,9
Temes	411336	24923	15,9	6630	52,9	4493	46,6	2624	53,4	31702	14,5
Torontál	546428	62293	25,4	2148	100	3622	20,7	1751	25,4	13572	5,1
Összesen	1336832	105765	23,1	17227	58,6	9978	34,5	5234	57,5	51275	6,5

Forrás: Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

A Bánság lakóinak települési szintű vallási összetétele nagyfokú homogenitást mutat (5. táblázat, 2. térkép). A római katolikusok 176 településen (Torontálban 110, Temesben 40, Krassóban 16, Szörényben 10) kilencven százalék feletti arányban éltek, ugyanakkor 45 településen arányuk 50-90% között változott. Az ortodoxok 417 településen (Torontálban 53, Temesben 91, Krassóban 184, Szörényben 89) éltek kilencven százalék feletti arányban, 150 településen pedig arányuk 50-90% között változott. Az evangélikus többségű falvak száma mindössze tíz, melyből hat esetében az összlakosságnak több mint kilencven százalékát alkották. Az evangélikus vallás követőit általában összekapcsoljuk a szlovák nyelvű lakossággal, ami a Bánságban csak részben igaz (pl. Antalfalva,

Lajosfalva, Tót-Aradác stb.) ugyanis az egész Bánságban volt két olyan település (Franczföld és Liebling), ahol evangélikus németek éltek. A reformátusok késői betelepülésének lehetősége azt eredményezte, hogy mindössze öt református többségű település volt a Bánságban, melyből négyben (Magyar-Ittebe=2146 fő, Debeljácsa=2988 fő, Rittberg=2287 fő, Bunya-Szegzárd=170 fő) élt a bánsági református magyarok több mint kilencven százaléka. Az ötödik református többségű településen (Szent-Helena=469 fő) csehek éltek, akiknek közel fele római katolikus (230 fő), illetve több mint fele református (239 fő) volt. A görög katolikus vallásúak mindössze négy településen éltek kilencven százalék fölötti arányban, melyből Nagy-Tikvány (2098 fő) és Váradia (2022 fő) esetében emelkedett számuk kétezer fő fölé. A Bánság 816 települése közül mindössze tíz olyan település volt, ahol egy vallás követői nem éltek ötven százalék feletti abszolút többségben. A tíz relatív vallási többségű településből hat Temes (Gattaja, Birda, Folya, Buttyin, Szkulya és Klopodia), kettő Krassó (Lugos, Székás) és egy-egy Torontál (Nagybecskerek) ill. Szörény (Orsova) vármegyében volt.

2. térkép. A Bánság településeinek vallási tagolódása (1869)

A nyugati és keleti kereszténység területi-települési elkülönítése (2. térkép) lehetővé teszi a két vallás közötti kontaktzóna illetve választóvonal megrajzolását.

5. táblázat. A Bánság lakosságának felekezeti összetétele (1869)

Járás	Lakos	Római kat.		Görög kat.		Görög keleti		Evang.		Ref.		Zsidó	Egyéb
		fő	tel.	fő	tel.	fő	tel.	fő	tel.	fő	tel.		
Szörény vármegye													
Bozovicsi	24382	762	2	-	-	23613	16	7	-	-	-	-	-
K. sebesi	27282	3249	4	-	-	23787	33	220	-	-	-	24	2
Orsovai	20602	2800	4	8	-	17703	24	68	-	6	-	16	1
Teregovai	29122	3010	4	-	-	26106	18	1	-	-	-	5	-
Összesen*	104900	10897	14	8	-	93556	92	306	-	6	-	124	3
Temes vármegye													
Buziási	39536	8850	5	2794	1	24339	22	704	-	2388	1	433	28
Csákovai	26215	4895	1	2611	-	14743	8	3594	1	46	-	317	9
Dettai	24305	10544	7	39	-	10616	9	1983	3	802	-	313	8
F. templomi	24382	3577	2	-	-	20795	16	-	-	10	-	-	-
Központi	44091	22214	9	168	-	21078	12	151	-	142	-	337	1
Kubini	22496	2984	1	8	-	18385	8	1098	-	13	-	7	1
Lippai	34458	11546	10	1419	1	21018	17	96	-	38	-	330	11
Rékási	31350	5326	2	883	-	24494	24	159	-	91	-	322	75
Újaradi	30884	18271	8	16	-	11821	9	258	-	172	-	266	80
Verseci	36117	10402	6	4145	2	20742	17	166	-	487	-	154	21
Vingai	31348	15769	9	138	-	14939	9	50	-	38	-	298	116
Összesen*	411336	157159	64	12531	4	219191	151	9627	4	4911	1	7495	422
Krassó vármegye													
Bégai	19991	263	-	3199	4	16281	24	25	-	62	-	155	6
Bogsáni	28532	4510	1	4056	2	19463	17	101	-	193	-	201	8
Facseti	22511	1217	-	14	-	20899	43	81	-	62	-	224	14
Jámi	36880	1754	1	500	-	34512	27	14	-	7	-	93	-
Krassovai	27671	9596	7	3635	1	14338	11	11	-	8	-	83	-
Lugosi	22964	6138	1	1058	-	13915	12	512	-	167	-	1157	17
Marosi	21786	692	1	5	-	20678	23	78	-	180	1	153	-
Moldovai	15863	822	-	107	-	14686	16	2	-	246	1	-	-
Oravicai	29077	11117	2	1576	1	15930	9	295	-	19	-	114	26
Resicai	26329	6523	3	238	-	19087	15	219	-	133	-	128	1
Temesi	22564	2903	5	326	-	18772	26	219	-	194	-	145	4
Összesen*	274168	45535	21	14714	8	208561	223	1557	-	1271	2	2453	77
Torontál vármegye													
N. becskereki	49878	19270	15	15	-	25685	10	2251	1	2304	1	294	69
Módosi	43706	22001	14	69	-	20804	15	188	-	271	-	359	10
T. becsei	48008	15488	7	6	-	31649	7	138	-	134	-	581	12
T. kanizsai	36725	19678	18	483	-	15831	10	116	-	78	-	537	2
N. kikindai	51432	21572	7	9	-	28636	5	217	-	101	-	896	1
N.szt.miklósi	37698	26663	11	1185	-	8883	3	246	-	142	-	556	23
Perjámosi	33762	21729	7	133	-	11537	4	79	-	5	-	275	4
Zsombolyai	42331	33919	15	142	-	7837	3	77	-	65	-	288	3
Csenei	30587	21504	12	23	-	8714	6	45	-	15	-	286	-
Antalfalvai	46268	5165	2	12	-	30753	13	7006	2	3214	1	60	58
Zichyfalvai	41181	12683	9	10	-	26237	14	1960	2	71	-	219	1
Pancsovai	48302	11258	5	41	-	33797	9	3166	1	9	-	29	2
Összesen*	546428	244827	122	2148	-	269244	101	17438	6	6895	2	5662	216
Bánság összesen*	1336832	458418	221	29401	12	790552	567	28928	10	9109	5	15734	359

*Törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokkal együtt

Homogén római katolikusok által lakott terület (tömb) – ellentétben az ortodoxokkal – nem alakult ki még mikroregionális szinten sem, ehhez legközelebb az un. Haide területe (az Aranka és a Bega között) állt, ahol huszonöt németek által lakott település közt csak Nagykomlós és Temeskenéz ortodox román lakói maradtak szigetként. Makroregionális szinten az Új-Arad-Temesvár-Versec-Nagybecskerek-Nagykikinda-Nagyszentmiklós városokat összekötő vonal által közrezárt területen alakult ki római katolikus többség.

E terület százhatvanöt településéből 121 római katolikus többségű (a lakosság 74%- a) volt, s itt élt a bánági római katolikusok 55%-a. A fennmaradó negyvennégy település ortodox többségű volt (a lakosság 26%-a), ahol a bánági ortodox vallásúak alig nyolc százaléka élt. Ezen túlmenően a Bánáság területén három kisebb római katolikus sziget is kialakult, az egyik Pancsova és környéke, a másik kettő a Bánásági-hegyvidéken. Jelentősebb a Krassó vármegyei bányavárosok (pl. Resiczabánya, Oraviczabánya, Stájerlekanina stb.), ahol a németekkel együtt a krasovánok alkottak homogénnek tekinthető római katolikus vallású szigetet. A Polyana-Ruszká-hegység nyersanyagainak kitermelésére és feldolgozására létrejött bányavárosok (pl. Nadrág, Ruszkicza, Ruszkabánya, Nándorhegy stb.) római katolikus vallású lakóinak száma nem érte el a háromezer főt. Az ortodoxok az egykori Bánásági-Határőrvidék mellett Krassó vármegyében, valamint Temes vármegye keleti hegy és dombvidékén is homogén tömbben éltek. A választóvonal és egyben törésvonal a keleti és nyugati kereszténység futását tekintve itt a legbizonytalanabb. A római katolikus vallás keleti sarokköveit (bástyáit) Lippa-Temesrékas-Buzias-Rittberg-Móriczföld-Nagyzsám-Temeskutas jelentette, míg az ortodox vallás nyugati sarokköveit (bástyáit) Féregyháza-Temeszsadány-Csernegyház-Gyirok-Zsebely-Gilád-Bánlak jelezte. A fenti településekkel jelzett észak-dél irányú 20-30km széles sávban a települések vallási képe mozaikszerű változatosságot mutatott (*2. térkép*). Itt volt a Bánáság fővárosa Temesvár, ettől nyugatra római katolikus, keletre ortodox homogenitás rajzolódik

Összegzés

A Bánáság olyan egységes történeti, politikai és gazdasági régió volt, amelynek XVIII-XIX. századi fejlődése sajátos társadalmi-települési, etnikai, vallási néprajzi és kulturális arculatot adott e vidéknek. A XVIII. század folyamán a természetes szaporodás mellett a külföldről és a történelmi Magyarország pereméről történt bevándorlás miatt a népesség száma a vizsgált területen csaknem huszonötszörösére nőtt (1718: kb. 30 ezer fő, 1784: 691877 fő). Mindez azt eredményezte, hogy a XVII. században a Bánáság területén még kiemelkedő szerepet játszó ortodoxok aránya a XVIII. század végére kb. 80%-ra mérséklődött. Ugyanakkor a nyugati egyházhoz tartozó római katolikusok, evangélikusok, reformátusok és görög katolikusok aránya – a nagyarányú, szervezett betelepítésük és spontán beköltözésük eredményeként – 20% körüli

értékre nőtt. A Bánság a XX. század elejére a társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, sőt Európa egyik legsokszínűbb területévé vált, ahol tizenhat etnikai csoport élt egymás mellett. A régió vallási tagoltsága az etnikai sokszínűséghez hasonlóan sokrétű volt. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint 790 572 fő (59,1 %) ortodox és 458418 fő (34,3%) római katolikus –1910-ben 855,852 fő (54,1%) ortodox, 591,447 fő (37,38%) római katolikus – élt itt, de nem hiányoztak a reformátusok, a görög katolikusok és a zsidók sem. A nyugati egyházhoz tartozók településterülete pedig elérte a Bánságban a mindenkori legnagyobb kiterjedését, azonban két évszázad alatt sem alakult ki katolikus többség, jelezve hogy itt erőszakos vallási homogenizáció sem következett be.

Felhasznált irodalom

- ACSÁDY I. (1896) Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-1721. Magyar Statisztikai Közlemények XII. Budapest.
- BÁLINT S. (1974-75) A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2. Szeged.
- BARTA J. (1984): A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Budapest. p. 231.
- BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- DANYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Bp. p. 389.
- DÁVID Z. (1957): Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics J. (szerk.) A történeti statisztika forrásai. Budapest. pp.145-199.
- FATA M. (1997) Von der Ansiedlung zur Auswanderung. Beitrag der sozialhistorischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südosttransdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: Fata M. (Hrsg.) Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Sigmaringen. pp. 15-42.
- JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- KÁLMÁNY L: Szeged népe 1-3. kötet: 1. Ős-Szeged népköltése 1881. p. 216.; 2. Temesköz népköltése 1882. p. 244.; 3. Szeged vidéke népköltése 1891. p. 322.
- KOCSIS K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Népr. Látóhatár. pp. 1-16.
- MARJANUCZ L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, pp. 5-16.
- POZSÁR V. (2005): A természeti környezet változása és szerepe a Bánság gazdaság- és településfejlődésében a XX. század elejéig. PhD-disszertáció.
- SCHILLING, R. (1928) Ansiedlung der Deutschen in Rumpfungarn. In: Bleyer, J. (Hrsg.) 1928. Das Deutschtum in Rumpfungarn. Verlag des „Sonntagsblattes“. Budapest, pp. 57-64, 69-75,
- SZAKÁLY F. (1991) Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: Zombori I. (szerk.) A szerbek Magyarországon. Szeged. pp. 10-50.
- SZENTKLÁRAY J. (1905): A szerb monostoregyházak története. In: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1617-1625). Szeged, p. 484.

Adalékok a bánsági magyarok származásához és identitásához

Additions to the origin and identity of the banatian Hungarians

Abstract

The Banat was an almost completely deserted, wild region with scattered marshlands and swamps at the time of the Pozsaverác Treaty. Some researchers (e.g. Borovszky S., 1910, 1911) even doubt that there was continuity in the case of a few settlements (e.g. Szőreg, Deszk, Kiszombor). As the result of the inhabitations (spontaneous migration, organized inhabitations) enforced by the economic needs by the beginning of the 19th century the Bánság became one of the most colorful region of the Carpathian Basin and even Europe regarding ethnicity and religion where sixteen ethnic groups lived together. The development in the XVIII and XIX centuries mobilized those local and positional energies, that helped the ethnic (e.g. Krauts, Serbians, Romanians, Bulgarians, etc.) and Hungarians dwelling here to from the region to that having the most developed culture in the historical Hungary. The independence of the region (1718-1778) made the prevailing of the policy of the royal court in Vienna possible. Due to this the demographic-ethnic, space structural and social-economic processes became specific due to the significantly different characteristics from the rest of the region of the country.

I. A Bánság népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai 1718-ban

A pozsareváci békekötés időpontjában a Bánság csaknem teljesen lakatlan mocsarakkal tarkított régió volt. A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak (pl. Acsády Ignác szerint Temes vármegye kb. 8000 fő, míg Torontál megye esetén kb. 8-9000 fő). A népességszámhoz kapcsolódó bizonytalanság oka, hogy e korban a történelmi Magyarországon nem született olyan felmérés, amelyből egyértelműen kiderülne a lakosság száma. Az 1715-i összeírásból (kiegészítve az 1720-i pótlás és az 1721-i erdélyi összeírás adataival) tudjuk, hogy az országban kb. 413 ezer adófizető háztartás létezett. Acsády Ignác szerint (*Acsády I. 1896*) hazánk lakossága a XVIII. század elejére 2,5 millió főre (9 fő/km²) csökkent, az újabb kutatások alapján (*Dávid Z. 1957*) azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot kb. 3,9 millió fővel. Mindkét történelmi demográfus véleménye megegyezik abban, hogy az ország több mint 40%-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km²) az említett összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint

egyötödét (kb. 22%-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 9 fő/km² körül lehetett. A Maros vonalától északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km²) jelentette a mélypontot, délre a Bánság alföldi területei, ahol az emberi erőforrásokban hasonló mértékű lehetett a pusztulás (*Ács Z. 1984*). Néhány kutató (pl. *Borovszky S. 1910, 1911*) még azt is kétségbe vonta, hogy itt egy-két település esetében (pl. Kiszombor, Szőreg, Deszk stb.) kontinuitás lett volna megfigyelhető. Ha hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskereken (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8-9000 fő élhetett. A Bánság e területén a népsűrűség átlagos értéke nem haladta meg az 1-2 fő/km²-es értéket, így a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. Az emberi munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással, s a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt.

II. A bánsági magyarság származása és rétegzettsége

A gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés, részben spontán migráció, részében szervezett telepítések eredményeként viharos gyorsaságú volt, mely folyamat az etnikai tarkaság iskolapéldáját hozta létre, hiszen nem volt a Kárpát-medencének, de talán egész Európának még egy olyan régiója, ahol tizenhat jelentősebb etnikai csoport élt egymás mellett. A betelepítés és betelepítés egyik – számunkra legfontosabb – csoportját a Bánság területére érkező magyarság alkotta. A bánsági magyarság a történelmi Magyarország egyik sajátos szörvénye volt és maradt, melynek származása és hozzá kapcsolódó identitása legalább olyan sokrétű, mint az Alföld más mikro régióié, mindezek ellenére van néhány specifikuma, melyek bemutatása hozzá járulhat a sajátos bánsági magyar identitás jobb megértéséhez. Kifejezetten politikai okokkal magyarázható, hogy 1718 után „rebellis” magyarok nem települhettek be a Bánságba. A vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek: nem titkoltnak katolikus német régiót kívánt itt kialakítani az osztrák politikai vezetés. Jól mutatja mindezt, hogy a Darmstadtból a Bánságba kivándorolni szándékozó evangélikus németeket sem engedték be a tar-tományba. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. A Bánság etnikai térszerkezetébe hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba (*Borovszky S. 1909, 1911*). A Bánságban élő magyarság beköltözése és megtelepülése eltérő módon, időpontokban és területeken következett be. A magyarok telepítését zömében a kamara és a földbirtokosok szervezték (dohánykertész községek) a környező és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból. Jelentős számban települtek Makóról és Szegedről is magyarok a Bánságba.

II.1. A magyarság kontinuitásának lehetőségei a Bánságban

A vizsgálat egyoldalú maradna, ha csak a betelepülőkkel foglalkoznánk, s nem térnék ki arra, hogy magyar népesség fennmaradt-e a Bánság területén a török hódoltság időszakának végéig. Az bizonyos, hogy teljesen nem veszett ki, hiszen a források (*Hegy K. 1982*) tudnak magyar bírókról a XVII. században Temesváron, Csanádon és Karánsebesen, akik az ottani magyarok élén álltak. Ha nem is virágzó, de létező keresztény közösségekről szólnak az egyházi források is (*Miklós P. 2006*). Ekkor a katolikus hívek lelki gondozása a hódoltsági paphiány miatt a szerzetesrendek feladata lett. A ferenceseknek Szegeden, a jezsuitáknak Karánsebesen és 1625-1650 között Temesváron is voltak telepeik. Tudjuk – Johann N. Preyer monográfiájából –, hogy az 1700-as évek elején magyarok is lakták Temesvárt. E monográfia arról is tudósít, hogy 1730-ban a jezsuita Hunyady a városban magyarul tartott istentiszteletet, nyilván magyar hívők számára.

A falvak esetében azonban még ennyi információnk sincs, valószínű, hogy csak igen kedvező feltételek esetén, egy-egy nagyobb szultáni khász város szomszédsága, vagy a természeti környezet segíthette a túlélést. A kettő együttes hatásának köszönhetően Kiszombor az egyik ilyen település volt, mely 1717-ben 15 házból állott (*Marjanucz L. 2008. Kiss M. H. 1940.*), s a csanádi tiszttartósági kerületbe osztották be. Kiszombor ősi magyar lakossága némi szünetekkel és megtépázva vészelte át a hódoltságot. Újjászületése nehezen indult. A falu mai népe a XVIII. században több szakaszban települt. Reizner János szerint az 1712. évi árvíz idején szegedi családok telepedtek le az akkor még törökhöz tartozó Kiszomborra. 1718 őszén Pest vármegyéből 20 katolikus magyar család telepedett ide. A lakosság azonban nem bírta el az adózást, tömegesen szökdösött el. 1724-ben a tetemes adóhátralékok következtében, a lakosok többi része is felkerekedett és a Maros túlsó partjára költözött. A temesvári igazgatóság, a visszaszállított lakosság féken tartására, határőrséget helyezett el a községben, melynek feladata volt egyúttal a postai szállítás fölött is őrködni. 1733-ban ismét nagy éhínség volt a faluban és a szökések megismétlődtek. 1737-38-ban a pestis pusztította a lakosokat. 1762-ben Csanádról 19, Nagyszentmiklósról pedig 13 magyar család költözött ide. A falu helyzete csak akkor konszolidálódott és indult fejlődésnek, amikor 1783-ban *Oexel* Mátyás nagyszentmiklósi sörgyáros vásárolta meg.

Néhány magyar etnikai töredék más mikrorégiókban is fennmaradt, például Aracs közvetlen környékén a hódoltsági magyar falvak maradványai: Morotva, Somogy, Vincai, Szentkirály még megérték a pozsareváci békét (*Bálint S. 1965*). Mindezek ellenére tény, hogy a török idők előtti bánsági magyarság mintegy 98-99 %-a a 165 éves török uralom alatt elmenekült, elesett vagy elhurcolták, a Bánságban nem maradt jelentős magyar közösség, csak a 18. századi spontán migrációval és betelepítésekkel kezdett ismét számbelileg gyarapodni.

II.2. Az Udvari Kamara által szervezett magyar telepítések 1790-ig

A betelepülőknek adott kedvezmények mellett elv volt, hogy a Bánságba lehetőleg csak katolikusokat telepítenek emiatt is lassan haladhatott a magyarság térfoglalása. A három bánsági vármegye visszaállítása (1779), illetve a délvidéki urbárium (amely a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt a magyarországinál) újabb lendületet adott a Bánság benépesítésének. Egyrészt a tisztviselői állásokra magyarokat neveztek ki – később is fontos bázisa lesz a tisztviselői réteg a bánsági magyarság gyarapodásának – leginkább Erdélyből, Bács, Arad, Csongrád, Veszprém, Somogy, Zala, Békés, Pest és Csanád vármegyéből. A telepítéseket a három megye területén azonban már nem az udvar, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a kincstári uradalmak és a földesurak hajtották végre, ennek is köszönhető, hogy a gazdasági cselédek száma később is magasabb volt az országos átlagnál (*Jakabffy I. 2009*). A legjobb minőségű földterületek már el voltak foglalva, így a magyarságnak önálló településeinek kialakítására alig volt lehetősége (*1. táblázat*). Az új jövevények a meglévő településeket gyarapították vagy újakat építettek maguknak. Az ekkor meglévő települések közül az alábbiak kaptak magyar betelepülőket:

II.2.1. Torontál vármegye

Deszk magyar lakossága a hódoltság idején megtépázva ugyan, de a helyén maradt, azaz nem halt ki (Bálint S. 1965). A szerbek, akik kiszolgált határőrök voltak, 1746-ban telepednek a faluba, melyet Klárafalvával együtt a báró Gerliczy-család vásárolt meg (1801). A falu szerb lakossága mellé katolikus délszlávok, Kálmány Lajos szerint sokárok is települtek, akik azonban hamarosan beleolvadtak a magyarságba. Már régóta csak a nevük (Káity, Pópity, Frányó, Szirovicza) árulja el eredetüket. A múlt század legelején szegedi dohánykertészek is megjelennek a faluban. Később néhány dorozsmai család is itt keres megélhetést magának.

Hódegyháza a temesvári igazgatóság 1760-ban szerződéses községet telepített Jázova-Hodics néven, Szeged vidéki római katolikus magyarokból. Házaik homlokán föltűnik a napsugár, amely szintén Szegedre emlékeztet. 1816-ban József nádor vette meg a kincstártól. 1833-44-ben a nádor a községet Akács, Nagy- és Kis-Bikács községbeli lakosokkal gyarapította.

Józseffalva község 1753 táján települt. Első lakosai a tiszta-marosi katonai Határőrvidék kötelékébe tartozott szerb határőrök sorából kerültek ki, majd Szeged vidéki római katolikus magyarok is érkeztek. Az új telep a temesvári igazgatóság rendelkezésére Josephdorf nevet kapta.

Klárafalva esetében 1777. szeptember 6-án a csanádi tiszttartóság megengedte, hogy Új-Csanádról magyar dohánykertészek telepedjenek le a

pusztára. Ezeknek az utódai a helység jelenlegi lakosai. A falu hagymatermesztő lakossága, főleg Makó katolikus parasztságából települt. Természetesen bevándorolt szegedi családjai is vannak.

I. táblázat. A magyarság elsődleges (kincstári) telepítése a Bánságban (1718-1817)

Település neve	Település/telepítés éve	Telepítés típusa	Betelepülők származása	Betelepülők vallása	Népességszám (1869)
Kiszombor	1718	kincstár	Pest megye	római kat.	3712
Deszk	1746	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	2403
Szőreg	1752	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	2661
Hódegyháza	1760	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	1776
M.majdán	1773	kincstár	Kunság, Szeged és Hódmezővásárhely	római kat.	750
Kisbéb	1773	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	101
P.keresztúr	1773	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	615
T.oroszi	1776	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	2930
T.torda	1776	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	3858
	1797	Pejacsevich Zsigmond	Szeged, Csongrád, Szentés	római kat.	
Térvár	1777	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	120
Rabé	1777	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	431
Klárafalva	1777	kincstár	Új-Csanád	római kat.	331
Beodra	1740	kincstár	Aracs, Kerekító és Somogy település	római kat.	5062
	1781	Karátsonyi Bogdán	Nincs adat		
Magyar-Padé	1784	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	1001
	1839		Nincs adat	római kat.	
M.sz.márton	1806	kincstár	Szeged vidéke,	római kat.	822
Majláthfalva	1819	kincstár	Csongrád- és Csanád vármegye		1658
Ürményháza	1817	kincstár	Majsa, Apátfalva és Rákospuszta	római kat.	1740
T.vásárhely	1794	kincstár	Hódmezővásárhely, Makó, Szentés	református	3103
	1806		Gyoma, Szeghalom, Hódmezővásárhely		
Végvár	1794	kincstár	Tiszántúli és sárközi	református	2607

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S. (1965), Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

Magyarmajdánba a csanádi tiszttartói hivatal 1773-ban római katolikus dohánytermelő magyarokat telepített a Kunságból, Szegedről és Hódmezővásárhelyről. Később a bébi uradalommal együtt Batthyány Ignác erdélyi püspök birtokába került.

Nagybeckerekre részben Belgrádból, részben Baranyából (1768-ban) költözött néhány magyar család, akik a Magyar utcában telepedtek le.

Nagykikinda katolikus lakosságot kapott (összes lakossága kb. 700 fő lehetett), akik a plébánia anyakönyveinek tanúsága szerint, Nyitráról, Csongrád vármegyéből, Szegedről, Komáromból, Fejér megyéből, Erdélyből, Kecskemétről, Nagyváradról, Makóról, Bécsből és Bajorországból származtak (*Szentkláray J. 1884*).

Óbéb 1773-ban a csanádi tiszttartóság két falut telepített a régi helység helyére: Kis-Bébat, hova Szeged vidékéről magyar dohánytermelőket hívott be (Bálint S. 1965) és Óbébat, melyet románajkú települőknek engedett át. Óbébat 1781. augusztus 1-én gróf Batthyány József és testvérei a kincstártól megvásárolták, ettől kezdve a helység középpontja lett a bébi uradalomnak, a melyhez Béb, Oroszlámos és Valkány községek, továbbá Keresztúr, Majdán és Kocsorhát puszták tartoztak. Gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök 1782-ben magyarokat telepített a helységbe.

Ókeresztúr túlnyomóan szerb többségű, hajdanában a szőregi kincstári uradalomhoz, Szeged bérleményéhez tartozó temesközi falu, amelynek magyar kisebbsége a XVIII. század végén dohánykertészként telepedett itt meg.

Oroszlámos helység az 1748-1761. évek között keletkezett. Első lakosai 1748 után Majdánról (a mai Magyarmaidán), mely egészen a XVII. század végéig Ó-Oroszlámos nevet viselt, - költöztek ide. A helységet Perlas gróf temesvári tartományi kormányzó telepítette és az 1761. évi térképen már fel is van tüntetve. Első lakosai szerbek voltak, az óbébi uradalommal Új-Oroszlámos is a Batthyány-család birtokába került. 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített. Mikor e falvak benépesítésekor kitűnt, hogy Erdélyből és Szeged vidékéről sokkal többen jelentkeztek, mint a mennyit az újonnan telepített községekben elhelyezni lehetett volna, a többiekét Új-Oroszlámoson helyezték el. Ez a magyarsága 1820-ban települt 60 dohánykertész szegedi családból.. Ötven év alatt a magyarok annyira megsaporodtak, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra. A községet 1805-ben szabályozták, mert addig a házak szétszórva állottak. 1830-ban a tiszai-marosi védgátak elkészülvén, a község határában 6000 hold föld vált művelhetővé. 1848-49-ben a fellázadt szerbek a gróf Batthyánytól telepített Verbovicza-Sziget, Podlokány, és Újhely falvakat elpusztították, mire ezeknek a lakosai is nagyrészt Oroszlámosra költöztek.

Ószentiván magyar lakossága csak a XVII. század viharaiban enyészik el. 1719-ben Gyála faluhoz tartozott. 1720-ban Veliki Vászó szegedi kapitány bérelte s ajánlkozott a kincstárnál, hogy kertészekkel benépesíti, azonban ez a terv megghiúsult. 1723 tavaszán a csanádi tiszttartóság újból bérbe adta. 1746. március havában a tiszttartóság szerbeket telepített ide. 1783. március 5-én Szeged városa vásárolta meg a királyi kamarától, mire szerb lakosai a

szomszédos Újszentivánra költöztek át és helyükbe alsóvárosi és tápéi dohánykertész magyarok telepedtek itt le

Padé 1784-ben a kincstár dohánytermelő magyar családokat telepített ide, kiknek száma 1839-re megszorodott. A római katolikus templom 1842-ben épült.

Pusztakeresztúron a csanádi tiszttartóság 1773-ban szegedi dohánykertész családokat telepít le, amelyeket később Szőregről jött egyéb szegedi sarjadékok is gyarapították. Máig őrzik nyelvüknek szegedi sajátosságait.

Rábé helység lakosait a csanádi tiszttartóság 1777-ben telepítette, szegedi dohánytermelő lakosokból. A királyi kamara 1783-ban bérbe adta Szeged városának s ettől fogva lakossága mindegyre szaporodott. Önálló községgé 1900-ban alakult. 1875-ben az árvíz az egész határt elöntötte.

Szőreg magyar népe Szegedről rajzik ide, először 1712-ben az akkori rettenetes árvíz következtében. 1739-ben e pusztá már benépesült, de 1739-40-ben lakosait a pestis megtizedelte. 1746-ban a temesvári igazgatóság a szóregi pusztán három községet telepített: Szőreget, Deszket és Szent-Ivánt. 1778-ban Szőreg már 70 házból állott.

Térvár a XVII. század második felében pusztává néptelenedik. 1777-ben „a katonai szállítások végett” 14 szegedi dohánykertész család telepedett itt le az utódok visszaemlékezése szerint határőri kötelezettséggel. Később a feloszlott Százegyháza szegedi népéből is jöttek ide.

Torontáloroszi 1767-ben németeket telepítettek ide, 1776-ban szegedi és környékbeli dohánykertészeket is. A lakosság leginkább dohányt és hagymát termesztett.

Torontáltorda 1750-ben a délmagyarországi kincstári puszták bérlő társasága bérelte. 1776-ban Szeged vidéki magyarok is telepedtek ide. 1781-ben gróf Pejacsevich József vásárolta meg. 1797-ben Szeged, Csongrád és Szentés vidékéről ismét magyarokat telepítettek a helységbe.

Torontálvásárhelyt 1750-ben szintén a délmagyarországi kincstári puszták bérlő társasága bérelte. 1766-ban a kamara a tiszai és a marosi szerb határőröknek engedte át. Az áttelepítés az 1768-1774. években történt. A szerbek azonban néhány év múlva már elköltöztek innen, s a község 1783-ban ismét pusztává lett. 1794-ben a kincstár Tisza vidéki református magyarokat telepített ide.

Töröktopolya 1790 táján magyarokat és németeket telepítettek, így alakult ki Topolya s így népesült be ismét Novoszello-pusztá.

Törökkanizsa magyarsága teljes egészében szegedi eredetű. Letelepedése nem egyszerre történt. Nagyobb része a szomszédos Budzsák faluból származik, amely 1776-ban kamarai birtok volt.

Újszentiván 1719-ben Gyála faluhoz tartozott. A csanádi tiszttartóság 1746 márciusában a pusztának azt a részére, ahol most Ószentiván község határa terül el szerbeket telepített. Szeged városa ezt a részt 1783-ban megvásárolta a királyi

kamarától, erre a szerbek átköltöztek innen Újszentivánra, Ószentivánt pedig a Szegedről kirajzott dohánykertész, illetőleg bérlő, cselédsorban élő magyarság szállta meg, akik hosszú időközön át a falu legszegényebb rétegét adták.

II.2.2. Temes vármegye

Delta magyar lakossága szegedi tájszólásban beszél. Letelepülésének körülményei nem ismeretesek, gányó eredete azonban nem vitás (Bálint S. 1965).

Csák: régi magyar nevén Csákvár, a törökök kiűzése után 1722-ben, a temesvári kormányshoz benépesítése iránt intézkedett. Még ebben az évben főleg németajkú iparosok telepedtek ide, de voltak a települők között magyarok is. Kisebbségi magyarsága szegedi tájszólásban beszél, beköltözésének körülményei ismeretlenek (Bálint S. 1965). 1791-ben 27 felső-magyarországi szlovák család érkezett Csákra s ezek külön utcában nyertek szállást.

Nagykövéresre a XVIII. század második felében magyarok költöztek és 1786-ban már imaházuk is volt. Ekkor a magyarok kápolnát akartak építeni, de a szentszék ezt megtagadta, sőt lelkészüket is elhelyezték innen.

Omorra 1779-ben németek, majd később magyarok telepedtek. 1838-ig a kamara volt a földesura. Ő-ző tájszólást beszélő magyar népet 1840 táján talán a Dercsényiek telepítették, akiknek Szegeden ipari, kereskedelmi érdekeltségeik voltak (Bálint S. 1965).

II.3. A királyi kincstár által szervezett magyar telepítések 1790-1848-ig

A Bánság társadalmi-gazdasági fejlődése, különösen az intenzív mezőgazdasági kultúrák (pl. selyemhernyó tenyésztés, rizstermelés, szőlőművelés, dohánytermesztés stb.) elterjedése lehetővé tette, hogy az eddig még be nem népesített kincstári pusztákra is telepések érkezhessenek (2. táblázat).

Különösen a kincstári dohány ültető telepek mozdították elő jelentékenyen az új magyar telepítéseket. A dohány ültetvényesek vagy kertészek nem úrbéri jobbágyságok voltak, hanem csak bérlők. Minden ültetvényes évenként 2-3 ezüst forint haszonbért fizetett egy holdért és a bérelt földből négy holdat dohánnyal kellett beültetnie. A Bánság területén olyan dohánykertész telepek jöttek létre (pl. Kübekháza, Ürményháza, Aurélháza, Szentpéter, Nagymajdán stb.), amelyek később önálló falvakká fejlődtek.

2. táblázat. A magyarság másodlagos megtelepülése a Bánságban (1762-1910)

Település neve	Megtelepülés/telepítés éve	Telepítés helyszíne	Telepítés típusa	Betelepülők származása	Népességszám (1869)
Kiszombor	1762	község	kincstár	Csanád, Nagyszentmiklós	3712
Lukácsfalva	1785		Lázár Lukács	Écska	919
M.csernye	1828	Buzitova puszta	Csekonics József	Csósztelek	3113
Majláthfalva	1819	puszta	kincstár	Szaján, Bezdán	1658
Ótelek				Párdány, Újvár	1024
Aurélháza	1843	Szilasi puszta	kincstár	Magyarszentmárton	919
Hódegyháza	1833-44	község	József nádor	Akács, Nagy- és Kis-Bikács	1776
Szanád	1859		Áldássy Ignác	Nincs adat	2387
Felsőmuzslya	1891			Nagybikács	3408
Nagy-Tóba	1789/1848	Őnálló puszta	Zichy Ferraris Róbert	Nincs adat	1376
Ómor			Dercsényi család	Nincs adat	1237
Szaján	1817		Tajnay János	Vedresháza	3695
Tiszahegyes	1838			Szaján	2989
Törzsudvarnok	1838	puszta	Petrovics József	Nincs adat	994

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S. (1965), Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

II.3.1. Torontál vármegye

Aurélháza helységet a királyi kincstári tisztartóság alapította 1843-ban, midőn Magyarszentmártonból szegedi származású (*Bálint S. 1965*) magyar római katolikus földművelőket telepített a szilasi pusztára. Az új helység gróf Dessewffy Aurél tiszteletére Aurélháza nevet kapta.

Bolgártelep bolgár-magyar bánsági falu. Az egykori dohánykertész falut (colonia tabaccaria) a kamara részben a mi gányónépünkől telepítette (1844), amely ma már teljes egészében ö-ző tájszólást beszél (*Bálint S. 1965*).

Gyála szerb többsége mellé a falu magyarsága a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve, nyilvánvalóan béresként, felesként, dohánykertészként szivárgott be (*Bálint S. 1965*). Kálmány Lajos anyakönyvi vizsgálatai szerint a

gyálai magyarság a XIX. század végén 43 szegedi, illetőleg szőregi, ószentiváni és 6 más eredetű családból állott.

Kübekháza: A kancellária a szőregi királyi kincstári tiszttartóságot bízta meg a telepítési munkálatokkal, melyek 1843-ban vették kezdetüket. A telepítéskor kimondták, hogy kizárólag római katolikus magyar lakosok nyernek településre engedélyt, 20 évi időtartamra. Bálint Sándor szerint magyar lakossága kizárólag szegedi származású. Az 1844. év tavaszán vették kezdetüket az építkezések. 1851-től németek is költöztek a helységbe.

Magyarszentmárton kamarai birtokra települt, 1809-ben Szegedről származó 50 dohánykertész család szállotta meg. 1838-ban már 874 lakosa volt. Templomát, Katona István szegedi építőmester alkotását, 1874-ben szentelte föl a felsővárosi származású Németh József segédpüspök. Tornya a szegedi szülőföldre való emlékezésként az alsóvárosi templom tornyának hasonmása¹²⁵. A falunak egyébként több szegedi származású papja is volt (Szabó Antal, Kálmány Lajos, Sántha Pál).

Magyarszentmihály 1750-ben kincstári pusztá, melyet a délmagyarországi kincstári puszták bérlő társasága bírt bérben. 1838-ban még népes pusztá, 828 római katolikus magyar lakossal, zömmel dohánykertész családok, amelyek a sövényházi Pallavicini-uradalomban 1852—1856 között hajléktalanná váltak. Nyilvánvaló, hogy az odavándorlást rokoni kapcsolatok is elősegítették.

Ótelek helység kincstári pusztán szegedi dohánykertészekből 1793-95 táján települt. Több földesurát említik, később ismét kamarai birtok lett. 1856-ban vált önálló községgé.¹⁶² 1880-ban Magyarszentmihályról számos szegedi eredetű család költözik át ide. A falu ö-ző tájszólásban beszél.

Öregfalu magyar népe szegedi tájszólásban beszél. Kincstári telepítés során került ide a XIX. század derekán, talán magyarszentmártoni kirajzás.

Tiszahegyes magyar kisebbsége Szajánból rajzott (1838) ide.

Tóba 1797-ben ide települt magyar dohánykertészei minden bizonnyal szegedi eredetűek (*Bálint S. 1965*).

Ürményháza a XIX. század első felében még pusztá, 1838-ban azonban már 674 magyar lakosa volt, akik a kamara földesúri hatósága alá tartoztak. Római katolikus magyar lakossága első rajként Kiskunmajsa, Apátfalva helységekből, továbbá Rákos-pusztáról települt. 1844-ben még mintegy 100 dohánytermesztő, szegedi származású család jött ide.

II.3.2. Temes vármegye

Bakóvárra a csehek 1820-ban telepedtek ide, de ezek a magyarokkal, szlovákokkal és bolgárokkal együtt lassanként elnémetesedtek, szintúgy az 1795-ben letelepedett 35 magyar család is, bár ezek 1856-ban még az iránt folyamodtak a csanádi püspökhöz, hogy részükre magyarul tudó plébánost rendeljen. Bálint Sándortól (1965) tudjuk, hogy magyarsága az ország több

részből és több szakaszban települt, a szegediekből is. A magyar lakosság részben el is németesedett, a megmaradtak azonban manapság szegedi tájszólásban beszélnek.

Buziasfürdőre 1820 táján kb. 50-60 magyar és szlovák család jött Pozsony és Árva megyékből.

Kistopoly helység a XIX. század első felében települt. Az 1783. évi térképen még csak egy Topolovecz van feltüntetve. 1848-ig a kamara volt a földesura.

Majláthfalvára 1819-ben a kincstár, gróf Majláth országbíró közbenjárására, magyar dohánykertészeket telepített le. Törzslakossága vitathatatlanul Szeged népéből, de nem közvetlenül a Városból és környékéről került oda, hanem a szintén szegedi gyökérzetű Szentmihálytelek, Törökkanizsa, Nagyikinda, Aracs, Magyarcsernye, Szaján, Torontáltorda, továbbá Hódmezővásárhely odavándorolt katolikus dohánykertészeiből ötvöződött össze. Paládi Kovács Attilától tudjuk, hogy a falunak a szintén szegedi eredetű Magyarcsernyével egészen 1920-ig igen eleven házassági, rokonsági kapcsolatai voltak. A falu népnyelvéről az alsóvárosi születésű Kiss János káplán közölt értékes adalékokat, amelyek kétségtelenné teszik az anyavárossal való nyelvi kapcsolatokat. Feltűnő a majláthfalvi dohánykertészet és az alsóvárosi paprikatermesztés műszókincsének tökéletes azonossága (*Bálint S. 1965*).

Nagyszeredre reformátusvallású magyarok a 19. század elején telepedtek le.

Temesség szegedi eredetű magyar kisebbsége a szomszédos Paráccal együtt szegedi tájszólást beszél. Nyilvánvalóan a birtokos csanádi káptalan telepítette.

Végvárra 1794-ben az elköltözöttek helyére Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyékből 150 ref. vallású magyar családot telepítettek le.

Udvarszállás falucska magyar többsége a legdélebbi szegedi kirajzás Krassó-Szőrény vármegyében.

II.4. A nagybirtokosok által szervezett telepítések 1780-tól

A folyamatot II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). A birtokok zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vett meg 550 ezer, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több mint 40 ezer holdat 350 ezer, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.). A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen az árverésen kialakult árnak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamattal. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg).

3. táblázat. A magyarság elsődleges (magánföldesúri) telepítése a Bánságban (1781-1838)

Település neve	Megtelepülés/ telepítés éve	Telepítés típusa	Betelepülők származása	Betelepülők vallása	Népességszám (1869)
Lukácsfalva	1781	Lázár Lukács	Szeged vidéke	római kat.	919
Óbéb	1782	Baththyány Ignác	Erdély és Szeged vidéke	római kat.	2872
Oszentiván	1783	Szeged városa	Szegedi lakosok	római kat.	978
Párdány	1783	Buttler József	Heves megye	római kat.	4012
Újvár	1785		(Erdőtelek)		1093
Oroszlámos	1785	Baththyány Ignác	Erdély és Szeged vidéke	római kat.	2999
Aracs	1786	Sissány család	Szeged vidéke	római kat.	7230
	1820-40		Szeged vidéki, bácskai és marosi hajóácsok, molnárok		
Ittebe	1786	Kiss Izsák	Békés megye (Gerla puszta)	református	2316
Kanizsamonostor	1782	Marczibányi	Szeged vidéke	római kat.	542
Csóka	1782	Lőrincz	Felső magyarországi	római kat.	3405
	1800		Dunántúli		
Egyházaskér	1789		Szeged vidéke	római kat.	738
Feketető	1800		Szeged vidéke	római kat.	870
Töröktopolya	1790	Karátsonyi Bogdán	Nincs adat	római kat.	1352
Écska	1790	Lázár Lukács	Szeged vidéke	római kat.	2575
Magyarcsernye	1798	Csekonic	Szeged vidéke	római kat.	3113
Csősztelek	1800	József	Csongrád és Csanád megye dohánykertészek	római kat.	2005
Firigyháza	1804	Szerviczky Márkus	Csongrád megyei haszonbérések	római kat.	230
Nagybikács	1804	Karátsonyi Lázár	Nincs adat	római kat.	658
Tiszahegyes	1806	Tajnay János	Szeged-Hantháza	római kat.	2989
Szaján	1806	Tajnay János	Szeged-Hantháza és Szeged város	római kat.	3695
Udvarszállás	1833/1835	gróf Bissingen Nippenburg Ernö	Észak-Magyarország	római kat.	425
Gátalja	1823	Gorove család	Kiskunság, Külső-Szolnok vármegye, B. szentandrás, Kétegyháza	római kat.	2403
Akács	1826	Karátsonyi Bogdán	Jászság, Nagykunság	római kat.	-
Tiszaszentmiklós	1831	József nádor	Szeged város	római kat.	3252
Porgány	1838	Nákó Sándor	Nincs adat	római kat.	762
Tamásfalva	1841	Bedekovich Tamás	Nincs adat	római kat.	1009
M.szentmihály	1838	Kiss Ernő	Szeged vidéke, Csongrád és Csanád vármegye	római kat.	1089

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S.(1965), Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elkótyavetyélték, amit az 1865. évi földjövendelmek ismeretében el kell ismerni (*Kókai S. 2010.*). Az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke azonban még így is meghaladta a 2

millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki. Az ekkor birtokot szerettek zöme elősegítette és ösztönözte a magyar munkaerő megtelepedését is (3. táblázat).

II.4.1. Torontál vármegye

Alsóittebe 1781-ben, a kincstári árverezés alkalmával, Kiss Izsák, a bélyei uradalom bérlője vette meg. Kevéssel ezután a szerb lakosok, akik az új magyar földesúr alatt nem akartak szolgálni, 1783-1784-ben a Határőrvidékre költöztek át. A pusztán maradt helységbe Kiss Izsák 1786-ban Békés vármegyéből magyarokat telepített. Az új települők, kik mindnyájan reformátusvallásúak voltak, magukkal hozták lelkészüket, Boros Istvánt is, aki a letelepülés történetét, valamint a Kiss Izsák földesúrral kötött úrbéri szerződést az egyház 1787. évi anyakönyvébe bejegyezte. Bálint Sándor szerint a XIX. sz. legelején bevándorló katolikus kisebbsége a szegedi törzsokből származott.

Aracs v. Franyova A XVIII. század végén, attól kezdve, hogy a törökbecsei uradalom a Sissány család kezére jutott, mindegyre több magyar telepedett le. 1786-ban már 60 római katolikus szegedi származású magyar élt itt és számuk az 1820-1840 közötti években a szeged vidéki, bácskai és marosi iparosokkal, jelesen hajóácsokkal és molnárokkal gyarapodott. 1830-tól kezdve a magyarok iskolát is tartottak fenn.

Bánlak Ö-ző tájszólást beszélő magyarságát hajdani földesura, Karátsonyi Lázár telepítette a múlt század első felében Beodráról, illetőleg Akácsról (*Bálint S. 1965*).

Bégaszentgyörgy vegyes ajkú, Kikindától délre eső falu, ahova az eleméri és ittebei Kiss-család 1810 táján szegedi iparosokat és cselédséget telepített (*Bálint S. 1965*).

Beodrát a gróf Mercy-féle térképen a lakatlan helységek között találjuk. Később azonban Akacs, Kerekto és Somogy helységekbe magyarok és szerbek telepedtek le, akiket a hatóságok, fékezhetetlen kicsapongásaik miatt, lakóhelyeikről eltávolítottak. 1740 táján újabb szerb települők érkeztek a községbe. A megszorodott szerb lakosság 1759-ben templomot épített magának. 1781-ben Karátsonyi Bogdán vette meg a kincstártól a beodrai uradalmat, 103.000 forintért és ettől kezdve a magyar római katolikus lakosság is évről-évre szaporodott. 1794-ben és a következő években németek is telepedtek ide. A falu a szegedi tájszólást beszéli, és hosszú ideig kihelyezett alsóvárosi barátok pásztorolták (*Bálint S. 1965*).

Csókát Marczibányi Lőrincz vette meg árverésen, aki 1782-ben 500 szegedi családot telepít ide, akik részben magán Csókán, részben az uradalomhoz tartozó pusztákon dohány-kertészként vernek gyökeret. Ilyen Monostor (1782), Morotva (1782), amely azonban földesúri fortélyoskodás miatt 1832-ben föloszlik, és lakossága a szintén szegedi eredetű Padéra költözik. Marczibányi

Lőrincz 1797-ben elérte azt is, hogy a helység mezővárosi kiváltságokat kapjon. Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy csókái népünkhöz 1800 táján Baranyából és Tolnából származó magyar családok, sőt kisebb számmal felvidéki szlovákok is csatlakoztak. Ezek valamennyien alkalmazkodnak a szegedi környezethez, eredetükre azonban egyes családnevek máig emlékeztetnek (*Bálint S. 1965*).

Csősztelekre Csekonics József tábornok, aki a zombolyai uradalmat 1780-tól kezdve bérelte, 1800-ban pedig megvette, a XIX. század, elején Csanád és Csongrád vármegyéből behívott magyar kertészeket telepített e pusztára, kik az akkori mocsaras területen, az ittebei határtól egészen a magyarcsernyei határig szétszórtan a partosabb helyekre építették házaikat. 1829-ben az itteni magyarok egy része elköltözött s helyükbe németek jöttek Zombolyáról és Német-Csernyáról.

Egyházaskér helység 1789-ben települt Szeged vidékéről származó 41 római katolikus vallású magyar lakossal, 1848-ig a Marczibányi család volt a földesura.

Feketető helységet a XIX. század első felében a Marczibányi család telepítette és e család csókai uradalmához tartozott. A vegyes ajkú magyar-szerb falu dohánykertész szegedi népe a múlt század legelején, egyébként ismeretlen esztendőben költözött ide (*Bálint S. 1965*).

Ferencszállás helységet az 1830-35. közötti években telepítette a báró Gerliczy család, hogy állandó munkásai és dohánykertészei legyenek. 1838-ban 52 háza és 202 magyar római katolikus lakosa volt, akik nagy része szegedi származású, csak néhány család makói.

Firigyházát 1781-ben a törökkanizsai uradalommal együtt Szerviczky Márkus vette meg. E család 1804-ben Csongrád vármegyéből haszonbéreseket telepített ide. A birtokos család Kálmány L. szerint 1820 táján szegedi, tápéi, algyői, hantházi és még hét környező településről származó dohánykertészekből falut telepített a régi helyén. Kálmány L. anyakönyvi adatai részleteznek is a családneveket, hogy ki honnan érkezett. 1858-ban a telep önálló község lett.

Kanizsamonostorra 1782 táján Marczibányi Lajos, Szeged vidékéről magyar kertészeket telepített és az új helység számára, a régítől délkeletre, az Aranka-csatorna közelében jelölt ki helyet.

Lukácsfalva helységet pusztaként Écskai Lázár Lukács 1785-ben telepítette be szerződéses szegedi dohánykertészekkel Écskáról és környékéről. Reizner János szerint a Pallavicini-uradalom szétvert kertészeiből a múlt század ötvenes éveiben Lukácsfalvára is jutott. A XX. század legelején kiszombori családok is települtek ide.

Magyarcsernye helység eredetileg a zombolyai uradalomhoz tartozó Buzitova nevű pusztán alakult. 1798-ban telepítette Csekonics József tábornok, a mezőhegyesi állami ménesbirtok kormányzója, leginkább Szeged vidéki római katolikus kertészekkel. A telep kezdetben csak kisszámú családból állott.

Mivel Rácz-Csernyától egy órányira volt, felváltva Buzitovának vagy Magyar-Csernyának nevezték. Csekonics József tábornok halála után, 1824-től Csekonics János lett a helység földesura, aki 1828-ban Csősztelekről újabb szegedi származású magyar telepeseket hívott Buzitovára.

Magyarpadét 1781-ben Ormosdy István vásárolta meg, és már 1784-ben szegedi dohánykertész családokat telepít a szerbek mellé. Következő földesura Padi Diván György volt, aki 1810-ben itt házat is építtetett. Eleinte puszta volt., s csak 1872-ben alakult önálló községgé.

Nagybikácsra 1804-ben Karátsonyi Lázár 40 magyar családot telepített ide. 1816-ban árvíz pusztított a helységben. Karátsonyi Lázár az 1817-18. években ismét benépesítette 60 magyar és német családdal. A lakosok egy része 1891-ben Felsőmuzslyára költözött.

Nákófalva: 1784-ben Nákó Kristóf e pusztát megszerezte, evangélikus vallású magyarokat telepített ide Orosházáról, akikhez néhány szlovák család is csatlakozott. Ezek azonban hat év múlva elhagyták a falut. Helyükre 1790-ben németek telepedtek. Ettől kezdve lett a helység Nákófalva.

Óléc lakosai közül 300-an magyarok, 496-an német-, 280-an horvát-, és 120-an bolgárjukák. Eredeti neve Baráhháza volt és Barách Lajos telepítette 1830-ban, nevét 1889-ben változtatta Ólécre.

Porgány 1848-ig önálló puszta. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik szegedi dohánykertészek leszármazottjai. 1861-ben alakult önálló községgé. Ö-ző tájszólását, szegedies hagyományvilágát napjainkban is őrzi.

Szaján színmagyar népének egy része a nevekből következtetve a török hódoltság idején Szegedre húzódik, a falu pedig elpusztult (Bálint S. 1965). Pusztaként 1718-ban a becskerek-i tiszttartóság alá került, mely bérbe adta. A XIX. század elején Tajnay János birtoka volt, aki 1806-ban a szegedi tanyákról, továbbá az algyői uradalomhoz tartozó Hantháza kertészségéből 800 katolikus lelket telepít ide.

Szanádot a XIX. század elején Áldássy Ignác szerezte meg, a ki ide 1803-ban 70 német családot telepített. 1859 táján magyarok kezdtek ide beköltözödni.

Szöllősudvarnok helység területe eredetileg Törzsudvarnok határához tartozott. Gróf Rogendorf József 1840-ben magyarokkal telepítette be, az anyaközségtől 6 km. távolságyira.

Tamásfalva a hódoltság alatt teljesen elpusztult. A jelenlegi helység nevét Komori Bedekovich Tamás udvari tanácsostól vette, a ki a helységnek birtokosa volt. 1841-ben szajáni dohánytermelő magyarok telepedtek ide. A falu máig ö-ző tájszólást beszél.

Tiszaszentmiklóst 1816-ban József nádor vette meg. Német lakosai 1797 után, magyar lakosai pedig 1831 után költöztek ide. Magyar lakossága 1803 óta több szakaszban telepedett meg a faluban. Kálmány Lajos a XIX. század végén

anyakönyvi vizsgálatok alapján 101 szegedi családot talál itt 17 más vidékről származó magyar családdal szemben.

Törökbecse, mint kamarai birtok, a Sissányi-család tulajdonába kerül (1782). A földesúr a szerb lakosság mellé 1820-ban a szegedi tájról telepít a Susán városrészbe magyar dohánykertészeket, akiknek számát a közeli Borjasról betelepült szintén szegedi magyarok is gyarapították (1849).

Torontálújfalú magyar kisközség. Eredetileg kamarai pusztá, majd a Bedekovich-család birtoka, amely 1842-ben a szegedi gyökéretű Szajánból és Bikácsról 78 dohánykertészt telepített ide.

II.4.2. Temes vármegye

Dézsánfalva helységet *Deschan* József kamarai adminisztrátor 1790-1810 között telepítette a kincstári birtokon, s így kapta a Dézsánfalva nevet. 1817-ben Dészánfalvi *Gyika* Konstantin-Manó és János-Manó vették meg a kincstártól. 1821-ben magyarok is költöztek ide. A falut ekkor nagyőszi elnémetesedett franciák népesítették be, akikhez 1829 táján kiszombori, óteleki, párdányi, magyarcsernyei magyar, tehát jórészt szegedi eredetű családok is csatlakoztak. A falu magyarsága máig szegedi ő-ző tájszólásban beszél. Számukra 1848-ban helyi káplánságot hoztak létre, mely 1851-ben plébániává alakult át.

Gátalját 1823-ban Gorove László író és a Magy. Tud. Akadémia tagja és testvérei Lajos és Károly szerezték meg a kincstártól kir. adománylevéllel és a Gátájai előnévvel. Gorove László magyarokat telepített ide Külső-Szolnok megyéből, a Kiskunságból, továbbá Békés vármegyéből, Szent-András és Kétegyháza községekből.

Giládra 1842-ben magyar családok is telepedtek le. Az 1856-60 között években is érkeztek ide magyar és német telepesek, leginkább Krassó vármegyéből.

Mélynádásra Tormássy Antal a XIX. század első éveiben magyarokat telepített, s számukra 1804-ben kápolnát építtetett.

Temesfálvára 1835-ben magyarok telepedtek és építették ki az eddig rendetlen fekvésű helységet.

Temesjenőre a Csekonics-család a XIX. század közepén Torontálból magyarokat is telepített.

II.5. A magyar állam szervezett telepítései a dualizmus korában

A Bánság síksági területein a magyarság számának növekedéséhez a puszták benépesítése (pl. torontáli és temesi dohánykertész telepek, Deliblati-homokpuszta birtokbavétele stb.), a tanyásodási hullám megindulása és a század közepén kibontakozó gabonakonjunktúra is kedvezően hozzájárult. A nagy telepítési akciók a XIX. század közepére lezárultak, a kincstári és

magánföldesúri birtokok benépesítése azonban az I. világháború kirobbanásáig – ha lassuló ütemben is – folytatódott /pl. magyar telepes falvak (pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva stb.) a Tisza, a Bega és az Al-Duna mentén stb./. Tény, hogy 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba. 1867 után pedig a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött (4. táblázat) és mindössze tizenhat (pl. Torontálkeresztes, Szapáryfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva, Igazfalva stb.) új telepes falu alakult ki, melyek a következők:

4. táblázat. A kincstár magyar telepítései a Bánságban (1867-1910)

Település neve	Megtelepülés/ telepítés éve	Betelepülők származása	Betelepülők vallása	Népességszám (1910)
Felsőmuzslya	1867	Szaján, Akács	római kat.	3408
T.keresztes	1867	bánságiak	római kat.	973
Gizellafalva	1880	bánságiak	római kat.	1482
Szapáryfalva	1881	Tiszántúl /Makó, Szeged/	református, róm. kat,	1743
Ótelek	1882	Magyarszentmihály	római kat.	1917
Hertelendyfalva	1883	Bukovinai székelyek	római kat.	2920
Székelykeve	1883			4541
Sándoregyháza	1883			2525
N.erzsébetlak	1887	bánságiak	római kat.	2088
Újszentes/ Vadászerdő	1891	Szentes	református	1243
N.bodófalva	1893	Makó és Szeged vidéke	református	1576
Igazfalva	1894	Békés és Csongrád megyeiek	református, római kat.	1989

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S.(1965), Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

Felsőmuzslya római katolikus vallású magyar nagyközség. E község a magyar királyi kincstár birtokán 1890-ben települt, s 1905-ig Nagybecskerek város X. kerületét alkotta. 1905-ben önálló nagyközséggé alakult. Bálint Sándor (1957) szerint lakóinak zöme Szajánból települt át, egy része viszont Akácsról származik, melyet Karácsonyi Bogdán földesúr 1816/17-ben szegedi szerződéses dohánykertészekkel népesítette be Akácsot, amely 1891-ben föloszlott. A mintegy 450 lelket számláló lakosság házeit szétszedve Felsőmuzslya kincstári pusztára költözött át, és ott kezdett sok más szegedi eredetű sorstársával új életet.

Gizellafalván 400 magyar és 1082 németajkú római katolikus vallású élt. E helység csak 1880-ban települt, a Babsa és Sziklás községek határainak egy részén elterülő kincstári birtokon.

Hertelendyfalva helység az egykori Marienfeld lakosaiból települt, akiket eredetileg az 1865-69. években az aldunai réti földeken a Titeltől Temeskubinig terjedő árterületeken telepítettek le. Az 1869-70 és az 1870-71. évek telén, valamint az 1876. év tavaszán uralkodó rendkívüli áradások azonban a csak kis részben elkészített dunai töltéseket elsöpörték s az új telepeket megsemmisítették. Ekkor a lakosok a Pancsova-Tárcsó közötti út mentén a vojlovici erdő melletti ármentes területet kapták, hova 1882-83-ban bukovinai csángók is telepedtek. Az új község 1883. július 21-én Hertelendy József akkori főispán tiszteletére kapta a nevét. Sajnos 1897-ben a Duna árja a határt ismét teljesen elöntötte.

Bunyaszekszárd, Igazfalva, Józsefszállás pusztát az állam 1869-ben telepítette temesközi népünkből, amely máig őseinek ö-ző nyelvét beszéli, és szegedi eredetűnek vallja magát (Bálint S. 1965).

Nagybodófalva 1893-ban Makó és Szeged vidéki reformátusokból települt.

Nagyzerzébetlak község a német bánsági Határőrvidék területén 1866-ban települt. Eredeti neve Elisenheim volt. 1876-ban a Tisza áradása az egész falut annyira elpusztította, hogy lakosai elköltöztek. 1887-ben telepítették be újból. Az itteni római katolikus lelkészség 1870-ben keletkezett. Templomuk 1896-ban, az ágostai evangélikusoké pedig 1903-ban épült.

Nőrincse a bihari Sittérre csábított (1900), s onnan elűzött sándorfalvi családok sok viszontagság után itt vertek gyökeret. Nőrincse magyarsága ö-ző tájszólásban beszél.

Ötvösd helység csak 1868-ban települt a törökszákosi vallás- és tanulmányi alapítványi birtokon. Az új telepítvény báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tiszteletére Eötvösfalva lett. Ö-ző nyelvjárásban beszélő magyar falucska.

Sztancsfalvára 1718-1722. között montenegrinusok telepedtek le. A gróf Mercy-féle térképen Stanzobosella, az 1761. évi hivatalos térképen pedig már Stancsova alakban találjuk. 1821-ben a csanádi káptalan nyerte adományul. 1852-53-ban felvidéki szlovákok szállották meg, kik a káptalantól ajándékozott házhelyeken házakat építettek, így keletkezett az ún. Tótfalu. 1881-ben azonban, bérleti szerződésük lejárván, ismét elköltöztek innen. Az 1905-1907 közötti években mintegy 150 magyar családot telepítettek itt le, tanyarendszer szerint.

Sándoregyháza Ivanova és Nagygyörgyfalva nevek alatt is ismeretes volt. E község a volt Határőrvidéken 1876-ban magyar, német, bolgár és szlovák telepesek által települt, Ivanova községnek a Duna árja által történt elöntése után. 1888-ban és 1897-ben az árvíz a község határát újból elöntötte. A római katolikus templom 1889-ben épült.

Szapáryfalva a XIX. század végén telepített magyar falu, Lugos közelében. Többsége makói református. Katolikusai szegediek, vagy legalább ilyen

családok is vannak köztük. Mindkét felekezetnek természetesen ő-ző az anyanyelve.

Székelykeve egyike azoknak a községeknek, a melyeket a Bukovinába szakadt székelyek szállottak meg, akiket a kormány 1882-ben Gyurgyevóra, az ottani kincstári birtokra telepített. Ezt a helységet azonban 1887-ben a Duna árja teljesen elpusztította és a lakosok ekkor vetették meg a mai Székelykeve alapját. Az itteni római katolikus templom 1891-ben épült.

Tóba helység az újabb időben alakult. Megvette a délmagyarországi földbérlő és parcellázó bank, mely 1910-1911-ben parcelláztatta. 1848-ig Nagy-Tóba néven önálló pusztá volt.

Torontálkeresztes E helységet 1868-ban telepítette László Miklós, a királyi közalapítványi uradalom bérlője, 80 teleppel. 1892-ben az uradalom újabb 78 telepet osztott szét. Bálint Sándor szerint lakossága nyilvánvalóan a mi vállalkozó kedvű temesközi népünkől verődött össze, mert máig szegedi ő-ző tájszólásban beszél.

Újszentes községet a kincstár csak 1891-ben telepítette. Lakosai kevés kivétellel Szentesről származnak. A telepítvény neve Vadászerdő volt. 1896-ban e néven nagyközséggé alakult. Temes vármegye helyneveinek rendezése alkalmával, a község lakosainak óhajára, nyerte az Újszentes nevet.

III. A telepítések eredménye

A magyarok a Bánság lakosságának 15,3%-át (242152 fő) alkották 1910-ben (5. táblázat). Területi elhelyezkedésüket tekintve Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4%) alkottak, és itt élt a bánsági magyarok 10,3%-a (24961 fő). E járásban kilenc településen 90% felett (pl. Ószentiván, Egyházaskér stb.), öt településen 50-75% között (pl. Törökkanizsa, Oroszlámos, Szőreg stb.), míg egy településen 75-90% között (Csóka), két településen pedig relatív többségben (Tizsaszentmiklós, Feketető) éltek a magyarok (1. térkép). A törökkanizsai járás 22 települése közül a fennmaradó négy településen szerb abszolút többség volt (pl. Gyála, Ókeresztúr, Deszk stb.), míg Újszentiván településen relatív többséget alkottak. Nem elhanyagolható tény, hogy e két népcsoport adta a járás lakosságának 88,3%-át (42060 fő), azaz magyar-szerb kontaktóna alakult ki szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagykikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig. E zóna keleti határát Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Ittebe településeknél húzhatjuk meg, ahol tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el.

5. táblázat: Az ezer főnél népesebb magyar közösségek a Bánságban (1910)

Település neve	Össz. nép.	Magyarok száma	Össz. nép. %-ban	Település neve	Össz. nép.	Magyarok száma	Össz. nép. %-ban
Torontálvásárhely	5174	4848	93,7	Magyarcsernye	3924	3849	98,1
Ürményháza	1605	1581	98,5	Németcsernye	3392	1034	30,5
Tamásfalva	1826	1291	70,7	Tóba	1693	1505	88,9
Felsőmuzslya	3408	3247	95,3	T.oroszi	3056	1991	65,2
Magyarpadé	1998	1875	93,8	Zsombolya	10882	2266	20,8
Szaján	2321	2278	98,1	Végvár	2880	2659	92,3
Kiszombor	4100	4021	98,1	Gátalja	3498	1883	53,8
N.szentmiklós	10611	2121	20,0	Székelykeve	4541	3869	85,2
Valkány	4803	1059	22,0	Újszentes	1243	1149	92,4
Hertelendyfalva	2920	1226	42,0	Lippa	7854	1954	24,9
Sándoregyháza	2525	1314	52,0	Temesrékas	4314	1236	28,7
Alsóittebe	2236	2208	98,7	Majlátfalva	2333	2272	97,4
Ótelek	1917	1878	98,0	N.bodófalva	1576	1556	98,7
Aracs	9162	2299	25,1	Szapáryfalva	1743	1686	96,7
Beodra	4674	1691	36,2	Facsád	3316	1462	44,1
Torontáltorda	4283	4251	99,3	Igazfalva	1989	1925	96,8
Törökbecse	7640	5287	69,2	Orsova	5583	1870	33,5
Csóka	4239	3263	77,0	Resicabánya	17368	2713	15,6
Deszk	2943	1360	46,2	Temesvár	68471	28552	41,7
Hódegyháza	1847	1832	99,2	Lugos	19126	6875	35,9
Józseffalva	2962	1653	55,8	N.becserek	25470	9148	35,9
Kübekháza	1816	1156	63,7	Pancsova	20201	3364	16,7
Oroszlámos	3532	1811	51,3	Versecz	26941	3890	14,4
Ószentiván	1472	1416	96,2	Nagykikinda	26356	5968	22,6
Szőreg	4052	2433	60,0	F.templom	11524	1213	10,5
T.szentmiklós	3530	1376	39,0	Karánsebes	7999	1413	17,7
Törökkanizsa	4938	3168	64,2	Összesen	389807	159245	40,8

Forrás: Népszámlálás 1910

A németek (hat település homogén, kilenc településen abszolút többség), a románok (három település homogén, három településen abszolút többség), a bolgárok (Óbesenyő homogén) és a szlovákok (Felsőaradi homogén) e zónában etnikai szigetként jelentek meg és nem befolyásolták számottevően a szerb-magyar érintkezést. A természetes asszimiláció irányát mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma (pl. Nagybecskerekén 4032 fővel, Nagykikindán 2341 fővel stb.) míg a szerbeké mindössze 5000 fővel (pl. törökkanizsai járásban 16154 főről 17099 főre, nagybecskereki járásban 14060 főről 14445 főre, Nagybecskerekén 7969 főről 8934 főre, Nagykikindán 13248 főről 14148 főre stb.). E kontakt zónán kívül Torontál vármegye minden településén megtalálhatóak voltak a magyarok

/három településen homogén (Ürményháza, Torontálvásárhely, Torontálkeresztes), négy településen abszolút, két településen relatív többséget alkottak/, azonban 91 településen 100 fő alatt maradt a magyar anyanyelvű lakosság száma. E kilencvenegy településen mindössze 4375 magyar anyanyelvű élt, azaz a torontáli települések 42,3%-án élt a megye magyar lakosságának 3,2%-a.

Torontál vármegye 213 db települése közül 35 db olyan település volt, ahol a magyarok száma meghaladta az 1000 főt (*1. táblázat*), mely településeken a bántási magyarok 39,7%-a (96068 fő), a vármegyében élő magyarok 74,8%-a lakott. A Torontál vármegyei homogén magyar települések közül a legnépesebb Torontálvásárhely 5180 fő (4848 magyar), Torontáltorda 4289 fő (4251 magyar), Kiszombor 4107 fő (4021 magyar), Magyarcsernye 4138 fő (3849 magyar), Felsőmuzslya 3408 fő (3247 magyar), Szaján 2323 fő (2278 magyar), Alsóittebe 2238 fő (2208 magyar) volt. A legnépesebb magyar közösség Nagybecskerekén (9148 fő) élt relatív többségben, kisebbségben pedig Aracson (2299 magyar), Nagyszentmiklóson (2121 magyar) és Zsombolyán (2266 magyar). Ezer fő feletti magyar lakosság kisebbségben Valkányon (1059 fő), Beodrán (1691 fő), Németcsernyén (1034 fő) és Deszken (1360 fő) élt Torontál vármegyében, melyek önálló etnikai szigetekhez és kontaktzónákhoz kapcsolódtak (*1. térkép*).

Temes vármegyében a bántási magyarság 33%-a élt (79960 fő), ahol arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1%) és Temesváron (28552 fő = 39,4%) haladta meg a 20%-ot. Temes vármegye 220 településén megtalálhatóak voltak a magyarok (mindössze Párta, Berecutca, Kisszered, Mészdorgos, Szőlőshegy településeken nem), de 131 településen (a települések 58,2%-án) számuk nem érte el a 100 főt, ezeken a településeken összesen 4957 magyar élt.

A Torontál vármegyei kontaktzónában, többségben élő magyarsággal szemben Temes vármegyében a szórvány magyarság volt a jellemző, a vármegye tíz településén élt 1000 főnél népesebb magyar közösség (Temesvár 28552 fő, Versec 3890 fő, Végvár 2659 fő, Székelykeve 3869 fő, Gátalja 1883 fő, Újszentes 1149 fő, Lippa 1954 fő, Temesrékas 1236 fő, Majláthfalva 2272 fő, Fehértemplom 1213 fő), melyből Újszentes, Végvár és Majláthfalva volt csak 90% feletti magyar lakosságú (*1. táblázat*). Temesváron, Versecen, Temesrékason és Fehértemplomban a németek, míg Lippán a románok voltak relatív többségben, így a magyarok csak a második vagy harmadik (Versec, Lippa) ill. negyedik (Fehértemplom) legnagyobb nyelvi csoportot alkották. Az ezer főnél népesebb magyar közösségekben élt a Temes vármegyei magyarok 60,8%-a (48677 fő), de többségi helyzetben csak kilenc (!) településen (14406 fő), melyből négy (Omor 585 magyar, Dézsánfalva 569 magyar, Ötvösd 791 magyar, Magyarmedves 629 magyar) ezer fő alatti népességszámú, kisebb etnikai szigeteket alkotva. A Temes vármegyei magyarság 82%-a (65554 fő) kisebbségben élt és csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot,

legmagasabb Szigetfalu 44% (644 fő), Mosnicza 43,6% (828 fő) és Sztancsfalva 43,5% (898 fő) esetében volt (1. térkép).

Krassó-Szörény vármegyében a bánági magyarok 14%-a (33787 fő) élt, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6%), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7%), haladta meg arányuk a 20%-ot, illetve a facsádi járásban (3979 fő = 16%) emelkedett 10% fölé. Krassó-Szörény vármegye településeinek 80,1%-án (290 település) magtalálhatóak voltak a magyarok, azonban 245 településen számuk nem érte el a 100 főt. Mindössze 8 településen élt 1000 fő feletti magyar közösség (Lugos 6875 fő, Resicabánya 2713 fő, Igazfalva 1925 fő, Orsova 1870 fő, Szapáryfalva 1686 fő, Nagybodófalva 1556 fő, Facsád 1462 fő, Karánsebes 1413 fő). Homogén magyarlakta település összesen négy volt (Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva és Bunyaszekszárd), míg abszolút többségben Udvarszállás (330 fő = 71,8%), és Nőrincse (476 fő = 56,7%) magyar lakói, relatív többségben Lugos és Herkulesfürdő (200 fő = 38,7%) magyar lakói éltek (1. térkép). Mindez azt jelentette, hogy a vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét. A kisebbségben élő magyarok aránya csak 10 településen volt 20-50% közötti, ahol a legmagasabb arányt Kisszécsányban (201 fő = 49,5%) érték el, megjegyzendő, hogy itt a románok száma 202 fő.

A Bánág 723 településén éltek magyarok, mely közül 36 településen (ebből 30 településen 90% felett) arányuk meghaladta a 75%-ot. E települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db.

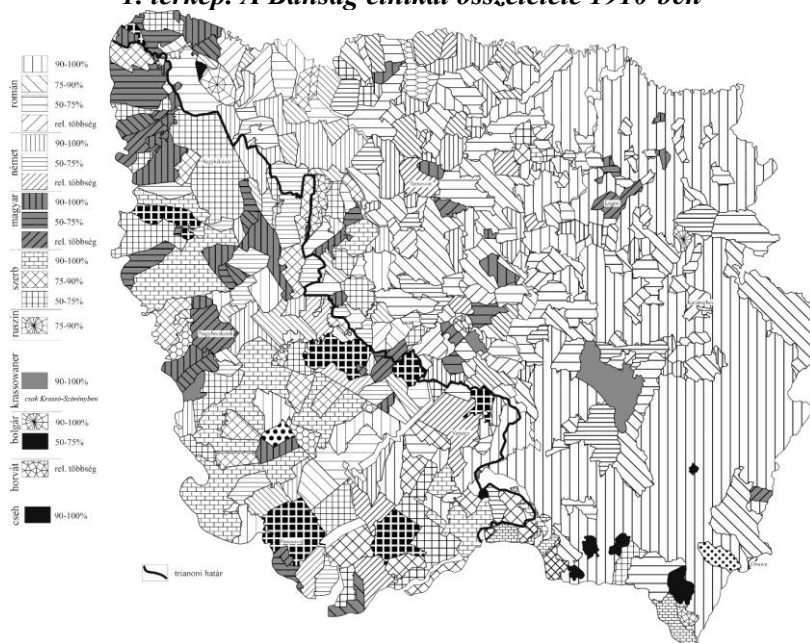
A vizsgált régió 18 településén (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 településén) a magyarság aránya 50-75% között változott (1. térkép). E települések közül hat településen németekkel (pl. Torontálújfalva, Kübekháza, Törzsudvarnok stb.), öt településen szerbekkel (pl. Törökbecse, Oroszlámos, Törökkanizsa, Szöreg stb.), három településen románokkal (Gátalja, Dézsánfalva, Nőrincse) alkottak kétnyelvű közösséget, míg 4 településen legalább három nemzetiség élt együtt (pl. Torontáloroszi, Nagyszentmiklós stb.).

A magyarok relatív többséget 10 bánági településen alkottak, amelyből kétnyelvű közösség volt három településen (magyar-román: Herkulesfürdő, Magyarmedves, Partos), háromnyelvű közösség hét településen (magyar-német-román: Lugos, Omor; magyar-német-szlovák: Hertelendyfalva; magyar-német-szerb: Nagybecskerek, Tiszaszentmiklós, Fektető, Óléc).

A magyarok aránya 20-50% között változott 54 bánági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben. E települések közül 22 db Torontál vármegyében helyezkedett el, ahol hat településen németekkel (pl. Györgyháza, Nagybikács, Csősztelek, Németcsernye stb.) öt településen szerbekkel (pl. Beodra, Aracs, Deszk stb.) két településen románokkal (Öregfalu és Valkány)

és egy településen szlovákokkal (Nagyzerzsébetlak) alkottak kétnyelvű közösséget, míg nyolc településen három vagy több nemzetiség élt együtt (pl. Nagygáj, Kanak, Kőcse stb.). Temes vármegyében szintén 22 olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50% között változott, ezek közül 16 település volt alapvetően kétnyelvű, úgy hogy a magyarok a vármegye 12 településén románokkal (pl. Keped, Szinérszeg, Gilád, Szigetfalu stb.) négy településen németekkel (pl. Detta, Gizellafalva, Temesrékas stb.) éltek együtt, míg hat település háromnyelvű volt (pl. Tesöld, Lippa stb.). Krassó-Szörény megyében tíz olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50% között volt (nem számítva Lugost és Herkulesfürdőt, ahol relatív többségben voltak), melyből nyolc településen a németekkel (pl. Bálincz, Bégahosszúpatak, Bégamonostor, Izgár, Érszeg, Vásáros stb.) két településen a németekkel és az románokkal (Orsova, Bethlenháza) éltek együtt két ill. háromnyelvű közösséget alkotva (1. térkép).

1. térkép. A Bánság etnikai összetétele 1910-ben

Forrás: Kókai S. (2010)

A Bánság 604 településén (Torontál vármegyében 143 db, Temes vármegyében 188 db, Krassó-Szörény vármegyében 273 db) a magyarok aránya 20% alatt maradt, melyből 67 településen nem élt magát magyarnak valló személy. Száznegyven településen 1% alatt maradt a magyarok aránya. A fennmaradó 397 településen 5-20% között változott a magyarok aránya úgy,

hogy 10% fölé hatvanöt bántási településen emelkedett (Temes vármegyében 30 db, Torontál vármegyében 21 db, Krassó-Szörény vármegyében 14 db).

IV. A bántási magyarok nyelvi-etnikai identitása

A bántási magyarság a történelmi Magyarország egyik sajátos (több részre bomló) nyelvjárászigete volt és maradt, melynek származása és hozzá kapcsolódó identitása sokrétű. A délföldi nyelvjárasi régió szerves része. A magyar nyelv a mai álláspont szerint (*Juhász D. 2002*) tíz nyelvjárasi régióra oszlik, melyek egyike a délföldi nyelvjárasi régió. A magyar történelmi nyelvjárás kutatás egyre teljesebben kimutatja és körvonalazza a mai magyar nyelvjárások elődjeinek jellegzetességeit. A fenti nagy összefoglaló nyelvjárasi régiók nyelvjárás csoportokra bonthatók, melyek a környező tájnyelvből számos vonást vettek át. Ilyen a kiskunsági, a Baja környéki, a Szeged környéki. A délföldi nyelvjárás fő jellemzője az *ö*-zés (átmenet az „e” és az „ö” között), amely a nyelvterület egy jelentős részén végigvonul, például *embör* (ember), *mögitta* (megitta), *mögötte* (megette), fölötte (felette) stb. Szókincs téren ez a terület mutatja a legkevesebb önállóságot, korántsem véletlen, hogy a Magyar Nyelvjárasi Atlasz térképein déli /bántási/ határa bizonytalan.

Egyszer a dunántúli, máskor a palóc, helyenként a tiszai nyelvjárasterület jellegzetes tájszavait találjuk meg. Ennek településtörténelmi okai vannak. Mint az előző fejezetben bemutattam ez a terület szenvedett legtöbbször a török hódoltság idején, ennek elmúltával jelentős részben a magyar nyelvterület különböző tájairól települt be. A bántási nyelvjárászigetek belső migráció révén, a török háborúk után keletkeztek, a betelepülők más nyelvjárasi környezetben is megőrizték nyelvi sajátásaik egy részét, ugyanakkor, amikor sok vonást környezetüktől kölcsönöztek. A nyelvészek feladata annak eldöntése, hogy a Bántásban nyelvzigetek vagy nyelvjárászigetek alakultak-e ki. A nyelvzigetek olyan kisebb egységek, melyek anyanyelvi tömbjüktől elszakadtak, és idegen nyelvű környezetben élnek. Ilyen például az aldunai székely (csángó) nyelvziget, akik szerbek között élnek.

A Bántás esetében azonban fokozottan igaz, hogy nem a nyelvziget, hanem a nyelvjárásziget kutatása fontos (*Szabó J. 1990., Vöő I. 1975*), az előbbi ugyanis konzerválódik, az utóbbi bemosódik a környezetébe. A sziget-helyzetben lévő nyelvjárás tágabb környezet irányába történő konvergálása általános. Vöő István doktori értekezésében (1975) éppen a Bántás magyar telep falvaira vonatkozóan bizonyította, hogy a konvergencia nem egyértelmű, sőt az elmúlt 150-200 év alatt még egy-egy magyarok által lakott településen belül sem tűntek el az eredeti tipológiai különbségek.

Felmerül az a kérdés, hogy vajon a néprajzi csoportok és a nyelvjárások határai mennyire vágnak össze. Erre nem tudunk kétséget kizáróan felelni (*Balassa I. – Ortutay Gy. 1978*), hiszen a nyelvjárások elkülönítése elsősorban

hangtani szempontok szerint történik, ezek pedig nem feltétlenül esnek össze az etnikai jelenségek határaival. Ennek ellenére jó néhány olyan kisebb nyelvjárástípust találunk, melyeket etnográfiai csoportokként is szoktak emlegetni. Ilyen többek között a kiskunsági, a csallóközi és szigetközi nyelvjárás csoport. Sajnálatos módon Vöő István nem jelentette meg a Bánság Nyelvjárási Atlaszát, ezért reményeink szerint az Új Magyar Nyelvjárási Atlasz 2008-2011 közötti gyűjtésének eredményei segítenek abban, hogy a régió magyarságának identitását is meghatározó nyelvjárások száma, területi kiterjedése hogyan alakul. Bár a kutatásnak ezen a területen még jelentős feladatai lesznek a jövőben, annyit mégis meg lehet állapítani, hogy az etnikai csoportok jellemzői között a nyelvjárásokat is számon kell tartani.

Összegzés

Az a bánsági magyar etnikai térszerkezeti kép, amely az 1. térképen kirajzolódik, a XX. század eleji állapotokat tükrözi, s hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Formája és arculata – kisebb-nagyobb változásokkal – a II. világháború végéig fennmaradt. A magyarság területi elhelyezkedését tekintve a Marosköz magyar lakossága szerves folytatása annak az etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra uralkodó, míg a Bega mentén Magyarszentmihálytól Magyarszentmártonig, illetve Torontáloroszitól Magyaritteleig jelentős homogénnek tekinthető magyar etnikai sziget alakult ki, amely zártsága és kedvező földrajzi fekvése alapján is vonzotta az itt megtelepülni szándékozó magyarokat. Az etnikai zártság és nyitottság tekintetében óriási különbségek voltak és maradtak a XIX. században a vizsgált régióban. Megállapítható, hogy a bánsági nagytájon belül is mindegyik település miniatűr néprajzi egység. A hagyományörzés foka, a másajkúakkal való együttélés, más magyar tájakról jött szórványokkal való keveredés, a földrajzi helyzet és társadalmi fejlődés a magyarság számára tanulságos színeződéseket hozott létre. Az ő-ző tájszólás, A katolikus gyökérzetű szellemi hagyomány és tárgyi világ találó egyezése, A családi kapcsolatok elevensége, származásuk tudata mégis virtuális bánsági egységbe foglalja valamennyit. A felsorolt helységek legnagyobb része kiszakadt az anya településének közvetlen hatásköréből, közösségéből, és sokszor más néprajzi tájegységbe épült bele, sőt ma már más államokhoz tartozik. Mindez az ősoktól örökölt hagyomány-világnak sajátos helyi színeződésével járt együtt. Minden esetben jelentkeznek a Bánságban élő nemzetiségekhez (pl. szerb, román, német, bolgár szlovák stb.) kötődő interetnikus kapcsolatok és kölcsönhatások.

Felhasznált irodalom

- Ács Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest.
- Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közöny XII. Budapest, p. 288.
- Balassa I. – Ortutay Gy.: Magyar néprajz. A magyar nyelvjárások.
- Bálint S. (1957): Szegedi szótár 1-2. kötet. Budapest Akadémiai Kiadó, p. 863, p. 704.
- Bálint S. (1965): A Szegedi nagytáj helységei. Szeged.
- Bálint S.: A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2
- Bálint S. (1970): Szaján. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei II. évf. 1970 július. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 88–92. o.
- Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. pp. 75-79.
- Baróti L. (szerk.) (1893-1907): Adattár Délmagyarország XVIII. századbeli történetéhez. Budapest.
- Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Országos Monográfia Társaság, Budapest, [1909]
- Daczer K. (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
- Deme L.-Imre S. Magyar nyelvjárások atlasza I-VI. köt. Bp., Akadémiai Kiadó. 1968-1977.
- Fényes E (1847): Magyarország leírása: 1. kötet. Pest, 348. o.
- Fényes E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV. kötet. Pest, 312., 285., 305., 350. p.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia. Bp.
- Hegy A. (szerk.) (1977): Szöreg és népe. Szeged, p. 403.
- Hegy A. (szerk.) (1984): Deszk története és néprajza. Deszk, p. 1127.
- Juhász D. A magyar nyelvjárások területi egységei = Magyar dialektológia. (szerk. Kiss Jenő) Osiris, Budapest, 2001. pp. 262–316.
- Juhász K. (1944): A 100 éves Kübekháza 1844-1944. Makó, p. 61. Csanád vármegyei Könyvtár 39.
- Kocsis K. et. al. (2013) : A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata. In.: MTA CSFK Földtudományi Intézet, ISBN 978-963-9545-42-7.
- Kálmány L (1882): Szeged népe 2. kötet, Temesköz népköltése. p. 244.

- Kálmány L (1891): Szeged népe 3. kötet, Szeged vidéke népköltése. p. 322.
- Kiss M. H. (1940): Kiszombor története. Csanád vármegyei Könyvtár 35. Makó, p. 166.
- Kókai S. (2007): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor, 2007. pp. 5-29.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza p. 421.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, pp. 93-118.
- Marjanucz L. (2008): A török kiűzésétől 1849-ig. A polgárosodó falu. In Kiszombor története. (szerk.: Marosvári A.) Kiszombor, pp. 210- 332.
- Paládi-Kovács A. (1989): Településtörténet és folklór Udvarszállás falu példáján. Hungarológiai Közlemények XXI:81. pp. 619-627.
- Paládi-Kovács A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914). In: Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Pál Á. (2003): Dél-alföldi határvidékek. Pécs. p. 235.
- Reiszig E. (1909): Torontál vármegye községei. In. Borovszky S. (szerk.) Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Reiszig E. (1911): Temes vármegye községei In. Borovszky S. (szerk.) Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p.294.
- Reizner J. (1900): Szeged monográfiája I.-V. köt.
- Sarnyai Cs. (2001) A katolikus-autonómia megközelítési lehetőségei a XIX. század második felében Századvég 6:(21) pp. 85-101.
- Sarnyai Cs. (2011): Egy határkiigazítási elképzelés Trianon után (1920. szeptember) Közép-Európai Közlemények 4:(3-4) pp. 57-67.
- Szabó J. (1990): Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek. Szeged,
- Szabó I. (1941). A magyarság életrajza. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Vöö I. (1975): A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest,

Felhasznált adattárak

- Danyi D. – Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
- Dávid Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.
- A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.

Adalékok a bánsági magyar nyelvű elemi oktatás történetéhez (1718-2010)

Additions to the history's elementary education of the banatian Hungarian language (1718-2010)

Abstract

After recapture of the Banat (1718) it has become one of the most various region of the Carpathian Basin in point of ethnics, languages and religions, where Hungarians were minority except some isolated group. The Hungarian education system could be established after the Austro-Hungarian Compromise of 1867, this was the last one in the case of great regions in the historical Hungary. As a result of the process there was not forced or impatient Hungarianisation, but the nationalities could live like good neighbors, within interculturalism. After Treaty of Trianon a powerful fracture shocked the Hungarian primary education, nowadays it seems impossible to turn back the atrophy of Hungarian culture and language in Roman and Serb areas of the Banat. As a result the Hungarian villages and cultural islands disappeared from the 99% of Banat in practice. In our days every nationality, denomination or spiritual community is in disadvantageous situation, they loose even if the social and cultural ceremonies follow their plans. There are no winners in a war, which lasts for three centuries.

1. Bevezetés

A pozsareváci béke utáni állapot a Temesi Bánság különleges helyzetéből fakadóan (katonai igazgatás, közvetlenül a bécsi kormány szerveknek alárendelve) nem kedvezett a magyar nyelvű oktatás kialakulásának, sem az alapfokú sem a középfokú oktatás tekintetében. A jezsuiták 1726-ban gimnáziumot alapítottak ugyan Temesváron, amely 1778-ig a rend feloszlásáig működött, az oktatás nyelve azonban a latin és a német volt. 1770-ben Mária Terézia az egész országban összeíratta az iskolamestereket, az iskolák számát, valamint a tanítás módját és anyagát. Ekkor az egész országban 2845 elemi népoktatási iskola volt, de ezek között egy sincs említve a Temesi Bánság területéről.¹

Az iskolaügy rendezése a Bánságban csigalassúsággal haladt előre, ez kiviláglik egy 1773-ban Bécsbe felterjesztett panaszból, melynek tárgya – F. Grisellini könyve szerint – az volt, hogy az 1764. július 24-ről keltezett legmagasabb parancs, mely szerint a Bánság katolikus részében legalább minden határőri századnál egy katolikus elemi iskola volna fenntartandó, „nagyobbrészt még mindig végrehajthatlan”. Az Allgemeine Schulordnung

(1774) eredményeként a német ezredek területén minden faluban volt már egy-egy falusi iskola. Az iskolák ügyének helyzetére rávilágít az a jelentés, melyet 1774-ben küldték fel a Bánságból az Udvari Haditanácshoz, e szerint tíz iskolamester közül: egy haszontalannak, három rossznak, kettő közepszerűnek, három átlagosnak, s csak egy volt megfelelőnek minősítve. A román-illír Határőrvidéken mindössze egy iskola működött, az is csak papíron: Kusicson. A legtöbb faluban illír tanítók voltak a községek költségén.

1775-ben a német-bánsági ezredek területén már 11 elemi falusi iskola volt (pl. Kubin, Plosicz stb.). Ekkor a román-illír ezred elemi tanodája Fehértemplomban és Bozovicson volt. A szerb és román elemi iskolák rendezése ügyében a kormány 1774-ben tervet terjesztett fel a „deputatio in illyricis” útján, melynek eredményeként 1774-ben a szerbek és a románok elemi szinten anyanyelvi oktatási lehetőséget kaptak..

1. ábra. Német nyelvű iskolák a Bánságban (1778-1800)

Figure 1. German schools in the Bánság between 1778-1800

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwicklung bis 1918 alapján saját szerkesztés

Az iskolaügy azonban a Bánságban is, mint az ország többi vidékén, csak Mária Terézia Ratio Educationisának kiadása óta vált közügyé, s lettek az iskolák közintézmények. A Temesi Bánságban a bécsi kormány már előbb is gondoskodott arról, hogy minden római katolikus hitközségben iskola és tanító legyen. Így azután a katolikus német telepített városokban és falvakban sorra nyíltak az iskolák (*l. ábra*).

Az oktatás terén kiemelkedett az elemi iskolák száma (1778-ban 60 db, 68 tanítóval), igaz német nyelven folyt az oktatás. A bécsi udvari küldöttség rendezte a bánsági illír (szerb, román) iskolák egyéb viszonyait is, úgy hogy 20 év alatt, 1758-tól 1778-ig, az iskolák száma 66-ról 218-ra emelkedett, a tanítóké pedig 77-ről 200-nál is többre. 1781-ben Jankovich tanfelügyelő kimutatása szerint, a Bánságot alkotó három vár-megyében, 452 helységben volt 293 tanító és 5755 tanuló, kik közül rend-szeresen járt iskolába 2871 fő, hanyagul 1532 fő, s iskolába nem járt 1352 fő.²

Magyar nyelven –, bár volt néhány korábbi alapítású (pl. Kiszombor, Csóka stb.) magyar községi iskola – nagyobb arányban csak 1779-től, a vármegyei közigazgatás visszaállításától tanítottak a Bánságban. Pontos számot nem ismerünk, de mindössze néhány tucat római katolikus magyar faluban következhetett mindez be. Nemzeti jellegű iskoláztatásról tehát még sokáig nem volt szó a Bánságban. A felekezeti és községi iskolák zöme német, román vagy szerb tannyelvű volt.

A német nyelvű elemi iskolák (*l. ábra*) mellett a kisebb etnikai csoportok alapfokú iskolahálózata is kiépült. A bánsági bolgárságnak (palyénok, paulicsánok) például a XIX. század első felében Vinga, Óbesenyő és Denta mellett Módoson (1820-tól), Kanakon és Écskán (1825-től), valamint Erzsébetlakon (1842-től) és Sándoregyházán (1867-től) is voltak anyanyelvi iskoláik.³ A magyar nyelvű elemi oktatás kiépülését nagymértékben befolyásolta, hogy a Bánságban a közigazgatás nyelve 1830-ig kizárólag a német, ha eltekintünk az olykor használatos latintól. Csak 1830-ból származik az első kísérlet a magyar nyelv bevezetésére a közigazgatásban, aminek 1848 eseményei, illetve a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kialakítása miatt, 1867-ig nem volt kézzelfogható eredménye.

Kisebb helységekben, mint pl. Rábé, Majdán és Óbáb azt is megengedték, hogy tanító hiányában a község jegyzője lássa el ideiglenesen a tanítói teendőket. 1821-ben már végrehajtják azt a Torontál vármegyei határozatot, hogy minden oly községben, mely 100 házból áll, megfelelő iskola épüljön. A magyar nyelvi szabályrendelet értelmében 1820-1830-ig már több helyen állítottak magyar iskolákat, s 1831-ben megalkotta Torontál vármegye magyar nyelvi szabályrendeletét. Elrendelték, hogy a magyar nyelv minden iskolában természetes jogaiba visszahelyeztessék. Oly tanító, ki a magyar nyelvet nem bírja, semmiféle iskolában sem teljesíthet szolgálatot és egyelőre oly segédet köteles alkalmazni, aki a magyar nyelvet oktató képességgel bírja, s

2. Bánsági magyar iskolák a dualizmus korában

A Bánság tanügyi helyzetéről képet alkothatunk az 1900. évi népszámlálás statisztikai összesítéséből⁴. Élesen elkülöníthetők a magyar és nemzetiségi nyelvű iskolák egymástól. Az állami, községi és felekezeti népiskolákban (1184 db) összesen 197594 gyermek tanult, mely a tankötelesek 77,2 %-át jelentette (1. táblázat). A tanítók és tanítónők (2306 fő) 87,5%-a magyar nyelven is tudott oktatni, amely az országos értéktől (93,8%) jóval alacsonyabb szintet jelentett (2. táblázat). A törvényhatósági jogú városok népiskoláinak valamennyi tanítója képes volt magyar nyelven is oktatni, azonban Krassó-Szörény vármegyében mindez alig haladta meg a hatvan százalékot.

1. táblázat. A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 1. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák	439	360	19	9	348	9	1184	16725
Tanszemélyzet	576	616	103	63	893	55	2306	28629
Magyar nyelven oktatni képes	373	563	103	63	861	55	2018	26868
Tankötelesek	71152	69048	8009	3546	101046	3085	255886	2936759
Magyar anyanyelvű tankötelesek	2718	5302	2394	381	18242	372	29409	1519933
Magyar anyanyelvűek a tankötelesek %-ban	3,06	7,68	29,89	10,74	18,05	12,06	11,49	51,76
Tanulók száma	45728	58067	6008	2775	82553	2463	197594	2278482
Magyar anyanyelvű tanulók	2160	4452	2497	486	16063	356	26014	1293480
Magyar anyanyelvű tanulók %-ban	4,58	7,53	29,17	13,77	18,97	11,90	13,16	54,24
Magyar anyanyelvű tanulók a magyar tankötelesek %-ban	79,47	83,97	104,3	127,56	88,06	95,7	88,76	85,09

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

Tanulságos az elemi iskolák számának és felekezeti megoszlásának vizsgálata, mind országos (2. táblázat), mind bánsági (3. táblázat) szinten. Az osztatlan, egy tanerőre alapozott négy elemi volt a domináns iskolatípus, de nem elhanyagolható tény, hogy Temes vármegyében a népiskolák közel háromnegyede már hatosztályos volt (74,2 %), míg Torontál vármegyében hatvan százalék fölött (62,1%), addig Krassó-Szörény vármegyében negyven százalékon (40,3%) állt ezen iskolatípus aránya. Az iskolák vallási differenciálódásának anomáliáit a községi és állami iskolák országos értéktől magasabb aránya enyhítette.

2. táblázat. Magyarország elemi iskoláinak felekezeti megoszlása (1900)

Table 2. Distribution of the elementary school of the Hungary by religion (1900)

Iskolák fenntartói	Elemi iskolák száma	Tanulók száma	Egy iskolára jutó tanulók száma
Római katolikus	5500	649894	118,2
Református	2095	196119	93,6
Görög katolikus	2072	127002	61,3
Görögkeleti	1795	138045	76,9
községi	1771	259775	146,7
állami	1683	199916	246,2
Evangélikus	1394	129656	93,0
Izraelita	503	36066	71,7
magán	199	na.	-
társulati	96	na.	-
unitárius	38	2461	64,8
Összesen	17146	1755197	102,4

Forrás: Népszámlálás 81900) adatai alapján saját szerkesztés

3. táblázat. A Bánság népiskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 3. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

	Krassó-Szörény	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyarország
Népiskolák	439	360	19	9	348	9	1184	16725
Ebből: egy	369	301			168		838	12169
5-6.	177	288			227		692	9459
állami	36	40	-	-	41	11	128	1683
községi	163	98	8	5	144	-	418	1771
Róm.	17	45	7	-	55	-	124	5500
Görög	25	18	-	-	5	-	48	2072
Görögkeleti	195	154	6	3	85	1	444	1795
Evangélikus	2	4	-	-	5	-	11	1394
Református	4	3	-	-	4	-	11	2095
Izraelita	2	-	-	-	5	-	7	503

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

A tankötelesek etnikai-vallási megoszlása szorosan korrelált a Bánság etnikai-vallási megoszlásával (4. táblázat). A bánsági magyarok 1900-ban az összlakosság 12,6%-át (201135 fő) adták⁵, az elemi iskolák (1209 db) több mint egynegyede (318 db) viszont csak magyar nyelvű volt (5. táblázat). Mindazok ellenére, hogy a tisztán nemzetiségi nyelvű elemi iskolák száma a Bánságban sem tükrözte az etnikai-nyelvi viszonyokat (csak német nyelvű iskola egy, csak szlovák nyelvű iskola egy, csak román nyelvű iskola kilencvenhat és csak szerb nyelvű iskola huszonegy), a vegyes tannyelvű elemi iskolákkal együtt azonban biztosították az egyes nemzetiségek anyanyelvi oktatásának alapfeltételeit. Jó példa erre, hogy Krassó-Szörény vármegye 360 települése lakosságának

(466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75-90%, illetve 27 településen 50-75% közötti. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben. Krassó-Szörény megyében 62 kizárólag román és 266 román-magyar elemi iskola működött, mely mindenképpen figyelemre méltó, gyakorlatilag minden románok által lakott településen működött legalább egy román nyelvű elemi iskola, igaz nyolcvan százalékukban néhány tantárgyat (pl. történelem, földrajz stb.) magyar nyelven kellett tanulni.

4. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910)

Table 4. Distribution of the population of the Bánság by ethnicity and religion (1910)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	egyéb
		fő	%							
Krassó-Szörény										
Összesen	466147	337153	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	500835	232057	46,3	12381	221175	11135	13611	160	9734	582
Román	169030	156813	92,8	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	1,9	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	0,3	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	5,4	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12597	3668	29,1	108	8440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	615151	286642	46,6	3828	279793	12549	24905	115	6114	1205
Román	86937	83324	95,8	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	0,9	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	0,2	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	0,1	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	0,6	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	99,2	184	1069	12	19	2	13	321
egyéb	13923	3555	25,5	171	10136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

A tanítók aránya (6. táblázat) négy hitfelekezeti: római katolikus, görög katolikus, evangélikus és izraelita esetében haladta meg lényegesen a teljes lakosságon belüli arányukat (4. táblázat), ami minden bizonnyal e felekezeti iskolák nagyobb számát és az e felekezetekhez tartozó lakosság körében az iskolával szembeni erősebb keresletet jelzi.

5. táblázat. A Bánság elemi iskoláinak néhány jellemzője (1900)

Table 5. A few specific of the elementary school of the Bánság (1900)

Elemi isk. tannyelve	Krassó-Sz.	Temes	Temesvár	Versec	Torontál	Pancsova	Bánság	Magyaro.
Csak magyar	65	76	15	8	143	11	318	10325
Német-magyar	26	66	1	-	67	-	160	720
Szlovák-magyar	-	1	-	-	5	-	6	1224
Román-magyar	266	124	3	-	28	-	421	808
Szerb/horvát-magyar	17	68	3	3	85	1	177	308
Egyéb-magyar	7	-	-	-	3	-	10	40
Csak román	62	22	-	-	12	-	96	2157
Csak szerb	5	6	-	-	10	-	21	135
Elemi iskolák	448	363	22	11	353	12	1209	17146

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

6. táblázat. A Bánság elemi iskolai tanítóinak felekezeti megoszlása 1900-ban (%)

Table 6. Distribution of the teacher's of the Bánság by religion in 1900 (%)

Megye	római kat.	görög kat.	evang.	Ref.	Ortodox	Izraelita	Összesen
Krassó-Sz.	26	6	1	2	64	1	100
Temes	46	3	2	2	46	1	100
Torontál	52	2	4	2	39	1	100
Magyarország	10899 fő	2230 fő	2329 fő	3542 fő	2311 fő	1929 fő	23382 fő

Forrás: Népszámlálás (1900) adatai alapján saját szerkesztés

3. Bánsági magyar iskolák a két világháború között

A trianoni békediktátum után súlyos veszteségek érték a határon túli magyar iskolarendszert. A Bánság esetében a szórvány magyarság helyzete mellett a magyar többségű falvak és városok esetében is drámai fordulat következett be, Különösen súlyosan érintette a régió mintegy kétszázötven ezer fős magyarságát az új határok által kialakult megosztottság.

3.1. Szerb – Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság ún. vidovdáni alkotmánya néven ismert 1921. június 28-i alkotmányának 16. szakasza foglalkozott a kisebbségi tanulók oktatásával:⁶

„A más fajú és nyelvű kisebbségek elemi oktatásban részesülnek anyanyelvükön, olyan feltételekkel, amelyeket a törvény fog előírni.”

Az itt kilátásba helyezett törvény 1929-ig váratott magára. A nemzetgyűlés ekkor hozta meg a nyolcosztályos elemi iskolákról szóló törvényt (Zakon o narodnim školama), melynek 42. szakasza volt hivatott rendezni a kisebbségek anyanyelven történő oktatását, ez kimondta:⁷

„Az oktatás a népiskolákban államnyelven történik. Azokban az iskolákban, amelyekben ama nemzetiségek vannak, amelyeket a St. Germain-i békeszerződés említ, megengedett a szülők kívánatára a népiskolai oktatás az első négy esztendőre, vagyis az alsófokú népiskolákban, anyanyelvükön. Ezekben az osztályokban az államnyelv, mint külön tantárgy tanítása, kötelező; ezekben az iskolákban is államnyelven történik a nemzeti csoport (történelem, földrajz) előadása.”

A törvénybe foglalt meghatározás, hogy az elemi iskoláztatást kell biztosítani a kisebbségek anyanyelvén, végzetes lett a magyar iskolák számára a Szerb-Bánság területén. A St. Germain-i szerződés értelmezése szerint az Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kormányának tehát csak a népiskolák alsó tagozatán volt kötelessége lehetővé tenni az anyanyelvi oktatást⁸. Így ez első lépésként a magyar nyelvű középiskolai rendszer megszűntét idézte elő. A szakiskolákban sehol, néhány polgáriban és gimnáziumi tagozaton pedig az anyanyelven és hittanon kívül minden tantárgyat az államnyelven oktattak. Az általunk vizsgált elemi iskolák tekintetében viszonylag kedvezőbb helyzet maradt fenn (3. ábra), köszönhetően annak is, hogy a Bácska közel homogén magyar etnikai tömbjétől és szigeteitől csak a Tisza folyó választotta el a bánsági területeket.

3.2. Román – Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A gyulafehérvári határozatok szellemében és a temesvári főtanfelügyelő 1920 augusztusában közzétett hirdetményében ígértek szerint az 1920/21-es tanévben, az állami elemi iskolákban az oktatás a tanulók többségének anyanyelvén indult, illetve ahol megfelelő számmal voltak valamely kisebbséghez tartozók, a román tannyelvű iskola mellett részükre saját anyanyelvükön megfelelő tagozat is létesült.

Ezzel az intézkedéssel a magyar nyelvű oktatás 1920 után gyakorlatilag a felekezeti iskolákba szorult vissza, ezernél több magyar tannyelvű állami népiskola szűnt meg Erdély, a Bánság és a Partium településein⁹. Román-Bánság területén Krassó-Szörényben tizenhét, Temes-Torontál megyében harminchat településen maradt magyar nyelvű elemi iskola (3. ábra). A Bánság fővárosában Temesváron az összes elemi iskolában negyvenkilenc magyar tannyelvű osztály volt, 34 magyar tanítóval, és 2224 tanulóval. Az összes tanulók száma 4265 fő volt, azaz az állami elemi iskolákba beiratkozott tanulóknak több mint a fele magyar oktatásban részesült. A magyar tannyelvű

állami iskolák, valamint a román iskolák magyar tagozatainak számát fokozatosan csökkentették¹⁰.

3. ábra. Magyar nyelvű elemi iskolák a Bánságban (1921/22)

Figure 3. Elementary school in the Bánság (1921/22)

Forrás: saját szerkesztés

Az 1925-ben hozott ún. magánoktatási törvény előírta, hogy nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, a földrajzot, az alkotmánytant is románul kell tanítani az iskolákban. A liceumot végzetteknek román nyelven kellett érettségizni – olyan bizottságok előtt, melyek tagjait más iskolák román tanári karából neveztek ki –, ami azzal járt, hogy a vizsgázók többsége megbukott. 1924-től kezdve a csaknem teljesen magyar anyanyelvű Székelyföld és a határ menti sáv vegyes anyanyelvű (helyenként szintén magyar többségű) lakosságának románosítását kívánták gyorsítani azzal, hogy e területek tíz megyéjében, a hivatalos indoklás szerint a román oktatás intenzívebbé tétele céljából, létrehozták az úgynevezett *kultúrzonát*, ahol az állami iskolákban

óromániai (regáti) tanítókat helyeztek el 50%-kal magasabb fizetéssel, amit 10 hektár letelepedési birtok egészített ki¹¹. A vegyes lakosságú falvakban olyan tanítókat neveztek ki, akik egy szót sem tudtak magyarul. Anyanyelven hitoktatásban csak akkor részesülhettek a gyermekek, ha egy intézetben tetemes számban voltak, több iskolából összevont csoportokban tanultak, osztályzatot ellenben nem kaptak. A szülő nem választhatott iskolát gyermekeinek világnézete és lelkiismerete szerint, névelemzéssel döntötték el a hatóságok, hogy ki hová iratkozhat be.

Az Országos Magyar Párt bánági tagozata az 1929-1930-as iskolai évben közzé tette a magyar iskolasérelmeket. Első helyre az állami elemi iskolák magyar tagozatainak hiányát helyezte. Bár a tanulók létszáma az alábbi településeken meghaladta a törvényben előírt harmicat kéréseiket mégis elutasították: Románszentmihály 36, Nádas 31, Féregyháza 41, Janova 36, Szinérszeg 33, Parác 41, Temesség 41, Gizellafalva 38, Ferendia 35, Partos 50, Rékás 168, Porgány 43, Csákova 80, Facsád 148 iskoláskorú gyermeke nem tanulhatott anyanyelvén. A felekezeti iskolák kis száma (magyar nyelvű mindössze tizenkettő az egész Román-Bánságban) és súlyos anyagi helyzete volt a következő felpanaszolt sérelem, amit tetézt a felekezeti és állami középiskolák fokozatos elrománosítása.

A fenti tények eredményeként 1937/38. tanévben a következő településeken folyt még legalább részben magyar nyelvű elemi oktatás: Lugos, Igazfalva, Dézsánfalva, Szapáryfalva, Dragsina, Majláthfalva, Omor, Magyarszentmárton, Sztáncsófalva és Újszentes. Temesváron a 3., 6. és 7. számú állami elemi iskolának volt még magyar tagozatuk. A többi magyar nyelvű állami elemi iskolát, illetőleg tagozatot a legkülönbözőbb indokokkal másfél évtized alatt megszüntették. Leggyakrabban ez úgy történt, hogy az áthelyezett vagy nyugdíjba küldött magyar nyelven oktató tanító helyett magyarul nem tudó román tanító került, így az egyelőre papíron magyar nyelvűnek minősített iskolában az oktatás nyelve ténylegesen a román lett. Ezek a döntések hatottak oda, hogy napjainkra magyar lakosa is alig van az egykori homogén magyar községeknek.

4. A második világháború utáni állapotok

A második világháború utáni népi demokrácia, majd a kommunizmus éveiben a magyar oktatás tovább sorvadt. A mindent eluraló ateizmus értelmében a felekezeti iskolákat bezárták, vagyonukat eltulajdonították. A „proletár internacionalizmus” fölösleges nyűgnek tartotta az etnikai különbségeket, miközben a nemzeti kisebbségek jogegyenlőségéről beszéltek. A szellemi kapcsolatteremtés, könyvek, újságok révén teljesen lehetetlen volt. Az Anyaországtól való elzártság a magyar nyelvet és kultúrát érzékenyen érintette, közvetve az iskolai oktatást is, de ennél veszélyesebb volt „az egy ország, egy nyelv, egy nép” ideológiája.

4.1. Szerb – Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A szerbek már 1948-ban is a Szerb-Bánság népességének 59,9%-át, 1981-ben pedig 64,6%-át adták. A magyarok csak 24 bánsági településben voltak abszolút többségben (közülük 11-ben arányuk meghaladta a 90%-ot). A magyarok Szerb-Bánság népességének 18,2%-át adták 1948-ban, és 13,7%-át 1981-ben. 1945 után megnyílhattak a magyar gimnáziumok és középiskolák, de a történelem, a magyar, a szerb nyelv, az ének és zeneoktatás olyan programok szerint történtek az elemi iskolákban, amelyek a büntudatot és a kisebbségi komplexum csíráit igyekeztek elültetni a gyerekek lelkébe. Ennek köszönhetően nagymértékű az asszimiláció. Az 1950-60-es években számos magyarok lakta helységben megszűntek a magyar iskolák.

4.2. Román – Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

A nemzetiségi nyelvű iskolákat sorra ellehetetlenítették és bezárták. A sort a középiskolákkal és a felső tagozatokkal kezdték, melynek eredményeként Gátalján, Dettán, Zsombolyán, Rékason, Lugoson megszűntek a középiskolák, ott is és máshol is a fogyó gyermeklétszám miatt életképtelenné váltak az V-VIII. osztályok. Temesváron 1970-ben a józsefvárosi általános iskolába költöztették a magyar osztályokat, létrehozva a jelenlegi Bartók líceum elődjét, amelyben első osztálytól érettségiig tanulhattak a magyar gyermekek. A reprezentatív magyar iskola mögött azonban a többit tudatosan leépítették, de spontánul is sorvadtak. A kis létszámú osztályokat a külvárosokban sorra megszüntették, mondván van már magyar iskola, ahová járhat a tanuló. Az 1989-es fordulatig évről-évre csökkent a magyarul tanítható tárgyak száma a magyar iskolákban.

5. Az 1990-es évektől napjainkig

A Bánságban élő magyarság ma szórványnak tekinthető, eltekintve a Magyarországhoz tartozó terület (271 km²) tíz településtől. A bánsági magyar szórvány azokban a falusi környezetekben tudott a leginkább megmaradni, ahol abszolút többséget alkot. A magyarság megmentése a szórványban csakis az iskoláztatáson belül tartható fenn, és vallási közösség támogatásával erősíthető.

5. 1. A magyar oktatás helyzete a Szerb-Bánságban

A vajdasági magyarság negyven százaléka szórványban él. Csak a Szerb-Bánság szétszórt településein több mint hatvanezren vannak. 2002-ben, a Szerb-Bánságban 62 890 fő vallotta magát magyarnak, ami az összlakosság 10,2 százaléka volt¹². Itt érdemes megemlíteni, hogy ez a szám 1961-ben 111 937 főt tett ki, és 17 százalékos arányt jelentett. A Szerb-Bánság falvai közigazgatásilag

önállóak, azonban mindössze huszonegy olyan akadt, ahol a magyarok többségben voltak, melyek zöme 1000 fő alatti kisközség. Ezer fő feletti magyar közösség – többségben – csak hét (Alsóittebe, Torda, Magyarcsernye, Szaján, Padé, Torontálvásárhely, Székelykeve) faluban élt, azaz a természetes asszimiláció itt is felgyorsult.

Ma azokon a településeken (pl. Sándoregyházon, Versecen, Fejértelepen, Bókán, Kanakon, Nezsényben, Módoson stb.), ahol még számos magyar él, de nincs magyar iskola (4. ábra), s a magyar szülők gyermekei egymás között már szerbül beszélnek. A néhány lelegeletettebb szerb-bánsági magyar szórványtelepülés, Módos (Jaša Tomić) Fejértelep (Šušara), Bóka, Kanak és Nezsény közül már csak az utóbbiban van osztatlan alsós magyar tagozat. Nehéz dilemma előtt vannak más bánsági falvakban (Lukácsfalva, Erzsébetlak, Tóba, Hetény, Udvarnok) élők is, ahol szintén csak alsós magyar tagozatok vannak. A legtöbb gyerek szülőfalujában marad, s szerb tannyelven folytatja az iskolát. A Nagybecskerekedtől 50 km-re, közvetlenül a román határ közelében levő Tamásfalván (Hetény) is már csak alsós tagozatok maradtak, míg a felsősök a szomszédos Magyaritében tanulhatnak anyanyelvükön.

Szomorú látvány, mikor egyes magyar falvak temetőiben a sírköveken a gyökeres magyar család- és keresztnévek már cirill betűvel vannak belevésve. Mindez a magyar iskolák hiányának a következménye. A kisebbségi magyar oktatás ilyen mértékű leépítésére még a korábbi rendszerben sem volt példa.

A magyarság egy része nagyvárosi szórványként jellemezhető, ahol arányukat tekintve kis számban élnek a többségi nemzethez viszonyítva (Nagybecskerek, Nagyikinda, Pancsova és Versec). Itt a helyi magyarság beolvadása óriási ütemű. Érdekes megemlíteni Muzslyát, amely ugyan része Nagybecskereknek, de település-szerkezetileg mégsem tartozik a városhoz, így természetszerűen itt más a helyzet. Ezt az állapotot legjobban azzal a példával lehetne jellemezni, hogy a nagybecskereki magyarság és a muzslyai magyarság létszáma megközelítőleg ugyanakkora, mégis Muzslyán évente 2-3 magyar osztály nyílik meg, míg Nagybecskereken megszűnés előtt áll a magyar általános iskolai oktatás. Muzslya lakossága 2002-ben 8.396 fő volt, ebből 6.492 magyar, ami 75,72% tett ki.

Nagybecskereken ugyanis a kisebbségi tagozatokon 1991-ben végrehajtott úgynevezett ésszerűsítés következtében mindössze egy általános iskolában maradtak magyar tagozatok 1-8 osztályig, és a város mintegy tízezres lélekszámra becsült magyarsága egyetlen magyar óvodai csoportra zsugorodott. Az egyházak keresztelési adataiból arra lehet következtetni, hogy egy-egy évben átlagosan 60 magyar gyerek születik. Ugyanakkor a város egyetlen magyar első osztálya 10-15 gyerekekkel szokott megnyílni. Tehát csak minden ötödik magyar gyerek kezdi iskoláztatását az anyanyelvén.

Közép-Bánság a délvidéki magyar oktatás határvidéke. Ennél délebbre már nincs magyar középiskola, és az általános iskolák magyar osztályai is csak elvétve maradtak meg (4. ábra). A vidék magyar többségű falvaiban jórészt csak alsó tagozatok vannak. Nagybecskerekén és Muzslyán kívül Magyar-szentmihályon, Magyarcsernyén, Tordán és Magyaritbén van még nyolcosztályos elemi iskola. A Közép- és Dél-Bánságban élő több mint negyvenháromezer magyar oktatási központja Nagybecskerek, ahol még vannak magyar középiskolai tagozatok.

A legnagyobb szerb-bánsági városban legalább nyolc magyar középiskolai első osztály megnyitása lehetséges. A múlt tapasztalataiból ítélve ennek kiharcolása nem lesz egyszerű. Krónikus méreteket öltött ugyanis a tanárhiány és sajnos a politikai változások sem garantálnak előrelépést. A legnagyobb hátrányunk pedig az, hogy sok esetben nincs meg a törvényben előírt 15-ös létszám, amit egy kisebbségi tagozat nyitásához megkövetelnek.

5.2. Román – Bánság magyar nyelvű elemi iskolái

Az oktatás terén a román kormány folytatta a kommunista korszak asszimilációs politikáját, az RMDSZ politikai tiltakozása ellenére: így például kötelezővé tették, hogy minden magyar iskolában román nyelven oktassák az ország történelmét és földrajzát, megkövetelték, hogy a kisebbségi lakosságú területeken még abban az esetben is szervezzenek román tagozatú osztályokat, ha a tanulók létszáma nem éri el a kötelező tízet. Az 1989-es fordulat után következő iskolai év hozott egy kis felbuzdulást. Magyar óvodai csoportok, elemi iskolai osztályok indultak be, több osztály tanulóiból verbuváltak magyar nyelvet és irodalmat tanuló csoportokat a régió több településén.

Az 1990-1991-es tanév hozta az azóta megdönthetetlen csúcst. Az I-IV. osztályban 748, az V-VIII.-ban 782, középiskolában 463, összesen: 1993 diák tanult magyarul a Román-Bánságban. Ez a szám a 2007–2008-as tanévre 1022-re csökkent. Jelenleg Temes megye 13 településén (4. ábra): Nagybodófalván, Csanádon, Dettán, Igazfalván, Keresztúron, Lugoson, Nagyszentmiklóson, Óteleken, Ötvösdön, Újszentesen, Szapáryfalván, Végváron és Zsombolyán működik általában kis létszámú elemi iskolai tagozat, Temesváron pedig a Bartók Béla Elméleti Líceumban, az 1-es számú és a 26-os V-VIII. osztályos iskolákban sajátíthatják el az elemi ismereteket a magyar gyerekek.

Az V-VIII. osztályos tanulási lehetőségek megszámlálásához sajnos elég a tíz ujjunk: a Bartók Béla Elméleti Líceumban 108, az 1-es számú iskolában 41, a 26-os iskolában 27, a lugosi 5-ös számú iskolában 21, a zsombolyai 1-es számú iskolában 14, a nagyszentmiklósi 1-es számú iskolában 25, Igazfalván 21, Óteleken 21, Újszentesen 3, Végváron 39, összesen 320 az iskolát látogató tanulók száma. Magyar anyanyelvét fakultatív tantárgyként tanulja román iskolába járó 166 kisiskolás, 254 V-VIII. osztályos diák és 28 középiskolás

azokon a településeken, ahol nincs magyar nyelvű iskolai tagozat. Hogy az adatokat ki-ki belátása szerint mérlegelje és értékelje, megjegyzem, hogy a 2002. évi népszámlálás adatai szerint a magyarok lélekszáma Román-Bánságban 59691 fő (az összlakosság 5,5%-a). A falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. Bodó Barna (1997) szerint például Temesváron „a magyar gyermekek 76 százaléka nem magyar iskolába jár”. A helyi kisebbségi vezetők elpanaszolták, hogy a bánsági magyar iskolák attól is szenvednek, hogy egy román nyelvű iskolán belül (vagy összevonva) kell működniük. A magyar nyelvű iskolai oktatásban a gyereklétszám évről évre csökken, veszélyeztetve az eddigi iskolai osztályok további fennmaradását, még akkor is, ha a román nyelv kivételével minden tantárgyat anyanyelvükön tanulnak a diákok. A készülõ új tanügyi törvény újabb megszorításokat is hozhat.

4. ábra. Magyar nyelvű általános iskolák a Bánságban (2011)

Figure 4. Elementary school in the Bánság (2011)

Forrás: saját szerkesztés

A magyar nyelvű oktatás tekintetében Román-Bánság különösen hátrányos helyzetben van. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy csupán minden negyedik magyar gyerek jár magyar tannyelvű osztályba. Az utóbbi húsz évben szinte feleződött a Temes megyei magyar iskolákba járó gyerekek létszáma. Számottevő a gyermekszám csökkenése egyetlen év alatt is, hiszen Igazfálván például a tavalyi évhez képest szinte feleződött a gyereklétszám minden osztályban. Súlyosbítják a helyzetet a temesvári iskola-összevonások, amelyet egyesek a „temesvári magyar oktatás Trianonjának” neveznek, mert három magyar iskolából 2010-ben kettő megszűnt. 2010. szeptembertől megszűnt a magyar nyelvű oktatás a nagybodófalvi, a pusztakeresztúri, valamint a nagy-szentmiklósi iskolában.

Magyar nyelvű középiskola, ami előfeltétele a magyar értelmiségi- és kutatóképzésnek, egyedül Temesváron található, a Bartók Béla Gimnázium, évfolyamonként három párhuzamos osztállyal, azaz kb. 75 tanulóval. Ez állandó létszámhiánnyal küzd, az elmúlt ősszel 50 tanulóra csökkent az I. évfolyam, a magyar szülők egy része nem érzi eléggé motiválnak magát ahhoz, hogy gyerekeit magyar oktatásba írassa.

A négy temesvári állami egyetemen kb. 40.000-en tanulnak, ezekből, a Temesvári Magyar Diákszervezet (TMD) becslése szerint kb. 500-600 hallgató a magyar anyanyelvű, azaz 1,25-1,5 százaléka a hallgatóknak.

6. Összegzés

A XVIII. században végrehajtott újratelepítés során kialakult etnikai-nemzeti szembenállásokat felkelések, szabadságharcok és világháborúk vérontásai vitték olykor a reménytelenség végleteibe, amelyek tovább mérgezték az együttélésre kényszerített népek lelkét. Olyannyira, hogy napjainkra minden etnikai népcsoport, felekezet vagy szellemi közösség vesztese a tájnak, még akkor is, ha az ő elképzelései szerint zajlanak a közéleti ceremóniák. Három évszázados háborúnak már nincsenek, nem lehetnek győztesei.

Jegyzetek

1. Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
2. Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463.
3. Kalapis Z. (1979): A Bánság Könyve (Riportok). Szabadka, p. 325.
4. Népszámlálás (1900): Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, p. 674.
5. Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.

6. Galántai J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. p. 229.
7. D. Đ. Momčilović, (1977): Banat u narodnooslobodilačkom ratu. - Beograd: Vojnoizdavački zavod, (Ratna prošlost naših narodi narodnosti; 199) (Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije; 47).
8. Arday I. (2002): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó, Budapest
9. D. Radosav (2003): Culture Si Unanison in Banat (secolul XVII.) Temesvár, p. 298.
- Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest.
10. Glatz F. (szerk.) (1988): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.
11. Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar-Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.
12. Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1-16.
13. Szondi I. – Gyémánt R. – Petres T. (2003): A szerbiai Vajdaság az ezredfordulón, a népszámlálási adatok tükrében. In: Területi Statisztika 6. (43.) évf. 4. sz.

Felhasznált irodalom

- Arday I. (2002): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó, Budapest*
- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.*
- Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463. p. 294.*
- D. Đ. Momčilović, (1977): Banat u narodnooslobodilačkom ratu. - Beograd: Vojnoizdavački zavod, (Ratna prošlost naših narodi narodnosti; 199) (Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije;47).*
- D. Radosav (2003): Culture Si Unanison in Banat (secolul XVII.) Temesvár, p. 298.*
- F. Grisellini: „Temesi Bánság története”, 1780-ban jelent meg, egyidejűleg Milánóban (olaszul) és Bécsben (németül).*
- Galántai J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. p. 229.*
- Glatz F. (szerk.) (1988): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.*
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar-Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.*

Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest.

Kalapis Z. (1979): A Bánág Könyve (Riportok). Szabadka, p. 325.

Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1-16.

Kókai S. (2010): A Bánág történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.

Szondi I. – Gyémánt R. – Petres T. (2003): A szerbiai Vajdaság az ezredfordulón, a népszámlálási adatok tükrében. In: Területi Statisztika 6. (43.) évf. 4. sz.

A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1900-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1901-1904.

Adalékok a bánsági románok regionális identitásának formálódásához

Additives for the formation of the regional identity of the banatian Romanians

Abstract

Fifty years ago, dualism was not enough for the nationalities to process the known trauma of the Compromise Age, and in 1918 they no longer undertook natural communion with the Hungarians. The contradiction had already sharpened around the amount of rights, and the struggle was therefore not linguistic but political equality. Although the language community used to be a revelator of a certain community of political interests, by this time it had become only a secondary factor in the formation of ethnic groups. It was a fatal mistake to turn the nationalities away, because the very first time that plunged Hungary into a foreign war was enough to divide the country. We Hungarians are perhaps overly politicized in terms of linguistics. Assimilation hardly affected the Border Guard and the Romanians living in a homogeneous ethnic bloc.

Bevezetés

A Bánság földrajzilag is, néprajzilag is különleges életkeretet jelent, s ez a különleges állapot megmutatkozik e terület politikai helyzetében és fejlődésében is. Az elmúlt három évszázad történelmi fejlődése adott nyomatékos - talán a természeti viszonyoktól indokoltnál is erősebb – hangsúlyt a Bánság sajátosságainak. A Bánság vallásfelekezeti és nyelvi még a történelmi Magyarország mércéjével nézve is különösen sokszínű régió volt (*Kókai S. 2010*), ahol számos érdekcsoport, nemzeti és felekezeti elit élt egymás mellett. Teljes joggal tette fel a kérdést e tekintetben is Nagy Imre és Kugler József, az általuk szerkesztett és 2004-ben megjelent tanulmánygyűjteményben: Lehet-e három arca e tájnak? Utalva a szerbek, románok és magyarok között Trianonban megosztott Bánság társadalmi-gazdasági skizofréniáira (*Nagy I.-Kugler J. 2004*). A kérdés a tekintetben is releváns, hogy az itt élők elkülönültek-e nemzetüktől, s ha igen, akkor táj és történetiszemléletükben megtalálható volt-e mindez, s mikor alakult ki a bánsági regionális identitástudat? Természetesen a kérdés meg is fordítható: A Bánság 1718-1867 közötti igazgatási különállásai (pl. 1718-1779, 1849-1860 stb.) megteremtették-e az ott élők sajátos identitástudatát, s mindez kialakította-e az egyes nemzetiségek önálló regionális történelmét? Kitapintható volt-e a „hely szellemének” hatása a bánsági magyarok, svábok, szerbek vagy éppen a

románok saját nemzetüktől eltérő másságának megerősödésére, s ennek mely elemei jelentettek prioritást? Tanulmányomban e kérdések egy részére a bánsági románokra vonatkozó ismeretek alapján törekszem válaszolni.

1. A bánsági románok regionális történetiszemlélete

Közismert, hogy a 19. század Európája a nemzetállamok eszmerendszerének és történetének búvkörében élt, ahol a nemzet egysége és annak bizonyítása kulcsfontosságú momentum volt, s a regionális történetírás még egy-egy nemzeten belül is alárendelt szerepet játszott. A több nemzetiségű országokban, ha meg is jelent az egyes nemzetiségek esetében, akkor arra a partikularizmus és a területi autonómia, illetve az elszakadás előfutáraként tekintettek.

A történelmi Magyarország esetén Horvát-Szlavónország és Erdély külön történelme nem vitatható, a Bánság sajátos különállása és elválasztása a Királyi Magyarországtól olyan törekvés, amely e régió életképességének – szubjektívizmustól sem mentes - monografikus bemutatását generálta Francesco Griselinittől (1780) Johann Heinrich Schwicker-en (1861) át Leonhard Böhmig (1868). Mindezek azonban nem regionális szemléletű történetírások voltak, hanem „mindössze” országrész leírások. A regionális szemléletet Francesco Grisellini (1717–1787) 1780-as könyve (*Kísérlet a Temesvári Bánság politikai és természeti történetére*) alapozta meg. Schwicker és Böhm műve nemcsak azonos évben (1861) és azonos címmel (*A Temesi Bánság történelme*) jelent meg, de szerzőik alkotói módszere is erősen hasonlított egymásra. Egyikük sem tudott eredeti forrásokra támaszkodni, hanem Griselinitt kombinálták az általános magyar történelem szemlélettel. Böhm könyvének 1868-s második kiadása – Pesty Frigyes bírálatának (1862) hatására – új címet kapott: Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Böhm ezen kívül kijavított számos hibát, és a könyvet lezárta 1718-ban, kikerülve ezzel minden politikailag kényes témát.

A régió külön történetét megírva a fenti szerzőknek is illett volna minimum a középkorig visszanyúlni, a Bánság esetében azonban a török uralom 165 éve elpusztította a korszakra vonatkozó történeti forrásokat és értékeket. Mindez tágabb teret és lehetőséget biztosított egyes nemzetiségek képviselőinek a valóságtól történő elrugaszkodásokra. Korántsem véletlen, hogy az itt élő magyarok, svábok és szerbek a 20. század elejéig sem jutottak el bánsági másságuk megfogalmazásáig. A románság néhány képviselője azonban a 19. század közepén eljutott eddig, természetesen abban a kontextusban volt fontos a Bánság számukra is, hogy válaszokat kerestek a román nép etnogenezisére, s kialakulásuk színterére. Kik voltak ők, s melyek írásaik legfontosabb elemei?

1. Az erdélyi származású, de Bukarestben professzorrá, illetve a Román Tudományos Akadémia egyik alapító tagjává és később elnökévé lett August Treboniu Laurian 1848-ban adta ki fő művét (*Temisiana, avagy a Temesi*

Bánság rövid története). A Bánság azért volt számára kiemelten fontos, mert a rómaiak először ezt a régiót foglalták el, ezért szerinte e régió Erdélynél mélyebben romanizálódott (Varga B. 2015). A Bánságban a késő középkorban August Treboniu Laurian autonóm román közigazgatást tétélezett fel. Laurian azt is leírta, hogy a Bánságban Glad vezér uralma alatt keresztény román állam létezett, amelyet Árpád magyarjai legyőztek. A késő középkorban Laurian újra autonóm román közigazgatást tétélezett fel e régióban (Roşu 2008).

2. A lugosi születésű, de szintén Havasalföldön kariert befutott Vasile Maniu az 1857-ben megjelent munkájában (*Történeti-kritikai értekezés*) két fontos gondolattal gazdagította a román nemzeti elképzelést a Bánságról. Egyrészt úgy gondolta, hogy a késő középkorban létezett „vlach kerületek” fenntartották a bánsági román autonómiát, másrészt pedig a 18. századi szerb bevándorlás a román nemzetet fenyegető olyan veszély, amely megszüntette a térség „etnikai tisztaságát” (V. Neumann 1984).

3. A dualizmus korban alkotó többi román szerző (pl. D. Xenopol 1896, B. Hasdeu 1896 stb.) alapfilozófiáját döntően meghatározta az első két pontban említett szerzők munkái, a megállapításaikat tényként fogadták el. Véleményük szerint Olténia és a Bánság volt az a régió, amelyek a román nép megszakíthatlan földrajzi-történeti kontinuitását reprezentálják.

A román szerzők Bánsághoz kapcsolódó regionális történetiszemléletére nem késtek a magyar történészek (pl. Pesty F. 1862, Horváth M. 1871, Szentkláray J. 1879 stb.) válaszai sem, akik hangsúlyozták, hogy a Bánság vagy Dél-Magyarország (Pesty F. 1877) a magyar nemzet múltjának és a magyar nemzeti térnek integráns része. A „vlach kerületek” nem az állítólagos román autonómiai előfutárai, hanem a királyi Magyarország közigazgatási egységei. Pesty Frigyes szerint a Szörényi Bánság is magyar fennhatóság alatt állt, bármilyen középkori román államiságról beszélni értelmetlen.

A századforduló bánsági román helytörténészei közül kiemelkedik Gheorghe Popovici, akinek munkája (*A bánsági románok története*) az egyik legnagyobb hatással bírt. Popovici a legfrissebb magyar és román szakirodalmat felhasználva érvelt a római–román kontinuitás és a római kor óta a térséget benépesítő román lakosság mellett. A megszakítás nélküli román autonómia koncepcióját azonban elvetette.

2. A hely szelleme és a természetes szaporodás

A történeti Magyarország területén az 1880–1900 közötti adatokra alapozott vizsgálatok a születéskorlátozás elterjedését nemcsak a Baranya és Tolna megyei református magyarok körében jelzik, hanem a bánsági katolikus németeknél, valamint a Krassó-Szörény megyei román lakosságnál is (Andorka R. 1987). Mint minden társadalmi jelenség, a termékenység is rendkívül

bonyolult, egymással gyakran kölcsönhatásban levő anyagi (gazdasági) és nem anyagi (erkölcsi, mentalitásbeli) tényezők szövevénye. A demográfiai szakirodalomban elterjedt felekezetek közötti gyermekszám különbségek esetünkben nem adhatnak magyarázatot, hiszen a bánási románok természetes szaporodása a legalacsonyabb volt a történelmi Magyarország román népességét tekintve. A „hely szelleme”, azaz a bánási sváboktól átvett erkölcsi-mentalitásbeli – sajátos – gondolkodásmód nem csak az itt élő románokra, hanem a többi nemzetiségre és a magyarokra is hatással volt (1. táblázat).

1. táblázat. Az egyes nemzetiségek szaporodása Magyarországon, Erdélyben és a Bánásban (1880-1910)

Ország, régió vármegye, thj. város	összesen	magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb és horvát	egyéb
Magyarország	5102642	3532831	64246	94061	528386	115149	567633	200346
	32,6	54,8	3,8	5,0	22,0	32,8	24,1	75,7
Erdély	574111	278526	19655	1250	279328	1120	571	-6339
	27,5	44,2	9,8	-	23,6	-	-	-11,5
Krassó-Sz. vm.	83850	25703	15369	-3563	35554	2021	-2517	10283
	22,1	342,8	38,8	-55,2	12,2	-	-14,5	104,6
Temes vm.	61749	29014	11998	-355	10220	-27	8527	2372
	18,8	160,1	11,1	-	6,9	-	11,8	26,2
Temesvár	30656	20017	9802	-106	1457	-33	478	-959
	81,1	259,1	48,4	-25,7	28,0	-	19,8	-56,0
Versec	4612	2705	632	47	509	-58	920	-143
	20,7	269,2	4,3	-	189,9	-	12,8	-35,6
Torontál vm.	79117	43518	-760	3354	4752	-20	26562	1711
	15,4	53,9	-0,5	26,2	5,8	-	15,8	14,8
Pancsova	3074	2022	811	-59	107	1	252	-60
	17,9	173,6	12,8	-20,8	26,0	-	3,0	-35,1

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

A történelmi Magyarország népességének természetes szaporodása 1880-1910 között elérte a 32,6 %-ot. A természetes szaporodás erdélyi és bánási értékei ettől igen jelentős mértékben elmaradtak, mindössze Temesvár dinamikus népességgyarapodása (81,1%) tartott lépést a fővárossal és az ország regionális központjainak az országos átlagot többszörösen meghaladó értékeivel. A bánási románok gyarapodása mélyen az országos és az erdélyi átlag alatt volt, s különösen Temes és Torontál vármegyék értékei alacsonyak. E megyék román lakossága a korabeli források és statisztikai adatok alapján is kimutathatóan átvette a bánási németek „egykézését”.

3. A hely szelleme és a települési-gazdálkodási tér

3.1. A bánási románok települési-gazdálkodási térstruktúrája 1890-ben

A Bánáság területén elhelyezkedő 801 település (1890-ben) lakóinak nyelvi összetételét megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy 471 település (58,6%) teljesen

homogén volt, azaz lakói 100%-ig egy nyelvet beszéltek. A legtöbb a román nyelvű homogén falvak száma (327 db) volt, de figyelemre méltó, hogy 75 db német, 27 db magyar, 25 db szerb, 6 db cseh, 3-3 db szlovák, horvát és krasovan, valamint 1-1 db török (Ada-Kaleh) és montenegrói (Temespéteri) lakosságú települést is találhattunk a vizsgált területen. További 90 település is homogénnek volt tekinthető, ahol a település népességének több mint 75%-a egy nyelvet beszélt, s a kisebb etnikai töredékek (3-10% közötti volt arányuk) nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját (44 román, 24 szerb, 16 német, 3 bolgár, 2 magyar és 1 cseh nyelvű település tartozott ide).

A bánági románok a Bánág lakosságának majdnem 40%-át (567572 fő) alkották (2. táblázat), úgy hogy Torontál vármegyében 37 településen, Temes vármegyében 129 településen és Krassó-Szörény vármegyében 319 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50-75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy 405 településen (a bánági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!). A románok spontán migrációjának eredménye, amely a Bánági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek, amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy különálló román etnikai sziget a Bánág területén nem alakult ki, a románok által lakott legnyugatibb települések megközelítették a Tisza vonalát (Óbék, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

2. táblázat. A Bánág román népességének területi elhelyezkedése (1890-1910)

Megye	1890			1900			1910		
	népesség	román		népesség	román		népesség	román	
	fő	fő	%	fő	fő	%	fő	fő	%
Krassó-Szörény	409362	318681	77,8	443001	328371	74,2	466147	336082	72,1
Temes	440854	164431	37,3	476242	167523	35,1	500835	169030	33,7
Torontál	588460	84460	14,3	609362	88044	14,4	615151	86937	14,1
Összesen (Bánág)	1438676	567572	39,5	1528505	583938	38,2	1582133	592049	37,4
Magyarok.	17349398	2591905	14,9	19254599	2799479	14,5	20886487	2948186	14,1

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Azokban a falvakban és városokban, ahol a románok aránya 75-95% között változott (78 db) negyvennégy olyan település is volt, ahol nem volt számottevő a többi nemzetiség aránya. Itt általában csak 2-3%-ot kitevő etnikai töredékek éltek. Tizennégy településen a német kisebbséggel alkottak kétnyelvű közösségeket, 13 településen a magyarokkal, 3 településen a szerbekkel. Egy

esetben a cigányokkal (Tinkova), három településen pedig szerbek, németek és magyarok együttesen voltak kisebbségben (pl. Bálincz, Aranyág stb.).

A Bánság 1890. évi etnikai adataira tekintve és az eddigi elemzéseket összegezve több következtetés, ténymegállapítás is szükségessé vált. A legfontosabb kérdésekre a tények leírása megadhatta a választ, néhány kérdéskör azonban további kutatásokat igényel. *Feltétlenül szükséges az egyes nemzetiségek együttélési hajlandóságát tovább vizsgálni.* A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy egyes nemzetiségek magas többségi értékekkel (pl. szerbek, románok) és alacsony kisebbségi arányokkal rendelkeztek, míg más nemzetiségek (pl. magyar, német) együttélési hajlandósága magasabb és ezzel párhuzamosan magasabb a kisebbségben élők aránya is. Nagyon fontos problémakör annak vizsgálata, hogy egyes nemzetiségek szóródása miért nagyobb, míg más nemzetiségek jobban megőrizték homogenitásukat, sőt egyre jobban homogenizálódtak. *A kisebbségi sors elviselése sem egyforma az egyes nemzetiségek között.* Ez mozgató rugójává válhatott a kivándorlásnak, amely nem hagyta érintetlenül a bánsági régiót sem a XIX-XX. század fordulóján.

Az etnikai térszerkezet vizsgálatánál nem megkerülhető problémakör az asszimiláció. Ennek pozitív (természetes) oldalát tekintve is megállapítható, hogy *a megyeszékhelyek, szabad királyi és rendezett tanácsú városok* (Temesvár, Nagybecskerek, Lugos, Pancsova, Versec, Nagyikinda, Karánsebes) *mindegyike legalább négy nemzetiség együttélését biztosította* (pl. Temesvár lakóinak 55,24%-a német, 26,64%-a magyar, 9,8%-a román, 4,93%-a szerb és 3,39%-a kisebb etnikai töredékekből tevődött össze). *Szerb többségű volt Pancsova (42,54%), Nagybecskerek (36,33%) és Nagyikinda (58,19%), német többségű volt Versec (55,35%) és Temesvár (55,24%), míg Lugos (42,52%) és Karánsebes (56,51%) már román többséggel rendelkezett.* Magyar többséggel csak a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok (Szeged, Arad) és Csanád megye székhelye (Makó) rendelkezett.

A három bánsági vármegye járásközpontjait (39 db) vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 90%-uk legalább háromnyelvű, a többségi nyelv 14 központban román, 16 központban német, 3 központban (Székelykeve, Törökbecse, Törökkanizsa) magyar, 4 központban szerb, 1-1 központban bolgár (Vinga), ill. szlovák (Antalfalva) volt. Ez a megoszlás nem állt összhangban a Bánság nemzetiségeinek számarányával, de a spontán asszimilációt sem a – sokat hangoztatott – magyar nyelv felé billentette. Sem a természetes sem az erőszakos asszimiláció nem volt olyan mértékű, mint amelyet a szerbek és románok több mint 100 esztendeje hangoztatnak.

Azokon a településeken, ahol *a románság abszolút többségben volt (51 település)* 11 település esetén magyarokkal, 10 esetben németekkel, 9 esetben szerbekkel, 4 esetben szlovákokkal és egy esetben cigányokkal (Cserestemes) alkottak kétnyelvű lokális életközösséget, míg 16 település három vagy több nemzetiségű volt. *Relatív többségben tíz bánsági településen éltek* (pl. Szerb-

Csanád 40,08%-a, Mehala 39,7%-a, Lippa 48,04%-a, Lugos 42,52%-a, Ruszkabánya 47,23%-a volt román), míg 20% felett további 31 településen, ez alatt pedig 29 településen éltek románok. *Szörvény románság még több mint 50 bányási településen élt*, arányuk azonban 1-3% között változott az egyes települések lakóin belül, és *a bányási románság kb. 0,8%-ra terjedt ki*. Mindez azt is jelenti, hogy a bányási románok kb. 5%-a élt kisebbségben.

A bányási románok 1890. évi területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy *56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották)*, ahol egy kivétellel minden járásban abszolút (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), illetve egyben relatív többségben (moldvai járás 44,9%-a) voltak. *Temes vármegyében relatív többségben (164431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161355 fő = 36,6%)*. Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasfürdői 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseci 53,4%-a). *A Torontál vármegyében élő 84460 román nemzetiségűek csak az alibunári járásban alkotottak abszolút többséget (15742 fő = 54,9%)*.

3.2. A bányási románok települési-gazdálkodási térstruktúrája 1910-ben

A Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontaktzónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke mozgalom, természetes szaporodás, fogyás stb.) is a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították (2. táblázat).

A Bánság népesség-számának alakulása jól reprezentálja egy mikrorégió pozíciójának le- vagy felértékelődését a társadalmi-gazdasági térben. A változások legpontosabban településszinten érzékelhetőek, azonban kistérségi (járások) szinten és makro regionális viszonylatban is szignifikáns különbségek, eltérő népességváltozási tendenciák mutathatók ki. *Az 1890-1910 közötti években a Bánság népessége 9,97%-kal növekedett, azaz 1438676 főről 1582133 főre, amely önmagában kedvező tendencia (2. táblázat)*. Megállapítható azonban, hogy *Torontál vármegye lakossága 1,5%-kal, Temes vármegye lakossága 13,6%-kal, míg Krassó-Szörény vármegye lakossága 13,87%-kal növekedett. A bányási települések 32,4%-a (259 település) természetes fogyással volt jellemezhető, melyek közül 99 db Torontál vármegyében, 87 db Krassó-Szörény vármegyében, míg 73 db Temes vármegyében helyezkedett el. A természetes fogyás okai ismertek (belső és külső migráció, kivándorlás, „egyke”rendszer stb.), melyek nem különböztek az ország más régióiban megismertektől.*

Az etnikai keveredés alacsony fokát mutatja, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, azaz etnikailag tiszta (homogén) településnek voltak tekinthetők.

További tizenegy településen 87,6% (Kiszetó) és 89,8% (Temessziget) között változott a többségi nemzetiség aránya és 5% alatt maradt az etnikai kisebbségek (2-4 db) aránya, azaz ezek is homogénnek voltak tekinthetők. Az eddigi 422 településen túlmenően további 36 olyan település volt a Bánság területén, ahol a többségi nemzetiség aránya 90% fölötti, a kisebbségek aránya 5,1% (Csebze német lakói) és 9,7% (Divécs román lakói) között változott.

A románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották, úgy, hogy 771 településen élt kisebb-nagyobb román etnikai csoport, ebből 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20% alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7%-a (336082 fő). A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak. A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 15 település (pl. Bégabalázsd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenöt településen 75-90% közötti. Az újmoldovai járás kivételével Krassó-Szörény vármegye minden járására igaz, hogy a területünkön lévő települések több mint felén a románok aránya 75% feletti volt. A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén falu, ahol az illető nemzetiségek aránya 90% felett volt. Krassó-Szörényben 23 településen (pl. Szászkabánya 71%, Bégamonostor 65%, Bogsánbánya 58,5% stb.) a románok aránya 50-75% között változott, míg négy településen (pl. Kisszécásny 49,6%, Cserestemes 48%, Facsád 44,1% stb.) relatív többségben éltek. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben.

Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 33,7%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, míg 20% alatt volt számarányuk a kevevárai járásban (22. táblázat). A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, ebből Mészdorgos (230 fő) teljesen homogén, negyvennyolc 90% feletti román lakosságú volt. *A buziasfürdői, a lippai és a csáki járásban a települések több mint felében 75% felett volt a románok aránya, miként a temesrékasi és verseci járás keleti falvaiban is, kapcsolódva a*

Krassó-Szörény vármegyei román etnikai tömbhöz. Temes vármegye 31 településén (pl. Sósod 64,5%, Temeshódos 69,3%, Féregyháza 70,3% stb.) arányuk 50-75% között változott, míg 7 településen (pl. Parác 48,6%, Tesöld 40,7%, Bükkhegy 49,8%, Munár 46%, Klopódia 35,6% stb.) relatív többségben éltek, azaz *Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) román többséggel rendelkezett.*

Torontál vármegyében a bánásági románok 14,1%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el. A románok aránya 20-30% közé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10239 fő = 23,6%), a pancsovai (10735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett. A nagykikindai (238 fő = 0,7%), a törökbecsei (110 fő = 0,2%) és a törökkanizsai (2058 fő = 4,3%, ebből Óbéba 1809 fő) járásokban, valamint Nagybecskereken (1,3%), Nagykikindán (1,6%), jóval 2% alatt maradt arányuk. A vármegyében mindössze 17 településen volt 75% feletti az arányuk, melyből tizenegy homogénnek számított (pl. Egres 90,6%, Nagytárnok 95%, Jankahíd 95,7%, Bárányos 97,4% stb.), tizennégy településen arányuk 50-75% között változott (pl. Óbék 72,5%, Alibunár 60,3%, Sárafalva 50,1% stb.). Három településen (Tolvád 49,4%, Nagycsanád 36,5%, Nagyszentmiklós 37,1%) relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották csak a többségi nemzetiséget.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánáság 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánásági románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek, mely közül csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk (pl. Nörincse 42%, Nádorhegy 24,7%, Gád 27,7%, Écska 25,2%, Csákova 21,2%, Nadrág 28,9% stb.).

A Bánáság 801 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1102960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479173 fő). A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin, ill. 1-1 sokác és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot, ebből 19 településen két-két kisebbség is 20% fölött volt (Kókai S. 2010).

A Bánáság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét, amíg a románok 27,7%-a (164379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő). Ez utóbbi tény azért figyelemre méltó, mert a négy nagy bánásági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre. A legkevésbé zárt magyarság (majdnem negyven százalékuk – közel 100 ezer fő

– kisebbségben, ill. szórványban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor.

4. A hely szelleme és a szellemi-vagyonai fejlődés lehetőségei

4.1. A bánásági románok kulturális-szellemi életének alapjai

A bánásági románoknak 1900-ban két-két román tannyelvű görög keleti papnövelde és tanítóképző tanintézetük volt mindegyik az aradi és a karánsebesi egyházmegye székhelyén működött. Az aradi papnöveldebe ekkor 57 növendék volt, a karánsebesi papnöveldebe 40 növendék. Az aradi tanítóképző diákjainak száma ekkor 104 fő, a karánsebesi tanítóképző diákjainak száma 55 fő. Az aradi görög keleti román egyházmegye gazdagságát jelzi, hogy 1907-ben 1200000 koronáért megvásárolta a Szerbnagyszentmiklós határában elterülő gróf Szapáry Pál birtokot.

A középfokú oktatás hiányos volt, sem román főgimnázium, sem román algimnázium nem volt, a középiskolákkal kapcsolatban álló görög keleti fiú internátusuk közül egy Lugoson egy pedig Temesváron funkcionált. Felekezet nélküli volt a karánsebesi, amelyet a karánsebesi vagyonszociális alap tartott fenn. Felső görög keleti leányiskola leányinternátussal Aradon és Lugoson volt.

A magyarországi románoknak 1900-ban összesen 2985 felekezeti népiskolájuk volt, amelyekben 3076 tanító működött, az iskolák közül 1295 görög katolikus, amelyekben 1283 tanító tanított és 1690 görög keleti, amelyekben 1793 tanító tanított. A Bánágban 52 görög katolikus és 375 görög keleti iskola működött ekkor. A 107 népiskola vitatott státuszát beszámítva a görög keleti felekezeti iskolák száma 482 db. Az aradi görög keleti püspökség négy bánásági esperesi kerületének (Bálint, Lippa, Nagykömlös, Temesvár) száz településén működő plébániákhoz 95 román görög keleti felekezeti népiskola kapcsolódott. A karánsebesi görög keleti püspökség tizenegy bánásági esperesi kerületének (Buziasfürdő, Csákova, Facsád, Fehértemplom, Karánsebes, Lugos, Mehadia, Németbogsán, Oravicabánya, Pancsova Versec) 362 településén működő plébániákhoz 280 román görög keleti felekezeti népiskola kapcsolódott. A karánsebesi egyházmegye területén a felekezeti iskolákon kívül, az egykori román határőrvidék területén 1900-ban volt még 107 iskola, amelyeket a karánsebesi egyházmegye görög keleti felekezeti népiskolának tekintett, mindazok ellenére, hogy azok az állam felügyelete és kezelése alatt álltak.

1900-ban a magyarországi tanköteles román gyermekek közül mindössze 64% járt iskolába akkor, amikor a magyar tanköteles gyermekek közül 81,3 %, a német tanköteles gyermekek közül 89,3%, a szlovák tanköteles gyermekek közül 84,4%, a szerb tanköteles gyermekek közül 77.6%, a rutén tanköteles gyermekek közül 61,1% járt iskolába.

A bánsági románok kulturális felemelkedésén munkálkodott az Aradon székelő «Aradi román nemzeti egyesület», amelynek vagyona 1907-ben 18.609 korona volt. A magyarországi románság körében 25 nőegylet (pl. karánsebesi, temesvár-gyárvárosi stb.), 113 román dal- és zene-egylet (Krassó-Szörény vármegyében 41 db, Temes vármegyében 32 db és Torontál vármegyében 16 db) működött. A magyarországi 33 román olvasó egyletből (kaszinó) 13 Krassó-Szörényben, kettő Torontálban és egy Temes vármegyében működött. A magyarországi románoknak negyvenkilenc napi vagy hetilapjuk volt, amelyek közül 20 politikai (pl. Lugoson megjelenő Drapelul, Karánsebesen megjelenő Severinul, Aradon megjelenő Tribuna stb.), 4 társadalmi (pl. Románoravicán megjelenő Progresul), 6 egyházi és iskolai (pl. Arad: Biserica și Școala, Foaia pedagogică, Karánsebesen: Foaia Diecezană stb.) volt. A négy szépirodalmi, nyolc pénzügyi, gazdasági, kereskedelmi és ipari, 4 élclap és 3 szaklap közül kiemelkedtek a gazdaságiak: Economia (Karánsebes), Meseriașul (Lugos), Mijlocitoriul (Arad) és a Plugarul Român (Temesvár).

A bánsági románok körében igen jelentős befolyással és szervezettséggel rendelkezett az Astra (Asociațiunea Transilvană), melynek negyven kilenc fiókjából az alábbiak voltak a régióban. A karánsebesi fiók 39 tag, lippai fiók 19 tag, lugosi fiók 34 tag, nagykomlói fiók 14 tag, nagytoráki fiók 6 tag, oravicabányai fiók 36 tag, pancsovai fiók 29 tag, románbogsáni fiók 24 tag, temesvári fiók 90 tag, verseci fiók 25 tag, s szerveződött a csákovai és a buziási fiók is.

A hazai románok kulturális intézményeinek a fejlesztéséhez igen sokban hozzájárulnak a felosztott határőrvidékek vagyonközösségei is. Az uralkodó a bánsági román határőrvidék felosztásakor a katonai kincstári birtokok egy részét és az egyes fennállott határőrvidéki alapokat a lakosok osztatlan közös tulajdonában hagyta (94 szörénységi település román határhozei). A románbánsági ezredhez tartozott határőrök 215 ezer hold erdőséget és 33 ezer hold havasi legelőt kaptak örök tulajdonul, mely kb. 35 millió korona értékű volt a századfordulón. A vagyonközösség összes bevételei az 1906. évben 383.825 koronát, kiadásai pedig 351.812 koronát tettek ki. Ezek egy részéből kulturális alapítványokat létesítettek, amelyek a határőrök közvagyonát kezelik. A karánsebesi vagyonközösség jövedelmeit a román iskolák fenntartására és a határőrök gyermekeinek ösztöndíjazására fordították. A vagyonközösség az 1907/8. iskolai év elején felállított karánsebesi magyar királyi állami főgimnázium mellé, a volt határőrök gyermekei számára, egy fiú internátust létesített és tartott fenn, amelyben 100 növendéket látott el.

4.2. A gazdasági fejlődés néhány alapeleme

A hazai román kulturális intézményeket igen jelentékenyen támogatták a hazai román pénzügyintézetek, amelyek 1906-ban 113.924 koronát fordítottak román kulturális célokra. A magyarországi románoknak 149 db, a fiókokkal együtt 170 pénzügyintézetük volt, amelyeknek részvénytőkéje 19806618 korona,

tartalék-alapjaik 6200113 korona, tisztviselői nyugdíjalapjaik 1401024 korona, jótékony célú alapjaik 155899 korona, összes vagyonuk 27563654 koronát tett ki 1906-ban. Tiszta nyereségük 2290426 korona volt, amelyből 113924 koronát fordítottak kulturális célokra. Kölcsönt 1906-ban 110138396 koronát nyújtottak.

A bánági román pénzüzetek (42 db) közül kiemelkedett a lugosi, a németbogsáni, a facsádi, az oravicabányai, a karánsebesi, a szászkabányai, a lippai, a verseci, a temesvári és a révaújfalui takarékpénztárak szerepe (3. táblázat). Figyelmet érdemel a bánági pénzüzetek tőkeereje, mind a vagyon, mind a betétek tekintetében, még akkor is, ha tudjuk, hogy e takarékpénztárakban nem csak románok helyezhették el vagyonukat.

Összegzés

A dualizmus kori Magyarország etnikai csoportjainak történelemszemlélete nem különült el nemzetük egységének prioritásaitól. A bánági etnikai csoportok képviselői csak és annyiban képviseltek regionális történet-szemléletet, amennyiben az kiegészítette és erősítette nemzetük egységes etnogenezisét. Tér- és történet-szemléletükben e régió és a nemzet között nem alakulhatott ki átfedés, a megmérettetés színtere a konkurens nemzetek között alakult ki. E tekintetben a bánági románok sem hangoztatták elkülönülésüket – mint ahogy az erdélyiek sem –, hanem az egységes román nemzet integráns részének tartották magukat. E tekintetben a bánági románok sem különültek el, mindazok ellenére, hogy a tanulmányban kifejtett elkülönülésük (pl. népesedési, gazdasági stb.) az olteniai és erdélyi románoktól egyértelmű. A régió egészében még a *perifériákra* jellemző fejlődési tendenciák érvényesültek. Az *asszimiláció alig érintette meg a Határörvidéket és a homogén etnikai tömbben élő románságot*. Az országhatárok gátolták a másodlagos növekedési pólusok, így Orsova, Fehértemplom fejlődését, s jobban konzerválódott a múlt. A kapcsolatrendszer feloldalásak és az egyes *aszimmetrikus* vonások ahelyett, hogy megszűntek volna, helyenként inkább elmélyültek. A dualizmus ötven éve nem volt elegendő a nemzetiségek számára az ismert kiegyezés-kori trauma feldolgozásához, s 1918-ban nem vállaltak tovább természetes közöséget a magyarsággal. Az ellentét ekkor már a jogok mennyisége körül éleződött ki, s a küzdelem is ennél fogva nem nyelvi, hanem a politikai egyenlőség megvalósításának jegyében folyt. *A nyelvközösség bár rendes körülmények közt revelálója szokott lenni bizonyos politikai érdekközösségnek, ekkorra csak másodlagos tényezőjévé vált a nemzetiségi csoportképződésnek*. Végzetes hiba volt a nemzetiségeket elfordítani, mert a legelső alkalom, mely külső háborúba sodorta Magyarországot, elegendő volt ahhoz, hogy szétdarabolják az országot. Mi magyarok talán túlzó mértékben a nyelviség szempontja által politizáltunk.

3. táblázat. A Bánság román pénzüzeteinek vagyoni helyzete (1906)

Pénzüzet neve	Székhely	Alapítás éve	Vagyon	Betét	Kölcsön	Nyeresség	Kult. tám.	Osztalék
Krassó-Szőrény								
Agricola	Lugos	1904	206932	221833	726021	21194	300	9619
Astra	Szászabánya	1907	80000	–	–	–	–	–
Bánátana	Bukovec	1901	45476	30345	159959	3242	39	1400
Berlišteana	Berlištye	–	–	–	–	–	–	–
Berzovia	Zsidovin	1899	77098	46767	186174	8117	–	7000
Bocšana	N.bogsán	1895	141210	270527	458371	12979	192	6000
Comuna	Kavarán	1903	34844	18796	120332	4058	–	2464
Economia	Lugos	1897	102797	–	104140	5157	58	4187
Făgetana	Facset	1891	522542	858655	1454559	30299	658	24000
Gavoşdiana	Gavosdia	1906	28815	11795	72756	2221	–	–
Hodaşana	Hodos	1906	20000	–	–	–	–	–
Illadiana	Illadia	1907	17000	–	–	–	–	–
Lugoşana	Lugos	1889	354606	1491766	1934946	38752	2000	24000
Munteana	Kornyaréva	1905	55505	48011	395073	6597	–	–
Népbank	Karánsebes	1907	140000	–	–	–	–	–
Nera	Bozovics	1897	126343	199678	620454	22940	1200	7200
Oraviciana	Oravicabánya	1892	819262	1777196	3162821	75402	5000	44000
Plugarul	Kákova	1902	76951	41283	207421	4009	–	800
Poporul	Lugos	1900	269259	686899	1072084	30568	236	13200
Săcana	Szákul	1905	44290	18634	110586	4193	51	2400
Sebeşana	Karánsebes	1905	185279	318613	952217	28365	214	3600
Tak.pénztár	Pervova	1908	50000	–	–	–	–	–
Tak.pénztár	Szászabánya	1896	337049	254386	633915	18143	–	12000
Ternovana	Tirnova	1904	29.904	43787	103276	3230	–	–
Temes vármegye								
Beregsana	Beregszó	1895	47000	51851	165471	3182	17	2500
Ciacovana	Csakova	1904	94732	69852	492272	10072	50	4500
Chiseteiana	Kiszető	1896	25812	44215	105745	1619	–	1250
Coroana	Temesvár	1905	104763	72404	361012	6281	46	3561
Dunăreana	Temeskubin	1900	90251	202880	493890	11009	147	3665
Jebeleana	Zsebely	1905	31180	40967	76774	4335	–	1500
Ligediana	Liget	1896	24716	30732	81854	2608	–	1352
Lipovana	Lippa	1893	169560	1006534	1447656	24705	1644	9000
Luceafărul	Versec	1894	263507	760374	2015187	34541	1092	14000
Păstorul	Temesvár	1903	166409	332655	697640	16343	150	3677
Tak.pénztár	Gyirok	1898	31952	5317	40614	1848	418	–
Timişana	Temesvár	1885	764377	2386238	4858637	85271	2900	36400
Torontál vármegye								
Agricola	Ecska	1905	70211	51569	211817	2739	190	1013
Concordia	Uzdin-Ozora	1893	47114	31183	150168	7722	154	2480
Panciovana	Pancsova	1905	50054	13753	53769	1505	–	1464
Pesacana	Pészak	1907	50000	–	–	–	–	–
Sentinela	Révaújfalu	1895	358615	485682	1572244	39430	2500	6400
Stana	Románpetre	1897	114113	184371	422364	15755	700	2560
Összesen	-	-	6239654	12109548	25722219	588431	19956	257192

Forrás: Gagyi J. (1908) adatai alapján saját szerkesztés

Felhasznált irodalom

- Andorka R. (1987):* Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest. Gondolat.
Böhm L. (1861): Geschichte des Temeser Banats. Leipzig.
Böhm L. (1867): Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. Pest.

- Griselini, Franz (1780):* Versuch einer politischen und naturlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. Wien.
- Hasdeu, Bogdan Petriceicu (1896):* Româniii bănăţeni din punctual de vedere al conservativismului dialectal şi teritorial. Bukarest.
- Horváth M. (1871):* Magyarország történelme. 1-8. kötet. Heckenast, Pest.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 422. p.
- Nagy I.-Kugler J. (2004):* Lehet-e három arca e tájnak? A délkeleti határrégió újrászerveződő kapcsolatairól. Békéscsaba-Pécs, MTA RKK. 286. p.
- Laurian, August Treboniu (1848):* Temisiana sau scurtă istorie a Banatului Temisianu. Bukarest.
- Maniu, Basiliu (1857):* Disertatiune istorico-critica si literara tractanda despre originea Romanilor din Dacia-Trajana. Temesvár.
- Roşu, Victor-Tudor (2008):* August Treboniu Laurian (1810–1881). Discurs istoric romantic. Kolozsvár. p. 124.
- Neumann V. (1984):* Vasile Maniu: Monografie istorică. Temesvár. 95. p.
- Pesty F. (1862):* A Temesi Bánság monographiái. Budapesti Szemle (44–45.) pp. 220–243.
- Pesty F. (1877):* A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története. Budapest.
- Popovici, George (1904):* Istoria Românilor Bănăţeni. Lugos.
- Schwicker, Johann Heinrich (1861):* Geschichte des Temeser Banats: Historische Bilder und Skizzen. Nagybecskerek.
- Szentkláray J. (1879):* Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig). Tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre. Temesvár.
- Varga B. (2015):* Nemzeti és regionális történelem egy sokszínű térségben: a bánsági történetírás a hosszú 19. században. Korall 62. sz. Budapest. pp. 150-166.
- Veritas [Gagyí Jenő] 1908:* A magyarországi románok egyházi, iskolai, közművelődési, közgazdasági intézményeinek és mozgalmainak ismertetése. Budapest. 492. p.
- Xenopol, Alexandru Dimitrie (1896):* Histoire des Roumains de la Dacie trajane, depuis les origines, jusqu'à l'union des principautés en 1859. Parizs.

A hely szelleme a Bánságban, különös tekintettel a szerbekre (1718-1920)

The spirit of the place in the Banat, especially the banatian Serbs (1718-1920)

Abstract

These characteristics were underlined by that the area was placed under military administration after the Treaty at Pozsarevác (1718) (until 1778) and it was governed directly from Vienna as a border guard region. The indirect and direct interactions of the Royal Chamber of Vienna were changed after the restoration (1779) of the patrician counties (Torontál, Temes and Krassó). Military operations further intensified the demographic-ethnic, cultural and settlement network differences among the micro-regions of the Bánság. The rate of the Serbians reached above 50% in 100 settlements. None of the ethnic groups became dominant in the Bánság (e.g. Serbian 284329 people = 18,0%). This region having a specific development curve, economic structure, inner cohesion, special texture and special structure and this all is reflected as an entity in the sense of the inhabitants or it is not more than the series of attempts to deliberately dissect the united Hungarian state area.

1. A magyarországi szerbek identitásának kialakulása és változása

A 14. század végén meginduló szerb bevándorlás egyházi szempontból is új helyzetet teremtett a történelmi Magyarországon, mert – a románok és a ruszinok után – egy harmadik ortodox nép is megtelepedett a Magyar Királyság területén. A szerb pravoszláv egyház a rigómezei csata után is meg tudta őrizni az önálló szerb állam emlékét. Mindezt elősegítette önálló egyházszervezetének fenntartása és a Nemanjida-uralkodóházból származó szentek kultuszának ápolása (pl. az önálló szerb ortodox egyház megalapítója és első érseke Szent Száva, akinek az ereklyéit nyilvánosan felgyújtották a Belgrád melletti Vračarfennsíkon az 1594-ben kitört szerb bánsági felkelést megtorlandó a törökök, Szent Simeon, Szent Simon stb.). A szerbek sajátos identitását egyrészt az anyagi és a szellemi kultúrájuk számos monumentuma, másrészt a balkáni civilizációs törésvonalak mentén végbemenő véres küzdelmekhez és kegyetlen háborúkhöz alkalmazkodó és ezeket átvevő gondolatviláguk jelzi.

A magyarországi szerbség történelmének sorsfordító esztendeje volt 1690. Buda felszabadítása után a császári seregek Rigómezőig űzték a törököt. Az osztrák hadvezetés is jól tudta, hogy a szerbeket hazájuk felszabadításának ígéretével fokozottan be lehet vonni a hadviselésbe. Arsenije Čarnojević ipeki

(peći) pátriárka fel is szólította a szerbeket a felkelésre. Időközben azonban az un. pfalzi francia-osztrák háború (1688-1697) kitörése miatt a császári sereg visszavonult Belgrádig, ill. a Duna és a Száva vonala mögé. A hadiesemények és a karlócai béke miatt a szerb felkelők sorsa a menekülés lett, s a hagyományos felfogás szerint negyvenezer család kelt át a Dunán és a Száván (pl.1690-ben csak Szentendrén mintegy nyolcezer szerb települt le).

A letelepedést I. Lipót 1690. augusztus 21-ei keltezésű diplomája szentesítette, amely a szerbek kéréseit – részben – privilégiumként rögzítette, így a szabad vallásgyakorlást, a metropolitaválasztást, a pravoszláv naptár használatát. Az uralkodótól kapott egyházi autonómiájuk megerősítette különállásukat, így a karlócai érsekség nemzeti fejlődésük központját képezte a későbbiekben. A kiváltságok egy részét – elsősorban az egyházi jellegűeket – többször (1695 dec. 11.; 1705 márc. 05. stb.) megújították. A történelmi Magyarországon rekedt szerbek – félve a megtorlástól – nem tértek haza korábbi lakóhelyükre, de az óhazára vonatkoztatott uralkodói ígéreteket a szerbek új hazájukra, Magyarországra is érvényesíteni akarták. Már az 1708. évi összejövetelükön kérték, hogy külön területen telepedhessenek le, főpapjaik és nemeseik helyet foglalhassanak az országgyűlés és magisztrátusok ülésein és kérték azt is, hogy a magyar országgyűlés becikkelyezze kiváltságaikat. I. Lipót ígéretei kimondták azt is, hogy „a szerbek saját polgári hatóságaik igazgatása és vezetése alatt maradhatnak, és háborítatlanul élvezhetik a felségüinktől nyert kiváltságokat”¹. Katonai szolgálataikért jelentős kedvezményekben részesültek a szerbek (pl. szabad paraszti jogviszony, mentesültek a tized fizetés terhéől, a Tiszai- és Marosi Határőrvidék közvetlenül a bécsi Haditanács igazgatása alá tartozott, így Magyarországtól független volt stb.).

A bécsi udvar következetes nyomásának a hatására a magyar rendek kénytelenek voltak a szerb kiváltságokkal kapcsolat beleegyezni egy kompromisszumos megoldásba, amely már erőteljesen a modern polgári irányzat nyomait viselte magán. Ennek a gyümölcse az 1790/91. évi országgyűlés X. és XVII. törvénycikke. Az országgyűlés befogadta a szerbeket a magyar politikai nemzet tagjai közé, nem tekintette őket többé „idegen népek”. Ugyanakkor, és ezt a kiváltságokkal kapcsolatban külön ki kell hangsúlyozni, a XXVI. törvénycikkben elismerte a kiváltságoknak mindazon pontjait amelyek „az ország alapokmányával nem állnak ellentétben”. Ilyeneknek tekintették a klérus, az egyház, az alapítványok és az iskoláztatás ügyét – mai szóval elismerték a szerbek egyházi és kulturális autonómiáját – és ebben, ha a száz év utáni körülményekhez alkalmazkodva benne van minden, amit Lipót a szerbeknek az 1690-es évek privilégiumaiban megadott.

A szerb vándorlások és megtelepedés hatására a XVIII. század végére regionális különbségek alakultak ki, s számtalan kisebb-nagyobb repedés keletkezett a szerb etnikai-nemzeti tudaton. Egy és ugyanazt a dolgot, társadalmi jelenséget, bár továbbra is azonosan neveztek meg, mégsem azonos

módon értelmezték, értékelték és tették magukévá. Ez a szakadás egyfelől gyengítette a szerbek teljesen zárt természetű és merev jellegű, minden idegentől elzárkózó gondolkodásmódját, kultúráját és erkölcsi erejét, másfelől kezdeményezőbbé tette az egyes régiókban élő szerbeket a kulturális igény szint kialakításában és a civilizációs értékek befogadásában. A városi gazdag szerb kereskedők és a bánsági szerbek e tekintetben kiemelkedő szerepet játszottak. Jelen tanulmányomban ez utóbbival kívánok részletesebben foglalkozni.

Amint az közismert a dinamikus pesti szerb városi társadalomból került ki az a hat szerb kereskedő, aki személyenkénti 100 forintos adományával 1826. február 16-án megalapította Pesten a Matica Srpska-t, a szerb nemzet szellemi felemelkedésének elősegítésére, szerb írók munkáinak kiadására. Ezt a szerb szellemi és gazdasági elitet a magyar példa követése, a Magyar Tudós Társaság megalapítása és a tudomány művelését elősegítő magyar nyelvújítás eredményei serkentették hasonló tevékenységre és intézményrendszer létrehozására, melynek anyagi alapjait és tárgyi feltételeit hosszú távra Tököly Popović Száva aradi földbirtokos alapítványa (1838) teremtette meg, akit kortársai ezért „a szerbek Széchenyijének” neveztek el. A Tökölyanum néven ismertté vált épületben 12 szálláshely és ösztöndíj segítette a pesti egyetemre beiratkozó, szűkös viszonyok között élő szerb ifjak tanulmányait. Itt talált 1838-tól állandó pesti otthonra (1864-ig) a Matica Srpska is.

2. A bánsági szerbek identitása

A bánsági gazdasági-termelési módból adódó különbségek, a földrajzi-területi tényezők, a közigazgatási-politikai hagyományok, a nagyhatalmak és civilizációk harca és hatása a térségben, amelyet sajátos tartományként igyekeztek kialakítani, az etnikai-nemzetiségi tényezők egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az itt élő etnikumok népességi-területi arányukra hivatkozva történelmi jogukat korán megfogalmazták. Nagyon tanulságos, hogy a bánsági szerbek mind a mai napig miként értelmezik saját múltjukat. A politikai gondolkodásban a bánsági szerbek nem újítottak, s mindig csak egyet akartak: egyesíteni Ó-Szerbiával azokat a területeket, ahová a véletlen hozta őket és ideiglenesen kerültek, ahol befogadták őket, mint menekülteket. Mi több, többé hallani sem akartak arról, hogy befogadták őket. Ahol az utolsó szerb sírhant van, ott van Szerbia határa - mondják a szerbek ma is. Ez abból a politikai filozófiából fakad, amely jellemző a vándorlók gondolkodásmódjára és mindennapi viselkedésére. Tanulságos Miodrag Milin szerb származású temesvári történész munkája, amelyben az olvasható, hogy a szerbek szláv ősei közel másfél évezrede lakták a mai Bánság Duna és Maros közötti részét, illetve a Partium déli területét a Marostól a Fekete-Körösig. Részint beolvadtak az utánuk következő népekbe, részint átköltöztek a Duna túlsó oldalára, ahonnan az ő „Mohácsuk”, Rigómező után kezdtek előbb a magyar királyok, majd az

osztrák császárok engedélyével nyolc hullámban északabbra menekülni. Nagyrészt egy őseik által már hét-nyolc évszázaddal korábban meghódított területre, amely teljesen természetes, hogy ismét szerb élettér. A továbbiakban érdemes megvizsgálni, hogy milyen reális vagy irreális alapokra építkezett az elmúlt háromszáz évben mindez a Bánságban.

2.1. A bánsági szerb igazgatási-politikai tér változásai

A pozsareváci békekötéssel kezdődő korszak egyszerre vetett fel politikai, társadalmi, etnikai-nemzetiségi, nyelvhasználati, gazdasági kérdéseket a Bánságban, s az Udvari Kamara felülről próbálta meg mindezt szabályozni. Minderre lehetőséget adott a Bánság különleges státusza, mely paradox módon egyszerre erősítette az ott élő nemzetiségek „látszat függetlenségét” a Magyar Koronától és Béctől. A szervezett telepítésekkel kialakított etnikai-nemzetiségi mozaikok, illetve a közigazgatási széttagoltság (pl. kikindai szabad kerület, román, illír és német határörvidékek stb.) pedig azt az illúziót táplálták, hogy ezek a Bécs által is támogatott – és a magyarok által elutasított – területi autonómia alapelemei lehetnek (*1. térkép*). A bánsági szerbek kapcsolódva a Magyarországon élő szerbekhez az 1790. aug. 21.-én Temesváron kezdődő kongresszuson a kiváltságok megerősítésén kívül területi autonómiát is követeltek a maguk számára a Bánság területén és külön szerb udvari hivatal felállítását az udvari kancellária és a cseh kancellária mintájára.

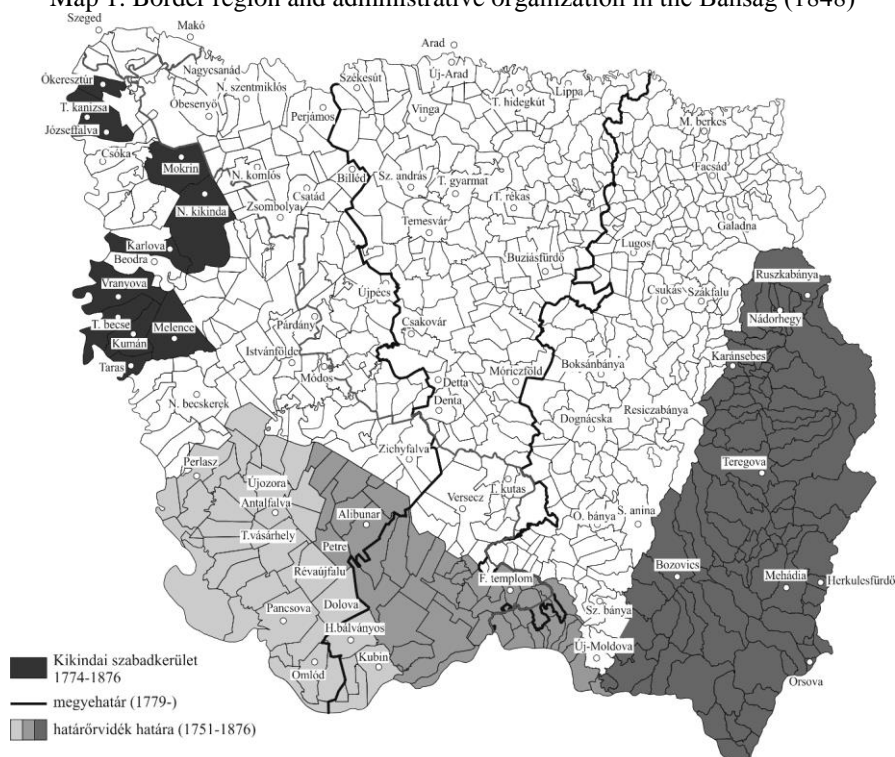
A 19. század első felében a 18. századi vélt és valós egyházi-nemzeti előjogokra és ígéretekre épült fel a Szerb Vajdaság gondolatában testet öltő területi különállás követelése, amelyet a születőben lévő modern szerb nemzeti mozgalom vezérkara is magáévá tett. A szerb szakirodalomban, napjainkig megtalálhatók e gondolatok. Mirko Mitrović (2011) szerint például a nagy-kikindai szabad kerület, a szerb nép privilégiumának egyik formáját testesítette meg 1774-1817 között, sőt mindez 1876-ig nyomon követhető, s a Bánsági Határörvidéken élő szerbek gondolatvilágát is jellemezte. A bánsági szerbek csonka társadalmából hiányzott a nemesi réteg, csoportjaik irányítása így elsősorban ortodox papságukhoz és – a Határörvidék következtében – a szerb katonai vezetőkhez köthető. Nem elhanyagolható szempontot jelentettek a szerbek által lakott határörvidékek is, ahol úgy értelmezték, hogy e régiók a szerb „szabadság iskolái” és bástyái.

Az 1848/49. évi polgári forradalom és szabadságharc egyszerre vetette fel a nemzeti függetlenségi és a nemzetiségi kérdést (pl. nemzeti gyűlések, területi autonómia stb.), ahol az önálló Magyarországnak a két kérdést nem tudta konfliktusok nélkül kezelni és megoldani. Az 1848/49-es szerb-magyar ellentétek és véres harcok is ebből a feszültségből adódtak, miután a szerbek Karlócán 1848. május 13-án kikiáltották a Szerb Vajdaságot és annak élére szerb vajdát választottak. A szabadságharc bukása után berendezkedő

abszolutizmus tudatosan széttagolta az országot és a Bánság struktúráját. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság kialakítása (1849) a korabeli megközelítésben etnikai-területi egységként jelent meg, mely közvetlenül kapcsolódott a bécsi kormányhoz, s ismét osztrák igazgatás alatt álló tartomány vált. Mindez a magyar politikai és gazdasági tér továbbra is fennálló széttagoltságát erősítette, melyhez a kötelező nyelvhasználat (a hivatalos nyelv a „német és az illír”, a gyakorlatban a német) csak újabb lökést adott.

1. térkép. A Bánsági-Határőrvidék és a kikindai szabadkerület (1848)

Map 1. Border region and administrative organization in the Banság (1848)

Forrás: saját szerkesztés

2.2. A bánsági szerb etnikai-nemzetiségi tér

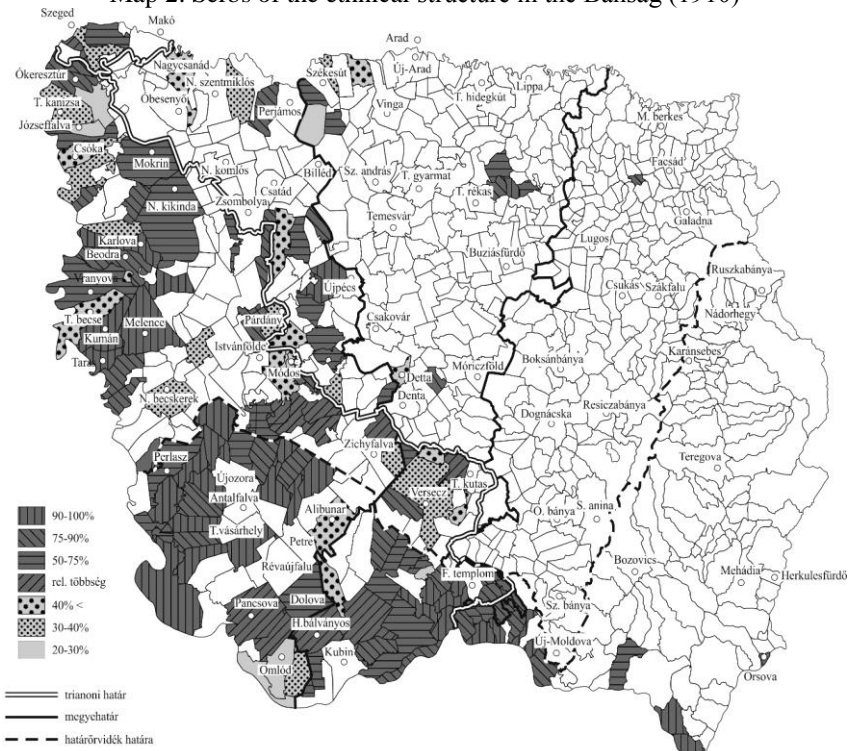
A Bánságba a szerbek és a románok spontán migrációja az egész török uralom alatt (1552-1716) szabadon folyhatott, mely folyamat a pozsareváci béke megkötése után felgyorsult. A szerbek 1741 után Szeged környékéről és a Maros vidékéről a Dél-Bánságba húzódtak le, illetőleg 1751-ben a Tiszai Határőrvidék felosztása miatt telepedtek át Nagyikinda környékére. A XVIII. századi telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi

Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (többségek, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva, melybe a szerbek is beintegrálódtak. Jelentősebb – etnikai földrajzi – változások csak az 1751. évi igazgatási változások alkalmával következtek be. Ez esetben a szerbek egy része (egyres források szerint 30 ezren) Tököli és Horváth kapitányok vezérlete alatt Oroszországba költözött, ahol Kievtől Ocsakováig két kormányzósági kerületben telepedtek le, de azért a szerbek nagy része a Bánságban maradt.

Számukra a későbbi Kikindai-szabadkerületben (Mokrin, Kikinda, Beodra, Melencze, Ókeresztúr, Tiszatarros, Karlova, Józseffalva stb.), illetve a később beköltözőknek Törökkanizsa és Törökbecse vidékén tartottak fenn alkalmas területeket. Az egész területet 1753-ban 6 századra osztották fel, majd 1768-74 között délebbre telepítették őket, illetve kettéosztották a Dunai Határőrvidéket (német-szerb, román). A német-szerb Határőrvidék egy részén (Pancsova, Botos, Torontáludvar stb.) szerbek, másik részén német (pl. Pancsova, Omlód, Kubin stb.) katonák telepedhettek le. A Kikindai-szabadkerületből, amely 1774-től kiváltságokat kapott (területe 20 mérföld²), 1775-78 között mintegy 460 család vándorolt délre a Dunai Határőrvidék (1768-tól szervezték) területére. A katonai Határőrvidékre kivándorolt szerbek helyére az egykori Maros-menti Határőrvidék szerb lakói települtek át. A betelepülők pontos számát nem tudjuk, de Francesco Grisellini adatai szerint 1775-ben a Bánság lakóinak 24,5%-a (78780 fő) már szerb volt. A XVIII. század végére az egy-egy etnikum dominanciájával (szerb, román, német, magyar stb.) jellemezhető mikrorégiók és települések jellemezték a Bánságot, mely valószínűleg a spontán migrációval érkezettek befolyásolhatta, azonban ezek letelepülését is meghatározta a bécsi Udvar, olykor kényszer áttelepítéseket alkalmazva.

A II. József féle népszámlálástól az első hivatalos népszámlálásig (1870) eltelt mintegy 80 év a Bánság népesedésében továbbra is dinamikus szakaszt jelentett. Ez idő alatt a népesség mintegy a duplájára emelkedett (1870 = 1335989 fő), ami elmaradt az Alföld népességének két és félszeres gyarapodásától, de magasabb volt, mint az országos átlag (87%). E növekedésben jelentős szerepet játszottak a betelepítések és a spontán migráció. 1840-ben a Bánság népességszáma már meghaladta az egy millió főt (1082550 fő), melyből 18,7% (202210 fő) vallotta szerbnek magát². A bánsági szerbek homogén etnikai szigetet alkottak a kikindai szabad kerületben és a hozzá északról (pl. Deszk, Szőreg, Gyála stb.) és délről (pl. Szerb-Elemér, Szerb-Aradác stb.) kapcsolódó Tisza menti településeken. Spontán migrációjuk eredménye, hogy délen az összlakosság több mint 2/3-át, északon alig több mint felét alkották. Konkrét települési szintű etnikai-nemzetiségi tér megrajzolására, azonban csak a modern népszámlálások (1870-től) adatai nyújtanak lehetőséget. Tanulmányomban az 1910. évi népszámlálás eredményei alapján kirajzolódó bánsági szerb etnikai-nemzetiségi teret mutatom be (2. térkép).

2. térkép. A bánásgi szerbek etnikai térszerkezete (1910)
 Map 2. Serbs of the ethnical structure in the Bánág (1910)

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

Az adott időkeresztmetszetre (1910) vonatkozó tényfeltárás olyan folyamatleírás része, amelynek segítségével reális szerb etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg. Az elemzés mélysége (települési szint), széles spektruma és vizsgálati módszere (többségi és kisebbségi lét térképi megjelenítése) lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a komplexitásra.

A szerbek a Bánág lakosságának mindössze 18%-át (284329 fő) alkották és a bánásgi települések 64,6%-án (517 település) megtalálhatóak voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 70,3%-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1%) és a törökbecsei (32938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagyikindán (14148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagyikindai (15351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3%) alkottak. Krassó-Szörény vármegyében a bánásgi szerbek mindössze 5,2%-a (14674 fő) élt, itt

három járás (új moldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk (*Kókai S. 2010*).

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva (2. térkép) megállapíthatjuk, hogy a Bánság 36 településén emelkedett arányuk 90% fölé (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánsági szerbek 26,9%-a (76443 fő) élt. A szerbek aránya 30 bánsági településen (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), 75-90% között változott és itt élt a 20,4%-uk (57982 fő). Huszonhat bánsági településen (pl. Nagyszentpéter 71,4%, Ivánd 70%, Padé 61,2%, Gád 53,7%, Deszk 51,8% stb.) arányuk 50-75% között volt (47953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén (pl. Nagygáj 49,7%, Bóka 47%, Beodra 49,7%, Újszentiván 40,6% stb.) és Temes vármegye két településén (Deliblát 47,4%, Nagyszered 46,2%) alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19292 fő) élt. A Bánság 33 településén 20-50% közötti volt a szerbek aránya, de már kisebbségben éltek (2. térkép). E települések kilenc kivételével (pl. Kevevára 30%, Főnlak 28,1%, Almád 28,4% stb.) Torontál vármegyében helyezkedtek el (pl. Alibunár 25,9%, Bocsár 30%, Bégászentgyörgy 36,7%, Kanak 35%, Horvátklári 34,7%, Nagykőcse 24,2%, Módos 28,9% stb.).

A bánsági települések 48%-án (384 db) a szerbek aránya nem érte el a 20%-ot. E települések 37,8%-a (142 település) Krassó-Szörény vármegyében volt, melyek közül 119 településen a szerb lakosság aránya 1%-nál alacsonyabb. Temes vármegye 130 településén volt 20% alatti a szerbek aránya, úgy, hogy 93 településen arányuk 1% alatt maradt. Torontál vármegyében 112 településen élt 20%-os aránynál kisebb szerb közösség, melyből 66 településen 1% alatti értékekkel szerepeltek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánsági településen éltek többségben, ahol a bánsági szerbek több mint hetven százaléka élt (201670 fő = 70,9%) és 20% feletti arányban is csak további 33 településen. A szerbek 100 fő alatti népcsoportot 357 településen alkottak, ebből 10 főnél kevesebb szerb élt 229 db településen. A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem, a szerbek 29,1%-a (82659 fő), míg például a magyarok 38,4%-a (92994 fő) élt kisebbségben saját településén.

2.3. A bánsági szerb vallási tér

A különböző etnikumok közötti akkulturáció mértékét és irányát meghatározta a Bánságba való érkezés ideje, a befogadó országhoz/etnikumhoz való viszony, a gazdasági élet, a kisebbségi politika, és főleg a vallás. Történetileg a legrégebbi gyökerei a román-szerb és a bolgár-német-magyar vallási együttélésnek vannak³. A szerb vallási kiváltságokkal kapcsolatos törvényekben kimondták, hogy a karlócai metropolita „csak az egyházi

kérdésekben főpapja az illír nemzetnek, de egyáltalában nem feje a világi ügyekben”. Szabályozták a szerb kongresszusok, a metropolita és a püspökök kinevezésének rendjét, az egyházi bíraskodást, a papnevelést, a szerb iskolák és tanítóképzők működését – azaz megalkották azokat a kereteket, amelyekben a szerb vallási, iskolai és művelődési autonómia kifejlődhetett a Habsburg birodalomban. A politikai életben, a közéletben, az egyházi életben és a mindennapi gondolkodás szintjén azonban nem történt döntő áttörés és változás.

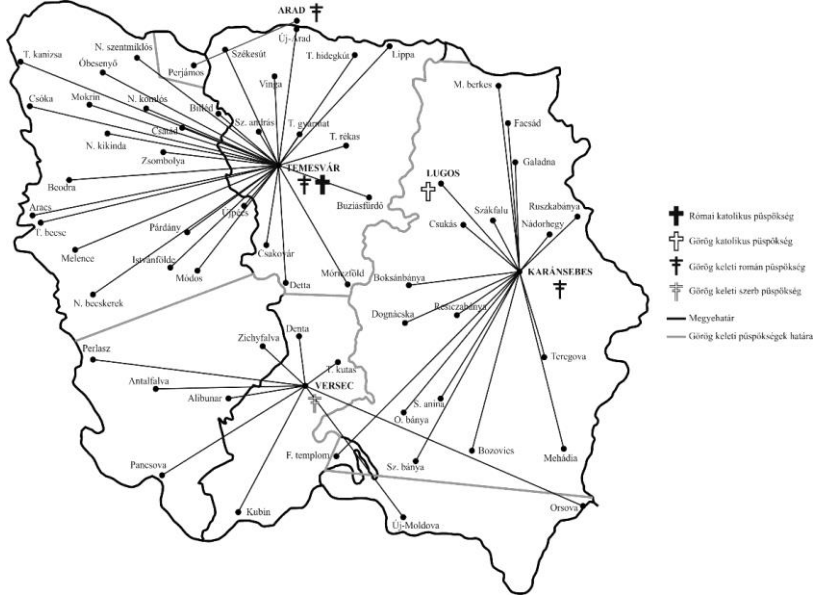
Az interkulturalizmushoz kapcsolódó akkulturációs folyamat elsősorban az anyagi kultúrát, a valláshoz kötődő ünnepeket és szokásokat, a táncot és a zenét érintette. Az anyagi kultúra változásában nagy szerepet játszottak a természeti viszonyok mellett a telepésekre vonatkozó előírások is. Az itt élő szerbek templomain, parókiáin, iskoláin és más középületein az európai hatás érezhető, látható és kivehető, a kor igényeinek megfelelő stílusban épültek, s többé nem követték a több száz éves tradíciót. A templomokban azonban továbbra is merev bizánci díszítés és liturgia uralkodott. A miséket „templomi ószláv” nyelven tartották. Az egyház erkölcsi tanítása, ha nem is kimondottan idegengyűlölő, de az idegenekkel szemben elzárkózó volt. A szerb templomok Magyarország késő középkori egyházi építészetének egy olyan sajátos színterét képezik, ahol a nyugati egyházi művészetben kialakult műformák és ornamentális sémák szolgálnak egy ortodox egyház eszméinek a közvetítésére.

Néhány évtized folyamán az alaprajz is a bizánci liturgiának megfelelően átszerveződött. A XVIII. század végére létrejött egy sajátos templomtípus, mely a nyugati építészeti keretek között keleti rítusú templomokat rejtett. A templombelsőben napjainkig a keleti keresztény szakrális terek díszítésvilága jelentkezik. A szerb nép lelkületének jobb megértése érdekében napjainkig felkereshetőek a dél-bánsági szerbség legszentebb zarándokhelyei, a Klisszura három szerb alapítású kolostora (Kusics, Básiáson stb.). A hajdan virágzó, kikötővel, vasúti csomóponttal, vámközponttal rendelkező Básiásnak ma csak talán félszáz lakója van.

A szerbek a Bánságban jól körülhatárolható, önálló nemzeti egyház-szervezettel rendelkező (3. térkép) befolyásos társadalmi csoportot alkottak. Azaz vallási autonómiájuk is biztosítva volt és az államegyházi keretbe semmiképpen sem volt szűkebb körű, mint a katolikus vagy a protestáns vallásoké. A nagyvárosi szerbek általában egy tömbben laktak, s többnyire hagyományos foglalkozást űztek (pl. tímárkodás, rézművesség, szőlőtermelés stb.). Viszonylag nagy számban léptek hivatalnoki pályára a bánsági kormánysszervek, a városi magisztrátus és az egyház szolgálatában. Fontos megvizsgálni a bánsági szerb ortodox egyház templomaihoz kapcsolódó ortodox közösségek területi elhelyezkedését is (4. térkép). Mindössze tíz olyan település volt, ahol ötezernél több szerb élt (itt élt a bánsági szerbek 27,9 %-a=79461 fő), melyből a legnépesebb (14148fő) szerb ortodox közösség Nagykikindán volt.

3. térkép. A Bánság egyházigazgatási központjai (1848)

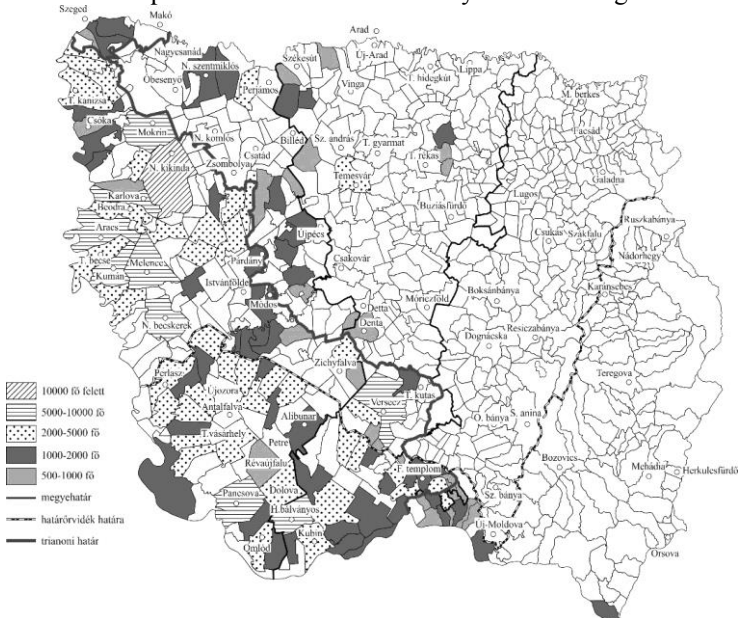
Map 3. Church administration center of the Bánság (1848)

Forrás: Kókai S. 2010.

4. térkép. A Bánság szerb ortodox közösségei

Map 4. Serbs orthodox community of the Bánság

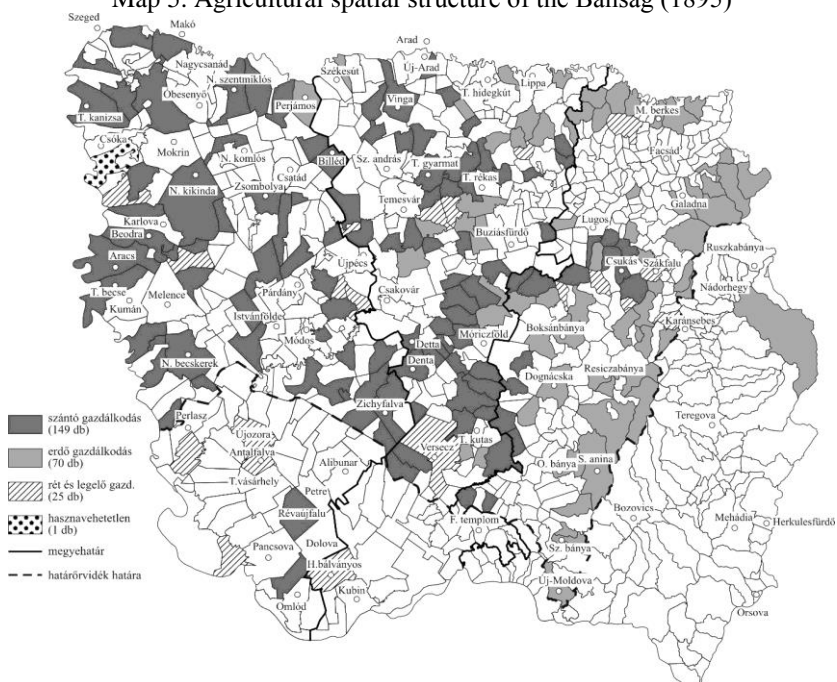
Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

2.4. A bánsági szerb gazdasági tér

Az egyes gazdálkodási formákat a felszín makro- és mikroreliefjéhez igazodva alakították ki, összhangban a környezeti adottságok biztosította lehetőségekkel. A magyarok, szerbek, németek, románok, bolgárok, krasovánok és még néhány szórvány etnikum szállásterületei mozaikszerűen összeértek. A Bánság területén a szerbség és a románság gazdaságilag nem, számbelileg viszont együttesen többséget alkotott. A földművesek és a papság mellett a bánsági szerbek gazdag kereskedőréteggel is rendelkeztek, amely később (az egyházi intézményekkel és alapítványokkal együtt) komoly anyagi bázist volt képes megteremteni a szerb szellemi életnek és politikának. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában⁴. A Bánság a tekintetben is sajátos helyzetben volt, hogy 1780-ig az itt élőknek nem volt önálló földbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földbirtokos - délszláv/román/német földműves ellentét sem alakulhatott ki, mely állapot a határörvidéken (5. térkép) tartósan fennmaradt a XX. század elejéig.

5. térkép. A bánsági nagybirtokok (1000 hold felett) elhelyezkedése és domináns tájhasználat

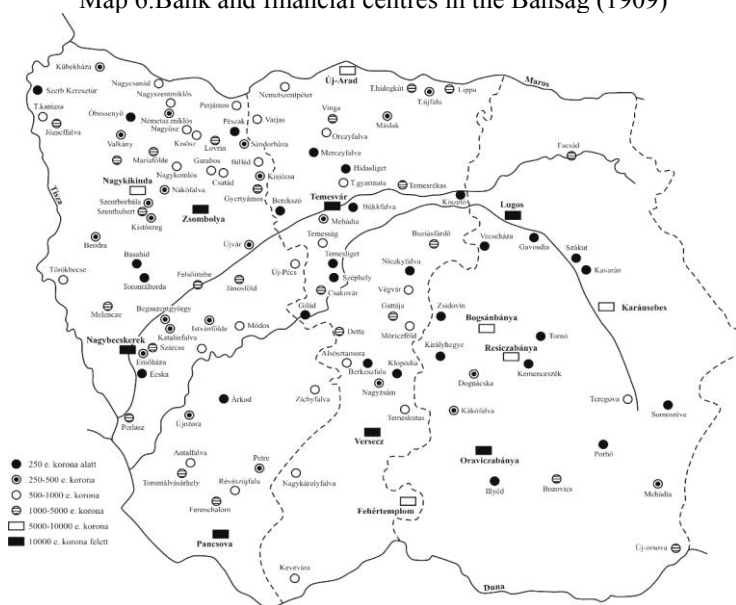
Map 5. Agricultural spatial structure of the Bánság (1895)

Forrás: A Magyar Kor. Országainak mezőgazdasági statisztikája (1895) alapján saját szerk.

A bánáti sváb családból származó, de magyar íróvá lett Herczeg Ferenc írja Emlékezéseiben: „Akkoriban azt tartották a Délvidéken, hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarrá kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni.”. A bánáti szerbek gazdasági helyzete, privilégiumaiktól függetlenül is, kiváltságos volt. Dél-Magyarország legtermékenyebb vidékein laktak és szinte teljesen autonóm életet éltek a határvidékek, a kiváltságos kerületek, a szabad királyi városok keretében. Polgári és kereskedő rétegük a leggazdagabbak közé tartozott. A 18. század első felétől majdnem a század végéig a magyarországi szerbek bonyolították le az ország külkereskedelmének több mint a felét! „A szerbek ezen időben – írja Polit Mihály emlékirataiban – különösen a városokban meggazdagodtak és kiváló helyzetük volt a többi nemzetiségiek között összevásárolták a környékbeli tanyákat; az iparosok aranyidőket éltek, csak Újvidéken volt tíz szerb céhegyesületük, egyiknek a zászlója 16.000 forintba került”²⁵.

6. térkép. A Bánág bank- és pénzügyi központjai (1909)
Map 6. Bank and financial centres in the Bánág (1909)

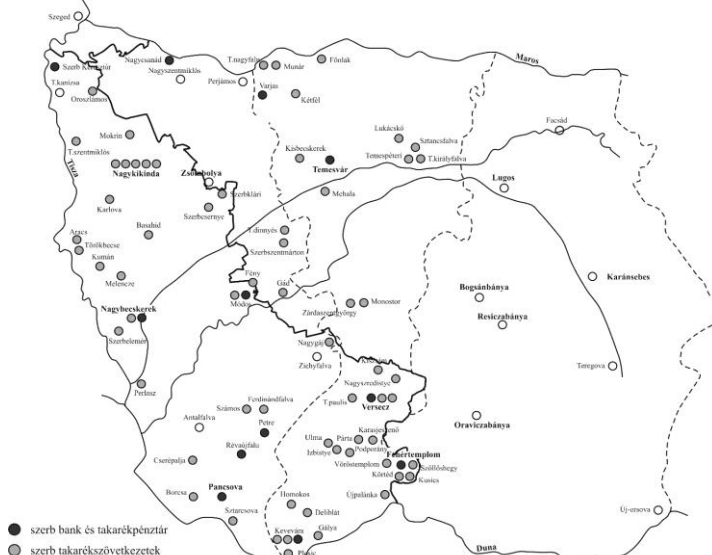
Forrás: Varga Gy. (1913) adatai alapján, saját szerkesztés

A szerbek által lakott egykori határvidéki régiókban még a perifériákra jellemző fejlődési tendenciák érvényesültek. A határok gátolták a növekedési pólusok, így Kevevára és Pancsova fejlődését is. Azonban a bank- és pénzügyi élet fejlődése a modern (tőkés) gazdaság és társadalom egyik legfontosabb „lázmérője” alapján vázolható a bánáti szerbek gazdasági szerepe. A takarékpénztárak vagyona és tőkeereje, a folyósított kölcsönök nagysága a

pénzintézetek kapcsolatai és ügyfelei egyaránt lehetővé tették és megalapozták a kiegyezés után robbanásszerűen meginduló gazdasági fejlődést (6-7. térkép).

7. térkép. Szerb bankok, takarékpénztárak és takarékszövetkezetek a Bánságban (1909)

Map 7. Serbs bank and financial centres in the Bánság (1909)

Forrás: Varga Gy. (1913) adatai alapján, saját szerkesztés

Olyan erős anyagi és szellemi tőkével rendelkeztek, amellyel már a 18. század közepétől messze felülmúlták a szerbiai szerbeket. Bizonyos, hogy e kiváltságos helyzetük forrása elsősorban a Magyarországra telepedett szerb nép életereje, mozgékonyasága, élelmessége, áldozatkészsége, erőteljes nemzeti érzése, szabadságszeretete, a nemzeti összetartozás erőteljes öntudata volt. Azonban mindennek jogi keretét és realizálhatóságát mégiscsak a szerb privilégiumok biztosították, mégpedig nem akárhol, hanem a magyar állam előbb feudális, később pedig polgári jogrendjében.

3. Összegzés

A történelmi Magyarországon és a Bánságban a szerbek esete tipikusan szemlélteti, hogy az ideiglenes jelenlétből való átmenet a folyamatos tartózkodásba, hogyan változtatta meg az előző köztudatot és alakította ki az új különállósági, gyakran követelődő politikai köztudatot és akaratot, amely alapot nyújtott később (akár napjainkig) ahhoz, hogy a végsőkéig ragaszkodjon

előjogaihoz abban a régióban, amelyet magáénak vallott és követelt. A dinasztikus-monarchisztikus alapon szerzett történelmi jogok, előjogok megtartásának a gyakorlata a múltban létrejött a régióban (Szerb Vajdaság és Temesi Bánság), azonban úgy tűnik, hogy túlélte az elmúlt évszázadokat. Valeriu Leu tanulmányában⁶ azt állítja, hogy a Bánságról négyfajta történelemszemlélet van forgalomban. A románok a latinitást és a kontinuitást hangsúlyozzák, a németek a civilizátor szerepre helyezik a hangsúlyt, a magyarok erősen igyekeznek legitimizálni a magyar állam politikáját, amely szerinte „többször is bekebelezte a Bánságot”, a szerbek pedig identitásuk igazolását keresik.

Jegyzetek

1. Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története. Bp., é. n., Bereményi Kiadó, p. 29.
2. Das Deutschtum des Banats und seine Entwicklung bis 1918
3. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged. p. 369.
4. Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
5. Pap Tibor: Regionalizáció/-izmus és/vagy kisebbségi intézményrendszer a területi és a társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó kihívások kezelésére. Virtuális intézet Közép-Európa kutatására közleményei. II. évfolyam (2010) 2-3. szám No 3-4.
6. Delphine Bechtel – Xavier Galmiche 2008. Valeriu Leu: Le Banat impérial, Le Banat: un Eldorado aux confins (textes réunis par Adriana Babeți), Université de Paris – Sorbonne

Felhasznált irodalom

- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Das Deutschtum des Banats und seine Entwicklung bis 1918.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Hegedűs Antal: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
- Marjanucz L. (2007): A Temesi Bánság birtokviszonyai a XVIII. század végén. In: Európai kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 545-550.
- Miodrag Milin (2006): Menekültekből őslakosok. Európai utas.
- Szilágyi A.: Kolostorok földjén. Erdélyi Riport. IV. évf. 50-51. szám.
- Varga Gy. (1913): Magyarország hitelintézeti statisztikája 1894-1909. Budapest. In: Hivatalos Statisztikai Közl. pp. 1-399.

Néptöredékek és etnikumok a Bánságban (1718-2002)

Ethnic fractions and Ethnicity in the Banat (1718-2002)

Abstract

The need and practice of identifying with the current state-forming nation varied to a small extent in the small nationalities of Banat. Despite the tendencies of homogenization, the storms of history and the migrations of recent decades, there is also a kind of Banat self-consciousness and regional identity among ethnic peoples, whose self-definition emphasizes tolerance and cultural diversity. The multilingualism of the region could even be called the common cultural heritage of each of its inhabitants. At the time of the 1910 census, 5.2% of the population of Banat belonged to fractional peoples. Of these, 1.5% (23,631 people) are Jewish, 1.4% (22,131 people) are Slovak, 0.8% are Bulgarian (12,500 people), 0.4% (7,210 people) are Krasovans, 0.5% (8100 people) were Czech, 0.3% (4872 people) were Croatian and 0.15% (2392 people) were Ruthenian. In 2002, only 6.75% (72,763 people) of the total population of the Romanian-Banat (10,77690 people) belonged to the surveyed population fragments, while 5.63% (33,823 people) of the total population of the Serbian-Banat (6,00010 people).

1. Bevezetés

A Bánság az a történeti, politikai, gazdasági és kultúrföldrajzi régió, melynek XVIII-XX. századi fejlődési sajátosságai számos olyan földrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel, melyek tudományos feldolgozása nem tisztázott megnyugtató módon, *komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig még a kezdeteknél tart.* A Bánság, mint puffer zóna közismert sajátosságokkal rendelkezett, azonban kevesebb figyelem irányult a régió belső etnikai-demográfiai jegyeinek mélyebb (pl. népességszám változás okai, etnikai összetétel sajátosságai, kultúrák egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására. E dolgozatban azokkal a néptöredékekkel foglalkozom, akik az *elmúlt háromszáz évben* a Bánság területére sodródtak, és tartósan megtelepülve ma is ott élik mindennapjaikat. Áttekintésemben a statisztikai adatbázis mellett figyelembe vettem a folyamatok háttérében meghúzódó néprajzi, életföldrajzi, néptörténeti tényeket csakúgy, mint a nyelvi, a politikai, a felekezeti, az igazgatási hatásokat és a korábbi vagy újabb etnikai különállás jellegét. A Bánság etnikai kisebbségei és *gazdag kulturális örökségük* viszonylag ismeretlen mind a magyar, mind a nemzetközi szakmai körökben. A kisszámú, Bánságról szóló források gyakran csak egyetlen

etnikai-nemzeti csoport bemutatásával foglalkoznak. A *bánsági etnikai mozaik* holisztikus leírásával nem igen találkozhatunk. Sőt, néha egymással szembeállítva ábrázolják a bánsági nemzetiségeket. A *minden kisebbség szempontjából szórványvidéknek tekinthető Bánság* sajnálatos módon nem kedvelt területe az alapvetően „nemzeti” jellegű kutatásoknak sem.

2. Közös jellemzők

Az európai három fő nyelvcsalád (germán, latin, szláv) a Bánságban található egymással és a magyarság, mint a negyedik európai nyelvcsalád tagja sorakozik a többi mellé. Ilyen értelemben a Bánság az *etnikai-nyelvi tarkaság egyedülálló területe* – alapvonásai a XVIII. század második felére alakultak ki –, mely a *Bánság egyik igazi ékessége*. A sokszínűséghez természetesen szervesen hozzátartoztak a kisebb, rendszerint szórványban élő népcsoportok is. A határokkal szétszabdalt Bánság ma is a Kárpát-medence legtarkább nemzetiségi tája.

Az etnikai kisebbségek népi kultúrája és nyelvjárása nemcsak az egykori anyanemzetekhez képest őrzött meg *sok archaizmust*, de az egyes, egymással hagyományosan nem házasodó falvak kultúrája is különböző. Például a mai Bulgária számára is *egzotikumnak számít* a paultyán nyelvet beszélő bánsági bolgár kisebbség. Szinte az egyetlen bolgár diaszpóra, amely nyelvében megőrizte elvándorlásakor beszélt tájszólását, az ősi bolgár nyelv sok elemét. A bánsági bolgárok évszázadokon keresztül nemcsak hogy megőrizték, hanem irodalmi nyelvvé is fejlesztették azt az ősi bolgár nyelvet, amelyet még Bulgáriában beszéltek. A krasovánok a mai napig mondhatni érintetlenül őrizték meg horvát jellegüket. A bánsági csehek és a sokácok nyelvi-kulturális különállása és különválása is közismert. E közösségek élő *kulturális hidat* jelentettek különböző, olykor nem is közeli vidékek között. Úgy tartjuk számon a bánsági zenét is, mint a leginkább élő hagyományt, ennek megfelelően ma is mindenhová szívesen hívnak bánsági zenészeket. A bánsági népzene a legismertebb, az ugyanolyan izgalmas, egyéb lokális hagyományok rovására is. A Bánság azért is érdekes, mert itt az egyes etnikumokhoz kapcsolható zenei határok is elmosódnak.

A kiegyezés után mindegyik bánsági kis nemzetiségnek létrejöttek a *saját kulturális szervezetei* és sajtói (pl. bánsági bolgár kalendárium 1869-től, kétnyelvű Vinga Néplap 1884-től stb.), jó értelemben vett pragmatizmus vált uralkodóvá, amely nem tagadta a kultúra fontosságát, de a helyzetnek megfelelően nem következett be mindent átfogó eszményítése. A Bánságba került néptörödékek *műveltségi állapota* meghaladta a bánsági átlagot. A bolgároknak például a XIX. század első felében Vinga, Óbesenyő és Denta mellett Módoson (1820-tól), Kanakon és Écskán (1825-től), valamint Erzsébetlakon (1842-től) és Sándoregyháza (1867-től) is voltak anyanyelvi iskoláik (*Kalapis Z. 2008*). Az etnikai-nyelvi közösségek növekvő száma ugyan-akkor iskolák, temetkezési és jótékonyági egyesületek létrehozását is szükségessé tette.

A népi kultúra és hagyományok megőrzésének lehetőségét erősítette a szűkebb környezetüktől eltérő *vallási elkülönülés*. A krasován falvakba napjainkig a római katolikus mellé nem épült más felekezet számára templom, nem krasován lakosságuk számaránya ma sem haladja meg az 5-6%-ot. Óbesenyőn, annak ellenére, hogy nagyon sokáig szinte egyetlen ortodoxvallású sem élt, a román görögkeleti egyház nyomására mégis megépült a templom, ahová leginkább az utóbbi években betelepült ukránok járnak. Az ottani románoknak köszönhető az építményt, anyagi rásegítéssel fenntartás nélkül vallották ortodoxnak magukat. A bánági *csehek* (A szenthelyenai huszitákon kívül – akik idővel a baptista vallásra tértek át – valamennyi bánági cseh római katolikus vallású), *szlovákok* (római katolikus és evangélikus), *bolgárok* (római katolikus), *franciák* (római katolikus) és *ruszinok* (görög katolikus) ma is sajátos vallási szigeteket alkotnak. A római katolikus egyház ma is fontos összetartója a magyar, német, bolgár, krasován kisebbségeknek. Az egyház igyekszik a hívők igényei szerint használni a Bánágban beszélt nyelveket, nincs határozott etnikus jellege, pragmatikus többnyelvűségi ideológiát képvisel.

A bánági néptörödékek *gazdasági szerepe jelentősebb* volt, mint ami számarányukból következne. Uthalhatok a bánági zsidóknak a XX. század első évtizedeiben, főleg a nagyvárosok iparában, kulturális és társadalmi életében játszott szerepére is. Híressé vált a csehek hagyományosan fejlett tejgazdálkodása, az örmények kereskedelmi szerepe, a bolgárok kertgazdálkodása. A vingai bolgárok életét az általános jómód jellemezte. Saját hitelintézetük is volt, Arad városának 200 ezer forintos kölcsönt adtak, mely elegendő volt a megyeszékhelyet Új-Araddal összekötő híd felépítésére. A vingaiak ércbányászattal és iparúzással foglalkoztak, aranyművesek, ötvösök, kereskedők és kovácsmesterek nemzedékei kerültek ki közülük.

Rendkívüli karriert futottak be egyes etnikai néptörödékek szülőttei. A bolgárok közül kiemelkedett Sina György, aki Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben érkezett Bécsbe, ott bankot, nagykereskedést nyitott mindenféle áruval: mint bankár-vállalkozó Rotschild Salamonnal és Wodianer Sámuellel együtt a Széchenyi-lánchíd építésének fő hitelezője lett. 1818-ban bárói, 1832-ben grófi címet kapott. A bánági rabbik közül kiemelkedő szerepet Chorin Áron játszott 1789 és 1844 közötti aradi, a liturgia modernizálása és magyarosítása érdekében tett ténykedésével. Nákó Kristóf fia, Sándor (1785–1848) grófi címet kapott és az arisztokrata származású Festetich Teréziát vette feleségül. Jókai Mór róla írta A cigánybáró című regényét, amely Strauss azonos című operettjének alapjául szolgált.

Az ún. „etnobiznisz” ma is jól működik a bánági kisebbségek körében. Kisebbségi törvény híján, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselőit szabályozó törvény pontatlansága miatt gombamód szaporodnak Romániában az olyan kisebbségi szervezetek is, amelyek parlamenti képviselőkhöz szeretnének jutni. A legtöbb szervezet háttérben valamelyik ismert,

bejegyzett párt áll, mivel így nagyobb az esélyük legalább egy képviselő bejuttatására, ugyanakkor élvezhetik a kisebbségi szervezeteknek kijáró jogokat.

A Bánság néptöredékeit a folyamatos asszimiláció mellett döntően az interkulturalizmus jellemezte. A császári Bánság idején a közigazgatás nyelve kizárólagosan a német volt. Ekkor (1771-ben) jelent meg az első német nyelvű újság, a *Temeswarer Nachrichten*, majd 1848-ig még 14 német és egy francia újság. Az örmény családok 1848-ig többé-kevésbé zárt közösséget alkottak. Tagjai egymás között házasodtak, ragaszkodtak vallásukhoz és hagyományaikhoz, gyermekeiket előszeretettel az örményeknél szokásos bibliai nevekre keresztelték, azaz őrizték eredettudatukat. A dualizmuskor bánsági társadalmán belül többnyelvű, részben és valamennyire lebegő etnikai identitású csoportok alakultak ki. A kulturális vagy akár a nyelvi asszimiláció körükben is elválasztandó az etnikai identitástudattól. A XIX. század végén e néptöredékek társadalmának az iskolázási, házassági és egyesületi téren követett viselkedésmódjára az igencsak meggyőző „szituatív etnicitás” kifejezés használható (R. Brubaker 2005). Valószínűsíthető, hogy ez az oszcilláló identitástudat (V. Neumann 2006) nem csak a bánsági zsidóságot jellemezte. Azaz a bánsági néptöredékeket döntően nem a történetírás által megjelenített „asszimiláció-magyarosítás-magyarosodás” modell jellemezte. A XX. század elejéig anyanyelvi, majd egy rövid ideig magyar nyelvű iskoláik voltak.

Mivel a régió lakosságának minden etnikai csoportja saját nemzeti mozgalma központjától (Budapesttől, Bukaresttől vagy akár Belgrádtól) távol élt a kizárólagosságra törekvő áramlatok egyike sem tudott átütő erővel hatni. A más-más felekezetű etnikumok (svábok, magyarok, románok, szerbek, bolgárok, csehek, szlovákok) párhuzamos és egyidejű jelenléte egy olyan toleráns polgári szellemet generált, amely a bármely oldalról jövő *nacionalista túlzásokat képes volt kordában tartani és kezelni.* Ez az interkulturális modell persze a két világháború, sőt még 1989 előtt is jobban működött, mint jelenleg, még így is maradt azonban belőle annyi, hogy építeni lehet rá az európai integrálódás során. A Bánság ma is egy közbeeső világ, amelynek múltból hozott kulturális értékei révén nagy lehetőségei vannak a jövőt illetően.

3. Az első telepítési hullám (1718-1817)

A töröktől visszafoglalt Temesközt III. Károly nem csatolta vissza Magyarországhoz. A Temesi Bánság létrehozása az uralkodó azon szándékait szolgálta elsődlegesen, hogy szétagolja Magyarországot, és gyengítse a vármegyékhez kötődő magyar rendek erejét, azaz (hét évvel a Rákóczi-szabadságharc után) *kifejezetten politikai okok játszottak meghatározó szerepet.* Ezzel magyarázható, hogy például „rebellis” magyarok hosszú ideig hivatalosan nem települhettek be a Bánságba. A *vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek:* nem titkoltan *katolikus német régiót* kívántak itt kialakítani. Az

olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. A Bánság területén ekkor *a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg a 2-3 fő/km²-t*, így a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya gyakorlatilag lehetetlenné tette.

A munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. Az államilag támogatott *telepítési akciók és a spontán migráció* eredményeként új falvak, községek keletkeztek, jelentek meg a tájegység térképén. A gazdasági szükségszerűség által is vezérelt benépesítés eredményeként az etnikai tarkaság iskolapéldája jött létre, hiszen *nincs a Kárpát-medencének, de talán egész Európának még egy olyan régiója, ahol tizenhat jelentősebb etnikai csoport élt egymás mellett.*

A spontán betelepülés eredményeként 1718-ban Szomolnokról bányászok, Ljubjanából *szlovén* kőművesek (1719) érkeztek Oravicabányára. 1720-1740 között a németekkel együtt olasz, spanyol és francia telepesek is bevándoroltak, akik egy része néhány generáció alatt elnémetesedett. Az 1729-1733-as évek időszakára estek a bánsági *olasz és spanyol* telepítések. Egyrészt a selyemhernyó tenyésztésére és a selyem-, posztó- és papírgyárak kiszolgálására, másrészt a rizstermelés és az intenzív egyben sajátos kertészeti kultúrák (pl. gyapot, indigó stb.) megteremtésére szakosodtak. Az ültetvények vezetésével Konrad Lieblein patikust bízták meg, aki főként az indigóval kísérletezett, kevés eredménnyel, ezért 1775-ben felmentették. Az első *spanyolokat* Nagybecskerekén telepítették le – akik egy ideig Új-Barcelonának hívták a települést –, de *olasz* és spanyol szállások Temesvár-Gyártelepen, Szabadfalun, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván is kijelölésre kerültek. Csehek már 1719-ben érkeztek a Bánságba (bányászok és olvasztárok) 1823-ig számuk azonban elenyésző volt.

Az Elzász-Lotharingiából érkezett *franciák* dél-magyarországi központja Szenthubert lett, de ők szállták meg Trübswetter, Saulturn, Charleville és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi illetve a párizsi egyházmegyéből származtak, míg mások Mainz, Trier, Nassau, Würzburg és Ingolstadt városokból (*Marjanucz L. 2002*). Pierre Gonzalvez úgy tudja, hogy a XVII. század közepén több mint ötvezer lelket számlált a bánsági francia telepesek száma. Véleménye szerint az új környezetben a németek németesíteni, a magyarok magyarosítani igyekeztek őket. Az asszimiláció és számos más körülmény miatt a francia telepes falvak hamar átalakultak. Pedig a feljegyzések szerint még 1770-ben is 266 család indult meg Bánság felé. Írásos nyoma maradt annak is, hogy később egy nagyobb hullámban tizenkétezer francia kitelepült a Bánságból, visszamenetek Franciaországba (*P. Gonzalvez 2008.*). Tudjuk, hogy 1793 szeptemberében érkezett a francia háborúk hadifoglyainak első szállítmánya Temes megyébe.

A magyarországi zsidóság történelmével foglalkozókat, a bánági zsidó csoport létezését, valamint önazonosító és kulturális megnyilatkozásai nagyrészt elkerülték (Neumann V. 2006). A zsidó kereskedők és iparosok a török hódoltság idején is jelen voltak a temesvári vilajet területén. Temesvár vonzotta főleg a Balkánról felhúzó szefárd kereskedőket. Nem véletlen, hogy a zsidó jelenlét talán legrégebb bizonyítéka a szaloniki származású orvos, Asriel Assael sírköfelírata 1636-ból. Temesvár visszafoglalása után három zsidó felekezet volt: német zsidók, akik a német betelepülőkkel együtt jöttek be, spanyol zsidók, akik a XVII. század elejétől éltek Temesváron (a törökök biztosították a szabad vallásgyakorlásukat) és a lengyel zsidók, szintén még a török hódoltság idejéből maradtak vissza. A bánági zsidóságnak Mercy idejében saját bírójuk volt Temesváron, aki két rabbival állt élén a zsidó hitéletnek (ekkor 144 zsidó élt a városban). Számuk 1736 után kezdett gyarapodni, az adminisztráció azonban kötelezte őket türelmi és egyéb taksák fizetésére. A temesvári szefárd és askenázi közösségeknek (1739-ben 81, illetve 139 fő) ekkor külön imaházuk volt. Az 1760-as években hozzáláttak zsinagógáik építéséhez a belváros zsidónegyedében (Preyer, J. 1873). Noha a merkantilista szellemű osztrák politika megbecsülte a zsidó kereskedők, sörfőzők stb. jórészt pótolhatatlan tevékenységét, a XVIII. századot Victor Neumann szerint mégis a fennhatóság általános, a rekatolizációs szellemből származó türelmetlensége jellemezte (meg a zsidók által fizetendő „türelmi adó” fokozatos emelése). A zsidó lakosság növekedése is hozzájárult II. József 1776-os rendelethez (Judenordnung), mely a bánági zsidó közösséget érintette és a pragmatizmus szellemében kívánta rendezni a helyzetüket. A rendelet végső célja a helyi zsidó közösségek teljes, mindenre kiható ellenőrzése volt (ez nyilvánult meg pl. a szefárd és az askenázi közösségek kényszeregyesítésében, a közösségeknek a császári közigazgatás felügyelete alá helyezésében, az anyagi köteleességek rigorózus számon tartásában stb.). A teljes egészében amúgy sem mindig betartott rendeletet már 1778-ban hatályon kívül helyezték.

Az 1737-39-es osztrák-török háború egyik következménye volt, hogy az ÉNy-bulgáriai katolikus *bolgárok* és szerbiai *görögök* egy része (összesen mintegy 300 család) a Temesi Bánágba vándorolt. Stanislavich Miklós csanádi püspök szorgalmazta betelepítésüket (1739-1750), aki bolgár származású volt, Craiovában született 1694-ben, majd Nikápoly püspöke lett (1728-1739). Amikor a csanádi püspökség székhelyét végleg Temesvárra tette, betelepítette a katolikus bolgárokat is, mert Olténia ismét a török fennhatóság alatt álló Oláhország részévé vált. A bolgárokat Vingán, Ó-Besenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllös pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le. Az Északnyugat-Bulgáriából jött bolgárok többnyire földművesek voltak. Ők alapították Óbesenyőt. A csiproveciek viszont, akik Vinga városát alapították, képzett iparosok és kereskedők voltak, erdélyi kereskedelmi kapcsolatokkal. A kisebb

bolgár csoportok bevándorlása a XVIII. században folyamatosan zajlott. A bánági bolgárok sokat köszönhetnek Mária Teréziának is, aki többek között fejlett közigazgatással és infrastruktúrával látta el a bolgárok által lakott Vingát. Az 1737-ben Vingára bevándorolt bolgároknak 1744-ban már 4 osztályos iskolájuk volt, latin és bolgár tannyelvvel.

A Horvát-Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét elvették és kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva stb. településeket kapták (500 ezer Ft. értékben), ide az alattvalók egy része is áttelepült. A *horvátok* másik csoportja (Krassóvár és a körülötte elhelyezkedő települések pl. Lupák, Vodnik stb.) spontán migrációval még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott e karsztos mészkővidékre (*Pozsár V. 1991*). A régebbi források egy része a I. (Nagy) Lajos idején Orsovába, Szlatinára, Karánsebesre, Krassóvárba, Zimonyba, Rékasra, Lippára telepített, katolikussá lett bolgár bogumilok utódaival azonosítja a krassovánokat (*Czirbusz G. 1880, 1883*), más részük szerbekkel keveredett, nagyrészt elrománosodott bolgárokkal, akik az 1740 körül Kis-Oláhországból (Olténia) *paulikáni* néven települtek leszármazottai.

A mai szerb szakirodalom és közvélemény pedig kizárólag katolizált szerbeknek tartja őket, miközben a horvát nyelvészek a legarchaikusabb horvát nyelv, népviselet és népszokások örököseit ismerik fel bennük. A Krassó mentén kívül eső Királykegye (Tiro) híres bortermő vidékén viszont sváb irányba váltottak nyelvet a kisebbségben élő krasovánok. A származási helyüket és letelepedésük időszakát illetően eltérnek a vélemények. Az egyik változat szerint Bulgária Szerbiával szomszédos régiója volt az őshazájuk, a másik szerint Koszovó, a harmadik szerint Bosznia, a negyedik szerint pedig Szlovénia felől vándoroltak ide. Egyes vélemények szerint már a 13-14. században letelepedtek Krassó várának környékére, más vélemények szerint a mohácsi vész utáni évtizedekben, a harmadik vélemény a 17-18. század fordulójára teszi ezt. A legvalószínűbbnek a három irányból három időpontban lezajló megtelepedés tűnik, s mivel az első hullámmal érkezők lehettek a legszámosabban, nyelvi, vallási, szokásbeli örökségük beolvastotta a később érkezők hasonló hagyományait.

A boszniai és a dalmáciai eredetű horvát, s részben szerb eredetű *bunjevácok* és *sokácok* a török elől menekülve telepedtek le Dél-Magyarországon. A sokácok a törökökkel szemben megőrizték római katolikus vallásukat. A sokácok Boszniából érkeztek. A sokácok a horvát-típusú latin ábécét használják. A Bánországba betelepült montenegróiak (2830 fő) a lippai járásban egy homogén és négy románokkal vegyesen lakott településen éltek.

Mária Terézia uralkodása idején a németek mellett szerbeket, *makedónokat*, *görögöket*, *örményeket*, *szlovákokat* és *bolgárokat* is telepítettek a Bánországba, sőt 1762-68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Temesi Bánországba (*Bodor A. 1914*).

A Bánságba települt *örmény* familiák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (*Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009*). A bánsági örmények többnyire az 1672-ben Erdélybe betelepítettek leszármazottai voltak. Az erdélyi örmény kereskedők a XVIII. század folyamán bekapcsolódtak a hagyományos erdélyi szarvasmarha kereskedelembe, melynek révén számos család jelentős vagyont gyűjtött. A Temesi Bánság jó lehetőséget nyújtott a vagyon növelésére, ahol a kincstár tulajdonát képező, de elhagyatott, s ezért bevételt nem hozó földeket meg lehetett vásárolni, sőt telepítéseket végrehajtani. Lukácsfalvát például Lukács Lázár örmény nagykereskedő telepítette 1781-ben, Szegedről és a környező falvakból magyarokkal. A kereskedő fia tehát földbirtokos lett, unokája pedig már vármegyei „nobilitás”, szolgabíró, vagy alispán, esetleg főispán, vagyona és tehetsége szerint.

A XVIII. század közepétől a bánsági vármegyék vezető birtokos és közhivatalnok családjai között majdnem száz évig dominált ez a réteg. Torontálban a Gyertyánffyak, a Dánielek, a Karátsonyiak, Karassó-Szőrényben a Jakabffyak vezető pozíciókat töltöttek be (pl. eleméri és ittebei Kissek, a szamosújvári és némethi Dánielek, a bobdai Gyertyánffyak, a gertenyesi Hollóssyak, a később grófi rangra emelt Karátsonyiak és az erzsébetvárosi Issekutzok stb.). Az 1848-as forradalmat megelőzően 57 örmény család kapott illetve vásárolt nemességet, akik a XIX. század közepére gyakorlatilag integrálódtak a magyar nemességbe. A lassú asszimilálódásuk is kezdetét vette, etnikai-nemzeti értelemben is, a magyarokkal kötött vegyes házasságok eredményeként. Még inkább azonban felfogásban és mentalitásban idomultak egyre inkább a magyar nemességhez. Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedón, szerb és cincár kereskedők is gyarapították a későbbi bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte minden-napjait.

A XVIII. század végétől Torontál és Temes megye déli részén szlovákok települtek le. A *szlovákok* 1778 után kezdtek beszivárogni a Bánság területére, tömegesebb megjelenésük azonban a XIX. század első évtizedeire tehető. A szlovák nyelvterület minden részéből, de elsősorban a középső vidékéről származó lakossággal, magánföldesúri telepítéssel és önkéntes vándormozgalommal keletkeztek Bács, Békés, Csanád, Csongrád és Bihar megyék szlovák lakta települései, a XVIII. század elején. A XVIII-XIX. század fordulóján ezek a túlnépesedett helységek újabb telepes rajokat bocsátottak ki, így jött létre a békésiekből (Szarvas, Békéscsaba) a nyírségi szlovákok települése (Nyíregyháza), valamint Arad megye, a Bánság (pl. Lajosfalva, Antalfalva, Tót-Aradác, Erzsébetlak, Sándorháza stb.) és a Szerémség szlovák települései.

Mária Terézia és II. József letelepítési politikája miatt az itt élő, teknővájással foglalkozó *beás cigányok*, ha nem akarták feladni hagyományos

életformájukat és kenyérkeresetüket, új lakóhely után kellett hogy nézzenek. A beások teknővájással és fakanálkészítéssel foglalkozó cigány népcsoport, huzamosabb ideig tartózkodván román nyelvterületen, korábbi nyelvüket a románnal cserélték fel. A cigányság migrációjának domináns irányvonala Havasalföld és Moldova irányából Erdély és a Temesi Bánság felé mutatott. Vannak kutatók, akik bizonyított tényként fogadják el, a beások Olténiából való származását. A kelet-bánsági és nyugat-erdélyi beás cigányok *első csoportjai Mária Terézia uralkodása idején hagyhatták el lakhelyüket*. Többségük nyugatra, Bácska, Dél-Dunántúl és Szlavónia felé vette az irányt. A nyugati irányú expanzió több hullámban, folyamatosan zajlott. Az *1780-as évek cigány összeírásai* arról tanúskodnak (Danyi D. – Dávid Z. 1960), hogy a beások egyes csoportjai már a *dél-dunántúli* Baranya és Somogy vármegyék területén bukkantak fel. A korábban román nyelvterületen élő teknővájó cigányok *két nagy migrációs hulláma* különíthető el. Az első hullám a Bánság román többségű, keleti feléből és Erdély nyugati részéből indult ki, és a XVIII. század második felében folyamatosan zajlott. A második hullámot a XIX. század közepén a román fejedelemségek cigány rabszolgáinak felszabadítása váltotta ki. A két csoport különböző nyelvjárása és megnevezése ma is őrzi ennek az emlékét. A XVIII. században nyugatra vándorolt csoport egy archaikus nyelvjárást beszél, amely a Bánság és Nyugat-Erdély területén beszélt román nyelv nyelvújítás előtti állapotát őrzi. Ezeket a beásokat a másik csoport tagjai árgyelánnak (magyarul: erdélyi) nevezik. A XIX. században Dél-Magyarországra és Észak-Horvátországba költözött beás cigányok nyelve, a román nyelv egy későbbi állapotát őrzi, jóval közelebb áll a napjainkban beszélt románhoz, mint az árgyelánok nyelve, ám rengeteg délszláv jövevényszót tartalmaz. Őket az árgyelánok muncsánnak nevezik, ami szó szerint annyit tesz: hegyvidéki. Mivel azonban ezt a kifejezést az árgyelán ellenpárjaként használják, nagy valószínűséggel nem hegyre vagy hegyvidékre, hanem Munténiára, azaz származási helyükre utal.

1. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

román	181639	57,5
szerb	78780	24,5
német, olasz, spanyol	43211	13,6
bolgár	8683	2,7
cigány	5272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318979	100

Forrás: F. Griselini 1780.

A Bánság XVIII. századi etnikai arculatáról két adatsorunk van (*1-2. táblázat*). A kortárs Francesco Griselini (1775), illetve az 1784/85-ös első

magyarországi népszámlálást feldolgozó Danyi D. - Dávid Z. adatsorai. Mindkét adatsorral komoly problémák adódnak, a F. Grisellini által leírt adatokat (román=181639 fő, szerb=78780 fő, német, olasz és spanyol=43211 fő, bolgár=8683 fő, cigány=5272 fő, örmény=363 fő) többen kétségbe vonják, többek között azért, mert egyetlen magyar, szlovák, francia és zsidó nemzetiségű lakost sem említ. A II. József korabeli népszámlálás adatai pedig vallási megoszlás alapján tagolják a Bánság népességét.

2. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	Római kat. (fő)	Evang. (fő)	Református (fő)	Ortodox (fő)	Ortodox (%)	Izraelita (fő)	Összesen (fő)
Krassó	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	105798	3610	2750	452300	79,9	612	566070

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

A XVIII. század végén a telepítések lassú ütemben tovább folytatódtak (1799: francia emigránsok, 1802: svábok), dohánykertészként magyarok is ettől az időponttól kezdtek nagyobb számban betelepedni. Magyarcsernyére Csekonics József tábornok telepített 1798-ban Szeged környéki dohánykertészeket, Csongrád és Csanád megyéből zselléreket. A szomszédos Kisoroszra szintén Szeged mellől érkeztek telepesek, szerződésesek, 1797-ben. A külső betelepítések azonban egyre kisebb szerepet kaptak.

4. A második telepítési hullám (1817-1918)

A XIX. század közepére a Bánság benépesítése lényegében lezárult. Meghatározóvá a belső migrációs folyamatok váltak. Tény, hogy 1830 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba. A kincstári és magánföldesúri birtokok benépesítése azonban az I. világháború kirobbanásáig – ha lassuló ütemben is – folytatódott (pl. ruszinok betelepítése a Temes folyó völgyébe, magyar telepes falvak /pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva stb./ a Bega mentén, Al-Duna menti székely telepes falvak stb.). A telepítéseket a három megye területén azonban már nem a bécsi udvar, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a kincstári uradalmak és a földesurak hajtották végre. 1867 után a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött, összesen kilenc (pl. Igazfalva, Torontálkeresztés, Szapáryfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva stb.) új telepes falu jött létre.

A *ruszinok* első csoportja V. Ferdinánd uralkodása idején érkezett, főként a Temes folyó völgyébe (Lugos és Karánsebes közötti falvak), valamint a

bányavárosokba, tömegesebb betelepülésük azonban csak a XIX. század közepén és végén következett be.

Az első *cseheket*, kb. 80 családot Magyarly oravicabányai kincstári erdőbérlet toborozta erdőmunkásokként 1823-ban, Plzeň, Klatovy Domažlice, Kladno és Čáslav környékéről. Többségüket, akik az Al-Duna közelében élnek, klisszurai cseheknek is nevezik. Településeik nem alkottak összefüggő etnikai szigeteket, hanem hét egymástól távol fekvő, cseh többségű faluban és szórványban a környező városokban és falvakban élnek. A bánsgói *csehek* (pémek) ma is a Bántság déli részén élő népcsoport. A csehek a Krassói-hegyvidéken telepedtek le (pl. Ravenska, Stájerlak, Anina, Resica, Szt-Helena, Eibenthal, Weitzenried, Sumicze stb.), illetve spontán migrációval Fehértemplom környékére is áttelepültek (pl. Krusicza, Češko Selo stb.). Közülük a katolikusok 1823-ban (52 család) megalapították Elisabethfeld, a husziták 1824-ben (28 család) Szenthelena (Dunaszentilona) falvakat.

3. táblázat. Etnikai-nemzetiségi néptörödékek a Bánszágban (1840-2002)

Népek	1840	1846	1869	1890	1910	1930	1949/56	1991/92	2001/02
<i>szlovák</i>	10840	11754	18496	19118	22131	18676	20701	17655	20597
<i>sokác</i>	10112	-	-	-	970	-	-	-	-
<i>bolgár</i>	12000	12940	13415	14039	12500	11244	11083	6548	7287
<i>francia</i>	6150	5691	-	-	-	-	-	-	-
<i>zsidó</i>	4316	5209	15523	19501	23631	21294	8700	750	495
<i>montenegrói</i>	2830	3025	-	-	816	-	-	1521	2527
<i>görög</i>	800	1087	-	-	-	-	-	-	-
<i>horvát</i>	-	17785	16553	8421	4872	3273	4370	4089	7710
<i>clementinus</i>	-	200	-	-	-	-	-	-	-
<i>cigány</i>	-	-	-	575	-	21404	12114	23112	40588
<i>cseh</i>	-	-	-	7298	8100	6712	8177	4190	4761
<i>krasován</i>	-	-	-	2926	7210	6113	6798	2728	2721
<i>olasz</i>	-	-	-	128	73	-	-	-	-
<i>ruszin</i>	-	-	11513	207	2392	4364	4910	10811	11452
<i>orosz</i>	-	-	-	-	-	1181	-	-	-
<i>albán</i>	-	-	-	-	-	-	120	-	-
<i>szlovén</i>	-	-	-	-	-	-	483	-	-
<i>makedón</i>	-	-	-	-	-	-	7448	7932	8442
Összesen (fő)	47048	57691	75500	72213	82695	94263	84904	79336	106580
Összesen (%)	4,3%	5,4%	5,6%	5,0%	5,2%	5,97%	5,2%	4,3%	6,3%
Bántság össz. lakosság	1092550	1066777	1335989	1433424	1582133	1567405	1622564	1845588	1677700

A második hullámban Litoměřice, Chrudim és Beroun vidékéről is érkeztek csehek, ezúttal kizárólag római katolikus vallásúak. 1826 és 1828 között ők alapították Bigért, Szörénybúzást, Tiszafát, Újasszonyrétet, Almásrónát és Cseherdöst. Ugyanekkor csehországi, főként Cheb környékéről származó németeket telepítettek Lindenfeldre, Ószadovára, Ruszkicára, Temesfőre és

Wolfsbergbe. Ez a második telepítés összesen 3880 csehet és csehországi németet érintett. A szokatlan viszonyokat megelégelve sok telepes idővel a síksági településekre költözött vagy a Resica vidéki ipari üzemekben vállalt munkát. 1833-ban Fehértemplom mellett a síkságon létrejött Csehfalva. Körtédén már a XVIII. század közepe óta éltek csehek. Az 1850-es években alapítottak számukra állandó iskolákat. Hagyományos zarándoklataik a csiklovabányai Mária-kegyhelyre irányultak. A magyar kormány kezdte el a harmadik telepítési hullámot, elsősorban nemzetiségileg vegyes községekbe. Újabb cseh telepesek érkeztek 1862-ben Klopodiába, 1863-ban Nagyperegre, 1863–1865-ban pedig Bojtorjánosra és Zsuppára, akik gyorsan asszimilálódtak. A nagyperegi protestáns csehek elmagyarosodtak.

Az utolsó jelentősebb telepítés a moldvai csángók érkezése volt 1883-ban. A három székely falu, Sándoregyháza, Székelykeve és Hertelendyfalva megkapaszkodott a nehéz terepen, virágzó mezőgazdaságot épített ki, az ország legdélibb csücskében, a Delibáti-homokpuszta és a Duna árterülete között. A székelyek száma itt, az Al-Dunánál 1910-re elérte a 4000 főt.

Mindazok ellenére, hogy a telepítések időpontjairól pontos információkkal rendelkezünk, 1870-ig sem az összlakosság számáról, sem az etnikai összetételéről nincsenek pontos adatok. Elegendő ennek érzékeltetésére a XIX. század közepére vonatkozó szélsőségeket bemutatni (3. táblázat). Fényes Elek geographiai szótárában több mint egy évszázados etnikai térszerkezeti változás eredményeit szerepeltethette, mely szerint a Bánság három vármegyéjében (a Határörvidékről nem voltak adatai) 740485 fő élt, 535 településen. A Fényes E. által említett bánsági etnikai csoportok (néptörédek) 1851-ben együttesen is mindössze 4,22%-át (30491 fő) tették ki az összlakosságnak (pl. horvátok 9743 fő = 1,31%, bolgárok 7526 fő = 1,01%, franciák 5992 fő = 0,8%, szlovákok 3177 fő = 0,4%, zsidók 3066 fő = 0,4%, montenegrói 762 fő, cigány 152 fő stb.). Az 1840. évi adatok arról tanúskodnak, hogy a Bánság 1082550 lakójának kb. 4,5%-a tartozhatott az általam vizsgált néptörédekhez (bolgár 12000 fő = 1,1%, szlovák 10840 fő = 1,0%, sokác 10112 fő = 1,0% stb.). Az 1851. évi és 1857. évi – megbízhatatlannak tekintett – osztrák népszámlálás után az 1869 december 31.-i állapotokat feltüntető magyar népszámlálás során sem kérdeztek rá a nemzetiségi hovatartozásra, így az adatok feldolgozása óta a legkülönbözőbb becslések (*Keleti K. 1873, Varga E. Á. 2000.*) láttak napvilágot. Keleti Károly (1873) szerint a Bánság összlakosságának (1335989 fő) 5,6%-a tartozhatott az általam bemutatott etnikai-nyelvi néptörédekhez.

A realitásokhoz közel álló teljes keresztmetszetet az 1910. évi magyar népszámlálás adatai nyújtanak (3. táblázat). A kisebb bánsági etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 5,2%-át (82695 fő) alkották. Homogén ill. abszolút többségű településeik színezték a bánsági etnikai palettát, a négy nagy nemzetiség fejlődését alapjaiban nem befolyásolták, lokális szinten azonban napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat.

Az 1910. évi népszámláláskor a Bánság népességének 1,5%-a (23631 fő) zsidó, 1,4%-a (22131 fő) szlovák, 0,8%-a bolgár (12500 fő), 0,4%-a (7210 fő) krasován, 0,5%-a (8100 fő) cseh, 0,3%-a (4872 fő) horvát és 0,15%-a (2392 fő) ruszin anyanyelvűnek vallotta magát (3. táblázat).

A zsidók a Bánság népességének 1,5%-át (23631 fő) alkották, úgy, hogy egyetlen településen sem emelkedett számarányuk 15% fölé, az egész Bánságban Temesvár (össztlakosság kb. 10%-a) és Lugos (össztlakosság kb. 8%-a) zsidó közösségei voltak a legjelentősebbek. A lugosi és a temesvári zsinagógákban az istentisztelet domináns nyelve 1870 és 1919 között a magyar volt, a zsidó magánliceum és kereskedelmi iskola oktatási nyelve 1924-ig hivatalosan is magyar lett, s bár erőteljes nyomásra ezt papíron ebben az évben az új főhatalom nyelvére változtatták, a társalgás az óráközi szünetekben s a tanári szobában, a liceum 1948-as államosításáig továbbra is magyarul folyt (V. Neumann 2006).

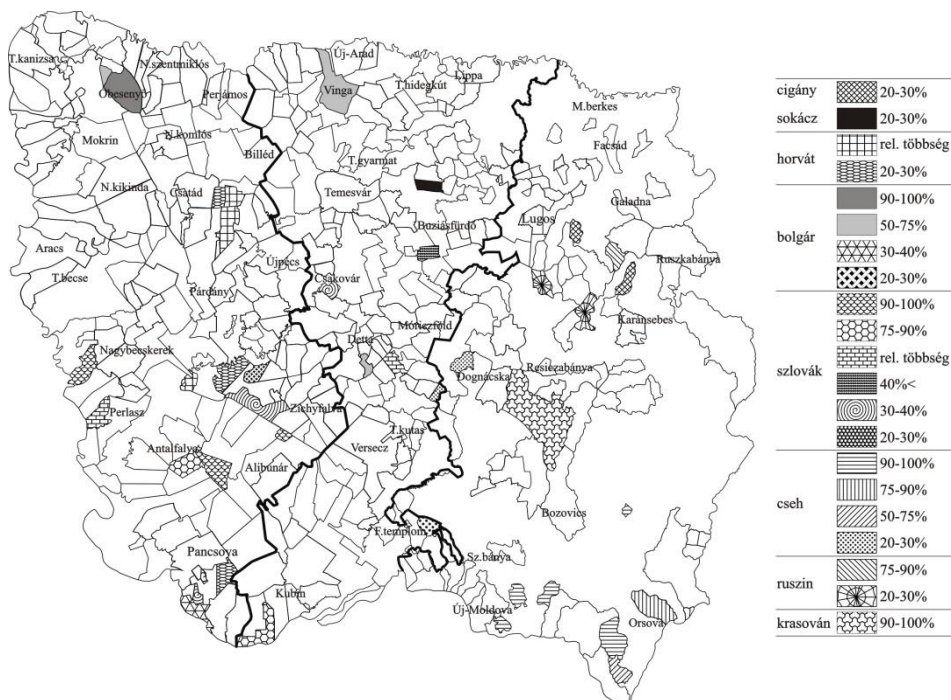
A szlovákok a Bánság össztlakosságának 1,4%-át (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye 88 településén megtalálhatóak voltak, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben Nagyzerzébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen (1. térkép), míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen (Obád 39%, Istvánvölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%) alkottak. A fennmaradó 303 település közül 250 esetében 1% alatt maradt arányuk.

A bolgárok a Bánság népességének 0,8%-át (kb. 12500 fő) alkották, úgy, hogy a régió 16 településén biztos, hogy megtalálhatóak voltak. Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyháza (763 fő = 30,2%), Denta (379 fő = 10,99%), Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyzerzébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10% közötti arányban.

A krasovánok homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában (1. térkép), ahol Kengyeltő 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő = 92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő). 7 falut tisztán, 11-et románokkal vegyest laktak.

A ruszinok a Bánság népességének 0,15%-át (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek, ebből hat a temesi járásban volt.

Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget (1. térkép), míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9%, Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%, Kricsó 72 fő = 6,7%, Zsidóvár 55 fő = 4,2%, Forrásfalva 35 fő = 5,6% stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

1. térkép. Etnikai-nyelvi népcsoportok a Bánságban (1910)

A horvátok a Bánság népességének 0,3%-át (4872 fő) alkották, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, mely települések közül tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Köcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%). Száz fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

A csehek a Bánság népességének 0,55%-át (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utálnak rájuk, azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90% feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunszentilona 811 fő, Szőrénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezeken túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh

kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő).

A fennmaradó 1,7% (18368 fő) azokhoz a kisebb etnikai töredékekhez tartozott (pl. montenegrinus, francia, olasz, sokác, török stb.) akik sajátos nyelvi-vallási különállásukkal tovább színezték a tizenhat nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai képét (3. táblázat). A Bánság kisebb etnikai töredékeiről is rendelkezünk információkkal. Tudjuk, hogy *sokácok* éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), *montenegrinusok* Temespéterin (816 fő = 88,6%), *franciák* Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyósz településeken, valamint *morvák* Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve *olaszok* Nádorhegy (41 fő), Ruszkabánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken. A *cigányokról* a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4%) s Mácsova (24,3%) településeken értek el, de itt is kisebbséget alkottak (1. térkép).

A Bánság 801 települését vizsgálva megállapítható, hogy *homogén* (90% feletti arányt) *többségben* hét krasovan, hat cseh, három szlovák, egy-egy bolgár és török, *abszolút többségben* (50-89,9%) négy francia, három bolgár, két cseh és egy-egy montenegrói és ruszin, *relatív többségben* két-két szlovák és horvát, azaz összesen harminchárom településen éltek többségben a Bánságban. A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin, ill. 1-1 sokác és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot.

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét, amíg a románok 27,7%-a (164379 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő). Az etnikai szigetek központjait jelentő települések (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krasóvár = krasovánok) népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt.

5. A harmadik telepítési hullám (1918-1990)

Az elmúlt kilencven esztendőben az állam- és közigazgatási határok gyakori változásai olyan demográfiai folyamatokat indítottak el, amelyek napjainkra differenciálódott etnikai mikrorégiók mozaikjait hozták létre, eltérő népesség-és településföldrajzi specifikumokkal. A bánsági népesség számbeli, etnikai, vallási és nyelvi összetétele markánsan átalakult.

Az 1930. évi népszámlálás adatai alapján tovább színesedett az etnikai térszerkezet, azzal, hogy megjelent egy új nemzetiség a vizsgált területen, az *oroszok*. Akik az 1930-as népszámlálási adatok szerint mindössze 1181 főt tettek ki, a Bánság összlakosságának (1567405 fő) 0,07%-át. Zömében két településen (Fehértemplom, Törökbecse) alkottak jelentősebb etnikai

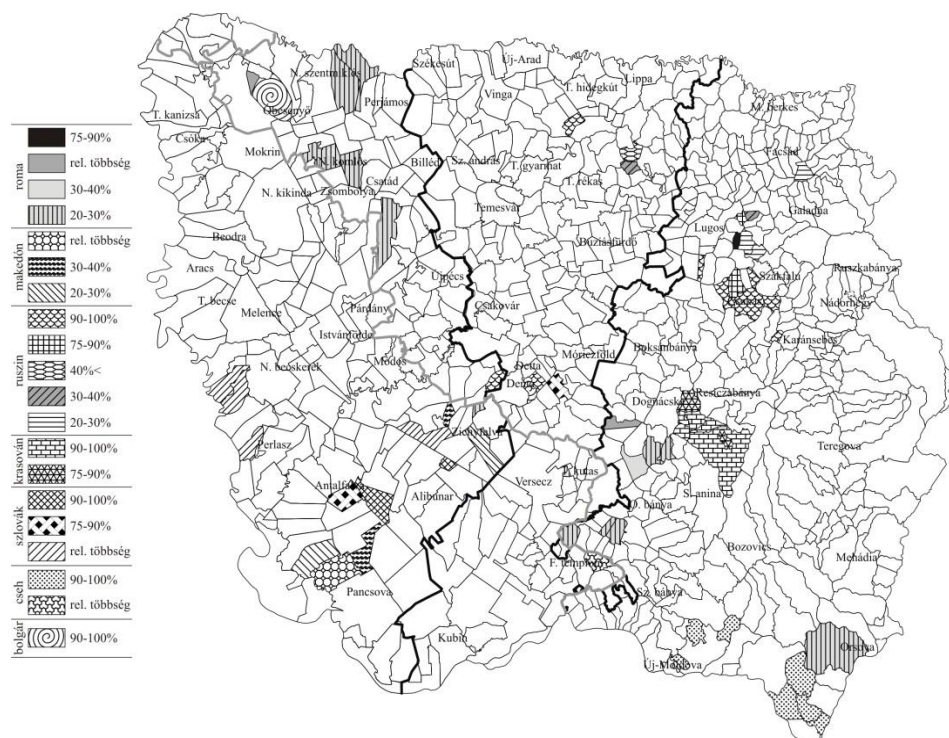
kisebbséget. Nem meglepő, hogy néhány etnikai kisebbség (pl. olasz, francia, zsidó stb.) „eltűnt” a statisztikai adatbázisból (3. táblázat), részben azért, mert eleve kevesen voltak (pl. olaszok 128 fő), részben azért, mert kétnyelvűek voltak. Már az 1890. évi statisztikai is németnek tüntette fel a *franciákat*, akik nagyrészt ténylegesen asszimilálódtak a németekhez. Másrészt azért, mert számarányukkal az egyéb kategóriába kerültek (pl. görögök, montenegrinusok, cincárok, romák), illetve magyarnak vallották magukat. Mindezek ellenére azonban a Bánság továbbra is az etnikai keveredés és együttélés területe maradt, ahol a négy uralkodó nemzetiség (német, magyar, szerb, román) együttes aránya meghaladta a 94%-ot, míg a többi nemzetiség továbbra is csak színező elemként vett részt (az összlakosság 5,97%-a) a Bánság etnikai térképén.

A kisebb nemzetiségek esetében már ekkor is megfigyelhető volt az erőteljes asszimiláció, amelynek eredménye, hogy számuk fokozatosan csökkent illetve növekedésük alatta maradt a Bánság átlagos népességyarapodási értékének (8,71%) 1890-1930 között. Kivételt képeztek a *krasovánok*, akik száma azért növekedett 1916 főről (1890) 6113 főre (1930), mert az 1890. évi népszámláláskor nagyrésztük horvátnak vallotta magát. A *ruszinok*, akik száma 4364 főt tett ki, szintén gyarapodtak, köszönhetően a XIX. század végi telepítéseknek. A ruszinok a Temes folyó völgyében két településen (Zorile, Copacale) homogén közösséget alkottak, egy településen abszolút (Ruginosu), egyben pedig relatív (Ciresul) többségben éltek, kisebb töredékeik pedig Temes és Torontál megye néhány településén alkottak kisebbséget (pl. Fehértemplom, Pancsova, Secas stb.).

1945 után a jugoszláviai németeket kitelepítették (mindössze 7200 német anyanyelvű maradt 8 településen) és a helyükre délszláv (szerb, montenegrói, makedón stb.), valamint szlovén és albán nemzetiségeket telepítettek (*Kocsis K. 1983.*). 1947 és 1949 között a romániai csehek egyharmada repatriált és a csehországi németek elhagyott falvaiban talált új otthonra. Szerb telepes falvak sorát (pl. B. Veliko Selo, B. Despotovac stb.) hozták létre, de albán, szlovén, makedón és horvát telepeseket is szívesen fogadtak. E tekintetben a makedónok (1953-ban 7448 fő) tömegesebb megjelenése és a horvátok számának emelkedése említhető.

1990-re a Bánság 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság), így Román-Bánság és Szerb-Bánság 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben. Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krasován 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db, ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és 4 településen (!) német többség volt. A kisebb nemzetiségek (szlovák, horvát, bolgár, cseh, ruszin stb.) esetében csak az albánok megjelenése (120 fő fehértemplomi járás, Susara településen) valamint

a szlovénok betelepülése (483 fő bánlaki /Duzine/ és verseci /Gudurica/ járás 1-1 falujában) és a makedónok tömegesebb megjelenése (7932 fő) illetve folytatódó természetes asszimilációja érdemel említést. Az 1950-es évektől eltelt mintegy negyven esztendő alatt újabb drasztikus változások következtek be, ezek kedvezőtlen hatásai együttesen azt eredményezték, hogy tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett (2. térkép). Az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élük végnapjaikat a vizsgált régióban. Végérvényesen és visszavonhatatlanul érvényesültek azok a kedvezőtlen tendenciák, amelyek Trianonnal kezdődtek, és a II. világháború után gyorsultak fel, most már nem csak a Szerbiához került településeken, hanem a Romániához tartozó városok és falvak esetében is.

2. térkép. Etnikai-nyelvi népcsoportok a Bánságban (1991/92)

A kis nemzetiségek asszimilációja is felgyorsult pl. Vingán a bolgárok, elvesztették relatív többségüket is (715 fő = 17,3%), a horvátok és a krasovánok száma is gyorsan csökkent. A régióban élő magyar kisebbséggel ellentétben a bolgárok ugyan kevésbé asszimilálódnak, de az 1992-es népszámláláskor hivatalosan 6500 román állampolgárságú bolgárt regisztráltak. Közülük több mint 1320 személy Temesváron élt, a többiek pedig leginkább Óbesenyő,

Vinga, Berestyce, Denta falvakban, illetve Arad, Nagyszentmiklós és Detta városokban. A többi kis nemzetiség aránya is drasztikusan csökkent (kivétel a cigányság tömegesebb megjelenése /23112 fő = 1,3%/, melynek eredményeként egy faluban /Maguri/ már abszolút többségbe kerültek). Ruszin többségű települések (11 db) főként a Temes folyó völgyében vannak (Lugos-Karánsebes között: pl. Zorile, Padureni, Copacele, Cornutel stb.), míg Soca településen ruszin-szerb többség alakult ki (2. térkép). Szlovák többség mindössze egy (Butin), horvát többség öt (Rafnic, Vodnic, Clocotici, Nermed, Jabalcea), krasován többség kettő (Lupac, Carasova), míg homogén cseh bányásztelepülés hét darab volt (Sumita, Ravesca, Girnic, Sfinta Elena, Bigari, Eibenthal, Baia Nova) Román-Bánság területén. Szerb-Bánságban abszolút szlovák többséggel négy település (Aradac, Jánosik, Kovacica és Padina) rendelkezett, míg Hajducica településen relatív többségben éltek a szlovákok. Szerb-Bánság két településén (Kacarevo, Jabuka) a makedónok kerültek relatív többségbe, míg Cesko Selo homogén cseh település maradt (2. térkép).

6. Néptöredékek és etnikumok helyzete a XXI. század elején

A régió 849 településén 1677700 fő élt 2001/02. évi népszámlálás adatai alapján. Ez 9,1%-kal (167888 fő) alacsonyabb, mint 1990/92-ben (1845588 fő). Az 1990 és 2002 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy Szerb-Bánság népessége 15,1%-kal (90267 fő), míg Román-Bánság népességszáma 5,65%-kal (64512 fő) csökkent. Az egyes nemzetek és nemzetiségek számának változásai között markáns különbségeket fedezhetünk fel.

A Bánságban élő szerbek száma mintegy húszezer fővel, a magyarok száma több mint tizenötezer fővel, a románok száma több mint negyvenezer fővel, míg a németek száma közel kilencezer fővel csökkent, míg a kisebb etnikai töredékek száma kivétel nélkül emelkedett, legdinamikusabban a romáké. Számarányukhoz képest a legjelentősebb csökkenés a bánsági svábokat érte, mintegy harminc százalékos, de a magyarok esetében is több mint 10,1%. A bolgár lakosság sorvadása Trianon után gyorsult fel, 1941-ben Vingának már csak 2097, 1966-ban pedig 1377 bolgár lakosa volt. A rendszerváltozás utáni két népszámlálás alkalmával mindössze 690, illetve 512 lakos vallotta magát bolgár nemzetiségűnek.

Romániában a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. Az elmúlt évtized során a németek folyamatos térvesztésével párhuzamosan újabb kolonizáció bontakozott ki, immáron az elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok révén. A falvak német lakossága is gyorsan csökkent, nem véletlen, hogy az egész Bánság területén 30843 német anyanyelvű

maradt (1,67%), amelyből 13206 fő Temesváron élt. Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt.

Román-Bánság összlakosságának (1077690 fő) 2002-ben mindössze 6,75%-a (72763 fő) tartozott a vizsgált néptörödékekhez, míg Szerb-Bánság összlakosságának (600010 fő) 5,63%-a (33823 fő). Valamennyi néptörödek száma drasztikus csökkenést mutat a közismert tendenciák (pl. elvándorlás, felgyorsult asszimiláció stb.) miatt, kivételt csak a bánsági romák számának gyors gyarapodása jelent, akik negyvenezer fős jelenlétükkel a negyedik legnépesebb etnikai közösségévé váltak a Bánságnak. Az utóbbi ötven évben, a térségben élő néptörödékek száma a felére csökkent. Ha továbbra is ilyen mértékű lesz az elvándorlás a nagyvárosokba, valamint külföldre, 10-15 év múlva megtörténhet, hogy az egyes településen élő néptörödékek nyelvükkel, hagyományaikkal együtt teljesen eltűnnek. Tény, hogy az elmúlt húsz évben valamennyi bánsági néptörödek szétszóródása fokozódott.

7. Összegzés

A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata a kis nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére az etnikai töredék népeknél is létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A sodró lendületet megtörték, jelentős mértékben lefékeztek a világháborúk megrázó eseményei és tragikus következményei, de közelről sem hamvasztották el teljesen. Napjainkra e régió interkulturális örökségének továbbvitele veszélybe került. A regionális tolerancia folytonossága azonban fenntartható. Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget napjainkra elvesztette a régió. *A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest.* Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élük végnapjaikat.

Az első világháború befejeződését követően Magyarország elveszítette az etnikai sokszínűségét. A *trianoni békeszerződés* elcsatolta a vegyes lakosságú területek (Erdély, Bánság, Felföld) többségét. Az egykori „Kis Európának” nevezett Bánságban azonban az etnikai sokszínűség nyomai – mind a néptörödékek szórvány csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága.

Felhasznált irodalom

- ÁCS Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest.
- BODOR A. (1914): Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Stephaum, Budapest, p. 14.
- CZIRBUSZ G. (1880): A dél-magyarországi bolgárok ethnographiai magánrajzai. Temesvár. p. 28.
- CZIRBUSZ G. (1883): A krassován bolgárok. Földr. Közl. p. 169-175.
- CZIRBUSZ G. (1913): A krassósörényi bolgárok. Révai Nagylexikon. XII. köt. p. 268.
- DANYID. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
- FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása I-II. Pest, p. 200, ill. p. 520.
- FÉNYES E. (1842): Magyarország statisztikája. Pest, p. 306.
- JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- KALAPIS Z. (2008): Negyvennyolcnak nagy idejében. Bácskaiak és bánságiak a magyar szabadságharcban. Újvidék, Forum. p.173.
- KELETI K. (1873): Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából. Buda-Pest, p. 510.
- KOCSIS K. (1983): A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881-1981) Területi Kutatások 6. pp. 60-76.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 418.
- MARJANUCZ L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.
- MAGYAR, SZERB ÉS ROMÁN népszámlálások adatai 1869-2002 között.
- PIERRE G.: Le destin fabuleux des Français du Banat. Párizs, 2008. p. 234.
- PREYER, J. (1873): A bánsági zsidók állapota a 18. században. Temesvár
- ROGERS B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Z. – Majtényi B. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest, pp.112–127.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): *Európa politikai földrajza*. JPTE TTK University Press, Pécs.
- VARGA E. Á. (2000): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája III. kötet. Teleki László Alapítvány. Budapest-Csíkszereda, pp. 445-636.
- VICTOR N. (2006): The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays. Bucharest, University Press. p.243.

Adalékok a zsidó népesség társadalmi-gazdasági szerepéhez a dualizmuskori Bánságban

Contributions to the Jewish population, socio-economic role of the dualism Banat

Abstract

The Jewish population of Banat rate lower than the Hungarian average in the total population. During the 1870 census 15734 Jewish religion, in the 1910 census 20643 people lived in the Jewish Banat. Economic, cultural and political significance of the Jewish population in the Banat population is much higher, than the numerical ratio. Social inclusion and emancipation with respect no significant differences in national trends, however, the economic weight - particularly in the agricultural and industrial context - an order of magnitude smaller than the Banat. The reasons only one, but not decisive in the lower numerical ratio, much more important that the structure of the Banat economy is different from the national average. The Banat good quality soil business estates are less financially strong middle hired out their owners, but also for large estates over a thousand acres of rental rates are also below the national average in common. Belonging to the foreign operation and the unfolding of modern manufacturing industry (STEG Rt.). In addition to industry-formation Temesvár only loosely can join the Jews, but where major economic power and political and social power is concentrated in their hands. Surprisingly, the middle of 19th century paramount agricultural produce trading centers (eg. Törökbecse, Törökkanizsa, Csák etc) are not concentrated in large Jewish population and material resources. Economic position of the Jews in Banat indirectly shows the number of synagogues, which in turn is experiencing interesting anomalies. The integration of Jewish communities, accumulation of wealth, and last but not least shows faith in the future, that the Banat 12 synagogue was built during the period 1880-1913.

I. Bevezetés

A történelmi Magyarországon az izraelita felekezetű népesség emancipációja a dualizmus elején indult, s a korszak végére teljesedett ki. A zsidók száma és aránya mindegyik Kárpát-medencei nagyrégióban erőteljesen, de eltérő mértékben gyarapodott. A Bánság a történelmi Magyarországnak az izraelita vallást követők által az egyik legkevésbé lakott régiója volt. Amíg a dualizmus korában, országos átlagban az izraeliták aránya 4,5-5% között alakult, addig a Bánságban ez az érték 1,5-2% között változott. Az 1870. évi népszámlálás idején 15734 izraelita vallású, az 1910 évi népszámláláskor 20643 izraelita vallású személy élt a Bánságban. Az izraelita lakosság gazdasági, kulturális és politikai jelentősége a Bánságban is messze felülmúlta népességszámbeli arányát. A liberális-demokratikus légkörben az izraelita vallás itt sem volt

kizáró tényező a települések politikai életében való bekapcsolódást illetően, sőt a századforduló után több bántási település esetében is a helyi hitközség vezetőjét választották meg polgármesternek. Például 1883-tól Bálincon működött Magyarország első izraelita vallású főszolgabírája, Hirschl Béla személyében (*Jakabffy E. 1940*).

A politikai szerepvállalástól azonban fontosabbak voltak a gazdasági pozíciók (pl. az izraelita lakosság köréből kerültek ki a legmagasabb városi adófizetők, híres cégvezető és bankár generációk formálódtak stb.). Igen jelentős gazdasági hatalmuk alapját az ingatlanvagyonuk mellett az iparban, a kereskedelemben, valamint a bank- és pénzügyi tevékenységben elfoglalt helyük biztosította. Az izraeliták jelentős szerepet játszottak a három bántási megyeszékhely és a népesebb városok kulturális életének fejlődésében is. A Bántás nagy- és középvárosaiiban virágzott az izraelita közösségi élet (pl. zsinagógákat építettek, izraelita iskolákat alapítottak stb.). A bántási városok izraelita lakosságát is intenzív asszimilációs folyamat jellemezte (pl. nyelvi asszimiláció, gyakori névmagyarosítás, vegyes házasságok stb.). Az asszimilálódott izraeliták sajátos jellemzője volt a magasabb iskolázottság. Az izraelita hitközségekből híres orvosok, ügyvédek, professzorok, újság- és folyóirat-kiadók, bankárok kerültek ki.

II. A Bántás zsidó népességének megtelepülése és számának változása

A történelmi Magyarország izraelita népességéről az első becslések – 30 vármegye adatai alapján – 1735-38 körüli időpontra tehetőek, ekkor számuk 13 ezer fő körül alakulhatott (*Weszprémy K. 1907*), ettől pontosabb értéket a II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás adatsoraiból ismerünk. 1787-ben Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül az ország izraelita lakossága megközelítette a 81 ezer főt, ami országos átlagban a lakosság 1,3%-át jelentette. Az izraelita vallású népesség beáramlása a 19. század első felében is dinamikusan folytatódott (1804: 126 ezer fő, 1840: 241 ezer fő stb.), melynek eredményeként 1870-re félmillió feletti létszámmal (*1. táblázat*) az összlakosság 4,6%-át tették ki. Az 1910. évi népszámlálás idejére az ország népességének 5,0%-a vallotta magát izraelita vallásúnak.

Az emancipációs folyamatot II. József 1783. évi türelmi rendelete indította el, melynek eredményeként az izraeliták megtelepedhettek a szabad királyi városokban is. A türelmi rendelet csökkentette a korlátozásokat, de a birodalmi egységesítés jegyében megkísérelte a német etnikumhoz asszimilálni a zsidóságot. A reformkori sikertelen kísérletek, az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc megkésett törvénye (1849. július 28.) után, ténylegesen csak 1867-ben mondta ki a magyar országgyűlés a zsidóság polgári és politikai egyenjogúsítását. A teljes emancipáció 1895-ben valósult meg, amikor a bevett vallások sorába emelték az izraelita vallást.

1. táblázat. Az izraelita vallásúak számának változása Magyarországon és a Bánságban (1784/87-1910)

Table 1 . Changes in the number of israelite religion in Hungary and the Banat(1784/87-1910)

Év	Krassó vm.	ebből: Lugos	Temes vm.	ebből: Temesvár	ebből: Versec	Torontál vm.	ebből: Pancsova	Bánság	Magyar ország*
1784/87	44	na.	504	386	na.	64	na.	612	80783
1840	308	282	1756	1206	na.	2252	na.	4316	241632
1870**	2577	1118	7495	3982	576	5662	193	15734	516658
1880	3243	1253	7630	4019	624	6672	589	17545	624737
1890	3713	1303	8649	4870	695	7139	711	19501	707472
1900	4375	1622	9745	5916	878	6750	751	20870	831162
1910	4795	1878	9734	6728	743	6114	706	20643	911227

* Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül

**1870-től Krassó és Szörény vármegye együtt

A Bánság izraelita népessége az országos átlagtól jelentősen elmaradt, első ismert adat Temesvár török alóli felszabadulásának idejéből ismert, mely szerint 1717-ben 12 spanyol zsidó család élt a városban, s a gyarapodást jelzi, hogy 1762-ben megépült az első temesvári zsinagóga. A 18. század során az izraelita lakosság alig volt jelen a Bánságban (1787: 612 fő), s az össznépesség mindössze 0,1%-át tette ki. A 19. század elejétől azonban gyorsan gyarapodott számuk (1840: 4316 fő), s 1870-re arányuk elérte az össznépességen belüli 1,2%-ot (15734 fő).

A Bánságban élő izraeliták 63%-a 1787-ben Temesváron élt, a 19. század elején azonban egyre többen települtek meg a bánsági kismezővárosi-falusi környezetben is. A vidéki izraeliták nagy része magánföldesúri birtokokon (pl. Nagyszentmiklós=Nákó-család, Csóka=Marczibányi-család stb.), kamarai birtokokon (pl. Lugos, Nagybecskerek stb.), illetve a kikindai szabad területben és néhány egyházi birtokon (pl. Perjámos, Módos, Perlasz stb.) élt (2. táblázat).

Az izraelita népesség bánsági beáramlásának 19. századi folyamatát mutatja, hogy pl. Nagyikindán az 1784/87. évi népszámlálás adatai alapján nem volt izraelita vallású, de az izraelita hitközség alakulását bemutató korabeli forrásokból megállapítható, hogy 1800-ban már volt hitközség, rabbival, tanítóval, előkönyörgővel. Ugyanekkor volt már szentegyletük is, s 1880-ban felépült zsinagógájuk (Borovszky S. 1911).

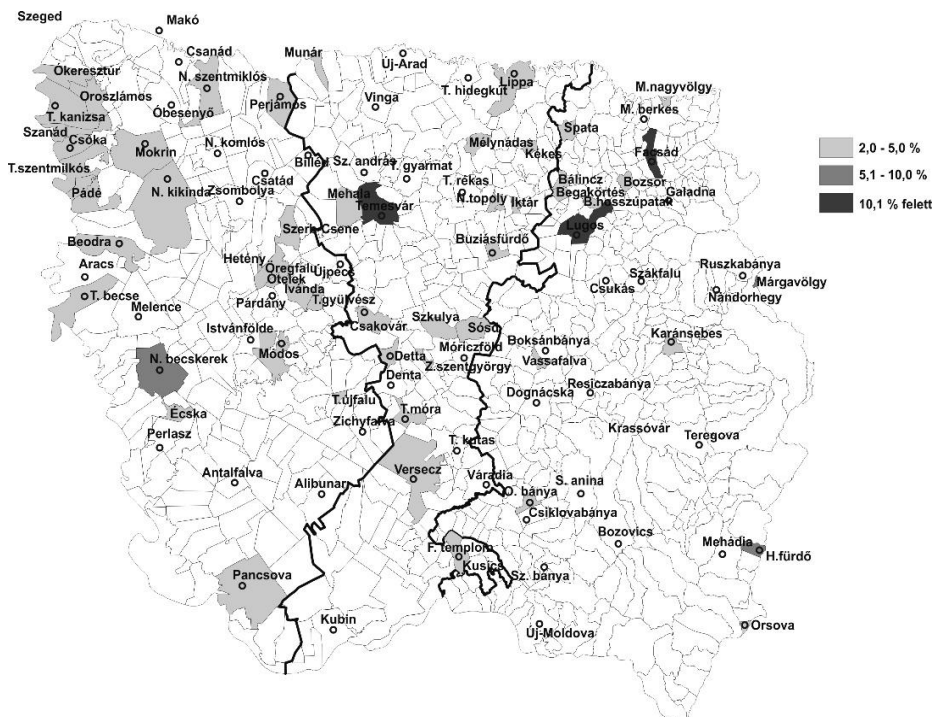
A bánsági izraeliták származására és identitására a Krassó-Szörény vármegyei Lugos esete jó példa. Lugos első izraelita lakói az 1780-as években Makóról települtek, Temesvárról pedig eredetileg belgrádi származású szefárdok is érkeztek (Singer J. 1905). 1840-ben már 282 főre tették izraelita közösségének létszámát. Jelentős izraelita közössége a belső szakadás (1868/69) idején – a bánsági zsidóság többségéhez hasonlóan – a neológiához csatlakozott, ami a programszerű magyarosodás felvállalásával is járt. Iskolájuk már 1860-tól magyar tannyelvű volt, később az istentiszteletekre is bevezették a magyar nyelvet. A volt neológ zsinagóga 1842-re készült el.

III. A Bánság izraelita népességének területi eloszlása

A Bánság összes olyan települését figyelembe vettem, ahol az 1870-1910 közötti népszámlálási adatok szerint valamely időpontban 30 főnél nagyobb létszámú zsidó közösség élt (1-2. térkép). Elfogadva azt a feltételezést, hogy ilyen lélekszámú közösség már a gyülekezés céljára külön építményt (imaszoba, imaház, zsinagóga) emelt (Gazda A. 1991).

1. térkép. A Bánság zsidó népessége az összlakosság százalékában (1880)

Map 1. The Jewish population of Banat as a percentage of the total population (1880)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A zsinagóga a legdiszesebb, legnagyobb épület, az imaház szerkezetében, díszítésében is egyszerűbb, az imaszoba pedig nem önálló épület. 1870-ben 54 településen (Torontál 23 db, Temes 25 db, Krassó-Szörény 6 db) létezett harmincfősnél nagyobb létszámú zsidó hitközség. 1890-ben 75 településen (Torontál 41 db, Temes 23 db, Krassó-Szörény 11 db), míg 1910-ben 57 településen (Torontál 23 db, Temes 22 db, Krassó-Szörény 12 db) élt harmincfősnél nagyobb létszámú zsidó közösség. Az izraelita vallású népesség településcsoportok szerinti elhelyezkedésében lassú átrendeződés következett.

2. táblázat. A Bánság izraelita népességének megoszlása településtípusok szerint (1870-1910)

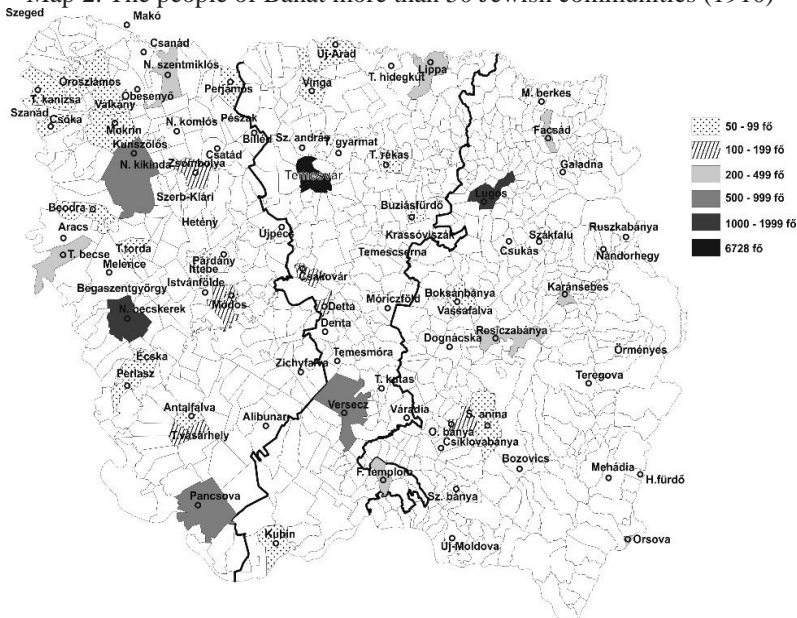
Table 2 . The Jewish population of Banat breakdown by type of settlement (1870-1910)

Városok					
	1870	1880	1890	1900	1910
Thj. városok	4751	5232	6276	7545	8177
Rt. városok:	2935	3655	3663	4404	4609
Nagykikinda	489	653	670	777	782
Nagybecskerek	1089	1281	1210	1335	1232
Vinga	47	34	39	47	55
Fehértemplom	113	232	203	243	250
Lugos	1118	1253	1303	1622	1878
Karánsebes	79	202	238	380	412
Városok össz.	7686	8887	9939	11949	12786
Falvak					
Torontál vm.	3891	4149	4548	3887	3421
Temes vm.	2777	2721	2842	2661	1958
Krassó-Sz. vm.	1380	1788	2172	2373	2505
Falvak össz.	8048	8658	9562	8921	7884
Bánság össz.	15734	17545	19501	20870	20643

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Bánság 50 főnél népesebb zsidó közösségei (1910)

Map 2. The people of Banat more than 50 Jewish communities (1910)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Amíg 1870-ben a Bánság zsidó népességének 51,2%-a községi jogállású falvakban élt, addig 1910-ben a falvakban már csak a zsidó népesség 38,2%-a élte mindennapjait (2. táblázat). A városok tekintetében különösen gyors volt a törvényhatósági jogú városok (1. táblázat), valamint Lugos és Karánsebes zsidó népességének gyarapodása.

IV. Az izraeliták gazdasági szerepe a Bánságban

Közismert tény, hogy a gazdasági tevékenységre és ágazataira vonatkozóan a foglalkoztatottakról felekezetek szerint központi statisztikai felmérés a dualizmus idején sem készült, így közvetett források alapján lehetséges áttekintő kép megrajzolása. A gazdaság egyes ágazatait tekintve kiemelt jelentősége volt a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások (pl. kereskedelem, házbérletek, oktatás stb.) viszonyszámainak.

IV. 1. A izraelita földbirtokosok és bérlők szerepe

Magyarországon 1884-ben a 100 holdnál nagyobb földbirtokosok közül 1898 izraelita vallású volt, tíz év múlva ez a szám 2788-ra emelkedett. A 100 holdnál nagyobb izraelita vallásúak birtokolta földterület 1884-1995 között 1.747,255 kat. holdról 2.619.300 kat. holdra emelkedett. A 100 kat. holdnál nagyobb bér gazdaságokat tekintve 1884-ben 4291 db volt, melyek közül izraelita 2697 db, összesen 2.745,100 holdon. 1895-ben már 4861 db közül 3170 db izraelita volt, melyek területi kiterjedése 3.350.740 kat. hold volt. Magyarországon a 100 holdnál nagyobb gazdaságok száma 1895-ben 23.184 db volt, melyből izraelita 5.922 db, azaz 25.5%. Az országos adatoktól azonban a Bánságban ezek az értékek jelentős mértékben eltértek (3. táblázat).

3. táblázat. A Bánság földbirtokmegoszlása (1895)

Table 3 . The distribution of land in Banat (1895)

Megye	1000 kat. hold feletti birtok			100 kat. hold feletti birtok			Összesen	
	össz.	ebből izraelita	%	össz.	ebből izraelita	%	izraelita birtokosok	izraelita bérlők
Krassó-Sz.	72	6	8,3	177	19	10,7	12.340	16.431
Temes	82	19	23,2	579	178	33,6	85.000	87.000
Torontál	91	17	18,5	800	12	11,5	75.000	67.500
Bánság	245	42	17,1	1556	209	13,4	172.340	170.931
Magyarorsz.	3836	1064	27,6	23184	5922	25,5	2.619.300	3.350.740

Forrás: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (1895) alapján saját szerkesztés

A bánsági zsidók legnépesebb és gazdaságilag legjelentősebb csoportja vitathatatlanul Temesváron élt. A város össznépességének 10%-a vallotta magát

izraelita vallásúnak 1910-ben, s az itt élő közel hétezer zsidó, a Bánság zsidó lakosságának egyharmadát tette ki (1.táblázat, ill. 6. táblázat). A temesvári zsidó hitközség a kongresszusi (neológ) irányzathoz csatlakozott, 1871-től azonban ortodox közösség is működött a városban. Gazdagságuk egyik elemét az ingatlanok bérbeadása tette ki (4. táblázat).

4. táblázat. Temesvár leggazdagabb lakói az 1917/18. évi adókiivetések alapján

Table 4 . Temesvár richest inhabitants according to the 1917/18 annual tax levy (koronában)

ADÓZÓ NEVE	JÖVEDELEMADÓ (1918)	VAGYONADÓ (1918)	HADIADÓ (1917)
Brück Salamon	170000	5420	76412
Klein Dávid	95000	24000	808480
Schwarcz József	30600	4220	186400
Friedmann Manó	30420	na.	181000
Patek Lajos	30000	4720	181000
Baruch Rudolf	22800	2720	122846
Baruch Miksa	22800	2720	na.
buziási Eisenstadter R.	20700	7510	109981
Rónay János	18876	2920	na.
Berán Ignác	18300	1860	na.
Bródy Lajos	14100	3070	59371
özv. Dénes Sándorné	14100	3070	na.
Löffler Béla	12000	3120	55598
Löffler Adolf	11875	3120	57578
Baruch Izsó	10080	3120	42879
Weisz Lajos	8800	3120	na.
Havas Aladár	6000	3320	na.
dr. Róna Ignác	5480	2520	na.
Kimmel Sándor	5420	5740	na.
Bersuder Lajosné	2920	6520	na.

Forrás: Temeswarer Zeitung 1920. februári számai alapján saját szerkesztés

IV. 2. Az izraelita gyáriparosok szerepe

A dualizmus idején hazánk ipara alapjaiban alakult át, melynek eredménye a kézműipar hanyatlása és a gyáripar robbanásszerű előretörése. A gyáripar erősödését mutatja, hogy amíg 1890-ben csak 11 db, addig 1910-ben már 36 olyan gyár létezett ahol 1000 főnél többet foglalkoztattak (összesen 66358 főt foglalkoztató, a tulajdonképpeni ipari alkalmazottak 16,9%-át). Ezen túlmenően a bányászatban és a kohászatban is működött még 13 db 1000 főnél több foglalkoztatottal rendelkező (összesen 27370 főt foglalkoztató, az iparágban alkalmazottak 37%-át) bányászati-kohászati üzem (10 szén-, 2 vasérc-, 1

nemesfémánya). Ha egy kicsit tágabb horizonton vizsgáljuk gyáriparunkat, és a 300-1000 fő közötti foglalkoztatottat alkalmazó „gyárakat” is vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy sem az üzemek, sem a foglalkoztatottak száma nem volt meghatározó. Magyarországon 297 db ilyen üzem volt – ebből a Bánságban 27 db –, a bányászatban és a kohászatban 56 db /28899 foglalkoztatott/, a tulajdonképpeni iparban 241db /121714 foglalkoztatott/.

Ausztria valójában nem akadályozta, hogy a könnyűipar ipari forradalomban játszott szerepét a Bánságban az európai jelentőségre emelkedő élelmiszeripar töltsse be. Azonban a legnagyobb, s egyben az egyetlen ilyen bánsági üzem a nagykikindai Gőzmalom, amely befért a Top 300-as listába Magyarországon, azaz az élelmiszeripari kis- és középüzemek dominanciája volt jellemző régióinkra. Ausztria azt sem akadályozta, hogy a régi hagyományokkal rendelkező krassó-szőrényi vas- és gépipar – a vasútépítésnek és az állami támogatásnak is köszönhetően – megerősödjék (5. táblázat). Mindazok ellenére, hogy a temesvári Dohánygyár és a stájerlakaninai szénbánya az egyik legnagyobb volt az országban, a Bánságra az 1000 fő alatti nehézipari középüzemek voltak a jellemzőek. A tulajdonosok etnikai-vallási identitását tekintve is alacsonyabb volt a zsidók aránya az országos átlagtól. Ennek alapvető oka az Osztrák Államvasút Társaság (StEG), ténylegesen egy nemzetközi konzorcium megalakulásában és szerepében keresendő. A szerződést Isaac Périerre bankár (Société générale du crédit mobilier de Paris), Sina György báró, Eskeles Daniel báró és Rafael Galliera herceg írták alá.

A szerződést Ferenc József császár 1855. január 03-án ratifikálta. A szerződés fontosabb elemei: A bánsági bányák, erdők és kohászati üzemek megvásárlása (99 évre szóló bérbeadás), amely nyolc bányászati körzetre (pl. Stájerlak, Szászka-, Oravica-, Boksán-, Resica- és Gladnabánya stb.), valamint további 51 községre terjedt ki. Az átadott területek 130.083 hektárt tettek ki, ebből 42.578 hektár mezőgazdasági terület és 87.505 hektár erdő. A szerződés összértéke meghaladta a 200 millió frankot (értékében egyenlő nagyságrendű a Szezei-csatorna építési költségével), a szerződés keretében a bánsági területeket 11.123.046 frankra értékelték, ami mélyen a valós értéke alatt volt.

A zsidók ipari térnyerése a száz munkásnál kevesebbet foglalkoztató bánsági középüzemekre volt igazán jellemző, jó példa erre a bánsági megyeszékhelyek néhány ismert eleme:

Lugos zsidó közösségének gazdasági erejét mutatja, hogy a hitközség tagjai közül az alábbiak tulajdonában voltak gyárüzemek: Kammer és Társai textilgyár (299 munkás), Löffler és Strausz kaptafagyár (100 munkás), Barát és Lengyel textilgyár (50 munkás), Pártos és Schwartz téglagyár (50 munkás), Schwartz Hermann múmalom (30 munkás), Szántó és Epstein seprűgyár (20 munkás), Amigó és Grosz fagyapotgyár (10 munkás), Salinsky Artúr szalmatokgyár (10 munkás). A mezőgazdaság terén fontos szerepe volt Eckstein Fülöp és Fekete Antal birtokosoknak.

5. táblázat. A Bánság 300 főnél nagyobb foglalkoztatottal rendelkező üzemei (1910)

Table 5. Industrial plants for more than 300 people employees in Banat (1910)

Település	Iparág	Foglalkoztatott	Tulajdonos
Dognácska	Vasbánya	512	StEG Rt.
Várboksán	Gépgyár	371	StEG Rt.
Vaskő	Vasbánya	460	StEG Rt.
Nándorhegy	Vasgyár	575	StEG Rt.
Ruszkabánya	Vasgyár	309	StEG Rt.
S.anina	Köszénbánya	2378	StEG Rt.
	Vashengermű	397	StEG Rt.
	Vasöntöde	754	StEG Rt.
Resicabánya	Acélművek	634	StEG Rt.
	Hengermű	888	StEG Rt.
	Vasolvasztó	750	StEG Rt.
	Hídalkatrészgyár	337	StEG Rt.
	Gépgyár	906	StEG Rt.
	Építészet	372	StEG Rt.
Nadrág	Vasgyár	670	StEG Rt.
Lugos	Téglagyár	357	Muschong Jakob
Temesvár	Vasúti műhely	639	MÁV
	Kötszövöttárúgyár	408	Magyar Állam
	Kalapgyár	391	Magyar Állam
	„Turul” Cipőgyár	821	Magyar Állam
	Dohánygyár	1593	Magyar Állam
Zsombolya	Téglagyár	387	Bohn M. és Társai
Nagykikinda	Téglagyár	427	Bohn M. és Társai
	Téglagyár	300	Krumenacker J.
	Gőzmalom Rt.	303	Nagykikinda város
Nagybecskerek	Téglagyár	750	Klein Bernát
	Cukorgyár	800-1000	D-Mo.-i Cukoripari Rt.
Összesen	27 db	17689	-

Forrás: Népszámlálás 1910., ill. Borovszky S. (1911) alapján saját szerkesztés

Nagybecskerek esetében jelentős szerepe volt Gyárfás Ödönnek, aki 8 tisztviselet és 40 munkást alkalmazó fűrésztelepet létesített, Mayer Henrik a Közgazdasági Bank helyi fiókját vezette, Engel Sámuel szintén fűrésztelepet üzemeltetett. A nagybecskereki hitközséghez 440 család (2000 fő) tartozott, akik között 4 nagykereskedő, 144 kereskedő, 6 vállalkozó és nagyiparos, 26 iparos, 9 ügyvéd, 16 orvos, 7 mérnök, 110 magántisztviselő, 1 hírlapíró is tevékenykedett (*Magyar Zsidó Lexikon* 627. o.).

Temesvár zsidó hitközségének tagjai közül többen igen jelentős gazdasági pozíciókat töltöttek be, melyek közül néhányat – a teljeség igénye nélkül – felsorolok: Gans Leo, aki a Mekler-féle ernyőgyár tulajdonosa, Vértés Adolf, az ügyvédi kamara alelnöke, Szana Zsigmond a Temesvári Bank és Kereskedelmi

Rt. és a hozzá tartozó iparvállalatoknak a vezérigazgatója, Jacobi Kálmán a „Turul” Cipőgyár vezérigazgatója, Kun Richárd szeszgyári igazgató, Lindner Ármin bank vezérigazgató, aki jónéhány temesvári bank és iparvállalat alapításában játszott kiemelkedő szerepet (*Singer J. 1907*). A temesvári hitközségben 55 nagykereskedő, 20 gazdálkodó, 30 szabadpályán lévő, 15 tanár, 225 kereskedő, 56 ügyvéd, 22 köztisztviselő, 3 művész, 13 nagyiparos, 22 orvos, 123 magántisztviselő, 84 vállalkozó, 83 iparos, 22 mérnök, 4 író és hírlapíró is tevékenykedett (*Magyar Zsidó Lexikon 890. o.*).

IV. 3. A Bánság zsinagógái, mint a zsidó közösségek gazdasági erejének sajátos vetületei

A bánsági zsinagógák egyrészt sajátos stíluskereső törekvéseket tükröznek, másrészt az építető közösség gazdasági-társadalmi szerepét és erejét demonstrálják. Éppen ezért megérdemlik, hogy külön is foglalkozzunk velük, természetesen szem előtt tartva az áttételeket és a prioritásokat.

A 18. századi szervezett telepítések időszakában kevés olyan lélekszámú és vagyonú zsidó közösség létezett a Bánságban, hogy komolyabb építészeti értékekkel bíró zsinagógát építsen. Ekkor többnyire lakóépületeket alakítottak át imaházzá, a bánsági zsidóság néhány épülete (pl. Temesvár, Lugos stb.) feltehetően kamarai títustervek alapján épült, a keresztény templomokhoz hasonlóan. A zsinagóga településen belüli helye is kötött volt, hiszen az újratelepülés időszakában egy-egy településen a zsidók is kijelölt helyet kaptak, így koncentráltak bizonyos településrészekben. A kezdeti időszakban maga a zsidóság is erre törekedett, illetve az imaház-zsinagóga körül körvonalazódó intézményrendszer közelében koncentrált. Így egyfajta zsidó negyedek – vagy legalábbis utcák – jöttek létre, gyakran nevükben is megőrizve ezt a gyakorlatot. A Bánságban a településen belüli környezetnek (lokális hely) pozitív hatása volt a zsinagógák építésénél, különösen a 19. század második felében, amikor nemcsak hogy a zsidóság törekedett reprezentatív zsinagógaépület építésére, hanem a környezet sok helyen el is várta ezt tőlük.

A zsidóság egy részének gazdasági megerősödése, valamint társadalmi tekintélyének kivívása, s a mindezt megkoronázó emancipáció folytán az építető hitközségi előjáróság szerepe jelentősen megnőtt. A zsinagógák 19. század második felétől a vallási funkció mellett a zsidó közösség erejét (és bizonyos törekvéseit) voltak hivatottak hirdetni. Ezt a célt szolgálta a klasszicizmus és a romantika, mely keleti /mór, iszlám, bizánci) elemekkel bővülve különösen a zsinagóga-építészetbe hozott újat, s idővel a városkép fontos alkotóelemeivé is váltak (*Pejin A. 2008.*). A zsidó lakosság gazdasági erejét jól mutatja, hogy mikor épültek a bánsági zsinagógáik (*6. táblázat*). Általában jellemző volt, hogyha közösségeik lélekszáma elérte a 100-200 főt, akkor az anyagi erőforrások is elegendőek voltak zsinagógáik felépítésére. Mindössze öt olyan

bánsági településről tudunk (Torontálvásárhely 100 fő, Módos 101 fő, Zsombolya 151 fő, Oravicabánya 182 fő, Orsova 253 fő), ahol a zsidó népesség száma 100 fő felett volt 1910-ben, de nem építettek zsinagógát. Ugyanakkor Bálint és Buziasfürdő kisebb lélekszámú zsidó közösségeinek is voltak olyan anyagi lehetőségei, hogy zsinagógát építsenek. A Krassó-Szörény vármegyei Bálint község esetében a falu lakosságának három százalékát kitevő izraeliták 1885-ben zsinagógát tudtak építtetni.

6. táblázat. A Bánság zsinagógái (1910)

Table 6 . The Jewish synagogues in Banat (1910)

Települések	Népesség (fő)	Zsidó lakosság (fő)	%	Zsinagóga építés éve
Temesvár-Belv.	72552	6728	9,3	1862
Temesvár-Józsefv.				1906
Temesvár-Gyárv.				1889
Lugos	19818	1878	9,5	1842
N.becskerek	26006	1232	4,7	1817/1895
Pancsova	20808	706	3,4	1909
Versec	27370	743	2,7	1820
Nagykikinda	26795	782	2,9	1880
Karánsebes	7999	412	5,2	1893
Fehértemplom	11524	250	2,2	1898
Resicabánya	17368	457	2,6	1907
Buziasfürdő	2917	80	2,7	1874
N.szt.miklós	12350	460	3,7	1794
T.kanizsa	4938	101	2,0	1913
T.becse	7640	224	2,9	1865
Lippa	7854	362	4,6	na.
Csák	4399	101	2,3	1780
Detta	4197	146	3,5	1882
Facsád	3316	207	6,2	1895
Bálint	1354	40	3,0	1885

Forrás: Gazda A. (1991) és Gerő L. (1989) alapján saját szerkesztés

V. Összegzés

A Bánság zsidó népességének aránya az össznépességen belül elmaradt a magyarországi átlagtól. Az 1870. évi népszámlálás idején 15734 izraelita vallású, az 1910 évi népszámláláskor 20643 izraelita vallású személy élt a Bánságban. Az izraelita lakosság gazdasági, kulturális és politikai jelentősége a Bánságban is messze felülmúlta népességszámbeli arányát. A társadalmi beilleszkedés és az emancipáció tekintetében nincs jelentős eltérés az országos trendektől, ugyanakkor a gazdasági súlyuk – különösen a mezőgazdaság és az ipar

vonatkozásában – nagyságrendekkel kisebb a Bánságban. Ennek okai között csak egyik, de nem meghatározó az alacsonyabb számbeli arány, sokkal jelentősebb, hogy a bánsági gazdaság struktúrája is eltér az országostól. A Bánság jó minőségű termőföldjein gazdálkodó tőkeerős középbirtokokat kevésbé adják bérbe tulajdonosaik, de még az ezer hold feletti nagybirtokok esetében is az országos átlag alatti bérlési arányok a jellemzőek. A kibontakozó és külföldi érdekeltségbe tartozó modern gyáripár (StEG Rt.) mellett csak Temesvár ipari-grundolási lázába tudnak bekapcsolódni a zsidók, ahol viszont jelentős gazdasági erő és politikai-társadalmi hatalom koncentrálódik kezükben. Meglepő módon a 19. század közepéig kiemelkedő jelentőségű mezőgazdasági terménykereskedelmi központokban (pl. Törökbecse, Törökkanizsa, Csák stb.) nem koncentrálódott jelentős zsidó népesség és anyagi erő. A bánsági zsidók gazdasági pozícióit áttételesen mutatja a zsinagógák száma, ahol viszont érdekes anomáliákat is tapasztalunk. Az izraelita közösségek beilleszkedését, vagyonosodását és nem utolsósorban jövőbe vetett hitét mutatja, hogy a bánsági 20 zsinagógából 12 db-ot 1880-1913 közötti időszakban építettek.

Felhasznált irodalom

- Borovszky S. (1911):* Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. p. 643.
- Blau L. (1891):* Vázlatok a temesvári zsidók történetéből 1865-ig. In: Magyar Zsidó Szemle 8. pp. 129-131.
- Gazda A. (1991):* Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Bp. p. 242.
- Gerő L. (1989):* Magyarországi zsinagógák. Bp. p. 263.
- Gyurgyák J. (2001):* Zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó. Bp.
- Jakabffy E. (1940):* Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzeti-ségi kérdésre. Magyar Kisebbség, 15–16. sz., Lugos, p. 383.
- Kovács A. (1922):* A zsidóság térfoglalása Magyarországon a statisztika tükrében. Bp.
- Löwy Moritz (1890):* Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865. In: Jubelschrift zur Feier des 25-jährigen Bestehens der innerstädtischen Synagoge zu Temesvár. Szeged.
- Pejin A. (2008):* Tornyos zsinagógák Magyarországon. Internetes elérhetőség: <http://www.or-zse.hu/resp/pejin/pejin-tornyos-zsinagogak2008.htm#top>
- Petrassevich B. (1904):* Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon. Bp.
- Preyer, J. (1873):* A bánsági zsidók állapota a 18. században. Temesvár.
- Sebe K.:* Polgárosodás a Monarchia idején: A temesvári zsidóság.
- Singer J. (1907):* Temes vármegye és a zsidók polgárosítása. In: Évkönyv 1907. Bp. pp. 145-162.
- Singer J. (1905):* Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. In: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Bp.
- Singer J. (1928):* Temesvári rabbik a XVIII és XIX. században. Szinérváralja.
- Varga L. (szerk.):* Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Bp. 2006. p. 296.
- Wesprémy K. (1907):* A magyarországi zsidóságról. Debrecen, p. 167.
- Wolf, Hans (1940):* Zur Geschichte der Juden im Banat, 1716–1867. Temesvár.

Adalékok a görögök és macedo-románok 18-19. századi társadalmi-gazdasági szerepéhez a Bánságban

Additives of the Greeks and Macedo-Romanians 18-19. century socio-economic role in the Banat

Abstract

The social situation, economic activity and political career of the Greeks and Macedonian-Romanians of Banat were not sharply separated from those living in other regions of historical Hungary. Their economic role and significance can be described as typical in the 18th century, as they, like other traders (e.g. Armenian, Saxon, Jewish, etc.), became involved in the process of the original capital accumulation, from which they became significantly enriched. Wealth and political influence were already closely linked. The special role of the Banat in the 19th century in turning commercial capital into the economy (basically the highest value in accordance with the customs of the age: arable land) can be felt. However, an other contributory factor may have been that the Chamber of Courts in Vienna had estates in its possession in the Banat which by selling could easily facilitate the process and open up opportunities for political careers at the regional level.

I. Bevezetés

A Bánság etnikai sokszínűséghez hozzátartoztak a kisebb, általában szórványban élő népcsoportok is. A történelmi Magyarországon élő és görögnek nevezett népcsoportok – amint ezt a kérdéssel foglalkozó szakirodalom (pl. *Horváth M. 1840, Moravcsik Gy. 1935, Makkai 1948, Marjalaki Kis L. 1960, Bur M. 1978, Miskolczi A. 1986, Köpeczi B. 1986 stb.*) is hangsúlyozza – a Balkán félszigeten élő különböző etnikumok közül kerültek ki. A görög elnevezés e tekintetben gyűjtő fogalom, elsősorban vallásukra, a görögkeleti egyházhoz való tartozásukra utal. A Balkán félszigeten élő népesség kisebb társadalmi csoportjai – zömmel a görög nyelvet használók – elsősorban Nyugat-Makedóniából és Észak-Epirusból indultak útnak a Habsburg Birodalom felé. A történelmi Magyarország területét az első jelentősebb menekült hullámuk a 16. század közepén érte el, ekkor az ún. „görög” kereskedők főként Erdélyben és az Alföldön jelentek meg, s mint török alattvalók szabadon kereskedhettek árucikkeikkel. A második és harmadik ún. „görög menekülthullám” a karlócai és a pozsareváci békekötés után érkezett Magyarországra. Újabb menekült hullámuk indult el 1769-ben, amikor Moscopolist (aromásul Moscopole) és környékét a törökök elpusztították. Az érkezők nagy része valószínűleg görög

volt, de hazánkban akkor is görögnek mondták, ha történetesen albán, bolgár vagy a cincárként is ismert macedo-román származású volt. Az utóbbi – szintén görögnek nevezett – népcsoport, a görög nyelvet csak egymás közti kommunikációra használta. A macedóniai vlahok családi körben a saját nyelvüket, az arománt használták, s el is különítették magukat a görögöktől.

A korabeli történeti forrásokban és a későbbi forrás-feldolgozásokban is különböző elnevezésekkel illették e népcsoportot (pl. makedónfai oláh: *Borovszky S. 1912.*, czinczár: *Fényes E. 1851.*, kucovlach: *Bur M. 1978.* stb.). A történelmi Magyarország területére – a Makedóniából érkező karavánok – Zimonynál léptek, s az előírt egészségügyi karantén letöltése után folytathatták útjukat a Duna mentén, illetve az Alföldön, ahol „kiépített” kereskedelmi állomáshelyeik voltak, az ún. kompániák. A karlócai és a pozsareváci békekötést követően a görög kereskedők magyarországi térhódítását bizonyos szubjektív tényezők is elősegítették. Sikereiket legalább annyira köszönhették szervezettségüknek, mint a békeszerződések által biztosított privilégiumaiknak.

A görögök és macedo-románok nem álltak meg a történelmi Magyarország határainál, s jelentős szerepet játszottak a havasalföld-moldvai, valamint a galíciai és a lengyelországi közvetítő kereskedelemben is. A macedo-románok Román Királyságban betöltött politikai szerepének és gazdasági súlyának megítélése napjainkig vitatott. *Borsi-Kálmán Béla (2018)* legújabb könyvében meghatározónak tartja a macedo-románoknak a román „nation building”-ben játszott, állam-, polgárság- és elitalkotó szerepét. Véleménye szerint a Balkán-félszigetről évszázadokon át a román fejedelemségekbe beáramló macedo-románok társadalmi helyzetüknél, foglalkozásuknál fogva főként a városi lakosság létszámát gyarapították, ráadásul erős görög öntudattal és nyelvismerettel is rendelkeztek, ezen kívül nagyon jó hírszerzők, informátorok is voltak, ez a társadalmi réteg könnyen asszimilálódott és a román polgárosodásnak is az egyik alapító pillérévé vált.

A hazai történetírás korábban már tisztázta a görögök és macedo-románok politikai-gazdasági és kulturális szerepét a történelmi Magyarországon (pl. *Horváth M. 1840, Moravcsik Gy. 1935, Horváth E. 1938, Makkai 1948, Marjalaki Kis L. 1960, Bur M. 1978, Miskolczy A. 1986, Köpeczi B. 1986, Eperjessy E. 2000* stb.), azonban az utóbbi évtizedekben megjelent néhány helytörténeti írásban (pl. *Berényi M. 2008, 2009, Bekán A. 1998* stb.) túldimenzionálttá vált szerepük és megítélésük, azt a látszatot keltve, mintha a 18-19. századi hazai görögök nagy részét macedo-románok alkották volna. Mindez még akkor sem jelenthető ki teljes bizonyossággal, ha közismert, hogy például Tokaj (*Sasvári L. 2002*) és Miskolc (*Marjalaki Kiss L. 1960*) görög kereskedőinek nagy része valóban macedo-román származású volt. Az is közismert, hogy 1768-ban, a 122 brassói kereskedőből csak 11 szász, a többi 111-ből 31 a görög compagnia tagja (egy részük román), 80 bolgárszegi román (*Köpeczi B. 1986*). Ez a szemléletmód korábban is – periférikusan – jelen volt

történetírásunkban (pl. Eötvös K. 1876, Berkeszi I. 1900. stb.), napjainkban azonban ismét megerősödni látszik. Sőt!

A macedo-románok Lasztity Péro személyében (a budapesti Szerb Intézet vezetője) újabb kérészt kaptak, aki tanulmányának 34. számú lábjegyzetében megemlíti, hogy: „...**a cincárok igen jelentős szerepet játszottak nemcsak a magyarországi szerbek polgárságának és értelmiségének kialakulásában** (kiemelés KS.), *hanem hasonló szerepük volt a Balkánon is a nemzeti polgárság kialakulásában (Szerbia, Bulgária, Románia, albánok, macedónok esetében)...*” Lasztity P. (2020) 97. old.

A budapesti Szerb Intézet vezetője tanulmányában megemlíti még, hogy: „...*Az egyes településeken található síremlékek etnikai szétszálazására a terepmunka időigényessége miatt nem törekedtünk, de ennél fontosabb, hogy a gyakori szerb-román falusi (Battonya, Magyarcsanád) és szerb-cincár-görög polgári, majd a későbbi szerb-magyar vegyesházasságok* (kiemelés KS.), *illetve szerb, román vagy magyar irányú asszimilációs folyamatok eltérő fokozatai egyébként is illuzórikussá teszik ezeknek a törekvéseknek a következetes véghezvitelét az érintett temetők minden egyes sírja esetében...*” Lasztity P. (2020) 98. old.

„...*A szerb nyelvű feliratok után a leggyakoribbak a magyar és a görög nyelvűek. A magyar nyelvű sírfeliratok az asszimilációs folyamatokat jelzik, melyek városi, szórvány környezetben már a 19. században is előfordulnak, falun pedig csak a 20. század második felétől. Legkorábban a cincár-görög származású, szórványban élő polgárok esetében, de a 19. század második felétől szerbek esetében is vagy szerb-cincár környezetben (Székesfehérvár, Ráckeve, Szeged)* (kiemelés KS.) *jelentkeznek magyar nyelvű feliratok...*” Lasztity P. (2020) 111. old.

E „nagyívű” kontextusok ismeretében sem lényegtelen a Bánságban élő görögök és macedo-románok 18-19. századi gazdasági súlyának és szerepének néhány elemét feltárni és elemezni.

II. A görögök és macedo-románok száma és jelentősége a 18. században

II.1 A görög és macedo-román lakosok száma

A 18-19 századi népszámlálásokban és statisztikai kiadványokban a görögök és cincárok (macedo-románok) nem különülnek el. Mindez meg is nehezíti a görögök és macedo-románok tényleges számának és gazdasági súlyának kutatását, mindazok ellenére, hogy a macedo-román kereskedők tevékenysége túlmutat a történelmi Magyarország határain. Karavánjaik eljutottak Bécsig, Lipcséig, Varsóig, Poznanig, Szczecinig és Isztambulig, de kereskedtek Velencével, Trieszttel, Ragusával, Szalonikivel, mint azt számos, a velencei levéltárakban megőrzött, aromán kereskedőktől származó levél igazolja

(Köpeczi B. 1986). A török kiűzése előtt is éltek görögök a történelmi Magyarországon, a legrégebb a tokaji görög kompánia (1667-ben alakult), akik a debreceni kiváltságolt görögök utódainak (Debrecen a görög kereskedőknek 1693-ban kellett elhagyniuk) tartották magukat (Hőgye I. 1997). Később, többek között Miskolcon (1687), Kecskeméten (1708), Gyöngyösön (1711) hozták létre szervezetüket (Hajnóczy I. 1939). Tokajban 1705 után megnőtt a görögök száma, mert II. Rákóczi Ferenc Szatmár várának elfoglalása után elrendelte, hogy telepítsék át az ottani görögöket Tokajba (Hőgye I. 1997). Zoltai Lajos szerint a Debrecenből kiűzött görög kereskedők 1708-ban érkeztek Tokajba (Zoltai L. 1935).

A 18. században a Magyar Királyság területén működő balkáni kereskedők létszámára, elhelyezkedésére vonatkozó adatokat két országos jellegű összeírásból ismerjük. A Magyar Helytartótanács rendeletére 1754-1755-ben, majd 1769-1771-ben a megyék és a szabad királyi városok elkészítették a területükön élő oszmán alattvalók névsorát, ami a Bánságra sajnos nem terjedhetett ki, mert ekkor még nem tartozott a Magyar Helytartótanács fennhatósága alá. Az említett összeírások szerint 1754-1755-ben a Helytartótanács fennhatósága alá tartozó megyékben, valamint a Jászkun kerületben és a hajdúvárosokban együttesen 221 helységben volt oszmán alattvaló. Az 1754-1755-ös országos felmérés 1318 oszmán alattvalóra vonatkozóan közöl adatokat, akik közül 580 önálló kereskedő, 231 (üzlet)társ és 410 alkalmazott volt. A családtagok száma ekkor mindössze 97 fő. Az 1769-1771-es összeírások szerint 1697 oszmán alattvaló volt Magyarországon, 274 helységben (Bur M. 1978). A Magyarországon 1769-71-ben összeírt oszmán alattvalók kb. fele a falvakban és mezővárosokban telepedett le, s mindössze huszonöt olyan – a Magyar Helytartótanács fennhatósága alá tartozó – település volt, ahol létszámuk meghaladta a 10 főt. Ilyen volt például Pest 130 fő, Gyöngyös 39 fő, Kecskemét 33 fő, Miskolc és Újvidék 22-22 fő, Tokaj 17 fő, Eger 16 fő. A görög kereskedőknek társaik, alkalmazottaik, hozzátartozóik is voltak, így az említett városokban 60-80 főre, Pesten pedig akár 500 főre is felmehetett a balkániak száma. E tényeket azért fontos hangsúlyozni, mert mindezek tudatában ítélnél meg korrekten az egyes balkáni népcsoportok (pl. görög, albán, macedo-román, szerb stb.) száma, gazdasági és politikai súlya a történelmi Magyarországon.

A történelmi Magyarországon a görög közösségek száma a 18. században harminc körül volt. Ezek közül a fontosabbak: Tokaj, Zimony, Újvidék, Pétervárad, Temesvár, Versec, Eszék, Szeged, Világosvár, Eger, Szentés, Gyöngyös, Kecskemét, Debrecen, Szentendre, Pest, Miskolc, Kolozsvár, Brassó és Pozsony (Szabó K. - Kovács E. 2009). A kereskedők bizonytalan származására és számára Eger példája is elegendő. 1719-ben Egerben összeírt balkáni kereskedők 19 főnyi csoportjában csak két fő volt szerb nemzetiségű, a többiek albánok, görögök, cincárok voltak. A balkáni kereskedők száma az 1754-1755-ös összeírás szerint Egerben 57 fő volt; 16 önálló kereskedő 16

üzlettárssal, 28 segéddel és inassal dolgozott (*Bur M. 1978*). Ugyanakkor egy másik feldolgozás szerint Egerben 1740-60 között kb. 100 görög család telepedett le, többségük kereskedő volt (*Bihari J. 1956*).

II. József türelmi rendelete után sorra épültek a görög ortodox templomok is. Különböző városok összeírási és levéltári adatai szerint a 18. század második felében mintegy tízezer görög élt az országban. Horváth Endre professzor szerint ekkortájt harminc görög vallási közösség és huszonhat görög nyelvű iskola működött (*Horváth E. 1938*). Ezen adatok tudatában nehezen tartható az az álláspont, hogy a görög kereskedők – akik nagy része Bekán Aurél szerint macedo-román volt – kereskedelmi tevékenységéhez egymillióan kapcsolódtak a történelmi Magyarországon (*Bekán A. 1998*). A legnagyobb és leggazdagabb görög kolóniák ott keletkeztek, ahol lehetőség volt a magyar vagy a balkáni nyerstermények közvetítésére, eladására. A nyugatra szállított nyerstermékek ellenében a görög kereskedők textiliákat, rövidárut, szerszámokat és egyéb manufaktúra ipari termékeket hoztak be az országba, illetve szállítottak tovább Törökországba.

A bánági városok közül Temesvár (*Borovszky 1912*), Oravicabánya (*Vályi A. 1799*), Pancsova (*Horváth E. 2018*), Fehértemplom (*Fényes E. 1847*), Lippa és Versec (*Fényes E. 1867*) görög közösségeiről vannak információink. Mindezek közül kiemelkedett a tartományi székhely: Temesvár görög kompániája és kereskedelmi társasága. Mindezzel párhuzamosan Görög tanyelvű iskola is működött a városban (*Szentkláray J. 1879*).

II.2 A temesvári görög kereskedelmi társaság

A temesvári görög kereskedelmi társaság iratai – 1733-53 között – arról tanúskodnak, hogy Temesváron az 1720-as évektől kezdve fokozatosan több olyan intézkedés történt, amelynek köszönhetően kedvező feltételek teremődtek számukra a letelepedéshez és a kereskedelemhez. Raktárakat, üzlethelyiségeket bérelhettek, boltokat, éttermeket, pékségeket, műhelyeket nyitottak és pénzkölcsönzéssel is foglalkoztak. Ekkor alakult az első temesvári görög gazdasági társulás, az úgynevezett kompánia. Célja az volt, hogy a kereskedők egymást segítsék, tagjaik hitelét a hatóságokkal és a hitelezőkkel szemben szavatolják, bajba jutott társaiknak kölcsönöket nyújtsanak. A görög kereskedelmi társaság élén a helytartóság által megerősített választott bíró állt.

A 76 alapító tagból álló keleti görög kereskedelmi társaság (Orientalische Compagnie) gazdagabb volt a németnél, s jobban győzte pénzzel is. Ügyességével és vagyonával lassanként hatalmába kerítette az egész bánági termény- és szarvasmarha-kereskedelmet. Sőt még másik két szövetséget is alakítottak Temesváron: a *Viehhandlungs-Societät*-et és a *Praedien-Societät*-et (*Borovszky S. 1911*). A temesvári görög kereskedelmi társaság (Grichische Handlungs-Compagnie) iratai megtalálhatóak a Magyar Nemzeti Levéltárban, a Magyar

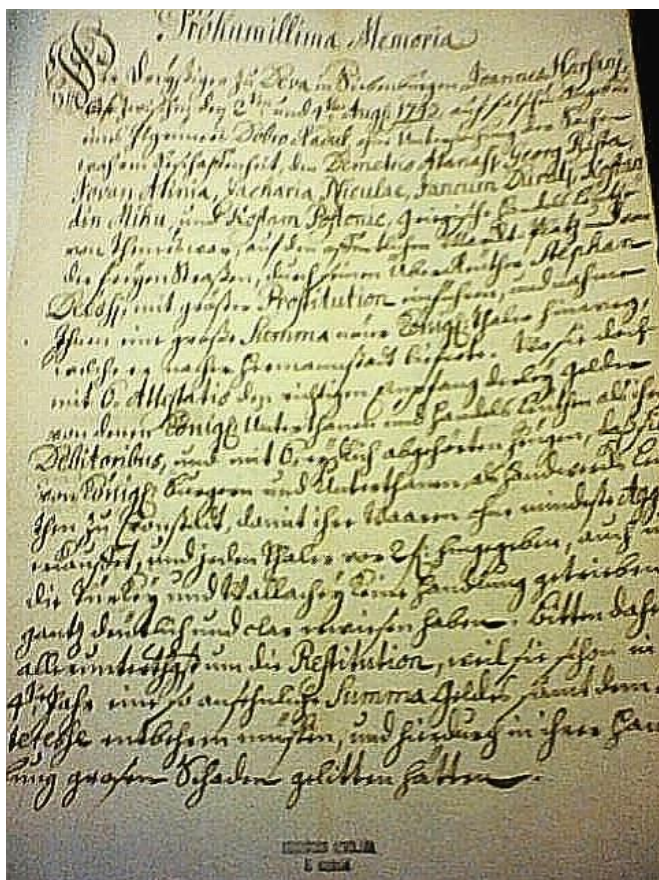
Kamara 11. cs R/b jelzet alatt, melyek között egyetlen görög vagy aromán nyelvű sincs, mindössze egy görög-német kétnyelvű irat található (1. kép).

A görög kereskedők gazdasági sikerei, gyors és szembeszökő meggazdagodásuk jelentős ellenérzést váltott ki, s 1720-tól kísérletek történtek – sikertelenül – kereskedelmi tevékenységük vissza-szorítására. A gyakori kereskedelmi visszaéléseknek kívánt a Landes Administration véget vetni, amikor a görögöket a házalókereskedéstől eltiltotta és boltjaikat bezáratta. Ezt a tilalmat a kereskedelmi társaság kérelmére az Udvari Haditanács a nagybani kereskedelemre nézve feloldotta, a kicsinyben való kereskedést azonban csupán a vásárookra és török-eredetű árukra korlátozta (MNL. *Grichische Handlungs-Compagnie* 716. irata). E 12 oldalas német nyelvű dokumentum – amelyet Savoyai Jenő írt alá – megyék szerint is felsorolja, hogy mely területeken kereskedhettek a kompánia tagjai. E kiváltságokat III. Károly (pl. 1737. ápr. 17. , 1738. febr. 08 stb.) és Mária Terézia (pl. 1743. aug. 02., 1746. márc. 28. stb.) többször megerősítette, 10-12 pontban összefoglalva a legfontosabb privilégiumokat (2. kép). A kereskedelmi kiváltságoknak azonban ára volt, mert már az 1733. jún. 2.-án kelt dokumentum /Final Ausweis/ arról tájékoztat, hogy évi 60 ezer forintot kellett fizetniük.

1. kép. Görög-német kétnyelvű irat a kereskedelmi társaság működéséről

Az ún. görög (pl. görög, vlah, makedón, török, bolgár, rác, albán stb.) kereskedők a 18. század elejétől egyre jelentősebb kereskedelmi tényezőt jelentettek. E kereskedők gazdasági potenciálja az 1718. július 21.-i pozsareváci béke és az azt egy héttel követő osztrák-török kereskedelmi egyezményben biztosított kedvezmények (az alattvalók 3%-os, 1740-től 5%-os vám megfizetése után szabadon kereskedhettek egymás országaiban) után nőtt meg.

2. kép. Eredeti kézirat a görög kereskedelmi társaság működéséről

Kereskedelmi tevékenységük volumenére utal annak a hét kereskedőnek a levéltári iratok között fennmaradt 1743. évi szerződése, amely tartalmazza a kőso kereskedelemhez kapcsolódó vásárlási megállapodást (1. táblázat). E kereskedők család és keresztnevei sem kizárólag macedo-román származásra utalnak, mint ahogy azt is tudjuk, hogy a görög kereskedelmi társaság vezetője (Bibic Jován) sem volt macedo-román származású. A megállapodást Déván kötötték és tárgyát a só mennyisége teszi érdekessé, több mint négyezer darab

sókocka szállításáról kötöttek szerződést. Összehasonlításul: Becslések szerint a 17. század második felében évenként 200 ezer sókockát szállítottak a marosváradjai és dévai portusokhoz (Bakk A. 2017).

1. táblázat. A temesvári görög kereskedőtársaság tagjainak kőso kereskedelme (1743)

Név	db
Demetrio Atanazi	745
Georg Rista	147
Jovan Atinia/Hazsimir	1519
Zacharia Niculae	400
Jancum Duratj és Kostandin Mihu	660
Kostam Postonic	576
Összesen	4047

Forrás: A temesvári görög kereskedelmi társaság eredeti iratainak adatai alapján saját szerkesztés

A bánági görög közösségek is imaházakat, kápolnákat és templomokat építettek, s ezekhez kapcsolódó egyházközségek jöttek létre, illetve iskolákat tartottak fenn, melyek szerepe az identitás fenntartásában és formálásában fontos szerepet játszott. Minderre az 1770-es évektől szükség is volt, mert egyre szorosabbá vált a kedvezményes kereskedelem megőrzésének kritérium-rendszere. A fentebb említett 1769-71-es összeírást Mária Terézia rendelte el, sőt döntése értelmében a török alattvalók közül kizárólag azok bírhattak a továbbiakban a kereskedelem jogával, akik érvényes útlevéllel és vámcedulával rendelkeztek. 1774-ben Mária Terézia előírta a hűségeskü letételét, s a család letelepedését az Osztrák Birodalomban, ill. jelentős pénzösszeg lefizetését, aki ezek ellen tiltakozott boltját és áruját elkobozták. Ezek elmaradása esetén 100 arany bírságot helyeztek kilátásba. Mindez a bánági görög kereskedőkre is érvényes volt és 1776-tól csak abban az esetben kereskedhettek, ha bejövetelelől számított hat hónap alatt osztrák alattvalóvá lesznek, hűségesküt tesznek és feleségével és gyermekeivel beköltöznek (Borovszky S. 1912). Ez az intézkedés megosztotta a bánági görög kereskedőket is: egy részük a távozás mellett döntött, nagyobb és sikeresebb rétegük, azonban a Temesi Bánágban maradt, s alkalmazkodott a kihívásokhoz.

II. József intézkedéseivel a társadalmi-gazdasági legalizálás lehetőségét nyújtotta (pl. az 1785. évi türelmi rendeletével lehetővé tette a görögség számára is a polgárjog ingyenes megszerzését, templomok építését; a bánági kamarai birtokok bécsi és temesvári árveréseken történő értékesítése pedig vagyonuk földbirtokba fektetését eredményezhette stb.), azonban mindez felerősítette a vagyoni differenciálódást és az asszimilációs folyamatokat is (2. táblázat).

2. táblázat. Néhány bánsági kamarai birtok görög és macedo-román vásárlói

Település	Vármegye	Vásárlók	Nemesi cím
Nagyteremia	Torontál	<i>Nákó Dogrin Kristóf</i> *	1784
Nagyszentmiklós	Torontál	<i>Nákó Dogrin Cirill</i> *	
Torontálgyülvész	Torontál	Dadányi Naum Dadányi Miklós	1784
Zádorlak	Temes	Damianovics Vazul	1783
Istvánvölgye	Torontál	<i>Damaszkin István</i> *	1799
Beregszó	Temes	<i>Damaszkin István</i> *	
Panyova	Temes	Demelich Szabbás, Demelich Tódor, Demelich Pál	1796
Kádár	Temes	Duka Péter, Duka Miklós,	1816
Ernöháza	Torontál	Duka Géza	1820
Apádia	Temes	Gergievecs Péter, István, Gergievecs Mihály, Georgievecs György és Demeter	1823
Apádia	Temes	<i>Grabovszky Atanáz és Konstantin</i> *	1823
Dézsánfalva	Temes	<i>Gyika Konstantin Emánuel</i> *	1817
Kossovica, Petroza, Krivina	Krassó	<i>Gyika család</i> *	1817
Törökbecse	Torontál	Hadsimihal-Sissani Pál	1798
Dragomirest	Krassó	Janitsáry Miklós	1836
Hodony	Temes	Manaszy György	1813
Fény	Torontál	<i>Mocsonyi Péter és Konstantin</i> *, <i>Mocsonyi János és Naum</i> *,	1783
Ivánda	Torontál	Moska Naum és Konstantin	1782
Rudna	Krassó	Nikolics Vazul	1797
Boldur, Furluk, Dezestyé	Krassó	Palikucsevny János	1801
Vrány	Krassó	Terpcó Konstantin és Argirius	1825
Hodos, Kizdia, Orczyfalva, Rittberg	Temes	Sina Simon György	1816

* macedo-román identitást felvállaló családok

Forrás: Nagy I. (1862) adatai alapján saját szerkesztés

A görögök és macedo-románok végleges letelepedését II. Lipót császár dekrétuma (1790) tovább ösztönözte, amely megadta számukra az ingatlanszerzés és hivatalviselés jogát. Ezt követően több görög származású polgár kapott nemesi, grófi, bárói címet, vagy futott be karriert a közigazgatási, gazdasági, politikai életben. Számos görög származású bankárnak, gyárosnak, földesúrnak

és kereskedőnek volt meghatározó szerepe jelentős létesítmények épí-tésében, ill. az ország gazdasági életének fellendítésében (*Berényi M. 2008, 2009*).

A bánági földbirtokot, majd pedig magyar nemességet szerző görög eredetű kereskedők a helyi görög közösségtől jogi értelemben elkülönültek: jogállásuk megváltozott, már nem a kompániához, hanem a nemesi vármegyéhez tartoztak. Azt azonban fontos hangsúlyoznunk, hogy mindvégig megtartották görögkeleti hitüket, görög származás- és közösségtudatukat. Azt is meg kell említenünk, hogy nem csak gazdag görög kereskedők éltek a történelmi Magyarországon. A pozsonyi kamara, egyik iratában, megkülönböztette a nagy falvakban, valamint a kiváltságos és püspöki városban élő görögöket, a földesúri jószágokon kereskedő és bérlő görögöket és a faluról-falura házaló szegény szatócsokat. Tény, hogy a különféle formában kereskedő görögség az egész Bánáságot is behálózta. Az áruszállítást kitapasztalt útvonalakon hagyományos módszerrel szervezték meg. pl. az oláh vajdaságokat Pesttel összekötő állandóan használt útvonal Orsova–Temesvár–Szeged állomásokon át haladt az egykorú üzleti levelezések tanúsága szerint (*Horváth E. 2018*).

III. A görögök és macedo-románok 19. századi szerepe a Bánáságban

III.1 A görög és macedo-román lakosok száma

A 19. századi görögök és cincárok számáról a reformkori magyar statisztikai adatok adnak pontosabb képet, melynek egyik legelfogadottabb és legmegbízhatóbb bázisa Fényes Elek, aki 1842-ben megjelent művében 5680 görög és cincár lakosról tesz említést (3. táblázat). Területi és települési elterjedésükről az alábbiakat közli:

„...Görögök és cincárok mindenütt elszórva az egész országban leginkább pedig a nagyobb kereskedő városokban tartózkodnak um. **Pesten, Miskolczon, Zimonyban, Újvidéken, Temesváron stb.** A görögök mindnyájan kereskedők s a Török és Magyarország közt folytatott kereskedés csaknem kirekesztőleg kezekben van, mit a török birodalombeli lakosokkal való nagy összeköttetések miatt könnyen eszközölhetnek, mellynél fogva általában vagyonos emberek, sőt sokan közülök nagy gazdagságra tettek szert. **17 tiszta parochiában mintegy 5280 lélek számláltatik.** A cincárok közéletben szinte görögöknek neveztetnek, ezek nyelvét magok közt gyakran használván egyébiránt eredetükre nézve oláhok, de Macedóniába átvándorolván ott a görögök nyelvét s kereskedési szellemét egészen bevették...” (*Fényes E. 1842. 79. old.*). Fényes Elek statisztikája szerint az 1840-es években, amikorra az asszimiláció már igen felgyorsult, 5280 görög és cincár élt Magyarországon, tizenhét működő templomuk volt az ország területén, három pedig Erdélyben, ahol 400 görög és cincár élt.

**3. táblázat. A görögök és cincárok száma a történelmi Magyarországon
(1842)**

Vármegye, kerület	Görög és cincár	Vármegye, kerület	Görög és cincár	Vármegye, végvidék	Görög és cincár
Arad	141	Heves	420	Szabolcs	109
Bars	5	Hont	15	Temes	400
Bács	400	Komárom	114	Torontál	200
Békés	214	Moson	6	Vas	20
Bihar	120	Nógrád	71	Zala	143
Borsod	655	Nyitra	39	Zemplén	20
Csongrád	300	Pest-Pilis-Solt	300	Ung	35
Esztergom	69	Pest-Buda	113	Szerémi végvidék	300
Fejér	200	Pozsony	39	Bánsági végvidék	200
Jász-Kun. k.	230	Sáros	18	Magyar Tengerpart	67
Győr	168	Somogy	50	Összesen	5280
Hajdúvárosok	81	Sopron	18	+ Erdély	400

Forrás: Fényes E. (1842) adatai alapján saját szerkesztés

A fenti táblázat adatai is jelzik, hogy - Fényes Elek minden igyekezete ellenére – Horvát-Szlavónország, a Horvát és az Erdélyi Határőrvidék kimaradt adatbázisából. A Bánság esetében 800 görög és cincár lakost említ, amelynek ellentmond a néhány évvel korábbi, szintén Fényes Elek nevéhez köthető hat kötetes monográfia hiányos adatsora (*4. táblázat*). E monográfia még kevesebb információt nyújt a bánsági görögök és cincárok számáról, a három bánsági vármegye adatai teljesen hiányoznak, mindössze Temesváron a német és görög városházát említi a nevezetesebb épületeknél. A Katonai végvidéken: 2521 görög, örmény, cigány: lakost említ, s ezen belül a Pétervárad ezredben 508 görög, Zimonyban: görög iskola, a Bródi ezredben 182 görög és cigány, a Német bánsági ezredben: 392 görög, cigány stb., a Román bánsági ezredben: 284 görög, cigány stb. kerül megemlítésre (*Fényes E. 1836-40*).

Berkeszi István 1900-ban megjelent kismonográfiájában az alábbiakat olvashatjuk:

„E kereskedők oly nagy számban laktak közöttünk, hogy a Gyárvárosban külön szállójuk volt, századunk elején (értsd. 19. század eleje - KS.) pedig gyermekeik számára külön, görög nyelvű iskolát állítottak. A gyárkúlvárosi hellén (görög) népiskolát (1805-1857) a Temesváron lakó számos görög kereskedő állította fel, hogy gyermekeik nemzeti nyelvükön nyerjenek oktatást. Mindenkor csak egy tanítója volt.”

Az 1851. évi osztrák népszámlálás adatait feldolgozó monográfia első kötetében Fényes Elek (1857) tízezer görög és cincár lakost említ: *„... Számlilag van görög és cincár Magyarországon 6980 lélek, a Szerb Vajdaságban s a Temesi Bánságban 2960, a Végvidéken 60...”*

4. táblázat. A görögök és czinczások száma a történelmi Magyarországon (1836-40)

Vármegyék és járások	görög (fő)	Városok	görög (fő)
Borsod vm. - ebből miskolci járás	703 700	Szerdahely (Pozsony vm.)	2
Moson vm.	20	Esztergom	41
Nógrád vm. - ebből Kékkői járás	60 51	Hatvan	9
Nyitra vm. - ebből Vágújhelyi járás	50 34	Pásztó	12
Pest városa	250 +100 oláh	Mezőtárkány	4
Pest-Pilis-Solt vm. - ebből Váci járás	232 63	Cibakháza	11
- ebből Kecskeméti járás	133	Poroszló	6
- ebből Pesti járás	18	Szolnok	17
Pozsony vm.	71	Dévaványa	62
Ung vm. - ebből Ungvári járás	55 51	Tiszafüred	17
Zemplén vm. - ebből Hegyaljai járás	242 216	Törökszentmiklós	31
- ebből Újhelyi járás	26		

Forrás: Fényes E. (1836-40) adatai alapján saját szerkesztés

Az 1857. évi osztrák népszámlálás adatait többen is feldolgozták, mely alapján *Fényes Elek (1867)* 3183 görög lakost említ, akik közül 2244 görög a Magyar Királyság területén, 939 görög Erdélyben élt, a Bánságról mindössze annyi információ áll rendelkezésre, hogy Temesváron 120 görög, Versecen 225 görög élt (5. táblázat).

5. táblázat. Néhány megye és szabad királyi város görög lakossága (1857)

Városok	fő	Vármegye/járas	fő	Kerület/járas	fő
Pest	220	Arad vm.	287	Battonyai j.	80
Eger	52	Győr vm.	74	Tiszafüredi j.	41
Versec	225	Balassagyarmati j.	45	Gyöngyösi j.	40
Székesfehérvár	166	Losonci j.	11	Szolnoki j.	28
Temesvár	120	Gyulai j.	74	Jászság	70
Kecskemét	115	Szarvasi j.	96	Nagykunság	69
Miskolc	96	Szeghalmi j.	144	Kiskunság	22
Esztergom	41	Nagykőrösi j.	21	Szászsebes-szék	300
Újvidék	45	Kalocsai j.	62	Brassó-vidéke	639

Forrás: Fényes E. (1867) és Dányi D. (1993) adatai alapján saját szerkesztés

A bánásiak ekkor már nem lehettek a leggazdagabbak, mert azokat Fényes Elek külön kiemelte: „... Gyöngyösön, Egerben, Miskolcon, Tokajban, Diószegen, Világosvár, Eszéken, Pesten, Péterváradon és Kecskeméten működnek a leggazdagabb kompániák Magyarországon...”

A fenti adatok alapján meglepő, hogy O. K. Czoering 1857-ben 9159 főre teszi a görögök létszámát, hozzájuk számítva a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, ill. Horvát-Szlavónország görög lakóit is.

A görögök és cincárok számát pontosan azért is nehéz megadni, mert a diaszpórák történetének nagy paradoxonja, hogy a kolóniák felvirágzásával párhuzamosan – amikor pezsgő vallási, szellemi és kulturális élet is folyt – az asszimiláció felgyorsult. A 19. század második felében a görögök és macedo-románok létszáma rohamosan csökkent, majd a nyelvért beszélő, szokásait megtartó görög diaszpóra a 20. század első évtizedeire teljesen eltűnt, csak kis vallási közösségekben maradtak görög származásúak, akik már sem nyelvüket, sem szokásaikat nem vagy alig őrizték meg.

III.2 A bánási görögök és macedo-románok gazdasági és politikai karrierje

A 18. században felhalmozott kereskedelmi tőkét a bánási görög és macedo-román kereskedők is úgy állították a magyar gazdaság – és önmaguk, ill. családjuk boldogulásának – szolgálatába, hogy földbirtokokat vásároltak, melyek bevételei a következő generációknak – a 19. században – elegendő jövedelmet biztosítottak arra, hogy felíveljen politikai karrierjük is (6. táblázat). A bánási görög és macedo-román családok közül három kiemelkedő karriert futott be a 19. század folyamán, a történelmi Magyarországon. E családok élettörténete közismert (Berényi M. 2011), a bánási kapcsolatrendszerük, ill. a bánási birtokaik, mint gazdagságuk forrása és hinterlandja kevésbé, ezért a továbbiakban ez utóbbi tény vizsgálatára helyezem a hangsúlyt.

A Sina család vagyonának megalapozója Sina Simon György (1753-1822) volt. Az I. Ferenc császár által bárói rangra emelt Sina Simon György Derra Katalint vette feleségül, s így két meghatározó ingatlanvagyonnal bíró görög család lépett frigyre. A fiuk Sina György Simon 1828-ban hodosi és kizdiai előnévvel magyar bárói címet is kapott. Sina György Simon (1783-1856) gazdasági és politikai karrierje (bankár, nagybirtokos és mecénás, az Osztrák Nemzeti Bank igazgatója, a Lánchíd építésének legfontosabb finanszírozója, Szeged város díszpolgára stb.) a kortársaknak is feltűnt. A Lánchíd építési költségének 63%-át Sina György fizette. Összehasonlításként: a Lánchíd építési költsége 13-szor annyiba került, mint amennyibe az ezzel egy időben épült Nemzeti Múzeum.

6. táblázat. Néhány bánásági görög és macedo-román családtag 19. századi politikai karrierje

Név	Tisztség
Avakumovics István	temesvári görög ortodox püspök, Temesváron városi belső titkos tanácsos
Avakumovics János	ügyvéd Nagybecskereken, majd a kikindai kerület főbírája
Duka Péter	táborszernagy, a 39-ik magyar gyalog-ezred tulajdonosa
Duka Géza	országgyűlési képviselő és követségi tanácsos
Gyika Tivadar	Temes vármegye főszolgabírója
Gyika Szilárd	királyi tanácsos, Krassó vármegye alispánja
Gyika György	Temes vármegye főszolgabírója
Manaszgy György	Torontál megyei táblabíró
Monaszterly István	Torontál megyei táblabíró
Palikucevny Péter	Krassó vármegye főszolgabírója, Torontál vármegye főispáni helytartója
Mocsonyi Péter	1843-ban Torontál vármegye országgyűlési követe
Mocsonyi András	1845-ben Torontál megyei főszolgabírója

Forrás: Nagy I. (1862) adatai alapján saját szerkesztés

Sina György Simon az 1850-es évekre a Habsburg Birodalom egyik leggazdagabb főura lett. Szeged város díszpolgárává választásának méltatásában az előterjesztők kiemelték, hogy a napóleoni háborúk után lehanyagló szegedi-torontáli dohánytermesztés és értékesítés terén tett elvülhetetlen érdemeket, természetesen jelentős anyagi haszonnal adta el a nyomott áron felvásárolt dohányt (*Kókai S. 2016*). Öröksége mintegy 80 milliónyi forint vagyont jelentett, a 29 családi uradalom földje 241 ezer hold volt (*Szabó K. – Kovács E.*), nagyobb területen gazdálkodott, mint az Esterházyak. Fia II. Simon György báró, görög királyi nagykövet az ausztriai udvarnál és 1858-tól a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsának tagja, aki 80 ezer Ft-tal járult hozzá az akadémia alapjához, bizonyítva, hogy a magyarországi görögökben nem csak a kereskedőt kell látni, hanem az értékteremtő egyéneket és közösségeket is.

Pest és Bécs másik befolyásos – macedo-román identitást is felvállaló – családja a Nákó család volt. Nákó Kristóf fia, Nákó Sándor (1785-1848) 1813-ban grófi rangot kapott. A Nákó család gazdasági innovativitása közismert, s jó példa erre, hogy Nákó Kristóf gyapottermesztéssel is kísérletezett (sikertelenül) a Délvidéken – többek között Pancsován –, melynek emléke a családi címerben a gyapotvirág. Nákó Kristóf fia Nákó Kálmán (1822-1902) a magyar főrendiház örökös tagja (1861-től), kamarás (1850-től), belső titkos tanácsos volt, aki a közéletben, ill. a politikában futott be fényes karriert. Nákó Kálmán emberi habitusának egy mozzanata, hogy neje elvesztése után, emlékére Nagyszentmiklóson 30 ágyas kórházat, Pusztaporgányon pedig 100 tanuló számára mintaiskolát alapított. 1864-ben kastélyt építtetett Nagyszentmiklóson, ahol ötezer kötetes könyvtár és műkincsgyűjtemény is volt. 1882-ben alakult meg Nákó

Kálmán vezetésével az Arankavidéki Belvízvédelmi és Levezetési Társulat. A társulat elnöke Nákó Kálmán fia, Nákó Sándor (1846-1889) volt, akinek nagyszentmiklósi uradalma 22332 katasztrális holdat tett ki, angol telivér és félvér ménese is volt, a gazdaság állattenyésztésre és gabonatermesztésre specializálódott. A Nákó család bánsági birtokait a 7. táblázat tartalmazza, melyből megállapítható, hogy közel hetvenezer katasztrális holdon gazdálkodtak.

7. táblázat. A Nákó és a Mocsonyi család bánsági birtokai a 19. sz. közepén

Település	Vármegye	Terület (kat. hold)	Birtokos
Rác-Nagyszentmiklós	Torontál	17124	gr. Nákó Sándor
Német-Nagyszentmiklós	Torontál	5208	gr. Nákó Sándor
Porgány	Torontál	5994	gr. Nákó Sándor
Kisteremia	Torontál	3254	gr. Nákó Sándor
Német-Csanád	Torontál	3878	gr. Nákó Sándor
Összesen	-	35458	-
Constantia	Torontál	767	gr. Nákó János
Kricsova	Krassó	2557	gr. Nákó János
Nákófalva/Szóllós	Torontál	4293	gr. Nákó János
Rác-Csanád	Torontál	14041	gr. Nákó János
Nagyteremia	Torontál	4704	gr. Nákó János
Bánátkomlós	Torontál	7961	gr. Nákó János
Összesen	-	34323	-
Priszaka	Krassó	3707	Mocsonyi család
Fény	Torontál	7802	Mocsonyi András
Dolác	Torontál	4138	Mocsonyi György
Kápolnás	Krassó	9445	Mocsonyi Mihály
Bulcs	Krassó	862	Mocsonyi Antal

Forrás: Magyarország művelési ágak... (1865) adatai alapján saját szerkesztés

A magát románnak valló Mocioni/Mocsonyi család kettős, román és magyar kötődésű, a jeles ősök, Mihály és András Pest-Budán telepedtek le. A Mocsonyi család első bánsági birtokát (Fény település) 1783. február 28.-án Mocsonyi-Popovich András vásárolta. Mocsonyi András és gyermekei Péter, Konstantin, János és Naum, nemességet és címet szereztek. A Mocsonyi család történetében először Mocsonyi János (1780-1856) játszott jelentősebb szerepet. Jelentős vagyona tett szert, a Bánságban több falut, Pesten házakat vásárolt. Egyik fia, Mocsonyi Péter (1808-1858) Torontál vármegye országgyűlési követe volt 1843-ban, másik fia Mocsonyi András (1812-1880) Torontál vármegye aljegyzője (1836-tól), 1843-tól pedig főszolgabíró, s a Konzervatív

Párt híve. Mocsonyi János harmadik fia Mocsonyi György (1823-1887) a Temes vármegyei moraviczai választókerület országgyűlési képviselője volt.

A család másik ágát tekintve Mocsonyi Mihály (1811-1890) fia: Mocsonyi Sándor (1841-1909) futott be fényes politikai karriert, aki jogi tanulmányait Pesten, Bécsben és Grazban végezte. Tudatosan készült a politikusi pályára, körutazást tett Belgiumban és Svájcban, hogy megismerje a nyugat-európai többnemzetiségű államokat. Felkészültsége és kiváló szónoki adottságai a huszonéves fiatalembert hamar vezérszerephez juttatták az 1865. évi országgyűlésen a nemzetiségi képviselők között. 1865. évi országgyűlésben mandátumot nyert román nemzetiségi képviselő között – a korabeli szóhasználatnál a négy „móctestvér” – négy Mocsonyi is helyet foglalt (Mocsonyi Sándor, Mocsonyi Antal, Mocsonyi György, Mocsonyi András), mindannyian a román nyelv Magyarországon belüli föderális alapon való használatának fő szószólói voltak. Mocsonyi Sándor 1865-74 között országgyűlési képviselő, a Román Nemzeti Párt alapító első elnöke. 1867-ben az Eötvös-féle törvényjavaslattal szembeni nemzetiségi ellenjavaslat megalkotója is Mocsonyi Sándor volt, aki a magyarországi nem magyar népek sorsának kulcskérdését a nyelvi jogokban látta. Azokban a nyelvi jogokban, amelyek a magyarországi macedo-románok asszimilációja során ebben az időszakban váltak egyre jelentéktelenebbé. A Pesten 1872. szeptember elsején megjelent Vasárnapi Újság így írt a macedo-románokról: *„A czinczárók, a szerint, hogy magyarok, németek vagy bolgárok közt laknak, az illető nemzetek nyelvét használják, egymás közt pedig az új-görögöt; törzs-rokonságuk a dácziai oláhokkal félreismer-hetetlen...”*

Mocsonyi András (1812-1880) politikai előéletéhez tartozik, hogy a Bach-korszakban Temesvár polgári kerület császári főbiztosa volt. Unokája az a Mocsonyi Antal (1882-1943), aki 1920-tól Románia Magyarországra akkreditált első budapesti nagykövete lett. Később II. Károly román király fővadászmestere, s a bulcsi kastélyban élt (*Teodor B. 1939*). Mocsonyi Antallal azonban a család férfiága kihalt (*Berényi M. 2011*).

V. Összegzés

A Bánság etnikai sokszínűségnek - mint „Kis Európának” - a nyomai, mind a bánsági kisebb etnikumok szórvány csoportjaiban, mind az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyományai – a sokféleség és az összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága is. A Bánságban a görögök és a macedo-románok a 18-19. században kis létszámú közösségeket alkottak. Számarányuktól azonban fontosabb volt gazdasági jelenlétük, közéleti és kulturális súlyuk, szerepük. A görögök és macedo-románok saját kompániát alakítva szakosodtak a kereskedelem egyes területeire.

A görögök és macedo-románok érdeme is volt a bánági, a szerémségi és az Arad-hegyaljai borok nemzetközi kereskedelmének megteremtése.

A bánági gabona, dohány, viasz, méz, szappan és faggyú, méceses olaj és gyertya, illetve a bőrkereskedelem és a török árucikkek is fontos szerepet játszottak meggazdagodásukban. Mindehhez azonban elengedhetetlenül fontos volt az a monopolhelyzet, amelyet a bánági adminisztráció kitüntetett módon biztosított számukra. A görögök és macedo-románok gazdasági, politikai, tudományos és kulturális tevékenysége a bánági kultúra értéket alkotó elemévé, szerves részévé vált. A 19. században jelentős szerepet játszottak a kereskedelem, ipar és kultúra fejlesztésében, illetve támogatásában. Nem elhanyagolható tény, hogy az 1840. évi Tisztítárban felsorolt 4 hercegi, 79 grófi és 84 bárói család között bánági görög-cincár gyökerekkel rendelkező családok is voltak, azonban a bánági görögök és cincárok közül sem lehetett mindenki Aranyember vagy Cigánybáró.

Felhasznált irodalom

- Bakk A. (2017): Sószállítás és kereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. Erdélyi Krónika.
- Bekán A. (1998): Miskolci macedo-románok – A miskolci macedo-román kolónia története (1998)
- Berényi M. (2008): A pesti görögök és macedorománok egyházközsége. Barátság melléklete. 14. p.
- Berényi M. (2011): Haris, Nákó, Sina, Mocsonyi... A pesti macedoromán kolónia. Barátság, pp. 783-785.
- Berényi M. (2009): Macedorománok, románok Pesten és Budán a XVIII-XIX. században. A Barátság melléklete. 13. p.
- Berkeszi I. (1900): Temesvár szabad királyi város kisonográfija. 202. p.
- Bihari J. (1956): Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1956. pp. 392-456.
- Borovszky S. (1912): Temes vármegye és Temesvár. Budapest,
- Borsi-Kálmán B. (2018): Elvetélt Bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise. Magyar Szemle Könyvek. Budapest.
- Bur M. (1978): A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században. Történelmi Szemle. 1978. pp. 281-313.
- Dányi D. (1993): Az 1850 és 1857 évi népszámlálás Bp. KSH. 223 old.
- Eötvös K. (1876): Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.
- Diószegi György A. (2002): Adatok a hegyaljai görögség és ezen belül a tokaji Karácsony/Karátsonyi-család történetéhez. In. Tokaj. Vároštörténeti tanulmányok III. (szerk. Bencsik J.). pp. 301-311.
- Eperjessy E. (szerk.): Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2000.
- Fényes E (1840): Magyarországnak állapota statisztika és geográfia tekintetében I-VI. köt. Pest. 1836-1840
- Fényes E. (1842): Magyarország statistikája I. köt. Pest, p. 146.

- Fényes E. (1857): Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leírása, 1. kötet
- Fényes, Elek (1867) A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. In.: Értekezések a történeti tudományok köréből (1. 4). Magyar Tudományos Akadémia, Pest. 77.p.
- Gárdonyi A. (1930): Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században. Bp. 1930.
- Hajnóczy I. (1949): A kecskeméti görögség története. Bp. 1939;
- Hodinka A. (1912): A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye. 1735-1772. AET. 1912.
- Horváth E. (1938): Griechen in Ungarn. Pester Lloyd, 6. November 1938.
- Horváth E. (2018): Görögök Magyarországon. In. Studia Hellenica II. (szerk. Horváth L..) Budapest, pp.329-354.
- Horváth M. (1840): Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840.
- Hőgye I. (1987): A görögök szerepe Tokaj város életében a XVIII. században. Borsodi Művelődés, 1987. 3. sz. pp. 55-59.
- Kerényi B. Eszter - Fokasz Nikosz (2009): Báró Sina Simon, a magyar kultúra görög mecénása. In. Görög Örökség. A Görög Ortodox Diaszpóra Magyarországon a XVII-XIX. században. p. 198. Bp.
- Kitanics M. (2009): Vlachok a balkáni olvasztótégelyben. Balkán Füzetek különszám 1. pp. 149-154.
- Kókai S. (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosköz 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. Történeti Földrajzi Közlemények 4 : 1 pp. 84-107.
- Köpeczi B. (szerk): Erdély története I-III. kötet, Második kötet. Bp. 1986. Akadémiai Kiadó. 1945. p.
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjővedelme. Buda, 1865. p.
- Makkai L. (1948): Magyar-román közös múlt. Budapest, 1948. 290 p.
- Marjalaki Kis L. (1960): Görög kolónia Miskolcon a 18. században. Borsodi Szemle. 1960/VI. sz. pp. 548-551.
- Miskolczy A. (1986): A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860). Budapest, 1986. 191. p
- Népjellegek a Bánságban. Vasárnapi Újság. 1872. Pest. 1872. szept. 1.
- Szabó K. – Kovács E. (szerk.): Görög Örökség. A Görög Ortodox Diaszpóra Magyarországon a XVII-XIX. században. Bp. 2009. 198. p.
- Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből Temesvár, p. 520.
- Teodor Botiș: Monografia familiei Mocioni. București, 1939
- Vályi A. (1799): Magyar országnak leírása. 2. köt. Buda, 1799. p. 735.
- Zoltai L. (1935): Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen, 1935. 41.

A Bánság roma népességének néhány jellemzője (1773-2002)

A few features of the roma population in the Bánság (1773-2002)

Abstract

The Bánság played a prominent role in the history of the roma population in Hungary, on one side it served as a continuous migration path for gypsies, on the other hand it helped the development of their language dialects. The stereotypes related to the roma population in the 19th century have not proven to be relevant, the ratio of the Bánság's roma population had not risen above the national average by that time. The historical society of Hungary was unprepared for the roma migration wave during dualism, the ad hoc solutions did not lead to lasting results. The Bánság's roma population in 1893 was 26,897 people, and amongst the 804 settlements of the region only 575 settlements were registered as populated by romas. The region's roma population growth was threefold between 1857-93, that exceeded the value in the historical Hungary and Transylvania too. At the end of the 19th century the spatial distribution of Bánság's roma was closely correlated with the migration paths and regional territorial distribution of raw materials for handicraft products they manufacture.

Despite the significant migration paths took place from east to west, as well as from villages to towns in the last century, the main settlement areas of Bánság's gypsies today are the same as registered in 1893. Today, these areas have significant roma population, whose faster integration is mainly the result of moderate demographic differences. In order to reach smooth assimilation this population needs policy which encourage education, employment, public security, which provide opportunities for the roma population in the socio-economic ascent.

I. Bevezetés

Az egyes nemzetiségek, etnikai csoportok demográfiai jellemzőinek tekintetében a népszámlálások kínálhatják az egyik legfontosabb információforrást. A nemzetiség és anyanyelv esetében is általában megfelelő támpontot nyújtanak az adott népcsoport főbb jellemzőinek megállapításához. A romák esetében azonban speciális helyzettel állunk szemben. Közismert, hogy e népcsoport tagjainak túlnyomó része eredeti nyelvét nem beszéli, a nemzetiség bevallása pedig a cigány identitást vállalók szűk körére korlátozódik, azaz a roma népesség elemi demográfiai jellemzőiről sem állnak rendelkezésünkre

valóság-hű adatok. A népszámlálások során a cigányságról rögzített adatok általában alul becsülték, s a legtöbb esetben nem tükrözték a tényleges demográfiai állapotukat. Nem véletlen, hogy a cigány népesség létszámának megállapítására már a 18-19. században is külön összeírásokat szerveztek. Elsőként 1724-ben írták össze a kóbor cigányokat (*Dupcsik Cs. 2009, Vekerdi J. 1982*), de csak néhány vármegyében (pl. Nógrád). Az 1758. április 6-i helytartótanácsi rendelet értelmében, Csanád megyében is felmérték a cigányokat (*Tóth P. 2005*). A 18. század második felében, Mária Terézia, illetve II. József uralkodása idején már egymást követték a cigányösszeírások (pl. 1767, 1783 stb.). A legteljesebbnek tekintett 1893. évi összeírást követően, újabb összeírásokra csak a 20. század második felében került sor, amelyek önkéntes bevallásokon alapultak (*Gulyás L. 2012*). Az elmúlt évtizedekben végzett népszámlálási és a reprezentatív felmérések adataiból is csak megközelítő pontossággal tudjuk megállapítani a cigány életvitelű népesség számát, természetes szaporodásuk intenzitását, kor- és nembeli összetételét, iskolázottságát, aktivitásuk megoszlását, foglalkoztatottságuk helyzetét. A fentiekén túlmenően alig ismerjük a cigányság 18-19. századi migrációjának irányát és arányát, valamint nyelvváltásának helyét és idejét a történelmi Magyarországon.

A Bánság kitüntetett szerepet játszott e folyamatokban, egyrészt folyamatos cigány migrációs útvonalként, másrészt nyelvük dialektusainak kialakulásában (pl. a beás cigányok nagy része a román nyelvújítás előtti archaikus bánsági dialektusokat beszéli stb.). A második világháború óta eltelt évtizedek országokon belüli cigány migrációs-kolonizációs folyamataiban (pl. számuk gyorsuló gyarapodása, bánsági németek elhagyott házaiba, szocialista iparvárosok tömbházaiba-kolóniáiba költözés, országhatár menti periférikus településeken dominánssá válás stb.) a Bánság ismét kiemelt figyelmet érdemel. E tanulmány alapvető célja, hogy ráirányítsa a figyelmet és bemutassa a bánsági romák sajátosságait, továbbá feltárja térbeli eloszlásuk főbb jellemzőit, az elmúlt két évszázadban.

II. Roma népesség a dualizmuskori Bánságban

II. 1. A roma népesség számának alakulása

A 18. század elejének és közepének cigányösszeírásai nem voltak teljes körűek, így hitelességük és pontosságuk is bizonytalan. Az 1780-as évekre vonatkozóan azonban már országos és regionális adatokkal rendelkezünk. Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb – *Die Zigeuner* című munkájában – 1780-ra vonatkozóan a cigányság lélekszámát Magyarországon 50.000 főre, Erdélyben 35-36.000 főre, a Bánságban 5.500 főre becsülte (*1. táblázat*). A bánsági adat hitelességét egy másik korabeli forrás is megerősíti, F. Grisellini 1780-ban kiadott munkájában a cigányok számát 5.272 főben adta meg, ami a

korabeli Bánság népességének 1,6%-át jelentette. Schwicker, J. 1883-ban megjelent művében Magyarország cigány népességét 1780-ra vonatkozóan 41.779 főben adta meg, melyből a Tisza-Maros köze igazgatási régióban 9.711 fő élt. Teljesebb és értékelhetőbb táblázatokat közöl, Karl von Czoernig a 18. századi magyarországi cigány népesség alakulásáról, az értékek 1782-re vonatkozóan (Erdély nélkül 44439 fő) jelentősen eltérnek a korábbi szerzőkétől (a Bánságban 8432 cigány élt). Czoering művének egyik nagy pozitívuma, hogy már megyékre lebontott adatsorokkal találkozunk (Temes 3251 roma, Torontál 1693 roma, Krassó 3488 roma).

1. táblázat. A történelmi Magyarország és a Bánság roma népessége (1780-1893)

Table 1. Roma population in the historical Hungary and the Bánság (1780-1893)

ORSZÁGRÉSZ	1		2		2		3		VÁLTOZÁS (1857-93)	
	1780	1850	%	1857	%	1893	%	fő	%	
BÁNSÁG*/ VAJDASÁG ÉS BÁNSÁG**	5.500 (0.8%)	12.121	0,9	12.950	0,84	26.897	1,9	13.947	107,7	
ERDÉLY	35-36000	78.885	3,83	82.480	4,21	105.034	4,7	22.554	27,3	
HORVÁT-SZ. ORSZÁG	na.	na.	na.	1.680	0,09	na.	na.	-	-	
MAGYARORSZ.	50.000	47.609	0,8	46.040	0,9	143.009	1,4	96.969	210,6	
MAGYAR BIR.	91.000	138.615	1,1	143.150	1,2	274.940	1,8	131.790	92,1	

1. Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann: Die Zigeuner ... című munkájában

2. Dányi Dezső: Az 1850 és 1857. évi népszámlálás c. művében

3. Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895) alapján

* 1780-ban és 1893-ban csak a Bánság adatai szerepelnek

**1850-ben és 1857-ben a Vajdaság és a Temesi Bánság adatai együtt szerepelnek

A 19. század közepétől egyre több információnk van a Kárpát-medencében élő cigányokról, ekkor már tudományos alapoossággal végzett népszámlálások (1850, 1857) segítenek a pontosabb etnikai kép megrajzolásában. Az 1850-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek (1857) ismertette, mely szerint a cigányok száma Erdélyben 60.000, Magyarországon 21.000, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban együtt 12.000 volt. Ugyanakkor Schwicker J. munkájában az 1850-es népszámlálás alapján, Magyarországon 30.304, Erdélyben 52.265 cigány élt. Még nagyobb eltérés fedezhető fel Dányi Dezső „Az 1850 és 1857. évi népszámlálás” című művében, amelyben a cigányok számát 1850-ben Magyarországon 47.609 főben, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban 12.121 főben, Erdélyben 78.906 főben állapította meg. Az eredeti népszámlálási közlésnek megfelelően azonban Erdélyben 78.885 cigány élt, s ezeket az adatokat fogadta el Hunfalvy Pál is, aki szerint 1850-ben 78.902 cigányt regisztráltak Erdélyben. A két 19. század közepén lezajlott népszámlálást illetően találunk még eltérő számadatokat. Hermann Antal

etnológus szerint 1850-ben 140 ezer, míg 1857-ban 143 ezer volt a cigányság lélekszáma, és ehhez közelít egy Dávid Zoltán által közölt 1850-re vonatkozó számadat is, amely 138.636 főben jelölte meg a cigányok számát (*1. táblázat*). Az 1850. évi népszámlálás láthatóan megosztotta a szakembereket, mégis ez volt az első olyan felmérés, amely közvetlenül kérdezett rá a nemzetiségre, és nem az anyanyelvet vagy a vallásfelekezethez tartozást vette kiindulópontnak.

A témakörrel foglalkozó kutatók szerint a dualizmus kori valóságot a legjobban megközelítik az 1893. évi cigányösszeírás dokumentumai, mely szerint 1893. január 31-én az összeírt cigányok létszáma 274.940 fő volt. Az 1893-as cigányösszeírás alkalmával szükségtelennek tartották a cigányság pontos definiálását, mert úgy vélték, hogy környezetük egyértelműen bizonyítja hovatarozásukat. A legtöbb szakember ezt a forrást tartja megbízható alapnak, ez képezi a magyarországi és a bánági cigány népesség egyik legpontosabb demográfiai képét.

2. táblázat. A romák számának változása a Bánságban (1880-1910)

Table 2. Variation of the number of roma in the Bánság (1880-1910)

Vármegye	1880*	1893**	1900***	1910***
Krassó-Szörény	1893	10715	2658	5038
Temes	2222	8812	2271	3856
Torontál	2746	7370	3142	5290
Bánság	6861	26897	8071	14184
Magyarország	90911	274940	54422	108825

*Schwicker, J.H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien, 1883.76-81.p

** *Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895)*

*** *Népszámlálás 1900, ill. 1910.*

A korabeli népszámlálási adatok bizonytalanságát mutatja, hogy sem az 1880-as adatok, sem a későbbiek nem tükrözik a romák tényleges számát, csak az önbevalláson (roma identitást vállalók) alapuló gyarapodást (*2. táblázat*). Az 1880-1910 közötti harminc évre vonatkozóan azonban nem lebecsülendő a népszámlálások kérdezőbiztosainak kiadott utasítások eltérései sem, csak így értelmezhető a cigány identitást vállalók jelentős növekedése. A Bánság cigány népessége 1893-ban 26897 fő, megállapítható, hogy alig volt magasabb arányuk (1,9%) az össznépeességből, mint a történelmi Magyarországon. Az átlagos gyarapodás azonban 107,7% volt 1857-93 között, amely érték meghaladta, mind a történelmi Magyarország, mind Erdély növekedési ütemét. A tényleges gyarapodás azonban ettől is magasabb volt a Bánságban, mert az 1857. évi érték magába foglalta a Szerb Vajdaságot (Bácska) is, míg az 1893. évi adat csak a Bánság három vármegyéjére vonatkozik. Amennyiben az 1893-as bánági értékhez (26897 fő) hozzáadjuk Bács-Bodrog vármegye adatát (6218 fő), akkor megállapíthatjuk, hogy az egész régió roma népessége több mint két és

A bányási romák területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva (2. térkép) megállapítható, hogy az adott település 1890. évi össznépességéből egyetlen településen sem volt a romák aránya 50% feletti. Tíz százalék feletti roma népességgel is mindössze 33 település (23 Krassó-Szörényben, 10 Temesben) rendelkezett. Torontál vármegyében nem volt olyan település, ahol az össznépesség 10%-át meghaladta volna a romák aránya (3. táblázat), melynek egyik oka a településszerkezetben és települések méretében keresendő. Az aprófalvas településstruktúrával rendelkező Krassó-Szörény megyében néhány roma család megtelepedése egy-egy településen magas arányokat eredményezett, míg a Bányási-alföld nagyfalvaiban mindez néhány százalékot (3. táblázat). A Bányás törvényhatósági és rendezett tanácsú városaiban a romák aránya minden esetben egy százalék alatt maradt.

2. térkép. Bányási települések egy százalék feletti roma népességgel (1893)

Map. 2. Bányás settlements roma population over one per cent (1893)

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

Kiemelt figyelmet érdemel a Bányási-hegyvidék településeinek viszonylag magas roma népessége (pl. Bognánbánya, Dognácska, Nándorhegy stb.), ahol a vasiparhoz kapcsolódott megélhetésük, valamint a Néra folyó síksági szakasza mentén elhelyezkedő középfalvak magas értékei. A 19. század végére a fém-műves cigányok már letelepedtek és viszonylag stabil közösségeket alkottak, a

vasfeldolgozás Krassó-szörényi központjaiban. A bánsági átlagtól magasabb roma népességgel tűnik ki az Új-Arad–Zombolya–Nagyszentmiklós települések által határolt terület, amely egybeesik a legjobb termőföldi adottságokkal, valamint a bánsági németek legismertebb és leghomogénebb település-területével (un. Haide vidék). Mindez azt is jelezheti, hogy a bánsági sváboknak nagyobb szükségük volt, ill. tehetősebbek révén meg is engedhették maguknak, hogy a romák által nyújtott gazdasági tevékenységeket igénybe vegyék.

3. táblázat. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (1893)

Table 3. Bánság settlements roma population above five per cent (1893)

Települések	Népesség		1893 fő %	Települések	Népesség		1893 fő %
	1890				1890		
Krassó-Szörény vármegye				Krassó-Szörény vármegye (folytatás)			
Kiskossó	180	86	47,8	Nérahalmos	1719	115	6,7
Zséna	587	217	37,0	Teregova	2966	196	6,6
Néramező	1251	391	31,3	Facsád	1912	122	6,4
Cserestemes	629	175	27,8	Torontál vármegye			
Dunaorbágy	930	245	26,3	Rudna	1288	111	8,6
Nagyzsúpány	1418	334	23,6	Nagyszentpéter	2965	175	5,9
Mácsova	580	133	22,9	Szerb-Módos	2022	117	5,8
Homapatak	320	60	18,8	Bánlak	2522	137	5,4
Néaraaranyos	1158	209	18,0	Pészak	3139	169	5,4
Mutnokszabadja	877	143	16,3	Nagykőcse	2664	135	5,1
Závoly	397	63	15,9	Szerb-Csene	2254	115	5,1
Fényes	881	134	15,2	Nagykomlós	5235	256	5,0
Rádonya	736	100	13,6	Temes vármegye			
Tuffás	551	71	12,9	Kisszredistye	625	192	30,7
Alsópozsgás	615	74	12,0	Kussics	2403	465	19,4
Mehádia	2480	295	11,9	Dubovác	964	169	17,5
Nérasolymos	1925	219	11,4	Zagaicza	1049	182	17,3
Tinkova	671	76	11,3	Gajtasol	367	63	17,2
Temesszlatina	1791	199	11,1	Szirbó	765	113	14,8
Óasszonyrét	747	83	11,1	Jabuka	1198	169	14,1
Berszászka	1848	201	10,9	Iktár	888	120	13,5
Divécs	577	60	10,4	Magyarapáca	858	113	13,2
Pervova	1121	114	10,2	Jaszenova	2054	252	12,3
Jablanica	1822	177	9,7	Paulis	2007	149	7,4
Dognácska	3491	326	9,3	Hattyas	1716	125	7,3
Örményes	2343	202	8,6	Grebenác	2035	145	7,1
Alsólupkó	1402	119	8,5	Nikolincze	3299	218	6,6
Szikesfalu	2147	180	8,4	Mehala	4965	294	5,9
Boksánbánya	2956	242	8,2	Izbistye	2416	139	5,8
Orsova	3564	281	7,9	Gyüreg	2022	103	5,1

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

A romák lakóépületei a települések külső határán vagy a települések belsejében közel azonos arányban helyezkedtek el, általában teljesen szegregáltan a magyaroktól és a többi nemzetiségtől. Néhány bányászati településen (pl. Mutnokszabadja, Néramező, Mácsova, Boksánbánya-Magura stb.) elkülönült cigánytelepeket hoztak létre, megtelepedésük és integrálásuk felgyorsítására. Ezen épületek is a legegyszerűbb építmények közé tartoztak, voltak köztük vályog, illetve téglalapításúak, de megtalálhatóak voltak sátrak és földbe ásott kunyhók is. Lakásviszonyaikat tekintve nem különböztek az országban összeírt cigányokétól, akik 62% házban, 33% putriban vagy kunyhóban, 3% sátorban és 2% odúban vagy egyéb helyen lakott.¹

II. 3. A roma népesség migrációja

A történelmi Magyarországon élő cigányok migrációjában Erdély és a Bánság szerepe kulcs fontosságú volt. A régió belső spontán migrációs folyamataiba a romák a török utáni felszabadító háborúk (1699, 1718) után bekapcsolódtak, mely a Bánsági-hegyvidék és Hunyad vármegye magasabb népsűrűségéből táplálkozott. A román többségű kelet-bánsági és nyugat-erdélyi beás cigányok első csoportjai III. Károly uralkodásának idején hagyhatták el eredeti lakóhelyüket (3. térkép). Az ekkor szerveződő Temesi Bánság területén felvilágosult uralkodóink kedvező lehetőséget láttak a merkantilista gazdaság és a modern társadalom megteremtésére. Közismert, hogy Mária Terézia és II. József telepítési politikája a Temesi Bánság területén érvényesült a legerősebben, s ebbe a cigányok letelepítése és életvitelük megváltoztatása is helyet kapott. Uralkodásuk idején sokat tettek – legalább rendeleti és törvényi szinten – a cigányság emancipációjáért. Az ismert rendeletek felsorolása helyett megemlítem, hogy az 1750-es években még házat és földet is kaptak a romák a Bánságban. Az itt élő, teknővájással foglalkozó cigányok azonban, ha nem akarták feladni hagyományos életformájukat, új lakóhely után kellett, hogy nézzenek. A cigányok Mária Terézia uralkodása idején elhagyva a Bánságban kapott termőföldeket (1761, 1763), továbbvándoroltak. Ez azt is jelentette, hogy a bánsági cigányságon belül a letelepedett, dolgozó és nem utolsósorban adózó, többé-kevésbé beilleszkedett csoportokkal szemben ismét megnőtt a vándor-cigányok aránya.

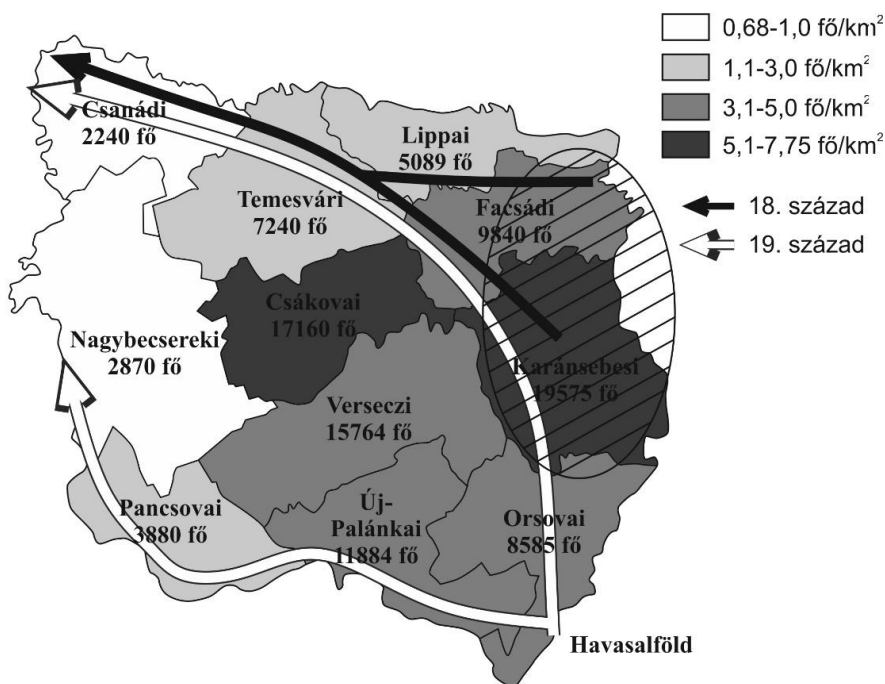
A cigányok többsége nyugat felé (Bácska, Dél-Dunántúl és Szlavónia) vette az irányt. A nyugati irányú expanzió több hullámban, folyamatosan zajlott. Az 1780-as évek cigány összeírásai már arról tanúskodnak, hogy a beások egyes csoportjai Baranya és Somogy vármegyék területén is felbukkantak. 1785-1786-ban Somogyban több faluban tesznek említést a teknővájókról (*Mészáros L. 1976, N. László E. 2000*). Barcs és Babócsa térségében az 1770-es években

¹ Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895)

jelentek meg az első beás cigányok. Az 1790-es évektől egyre gyakrabban találkozni a forrásokban a beás cigányokkal, akiket a babócsai anyakönyv legtöbbször drávaszentesi vagy péterhidai illetőségű lakosoknak tüntet fel. Zala, Somogy és Baranya megyék 1796 és 1847 közti peres iratainak tanúsága szerint beás cigányok a köztörvényes bűneseteknél nem voltak, a katonaszökevények közt viszont annál gyakrabban bukkannak fel (*Mészáros L. 1976, Kádár Zs. 1993*). A 18. században nyugatra vándorolt csoport archaikus nyelvjárást beszél, amely a Bánság és Nyugat-Erdély területén beszélt román nyelv nyelvújítás előtti állapotát őrzi. Ezeket a beásokat a másik teknővájó csoport tagjai argyelánnak (magyarul erdélyi) nevezik.

3. térkép. A Bánság népessége, népsűrűsége és a romák lehetséges vándorlási irányai (1717)

Map 3. The Bánság population, population density (1717) and potential of the roma migration directions

Forrás: saját szerkesztés

A beás cigányok származására nincs írott forrásunk. A Dunántúl déli részére költözött beások konkrét származására egyetlen adatunk Kalányos Mihály vallomásából származik. Az, hogy a 26 esztendősiges cigány ember 1818-ban erdélyi születésűnek mondta magát, a dunántúli beások erdélyi származását és a

nyugati irányú migráció folytonosságát támasztja alá (Mészáros L. 1976, Dupcsik Cs. 2009). Az első nagy migrációs hullám (belső migráció) a Bánság román többségű, keleti feléből és Erdély nyugati részéből indult ki, és a 18. század második felében folyamatosan zajlott.

A második hullámot (külső migráció) – amelynek egyik fókuszába ismét a Bánság került – a 19. század közepén (1856) a román fejedelemségek cigány rabszolgáinak felszabadítása váltotta ki. Ekkor érkezett a román fejedelemségek felől a mai oláh cigányok és beások elődeinek másik, számbelileg is jelentős csoportja. Az oláh cigányok – akárcsak korábban a magyar cigányok – szekérkaravánjaikkal (cigánytáborok) folyamatosan vándoroltak, különböző szolgáltatásokat kínálva a letelepült falusiaknak (pl. rézmegmunkálás, köszörűség, patkolás, vályogvetés stb.). A beás cigányok két eltérő nyelvjárása és megnevezése is őrzi e migrációs hullámok emlékét. A 19. században Dél-Magyarországra és Észak-Horvátországba érkezett beás cigányok nyelve a román nyelv egy későbbi állapotát őrzi, jóval közelebb áll a napjainkban beszélt románhoz, mint az árgyelánok nyelve, azonban jelentős délszláv jövevényszavakat tartalmaz (Kádár Zs. 1993). Őket az árgyelánok –maguktól megkülönböztetve– muncsánnak nevezik, ami szó szerint annyit jelent: „hegyvidéki”. Mivel azonban ezt a kifejezést az árgyelán ellenpárjaként használják, nagy valószínűséggel nem hegyvidékre, hanem Munténiára utal (N. László E. 2000). Ezt erősítheti az a tény, hogy a bánsági romák napjainkig számon tartják és elkülönítik önmagukat a regáti romáktól.

A 19. század közepétől meginduló cigány migrációs hullám ereje felkészületlenül érte a dualista Magyarországot. A kiépülő modern közigazgatás nem tudott mit kezdeni a folyamatosan erősödő külső migrációs nyomással. A külső migrációs útvonalakon érkező romák száma meghatározóvá vált a dualizmus időszakában, eltérően a 19. század közepéig tartó tendenciáktól. A kiegyezés után a magyar politikai elitől a közélet más szereplőig egyre többen foglalkoztak a cigánykérdéssel. Az 1893. évi összeírás egyik fő szempontja is az volt, hogy az állandóan letelepedett, a huzamosabban egy helyen tartózkodó és a vándorcigányokról külön-külön nyerjenek adatokat (4. táblázat). A fogalmi meghatározások az alábbiak:

1. Állandóan letelepedett cigányok: „állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás idejében, saját községükben voltak-e, s ott vetettek-e számba vagy más községekben.”

2. Huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányok: „bizonyos foglalkozás (pl. teknővájás, aranymosás stb.) végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyben tartózkodnak anélkül, hogy ott állandóan megtelepednének.” Általában 1-6 hónapig telepedtek le egy helyen. A korabeli irodalom őket a vándorcigányokhoz sorolta.

3. Vándorcigányok: „családostul, sátorostul, faluról-falura kóborolnak.” A vándorcigányok közül 8002 fő tartozott a mintegy 1026

karavánhoz az országban. E csoportba kerültek a kóbor cigányok (936 fő) is. A vándorcigányok igazi területe a Tisza-Maros szögének déli része (Bánság) volt (2556 fő), különösen Krassó-Szörény vármegye (1969 fő, a vármegye cigányságának 22%-a), de Hunyad és Bihar vármegyében is jelentős számban éltek.

4. táblázat. Magyarország és a Bánság cigány népessége (1893)

Table 4. Hungary and the Bánság roma population (1893)

Vármegyék	Települések		Nép. száma (1890)	Összes cigány		Állandóan letelepedett		Huzamosabban egy helyen tartózkodók	Vándorcigányok
	össz.	romák is		fő	%	fő	%		
Krassó-Szörény	360	257	407635	10715	2,6	7832	73,1	914	1969
Temes	224	172	437039	8812	2,0	7599	86,2	787	426
Torontál	220	146	588750	7370	1,3	6585	89,3	624	161
Bánság	804	575	1433424	26897	1,9	22016	81,9	2325	2556
Magyarország	12693	7962	15231527	274940	1,8	243432	88,5	20406	8938

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895) alapján saját szerkesztés

A Magyarországon 1893-ban összeírt cigányok nagy többsége már állandóan letelepedett (89,2%), mintegy húszezer fő (7,7%) volt a huzamosabb ideig egy helyen maradók létszáma (4. táblázat). Az 1893-as összeírás megállapítja, hogy a sztereotípiákkal ellentétben az akkori ország területén a cigányságon belül vándorló, nomád életmódot csak 3,3%-uk folytatott, ez alig kilencezer fő. Az azonban tény, hogy a részben letelepedettek jelentős része is – foglalkozási okokból – vándorolt, igaz csak szezonálisan. A megtelepedés és vándorlás tekintetében megállapítható, hogy az országos átlagtól alacsonyabb volt az állandóan megtelepedett cigányok aránya, különösen Krassó-Szörény vármegyében (73,1%). A vármegye járásait tekintve a lugosi és a marosi járásban a cigányok egynegyede, a karánsebesi, a jámi és az oravicabányai járásban 38-44%-a volt csak állandóan letelepedett (*Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.*). A történelmi Magyarország vándorcigányainak közel harminc százaléka a Bánságban élt, kiemelkedett Krassó-Szörény vármegye, ahol az ország vándorcigányainak 22%-át, a bánsági vándorcigányok 77%-át irták össze (4. táblázat).

Erdély és a Bánság roma migrációban játszott szerepét, valamint a továbbvándorlás tényét és irányát mutatják az adatok is. Az 1850-es népszámlálás idején az országban összeírt 138 615 cigányból 78 885 fő, azaz 56,9% élt Erdélyben, az 1893. évben összeírt 274 940 cigányból pedig 105 034 fő, vagyis már csak 38,2 százalék. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság esetében nehezebb az összehasonlítás, mert az 1850. évi népszámlálás a Bánsági-Határőrvidékről nem közöl adatokat. Az 1850-es népszámlálás idején az országban összeírt 138 615 cigányból 12121 fő, azaz 8,7% élt e régióban, az 1893. évben összeírt 274 940 cigányból pedig 26897 fő, azaz alig több mint tíz százalék. A beáramló cigány népesség sem Erdélyre, sem a Bánságra nem tekintett végleges letelepedési célterületként.

II.4. A roma népesség etnikai-nyelvi csoportjai és identitása

A cigányok osztályozási, felosztási kísérletei során a legkülönbözőbb dimenziókat (pl. nyelvi, letelepedettségi, foglalkozási, lakásviszonyok stb.) vizsgálják. A legelfogadottabb a nyelvi alapon történő rétegzettség létjogosultsága. Minél messzebb megyünk vissza a történelemben, a nyelvi különbségek annál inkább tudati és szociális stádiumot is jelző tényezőkké válnak.

A cigány identitás meghatározását napjainkban sem egyszerű, a vizsgált időszakban fokozta a problémát, hogy a cigányság sem alkotott homogén közösséget. A pozsareváci békét követően több hullámban érkeztek cigányok a Balkánról, elsősorban Havasalföldön keresztül. Ezek képezték az ún. oláh-cigány csoportot, akik nehezen igazodtak környezetük életmódjához, normáik, tradícióik merőben eltérőek voltak a nem cigány lakosságtól. Ugyanerre az időszakra tehető a német-cigány név megjelenése is (Tóth P. 2005, Kádár Zs. 1993). Ugyancsak a 18. század első harmadára tehető az első beás cigányok megjelenése is, - alcsoportjaik, mint a korábbiakban elemeztem - nem ugyanonnan érkeztek. A magyarországi és a horvátországi muncsánok magukat egyszerűen cigányoknak (*cigánjy*) nevezik, akik „cigányai” (*cigénjšštje*) beszélnek. Az argyelánok azok, akik valójában beásnak hívják magukat és ennek megfelelően "beásul" (*be'jašešče*) beszélnek. Az argyelánok a cigány elnevezést nem szerették, amit a korabeli Szlavóniából fennmaradt idézet is igazol: „...nem vagyog en cigiany, cigiany aki lup, en ola vagyog.” (Válkai I. 1862).

A cigányok esetében is megfigyelhető volt a kétnyelvűség, és az is elképzelhető volt, hogy a romani helyett a magyar nyelvet beszélte az illető szívesebben, de ettől függetlenül ő maga még cigány származású maradt, de nem cigány nemzetiségű. A korabeli kategóriák szerint ugyanis a cigányok nem tartoztak a nemzetiségek közé (Kövér Gy. 2002). Az 1893. évi összeírás adatai alapján megállapítható, hogy a cigányok több mint fele (52,2%) nem tudott cigányul. A magyar nyelv mellett azonban az elrománosodás volt a meghatározóbb az ismert okok miatt (pl. több évszázados együttélés, társadalmi környezet és megbecsültség, gazdasági hierarchiában elfoglalt hely stb.). A cigányságon belüli anyanyelvi megoszlás a letelepedett cigányság körében egyértelműen az asszimiláció jegyeit hordozta, ugyanis a vándorcigányokkal ellentétben csak 29%-uk volt cigány anyanyelvű, míg a vándorcigányokon belül ez az arány 62%-os volt. A fennmaradó hányadok többsége a magyar illetve a román anyanyelvűekre bomlott. A vándorcigányok 23%-a, míg a letelepedettek 39%-a magyar anyanyelvű. Ezek alapján elmondható, hogy a korban a cigányság asszimilációja elsősorban a térség nagyobb népcsoportjai felé ment végbe.

Az 1880. évi népszámlálás adatai alapján, a történelmi Magyarországon összesen 75.911 személy tartotta magát cigány anyanyelvűnek, akik 23,9%-a beszélte a magyar nyelvet is (5. táblázat). A magyar nyelv legszélesebb körű

elterjedése a cigányok körében természetesen a Duna-Tisza-közén volt megfigyelhető. Az 1.760 cigány anyaelvűnek több mint a fele (51,0%) beszélt nyelvünket. Erdélyben élt az 1880. évi népszámlálás önbevallása alapján a cigányok több mint 60%-a (46460 fő), akik közülük 10.979-en tudtak magyarul is. A cigány anyanyelvhez való ragaszkodás tekintetében nem Erdély területe tűnt ki leginkább. A Tisza-Maros szög statisztikai régióban (a Bánság három vármegyéjén kívül Arad és Csanád is ide tartozott) 8.176-an beszélték a cigány nyelvet, és csak 5,5 %-uk tudott magyarul is. A Bánság három vármegyéjét tekintve extrém alacsony értékek jellemzőek, a magyarul is tudó romák aránya a legalacsonyabb volt az ország statisztikai körzetei között, s jelentős különbségek figyelhetők meg a bánsági vármegyék között (5. táblázat).

5. táblázat. A cigányok nyelvismerete (1880)

Table 5. Knowledge of the language of the gypsies (1880)

Országrészt /statisztikai körzet/	Anyanyelve cigány		Magyarul is tud	
	fő		fő	%
Duna bal partja	5256		1536	29,2
Duna jobb partja	1760		760	43,2
Duna-Tisza köze	1329		678	51,0
Tisza jobb partja	6697		1540	23,0
Tisza bal partja	6233		2186	35,1
Tisza-Maros szöge	8176		449	5,5
ebből: Temes	1846		22	1,2
Torontál	2321		192	8,3
K.-Szörény	1597		4	0,2
Erdély	46460		10979	23,6
Összesen	75911		18128	23,9

Forrás: Keleti K. (1882) alapján saját szerkesztés

Ilyen értelemben az 1880. évi adatok relevánsak, hiszen az 1893. évi cigányösszeírás adatai (6. táblázat) is arról tanúskodnak, hogy a Havasalföld felől érkező cigányok nyelvváltása nem a Bánságban következett be. A magyar nyelv átvételének folyamatossága az asszimiláció ellenére is kevésbé tapasztalható, sőt minden statisztikai körzetben alacsonyabb az össznépevényen belüli magyarság arányától. Az 1880-as felméréshez viszonyítva az arányok alig változtak 1893-ig, azaz lassú asszimilációs tendenciák jellemzőek (Gulyás L. 2005).

6. táblázat. A magyar nyelven beszélő roma lakosság aránya Magyarországon (1893)

Table 6. The rate of Hungarian-speaking roma population in Hungary (1893)

Országgrész /statisztikai körzet/	Magyar anyanyelvű lakosság aránya (1890)	Cigányok száma (1893)	Anyanyelve (1893)		
			cigány	ebből: magyarul is tud (1893)	
				fő	fő
Duna bal partja	43,5	20905	7026	1944	27,7
Duna jobb partja	68,5	22797	2580	1080	41,9
Duna-Tisza köze	73,3	22328	1891	1150	60,8
Tisza jobb partja	44,9	30076	8027	1172	14,6
Tisza bal partja	59,2	36336	6523	2485	38,1
Tisza-Maros szöge	17,2	35300	11803	1146	9,7
ebből: Temes	7,1	8812	2686	136	5,1
Torontál	15,7	7370	3295	320	9,7
K.-Szörény	1,9	10715	3399	25	0,7
Erdély	31,0	105034	43701	10007	22,9
Magyarország	48,5	274940	81551	18894	23,2

Forrás: Népszámlálás (1890) és Cigányösszeírás (1893) alapján saját szerkesztés

III. A Bánság roma népessége a 20/21. század fordulóján

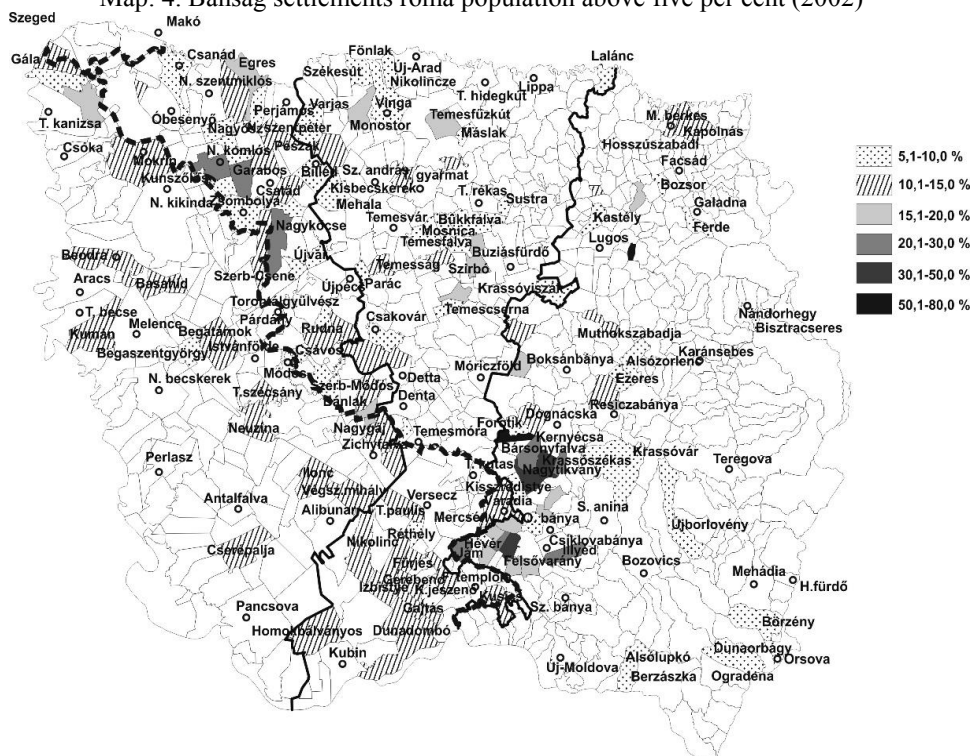
Annak ellenére, hogy kelet-nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű cigány migráció zajlott le az elmúlt évszázadban, a cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején. A cigányok általában a kevésbé urbanizált, tradicionális-rurális területeken, illetve az etnikai-vallási tekintetben leginkább vegyes összetételű régiókban élnek, ott ahol korábban legkönnyebben találták meg helyüket a lokális társadalmi munkamegosztásban (4. térkép). A bánsági kép ettől színesebb, mert a második világháború után deportált és lakhelyük elhagyására kényszerített németek településeire és az ott üresen álló házakba is nagy számban költöztek legálisan vagy illegálisan cigányok.

Szerb-Bánság területéről teljes egészében likvidálták a németeket a második világháború után, Román-Bánság esetében a bánsági svábok zöme családjegyesítés címén hagyhatta el legálisan a régió településeit az 1970-es években, amely folyamat a rendszerváltozás után exoduszerű migrációs hullámban csúcsozott ki (Gulyás L. 2005). A Bánság e tekintetben ismét vákuum helyzetbe került, melynek eredményeként ószerbiai és regáti romák tömegesen áramlottak a régióba. A 2002. évi népszámlálás alapján – amely a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdezett – Román-Bánság településein 26082 fő vallotta magát roma nemzetiségűnek, anyanyelvét tekintve azonban csak

16788 fő cigány anyanyelvűnek. Szerb-Bánság esetében 14506 fő vallotta magát romának. A Bánság egész területén a fenti értéktől többen kb. 42-45 000 fő vallhatta magát romának 2002-ben, ez a régió összlakosságának (1698339 fő) mindössze 2,5%-a. A bizonytalanság oka, hogy három nagyváros (Belgrád, Szeged, Arad) területe bánsági településeket is magába foglal (pl. Új-Arad, Szőreg stb.), melyekről nincsenek pontos etnikai földrajzi adataink.

4. térkép. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)

Map. 4. Bánság settlements roma population above five per cent (2002)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A település szintű vizsgálatok (7. táblázat) során csak – statisztikai adatok szerint – az öt százalék feletti roma népességgel rendelkező településeket (121 db) tüntettük fel és elemeztük. A bánsági települések (826 db) tizenöt százalékában a roma népesség aránya meghaladta a bánsági átlag dupláját. Mindezek ellenére az öt százalékos küszöb értéket csak egy városban (Zombolya) haladta meg a romák aránya. A legnagyobb roma közösségek a nagyvárosokban (pl. Temesvár 3062 fő /1,0%/, Resicabánya 1434 fő /1,8%/, Boksánbánya 643 fő /3,8%/, Karánsebes 553 fő /2,0%/, Lugos 452 fő /1,0%/ stb.) éltek, alacsony összlakosságon belüli értékekkel.

7. táblázat. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)

Települések	roma		Települések	roma		Települések	roma	
	%	fő		%	fő		%	fő
Arad megye			Temes megye			Temes megye (folyt.)		
Temesfűzkút	18,4	101	Szendelak	80,0	579	Krassóviszák	6,3	28
Monostor	15,2	165	Nagykőcse	27,9	539	Tógyér	6,2	24
Kápolnás	14,9	149	Nagykomlós	24,6	824	Csávós	6,1	15
Marosberkes	11,1	81	Temesberény	24,5	129	Kisósz	6,1	119
Fönlak	9,9	259	Garabos	23,2	448	Máslak	6,1	51
Vinga	9,4	397	Egres	19,3	232	Temescserna	5,9	18
Székesút	7,1	171	Zsupány	17,1	75	Kisbecskerek	5,5	132
Lalác	5,6	24	Nagykövéres	16,8	173	Mosnica	5,5	76
N. sztpéter	5,0	103	Partos	16,3	66	Csák	5,3	146
Krassó-Szörény megye			Bolgártelep	14,7	5	Kastély	5,2	120
Bársonyfalva	55,5	71	Bánlak	12,8	203	Varjas	5,2	210
Nagytikvány	41,2	562	Alsóbencsek	12,7	49	Billéd	5,1	181
Krassószezás	33,0	131	Bogáros	12,1	246	Bázos	5,1	48
Felsővárány	32,3	143	Sárafalva	12,0	305	Parác	5,0	88
Kernyécsa	24,4	88	Rudna	11,9	88	Szerb-Bánság		
Hévér	23,2	33	Temesújlak	11,8	76	Oroszlámos	15,2	260
Jám	22,1	98	Pészak	11,2	242	Sz.keresztúr	13,6	67
Illyéd	21,9	84	Bálint	10,9	67	Réthely	13,2	220
K.szentgyörgy	21,2	39	Temeskenéz	10,9	308	Nikolinc	11,5	143
Mercsény	19,6	126	Macedónia	10,6	50	Kusics	11,0	150
Gerőc	19,5	207	Gilád	10,4	186	Margita	10,2	107
Miklósháza	19,2	60	Nagyjécsa	10,3	239	Sz.-Csene	9,4	413
Alsóvárány	18,9	169	Csernegyháza	10,3	103	Nagy Gaj	9,1	72
Majdán	16,7	98	Temesliget	10,1	164	Dubovac	8,6	111
Zsidovin	16,4	357	Kunszőlős	9,8	52	Izbistye	7,3	123
Rakasd	15,8	275	Dunaorbágy	9,5	291	Torák	7,1	203
Berlistye	15,4	63	T.szentgyörgy	9,3	47	Paulis	7,0	156
Krassócser	15,1	84	Nagycsanád	8,6	367	Neuzina	6,9	95
Váradia	14,5	129	Nagyósz	8,4	260	Bavanistye	6,7	411
P.remete	14,2	33	Hosszúszabadi	8,2	33	Jaszenovác	6,4	93
Érszeg	12,3	38	Nagyszentpéter	8,2	172	Fürjes	6,4	37
Kölnök	12,2	199	Újvár	8,2	98	Czrepaja	6,4	311
Doklén	12,2	72	Kiskomlós	7,9	73	Mokrin	6,2	369
Forotik	9,3	57	Ferde	7,8	48	Gaj	5,8	191
K.borostyán	8,7	59	T.gyülvész	7,6	87	Illanca	5,6	97
Alsólupkó	8,7	109	Sustra	7,5	36	Gyála	5,6	56
Börzény	7,3	40	Temesfalva	7,3	38	Lokve	5,5	111
Ezeres	6,8	48	Gyér	7,2	49	Novo Milosevo	5,3	361
Alsózorlenc	6,5	69	Alsósztamora	7,0	62	Kumán	5,1	198
Újborlovény	6,1	31	Zsombolya	6,9	771	To. szécsány	5,1	135
Krassóvár	6,0	146	Gyertyámos	6,8	252	Basahid	5,1	179
Csorda	5,9	13	Bükkfalva	6,5	75	Grebenác	5,1	51
Bisztracseres	5,5	43	B.szederjes	6,3	21	Temesőr	5,1	35
Kákófalva	5,0	57	Öregfalva	6,3	43			

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A települések lakosságához viszonyítva abszolút többségben csak két településen (Szendelak, Bársonyfalva) éltek a cigányok, de az egyharmados arányt is csak újabb három településen érte el számarányuk (7. táblázat). Ötvenkét településen az összlakosság 10-27,8%-a vallotta magát romának. Mindez azért fontos, mert néhány, a Bánság etnikai összetételével foglalkozó tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a szerb-román határ mentén a roma lakosság több településen és mikro régióban meghaladta az ötven százalékot. A statisztikai adatok mindezt nem támasztják alá, a tényleges roma népesség számáról pedig egyik országban sem készült objektív felmérés.

V. Összegzés

A Bánság kitüntetett szerepet játszott a magyarországi cigányság történetében, egyrészt folyamatos cigány migrációs útvonalként, másrészt nyelvük dialektusainak kialakulásában. E nemzetiségileg kevert, azonban történelmi, kulturális, vagy gazdasági szempontból hasonló vonásokkal rendelkező régió, erőforrásai jobb felhasználása érdekében befogadta az érkező roma csoportokat. Fontos lépések történtek az integrációjuk irányába is, s mindaddig, amíg az évszázadok során kialakult társadalmi-gazdasági struktúra nem torzult, a cigányság jól illeszkedett az egyes társadalmi csoportok eltérő igényeire.

A roma népesség számához kapcsolódó 19. századi sztereotípiák nem bizonyultak relevánsnak, a cigányság számaránya ekkor még nem emelkedett az országos átlag fölé. Annak ellenére, hogy kelet-nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű cigány migráció zajlott le az elmúlt évszázadban, a bánsági cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején. A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terheltén lépett át a XXI. század küszöbén, a cigány népesség gyors gyarapodása nem járt együtt a gazdasági felemelkedéssel és a társadalmi integrációval.

Felhasznált irodalom

- Czoernig, K-F. (1857): *Etnographie der Oesterrichieschen Monarchie*.III. Band. Wien. p. 180.
- Dányi D. (1993): Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. p. 61.
- Dávid Z. (1980): *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene*. Valóság. 8. pp. 87-101.
- Dupcsik Cs. (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében*. Bp. Osiris.
- Fényes E. (1857): *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest,

- Grellmann, H.M.G. (1783): Die Zigeuner: ein historisches Versuch über die Lebensart und Verfassung: Sitten Schischale dieses Volks in Europa, nebt ihrem Ursprunge. Dessau und Leipzig.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Bp.
- Hunfalvy P. (1876): Magyarország Etnographiája. Budapest, 338. p.
- Keleti K. (1882): A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Bp. pp. 48-49.
- Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: Regio – Kisebbség, politika, társadalom. 1993/1. sz. pp. 66-82.
- Kertesi G.- Kézdi G. (1998): A cigány népesség Magyarországon. Budapest.
- Kövér Gy. (2002): Kultúra és etnicitás. In.: Magyarország társadalomtörténete. (szerk. Kövér Gy.-Gyáni G.) Osiris, Budapest, pp. 138-159.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.)
- Mészáros L. (1976): A hódoltság latinok, görögök, cigányok. Századok, pp. 474-489.
- N. László E. (2000): Aranyosó cigányok a Kárpát-medencében. NAP Alapítvány.
- Schwicker, J. H. (1883): Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien-Teschen. 87.p.
- Tóth P. (2005): A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. (szerk. Márfi A.) Pécs, pp.15-21.
- Válkai I. (1862): Képek Szlavóniából: Táj – és népismeret. Vasárnapi Újság, 1862/41.
- Vekerdí J. (1982): A magyarországi cigány kutatások története. Debrecen.

Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918)

The role of Armenians in the Banat (1718-1918)

Abstract

The Armenians of Banat played a prominent role in the organization of agricultural production in the 18th and early 19th centuries. From the second half of the 19th century, there was a significant economic and parallel socio-political change in the Armenian families in Banat. Turning to public careers has been accompanied by increased assimilation and civilization. The administration of the counties of Banat was a privileged area where, through their talent, they reached every step of the official ladder, from the deputy to the chieftain. Some made it to the National Assembly and even got a ministerial chair. The Armenians who settled in Banat (for a relatively long time, almost until the end of the 19th century) retained their values and way of life, but in terms of lifestyle they adapted almost immediately to their environment. In Banat, Armenians were also present in cultural life: they organized various cultural events and patronized the artists.

I. Bevezetés

A Kárpát-medencei kisebbségek közül az örmények több szempontból is kuriózumnak számítanak. E népcsoport anyaaországa is több ezer kilométerre fekszik hazánktól, mégis évszázadok óta jelentős csoportjai éltek a régióban. Az erdélyi örmény közösségek történetéről, asszimilálódásáról és közéleti-politikai tevékenységükről sokrétű ismeretekkel rendelkezünk, a gazdaságában betöltött szerepükről is bőséges információink vannak (*pl. Gazdovits M. 2006, Rozsos T. 2012, Gudenus J. 2010 stb.*). Kereskedők és iparosok mellett már a 18. században számos katonatiszt, orvos, pap került ki az örmények közül, annak ellenére, hogy honosításuk, teljes polgári egyenlőségük elnyerése hosszabb időbe telt. Az örmények gazdasági-politikai szerepe a 18-19. században messze meghaladta számbeli súlyukat. Fenti megállapítás hatványozottan igaz a bánsági örményekre, akiknek gazdasági szerepe és sikere túlmisztifikált, nem kevés korabeli politikai-katonai szerepvállalás által is vezérelve. Mindezek ellenére tény, hogy az erdélyi örmény közösségek kereskedő és iparos családjaiból már a 18. század utolsó évtizedeiben többen kirajzottak a Bánságba és az itteni hatalmas birtokok megvásárlásával mintaszerűen működő gazdaságokat és nagy vagyonokat hoztak létre, ezzel együtt társadalmi és politikai elismertséget és megbecsülést szereztek családjaiknak és az örményeknek (*Issekutz S. 2010*). A bánsági örmények – nem egyedülálló módon – először a gazdasági életben

voltak igen sikeresek, míg a következő lépésben a politikai és társadalmi közéletbe kerülve töltöttek be jelentős pozíciókat. mindez együtt járt a nyelvi asszimilációval, amely szinte kizárólag magyarosodást mutatott (*Fényes E. 1847, 1867*). Az örmény társadalom minden rétege integrálódott a magyar társadalomba. Az örmények gazdasági-társadalmi szerepvállalása igazodott a korabeli gazdasági formációváltásokhoz, miként politikai-kulturális felemelkedésüket is alapvetően a földbirtokban rejlő lehetőségek, ill. ezek hiánya indította el. A bánási örményekre a végső csapást azonban Trianon jelentette, egyrészt a román és a jugoszláv államhatalom megfosztotta e családokat gazdasági létalapjuktól, másrészt a dualizmus kori magyar társadalmi és politikai közéletben vállalt szerepük miatt váltak nem kívánatos személyiséggé.

II. A bánási örmények származása és identitása

Történeti forrásokból ismert, hogy Temesváron a pozsareváci béke után helyben maradt lakosság többségében római katolikus vallású dalmatákból és örményekből, ortodox szerbekből és macedón görögökből, románokból és zsidó családokból állt (*Borovszky S. 1911*). E vegyes összetételű városi lakosság örmény tagjainak további életéről kevés információval rendelkezünk, annál inkább a Bánországba a 18. század során Erdélyből betelepült örmény családokról. Számukra a meggazdagodás legjobb útjának a kereskedelembe való részvétel bizonyult. Néhány erzsébetvárosi család (pl. Vertán, Issekutz, Kövér, Lukács stb.) a nemzetközi szarvasmarha kereskedelembe is sikeresen kapcsolódott be.

Az örmény családok bánási megjelenése az 1760-as évekre tehető, amikor az általuk bérelt dél-alföldi pusztákra telepedtek, s a leggazdagabb kereskedő családok megvásárolhatták a korábban bérelt földeket, illetve nemességet is szerezhettek. Az erdélyi örmények egy csoportja (Karátsony Deodatus és Jakabffy Kristóf vezetésével) a bécsi udvartól kérelmezte 1769-ben, hogy Arad közelében létre hozhasson egy Erzsébetváros mintájára működő örmény várost, ezt azonban a magyar hatóságok sem támogatták. Mindezek ellenére az örmények a Dél-Alföldre is egyre jelentősebb számban érkeztek, gyorsan felismerték a török kiűzése után az alföldi puszták gazdasági jelentőségét. Több erdélyi örmény család is áttelepedett a Bánországba, mint pl. a Gyergyánffy, Kiss (Ákoncz) és Issekutz, Lázár és Dániel, Bogdanovits és Bogdánffy, Jakabffy és Mártonffy, valamint a Karátsonyi, Verzár, Gorove, Pap stb. Az ide települt örmény famíliák zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (*Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009*). Ezek a családok magyar neveket vettek fel, főleg a -ffy végződés volt népszerű. Mindez akkor vált aktuálissá, amikor Mária Terézia uralkodása idején már nemesi címet is tudtak vásárolni. E tekintetben igen tanulságos áttanulmányozni az örmények nemesi címeinek megszerzési időpontját és a nemesi előnevek listáját (*I. táblázat*), amely jelzi a földbirtokok települési és regionális elhelyezkedését is.

1. táblázat. A történelmi Magyarország örmény családjainak nemesítései
(kronológiai sorrendben)

1. 1668. Terdik cnl. (Apati Mihálytól)	42. 1785. X. 24. Bécs, Kapri osztrák nemesség
2. 1680. XII. 13. Pattantyús-Abrahám cnl. (Apati Mihálytól)	43. 1791. VII. 24. Kapri galiciai bárói rang
3. 1712. XI. 20. Lászlóffy cnl.	44. 1795. VI. 25. Bécs, Gyertyánffy cnl.
4. 1725. VII. 3. Bécs, Dániel (szamosújvárnémeti) cnl.	45. 1797. VI. 23. Bécs, Pászákász cnl.
5. 1739. VIII. 23. Bécs, Placsintár cnl.	46. 1802. VII. 23. Bécs, Capdebo cnl.
6. 1743. IX. 24. Bécs, Markovits cnl.	47. 1803. V. 20. Bécs, Capdebo "baraczházi" előnév
7. 1746. X. 3. Lázár cnl.	48. 1804. VIII. 17. Bécs, Kövér (rétháti) cnl.
8. 1749. VI. 15. Bécs, Karátsonyi cnl.	49. 1804. X. 26. Kövér (rétháti) nemesség átírás
9. 1750. V. 19. Bécs, Zakariás cnl.	50. 1805. I. 18. Kövér "rétháti" előnév
10. 1753. VII. 30. Bécs, Novák cnl.	51. 1806. VIII. 1. Bécs, Gyertyánffy "bobdai" előnév
11. 1756. V. 24. Laxenburg, Török cnl.	52. 1807. VII. 10. Bécs, Kiss "eleméri" előnév
12. 1758. XII. 12. Bécs, Issekutz cnl.	53. 1807. VII. 10. Bécs, Kiss "ittebei" előnév
13. 1758. XII. 12. Bécs, Lászlóffy cnl.	54. 1824. XII. 23. Bécs, Gorove "gáttajai" előnév
14. 1758. XII. 12. Bécs, Pátrubán cnl.	55. 1830. Vertán (Sármezey) cnl.
15. 1760. V. 8. Laxenburg, Kristóf cnl.	56. 1830. X. 1. Pozsony, Czárán cnl. és előnév
16. 1760. V. 26. Bécs, Simay cnl.	57. 1831. VIII. 19. Bécs, Petraskó cnl.
17. 1760. VI. 24. Laxenburg, Issekutz cnl.	58. 1832. V. 3. Bécs, Hollósy nemesség, előnév, névváltoztatás <i>Korbulyról</i>
18. 1760. VI. 24. Laxenburg, Szarukán cnl.	59. 1838. XI. 8. Bécs, Kabdebo m. nemesség
19. 1760. VI. 28. Bécs, Balta cnl.	60. 1838. XI. 8. Bécs, Kabdebo "talpasi" előnév
20. 1760. VII. 28. Bécs, Balta cnl.	61. 1839. X. 3. Bécs, Markovits "kisterpesti" előnév
21. 1760. VII. 28. Bécs, Gorove cnl.	62. 1846. I. 16. (V. Ferdinándtól) Pattantyús nemesség megerősítés
22. 1760. VII. 28. Bécs, Govrik cnl.	63. 1858. XII. 25. Bécs, Karátsonyi birodalmi grófi rang
23. 1760. X. 7. Bécs, Csiky (csiksomlyói) cnl.	64. 1859. II. 7. Bécs, Karátsonyi grófi diploma
24. 1760. X. 7. Bécs, Jakabffy cnl.	65. 1874. III. 14. Budapest, Karátsonyi m. grófi rang
25. 1760. X. 7. Bécs, Kiss cnl.	66. 1876. I. 11. Budapest, Issekutz (marosvásárhelyi) m. nemesség
26. 1760. X. 7. Bécs, Lukács cnl.	67. 1879. III. 31. Bécs, Korbuly m. nemesség, címer, "lompérti" előnév
27. 1760. X. 7. Bécs, Simay cnl.	68. 1879. VIII. 5. Ischl, Gajzágó m. nemesség, címer, "apanagyfalusi" előnév
28. 1760. X. 7. Bécs, Szentpétery cnl.	69. 1881. X. 13. Dániel Lázár családneve és nemessége: <i>Uray Lajosra ruházva.</i>
29. 1760. X. 7. Bécs, Verzár cnl.	70. 1886. VII. 3. Bécs, "gáttajai" előnév és a <i>Gorovej</i> családnév <i>Gorove-re</i>
30. 1760. X. 7. Bécs, Vikol cnl.	71. 1886. XI. 28. Gödöllő, Novák Sándornak "vásárhelyi" előnév.
31. 1761. X. 25. Gáspár cnl.	72. 1887. X. 15. Ischl, Novák Kamillnak "szentmiklósi" előnév.
32. 1762. VII. 26. Bécs, Bocsańczky cnl.	73. 1896. XI. 5. Bécs, Dániel (szamosújvárnémeti) m. bárói rang, főrtagság
33. 1762. VII. 26. Bécs, Bogdánffy cnl.	74. 1898. V. 24. Gödöllő, Buzáth m. nemesség, "szigetesi" előnév
34. 1762. VII. 26. Bécs, Csomák cnl.	75. 1910. VIII. 26. Bad-Ischl, Simay Gyula nemessége, címere: <i>Molnár Gyulára</i>
35. 1762. VII. 26. Bécs, Hankovics cnl.	76. 1911. III. 31. Bécs, Mály m. nemesség, címer, "kissármási" előnév.
36. 1762. VII. 26. Bécs, Lukács cnl.	77. 1911. VII. 14. Bad Ischl, Kiss m. bárói rang
37. 1762. VII. 26. Bécs, Mártonffy cnl.	78. 1912. XII. 17. Bécs, Lukács m. bárói rang, "perényi" előnév, címeregyesítés
38. 1762. VII. 26. Bécs, Rátz cnl.	79. 1912. XII. 26. Bécs, Pap m. bárói rang
39. 1780. V. 24. Bécs, Csiky (erzsébetvárosi) cnl.	80. 1914. III. 28. Bécs, Issekutz nemesség megerősítés, "erzsébetvárosi" előnév
40. 1780. V. 24. Bécs, Kövér (gyergyószentmiklósi) cnl.	81. 1914. IV. 20. Bécs, Mártonffy "krasznarcesei" előnév
41. 1780. V. 24. Bécs, Lengyel (ebesfalvi) cnl.	82. 1918. I. 8. Bécs, Hollósy Gyula nemessége <i>Kuthy Lajosra és Lászlóra átírva</i>

cnl.= címeres nemeslevél

Forrás: Gudenus János (2010) adatai alapján saját szerkesztés

A súlypontok tekintetében nem elhanyagolható, hogy 1740–80 között összesen 36 örmény család vásárolt nemességet. A bánági örmény családok zöme az 1760-as években kapott illetve vásárolt nemességet, akik a 19. század közepére gyakorlatilag integrálódtak a magyar nemességbe (*Issekutz S. 2010*).

Az örmények számának emelkedését a kortárs Francesco Grisellini 1780-ban megjelent művében is megerősíti: 363 főre tette a Bánágban élő örmények számát, akik a Bánág összlakosságának 0,1%-át jelentették (*Kókai S. 2010.*). Gazdasági súlyuk ettől sokkal jelentősebb volt, melynek gyarapodását II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). E birtokok zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vásárolt meg 550 ezer, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több mint 40 ezer holdat 350 ezer, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.).

A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen a bécsi árverésen kialakult árnak csak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamat mellett. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elköttyavetyélték, amit az 1865. évi földjövendelmek ismeretében el kell ismerni (*Kókai S. 2010*).

Az Erdélyből érkező örmények közül sem volt azonban mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. A bánági örmények felsorolása természetesen emiatt sem teljes (*3. táblázat*). Sajnos a 19. század első felére - az örmények pontos számát tekintve - a korabeli népszámlálások és országleírások (pl. *Vályi A. 1796-99, Magda P. 1819, Fényes E. 1847 stb.*) sem tartalmaznak adatokat. Mindez tágabb lehetőséget biztosít a becslésekre, melyek a 19. század közepére vonatkozóan mintegy 12-15 ezerre teszik azoknak a számát, akik Magyarországon örmény identitással – anyanyelv, vallás, származás – rendelkeztek (*Gazdovits M. 2006, Gudenus J. 2010*). Mindebből az erdélyi örmény-magyarság létszámát kb. 12 ezerre becsülték. Az 1857. és 1870. évi népszámlálás adatai alapján a 19. század közepén a bánági örmények száma sem emelkedhetett ötszáz fő fölé (*2. táblázat*). A 2. táblázat az örmények vallási megoszlását mutatja, meglepő módon az országos tendenciától eltérően csak 18% örmény katolikus vallású, és több mint 80%-uk görög katolikus.

Fényes Elek, aki az 1867-ben megjelent statisztikai munkájában felhasználta az 1857. évi népszámlálás eredményeit, kimutatta, hogy az egész országban Erdéllyel együtt akkor volt 6669 örmény, kik közül 5910 az egyesült örmény katolikus, 759 a nem egyesült keleti örmény egyházhoz tartozott. A 19. század

második felében az intenzív polgárosodás folyamatának eredményeként gyors asszimilálódás következett be. A vármegyei karriert szabályosan végigjáró bánsági örmények a magyar dzsentrí réteg tipikus életpályáját választották, ehhez a réteghez hasonultak, asszimilálódtak. A 20. század elejére már szinte teljesen egybemosódtak a közöttük lévő határok. Az örmények sikeres asszimilációjához több tényező is hozzájárult. Elősegítette ezt társadalmi státuszuk, vallásuk és viszonylag kis számuk is (Németh F. 2014).

2. táblázat. Az örmények számának változása Magyarországon és a Bánságban (1870-1890)

Vármegyék	1870			1890	
	Népesség	Örmény kat.	Örmény keleti	Örmény katolikus	Örmény keleti
Krassó-Szörény	379068	18	29	1	-
ebből: Lugos	11654	9	-	-	-
Temes	411336	16	35	4	-
ebből: Temesvár	32223	-	-	-	-
Torontál	546428	1	105	11	4
ebből: N. becskerek	19666	-	-	-	-
Bánság	1336832	35	169	16	4
Magyar Bir.	13321410	4986	485	2695	29

Forrás: Népszámlálás 1870, ill. 1890 alapján saját szerkesztés

III. A bánsági örmények gazdasági szerepvállalása

A 18. század első felében a Bánságban az egyik legfontosabb gazdasági ágazattá az állattenyésztés vált. Az örmény kereskedők is pusztákat béreltek, vagyonukat az állattenyésztésbe fektették. A Moldvában és Erdélyben vásárolt olcsóbb szarvasmarhákat itt feljavították, ezután lábon hajtották Nyugatra. Kereskedelmi szerepüket jól jelzi, hogy Erdélyben a 18. században a kereskedelem és ipar egynegyede örmény kézen volt. Foglalkozásukat tekintve iparosok: szűcsök, tímárok és kereskedők voltak. A bőrfeldolgozásban olyan szakmai tudásuk volt, hogy szinte az egész magyarországi piacot a kezükben tartották. A betelepedés után hat osztályát tartották számon az örmény kereskedőknek. A hierarchia csúcsán a gazdag szarvasmarha kereskedők, a legalsó fokán a ladás kereskedők (*kikidsárok*) álltak. A Bánságban teljesen hasonló okok játszottak szerepet tevékenységükben, különösen az állattartásban. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme azonban a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában (Jakabffy I. 2009). Több kismezővárosban az örmények voltak azok, akik a kereskedelmet csaknem teljes egészében monopolizálták. Ebben változást csak a 19. század első fele hozott, ekkor jelentek meg a zsidók, bár ekkor még viszonylag csekély

a szerepük. A 19. század első felében bekövetkező gazdasági változások lassan a hanyatlásukhoz vezettek, piacuk beszűkült, gazdasági pozícióik egyre jelentéktelenebbé váltak. A külkereskedelemtől egyre inkább áttértek a belkereskedelembre, a szegényebb örmények szétköltöztek a falvakba, így egyéni utakat kerestek az érvényesülésre, és választották a domináns politikai csoporthoz való asszimilálódást.

Csak a leggazdagabb bánási örmény családoknak volt elegendő tőkéjük - a jó minőségű bánási birtokaikon - a kibontakozó európai gabonakonjunktúrába bekapcsolódni. A korábbi örmény bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári eredetűek és gondolkodásmódúak voltak e gazdasági modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek: pénzzel. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőke ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre és működtettek. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé (2. táblázat). Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánási mezőgazdaság fejlődését. Mindez kedvező agroökológiai potenciállal társult, valamint több ezer katasztrális holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – már Mercy kormányzó Vingan, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és vagyonos réteg kialakulását eredményezte.

Valamennyi bánási örmény nagybirtok közül kiemelkedett az ittebei és eleméri Kissek (Ákonczok) óriásbirtoka. Kiss Izsák 1781-ben vásárolta meg az eleméri és ittebei birtokot s ezzel együtt nyert nemesi rangot is. Kiss Izsák összesen 643.750 forint vételárat fizetett birtokaiért, 171 750 forintot az eleméri, 472 000 forintot pedig az ittebei birtokért. Hadi szállító volt, s nagy mennyiségű élelmiszert adott el a katonaságnak viszonylag alacsony áron. A 40 000 katasztrális holdat kitevő birtoka egykor a monarchia déli részének legnagyobb uradalma volt (3. táblázat). A földművelés és állattenyésztés dominanciája mellett a 18. század végén a figyelmet a szőlőművelésre és selyemhernyó tenyésztésre irányította. A szarvasmarha-kivitel mellett az uradalom gabona- és a méz kivittel is foglalkozott. Később a komló- és máktermesztést is meghonosította. Az ország máktermesztésében Torontál vármegye később is meghatározó szerepet játszott (Kókai S. 2010). 1789-ben lecsapoltatták az Elemér környéki mocsaras területeket. 1794-ben holland szakemberek segítségével korszerű szélmalomokat építettek. 1797–98-ban holland szakember vezetésével, termálvíz felhasználásával üvegházakat alakítottak ki, korai zöldségfélék termesztésére. Ugyanakkor fejlesztették a juhtenyésztést s a gyapjút Bécsben és Pesten értékesítette. A Kiss családnak dereglyékből, szállítóhajókból valóságos flottája volt a Tiszán, amelyen a gabonát szállították Európába. Hajóit többnyire Titelnél horgonyoz-tatta (Borovszky S. 1909).

3. táblázat. A legismertebb bánsági örmény családok földbirtokai és művelésági megoszlása (1895)

Birtokos neve	Település neve	összes földterület	szántó	rét, legelő	szőlő	erdő	egyéb
kat. hold							
Krassó-Szörény vármegye							
Jakabffy Imre főispán	Kisszécsény	2118	154	578	3	1381	2
Jakabffy Imre főispán	Zaguzsény	834	443	239	-	152	-
Karátsonyi Jenő gróf	Topla	1044	255	276	-	511	2
Temes vármegye							
Kövér Tódor és Csiky Anna örökösei	Réthát						
Hollósy Józsefné	Buzias	137	134	3	-	-	-
Mátéffy István	Kádár	289	97	192	-	-	-
Karácsonyi Jenő gróf	Denta	1056	935	83	-	5	33
Gorove János	Gattaja	2040	1384	568	-	50	38
Hollóssy Gyula dr.	Gertenyes	488	471	14	-	-	3
Gyertyánffy Andor	Gilád	789	487	302	-	-	-
Markovics Árpád	Gilád	656	516	140	-	-	-
Czárán Damaszkín	Sipet	120	91	29	-	-	-
Balta János gör.kel. lelkész	Beregszó	101	94	7	-	-	-
Govrik Lajos	Aga	134	102	32	-	-	-
Karácsony Gyula kincstári ispán	Allios	466	402	31	-	-	35
Sármezey Árpád	Szépfa	541	378	151	2	-	10
Capdebó Ferenc megyei főszolgabíró	Baraczháza	279	247	29	-	-	3
Torontál vármegye							
Kiss Ernő örökösei	Alsóelemér	12055	6768	3822	39	114	305
Kiss Ernő örökösei	Felsőittebe	13256	9431	3046	34	458	280
Karácsonyi Jenő gróf	Bánlak	15735	9794	3123	2	2592	224
Dániel László egy. képviselő	Kanak	1287	920	206	-	149	12
Dániel Ernő báró. keresk. min.	Nagy-Gáj	4158	3424	632	-	36	66
Dániel Pál	Óléc	2990	2644	270	-	51	25
Karátsonyi Kamilló gróf	Zichyfalva	2292	1128	1013	-	-	151
Gyertyánffy Andor	Gyér	1238	841	355	1	-	41
Gyertyánffy László	Gyér	2483	1756	590	-	14	123
Gyertyánffy Ferenc	Bobda	3890	2624	1221	10	-	35
Harnoncourt Félix gróf	Écska	17847	11879	4437	10	461	1060
Harnoncourt Félix gróf	Katalinfalva	524	522	-	1	-	1
Harnoncourt Félix gróf	Lázár föld	939	939	-	-	-	-
Karátsonyi Aladár gróf	Nagy-Bikács	1940	1328	546	-	-	66
Govrik Sándor r.k. lelkész	Szaján	102	83	18	-	-	1
Karátsonyi Aladár gróf	Topolya	1675	1572	41	-	-	62
Karátsonyi Andor	Topolya	1477	1423	18	-	-	36
Karátsonyi Andor	Akács	3122	1610	1291	-	25	196
Karátsonyi Andor	Beodra	158	149	7	1	-	1
Karátsonyi Aladár gróf	Beodra	3057	1734	1152	1	38	132
Czárán Acza	Jarkovác	110	110	-	-	-	-

Forrás: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (1895), alapján saját szerkesztés

A 19. század első felében az uradalom a Délvidék legfejlettebb nemesi birtokai közé tartozott korszerűbb mezőgazdasági gép-állománnyal.

A bánsági örmény mintagazdaságok közül kiemelkedett gróf Karátszonyi Jenő 17.000 holdas bánlaki uradalma modern mezőgazdasági gépparkkal, ahol mind a mezőgazdaság minden ágazata fejlett volt. Nem hiányzott az új növények meghonosítása (pl. cukorrépa-, kukorica- és rizstermesztés stb.) és a modern állattenyésztés sem (pl. hal-, szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztés). Az écskai Harnoncourt (korábban Lázár) uradalom, ahol több mint 20.000 holdon folyt a termelés szintén korszerű és fejlett gazdaságnak tekinthető (ló-, sertés-, juh- és haltenyésztés, búza-, árpa-, kukorica- és zabtermesztés). Karátszonyi Andor mintegy 2.000 holdas beodrai birtokán (ló-, szarvasmarha- és juftenyésztés, cukorrépa-, len-, cirok-, borsó-, szőlő- és dinnyetermesztés) és báró Dániel Ernő 5.100 holdas nagygáji uradalmán (dohány-, kender-, len-, cirok-, cukorrépa-, búza- és kukoricatermesztés, ló-, szarvasmarha, sertés- és juftenyésztés) is korszerű gazdálkodás folyt. Dániel László kanaki mintagazdaságában a búza és kukoricatermelés mellett jellemző volt a ló-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, az árpa- és a zabtermesztés. Dániel Pál 2.700 holdas ólécí birtokán (ló-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, búza-, árpa-, zab-, kukorica- és cukorrépatermesztés), míg a 3.500 holdas gyéri Gyertyánffy-gazdaságban az alábbi tevékenységek voltak meghatározóak: magnemesítés, vetőmagtermesztés, sertés-, ló-, juh-, baromfi- és szarvasmarha-tenyésztés, búza-, árpa-, kukorica-, cukorrépa- és lucernatermesztés. Az ugyancsak gyéri, 1.200 holdas Gyertyánffy Andor birtokon ló-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, búza-, árpa-, zab-, repce- és kukoricatermesztés), míg Pap Géza, Ernő és Dezső 2.400 holdas eleméri uradalmán a ló-, juh-, szarvasmarha- és sertésenyésztés, valamint a búza-, zab-, cukorrépa-, kukorica- és káposztatermesztés a legkorszerűbb mezőgazdasági gépekkel és művelési módszerekkel folyt. Nem véletlen, hogy e mintagazdaságok termékeit a 19. században számos hazai és külföldi mezőgazdasági kiállításon díjazták (*Borovszky S. 1909, 1911*).

A szegényebb sorsú örmények gazdaságairól és mindennapi tevékenységükről kevesebb információnk van, valószínűleg kiskereskedőként szétszóródtak és asszimilálódtak a bánsági falvakban. Az itteni örmények is bőrfeldolgozók, cipészek, szűcsök, ötvösök, szabók, szappanfőzők voltak.

IV. A bánsági örmények társadalmi-politikai szerepvállalása

Az örmények nemcsak gazdasági érdekeltséget és vagyonszerzési lehetőséget láttak a török kiűzése után a Bánságban, hanem érvényesülési lehetőséget is. A gazdasági életben betöltött pozícióikat (melyet zsidó, német és más polgárosodó elemek vettek át) lassan átkonvertálták politikai, kulturális, kapcsolati tőkévé. A 19. századtól egyre többen értelmiségi pályákon érvényesültek: gyógyszerészek, orvosok, ügyvédek, köz- és magántisztviselők lettek. A vármegyék közül

Torontálban a Gyertyánffyak, Dánielek, Karátsonyiak, Karassó-Szörényben a Jakabffyak vezető tisztségeket töltötték be (3. táblázat). Németh Ferenc kutatásai során Krassó-Szörény, Torontál, Temes vármegyék mellett Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Nógrád, Tolna, Szabolcs, Küküllő vármegyék vezetői között is talált örmény származású al- és főispánokat.

Több bánsági örmény származású személyt említenek a korabeli források, akik 1867 és 1918 között rövidebb-hosszabb ideig országgyűlési képviselők (pl. Gorove István, Dániel Ernő, Lukács László stb.), megyei tisztviselők (főispán, alispán, ármentesítő társulati elnök stb.), orvosok, művészek vagy éppen szellemi-kulturális mecénások voltak, ami jelzi, hogy milyen mértékben voltak felülreprezentálva a társadalmi-politikai élet egyes szektoraiban (3. táblázat). Az örmények tevékenysége a bánsági megyék közéletében már a reformkorban érezhető volt, de a 19. század második felében bontakozott ki teljes mértékben. A Lukács, Dániel, Karátsonyi, Jakabffy családok kiemelkednek, ahol szinte apáról fiúra öröklődött körükben a politikai szerepvállalás, a legfelsőbb politikai elitbe tartozó miniszterek az ő soraikból kerültek ki. A vegyes házasságok révén szinte tökéletesen egybemosódtak a magyar dzsentrikkel a századforduló után. Így szintiszta örmény származású ember egyre kevesebb akadt, s joggal tarthatta magát a legtöbb magyar-örmény magyar nemesi családok leszármazottainak is magát (Németh F. 2014).

A Karátsonyi-család nemesi ág bánsági felvirágzását a birtokszerző Karátsonyi Bogdán indította el még a 18. század végén. Leszármazottai Beodrán két kastélyt emeltek: az egyiket 1842 és 1846 között Karátsonyi László, a másikat pedig 1857-ben Karátsonyi Lajos (Németh F. 2014.). Az 1895. évi összeírás szerint a Karátsonyiak Temes és Torontál megyében együttvéve közel 20.000 kat. holdat birtokoltak (pl. Denta, Bánlak, Dóc, Karátsonyifalva, Karátsonyiliget, Partos, Zichyfalva stb.). Rokoni kapcsolatokat építettek ki például a Marczibányiakkal, a Zichyekkel, a Czirákyakkal, a Csekonicokkal, az Andrássyakkal, a Keglevichekkel, a Dukákkal, a Nikolicsokkal, a Schulpekkal, a Hertelendyekkel, a Kissekkel és a Verzárokkal (Borovszky S. 1909, 1911.).

Karrier szempontjából a Karátsonyi-család bánáti ágának egyik legsikeresebb tagja Karátsonyi László (1806–1869) volt aki számos tisztséget töltött be Torontál megyében: a 19. század első felében a vármegye szolgabírója majd alispánja volt, később országgyűlési követe, 1848-ban, 1861-ben és 1867-ben pedig Torontál megye főispánja volt (Németh F. 2014). Karátsonyi Lázár (1759–?) Torontál vármegye alispánja volt, majd országgyűlési követ, közhasznú intézeteknek pedig gazdag alapítványokat tett. „Egyebek mellett 10 ezer forintot, vagyis egy, akkoriban jelentősnek számító summát adományozott a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Katonai Akadémiának. Karátsonyi Guido (1817–1885) császári és királyi kamarás volt, valóságos belső titkos tanácsos, országgyűlési követ, birodalmi és magyar gróf, a vaskorona rend nagy

keresztese. A család tagjai közül Karátsonyi Géza országgyűlési képviselő volt, Karátsonyi Emánuel (1770–1840) táblabíró (*Gudenus J. 2010*). Karátsonyi Jenő (1861–1933) császári és királyi kamarás volt, zichyfalvi képviselő, társelnöke a Torontál megyei munkapártnak és elnöke a közművelődési egyesületnek (*Borovszky S. 1909, 1911.*). A Karátsonyi-családhoz fűződik Munkácsy Mihály (1844–1900) magyar festőművész egykori beodrai látogatása. Arany Jánosnak is a Karátsonyi-jutalmat ajánlotta fel az MTA azért, hogy lefordítsa Arisztophanész komédiáit. A remekművek tehát közvetetten Karátsonyi Guidónak tulajdoníthatóan jelentek meg 1880-ban” (*Németh F. 2014.*). A Karátsonyiak címerében található ágaskodó párdúc, amely jobbjobban babérkoszorús kivont kardot, baljában levágott török fejet tart mutatja, hogy kivették részüket a háborús áldozatvállalásban és jeleskedtek a törökellenes harcokban is.

A Kiss-család legismertebb családtagja mindenképpen Kiss Ernő (1799–1849) aradi vértanú volt, a szabadságarc tábornoka. A család tagjai közül egyeseknek sikerült felzárkózniuk a magyar főnemesség sorába. Kiss Antal (1880–1971) követségi tanácsos 1911-ben szerzett bárói rangot. Ugyancsak említésre méltó, hogy Antal édesapja, Miklós (1852–1909) császári és királyi konzul volt, édesanyja, Schratt Katalin (1853–1940) pedig bécsi udvari színésznő, akit érzelmi szálak fűztek Ferenc József császárhoz és királyhoz (*Borovszky S. 1909.*). A Kissek 19. század végéig a magyar-örmény családok közül rokoni kapcsolatokat építettek ki a Capdebo, a Dániel, a Csiky, a Jakabffy, a Novák, a Simay, a Lászlóffy, a Karátsonyi, a Gyertyánffy, a Kövér, és a Patrubány családdal. Emellett a vegyes házasságok révén rokonságba kerültek nem örményekkel is (pl. a Thucsikkal, a Dukákkal, a Szentiványakkal, a Koronghyakkal, a Beniczkyekkel, a Rónayakkal, a Schulpekkal, a Bélyekkel, a Farkasokkal, a Tomkákkal, a Bayerokkal, a Boborokkal, a Csávossyakkal stb.) Mindezek tanúskodnak legszemléletesebben a Kiss család tagjainak többnemzetiségű környezetükbe való besimulásáról a 19. század második felében, a rokoni kapcsolatok révén pedig bántási érvényesülésükről is.

A Dániel-család Torontál megyei ágának megalapítója a 19. század elején Dániel Pál (1822–1895) megyei aljegyző, járási főszolgabíró az 1848-as országgyűlési képviselő volt. Négy fia született: Pál, János, József és László. Dániel János (1852–1920) királyi tanácsos, Torontál megye alispánja volt (és Kiss Auguszt (1822–1900) fia, azaz Kiss Ernő aradi vértanú unokája). Dániel László (1855–1929) is politikai karriert futott be: a 19. század második felében országgyűlési képviselő, majd 1887-ben Torontál vármegye főjegyzője volt, 1891-től Torontál megye alispánja, 1896-97-ben pedig Nógrád megyei főispán és országgyűlési képviselő (*Németh F. 2014.*). Dániel László 1898-ban Kanakon építtetett magának kastélyt díszes parkkal egyetemben és ott élt családjával. A Dánieket egyébként négy aradi vértanú családjához fűzték rokoni szálak: a

Kissekhez, Dessewffyékhez, a Lázárokhoz és a Vécseyekhez. A főnemességet Dániel Ernő (1843–1923) érte el aki jogot Temesváron és Budapesten tanult, majd karrierjét Temes vármegye hivatalaiban kezdte. 1870-ben lett a begaszentgyörgyi kerület országgyűlési képviselője. Egy ideig Nagybecskerek város és a pancsovai kerület országgyűlési képviselője volt. Szervezője volt a nagybecskereki ármentesítő társulatnak, részt vett a Tiszavölgyi társulat megalakításában amellyel nagy érdemei voltak a Nagyikinda-nagybecskereki vasútvonal megépítésében, a társaság igazgatósági elnöke volt. 1895-ben kereskedelemügyi miniszternek nevezték ki s az ő ideje alatt fejezték be a Vaskapu munkálatait. 1896-ban valóságos belső titkos tanácsos lett, bárói rangot és örökös főrendiházi tagságot nyert. Mindemellett az ezredéves ünnepeket szervező bizottság elnöki tisztségét is betöltötte (*Borovszky S. 1909.*). A családban (amelynek tagjai a Bánságban főképpen Kanakhoz, Óléchez Nagygájhoz és Nagybecskerekhez kötődtek) volt még aljegyző, szolgabíró, alispán és országgyűlési képviselő.

A Lázár-család bánsági ágának története visszanyúlik a 18. század végéig. Lázár Lukács (1727–1793) 1781-ben megvásárolta a mintegy 30 ezer holdas földterületet a kamarai birtokok bécsi árverésén. Lázár Lukácsnak 217 000 forintjába került az écskai uradalom, amely néhány évtized alatt neves mintabirtok lett: „az Alföld első georgikona” – ahogyan 1817-ben Vedres István fogalmazott. Az angol stílusú úrilakot – amelyben Liszt Ferenc is fellépett – Lázár Ágoston (1768–1833) építtette 1817-ben, de ünnepélyes felavatására 1820 nyarán került sor. Lázár Ágoston a császári hadsereg ezredese volt, aki hadiszállítóként kerülhetett kapcsolatba Esterházy Miklós birodalmi herceggel, aki 1817-ben a császári hadsereg tábornagyja lett. Esterházy herceg a kastély nagytermében koncertet szervezett, ezen mutatkozott be a kilencéves Liszt Ferenc. A Lázár család nemcsak Écskát birtokolta, hanem (földesúri joggal bírta) Jankahidát, Bégafőt, Lázárföldet, Zsigmondfalvát és Lukácsfalvát. Az écskai Lázár János Torontál vármegye alispánja volt, aki 1808-ban 5000 forintos alapítványt tett a Ludovika Akadémia javára. A család tagjai közül néhányan a katonai pályán érvényesültek: Lázár Zsigmond császári-királyi vezérőrnagy volt, császári kamarás, a Lipót rend lovagja (*Borovszky S. 1909.*). Az 1879-es nagy árvíz idején az örmény származású id. Lukács György (1818–1892) volt a település megmentésére kiküldött kormánybiztos.

A Gyertyánffy-család tagjai 1796-ban költöztek Torontál vármegyébe. Gyertyánffy Antal, Lukács és Kristóf Bobdát, Gyért és Tolvadiát nyerték adományul. A család tagjai közül néhányan Torontál vármegye tisztségviselői voltak s ott építettek ki közéleti karriert. Így, Gyertyánffy Dávid (1794–1878) Torontál vármegye követe, alispánja majd főispánja volt. Dávid fia, Gyertyánffy Gyula (1823–1870) negyvennyolcas főhadnagy volt, aki Segesvárnál sebesült meg. Gyertyánffy László (1831–1890) Torontál vármegye alispánja volt, Gyertyánffy Ferenc (1846–1888) pedig a nagybecskereki királyi törvényszék

elnöke. A család tagjai között volt még főszolgabíró, honvédezredes, huszárfőhadnagy, vérteskaptány, tartalékos huszárhadnagy és több földbirtokos (*Borovszky S. 1909.*). A Gyertyánffyoknak köszönhetően lett a 19. század első felében Nagybecskereknek, Torontál megye egykori székhelyének színháza – ez volt az első bántási kőszínház. A család 1839-től létező magánszínháza adósság miatt került át a szabadságharc kitörése előtt a város tulajdonába (*Németh F. 2014.*).

A Pap család eredeti neve Derder volt, s az elekesi előnevet használta (*Gudenus J. 2010.*). Egyik legismertebb tagja Pap Simon (1828–1892) a 19. században megyei hivatalt viselt, Torontál vármegye törvényhatósági és közigazgatási bizottságának volt a tagja. Fia Pap Géza (1864–1934) még fényesebb politikai karriert futott be: 1912-ben bárói rangot nyert. Pályafutása Elemérről, majd Nagybecskerekről indult, ahol egy ideig ügyvédeskedett majd 1892-ben országgyűlési követ lett, később tagja az országgyűlés felsőházának (*Borovszky S. 1909.*).

A 19. század utolsó harmadában a bántási örmény származású parlamenti képviselők és más befolyásos politikusok száma egyre nőtt. A gazdasági életben is részt vettek még, de nem tudunk olyan családot, amely a nagypolgárság vezető rétegeibe emelkedett volna. Anyagi és mobilizálható tőkeerejük, gazdasági bevételeik és jövedelmeik a dualizmus időszakában gyorsan differenciálódtak, s ez egyre jelentősebb különbségeket generált az örmény nagybirtokos arisztokraták és a szegényebb bántási örmények között. A vagyonosabb örmények segélyegyletek, árvaházak alapításával, tanulmányi ösztöndíjakkal segítették a leszakadókat.

V. Összegzés

A bántási örmények a 18. században és a 19. század elején kiemelkedő szerepük volt mezőgazdasági termelés megszervezésében, azonban a 19. század második felétől a bántási örmény családoknál is jelentős gazdasági és ezzel párhuzamos társadalmi-politikai váltás következett be. A közéleti pályák felé való fordulás a fokozott asszimilációval és polgárosodással is együtt járt. A bántási vármegyék adminisztrációja kitüntetett terület volt, ahol tehetségük révén eljutottak a hivatali létra minden fokára, az aljegyzőtől a főispánig. Néhányan eljutottak az országgyűlési képviselőségig, sőt miniszteri széket is kaptak. A Bántásba települt örmények (viszonylag sokáig, csaknem a 19. század végéig) megtartották értékrendjüket és életmódjukat, életstílus vonatkozásában azonban szinte azonnal alkalmazkodtak környezetükhöz. Bántásban az örmények a művelődési életben is jelen voltak: különféle kulturális rendezvényeket szerveztek, pártfogolták a művészeket.

Felhasznált irodalom

- Borovszky S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál várm.). p. 632.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes várm. és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Fényes E. (1847):* Magyarország leírása I-II. kötet. Pest.
- Fényes E. (1867):* Magyarország statisztikája I-III. kötet. Pest.
- Gazdovits M. (2006):* Az erdélyi örmények története. Kolozsvár, Kriterion.
- Gudenus J. (2010):* Örmény eredetű magyar nemesi családok geneológiája (javított, bővített kiadás) Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület Budapest.
- Jakabffy I. (2009):* A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- Issekutz S. (2010):* Délvidéki örmény nemesek (Elemér, Écska, Nagybecskerek) Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület, Budapest.
- Kalapis Z. (2008):* Negyvennyolcnak nagy idejében. Bácskaiak és bánságiak a magyar szabadságharcban. Újvidék, Forum. p.173.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.
- Magda P. (1819):* Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.
- Németh F. (2014):* Magyar-örmények a Bánát közéletében a 19. században. In.: Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület XVIII. évfolyam. 209-210. szám. pp. 39-43.
- Rozsos T. (2012):* Az erdélyi örmény eredetű nemes Lukács család genealógiája. Budapest.
- Szongott K. (1898):* Magyarhoni örmény családok genealógiája. Szamosújvár.
- Tóth K. J. (2012):* Örmények a történeti Magyarországon. Szeged. p. 21.
- Vályi A. (1796-99):* Magyar Országnak leírása I-III. kötet. Buda.

A bánsági horvátok néhány etnikai-társadalmi jellemzője és sajátossága

Some ethnic and social specialities of the banatian Croats

Abstract

The different groups of the Banatian Croats arrived in the area between the Maros River and the Lower Danube in four waves over a three-hundred-year-long period. The oldest Croatian settlers in the Banat are called ‘Krašovani’ by the Serbs. According to tradition, they arrived from Bosnia during the 16th century. The second group lives to the east of Timisoara, whose ancestors, called Šokci, resettled from the Banat in the 17th century. The third group is made up of Croats originating from the counties of Lika and Bodrus, who moved to the riversides of the Lower Danube and the Timis in the Banat and became the residents of the Banatian settlements of Perlasz, Opáva, Sztarcsova, Borcsa, Galagonyás and Omlód along the military frontier. These settlers were Šokci using the ‘Šokac dialect’. The fourth group contained settlers speaking the Kajkavian dialect who arrived in the Banat at the beginning of the 1800s between the Bega and the Timis River. They were the vassals of the archbishop of Zagreb, since during the establishment of the military frontier near Karlovac the archbishop conveyed his lands along the Kulpa River and received Banatian settlements in return, where some of the vassals settled down. The fifth group of settlements resided by the Croats emerged in 1803, when residents of three settlements on the karst around Caraşova settled down in Károlyfalva and Királykegye.

I. Bevezetés

A korabeli forrásokban és történetírásban a legtöbbször rácnak nevezett délszláv népesség egy része nem az ortodox szerb, hanem a katolikus bosnyák, sokác és egyéb horvát népcsoportokhoz tartozott. Magyarországon napjainkban hét, néprajzilag elkülöníthető horvát népcsoportot tartunk nyilván: sokácok (pl. Mohács és környéke), bunyevácok (Észak-Bácska), katolikus bosnyákok, Dráva menti horvátok, Mura menti horvátok, gradistyei vagy nyugat-magyarországi horvátok és az ún. „rác” horvátok Dusnok és Bátya községekben. A történelmi Magyarország sajátos, önálló történeti régiójába (Temesi Bánság) betelepedett horvátokról (pl. krassovánok stb.) – akik a 16-19. században költöztek e területre, kisebb-nagyobb etnikai szigeteket alkotva –, viszont a társadalom nagy része alig rendelkezik információkkal. Tanulmányommal az elmúlt évszázadok helyzetképét feltárva, az itt élő horvát népcsoportok történetéhez,

területi elhelyezkedéséhez és társadalmi sajátosságaihoz kívánok hozzájárulni. A történelmi Magyarország déli területeire bevándorló katolikus délszlávok zömét a bosnyák, sokác, bunyevác és horvát parasztok és kézművesek alkották. A Bánság területén élő horvátok a legkeletibb etnikai szigetekben élő horvát népcsoportokat alkotják, akik egy részének származása és identitása, a régióba érkezésének időpontja és körülményei sem tisztázódtak megnyugtató módon.

II. A bánsági horvát etnikai csoportok származása és identitása

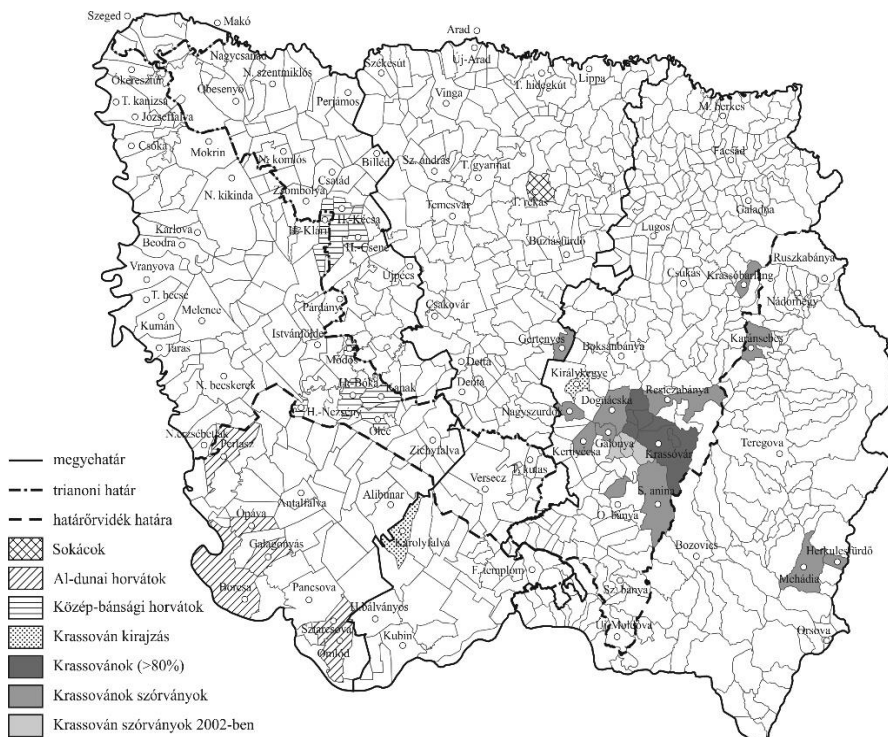
A Bánság területére az elmúlt évszázadokban sokácok, részben bunyevácok és a Kulpa folyó mentéről horvátok érkeztek. A bunyevácok a horvát nyelv ún. *štokav* és *i-ző* nyelvjárását beszélik, latin írásmódot használnak. Hagyományosan római katolikus vallásúak. Magát a népcsoportot legtöbbször katolikus rácoknak vagy katolikus szerbeknek, délszlávoknak, illetve illíreknek vagy dalmátoknak nevezik, és csak igen ritkán horvátoknak, akik valójában voltak, és akiknek a bunyevácok zöme ma is vallja magát. Nyelvük és szokásaik alapján megállapítható, hogy Dalmáciából és Hercegovina vidékeiről települtek be a török hódoltság alatt lévő Dél-Magyarország elnéptelenedett területeire. A sokácok szinte kivétel nélkül római katolikus vallásúak. Feltehetőleg a mai Bosznia-Hercegovina területeiről húzódtak északra a török hódoltság idején. Bosznia egyes vidékein a kisebbségben élő katolikusokat ma is gyakran nevezik sokácoknak (*Pap N. 2009*). A sokácok etnikai hovatartozása mindezek ellenére vitatott, mert népviseletük keleties jellegű, inkább kifejezetten balkáni népek viseletére emlékeztet (szerbek, bosnyákok, bolgárok), mintsem a horvátok hagyományos népviseletére. A sokác nyelvjárás azonban közelebbinek tűnik a horvát nyelv bizonyos változataihoz, mint a szerbhez. Római katolikus vallásuk pedig a horvátsággal való azonosuláshoz vezetett a XIX. század végétől kezdődően. A sokácok is a horvát-típusú latin ábécét használják.

A bánsági horvátok különböző csoportjai három évszázad alatt négy hullámban érkeztek a Maros és az Al-Duna közötti vidékre. A legrégebbi bánsági horvát telepéseket a szerbek „Krašovani“-nak nevezik. A hagyomány szerint a 16. század folyamán érkeztek Boszniából. A második csoport Temesvártól keletre él, akik elődei a Bácskából a 17. században áttelepült sokácok. A harmadik csoportot a Lika és Bodrus vármegyéből származó horvátok alkotják, akik 1765-67 között a Bánság Al-Duna és Temes folyó menti részeire költöztek és a bánsági határőrvidéki Perlasz, Opáva, Sztarcsova, Borcsa, Galagonyás, valamint Omlód települések lakosai lettek. E telepések *i-ző* nyelvjárású sokácok voltak. A negyedik telepés csoportot a *kaj*-nyelvjárást beszélők alkották, akik az 1800-as évek legelején érkeztek a Bánság Bega és Temes folyó közötti területére. A zágrábi érsekség a károlyvárosi határőrvidék kialakításakor (1784-1788) átengedte a Kulpa folyó menti földterületeit. Az Udvari Haditanács ekkor bánsági településeket (Billéd, Bóka, Botos, Csene,

Kanak, Kécsa, Klári, Nagymargitta, Neuzina, Pakrácz, Perjámos, Varjas és Udvarnok falvakat, valamint Giroda és Avram pusztákat) adott cserébe az érsekségnek, s ezt 1801-ben törvényileg is szentesítették (*Fényes E. 1851*).

1. térkép. A bánági horvát népcsoportok területi elhelyezkedése és származása

Map 1.: Spatial distribution and origin of the Banatian Croat ethnic groups

Forrás: saját szerkesztés

Ekkor a kaj-nyelvjárást beszélő, az érsekség vazallusainak számító nemesek és jobbágyaik – elkülönített településekre – Horvát-Bóka, Horvát-Csene, Horvát-Kécsa, Horvát-Klári, Horvát-Neuzina, valamint Kanak és Óléc településekre költöztek. A horvátok által lakott települések ötödik csoportja 1803-ban alakult ki, amikor három Krassóvár körüli karsztvidéki település lakói Károlyfalván és Királykegyén telepedtek le (*1. térkép*). Valamennyi horvát népcsoport közül a krassóvánok eredete és származása napjainkig a legvitatottabb.

III. A bánági horvátok számának változása

A horvátok etnikai csoportjai sajátos különállással és különválással gazdagították a Bánág etnikai és kulturális sokszínűségét (*1. térkép*),

olyannyira, hogy az aktuális népszámlálások rendszerint jól elkülönítették csoportjaikat. Azonban sem Francesco Grisellini, sem a II. József korabeli népszámlálások adatsorai nem tartalmazzák az itt élő horvátokról. Az első forrásunk Fényes Elek, akinek adatai szerint 1840-ben 8804 horvát (krassován) élt Krassó vármegyében, mindössze 700 horvát (sokác) élt Torontál vármegyében, míg Temes vármegyében 1698 horvát (sokác) élt. (1. táblázat). A Bánsági-Határőrvidéken élő horvátokról, Fényes Elek leírása sem tartalmaz információkat. Fényes Elek az 1857. évi osztrák népszámlálási adatokat feldolgozta, s ezek alapján a Német bánsági ezred településein 2354 horvát, míg Krassó vármegyében 10804 sokác élt, ekkor a Temes vármegyei horvátokról (sokácokról) nem közölt adatokat. Keleti Károly becslése szerint 1869-ben Torontál vármegyében 1816 fő, Temes vármegyében 391 fő és Krassó vármegyében 7021 fő lehetett, akik horvát anyanyelvűek voltak (1. ábra). A Határőrvidék adatai ekkor sem álltak rendelkezésre. Az 1890-től bekövetkezett változások a népszámlálási adatok alapján részletesen áttekinthetők, elemezve az asszimiláció és az identitás váltás különböző fokozatait, régióit és következményeit.

1. táblázat. A Bánságban élő horvát népcsoportok számának változása (1840-2002)

Table 1.: Change in the number of the Banatian Croat ethnic groups (1840-2002)

	Torontál	Temes	Krassó	Összesen
1840*	700	1698	8804	11202
1857	2354	-	10804	13158
1869*	1816	391	7021	9228
1890	3485	1365	7991	12841
1910	4203	1118	8581	13902
1930/31	3273	683	6198	10154
1953/56	4370	793	7178	12341
1991/92	2203	321	6422	8946
2001/02	3787	358	6821	10966

* A bánsági határőrvidék adatai nélkül, Fényes Elek és Keleti Károly becslései

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

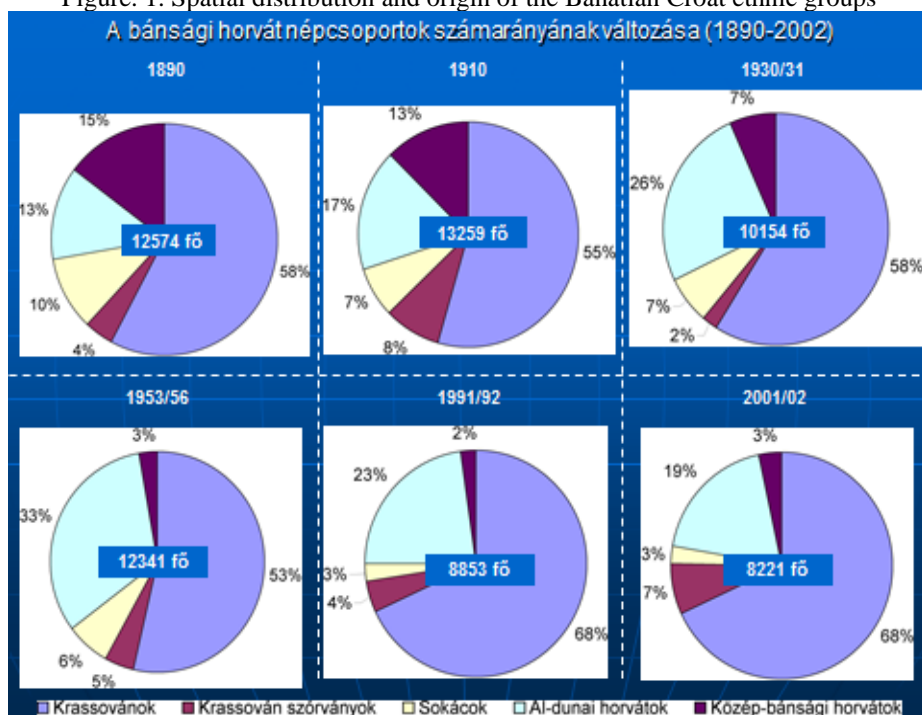
IV. 1. A krassovánok származása és identitása

A krassovánok római katolikus délszláv népcsoport a Bánság délkeleti részén (1. térkép). A krassovánok számát 150 évre visszamenőleg többé-kevésbé nyomon tudjuk követni, származásukat tekintve azonban napjainkig sincs összhang, sőt minden jelentősebb balkáni néphez kapcsolták már őket. A származási helyüket és letelepedésük időszakát illetően is eltérőek a vélemények. Több versengő elmélet létezik arra nézve, honnan települtek a krassovánok ősei mai lakóhelyükre. Egyes kutatók a nyelvi struktúra, mások a

nyelvjárás, sőt az öltözködés és a szokásaik alapján próbálják e népcsoport származásának rejtélyét megoldani. Mindezek ellenére megnyugtató megoldás nem született, nem értelmetlen azonban néhány változat bemutatása. Az egyik változat szerint Bulgária Szerbiával szomszédos régiója volt az őshazájuk, a másik szerint Koszovó, a harmadik szerint Bosznia, a negyedik szerint pedig Szlovénia felől vándoroltak ide. Egyesek tudni vélik, hogy már a 13–14. században letelepedtek Krassó várának környékére, mások szerint a mohácsi vész utáni évtizedekben, a harmadik vélemény a 17–18. század fordulójára „esküszik”. A horvátok e csoportja Pozsár V. szerint spontán migrációval még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott e karsztos mészkővidékre (Pozsár V. 1991).

1. ábra. A bánsági horvát népcsoportok területi elhelyezkedése és származása

Figure. 1. Spatial distribution and origin of the Banatian Croat ethnic groups

Önmegnevezésük karaševci (egyres számban karáševak), de használják a románból átvett krašovani is. A környékbeli románok crašoveni néven említik őket és csupán a krassóváriakat nevezik crašoveni-nek. Emil Petrovici nyomán (aki kizárólag Krassóváron kutatott és gyűjtött) a román nyelvben mégis az utóbbi terjedt el a csoport megnevezéseként. Szerinte a cáršoveni archaikus változat, a cotcoreți gúnynév. Németül kraschowaner a nevük, Horvátországban

1990 óta karaševski hrvati néven hivatkoznak rájuk. A krassovánok rendkívül archaikus nyelvjárást beszélnek, amely što eredetű, de a mostani što-horváltól jobban differenciált, s mivel a területen a torlakai dialektust (2. térkép) beszélő délszláv népcsoport is él (amelyről vita folyik, hogy vajon szerb, vagy bolgár) a krassovánba a torlakai elemek is bekerültek (*Castilia G. M.2004*). A krassován nyelvet a krassovári horvátok anyanyelvüknek vallják.

2. térkép: A torlák dialektust beszélők földrajzi elhelyezkedése

Map. 2.: Spatial distribution of the Croats using the „torlák” dialect

Forrás: internet

A korábbi források egy része a bogumilizmus tévelygéseiből katolikus hitre térített bolgárokkal azonosítja a krassovánokat, más részük szerbekkel keveredett, nagyrészt elrománosodott bolgároknak tartja őket. A bolgár eredet tézisének ma már legfeljebb nagyon kevesen tartják megfontolásra érdemesnek, de történeti jelentősége igen nagy, hiszen 1903-ig szinte valamennyi tudományos munka római katolikus bolgárokként hivatkozott a krassovánokra (pl. Pallas Nagylexikon¹, Czirbusz G. 1882, 1883, 1913, Magyar Katolikus Lexikon² stb.). A 19. századi írók néha „keverék”-nek minősítették a krassovánokat, ez azonban csak azt jelzi, hogy nem tudták őket besorolni valamelyik

nemzetiségbe. Ide tartozik Czirbusz Géza is, akinek a krassovánokról írott könyve Cs. Sebestyén Károly szerint annyi valótlanságot tartalmaz, hogy valószínűleg sohasem járt a krassován falvakban. Czirbusz Géza egyes falvak népét inkább bolgár, másokét inkább boszniai eredetűnek tartja, a krassovánokat általában viszont „román–bolgár keverék”-nek. A mítosz forrása a karasovai plébánia kéziratos története, amelyet egy helyi ferences írt 1718 után. Eszerint a krassovánok ősei katolikus hitre térített bogumilok (paulikánusok) voltak, akik Vidin környékéről, a török hódítás elől menekülve 1393-ban települtek le a Bánságba. A gondolat kialakulásában szerepet játszhatott, hogy akkoriban a legközelebbi katolikus délszláv csoportot az Olténiában élő paulikánus bolgárok alkották, akiket szintén a bosnyák ferencesek gondozták. A 19. század második felében sok bánsági bolgár pap és tanító tevékenykedett a krassovánok között. A korabeli beszámolók szerint azonban a krassovánok maguk sohasem bolgárokként, hanem mindig krassovánként határozták meg.

Elsőként Eusebius Fermendžin ferences tartományfőnöknek a zágrábi *Acta Bosnae*-ben, 1892-ben elejtett megjegyzése ültethetett el komoly kételyt a krassovánok bolgár eredetével kapcsolatban. A valódi fordulatot a bolgár Ljubomir Miletics 1903-ban, az *Archiv für slavische Philologie*-ben publikált tanulmánya okozta. Miletics 1898-ban járt Krassóváron és megállapította, hogy a krassovánok nyelvjárása semmi esetre sem bolgár, hanem leginkább a szerbiai Resava folyó mellékén beszélthez hasonlít. Ezt a tételt Emil Petrovici későbbi vizsgálata is igazolta, hozzátevé, hogy a 15. század előtt nem válhattak le a délszláv tömbről. Pavle Ivić 1958-ban megjelent szerb-horvát nyelvjárástani rendszerezésében a krassovánok származási helyét a Timok folyó alsó völgyében jelölte meg. (Ezzel valószínűleg Jovan Cvijić korábbi, egyébként nehezen bizonyítható elképzeléséhez igazodott. A kérdéses területen az időközbeni vándorlások eredményeként ma már egy más nyelvjárást beszélnek.) A nyelvtudomány részéről a 20. században nem érte kihívás Miletics megállapításának lényegét, azaz a krassován nyelvjárás a leginkább egyes szerbiai nyelvjárásokhoz hasonlít. Ivan Popović szerbhörvát nyelvtörténete olyan, a keleti szláv nyelvekhez kötődő elemeket mutat ki a krassován nyelvjárásban, amelyek egyetlen más délszláv nyelvjárásban sincsenek jelen. Ez alapján arra gondol, hogy a krassovánok nem délről érkezett ősök leszármazottai, hanem a 7. századi nagy délszláv vándorlás reliktum népessége a Bánátban. Ez az elképzelés tehát folyamatosságot teremt a 10. században valószínűleg még itt élt szlávok és a későbből ismert krassovánok között.

A 18-19. századi magyar geográfusok közül többen is szerbként hivatkoztak rájuk. Például Vályi András (1799) szerint mindegyik Rátz falu Krassó vármegyében, földes Ura a' Kir. Kamara, lakosai katolikusok” Ezen minősítés alapja azonban inkább találgatás volt, hiszen sohasem alapozta meg kutatás vagy első kézből származó információ. A mai szerb szakirodalom és közvélemény is kizárólag katolizált szerbeknek tartja őket.

A krassován iskolákban a 18-19. században használt tankönyvek és a vallásos kiadványok a ferencesek által használt „horvát-illír” nyelven íródtak. Ez önmagában is kialakította a krassovánokban a horvátságához való kötődést. Ennél fontosabb azonban, hogy horvátok és szerbek között a vallás vált az elválasztó tényezővé, és a krassovánokat római katolikus vallásuk miatt egyre többször tartották horvátnak. Iskoláik 1933 és 1947 között horvátországi tanítókat és Jugoszláviában kiadott, horvát nyelvű tankönyveket alkalmaztak. Czirbusz Géza szerint a lupákiak és klokoticsiak már a századforduló idején úgy tudták, hogy őseik Boszniából érkeztek. A hiedelem alapja talán az, hogy a krassovánok között működött ferencesek a boszniai ferences rendtartományhoz tartoztak – az „őshazaként” emlegetett *Bosnia Argentina* ('ezüst Bosznia') a rendtartomány latin neve is. A boszniai horvát eredet verzióját a krassován értelmiség 1989 után tudatosan elevenítette föl, és az „anyaországi” értelmiség reakciója megerősítette. Ez a narratíva a krassován folklór állítólagos horvát kötődéseire összpontosít, de átvesz elemeket az említett krassóvári „historia domus”-ból is. Az elmélet erőssége, hogy magyarázatot ad a krassovánok katolikus vallására, mivel a hozzájuk nyelvjárásilag közelebb álló szerb vidékeken ma is és korábban is ortodox vallású népesség élt. A horvát nyelvészek napjainkban a legarchaikusabb horvát nyelv, népviselet és népszokások örökösét ismerik fel bennük. Mindezt színezi, hogy két évtizeddel ezelőtt ők maguk jobbra sem a horvát, sem a szerb identitást nem vállalva, egyszerűen krassovánoknak sorolták be magukat. Azóta volt néhány tétova és meddő sajtókísérlet arra nézve is, hogy voltaképpen nyelvet és vallást váltott „öslakos” román néptörredék maradványai volnának. Krassóalmáson (Iabalcea), az egyetlen itteni román többségű településen lassan a románság olvasztja be őket, a Krassó mentén kívül eső Királykegye (Tirol) híres bortermő vidékén viszont sváb irányba váltottak nyelvet a kisebbségben élő krassovánok. A történelem folyamán természetesen különböző nyelvű és etnikumú személyek telepedtek le a krassován falvakban. 1740-ben 25 római katolikus albán család érkezett Shkodra vidékéről. Újabban Mile Tomić vetette fel, hogy a nyelvészek elsősorban a karasovai nyelvjárást tanulmányozták, pedig az egyes falvak nyelvjárása igen eltérő és ezért az ott élők eredete is eltérő lehet.

IV. 2. A krassovánok élettere és számának változása

Resicabányától délnyugatra, a Szörényi-érchegységben, a Karas folyó vízgyűjtő medencéjében fekvő, hét faluból (Krassóvár, Krassóalmás, Krassócsörgő, Kiskrassó, Nermed, Kengyeltó és Vizes) álló falucsoportban élnek. Az elmúlt századokban más, környező településen is éltek krassovánok. Galonyát Fényes Elek 1851-ben megjelent geográfiai szótárában oláh-horvát faluként írja le, mely Székashoz 2 órányira volt postakocsival, 102 katolikus és 657 óhitű lakossal, valamint óhitű anyatemplommal, melynek földesura a

kamara volt. Gertenyes és Majdán településeken is krassován szórvány élt, az 1910. évi népszámlálási adatok szerint 30 fő illetve 42 fő. Hasonlóképpen Nagyszurdok (36 fő), Mehádia (26 fő) és Szikesfalu (15 fő) néhány százaléknyi krassován népességéhez. A krassován településtérrel határos Krassóbarlangon (36 fő) és Kernyecsnán (16 fő) az 1890. évi és az 1900. évi népszámlálási adatok jeleznek krassovánokat. Nem véletlen, hogy a Magyar Katolikus Lexikon a Krassó folyó völgyében, Krassó-Szőrény vármegye délnyugati részében, 11 faluban letelepített római katolikus bolgár népcsoportról tudósítja olvasóit³. Tény, hogy 1803-1828 között krassovánok települtek Királykegye és Károlyfalva településekre is. Az 1950-es évektől sokan a közeli Resicabányára költöztek, ahol 2002-ben 525 fő élt és önálló, krassován nyelvű plébániájuk is volt. Néhány krassován nemzetiségű ekkor már Gorony (384 fős összlakosságból 6 fő), Gerlistye (383 fős összlakosságból 7 fő) és Krassószentgyörgy (84 fős összlakosságból 4 fő) településen is élt, mely települések a krassován életter déli peremén húzódnak (*1. térkép*). A krassován települések homogenitásának másfél évszázados változatlanóságát a 2. táblázat adataival összehasonlítva jól jelzik Fényes Elek (1851) geográfiai szótárában leírtak is:

- **Jabalcsa v. Krassóalmás**, horvát falu, Székashoz 3 órányira: 479 kath., 16 óhitű lak. F. u. a kamara.
- **Kalina v. Galonya**, oláh-horvát falu, Székashoz 2 órányira; 102 kath., 657 óhitű lak., óhitű anyatemplommal. F. u. a kamara.
- **Klokotics v Krassócsörgő**, horvát falu, Székashoz 2 órányira: 1367 kath. lak. F. u. a kamara.
- **Krassova**, horvát falu, 3568 kath., 34 óhitű lak., templommal és roppant erdőséggel. F. u. a kamara.
- **Lupak v. Kiskrassó**, horvát falu, Dognácsshához 3/4 óra: 918 róm. kath. lak., templommal, Bírja a kamara.
- **Nermeth**, horvát falu, Dognácskához 2 órányira: 633 kath., 10 óhitű lak., anyatemplommal, köves, kősziklás határral, F. u. a kamara
- **Rafnik v. Kengyeltő**, horvát falu, Dognácskához 1/2 órányira, 910 kath., 13 óhitű lak., kath., paroch. templommal. F. u. a kamara.
- **Vodnic**, horvát falu, 716 kath., 2 óhitű lak. F. u. a kamara.

Krassóvárálján (Krassóvár) már 1333-ban volt katolikus plébánia, de a településen élő szláv nyelvű katolikusokról először 1619-ben Marin Dobrojević šibeniki jezsuita, majd 1626-31-ben a Marco Bandini vezette ferences misszió tudósított. A félreeső helyen fekvő Krassóvár a Bánság török hódoltsága végén óriásfalú, a régió második legnépesebb települése volt. A jelenlegi templom az előző, gótikus istenháza helyén épült az 1722. esztendőben. 1726-ban Krassóvár a jezsuita rend bánsági központjává emelkedik, s a Mária mennybemenetelének szentelt templom építőjét, Michael Lovinics atyát, a „krassovánok apostolát” az általa emelt istenháza főoltára alá temetik. A helyi hagyomány úgy tudja – és a kutatók nagy része is úgy véli –, hogy a többi krassován település, szállásokból jött létre, Krassóvárról való kirajzással, a 18. században. Ennek nem mond

ellent, hogy a hat falu közül négyet a 16. században már említettek, lehetséges, hogy a hódoltság idején lakóik bemenekültek a központi Krassóvárra, majd a nyugodtabb körülmények között visszatelepültek. A hegyvidék román falvaihoz hasonlóan elsősorban állattartással foglalkoztak, a falvakhoz magasabban fekvő, a család idősebb tagjai által huzamosabban, a középnemzedék által csak a nyári munkák idején lakott „szállások” tartoztak. Emellett jelentős volt gyümölcs-termesztésük. A szomszédos városokban pincéket béreltek, ott tárolták és onnan vitték piacra a megtermelt gyümölcsöt. A krassován falvak határának nagy része 1855-ben a StEG tulajdonába került. 1873-tól Magyarország részét alkották, mégpedig előbb Krassó, majd Krassó-Szörény vármegye részeként. Krassóvár plébánosának közlése szerint hívei csak elvétele kötnek egyes házasságot más nemzetiségűekkel vagy más felekezetűekkel. Régebben nemritkán nyolc-tíz gyermeket is vállaltak, de manapság is inkább három, mint két gyermek fordul elő családonként.

Az első horvát nyelvű iskolákat a jezsuita atyák alapították a krassován falvakban már az 1720-as években. Az oktatás nyelve az első kétszáz évben a ferencesek által használt „illír” nyelv volt, illetve a saját nyelvjárásukban is megjelentek tankönyvek. 1900-ban 73%-uk tudott írni-olvasni, ami az akkori járási átlag két-háromszorosának felelt meg. A krassóvári iskolát 1901-ben a magyar állam vette át és bevezette a magyar tannyelvet. Ez 1920-ban román nyelvű lett, a felekezeti iskolák azonban megmaradtak krassován-horvát tannyelvűnek. Az 1933-ban megkötött román-jugoszláv államközi szerződés értelmében 1947-ig jugoszláviai, főként horvát tanítók tanítottak a krassován falvakban. Az 1950-es évek végén az iskolák horvátról román tannyelvre tértek át, és a horvát csak tantárgyként maradt meg. 1990 óta több helyütt megpróbálkoztak a visszatéréssel a horvát tannyelvre, és a szülők ingadozó hangulata alapján indítottak újra vagy szüntettek meg horvát osztályokat. A krassován kisdíákok az iskolában kezdenek el megtanulni románul, így az első osztályban a tanító még krassóvárnul magyaráz. Az 1995/96-os tanévben Kassóváron horvát-román kétnyelvű gimnázium kezdte meg működését. A rafniki szülők, miután 2010 őszétől a faluban megszüntették a felső tagozatot, engedetlenségi mozgalmat indítottak és otthon tartották gyermekeiket.

A megszüntetett tagozat ugyanis nagyrészt horvát nyelvű volt, míg a lupáki, ahová ezután ingázniuk kellett volna, román⁴. A liturgia nyelve a horvát, de az elmúlt századokban saját, krassován nyelvű vallásos népénekkincsük alakult ki. 1990 óta horvátul zajlik az iskolai hittanoktatás is. Csiklován július 2-án krassóván búcsút tartanak, amellett látogatják a máriaradnai kegyhelyet és a Szemenik-hegységben fekvő *Baia Vulturilor* tavat. 2000 óta Kengyeltón klarissza kolostor működik, horvátországi nővérekkel⁵. Érdekes, hogy a 20. század első felében a katolikus ünnepeken és böjtökön kívül az ortodoxokat is megtartották.

A krassován iskolákban 1933 és 1947 között horvátországi, főként zágrábi tanítók oktattak. A román állam félhivatalosan (a katonakönyvekben)

horvátokként tartotta nyilván a krassovánokat. A krassovánok, a temesrékasi sokácok és a horvátkécsai horvátok képviselői 1992-ben kivonultak a közös délszláv érdekvédelmi szervezetből és létrehozták a Romániai Horvátok Szövetségét (*Zajedništvo Hrvata u Rumunjskoj*).

2. táblázat. A horvátok által lakott települések a Bánságban

Table 2.: Settlements resided by Croats in the Banat

Település	1890			1910			1930/31			1953/56			1991/92			2001/02			
	Nép.		%	Nép.		%	Nép.		%	Nép.		%	Nép.		%	Nép.		%	
	fő	fő		fő	fő		fő	fő		fő	fő		fő	fő		fő	fő		fő
<i>Krassovánok</i>																			
<i>Galonya</i>	649	18	2,8	613	7	1,1	470	-	-	302	-	-	160	14	8,8	116	11	9,5	
<i>Kengyelto</i>	715	698	97,6	746	738	98,9	716	357	49,9	700	700	100,0	642	621	96,7	560	537	95,9	
<i>Kiskrassó</i>	861	800	92,9	854	786	92,0	826	726	87,9	1021	837	82,0	1084	916	84,5	964	834	86,5	
<i>Krassóalmás</i>	517	309	59,8	396	386	97,5	339	82	24,1	341	341	100,0	277	217	78,3	227	210	92,5	
<i>Krassócsörgő</i>	1162	1152	99,1	1199	1185	98,8	1074	1074	100,0	1022	1022	100,0	1013	938	92,6	1036	998	96,3	
<i>Krassóvár</i>	3335	3150	94,5	3195	2974	93,1	2940	2602	88,5	2888	2580	89,3	2629	2254	85,7	2437	1965	80,6	
<i>Nermed</i>	685	676	98,7	673	662	98,4	642	640	99,7	677	677	100,0	644	607	94,3	596	583	97,8	
<i>Vizes</i>	462	461	99,8	478	464	97,1	489	489	100,0	459	459	100,0	482	466	96,7	463	454	98,1	
<i>Összesen</i>	8386	7264	86,6	8154	7202	88,3	7496	5970	79,6	7410	6616	89,3	6931	6033	87,0	6399	5592	84,7	
<i>Krassóvár szörvényok</i>																			
<i>Gertenyes</i>	1320	36	2,7	1520	30	2,0	1355	-	-	1246	-	-	1132	1	0,1	1044	-	-	
<i>Királykegye</i>	1457	441	30,3	1422	367	25,8	1223	141	11,5	1157	224	19,4	730	85	11,6	642	59	9,2	
<i>Majdán</i>	1247	-	-	1215	42	3,5	975	-	-	737	-	-	654	-	0,0	292	3	1,0	
<i>Resicabánya</i>	10164	32	0,3	17368	682	3,9	19868	87	0,4	41234	338	0,8	92516	303	0,3	79869	525	0,7	
<i>Összesen</i>	14188	509	3,6	21525	1121	5,2	23421	228	1,0	44374	562	1,3	95032	389	0,4	81847	587	0,7	
<i>Sokácok</i>																			
<i>Temesrékas</i>	3637	1316	36,2	4321	970	22,4	4210	683	16,2	4284	793	18,5	5085	228	4,5	4955	216	4,4	
<i>Lika és Bodrus vármegyéiből származó (Al-Duna és a Temes folyó mentén élő) horvátok</i>																			
<i>Borcsa</i>	1253	-	-	1563	34	2,2	1724	-	-	2105	243	11,5	26895	-	-	-	-	-	
<i>Galagonyás</i>	2911	-	-	2669	61	2,3	2487	-	-	3175	-	-	3475	-	-	3178	6	0,2	
<i>Nagyzerzsebetlak</i>	1507	-	-	2088	-	-	2272	-	-	2490	-	-	1762	-	-	1477	130	8,8	
<i>Omlód</i>	4303	-	-	5344	41	0,8	5172	-	-	5026	-	-	6782	-	-	6518	18	0,3	
<i>Opáva</i>	3994	457	11,4	4288	343	8,0	4203	977	23,2	4415	919	20,8	4777	452	9,5	4693	271	5,8	
<i>Perlasz</i>	4583	-	-	4949	554	11,2	4681	511	10,9	4623	506	10,9	3880	-	-	3818	48	1,3	
<i>Szarcsova</i>	3607	1184	32,8	3799	1121	29,7	3719	1120	30,1	2313	951	41,1	7579	530	7,0	7615	351	4,6	
<i>Összesen</i>	22158	1641	7,4	24700	2154	8,7	24258	2608	10,8	24147	2619	10,8	55150	982	1,8	27299	824	3,0	
<i>Pancsova</i>	18289	-	-	20808	145	0,7	22089	-	-	30103	1395	4,6	72793	1020	1,4	77087	729	0,9	
<i>Kulpa folyó vidékéről származó (Közép-Bánságban élő) horvátok</i>																			
<i>Horvát-Bóka</i>	1131	668	59,1	-	2975	620	20,8	2939	547	18,6	2819	356	12,6	1992	103	5,2	1734	83	4,8
<i>Szerb-Bóka</i>	2098	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
<i>Horvát-Csene</i>	532	116	21,8	2254	33	1,5	2735	96	3,5	2661	-	-	2160	18	0,8	4799	68	1,4	
<i>Szerb-Csene</i>	2254	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
<i>Horvát-Kécsa</i>	981	390	39,8	2664	96	3,6	2478	76	3,1	3045	-	-	1812	62	3,4	1931	51	2,6	
<i>Román-Kécsa</i>	2664	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
<i>Horvát-Klári</i>	545	223	40,9	2537	496	14,3	288,8	30	1,1	3336	-	-	1588	-	-	1385	10	0,7	
<i>Szerb-Klári</i>	2537	-	-	2646	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
<i>Horvát-Neuzina</i>	634	318	50,2	2242	482	23,9	49,6	453	118	26,0	2593	-	1502	18	1,2	1371	13	0,9	
<i>Szerb-Neuzina</i>	2242	-	-	2215	22	1,0	2191	-	-	2191	-	-	-	-	-	-	-	-	
<i>Kanak</i>	1387	-	-	1828	25	1,4	1880	-	-	1838	-	-	1150	-	-	996	18	1,8	
<i>Módos</i>	4559	-	-	4750	18	0,4	4141	-	-	4569	-	-	3544	-	-	2982	10	0,3	
<i>Óléc</i>	451	-	-	1146	43	3,8	1359	-	-	1463	-	-	1031	-	-	1094	20	1,8	
<i>Összesen</i>	22015	1844	8,4	22527	1667	7,4	22005	665	3,0	21309	356	1,7	14779	201	1,4	16292	273	1,7	
<i>Összesen</i>	88673	12574	14,2	102035	13259	13,0	103479	10154	9,8	131627	12341	9,4	249770	8853	3,5	213879	8221	3,8	

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

Az 1991-es horvát állampolgársági törvény lehetővé tette, hogy a Romániában élő krassovánok, ha magukat horvátnak vallják, kettős állampolgársághoz jussanak. Bár az ügy-intézés nem volt olcsó, 1993 és 1999 között majd kétezeren váltották ki az okmányokat. A horvát állampolgárság birtokában számos nyugat-európai országban is dolgozhattak volna, a legtöbben mégis Horvátországban vállaltak, főként képzettséget nem igénylő munkát. Rajtuk

kívül 1990-től krassován diákok kezdtek zágrábi egyetemi karokon tanulni, a horvát állam költségén. 1994-ben megindult a havi tizenkét oldalon megjelenő *Hrvatska Grančica* ('horvát ágacska') nevű újság. Horvátország konzulátust nyitott Krassócsörgön és a 2000-es horvát választások alkalmával már lakóhelyükön, kihelyezett szavazóhelyiségekben szavazhattak a kettős állampolgársággal rendelkező krassovánok. Ugyanazon évben jutott be az első horvát (krassován) képviselő a román parlamentbe, Milja Radan.

A krassovánok számát és arányát tekintve (2. táblázat) megállapítható, hogy a bányászati horvát etnikumú csoportok legtömegesebb (53-68%-a) és legkompaktabb egységét alkotják, úgy hogy az asszimiláció és az identitásváltás napjainkig sem következett be.

A krassovánok 1890-ben kb. 7200-7500-an voltak. Számukat a 20. század első felében a lassú elvándorlás és a születésszabályozás apasztotta. A 2002-es népszámláláskor kb. 6500-7000 krassován élhetett a Bánságban. A krassovánok 1910-ben (lélekszámuk ekkor elérhette a maximumot: kb. 8500 fő) is homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában, ahol Kengyeltó (738 fő = 98,9%), Kiskrassó (786 fő = 92%), Krassóalmás (386 fő = 97,5%), Krassócsörgő (1185 fő = 98,8%), Krassóvár (2974 fő = 93,1%), Nermed (662 fő = 98,4%) és Vizes (464 fő = 97,1%) településeken élt 98%-uk (7195 fő). E hét falut gyakorlatilag tiszta krassován településnek tekinthetjük. Ugyanakkor Galonya, Gertenyes és Majdán krassován lakóit a statisztikák alig említik. Jó példa erre Galonya, ahol 1851-ben 102 krassován élt, 1900-ban már alig 18 fő, azonban 2002-ben az itt élők (116 fő) közül még 11 fő krassóvárnak vallotta magát. Krassóvárnak 1910-ben 3195 főnyi többségben horvát lakosa volt, roma és német kisebbséggel. 1992-ben társközsegeivel együtt 3550 lakosából 3206 horvát, 114 roma, 18 magyar és 15 német volt. 2002-ben 3260 fő. Románok: 4,41% (144 fő), magyarok: 0,36% (12 fő), románok: 4,47% (146 fő), németek: 0,49% (16 fő), krassóvárnok: 84,60% (2 758 fő), egyéb: 169 fő.

A krassován kirajzás és szórványok tekintetében említést érdemel, hogy 1803-ban krassovánok költöztek Károlyfalva sváb faluba, ahol utódaik száz év alatt beolvadtak. 1828-ban egy másik krassován csoport a Bánsági-hegyvidék peremén fekvő Királykegye (Königsgnade) faluba települt, ahol még 2002-ben is 59 fő krassóvárnak vallotta magát (2. táblázat).

A szűkebb értelemben vett *horvátok* (értsd. a krassóvárnok nélküli) a Bánság népességének 0,3%-át (4872 fő) alkották 1910-ben, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, e települések közül tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el (2. táblázat). Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kécsa 359 fő = 36,2%, Kisnezsény 239 fő = 49,6%). Száz fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova (145 fő) stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Sztarcsova községben. Azt is tudjuk, hogy *sokácok* éltek Temesrékason (970 fő = 22,4%).

V. A Boszniából áttelepült sokácok

A bánságban élő sokácokról sokkal, kevesebb információval rendelkezünk, mint a krassovánokról. Azt tudjuk, hogy Temesrékas a török hódoltság alatt részben magyar, részben délszláv lakosságú volt. Délszláv lakói részben talán az 1393 után a környékre menekült bolgárok leszármazottai lehettek⁶. Későbbi sokác lakosságának elődei valószínűleg a 17. század közepén (1650) költöztek ide, a ferencesek vezetésével Boszniából⁷. Az időpontnak ellentmondani látszik Reiszig Ede által leírt információ, mely szerint a temesrékasi katolikus közösség az 1720-as években formálódott ki⁸. Mindezt megerősítik Paládi-Kovács Attila adatai: Római katolikus plébániája 1721-ben alakult. 1723-ban a katolikus, sokácok lakta *Cath Rikass* még a Béga déli oldalán feküdt, szemben a mai Rékas helyén található, valószínűleg ortodox lakosságú *Rikass*-sal. A későbbi sokác falurészt magyarul *Békás*-nak hívták⁹. A sokácokat szerbeknek tartja a Pallas Nagylexikon: Rékás (Temes-Rékás), nagyközség Temes vármegye rékási járásában, a járási szolgabírói hivatal székhelye, 1891-ben 3637 német és szerb lakossal, járásbíróssággal. Szintén szerbként tartja számon a sokácokat a 2005-ben német nyelven kiadott Temesrékas története (Heimatort Rekasch) is. 1726-ban érkeztek az első német telepések ide, akiket még több hullám követett, a legjelentősebb betelepítés azonban az utolsó volt 1786–87-ben. Ekkor száz német család költözött ide Luxemburgból, Pfalzból, Hessenből, Frankfurtból, Trierből, Vesztfáliából, Elzászból és Lotaringiából (*Kókai S. 2011*). A katolikus iskolában 1779-ben már két tanító oktatta valószínűleg mind a német, mind a sokác gyerekeket. Az iskola 1803-ban vált ketté német és sokác iskolára. 1740-től kincstári birtokigazgatóság működött benne.

3. táblázat: Temesrékas népességszámának etnikai megoszlása

Table 3.: Ethnic composition of the population of Temesrékas

Év	Népesség	Román	Német	Magyar	Sokác
1880 (a)	3663	170	1820	148	1364
1890 (a)	3637	162	1969	165	1316
1900 (a)	4104	166	1955	749	1163
1910 (a)	4321	215	1832	1236	970
1920 (n)	4158	209	1863	1129	923
1930 (a)	4210	384	1685	1335	683
1941 (n)	4280	597	1494	1396	793
1966 (a)	4980	1741	1128	1407	410
1977 (n)	5764	2956	902	1264	365
1992 (n)	5085	3543	202	930	228
2002 (n)	4955	3670	100	805	216

Forrás: Népszámlálások adatbázisa alapján saját szerkesztés

A magyar állam kivágatta a határában fekvő, 2500 holdas kincstári erdőbirtokot, és arra 1899-ben száz római katolikus vallású magyar családot telepített. A magyarok Békés megyéből, Pest megye északi részéről, Csanád, Szolnok megyéből és a bánági falvakból érkeztek¹⁰. Falurészüket magyarul *Újfalu*-nak, németül *Ungardorf*-nak hívták. Az állam magyar káplánt alkalmazott, hogy a német és sokác nagymise előtt a templomban magyar nyelvű énekes misét tartson és szentbeszédet mondjon. Az etnikailag rendkívül heterogénné váló település népességszámának anyanyelvi és nemzetiségi megoszlásának változását a 3. táblázat tartalmazza. A Temes vármegyei sokácok számáról (valószínűleg a temesrékasiakról van szó) elsőként Fényes Elek (1840) tudósít bennünket, mintegy 1698 főben adja meg számukat (1. táblázat), ugyanakkor geográfiai szótárában (1851) mindössze 230 horvát lakost említ Temesrékason. 1880-tól a sokácok nem alkottak többséget Temesrékason, a második világháborútól napjainkig pedig olyan jelentős asszimiláció és demográfiai erózió sújtja őket, melynek eredményeként arányuk a településen belül öt százalék alá csökkent. Temesrékas napjainkban a legkeletebbre fekvő sokác település, többek között busójárással.

VI. A Lika és Bodrus vármegyei horvátok

A bánági horvátok harmadik csoportját a Lika és Bodrus vármegyéből származó horvátok (sokácok) alkotják, akik 1765-67 között a Bánág Al-Duna és Temes folyó menti részeire költöztek és a bánági határőrvidéki Perlasz, Opáva, Sztarcsova, Borcsa, Galagonyás, valamint Omlód települések lakosai lettek. E telepések i-ző nyelvjárású sokácok voltak. A horvátok idetelepítése több hullámban történt, kezdetben összekapcsolódott a német-illír határőrvidék kialakításával. A németek telepítését 1765-68 között kezdték, nagyrészt a munkaképes, de rokkant katonákkal. Benépesítették az Al-Duna és a Temes torkolatvidékét, ahol 12 db, már létező, rácok által is lakott telepés faluban, 557 házban helyezték el őket. 1770-74 között megerősítették és kiterjesztették a határőrvidéket (ekkor érkezhetett a horvátok első csoportja Sztarcsovára): az 51 helységből álló területet nevezték el alsódunai v. német-illír határőrvidéknek (Deutsch-Illyrische Grenze), neve 1783-1800. X. 31: német-bánági canton, 1800-72: német-bánati végezred. A napóleoni háborúk idején „függetlenné” vált Illyria tartomány lakóinak egy csoportja elhagyta lakóhelyét. A horvátokat a németbánági határőrezred területére küldték (1810), akiknek egy nagyobb csoportja Opáva községben, a kisebb csoportjaik pedig más községekben elszórva nyertek elhelyezést, legnépesebb közösségeik ezen három településen éltek:

Perlasz a Bega mentén fekvő nagyközség. 1910-ben 4949 lakosából 317 magyar, 777 német, 3220 szerb volt. Ebből 1597 fő római katolikus, 3241 fő görögkeleti ortodox, 61 fő izraelita volt. A népszámlálási adatok szerint mintegy 554 fő (az összlakosság 11,2%-a) lehetett horvát, s nem elhanyagolható tény,

hogy az itteni római katolikus templom 1770-ben épült, megelőzve a görögkeletiekét (1808). Perlasz horvát lakói az 1770-es években települhettek le.

Ópáva 1769-ben két részre oszlott: Zsélyci és Kaljuga, mely utóbbi helyen a németek és magyarok telepedtek le. 1767-től a német-bánsági Határőrvidékhez tartozott. 1789-ben németek, 1810-ben horvátok telepedtek itt le. 1910-ben lakosainak száma 4288, akik nagyobb részt horvát- és szerbajkúak és római katolikus és görögkeleti vallásúak voltak. Első római katolikus temploma – 1766-ban épült fából. Görögkeleti temploma – 1770-ben épült. A szerbek 1672 és 1690 között már itt laktak sárkunyhóikban.

Sztarcsova a Duna és a Nadella folyó között fekvő nagyközség. Házainak száma 753 db, lakosainak száma 3797 fő, kik nagyrészt magyarok, német-, horvát- és szerbajkúak és római katolikus és görögkeleti vallásúak. Sztarcsovára 1765–1768 között német családok költöztek, míg a szerbek egy része eltávozott. A horvátok telepítése 1773-1774-ben kezdődhetett.

Az egyes bánsági horvát népcsoportok számarányának változását – 1890-2002 között – vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a legmagasabb arányt az 1953/56. évi népszámláláskor érték el, ekkor a bánsági horvátok egyharmada (2619 fő = 33%) élt az Al-Duna és a Temes folyó menti településeken.

VII. 4. A Turopolje (Túrmező) környéki horvátok áttelepülése

Bánság középső részére a katonai határőrvidékek átszervezését követően kerültek horvátok. Mária Terézia ugyanis a Horvát Határőrvidék megszerzésekor elrendelte, hogy a zágrábi érsek és más nemesek horvátországi birtokaik nagy részét (a Kulpa folyón túl) engedjék át a határőrvidéknek, s e földek helyett más kamarai birtokokból részesüljenek. Így a Turopolje környéki horvátok Szárca, Módos, Billéd, Bóka, Nagyzezsény, Árkod, Botos, Nagymargita és Klári területén kaptak földeket. A Horvát Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét is elvették, s kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva településeket és Szaján pusztát kapták (500 ezer forint névértékben), ide az alattvalók egy része is áttelepült. E települések közül az alábbiak jelentősebbek etnikai és gazdasági szempontból:

Bánlak A XVIII. században kincstári birtok volt; a Horvát Határőrvidék szervezésekor Draskovich horvát bán kapta cserébe birtokaiért, amelyek a Határőrvidékbe estek. A Draskovichok kezén nem sokáig volt. 1783-ban Karátsonyi Lázár beodrai birtokos vette meg gróf Draskovich Jánostól és Györgytől.

Bóka 1801-ben a billédi uradalommal együtt a zágrábi püspökség birtokába került, mely ide telepítette egyházi hűbérnökeit. A püspökség egyháznemesei 1801-ben telepedtek itt le, s egy külön utcát építettek a Temes folyótól beljebb, Szerb-Bókával szemben. Ezt az utcát, mely az újabb beköltözőkkel mind népesebb lett, Horvát-Bókának nevezték el. Az újonnan letelepedett katolikus

horvátok számára Verhovác Miksa zágrábi püspök 1802-ben plébániát alapított. Templomuk 1840-ben készült el.

Csene a XVIII. században kincstári birtok volt. 1820-ban a helységet a *Vuchetich*-család kapta kárpótlásul horvátországi birtokaiért. A családból *Vuchetich* Miklós császári királyi udvari káplán telepedett le első ízben Csenén.

Kanak 1801-ben a billédi uradalommal együtt a zágrábi püspökség birtokába került. Verhovác Miksa zágrábi püspök Petrovics Illés hétszemélynöknek adta a falut, akinek fia, Petrovich József 1838-ban a helység földesura volt. A szabadságharc után az innen elmenekült bolgárok lassanként visszatértek, de a horvátok többé nem.

Káptalanfalva a módosi járásban fekvő kisközség. E helységet a zágrábi káptalan telepítette a XIX. század első felében. A püspöki levéltári iratok már 1820-ban említést tesznek róla. A helyi legenda szerint is zágrábi papok alapították. Nevét többször is változtatta: Káptalanfalva mellett volt Kaptolsko selo, Káptalan, Vladičino selo.

Kisnezsény vagy Horvát-Neuzsina lakosainak száma 508 fő, akik leginkább horvátajkúak és római katolikus vallásúak (Fényes E. 1851). Szerb lakosai, akik nem akartak a vármegyei igazgatás alatt maradni 1783-ban a Határőrvidékre költöztek. 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került, mely hűbéreseinek adományozta. Ekkor telepedtek le a helységben a Berkovich, az Illievich, a Mixich és a Novákovich családok jobbágyaikkal együtt.

Horvát-Kőcse 1801-ben a Zágrábi püspökség birtokába jutott. Verhovác Miksa zágrábi püspök egyházi nemeseinek adta hűbérül s így jutott azután a Busán, a Dellimanics, a Kaurich, a Mixich és az Uzbasich családok birtokába. Később még a Kussevich és a Bedekovich családok telepedtek le a helységben. Kőcse 506 lakójából 320 horvát volt (Fényes E. 1851). A XX. század elején báró Kussevich Emilnek, báró Jordis Camillónénak, Dellimanich Lajos dr.-nak, Hekler Gyulának, Simontsits Andornak, Mixich Ottónak, Uzbasich Gáspárnak és Mixich Sándornak volt itt nagyobb birtoka.

Horvát-Klári 500 lakójából 500 horvát volt Fényes Elek (1851) szerint.

Módos 1781-ben kincstári birtok volt, melyre a zágrábi káptalan nyert adományt. 1783-ban szerb lakosainak egy része a Határőrvidékre költözött és helyükbe németek telepedtek. Horvátok nem teleptek ide jelentősebb számban, de mindvégig a zágrábi káptalan volt a földesura, akinek 1795-ben kastélya is épült. A templomok közül a római kat. 1795-ben, a görögkeleti 1712-ben épült.

Nagykőcse falu 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került, ki hűbéreseinek adta, akik ettől kezdve a földesurai voltak, de ide jelentősebb horvát lakosság nem települt.

Nagynezsény 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került, mely hűbéreseinek adta, akik ettől kezdve a földesurai voltak (pl. Milivojcev Jenő és Karg Magnusz stb.).

Óléc kisközség házainak száma 105 db, lakosaié 1271 fő; ezek közül 300-an magyarok, 496-an német-, 280-an horvát-, és 120-an bolgárjukák voltak 1910-ben. Eredeti neve Baráchkháza volt és Barách Lajos telepítette 1830-ban.

Perjámosra az első települők 1724-ben költöztek be a Rajna és a Mosel vidékéről. Ekkora már a szerbek elhagyták lakóhelyeiket, s Perjámos pusztá lett. A németek betelepítése folyt még 1749-ben és az 1752-53. években is. A folytonos árvízveszedelem következtében 1761-ben az egész helység átköltözködött az Aranka déli partjára, ahol ma is áll. 1764-65-ben 71 újabb német család telepedett ide. A kamara 1800. szeptember 1-én Perjámost is átadta a zágrábi püspöknek, azonban horvátok ide sem települtek le.

Sándorháza a billédi uradalomhoz tartozó pusztaként 1801-ben a zágrábi püspökség birtokába került. 1833-ban németeket telepítettek ide. A XX. század elején is a zágrábi érsekség volt a helység legnagyobb birtokosa.

Szárca és Szárcsatelek 1801-ben a zágrábi káptalan, illetőleg az aurániai perjelség birtokába került, azonban horvátok nem települtek ide sem.

Szaján pusztát 1790-ben a temesvári királyi kamarai adminisztráció a zágrábi püspöknek adta cserébe horvátországi birtokaiért, amelyek a határőrvidékbe estek, és a katonai kincstárnak szüksége volt rájuk. A szajáni határ azonban ekkor még a Tisza és Maros árterülete volt, néhány kiemelkedő szigettel. Eleinte csak legeltetni lehetett rajta. Főleg a keleti rész volt partosabb. A püspök ezért később lemondott a 9.500 katasztrális holdnyi birtokról. 1798-ban Tajnay János és Antal vásárolta meg 138.361 forintért.

Tógyér 1801-ben a zágrábi káptalan, illetőleg az aurániai perjelség birtokába került. A XX. század elején is a zágrábi káptalannak voltak itt nagyobb birtokai, horvát alattvalók nélkül.

Torontálszécsányt 1801-ben a zágrábi káptalan nyerte adományul. 1806-ban szerb lakosai innen elköltöztek és helyükbe németek telepedtek le, horvátok azonban nem érkeztek.

Összegzés

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét, a négy meghatározó nemzet/nemzetiség közül a románok 27,7%-a (164379 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő) élt kisebbségben. A kisebb etnikai csoportok közül a horvátok (krassovánok nélkül) 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő) és a bolgárok 25,1%-a (3132 fő) használta nyelvét és vallását, élte mindennapi életét és őrizte kultúráját kisebbségben saját településén belül 1910-ben. A hét krassován falu lakóin kívül a horvátok csak Horvát-Neuzinán és Horvát-Kécsán alkottak abszolút és relatív többséget, azonban a szomszédos szerb településekkel összevonva kisebbségbe kerültek, s az elmúlt száz évben a természetes asszimiláció

eredményeként csak etnikai töredékként – egyetlen településen sem emelkedik arányuk 10% fölé – élnek napjaikat, sodródva a teljes identitásváltás felé.

Jegyzetek

2-3. Magyar Katolikus Lexikon: krassovánok: a Krassó folyó völgyében, →Krassó-Szörény vármegye délnyugati részében, 11 faluban letelepített római katolikus bolgár népcsoport. - Vitatott, hogy a ~ az I. (Nagy) Lajos (ur. 1342-82) idején Orsovába, Szlatinára, Karánsebesre, Krassóvárba, Zimonyba, Rékasra, Lippára, esetleg Brassóba telepített, katolikussá lett bolgár →bogumilok utódai, v. az 1740 k. Kis-Oláho-ból *paulikáni* néven települtek leszármazottai. Egy csoportjuk már 1723: megszállta az oláhok lakta Vingát, 1737: Óbessenyő, Lovrin, Selyos, 1744: Krassova (Krassóvár), Lupák (Kiskrassó), Vodnik (Vizes), Nermet (Nermed), Jabalcsa (Almás), Klokotics (Csörgő) és Rafnik (Kengyeltó) községekben tűntek föl. Települési központjuk *Krassóvár* (Krassova), a 19. sz. végére nagyrészt eloláhosodtak. 1910 k. 7 falut tisztán, 11-et oláhokkal vegyest laktak.

4. Räscoala croaţilor din Rafnic. *România Liberă* 2010. szeptember 22.

5. Makay Botond: Az ünnepi szentmisét a megyés püspök celebrálta. *Nyugati Jelen* 2002. október 29.

6. Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. 2007, 339–340. o.

7. Temesrékas története: In dieser Gegend wohnten im Mittelalter die Illyrer, im Jahre 1392 gab es in Rekasch bereits eine Pfarrei. Der Name des Ortes kommt vom slawischen Wort Rieka, das Bach bedeutet. Das Dorf war ursprünglich an dem Ufer der Bega angesiedelt, die Einwohner mußten sich später wegen den vielen Überschwemmungen etwas nördlicher niederlassen. Um 1650 sind bereits die ersten Schokatzten verzeichnet, ihre Ansiedlung fand vermutlich viel früher statt. Diese kamen aus Kroatien. Ihre alten schokatzischen Coledanen (Volkslieder, Legendenlieder) sprechen vom dalmatinischen Meeresstrand und von der Flucht vor den heranrückenden Türken. Die ersten deutschen Kolonisten wurden 1724 in Rekasch angesiedelt. Die Pfarrgemeinde wurde früher von den Franziskanern betreut, die sich während der Türkenzeit um die Seelsorge bemühten. Bereits im Mittelalter stand hier eine Steinkirche, ein Teil einer Säule ist heute noch, teilweise eingemauert in der Kirchenmauer zu sehen.

8. Reiszig E. Temes vármegye községei. In: Borovszki S. Temes vármegye és Temesvár. Bp. 1911. Az itteni római-katolikus templom 1780 táján épült; ezt megelőzőleg azonban már 1740-ben fatemplomuk volt itt. Az egyháznak értékes aranykelyhe van, 1722-ből, mely Vuketich János adománya.

9. Paládi-Kovács Attila: Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. Népi kultúra – népi társadalom VII. Bp., 1973.

10. Lovas Sándor: A legújabb állami telepítések Magyarországon. Budapest, 1908.

Felhasznált irodalom

- Bíró L. – Ress I. – Sokcsevits D. (2011): A horvátok története (7. század eleje)
- Boér J. (2004): Horvát sors a mai Bánságban. Művelődés 2004. október, 17-19. o.
- Czirbusz G. (1883): A krassován bulgárok (Földrajzi Közlemények, 1883. évf. 169-198. 1.).
- Czirbusz G. (1882): A délmagyarországi bolgárok. Temesvár
- Czirbusz G. (1913): A krassószörényi bolgárok. Bp.
- Cs. Sebestyén Károly (1941): Adatok a krassovánok néprajzához. Néprajzi Értesítő 2. sz. pp. 134-158.
- Castilia G. M. (2004): Karaševski hrvati u prošlosti i danas. Hrvatska revija. 4. pp. 98-105.
- Castilia G. M. (2004): Prilog poznavanju vjerske povijesti karaševskih Hrvata u ranom novom vijeku. Povijesni Prilozi. 2004/27.
- Emil Petrovici (1935): Graiul carașovenilor. București
- Fényes E. (1867): A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest. p. 71.
- Gazda Á. (2010): Hazai lakcím a horvát útlevélben. Krónika 1999. nov. 24. Újraközölve: Horvátországi magyarság. Eszék, 24-29. o.
- Hegy K. (2007): A török hódoltság várai és várkatonasága. 3. Bp., 1429. o.
- Kiss L. (1989): Kik azok a krassovánok, és milyen nyelven beszélnek? Magyar Nyelv 1989/4. sz., 419-427. o.
- Lovas S. (1908): A legújabb állami telepítések Magyarországon. Budapest
- Lj. Miletič (1903): Ueber die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovaner in Süd-Ungarn. Archiv für slavische Philologie 25, 161-181. o.
- Mile Tomici (1971): „Unitatea” graiurilor carașovene, in Studii de limbă, literatură și folclor II, Reșița, 162. o. Ismerteti Deleanu, 12-13. o.
- Marcu Mihai Deleanu (1999): Îsemnări despre carașoveni. Reșița
- Paládi-Kovács A. (1973): Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. Népi kultúra – népi társadalom VII. Bp.
- Pavle Ivić (1958): Die serbokroatischen Dialekte: Ihre Struktur und Entwicklung, 1, Allgemeines und die štokavische Dialektgruppe. 'S-Gravenhage
- Ivan Popović (1960): Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden
- Pesty F. (1884): Krassó vármegye története. 2/1. Budapest
- Soós I.: A Horvát-Szlavón Katonai Határőrvidék
- Traian Simu (1939): Originea carașovenilor. Lugoj
- Szilágyi A: Zárványok és szórványok: Népkek kohója Krassó-Szörény. Erd. Riport IV. évf. 46.
- Vályi A. (1799): Magyarországnak leírása. 2. kötet. p. 736.

Kultúrák határán, metszéspontok a Bánságban (896-1918)

On the border of cultures, intersections in the Banat (896-1918)

Abstract

The Bansag was a unique multicultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. At the same time it is still a special cultural geographical region in the Carpatian-Basin. The Bansag's cultural diversity is originated thanks to these nations: Romanians, Germans, Hungarians, Serbs, Croatians, Jewish, Bulgarians, Slovaks, Czechs, Gypsies, Turkish. The religious variety is also characteristic because of the large number of religions (Orthodox, Catholicism, Protestant, Calvinist, Jewish and Muslim denomination). The Bansag was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe.

1. Bevezetés

Bármely kultúrtájnak, így a Bánságnak is kulturális régióként külön „lelkisége”, azaz sajátos tradíciója van, amely valamiként függ a táj földrajzi jellegzetes-ségeitől is. Elfogadjuk vagy sem a fenti megállapítást, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni. A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék 28522 km² -nyi kiterjedésű önálló régiója, amely a történelmi Magyarország más régióitól társadalmi-gazdasági-kulturális fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült. A Bánság két európai kultúra határán feküdt, 5 itt négy nagy kultúrkör találkozott, alapvető strukturális különbségekkel, mely alapján nemzeti, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolódott, s ez sajátos arculatot kölcsönzött ennek az etnikailag is sokszínű területnek.

A XVIII. századi betelepítések hatására a Bánságban európai és Kárpát-medencei viszonylatban is egyedülálló etnikai keveredés következett be. A Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-vallási-kulturális tarkaság alap elemei a XVIII. század végére kialakultak, s kisebb-nagyobb változásokkal a II. világháborúig fennmaradtak. Az elmúlt fél évszázad erőszakos asszimilációjának és kitelepítéseinek hatására azonban a XXI. század elejére a határ menti területek is homogenizálódtak, így e régió mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás - államhatárok által elválasztott - találkozási övezetévé degradálódott. Egy nemzetközi felmérés szerint a Föld más hasonló etnikai változatosságú övezeteihez képest a Bánság konfliktus indexe napjainkban megközelíti a nullát (*Deiphine B.-Xavier G. 2008*). A korábbi évszázadok

etnikai-kulturális együttélése azonban konfliktusokkal terhelt zajlott, különösen a XIX. század kezdetétől.

2. Kulturális hatások a Temesi Délvidéken 1718-ig

A történelmi Magyarország déli területei mind etnikai, mind kulturális hatások tekintetében nyitottak maradtak a feudális magyar állam keretei között. A betelepített nomád népcsoportok (pl. besenyők, kunok stb.), a keleti kultúrák számos elemét itt is tartósan megőrizték. A kunok (1091), a bizánciak (1129, 1150), és a tatárok (mongolok) pusztításai megújuló támadást jelentettek a megszilárduló nyugati kultúra elemei ellen. IV. László kunokat, Károly Róbert szlávokat és németeket telepített a temesi grófság vidékére. A nyugati kultúra a XII. században a román stílusú monostorokat (pl. Csanád, Aracs, Kanizsa-monostor, Oroszlámos stb.) és körtemplomokat (pl. Kiszombor stb.) építő bencés (pl. Ittebő, Bizere, Bulcs stb-), premontrei (pl. Oroszlámos) és cisztercita (pl. Egres stb.) szerzetesek közvetítésével érkezett e vidékre. A Hunyadiak korában csak Temes vármegyének 19 vára, 22 városa és 1240 faluja volt (Csánki D. 1938). Kiemelkedett Temesvár, melynek vára a Délvidék hadászati központjává és a balkáni missziók fontos kiindulópontjává avatta, melynek kulturális hatásai is kimutathatóak. A gótika szellemét a XIV. században betelepülő szerzetesrendek hozták magukkal.

A ferencesek (pl. Aracs, Máriaradna, Lippa, Orsova, Karánsebes, Keve, Haram stb.), a domonkosok (pl. Temesvár stb.) és a pálosok (pl. Lippa stb.) kolostorai e kultúra jeles műhelyei voltak. Ortodox szerzetesek kolostorai Csanádon és Oroszlámoson működtek. Szerb kulturális-irodalmi hely volt a Duna melletti Bázias (Szent Száva kultusza). Szt. Száva a szerbség legkedveltebb középkori személyisége, ma is a legnagyobb szentként tisztelik, a szerb oktatás és a kultúra védőszentje. A szerb kultúra a kor legfejlettebb, bizánci (konstantinápolyi) műveltségét közvetítő keleti kereszténységgel kapcsolódott össze. E kultúrkör eredményeit a délvidéki szerbek a közeli Karlócahoz kapcsolódva adaptálták. A bánági románok - 1848-ig - szintén a karlócai metropolita fennhatósága alá tartoztak, mely jelentősebb önálló délvidéki román kulturális központ kialakulását is akadályozta. Az európai műveltség áramlatában (humanizmus, reneszánsz) élő Temesvár a régió olyan városa volt, mely mind gazdasági, mind kulturális szempontból kiemelkedő szerepet játszott. A török megjelenése és délvidéki térhódításának egyik következménye az etnikai viszonyok drasztikus változása, ezt érzékelteti, hogy a magyarság - mely vidékünkön a török előtt a népesség 75-80%-át alkotta - gyakorlatilag elmenekült vagy elpusztult.

A régióban a balkáni népcsoportok dominánsá válására a XVI. század közepétől került sor, részben vagy teljes egészében megváltoztatva a korábbi etnikai térstruktúrát. A Bánági-hegyvidék területét a tényleges katonai

események elkerülték, kedvezve a románság migrációs térnyerésének. A temesvári vilajet területe nyitottabbá vált, kedvezve a balkáni etnikumok (pl. szerbek, bolgárok, görögök, bosnyákok stb.) betelepülésének. E népcsoportok pontos számáról nincsenek adataink, maximum néhány tízezer fő lehetett, mely megállapításunkat a későbbi adatok és a korántsem harmonikus együttélés is bizonyítja (pl. 1594-ben Szinán pasa - a bánági szerbek lázadását megtorlandó - a Belgrád melletti Vratsar mezején nyilvánosan elégettette Szent Száva ereklyéit). A török uralom alatt a törökök (pl. Temesvár, Pancsova stb.), rácok, bunyevácok és görögök a mediterrán világ számos kulturális elemét hozták magukkal (kertkultúra, mesterségek, népművészet, gasztronómia). Az észak-déli, illetve kelet-nyugati irányú kulturális áramlatokban betöltött központi szerepét Temesvár a török hódoltság idején is megőrizte. Temesvárnak a törökök kivonulásakor természetesen volt állandó „rascienii” (rác) lakossága, és számukra saját bírót jelöltek ki Nikola Muncsia személyében. A „rascienii” a valamikori szerbek mellett a románokat is jelentette, de a XIX. század közepéig a románság is a rácok (szerbek) templomaiba járt.

3. Az etnikai-kulturális sokszínűség évszázadai (1718-1918)

1720-ban a Temesköz számított Magyarország és Közép-Európa legritkább népességű régiójának, kb. 30 ezer fő lakhatta, miközben ugyanekkor Biharban majdnem 100 ezer fő volt a népesség (Acsády I. 1896). A szervezett betelepítés és a spontán migráció hatására hetven év alatt az itt lakók száma kb. 700 ezer főre emelkedett. A XVIII. században a Bánságban leginkább talán az amerikaihoz hasonlítható honfoglalás zajlott. A Temesi Bánságba költözők etnikai identitástudatának alakulásában három szakaszt különíthetünk el.

3.1. A német hegemonia évtizedei (1718-1790)

A tömeges betelepítés csak 1722-ben indul meg (Baróti L. 1892.). Mercy kormányzó Württembergből, Hessenből és Nassauból parasztokat, Itáliából iparosokat telepített be, akik nagy része az 1738-as török támadás hírére elmenekült. III. Károly és Mária Terézia idején a németek mellett szerbeket, makedónokat, görögöket, románokat és bolgárokat is telepítettek a Bánságba. 1751-ben a katonai közigazgatást a Marostól északra megszüntették, a határőrvidék községei a vármegyékhez kerültek, a szerb határőröket a későbbi Torontál vármegyébe telepítették, s e falvakból alakították ki a Nagyikindai Szabad Kerületet. 1763. II. 25-án a gyarmatosítási paténst adták ki, 1766-ban gyarmatosítási bizottságot szerveztek. A Mária Terézia kori telepítéssel 27 községet nagyobbítottak, s 31 új községet alapítottak. Bevándorolt nyugatról 43 211 fő (frankok, svábok, piemontiak, franciák és spanyolok), dél-délkeletről 181 639 román, 78 780 szerb, 8683 bolgár, 5272 cigány, 363 zsidó. A pancsovai,

újpalánkai, mehádiai és karánsebesi határőrvidék 23 községének lakosaival kb. 450 ezer főre emelkedett a Bánság lakóinak száma (*Griselini F. 1775, Borovszki S. 1911.*). Az 1778. VI. 6-án Magyarországhoz visszacsatolt kilenc kerülettel a Temesi Bánságot föloszlatták, megalakították Krassó, Temes és Torontál vármegyéket, a németbánsági és az oláh-illír határőrvidéket, mely utóbbit 1838-ban kettéválasztották. A telepítéseket II. József uralkodása idején is folytatták: a felső-rajnai tartományokban 1782. IX. 21-én kiadott felhívás a bevándorlóknak vallásszabadságot, földet, házhelyet, lakóházat, igavonó és tenyészállatokat, szekeret, 10 év adómentességet, a telepedési helyig útiköltséget és gyógykezelést ígért. 1787-ig kb. 15 ezer fő (3000 család) települt be 13 megnagyobbított és 14 új alapítású községbe.

1. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1770-ben

román	181 639	57,5
szerb	78 780	24,5
német, olasz, spanyol	43 211	13,6
bolgár	8 683	2,7
cigány	5 272	1,6
örmény	363	0.1
Összesen	318 979	100

Magyarok a 18-19. sz. fordulóján kezdtek nagyobb számban betelepülni. A népességyarapodás jelentős lehetett, melynek eredményeként az 1784/85. évi népszámlálás idejére a három bánsági vármegye népessége majdnem megduplázódott (*2. táblázat*). Fontos kérdésként merül fel, hogy a telepítésekkel a bécsi udvarnak voltak-e politikai céljai! Ez igencsak valószínű, ha figyelembe vesszük a térség akkori helyzetét, azaz török visszavágás, támadás esetén az akkori magyar katonai erő alig tudott volna kifejteni ellenállást.

2. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	római kat. (fő)	evang. (fő)	Református (fő)	Ortodox (fő)	ortodox (%)	Izraelita (fő)	Összesen (fő)
Krassó	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	105798	3610	2750	452300	79,9	612	566070

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

Bécs eljönni látta az időt, hogy a térséget politikai szempontból a saját érdekeinek alárendelten rendezze át. Történelmi korszakhatáron, önmaga

számára kereste az optimumot. Ami akkor jórészt a kibontakozó magyar nemzeti érdek ellenében fogalmazódott meg. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet jelentettek, ez azonban csak másodlagos volt a geostratégiai szempontok mellett, melyhez igazodott a nyelvi-etnikai és kulturális politika is.

A közösségek élő kulturális hidat jelentettek különböző, olykor nem is közeli vidékek között. Temesvár visszanyerve szabad királyi városi rangját a Bánság kulturális fővárosává vált. Gyorsan terjedt a kor nyugati ízlése, a barokk (pl. Temesvár, Nagybecskerek, Versec stb.), a népi kultúrát is megtermékenyítve. A korábbi szerzetesrendek mellett megjelentek a jezsuita (pl. Temesvár stb.) és a piarista (pl. Temesvár, Lúgos stb.) rendházak is. A Temesi Bánságot ütközési zónaként hozták létre, katonai érdekek nyomán, a köztes lét azonban gazdaságilag és kulturálisan is meghatározta fejlődését. Az osztrák koronartományi státus a Bánság különleges fontosságát jelezte. A kezdeti szociális-gazdasági nekifeszülések, minek okán az érkezttek az új térségben is további helyváltoztatásokra kényszerültek nem kedvezett a kulturális hagyományok átörökítésének. A németiség három nagy bevándorlási hullámát ma is egy-egy kifejezéssel illetik: 1. Tod (halál), 2. Not (szükség), 3. Brot (kenyér). A Bánságban a közigazgatás nyelve kizárólagosan a német volt, s ekkor (1771-ben) jelent meg az első német újság, a Banater Nachrichten. A lassan termékennyé váló vidéken a svábok úgy érezték, jogaik - sőt: előjogaik - vannak. És ezt tette kétségessé az 1778-as aktus, melynek során a Temesi Bánság koronartományi jellege megszűnt, betagolták a magyar közigazgatás rendszerébe. Jelentkezhetett a magyar elem, amely korábban nem kapta meg a németek számára biztosított feltételeket. Újból számolni kellett a visszatérő magyar igényekkel. Természetesen gazdasági igényekkel, hiszen a XVIII. század végéig Magyarországot alapvetően nem érintette meg modern nemzeti eszme, a nacionalizmus.

A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt. A szülőföldhöz kötődés mellett ekkor még létezett az országgal való azonosulás, az ún. „hungarus“-tudat, amely összekötötte Magyarország különböző nemzetiségű lakóit. Így az 1780-as évekig nem is jelentkeztek - modern értelemben vett - nemzetiségi ellentétek. E tekintetben sem értek egyet a szerb történészek (pl. Mikavica 2005, Gavrilovic 2003 stb.) tanulmányaiban leírtakkal, mely szerint 1690-ben a rácok (szerbek) már nemzetként érkeztek és kaptak kiváltságokat I. Lipóttól. A kiváltságokat a Délvidékre települő szerbek, mint nép kapták. Arról nem is beszélve, hogy a nemzetté válás folyamata a fejlettebb Nyugat-Európában sem kezdődött el az 1600-as évek végén. Nem véletlen, hogy a későbbi Habsburg uralkodók egyike sem értelmezte nemzeti kiváltsággént a korábban megadott és nem a szerbek által kiharcolt jogokat, különösen nem területi elkülönülést tekintve, miként a szerbek is csak ideiglenesnek gondolták délvidéki jelenlétüket. I. Lipót a török kiszorítása során a szerbek megnyerésének egy stratégiai lépéseként értelmezte.

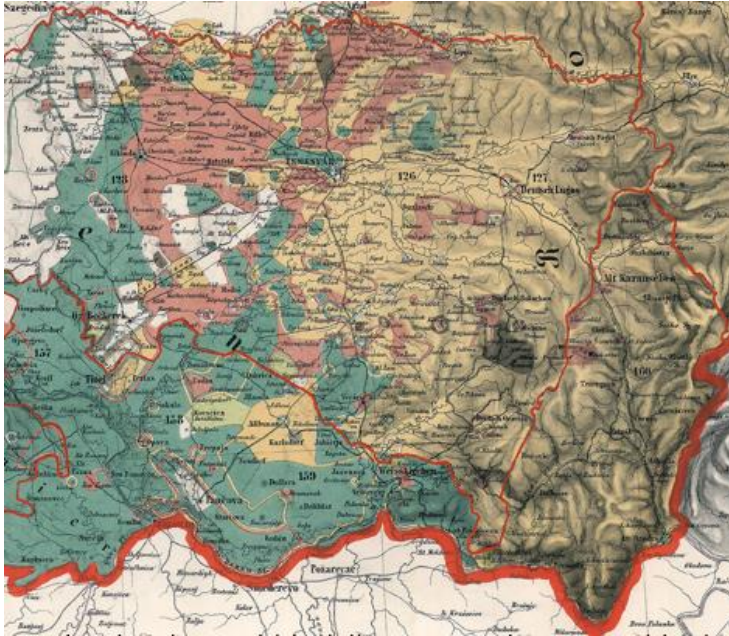
3.2. Az etnikai identitás változásai, a kulturális sokszínűség évtizedei (1790-1867)

A XVIII. század végétől azonban nem csak a magyarok, hanem a nemzetiségek körében is megjelentek a nemzeti ébredés első jelei. A XIX század elejére-közepére a nemzetiség egy nagyobb részt ösztönös közösségi érzésből humanisztikus eszménnyé növekedett. Egyházi értelmiségük a nemzeti nyelv ápolása mellett a nemzeti öntudat erősítése érdekében a történelmi múlt felé fordult. II. Lipót (1790-1792) ezekre a kezdeti lépésekre alapozva kívánta felhasználni a nemzetiségeket a magyar rendi mozgalom ellen (pl. létrehozta az Illír Kancelláriát, fogadta a román papság kérvényét, melyben a románok Erdélyben negyedik rendi nemzetként való elismerésüket és nyelvi jogokat követeltek). A feszültség természetesen annál jobban nőtt, minél inkább azonosított a nyelvében élő nemzet a nemzetiségében élő állammal, s tragikus végű kirobbanáshoz vezetett akkor, mikor a magyarság a nemzetállam eszmevilágának ígézetében hozzálátott ahhoz, hogy a soknyelvű rendi állam helyén megszervezze az egynyelvű nemzetállamot. A reformkor idején a liberalizmus mellett megjelenő nacionalizmus hatására nyelvi, etnikai tartalommal töltődött fel a nemzetiségi ellenállás. A Bánság területén mindez igen élesen merült fel, s 1848-49-ben véres harcok robbantak ki. Domináns politikai szerephez jutott a német után a szerb, és a magyar a térségben. Ez a régió szintjén azonban nem vezetett - etnikailag - szembenálló ideológiák megfogalmazásához, a társadalmi diskurzus kereteit meghatározta az, hogy a domináns csoport nem jutott el - 1945-ig - a másságot maga alá gyűrő hegemóniáig. Az együttélés, ha nem is általános többnyelvűséget, de a más közösségek nyelvének-kultúrájának valamelyes megértését elősegítette (1. térkép).

3. táblázat. A Bánság etnikai csoportjai a határörvidékek adatai nélkül(1851)

Népesség (fő)	nemzet/nemzetiség	%
56329	magyar	7,6
148740	német	20,1
380926	román	51,4
123687	szerb	16,7
3177	szlovák	0,4
7526	bolgár	1,1
9743	horvát	1,3
5992	francia	0,8
3066	zsidó	0,4
762	montenegrinus	0,1
152	roma	0,02
740485	összesen	100

Forrás: Fényes Elek (1851)

1. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1856)

Forrás: Karl Czörlig. A Habsburg Birodalom(részlet)

A polgári eszmék akkora értéket képviseltek, hogy ezek jegyében „csodák” is történtek: 1848-ban a svábság Béccsel, a helyi románok prominens képviselői sorstársaikkal is képesek voltak szembe fordulni. A forradalom hírére 1848. március 18-án, a temesvári városháza előtti tér négy sarkában felállított alkalmi oltárok előtt a helyi egyházak képviselői - az ortodox is - a forradalom ügyéért imádkoztak. Az ellenzékiesség gazdasági megalapozottsága világos: miután a térség európai modellek átvételével megfelelő modernizációs szintet ért el, természetesen elvárta volna, hogy értékei szabad teret kapjanak. A Bánság számos hatást, mindenek előtt gazdaságát közvetített illetve fogott fel, melyek megfelelő társadalmi közvetítéssel, a kultúrák kölcsönhatásaiban is megmutatkoztak. El kell azonban választanunk a nemzeti érzést és a politikai mozgalmat az önálló nemzeti identitástól.

Az önálló nemzeti identitás (nacionalizmus) érvényre juttatása 1844-ig a nyelv kérdéséről szólt, melynek célja a nemzet iránti elkötelezettség érzését a tömegek viselkedésének meghatározó elemévé tenni. A közigazgatás nyelve a Bánságban 1830-ig kizárólagosan német. 1830- ból származik az első kísérlet a magyar nyelv bevezetésére a közigazgatásban, aminek 1848/49 eseményei, illetve a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kialakítása miatt, nincs kézzelfogható eredménye 1860-ig.

3.3. A bánsági interkulturalizmus évtizedei (1867-1918)

A kultúrák egymást gerjesztő találkozásaként értelmezett interkulturalizmus vizsgálatának két kérdésre mindenképpen ki kell terjednie: az etnikai értelemben vett nyitottság és előítélet-mentesség, illetve az együttélés demográfiai-gazdasági körülményeinek az elemzésére. A bánsági toleranciáról, mint etnikai-kulturális befogadási háttérről ma is legendák szólnak. Az alapmagatartás valóban nem volt egymás ellenes. A Bánság társadalmi-gazdasági-kulturális önfejlődésének sajátos útját járta. Több etnikum együttélésekor mindig kérdés: mely esemény kizárólagosan a magyar, a román, a német vagy más közösségé, és mikor, milyen körülmények okán válik egy esemény közössé? Beszélhetünk-e párhuzamos történelmekről? Nyilvánvalóan igen, bár bizonyos feltételek megléte mellett csupán. Valeriu Leu tanulmányában (*Delphine B.-Xavier G. 2008*) azt állítja, hogy a Bánságról négyfajta történelemszemlélet van forgalomban.

A románok a latinitást és a kontinuitást hangsúlyozzák, a németek a civilizátor szerepre helyezik a hangsúlyt, a magyarok erősen igyekeznek legitimizálni a magyar állam politikáját, amely szerinte „többször is bekebelezte a Bánságot”, a szerbek identitásuk igazolását keresik. Ez igaz napjainkra, de nem a XIX. század közepére. E területeken a munka és a termelés háttérbe szorította a nagyobb nemzetiségek közti feszültségeket, ami közös jellemzője maradt az itteni mentalitásnak. Mindenben verseny volt, az építmények emelésében is, amelyek manapság is díszítik a városok központjait. Gondoljunk csak a települések központjait elfoglaló templomok sokszínűségére, még a falvak szintjén is általános a két templom, néhol három Temes és Torontál megyében.

Nem következett be a helyi társadalom etnikai alapú oszloposodása, mert egyetlen kisebbség sem volt elég erős ehhez. Egészen más meghatározottságú régiók gyűrűjében (Bácska, Erdély), az itt lakók egyszerre kiszolgáltatottnak illetve kiválasztottnak tekinthették magukat. A helyi közösségekben elfogadtatásra az számíthatott, aki mindenek előtt gazdasági teljesítménye révén bele tudta magát építeni ebbe a közösségbe. A civilizációs nyomás eredője csak részben kulturális, részben gazdasági jellegű. Felértékelődött a gazdasági teljesítmény, mint örökérvényű folyamat, a szellemi meghatározottság rovására.

A hasznosság tudata pedig olyan közegben alakult ki, ahol a svábok és elzásziak, franciák és osztrákok leszármazottaiból alakult ki még a külön öntudattal rendelkező bánsági svábság is. Természetesen a bánsági magyar, szerb és román is különbözött az anyaországiaktól. Vagyis a Kárpát-medence egyik legdinamikusabb fejlődést mutató térségét befogadó alapmagatartás jellemezte. A bánsági nemzetiségeknek előbb a magyar központi érdekekkel kellett szembenéznie, azon törekvéssel, hogy a tájegység kerüljön vissza a magyar állami keretek közé. Amikor ez a kiegyezéssel megvalósult, a németek

számára nem csupán addigi közéleti főszerepe lett oda, de a korábbi keretektől eltérő rendszerbe kellett betagozódnia. A kiegyezés utáni helyzetet sokan nem tudták elfogadni, pontosabban az ország területén élő népek viszonyáról szóló 1868-as törvény XLIV. cikelyt. Az itt élők önértékelésére kihatott a hozott kultúra iránt megnyilvánuló - illetve elmaradó - megbecsülés, s a nyelvük csekély „használati értéke”.

Az 1860-as évek végére a magyar nyelv került a virtuális ranglétra első helyére, akkor németek léptek át - ideiglenesen vagy véglegesen - a magyar kultúrába. A központi politikai akarat, ameddig nem hatott a gazdasági modernizáció ellen, elviselhető volt a bánágiak számára. Az asszimiláció összetett, számos egymásra csúszó szakaszból álló folyamat. Ezek közül kettő hangsúlyos: az akkulturáció, illetve a strukturális integráció. Az első szakasz a kulturális beolvadást, míg a strukturális integráció a teljes felszívódási - a korábbi identitástól leválasztó - folyamatot indíthatja el. A törés generációk között áll be, az egyén maga ritkán, csak rendkívüli környezeti hatásra vált úgy, hogy a korábbi önmagát megfogalmazó kultúrát is megtagadja, odahagyja, elfelejti. Az asszimiláció folyamatát mind a többségi, mind a kisebbségi közösségek körében fenntartással, távolságtartással kezelik. Tényleges asszimiláció - a magyarosító törekvésektől függetlenül - a nemzetiségek és a városok német és zsidó lakosságánál differenciáltan figyelhető meg. Közrejátszott ebben, hogy a nemzetiségek közül a németek beszéltek a legnagyobb mértékben magyarul - 39,8% a románok pedig a legkevesébé - 12,7% -, néhány százalékkal nagyobb az arány a szerbeknél és a szlovákoknál.

A Bánág kulturális közösségeinek zártságát, a vasútépítések megindulása felgyorsította. A gyáripar fejlődése (élelmiszer- és könnyűipar), s az árutermelő mezőgazdaság vált a fejlődés egyik meghatározó elemévé. Temesvár a 19. század második felében, nagy számban fogadta be a délvidéki etnikumokat. A betelepült, más-más etnikumokhoz tartozó családok és személyek etnokulturális közösségekké szerveződtek, akik hajdani és új kötődései a régió kohézióját is erősíthették. A város legfontosabb komparatív előnyévé a nyitottság és tolerancia vált, mely a tradíciók mellett képes volt más kultúrákat, szellemi áramlatokat befogadni, integrálni és közvetíteni. A polgárság növekvő igényeit a klasszicizmus, a romantika és az eklekticizmus jegyében született európai igényű város elégítette ki. A gyárak, a Bánágot sűrűn behálózó vasútvonalak a munkások, a műszaki szakemberek sokaságát vonzották a városba.

A hivatalnokokat a bankok, a vármegyei s az állami intézmények vonzották. Temesvár jelentős iskolavárossá vált. Több rangos középfokú tanintézet tevékenykedett a Bega-parti városban, tanítóképző létesült, s harcot indított a város annak érdekében, hogy az ország harmadik egyetemének vagy második műegyetemének székhelye legyen. Az 1910-ben a város 72 555 lakójából 28 552 magyar nemzetiségű volt. A dualizmus kori bánági interkulturalizmushoz ugyan úgy hozzá tartozott a nemzetiségi nyelven folyó oktatás (pl. karánsebesi

román nyelvű hittudományi főiskola, temesvári német-latin nyelvű hittudományi főiskola, német nyelvű főgimnáziumok stb.), mint a nemzetiségi sajtó megjelenése vagy éppen kiemelkedő egyéniségeinek szabad megnyilatkozásai (pl. L. Kostic, G. Cosbuc stb.).

4. táblázat. A népesség anyanyelve összetevetve a felekezettel a Bánságban (1910)

Table 4. Distribution of the population of the Bánság by ethnicity and religion (1910)

Anyanyelv	Összesen	Ortodox		Görög kat.	Római kat.	Ref.	Evang.	Unit.	Izraelita	egyéb
		fő	%							
Krassó-Szörény										
<i>Összesen</i>	466147	337153	72,3	20006	90479	10400	2875	142	4795	297
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119
Temes										
<i>Összesen</i>	500835	232057	46,3	12381	221175	11135	13611	160	9734	582
Román	169030	156813	92,8	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	1,9	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	0,3	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	5,4	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69216	99,0	129	384	10	2	3	5	156
egyéb	12597	3668	29,1	108	8440	264	20	3	86	8
Torontál										
<i>Összesen</i>	615151	286642	46,6	3828	279793	12549	24905	115	6114	1205
Román	86937	83324	95,8	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	0,9	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	0,2	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	0,1	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	0,6	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	99,2	184	1069	12	19	2	13	321
egyéb	13923	3555	25,5	171	10136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

Mindezek ellenére a régió egészében a perifériákra jellemző fejlődési tendenciák érvényesültek. A határok gátolták a másodlagos növekedési pólusok, így Orsova, Fehértemplom, Pancsova fejlődését. A kapcsolatok féloldalasság, s az egyes aszimmetrikus vonások nemhogy megszűntek volna, hanem helyenként inkább elmélyültek.

4. Összegzés

Bánság újkori történelme a német dominancia jegyében indult, s a sorra következő szerb, magyar majd szerb és román domináns korszakokra egyformán jellemző, hogy vezető szerepük kezdetén nem mondhatták magukénak a demográfiai túlsúlyt. A Bánság etnikai-vallási sokszínűsége, a sokféle tapasztalat, a sokirányú kontaktus - a belső differenciáltság - nem kedvezett az előítéleteket megmerevítő mentalitás kialakulásának. A Bánságot három részre osztó, a történelmi, etnikai és gazdasági realitásokat egyaránt figyelmen kívül hagyó trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti, vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági-kulturális érintkezés intenzitását. A Bánság fontos szerepet játszott: a fejlettebb területektől innovációt vett át és továbbított, dinamizálta szomszédos határvidékének gazdaságát, mintát adott, s egyúttal életstílust és kultúrát teremtett, s közvetített. A Bánság lakosságának nyitottsága, innováció és kultúrabefogadó, valamint közvetítő képessége jól nyomon követhető a különböző európai eszmék, szellemi áramlatok, művészeti stílusok lokális, történelmi kifejlődésében is. E tekintetben a régió a nyugati és a keleti kultúrák határán, a történelmi Magyarország délkeleti peremének ütközőzónáját alkotta és jelenti napjainkig. E nemzetiségileg kevert, ám történelmi, kulturális, vagy gazdasági szempontból hasonló vonásokkal rendelkező régió, erőforrásai jobb felhasználása érdekében az együttműködés felé kell, hogy elmozduljon a határ minden oldalán. A kulturális különbségeket nem megszüntetni kell, hanem érvényesülni hagyni. Eljött az ideje annak, amikor az egyéni és kisközösségi különbségek megmutathatják rejtett arcukat, feltárhatják elfojtott értékeiket. Az emberek megélhetik, nyíltan vállalhatják saját közösségi emlékeiket, s nem kell a másokét ezekkel behelyettesíteniük. A Bánságban az itt bemutatott interkulturalizmus akkorra szűnt meg, amikor a Nyugat a mássággal szembeni tolerancia terén utolérhette volna. Az utóbbi fél évszázad alatt a Bánság nagyvárosaiból kikopott a német és a magyar - a négynyelvűség csak a nagyobb városokra volt jellemző Trianon előtt is-, hogy a többi etnikai csoportot ne is említsük. A különböző fejlesztési projektek, kutatások támogatásai közvetlenül segíthetik a jelenleg formálódó Duna-KörösMaros-Tisza eurorégió kialakulását, még akkor is, ha mindegyik kisebbségtartó államot a Kárpát-medencében ingerli az egység helyreállításának a fogalma és az elve.

Felhasznált irodalom

- Acsády I. (1896):* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közöny XII. Bp., p. 288.
- Bartha Elek (1992):* Etnikai rétegződés a dél-bánsági magyarság szokásrendszerében. In: Nóvák László szerk.: Hiedelmek és szokások az Alföldön 11. Nagykőrös. 629-637.
- Baróti L. (szerk.):* Adattár Délmagyarország XVIII. századbeli történetéhez. Bp., 1893-1907.
- Baróti L. (1892):* A bánsági legrégebb német településtörténete. Tört. és Rég. Értesítő.
- Böhm L. (1867):* Dél-Magyarország vagy az ún. Bánság külön története. 1-2. köt. Bp.
- Buchmann K. (1936):* A déli telepítések története Bp.
- Czirbusz G. (1913):* A délmagyarországi bolgárok ethnológiai magánrajza. Temesvár 1882.; A Temesés Torontál megyei bolgárok. Budapest 1913.
- Jakabffy E.-Páll Gy. (1939):* A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Bp.
- Magda Pál (1819):* Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pest.
- Delphine Bechtel-Xavier Galmiche (2008):* Le Banat - un Eldorado aux confins. Paris-Sorbonne, Centre Interdisciplinaire de Recherches Centre-Européennes Université de (Paris IV), Cultures d'Europe Centrale, p. 350.

Felhasznált térkép

- Carl von Czörnig (1857):* Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie in 4 Blättern und in 1 Blatte., 1855 und 1857. Hadtörténeti Intézet Térképtára.

Adalékok a dualizmuskori Bánság modernizációjához

Additions to the Modernization of the Banat in the time of Dualism

Abstract

The path of modernization in the Banat led to a new type of integration into the national market. The modernized transport system, the accelerated development of capitalist credit relations, was not only a function but also a condition for the capitalist transformation of agriculture and the development of the manufacturing industry. In my study, I evaluate the three service elements of modernization in Banat (railways, financial institutions, healthcare) that have had a decisive impact on the modernization, lifestyle, approach, mobility and innovation of Banat society at the turn of the century, regardless of ethnicity or language. One of the peculiarities of the economic development of the Banat in the age of dualism is that, in addition to the primary and secondary sectors, it also markedly transformed the services, thus promoting the modernization of society and realizing vertical socio-economic modernization. All this has created unique regional norms in the Banat society, which treats multi-lingualism and performance as a natural endowment.

I. Bevezetés

A Bánság olyan társadalmi-gazdasági sajátosságokkal és adottságokkal rendelkező régió, amely a 19. század második felében felgyorsult hazai modernizálódás eredményeként, – a 20. század elejére – a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb területévé vált. A modernizáció könyvtárnyi szakirodalmának elméleti elemeitől eltekintve fontos megjegyezni, hogy egy olyan felzárkózási folyamatról van szó, amely időben és térben szüntelenül változik, s célja a továbbfejlődés feltételeinek biztosítására való képesség elsajátítása is. A modernizáció a fejlettebb társadalmakban kialakult gazdasági, társadalmi és politikai intézmények vagy ezek egyes elemeinek átvételét sugallja, ugyanakkor többet jelent, mint a gazdasági termelés mennyiségi-minőségi növekedése. Beletartozik az iskolai végzettség emelkedése, a társadalom nyitottságának növekedése, a demográfiai viselkedés megváltozása, sőt az emberi viselkedés motívumainak, normáinak, az értékeknek a megváltozása is. A modernizáció fogalmának előnye, hogy érzékelteti: a gazdasági változások sem valósíthatók meg önmagukban, mert társadalmi, kulturális és politikai (elő)feltételei vannak.

A bányászat modernizálódás tradicionális alapjait a Habsburg Birodalom 18. századi felvilágosult abszolutista uralkodói teremtették meg, amelynek egyes elemei (pl. merkantilista gazdaságpolitika, a bányászat, a kohászat, valamint a vonalas infrastruktúra fejlesztése, feudális kötöttségek lazulása stb.) a további fejlődésnek is fontos pilléreivé váltak. Az 1848-as polgári forradalom megteremtette ugyan a korszerűsítés általános kereteit, de nem hozta magával automatikusan a modernizáció feltételeit is. A bányászat modernizáció útja az országos piacba történő új típusú integrálódáson át vezetett. A modern közlekedési rendszer, a tőkés hitelviszonyok gyorsított kiépítése nemcsak függvénye, hanem feltétele is volt a mezőgazdaság tőkés átalakításának s a gyáripar kialakulásának. Tanulmányomban a bányászat modernizáció három olyan szolgáltatási elemét (vasutak, pénzügy, egészségügy) értékelem, amelyek döntő módon befolyásolták a századforduló bányászat társadalmának modernizálódását, életmódját, szemléletmódját, mobilitását és innovativitását, etnikai-nyelvi hovatartozástól függetlenül.

II. A vasútvonalak

A tömegközlekedés a 19. század második felében, a vasútépítés forradalmával egyidejűleg vált realitássá a Bányászatban. A vasút kiemelkedő szerepe a gazdasági fejlődésben, a gyors és olcsó árumozgatásban és a személyszállításban megkérdőjelezhetetlen. A Bányászat a vasútépítések terén is elsőséget vívott ki magának a történelmi Magyarországon, melynek eredményeként a Bányászat-alföldön a legsűrűbb vasúthálózat épült ki a Kárpát-medencében.

A Bányászat vasútvonalainak kiépítésében kiemelkedő szerepet kapott az a francia-osztrák konzorcium (Osztrák Államvasút-társaság), amely 1855-ben megvásárolta a Pozsony–Pest–Szolnok–Szeged vaspályát, s ezzel egyidejűleg megvette a Krassó vármegyei állami uradalmakat, az ottani szénbányákat, vasolvasztókat és erdősegeket. A StEG Rt. a telepek nagyarányú fejlesztésével, majd az általa kiépített Szeged–Temesvár–Báziás vonalszakasz révén valóságos államot alkotott az államban, két évtizedre egyik meghatározó tényezője lett a bányászat gazdaságpolitikájának is. A koncessziós szerződés összértéke meghaladta a 200 millió francia frankot (értékében egyenlő nagyságrendű a Szezei-csatorna építési költségével), melyből a bányászat területeket (bányák, erdők és kohászati üzemek) 11.123.046 frankra értékelték. A StEG Rt-nek a Bányászatban átadott területek 130.083 hektárt tettek ki, ebből 42.578 hektár mezőgazdasági terület és 87.505 hektár erdő volt. Az Osztrák Államvasút-társaság bányászat vonalait a többi vonalával együtt a kormány az 1891. évi XXVI. tc. alapján 1891. január 1-jei hatállyal államosította.

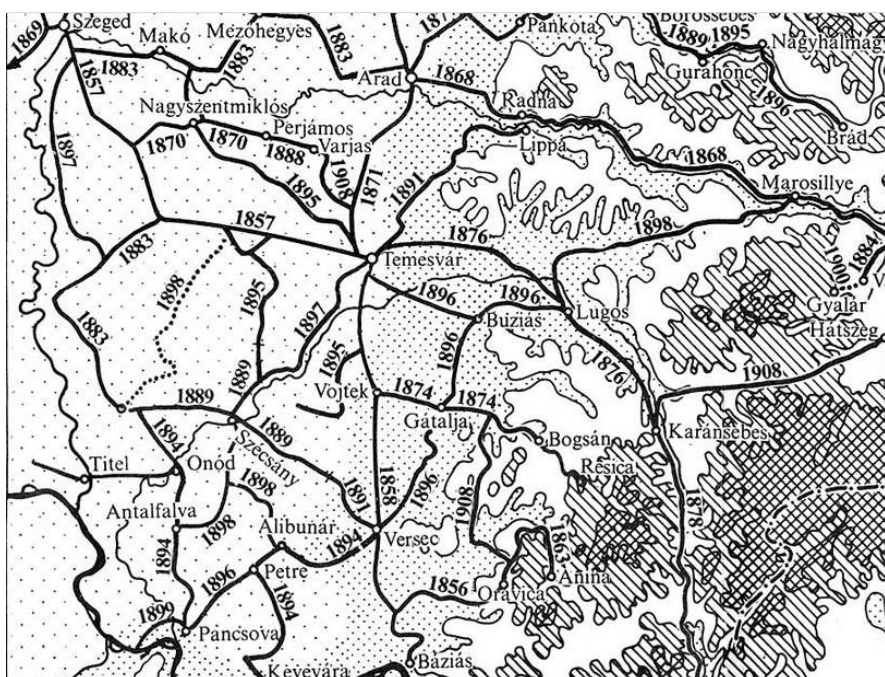
Az országos politikai-katonai érdekeknek megfelelően itt is elsőként a fővonalak épültek meg. Az áruszállítás prioritását mutatja (szén, vas, kő), hogy közel tízéves - többször szünetelő - építkezés után a Bányászat első vasútvonalát

(Oravicza–Báziás = 62 km) 1856. november 1-én avatták fel, és ekkor indult be a rendszeres személyszállítás is. A STEG 1860-ban már elérte a 100 ezer tonnás évi széntermelést, majd további növekedés után, 1875-től hosszabb időre az országos termelés harmadát adta. A jó minőségű, kokszolható feketeszen bányászata Stájerlakaninát is korán (1863) bekapcsolta a hálózatba. A település 1877-ben 10 ezer főt számlált, s ekkor már 21 gőzgépet használtak 2180 lóerő teljesítménnyel. 1857. november 15-én megnyílt az Osztrák Államvasúttársaság (STEG) által épített Szeged-Temesvár közötti vasútvonal (112 km). Mindez gazdaságilag és stratégiaileg egyaránt kiemelkedő fontosságú volt, melynek folytatása (Temesvár–Karaszjeszenő-/Báziás/ 1858, Temesvár–Orsova 1875-78) régióinkban is egyértelműen mutatta az országos geostratégiai és geopolitikai prioritásokat (Kelet-Balkán és Kis-Ázsia). A Bánságon haladt keresztül öt évig, a Nyugatot a Kelettel összekötő /Budapest–Szeged–Nagykikinda–Temesvár–Orsova–Bukarest fővonalon/ legendás luxusvonalat, az Orient Expressz (Párizs–Konstantinápoly) is 1883-1888 között.

Az Osztrák Államvasúttársaság Szeged–Báziás fővonalához (206 km) csatlakozóan két mellékvonalat is létesített a Bánságban: 43km hosszú Valkány–Perjámos (1870) és a 47 km hosszú Vojtek–Resiczabánya (1874) közötti szakaszokat. Ezen kívül a bányavasútként működő Resiczabánya–Eisenstein keskeny nyomtávú vasutat (34 km) is megépítette (1873). Másodosztályú vonalként épült meg 1871-ben az Arad-Temesvár közötti 58 km hosszú vasútvonal is (*I. térkép*). E vasútvonalak gyors kiépülése után azonban újabb vasutak építése gazdasági és politikai okok miatt sem jöhetett számításba. Egyrészt nem volt hozzá elegendő tőke, másrészt a várható forgalom sem indokolta ezt, harmadrészt a Balkán egyik kapujának számító Szerbia politikai magatartása is kedvezőtlen volt. Mindezek miatt a több milliós kincstári támogatásra sem lehetett számítani, így a vasútépítések egy időre szüneteltek.

A modernizáció egyik értékmérőjének tekintett vasút bánsági hiányosságainak további pótlására, azaz újabb vasútvonalak megépítésére még közel 15 évet kellett – 1888-ig mindössze a Szőreg-Makó és a Nagyikinda-Nagybecskerek HÉV vonal épült meg – várni. A nyolcvanas évek második felében induló új építkezési hullám hozta létre a másodrendű vasútvonalakat. A vasút ekkor már mindenkinek a fejlődés reményét jelentette. Még a lovas fuvarozásra is volt jótékony hatása, hiszen az állomások nagy áruforgalma ellensúlyozta, hogy egyes vonalakon a távolsági szekerezést a vasút felszámolta. A bánsági vasutak zöme ekkor – HÉV vonalként – épült ki. Általában olyan területeken, amelyeket a távolsági összeköttetést megvalósító országos jelentőségű fővonalak elkerültek, azonban a helyi igények kiszolgálása céljából megérte a vasútépítés. A tőkét nagybirtokosok, fakitermelők, bányatulajdonosok, gyárak, községek, megyék (néha az állammal együttesen) adták össze. A gazdaságosságra a legjobb példa Nagybecskerek, amely csak HÉV vonalakkal csatlakozott a

fővonalhoz, 1910-re azonban így is az ország 33. legforgalmasabb személy-pályaudvarává vált (1. táblázat).

1. térkép. A Bánság vasútvonalhálózatának kiépítése

A vasútépítés eredményeként Temesvár központú - radiális futású - vasútvonal-hálózat épült ki, s az első világháború előtt a bánságiak az Osztrák-Magyar-Monarchia legsűrűbb vasúthálózatát használhatták. A vasútsűrűség bánsági átlaga ($7,2 \text{ km}/100 \text{ km}^2$) magasabb volt az országos átlagtól ($6,7 \text{ km}/100 \text{ km}^2$), de jelentős területi differenciákat mutatott. Temes és Torontál vármegyék átlagától ($8,2$ ill. $8,8 \text{ km}/100 \text{ km}^2$) a történelmi Magyarországon csak Sopron ($11,4 \text{ km}/100 \text{ km}^2$), Szabolcs ($10,4 \text{ km}/100 \text{ km}^2$), Fejér ($10,0 \text{ km}/100 \text{ km}^2$), Békés $10,2 \text{ km}/100 \text{ km}^2$ és Bács-Bodrog ($9,2 \text{ km}/100 \text{ km}^2$) vármegyék adatai voltak magasabbak. Míg Krassó-Szörény $3,8 \text{ km}/100 \text{ km}^2$ -es vasútsűrűségétől alacsonyabb csak Máramaros ($2,9 \text{ km}/100 \text{ km}^2$), Beszterce-Naszód ($2,7 \text{ km}/100 \text{ km}^2$) és Udvarhely ($2,2 \text{ km}/100 \text{ km}^2$) vármegyékben volt (1. táblázat). A Bánság közlekedési és kommunikációs térszerkezetét tekintve (1. térkép) megállapítható, hogy Temesvár a régió és a korabeli Magyarország egyik legjelentősebb vasúti gócpontjává vált. A forgalom nagysága szerint Budapest után következett. A felszálló utasok száma 1910-ben elérte az 1 038 808 főt. Vidéki városaink közül az utasforgalom tekintetében csupán Pozsony, Nagyvárad és Debrecen előzte meg néhány ezer fővel (2. táblázat).

1. táblázat. A Bánság vasútvonal-hálózatának kiépítése (1853-1913)

Megye	1853-1866	1867-1873	1874-1890	1891-1913
Torontál	90	81	233	486
Temes	151	98	151	253
Krassó-Szőrény	79	73	139	127
Összesen	320	252	523	866

Forrás: Borovszky S. (1909.; 1911) adatai alapján saját szerkesztés

Nem elhanyagolható, hogy az ország ötven legjelentősebb személyforgalommal rendelkező vasútállomása között hat bánsági is megtalálható volt, s ezt Arad és Szeged Észak-Bánságra is kiterjedő vonzaskörzete még kedvezőbbé tette. Mindez azt is jelentette, hogy a Bánság valamennyi lakóját figyelembe véve (1910-ben 1582133 fő) átlagosan minimum két-három vasúti utazást tettek évente és akkor a kisebb forgalmú vasútállomások adatait még be sem számítottuk.

2. táblázat. Magyarország és a Bánság legjelentősebb személyforgalommal rendelkező állomásai (1910)

Települések	felszálló utasok				száz lakosra (fő)
	összesen fő	helyi	középtávolsági	nagytávolsági	
		forgalomra eső aránya (%)			
1. Budapest	7449776	50,4	46,9	2,7	845
2. Pozsony	1206549	73,8	26,2	-	1555
3. Nagyvárad	1192575	72,2	27,4	0,4	1865
4. Debrecen	1041920	63,2	36,6	0,2	1131
5. Temesvár	1038808	51,3	48,0	0,7	1423
6. Szeged	989155	69,3	30,0	0,7	837
20. Arad	475050	49,2	48,1	2,7	756
31. Lugos	332592	41,9	57,9	0,2	1680
33. N.becskerek	327601	60,0	40,0	-	1262
37. Versec	319910	57,6	41,9	0,5	1173
46. Zombolya	274501	na.	na.	na.	2520
48. N.kikinda	269534	67,0	32,6	0,4	996
52. Pancsova	206538	na.	na.	na.	972

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1910) 227. oldal alapján saját szerkesztés

Frisnyák Zsuzsanna (2002) tanulmányában sokoldalúan elemezte a történelmi Magyarország 121 vasútvonala mentén fekvő 958 vasútállomás átlagos áruforgalmi adatait 1895-re vonatkozóan. A vasútállomások vonzóerejét elsősorban a vasút vonalvezetése, az állomásnak az adott kistérségben vagy régióban betöltött topográfiai helyzete és a kistérség vagy régió termelési struktúrája határozta meg. Egy vasútállomás vonzást csak azokra a településekre képes kifejteni, ahol az áruterelés eléri azt a mértéket (mennyiségi és minőségi), hogy megérje az árucikkeket a helyi, környékbéli piactól távolabb

értékesíteni. Az alábbiakban Frisnyák Zsuzsanna Bánságra vonatkozó kutatási eredményeit ismertem:

Torontál megyében országosan is kiemelkedő vonzáskörzettel rendelkező Nagybecskerek vasútállomása, ahová 22 településről (össztlakosság: 95 ezer fő) érkeztek a fuvarszekerek. A 169 ezer lakost vonzó Nagybecskerek-Nagykikinda közötti helyi érdekű vasút árufeladásait a Tisza és a Bega vízi útja is befolyásolta. Nagykikinda állomás hat település (34 ezer lakos), Gyertyámos 12 település (28 ezer lakos), Zombolya pedig 9 település (35 ezer lakos) árufeladását fogadta. Nagyszentmiklósról hat faluból (34 ezer lakos) érkeztek a fuvarszekerek.

Temes megye legnagyobb vonzáskörzetével rendelkező állomása Temesvár. Temesváron két vasútállomás is jelentős vonzáskörzettel bír: a Józsefvárosi pályaudvarhoz hat település 51 ezer lakója, a Gyárvárosi pályaudvarhoz pedig 15 település 29 ezer lakója tartozott. A megyét hosszanti irányban két mellékvonal szelte át. Az 58 km hosszú Arad-Temesvár közötti vasút vonzáskörzetében 46 ezer ember élt, a Temesvár-Báziás közötti 121 km-es vonalhoz pedig 153 ezer lakos tartozott. Temes és Torontál megyei települések egyaránt fuvaroztak a Temesvár-Báziás közötti vasútvonal Delta állomására, melynek vonzáskörzetébe így 15 falu mintegy 26 ezer lakosa tartozott.

Krassó-Szörény és Temes megyei falvak (14 db) egyaránt fuvaroztak a Budapest-Orsova-Verciorova fővonalon fekvő Belinc-Kiszető állomásra. Ugyanezen vonal állomása Topolovec is, ahová nyolc településről (össztlakosság 14 ezer fő) érkeztek a fogatolt járművek.

A bánsági vasúthálózat alapjaiban változtatta meg az utazási szokásokat és áruforgalom volumenét és irányultságát, e tekintetében azonban elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem.

III. A pénzintézetek

A bank- és pénzügyi élet kialakulása, fejlődése a modern (tőkés) gazdaság és társadalom egyik legfontosabb „lázmérője”. A társadalmi-gazdasági változásokra a leggyorsabban reagáló pénzügyi szolgáltatások feladata, hogy a gazdaság egyes ágazataiban ideiglenesen jelentkező felesleges erőforrások és pénzeszközök folyamatos átcsoportosítását biztosítsa. A pénz és tőke ilyen jellegű allokációját, így a modern magyar pénzügyi szolgáltatások kialakulását a XIX. század közepétől számíthatjuk. Mindez felgyorsult szelekciót indított el a magyar településhierarchiában is, hiszen a feudális városok gazdasági pozícióját meghatározó kereskedelmi tőke koncentrációja helyett, a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók szélesedő skálája volt a meghatározó, különösen a Bánságban, ahol rövid idő alatt a történelmi Magyarország legsűrűbb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki. Ennek alapját az adta,

hogy a gyáripar, a kereskedelem és a szolgáltatások, valamint az igen jó minőségű talajokon kialakult árutermelő mezőgazdaság együttesen váltak a fejlődés meghatározójává. Ez lett a regionális modernizáció fő tőkeforrása, a modern vállalkezési formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztések révén az urbanizációs jelleg kiemelője.

A kiegyezésig a magyarországi bankok és takarékpénztárak száma csak szerényen nőtt (1848-ig 36 db, 1860-ban 40 db, 1866-ban 66 bank és takarékpénztár működött az egész országban), 1867-től azonban bankalapítási láz tört ki, melynek eredményeként 1870-re a bankok száma 220-ra emelkedett, nagyrésztük (több mint 85%-a) takarékpénztár volt. A takarékpénztárak kezdettől fogva univerzális kereskedelmi bankként működtek, betéteket gyűjtöttek, hiteleket nyújtottak (ingatlanra, váltókra, értékpapírokra). Támogatták szűkebb környékük ipari-kereskedelmi vállalkozásait, illetve részt vettek azok alapításában.

A Bánság területén e modern szolgáltatás megjelenését az 1845. évben alapított temesvári első takarékpénztár tevékenységétől számítjuk. A magyarországi pénzügyintézetek 1866. évi főkimutatásai alapján (*Hiv. Stat. Közl. 1868.*) megállapítható, hogy a temesvári takarékpénztár az országban a negyedik legerősebb intézmény volt. A betétek és azok tőkésített kamata 2816640 osztrák értékű forint /továbbiakban csak forintként tüntetem fel/ (ettől csak a pesti 13523379 forint, a budai 7432821 forint és a pozsonyi takarékpénztár vagyona – 4579706 forint – volt magasabb), míg az egy részvény után fizetett osztalék 41% volt (Pesten 100%, Eperjesen 80%, Kassán 60%, Nagyváradon 50%), ami országosan az ötödik legjobb hozam. A folyósított kölcsön összegét (1827901 forint) tekintve is kiemelkedett a temesvári takarékpénztár, amelynek 80%-át (1478621 forint) ingatlanokra adták, a többi váltókra, míg értékpapírra nem nyújtott hiteleket. Mind a betétek és azok tőkésített kamatait tekintve (Arad: 1088017 forint; Szeged: 968704 forint), mind a folyósított kölcsönök összegét (Arad: 690110 forint; Szeged: 1042734 forint) tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a temesvári takarékpénztár értékeinek alig több mint felét érték el a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok. Mindazok ellenére, hogy alap- és tartaléktőkéjük (Szeged: 105 ezer forint; Arad: 120 ezer forint) magasabb volt, mint Temesváron (63 ezer forint).

Az 1865-ben alapított oravicabányai takarékpénztár (alap és tartaléktőke 40 ezer forint, betétek 14039 forint, a nyújtott hitelek 36847 forint) lokális jelentőségű (krassói bányavárosok) maradt és egy részvény után mindössze 1% osztalékot fizetett. A takarékbetétesek tőkeerejét tekintve megállapíthatjuk, hogy az 50 Ft feletti betétesek voltak többségben (Szegeden 2600 fő, Temesváron 1776 fő, Aradon 1441 fő, Oravicabányán 48 fő), a kisbefektetőkkel szemben (Szegeden 1266 fő, Temesváron 1445 fő, Aradon 1384 fő, Oravicabányán 28 fő).

A kiegyezés utáni „gründolási és bankalapítási láz” 1869-ben érte el a Délvidéket, ezen belül a Bánságot is. Eredményeként 1873-ra harminc bank és takarékpénztár működött a Bánság három vármegyéjében. Ezek viszonylag szerény forgalmát alapjaiban rendítette meg az 1873. május 9-i („fekete péntek”) bécsi tőzsdekrach. A válság elhúzódott (pl. a hitelintézetek alaptőkéje Magyarországon 160 millió koronáról 116 millió koronára csökkent), a kilábalás 1878-ig tartott. Ettől az időponttól kezdődően viszont a Bánság bank és pénzügyi élete rendkívül látványosan fejlődött és a századfordulóra a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtőkeerősebb bank és takarékpénztári hálózata alakult ki, erős területi differenciálódással és nemzetiségi színezetet öltve.

III. 1. A bank- és pénzügyi élet fejlődése 1867-1878 között

1867-ben csak Nagybecskerekén, 1868-ban Versecen jött létre takarékpénztár, 1869-ben azonban kilenc pénzügyintézetet alapítottak (Csákova, Fehértemplom, Új-Arad, Nagyikinda, Nagyszentmiklós, Törökbecse, Zombolya, Pancsova, Temesváron a második). A társadalmi-gazdasági fejlettség területi különbségei a Bánságban (Temes és Torontál vármegyében 6-6 db, míg Krassó-Szörényben 1 db takarékpénztár funkcionált 1869-ben) is markánsan megmutatkoztak, mind a pénzügyintézetek számát, mind tőkeerejét tekintve. E területi különbségek 1873-ig – az első számottevő magyarországi pénzügyi válságig – semmit sem változtak, hiszen a Bánság 30 működő takarékpénztárát vizsgálva Krassó-Szörény vármegye csak kettő (Oravicabánya, Boksánbánya), míg Torontál 17 db, Temes pedig 10 takarékpénztárral büszkélkedhetett. Nagybecskerekén három, Temesváron, Versecen, Dettán és Nagyikindán már két-két pénzügyintézet működött.

A tőzsdei válság hatására kibontakozó pénzügyi-gazdasági válság és infláció eredménye, hogy 1878-ig a Bánság területén mindössze hat új pénzügyintézet alakult (Fehértemplom 1874, Orsova 1875, Karánsebes 1877, Resicabánya 1878, Perjámos 1877, Pancsova 1878). Az 1878. december 31-i vagyoni állapotot összesítő adatsorokat ismerjük (Varga Gy. 1880.). A 3. táblázat adatai (a boksánbányai, fehértemplomi /1874/, pancsovai /1878/, új-pécsi és resicabányai takarékpénztárak értékei hiányoznak) 31 bank- és takarékpénztár betéteinek és hiteleinek megoszlását tartalmazza.

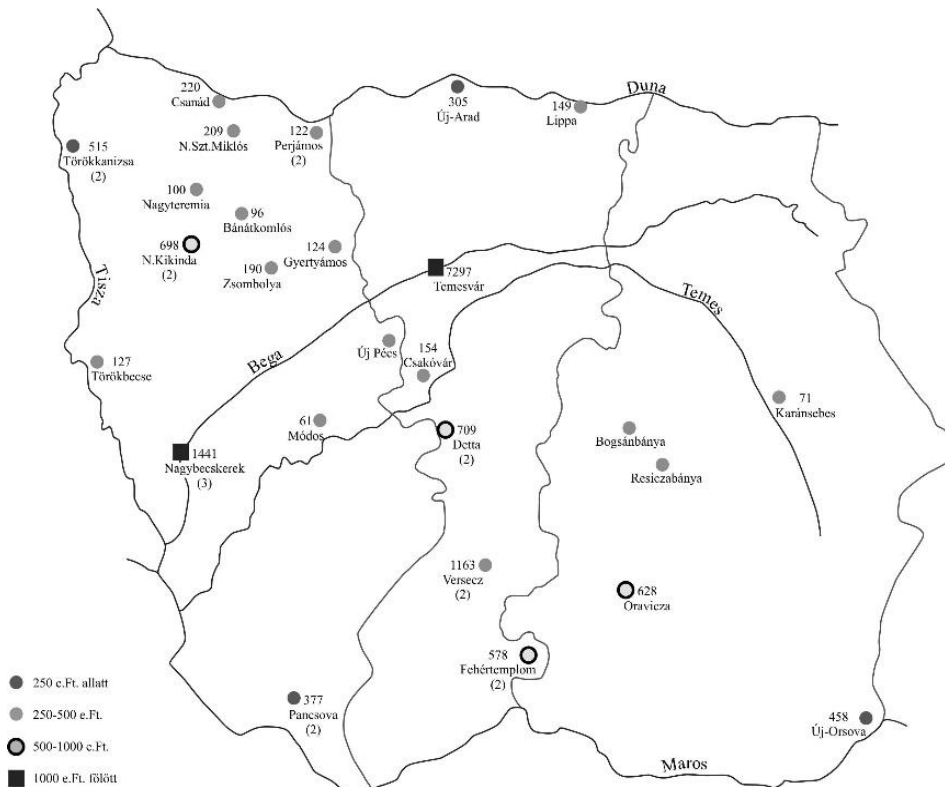
A temesvári pénzügyintézetek (több mint 7,3 millió forint vagyon) és a nagybecskereki pénzügyintézetek (több mint 1,4 millió forint vagyon) együtt nagyobb vagyonnal rendelkeztek, mint az összes többi pénzügyintézet együttevője (67627754 forint). A Bánság harmadik legjelentősebb pénzügyi központja Versec volt, ahol a hitelbank és a takarékpénztár együttes vagyona az 1,1 millió forintot is meghaladta. Több mint meglepő, hogy Detta két hitelintézete nagyobb vagyonnal rendelkezett (709741 forint), mint Nagyikinda (698123

forint) és Oravicabánya (618950 forint) hitelintézetei, mint ahogy az sem lehet véletlen, hogy a hitelintézetek zöme német lakosságú városokban és falvakban (pl. Nagyteremia, Gyertyámos) alakultak meg (2. térkép). E tényt még inkább alátámasztja, hogy a legnagyobb tőkeerő is itt koncentrálódott, olyan, alapvetően naturálgazdálkodást folytató térségek rovására, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a tőkés átalakulás folyamatába (pl. Krassó-Szörény megye nagy része, a bányavárosok kivételével).

3. táblázat. A bánsági pénzüzetek jellemzői (1878)

Sor-szám	Hitelintézet	Működés első éve	Összes Vagyom /A/	Összes vagyomból		
				váltótárca	jelzálog	értékpapír
1.	Dettai takaré- és hitelint.	1872	501311	438713	13750	8889
2.	Fehértemplomi népbank	1869	578137	325989	85213	42551
3.	Nagybecskereki tp.	1873	615848	382253	87032	-
4.	Pancsovai népbank	1869	377180	328026	-	804
5.	Torontál megyei t.p. (székhelye: N.becskekerek)	1867	624195	401566	30968	22104
6.	Verseci hitelbank	1871	210648	114781	23519	3382
7.	Bánátkomlói t.p.	1873	96243	72069	9700	875
8.	Csakovári t.p.	1869	154818	87625	20714	7350
9.	Dettai t.p.	1872	208430	138362	25560	-
10.	Gyertyámosi tp.	1871	124776	98934	7569	-
11.	Karánsebesi első t.p.	1877	71188	50223	-	-
12.	Lippai t.p.	1870	149052	9002	18984	12233
13.	Nagybecskereki t.p.	1872	202407	181848	900	4835
14.	Nagykikindai első t.p.	1869	451593	392601	13000	8035
15.	Nagykikindai ker. első t.p.	1872	246530	232023	1500	-
16.	Nagyszentmiklósi t.p.	1869	209060	98960	37945	983
17.	Nagyteremiai t.p.	1873	100804	76897	-	-
18.	Csanádi t.p.	1873	220245	196468	-	-
19.	Ó- és Törökkanizsai egy.t.p.	1869	373888	345214	1700	-
20.	Oravicai t.p.	1866	628950	14609	469590	50266
21.	Perjámosi első t.p.	1871	38373	22645	5124	702
22.	Perjámosi-haulikfalvai t.p.	1877	84066	72377	4553	-
23.	Temesi t.p. (székhelye: T.vár)	1869	1437033	487281	145707	38454
24.	Temesvári első t.p.	1846	5860663	501993	2330759	1628981
25.	Törökbecsei t.p.	1869	127060	82121	-	-
26.	Törökkanizsai kerületi t.p.	1873	141973	108350	-	-
27.	Új-aradi t.p.	1869	305754	112982	75454	61088
28.	Új-osrovái t.p.	1875	457959	115597	6759	-
29.	Verseci t.p.	1868	952849	251843	604064	9383
30.	Zsombolyai t.p.	1869	190506	142568	27620	3712
31.	Módosi	1873	61382	60350	-	-

Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Bánság bank- és pénzügyi központjai (1878)

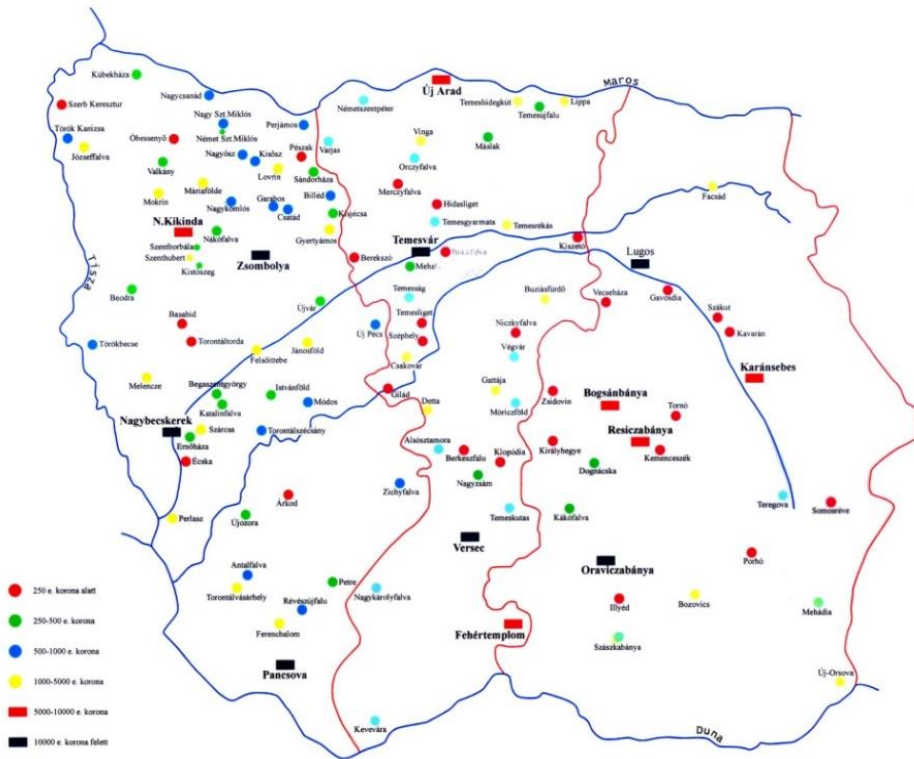
Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

Az intézményhiányos térségek száma függött a kultúrtáj változásától, valamint a román lakosság kisebb felhalmozó képességétől (Gál Z. 1997). Ez egy-egy regionális centrum esetében nem jelent mindig hátrányt, ugyanis minél periférikusabb egy adott térség, annál gyorsabb az adaptációs folyamat a tőke számára kedvező feltételeket teremtő helyeken. A centrum tehát annál eredményesebben dinamizálja környékét, minél koncentráltabban gyűjtötte be a tőkeforrásokat (Gál Z. 1997).

A hierarchia alacsonyabb szintjein elhelyezkedő centrumok felé is érvényesülő pénz továbbítási folyamat révén újabb kis növekedési gócek alakulnak ki. Ezt a folyamatot még inkább erősítette a vicinális vasútvonalak megépítése (1890-1910 között), amely mint innovációs csatorna, nem csak a városok fejlesztésében, központi szerepkörük erősödésében, hanem a banki finanszírozás modernebb formáinak megteremtésében is jelentős szerepet játszott. Így az 1880-as évektől a helyi hiteligényekre épülő bankok és takarékpénztárak egész sora alakult meg a Bánság területén is.

III. 2. A bank és pénzügyi élet fejlődése 1878-1914 között

Az 1873-as pénzügyi válságból való kilábalás után a Bánság pénzügyi központjai gyorsuló ütemben gyarapodtak, annak megfelelően, ahogy a lakosság egyre szélesebb rétegei és a gazdaság igényei ezt megkövetelték. A Bánság területén az agrárium egyre inkább üzletet jelentett, melynek hasznát a régió bank- és pénzügyi központjaiban helyezték el. A magyarországi pénzügyi központok 1909. évi főkimutatásait elemezve, egyrészt megállapíthattam a pénzügyi központok számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejüket. A Bánság 212 pénzügyi központja (a történelmi Magyarországon 4800 pénzügyi központ működött 1909-ben) 117 településen összpontosult (3. térkép).

3. térkép. A Bánság jelentősebb bank- és pénzügyi központjai (1909)

Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

Az 1909. évre készült felmérés (Varga Gy. 1913) alapján már könnyebben lehetséges a pénzügyi központok alapú településhierarchia elkészítése. Egyrészt a pénzügyi központok száma és hierarchikus fokozata, másrészt az úgynevezett

„jelentőségtöbblet” számítás (Gál Z. 1997) alapján. A pénzügyi központok hierarhizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettem el.

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a Bánság területén élő 1582133 lakos (1910) számára három elsőrendű pénzügyi centrum állt rendelkezésre. Arad országosan is a legjelentősebb, Budapest után a második legfejlettebb pénzügyi centrum (pénzintézeteinek vagyona 130 millió korona), Szeged, mely az Alföld ötödik legjelentősebb (pénzintézeteinek vagyona 70 millió korona) pénzügyi központja volt, és Temesvár.

Temesvár pénzintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (120 millió korona), a pénz és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő 1910-ben) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. A jelentőségtöbblet számítás alapján (Gál Z. 1997) is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma volt.

A Bánság másodrendű pénzügyi központjai (8 db) is jelentős pénzintézeti vagyont (pl. Versec pénzintézeteinek vagyona 23,2 millió korona, Pancsova esetében 16,4 millió korona stb.) és hinterlandot tudtak kiépíteni. A másodrendű központoknak általában négy (Fehértemplom) és nyolc (Lugos) közötti volt pénzintézeteik száma és több járásra kiterjedő pénzügyi vonzaskörzettel rendelkeztek. A két megyeszékhely Lugos (vagyona 22 millió korona) és Nagybecskerek (vagyona 25 millió korona) mellett (3. térkép) e csoportba került a hasonló fejlettségű és funkciókat „de facto” ellátó Karánsebes, Nagykikinda, Pancsova és Versec is. Nem meglepő, hogy a bánsági németiség négy kiemelkedő másodrendű központja pénzügyi vonatkozásban is ide került (Zsombolya, Fehértemplom, Versec, Pancsova). E pénzintézetek vagyona (pl. Zsombolya 10,1 millió korona, Fehértemplom 10 millió korona) magasabb, mint Karánsebes (6 millió korona) vagy Nagykikinda (8 millió korona) esetében.

A harmadrendű pénzügyi központok (38 db) általában 2-3 pénzintézettel és 5 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek. Általában a járásszékhelyek (pl. Nagyszentmiklós, Oravicabánya, Kevevára, Antalfalva stb.), valamint a jobb gazdasági feltételek (mezőgazdaság, ipar) és forgalmi helyzetben lévő központok (pl. Resicabánya, Szászkabánya, Mehádia, Csákova stb.) kerültek ide. A központok több mint fele a bánsági németek abszolút többségével (pl. Módos, Perjámos, Új-Arad, Német-Sztamora, Lippa, Temeshidegkút, Temesgyarmata, Varjas, Német-Csanád, Nagyósz stb.) is jellemezhető. A központokban működő pénzintézetek vagyona (3. térkép) már nem volt elegendő a hinterland hiteligényeinek kielégítésére.

A negyedrendű központok (70 db) már csak olyan elemi központok voltak, ahol egy bank vagy takarékpénztár funkcionált, általában 1 millió koronánál kevesebb vagyonnal rendelkezve, szerény betétgyűjtő és hitelnyújtó tevékenységgel saját és néhány környező település lakói számára. E pénzügyi központok „tőkehiányban” szenvedtek, így alig néhány betétes (ipari-,

kereskedelmi-, mezőgazdasági vállalkozók) megtakarított pénzét forgatták alacsony kamattal. A csoportba tartozó központokban nagymérvű jelentőségtöbblet hiány alakult ki, a modernizáció olyan elemi csirái lettek, amelyek továbbfejlődését az 1920-as változások hosszú időre megghiúsították.

A bank- és pénzügyi betétek és hitelek forgalmát vizsgálva megállapítható, hogy a negyed- és ötödrendű pénzügyi központok csak távlati modernizációs lehetőségekkel rendelkeztek. Jelen állapotukban tőkeerejük kevesebb volt a szükségéstől és térszerkezeti helyzetük sem stabilizálódhatott a rendelkezésre álló rövid idő alatt. Trianon új térszerkezeti struktúráját eredményezett, periférikus helyzetbe kerülve jó néhány gazdaságilag is teljesen ellehetetlenült.

Az alföldi településhálózattal foglalkozó kutatók közül többen rámutattak a városfejlődés elmaradottságára, az agrárstruktúra konzerváló hatásaira, a modernizációra való képtelenségre, az egész alföldi térstruktúra periférikus helyzetére. A pénzügyi funkciók elterjedésének, jelentőségének vizsgálata is bebizonyította, hogy a fenti megállapítások nem állják meg a helyüket, különösen a Bánságra vonatkozóan, amely régió fejlett és sűrű pénzügyi központokkal rendelkezett, de így is jelentős tőkeimportot és innovációt igényelt.

Temesváron – mint a régió legfejlettebb központjában – megindult az ipari- és banktőke akkumulálódása és e központnak olyan növekedési pólussá válása, ahonnan megkezdődhetett az innováció terjedése. A modernizáció rövid időszaka miatt (1914-ig, ill. 1920-ig) látványos fejlődést (pénzügyi jellegű központi szerepkört) csak Temesvár, Szeged és Arad magas hierarchiájú centrumokban sikerült elérni, míg a másodrendű centrumok (Versec, Nagykikinda, Nagybecskerek, Zombolya, Karánsebes, Fehértemplom, Pancsova, Lugos) esetében a behatoló tőke csak bizonyos felszíni modernizációt indukált. Ez viszont a helyi társadalom mikrostruktúráját már nem tudta teljesen átformálni, így az ott élő emberek életformájuk egyes elemeinek részleges átalakításával alkalmazkodtak ehhez a kevert struktúrához. A pénzügyi központok száma (4-8 db) elegendő lett volna a modernizációhoz, de ezen intézetek állandó „tőkeimportra” szorultak. Természetesen pénzügyi jellegű központi szerepkört sem fejlesztettek ki olyan mértékben, mint Temesvár.

A harmadrendű pénzügyi központok (2-3 bank és takarékpénztár) távlati modernizációs lehetőségei adottak voltak, amelynek a megvalósulásához hosszabb időre lett volna szükség. A centrumok (pl. Facsád, Resicabánya, Bogsánbánya, Oravicabánya, Csákova, Detta, Nagyszentmiklós, Lippa, Törökbecse, Varjas, Bozovics, Módos, Perjámos, Törökbecse stb.) további fejlődésének potenciális lehetőségei függtek a magyarországi modernizáció távlati kifizetésétől. Időtartama pedig a dinamikus fejlődő pénzügyi központok által terjesztett innováció gyorsaságától. Bizonyos modernizáció már ekkor is hatott (pl. közigazgatási, piaci- és közlekedési funkciók révén városi jellegű speciális feladatok és intézményeik, szolgáltatások gyors elterjedése stb.), ez azonban kevesebb volt a szükségéstől.

IV. Az egészségügy

A 18. század eleji gyakori járványok miatt a közegészségügyi feladatokat állami intézkedésekkel kezdték Európa szerte megoldani. Az egészségügy kiemelt fejlesztése a felvilágosult abszolutizmus minden uralkodóját jellemezte a Habsburg Birodalomban. A lakosság egészségügyi szükségleteinek biztosítására figyelemmel már III. Károly uralkodása idején királyi rendeletben szólították fel a vármegyéket, hogy létesítsenek a szegényeknek és a betegeknek kórházakat. A Helytartótanácson belül 1738-ben létrejön az Egészségügyi Bizottság, amely éves jelentéseket kért a vármegyéktől az ispotályok valamint az ellátottak számáról (*Gortvay Gy. 1953*). A Bánságban különösen III. Károly és Mária Terézia tett sokat az egészségügy érdekében (pl. 1720-tól valamennyi bánsági kerület (11 db) köteles volt diplomás orvost vagy sebészt tartani stb.). Az első bánsági kórházat 1737-ben alapították Temesváron 14 kórházi ágygal. A Magyar Királyi Helytartótanács csak 1752-ben rendelte el, hogy minden vármegye köteles diplomás orvost - akkori nevén – physicust, illetve járási sebészt tartani, akinek hatásköre az egészségügy egész területére - gyógyszerár, sebészcéhek, bábák, közegészség és járványügy – kiterjedt. Ekkor kezdődött a kizárólag gyógyító tevékenységet végző medikus doktor, valamint a hatósági tevékenységben részt vevő physicus doktor elkülönítése (*Kapronczay K. 2005*).

A második bánsági kórházat Nagybecskerekken alapították (1769), ez megyei-városi kórház volt 16 kórházi ágygal. Kiemelkedően fontos volt az ekkor megjelenő „Generale Normativum in Re Sanitatis” (1770), amely elrendelte az orvosok nyilvántartásba vételét, szabályozta az orvosok és bábák működését, elrendelte a külföldi diplomák honosítását, megerősítette a megyei tisztiorvosi rendszert és megyénként egészségügyi bizottságokat kellett alakítani. II. József 1785-ban feloszlatta azokat a szerzetesrendeket, amelyek nem folytattak oktatási vagy betegellátási tevékenységet. A feloszlátott szerzetesrendek vagyonát egyesített közalapba helyezve ispotályok létrehozására kellett fordítani, ezzel segítve a kórházak építésének anyagi alapjait. Kapronczay K. szerint (2008) 1792-ben egy országos felmérés eredményei alapján 181 ispotályt számoltak össze, amelyből azonban kórházi jellegű, a betegellátást elsődleges funkciónak tartó intézmények száma csak 34 lehetett, nagyjából 1590 fő befogadására alkalmas ágyszámmal.

A 18/19. század fordulóján létrejöttek az első világi kórházak, feladatuk elsősorban a szegények ellátása volt. A kórházak fejlődésének üteme rendkívül dinamikus volt a 19. század első felében, eredményeként közel 60 kórház alakult az ország területén (pl. Lugoson 1840-ben, 36 kórházi ágygal, Temesvár izraelita kórháza 1846-ban 16 kórházi ágygal, Zsombolya 1848-ban stb.). A kórházi ágyak száma ebben az időszakban országosan megduplázódott, és kb. 3000 beteg befogadását tette lehetővé.

A szabadságharc bukása után előírták, hogy 5000 lakosonként a községek kötelesek orvost foglalkoztatni, amely községben nincs ennyi lakos, ott több község együttesen köteles ennek a rendelkezésnek eleget tenni. Az orvosok fizetését a Kincstár vállalta magára, azonban ezek a bérek rendkívül alacsonyak voltak, ezért orvoshiány lép fel a községekben. Elválasztották egymástól a községek és a magánkórházakat, meghatározták azokat a feltételeket, amelyek megléte esetén a kórház az országos állami alaphoz fordulhat költségeinek megtérítése céljából. Véglegesen megerősítették a szegényházaknak a kórházaktól történő elválasztását, amely rendelkezések eredményeként az 1850-ben felmért 90 kórház száma a kiegyezés évére ténylegesen 46-re mérséklődött, ezek összesen 4684 betegágygal rendelkeztek.

Az igazi áttörést hazánkban az Országos Közegészségügyi Tanács létrejötte, – melynek megbízásából (1869-ben) országos felmérés készült a kórházak helyzetéről, állapotáról –, valamint a közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XVI. tc. jelentette. Ez volt az első egészségügyi törvény, mely az egészségügyi igazgatást és ellenőrzést állami feladattá nyilvánította. Mindezen túl az állam feladatává vált: a járványellenes küzdelem, a fertőző betegek ellátása és az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. A többi területen a „magán egészségügyi” szolgáltatások jelentették a megoldást. A törvény leginkább a kuruzslás országos megtiltásáról vált híressé. A XVI. törvénycikk megteremtette a kórházfejlesztés egyértelmű jogszabályi alapjait is, rendelkezései egészen a II. világháború végéig meghatározták a hazai egészségügy szervezetét, szabályait és igazgatásának reformjait.

A jogszabályi és finanszírozási feltételek átláthatóbbá válásával rendkívül intenzív kórházépítési hullám bontakozott ki, amelynek eredményeként 1869-1890 között az ország területén a kórházak száma három és félszeresére emelkedett (92 helyett 347 kórház állt a betegek rendelkezésére), beleértve a bábaképzők és a börtönök kórházait is. A kórházi ágyak száma huszonegy év alatt 4074-ről 15558-re, azaz több mint háromszorosára emelkedett, a tízezer lakosra jutó kórházi ágyak száma 3,0-ról 10,2-re. Az átlagos ápolási idő 21,1 nap volt 1890-ben. Nem véletlen, hogy Korányi Frigyes az 1890-es években így fogalmazott: „a magyar közegészségügy tulajdonképpen kórházügy.”

A fejlődés volumene lehetőséget biztosít arra, hogy áttekintsük és értékeljük a Bánság egészségügyi helyzetét, különös tekintettel az egészségügyi intézmények betegforgalmára. Elemzésemben a kórházakat (*4. táblázat*) és a gyógyszertárakat vettem figyelembe (*4. térkép*).

A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai alapján, 1888-ban a történelmi Magyarországon 313 kórház működött, ebből a Bánság 19 településén 31 db. Ekkor az ápolott betegek száma alapján, Magyarországon átlagosan minden századik, a Bánságban minden száznyolcvanadik lakos volt kórházban. A bánsági kórházak zöme (17 db) egy-egy települési (városi, községi), illetve megyei kórházként funkcionált, ezek azonban az ápolott betegeknek csak az

egyharmadát fogadták. Sokkal jelentősebb volt az a négy bányászi közkórház (Temesvár, Pancsova, Nagyszentmiklós, Fehértemplom), amelyben a bányászi ápolott betegek közel felét kezelték. Meglepően magas volt a polgári lakosság elől elzárt börtönkórházak száma és a kezelt betegek aránya (minden hetedik Bányászában ápolott beteget börtönkórházban láttak el). A bányászi kórházak betegforgalma között, miként az ápolási napok számában is jelentős különbségek alakultak ki (4. ábra).

4. táblázat. A magyarországi és a bányászi kórházak betegforgalma (1888)

Kórházak	ápolott betegek (fő)	meggyógyult (fő)	javult (fő)	meghalt (fő)	Ápolási idő (nap)	egy betegre ápolási idő (nap)
Országos kórházak (3db)	7898	4941	1663	625	216054	27,4
Közkórházak (50 db)	75113	49475	10563	6310	1846829	24,6
- ebből bányászi (4db)	3420	1213	487	311	73934	21,6
Megyei-, városi-, községi-, magán-kórházak és gyógyintézetek (143 db)	24246	15410	3467	2388	677785	28,0
- ebből bányászi (17db)	2733	1677	325	207	41933	15,3
Országos tébolydák (3db)	2045	145	186	387	456006	223,0
Bujasenyvi kórház (4 db)	1230	1018	71	17	41655	33,9
- ebből bányászi (1db)	347	283	32	6	8613	24,8
Irgalmasrend kórodái (13 db)	8547	7181	-	614	272890	31,9
- ebből bányászi (1db)	112	102	-	6	2466	22,0
Fegyintézeti kórházak (10 db)	3035	2168	307	303	103490	34,1
Börtönkórházak (82 db)	9873	8171	778	283	205821	20,8
- ebből bányászi (8 db)	1168	1028	47	31	26562	22,7
Bányakórházak (5 db)	3645	3452	-	35	42591	11,7
Magyarország (313 db)	135632	91961	17035	10962	3863121	28,5
- ebből Bányászat (31 db)	7780	4303	891	561	153508	19,7

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1888) alapján saját szerkesztés

A legnagyobb betegforgalommal a temesvári városi közkórház rendelkezett (2134 beteg, 44884 ápolási nap), a legkisebbel az oravicabányai iparosok kórháza (5 beteg, 108 ápolási nap) és a vingai községi kórház (7 beteg, 101 ápolási nap) volt. Az egy betegre eső ápolási idő – érthető okok miatt – a börtönkórházakban (8db) volt a leghosszabb, e tekintetben az abszolút csúcst a nagyikindai börtönkórház tartotta, ahol egy ápoltra átlag 74,7 nap jutott (36 beteg, 2689 ápolási nap), de a karánsebesi börtönkórházban is 42 nap. A börtönkórházak adatait kihagytam elemzésemből, mindazok ellenére, hogy az ott dolgozó orvosok nem csak a börtönben gyógyítottak, azaz közvetve emelték az adott település egészségügyi ellátásának színvonalát.

Az egészségügyi hierarchiát a civil lakosság számára elérhető kórházakban ápolott betegek alapján készítettem el (4. ábra), amely alapján öt kategóriába soroltam a településeket. Temesvár kiemelkedő szerepét mutatja, hogy két

kórházában 2246 beteget ápoltak (ez a bánási betegek közel egyharmada), de jelentős egészségügyi központnak számított az évi ötszáz feletti beteget ápoló Pancsova, Lugos, Fehértemplom és Nagybecskerek is. Meglepően magas ápolt betegszámmal rendelkezett a községi jogállású Nagyszentmiklós, Resicabánya és Stájerlakanina, különösen akkor, ha Versec törvényhatósági jogú város kórházi forgalmához viszonyítjuk az értékeiket. Az egészségügyi ellátás kórházi szintje azonban ekkor még csak a Bánáság városi lakosságát érte el, viszont a gyógyszerárak tömeges megjelenése alapjaiban változtatta meg a tradicionális falusi gyógyítás lehetőségeit is.

A gyógyszerárak szerepe legalább olyan fontos volt a modern gyógyításban (no és persze a kuruzslás és a vajákosok visszaszorításában), mint másfél évszázaddal korábban a hivatásos orvosok megjelenése. A patikák jelentőségét az 1876. XIV. tc. 16. fejezetének 124. szakasza is kiemelte, mely szerint „a gyógyszerár, mint közegészségi intézmény az állam felügyelete alatt áll”. Ezen felügyelet kiterjed továbbá: a gyógyszerészeti személyzet tudományos képzettségére, a gyógyszerárak kezelésére, az államilag meghatározott árszabályzat megtartására, a berendezésre, felszerelésre stb. Gyógyszerárt csak az kezelhet, ki az ország területén érvényes gyógyszerésztudori vagy gyógyszerészmesteri oklevéllel van felruházva. Mindazok ellenére áttörésként kell értékelnünk a patikák tömeges megjelenését, hogy a gyógyszerek drágák voltak, mert alapvető szemléletbeli változást hordoztak. A dualizmus idején a betegségek gyógyszeres kezelése és megelőzése terén napjainkig ható változások indultak el, az addig nagyrészt az empiriára épülő kezelésből álló gyógyászat kezdett gyógyszeres terápiává átalakulni. A bánási közegészségügyi modernizáció második alappilléret jelentő gyógyszerárak száma (109 db) országosan is kiemelkedő (5. táblázat).

5. táblázat. A gyógyszerárak számának változása Magyarországon és a Bánáságban (1888-1910)

Megyék/városok	Gyógyszerárak száma				
	1888	1895	1900	1905	1910
Torontál vm.	50	85	95	96	100
Pancsova	3	3	3	3	3
Temes vm.	25	45	47	48	53
Temesvár	7	10	10	12	14
Versec	4	4	4	4	4
Krassó-Sz. vm.	20	38	43	42	42
Bánáság	109	185	202	205	216
Magyarország	1153	1956	2070	2195	2341

Forrás: Gyógyszerészi Közlöny (1888) és Magyar Statisztikai Évkönyv (1890-1910) alapján saját szerkesztés

A Bánságban Temesvár hét gyógyszertára, valamint a 10000 főnél népesebb települések 2-4 db gyógyszertára (csak Stájerlakanina kivétel) jelzi, hogy a népesebb településeken 5-8000 főre jutott egy-egy gyógyszertár. Ez azért is figyelemre méltó, mert napjainkban is kb. 4000 lakos /gyógyszertár arányok a jellemzőek városainkban. A Bánság összes települését (801 db) tekintve megállapítható, hogy minden kilencedik településen volt gyógyszertár 1888-ban (4. ábra). Az a 91 település, amely gyógyszertárral rendelkezett, területileg markáns eloszlásbeli differenciákat jelentett. A legkedvezőbb helyzetben Torontál vármegye volt, ahol minden ötödik településen volt gyógyszertár (213 településből 46 településen), Temes vármegyében már csak minden tízedik településen (225 településből 27 településen), míg Krassó-Szörény vármegyében minden huszadik településen (363 településből 18 településen). A vármegyék 1890. évi népességszámát tekintve (Torontál 588460 fő, Temes 440854 fő, Krassó-Szörény 409362 fő) megállapítható, hogy Torontálban 11.104 lakosra, Temesben 12.246 lakosra, míg Krassó-Szörényben 20.468 lakosra jutott 1 gyógyszertár. Összehasonlításként a belügyminiszter 1887. évi jelentése szerint Szabolcs vármegyében 246 km²-re, illetve 11.387 lakosra jutott 1 gyógyszertár.

4. térkép. Kórházak és gyógyszertárak a Bánságban (1888)

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (1888) alapján saját szerkesztés

A gyógyszerügyi hálózat kiépülése-fejlődése robbanásszerű volt (5. táblázat), azonban az ehhez szorosan kapcsolódó hazai gyógyszeripar még csak a kezdeti lépéseket tette meg. A helyzetet jelzi, hogy a gyógyszertárakban kapható gyógyszereket még a külföldi készítmények túlsúlya jellemezte. 1910-ben 589 gyógyszer volt forgalomban Magyarországon, ebből mindössze 25 magyar termék.

V. Összegzés

A Bánság dualizmuskori gazdasági fejlődésének egyik sajátossága, hogy a primer és a szekunder ágazatok mellett markánsan átformálta a szolgáltatásokat is, ezzel is elősegítve a társadalom modernizálódását, megvalósítva a vertikális társadalmi-gazdasági modernizációt. Mindez a többnyelvűséget és a teljesítményelvűséget természetes adottságként kezelő bánsági társadalomban máig ható egyedi regionális normákat alkotott meg. A nivellálódás irányába ható térfejlődést és modernizációt a Trianonban megrajzolt új határok teljesen felborították és továbbfejlődését megakadályozva, a társadalmi-gazdasági ellehetetlenülés stádiumába taszították a bánsági társadalom gyakran több százézes etnikai csoportjait. A régió térszkizofréniája mind a mai napig tart, a határok menti települések és lakóik periférikus helyzetbe kerültek, meghosszabbítva ezzel a Bánság fejlődésének évszázados szindrómáit.

Felhasznált irodalom

- Borovszky S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Fazekas Á.:* Szabolcs vármegye patikái a XIX. század végén. (internetes elérhetőség: 2015. dec. 30.)
- Frisnyák Zs. (2006):* A Délvidék árutermelő kistérségei és a vasúthasználat területi sajátosságai (1895). In: A Délvidék történeti földrajza. (szerk. Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 45–54.
- Frisnyák Zs. (2002):* Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLI. Miskolc, pp. 147–169.
- Gál Z. (1997):* A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. /Kézirat/ Pécs.
- Gortvay Gy. (1953):* Az újabkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp. Ak. Kiadó.
- Kapronczay K. (2005):* Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyarországon. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. Budapest, p.

Kókai S. (2002): A bank és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845-1914 között. MTA Szabolcs Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testület 10. jubileumi Közgyűléssel egybekötött Tudományos Ülésének előadásai I-II. köt. Nyíregyháza, pp. 161-166.

Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 422.

Statisztikai források

Gyógyszerészi Közlöny 1888. Bp. pp. 3-16.

Magyarországi takarékpénztárak főkimutatásai 1866-ban. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények 1868. I. évf. 3. sz. pp. 121-123.

Magyar Statisztikai Évkönyv (1888) II. füzet. pp. 4-30.

Varga Gy. (1913): Magyarország hitelintézeti statisztikája 1894-1909. Bp. In: Hiv. Stat. Közl. pp. 1-399.

Varga Gy. (1880): Magyarország hitelintézetei. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények. Bp. pp. 1-95.

Adalékok a Bánság földbirtokviszonyainak jellemzőihez és sajátosságaihoz

Additives to land property relations for its characteristics and specificities

Abstract

A brief overview of the land conditions in the Banat provided an opportunity to show the differences in the area, farming and ownership of large estates over a thousand acres, which showed that their weight and role were smaller than in other regions of the country. The number of large estates over ten thousand cadastral moons is strongly distorted by the forests managed by the Austro-Hungarian State Railway Company, without them only one in County Caraş-Severin (Bethlen András gróf), none in Timis County, and three large estates in Torontál County (Csekonics Endre gróf, Harnoncourt Félix gróf és Karátsonyi Jenő gróf) rose above ten thousand cadastral moons. All this does not change significantly even if we consider the aggregate data of individual holdings rather than those in one member (Table 5). In the case of all large estates, it can be stated that we hardly find any of them who are representatives of the Hungarian nationality.

I. Bevezetés

A Bánságban a Habsburg uralkodók a regionalizációhoz kapcsolódó betelepítési politikájukkal, *új nagybirtokrendszer kialakításával* és a katonai-közigazgatási szervezet átalakításával (pl. 1718-ban tizenegy kerület, hat katonai század kialakítása) folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet kialakulásába. Döntően meghatározták azt, és ez volt az egyik olyan területe a történelmi Magyarországnak, ahol nagymértékben figyelmen kívül hagyták a korábbi társadalmi-gazdasági térstruktúrát. Az átalakulás jellege és intenzitása eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől és évtizedekre meghatározta a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. E komplex kérdéskörből e tanulmányomban *a földbirtokszerkezet sajátosságait emelem ki*, különös tekintettel a nagybirtokosokra, igyekezvén eloszlatni illetve megerősíteni azokat a szindrómákat is (pl. Torontál a magyar nábobok világa, a Bánság a magyar bárók, grófok és hercegek szabad prédája stb.), amelyek a Bánsággal kapcsolatosan társadalmilag tartósan rögzültek.

II. A Bánság földbirtok struktúrájának kialakulása

Az emberi munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. A Bánság benépesítése mellett kiemelkedő fontosságú volt a *gazdasági hasznosíthatóság* megteremtése. Az egykori hódoltság területen az állattenyésztés került az első helyre, mégpedig annak szélsőségesen külterjes formája. Ez alól a Temesi Bánság területe sem jelentett kivételt, a földművelés kicsiny foltjaival szemben, a hatalmas parlagból – egyelőre szabad foglalással – lehetett tetszés szerinti részt legeltetni illetve feltörni. Nem volt annyi földigénylő, hogy mindez veszélyeztette volna az Udvari Kamara érdekeit, sőt örültek, ha a birtokokon egyáltalán éltek jobbágyok. A Bánság gazdaságát tekintve a két legfontosabb feladat a természeti környezeti adottságokból fakadt: egyrészt kiaknázni ásványkincseit és a gazdaság szolgálatába állítani, másrészt a mezőgazdasági termelést legalább a kor színvonalára (nyomásos gazdálkodás) emelni.

III. Károly uralkodása idején a gazdaságirányítás megszervezésével és az iparosítással kívánt eredményt elérni (pl. monopoljogok adományozása, jelentősebb új manufaktúrák alapítása, gazdasági hivatalok felállítása, egységesen magas vámok és illetékek stb.). A Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak. III. Károly törekvése egyedül a bányászatban és a kohászatban hozott megújulást (*Barta J. 1984*). A vizsgált időszak mezőgazdasági termelését alapvetően *három tényező* határozta meg:

Egyrészt, mivel 1716-1780 között a Bánságba nem térhetett vissza a magyar nemesség, így az itt élők helyzetét ez kedvezően befolyásolta, azaz *csak az udvari kamara elvárásaihoz* kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának pénzben fizethették meg. *1780-ig az itt élőknek nem volt földbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földesúrdélszláv/román/sváb jobbágy ellentét sem alakulhatott ki.* Mindez amellelt, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (bérmunkások, napszámosok alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – Mercy kormányzó Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú” szabad földfoglaláson alapuló, modern, árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni (*Bodó B. 2008*).

Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája, tudjuk azonban, hogy a bánsági új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből (*Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009*). Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. A kedvező agroökológiai potenciál kiaknázásának felgyorsulását II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). Ezek zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vett meg 550 ezer Ft, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több, mint 40 ezer holdat 350 ezer Ft, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.). Az 1784/87. évi népszámlálás adatai arról tanúskodnak, hogy Kiss Izsák birtokának magja Nagybecskerektől északra (pl. Aradác, Elemér, Ittebe, Nagy és Kis Torák stb.), Nákó Kristóf birtokai pedig Nagyszentmiklós és Nagyikinda között (pl. Bánátkomlós, Csanád, Szöllős stb.) helyezkedett el. Csekonics József Zsombolyát és a körülötte lévő falvakat, míg Batthyány József gróf a Valkány-Óbék-Oroszlámos háromszögben fekvő területeket vásárolta meg az Udvari Kamarától. A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen a bécsi árverésen kialakult árnak csak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamat mellett. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elkótyavetyélték, amit a későbbi (pl. 1865. évi) földjövendelmek ismeretében ténylegesen is el kell ismerni. Az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke azonban még így is meghaladta a 2 millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki.

Másrészt, mint említettem a bécsi udvar 1780-tól eladta a kamarai birtokokat, de nem a magyar nemességnek, hanem a korábbi bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári eredetűek és gondolkodásmódúak voltak *a gazdaság modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek: a pénzzel*. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőkeerő ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre, s működtettek. A gabonatermesztés mellett az ipari növények, illetve a rizs-, indigó- és kendertermelést is szorgalmazták. Ez

utóbbiak azonban inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénytermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé (Kovach G. 1998).

Harmadrészt a bécsi udvar nem hagyta magára a termelőt, nem csak nemesített vetőmagokat és fajtaállatokat hozott a bánági földművelés javítása, fejlesztése érdekében, hanem a termőföldek védelme érdekében szorgalmazta és irányította a folyószabályozási és mocsár lecsapolási munkálatokat. Ehhez a hajózható folyók kezdeti szabályozása is szervesen kapcsolódott, a piacra jutást a bácskai Ferenc-csatorna megépíttetése segítette. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet jelentettek. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át; a szőlészetben és gyümölcsstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; a zöldség-termesztésben bolgár és német minta hatott; a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték termeszteni; később a gépesítésben német és osztrák ismereteken túl amerikaiakat is beépítettek a gyakorlatba.

III. A Bánág földbirtokviszonyai 1895-ben

III. 1. A gazdaságok száma és területe

A Bánág földbirtokviszonyinak részletes elemzését az 1895. évben végrehajtott általános mezőgazdasági összeírás alapján mutatom be. A Bánág területe közel ötmillió katasztrális hold volt, melynek felét (49,8%) a szántók és az intenzíven művelt kertek tették ki (2467480 katasztrális hold). A művelésági megoszlást vizsgálva (*1. táblázat, 1. térkép*) nem csak az egyes megyék természeti potenciálhoz alkalmazkodó differenciált gazdálkodása, hanem a terméketlen területek alacsony értékei is figyelemre méltóak. A Bánág területén elhelyezkedő gazdaságok száma és területe alapján (*2. táblázat*) megállapítható, hogy az átlagos birtoknagyság nem érte el a húsz katasztrális holdat (18,5 kat. hold), amely mind a vármegyék (Krassó-Szörény 24,2 hold, Temes 14,6 hold, Torontál 17,4 hold), mind a gazdaságok nagysága szerint markáns különbségeket mutatott. A száz hold alatti birtokok bánági átlagos nagysága 13,9 kat. hold (Krassó-Szörényben 18,7 hold, Temesben 10,8 hold, Torontálban 12,7 hold) volt és az összes földterület közel háromnegyedét (74,6%) birtokolták. A száz és ezer hold közötti földbirtokok átlagos nagysága 263,6 kat. hold (Krassó-Szörényben 430,9 hold, Temesben 281,7 hold, Torontálban 227,3 hold) volt és az összes földterület közel hét százaléka volt a tulajdonukban. Az ezer és tízezer katasztrális hold közötti nagyságú bánági földbirtokok (225 db), több mint félmillió katasztrális holdra terjedtek ki, melyek átlagos birtoknagysága (2539 hold) vármegyék szerint alig különbözött (Krassó-Szörényben 2995 hold, Temesben 2317 hold, Torontálban 2448 hold). A birtokstruktúra csúcsán az a húsz

nagybirtok állt, amelyek területe tízezer katasztrális hold fölé emelkedett (2. táblázat, 4. táblázat). A Bánság területének közel hét százaléka (336527 kat. hold) a tulajdonukat jelentette. E hatalmas birtoktestek (átlagosan 16827 hold) általában több településre kiterjedően álltak tulajdonosaik és bérlőik rendelkezésére. Krassó-Szörény vármegye tizenöt birtokának (225272 kat. hold= a megye területének 11,7%-a) átlagos nagysága (15020 kat. hold) és Torontál vármegye négy birtokának átlagos nagysága (25240 kat. hold) között átlagosan több mint tízezer kat. hold differencia mutatkozott. A Krassó-Szörény vármegyeiek között mindössze gróf Bethlen András 10289 kat. hold nagyságú birtoka volt magántulajdonban (4. táblázat), a többi az osztrák-magyar államvasút társaság és állami vasipari cégek birtokolták.

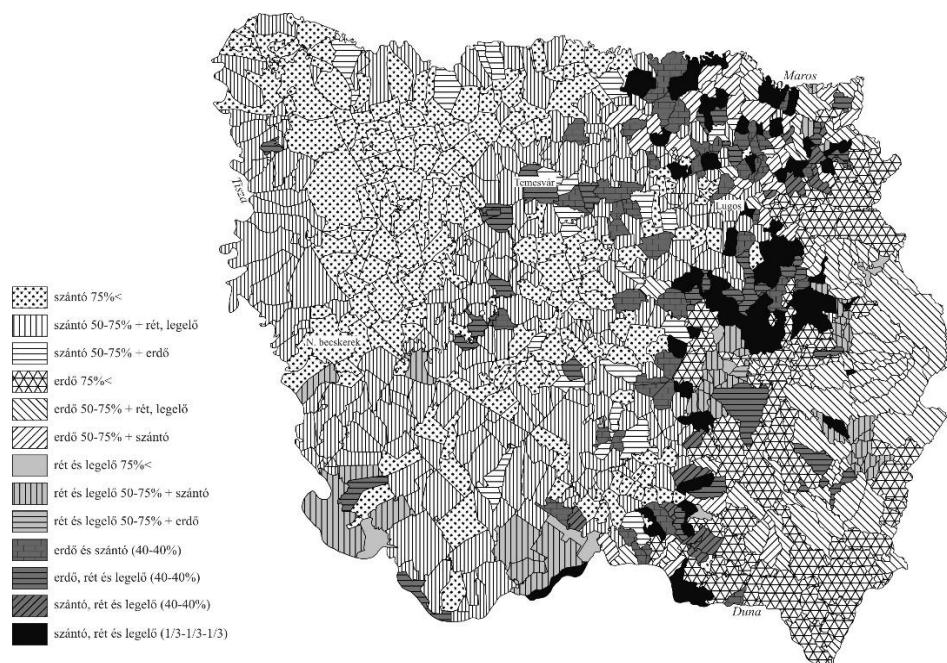
III. 2. A gazdaságok nagysága és a műveléségi megoszlás közötti kapcsolatok

Az ezer hold alatti kis- és középbirtokok műveléségi megoszlása szoros korrelációt mutat a Bánság egészére jellemző (1. térkép) gazdálkodási formákkal, jelezve, hogy a differenciált agroökológiai potenciál alapjaiban határozta meg a lehetőségeket. E gazdaságok számára a szántók meghatározó fontosságúak voltak, azaz nagyobb mértékben (86,6%) részesedtek ebből, mint az összterületből (3. táblázat). Nem meglepő, hogy a szőlők 96,9%-a is a kis- és középbirtokosok tulajdonában volt, mint intenzív, jelentős élőmunka igényű és egyben magas jövedelmet eredményező gazdálkodási forma. A leginkább figyelemre méltó az erdőterület alacsony értékei, amely a napi tüzelőanyag beszerzését tekintve egyértelműen kiszolgáltatott helyzetbe hozta a Bánság törpebirtokosait és nincstelenjeit, különösen Temes és Torontál vármegyében.

Az ezer katasztrális hold feletti nagybirtokosok rendelkeztek az összterület 18,4 százalékával (Krassó-Szörényben 20,6%, Temesben 15,7%, Torontálban 18%), a szántók 13,4%-val, a gyepterületek 16,2%-val, a szőlők 3,1%-val, valamint a bánsági erdők közel egyharmadával (373500 kat. hold=32,9%), melyből az osztrák-magyar államvasút társaság tizenhat nagyobb Krassó-Szörény vármegyei erdészeteihez tartozott közel kétszáz ezer katasztrális hold (4. táblázat). Különösen a tízezer hold feletti birtoktestek Krassó-Szörény vármegyei súlya (11,7%=225272 kat. hold) volt kiemelkedő. Az ezer katasztrális holdnál nagyobb birtokok (245db) műveléségi megoszlását tekintve (2. térkép) megállapítható, hogy a szántógazdálkodás dominanciája jellemezte a nagybirtokok több mint hatvan (149 db) százalékát (Krassó-Szörényben 15 db, Temesben 56 db, Torontálban 78 db).

A nagybirtokok közel harminc százalékán (70 db) az erdőgazdálkodás jelentette a domináns gazdálkodási formát (Krassó-Szörényben 15 db, Temesben 56 db, Torontálban 78 db) markáns vármegyei differenciákkal (Krassó-Szörényben 51 db, Temesben 18 db, Torontálban 1 db). A legkedvezőtlenebb adottságú Tiszaszentmiklóson József főherceg 1320 katasztrális hold

kiterjedésű nagybirtokának domináns területeit a nádasok (323 kat. hold) és a földadó alá nem eső gyenge minőségű területek (3335 kat. hold) képezték (2. térkép). A gyepterületek mindössze huszonöt ezer hold feletti bánsági nagybirtokon képeztek abszolút vagy relatív többségi súlyt, melyből Torontál vármegyében 11 db, Temesben 8 db helyezkedett el. Nem elhanyagolható tény, hogy az egykori Bánsági Határőrvidék területén gyakorlatilag nem volt ezer hold feletti nagybirtok (néhány település osztatlan közös legelőterülete /pl. Homokbálványos/ és lunkányi állami erdők (4. táblázat) területe emelkedett a fenti érték fölé), azaz nagybirtokosok nem nyomhatták el és élőködhetek az egykori szerb és román határőrök leszármazottain (2. térkép).

1. térkép. A Bánság mezőgazdasági földhasznosítási típusai (1895)

1. táblázat. A Bánság területének műveléségi megoszlása (1895)

Terület	Összesen		szántó + kert		rét + legelő		erdő		szőlő		terméketlen	
	terület	%	terület	%	terület	%	terület	%	terület	%	terület	%
K-Sz. megye	1919345	100	417381	21,7	435034	22,5	984696	51,3	5304	0,27	78930	4,12
Temes megye	1277865	100	791077	61,9	261446	20,4	134196	10,5	14842	1,16	76304	5,95
Torontál megye	1743215	100	1259032	72,2	353561	20,3	17352	1,0	17995	1,04	95275	5,42
Összesen	4940425	100	2467480	49,8	1047996	21,2	1136244	23,0	33135	0,76	250509	5,07

2. táblázat. A Bánság gazdaságainak száma és területi megoszlása (1895)

Terület	Gazdaságok száma	Gazdaságok területe		100 hold alatt		100-1000 hold között		1000-10000 hold között		10000 hold felett			
		száma	ter.	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%		
K-Sz. megye	79396	1919345	79223	1479772	77,1	101	43523	2,3	57	170758	8,9		
Temes megye	87754	1277865	87184	940378	73,6	487	137185	10,7	81	190005	14,9		
Torontál megye	100400	1743215	99600	1268044	72,7	709	161191	9,2	87	213022	12,2		
Összesen	267550	4940425	266007	3688194	74,6	1297	341899	6,9	225	573785	11,6		
											20	336527	6,8

3. táblázat. Az 1000 hold feletti nagybirtokok részesezése (1895)

Terület	1000 hold feletti birtok	Összes területből		szántó + kertből		rét + legelőből		erdőből		szőlőből		Földadó alá nem eső területből	
		terület	%	terület	%	terület	%	terület	%	terület	%	terület	%
K-Sz. megye	72	396050	20,6	17379	4,2	57420	13,2	307728	31,2	265	5,0	13258	16,8
Temes megye	82	200302	15,7	100709	12,7	36662	14,0	55983	41,7	637	4,2	6317	8,3
Torontál megye	91	313980	18,0	213484	16,9	76198	21,5	9789	56,4	126	0,7	14383	15,1
Összesen	245	910332	18,4	331572	13,4	170280	16,2	373500	32,9	1028	3,1	33933	13,5

4. táblázat. Az 5000 kat. holdnál nagyobb gazdaságok néhány jellemzője (1895)

A gazdaság helye	Települések száma	Tulajdonos neve	Összes terület (kat. hold)	Műveléségi megoszlás					Cselédek száma
				szőlő+kert	rét+legelő	erdő	szőlő	földado alá nem eső	
Krassó-Szőrény vármegye									
Stájerlakanina	1	Osztr.-m. államvasút	22660	-	1062	20980	-	627	-
Nadrág	3	Nadrági vasipari társ.	22048	109	388	20880	-	671	-
Lunkány	4	Brassói bánya rt.	21826	367	1097	20042	-	320	2
Ferencfalva	3	Osztr.-m. államvasút	17490	15	782	16096	-	597	-
Dognácska	4	Osztr.-m. államvasút	16192	202	997	14819	-	174	-
Szászabánya	1	Osztr.-m. államvasút	15422	7	2277	12038	-	1100	-
Krassova	3	Osztr.-m. államvasút	13495	1	-	12832	-	662	-
Szokolár	4	Osztr.-m. államvasút	13452	486	3699	8015	1	1251	-
Oravicabánya	8	Osztr.-m. államvasút	13223	994	1718	9913	-	598	-
Új-Moldova	1	Osztr.-m. államvasút	13167	3	1996	10068	56	1044	-
Német-Bogsán	1	Osztr.-m. államvasút	12640	32	916	11664	-	28	-
Resiczabánya	2	Osztr.-m. államvasút	11752	76	929	10449	-	298	-
Prebul	5	Osztr.-m. államvasút	11388	1052	4325	5547	-	462	-
Forasest	1	Bethlen András gróf	10289	251	685	9267	-	86	17
Román-Bogsán	7	Osztr.-m. államvasút	10228	2896	1630	5110	-	592	-
Pojén	1	Von der Osten Károlyné	9656	51	545	8644	-	416	2
Királykegye	3	Osztr.-m. államvasút	7527	3997	844	2328	-	358	-
Román-Szászka	6	Osztr.-m. államvasút	7448	618	2821	3592	11	408	-
Batta	1	Mocsonyi Zénó gróf	6581	311	1173	4870	-	227	3
Román-Resicza	7	Osztr.-m. államvasút	6411	9	1058	4773	-	571	-
Kápolnás	2	Mocsonyi Eugén gróf	6349	58	1137	5068	-	86	25
Hosszúszó	3	Latour Károly gróf	6215	510	788	4737	-	180	-
Kákova	6	Osztr.-m. államvasút	5812	2989	979	1482	9	353	-
Összesen	77		281271	15034	31846	223214	77	11109	49

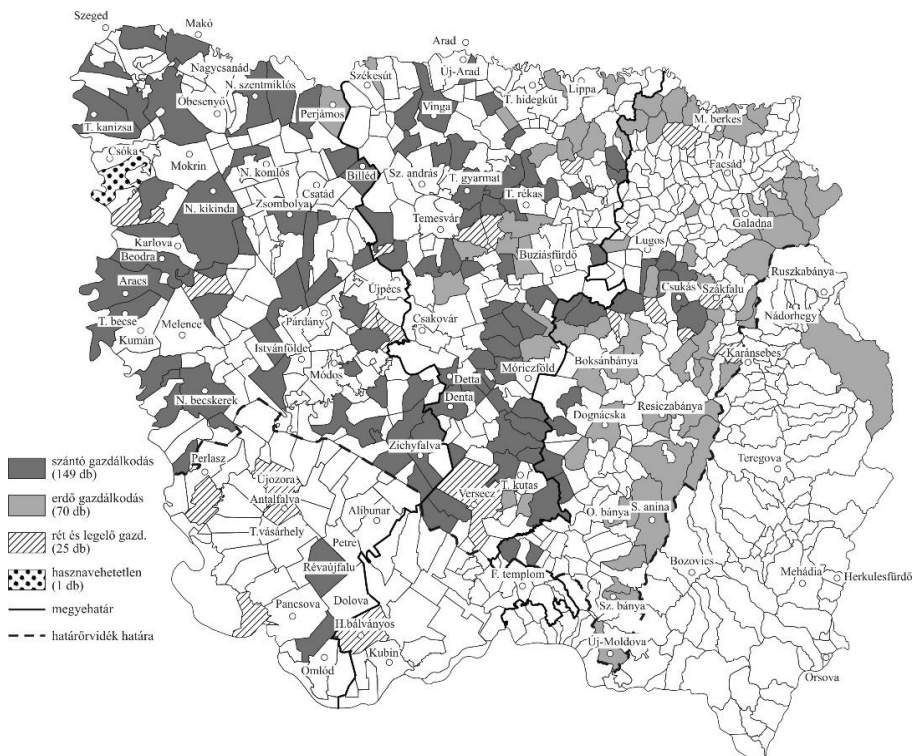
A gazdaság helye	Települések száma	Tulajdonos neve	Összes terület (kat. hold)	Műveléségi megoszlás					Cselédek száma
				szántó+kert	rét+legelő	erdő	szőlő	földtől alá nem eső	
<i>Temes vármegye</i>									
Ság	3	Csanádi r.k.káptalan	10297	4732	1105	3966	44	450	91
Máslak	5	Wimpften Sziegfried gróf	9218	2004	1049	5766	164	235	100
Temeskalácsa	5	D'Harcourt Emánuel grófnő	8311	5697	1634	361	-	619	209
Bázos	1	Ambrózy Gyula báró	7708	1431	1087	4956	-	234	43
Margitfalva	1	Károlyi Istvánné grófnő	5697	2547	654	2304	-	191	59
Bavaniste	1	Bavaniste község	5676	1072	3425	78	6	1095	-
Temesújfalva	3	Zselenszky Róbert gróf	5264	1638	219	3248	41	109	43
Összesen	19		52171	19121	9173	20679	255	2933	545
<i>Torontál vármegye</i>									
Zsombolya	15	Csenkonicz Endre gróf	36737	20587	4632	889	6	1623	636
Óregfalva	10	Haas és Deutsch	30639	22490	6760	250	4	1135	199
Német-Écska	10	Harnoncourt Félix gróf	17847	11879	4437	461	10	1060	308
Bánlak	7	Karátsonyi Jenő gróf	15735	9796	3123	2590	2	224	166
Csávós	9	Csávossy Ignác	9552	6616	1479	75	-	382	134
Oroszlámos	2	Baththyány József gróf	7358	5219	2089	50	-	-	156
Deszk	2	Gerliczky Ferenc báró	7348	4565	1867	367	1	548	135
Rudna	1	Nikolics Fedor báró	6499	3110	2557	508	3	321	72
Bocsár	3	Baich Iván báró	5562	2761	2721	-	6	74	192
Szerb-Nagyszentmiklós	4	Nákó Kálmán gróf	5346	2402	1954	694	1	294	66
Kis-Vizesda	1	San Marco hercegnő	5038	4744	95	2	-	197	53
Összesen	64		147661	94169	31714	5886	33	5858	2117
<i>Bánság összesen</i>	<i>160</i>		<i>481103</i>	<i>128324</i>	<i>72733</i>	<i>249779</i>	<i>365</i>	<i>19900</i>	<i>2711</i>

III. 3. A gazdaságok tulajdonosai és bérlői

A bánsági termőföld értékét semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy kik láttak üzletet és befektetési lehetőséget a saját vagyonuk gyarapítására a mezőgazdaságban. A száz hold feletti birtokok (1542 db) tulajdonosainak nevét és státuszát, valamint a gazdálkodó nevét, foglalkozását és a birtoklás jogcímét részletesen közlik az 1895. évi felmérés adatsorai. Ebből megállapítható, hogy a 100-1000 kat. hold közötti nagyságú birtokok (1297 db) birtokosainak nyolcvan

százaléka saját maga gazdálkodott, mint tulajdonos a földbirtokán. A tulajdonosok közül nem a földművesek és földbirtokosok nagy száma, hanem a polgári foglalkozások elemzése nyújt számunkra értékes információt.

Megállapítható, hogy kiemelkednek a kereskedők (Krassó-Szörényben 7db, Temesben 26 db és Torontálban 35 db), az egyszerű szatócstól a specializálódott nagykereskedőig. Nagyikindán két vaskereskedőnek (Bogdán Márka és Indrikovits Sándor), Nagy-Komlóson Birkenheuer János bőrkereskedőnek, Törökbecsén Hermann Mór és Ittvarnokon Deutsch Zsigmond gabona-kereskedőknek, Deszken Szedő Ferenc és Kis-Zsámban Obradovics Boriszláv fűszerkereskedőknek, Mokrinban Ormódi Béla rőfőskereskedőnek, Kuttinán Schlesinger Salamon szatócsnak, Versecen Thokics W. Jura szarvasmarha kereskedőnek, Ollóságon Todorcsku Pál és Flora Szilárd, valamint Temeskubinban Janics Pál sertéskereskedőknek, Dentán Gomperz Miksa nagykereskedőnek, Szudriáson Milkó Vilmos és Pancsován Milutinovics fakereskedőnek voltak száz holdnál nagyobb birtokaik. A sertésenyésztés és kereskedelem zöme a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában (*Jakabffy I. 2009*), de a többi kereskedő sem a magyarok közül került ki.

2. térkép. Az 1000 kat. holdnál nagyobb gazdaságok központjai és domináns gazdálkodása (1895)

A nagyobb földtulajdonosok közül nem hiányoznak az erdőőrök (pl. Nevrincsán Abuleszku György, Zsidovinban Seszt George stb.), a takarékpénztári igazgatók (pl. Nagyikindán Eremita Pál, Vinczevidy Izidor, Lascha Gyula, Izsárbán Hoffmann Károly, Gyertyámoson Röser Ádám, Új-Pécse Anheuer János, Melencén Dimitrievits György, Eberdorfbán Winterberger Gyula bankigazgató, stb.) és a nyugalmazott katonatisztek (pl. Furlugban Teimer Alfréd százados, Zsittinben Hofmann Győző alezredes, Szákulban Radoszovich Gyula báró huszárcapitány, Törökszákoson Gábor Antal ezredes, Pancsován Gramberg Adolf alezredes stb.). Feketetón a makói takarékpénztárnak volt 104 kat. hold tulajdona, de az építésszek (pl. Törökbecsén Bizony Ferenc stb.) és gépészek (pl. Nagybecskereken Hruska Vencel stb.), a gyárosok (pl. Tomasestben Losch Adolf üveggyáros, Buziáson Schottola Ernő, Versecen Andrejevics Áron szalámigyáros, Lajosfalván Schaffer József szikvízgyáros, Módoson Deutsch Hermann és Rudolfsgnadon Molnár Gyula gőzmalmi igazgató stb.), az ügyvédek (pl. Giládon Gyorgyevics Milán, Mehalán Várnay Ernő, Románszentmihályon Jeszenszky Béla, Vingán Feletár Nándor, Gyertyámoson Kisfaludy Péter, Tógyéren Zsíros József, Szájánban Schmidt Géza, Nagy-Teremián Erling Miklós, Valkányban Vecsov József, Sárafalván Mattiasich Ferenc, Szent-Péteren Telbisz József, Zsombolyán Várnay Imre stb.), az orvosok (pl. Begaszentgyörgyön Puty Jakab, Mokrinban Kohn Bernát, stb.) és gyógy-szerészek (pl. Oravicabányán Knoblauch Ágoston, stb.) földtulajdonai is megtalálhatóak voltak. A megyei közigazgatás hivatalnokai (pl. Rumunyesztben Fábry Kálmán, Szécsényben Jakabffy Imre krassó-szőrényi főispánok, Mácsován Litsek Béla Krassó megyei alispán, Klopódián Molnár Viktor Temes megyei főispán, Törökkanizsán Tallián Béla megyei főispán, Horvát-Kécsán Dellimanics Lajos Torontál megyei alispán és Uzbasich Gáspár megyei főszolgabíró, Baraczházán Capdebo Ferenc megyei főszolgabíró, Vecseházán Leitner Emil vármegyei tisztviselő, Gattáján Schaffer Lajos és Melencén Trifunác Döme postamester, Mehalán Meskó Béla és Melencén Mihalovits Ödön árvaszéki ülnökök, stb.) és a jegyzők (15 település jegyzőjének volt 100 hektár feletti tulajdonnal: Mehalán Telbisz Imre jegyző, Parácson Kádár Árpád jegyző) külön kasztot képviseltek.

Jól jövedelmezett az italmérés is (pl. Nagybecskereken Klein Bernát sörházi igazgatónak, Temesillésden Blau Mór vendéglősnek, Székason Mandl Adolf, Szanádon Weidlinger Benő és Szőregen Wolf Károly italmérési jogbérloknak, Mélynádason Gutfreund Ignác Bánlakon Lövenstein Jakab kocsmárosnak voltak száz hold feletti birtokaik stb.), de a Tót-aradáci Kühn János kéményseprő és társai is 1124 kat. holdon gazdálkodtak.

Külön kategóriát képviseltek az országgyűlési képviselők birtokai (pl. Szinérszegen Vargics Imre, Temesgyarmatán Ambrózy Béla báró, Kis-Szent-Miklóson Zselénszky Róbert gróf, Istvánvölgyön Dániel László, Törökbecsén Rohonczy Gedeon, Nagyikindán Joanovits István stb.), valamint a Schwimmer József török konzul 135 kat. holdnyi temesvári birtoka.

5. táblázat. A főúri családok birtokai a Bánságban (1895)

A család neve	A birtok központja	A birtok területe
Krassó-Szörény vármegye		
Mocsonyi Zénó gróf	Batta	18408
Bethlen András gróf	Forasest	10289
Baich Milán báró	Szatumik	9949
Von der Osten Károlyné	Pojén	9656
Erdődy Ferenc gróf	Zgribest	5612
Bethlen Lívia grófnő	Birkis	4210
Bissingen-Nippenburg Ernő gróf	Jám	3584
Wodianer Albert báró	Kapriora	3370
Nyáry Béla báró és Forgách Gizella grófnő	Ruzs	2621
Rodich Ágota bárónő	Pestyere	1838
Rodoszovich Mária bárónő	Szákul	1192
Karácsonyi Jenő gróf	Topla	1044
Bruckenthal Gyula báró	Szendelak	828
Rodoszovich Lajos báró	Szákul	752
Összesen		73353
Temes vármegye		
D'Harcourt Emánuelné	Temeskalácsa	11463
Wimpfen Sziegfried gróf	Máslak	10543
Ambróczy Gyula báró	Aranyág	9583
Zselénszky Róbert gróf	Temesújfalu	8750
Gyürky Abraham gróf	Giroda	7347
Latour Károly gróf	Hosszúszó	6215
Károlyi Istvánné grófnő	Margitfalva	5697
Sina báró örökösei	Kizdia	4632
Serényi Jánosné grófnő	Bukovecz	3505
Bissinger Dezső gróf	Vajkovecz	3474
Schönberg Adolf báró	Germán	3279
Hadik Jánosné grófnő	Nagy-Zsám	3071
Wimpfen Simon gróf	Végyvár	3065
Woraczinszky Jánosné grófnő	Monostor	2484
Bethlen Leopoldina grófnő	Temespaulis	2192
Rummershirsch Irén bárónő	Szkulya	2104
Sztojanovits Iván báró	Laczunás	1898
Ambróczy Gyula és István báró	Temesremete	1451
Ambrózy Béla báró	Temesgyarmata	1039
Gyulay Sámuel gróf	Murány	910
Bethlen Jozefa grófnő	Szkulya	903
Rajacsich György báró	Folya	757
Duka Géza báró	Kádár	512
Aczél Lajos báró	Németság	484
Kaunitz Evenilda grófnő	Germán	402

A család neve	A birtok központja	A birtok területe
Hauser Gyula báró	Német-Sztamora	311
Appel János báró	Temeskisfalud	230
Hortl Henrik báró	Mehala	163
Összesen		96464
Torontál vármegye		
Csenkonics Endre gróf	Zsombolya	36737
Harnoucourt Félix gróf	Német-Écska	21705
Karátsonyi Jenő gróf	Bánlak	16663
Csávossy Ignác	Csávós	9552
Batthyány József gróf	Oroszlámos	7358
Gerliczy Ferenc báró	Deszk	7348
Nákó Kálmán gróf	Németszentmiklós	7157
Szapáry Géza gróf	Gyála	6961
Nikolics Fedor báró	Rudna	6499
Baich Iván báró	Bocsár	5562
San Marco hercegnő	Kis-Vizesda	5038
Karácsonyi Aladár gróf	Nagy-Bikács	4563
Odescalchi Gézáné hercegné	Öregfalu	4423
Pejácsevich Péter gróf	Torda	4413
Daniel Ernő báró	Nagygáj	4151
Nikolics Mihály báró	Macedónia	2440
Karátsonyi Kamilló gróf	Zichyfalva	2292
Gyulay Adolf gróf	Sárafalva	2180
Maldeghem Georgina grófnő	Törökkanizsa	1971
Kinszky Zdenko gróf	Gyülvész	1738
Lipthay Béla báró	Györgyház	1621
Orczy Ágota bárónő	Györgyház	1547
Kussevits Natália bárónő	Horvát-Kécsa	1384
József főherceg	Tiszaszentmiklós	1035
Zichy Andorné grófnő	Pészak	945
Lipthay Frigyes báró	Lovrin	716
Kussevich báró	Szerb-Klári	582
Összesen		166581
Bánság összesen		336398

Sajnos a tanítók közül csak néhány (pl. Beregszón Andreeszku Imre, Jarkovácson Urosevics Emánuel, Nagybecskereken Szilvássy Jánosnak stb.) tulajdonolt száz hold feletti birtokokat. A görögkeleti egyház tanítói és lelkészei viszont (pl. Viszágon Dentia György és Szferkocs János, Szokolovácson Milosevics Prokop, Dragsinán Kodreán György stb.) jelentős birtokokkal rendelkeztek. Egyházi vonatkozásban a legnagyobb földbirtokkal a csanádi római katolikus káptalan (4. táblázat), a zágrábi római katolikus érsekség és a karánsebesi görögkeleti püspökség rendelkezett.

A főúri családok által birtokolt területeket az 5. táblázatban foglaltam össze, mely alapján megállapítható a megyék szerinti differenciák mellett az egyes nagybirtokok kiterjedése és központja. Krassó-Szörény vármegye hét bárói és hat grófi címmel rendelkező családja 73353 kat. hold földterületet birtokolt. A legtöbb bárói (13 db) és grófi (15 db) címmel rendelkező család Temes vármegyében élt, ahol 96464 kat. holdat birtokoltak. Torontál vármegyében nyolc bárói család és tizenegy grófi család mellett József főhercegnek, a páрмаi hercegnek és San Marco hercegnőnek is voltak birtokai. A Bánságban a három hercegi család, a huszonnyolc bárói család és a harminckettő grófi család az összes földterület 6,8 százalékát (336398 kat. hold) birtokolta. Mindezek alapján egyértelmű, hogy a Bánság egyetlen megyéje sem volt a hercegeknek, báróknak és grófoknak a hazája, különösen hiányoztak a magyar főurak. E nagybirtokosok jelentős számú cselédet foglalkoztattak és a gazdasági fejlődés (pl. képzése, vetésforgó alkalmazása stb.) letéteményesei voltak.

Összegzés

A Bánság földbirtok viszonyainak rövid áttekintése lehetőséget nyújtott arra, hogy bemutassuk, az ezer hold feletti nagybirtokok területi, gazdálkodási-művelésügyi és tulajdonosaira vonatkozó differenciákat, mely alapján megállapítható, hogy a súlyuk és szerepük kisebb volt, mint az ország más régióiban. A tízezer katasztrális hold feletti nagybirtokok számát erősen torzítják az osztrák-magyar államvasút társaság kezelésében lévő erdők, ezek nélkül Krassó-Szörény vármegyében csak egy (Bethlen András gróf), Temes vármegyében egy sem, míg Torontál vármegyében három nagybirtok (Csekolics Endre gróf, Harnoncourt Félix gróf és Karátsonyi Jenő gróf) területe emelkedett tízezer katasztrális hold fölé. Mindez érdemben akkor sem változik, ha nem az egy tagban lévő, hanem a különálló birtoktestek összesített adatait (5. táblázat) tekintjük. Valamennyi nagybirtok esetében megállapítható, hogy alig találunk közöttük olyanokat, akik a magyar nemzetiség képviselői.

Felhasznált irodalom

- BARTA J. (1984): A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Budapest. p. 231.
BOROVSKY S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
BOROVSKY S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
KOVACH G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, pp. 93-118.
A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I-V. Budapest, 1897.

Adalékok a bánsági rizstermesztés történetéhez

Additions to the history of rice cultivation in the Banat

Abstract

An important element of the modernization of the Banat economy in the 18th century was the introduction and dissemination of new crops (eg hemp, rice, rapeseed, indigo, mulberry, etc.) in addition to new production techniques in the Carpathian Basin. In viticulture and fruit production, German and French practices were used as sources, in the cultivation of vegetables Bulgarian and German patterns influenced, and rice was grown with the experience of Italy. The Italian rice paddies in Banat, with the exception of the lands of Pál Arizi in Denta-Topolya, were closed by 1806 for economic reasons (eg withdrawal of the tax credit, labor shortages, etc.). The Timáry family later farmed this estate, which was the only rice grower in Hungary for a long time with 100-200 acres.

Bevezetés

A Temesi Bánság az 1718-ban megkötött pozsareváci békével szabadult fel a török uralom alól, s a bécsi udvari körök elérkezettnek látták az időt arra, hogy a kor európai szellemének megfelelően az Osztrák Birodalom e tartományában, a gyakorlatban is megvalósítsák a felvilágosult abszolutizmus elméleti-ideológiai, valamint gyakorlati eszme- és gazdasági-rendszerét. E tekintetben a Bánságot olyan minta tartományként kezelték, ahol nem gátolták a korábbi társadalmi-gazdasági tradíciók és hagyományok a kor modernizációs törekvéseinek megvalósítását. Az 1718-1778 közötti évtizedekben különleges státuszú (1751-ig katonai, ettől kezdve kamarai igazgatás) Bánság területén a munkaerő biztosítása (betelepítések, spontán migráció) és a gazdasági hasznosítás (merkantilizmus) párhuzamosan zajlott. A külső konkurenciától védett helyzet (a terület gazdasági leválasztása ténylegesen megtörtént, hiszen önálló vámhatár választotta el az anyaországtól), a társadalmi-gazdasági értelemben megvalósult kiválasztott-kitüntetett szerep és a korábbi hagyományok (tradíciók) szinte teljes hiánya (a modern termelés egyik legnagyobb un. feudális kerékkötője) együttesen eredményezte a Bánság sajátos fejlődését, ahol szó sem volt liberális gazdaságpolitikáról birodalmi szemszögből, csak másságról Magyarország egyéb területeihez képest (*Kókai S. 2017*).

Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai, azaz modernizációs többletet jelentettek. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át. A gazdaság korabeli modernizálásának fontos

eleme volt, hogy az új termelési technikák mellett – Kárpát-medencei viszonylatban – új haszonnövények (pl. kender, rizs, repce, indigó, eperfa stb.) termesztését is igyekeztek meghonosítani és elterjeszteni. A szőlészetben és gyümölcsstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált, a zöldség-termesztésben bolgár és német minta hatott, a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték termesztetni. A legtöbb esetben a mintát, a bevándorlók maguk hozták és terjesztették. E folyamat a kamarai igazgatás bevezetése után erősödött meg, amelynek eredményeként komplex modernizációs gazdaságfejlesztési tervek születtek és valósultak meg (pl. Bega szabályozása, állami manufaktúrák, temesvári kereskedőtársaságok alapítása, krassó-szőrényi bányászat és ipar modernizálása stb.), melyek egyik fontos eleme az új ipari és élelmiszernövények termesztése (*Kókai S. 2014*).

I. A bánsági rizstermesztés első évtizedei

A rizst Európa déli részén (pl. Spanyolország, Olaszország stb.) évszázadok óta termelték, de hazánkhoz legközelebb – a Balkán-félszigetre – csak a 16. században jutott el – török közvetítéssel –, így nem volt ismeretlen ez az élelmiszernövény. Sőt, valószínűleg a török hódoltság alatt kezdhették hazánkban is termesztetni. Erre vonatkozó utalások a hazai rizstermesztést elemző írások bevezető gondolatai között (pl. Esztergom és Eger környékén a törökök kezdeményezték a rizstermesztést, Rákóczi Ferenc is kísérletet tett meghonosítására stb.) rendre felbukkannak (pl. *Penyigey D. 1962, Somorjai F.–Járányi Gy. 1954, Hunfalvy J. 1886, Bodola L. 1888 stb.*). Magyarország a rizstermesztés legészakibb határvonalán helyezkedik el, tőlünk északra már nem terem meg. A rizs olyan mocsári növény, amelynek termesztése különleges feladatokat ró termelőire (palántázás, gyomlálás, árasztás, sarlóval történő betakarítás), azaz szakértelmet igényel. Természetesen ilyen termelési szakértelemmel rendelkező munkaerő eredetileg nem volt a Bánságban, azonban a Pó-alföldről – ahol a rizst már a 15 század óta termelték – betelepülő olaszok hazájukban már tradicionális rizstermelők voltak.

A selyemhernyó-tenyésztés és a rizstermesztés meghonosítására a Temesi Bánság településeire több hullámban itáliai telepeseket költöztettek be. A selyemhernyó-tenyésztést az olaszok Temesváron, Versecen, Fehértemplomban, továbbá Detta, Gyarmata, Giroda, Csákovár, Hidegkút, (Guttenbrunn), Uj-Besenyő, Kudricz és Moldova helységekben honosították meg. Az 1729-33-as években számos olasz család jelentkezett De Jean adminisztrátori tanácsosnál, aki a Temesváron keletkezett új-gyártelepen (Mehala), továbbá Freidorfon, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván jelölt ki számukra szállásokat (*Szentkláray J. 1912*). Mercyfalvára 1729-33, ill. 1734-36 között Trentinóból, Friuliból és Mantovából, 1748-ban Dél-Tirolból érkeztek olaszok. Az olaszok zöme Észak-Itáliából érkezett a Bánságba, s elsőként Girodára és Mercyfalvára

települtek (*Domonkos Gy. 2010*), majd más helyeken (pl. Nagy- és Kis-Gattaja, Detta, Denta, Omor, Új-Pécs stb.) is letelepedtek.

A korabeli források (*Csaplovics J. 1821*) és későbbi forrásfeldolgozások (*Böhm L. 1867*) alapján megállapítható, hogy a bánági rizstermelés a Temes vármegyei Giroda település határában kezdődött.

„...*Giroda falu határában 1724-1768-ig néhány majlandi (milánói) család a rizstermelést megkísérelte, még pedig oly eredménnyel, hogy a hasznos terményt olcsóbban lehetett veszteség nélkül eladni, mint magában Olaszországban. Közegészségügyi okokra – főként a malária terjedésére – való hivatkozással az itteni rizstermesztést 1768-ban betiltották...*” (*Böhm L. 1867. 87. old.*).

A Bánáság járványügyi helyzetét száz évvel később – a 19. század közepén – Bittner Imre királyi tanácsos 1847-ben megjelent – A Bánáság poszlázairól című – művében korhűen érzékelteti. Amint leírja: „... *a lakosság minden harmadik tagja beteg, maláriás, és a temesvári katonaságnál 14 előre jut egy maláriás halálozás...*” Természetesen a malária „bánási lázként” is ismert népbetegségként nem a rizsföldeknek, sokkal inkább a kisebb-nagyobb mocsaras térszíneknek volt köszönhető.

Mercyfalva első telepesei – mint fentebb említettem – szintén olaszok voltak, akiket a selyem- és rizstermelés céljából telepítettek be 1734-ben (*Szentkláray J. 1909*). Arról azonban nem tudunk, hogy e település határában megkezdtek volna a rizstermesztést. A Trentinóból betelepültek számát (177 fő) és családneveit (60 család) is ismerjük, akik közül 87 földműves, 24 kézműves és 67 gyermek volt (*Domokos Gy. 2010*), közülük hat család 1736-ban visszatelepült Itáliába. E telepes községben 1734 és 1752 között olasz plébánosok végezték a lakosság lelki gondozását, később az olaszok asszimilálódtak, az olasz családnevek néhány generáció után kihaltak.

A Bánáságba települt olaszok egy része – az 1737-39. évi osztrák-török háború és az 1738-ban kitört kolerajárvány következtében – visszatért hazájába, az általuk megkezdett művelési ágak nem szűntek meg teljes egészében, de a rizstermelés csökkent (*Hunfalvy J. 1886.*). Ennek okai között az is szerepet játszott, hogy a talaj leromlását (szikesedés) nem hogy csökkentette volna, inkább felgyorsította.

II. A bánási rizstermesztés virágkora (1773-1805)

A 18. század második felében újabb olasz családok telepedtek meg a bánási városokban és falvakban (pl. Omor, Kis- és Nagy-Gattaja, Denta, Detta, Új-Pécs stb.) és 1773-tól ismét termesztettek rizst a Bánáságban. Az említett települések határában, egy viszonylag kis területre koncentrálódva alakult ki a rizstermelés új bánási területi súlypontja. A Berzava folyó és mellékágainak (Ó-Birda, Cziganska-ér) síkságán a rizstermesztést az olaszok vezették – pl. a

Limoni, Arizi, Baldi, Barbieri, Fregni családok tagjai –, akiket a bécsi udvari kamara telepített át Mantova és Milánó környékéről (*Banatica 1778-1785, Penyigey D. 1962*). Rövid idő alatt hat jelentős rizstelep jött létre (*Bodola L. 1888*):

- 1773-ban a Mantovából betelepülő Limoni-család engedélyt kapott, hogy Omor mellett rizstelepet rendezzen be, s rizshántó malmot állítson fel vízi erőre. A termeléshez biztosítottak Limoni vállalkozónak rizstermesztésre 300 katasztrális hold, a vele betelepült 12 olasz család számára pedig 252 katasztrális hold földterületet 10 évre, minden adó, bér díj, közmunka és robot megfizetése nélkül. Tíz év múlva (1783-ban) a mentességeket újabb 10 évvel meghosszabbították.
- 1783-ban négy új rizstelep jött létre, hasonló kedvezményekkel:
 - az első Kis-Gattaján, ahol Arizi Károly kapott 150 holdat,
 - a második és a harmadik Nagy-Gattaján, ahol Jerzabek Jakab és Jöhr Mátyás olasz munkások vezetése mellett, 600 hold, ill. 250 hold kincstári földet kaptak,
 - a negyedik telep Csebzán alakult meg, Barbieri Domokos felügyelete alatt 500 katasztrális holdon.
- 1787-ben gróf Pálffy Károly rendeletet küldött a bécsi kancelláriától a temesvári igazgatóságnak, hogy Denta mellett Topolyán 250 katasztrális hold földterületet – szintén 10 évi mentességre – Baldi Domenicó-nak biztosítsanak rizstermesztésre (*Bodola L. 1888*).

A Berzava menti rizstelepek létesítésének volt egy külön említést érdemlő társadalmi-jogi következménye is. Amikor a bécsi udvar a 18. század nyolcvanas éveiben a bánági kincstári birtokok nagy részét eladta, a rizstermelő falvakat nem bocsátotta áruba, úgyhogy azok nem kerültek földesúri hatalom alá, a kincstár birtokai maradtak, amelyeket ekkor még csak bérelni lehetett.

II.1 Rizstermesztő telep Omoron

A Temesvártól délre fekvő bánági rizstermelő körzet egyik súlyponti településévé Omor vált, melynek határában - a Birda, a Cziganska és a Berzava vízfolyások mentén - folytatódott a rizstermelés 1773-tól (*Griselini F. 1780*). A rizstermesztés fontosságát jelzi, hogy a Hadtörténeti Intézet és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának térképgyűjteményében két közel egykorú térkép is fennmaradt (*1-2. térkép*). A helyszínrajz feltünteti a bánági Ornor község területén létesült rizstelepeket és a rizstermesztő olasz munkások neveit (pl. Giovanni Mascini, Pietro Peccani, Domenico Consoli, Giovanni Vasconi, Luigi Formicori, Giuseppa Ferari stb.). A kimutatás az olasz telepések telkeiről, a községtől Ny-ra és K-re elterülő csatornázott rizsföldekről, a szántóterületekről, számozott szántóparcellákról a telepések nevével készült, de

a térkép tartalmazza a Berzava folyót, s a tavakat, patakokat, mocsarakat (pl. Alter Canal, Wasser Leitungs Canal stb.) is. Omor belterülete alaprajzban került ábrázolásra, s a házak, beltelkek, vízimalmok és utak is megtalálhatók.

1. térkép. Omor község határhasználata, különös tekintettel a rizstermesztésre (1780)

Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_1_-_No._402. raktári jelzetszám alatt

2. térkép. Rizsföldek Omor határában

Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_167_-_No.0061. raktári jelzetszám alatt

A 2. térkép értékét növeli, hogy ismerjük a méretarányát (188mm=400 bécsi öl), így az egyes parcellák (36 db) területe mellett a teljes rizstermő területet is meg tudjuk határozni. A térkép vázlaton megfigyelhető, hogy a rizsföldek vízellátását és a víz levezetését alaposan megtervezett csatorna-rendszerrel oldották meg. Nem közvetlenül a Birda-patakból – ami Nagy-Gattaja településnél szakadt ki a Berzava folyóból – vezették ki az elárasztáshoz szükséges vizet, mert az a Berzava folyó áradásakor veszélyeztette volna a csatornákat és elöntötte volna az egész termőterületet. A térkép alapján az is egyértelmű, hogy a vízszükségletet gravitációs ellátórendszerrel biztosították.

II.2 Rizstermesztő telep Dentán

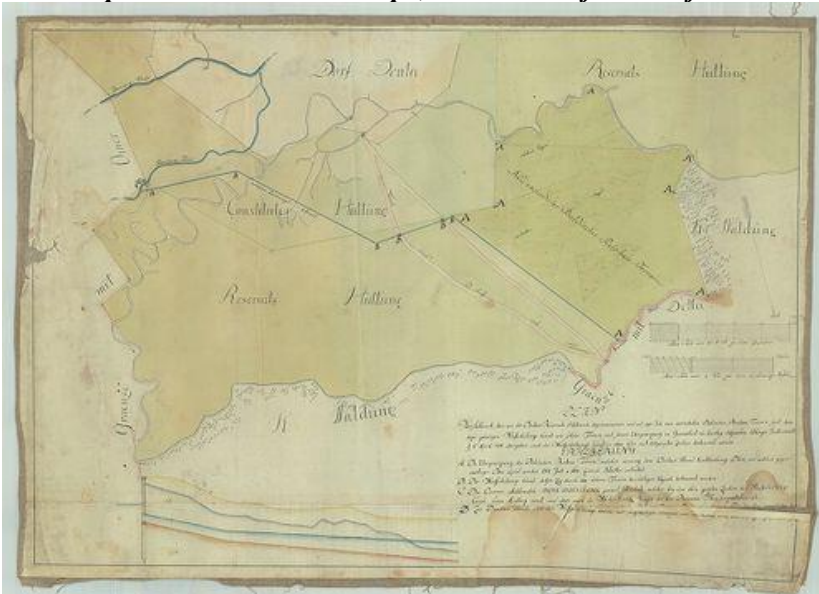
A Mantova környékéről származó olasz nagybérő Baldi-család 1787-ben Dettán megtelepedve rizstelepet létesíthetett (3-4. térkép), melyet a szomszédos Dentán levő ültetvényeivel együtt (1773-ban 250 hold) Dettáról igazgatott, ugyan úgy, mint ahogy az 1794-ben Dettára költöző olasz Arizi-család is innen kezelte a Kis-Gattaján 1783-ban létesített rizsföldjeit. (A tekintélyes birtokra egyébként a család 1801-ben adománylevelet és „topolyai” előnévvel nemességet is nyert.) Az a körülmény, hogy az olasz nagybérők tőkés módon megszervezett mezőgazdasági üzemeinek Detta lett az adminisztrációs központja, kétségtelenül emelte a helység gazdasági jelentőségét.

3. térkép. Rizsföldek Denta és Omor között a Berzava mentén (1786)

Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_167_- No.0061. raktári jelzetszám alatt

4. térkép. Denta 1788. évi térképe, tervezett rizsföldek kijelölésével

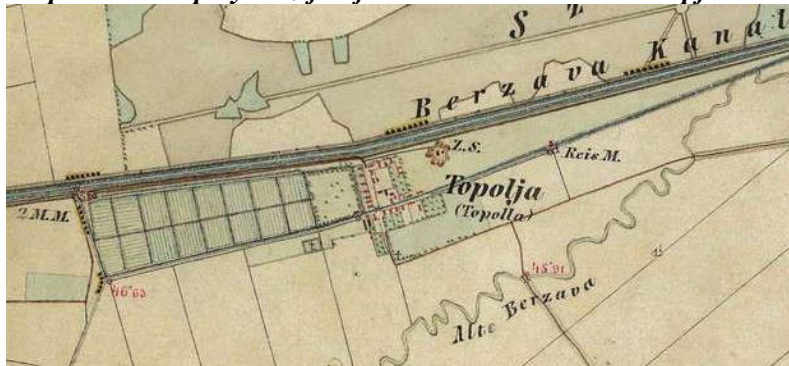

Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_167_-No.0061. raktári jelzetszám alatt

II.3 Rizstermesztő telep Denta-Topolyán

A Közigazgatásilag Denta községhez tartozó Topolya-pusztai rizstermesztő telepet (5. térkép) a Baldi-család 1801-ben átadta azt Arizi Pál vállalkozónak, s 1862-ig a topolyai Arizy-család tulajdonában is maradt. 1862–1889-ig a Timáryaké és 1889 után gróf Karátsonyi Jenő Torontál megyei főispán tulajdonába került.

5. térkép. Denta-Topolya rizsföldjei a második katonai térképfelméréskor

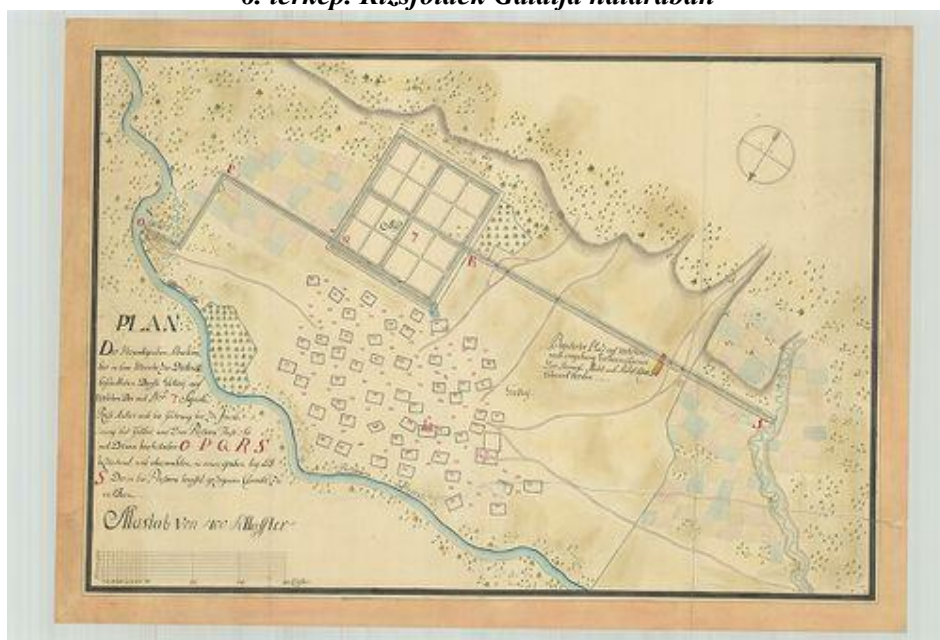
Forrás: A Habsburg Birodalom második katonai térképfelmérésének szelvényrészlete

A 20. század elején Topolya-pusztát az egyik legkorszerűbb rizs-termesztő telepként tartották számon, ahol a Karátsonyi-uradalom 317 holdas híres rizstelepe és 180 holdas halastava helyezkedett el (*Borovszky S.1912*).

II.4 Rizstermesztő telep Nagy-Gattalján

A kismezővárostól északra a Berzava folyóból tápcsatornával 16 rizsparcellát láttak el vízzel, s itt is a gravitációs-vízellátási rendszert alkalmazták (6. térkép). A térkép feltünteti a település szórta elhelyezkedő házeit, az erdős-ligetes és mocsaras határrészeket, illetve a külterületi szántókat. A szántók eltérő színezése alapján arra következtethetünk, hogy háromnyomásos gazdálkodás keretében művelték a határt.

6. térkép. Rizsföldek Gátalja határában

Forrás: Az eredeti helyszínrajz a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található, Temesi térképek S_167_-No.0071. raktári jelzetszám alatt

II.5 A rizstermesztés elemei és mennyiségi mutatói

A bányási rizstermesztés jelentőségét Niczky Kristóf, az udvari kancellária tanácsosa már 1779-ben úgy értékelte, mint amely az egész birodalomra nézve hasznos. Mindez korántsem véletlen, a búzától jobban tárolható élelmiszernövénynek jelentős szerepet szántak a katonaság ételmezésében is. A

hántolás utáni szárítás azonban nagymértékben befolyásolta a rizsszemek színét és minőségét. A bányásági rizs minőségét illetően érdemes megemlíteni, hogy a 18. században a »Nostrano« néven ismeret mantuai rizst termelték az olaszok, amit a levéltári okiratok is bizonyítanak. A »Nostrano« későn érő rizsfajta, ezért a rizsaratás elhúzódott október hónapig, s így kedvezőtlen, csapadékos őszen esetén a termés nagy részét be sem lehetett takarítani. Mindez befolyással lehetett a rizstermelés elterjedésére, de a legnagyobb problémát a gyomosodás és az állami támogatás megvonása okozta.

Mindezek ellenére kezdetben a termelés látványosan emelkedett, s 1773-tól 1787-ig a fent említett hat telepen összesen 2302 katasztrális holdon folyt rizstermesztés. A termés mennyiségét tekintve egymásnak ellentmondó adatokkal találkozunk. Bodola Lajos (1888) tanulmányában: „... a leggazdagabb rizstermés 1794-ben volt, mely évben az összes rizstelepek termése a kincstári kimutatás szerint 25,800 mérőre rúgott. Hanem ezzel a bányásági rizstermesztés el is érte tetőpontját és a következő évben már csak 7924 mérő termett az összes rizstelepeken, 1797 után pedig oly rohamosan hanyatlott, hogy alig tudtak lépést tartani a minden oldalról felmerülő akadályokkal...”

Horváth Mihály 1811-ben megjelent könyvében: „... 1794-ben 10 ezer mérő rizs termett a Bánságban, 1804-ben 1750 hold volt beültetve, ahol kb. 57 ezer mérő magot adott közepes termésnél...” (Horváth M. 1811). Szintén Horváth Mihály történész tudósít arról, hogy a Bánságból Kassára, Munkácsra, Pozsonyba, Debrecenbe, Budára, Eszékre, Temesvárra, Szegedre is szállították a rizst, ahol rizsmalmokban hántolták (Horváth M. 1811).

Végezetül pedig igen tanúságos Mindszenty Antal közel egykorú (1821) úti leírásából idézni, amelynek egy részletét a rizstermesztés állapotáról, korabeli írásmódban adjuk közre:

„... A Új-Pécsi határban a Temes vizének egy ága mellett rizst termő földek vagynak, melyeknek mostand tulajdonosok a helyben lakó T. Keresztury uraság, ő előtte pedig valamely Freni nevezetű olasz termesztette itt a rizst. A rizstermő földeken keresztül kasul zsilipes csatornák vagynak csinálva, melyeken a földekre a Temesből vizet eresztenek, mivel mihelyt elvetik a rizst, azonnal vizet kell reá eresztetni, 's valameddig érni nem kezd, addig mindég víz alatt kell néki lenni... Magyar Ország déli részeinek, kivált a Temesi Bánátnak éghajlatja oly alkalmas a rizs termesztésre, hogy kilencz, tíz, sőt tizenegyedik magot is meg adja. 1801ben Temes és Torontál vármegyékben 17-18000 mázsa rizst termesztettek, melynek nagyobb részét Törökországba vitték ki, mivel akkor a franciák Aegyiptomot elfoglalva tartották. A rizst áprilisban vetik el... s azt szeptember elejétől kezdve, legfeljebb a holdnap közepéig elvégzik, - valamint a másféle gabonát, úgy a rizst is azon módon nyomtatják el, 's azután török ki... eltiltatván a rizstermesztéstől Girodáról, Omorra mentek a Verseci járásban Dentához fél mértföldre, ahol annyi akadályokra találtak, hogy az egész

rizstermesztést abban hagyták. 1773-ban Gróf Clary gubernátorsága alatt valamely Limoni nevű olasz újra el kezdette a rizsplántálást, mely hirtelen lábra is kapott: most legnagyobb divatjában van Torontál vármegyében Új-Pécsen a Temes vize mellett, Temes vármegyében pedig Omorron és Gattajan hol két osztályban plántáltatik, a valamely Bécsi nagy kereskedő társaság által mely itt a felvigyázás végett egy igazgatót tart. Dentán, ahol két száz hold fekete homokos laposság vetődik be: háromszáz mázsa elvetett rizs itt mindég meg terem 7-8000 mázsát jó időben, ennek a tulajdonosa valamely Baldi nevű Piemonti olasz – ha még él –, aki leginkább haszonbérben szokta kiadni rizst termő földjeit. A Temes vármegyei rizst termő földek mind a Bersava vize mellett feküsznek, 's egymáshoz közel esnek...”

III. Összegzés

Az olaszok bánági rizstelepei — Arizi Pál denta-topolyai földjei kivételével — gazdasági okok miatt (pl. az adókedvezmény megvonása, munkaerőhiány stb.) 1806-ra megszűntek. Ezen a birtokon később a Timáry család gazdálkodott, amely 100-200 holdjával hosszú időn keresztül egyedüli rizstermesztője volt hazánknak. A dettai Arizi Lipótnak a rizstermelést népszerűsítő, 1845-ben megjelent cikkei abban az időben még nem találtak kedvező fogadtatásra. A korabeli leírásokból azonban az is megállapítható, hogy a 18. században a bánági mezőgazdaság nem lehetett fejlettebb az országos átlagnál, ennek eléréséhez a napóleoni háborúk konjunktúrája mellett a 19. század dinamikus fejlődése is szükségeltetett (Kókai S. 2010). 1880-tól a Bácskában (Pékla-pusztá) és a Bánágban állami birtokokon ismét megindult a rizstermesztés. Hunfalvy János monográfiájában megemlíti, hogy: „... a rizst néhány év óta nagyobb sikerrel termesztik Topolya pusztán és Versecz környékén: 1881/82-ben Topolyán 2113, Verseczen 370 hektoliter rizs termett...” (Hunfalvy J. 1886.) Azonban ezek a telepek 1912-1913 körül megszűntek, majd az első világháború alatt újra fellendült a rizstermesztés.

Felhasznált irodalom

Banatica 1778 -1785., 1785-1789. évi iratok. A Magyar Országos Levéltárban (Budapest) E. 73. és E. 121. fondszám alatt találhatóak.

Bodola L. (1888): A rizstermelésről Magyarországon. Természettudományi Közöny (20. kötet, 225. füzet, 1888. május). pp. 178-183.

Borovszky S. (1912): Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár.

Böhm L. (1867): Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánág külön történelme. II. kötet, Pest.

- Csaplovics J. /szerk./ (1821):* Der Reissbau im Bánat. Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn I. Wien, 1821. 355. p.
- Domokos Gy. (2010):* Olasz családok áttelepítése Károlyi Sándor uradalmába a XVIII. században. In: Szótárak, szólások, nevek vonzásában /szerk. Bárdosi V.-Kiss G./ Bp. Tinta Kiadó. pp. 31-40.
- Griselini F. (1780):* Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte I. Bécs, 1780. pp. 183 — 184.
- Horváth M. (1811):* Az ipar és kereskedés története Magyarországon. Buda. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 390. p.
- Hunfalvy J. (1886):* Egyetemes Földrajz 2. kötet. A Magyar Birodalom földrajza, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. Bp. 888 p
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Kókai S. (2014):* A Bánság gazdasága a 18. században. In.: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára (szerk.: Gál A. – Kókai S.) Nyíregyháza-Szerencs, 2014. pp. 129-152.
- Kókai S. (2017):* Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság (1718-1779) In.: Történeti Földrajzi Közlemények (szerk. Kókai S.) 2017/3-4. sz. Nyíregyháza, pp. 137-156.
- Mindszenty A. (1821):* Egy fordulás az Alföldön (szerk.: Pánya István), Kecskemét, várható megjelenés 2019. OSZK jelzet: *OSZK Quart. Hung. 74., ff. 1-45., „Egy fordulás az Alföldön.”*
- Somorjai F.–Járányi Gy.:* Rizstermesztés (Bp., 1954)
- Palov J. (1985):* Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. Rizstermesztés. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 8. Békéscsaba. pp. 67-75.
- Penyigey D. (1962):* A rizstermesztés története Magyarországon. In: A rizs és termesztése. /szerk.: Kállay K./ Budapest. Mezőgazdasági Kiadó. pp. 16—34.
- Szentkláray J. (1909):* Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Bp. Különnyomat. MTA. Értekezések a történelemtudomány témaköréből. XXII. k. 4. sz.

*„A város keleti részén, a felső várig menve szőlők vannak.
Kék szőlője ízletes, a leve azonban csipős”*
jegyzi meg Versecről Evlia Cselebi,
az ismert török utazó 1666-ban.

A filoxéravész hatása a Verseci-hegyvidék szőlő- és borgazdaságára

The impact of the phylloxera-epidemic on the vineyards and wine-growing in the Versec Mountains

Abstract

The Versec Mountains, the site of viticulture, is located in the south-eastern part of the Pannonian Plain in the Banat. Its east-west extent is 19 kilometers and its largest north-south extent is 8 km. Its area is approx. 170 km². The climate of the Versec mountains provides an excellent opportunity for grape and wine production, where excellent quality wines have been produced. Viticulture flourished on about 10% of the total land base, with white and red wine-dominated varieties predominating until the phylloxera epidemic, making this region famous. Elek Fényes and Károly Keleti already gave a useful description of the grape and wine culture of each settlement, which developed with small fluctuations until 1880, but was constantly evolving. Reconstruction and varietal conversion after the total destruction of the rootstock lasted until the 1910s, but the economic importance of grapes remained. In thirty years, the wine region of Versec has recovered from the destruction of the rooted man, which he thought was fatal. The Trianon peace dictatorship also divided this wine region among the successor states, but the Versec wine region has not regained its long-standing reputation to this day, despite retaining its regional significance.

Bevezetés

Az elmúlt századok folyamán a magyar társadalom minden rétege – birtokosként, kereskedőként vagy munkásként – kapcsolatban volt a szőlő- és borgazdasággal. Ezek egyik, kissé méltatlanul elfeledett régiója a verseci történelmi borvidék. A szőlőtermesztés színteréül szolgáló Verseci-hegyvidék a Pannon-síkság délkeleti részén a Bánságban helyezkedik el. Kelet-nyugati kiterjedése 19 kilométer, legnagyobb észak-déli kiterjedése 8 km. Területe kb. 170 km², ebből Trianon óta 122 km² Szerbiában és 48 km² Romániában található. Legmagasabb pontja a Kudricsi-tető (Gudurički) 641 m tengerszint

feletti magasságig emelkedik. Az ismertebb csúcsai közé tartozik még a Rókafej (590 m), a Djakovo (449 m) és a verseci Várhegy (399 m). A szerb geográfiai szakirodalom a szerb-makedón hegytömeg legészakibb felszíni kibukkanásának tartja, néhány kutató dunai autochton szerkezetüként írja le, az általánosan elfogadott besorolás (pl. *Pinczés Z. 1996, Tövissi J. 1993, Mihailescu Vintila 1963*) azonban a Krassó-szörényi-Érchegységhez kapcsolja. Északon meredekebben emelkedik ki a Bánsági-alföld síkjából, míg dél felé fokozatosan ereszkedik le, évszázadok óta kiváló lehetőséget nyújtva arra, hogy –a megfelelő expozíciójú lejtőkön– a szőlőültetvények sorát hozza létre a kultúrtájat alakító és formáló mindenkori társadalom.

A verseci szőlőtermesztés természetföldrajzi feltételei

A verseci szőlőtermő vidék az egykori Temes vármegye déli részén, a Verseci-hegyvidéken terül el. A mikrotáj *földtani felépítése* szerkezetileg erősen zavart, köztanilag nagyon változatos. Pannon márga, agyag, homok, konglomerátum, idős kristályos palák, gneiszek, gránitok, mészkő és vulkáni kőzetek vesznek részt a felépítésében. A pannon üledékeket negyedidőszaki hegylábi törmelékes üledékek és agyagos-homokos itt-ott kavicsos lerakódások takarják. Lapos dombhátak, enyhén hullámos dombok és halmok, széles deráziós mélyedések, völgyfők és völgyek a főbb felszíni formák. A legmagasabb térszínen a talapzat kristályos és vulkáni kőzetei tarkítják a felszínt, jelezve, hogy az alapközet a felszínen van. A dombok lejtői általában szelídek, jól művelhetők.

E mikrotájon a nyarak igen melegek és csapadékosak, a telek rövidek és enyhék. Az évi középhőmérséklet Versecen 12,2°C (január 0,2°C, július 22,5°C), a csapadék sokévi összege 715mm. A kedvező adottságok ellenére a Verseci-hegyvidék *éghajlata* szélsőségekre hajlamos. Viszonylag gyakori a kora őszi és késő tavaszi fagy, a nyári szárazság (aszály), kiemelkedően magas a hőségnapok (max. 30°C<) előfordulási gyakorisága (30 nap/év felett), valamint a nyári napok (max. 25°C<) száma (90 nap/év). A téli napok (20-25 nap/év) és a fagyos napok (80-90 nap/év) számát tekintve az egyik legkedvezőbb értékekkel itt találkozhatunk a Kárpát-medencében. Az első fagy általában október 31. és november 5. között köszönt be. Az utolsó fagyra április 1-5. között számíthatunk, így a fagymentes időszak 200-210 nap közötti, ez a *Kárpát-medencében a leghosszabb ilyen periódus*, mely nagyban hozzájárult, a hosszú tenyészidőszakú, melegigényes növényi kultúrák meghonosodásához.

A korai kitavasodás (pl. március hónap középhőmérséklete 6,0°C feletti) és az őszi hónapok magas értékei (pl. október hónap középhőmérséklete 11,9-12,5°C közötti), valamint a vegetációs időszak magas hőmérsékleti átlaga (17°C felett) és a tenyészidőszak hőösszege (3300°C felett) egyaránt a *legkedvezőbb a Kárpát-medencében*. Kedvezőtlen azonban, hogy az évi abszolút hőmérsékleti maximumok és minimumok tág értéktartományban oszlanak meg. Az évi

legnagyobb felmelegedés átlagértéke 36-37°C, a legnagyobb lehülése pedig -16, -17°C. Még hűvösebb nyarakon is számíthatunk 36°C-ot elérő hőmérsékleti maximumra, az abszolút hőmérsékleti csúcsértékek 38-40°C között ingadoznak.

A *szélviszonyok* tekintetében az uralkodó északnyugati irányú szelek mellett ismert a szubmediterrán áramlásból származó szél és a Vaskapun keresztül beáramló kossava, emiatt már Szegeden is, de Temesvár, Versec, Belgrád esetében is a DK-i szél a második leggyakoribb szélirány. A *csapadék* eloszlása a domborzat függvénye. A Verseci-hegyvidéken és dombsági tájain enyhe, mediterrán éghajlati hatás jut érvényre (*Tövissi J. 1993*), melynek egyik következménye, hogy a decemberi csapadék is nagyrészt eső formájában hull. A csapadék éven belüli eloszlása egyenetlen, a legkevesebb csapadék január-március közötti időszakban hull (105-120 mm), míg a legcsapadékosabb periódus a májustól júliusig tartó időszak (180-220 mm). Augusztustól októberig újabb száraz periódussal kell számolni (150-160 mm), majd november és december hónapokban jelentkezik egy másodlagos maximum.

Az őszi másodlagos csapadék maximum nem minden évben jelentkezik, amikor igen, akkor a Mediterránumban ősszel megerősödő ciklontevékenységgel kapcsolatos. E ciklonok jelentős része érinti a Kárpát-medence déli régióit is és frontjaikból bőségesebb csapadék hull. A magas hőmérsékleti értékeknek köszönhető, hogy a havas napok száma 18-20 körül mozog és a lehullott hó legfeljebb 30-35 napig marad meg. A csapadék intenzitását tekintve ismert, hogy a nyári esőzések heves zivatarokhoz kapcsolódnak (a zivataros napok száma magas, 31-35 nap/év), mely a szőlőtermesztés szempontjából is kedvezőtlen (pl. jeges esők gyakorisága magasabb). A lehullott csapadék mennyisége és a lehetséges párolgás évi összege (850-900 mm) közötti különbség 150-200mm körüli évi éghajlati vízhiányt eredményez (a nyári félévben ez 250 mm).

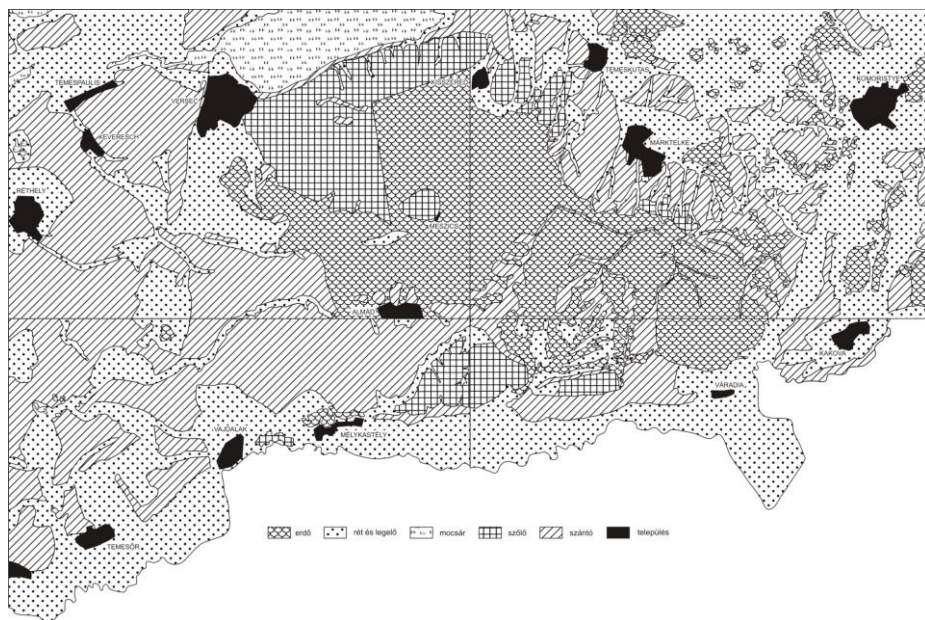
A Verseci-hegyvidék talajai igen változatosak, homokos, vályogos, agyagos málladékok váltakoznak öntés- és lejtőhordalék, valamint lösz és lösszerű pleisztocén üledékekkel, melyeken a csernozjomok különböző változatai, valamint a csernozjomos barna erdőtalaj és az agyagbemosódásos barna erdőtalajok a meghatározóak (*Tövissi J. 1993*).

A verseci borvidék a filoxéravészig

A Verseci-hegység lejtőin folyó szőlőtermelés és borgazdálkodás kezdeteiről viszonylag szerény és olykor egymásnak ellentmondó ismeretekkel rendelkezünk. A rómaiak által folytatott szőlőtermelésnek nincsenek tárgyi bizonyítékai, mint ahogy a kora középkori magyar oklevelek között sem maradt fenn olyan, mely a verseci szőlők adományozásáról vagy éppen örökléséről szólna. Mindezek ellenére, ha csak a történelmi Magyarország szőlőművelésének általános fejlődését tekintjük, legkésőbb a XII. század végére a

verseci szőlőkultúra és borkészítés is kialakult. A térség lakói itt is hamar felismerték a szőlőtermelés számára optimális feltételeket biztosító térszíneket.

E feltételezést alátámasztja, hogy a nem is oly távoli Arad-hegyaljai szőlőkről és az ott termelt kitűnő borokról 1173-ból és 1196-ból származó oklevelek tanúskodnak (Boros L. 1999). A szintén nem túl távoli Szerémség szőlő- és borgazdasága a török támadásokig (1521, 1526) országos és nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű volt (Frisnyák S. 1990). A XV. század végéről viszont már értékes információk van, mely jelzi a verseci bortermelés jelentőségét. Nevezetesen egy 1494-ben kelt oklevélből tudjuk, hogy I. Ulászló király udvarában a verseci bor hordójáért 10 ½ aranyat fizettek (Milleker B. 1884). A Verseci-hegység szőlő- és borgazdasága különösen az 1551-52-es török hadjáratokat sínylette meg, de nem szűnt meg, egyrészt a szőlők utáni adó jelentős török bevételi forrás volt, másrészt a hódítók sem szóltak bele, hogy a hódoltság területének lakói mit és hogyan termeljenek, amíg az adót megkapták (Szakály F. 1998). A Verseci-hegyvidék elnéptelenedő falvaiba is megérkeztek a Balkánról a Kárpát-medencébe menekülő délszláv szőlőművelők, akik magukkal hozták termelési technikájukat (kopasz fejmentszés) és elsősorban a Kadarka szőlőfajtához kapcsolható vörösborkultúrát.

1. térkép. A Verseci-hegyvidék és környezetének földhasznosítása az I. katonai térképfelmérés alapján (1784)

A Kadarka a talajjal szemben nem igényes, bőtermő, jól tűri a szárazságot és nem kell kötözni, így kisebb a munkaerő igénye. Evlia Cselebi 1666-ból

származó fenti leírásában pedig azt is érzékelteti, hogy bora a törkölyön való erjesztési eljárás elterjedésével – a magasabb csersavtartalom miatt – csípősebb, amely egyben növelte annak eltarthatóságát is. A pozsareváci béke után újratelepült bánági falvak első feladatuknak tekintették a szőlők telepítését, így a Verseci-hegyvidéken is megindulhatott a szőlőterületek rekonstrukciója és kibővülése. Az 1717 után ide telepített németek Német-Verseceen és környező településeken (pl. Temeskutas, Nagy Szredistye) főleg szőlőtermesztéssel foglalkoztak, melyre a kincstár, a hegyvidék lejtőit jelölte ki (*Milleker B. 1884*). Az első katonai térképfelmérés szelvényei (*I. térkép*) valamint az első szőlő- és borstatisztikák már arról tanúskodnak, hogy a szőlőművelés és borkészítés területi differenciálódása is bekövetkezett. A vörös bort adó fajták mellett a fehér borszőlők is jelen voltak e borvidéken és egyre jelentősebbekké váltak.

Link (1790) és Liechtenstern (1790) statisztikái szerint 55438 kh. illetve 35438 kh. szőlő volt Temes vármegyében. Az utóbbi adat tűnik realisabbnak, s ennek egyharmadát adhatták a Verseci-hegyvidék szőlőskertjei (*Boros L. 1999*), melyek területi elhelyezkedése mutatja, hogy már ekkor is a tíz település egységes, összefüggő szőlőtermő területei zonálisan, zömmel tszf. 200-300 méter közötti magasságban helyezkedtek el. Versec fejlődésében meghatározó szerepet játszott a szőlő- és borkultúra, 1792-ben már 8.400 lakosa volt és a rohamosan fejlődő település 1804. január 27-én lett mezőváros, majd 1817. október 9-én elnyerte a szabad királyi város rangot. Az 1804-ben elfogadott verseci városi címerben egy szőlővenyige is helyet kapott. A XIX. század első felére esett a mezőgazdaság mellett a kézműipar rohamos fejlődése is. Ekkor alakultak a céhek – 6 német, 7 szerb – és 1845-ben már ipartársulat is létrejön. Ugyanakkor Versec megtartotta bortermelő jellegét, hírnevét. Ismert, hogy a XIX. sz. elejétől a szőlőterületek nagymértékű növekedése következett be a történelmi Magyarországon (*Majdán J. 2003*). A történelmi borvidékektől függetlenül, Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros és Máramaros megyék kivételével – ahol a klíma és a talaj kedvezőtlen a szőlő számára – Magyarország területén mindenütt termeltek bort. Ezek az újabb területek azonban nem váltak történelmi borvidékekké, kivéve a bánági és a nyírségi történelmi borvidéket (*Boros L. 1999*).

1. táblázat. Temes megye szőlő- és borgazdaságának jellemzői

Település	1828		1865	1864	1873	
	<i>szőlő terület</i>	<i>bor mennyisége</i>	<i>szőlő terület</i>	<i>bor mennyisége</i>	<i>szőlő terület</i>	<i>bor mennyisége</i>
	<i>hold</i>	<i>hl.</i>	<i>hold</i>	<i>hl.</i>	<i>hold</i>	<i>akó</i>
Temesvár	89	3187	125	434	153	2497
Versecz	4500	161160(?)	3669	13753	8272	135000
Temes vármegye	15327	111874	21317	49182	35461	2942946

Forrás: Bárándy, Fényes E., Keleti K. adatai alapján saját szerkesztés

1828-tól már pontosabban nyomon követhetjük a vármegyék és szabad királyi városok szőlőterületének és borkészítésének alakulását, köszönhetően az adózó szőlők országos összeírásának. Eszerint a jobbágyság a legtöbb szőlővel Pest (11852 ha), Tolna (9831 ha) és Temes (8820 ha) vármegyében rendelkeztek. A bor mennyiségét tekintve: Komárom (130060 hl), Pest (118353 hl) és Temes (111874 hl) vármegyei sorrend alakult ki, ugyanekkor a szerémségi borvidéken 111875 hl bort szűrték. A korabeli adatok alapján *Borovszky S. (1911)* és *Pálkovács I. (2003)* is azt a következtetést vonták le, hogy: *a Verseci borvidéken (Versecen 4.500 hold szőlőben, plusz 3.500 hold szőlős a környező falvakban), 300.000 akó bort állítottak elő, így első helyre került, mint bortermelő vidék, megelőzve a budaiakat is.* Ez egyrészt több mint egész Temes vármegye korabeli bortermelése (*1. táblázat*), másrészt még akkor is túlzásnak tűnik, ha elfogadjuk Fényes E. (1836-39. közötti évekre vonatkozó) adatait, mely szerint az egy magyar holdra jutó átlagos bortermés 1936-39 között Temes vármegyében volt a legmagasabb (40 akó/hold) az országban, ami a 20 akó/hold országos átlag feletti termelés kétszerese, s csak néhány megye rendelkezett hasonló értékekkel (pl. Sopron vármegye 35 akó/hold).

A Verseci borvidék településeinek részletes adatai ekkor még hiányoznak, ezek termelésével együtt talán a legnagyobb borvidékek egyike lehetett. Tudjuk azonban azt is (TAFELN I-XIII.), hogy Magyarország szőlőterülete 1828-40 között érdemben nem változott (a művelt terület 3,2-3,3%-a), így elfogadhatóak azok az adatok, melyeket Bárándy közölt, részben Fényes Elek nyomán az *1844. évi bortermelésről*. Eszerint *Temes vármegyében 358 ezer hl=660 ezer akó bort szűrték*, mely értékkel országos viszonylatban Pest (1280 e. hl), Baranya és Bács-Bodrog (1200-1200 e. hl), Somogy, Bihar, Tolna, Sopron, Zala, Krassó-Szörény és Zemplén vármegyék után *a tizenegyedik helyen állt*, azaz minden valószínűség szerint 15 évvel korábban sem lehetett az első. Ekkor Temes vármegyében mintegy 24000 katasztrális hold (13680 ha) szőlő volt, a mezőgazdaságilag hasznosított terület 2,99%-án (*Bárándy, 1844*), ezzel az országos megyei listán a 15. ill. 20. helyen állt. A listavezető Zemplén vármegyében 74666 katasztrális hold szőlő volt, a hasznosított földterület 9,14%-át elfoglalva.

A Verseci borvidék lehatárolását hosszú ideig nem lehet nyomon követni a források alapján (pl. *Magda P. 1819*: „*Temes vm.: Bor sok helyen természetik, egészséges jó asztali bor, de nem állandó*”), mindazok ellenére, hogy az első rendszeres áttekintést Magyarország történeti borvidékeiről Schams Ferenc már 1833-ban elkészítette. Tizennégy történeti borvidékbe sorolta a főbb szőlő- és bortermő helyeket: *1. Tokaj és Zemplén vm.*; *2. Szerémség*; *3. Arad vm.* (Ménesi hegy); *4. Komárom v m. (neszmélyi borok)*; *5. Pest vm.-i borok: a) budai b) szentendrei, c) Promontórium (Budafok), d) Ótétény és Kistétény, e) Pócsmegyer, f) Vecsés, g) Szada, h) Csömör*; *5. A síksági borok*; *6. Tolna vm.* (szekszárdi bor); *7. Baranya vm.: a) Pécs, b) Villány*; *8. Zala vm. (Balaton*

melléki rész); 9. Veszprém vm. (Somló hegy); 10. Heves vm. (Eger és Visonta); 11. Ruszt és Sopron; 12. Vas vm.; 13. Horvátország; 14. Bánát (Versec és Fehértemplom). Schams Ferenc nem természetföldrajzi-, vagy termőtáji bontásban adja meg a Bánság szőlőtermő vidékeit, azt először Fényes Elek (1847) említi részletesen, hogy:

„Jósággra nézve első helyet érdemel a megye borai között a verseczi. Különös észrevétel Verseczen az, hogy itt a hegynek északi oldala jobb bort ad, mint a déli, minek oka a hegy fekvésében kereshető. A verseczi hegyhez számíttatnak még az északi oldalon Kis- és Nagy Zredistye, Kudricz, Markovecz, kelet felé Váradia, a déli oldalon Szolcsicza, Messicz, Jakuba és Kustély”.

A verseci bor fontosságát mutatja, hogy 1857-ben már borkiállítást rendeztek a városban, de a Bortermelők Egylete csak 1870-ben jött létre. Az 1860-as évektől gyarapodó, egyre pontosabbá és részletesebbé váló statisztikákból és leírásokból világosan kirajzolódnak a szőlőművelésben bekövetkező térbeli, mennyiségi és minőségi változások. Az 1865. évi statisztikai adatok alapján ismert, hogy a vörös bor az ország déli megyéiben volt elterjedtebb (pl. Torontál vármegyében 85,4%, Temesben 53,3%, Bács-Bodroiban 86,1%). Az 1865. évben Budán megjelent *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme* c. mű alapján települési szintű adatok állnak rendelkezésünkre (2. táblázat). A verseczi borvidéken a szőlő részaránya az összes földalaphól 10,3%-ot tett ki, magasan a megyei átlag (2,14%) feletti értékkel.

A legmagasabb aránnyal Meszesfalu (Meszics), a legalacsonyabbal Temesszőlős rendelkezett. A szőlőtermesztés súlypontja Versecz szabad királyi városban (3669 kat. hold) volt, a borvidék szőlőterületeinek 45,3%-val. Az egyes települések művelésági megoszlása és a szőlő értéke között szoros korreláció volt, mindazok ellenére, hogy nem Meszesfalun volt a legmagasabb az egy holdra eső tiszta jövedelem, mely eltérés a magas erdőszűtséggel magyarázható. Hasonló a helyzet Temesszőlős és Váradia esetén, míg Kisszerezd esetén a silány legelőterületek magas aránya (54%) miatt alacsony a jövedelem átlagértéke. A legkedvezőbb településeken a megyei érték 1,5-szeresét is elérték az egy kat. holdra eső tiszta jövedelem értékei.

A verseci borvidék minőségi és mennyiségi differenciálódását a 3. táblázat adatai alapján tárhatjuk fel. Versec környékén a fehér borszőlők dominánsak, míg Temeskutas, Temesszőlős és Almád vidékén a vörös borok sem elhanyagolhatóak. A siller bor viszonylag magas aránya azzal magyarázható, hogy szüretkor nem válogatták külön a fehér és vörös bort adó szőlőt. Mindezt megerősíti Entz Ferenc 1869. évi jelentése: „Versec borvidékén, a régebbi ültetvényeken leginkább a Kadarka és a Magyarka (szlankamenka) terjedt el”. A művelés terén igen eltérő a kép, különböztek a szokások: „Versec vidékén a szőlő az uralkodó földhasznosítási forma. A hegyoldalak mellett a lapályokat, sőt még mocsaras területeken is telepítenek. A kb. 5-7 ezer ha szőlőültetvény 2/3-a hegyen van, 3-4-szer kapálnak, néha gazolnak. A forgatás ismeretlen.

Fűró után sima vesszőt ültetnek, a fűrt lyukat homokkal töltik meg. A régebbi ültetvényekben bújtatnak, döntenek. A fejmetszést alkalmazzák. Ritkán, 10-12 évenként trágyáznak. Ősszel vagy tavasszal az erősen betakart tőkék sorközeibe rakják a trágyát. ...A szüretet korán kezdik, s Versecen a városi pincékben a nyílt mellett a zárt erjesztést is alkalmazzák”.

A XIX. század közepétől Versec is elindult a lendületes fejlődés útján. Ami az ipari tevékenységet illeti az is a szőlőtermesztés következményeként indult: működött két konyak és egy vegyészeti gyár, egy szeszgyár. Ezek mellett 1870–80-as években létesült: a gépgyár, a keményítőgyár és a gőzmalom. A borkereskedelem fejlődésének is lendületet adott a vasút 1858. évi megérkezése. Ami a mezőgazdaságot illeti, főleg a szőlőtermesztés volt jellemző a vidékre, így Versecre is. 1873-ban a bécsi vilákiállításon a világ legtekintélyesebb bortermelő helyének nevezték Versecet. Ekkor az évi bortermelés egyes adatok szerint elérte az 1.000.000 alsó-ausztriai akót (80 itze/akó), mintegy 12 000 kat. holdon (*Borovszky S. 1911*).

Más adatok (*Keleti K. 1875*) szerint Versecen 1873-ban 2255 szőlőbirtokos volt és a szőlővel beültetett terület a határban 8272 katasztrális holdat tett ki, melyről 135 ezer akó bort készítettek. Nem elhanyagolható tény, hogy a borvidéken átlagosan minden hatodik lakosnak volt szőlője, ez a korabeli átlagos családméretet tekintve azt jelentette, hogy minden családnak legalább egy szőlőbirtoka volt, de a legjelentősebb szőlőtermelő falvakban (pl. Nagyszered, Temeskutas stb.) minden harmadik-negyedik lakosnak volt szőlője. A szőlőbirtokok átlagos nagysága is meghaladta az egy katasztrális holdat. Sajnos néhány település termelési adatainak hiánya és erősen alacsony értékei miatt a borvidék összertermelése csak becsülhető (kb. 300-350 ezer akó között mozoghatott maximum, a verseci átlagos adatokkal számolva).

A szőlőtermesztés mind nagyobb területet igényelt, ezért 1870-ben felosztották a verseci földbirtokosok között az 1526 katasztrális holdat kitevő városi közlegelőt, melynek nagy részét szőlővel telepítették be (*Milleker B. 1884*). A szőlőterület maximális kiterjedését 1882-ben érte el Versecen, amikor 10014 kat. holdra emelkedett, melyhez még hozzá jött mintegy 3000 katasztrális hold, amelyeket a verseciek a szomszéd községekben birtokoltak (*Milleker B. 1884*). Az évi bortermést 1881-ben szintén 1.000.000 akóra becsülték. A verseci borvidéken 1880-ban megjelenő filoxéra az itteni szőlőket is tönkre tette, de 1882-ben még 50104 hektoliter bort szűrték. A totális pusztítás csak ezután következett, néhány év alatt az egyetlen léalapjuktól fosztva meg a termelőket.

Ahhoz, hogy megtudjuk milyen szőlőfajtákat termesztettek egy későbbi forrás nyújt részletes bemutatást, de ismert, hogy a borszőlők közül az olasz rizling, míg a csemegezőlők közül a mustat Hamburg és a Chasselas foglalt el igen előkelő helyet. A történeti borvidékek első hivatalos beosztását Keleti Károly szőlészeti statisztikája alapján a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi minisztérium készítette el 1880-ban, megjelölve a szőlőterületek nagy-

ságát, az átlagos évi bortermés mennyiségét, valamint azt, hogy ebből mennyi a fehér bor és mennyi a vörös. Ez a beosztás kevésbé vette figyelembe a kialakult hagyományokat. A közigazgatási egységekhez (kerületek, megyék) igazodott és valamennyi bortermelő községet besorolt a történeti borvidékek területébe.

2. táblázat. A Verseci-hegyvidék szőlőtermelő településeinek földhasznosítása és jövedelme (1865)

5	Terület (hold)	Művelésági megoszlás								Tiszta jövedelem		
		szántó		rét és legelő		erdő		szőlő		hasznavehetetlen	összes	egy hold
		hold	%	hold	%	hold	%	hold	%			
Versecz	33217	12640	38,0	12018	36,1	848	2,5	3669	11,0	4042	170476	5,13
Meszesfalu	2599	423	16,2	473	18,2	1002	38,5	521	20,1	180	10243	3,94
N. szerez	7263	3643	50,1	2006	27,6	330	4,5	867	11,9	417	42605	5,86
Kisszered	970	221	22,7	524	54,0	-	-	108	11,1	117	3345	3,44
T. kutas	3831	1845	48,1	811	21,1	469	12,2	497	12,97	209	17374	4,53
Almád	3353	1568	46,7	534	15,9	550	16,4	486	14,5	215	18114	5,4
T. szőlős	3146	1300	41,3	516	16,4	1000	31,2	134	4,2	196	6982	2,22
M. kastély	8067	3802	47,1	2583	32,0	288	3,6	989	12,2	405	53480	6,63
Váradia	10844	3982	36,7	3782	34,8	1521	14,0	500	4,6	1059	40454	3,73
Márktelke	5046	2966	58,7	989	19,6	493	9,8	322	6,3	276	20767	4,11
Összesen	78336	32390	41,4	24236	30,9	6501	8,3	8093	10,3	7116	383340	4,89
Temes vm.	1007785	508419	50,4	280870	27,8	133183	13,0	21317	2,14	63996	4785383	4,74

Forrás: Magyarország... (1865) adatai alapján saját szerkesztés

3. táblázat. A Verseci-hegyvidék szőlőterülete és a termelt bor mennyisége 1873-ban

Település	Népességszám 1870	Szőlőbirtokok száma	A szőlő területe		A termelt bor (akó)		
			hold	öl	fehér	vörös	siller
Versecz	21095	2255	8272	678	71000	10000	54000
Meszesfalu	747	210	150	-	5000	1000	-
Nagyszered	1983	600	1077	-	200 (?)	100(?)	100(?)
Kisszered	711	150	200	-	600 (?)	200(?)	200(?)
T. kutas	2038	457	504	1077	16467	1113	7170
Almád	1445	200	250	-	3000	1000	-
T. szőlős	1026	199	153	-	3000	1000	-
M. kastély	2455	751	1050	-	1400	800	-
Váradia	3511	900	1500	-	-	-	-
Márktelke	1572	334	1040	-	2160	-	416
Összesen	36583	6056	14196	1755	102827	15213	61886

Forrás: Keleti K. adatai alapján saját szerkesztés

A beosztásban a Tiszántúli kerület ötödik borvidéke a Temes-Alsó-Krassó, melybe elkülönítés nélkül a verseci és a fehértemplomi is tartozott. E borvidéken a szőlő területe 8755 hektár, átlagos termés 58698 hektoliter, melyből fehér: 37491 hl (63,9%), vörös: 21207 hl (36,1%). A verseci borvidék települései közül négyet említ: Versec, Temeskutas, Nagy- és Kis Szredistye, ahol zömmel Kadarkát, Magyarkát, Bakatort, Izabellát és Apró fehéret termeltek.

Filoxéra pusztítása és a rekonstrukció a verseci borvidéken

Ezt a termelést döntötte romba a fellépő Phylloxera vastatrix (gyökértetű), melynek pusztítása hazánkban 1875 szeptemberében jelent meg a közeli

Pancsova szőlőkertjeiben. Kezdetben a fertőzés lassan terjedt (1877: Torontál megyei Franzenfeld, 1879: Keszthely), 1880-tól azonban robbanásszerűen pusztított. A verseci borvidéken 1880-ban jelent meg és rövid idő alatt szinte totális pusztulást okozott, amely következtében gyakorlatilag kihaltak a verseci szőlők és így – míg 1882-ban 10.014 holdon termelt a szőlő – 1887-ben már csupán 17 hold volt betelepítve az újfajta amerikai szőlővel, amely ellenálló volt a filoxérával szemben. A kötöttebb talajadottságú hegy- és dombvidékeken a katasztrófális pusztulás mértékét jól mutatja, hogy egy 1897. évi jelentés szerint Temes vármegye szőlőültetvényeinek 97,37%-a pusztult ki. A verseci borvidéken a pusztítás mértékét és a szőlő rekonstrukció 1895. évi állapotát a 4. táblázatban foglaltam össze. Megállapítható, hogy Versec és Temeskutas esetében volt jelentős új telepítés, a borvidék falvai még nem ocsúdtak fel a pusztítás után. Egyes szőlőtermelők már 1881-82-ben is erélyesen fogtak hozzá a védekezéshez és az elpusztult ültetvények felújításához, azonban önállóan gyakorlatilag semmit sem tehettek. Illetve tudjuk, hogy még meg sem fékezték a filoxérát, amikor egy újabb kártevő jelent meg: a szőlőperanoszpóra, amely a növény leveleit és a szőlőszemeket tette tönkre. Versecen már 1887-ben megjelent és 1891-re az egész országot elborította. A védekezést (bordói lé) hazánkban 1895-től kezdték alkalmazni. Hosszú éveknél kellett eltelni ahhoz - jelentős állami segítséggel -, hogy a rekonstrukció megvalósuljon.

4. táblázat. A Verseci-hegyvidék szőlőtermelő településeinek földhasznosítása (1895)

Település	Terület (hold)	Művelésági megoszlás								
		szántó+kert		rét és legelő		erdő		szőlő		hasznavehetetlen
		terület	%	terület	%	terület	%	beültetett	parlag	
Versecz	33936	23974	70,6	6777	20,0	1118	3,3	902	624	541
Meszefalu	2694	874	32,2	629	23,3	1108	41,1	-	-	83
N. szerez	7386	5363	72,5	1257	17,0	360	4,9	17	3	386
Kisszered	942	356	36,5	540	57,3	-	-	-	1	45
T. kutas	3933	2393	59,3	590	15,0	603	15,3	98	51	198
Almád	3434	2226	69,3	509	14,8	557	16,2	3	5	134
T. szőlős	3294	1579	47,2	537	16,3	1063	32,3	-	3	112
M. kastély	8424	5777	68,1	1953	23,2	249	2,9	-	50	395
Váradia	11650	6484	55,4	1776	15,4	2014	17,3	5	874	497
Márktelke	5083	3472	65,2	742	14,6	630	12,4	10	-	227
Összesen	80776	52498	65,0	1531	18,9	7702	9,5	1045	1611	2618
Temes vm.	1277865	791077	61,9	261446	20,5	134196	10,5	5140	9702	76304

Forrás: Magyar Korona Országainak... (1897)

A filoxeravész előtt a hegyi és a síkvidéki szőlők aránya a történelmi Magyarországon kb. 3:1 volt, míg a felújítás után ez az arány 1:1-re változott. 1896-ban a filoxeravész után az állami támogatással, ill. irányítással végbemenő rekonstrukció (pl. szénkénegezés, oltványtelepek) idején készült el az 1893: XIII. tc. alapján a történelmi borvidékek második beosztása. A rendelet célja a rendszerezés mellett azoknak a szőlőfajtáknak a meghatározása volt, amelyek az egyes vidékeken mennyiségileg és minőségileg a legjobb termést adják. Ezzel kívánták megszüntetni a termelt fajták korábbi sokféleségét és biztosítani az

egy-egy történeti borvidéken termelt borok azonos karakterét. Ez a beosztás már messzemenően figyelembe vette az évszázadok alatt kialakult hagyományokat. A történeti borvidékek területébe nem sorolta be valamennyi községet, csak a minőségi bort termesztőket. Így tizennyolc történeti borvidéket állapított meg: 1. Ruszt–soproni–pozsonyi, 2. Pest–nógrádi, 3. Buda–sashegyi, 4. Somlyói, 5. Neszmélyi, 6. Eger–visontai, 7. Abaúj–miskolci, 8. Tokaji, 9. Szerednye-visznai, 10. Munkács–nagyazzóllósi, 11. Ér–melléki, 12. Ménes–magyaráti, 13. Versec–fehértemplomi, 14. Szekszárdi, 15. Pécs–villányi, 16. Badacsonyi, 17. Balaton–melléki, 18. Erdélyrészi. Ezt a besorolást alapul véve hatóságilag többször is átcsoportosították a településeket a történeti borvidékek beosztásakor. A versec–fehértemplomi borvidéken a termesztendő fehér bort adó szőlők a következők voltak: Bakator, Mustosfehér, Aprófehér, Olaszrizling, Szlankamenka, Szerémi zöld, Fehérdinka, Furmint és Fehérburgundi. Vörös bort adó szőlők: Kadarka, Nagyburgundi.

5. táblázat. A Verseci-hegyvidék szőlőtermelő településeinek földhasznosítása és földjővedelme (1909)

Település	Termőterület (hold)	Összes tiszta jöv. (korona)	Művelésági megoszlás							
			szántó		kert		rét		szőlő	
			hold	jöv.	hold	jöv.	hold	jöv.	hold	jöv.
Versecz	32248	452737	21863	279601	223	6128	2098	15699	3357	140565
Meszefalu	2610	15689	810	5073	28	205	42	305	231	8336
N. szered	7095	77351	5285	58269	119	1372	461	3173	416	12149
Kisszered	882	5815	283	1921	14	111	115	181	100	3380
T. kutas	3738	42172	1742	11730	89	1323	168	1290	766	25880
Almád	3356	24307	2204	16371	42	503	89	456	91	3865
T. szőlős	3177	15922	1657	8582	64	480	27	116	122	4213
M. kastély	8019	68357	5621	42994	149	1547	893	3766	537	16535
Váradia	11105	72753	6364	51347	576	5515	1207	7147	188	4112
Márktelke	4908	30115	3105	16906	206	1890	63	330	242	8266
Összesen	77138	805218	48934	492794	1510	19074	5163	32463	6050	227301
Temes vm.	1213309	13248053	844173	10822541	28112	479208	67458	466738	22692	641000

Forrás: Az adóközségek...(1914)

E felsorolásból is nyomon követhető az a fajtaváltás, melynek eredményeként a verseci borvidék klasszikus vörös borai helyett a fehér borokra helyeződött a hangsúly. Mindez együtt járt a telepítési és művelési mód (amerikai vad alanyvesszőbe oltás, 1x1,2 méteres sor és tőtávolság, karózás, talajforgatás, rövid csapra metszés stb.) és a bor minőség (must szűrése, hordók kénezése stb.) változásával. A felújítás során nem mindig a kipusztult szőlők helyére kerültek az újak. A magasabban, nehezebben megközelíthető helyekről a szőlő „lecsúszott” az alacsonyabb hegylábi felszínre, elhódítva más növényi kultúrák termőhelyeit. E tény az 1902. évi adatok is alátámasztják, mely szerint: „a hegyvidéken 1900 hold, a rónán 460 hold volt beültetve amerikai venyigével”.

A fellendülő szőlőtelepítés eredménye, hogy 1909-re a szőlővel betelepített terület Versecen elérte a 3.357 holdat (5-6. táblázat), Szredistyén, Almádon és Mélykastélyon pedig a verseciek mintegy 1500 kat. hold szőlőt birtokoltak, így a város pincéiben mintegy 6000 hold szőlő termését tárolták, mely átlagosan 50 hl/ kat. hold szőlőtermést feltételezve is elérhette a 300.000 hektólitert. Ez idő tájt a szőlőterület Magyarországon összesen 426 000 ha volt, amelyen 76 borszőlőfajtát termesztettek (Feyér P. 1970).

Az 1909. évi felmérés adatai alapján a szőlő rekonstrukció pillanatnyi állásán túlmenően igen értékes információkkal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy mekkora értéket is képviselhetett egy szőlőbirtok az évszázadok során. A kedvezőtlen értékesítési lehetőségek dacára egy hold szőlő átlagosan 3,7-szer nagyobb jövedelmet biztosított a verseci mikrorégióban, mint a szántó (6. táblázat). A gyengébb szántókkal és kedvezőbb expozíciójú szőlőkkel rendelkező hegy- és dombvidéki falvakban (pl. Meszesfalu, Temesszőlős, Almád stb.) ez elérte a hat-hétszeres különbséget is. Az egyes promotóriumok – és a társadalom kultúráj alakító tevékenységének- igazi értékét az mutatja, ha a szőlőket az erdők illetve a rétek és legelők jövedelmezőségével hasonlítjuk össze, hiszen a szőlők területén korábban erdők illetve kiirtásuk után gyepterületek voltak és lehettek volna e kultúrnövény nélkül. Az adatok alapján egyértelmű, hogy a 20. század elején a szőlő minden egyes holdja húsz-harmincszor (szélsőséges esetben ötven-hetvenszer) akkora értéket képviselt, mint az erdők illetve a legelők (6. táblázat).

6. táblázat. A Verseci-hegyvidék szőlőtermelő településeinek földhasznosítása és földjövedelme (1909)

Település	Termőterület (hold)	Művelésági megoszlás				hasznavehetetlen hold	1 holdra eső tiszta jövedelem		
		legelő		erdő			erdő	szántó	szőlő
		hold	jöv.	hold	jöv.				
Versecz	32248	3591	10074	1116	670	1943	0,6	12,8	41,9
Meszesfalu	2610	462	463	1037	1407	84	1,4	6,3	36,0
N. szered	7095	455	1777	359	611	366	1,7	11,0	29,2
Kisszered	882	370	222	-	-	52	-	6,8	33,8
T. kutas	3738	370	334	603	1615	212	2,7	6,7	33,8
Almád	3356	379	1458	551	1654	137	3,0	7,4	42,5
T. szőlős	3177	473	579	834	1952	114	2,3	5,2	34,5
M. kastély	8019	587	3078	232	437	396	1,9	7,6	30,8
Váradia	11105	697	1108	2073	3524	530	1,7	8,1	21,9
Márktelke	4908	696	1448	596	1265	207	2,1	5,4	34,2
Összesen	77138	8080	20541	7401	13135	4041	1,8	10,1	37,6
Temes vm.	1213309	126765	512720	122274	301465	78176	2,5	12,8	28,2

Forrás: Az adóközvések...(1914)

Összegzés

A verseci hegyvidék éghajlata kiváló lehetőséget biztosít a szőlő- és bortermelés számára, ahol kitűnő minőségi borokat állítottak elő. Az összes földalap mintegy 10%-án virágzott a szőlőkultúra, ahol a filoxeravészig a fehér és vörös bort adó fajták domináltak, világhírt biztosítva e termőtájnak. Fényes Elek és Keleti Károly már jól használható leírást adott az egyes települések szőlő- és borkultúrájáról, amely 1880-ig kisebb hullámzásokkal, de folyamatosan fejlődött. A gyökértetű totális pusztítása utáni rekonstrukció és fajtaváltás az 1910-es évekig húzódott, de a szőlő gazdasági jelentőség megmaradt. A verseci borvidék harminc év alatt kiheverte a gyökértetű végzetesnek gondolt pusztítását. A trianoni békediktátum ezt a borvidéket is megosztotta az utódállamok között, a verseci borvidék azonban napjainkig nem nyerte vissza régi hírnevét, mindazok ellenére, hogy megőrizte regionális jelentőségét.

Felhasznált irodalom

- Boros L. (1999):* A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 304.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország vármegyéi és városai, Temesvár és Temes vármegye. p. 411.
- Entz F.–Gyurky P. (1868):* Hazai szőlészet. Pest.
- Fényes E. (1847):* Magyarország leírása I-II. köt. Pest.
- Fényes E. (1851):* Magyarország geográfiai szótára I-IV. köt. Pest
- Feyér P. (1970):* Szőlő- és borgazdaságunk történeti alapjai. Akad. Kiadó, Bp. p. 407.
- Frisnyák S. (1990):* Magyarország történeti földrajza. Tk. kiadó Bp. p. 212.
- Keleti K. (1875):* Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873 I-II. köt. Bp.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 421.
- Majdán J. (2003):* Elfeledett borvidékek a Kárpát-medencében. Rubicon. 1–2. 75–77.
- Magda P. (1819):* Mo. és a határőrző katonaság vidékének legújabb stat.-i és geogr.-i leírása, Pest.
- Pálkovács I. (2003):* Versec története 1900-ig. Útjelző III. évfolyam 9. szám. Kiadja: Erdélyi Kárpát Egyesület Bánsági Osztálya.
- Pinczés Z. (2000):* Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. pp. 9-85.
- Szakály F. (1998):* Törökök és a magyarországi borforgalom. História 5-6. sz. pp. 29-31.
- Schams F. (1836):* Magyarország bortermelése, I–II. köt. Pest.
- Tövissi J. (1993):* Erdély természetföldrajza. Nyíregyháza. p. 110.

Statisztikai adattárak

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme. Buda. 1865.
A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp. 1895.
Az adóközségek területe és kataszteri tiszta jövödelme művelési áganként és osztályonként (Arad, Temes, Torontál, Csanád és Krassó-Szörény vármegyékben). Magyar Királyi Állami Nyomda Bp. 1914. p. 115; 140; 156; 106; 102.

A Bánság és a Balkán gazdasági kapcsolatrendszere a XX. század elején

The system of economic relations between the Banat and the Balkans at the beginning of the 20th century

Abstract

This paper tries to answer the question whether the Bánság (Banat), often referred to as the gate of the Balkans, which is a special historical, political, economic and geographical region, was able to meet the geostrategic and economic challenge occurring at the end of the Age of Dualism to become an economic link between the Balkans and the Austro-Hungarian Empire. During the examination of economic linkages it has been revealed that the region was not able to meet this challenge, as a result the Bánság (Banat) became neither the gate of the Eastern Balkans nor the Central Balkans, which means that goods transported within the framework of the international division of labour did not flow across the Bánság. The transport of the Szeged-Timisoara-Orsova railroad and the Lower-Danube waterway did not have any impact on the region, also it was not able to profit from transit trade, which among other things can be due to the fact that economic geographic structures and their connection points in the Balkans developed too late and they did not have integral linkages. The autonomy of the Banatian Military Frontier until 1876 impeded this problem further.

I. Bevezetés

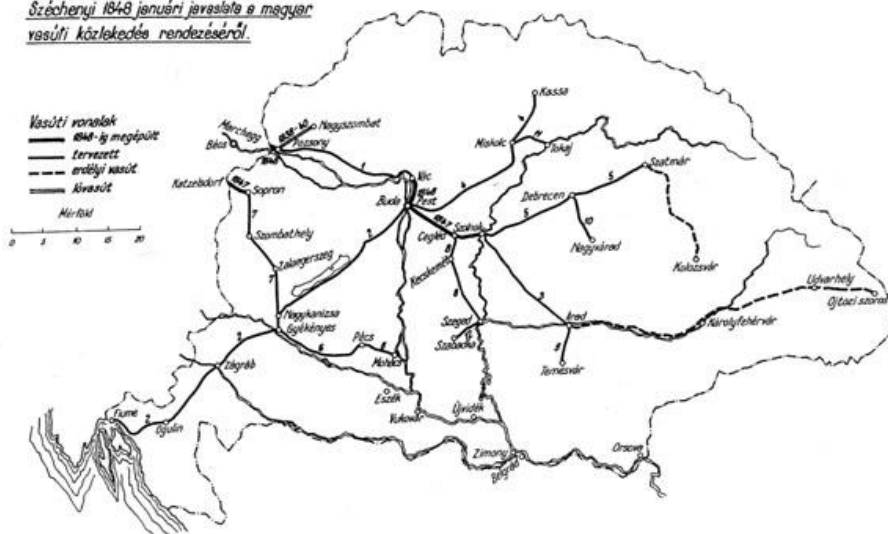
A magyarság Kárpát-medencei megtelepedésétől kezdve a Balkán mindig kitüntetett szerepet kapott a társadalmi-gazdasági és a geostratégiai-politikai kapcsolatokban egyaránt. A magyarság minden tekintetben folyamatosan bővítette érdekszféráit a Balkán irányba, olykor területének egy részét elfoglalva, új nagyhatalmi tényezőként jelent meg (*Gulyás L. 2006*). E folyamatban gyors változások és új relációk megjelenése és stratégiai térfoglalása zajlott a XIV. század végéig. Az oszmán Török Birodalom megerősödése és tartós berendezkedése azonban a Balkán szerepének átértékelődését eredményezte. Ebben az időszakban nem beszélhetünk jelentős gazdasági kapcsolatokról, de politikai és katonai értelemben is zömmel defenzív stratégiát alakítottunk ki (*Hajdú Z. 2006*). A XVIII. században az Osztrák Birodalom (és benne Magyarország) számára a Balkán még mindig nem válhatott gazdasági és politikai expanziós térré, a gyengülő Török Birodalommal inkább a status quo fenntartására kényszerült (*Nagy M. M. 2006*).

Mindezt a XVIII. századi balszerencés osztrák-török háborúk tartósan konzerválták. Kedvező geostratégiai helyzetéből ekkor a Bánság sem tudott profitálni, mindazok ellenére, hogy a Kelet-Balkán egy része felé - a Délvidék részeként - a Bánság közvetítette az európai hatásokat évszázadokon keresztül (*Gulyás L 2009*). A XIX. század a geostratégiai és -politikai kapcsolatok tekintetében is teljes átstrukturálódást eredményezett, melynek gazdasági leképezése a Balkán kapujának tartott Bánság számára olyan helyzeti előnyt jelentett, amelynek kihasználatlansága kedvezőtlenül befolyásolta e régió társadalmi-gazdasági fejlődését. Az új „Balkán stratégia” alig érintette meg a Bánságot, melynek okait e tanulmányomban elemzem mélyebben.

II. A Balkán geopolitikai-stratégiai helyzete és szerepe a dualizmus korában

A Török Birodalom meggyengülésével a balkáni régióban az Osztrák-Magyar-Monarchia és Oroszország hatalmi versengése erősödött fel (*Gulyás L. 2013*). A modern magyar gazdasági törekvések a reformkortól fogalmazódtak meg a Balkánnal kapcsolatban, mely egyik kulcsának tekintett Al-Duna szabályozás kapcsán teljesebbek ki.

Széchenyi 1848. januári javaslata a magyar vasúti közlekedés rendezéséről.

1. térkép. Gróf Széchenyi István vasútfejlesztési térképe (1848)

A Széchenyi István nevével fémjelzett folyamat névadója is tisztában volt azzal, hogy a Balkán jelentős része számára meghatározó közlekedési lehetőséget nyújthat a szabályozott Duna. A másik kulcskérdést, a modernizációt infrastrukturálisan hordozó vasúthálózat kiépítésének prioritásai jelentették. A vasútépítések jelentős vitákkal jártak a történelmi Magyar-

országon, mind a pályák irányát, mind pedig az összeköttetések minőségét és kapcsolódási pontját illetően (*1. térkép*).

Mindkét kérdéskör tervei és ezek későbbi megvalósítása meghatározta a Bánság dualizmuskori regionális gazdasági kapcsolatrendszerét. Széchenyi István 1848-ban megjelent átfogó munkája „Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről”, mint közismert négy-négy vasúti fő-, mellék- és szárnyvonalat jelölt ki (*1. térkép*), melyet a magyar országgyűlés, a tizenharmadik vasútvonallal kiegészítve, 1848. évi 30. tc.-kel törvényerőre emelt. E tervezet szerint a Kelet-Balkán nem kapott prioritást, melynek okai között szerepelhet a dunai hajózás tervezett fejlesztése, de a közismerten balkáni származású Sina-bankárcsalád kivonulása (1841) „a magyar vasút” ügyből is.

Az Al-Duna szabályozása is megindult az 1830-as években Vásárhelyi Pál (1759-1846) tervei alapján, melynek célja az Al-Duna sziklazátonyos szakaszának rendezése. A hajózás megkönnyítésére 114 km hosszú és 30 m fenékszélességű csatornát vájtak ki a Duna sziklás medrében (*1. ábra*). Ez alapját képezte a század végén megvalósult nagyszabású Vaskapu-szabályozásnak. Ugyancsak Vásárhelyi tervei alapján valósult meg 1833-37 között a korszak legjelentősebb útépítése. Célja az volt, hogy a Kazán-szorosban magas vízállás mellett is lehetővé váljék a vontatás, illetve ha alacsony víz miatt szükséges, az árut kocsikra rakva is lehessen továbbítani. Kezdeményezőjéről a létesítményt "Széchenyi út"-nak nevezték el.

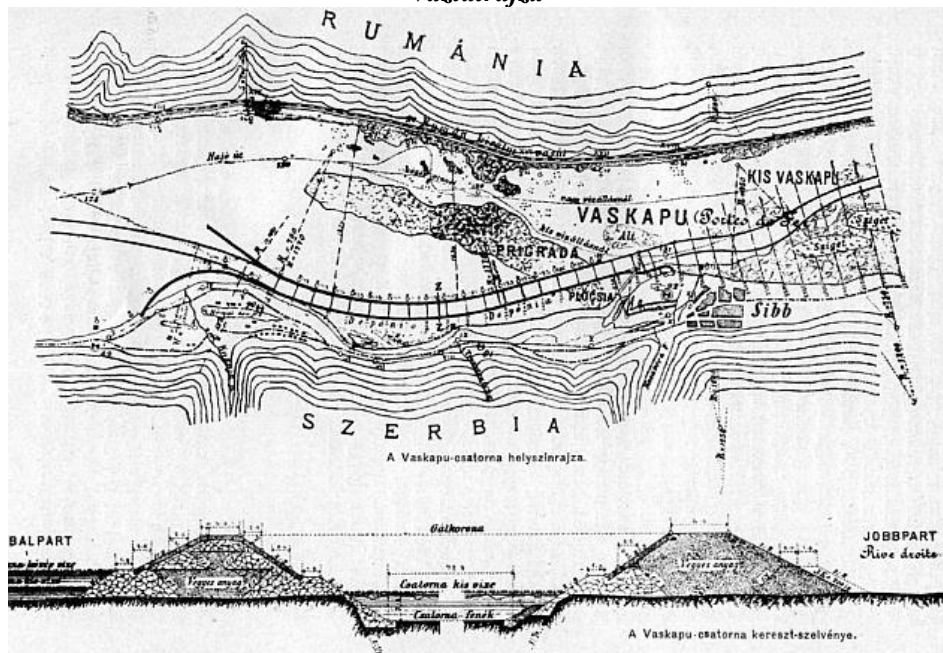
E kérdésköröket tekintve témánk szempontjából a végeredmény fontos, később épültek ki a vasúti kapcsolatok Szerbiával és a Kelet-Balkánnal, melynek csak egyik mellékvonala (Szeged-Temesvár-Orsova) vezetett a Bánságon keresztül. Jó példa minderre az Orient expressz útvonala, amely az első öt évében (1883-1888) a Párizs–Bécs–Pozsony–Budapest–Szeged–Temesvár–Orsova–Bukarest–Ruszcuk–Várna útvonalon közlekedett. A magyar szakaszon 689 km hosszban, kezdetben teljesen az Osztrák Vasúttársaság vonalain. Amikor azonban 1888-ban elkészült a Belgrádon és Szófián keresztül vezető közvetlen vasútvonal, az előzőt felváltotta a MÁV által 1884-ben épített Budapest–Zimony–Belgrád vasútvonal.

A magyar Al-Duna szabályozásra – Ómoldova és Turnu Severin (Szörény vára) közötti közel 110 kilométeres folyószakasz – az 1871. évi londoni szerződés hatalmazta fel Ausztria-Magyarországot. E munkálatok közben kilenc csatornát robbantottak (Stenka, Kozla-Dojke, Izlas-Tachtalia, Jeliseva, Svinica, Jucz, Vaskapu feletti, Kisvaskapu és Vaskapu), összesen 18,8 kilométer hosszban a sziklás mederfenékbe. E robbantásokkal 1899 szeptemberéig 700.000 m³ sziklát távolítottak el a hajózás útjából, s több kilométeres zárógátákat építettek a szabályozás során.

A fenti tények is jelzik, hogy a kiegyezés utáni magyarországi gazdasági fejlődés eredményeként megjelenő külkereskedelmi érdeklődés, részben tőke kivétel, majd a megerősödő politikai törekvések a Balkánt felértékelték. A

magyar gazdasági elitben tudatosodott, hogy itt a verseny kevésbé éles, illetve a magyar kínálat sikeresen értékesíthető. Egyre erőteljesebben jelentkezett az a felfogás is, hogy a Balkán szárazföldi, különösen vasúti közlekedésének, európai csatlakozásának kulcsa Magyarország kezében van. Ebből fakadóan Magyarország kulcsszerepet játszott a Balkán akkori jelene és jövője szempontjából (Tóth J. 1997).

1. ábra: Az Al-Duna szabályozás Vaskapui részletének egyik korabeli vázlatrajza

Tény, hogy az osztrák-magyar geostratégiai és gazdasági törekvések a Balkán felé felerősödtek (különösen az 1878-as berlini kongresszus után), e gazdasági expanzió mértéke azonban a gazdaságtörténeti szakirodalomban kissé túlhangsúlyozott. A balkáni népek nemzeti ébredési mozgalmai, illetve függetlenségi törekvései a XIX. század második felétől kezdve permanens problémát jelentettek, melyek a gazdasági kapcsolatokra negatívan hatottak. Különösen a „délsláv probléma” felerősödésével, mert a mindenkori szerb politika, nacionalizmus, a szerbek versenye a „török örökségért”, érintette a Monarchia déli területeit is, s abban különösen a magyar Délvidéket. Szerbia – függetlensége megszerzése után rövid idővel – potenciális ellenséggé alakult, melynek irányából a kereskedelmi verseny, a vámháborúk és a katonai veszélyeztetés is megjelent. A magyar politikai vezetés nem csak tisztában volt a Balkánon belüli feszültségek és szembenállások rendszerével, hanem

tudatosan is épített ezek kihasználására. A fenti tények egyértelműen hatást gyakoroltak a gazdasági kapcsolatok mélységére és kitérített irányaira.

II. A Balkán gazdasági szerepe és jelentősége Magyarországon a XX. század elején

Az 1873. évi gazdasági válság hatására és következtében az 1880-as évektől ismét a protekcionizmus és a védővámok megerősödésének időszaka következett a magyar külkereskedelemben, melynek hatásaival a magyar gazdaságpolitikának is számolnia kellett. Ez azért is hatott kedvezőtlenül, mert iparfejlődésünk ekkor léphetett volna az extenzív periódusából az intenzív fejlődési/növekedési szakaszába. Az 1880-as évektől a magyar gazdaságban is felerősödött a merkantil- és agrárérdekeket képviselők szembenállása, különösen 1881 (első ipartámogatási törvény) után. Ugyanekkor kezdődött a gabonatermelés válsága, mely árcsökkenést és eladási nehézségeket (különösen a Monarchia piacain kívül) eredményezett (*Hanák P. 1982*).

A Monarchia vámfalainak fedezékében a magyar gazdaság nem kényszerült rá olyan gyors szerkezetváltásra, mint ha védtelenül kiszolgáltatottak volna a világpiacon szeszélyeinek, így néhány világpiacon álló terméktől eltekintve iparcikkeink zöme csak az elmaradottabb balkáni országok piacain bizonyult versenyképesnek. A mezőgazdasági termékeink pedig szinte csak a Monarchia belső, védett piacain voltak eladhatók. A századfordulóra a magyar gazdaság fejlődési motorja kifulladásra látszott (*Kövér Gy. 1982*). Az okokat az önálló magyar nemzetgazdaság hiányától a tízévente megújított vámunióig sorolhatnám. Nem teszem, külön könyvek íródtak e témakörökben.

Az 1890-es évektől érzékelhető geopolitikai-stratégiai változások ellenére a Balkán felé irányuló gazdasági kapcsolatainkat gyenge szálak jellemezték. Az 1910. évi külkereskedelmi forgalmunk mennyisége és értékei (*1. táblázat*), valamint ezek forgalmi relációi jól érzékeltetik e problémát. A behozatalunk és kivitelünk szállítási módjában a vasút dominanciája egyértelmű, meglepő lehet, hogy tengeren több áru érkezett, mint az összes folyami szállítással együtt és a kivitelben is jól teljesített a tengerhajózás.

Számunkra elsősorban nem is annyira a mennyiségi értékek fontosak – természetesen nem szeretném lebecsülni azt a 15,5 millió métermázsányi forgalmat (az összes behozatal 10%-a, a kivitel 13%-a), amelyet folyami hajóink szállítottak –, hanem az országok szerinti relációk (*2. táblázat*). A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy külkereskedelmünk – érték szerinti adatsorát vizsgálva – alig több mint öt százaléka (behozatal=3,93%-a, kivitel 6,77%-a) kapcsolódott a Balkánhoz. A problémát tovább súlyosbította, hogy a két közvetlenül határos balkáni országgal (Szerbia, Románia) külkereskedelmünket jelentős passzívum jellemezte, azaz ezek belső piacai gyakorlatilag zárva maradtak a magyar árucikkek előtt. A távoli Nagy-Britanniába több árut

vittünk ki, mint Romániába, ugyanekkor Bulgáriába is kétszer akkora volt kivitelünk, mint Szerbiába, a Török Birodalom európai és ázsiai területei pedig ehhez képest „dinamikus” magyar export-offenzívával szembesültek.

1. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Szállítási mód	Behozatal		Kivitel	
	métermázsa	ezer korona	métermázsa	ezer korona
Vasúton	48.588.240	1.145.003	48.368.515	1.306.775
Folyamhajón	6.337.238	297.292	9.155.139	211.648
Postán	294.255	271.535	79.801	41.141
Tengeren	6.625.372	133.512	7.050.983	154.543
Közúton	1.537.363	5.076	490.770	2.644
Magyarország (összesen)	63.432.467	1.852.418	65.145.208	1.716.751

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

2. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Országok	Behozatal		Kivitel	
	ezer korona	százalékban	ezer korona	százalékban
Ausztria	1.394.991	75,31	1.279.954	74,56
Németország	155.184	8,38	126.180	7,35
Olaszország	18.926	1,02	46.881	2,78
Nagy-Britannia	32.300	1,74	36.530	2,18
USA	30.167	1,63	13.243	0,77
<i>Románia</i>	28.764	1,55	21.025	1,22
<i>Bosznia- Hercegovina</i>	25.189	1,36	41.015	2,39
<i>Szerbia</i>	7.921	0,43	4.948	0,29
<i>Bulgária</i>	2.954	0,16	9.633	0,59
<i>Európai Törökország</i>	3.385	0,18	24.095	1,40
<i>Ázsiai Törökország</i>	3.978	0,21	11.624	0,68
<i>Görögország</i>	759	0,04	3.350	0,20
Balkán összesen	72.950	3,93	115.690	6,77
Magyarország (összesen)	1.852.418	100,0	1.716.751	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

A fenti tények okait kutatva egyértelmű, hogy nemcsak a közlekedéshálózat összekapcsolódási opcióinak hiánya, vagy a hálózatok áteresztőképességének gyengeségei a felelősek. E tény alátámasztására elegendő megvizsgálni a Vaskapu hajóforgalmának alakulását 1909-ben. A Vaskapu 1909. évi forgalma úgyszólván az Al-Duna teljesítőképességének határát érte el. Míg 1908-ban az összeforgalom alig 4.2 millió métermázsát tett ki, addig az 1909-ben a 8.5 millió métermázsát is meghaladta. A legnagyobb forgalom augusztus-november közötti időszakban volt, ekkor négy hónap alatt 5.1 millió métermázsa árut szállítottak át az Al-Dunán. Ebből a mennyiségből 4.3 millió métermázsa esett a fölfelé irányuló forgalomra. Tény, hogy 1909-ben kedvező volt a vízállás is, mert csak 18 napon keresztül volt az orsovai mércén 1.50 méter alatti vízállás, a legkisebb vízállás pedig 1.21 méter volt. Eszerint csak 18 napon keresztül nem közlekedhettek az egész szakaszon 21 deciméter maximális merülésű uszályok. Ha a vízállás kedvezőtlenebb lett volna, akkor természetesen nem tudtak volna lebonyolítani a meglévő uszályokkal ekkora forgalmat. Az 1910 évi forgalom nagysága (5,8 millió métermázsa) és relációi (3-4. táblázat) jobban tükrözik az átlagos évi forgalmat (4,5-5,5 millió métermázsa). A Vaskapu hajóforgalmának 1910. évi ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy az összes folyamhajón exportált termékeink (9.155.139 métermázsa) egyharmadát (3.043.118 métermázsa) szállították az Al-Dunán át. A folyamhajókon zajló importunk (6.337.238 métermázsa) mintegy negyven százaléka (2.778. 136 métermázsa) érkezett a Vaskapun keresztül hazánkba. Összegezve megállapítható, hogy a magyar külkereskedelmi forgalom (128.577.675 métermázsa) alig 4,5 százaléka (5.816.194 métermázsa) zajlott az Al-Dunán 1910-ben.

Az Al-Dunán szállított termékek struktúrája (4. táblázat) jól szemlélteti, hogy ekkor meghatározó a mezőgazdasági termékek (búza, zab, kukorica) és a nyersanyagok (kőszén, fa) voltak, azaz a nagy tömegű árualap meg volt. E tekintetben meglepően kiegyensúlyozott a forgalom, mindössze fa, búza, cukor és vasáru behozatali többlet volt, de kivételünkben sem a késztermékek és darabáruk dominanciája érvényesült.

3. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	Fölfelé			Lefelé			Összesen			Fölfelé			Lefelé			Összesen			A kirótt illeték összege, korona
	u s z á l y h a j ó									g ő z h a j ó									
	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	vontató	illeték köteles	vontató	illeték köteles	vontató	illeték köteles				
Összesen	570	790	2 778 076	715	390	3 043 118	1 280	1 180	5 816 194	1 272	587	1 264	500	2 536	1 087	992 472			
<i>A fenti összegből esik:</i>																			
a D.G.T.-ra	250	481	1 103 062	466	99	1 952 489	716	580	3 055 551	713	210	705	187	1 418	397	559 330			
a M.F.T.R.T.-ra	94	235	427 062	141	126	644 117	235	361	1 071 179	273	282	277	215	550	497	184 621			
a román hajózásra	127	11	745 411	62	67	303 379	189	78	1 048 790	176	10	171	9	347	19	168 527			
a szerb	42	43	187 173	31	53	85 983	73	96	273 156	82	81	88	81	170	162	35 279			
a délnémet hajózásra	36	4	227 174	4	23	12 800	40	27	239 974	-	-	-	-	-	-	28 932			
egyéb hajótulajdonosra	21	16	83 194	11	22	44 350	32	38	127 544	28	4	23	8	51	12	15 783			

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

4. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	L e f e l é									
	darabáru	köszén	vasáru	fa	cement	búza	zab és tengeri	cukor	különfélék	összesen
<i>Összesen</i>	493 766	461 452	105 298	65 123	236 092	357 484	988 795	83 309	251 799	3 043 118
	<i>m é t e r m á z s a</i>									
	<i>A lefelé szállított mennyiségből esik:</i>									
a D.G.T.-ra	325 380	428 418	46 068	38 602	63 722	273 255	691 593	7 283	78 168	1 952 489
a M.F.T.R.T.-ra	78 379	3 133	55 079	9 483	161 534	5 000	147 962	76 026	107 521	644 117
a román hajózásra	41 118	-	3 283	-	-	79 229	148 949	-	30 800	303 379
a szerb	48 133	2 101	868	17 038	10 836	-	291	-	6 716	85 983
a délnémet hajózásra	-	12 800	-	-	-	-	-	-	-	12 800
egyéb hajótulajdonosra	756	15 000	-	-	-	-	-	-	28 594	44 350
	<i>F ő l f e l é</i>									
<i>Összesen</i>	432 235	346 701	172 831	213 919	182 769	629 417	167 144	86 824	541 236	2 773 076
	<i>A fölfelé szállított mennyiségből esik:</i>									
a D.G.T.-ra	241 398	241 225	93 518	27 269	4 740	366 288	-	40 068	88 556	1 103 062
a M.F.T.R.T.-ra	87 922	83 169	30 102	18 469	378	173 189	-	18 907	14 926	427 062
a román hajózásra	61 703	22 307	49 211	1 003	117 163	89 800	167 000	7 907	229 317	745 411
a szerb	565	-	-	159 733	44	140	144	19 942	6 605	187 173
a délnémet hajózásra	29 042	-	-	-	-	-	-	-	198 132	227 174
egyéb hajótulajdonosra	11 605	-	-	7 445	60 444	-	-	-	3 700	83 194

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Fontos kérdés, hogy a fenti tények hogyan érintették a Bánság Duna menti településeit és kialakult-e a vízi és vasúti szállítás együttműködése, azaz olyan térpályák, amelyek nagy mennyiségű anyagi javak áramlását lehetővé tették volna? A Bánság vált-e a Balkán gazdasági kapujává vagy a kereskedelmi forgalom nagy része elkerülte, ill. áthaladt rajta?

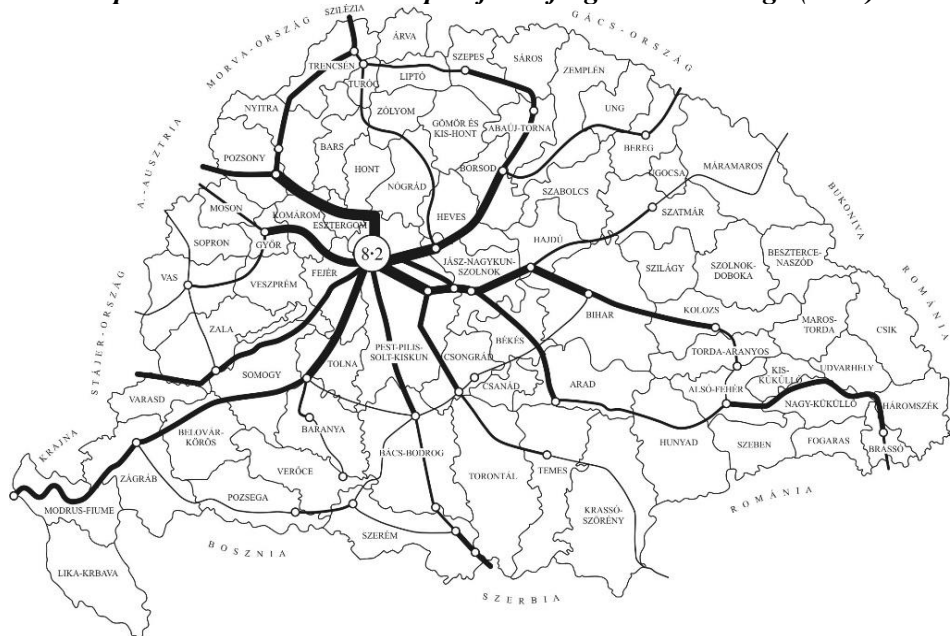
III. A Balkán gazdasági szerepe és hatásai a Bánságban

Az eddig jelzett geopolitikai-stratégiai és gazdasági folyamatok tükrében kell megvizsgálnunk a Bánság gazdasági kapcsolatrendszerét a Balkán-félsziget irányában. Bánságban mindig is fontos volt a folyók bekapcsolása az áruszállításba és a kereskedelembe. A XVIII. század folyamán az egyes kereskedelmi társaságok (1720-tól keleti társaság, 1724-től temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha kereskedelmi, 1742-ben bőrkereskedelmi társaság alakult) privilégiuma volt viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni a régióból, különösen a Bega szabályozásához fűztek nagy reményeket. Tudjuk azonban, hogy a XVIII. században végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, feliszapolódott és az árvizek erősen megromlították, így a meder kiszélesedett és sekélyé vált, azaz hajózásra alkalmatlanná vált. Azt azonban, hogy a termékek milyen nagyságrendűek voltak, nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy az áruk hány százaléka áramolhatott a folyókon és szekereken a Bánságból a Balkán irányába. A XIX. század második felében a külkereskedelmi forgalomban – mint fentebb láttuk – a vasutakra helyeződött a hangsúly. A Bánság e tekintetben sem tudott meghatározó szerepet betölteni.

A 2. térkép alapján látható, hogy az egyetlen nemzetközi kapcsolódási pont a Bánságban esetében Orsova volt, de az a nemzetközi forgalom szempontjából elenyésző jelentőséggel bírt, még akkor is ha a „Kelet kapuja” jelzővel illették.

Teljes mértékben egyet értek *Frisnyák Zsuzsanna (2006)* megállapításával, mely szerint 1895-ben a Bánságban is a belső gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak és nem a nemzetközi kapcsolatok:

2. térkép. Magyarország vasúthálózatának nemzetközi kapcsolódási/határátmeneti pontjai és forgalmi terheltsége (1914)

„Mint ahogy az előzőekben bemutatott Temes és Torontál megyék esetében is már látszott, a Bánát három megyéje közötti kapcsolatok rendkívül szorosak. A Krassó-Szörény megyei vasútállomások feladott-áru kapcsolatainak 78%-a a Bánáton belül marad. Ugyanez Temes megye esetében 77%, Torontál megyénél pedig 67%. Feltűnő, hogy a Bánátot milyen alacsony értékű feladott-áru kapcsolat fűzi Arad megyéhez. Krassó-Szörény megye kiterjedt nagytávolságú kapcsolatai nem köthetők kizárólagosan a megyebeli szénbányákból származó szénhez. Mindebben jelentős szerepe van a kőolaj-elosztó szerepkörű Orsova és a szénalapú Oravica állomásoknak is. Mindezen felül számos helyre szállítanak a megyéből tűzifát, szeszt, őrleményeket, és nem utolsó sorban vasat és vasárut. Krassó-Szörény 512 árufogadói kapcsolata közül 158 fűződik Temes megyéhez. Temes megyéből érkezik a megyébe az élelmiszer (hering, disznósír, baromfi, fűszer, sőt tej és tojás is), élvezeti cikkek (dohány, sör, szesz), gépek, gyapjú és pamut stb.”

Magyarország vasúti áruforgalmának nagyságát jól érzékelteti, hogy a vasútállomások 85%-ában a feladott áruk összsúlya 20 ezer tonnánál kevesebb

volt. A vasútállomások több mint felére (54%) jellemző volt, hogy az éves feladott áru súlya 0–6 ezer tonna között tartományban mozogott (Frisnyák Zs. 2006). Magyarországon 17 állomás továbbított 100 ezer tonnánál több feladott árucikket, melyből három volt bányási: Stájerlakanina, Fehértemplom és Németbogsán. A Duna és a Tisza menti kistérségek vasúti árufeladásai kisebb mértékűek voltak, mert a vízi út olcsó szállítási képességével a vasút nem tudta felvenni a versenyt, a folyó menti területek terményeit inkább hajóval szállították elsősorban a főváros kikötőibe (Frisnyák Zs. 2006). Pancsováról olcsóbb volt a felvásárolt gabonát a budapesti malmokba vízen szállítani. Bács-Bodrog, Torontál, Temes megyék déli, folyó menti kistérségeiben kisebb volt a vasúti áruszállítás jelentősége, mértéke. Az összes feladott árucikk 83%-a más belföldi állomásra, 14%-a Ausztriába, 3%-a pedig egyéb külföldi vasútállomásra irányult (5. táblázat).

5. táblázat. A jelentősebb bányási vasútvonalak forgalma (1895)

Vasútvonal	Összes feladott áru			
	tonna	Belföldre (%)	Ausztriába (%)	Vámkülföldre (%)
Budapest–Orsova–Verciorova	679 875,4	81,80	16,36	1,84
Jassenova–Oravica–Anina	187 889,0	97,94	1,91	0,15
Temesvár–Báziás	181 084,6	93,96	5,29	0,75
Vojtek–Németbogsán	162 898,2	92,86	7,14	0,00

Forrás: Frisnyák Zs. (2006) adatai alapján saját szerkesztés

A feladott árucikkek 73%-a három árucsoportba tartoztak: ásvány és ásványi termék (39%), fa és faáru (18%) valamint gabona (16%). E három árucsoporton kívül számottevő tömegben (100 ezer tonna) kerültek a teherkocsikba növény és növényi termékek, örlemények, zöldségek, dohány és dohánytermékek, ún. egyéb állati termékek, italok, cukor, agyag és agyagáru valamint vas és vasáru. A többi árucsoport feladott forgalma kevésbé volt jelentős (Frisnyák Zs. 2006). Kizárólag gabonát adtak fel mintegy 20 magyarországi vasútállomáson (ebből bányási volt: Alibunár, Temesmiklós, Elemér, Sáralfalva, Torontál-Petrovoszellő, Óbesenyő), s ez jól tükrözi az állomások vonzáskörzetének egyoldalú, kizárólag a gabonatermeléssel foglalkozó termelési szerkezetét. A kisiparhoz kapcsolódó termékek közül Temeskubin állomás feladott forgalmának mintegy 10%-át alkották a bőr és bőráru (Frisnyák Zs. 2006).

Magyarország 249 kistérségéből 2,1 millió tonna áru került vasúti elszállításra. Ebből búza volt 1,17 millió tonna. A legtöbb búzát (több mint 10 ezer tonna) Orosházáról, Szatmárról, Szarvasról, Putnokról, Dettáról, Szombathelyről, Nagyszalontáról, Perjámosról, Fehértemplomról, Lugosról, Új-

Aradról, és Mezőberényből küldték a vagonokba. A búza 28%-a vámkülföldön került értékesítésre, 6%-a pedig Ausztriában. Kukoricából 279 ezer tonna került feladásra. Ötezer tonnánál több kukorica került elszállítása Gyertyámosról, Csáktornyáról, Nagybecskerekéről, Szatmárról, Ókerről, Kurticsról, Nyíregyházáról és Érsekújvárról. Az összes feladott kukorica 33%-a Ausztriában és vámkülföldön került értékesítésre (Frisnyák Zs. 2006).

Magyarország 15 vasútállomásra érkezett 100 ezer tonnánál nagyobb tömegű árucikk, s ezek között csak egy bányászati volt: Temesvár-Józsefváros. A második (Fehértemplom) és harmadik (Nagykikinda) legnagyobb árufogadó bányászati vasútállomás értékei már százezer tonna alatt maradtak. A vasútállomások 75%-ba évi 5 ezer tonnánál kevesebb áru érkezett, 9%-uk fogadott 5–10 ezer tonna közötti árumennyiséget. Az érkező árucikkek 86%-a hét árucsoportba – ásványok és ásványi termékek, fa és faáru, gabona, örlemények, növények és növényi termékek, italok valamint vas és vasáru – tartozott (Frisnyák Zs. 2006).

IV. Összegzés

E tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy Balkán kapujaként számon tartott Bányászati, amely sajátos történeti, politikai, gazdasági és geográfiai régió, meg tudott-e felelni annak a dualizmus végére kiteljesedő geostratégiai és gazdasági kihívásnak, amely arra irányult, hogy a Balkán gazdasága rajta keresztül szorosan kapcsolódjon az Osztrák-Magyar-Monarchiához. A gazdasági szálak és kapcsolatok vizsgálata során kiderült, hogy e kihívásokra adott válaszok nem sikerültek, így a Bányászati nem vált a sem a Kelet-Balkán sem a Közép-Balkán kapujává, azaz a nemzetközi munkamegosztás termékeit megtestesítő anyagi javak nem a Bányászati keresztül áramlottak. A Szeged-Temesvár-Orsova vasút és az Al-Duna áruforgalma gyakorlatilag érintetlenül hagyta, az átmenő forgalomból sem profitált, melynek egyik eleme, hogy a gazdasági térszerveződés és a balkáni térpályák kapcsolódási pontjai későn alakultak ki, s nem kapcsolódtak szervesen egymáshoz. A Bányászati-Határőrvidék 1876-ig történő különállása mindezt tovább hátráltatta.

Felhasznált irodalom

- Gulyás L. (2006):* A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- Gulyás L. (2009):* A Bányászati a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bányászati (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Gulyás L. (2013):* A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.

- Frisnyák Zs. (2006):* Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút–ember–tér kapcsolatok (doktori disszertáció) ELTE, p. 134.
- Hajdú Z. (2006):* A „Délvidék” értelmezése a magyar földrajztudományban. In.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 69-74.
- Hanák P. (főszerk.) (1976):* Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó Budapest, p. 1397.
- Kókai S. (2006):* A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.) pp. 135-150.
- Kókai S. (2011):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Kövér Gy. (1979):* Iparosodás agrárországban. Magyar História. Budapest, p. 257.
- Nagy Miklós M. (2006):* A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. pp. 161-177.
- Tóth J. (1997):* Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs

A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887-1900)

The role and significance of the railway lines of Torontáli HÉV Rt. (1887-1900)

Abstract

The Bánság-lowlands had the densest railway network in the Carpathian Basin. However, most of the railways in Banat were built as HÉV lines. The construction and operation of HÉV lines, even in such rich and agriculturally developed countryside as the Bánság Great Plain, was not economical. Circumstances and railway constructions independent of the circumstances did not always play the role of modernization indicators in the economy of the affected micro-region. The low-occupancy tracks did not encourage investors to develop the network more carefully, and railway construction gained new impetus in Hungary with the construction of HÉV lines in the early 1880s. Nationwide, 77% of the local railways were built after 1891, and more than half of the lines of Torontáli HÉV Rt. The need to build the lines is clear, the socio-economic benefits are questionable, as neither the consumption needs that underpin rail freight nor the stocks of raw materials associated with industrial production nor the rail passenger traffic have made these lines profitable in the long run.

Bevezetés

A Bánság, mint annyi mindenben, a vasútépítések terén is elsőséget vívott ki magának a történelmi Magyarországon, melynek eredményeként a Bánsági-alföld a legsűrűbb vasúthálózatot tudhatta magáénak a Kárpát-medencében. A bánsági vasutak zöme azonban HÉV vonalként épült ki. Általában olyan területeken, amelyeket a távolsági összeköttetést megvalósító országos jelentőségű fővonalak elkerültek, azonban a helyi igények kiszolgálása céljából megérte a vasútépítés. A vasutak kiépítésének könyvtárnyi irodalmából több tanulmány mutatta be egy-egy vasútvonal építési folyamatát és annak kihatását a gazdasági és társadalmi életre (pl. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönyei /1867-1944/, Közlekedési Szakkönyvtár 1908–1910 között megjelent 36 kötete stb.). Kállay Béni tanulmányában (1881) pontos információkat közölt az engedélyezési eljárástól kezdve a kivitelezésig és a működésig. Magyarország első közlekedéstörténeti szintézise Csíkvári Jákó nevéhez fűződik. Újhelyi Géza 1910-ben kiadott munkája végig követi a magyar vasútépítés legjelentősebb szakaszait. A könyv függeléke a magyar vasútépítés történetének legfontosabb dokumentumait rendszerezi. A Torontál vármegyei

HÉV vonalakra vonatkozóan azonban alig találunk korabeli leírásokat és későbbi feldolgozásokat, ezért tanulmányomban a Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaságnak (Torontáli HÉV Rt.) és vasútvonalainak szerepét és jelentőségét emelem ki, az 1887-1900 közötti évekre vonatkozóan.

Torontál vármegye vasútvonal-hálózata

Torontál vármegyében – az országos tendenciáknak megfelelően – előbb a fővonalak kiépítése történt meg, melynek eredményeként 1857. november 15.-én megnyílt a Szeged-Temesvár közötti vasútvonal 112 km hosszú szakasza. Mindez gazdaságilag és stratégiaileg egyaránt kiemelkedő fontosságú volt, melynek folytatása (Temesvár-Bázas, Temesvár-Orsova) a Bánság területén is egyértelműen mutatta a geostratégiai és geopolitikai prioritásokat. E vasútvonaltól délnyugatra azonban újabb vasút építése gazdasági és politikai okok miatt sem jöhetett számításba. Egyrészt nem volt hozzá elegendő tőke, másrészt a várható forgalom sem indokolta ezt, harmadrészt a Balkán egyik kapujának számító Szerbia politikai magatartása is kedvezőtlen volt, s mindezek miatt a több milliós kincstári támogatásra sem lehetett számítani, így a vasútépitések egy időre szüneteltek. A modernizáció egyik értékmérőjének tekintett vasút – Közép- és Dél-Torontál vármegyei – hiányának pótlására, azaz újabb vasútvonal megépítésére (Valkány-Varjas) még közel 15 évet kellett várni (*1. táblázat*).

Az 1. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy Torontál vármegye vasúthálózata országosan kiemelkedő sűrűséget ért el (9,0 km/100km²), azonban a Budapest-Szeged-Temesvár-báziási/orsovai és Valkány-varjasi vasútvonal kivételével, melyeket az osztrák államvasút-társaság épített ki, valamennyi HÉV vonal, ezek közül egy keskenynyomtávú volt (*1. térkép*). A Valkány-varjasi vasutat a törvényhozás 1870. december 11-én engedélyezte, s ez 42 km hosszúságban épült meg, ezután azonban – az 1873. évi gazdasági válság miatt is – a torontáli vasútépitésekben újabb, viszonylag hosszú szünet következett. Vasútépitési tervekben, a későbbiekben sem volt ugyan hiány, azonban kivitelezésükre – másfél évtizedig – nem kerülhetett sor. Csak 1881-ben a LXXII. tc.-kel adta meg a törvényhozás a Nagyikinda-nagybecskereki HÉV kiépítéséhez az engedélyt. A vármegye 51.000 Ft természetben ledolgozott közmunkán kívül 100, Nagyikinda 20, Nagybecskerek 30, Törökbecse 20, Aracs 20, Melence 40, Karlova 30 és Kumán 20 ezer forinttal lépett a részvényesek közé. A vasutat 15 hónapi építés után 1883. július 9-én adták át a közforgalomnak. Ezzel kezdetét vette Torontál vármegyében is a „HÉV építési láz”, melynek előzménye az első magyarországi helyi érdekű vasútvonal (Arad–Körösvölgyi Vasút, mely 1877-ben épült), ennek sikere fenntartotta az érdeklődést az olcsó vasutak iránt. A magyar „HÉV” szó eredetileg az 1880 után alakult helyiérdekű vasúttársaságok és vasutak rövidítése volt, melyeknek a "helyi érdekű vasutakról" szóló 1880. évi 31. tc., alapján kezdődött el a kiépítése.

1. táblázat. Torontál vármegye vasútvonalai (1910)

Vasútvonal neve	Hossza a megyében	Típusa	Átadás éve	Állomások, megállók	Építető, üzemeltető
Szeged-Temesvár-Bázias	90	fővonal	1857	13	Osztrák államvasút-társaság
Valkány-Varjas	50	II. rendű	1870	7	Osztrák államvasút-társaság
Szóreg-Kiszombor-Makó	24	HÉV	1882	4	Arad-Csanádi Vasút
Nagykikinda-Karlova-Nagybecskerek	74	HÉV	1883	11	Nagykikinda-N.becskereki HÉV Rt.
Nagybecskerek-T.szécsány-Párdány Zombolyáig (1895-ben)	96	HÉV	1889	22	Torontáli h. é. vasúttársaság
T.szécsány-Nagymargitta-Versec	42	HÉV	1889	10	Torontáli h. é. vasúttársaság
Bóka-Bánlak-Csakovár-Zsebely	29	HÉV	1893	5	Zsebely-Csakovár-Bókai h. é. vt.
Nagybecskerek-Antalfalva-Pancsova	80	HÉV	1894	14	Torontáli h. é. vasúttársaság
Temesvár-Nagyszentmiklós	40	HÉV	1895	6	Temesvár –N.szentmiklósi HÉV Rt.
Pancsova-Petre-Alibunár	32	HÉV	1896	3	Pancsova-Petrei h. é. vasúttársaság
Temesvár-Módos	32	HÉV	1897	6	MÁV, de a Torontáli h. é. vasúttársaság üzemeltette
Szeged-Karlova	63	HÉV	1897	14	Szeged-Nagykikinda-N.becskereki HÉV Rt.
Nagybecskerek-Begapart-Zsombolya	68	HÉV	1898	22	Torontáli h. é. vasúttársaság
T.szécsány-Alibunár	48	HÉV	1898	11	Torontáli h. é. vasúttársaság
Számos-Antalfalva	21	HÉV	1898	3	Torontáli h. é. vasúttársaság
Makó-Csanád-Nagyszentmiklós	14	HÉV	1903	3	Hm.vásárhely-Makó-N.szentmiklósi HÉV Rt.
Nagykikinda-Perjámos-Arad	50	HÉV	1907	8	Nagykikinda-Aradi h. é. vasúttársaság
Nagykikinda-Nyerő	16	HÉV	1907	3	Nagykikinda-Aradi h. é. vasúttársaság
Lovrin-Zsombolya	28	HÉV	1907	5	Nagykikinda-Aradi h. é. vasúttársaság
Összesen	898	-	-	172	-

Forrás: Újhelyi G. 1910 alapján saját szerkesztés

Az 1880-as évek elejére a vasúti fővonalak nagy része kiépült, viszont helyi igényekhez szabott szárnyvonalak építését az állam magánvasúti társaságokra bízta. A törvényi szabályozás lehetővé tette, hogy a HÉV-társaságok a fővonalaknál egyszerűbb műszaki jellemzőkkel, olcsóbban építsék vonalaikat. A tervezőmérnökök jellemzően 10-12 tonnás tengelyterheléssel és 30–40 km/h sebességgel számoltak, ami akkor sem számított soknak, viszont nem

veszélyeztette a vasút jövedelmezőségét. E vasútvonalak építési költségei a fővonalai építkezések töredéke volt (Ajtai-Gecse S. 1935). Mindezt az egyszerű műszaki kialakítás, a síkvidéki-dombvidéki terep és a nagy építkezésekkel együtt járó panamázások elmaradása is indokolta. Árelőnyt jelentett továbbá a helyi birtokosok és az érintett települések bevonása az építkezésbe a kisajátítási költség alacsony értékei miatt, mely jobban elkerülhetővé tette a spekulációt.

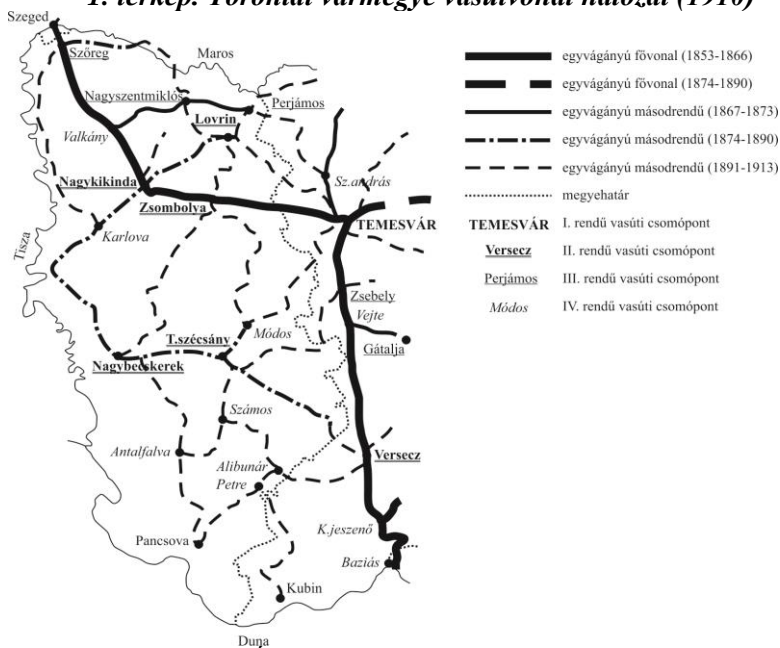
1880-tól 1914-ig több mint tízezer kilométer hosszú HÉV vonal épült meg a történelmi Magyarországon (Frisnyák Zs. 2006). A helyi érdekű vasútvonalak építésének csúcspontja a századforduló körüli évekre esett (pl. 1895-ben 774 km, 1896-ban 949 km, 1897-ben 774 km, 1898-ban 620 km, 1899-ben 583 km új vasútvonalat helyeztek üzembe. A kistérségi érdekérvényesítést a helyi érdekű vasútvonalakról szóló törvények (pl. 1880. 31. tc., ill. 1888. 4. tc.) szabályozták.

A törvények értelmében a koncessziók lejáta után (általában 70-90 év) a helyi érdekű vasutak tulajdonjoga a magyar államra szállt. Az esetek zömében azonban ez sokkal hamarabb bekövetkezett, ezért 1910-ben a magyar királyi államvasutak kezelésében már 138 db helyi érdekű vasútvonal, illetve Helyi Érdekű Vasutak Rt. vonalai voltak, melyek a MÁV fővonalaihoz vagy az un. „saját üzemben lévő magánvasutakhoz” (pl. GYSEV, ACsEV stb.) csatlakoztak.

Az újabb „országos vasútépítési lázba” való helyi bekapcsolódáshoz a döntő lökést a Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaság megalakítása (1887) adta meg. Az 1887-1907 közötti két évtized a helyi érdekű vasutak (HÉV-ek) építésének aranykora volt, melyekből az első világháború kitöréséig több mint hétszázötven kilométer épült meg Torontál vármegyében (*l. térkép*).

Fontos változás volt, hogy 1891-ben államosították az osztrák-magyar államvasút-társaság összes magyarországi vonalát. A magyar államvasutak birtokába jutott valamennyi bányászati fővonal is: Újszegedtől-Orsováig és Újaradtól-Báziásig. A magyar államvasutak 1889 és 1891 között több mint 3000 km fővonalat váltott így meg. A főbb vasútvonalak 85%-a (kb. 7400 km) ekkor került az állam tulajdonába és mindössze 1321 km maradt három magántársaság kezében. A HÉV vonalak tekintetében más volt a helyzet, a meglévő torontáli vonalak mellett (pl. Szőreg-Kiszombor-makói vonalat /24 km/ 1882-ben adták át, a Nagykikinda-Karlova-nagybecskerekéi vonalat /74 km/ 1883-ban nyitották meg, a Nagybecskerek-Szécsány-párdányi és Szécsány-margittai vonalakat összesen 90 km hosszúságban 1887-ben kezdték el építeni és 1889-ben nyitották meg stb.), a vonalak zöme az elkövetkező tizenöt évben épült meg (*l. táblázat*), s az államosítás áttolódott a századforduló utáni évekre. Mindezt nagymértékben elősegítette Baross Gábor miniszter által bevezetett új zónadíjszabás és tarifapolitika (*Újhelyi G. 1910*). A korábbi kilométerrendszer helyébe lépő új díjszabás a menetdíjakat a lakosság fizetőképességéhez igazította és fő célja a forgalom növelésének elősegítése volt. A zónatarifa megalkotása és 1889-ben történt érvénybeléptetése a szomszédos forgalomban különösen mérsékelt menetdíjakat állapított meg, hozzájárult az utasok számának nagymértékű növekedéséhez.

1. térkép. Torontál vármegye vasútvonal hálózata (1910)

Forrás: MÁV térképek alapján, saját szerkesztés

A magyar államvasutak 1888-ban 9.140.200 utast, 1894-ben már 32.538.100 utast szállított (Frisnyák Zs. 2006). Az 1890-es években felismerték a ráhordó jellegű keskeny nyomközű (általában 760 mm) vasutak építésének jelentőségét is, melyek a következő évtizedekben sorra épültek ki, a helyi érdekű vasutak mellett (pl. Nagybecskerek–Zombolya 1898), teljessé téve Torontál vármegye vasúthálózatát is.

Figyelmet érdemel azonban, hogy a pénzügyi, gazdasági és technikai viszonyok messzemenően meghatározták Torontál vármegye vasúthálózatának térszerkezetét (1910-ben 910,8 km), de azt is, hogy az ország többi régiójához milyen vasúti kapcsolatok fűzték. A vármegye nyugati határát (198 km hosszan) képező Tisza folyón és a déli határát képező Dunán egyetlen vasúti híd vagy közúti híd sem épült 1918-ig, ehhez a helyi érdekű vasúttársaságok tőkeereje és építési kapacitása, ill. építési technikája sem volt elegendő.

A Torontáli HÉV Rt. megalakulása és vasútvonalainak kiépítése

Az 1880-as évektől kezdve a HÉV vonalak építése nagyobb lendületet vett az országban. A történelmi Magyarországon 1880 és 1914 között mintegy 13 000 km helyi érdekű vonalat adtak át a forgalomnak (Frisnyák Zs. 2006). A

vonalak zömét a Magyar Államvasutak tartotta üzemben, azonban Torontál vármegyében ettől eltért a helyzet a századfordulóig.

Az 1887. február 27.-én megalakult Torontáli HÉV Rt. gőzmozdony-vasút engedély-okmánya ismert, egy példánya megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtárban, mely részletesen elemzi a társaság működését és lehetőségeit. Az engedély-okmány részletes elemzése helyett, néhány pontot az alábbiakban szó szerint mellékelek, ezek jól jelzik a Torontáli HÉV Rt. működését:

„Joguk van egyszersmind az engedélyeseknek részvénytársaságot alakítani, s a szükséges pénz beszerzése céljából névre vagy előmutatóra szóló elsőbbségi vagy törzsrészvényeket bocsátani ki, melyek a magyar, osztrák és külföldi tőzsdéken elárúsíthatók és hivatalosan jegyezhetők.

Az engedélyeseknek jogukban áll továbbá az alaptőkét olyképp szerezní be, hogy annak három ötödrésze erejéig elsőbbségi részvényeket, s két ötödrésze erejéig törzsrészvényeket bocsáthassanak ki.

A törzsrészvények törlesztése mindaddig kezdetét nem veheti, amíg az összes elsőbbségi részvények nem törlesztettek.

A társaság az engedélyesek minden jogait és kötelezettségeit örökli, alapszabályait tervezi, melyeknek helybenhagyását és az ország érdekei szem előtt tartásával eszközözlendő kiegészítését a kormány magának fenntartja.

A kormány a társulat közgyűlésén szavazatát az állami részvények arányában fogja gyakorolni, az igazgatóságban pedig ugyancsak ily arányban fog képviseltetni. Torontál megye részére biztosítatik azon jog, hogy addig, míg a hozzájárulás fejében rendelkezésére bocsátott törzsrészvények birtokában van, e megye alispánja, mint a megye képviselője, az igazgatóságnak tagja.

Az alapszabályokba a többi közt felveendő az is: hogy azon esetre, ha az engedély tartama alatt jövedelem hiánya miatt az összrészvények törleszthetők nem lennének; a törlesztetlenül maradt részvények tulajdonosai, részvényeiknek beváltását vagy e címen bárminemű kárpótlást az államtól nem igényelhetnek.

A társulat székhelye Budapest vagy Nagy-Becskerek, és hivatalos ügykezelési nyelve kizárólag a magyar.

Az engedélyesek kötelesek ezen engedély jogerőre emelkedésének napjától számított egy év alatt az építési költségek fedezetének biztosítását kimutatni; mit, ha ezen idő alatt megtenni elmulasztanak, az engedélyokmány hatályon kívül helyeztetik.

Megszűnik azonban az adómentesség az engedély-okmány keltétől számított 10 év múlva, amint a vállalat tiszta jövedelme a nevezett adóösszegeknek az üzleti számlába való felvétele után az engedélyezett építési tőke 6% kamatjánál magasabb lesz.

A jelenleg engedélyezett vasúton a szállítási adó az engedélyezés napjától számított 10 éven át nem szedetik.

Az engedély tartama, a 2-ik szakaszban idézett ideiglenes vasút-engedélyezési szabály 9. § *b)* pontja alatt kimutatott oltalommal új vasút felállítása ellen, a megnyitástól számított 90 évre állapítatik meg, mely napon véglegesen megszűnik.

Az engedély megszűnik akkor is, ha a 6. és 7. §-ban megállapított határidők a részletes tervek benyújtása, az építés befejezése, továbbá az üzlet megnyitására nézve meg nem tartatván, a határidők elmulasztása a fent idézett vasút-engedélyezési szabály 11. § *b)* pontja értelmében, különösen pedig, ha politikai és pénzügyi válságok által nem igazoltattatik.

Az engedély megszüntével, valamint a pálya beváltásának bekövetkeztével, az állam az engedélyezett és jó karban átadandó pálya tehermentes birtokába és haszonélvezetébe lép; birtokába veszi különösen a pálya területét és földjét, a föld- és műmunkálatokat, a fel- és alépítményeket, minden hozzátartozókkal egyetemben, mint: forgalmi eszközökkel, pályaudvarokkal, fel- és lerakódó helyekkel, a vasút üzletéhez tartozó épületekkel, az indulási és érkezési helyeken ör- és felvigyázó házakkal, minden felszerelvényekkel, ingó és ingatlanokkal egyetemben.

Valamint az engedély megszüntével, úgy a pálya beváltása esetében is, az engedélyesek megtartják a tartalékalap és a künlevő aktív követelések tulajdonát, valamint a koaks-kemencéket, öntödéket, gép- vagy egyéb épületeket, a melyek megszerzésére vagy előállítására a kormány által azon határozott hozzáadással hatalmaztatnak fel, hogy azok a vaspályának semmi tartozékát képezni nem fogják.

A pálya építése és üzleti felszerelése az engedélyesek által készítenendő, s a kormányhoz átvizsgálás és jóváhagyás végett felterjesztendő általános és részletes tervezetek alapján fog eszközöltetni.

Az engedélyesek különben úgy a tervek készítésénél, mint az építés kivitelénél alkalmazandó szerkezetet, a jelen engedély és az üzlet biztonságára való tekintetek által vont korlátok közt szabadon választhatják.

Magától értetik, hogy ezáltal az engedélyokmányoknak a pálya kiépítésére vonatkozó határozatai változást nem szenvedhetnek.

A pálya alépítménye egy vágányra készíthető, s ehhez képest a terület kisajátítása annyi térfogatra szorítkozhat, amennyi egynyomú sínúthoz és kiterőkhöz, nemkülönben az állomásokra megkívántatik.

A maximmal-emelkedési viszony legyen úgy, mint egy áll a kétszázötvenhez (1:250). A kanyarodásoknak a nyílt pályán 300 méternél kisebb félátmérővel nem szabad bírniuk.

A pálya részletes kitűzése alkalmával az általános tervezetben kitűzött iránytól eltérések történhetnek ugyan, de az 1. §-ban megjelölt pontok megtartandók lesznek.

A pálya szabályszerű keresztiszelvénye a bevágásoknál és töltéseknél akképp létesítendő, hogy a koronaszélesség ott, hol a sínek a talpfákon fekszenek, 3.05 métert tegyen.

A felépítmény beágyazásához 1/3 részben kövecs, 2/3 részben pedig homok használható, s a beágyazásnak a sínek lába alatt 0.25 méter vastagsággal és a sínlábak magasságában 2.8 méter szélességgel kell bírnia.

A műépítmények téglafalazattal és fahordszerkezettel, s esetleg vascsövek alkalmazása által állítandók elő.

A sínek folyó méterenként 18 kilogrammnál könnyebbek nem lehetnek, és oly sűrűen rakott talpfákra helyezendők lesznek, hogy 4200 kilogrammnyi keréknyomásnak megfelelő hordképességgel bírjanak.

Egyébiránt, ha a pálya építési vagy üzleti viszonyai úgy kívánnák, engedélyesek N.-Beckereken külön pályaudvart is létesíthetnek.

A személykocsiknál a szokásos 4 osztály helyett csak 2 osztálybeli kocsik berendezésére és járatására köteleztetnek az engedélyesek.

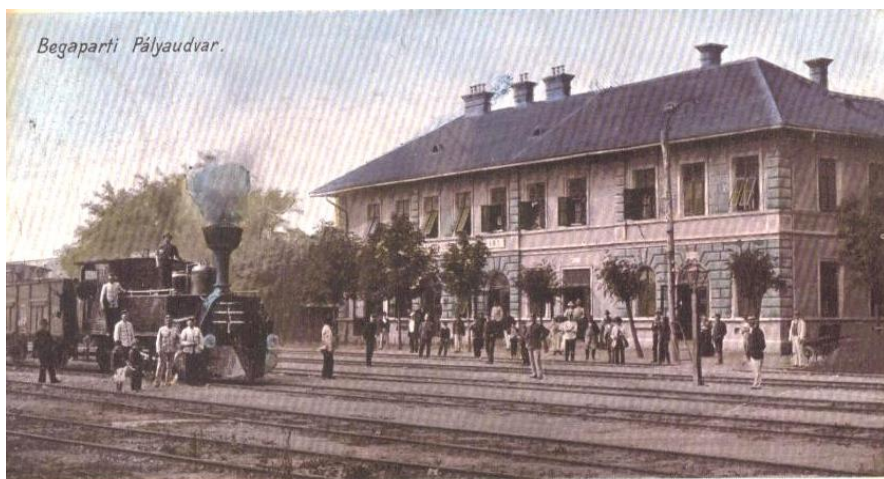
A naponkinti rendes vonatközlekedés berendezésétől engedélyesek felmentetnek, kötelesek azonban hetenként legalább háromszor, előre meghatározott és előre közhírré teendő időben közlekedő vegyes vonatokat járatni.”

A Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaság (Torontáli HÉV Rt.) építkezései (355 km hosszú saját vasútvonalak és 52,2 km MÁV vasútvonal üzemeltetés) és vonalainak működtetése egyedi, egyrészt azért, mert az ország leghosszabb azonos igazgatású és tulajdonú HÉV Rt. vonalrendszerét jelentette. 1889-től a Torontáli HÉV Rt. építkezéseinek kiindulópontja lett Nagybecskerek városa. A kiépülő HÉV vonalak műszaki paramétereit a törvényen kívül általában a későbbi üzemeltető is szabályozta. Államilag két törvény segítette a HÉV pályák könnyebb kiépítését, természetesen egységesítve és részletesen szabályozva a pályákhoz tartozó alépítményeket és felépítményeket.

1884. évi 33. tc. könnyítéseket tartalmazott visszamenőleg, az 1880 előtt megépült vaspályákra és épületekre vonatkozóan. Az 1888. évi 4. törvénycikk a helyi érdekű vasutakról szóló 1880. évi 31. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről szolt. A MÁV-nál 1892-ben külön HÉV szabványt dolgoztak ki, mely tartalmazta a vasútállomások szabványterveit. Ennek leginkább szembe-tűnő eleme a felvételi épület (állomásépület) volt, melyet méretük szerint osztályokba soroltak. Érdekesség a szabvány által előírt, állomásépület elé ültetendő három gesztenyefa, melyek több vasútállomáson ma is megtalálhatók.

A Torontáli HÉV Rt. többnyire normál nyomtávolságú, egyvágányú pályát építtetett ki. A szabványtervek itt is meghatározták mind a vonalvezetést (minimális ívsugár, maximális emelkedés), mind az alépítmény jellemzőit (műtárgyak, átereszek, töltés koronaszélessége és rézsűhajlása).

A Torontáli HÉV Rt. külön állomást építtetett magának Nagybecskerek-Bégapart néven, Nagybecskerek állomástól (ezt a Nagykikinda-Nagybecskereki HÉV Rt. építette 1883-ban) mintegy 1 kilométerre. Bár a vonatok az "eredeti" Nagybecskerek állomásig jártak, a Nagybecskerek-bégaparti állomás lett többszöri bővítések során Nagybecskerek fő vasútállomása (*1. kép*).

1. kép. Nagybecskerek-Bégaparti pályaudvar (1899)

Nagybecskerek-Bégapart állomás mellett még egy állomás épült a város szélén, a torontálszécsányi vonalon: Nagybecskerek-Gyártelep, amely a környező ipari üzemeket szolgálta ki. 1894-ben épült meg a Nagybecskerek-Pancsova vonal, amely Nagybecskerek-Gyártelep után Sándorudvar állomáson ágazott ki a torontálszécsányi vonalból. Pancsova északkeleti részén található végállomásának Pancsova nevet (1914-től: Pancsova-Józsefváros) adta a vasúttársaság. Két évvel később, 1896-ban a Pancsova-Petrovoszellói HÉV Rt. Pancsova-Petre vonala épült ki, amely Petránél a Versec-Kubin vonalhoz csatlakozva Versecel kötötte össze a várost. Ez a vonal nem érintette a Torontáli HÉV meglévő Pancsova-Józsefváros állomását, viszont deltával kapcsolódott hozzá. Az új vonalnak Pancsova délnyugati részén, a Temesparton épült végállomása, ez a Pancsova-Temespart nevet kapta. Az 1901-es menetrend szerint a két pancsovai állomás között nem volt személyforgalom.

A Torontáli HÉV Rt. a Bánság egyik olyan vasútvonal hálózatát építette ki és üzemeltette (*1. térkép*), amely teljes egészében önerőből, csaknem kizárólag az érdekelt vidék pénzügyi forrásait igénybe véve, csekély állami támogatással, a lehető legkisebb költséggel hozta létre vonalhálózatát. Csak összehasonlításképp jegyzem meg, hogy magyar mérőföldenként például az Arad–Körösvölgyi Vasút esetében mindössze 4.631 Ft volt a kisajátítás ára, míg a Tiszavidéki vasút esetében ez 16.808, a Magyar Keleti Vasút esetében 37.500, a Kassa-Oderbergi Vasút esetében 64.200 Ft. A Torontáli HÉV Rt. engedélye az alapításkor (1887. február 27.) 215,1 km névleges építési hosszra szólt, névleges építési tőkájük 7.270.700 forint, tehát kilométerenként névleges értékben 33.800 Ft volt. A fő vonal Nagybecskerek-Zsombolya (95,2 km.); szárnyvonalak Sándorudvar-Pancsova (64,7 km) és Szécsány-Versec (55,2 km); csatlakozik Zsombolyán a magyar királyi államvasutakhoz, Versecen a magyar királyi államvasutakhoz, Pancsován a pancsova-petrovoszellói helyi érdekű vasúthoz, ezen kívül Módoson a temesvár-módosi helyi érdekű vasúthoz és Bókán a zsebely-bókai helyi érdekű vasúthoz. Az építéshez a pénzt is megszerezték 2.240,400 Ft névértékű törzsrészvény, 2.099,000 Ft névértékű elsőbbségi részvény és 2.751,300 Ft névértékű 41/2%-os elsőbbségi kötvénnyel. A vármegye, különösen zombori Rónay Jenő főispánja idejében és kezdeményezésére roppant sok áldozatot hozott a helyi érdekű vasutak érdekében, a cél hogy Torontál vármegyéjét minél több vasút hálózza be. A törvényhatóság az összes Torontál vármegyei HÉV vasutak támogatására 8,656.200 koronát fektetett a törzsrészvényekbe.

A Torontáli HÉV Rt. vonalai önálló, koncessziós jellegű részvénytársasági formában épültek és az általános magyarországi gyakorlattól eltérően a vonalak üzemeltetését nem más megbízott vasúttársaság (legtöbbször a MÁV) végezte. Első vonaluk (90 km) Nagybecskerektől Torontálszécsányon át Nagymargittáig, illetve Torontálszécsánytól Párdányig vezetett, ez utóbbi vonalat 1895-ben Zsombolya állomásig hosszabbították meg. A Nagybecskerek-Szécsány-

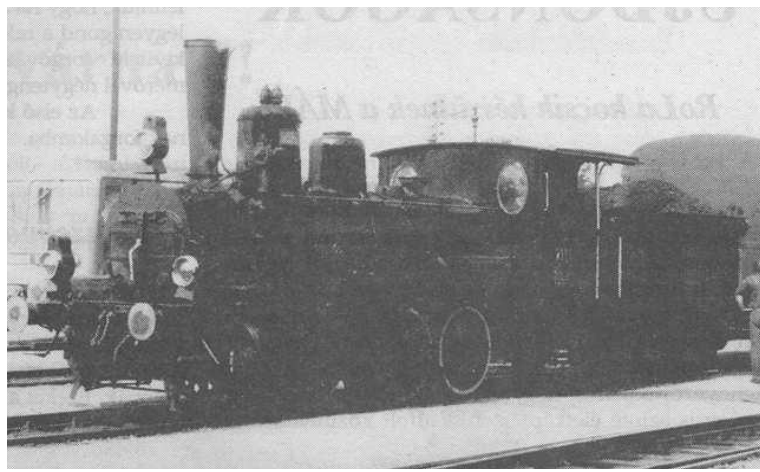
párdányi és Szécsány-margittai vonalakat 1887-ben kezdték el építeni és 1889. május 4-én nyitották meg. A 80 km hosszú Nagybecskerek-pancsovai vasútvonal ünnepélyes megnyitása 1894. április 8-án, a 44,4 km hosszú Szécsány-alibunári és a 20,8 km hosszú Számos-antalfalvai vonalat 1898. november 24-én adták át a forgalomnak. Mindezekon túlmenően saját vonalain kívül a társaság kezelte a Módos-Temesvár közötti (52,2 km) vasútvonalat is, illetve 1898-ban keskeny nyomközű vasutat építettek Nagybecskerek és Zsombolya (65,5 km) között, a meglévő nagyvasúti vonaluknál jóval rövidebb útirányon. Ez a vonal is Nagybecskerek-Bégapart állomásról indult, és a kor szokásának megfelelően a város utcáin keresztül vezetett (ahol 2 állomása és 4 megállója volt), a helyi közlekedést is ellátva. A vonal végpontja kezdetben Újzsombolya volt, majd hamarosan meghosszabbították Zsombolya állomásig.

A Torontáli HÉV Rt. tervei között szerepelt a Zsombolya-kiszombori (62 km) és a Bégaszentgyörgy-párdányi (26 km) keskenyvágányú vonalak, a Zsombolya-lovrini (26 km), Zichyfalva-dentai (18 km) és Zichyfalva-petrovoszellői (32 km) rendes nyomtávú vonalak megépítése is. A tervek szerint a már építés alatt álló, és a tervezés alatt lévő vonalakkal együtt a Torontáli HÉV Rt. vasúthálózata 509,8 kilométert tett volna ki. 1896 jan. 1-től fogva a társaság saját vonalait (ekkor már 397 km) önállóan kezelte. Az igazgatóság székhelye Nagybecskerek volt.

A Torontáli Helyi Érdekű Vasutak Rt. szerteágazó és úttörő tevékenységét jelzi, hogy vasútvonalaira egyedi tervek szerint építettett mozdonyokat és vasúti kocsikat. A XIX. század utolsó éveiben a Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút (GySEV) mellékvonali mozdonyállományának kiegészítésére - a budapesti Állami Gépgyártól - a MÁV XII. osztályú mozdonyoknál teljesítőképesebb mozdonytípust rendelt (A XII. osztályba sorolt mozdonyok első példánya 1885-ben készült el. A rendkívül jól bevált típust a MÁV 18 éven keresztül folyamatosan rendelte: 1903-ig 493 db-ot szerzett be.). A Torontáli HÉV Rt.-nél 14 db ilyen mozdony üzemelt. Az Állami Gépgyár a teljesítőképesség növelése érdekében a kazánnyomást 12 atmoszférára emelte és kompaund gépezetet alkalmaztak. Az első mozdonyt 1897-ben szállították és a GySEV vonalain olyan jól bevált, hogy még ugyanabban az évben némi kis változtatással a Számosvölgyi Vasút és a Torontáli HÉV Rt. is átvette az új típust. A Torontáli HÉV Rt. gépgyári osztályának főképviselete (Budapest V. ker. Kálmán utca 16.) 2db-ot vásárolt. Az aradi Weitzer János Gép, Waggongyár és Vasöntöde Rt. nyilvántartása (760 B-n2 1898.10.12 THEV 501, 760C-n2 1898.12.30 THEV 51) szerint mindkét mozdony ott készült 1898-ban. A Torontáli HÉV Rt. államosításával (1900. 10. 01.) mindkét mozdony a MÁV állományába került. Mivel a Torontáli HÉV-től átvett mozdonyok (101 és 102 pályaszám) a MÁV mellékvonali forgalmi igényeinek kiválóan megfeleltek, azokat besorolták mozdonyállományukba (5051 és 5052 számmal). 1901-ben a kedvező próbaeredmények után a MÁV kilenc darabos megrendelést adott le a MÁV

Gépgyárnak, amelyből hét 1901-ben elkészült, melyek a korábbi kettővel együtt 1902-ben új pályaszámot kaptak: 7001-7009. E típusból 1908-ig, a gyártás befejezéséig, 137 db készült, plusz a két eredeti /prototípus/, amelyek a nagybecskereki fűtőháznál maradtak. Újabb átszámolásukra 1911-ben került sor (V. a 370.001-139-ig), s e számolásuk már később sem változott. De mitől is lett ez a mozdony típus ilyen sikeres?

A mellékvonali pályák szűk ívei miatt a mozdony teljes tengelytávolsága csupán 2950 mm, ami a mozdony 7905 mm teljes hosszához képest kifejezetten kicsi. A mozdonyhoz szerkocsi tartozott, melynek üres súlya 10.02 tonna és 7,0 m³ vízzel és 4,0 m³ szénnel szerelhető ki. Szolgálati súlya így 21.0 tonna. A mozdony és a szerkocsi együttes hossztengely távolsága 8660 mm, ami kedvező, hiszen az akkoriban használatos, szabványosnak tekinthető 10,0 méteres fordítókorongok megfordításukhoz elégségesnek bizonyultak. Vonóerő tekintetében (5950 kg), majdnem kétszeresen felülmúlta az akkor legkorszerűbbnek tartott XII osztály típus vonóerejét (3180 kg). Sebessége 50km/óra volt, azaz gyorsabb, mégis biztonságosabb típust jelentett. A Torontáli HÉV mozdonyok kivételével a mozdonyokon átmenő fék nem volt, csupán kézifék, mellyel a szerkocsi két tengelyének kerekeit fékeztek. A Torontáli HÉV eredetű mozdonyokra Hardy rendszerű légűrfék volt szerelve. E mozdonyok (137 db) megtalálhatóak voltak Pozsonytól Brassóig és Balassagyarmattól Eszékig, sokszor nem csak mellékvonalakon, hanem fővonalai tehervonati szolgálatban is. Trianon után 46 db maradt hazai vonalainkon, nagyobbik részük a Szombathelyi Vasútigazgatóság területén, 1951-ben még 37 db volt ismert. 1967-ben a nyíregyházi fűtőházhoz tartozó három utolsó mozdony selejtezésével a sorozatot törölte a MÁV az állagából. A sorozatból két mozdonyt őriztek meg az utókornak (2. kép).

2. kép. A szegedi vasútállomás egykori gőzmozdonya

A 370.006 pályaszámú mozdony a Komlói Szénbányák Nagymányoki Üzeméből került a szegedi MÁV állomásra (1901-ben gyártották az első hét darab egyikeként), a 370.011 pedig a budapesti Vasúttörténeti Parkban látható (1902-ben gyártották). A Torontáli HÉV Rt. úttörő kezdeményezése és különleges gyártása volt a fekvő szerkezetű benzin-motor villanyos gyújtóval és vezényszelleppel. E benzin-motorok az 1898. évi steyri kiállításon díszoklevéllel lettek kitüntetve. A malom, a kisipar és gazdaság legolcsóbb munkaejéjeként reklámozták. További felvilágosítással, árjegyzékkel és költségvetéssel díjmentesen szolgált a „Torontáli h.é. vasutak” gépgyári osztályának főképviselője Budapest V. ker. Kálmán utca 16. Csak egy vélemény a sok közül, az „ILONA” keményítőgyár e motorokról így nyilatkozott: „Önöktől vett 20 lóerős motor keményítőgyáramat, malommal egybekötve, legnagyobb megelégedésemre tartja üzemben, nekem óránként az üzemhez 5kg benzin kell, indítása 1perc műve.”

A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak forgalma és államosítása

Torontál vármegye fejlett, belterjes mezőgazdaság által is generált sűrű vasúthálózat sem az áru- sem a személyszállítás terén nem váltotta be az előzetesen hozzá fűzött reményeket. A Torontál vármegyei vasútvonalak áru- és személyforgalmát tekintve csak néhány korabeli adatbázissal rendelkezünk, de ezek alapján is megállapítható, hogy alacsony forgalmi értékek jellemzők. A korabeli források közül kiemelkedik Edvi Illés Sándornak „A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyiérdekű vasutak áruforgalmi viszonyai” című 1896-ban kiadott kétkötetes munkája. Az Edvi Illés-féle adatgyűjtés azonban kizárólag a magyar állam tulajdonában álló vasútvonalakra, ill. a MÁV által működtetett helyiérdekű vasutakra terjedt ki. 1895-ben a magyarországi vasúthálózat hossza 11.617 km volt, az adatbázisban 9.047 km-nyi vasútvonal áruforgalmi adatai szerepelnek, a Torontáli HÉV Rt. vasútvonalai és az általa működtetett Temesvár-módsosi vasútvonal hiányoznak.

Az áruszállítás MÁV vonalakra ismert adatai szerint Torontál megyében a belföldre feladott áru értékesítési területeit vizsgálva Frisnyák Zsuzsa (2013) megállapította, hogy országosan is kiemelkedő vonzáskörzettel rendelkezett Nagybecskerek vasútállomása, ahová 22 településről (össztlakosság 94 ezer fő) érkeztek a fuvarszekerek. A 155 ezer lakost vonzó Nagybecskerek–Nagykikinda közötti HÉV vasútvonal (ekkor már MÁV kezelésben volt) áru-feladásait a Tisza és a Bega vízi útja is befolyásolta. Nagykikinda állomás hat település (41 ezer lakos), Gyertyámos 12 település (22 ezer lakos), Zsombolya pedig kilenc település (34 ezer lakos) feleslegét fogadta. A Valkány–Varjas közötti mellékvonal legfontosabb állomása Nagyszentmiklós volt. Ide hat faluból (24 ezer lakos) érkeztek a fuvarszekerek (*Edvi Illés S. 1896*). *Frisnyák Zsuzsa* disszertációjában (2006) értékelte a Bánság állomásain feladott áruk forgalmát, annak nagyságát és kapcsolatrendszerét. A Bánság három megyéje közötti

kapcsolatok rendkívül szorosak voltak. Krassó-Szörény megye vasútállomásain a feladottáru-kapcsolatok 78%-a a Bánságon belül maradt. Ugyanez Temes megye esetében 77%, Torontál megyénél pedig 67%. Feltűnő, hogy a Bánságot milyen alacsony értékű feladott-áru kapcsolat fűzték Arad megyéhez. A szomszédsági kapcsolatok közül feltűnően gyengék a Bács-Bod-roghoz fűződő kapcsolatok (a két megye közt nem volt vasúti híd), ezért a nagy-kikindai örlemények kerülővel, Szegeden át jutottak el Szabadkára és Bajára.

Torontál és Temes megyék közötti legfontosabb vasúti kapcsolatot a Budapest–Orsova közötti fővonal Nagyikinda–Temesvár közötti szakasza jelentette. A Torontál déli járásait feltáró vicinálisok áruforgalma rendkívül alacsony volt, az ott feladott termékeket egyetlen másik vasútállomás sem nevezte meg származási helyként. A Budapest–Orsova közötti fővonal által érintett megyék alkották a torontáli árucikkek nagy hatótávolságú értékesítési területét. Ebből a tengelyből kilépő nagytávolságú kapcsolatokkal vizsgálataiban alig-alig találkozott (*Frisnyák Zs. 2013*). Egyetlen kivétel ez alól Trencsén megye. Hét trencsényi vasútállomásra érkezett a Nagyikindán, Gyertyámosban és Zsombolyán feladott torontáli gabona és örlemény. A Nagyikinda állomáson feladott árucikkek 51, a zsombolyaiak 43, a nagyszentmiklósiak 15 vasútállomás vonzáskörzeti fogyasztóihoz jutottak el. A Nagyikindán feladott termékeket az 51 célállomás, mintegy száz kontextusban említette meg, azaz Nagyikinda árutovábbító (pl. só, kőolaj, dohány, üvegaru, bőr stb.) szerepkört is betöltött (*2. táblázat*).

2. táblázat. A legnagyobb kereskedelmi erőterrel rendelkező bánsági települések

Feladó állomás	Hány vasútállomásra szállítanak az adott településről árucikkeket?	A regisztrált, rendszeres szállítási kapcsolatok száma
Temesvár	130	327
Nagyikikinda	51	100
Lugos	45	84
Versec	43	83
Zsombolya	43	71
Delta	32	50
Fehértemplom	22	29

Forrás: Frisnyák Zs. (2013) adatai alapján, saját szerkesztés

A személyszállítás területi értékeit tekintve kiemelkedik *Frisnyák Zsuzsa* disszertációja (2006), melyben megállapítja, hogy 1889 előtt a magyarországi vasutakat a menetjegyek magas ára miatt keveset használták, az emberek évente átlagosan egyszer alig 61 km-re utaznak vonattal. Disszertációjában érintőlegesen foglalkozik a Torontáli HÉV Rt. vonalaival is. Megállapítja, hogy a történelmi Magyarországon a kistérségek mintegy felében a népességszámhoz viszonyítva hihetetlen alacsony színvonalú a vasúthasználat, ami azt jelenti, hogy az egy lakosra eső éves vasúti utazások száma 0–2 közötti tartományban mozgott. Torontál vármegye 13 járásából nyolcban a 100 lakosra eső felszálló

utasok száma 179-345 fő, háromban 12-178 fő közé esett, míg a bánlaki és módosi járás népessége szinte nem is használta utazásra a Csákovár–Bóka, vagy a Versec–Kubin közötti vonalakat (Frisnyák Zs. 2006.). A veszteséges vonalak megmentésére a MÁV államosítása (1900. okt. 1.) jelentett átmeneti megoldást.

Összegzés

A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak komplex vizsgálata alapján megerősödni látszik a vélemény, hogy a HÉV vonalak kiépítése és működtetése, még olyan gazdag és mezőgazdaságilag fejlett vidéken, mint a Bánsági-alföld sem volt gazdaságos. A körülményektől független fejlesztések és vasútépítések nem minden esetben töltöttek be modernizációs indikátor szerepet az érintett kistérség gazdaságában. Az alacsony kihasználtságú pályák nem ösztönözték óvatosabb hálózatfejlesztésre a befektetőket, sőt a vasútépítések az 1880-as évek elejétől a HÉV vonalak építésével nyertek új lendületet Magyarországon. Ettől kezdve minden évben több száz kilométer hosszú új pálya nyílt meg a forgalom előtt. Országosan a helyi érdekű vasutak 77%-a 1891 után épült ki, a Torontáli HÉV Rt. vonalainak több mint fele is. A vonalak kiépítésének szükségessége egyértelmű, gazdasági-társadalmi haszna kétséges, hiszen sem a vasúti áruforgalom alapját képező fogyasztási szükségletek, sem az ipari termeléssel együtt járó nyersanyag-készletek, sem a személyforgalom nem volt olyan mértékű, ami rentábilissá tette volna e vonalakat.

Felhasznált irodalom

- Ajtay-Gecse S. (1935):* Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak története. Arad, p. 219.
- Bokor J. (szerk.):* Torontáli helyi érdekű vasutak, In.: A Pallas nagy lexikona.
- Csikvári J. (1986):* A közlekedési eszközök története 1-2. Bp. p. 464., ill. p. 468.
- Edvi Illés S. (1896):* A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai I-II. Bp. p. 413., ill. p. 601.
- Frisnyák Zs. (2006):* Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895) Vasút-ember-tér kapcsolatok. Bp., p.134.
- Frisnyák Zs. (2013):* Az alföldi városok kereskedelmi kapcsolatai a 19. század végén. In.: Tanulmánykötet Dobány Zoltán 60. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 117-127.
- Haraszti V. (1994):* A hazai motoros vontatás kezdetei - Vasúthistória Évkönyv 1994
- Kállay B. (1881):* Olcsó vidéki vasutak Magyarországon. Bp., p. 74.
- Kökai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Kovács L. (1996):* A magyar állami, magán- és helyi érdekű vasúttársaságok fejlődése 1876–1900 között, Magyar Vasúttörténet 2. kötet. (szerk.: Tisza I.) Bp. pp. 83–84.
- Nagy T. (1994):* A MÁV 370 típusú gőzmozdonyai. Hobbym a vasút.1994/2. pp.14-15.
- Újhelyi G. (1910):* A vasútügy története. Bp., p. 435.
- Csongrád Megyei Levéltár (Szeged),* Fond neve: Torontáli HÉV iratai, Jelzet: XI/115, Évkör: 1888-1899, Terjedelem: 0,26 ifm.
- Magyar Vasúttörténet 2. kötet,* 76–77. és 221–225. oldalak, (Budapest, 1996)
- Weitzer János Gép,* Waggongyár és Vasöntöde Rt. (Arad) nyilvántartása 1000 év törvényei In.: Törvények, jogszabályok a CompLex Kiadótól

A Klisszura-völgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában

The role and importance of Klisszura Valley during the time of dualism

Abstract

In this study I tried to find the answer whether the Lower Danube Valley, as the gate of Balkan with unique historical, political, economical and geographical region can take the new geostrategical and economical challenges in the end of 19th century. This challenge was towards if the intellectual and financial treasures of East-Balkan and Asia Minor going through the Lower Danube Valley could closely link to the Austro-Hungarian Monarchy. In addition I examined if the modernization - in parallel with the increasing geo-strategic appreciation of the region - was able to convert the traditional society and economy of Lower Danube Valley; if there was a transport corridor described by modernization markings can be described by a transport corridor, which would boost limitedly by the early 20th century. The research also revealed a worse-than-expected situation. The Lower Danube Valley, despite the favorable local and potential energies (eg. Water regulation, local mineral extraction, import petroleum refining, favorable transport geography etc) the region did not become more dynamic, its traditional societies and economies remained at the same level which extreme backwardness of the more easterly regions also contributed.

I. Bevezetés

A Klisszura-völgy a Bánság egyik sajátos Al-Duna menti történeti tája, amely évezredek át kitüntetett szerepet játszott, mint a Kárpát-medence egyik legfontosabb kelet-balkáni kapuja. A Kárpát-medence társadalmi-gazdasági folyamataiban olyan gyűjtő és elosztó szerepe volt, mely napjainkig fontos az ide érkező kelet-balkáni, kisázsiai és orientális szellemi és anyagi javak áramlásában. Elnevezésének eredete a Bizánci Birodalomhoz kapcsolódhat, ahol a *kleisoura* (görög: κλεισούρα) egy olyan görög nyelvben használatos kifejezés volt, melyet tradicionálisan (a 7. század közepétől, Hérakleiosz császár uralkodásától) használtak erődített hágó és/vagy katonai körzet megnevezésére. A Balkán-félszigeten a folyók számos helyen szűk völgy-szorosokat formáltak, a bizánciak által kliszurának nevezett vidékeken. Az elnevezést az Oszmán Birodalom is átvette és szinonimaként használta a török *dervend* (=szoros) elnevezéssel. A Török földrajzi nevek szótára a következőként magyarázza a

dervend fogalmát: 1. „szoros”, 2. Kliszura, egy elpusztult település neve, amely a Morava folyó összefolyásánál volt (*Győrökös A.*)

Napjainkban is szinte minden balkáni államban (pl. Görögország, Szerbia, Bulgária stb.) találunk egy-egy Kliszura (Kleisoura, Klisura stb.) nevű települést és a közelében elhelyezkedő – igen gyakran stratégiai jelentőségű – szorost. Tanulmányomban azonban csak az Al-Duna mentén található – méltatlanul mellőzött – Kliszura-völgy 18-19. századi történeti földrajzi szerepével és jelentőségével foglalkozom, melynek egyik legszebb jellemzését Jókai Mór – aki bejárta az egész korabeli Magyarország területét – elragadtatással írta le Az arany ember c. művében (*Jókai M. 1986*), összefoglalva a mikrorégió néhány jellemzőjét:

„...a kis kabin ablakából Tímea nézte, hogy vonulnak el egymás után a part mentében az omladozó vártornyok, az ódon, tömör, magányos őrlakok, a Kliszura-völgy erdős sziklái, hogy jönnek szembe a Duna közepén felmeredő sziklaóriások, a zuhatagképző treszkováci kő, a harminc öles Babagáj hasogatott oldalával. Végítől-végig egy egész történet az a két sziklapart, két nemzet története, kiket a bolond sors arra választott ki, hogy egymást pusztítsák, s akiknek itt volt minden harc kezdetén a legelső találkozásuk. Az egy hosszú katakomba, mely száz- meg százezernyi hősnek csontját őrzi...”

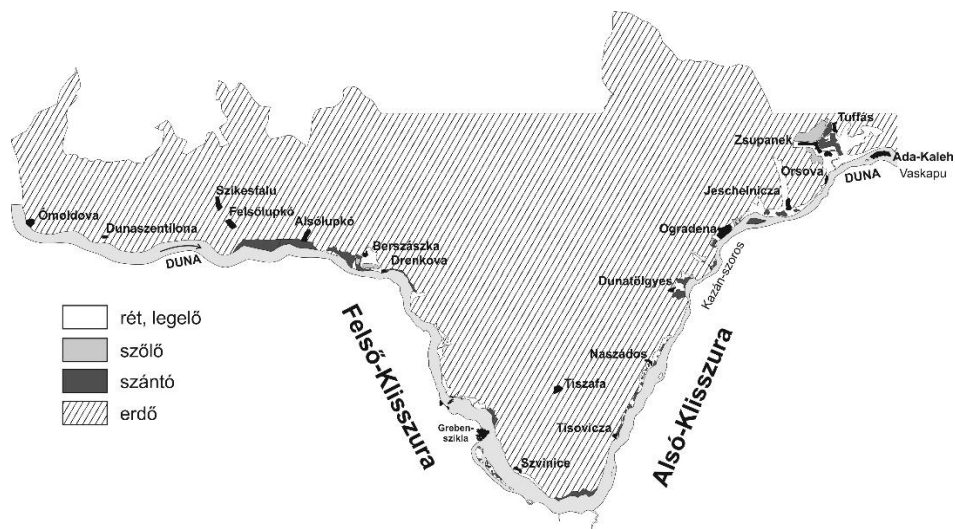
A Kliszura-völgyet akár történelmi-régészeti rezervátumnak is nevezhetnénk, hiszen számos régészeti lelőhelyen fedezték fel a réz-, a bronz- és a vaskori ember nyomait. A sokáig birodalmi limesként számon tartott régióban 47 kisebb-nagyobb római erődítmény maradványait térképezték fel a leletmentő kutatások idején, az 1960-as években. Az Árpád-ház utáni magyar királyok építettek ki az ország védelmére azt az erődítményrendszert, amelyet a Zsigmond korát idéző vár, a Trikola három tornya, Drankó vára, Galambóc, Lászlóvára fémjelez.

II. A Kliszura-völgy természeti képe

A Bácsági-hegyvidék délen a Dunáig terjed, ahol a folyam keskeny és mély szurdokvölgyet (Al-Duna-szoros) vágott a sziklákba. Az Al-Duna-szoros vagy Vaskapu-szoros (románul: *Porțile de Fier*, szerbül: Đerdapska klisura) esetén érdekesség, hogy szerb neve az örvényt jelentő *girdap* török szóból származik (*örvényes szoros*), de török nevének (Demirkapi) *Vaskapu* a jelentése. Az Al-Duna-szoros a pliocén időszak végén a Pannon-tó megszűnésével párhuzamosan alakulhatott ki, melynek utolsó maradványai a pleisztocénban, mintegy 600 000 évvel ezelőtt tűntek el a Kárpát-medencéből, és a szurdokvölgyet az Ős-Duna mélyítette tovább. Az emelkedőben lévő hegyláncon áttörő antecedens folyóvölgy az áttörési szakaszon felsőszakasz-jellegű, azaz bevágódó, felette a folyóvölgy feltöltődő, azaz alsószakasz-jellegű, a szoros után közvetlenül pedig középszakasz-jellegű kanyargós. A szurdokvölgyet nyugaton a *Lokva*-, közepén az

Almás- és keleten az *Orsova-Mehádiai-hegység*, délről a szerbiai *Miroc-hegység*, a Szerb-érhegység része határolja. Az Orsova-Mehádiai-hegység meredeken és hirtelen ereszkedik a Dunára, melynek szépségéről híres szorosát (Alsó- és Felső-Klisszura, Kazán) szegélyezi.

Az Al-Duna-szoros tulajdonképpen egy több szakaszból álló, összesen 134 kilométer hosszú rendszer. Négy rövidebb szorosból áll, melyek között kisebb medencék vannak (1. ábra). A sorrend a következő: *Galambóci szurdok*, *Gospodin Vir* szurdoka, *Nagy és Kis Kazán-szoros*, *Sip-szurdok*. A Duna első szűkülete a *Galambóci szurdok*. A *Ljupkovói medence* után következik *Gospodin Vir* szurdok. A sziklák 500 méterre emelkednek a folyó fölé, és a szárazföldről is csak nehezen közelíthetők meg. A szélesebb *Donji Milanovaci-medence* után következik a legszűkebb, 150 méter széles és a duzzasztás előtt is 75 méter mély vizű szurdok, a *Nagy Kazán-szoros*. Az utána következő *Kis Kazán-szorossal* együtt összesen 19 kilométer hosszúak, Plavisevica és Dubova között. Az *Orşovai-medence* szélesebb szakasza után következik az utolsó szűkület, a *Sip-szurdok*. Szűkebb értelemben ez utóbbi helyet nevezik Vaskapunak, melyet a folyam elhagyva – megcsökkent eséssel, kanyarogva – kilép Havasalföldre.

1. ábra. Az Al-Duna-völgy természetföldrajzi tájai, települései és területhasználata (1895)

A Klisszura-völgy az Al-Duna-szoros legkeskenyebb és legszebb része, nagyesésű folyószakasz Drenkovától Orsováig 70 km, Grebenig terjedő részét Felső-, azon aluli részét Alsó-Klisszurának nevezik. Ez a folyószakasz foglalta magában - a Vaskapu (*Sip-szurdok*) kivételével - az összes hajózási akadályokat, ezért a hajózás (a víz alatti szirtek és sellők miatt) az év nagy részében csak kis

hajókra való átszállással vagy egyáltalán nem volt lehetséges. Itt következtek egymásután a Kozla-, Dojke-, Izlás-, Kis- és Nagy-Tachtália-, Greben- és a Juc-sellők. Az Al-Duna szélessége 2041 m és 151 m közt változik, s az egész szorost végig 6-800 méterig emelkedő hegyek kísérik, mindkét parton.

A Felső-Klisszura völgyben (általában Drenkovától Grebenig, de a szerbek a Babakaj sziklától a Grebenig terjedő szorost nevezik Felső-Klisszurának) a folyam szélessége 300-1100 m, a legkeskenyebb része a Dojke sellőnél 300 m. Az éles fokkal a Duna medrébe kiszökő Greben-szikla a folyam szélességét 470 méterre csökkenti, sőt a vízből itt kiemelkedő Vranik szikla a víz hajózható ágát csak 132 méterre szorította. A Greben hegyfoka Ny-felé hirtelenül visszakanyarodván, az imént csak 470 m széles folyam egy csapásra 2041 méterig szélesedett. A Klisszura-völgynek ez az átmenet a legmegkapóbb része. A Greben fok feletti négy kilométernyi igen keskeny szakasz régen volt veszélyes sziklazátonyait, a Vrány, Vlas, Starics, Magyar, Morava, Kékes, Izlas sziklákat ma 10-20 méter víz borítja. A duzzasztás előtt ezen a szakaszon, a nagy sodrás miatt, drótkötélen húzták fel a hajókat.

Az Alsó-Klisszura-völgy (Grebenről Juc-sellőig) szélessége átlag 1000-1500 m. Juctól kezdve a folyam ÉK-felé kanyarodik és Plavisevicáig átlag 700-1000 m széles. Plavisevicától kezdődik a Kazán-szoros (hossza 6980 méter), melynek szélessége átlagosan 3-400 méter, legkeskenyebb helyein csak 186 és 151 m.

Orsovánál véget ér a Klisszura-völgy, melynek hossza 70 km, végig haladt a bal parton a Széchenyi-út (a Baross- és Széchenyi- emléktáblával), a jobb (szerb) parton a Trajánus-út, a Trajánus-táblával. Napjainkban a duzzasztás miatt 20-30 méteres víz alá került Széchenyi-utat, csak messzebb, Lászlóvár előtt, a megmaradt Széchenyi-út mentén falba vésett hatalmas márványtábla állít emléket a nagy műnek, a táblán jól kiolvasható szöveggel. Az Al-Duna-szoros mederszakaszát rendkívüli vízjárások jellemzik: kisvize 2100 m³/s, legnagyobb vize mintegy 16 000 m³/s. A zátonyok és a sziklák között a víz mélysége helyenként az 50-75 métert is elérte. A Kazán-szorosban a meder szélessége mindössze 170 méter volt.

A mikrorégió éghajlata és élővilága is sajátos, éghajlata enyhén mediterrán jellegű, ezért a növényvilágra a szub-mediterrán és a közép-európai jelleg keveredése a jellemző. A domborzat lényegesen befolyásolja, módosítja a légáramlatok tulajdonságait, hatásmechanizmusait. Az uralkodó északnyugati irányú szelek mellett ismert a szubmediterrán áramlásból származó szél és a Vaskapun keresztül beáramló kossava. A mikroklíma alakulásában jelentős szerepe van a domborzatnak, a kitettség és nyitottság tekintetében, mely nagyban hozzájárult, hogy hosszú tenyészidőszakú, melegigényes növényi kultúrák honosodtak meg. Az Orsovánál kezdődő, Szinicenél végződő Nemzeti Parknak különleges, gazdag növény- és állatvilága van. A növényzetben a közép-európai fajok mellett jelen vannak a déli elemek is, egyesek ezek közül sajátos növénytársulást képeznek. Az Almás- és a Lokva-hegység lejtőin is a

kocsánytalan tölgy és bükk erdők illetve ezek keveredése a meghatározó, de kedvezőek a feltételek a szőlő- és gyümölcsstermelésnek és a termofil növények megtelepedésének (pl. füge, dió, mandula, szelídgesztenye stb.).

III. A Klisszura-völgy települései és népessége

A Klisszura (Die Clissura) névvel, mint közigazgatási egységgel 1717-ben találkozunk először. A pozsareváci béke után az egész Bánság kamarai birtok lett, s évtizedekig katonai igazgatás alatt maradt. Az új tartomány élére Mercy tábornokot nevezték ki, aki már 1717 nyarán elvégeztette a bánsági települések lakóházainak összeírását és benyújtotta közigazgatási javaslatait (négy kerület, élén az alispánok). 1717 novemberében azonban udvari bizottság érkezett Temesvárra, elvetették Mercy javaslatait, s az osztrák örökös tartományok mintájára, 13 kerületre, 6 katonai századvidékre és a klisszurai hegyvidékre osztották a Bánságot. A Klisszura területébe – melyből végül nem lett önálló közigazgatási egység – 23 lakott helységet és 3 lakatlan helységet soroltak, melyeket az 1723. évi Mercy féle térképen is feltüntettek. A mikrorégió neve több 18. századi térképen is felbukkan, legnagyobb kiterjedését F. Grisellini 1770-es években készült térképén éri el (*1. térkép*).

1. térkép. A Klisszura területi változásai a XVIII. században

A Lokva-hegység területére kiterjedő elnevezés a 19. század első felében szűkült le az Al-Duna völgy fentebb meghatározott szakaszára, melynek területén 1870-ben 20 település helyezkedett el. A népesség száma és összetétele változatosan alakult, a mikrorégió az etnikai-vallási reliktumok földje is volt, zárt román, szerb és cseh közösségekkel. Egy külön világot jelentett Ada-Kaleh török népessége, amely sajátos helyzetét gazdaságilag 1878 után is kiaknáta. Ómoldova, Alsólupkó és Szvinica többségében szerb nemzetiségű települések, ezek képezték a legkeletibb „bástyáját” annak a Néra folyótól kezdődő Al-Duna-völgyi településsornak, amely kisebb szerb enklávét képezett. A legszínesebb Orsova népessége és településképe volt, ahol a Balkán és az orientalista elemek találkoztak a közép-európai kultúra értékeivel (1. táblázat).

1. táblázat. A Klisszura-völgy településeinek néhány demográfiai sajátossága

Települések	1869			Népesség fő	1910				
	Népesség fő	Vallás			magy.	Etnikai megoszlás			
		róm. kat.	ortodox			ném.	rom.	szerb	cseh
Ómoldova	1808	49	1759	2146	59	46	76	1939	-
Lászlóvára	na.	na.	na.	978	9	-	966	3	-
D.szentilona*	469	230	-	814	1	-	1	-	811
Szikesfalu	1481	-	1481	2618	14	14	2508	26	-
Felsőlupkó	602	-	602	973	3	-	950	2	-
Alsólupkó	1055	2	1053	1638	5	20	296	1184	-
Berszászka*	1100	83	1017	2384	173	222	1695	35	265
Bigér*	225	203	-	373	-	2	4	-	367
Szvinica	1043	12	1031	1440	42	9	22	1344	-
Tiszovicza	177	7	169	301	1	1	274	17	-
Tiszafa*	469	454	8	848	31	33	100	2	682
Naszáros	320	3	317	478	18	10	436	9	-
Dunatölgyes	328	-	328	499	4	1	493	2	-
Ó-Ogradena	585	25	560	854	25	8	800	2	-
Új-Ogradena*	151	151	-	236	5	7	59	-	154
Dunaorbágy	671	27	644	1227	21	16	1130	4	56
Orsova	1555	723	767	5538	1870	2015	1360	262	-
Nagyzsupány	601	82	518	1656	60	129	1394	9	-
Tuffás	316	-	316	885	72	81	704	1	-
Ada-Kaleh	na.	na.	na.	450	-	-	-	-	-
Összesen	12956	2051	10570	26336	2413	2614	13268	4841	2335

IV. A Klisszura-völgy gazdasága

A Klisszura-völgy településeinek gazdaságát a 19/20. század fordulóján is az elmaradottság jellemezte, mindazok ellenére, hogy a hegységekben a közsén

(Drenkova, Berzászka) és krómvasérc (Eibenthal, Tiszovica, Plavisevica, Dubova) bányászat is megindult. A mezőgazdasági potenciál egyes elemeit és erőforrásait a 2. táblázatban mutatom be. A mikrorégió területének 5,6%-án szántógazdálkodás, 8,8%-án a rét és legelőgazdálkodás, 0,7%-án a szőlő- és gyümölcsstermesztés, 76,4%-án az erdőelés/gazdálkodás jelentette az alap és kiegészítő jövedelemforrást. Az enyhe, szinte mediterrán jellegű éghajlatnak köszönhetően évszázadokon át tradicionális gyümölcs- és dohánytermesztéssel foglalkoztak az itt élők. A gazdálkodás jellegét jelzi, hogy a legkedvezőbb adottságú településeken is alig emelkedett a szántó- és kertgazdálkodás 20-25%-ig, az erdők szerepe 14 településen bizonyult meghatározónak. Az állatállomány települési differenciái is alátámasztják mindezt, ugyanis a loállomány egyetlen településen sem előzte meg a szarvasmarha állományt –eltérően a Bánság alföldi területeitől –, a kecskeállomány pedig tíz településen nagyobb volt, mint a sertésállomány. A juh- és kecskeállomány településenként jelentős differenciákat jelez, amelyek a lakosság etnikai struktúrájával is szoros korrelációt mutatnak. A csehek által lakott településeken sem a kecske, sem a juh nem játszott jelentős szerepet, ugyanakkor a sertésállomány dominánssá vált.

2. táblázat. A Klisszura-völgy településeinek földhasznosítása (1895)

Települések	Terület kat.hold	szántó kert	rét legelő	szőlő, gyüm.	erdő	nem termő	szarvas marha	ló	kecske	sertés	juh
Ómoldova	9478	14,9	30,0	4,2	25,6	25,3	892	181	<u>916</u>	656	2924
Lászlóvára	2052	22,4	20,2	0,8	37,1	19,5	305	73	<u>313</u>	183	621
D.szentilona	2539	26,5	37,5	0,2	33,6	2,3	609	100	49	464	194
Szikesfalu	15196	8,3	7,6	0,0	78,4	5,7	1061	104	557	1116	3179
Felsőlupkó	3094	20,2	15,5	1,7	40,8	21,7	338	38	279	380	1053
Alsólupkó	10920	9,8	10,0	1,0	74,8	4,5	488	111	279	632	1814
Berszászka	30402	2,8	3,9	0,2	90,0	3,2	725	131	86	705	1381
Bigér	7122	3,1	2,7	0,0	94,0	0,3	247	8	4	135	49
Szvinica	16855	3,8	6,7	1,0	76,4	12,1	582	102	469	434	2951
Tiszovicza	3446	2,5	14,0	0,2	67,0	16,2	115	8	<u>155</u>	40	239
Tiszafa	4939	9,2	8,5	0,0	8,1	1,4	398	65	-	188	44
Naszáros	7636	3,2	4,9	0,3	84,0	7,6	162	29	<u>124</u>	59	384
D.tölgyes	6655	2,2	5,0	0,3	86,7	5,8	153	21	<u>169</u>	125	334
Ó-Ogradena	26773	1,2	4,8	0,2	91,4	2,5	256	42	<u>222</u>	173	542
Új-Ogradena	1180	8,6	7,8	0,6	81,4	1,6	85	16	20	87	30
D.orbágy	14427	2,1	6,1	0,2	89,5	2,1	369	9	<u>249</u>	77	176
Orsova	1189	7,5	23,0	10,4	53,5	5,6	136	75	-	157	-
N.zsupány	2382	16,9	22,2	4,3	50,6	6,0	422	149	<u>307</u>	232	55
Tuffás	3249	6,2	25,0	1,2	65,9	1,7	317	14	<u>784</u>	119	549
Összesen	169534	9556	14903	1190	129508	10777	7660	1276	4982	5962	16519

A Klisszura-völgy településeinek lokális gazdasági szerepénél sokkal fontosabb az a folyamathajózáshoz és később a kiépülő vasútvonalhoz

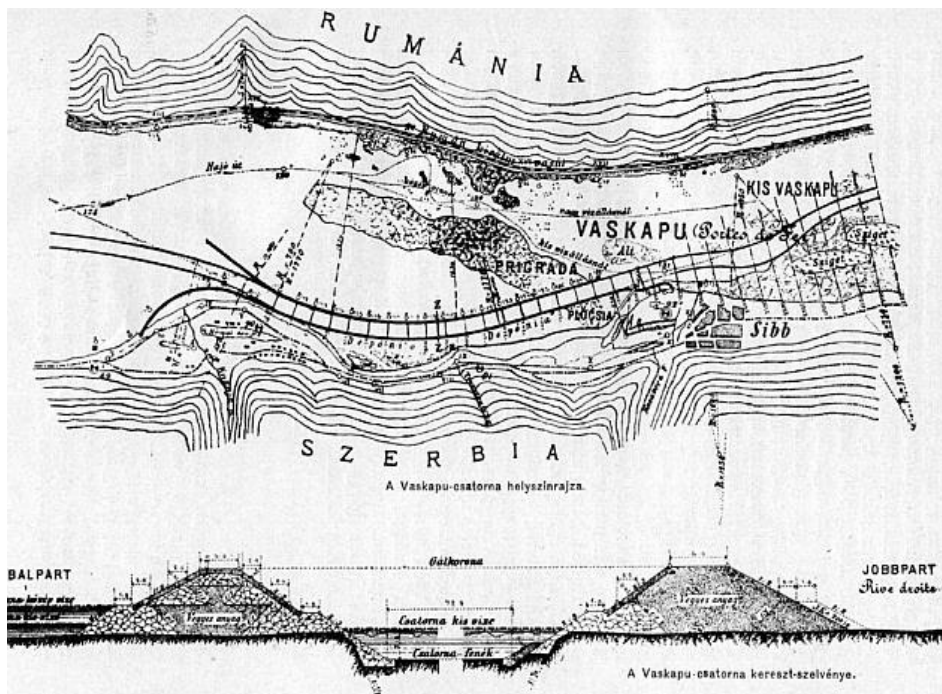
kapcsolódó nemzetközi közlekedési folyosó szerepe, amely a 19/20 század fordulójára minden korábbinál nagyobb mértékben felértékelődött.

Az Al-Duna völgye az ókortól, azaz a nagy népmozgások és a folyami hajózás megindulásától kezdve, természetes határként működött a Kárpát-medence és a Kelet-Balkán között. E közlekedési tengely azonban inkább elzárt, mint összekötött és a hajózás a középkor évszázadaiban is alig működött. Az összeszűkülő mederben a sodrás igen sebes volt, néhány helyen pedig (például az Izlas és a Tachtalia szikláknál) a folyam gyors és alattomos irányváltoztatása vihette szirtre a merész kormányosokat. Lefelé az út életveszélyes, felfelé gyakorlatilag lehetetlen volt. A vaskapui hajózás a 19. század elején is rendkívül veszélyes vállalkozás maradt. Alacsony vízálláskor a hajók terhük egy részét evezős dereglyékre rakták át, vagy épp többhetes várakozásra kényszerültek. Aszályosabb években megesett, hogy a 275 napos hajózási időnyből csak nyolcvan-kilencven napig lehetett korlátozás nélkül áthaladni. További száz-százötz napon a hajók merülését csökkenteni kellett. Később az értékesebb árut és az utasokat egy szakaszon, szekéren, illetve vasúton, majd újra hajón vitték.

A modern magyar gazdasági törekvések a reformkortól fogalmazódtak meg a Balkánnal kapcsolatban, melyek egyik kulcsának tekintették az Al-Duna szabályozását. A Dunát a nemzetközi hajózás számára jogi értelemben az 1829. évi drinápolyi békeszerződés nyitotta meg. Az Al-Duna szabályozása az 1830-as években indult meg – Vásárhelyi Pál (1759-1846) tervei alapján –, melynek célja a sziklazátonyos szakasz rendezése volt. A hajózás megkönnyítésére 114 km hosszú és 30 m fenékszélességű csatornát vájtak ki a Duna sziklás medrében (1. ábra). Ez alapját képezte a század végén megvalósult nagyszabású Vaskapu-szabályozásnak. Az 1834. évi rendkívül alacsony vízállás segítette abban, hogy a mederből a legveszélyesebb sziklákat kirobbanthassák. Az Al-Duna zuhatagainak teljes „megszelídítése” azonban meghaladta a kor műszaki lehetőségeit. A Duna bal partján 122 kilométer hosszú utat építettek, jelentős részben a sziklába vágva. Ez az ún. „Széchenyi-út” a történelmi Magyarország új balkáni kapujának megnyitását is jelentette. Nem csupán a hajók vontatását, hanem – hajózási időnyen kívül – az áruknak szekéren való szállítását is lehetővé tette.

A magyar Al-Duna szabályozásra – Ómoldova és Turnu Severin (Szörény vára) közötti folyószakasz – az 1871. évi londoni szerződés hatalmazta fel Ausztria-Magyarországot. E munkálatok közben kilenc csatornát robbantottak (Stenka, Kozla-Dojke, Izlas-Tachtalia, Jeliseva, Svinica, Jucz, Vaskapu feletti, Kisvaskapu és Vaskapu), összesen 18,8 kilométer hosszban a sziklás mederfenékbe. E robbantásokkal 1899 szeptemberéig 700.000 m³ sziklát távolítottak el a hajózás útjából, s több kilométeres zárógátakat építettek a szabályozás során. Összességében 11 kilométernyi, 60–80 méter széles, 2 méter mély hajózó utat robbantottak ki a sziklából. A hírhedt Greben-sziklaszirtet is lerobbantották 150 méter szélességben. Ehhez fogható építkezés addig

mindössze egyetlen akadt a világon, a nagyjából egy időben épülő montreali vízlépcső a Szent Lőrinc-folyón. A szabályozási munkák elsősorban a vízmélységi viszonyok megváltoztatását célozták, s ez bár javította, de alapvetően nem változtatta meg az áramlási viszonyokat. A hajózó csatornában a víz áramlata annyira erős maradt, hogy a hajókat vontatni kellett az ár ellenében.

2. ábra: Az Al-Duna szabályozás Vaskapui részletének egyik korabeli vázlatrajza

A fenti tények is jelzik, hogy a kiegyezés utáni magyar gazdasági fejlődés eredményeként megjelenő külkereskedelmi érdeklődés, részben tőkekivitel, majd a megerősödő politikai törekvések a Balkánt felértékelték. A magyar gazdasági elitben tudatosodott, hogy itt a verseny kevésbé éles, illetve a magyar kínálat sikeresen értékesíthető. Egyre erőteljesebben jelentkezett az a felfogás is, hogy a Balkán szárazföldi, különösen vasúti közlekedésének, európai csatlakozásának kulcsa, Magyarország kezében van. Ebből fakadóan Magyarország kulcsszerepet játszott a Balkán akkori jelene és jövője szempontjából (Tóth J. 1997).

Az 1890-es évektől érzékelhető geopolitikai-stratégiai változások ellenére a Balkán felé irányuló gazdasági kapcsolatainkat gyenge szálak jellemezték. Az

1910. évi külkereskedelmi forgalmunk mennyisége és értékei (3. táblázat), valamint ezek forgalmi relációi jól érzékeltetik e problémát. A behozatalunk és kivitelünk szállítási módjában a vasút dominanciája egyértelmű, meglepő lehet, hogy tengeren több áru érkezett, mint az összes folyami szállítással együtt és a kivitelben is jól teljesített a tengerhajózás.

3. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Szállítási mód	Behozatal		Kivitel	
	métermázsza	ezer korona	métermázsza	ezer korona
Vasúton	48.588.240	1.145.003	48.368.515	1.306.775
Folyamhajón	6.337.238	297.292	9.155.139	211.648
Postán	294.255	271.535	79.801	41.141
Tengeren	6.625.372	133.512	7.050.983	154.543
Közúton	1.537.363	5.076	490.770	2.644
Magyarország (összesen)	63.432.467	1.852.418	65.145.208	1.716.751

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Számunkra elsősorban nem is annyira a mennyiségi értékek fontosak – természetesen nem szeretném lebecsülni azt a 15,5 millió métermázsányi forgalmat (az összes behozatal 10%-a, a kivitel 13%-a), amelyet folyami hajóink szállítottak –, hanem az országok szerinti relációk (4. táblázat). A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy külkereskedelmünk – érték szerinti adatsorát vizsgálva – alig több mint öt százaléka (behozatal=3,93%-a, kivitel 6,77%-a) kapcsolódott a Balkánhoz. A problémát tovább súlyosbította, hogy a két közvetlenül határos balkáni országgal (Szerbia, Románia) külkereskedelmünket jelentős passzívum jellemezte, azaz ezek belső piaci gyakorlatilag zárva maradtak a magyar árucikkek előtt. A távoli Nagy-Britanniába több árut vittünk ki, mint Romániába, ugyanekkor Bulgáriába is kétszer akkora volt kivitelünk, mint Szerbiába, a Török Birodalom európai és ázsiai területei pedig ehhez képest „dinamikus” magyar export-offenzívával szembesültek.

A fenti tények okait kutatva egyértelmű, nemcsak a közlekedéshálózat összekapcsolódási opcióinak hiánya, vagy a hálózatok áteresztőképességének gyengeségei voltak a felelősek. E tény alátámasztására elegendő megvizsgálni a Vaskapu hajóforgalmának alakulását 1909-ben. A Vaskapu 1909. évi forgalma úgyszólván az Al-Duna teljesítőképességének határát érte el. Míg 1908-ban az összeforgalom alig 4.2 millió métermázsát tett ki, addig az 1909-ben a 8.5 millió métermázsát is meghaladta. A legnagyobb forgalom augusztus-november közötti időszakban volt, ekkor négy hónap alatt 5.1 millió métermázsza árut szállítottak át a Vaskapun. Ebből a mennyiségből 4.3 millió métermázsza esett a fölfelé irányuló forgalomra. Tény, hogy 1909-ben kedvező volt a vízállás is, mert csak 18 napon keresztül volt az orsovai mércén 1.5 méter alatti vízállás, a

legkisebb vízállás pedig 1.21 méter volt. Eszerint csak 18 napon keresztül nem közlekedhettek az egész szakaszon 21 dm maximális merülésű uszályok. Ha a vízállás kedvezőtlenebb lett volna, akkor természetesen nem tudtak volna lebonyolítani a meglévő uszályokkal ekkora forgalmat. Az 1910 évi forgalom nagysága (5,8 millió métermázsza) és relációi (3-4. táblázat) jobban tükrözik az átlagos évi forgalmat (4,5-5,5 millió métermázsza). A Vaskapu hajóforgalmának 1910. évi ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy az összes folyamhajón exportált termékeink (9.155.139 métermázsza) egyharmadát (3.043.118 métermázsza) szállították az Al-Dunán. A folyamhajókon zajló importunk (6.337.238 métermázsza) mintegy negyven százaléka (2.778. 136 métermázsza) érkezett a Vaskapun keresztül hazánkba. Összegezve megállapítható, hogy a magyar külkereskedelmi forgalom (128.577.675 métermázsza) alig 4,5 százaléka (5.816.194 métermázsza) zajlott az Al-Dunán 1910-ben.

4. táblázat. Magyarország külkereskedelmi forgalma 1910-ben

Országok	Behozatal		Kivitel	
	ezer korona	százalékban	ezer korona	százalékban
Ausztria	1.394.991	75,31	1.279.954	74,56
Németország	155.184	8,38	126.180	7,35
Olaszország	18.926	1,02	46.881	2,78
Nagy-Britannia	32.300	1,74	36.530	2,18
USA	30.167	1,63	13.243	0,77
Románia	28.764	1,55	21.025	1,22
Bosznia- Hercegovina	25.189	1,36	41.015	2,39
Szerbia	7.921	0,43	4.948	0,29
Bulgária	2.954	0,16	9.633	0,59
Európai Törökország	3.385	0,18	24.095	1,40
Ázsiai Törökország	3.978	0,21	11.624	0,68
Görögország	759	0,04	3.350	0,20
Balkán összesen	72.950	3,93	115.690	6,77
Magyarország (összesen)	1.852.418	100,0	1.716.751	100,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

Az Al-Dunán szállított termékek struktúrája (5-6. táblázat) jól szemlélteti, hogy meghatározó a mezőgazdasági termékek (búza, zab, kukorica) és a nyersanyagok (kőszén, fa) súlya, azaz a nagy tömegű árualap. E tekintetben meglepően kiegyensúlyozott a forgalom, mindössze fa, búza, cukor és vasáru behozatali többlet volt, de kivitelünkben sem a késztermékek és a darabárúk dominanciája érvényesült.

Fontos kérdés, hogy a fenti tények hogyan érintették a Bánság Duna menti településeit és kialakult-e a vízi és vasúti szállítás együttműködése, azaz olyan térpályák, amelyek nagy mennyiségű anyagi javak áramlását lehetővé tették volna? A Bánság vált-e a Balkán gazdasági kapujává vagy a kereskedelmi forgalom nagy része elkerülte, ill. áthaladt rajta?

A XIX. század második felében a külkereskedelmi forgalomban – mint fentebb láttuk – a vasutakra helyeződött a hangsúly. A Bánság e tekintetben sem tudott meghatározó szerepet betölteni. Az egyetlen nemzetközi kapcsolódási pont a Bánság esetében Orsova volt, de az a nemzetközi forgalom szempontjából elenyésző jelentőséggel bírt, még akkor is ha a „Kelet kapuja” jelzővel illették. Teljes mértékben egyet értek Frisnyák Zsuzsanna (2006) megállapításával, mely szerint 1895-ben a Bánságban is a belső gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak és nem a nemzetközi kapcsolatok.

5. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	Főfelé		Lefelé		Összesen			Főfelé		Lefelé		Összesen		A kirótt illeték összege, korona
	u s z á l y h a j ó													
	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	terhelve	üresen	A rakomány súlya mm.	vontató	illeték köteles	vontató	illeték köteles	
	darab		darab			darab								
Összesen	570 790	2 778 076	715 390	3 043 118	1 280 1 180	5 816 194	1 272 587	1 264 500	2 536 1 087					992 472
<i>A fenti összegből esik:</i>														
a D.G.T.-ra	250 481	1 103 062	466 99	1 952 489	716 580	3 055 551	713 210	705 187	1 418 397					559 330
a M.F.T.R.T.-ra	94 235	427 062	141 126	644 117	235 361	1 071 179	273 282	277 215	550 497					184 621
a román hajózásra	127 11	745 411	62 67	303 379	189 78	1 048 790	176 10	171 9	347 19					168 527
a szerb	42 43	187 173	31 53	85 983	73 96	273 156	82 81	88 81	170 162					35 279
a délnémet hajózásra	36 4	227 174	4 23	12 800	40 27	239 974	- -	- -	- -					28 932
egyéb hajótulajdonosra	21 16	83 194	11 22	44 350	32 38	127 544	28 4	23 8	51 12					15 783

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

6. táblázat. A szabályozott Al-Duna áruforgalma 1910-ben

A vállalat megnevezése	L e f e l é										összesen
	darabú	kőszén	vasáru	fa	cement	búza	zab és tengeri	cukor	külfönték		
	m é t e r m á z s a										
Összesen	493 766	461 452	105 298	65 123	236 092	357 484	988 795	83 309	251 799	3 043 118	
<i>A lefelé szállított mennyiségből esik:</i>											
a D.G.T.-ra	325 380	428 418	46 068	38 602	63 722	273 255	691 593	7 283	78 168	1 952 489	
a M.F.T.R.T.-ra	78 379	3 133	55 079	9 483	161 534	5 000	147 962	76 026	107 521	644 117	
a román hajózásra	41 118	-	3 283	-	-	79 229	148 949	-	30 800	303 379	
a szerb	48 133	2 101	868	17 038	10 836	-	291	-	6 716	85 983	
a délnémet hajózásra	-	12 800	-	-	-	-	-	-	-	12 800	
egyéb hajótulajdonosra	756	15 000	-	-	-	-	-	-	28 594	44 350	
F ő l f e l é											
Összesen	432 235	346 701	172 831	213 919	182 769	629 417	167 144	86 824	541 236	2 773 076	
<i>A főfelé szállított mennyiségből esik:</i>											
a D.G.T.-ra	241 398	241 225	93 518	27 269	4 740	366 288	-	40 068	88 556	1 103 062	
a M.F.T.R.T.-ra	87 922	83 169	30 102	18 469	378	173 189	-	18 907	14 926	427 062	
a román hajózásra	61 703	22 307	49 211	1 003	117 163	89 800	167 000	7 907	229 317	745 411	
a szerb	565	-	-	159 733	44	140	144	19 942	6 605	187 173	
a délnémet hajózásra	29 042	-	-	-	-	-	-	-	198 132	227 174	
egyéb hajótulajdonosra	11 605	-	-	7 445	60 444	-	-	-	3 700	83 194	

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XVIII.) 1910

V. Összegzés

Tanulmányomban arra kerestem a választ, hogy a Balkán kapujaként számon tartott Al-Duna-völgy, amely egy sajátos történeti, politikai, gazdasági és geográfiai régió, meg tudott-e felelni a 19. század végére kiteljesedő új geostratégiai és gazdasági kihívásoknak. E kihívás arra irányult, hogy a Kelet-Balkán és Kis-Ázsia szellemi és anyagi értékei az Al-Duna-völgyén keresztül-áramolva szorosabban kapcsolódjanak az Osztrák-Magyar-Monarchiához. Azt is megvizsgáltam, hogy a régió geostratégiai felértékelődésével párhuzamosan jelentkező modernizáció át tudta-e alakítani az Al-Duna völgyének tradicionális társadalmát és gazdaságát. Kialakult-e egy olyan modernizációs jegyekkel leírható közlekedési folyosó, amely szűkebb hinterlandjára is dinamizálta a 20. század elejére. A kutatások a vártnál is kedvezőtlenebb helyzetet tártak fel. Az Al-Duna-völgy a kedvező helyi és helyzeti energiák (pl. folyamszabályozás, helyi ásványkincsek kitermelése, import kőolaj finomítás, kedvező közlekedés-földrajzi helyzet stb.) ellenére sem dinamizálódott, tradicionális társadalma és gazdasága fennmaradt, amelyhez a keletebbre fekvő régiók rendkívüli elmaradottsága is hozzájárult.

Felhasznált irodalom

- GULYÁS L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- GULYÁS L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- GYÖRKÖS A. (1998): Török földrajzi nevek szótára, Segédlet a török kori jegyzetekhez H. D.: E./B./T. u.: 144. o.; 527. o. 35. l.j.
- FRISNYÁK ZS. (2006): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút-ember-tér kapcsolatok (doktori disszertáció) ELTE, p. 134.
- JÓKAI M. (1986): Az arany ember Budapest.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza 421. p.
- NAGY MIKLÓS M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk. Kókai Sándor), Nyíregyháza. pp. 161-177.
- SZILÁGYI A. (2006): A Klisszura titkai. Zárványok és szórványok a Partiumtól Dobrudzsáig. Erdélyi Riport Könyvek. Scripta Kiadó, Nagyvárad. 326.p.
- TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.
- PLANUL LOCAL DE MASURI. (Privind Dezvoltarea Durabila si Reducerea Poluarii Mediului in Clisura Dunarii). Klisszura környezeti állapota és cselekvési terv, 1999. 57p.

A bánsági kisvárosok fejlődésének néhány 19. századi sajátossága

Some peculiarities of the development of small towns in the Banat in the 19th century

Abstract

Large-scale market towns were not typical in the Banat. Under the direction of the Court Chamber, villages different from the Great Plain, ie. with smaller borders and populations, were established, with a regular network of small towns. An important moment in the development of the city of Banat is that in the middle of the 19th century an average small town in Banat was inhabited by only 2650 people, but the average in the large and medium-sized cities was just over ten thousand (10234 people). Regarding the distribution of the urban population of the Banat, it can be stated that in the middle of the 19th century almost two thirds of the urban population (65.6%) lived in small towns. By the beginning of the 20th century, this figure had fallen to fifty percent (51.4%).

The socio-economic weight of small towns has diminished in all respects the so-called “golden age,” if it existed, was characteristic only until the 1850s. Later, the privileges of the feudal age were no longer sufficient, and the positive effects of the unfolding capitalist society and economy had not yet reached these settlements. Therefore, their number has dropped drastically, in a functional sense. They could not meet the tasks assigned to them in the spatial structure of the Banat, so the “accelerating time-slowness” syndrome could prevail, which created the image of “stopped time” in small towns.

I. Bevezetés

A bánsági városodás 19. századi fejlődése és értékelése azért is fontos, mert számos egyedi sajátossággal járulhat hozzá a történelmi Magyarországon zajló urbanizáció tér- és időbeli folyamatainak megértéséhez. Az említett időszak a városodás vonatkozásában – azaz a mennyiségi oldalt tekintve – sorsdöntő a Bánság esetében, megítélése és értékelése azonban erősen vitatott, különösen a kisvárosok esetében. A témával foglalkozó geográfusok és történészek egy csoportja (pl. *Gyimesi S. 1975, Vofkori L. 1994, Erdei F. 1975, Kubinyi A. 2001, Bácskai V. - Nagy L. 1984 stb.*) a 19. századi bánsági kisvárosi fejlődés esetén a megkésettséget hangsúlyozza – ennek oka lehet, hogy a II. József féle népszámlálás a Bánságban mindössze egy szabad királyi várost és 17 mezővárost jelez, valamint az, hogy itt a céhek csak a 19. század elején alakulhattak meg -, míg mások (pl. *Beluszky P. 1999, Kovách G. 1998, Tóth J.*

1988, 2010 stb.) a bánsági kisvárosok aranykoraként értelmezik ezt az időszakot. A bánsági kisvárosok fejlődésében a gazdasági kapcsolatok elsődlegesek, a települések történeti hagyományai kevésbé, jogi helyzetük alakulása viszont számottevő befolyásoló tényező volt. A rendkívül összetett probléma legfontosabb jellegzetességeit – népszámlálási adatok segítségével – e tanulmányomban kívánom bemutatni, vállalkozva mind az időbeni, mind a területi sajátosságok összegző értékelésére. A régió önállósága (1718-1778) lehetővé tette a bécsi udvar telepítési politikájának érvényesülését, melynek hatására a demográfiai-etnikai, térszerkezeti-települési és társadalmi-gazdasági folyamatok az ország többi régiójától karakterisztikusan elkülönülő jellegzetes vonásai révén specifikussá váltak. A Maros folyótól délre – az ismert történelmi okok miatt – nem voltak jellemzőek a nagyhatárú mezővárosok. Az Udvari Kamara irányításával az Alföldtől eltérő, azaz kisebb határú és népességű falvakat hoztak létre, szabályos kismezővárosi hálózattal. A bánsági városfejlődés fontos momentuma, hogy a 19. század közepén egy átlagos bánsági kisvárosban mindössze 2.650 fő élt, de a nagy- és középvárosi átlag is alig több mint tízezer (10.234 fő) lakos.

II. A Bánság kisvárosai

Azok a kritériumok, melyek alapján egy-egy település városnak tekinthető, koronként és az egyes diszciplínák szerint (pl. településföldrajz, jogtudomány, közgazdaságtan stb.) mindenkor eltérőek. A vizsgált városok körét a jogi értelemben vett városfogalom alapján, valamint a népességszám alapján határoltam le. Ennek értelmében a Bánság valamennyi olyan mezővárosi és/vagy bányavárosi jogállású települését bevontam a vizsgálatba, amelyek népességszáma az időszak végén is csak maximum 10.000 fő körül alakult. Hat község csak egy-egy forrásban fordult elő, mint mezőváros és/vagy piacközpont. A Torontál vármegyei Tiszahegyes, amely csak az 1784/87. évi népszámlálás adatsorában mezőváros, Csanád és Nagylajosfalva csak Szalkay Gábor Ipari címtárában szerepel országos vásárt tartó központként, Temesbökény község 1836 dec. 29-én országos vásárok tartására nyert szabadalmat, Bozovics község 1850-től hetivásárt és évi négy nagyvásárt tartott, Váradia község 1869-ben heti- és két országos vásár tartására kapott jogot, de csak 1876-ban lett nagyközség. Ezeket a településeket kihagytam az adatbázisomból (2-4. táblázat). A Bánsági kisvárosok számbeli súlyát (59 db) mutatja, hogy mindössze nyolc nagy- és középváros (Temesvár, Versec, Nagykikinda, Nagybecskerek, Pancsova, Lugos, Resicabánya, Stájerlakanina) népessége emelkedett ki a kisvárosok mezőnyéből (1. táblázat), amelyeket szintén nem vizsgáltam részletesen. 1828-ban a Magyar Királyságban 692 mezőváros létezett (*Bácskai V. - Nagy L 1984*), ebből 54 db a Bánságban. Az eddigiek értelmében vizsgálatom tárgyát *ötvenegy kismezőváros* (Facsád,

Párdány, Módos két-két részből állt, de adatai együtt szerepelnek) és *nyolc szabadalmas bányaváros* képezte.

A vizsgálat kezdő időpontjának az első magyarországi népszámlálást tekintetem (1784/87), mely a 18. század végi állapotokat tükrözve nyújt jó kiindulási alapot. A városi lakosság növekedési üteme a Bánságban időszakonként is jelentős mértékben eltért, 19. századi fejlődése időben jól szakaszolható, területi differenciái intervallumonként markánsan kirajzolódnak. A városi lakosság számának változását tekintve mindez azt jelenti, hogy a viszonyszám 20%-ról 30%-ra nőtt 1784/87-1910 között, ha a 19. század közepén funkcionáló városi jogállású települések (67 db) adatait vesszük alapul.

A hiányos adatsor ellenére a fenti érték elfogadható, korábbi vizsgálataim (*Kókai S. 2010*) alapján több tényező is azt mutatja, hogy a Bánság városi népessége a 19. század első felében nem gyarapodott gyorsabban, mint a Bánság össznépe, amely 1784/87-1851 között megduplázódott. A városi népesség növekedésének felgyorsulása csak a 19. század közepétől következett be. A Bánság kisvárosainak jelentőségét mutathatja, hogy a városi népesség közel kétharmada még a 19. század közepén is ott élt, s az említett nyolc nagy- és középvárosban a városi lakosság egyharmada tömörült.

1. táblázat. A Bánság összes és városi lakosságának alakulása (1784/87-1910)

Település	Jogállás 1848	Népességszám							
		1784/87	1828	1851	1870	Változás 1851- 1870	1890	1910	Változás 1870- 1910
Temesvár	sz. kir.	9.479	11.942	19.081	36.844	93,1	43.437	72.552	96,9
Versec	sz. kir.	-	15.788	12.868	21.095	63,9	22.121	27.370	29,7
Pancsova	sz. kir.	-	10.644	11.241	16.888	50,2	18.290	20.808	23,2
N.kikinda	mv.	5.094	12.344	15.002	18.834	25,5	22.768	26.795	42,3
N.becskerek	mv.	5.572	12.623	15.562	19.666	26,4	21.934	26.006	32,2
Lugos	mv.	-	5.531	5.744	11.654	102,9	14.216	19.818	70,1
Resicabánya	bányav.	-	1.098	2.112	7.498	255,0	12.819	17.368	31,6
S.anina	bányav.	-	400	421	8.361	1886,0	12.144	12.323	47,4
Összesen (nagyvárosok)	8 db	-	70.370	82.031	140.840	71,7	167.729	223.040	58,4
Összesen (kisvárosok)	59 db	-	-	156.329	207.606	32,8	221.714	236.349	13,8
Összesen (Bánság)	67 db	~115.000	-	238.360	348.446	46,2	389.443	459.389	31,8
Összlakosság (Bánság)	801 db	566.070	-	~1.082.550	1.335.989	23,4	1.439.126	1.582.133	9,9

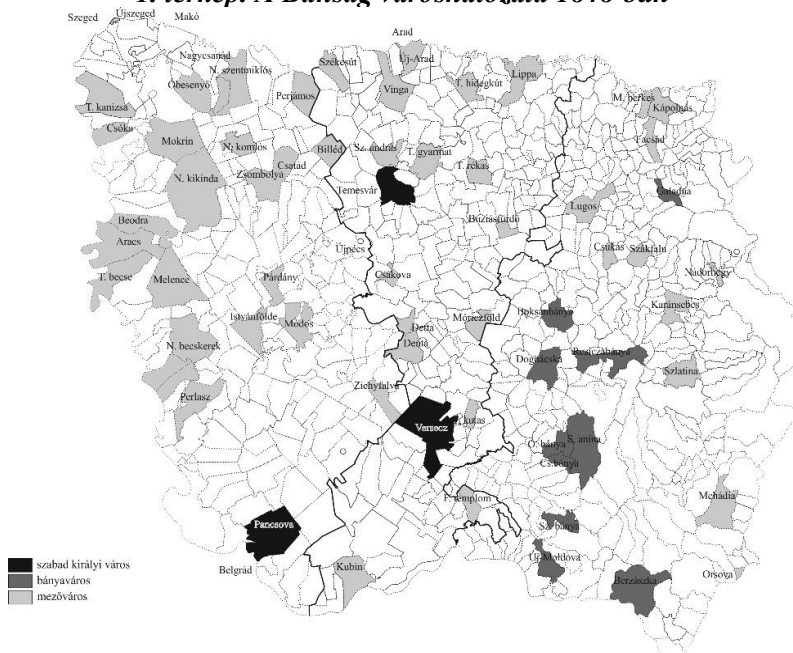
Forrás: Dányi D-Dávid Z. (1960), Fényes E. (1851), Szalkay G. (1846) alapján saját szerkesztés

II. 1. A Bánság kisvárosai a 19. század első felében

A bánsági városállomány időbeli fejlődésének és területi sajátosságainak bemutatását egy 1848. évi állapotot bemutató térképpel (*1. térkép*) kezdem,

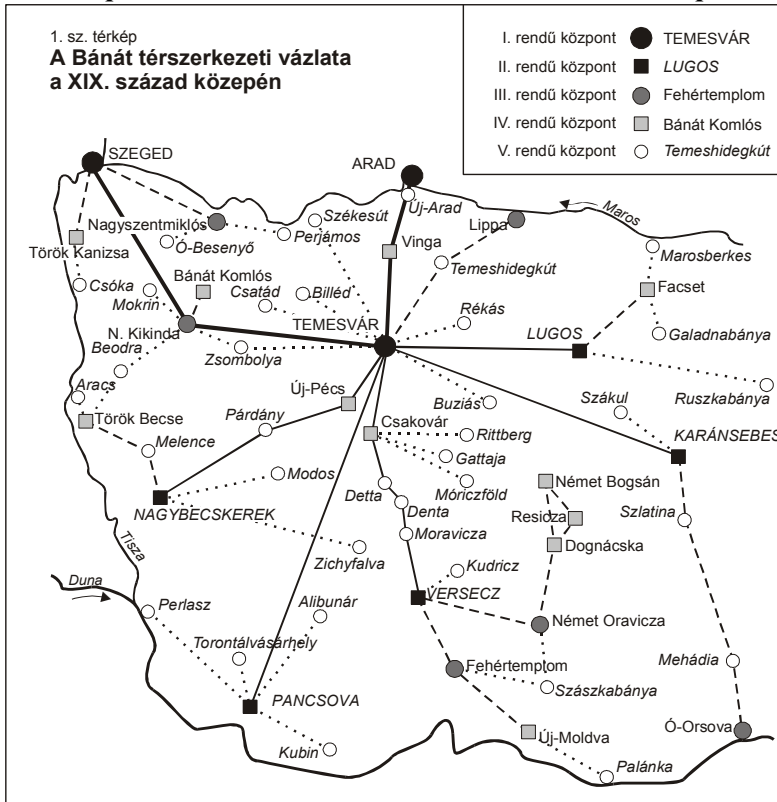
amely a legteljesebben mutatja a várossűrűség, a mikroregionális területi eloszlás, valamint a meglévő városhiányos térségeket a régióban. A 19. század közepén *három szabad királyi város* (Temesvár, Versec, Pancsova), *tíz bányaváros* (pl. Szászkabánya, Berzászka, Ruszkabánya stb.) és *ötvennégy mezőváros* (Torontálban 27 db, Temesben 17 db, Krassó-Szörényben 10 db) alkotta a bánági városhálózat elemeit. A fentiekből következik, hogy a 19. század közepén az átfőmálódó és a modernizációtól megérintett bánági városhálózat esetében sok – csekély népességű, városi funkciókkal, városi társadalommal, városi polgársággal alig rendelkező – település örökölt vagy kapott városi intézményrendszert, melynek szerves következménye, hogy több községi jogállású település (pl. Csanád, Gattaja, Nagymargitta, Bozovics stb.) is városi funkciókat birtokolt. A bánági kisvárosok egy részének jelentőségét az emelte, hogy szűkebb-tágabb hinterlandjukra a nagy tételben keresett mezőgazdasági tömegtermékek bősége volt jellemző. A sűrű közút- és víziút-hálózat kedvezően befolyásolta ezen anyagi javak áramlását. Törökbecsét például Fényes Elek a Monarchia legfontosabb búzapiacának nevezte, ahol egymillió pozsonyi mérőnek megfelelő mennyiségű termék cserélt gazdát. A piacközpontok szorosan kapcsolódtak a kereskedelem termékáramlási útvonalaihoz, lehetővé téve a tagolt településhierarchia és térstruktúra, valamint vonzáskörzetek kialakulását (2. térkép).

1. térkép. A Bánág városhálózata 1848-ban

Forrás: Fényes E. (1851), Szalkay G. (1846) alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Bánát térszerkezeti vázlatja a 19. század közepén

Forrás: Kókai S. (2010)

A népességszám és a térszerkezeti-hierarchiai besorolás között ekkor még nem volt szoros korreláció, azaz viszonylag alacsony népességszámú központok is betölthettek térszerkezeti kedvező helyet (pl. Csákova, Lippa, Facset stb.).

Azon túlmenően, hogy a várossűrűség értékei (a Bánság 801 db településéből 67 db város, azaz minden tizenkettedik település város, illetve 1000 km²-re 2,4 város jutott) meghaladják az országos átlagot, a bánsági átlagtól is magasabb várossűrűség alakult ki a Bánság északnyugati részén (Perlasz-Lippa vonaltól északnyugatra). A Bánság területének ezen egyharmadán helyezkedett el a városok közel fele (31 db), ugyanakkor a Bánsági Határőrvidéken, amely a régió területének egyharmada (9666 km²=191 település), mindössze tíz városi jogállású települést találtunk.

Az 1784/87 évi népszámlálás adataiból csak Torontál vármegye településeinek népességszáma maradt fenn, Temes és Krassó vármegye, valamint a Bánsági Határőrvidék településsoros adatai hiányoznak, ezért a városodási ütem különbségeket a teljes bánsági városállományra 1851-től tudjuk vizsgálni. Az 1851-70

közötti 20 évet együttesen tekintve a népességszám-változás differenciáira vonatkozóan az alábbi fontos megállapítások emelhetők ki:

- Óbesenyő és Szákos kivételével valamennyi város népességszáma emelkedett, a differenciák azonban igen jelentősek: a néhány százalékos növekedéstől a közel 160%-os (Mokrin) népességszám növekedésig terjednek;
- a kisvárosok átlagos népességszám-növekedése jelentős (32,8%), de ezt a növekedési ütemet a kisvárosok fele (29 db) nem éri el;
- a népesség utánpótlás hiánya miatt mindkét bolgárok lakta kismezőváros (Óbesenyő, Vinga) népességszáma csökkent vagy stagnált;
- a dinamikus kisvárosok egyik csoportját azok képezték, amelyek folyómenti helyzetükből fakadóan, kiemelkedő kereskedelmi-közlekedési szerepkört töltek be (pl. Újszeged, Törökkanizsa, Perjámos, Csóka, Törökbecse, Perlasz, Orsova stb.) ;
- a dinamikus kisvárosok másik csoportját azok a vasúti csomópontok képezték, amelyek a Szeged-Temesvár-Orsova/Bazias vasútvonalak mentén elhelyezkedve (pl. Zsombolya, Detta, Karánsebes, Buziasfürdő, Szlatina stb.) dinamizálták népességvonzásukat;
- néhány bányaváros népessége (pl. Boksánbánya, Szászskabánya, Dognácska stb.) az átlagot meghaladó mértékben nőtt;
- a közigazgatási szerepkör (járásszékhely) csak két-három város fejlődésében (pl. Újpecs, Facsád, Karánsebes stb.) játszott fontosabb szerepet.

Az eltérő ütemű népességszám-változást mutató városok területi elhelyezkedésében jelentősebb sajátosságok ekkor még nem figyelhetők meg, azaz még nincsenek egyértelműen dinamikus kisvárosokkal jellemezhető régiók, illetve válságzónák. Nagyobb városhiányos térségek a Bánsági Határőrvidékre és az Erdőhát területére jellemzőek.

II. 2. A Bánság kisvárosai 1870-1910 között

A helyi- és helyzeti energiák maximális kiaknázásával a kiegyezés után felgyorsult a Bánság fejlődése (pl. vonalas infrastruktúra kiépülése, mezőgazdaság intenzifikálódása, központi funkciók gyarapodása stb.), a régió belüli differenciák gyorsuló növekedése azt eredményezte, hogy településein megindulhatott és felerősödött a funkcionális specializálódás, illetve a városi színvonalú szolgáltatások nagyarányú térbeli kiterjedése. A Bánság gyors fejlődése a régió belüli települések gyorsuló differenciálódását eredményezte. Az azonban már a 19. század közepétől megfigyelhető volt, hogy a kiépülő polgári igazgatás centrum igénye és a csoportba tartozó települések fejlettsége nem állt összhangba egymással. Az 1876. évi törvény eredményeként a bánsági kisvárosok nagy része a községi jogállású és funkciójú települések közé sülly-

lyedt. A jogi értelemben városnak tekintett településeken (3 db törvényhatósági jogú és 6 db rtv.) a Bánság lakosságának alig 13,3 %-a (209.086 fő) élt 1910-ben.

A bánsági kisvárosok helyzetét és lehetőségeit a megyei összesített adatok alapján (2-4. táblázat) tekintjük át. Megállapítható, hogy *Torontál vármegye egykori kisvárosaiban mindössze 7 ezer fővel éltek többen 1910-ben, mint 1870-ben*, ez a bánsági városi népességnövekedés (28.743 fő) alig negyede (7097 fő = 24,7%), ami igen szerény gyarapodást jelent abszolút és relatív értékben is. Dinamikusabb népességyarapodás csak 5-6 db vármegyei kisváros tudott elérni (pl. Zsombolya, Törökkanizsa, Újpécs stb.). Nem elhanyagolható tény, hogy *Torontál vármegye általunk vizsgált huszonnégy településéből (2. táblázat) nyolc jelentős természetes fogyással rendelkezett* (pl. Óbesenyő népességszáma 16,7%-kal csökkent, Bánátkomlós esetében megközelítette a 30%-ot, de Párdány esetében is 20%-os volt a csökkenés 40 év alatt stb.).

2. táblázat. Torontál vármegye kisvárosai

Település	Jogállás 1848	Népességszám						
		1784/87	1851	1870	Változás 1851- 1870	1890	1910	Változás 1870- 1910
Újszeged	mv.	63	582	843	44,8	1870-től Szegedhez		
Törökkanizsa	mv.	1.171	1.982	3.329	68,0	3.429	4.938	48,3
N.szentmiklós	mv.	5.454	8.306	9.025	8,7	10.340	10.617	17,6
N.nszt.miklós	mv.		1.606	1.903	18,5	1.971	1.740	-8,6
Perjámos	mv.	1.863	3.662	5.215	42,4	5.953	5.336	2,3
Óbesenyő	mv.	3.195	7.740	7.099	-8,3	6.331	5.913	-16,7
Csóka	mv.	1.188	2.410	3.405	41,3	3.330	4.245	24,7
Mokrin	mv.	3.079	3.272	8.502	159,8	8.723	8.835	3,9
Nagykomlós	mv.	2.312	4.450	5.715	28,4	5.235	4.089	-28,5
Zsombolya	mv.	3.025	4.964	7.981	60,8	9.580	10.882	36,3
Billéd	mv.	1.673	3.466	4.331	25,0	4.978	3.946	-8,9
Csatád	mv.	1.315	2.278	3.122	37,1	3.066	2.603	-16,6
Aracs	mv.	1.720	6.082	7.230	18,9	7.550	9.162	26,7
Beodra	mv.	1.461	3.788	5.062	33,6	4.096	4.674	-7,7
Melence	mv.	2.896	6.206	8.156	31,4	8.691	8.935	9,6
Törökbecse	mv.	1.581	4.474	7.193	60,8	7.276	7.640	6,2
Párdány	mv.	1.290	3.235	4.012	24,0	3.669	3.208	-20,0
Újpécs	mv.	1.091	1.068	1.885	76,5	2.254	2.435	29,2
Istvánföldre	mv.	-	1.941	2.329	20,0	2.525	2.445	5,0
Módos	mv.	1.860	3.352	4.272	27,4	4.559	4.764	11,5
Perlaszváros	mv.	-	2.500	3.553	42,1	4.583	4.943	39,1
Zichyfalva	mv.	-	1.404	2.937	109,2	3.128	2.846	-3,1
Összesen	-	-	78.768	107.099	36,0	111.267	114.196	6,6

Forrás: Dányi D.-Dávid Z. (1960), Fényes E. (1851), Szalkay G. (1846) alapján saját szerkesztés

A kisvárosok népességének csökkenése különböző okokkal magyarázható, részben az országos tendenciáknak megfelelően az 1873. évi kolerajárvány, az 1890 után felgyorsuló kivándorlás, részben regionális és lokális tényezők (pl. egy-gyermekrendszer elterjedése a német lakosság körében, napszámosok elköltözése, az uradalmak bérbeadása vagy parcellázása miatt a gazdasági cselédek elköltözése stb.) eredménye.

Temes vármegyében mindössze Detta (1452 fő = 52,9%) és Temeskubin (2486 fő = 54,8%) esetében következett be a bányási városi átlag (31,8%) feletti népességnövekedés. Nem véletlen, hogy a fenti két településen túlmenően csak Új-Arad (20,6%), Temesrékas (18,8%), Fehértemplom (22,9%) és Denta (13,8%) tudott a bányási falusi átlagtól (13,4%) nagyobb népességgyarapodást elérni (3. táblázat). Az urbanizáció kedvező hatásai mindössze 6-8 db Temes vármegyei településen jelentették tartósan a növekedés alapját, mindazok ellenére, hogy a vármegye vizsgált települései (19 db) közül csak három (Székesút, Temeshidegkút, Móriczföld) népességszáma csökkent.

3. táblázat. Temes vármegye kisvárosai

Település	Jogállás 1848	Népességszám					
		1851	1870	Változás 1851-1870	1890	1910	Változás 1870-1910
Székesút	mv.	2.509	2.660	6,0	2.746	2.446	-8,1
Újarad	mv.	4.000	4.960	24,0	5.555	5.982	20,6
Lippa	mv.	6.270	7.008	11,8	7.000	7.854	12,1
T.hidegkút	mv.	2.836	3.060	7,9	3.091	2.993	-2,2
Vinga	mv.	4.356	4.552	4,5	4.795	4.702	3,3
T.gyarmat	mv.	3.306	5.125	55,0	5.607	5.259	2,6
T.rékas	mv.	2.730	3.630	33,0	3.637	4.314	18,8
Szentandrás	mv.	~2.000	2.377	18,9	3.080	2.736	15,1
Csákova	mv.	3.900	4.369	12,0	4.494	4.399	0,7
Buziasfürdő	mv.	1.711	2.594	51,6	2.626	2.917	12,5
Denta	mv.	2.600	3.063	17,8	3.188	3.487	13,8
Detta	mv.	1.120	2.745	145,1	3.552	4.197	52,9
Móriczföld	mv.	1.200	2.506	108,8	2.527	2.466	-1,6
T.kutas	mv.	1.200	2.038	69,8	1.812	2.042	0,2
T.móra	mv.	1.522	1.582	3,9	1.676	1.699	7,4
Fehértemplom	mv.	5.920	8.284	39,9	9.041	10.181	22,9
Temeskubin	mv.	~3.500	4.536	29,6	5.030	7.022	54,8
Összesen	-	50.680	65.089	28,4	69.457	74.696	14,8

Forrás: Népszámlálási kötetek, Fényes E. (1851), Szalkay G. (1846) alapján saját szerkesztés

A népességszám stagnálását és csökkenését az ismeret okok mellett az is befolyásolta, hogy a Temesvár (melynek növekedése /85,8%/ országos viszonylatban Budapest után következett) körül elhelyezkedő települések egy része

agglomerációs jegyeket is magára öltött, másrészt a kisvárosok lakosságának egy része Temesvárra költözött (pl. Temesgyarmat, Szentandrás stb.) a századfordulót követő években. E tényezők mellett egy-egy természeti katasztrófa is megingathatta a népesség gazdasági létalapját, mint ahogy a filoxéra pusztítása miatt Temesutas lakossága kétszáz fővel csökkent, mivel a szőlőmunkások Versecre és a közeli ipartelepekre költöztek, az 1880-as években. Krassó-Szörény vármegye dinamikus népességnövekedést realizáló kisvárosai esetében megfigyelhető, hogy a növekedés forrása nem a természetes szaporodás volt. Mindazok ellenére, hogy a vármegye népességnövekedése (22,77%) a Bánság esetén a legmagasabb volt, negyven év alatt. Az egykori kisvárosok városodását a bányászat és a vasipar fejlődése (pl. Boksánbánya, Berzászka stb.), a kincstári telepítések (pl. Facsád, Szákul stb.) illetve a közlekedéscélú potenciál felértékelődése (pl. Orsova, Karánsebes stb.) táplálta (4. táblázat).

4. táblázat. Krassó-Szörény vármegye kisvárosai

Település	Jogállás 1848	Népességszám					
		1851	1870	Változás 1851-1870	1890	1910	Változás 1870-1910
Marosberkes	mv.	1.393	1.608	15,4	1.464	1.489	-7,4
N. és R. Facsád	mv.	1.076	1.977	83,7	1.912	3.316	67,7
Kápolnás	mv.	1.400	1.541	10,1	1.518	1.602	4,0
Galadnabánya	bányav.	221	300	35,7	270	317	5,7
Csukás	mv.	411	866	110,7	813	938	8,3
Szákul	mv.	1.041	1.039	-0,2	1.035	1.351	30,0
Boksánbánya	bányav.	1.804	2.622	45,3	2.956	3.362	28,2
Dognácska	bányav.	2.015	3.120	54,8	3.491	3.417	9,5
Csiklovabánya	bányav.	1.777	2.206	24,1	2.160	2.001	-9,3
Oravicabánya	bányav.	3.693	4.310	16,7	4.115	4.051	-6,0
Szászabánya	bányav.	2.027	2.728	34,6	2.720	1.883	-31,0
Újmoldova	bányav.	2.498	3.203	28,2	3.389	3.426	7,0
Berzászka	bányav.	~1.000	1.100	10,0	1.848	2.384	116,7
Karánsebes	mv.	~2.500	3.512	40,5	5.464	7.638	117,5
Orsova	mv.	1.200	1.555	29,6	3.564	5.568	258,1
Mehadia	mv.	1.681	2.069	23,1	2.480	2.497	20,7
Szlatina	mv.	1.144	1.662	45,3	1.791	2.217	33,4
Összesen	-	26.881	35.418	31,8	40.990	47.457	34,0

Forrás: Népszámlálási kötetek, Fényes E. (1851), Szalkay G. (1846) alapján saját szerkesztés

A bányászatban és a vasiparban foglalkoztatott népesség mobilitására jellemző, hogy Új-Moldova és Ruszabánya bányauzemeinek bezárása, illetve a vasgyártás korlátozása több száz fős csökkenést eredményezett. A vármegye demográfiai sajátosságai között kell megemlíteni, hogy a kivándorlás az

össztlakosság 0,2%-ának elvesztését jelentette mindössze, szemben Temes (0,8%) és Torontál (1,1%) magasabb értékeivel. Mindezek következtében *a városi népességnövekedés magas falusi népesség-növekedéshez (17,2%) kapcsolódva stabil hinterlanddal rendelkezett*, ahol az etnikai tömbök és szigetek differenciái tovább fokozták a mozaikszerű heterogenitást.

A vizsgált időszakban Krassó-Szörény vármegye kisvárosainak népesedése volt a leginkább extenzív jellegű, magas születési és halálozási arányszámok jellemezték ezt az időszakot, tíz ezrelék feletti természetes szaporodással. Annak ellenére, hogy a megye nagyvárosaiba és néhány kisvárosba a tőkés iparosodás hatására ipari üzemek települtek, a gazdaság profilját mindvégig a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás szabta meg. Nem mond mindez annak a ténynek ellent, hogy itt bontakozott ki a történelmi Magyarországon a modern vas- és acélkohászat, mely mind az innovációban, mind a szakemberképzésben az első helyen állott (*Frisnyák S. 1990*).

Nem elhanyagolható tény, hogy *valamennyi bánági település (801 db) közül Orsova népességnövekedése volt a legnagyobb (1555 fő → 5585 fő) arányú (256,1%)*, mindez azonban úgy következett be, hogy 1900-ban a hajóműhelyek és a vasúti telep Nagyzsupánytól Orsovához került. A kisvárosok egy részének dinamizmusa csak látszólagos. Ténylegesen alig egy-két ezer fős gyarapodást jelent (pl. Facsád, Berzászka stb.), de még így is kisvárosok maradtak, mélyen ötezer fő alatti népességszámmal. A modernizáció által átformált, funkciókban gazdag nagyvárosa pedig nem volt Krassó-Szörény vármegyének (1. táblázat). A vármegye városai képtelenek saját, szűkebb környezetük számára urbanizációs centrumokká lenni, a népességkoncentrálódásnak nem jelentős gócai, miként a Torontál és Temes vármegye kisvárosai sem.

III. Összegzés

A kisvárosok különleges, az ország többi makrorégióban tapasztaltnál nagyobb szerepet töltek be a Bánágban. A régió nagyvárosaira koncentráció iparosítás és az igazgatási-szervezési funkciók kiteljesedése a századfordulótól a nagyvárosok hinterlandját képező településekből meginduló bevándorlás növekedésével járt együtt. A Bánág nagy- és középvárosai mellett mindössze nyolc-tíz kisváros tudott olyan központi funkciógyarapodást és népességnövekedést elérni, hogy földrajzi értelemben is város volt, mindazok ellenére, hogy jogilag csak község. A Bánág városi népességszámának megoszlását tekintve (*1. táblázat*) megállapítható, hogy amíg a 19. század közepén a városi népesség közel kétharmada (65,6%) a kisvárosokban élt, addig ez az érték 20. század elejére alig ötven százalékra (51,4%) mérséklődött. A kisvárosok társadalmi-gazdasági súlya minden tekintetben mérséklődött, az „aranykor” – ha létezett ilyen – csak az 1850-es évekig volt jellemző. Később a feudális kor kiváltságai már nem voltak elegendők, a kibontakozó tőkés

társadalom és gazdaság pozitív hatásai pedig még nem érték el e településeket (ezért számuk drasztikusan csökkent, funkcionális értelemben). Nem tudtak megfelelni a bányászati térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak, így érvényesülhetett a „gyorsuló idő-lassuló idő” szindróma, amely a kisvárosokban a „megállt az idő” képzetét keltette. Nem vitatható, hogy egy kiegyensúlyozottabb-egyenletesebb városi népességnövekedés, amely több központra terjedt volna ki, kedvezőbb képet eredményezhetett volna. Az extenzív városodás időszakában, azonban mindez csak illúzió, mind a Bánság, mind a történelmi Magyarország vonatkozásában.

Felhasznált irodalom

- Dányi D.-Dávid Z. (1960):* Az első magyarországi népszámlálás Bp. p. 462.
- Bácskai V. - Nagy L (1984):* Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Budapest.
- Beluszky P. (1999):* Magyarország településföldrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.-Pécs. p. 584.
- Erdei F. (1975):* A magyar város. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 246 p
- Frisnyák S. (1990):* Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Bp. p. 213.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.
- Kókai S. (2014):* A Bánság külterületi népessége (1910). In.: Településföldrajzi Tanulmányok 2014/1. sz. (szerk. Csapó T. - Kocsis Zs.) Szombathely. p.50-68.
- Kovács G. (1998):* A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 435.
- Kubinyi A. (2001):* Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. In: Dél-alföldi évszázadok 14. kötet. Szeged.
- Népszámlálási digitális adattár. (www.ksh.hu/neda)*
- Szalkay G. (1846):* Ipari címtár. Pest. 1846. p.408
- Tóth J. (1988):* Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
- Tóth J. (2010) :* A magyar városodás néhány időbeli és regionális sajátossága. Moholi Károly emlékkötet, Szeged. pp.185-197.
- Vofkori L. (1994):* Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza, p. 411.

Krassó-Szörény vármegye aprófalvai (1910-2011)

Small villages of Caraş-Severin County (1910-2011)

Abstract

Based on the settlement network determined by geographical conditions, Caras-Severin (Krassó-Szörény) county has always been an area of the Banat (Bánság) traditionally characterized by small and tiny villages. Its settlement density reached 3.2 km² per settlement, and there were 362 administratively auto-nomous settlements in the county at that time. The study introduces the development of tiny villages in Caras-Severin (Krassó-Szörény) county through the 20th century and their state at the beginning of the 21st century with regional differentiation. Researching the tiny villages of the county is highly important in more aspects. On the one hand, this region is located further from the borders of the Trianon Treaty, thus it is supposed that natural increase /decrease and internal migratory processes determined the population of these settlements, despite the fact that there was a continuous reproduction of the population from the Regat. However, newcomers did not move to tiny villages, thus they increased the population of towns and some mining villages temporarily, until the 1960s and 70s.

In terms of ethnic composition, the county can be regarded as more homogenous as compared to the whole area of the Banat (Bánság) and also to the counties of Timiș (Temes) and Torontal (Torontál). In 1910, out of the county's total population 72% were Romanian, 11% German, 7.6% Hungarian, 3.3% Serbian, 0.65% Slovak and 0.5% Ruthenian. The relations within the traditional settlement network characterized by small and tiny villages changed fundamentally, partly because of the partition of the county, and partly because of the emergence of new focal points within the new network of towns. Areas along the Mures River, Dumbrava (Erdöhát) and settlements around the Poiana Ruscă Mountains (Ruszka-havas), which once belonged to the former county, were left without dynamic centres, thus outmigration accelerated. By 2011, 199 settlements became a tiny village, in 1910, only 50 settlements had a population of less than 500 people. Out of the settlements that have become tiny villages by today, four villages had a population of more than 2000 people in 1910 (Ciclova Montană [Csiklovabánya] 2001 people, Zgribești [Krassógombás] 2005 people, Ilidia (Illyéd) 2046 people, Visag (Krassóviszák) 2084 people). The demographic erosion has not been stronger in the past two decades than the former county average, thus in 2011, 13.6% of the total population lived in the 199 tiny villages investigated. The present state of tiny villages shows a much more complex picture than before, moreover the trend lasting until 1992 was reversed. Until the regime change (1990) the number of settlements whose population increased during the interval between two population censuses was decreasing continuously, however the number of tiny villages whose population increased between 1992 and 2002 was 38, while between 2002 and 2011 it was 30. The reason behind the population growth is not related to the Roma population. By today, a significant group of tiny villages (29) has almost completely depopulated. A high percentage of these villages are resided by banatian ethnic minorities (e.g. Bunea mică [Bunyaszekszárd], Brebu Nou [Temesfő], Lindenfeld [Karánberek], Șumița

[Cseherdős], Ravensca [Almásróna], etc.). Despite their unfavourable demographic processes, these villages preserved their settlement structure, however, by today even these structures have become in danger of disappearing. These settlements have not been at the centre of attention since the regime change either, the dead-end villages with aging population and unfavourable infrastructure are facing a hopeless situation, where only some buildings stand for a while as a reminder of the better days of the past.

I. Bevezetés

Krassó-Szörény vármegye a Krassó és Szörény vármegye egyesítéséről szóló 1880. évi LV. törvénycikk alapján 1881-ben alakult, így a Magyar Királyság egyik legkésőbb létrejött közigazgatási egysége volt. Krassó-Szörény 1910-ben a történelmi Magyarország második legnagyobb területű vármegyéje (11074 km²), népességszámával (466147 fő) a hetedik, népsűrűsége alapján (42.1 fő/km²) az ötvenhetedik helyet foglalta el. A vármegye településföldrajzi viszonyaira mind a természeti környezet (Ruszka-havas, Bánsági-hegyvidék, Godján, Szárkő), mind az itt élő népesség alapvető hatást gyakorolt. A földrajzi adottságok által determinált településhálózat alapján Krassó-Szörény vármegye évszázadok óta a Bánság tradicionális apró- és kistalvas vidéke. A vármegye területét a török uralom alatt a tényleges katonai események kevésbé érintették, kedvező helyzetet teremtve a településhálózat nagy részének kontinuitásához. A pozsareváci békekötéskor (1718) a Temesi Bánság népességének zöme a későbbi Krassó-Szörény vármegye területén élt (1. táblázat).

1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

Kerület	Terület km ²	Lakott település (db)	Lakatlan település (db)	Lakóház (db)	Átlagos lakóház/település (db)	Népességszám		Népsűrűség fő/km ²	Lakott település* (db)	Lakóház* (db)
						4,5fő/lakóház	5 fő/lakóház			
N. becskereki	4181	24	55	574	23,9	2583	2870	0,7	24	547
Csanádi	2173	21	40	448	21,3	2016	2240	1,0	20	410
Páncsovai	1874	36	40	776	21,6	3492	3880	2,1	36	778
Temesvári	2595	71	58	1448	20,4	6516	7240	2,8	67	1829
Csákovai	2213	61	1	3432	56,3	15444	17160	7,7	68	3752
Lippai	1734	76	71	1131	14,9	5089	5655	2,9	76	1132
Verségi	3313	72	11	3503	48,7	15764	17515	4,7	71	3488
Palánkai	2494	55	3	2377	43,2	10696	11885	4,7	55	2320
Facsádi	2174	108	36	1968	18,2	8856	9840	4,5	104	1844
Karánsebesi	3239	91	5	3915	43,0	17618	19575	6,0	88	3992
Orsovai	2533	39	5	1717	44,0	7726	8585	3,4	29	1692
Összesen	28523	654	325	21.289	32,5	95.800	106.445	3,7	638	21.784

*Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. adatai alapján saját szerkesztés*

A közigazgatásilag tizenegy kerületre osztott Bánság kb. 100000 főnyi népességének harmada a karánsebesi és a palánkai kerületben élt, de a csákovai és a facsádi kerület népességszáma és népsűrűsége is meghaladta a bánsági átlagot. A lakott települések és a lakóházak népességszáma alapján megállapíthatjuk, hogy a hegyvidéki települések lakóház átlaga (40-45 ház/ település) körül-belül 200-250 fős településeknek felelhetett meg.

A régió önállósága (1718-1778) lehetővé tette a bécsi udvar telepítési politikájának érvényesülését. Mindez – a tulajdonviszonyokon keresztül, azaz a Bánság egésze kincstári/kamarai/ birtok – messzemenően megszabta a településállomány és -hálózat rekonstrukciójának módját is (pl. települések mérete, külterületi népesség alacsony értékei, települések szerkezete stb.). E hatások együttes eredményeként a Bánság a történelmi Magyarország önálló, sajátos, de nem homogén településhálózati régiójává formálódott. A hegyvidéki és dombsági tájak apró- és középfalvakkal jellemezhető régióit fokozatos átmenettel váltották fel a Bánsági-alföld közép, nagy és óriásfalvai.

Tanulmányomban Krassó-Szörény vármegye aprófalvainak 20. századi fejlődését és 21. század eleji állapotát mutatom be, régiók szerinti differenciálódással. A vármegye aprófalvainak kutatása több szempontból is kiemelkedően fontos. Egyrészt e régió távolabb esik a Trianonban meghúzott határoktól, így okkal feltételezhetjük, hogy a települések népességszámában a természetes szaporodás/fogyás és a belső migrációs folyamatok voltak a meghatározóak, mindazok ellenére, hogy a regáti területek felől jelentős, folyamatos népesség utánpótlás érkezett. Az érkezők azonban nem az aprófalvakba települtek, így a városok mellett néhány bányászfalu népességét duzzasztották fel ideiglenesen, az 1960-70-es évekig.

A vármegye etnikai viszonyokat tekintve is homogénebbnek tekinthető a Bánság egészéhez, valamint Temes és Torontál vármegyéhez képest is. 1910-ben a vármegye összlakosságából 336 082 fő (72%) román, 55 883 fő (11%) német, 33 787 fő (7,57%) magyar, 14 674 fő (3,28%) szerb, 2 908 fő (0,65%) szlovák és 2 351 fő (0,50%) ruszin volt. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy csak a románok által lakott aprófalvakat vizsgáltunk, néhány németek (pl. Karánberek, Szörényordas, Temesfő stb.), magyarok (pl. Bunyaszekszárd stb.), ruszinok (pl. Ruthéntelep, Mutnokszabadja stb.) és csehek (pl. Almásróna, Cseherdős stb.) által lakott település is – a 20. századi erőteljes népességfogyás alapján – ebbe a kategóriába került. Az aprófalvak egy jelentős csoportja napjainkra a drasztikus elnéptelenedés miatt a kihalás szélére sodródott. Az erőteljes népességcsökkenés azonban nem csak az etnikai mozaikok falvait érintette, a Vaskapu-erőmű és a duzzasztás hatására a Klisszura falvainak egy része (pl. Baziás, Drenkova, Ó- és Újruszolc stb.) is hasonló sorsra jutott.

II. Krassó-Szörény vármegye településhálózata

Krassó-Szörény településhálózatának egyes elemeit nagyság szerinti tagoltság tekintetében vizsgálva jól kirajzolódnak az ismert sajátosságok (2. táblázat). A mezorégióban a települési szintű társadalmi átrétegződés mélyreható jelenségeinek több, szignifikáns jegye is vizsgálható. A bánsági települések (801 db) nagyság szerinti kategóriáit tekintve 1910-re vonatkozóan megállapítható, hogy a bánsági apró- és kistalvak zöme (66,3%-a) Krassó-

Szőrény vármegyében volt (KÓKAI S. 2010). A 2. táblázat adatai a települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait is mutatják (pl. Krassó-Szőrény vármegyében nem volt 20 ezer főnél népesebb település, a kis és aprófalvak aránya a vármegyében 55% feletti stb.). Krassó-Szőrény vármegye településhálózati sűrűsége 1910-re elérte a 3,2 km²/település értéket, a vármegye területén ekkor 362 közigazgatásilag önálló település funkcionált (KÓKAI S. 2010), melyből mindössze kettő volt jogilag város.

2. táblázat. Krassó-Szőrény vármegye településhálózata (1910-2011)

Év	Település szám	500 alatt	501-1000	1001-2000	2001-5000	5001-10000	10001-20000	20001-50000	50001 felett
1910	362	56	147	110	44	Karánsebes 7638 fő Orsova 5538 fő	Lugos 19126 fő R.bánya 17368 fő S.anina 12323 fő	-	-
	100 %	15,5	40,7	30,3	12,2	0,5	0,8	-	-
2002	356	181	115	40	11	S.anina 9167 fő H.fürdő 6019 fő	B. bánya 16911 fő Moldova 13002 fő Orsova 12965 fő O.bánya 10222 fő N.hegy 10554 fő	Lugos 43555 fő Karánsebes 28301 fő	R. bánya 79869 fő
	100%	50,7	32,3	11,2	3,0	0,6	1,4	0,6	0,2
2011	356	199	108	30	9	S.anina 7485 fő H.fürdő 4433 fő O.bánya 9303 fő N.hegy 9461 fő	B. bánya 15842 fő Moldova 11640 fő Orsova 10441 fő	Lugos 39314 fő Karánsebes 24146 fő	R. bánya 69513 fő
	100 %	55,9	30,5	8,3	2,5	1,2	0,8	0,6	0,2

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A kutatás adatbázisát tekintve fontos, hogy az 1910. évi településhálózat elemeit vizsgáltam 2011-ig. A településállomány e vizsgált száz évben sem maradt változatlan, hat aprófalva (Sebestorony, Tiszóca, Naszádos, Koromnok, Ózsupány, Újasszonyrét) megszűnt, ezek értelemszerűen kimaradtak a vizsgálatból. Ugyanakkor 1920 és 2011 között a román közigazgatás 82 db közigazgatásilag új, önálló települést/telepet hozott létre (pl. Somosréve 25-27 db, Bogoltény 15-20 db önálló településből állt egyes időszakokban változóan stb.), ezeket is kihagytam a vizsgálatokból, így 356 településre végeztem el az elemzést. Mindez azt mutatja, hogy az egykori Krassó-Szőrény vármegye

településeinek több évszázados kontinuitása nem szakadt meg. A tradicionális kis és aprófalvas településhálózat fennmaradt, kapcsolatrendszere azonban markánsan átalakult, részben a megye szétदारabolása, részben az új városhálózathoz kapcsolódó új térszerkezeti súlypontok miatt. A vármegye települései napjainkban öt romániai megyéhez (Hunyad, Arad, Temes, Krassó-Szörény, Mehedinti), ill. két egykori települése (Udvarszállás, Krassószombat) Szerbiához tartozik.

A településhálózat kapcsolatrendszerében az új hierarchiai tényezők is alapvető változásokat eredményeztek. Az első világháború végéig Krassó-Szörény vármegyében csak Lugos és Karánsebes volt városi jogállású, napjainkban már 11 városi jogállású településsel rendelkezik e régió. A városhiányos mikrorégiók azonban napjainkban is ugyanúgy jellemzik a vizsgált területet, mint száz évvel ezelőtt. Különösen az Arad és Temes megyéhez kapcsolt települések maradtak dinamikus központ nélkül (*1-2. térkép*). Arad és Temesvár „túl messze” volt, Lugos elvesztette korábbi megyeszékhely funkcióit, Facsád pedig jelentősebb központi funkciók nélküli kisváros maradt. A városok dinamizmusát mutatja, hogy a legjelentősebb népességyarapodást az elmúlt száz évben Resicabánya, Nándorhegy és Karánsebes érte el, melynek eredményeként a népesség két-háromszoros, illetve négy-ötszörös gyarapodása következett be (*2. táblázat*). Az egykori vármegye Maros folyó menti, valamint az Erdőhához és a Ruszka-havashoz kötődő települései dinamikus központ nélkül maradtak, így az elvándorlás egyre gyorsuló ütemben zajlott. A középvárosok és a kisvárosok dinamizmusának hiányát jelzi, hogy 2002 és 2011 között mindegyik estében jelentős – az átlagot meghaladó – népességszám csökkenés következett be (*3. táblázat*).

III. Krassó-Szörény vármegye aprófalvainak demográfiai változásai

A 2011-re aprófaluvá vált 199 település közül 1910-ben még csak ötven volt 500 főnél kisebb népességű. A fennmaradó – és 2011-re aprófaluvá váló – 149 település népességszáma 500 fő és 2084 fő (Krassóviszák) között szóródott. Ötszáz és ezer fő között volt 104 db, 1000-1500 fő között 33 db, 1501-2000 fő között 7 db település népességszáma. A legnépesebb négy falu népessége 1910-ben még meghaladta a kétezer főt (Csiklovabánya 2001 fő, Krassógombás 2005 fő, Illyéd 2046 fő, Krassóviszák 2084 fő). Mindezek következtében az átlagos népességszám 763 fő/település volt és csak egyetlen település volt 100 főnél kisebb népességű (Vámosmarga 96 fő), s ötven évig (1966) egyedül képviselte e csoportot az egész egykori vármegyében (*3. táblázat*).

A Krassó-szörényi falvak népességmegtartó erejét jelzi, hogy a két világháború között az aprófalvak száma csak öttel gyarapodott, 1910 és 1920 között 30 későbbi aprófalva még tudta népességszámát gyarapítani, melyeknek csak egy része származott az 1910-es évek elejének betelepítéséből (pl. ruszinok a Felső-

Temes völgyébe). A 2011-re aprófaluvá váló 199 településből fennmaradó 169 település népessége ugyan csökkent, de az átlagos lélekszám még elérte a 702 fő/település értéket. A legnagyobb csökkenés Krassógombás népességszámában következett be (1920: 968 fő). A vizsgált települések egyharmada (65 db) 1941-ben magasabb népességszámmal rendelkezett, mint 1920-ban (3. táblázat).

3. táblázat. A történelmi Krassó-Szörény vármegye aprófalvainak össznépessége, számuk változása (1910-2011)

Régiók/Időpontok	1910	1920	1941	1956	1966	1977	1992	2002	2011
Arad (11db)	9543	8335	7631	6840	6012	4662	3276	3047	2605
Temes (82 db)	54490	48487	47039	40700	36746	31017	24057	22754	20965
Krassó-Szörény (106 db)	87842	82814	75960	63702	58572	52036	39341	34747	30327
Összesen (199 db)	151875	139636	130630	111242	101330	87715	66674	60548	53897
K-Sz. vm összesen	466147	463332	439168	448532	487541	515439	500647	445868	397421
Aprófalvak az össznépesség %-ban	32,6	30,1	29,7	24,8	20,8	17,0	13,3	13,6	13,6
Aprófalvak (db)	50	57	62	85	103	124	167	181	199
Aprófalvak az össze település %-ban	14,0	16,0	17,4	23,9	28,9	34,8	46,9	50,8	55,9
Aprófalvak átlagos népessége (fő)	763	702	656	559	509	441	335	304	271
100 fő alatti aprófalvak	1	1	1	1	4	7	18	21	29
Növekvő népességű aprófalvak	0	30	65	24	44	34	10	38	30

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az 1920 után felgyorsuló demográfiai eróziót jól mutatja, hogy 1941-ben már csak négy település népességszáma emelkedett 1500 fő fölé (Bojtorjános 1815 fő, Krassóviszák 1742 fő, Ilyéd 1511 fő, Újsopot 1506 fő), de az ezer főt is csak további huszonöt haladta meg. A vizsgált települések több mint felének (108 db) a népességszáma 500-1000 fő között volt. Mindezek eredményeként a vizsgált települések átlagos népességszáma további közel ötven fővel csökkent. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy 1941-ben a vizsgált 199 településen élt az egykori vármegye népességének közel harminc százaléka, amely 0,4%-kal volt csak alacsonyabb az 1920. évi értéknél (3. táblázat).

A második világháború után – a szocializmus évtizedeiben – korábban soha nem tapasztalt magas értékeket ért el a demográfiai erózió. Egyrészt az aprófalvak száma gyorsan emelkedett (1941-1992 között több mint száz újabb település népességszáma csökkent 500 fő alá), másrészt az aprófalvak átlagos népességszáma is megfeleződött. Harmadára csökkent azon aprófalvak száma, amelyek két népszámlálás között népességgyarapodást értek el. A gyarapodás okait vizsgálva kiemelkedik a bányászat (pl. Bigér, Galadnabánya, Csiklovabánya, Szászkabánya, Ruszkatelep, Kozlatelep stb.) és az Al-Duna menti állami beruházások (pl. Dunaszentilona, Dunatölgyes stb.) ideiglenes népességnövelő

szerepe. A folyamatok eredményeként 1992-ben a vizsgált 199 településen az egykori vármegye népességének már csak mindössze 13,3%-a élt. Az elmúlt két évtizedben az aprófalvasodás folyamata nem lassult (újabb 32 település népességszáma csökkent 500 fő alá), s az ott élők száma is közel 13 ezer fővel csökkent. A csökkenés azonban nem volt nagyobb, mint a vizsgált egykori vármegye átlaga, így 2011-ben is az össznépeség 13,6%-a élt a 199 vizsgált aprófaluban. Az aprófalvasodás és népességcsökkenés napjainkban differenciáltabb képet mutat, mint korábban, sőt megfordult az a tendencia, amely 1992-ig tartott. A rendszerváltozásig két népszámlálás között egyre kevesebb vizsgált település tudott népességszám tekintetében gyarapodni, az 1992-2002 közötti időszakban viszont 38 db aprófal, 2002-2011 közötti években pedig 30 db aprófal vált növekvő népességűvé. A népességszám emelkedés egy része hét olyan településen következett be, amelyek 100 fő alattiak. Mindezek ellenére a vizsgált 199 aprófal közül tizenegynek a népesség fogyása 1992-2011 között olyan mértékű volt, hogy napjainkra ezek is 100 fő alatti kistelepülésekké váltak.

4. táblázat. Krassó-Szörény vármegye 100 főnél alacsonyabb népességszámú aprófalvai (2011)

Település	1910	1920	1941	1956	1966	1977	1992	2002	2011
Szádvrösmart	289	275	236	180	148	116	66	67	53
B.szekszárd	250	228	211	169	83	14	0	0	0
Dobrosd	618	620	599	512	403	146	44	49	62
B. laposnok	548	538	510	541	360	150	89	45	58
Radmanóc	697	607	576	491	313	155	65	63	49
Bégapata	421	363	365	300	219	36	12	18	27
Borzasfalva	237	220	187	153	156	143	114	98	92
Bulza	577	504	378	307	249	156	69	34	24
Kiskossó	152	150	149	163	132	111	55	61	47
Marosgóros	398	360	357	316	289	225	152	119	85
Nemcse	185	178	151	124	171	89	53	121	76
Zorány	284	264	235	217	191	151	109	107	87
Maroserdőd	548	531	546	514	361	215	107	95	88
Topla	239	225	241	183	90	26	6	6	3
Újruszóc	416	404	402	296	264	213	147	111	90
Óruszóc	362	327	400	275	208	145	89	87	85
Kozláttelep	345	350	350	746	347	254	182	116	86
Drenkova	133	133	133	136	200	5	0	2	4
Temesfő	1045	1013	1045	896	873	774	16	17	31
Szörényordas	961	1070	1148	907	804	814	126	70	88
Karánberek	230	303	299	214	178	93	1	0	0
Bársonyfalva	386	310	278	200	206	159	110	128	96
Cseherdős	427	506	471	420	387	319	210	145	89
Vámosmárğa	96	91	86	84	94	105	100	88	79
Barbos	855	803	798	650	339	236	63	75	40
Ravenszka	494	400	350	228	165	125	43	80	80
Bázias	345	300	250	182	112	68	51	69	61
Almásróna	355	424	402	317	305	279	227	165	88
Csiklény	214	197	147	121	91	53	33	25	33
Összesen	12107	11694	11300	9842	7738	5375	2339	2061	1701

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

IV. Krassó-Szörény vármegye aprófalvainak területi differenciálódása

Az elmúlt évszázad demográfiai változásait az aprófalvak szemszögéből tekintve megállapítható, hogy markáns területi különbségek alakultak ki (1-2. térkép). A területi differenciálódás okai és sajátosságai az alábbiak:

- Az 1910-ben még egységes vármegyét a román közigazgatás 1925-től folyamatosan megbontotta. 1925-ben Krassó megyét alkották meg Oravicabánya székhellyel, a fennmaradó részt Lugos székhellyel Szörény megye néven szervezték meg. 1952-56 között az É-i részét *Arad tartományhoz*, a többi *Bánát tartományhoz* osztották be. 1968-ban a tartományok felszámolásakor *Temes megyét* Lugos és Facsád környékével növelve visszaállították, Krassó és Szörény megyéket egyesítették Resicabánya székhellyel. 1977-től az Al-Duna menti települések egy részét az olténiai Mehedinti megyéhez kapcsolták. E változások különösen súlyosan érintették az egykori vármegye északi és középső területein elhelyezkedő településeket.
- a dinamikus központok (városok) hiányát a szocialista iparosítás (bányászat felfuttatása) ideiglenesen sem pótolta, az aprófalvak gyorsuló elvándorlását generálta.
- Lugos tradicionális megyeszékhely funkcióinak elvesztése mellett Karánsebes is háttérbe szorult, melynek eredményeként mindkét város szűkebb-tágabb hinterlandja napjainkra homogén aprófalvas régióvá vált (2. térkép).
- a rendszerváltozást követő évtizedekben felerősödő elvándorlás az egész régió valamennyi települését érinti, részben nyugati országok irányába munkavállalási céllal, részben a regáti területek felé történő belső migráció figyelhető meg, fokozva az aprófalvak népességvesztéseit.
- Az etnikai kisebbségek (pl. magyarok, németek, csehek stb.) exoduszerű menekülése miatt a lokális etnikai szigetek aprófalvai napjainkra gyakorlatilag elnéptelenedtek.
- A roma népesség száma alacsony az aprófalvakban, így ezek magasabb termékenysége sem mérsékelte a demográfiai eróziót. A romák tömegesen nem ide, hanem a bánági svábok síkvidéki közép és nagyfalvaiba települtek.
- Az elmúlt két évtizedben – Temesvár kivételével – nem bontakozott ki számottevő szuburbanizáció (a középvárosok alacsony népességszáma sem tette ezt lehetővé), így a városokkal (pl. Lugos, Resicabánya stb.) határos és kedvezőbb potenciállal rendelkező aprófalvakba sem történt jelentős kiköltözés.
- A turizmus e régióban – a tájképi szépség és a téli sportokat generáló kedvező természeti adottságok, valamint az épített környezeti értékek

gazdagsága ellenére – jelentős társadalmi-gazdasági változásokat nem tudott indukálni az aprófalvakban sem.

- Az egykor oly jelentős bányavárosok (pl. Szászkabánya, Dognácska, Galadnabánya stb.) tartós társadalmi-gazdasági válsága napjainkra elnéptelenedő aprófalvas mikro régiókat eredményezett.
- Az ország- és megyehatár menti periférikus elhelyezkedés negatív hatásai (pl. Arad megyéhez került Maros menti települések, szerb-román határrégió Váradiától az Al-Dunáig stb.) itt is halmozottan hátrányos helyzetű, demográfiai erózióval fokozottan sújtott, aprófalvas vidékeket eredményezett (KÓKAI S. 2008.).

V. Összegzés

A földrajzi adottságok által determinált településhálózat alapján Krassó-Szörény vármegye évszázadok óta a Bánság tradicionális apró- és kisfalvas vidéke. Településhálózati sűrűsége 1910-re elérte a 3,2 km²/település értéket, a vármegye területén ekkor 362 közigazgatásilag önálló település funkcionált. Tanulmányomban Krassó-Szörény vármegye aprófalvainak 20. századi fejlődését és 21. század eleji állapotát mutatom be, régiók szerinti differenciálódással. A vármegye aprófalvainak kutatása több szempontból is kiemelkedően fontos. Egyrészt e régió távolabb esik a Trianonban meghúzott határoktól, így okkal feltételezhetjük, hogy a települések népességszámában a természetes szaporodás/fogyás és a belső migrációs folyamatok voltak a meghatározóak, mindazok ellenére, hogy a regáti területek felől jelentős, folyamatos népesség utánpótlás érkezett. Az érkezők azonban nem az aprófalvakba települtek, így a városok mellett néhány bányászfalu népességét duzzasztották fel ideiglenesen, az 1960-70-es évekig.

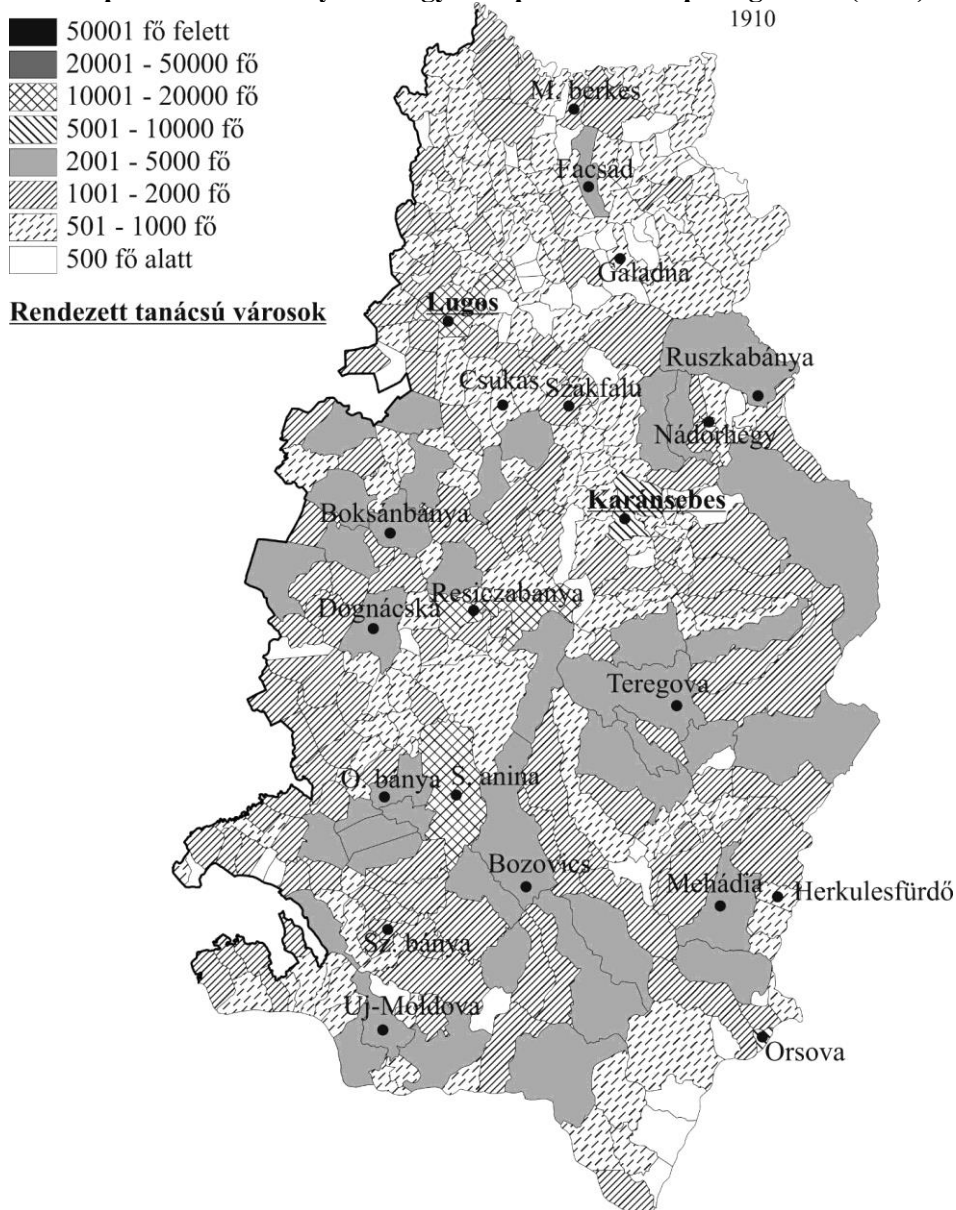
A vármegye etnikai viszonyokat tekintve is homogénebbnek tekinthető a Bánság egészéhez, valamint Temes és Torontál vármegyéhez képest is. 1910-ben a vármegye összlakosságának 72%-a román, 11%-a német, 7,6%-a magyar, 3,3%-a szerb, 0,65%-a szlovák és 0,5%-a ruszin volt. A tradicionális kis és aprófalvas településhálózat kapcsolatrendszere markánsan átalakult, részben a megye szétदारabolása, részben az új városhálózathoz kapcsolódó új térszerkezeti súlypontok miatt. Az egykori vármegye Maros folyó menti, valamint az Erdőháthoz és a Ruszka-havashoz kötődő települései dinamikus központok nélkül maradtak, így az elvándorlás egyre gyorsuló ütemben zajlott. 2011-re aprófaluvá vált 199 település, 1910-ben még csak ötven település volt 500 főnél kisebb népességű. A napjainkra aprófalvakká vált települések közül négy falu népessége 1910-ben még meghaladta a kétezer főt (Csiklovabánya 2001 fő, Krassógombás 2005 fő, Illyéd 2046 fő, Krassóviszák 2084 fő). Az elmúlt két évtizedben a demográfiai erózió nem volt nagyobb, mint a vizsgált egykori vármegye átlaga, így 2011-ben az össznépesség 13,6%-a élt a 199

vizsgált aprófaluban. Az aprófalvasodás napjainkban differenciáltabb képet mutat, mint korábban, sőt megfordult az a tendencia, amely 1992-ig tartott. A rendszerváltozásig két népszámlálás között egyre kevesebb vizsgált település tudott népességszám tekintetében gyarapodni, az 1992-2002 közötti időszakban viszont 38 db aprófal, 2002-2011 közötti években pedig 30 db aprófal vált növekvő népességűvé. A népességnövekedés oka nem a roma népességhez kapcsolódik. Az aprófalvak egy jelentős csoportja (29 db) napjainkra a drasztikus elnéptelenedés miatt a kihalás szélére sodródott. A teljes elnéptelenedés stádiumába került falvak között magas a bánsági etnikai töredékek által lakott települések (pl. Bunyaszekszárd, Temesfő, Karánberek, Cseherdős, Almásróna stb.) aránya. Kedvezőtlen demográfiai folyamataik ellenére megőrizték településszerkezeti sajátosságait, napjainkra azonban ezek is végveszélybe kerültek. A rendszerváltozás óta eltelt évtizedek sem róluk szóltak, az elöregedő korstruktúrájú, kedvezőtlen infrastruktúrával rendelkező zsáktelepülések reménytelen helyzetbe kerültek, ahol szebb napokat megélt múltjukat már csak az épített környezet néhány eleme őrzi ideig-óráig.

Felhasznált irodalom

- BALOGH A. (2014):* A hazai aprófalvasodás új irányai. In.: Földrajzi Közlemények 138:(2) pp. 134-149.
- BARÓTI L. (1896):* Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I–V. rész. Temesvár 1893–1900; Pótfüzet. Temesvár, 1907
- BOROVSKY S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- KÓKAI S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- MOLNÁR P. JÓZSEF (1992):* Erdélyi határok. Területi közigazgatási változások kronológiája 1945-1981. In.: *Korunk* 1992/9. sz.
- Népszámlálási digitális adattár. (www.ksh.hu/neda)*
- SZALKAY G. (1846):* Ipari címtár. Pest. 1846. p.408
- TÓTH J. (1988):* Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
- TÓTH J. (2010) :* A magyar városodás néhány időbeli és regionális sajátossága. Moholi Károly emlékkötet, Szeged. pp.185-197.

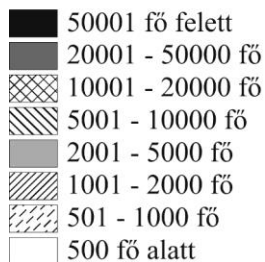
1. térkép. Krassó-Szörény vármegye településeinek népességszáma (1910)

Forrás: Népszámlálási (1910) adatok alapján saját szerkesztés

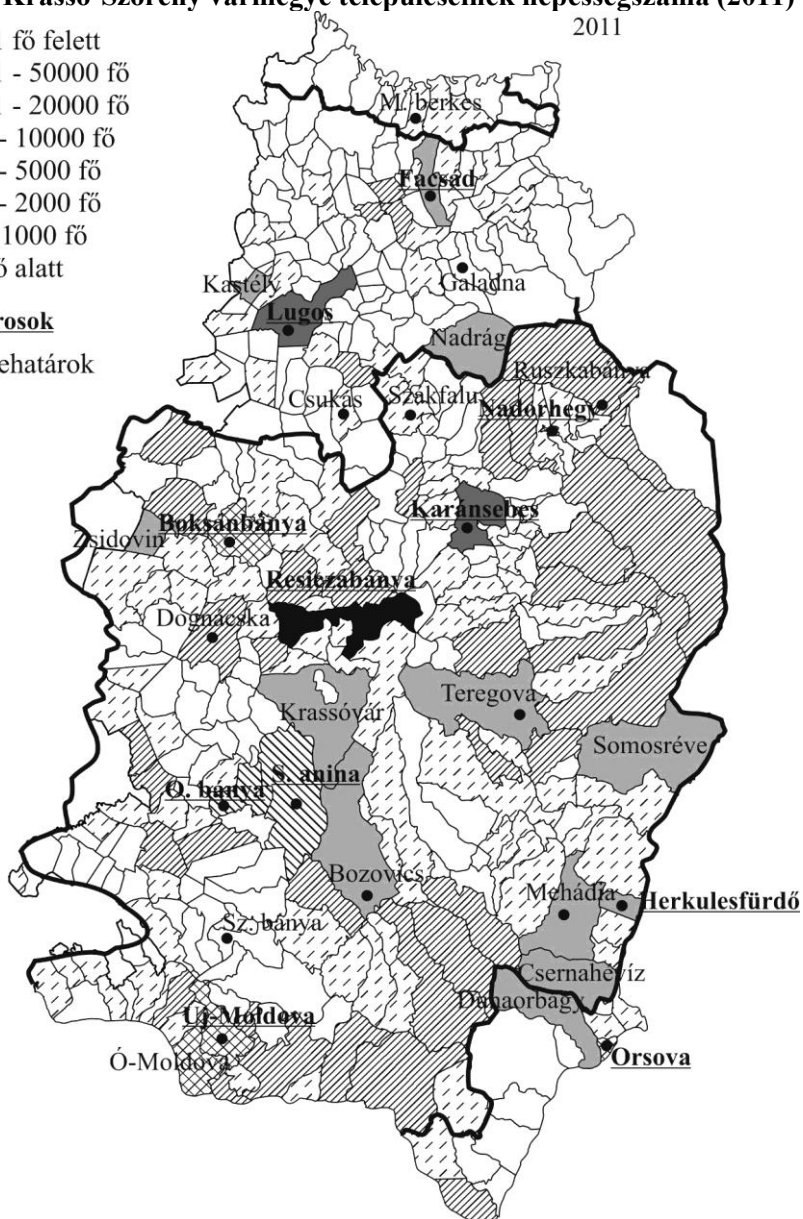
1. térkép. Krassó-Szörény vármegye településeinek népességszáma (2011)

2011

Lugos - városok

— megyehatárok

Forrás: Népszámlálási (1910) adatok alapján saját szerkesztés

A Bánság külterületi népessége (1910)

Outlying population of the Banat (1910)

Abstract

The Banat is generally not used to be categorized as a region of Historical Hungary with significant population living in outskirts. However, there were 229 settlements in the Banat, which is 28.6% of all Banatian settlements (801), with outskirts having more than 100 residents (Caraş-Severin County: 101, Temes County: 114, Torontál County: 206 outskirts). These outskirts (421) had a population of more than 150 thousand people (105 290), which made up about 7 percent (6.7%) of the total population of the Banat (1 582 133 people). According to statistics there were 177 settlements, where the proportion of residents living in outskirts exceeded 6.7%. Excluding the data of the three county seats almost 14.5% (97.541 people) of the residents of the remaining 226 settlements (675 143 people) lived in outskirts having more than 100 inhabitants. The author regards this figure as the Banatian average, which did not reach even the half of the figure (32%) of the Hungarian Great Plain, but altogether it covers a significant population with characteristic differences at regional and settlement level. A significant number of people living in outskirts concentrated in the region bordered by the settlements of Törökbecse-Nagybecskerek-Versec-Krassófüzes-Temesrékas-Sztancsafalva-Újarad, wherein 6 micro-regions had an outstanding significance (surroundings of Timisoara and Kikinda, Marosangle, the West-southwest edge of Dumbrava, the vineyards of the Királykegye hills, and the area between the Temes and Bârzava Rivers. The Banatian Military Frontier did not have a significant population living in outskirts with the exception of some mining colonies in Caraş County and some classic Romanian hamlets of shepherds in the mountains of Szörénység.

I. Bevezetés

A Bánságot nem szokás a történelmi Magyarország jelentős külterületi népességű térségei közé sorolni. A külterületi népesség számának és gazdasági szerepének kutatásával foglalkozó néprajzkutatók, történészek, demográfusok és geográfusok is csak érintőlegesen foglalkoztak e régióval (*Erdei F. 1976, Balogh I. 1965, Becsei J. 1966, Gulyás L. 2009, Rácz I. 1980*). A mellőzöttség azonban csak részben magyarázható az Alföldtől markánsan eltérő település-hálózattal, térstruktúrával és a Bánság 18. századi sajátos benépesülésével (*Tóth J. 1988*). A Bánság a török hódoltság időszakában több szempontból (pl. az emberi erőforrások, a település-hálózat, a környezet degradálódása stb.) a legsúlyosabb veszteségeket szenvedte el. A török kiűzése után a régió újratelepülése is sajátosan zajlott le, részben szervezett telepítések, részben spontán beköltözések révén (*Juhász A. 1975, Baróti L. 1896, Kovách G. 1998, Borovszky S. 1909, 1911, Grisellini F. 1780 stb.*), amelyek elsősorban a

lakatlanná vált helységek újraneépítésére irányultak. Mindez nem kedvezett a külterületi népesség ideiglenes, később tartós jelenlétének, ezt bizonyítja, hogy a régióról készült első katonai felmérés térképszelvényein gyakorlatilag nem találkozunk külterületi magános vagy csoportos településekkel. A második és harmadik katonai felmérés térképszelvényein néhány település (pl. Nagykikinda, Valkány, Törökkanizsa stb.) határában már megjelentek a tanyák, azonban a Bánságban kifejezetten nem lehet azonosítani a külterületi településelemeket csak a tanyákkal, egyrészt a tanyák lakói számbelileg sem bírtak meghatározó jelentőséggel, másrészt a belterületen kívül helyezkedtek el a bánya- és ipartelepek, a szőlőskertek, puszták és majorok is. Tanulmányomban a legteljesebbnek tekinthető 1910. évi népszámlálás adatai és a korabeli katonai térképek alapján tekintem át a Bánság 100 főnél népesebb külterületi lakott helyeinek demográfiai jellemzőit.

II. A Bánság külterületi lakott helyeinek száma, népessége

A tanyás települési tér kiterjedését a történelmi Magyarországon jól szemléltetik a II. József korában készített első katonai térképfelvétel lapjai. Elemzésük alapján Rácz István a következőképpen vonta meg a tanyarendszer 1780-as évekbeli határvonalát: „Nyíregyházáról kiindulva a tanyásodás vonala Debrecen irányába kanyarodott, majd nyugatra fordulva Karcagon, Kunmadarason keresztül Jászárokszállásig húzható; a jászok földjéről ismét déli irányba Ceglédig folytatódik, majd újból irányt változtatva nyugatra Kiskunlacházánál éri el a Dunát. Itt már végig követi a Duna folyását a Tiszával való találkozásig, Titeltől viszont északra irányul a Tisza mentén a Maros torkolatáig, majd a Maros jobb partján húzódik Szeged, Makó, Pecska vonalán Battonyáig. Innen északi irányba törik meg a határvonal Eleken keresztül Gyuláig, onnan Illye, Kötegyán felé kikanyarodva Mezögyánon keresztül halad, hogy Földes, Sáp térségén, s Debrecenen át Nyíregyházánál bezárja a kört” (Rácz I. 1980).

E határvonalon belül is maradtak azonban ekkor még tanyáktól mentes mikrorégiók, ahol csak a 19. század folyamán alakultak ki nagyobb számban tanyák. A 19. századra jellemző volt a tanyás települési tér határvonalának részbeni kitolódása, valamint a tanyahálózat besűrűsödése. A 19. század tanyafejlődési folyamatai azonban már egy újfajta tanyát is megteremtettek, az állandóan lakott, szórványtelepülés jellegű farm-tanyát, amely a 20. századra háttérbe szorította, s ritka néprajzi kuriózzummá tette a hajdan egyeduralkodó tartozéktanyát. Az első világháború előtti évtizedben az Alföldön és a Dunántúl keleti permén 15 megye 225 helységének határát jellemezte a tanyás településforma dominanciája. A 225 tanyás határu helységben (kb. 31–32 ezer km² területen) 2.203.403 lélek élt. Közülük 32% (725.139 fő) külterületen lakott,

mely szám magába foglalta az uradalmak cselédségét is. A tényleges tanyasi népesség Balogh István szerint 550–600.000 főre becsülhető (*Balogh I. 1965*).

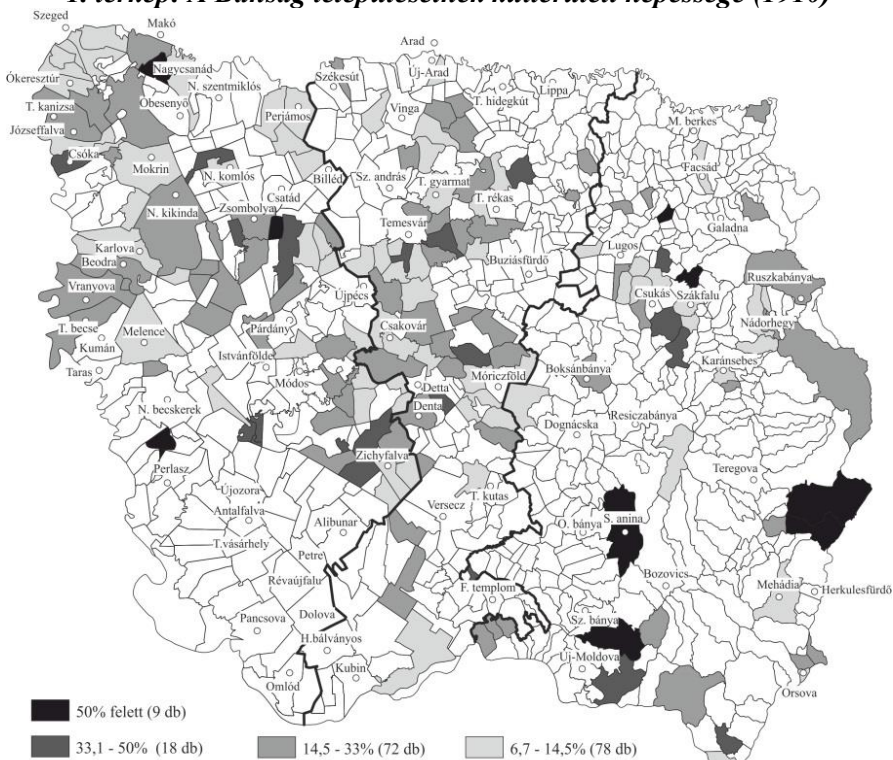
A Bánságban a külterületek kialakulásának útja, feltételei, a létrejött telepek formája, rendeltetése, használati módja szinte minden mikrorégióban eltérően alakult. A „bánsági tanyatörténet” legmeghatározóbb jelentőségű „nagy korszakának” a 19. század második fele tekinthető. Ebben az időben a Bánság több régiójában megértek a feltételek a tanyák kialakulásra, különösen a komplex folyószabályozási és ármentesítési munkálatok lezajlásával párhuzamosan váltak nagy kiterjedésű külterületek is alkalmassá a tartós megtelepedésre. A bánsági tanyák többsége a 19. században állandó lakóhellyé vált, és elvesztette tartozéktelepülés jellegét. A réti és erdei szállások egy része a természeti környezet megváltozásának hatására átalakult. A korábban elszórtan jellemző külterületi hegyvidéki bányász telepek és kolóniák a Krassó-szörényi bánya és iparvidék fellendülésével virágkorukat élték. A pusztai szálláscsoportok sorsa a helyi adottságoknak megfelelően egyrészt állandó lakóhellyé alakulás (olykor önálló településsé válás), másrészt felszámolódás lett. A Bánságban meghatározó majorságok megerősödése is a 19. század közepétől jellemző, melyet az intenzív kultúrák térhódítása mellett (pl. a belterjes gazdálkodás fokozódása, 1865-ben Nagybecskereken az első bolgárkertészet alakult stb.) egyéb tényezők is elősegítettek (pl. tartós gabonakonjunktúra, sűrű vasútvonal hálózat kiépítése stb.).

A Bánságban a külterületi lakott helyek száma és népessége a 20. század elején érte el a maximális értékét. 1910-ben – amikortól a népszámlálások a 100 lakosnál népesebb külterületi lakott helyek népességét is nyilvántartották – a Bánságban 229 db olyan település volt, a bánsági települések (801 db) 28,6%-a, amelyekhez 100 főnél népesebb külterület (Krassó-Szörényben 101 db, Temes vármegyében 114 db és Torontál vármegyében 206 db) kapcsolódott. E külterületeken (421 db) több mint százötezren (105.290 fő) éltek, a Bánság lakóinak (1.582.133 fő) közel hét százaléka (6,7%). Az adatok alapján 177 db olyan település volt, ahol a külterületi népesség aránya meghaladta a 6,7%-ot (*I. térkép*). A valóságban a külterületek száma 421 db-tól magasabb volt, különösen Temes és Torontál vármegyékben, ahol a korabeli források és térképek szerint 170 db, illetve 245 db körül alakult a külterületi majorok és puszták száma, melyek egy részének népessége nem érte el a 100 főt.

A három megyeszékhely (Temesvár, Lugos, Nagybecskerek) esetében azonban, nem tényleges külterületeket jelzett a statisztika, hanem az egyes városrészekhez (pl. Temesvár-Józsefváros, Lugos kerületei, Nagybecskerek belkerületei stb.) kapcsolódó utcákat, házakat és lakóikat, amelyek szerves folytatását jelentették e dinamikusan gyarapodó nagyvárosoknak. A három megyeszékhely adatait – a fenti tények miatt – figyelmen kívül hagyva, a fennmaradó 226 település összevont mutatói szerepelnek az 1. táblázatban. E 226 település összes lakosságának (675.143 fő) közel 14,5%-a (97.541 fő) élt

100 főnél népesebb külterületeken. A továbbiakban ezt az értéket tekintetem a bányási átlagnak, amely ugyan nem érte el az Alföld értékének (32%) a felét sem, de összességében jelentős külterületi népességet takar, markáns területi és települési differenciákkal (1. táblázat, 1. térkép). A továbbiakban az adatok – részletes elemzésben – az összes külterületi lakosra vonatkoznak, ezért azokat ennek figyelembe vételével kell és lehet értelmezni.

1. térkép: A Bánság településeinek külterületi népessége (1910)

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

II. 1. Krassó-Szörény vármegye külterületei

Krassó-Szörény vármegye 362 települése közül mindössze 55 olyan település volt, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (101 db) kapcsolódtak. Az említett ötvenöt településen 126.417 fő élt, a vármegye összlakosságának (466.147 fő) 27,1%-a. Az 55 település lakóinak 22,2%-a (28.032 fő) élt külterületen 1910-ben.

1. táblázat. A Bánság külterületi népességének jellemzői (1910)

Járások és városok	Külterületi népességgel rendelkező települések			Külterületeken élők							
	száma	etnikai összetétele		magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb	egyéb	
		száma	összes népesség (fő)								összes népességből magyar
Bégai	2	1779	623	401	344	6	48	3	-	-	-
Boksáni	2	5504	845	1000	187	284	9	498	1	7	14
Bozovicsi	4	7317	64	1706	21	2	-	1680	-	-	3
Facsádi	3	4421	1711	650	299	155	17	176	-	-	5
Jámi	1	462	330	220	141	-	-	77	-	1	1
K. sebesi	7	12559	580	2091	378	536	271	773	35	3	96
Lugosi	6	6711	482	852	381	223	1	229	-	11	7
Marosi	1	855	-	141	-	3	-	137	-	-	1
Orsovai	6	12864	2207	2109	485	395	7	866	-	119	847
Resicab.-i	2	19557	2755	778	25	480	1	133	-	4	132
Temesi	9	10371	648	2585	298	64	9	282	1717	10	206
Teregovai	5	14137	236	5170	30	23	-	5110	-	-	7
Újmoldovai	5	9919	369	3224	203	245	3	2119	-	419	225
S. anina	1	12323	705	6349	488	3919	171	1035	80	43	613
Karánsebes	1	7638	1413	756	147	190	2	362	-	3	52
Krassó-Sz.	55	126.417	12.968	28032	3.427	6525	539	13480	1833	620	2208
B. furdői	2	3899	3048	617	431	98	-	74	-	1	13
Csáki	10	22415	2739	3144	1562	448	61	864	-	95	114
Dettai	11	23421	5514	3577	1428	1176	46	754	-	141	32
F.templomi	1	3712	320	946	305	527	26	67	-	21	-
Kevevárai	3	15359	1067	562	211	143	9	86	-	108	5
Központi	13	27991	5620	5161	2859	1362	40	774	-	51	65
Lippai	3	11792	2073	630	75	40	-	442	-	3	70
T. rékási	7	12152	2627	2665	2071	167	22	374	3	26	2
Újaradi	8	18600	2554	1515	845	179	23	352	-	116	-
Verseci	7	14258	1957	1578	943	215	96	220	-	31	73
Vingai	7	18573	1626	1323	387	199	8	608	-	108	13
F.templom	1	10181	1213	100	11	68	-	3	-	11	7
Versec t.jv.	1	26941	3890	515	209	194	12	39	-	48	13
Temes vm.	74	209.294	34.248	22333	11.337	4816	343	4657	3	760	407
Antalfalvai	3	12260	492	410	93	60	160	1	-	76	11
Bánlaki	14	24709	4309	4583	2619	470	309	539	-	581	65
Csenei	8	11738	1860	2083	782	344	5	387	-	525	31
Módosi	7	13442	2474	1471	734	141	19	255	-	205	122
Nb. kereki	9	22872	2680	1704	879	249	40	293	-	253	90
N. kikindai	7	24407	6313	2607	1335	139	-	102	-	1003	28
N. miklósi	5	26139	8438	4217	2827	310	86	555	-	309	130
Pancsovai	3	12458	217	355	31	185	-	12	-	58	66
Párdányi	2	6860	642	1013	400	210	-	128	-	244	31
Perjámosi	7	22990	1046	1704	345	398	23	464	-	155	319
T. becsei	6	42050	9857	5113	2570	41	-	34	-	2463	5
T. kanizsai	15	41125	17660	7207	5354	112	26	142	-	995	98
Zsombolyai	8	20943	9431	4856	3135	465	31	432	-	495	279
Zsombolya	1	10882	2266	3544	782	2443	3	58	-	110	148
N. kíkinda	1	26356	5968	5317	835	1145	17	332	-	2751	237
Pancsova t.jv	1	20201	3364	1092	249	475	37	99	-	210	22
Torontál	97	339.432	77.017	47276	22.970	7187	756	3833	-	10433	1682
Bánság	226	675.143	124.233	97541	37.734	18528	1638	21970	1836	11813	4297

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

A vármegyén belüli területi differenciákat az 1. térképen tüntettem fel, melynek elemzése során megállapítható, hogy 33 településen a külterületi népesség aránya meghaladta a bánsági átlagot (14,5%).

A legmagasabb (50,1-83,4%) külterületi népességgel rendelkező hat település közül Somosréve (83,4%), Bogoltény (62,7%) és Újsopot (79,7%) olyan tipikus pásztorkodó magas-hegyvidéki román falvak, amelyekhez 6-10 db 100 főnél népesebb külterület tartozott, ezek a hegyi legelők és az erdőélés központjai, szállásai (2. táblázat).

Somosréve napjainkban is 42 km² kiterjedésű település, amelyhez 46 külterületi lakott hely tartozik, melyek egy részének megközelítése gépjárművel napjainkig gyakorlatilag lehetetlen. Stájerlakaninán (51,5%) a magyar feketekőszén termelés és vasipar egyik fellelővárában 6349 fő élt külterületen, nem kevesebb, mint 21 bánya- és ipartelepen, ezek közül a legnépesebb (1028 fő) Nándortelep volt. Istvánhegyen a brassói bánya és kohó részvénytársaságnak gazdag mésztelepei, a nadrági vasipartársaságnak vasérctelepei voltak, ezért 251 lakójából 205 fő (81,6%) külterületen élt, közülük 198 fő ruszin nemzetiségű (az 1900-as évek elején telepítették a községbe őket) volt. Kisszécsény 406 lakosából 201 magyar, 3 német, 202 román volt. A 78 római katolikus és 123 református magyar anyanyelvű lakos az 1890-es években magán telepítés eredményeként érkezett a faluba, s elkülönülten „tanyákon” éltek a nép-számlálási adatok alapján. Mindez a valóságban azt jelentette, hogy a településhez kapcsolódó két Ny-K irányú utcában, ezek összekötötték a főúttal (É-D irányú) a románok által lakott településmagot.

A bánsági átlagot meghaladó (14,5-47,6%) külterületi népesség 26 db Krassó-szőrényi településen volt, melyek egy része – mint az előző két példa is mutatja – az 1890-1910 között végrehajtott kincstári és magán telepítések eredményeként alakult ki. E csoportba tartoztak a fentiekén túlmenően a következő települések (11 db): magyarok betelepítésével Bégaszuszány (20,1%), Nőrincse (25,2%), Udvarszállás (47,6%), Dragomér (16,1%) és Lugoskisfalu (28,5%), ruszinok betelepítésével Cserestemes ((39,4%), Krassógombás (44,8%) és Mutnokszabadja-Ruthéntelep (36,3%), valamint vándorcigányok letelepítésével Boksánbánya-Magura cigánytelep (23,6%), Mácsova-Czigánytelep (24,1%), Néramező-Czigánytelep (27,0%) és Mutnokszabadja-Czigányrész külterületi népessége gyarapodott. A fennmaradó 15 település közül három község a hegyvidéki román falvak klasszikus csoportját gazdagította: Bökény (22,5%), Pozsga (16,5%) és Somfa (17,1%) községekhez 5-10 db külterületi lakott hely tartozott. Tíz településen az elkülönülő és elkülönített ipartelepek emelték a külterületi népesség arányát a bánsági átlag fölé: Tamásdon (26,9%) üveggyár, Almafán (16,8%) fatelepe, Nándorhegyen (30,2%) és Ruszskabányán (21,5%) vasgyár, Szikesfalun (47,0%), Dalbosfalván (17,7%), Tiszafán (33,3%) és Berszászkán (28,4%) kőszénbányák, Tuffáson (21,6%) olajfinomító telep és Nagyzsupányban

(27,3%) vasúttelep működött. A fennmaradó két település esetében: Néaraaranyoson (32,0%) az ortodox zárda népessége (171 fő), Nérasolymoson (17,4%) a hozzá kapcsolt – Duna parti vasúti végállomás – Bázias (345 fő) lakossága emelte meg a külterületi népesség arányát.

2. táblázat. Somosréve, Újsopot és Stájerlakanina külterületi népességének jellemzői (1910)

Település (Népesség 1910)	A telepek neve	A telepek népessége	Külterületeken élők							
			ír és olvas	etnikai összetétele						
				magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb	egyéb
Somosréve (4232 fő)	Kamenavölgy	941	149	-	-	-	941	-	-	-
	Ohabaizvorvölgy	674	184	-	-	-	674	-	-	-
	Ohabavölgy	1136	197	-	-	-	1136	-	-	-
	Toplavölgy	787	244	-	5	-	782	-	-	-
	Egyéb külterületek	100	60	30	18	-	47	-	-	5
	összesen	2697	834	30	23	-	2639	-	-	5
Újsopot (1281 fő)	Sztancsilovapuszta	408	101	-	-	-	408	-	-	-
	Prosievölgy	159	36	-	-	-	159	-	-	-
	Urku	100	18	-	-	-	100	-	-	-
	Egyéb külterületek	354	61	-	-	-	354	-	-	-
	összesen	1021	216	-	-	-	1021	-	-	-
S. anina (12323 fő)	Olajgyártelep	449	269	1	339	22	56	-	-	31
	Terézvölgy	121	80	3	84	7	5	-	-	22
	Brennertelep	342	232	20	147	5	130	-	7	33
	Kápolnatelep	209	162	9	146	1	11	-	-	42
	Nándortelep	1028	583	63	589	54	201	62	9	50
	A. és F. Gerlistye telep	199	151	26	132	-	25	-	-	16
	V. telep	153	115	13	114	-	5	-	3	18
	Wehrtelep	192	123	19	109	11	39	-	2	12
	A. és F. Thirnfeld telep	228	158	24	134	5	8	-	1	56
	Gerlistyetelep	102	83	30	62	1	6	-	1	2
	Ótháztelep	212	129	12	110	2	80	-	2	6
	Gábrieltelep	235	162	22	180	-	22	-	-	11
	Felsőgáttelep	270	186	8	226	5	19	-	2	10
	III. telep	167	120	9	108	-	32	-	1	17
	II. telep	329	257	12	197	7	69	-	1	43
	I. telep	292	197	13	193	12	38	-	4	32
	Cseliniktelep	714	455	26	518	20	35	2	-	113
	Schluchttelep	108	64	10	65	1	1	7	-	24
	Téglasor	287	136	18	115	7	117	9	1	20
Egyéb külterület	712	505	150	351	11	136	-	9	55	
	összesen	6349	4167	488	3919	171	1035	80	43	613

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

A következő csoportba az 6,7% és 14,5% közötti külterületi népességgel rendelkező Krassó-szörényi településeket (18 db) soroltam. A külterületi népesség értékeit e csoportnál is a kincstári telepítések (pl. Facsád, Boldor, Honoros stb.), a hegyi pásztorkodás (pl. Porhó, Bisztranyírjes stb.), valamint a bánya- és ipartelepek (pl. Orsova, Ferencfalva, Mehádia, Szinice, Karánsebes stb.) emelték. Klasszikus értelemben vett tanyák néhány Temes völgyi településen pl. Lugoshely (102 fő), Ollóság (104 fő), Gavosdia (164 fő), Nagymutnok (108 fő), Szákul (129 fő) stb.), valamint Krassófüzesen (207 fő) emelték 7-12% közé a külterületi népesség arányát. E tanyákon élők többsége magyar anyanyelvű volt. Nem elhanyagolható tény, hogy például Ollóság 56 magyar lakosa közül 55 fő, Lugoshely 75 magyar lakosa közül 62 fő, Szákul 179 magyar lakosa közül 100 fő külterületen élt, de Begaszuszány 147 magyar lakosa közül 132 fő, Almafa 152 magyar lakosa közül 139 fő, Ruszkaánya 237 magyar lakosa közül 143 fő, Lugoskifalu 183 magyar lakosa közül 150 fő szintén a külterületi népességhez tartozott. Krassó-Szörény vármegye 33.787 magyar anyanyelvű lakosa közül 3.427 fő (10,1%) külterületen élt (1. táblázat), a megye népességének azonban csak 7,2%-a volt magyar. A Krassó-szörényi külterületek közül 18 db magyar, 32 db német, 43 db román, 4-4 db ruszin és cigány, 2 db szerb többségű volt.

II. 2. Temes vármegye külterületei

Temes vármegye 225 települése közül 74 olyan település volt, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (114 db) kapcsolódtak. Az említett hetvennégy településen 209.264 fő élt, a vármegye összlakosságának (500.835 fő) 41,8 %-a. A 74 település lakóinak 10,67%-a (22.333 fő) élt 100 főnél népesebb külterületen 1910-ben. A megyén belüli területi differenciákat az 1. térképen tüntettem fel. A statisztikai adatbázis elemzése alapján megállapítható, hogy 31 településen a külterületi népesség aránya meghaladta a bányászati átlagot (14,5%), 50% feletti értékkel egyetlen település esetében sem találkozunk (3. táblázat).

A legmagasabb (33,3-45,5%) külterületi népességgel rendelkező öt település közül Sztancsafalva (44,5%) kincstári birtok volt, ahova 1905 és 1907 között körülbelül 150 magyar családot (824 fő) telepített le a báró Ambrózy család, „tanyarendszer” szerint. A településhez tartoztak: Andrásvölgy, Barkás, Bükkös, Lázárvölgy, Liget, Lovasrét, Szélesmező és Tölgyes is, melyek az új magyar telepések telepcsoportjai voltak. Tesöld esetében az ipari üzemek emelték a külterületi népességet (45,5%), a községhez tartozott a Latter és társa tégl- és cementgyár, továbbá a Herkules gőztéglagyár. A községhez tartozott még Kispusztá, Körrét-pusztá (korábban Leitner-, Plausch- és Keresztes-pusztá külön nevek alatt), Közép-pusztá, Mátyás-pusztá, Öregrét-pusztá. Valamennyi közül kiemelkedett Kendetelep, mely magántelepítés eredményeként vált Temes vármegye legnépesebb külterületi lakott helyévé (1368 fő).

3. táblázat. Temes vármegye néhány településének külterületei népessége (1910)

Település (Népesség 1910-ben)	A telepek neve	A telepek népessége	Külterületeken élők							
			ír és olvas	etnikai összetétele						
				magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb	egyéb
Sztancsa- falva (2066 fő)	Lázárvölgy	159	104	151	-	-	-	-	1	-
	Bükkös	125	64	118	6	-	-	-	1	-
	Szélesmező	127	80	111	15	-	-	-	1	-
	Andrásvölgy	221	124	206	10	-	-	-	5	-
	Liget	181	101	143	33	4	-	-	-	1
	Barkás, Lovasrét, Tölgyes	107	60	95	9	-	2	-	1	-
Bázos (2160 fő)	Ármágpusztá	130	47	65	6	1	52	-	1	-
	Határpusztá	141	53	89	11	2	38	-	-	-
	Rosopusztá	150	52	84	28	-	35	3	1	-
	Sátrapusztá	156	62	116	7	1	31	-	6	-
Gilád (3701 fő)	Napi-Bezsdju- Cserét dülő	356	121	188	37	-	135	-	1	-
	La padure dülő	252	72	99	8	8	125	-	12	-
	Egyéb külterület	245	69	116	15	9	61	-	44	-
Parácza (2739 fő)	Szentgellértmajor	202	110	169	6	1	25	-	-	-
	József-, és Paráczimajor	128	66	124	-	-	4	-	8	1
	Bősz-, Beiszer- ,Gedeon-, Bálint-, Ugorila-tanyák	189	96	81	73	-	26	-	-	-
Györöd (1412 fő)	Öregfalu	199	70	82	15	2	85	-	-	15
	Erzsébetházapusztá	102	27	30	11	-	46	-	15	-
	Egyéb külterület	99	44	59	6	-	9	-	-	25
Sósd (1789 fő)	Rákóczitelep	217	120	22	193	-	1	-	1	-
	Hunyaditelep	243	157	41	195	-	7	-	-	-
Szigetfalu (1463 fő)	Újtanya	156	46	131	1	-	23	-	1	-
	Gizella-, Emma-, Livia-, Ernőmajor, Szécsány-sz.	337	93	128	31	-	163	-	15	-
T.vajkócz (1650 fő)	Nándor-, Ferencz-, Ilka- és Bélamajor	221	93	132	-	28	59	-	2	-
	György- és Rezsőmajor	131	54	98	-	21	12	-	-	-
Temesjenő (1805 fő)	Janovapusztá	154	87	121	7	-	23	-	3	-
	Egyéb külterületek	196	99	157	4	-	35	-	-	-
Klopódia (2030 fő)	Wekerle tanyák	144	44	122	7	-	14	-	1	-
	Egyéb külterület	172	66	90	20	-	37	-	-	25
Széphely (4118 fő)	Józsefszállás	512	248	500	3	1	8	-	-	-
	Puszták és tanyák	222	56	38	49	14	116	-	4	1
Újszentes(1243 fő)	Tanyák	370	226	312	39	-	18	-	1	-
Végyvár (2880 fő)	Tanyák	511	303	353	91	-	55	-	-	12
Ómor(1499 fő)	Nagypusztá	499	360	4	484	-	1	-	7	3
Mosnicza	Mosniczatelep	712	570	676	12	5	8	-	1	-
Tesöld (3005 fő)	Kendetelep	1368	845	711	585	6	35	-	9	22

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

Kendetelepen 1915-ben gyógyszerár működött Pintér Barnabás vezetésével, s nem véletlen, hogy 1920-45 között (Fratelia néven) önálló településsé vált. Napjainkra pedig Temesvár-Józsefváros része. Ómor település alacsonyabb lélekszáma miatt, egy jelentősebb (500 fő) Bánságon belüli német telepítés (Ómor-nagypusztára) is elegendő volt ahhoz, megemelje a külterületi népesség arányát (33,3%). A településhez tartozó egyéb majorok és puszták (pl. Jägerpuszta, Korényi-puszta, Pilai-major stb.) népességszáma ekkor 100 fő alatt maradt. Szigetfalu külterületi népességének (493 fő) arányát a községhez tartozó majorokba gazdasági cselédek betelepülése (pl. Gizella-major, ahol Gubányi Antal kastélyt építtetett, továbbá Emma-, Livia-, Ernő-major, Új-tanya és Szécsány-szállás) emelte. Mosnicza estében (33,7%) 1902-ben a település melletti erdő egyik tisztásán alapították meg Újmosniczát, Szentesről és Békés megyéből érkezett magyar telepesek, a régi Mosniczától pár száz méterre.

A második csoportba Temes vármegye esetében is azokat a településeket (26 db) soroltam, ahol a bánsági átlagot meghaladó (14,5-29,7% közötti) külterületi népesség összpontosult. A csoportba tartozó települések külterületi népessége részben betelepítés, részben ipari telephelyek, részben tanyák létrejötte miatt vált jelentőssé. Birda községhez tartozott Inna-major, Móricz-major (ide gazdasági cselédeket telepítettek az 1880-as években) és Róza-major. Sósodhoz tartozott: Hunyadi telep (korábban Baiersdorf-puszta) és Rákóczitelep (korábban Berchtold-puszta), ahova ágostai hitvallású németek települtek. Aranyágra a báró Ambrózy család Hanusfalváról katolikus vallású magyarokat és szlovákokat telepített: Annamajorba (azelőtt Langfelder-tanya) és Gyulamajorba. Gizellafalva helység csak 1880-ban települt – a Babsa és Sziklás községek határainak egy részén elterülő kincstári birtokon –, s az Újtelep részt még 1910-ben is külterületi lakott helyként (280 lakos) tartották nyilván. Klopódia községhez tartozott: Anna-major, Beniczky-tanya, Erdei-tanya, Mátyás-major, Wekerle-major és Schäffer-tanya, melyek közül betelepítés eredményeként Wekerle-major vált a legnépesebbé (144 fő). Temesszékás-Oféliatelepre jelentősebb (160 fős) bánsági román belső telepítése történt.

A „szőlőtelepítési kormánybiztosság” vezetésével létesültek a 19. század végén a Deliblati-homokpusza déli peremén: „Pálffytelep”, „Fejértelep”, „Wekerle-telep”, „Emánueltelep” és később „Sziváktelep”, az egész homokterület 51.490 katasztrális holdjából 5144 katasztrális holdon. A telepeken gazdálkodók is a Temes vármegyei külterületi népességet gyarapították. Néhány külterületi lakott hely (pl. az Iktár határában lévő kincstári telepen létrejött Újjózseffalva (1.082 fő) 1890-től önálló közigazgatású községgé vált, azonban ez ekkor már a Bánságban is kurióznak számított. Széphely községhez tartoztak: az 1890-es években magyarok által betelepített Józsefszállás, valamint Kéja-puszta, Diebusz-, Frankl-, Pap- és Schmidt-tanya. A bánsági belső népességmozgások még ekkor is jelentékeny változást eredményeztek a külterületi népesség számában (pl. Győröd esetében a gazdasági cselédek

áttelepülése Magyarmedvesre ideig-lenesen csökkentette a külterületi népességet).

Különös és sajátos Munár község, amelynek a marosmenti görög nem egyesült Bazilita-rendű monostor volt a földesura és 1910-ben is a bezdini monostornak volt ott nagyobb birtoka. A községhez tartozott a bezdini zárda, mint külterületi lakott hely. A hely kultikus fontosságát mutatja, hogy már a tatárjárás előtt itt a rahonczi monostor emelkedett, amelyről 1239-ből van okleveles említés. Helyén a XV. században görög-keleti szerb monostor keletkezett, az, amely 1910-ben is fennállt.

A legnagyobb bántási földbirtokokkal rendelkező grófi és bárói családok jelentős szerepet játszottak a növénynevelés és a tájhasználatához kapcsolódó újítások meghonosításában. Jó példa erre a Dentához tartozó Topolya puszta, amely 1889 óta gróf Karátsonyi Jenő földbirtoka volt. Itt volt a Karátsonyi-uradalom 317 holdas híres rizstelepe és 180 holdas halastava. A községhez tartoztak még: Béla-, Csaira-, Endre- (azelőtt Büchl-), Pista-, Ritumare-, Scheirich- (azelőtt Brunner-) és Zimenyek-tanyák. Temesjenőre a Csekonicscsalád a XIX. század közepe óta Torontából magyar gazdasági cselédeket (298 fő) és németeket (11 fő) telepített. A községhez tartozott: Györgyháza, Istvánháza, Janovamajor, Jánostelek, Leonatelektanya, Margittelektanya és Melindatanya. Sajnos az 1910. évi statisztikai adatok itt sem teszik lehetővé, hogy pontosan elkülönítsük a klasszikus tanyasi lakosság számát a többi külterületi lakostól.

Mindenképp fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy a tanya név, a Bántásban az esetek többségében nem takart klasszikus tanyát, azaz eléggé rendszertelen volt a névadás, olykor egy-egy „tanyán” többen éltek, mint egy-egy szálláson vagy majorban. Jó példa erre a Temesfüveshez tartozó Györgyszállás puszta (184 fő) és Simon-tanya (269 fő), ahol jelentős külterületi népesség (18,6%) élt. Klasszikus tanyák az alábbi – e csoportba tartozó – Temes vármegyei településeken figyelhetők meg. Giládra 1842-ben magyar családok telepedtek. Az 1856-60 között években is érkeztek ide magyar és német telepesek, leginkább Krassó vármegyéből. A községhez 25 puszta, tanya és lakott hely tartozott, a korabeli térképek tanúsága szerint zömmel tanyák. Újszentes községet a kincstár csak 1891-ben telepítette Szentesről. A határban azonban minden birtokosnak volt saját tanyája, szám szerint összesen 76 db. Végvár településre Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyéből 150 református magyar családot telepítettek le, határában tanyák is kialakultak. Parác községhez majorok és tanyák is tartoztak: József-, Paráczi- és Szentgellért-major, Bálint-, Beiser-, Bősz-, Gedeon- és Ugorila-tanya.

A harmadik csoportba azok a Temes vármegyei települések (26 db) tartoznak, amelyek külterületi népessége a bántási átlag (14,5%) alatt maradt, de 6,7%-nál magasabb volt az összlakosságból (*1. térkép*). Mindegyikre jellemző, hogy 1-2 majorság, puszta, tanya vagy éppen kuriózumnak számító

földművesiskola (pl. Csakova), fürdőtelep (pl. Lippa-Savanyúkút, Buziásfürdő stb.), ipari üzem (pl. Temesmurány báró Manaszy-Barco György dr. tanyáján gőzmalom stb.), esetleg uradalmi kastély (pl. Fólya-Antóniatanyán Beniczky György dr. kastélya, Mezősomlyó községhez tartozó Sümeg-hegyen Gubányi Antal 50 holdas szőlőbirtoka és szép, kastélyszerű szőlőháza stb.) kapcsolódott.

A klasszikus tanyák – e csoportból is – mindössze nyolc-tíz település határában voltak jellemzőek. Néhány példa: Gertenyes községhez tartoztak Kayser-, Hollósy-, Oberding- és Löwinger-tanyák. Kiszám községhez tartozott Obradovics-pusztá, továbbá Spatariu-, Pászt-, Hatz-, Pecha- valamint Hadik-tanyák. Magyarmedves községhez tartozott Ruzicska-telep, továbbá Szigeti Ármin dr., Frekot Menyhért dr., Kende Gergely, Christ Nándor és Edvi Illés Jenő tanyái. Németszentpéter községhez tartozott Góliát-pusztá, ezen kívül 27 tanya volt a község határában, melyek a tulajdonosok neveit viselték. Nagyszered községhez tartoztak a Frisch-, Klier- és a Krusicz-tanyák. Obád községhez tartozott a közalapítványi uradalom tanyája és a helybeli birtokosok öt kisebb tanyája. Vejte községhez tartozott Erzsébetháza-, Králik- és Weisz-tanya. Temesszécsény községhez tartozott a Klemann-, Luksz-Krepil-tanya és az Ortmann-tanya stb. A külterületi lakott helyek közül itt sem hiányoztak a szőlőskertek (pl. Temeskenézhez tartozott Buding-szőlőtelepe, Újarad községhez tartozott a tőle mintegy 3 kilométerre fekvő Újaradiszlók nevű lakott hely, Vingához Újvinga-pusztá, a Külső-szlók és Vasútmenti-szlók nevű lakott telepek tartoztak stb.).

Mint fentebb már említettem Temes vármegyében 114 db olyan 100 főnél népesebb külterületi lakott hely volt, amelynek lakóiról - az 1910. évi népszámlálás alapján - bővebb információnk van, különösen az etnikai és vallási megoszlás, valamint az analfabetizmus tekintetében (1. és 3. táblázat). Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Temes vármegye 79.960 magyar anyanyelvű lakosa közül 11.337 fő (14,2%) külterületen élt (1. táblázat), a megye népességének mindössze 16%-a volt magyar anyanyelvű. A Temes vármegyében élő külterületi lakosságnak (22.333 fő) azonban több mint a felét (50,8%) a magyar anyanyelvűek tették ki.

A Temes vármegyei külterületek közül 72 db magyar, 15 db német, 25 db román, 1-1 db szerb és cigány többségű volt. Nem elhanyagolható tény, hogy például Sztancsafalva 898 magyar lakosa közül 824 fő, Fólya 196 magyar lakosa közül 153 fő, Tesöld 768 magyar lakosa közül 711 fő, Széphely 660 magyar lakosa közül 538 fő külterületen élt. Temesberény 63 magyar lakosa közül 57 fő, Temescserna 92 magyar lakosa közül 90 fő, Denta 410 magyar lakosa közül 330 fő, Izbiste 320 magyar lakosa közül 305 fő, Mosnica 828 magyar lakosa közül 676 fő szintén a külterületi népességhez tartozott. E tekintetben kiemelkedett a Temesrékasi járás (2.665 külterületi lakosából 2.071 fő magyar), a Csáki járás (3.144 külterületi lakosából 1.562 fő magyar) és a Központi járás (5.161 külterületi lakosából 2.859 fő magyar), ahol a megye

összes külterületi magyar lakosságának 57,2%-a (6.492 fő) élt (1. táblázat). E külterületek magyar lakossága – a tanyafelszámolódás napjainkig tartó gyors folyamatának eredményeként – ugyan úgy eltűnt, mint a Bánság más síksági és dombvidéki mikrorégióiban.

II. 3. Torontál vármegye külterületei

Torontál vármegye 213 települése közül 97 db olyan település volt, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (206 db) kapcsolódtak. Az említett kilencvenhét településen 339.432 fő élt, a vármegye összlakosságának (615.151 fő) 55,2 %-a. A 97 település lakóinak 13,93%-a (47.276 fő) élt 100 főnél népesebb külterületen, 1910-ben (1. táblázat). A vármegyén belüli területi differenciákat az 1. térképen tüntettem fel, s az adatok elemzése során megállapítható, hogy 36 településen a külterületi népesség aránya meghaladta a bánsági átlagot (14,5%).

A legmagasabb (50,1-62,8%) külterületi népességgel rendelkező három települést soroltam az első csoportba (4. táblázat). Lukácsfalva (54,1%), Horvátklári (56,4%) és Porgány (62,8%) népességszáma egyaránt ezer fő alatt maradt, meghatározó volt a magyar népességük és jelentős népességszámú majorságokkal rendelkeztek (4. táblázat). Porgány 1848-ig önálló pusztá volt. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik dohánytermeléssel foglalkoztak. 1861-ben alakult önálló községgé. A községhez tartoztak: Malvin-, Nagyberta-, Sándor-, Teréz-, Eszter- és Kálmán-majorok. A gróf Nákó-féle Sándor-majorban vajgyár volt, jégkészítővel, Pusztaporgányi-tejgazdaság címen. A trianoni határ meghúzása után Sándor-major Magyarországon maradt (Kiszombor közigazgatási területéhez kapcsolták), napjainkra teljesen elnéptelenedett és elpusztult. Lukácsfalván egy gőzmalom, szivattyútelep – mely a gróf Harnoncourt uradalomhoz tartozott –, valamint országos hírnevű halastó és mesterséges halászat működött. A községhez tartozott Mária Lujza-major, Sovajka-major, Új-major és a Hunka nevű fácán-telep. E majorokba az 1900-as évek elején jelentős magán telepítés történt. Horvátklári községhez tartozott Csillag-pusztá, Zsidóháza, Klári szőlők és Nádorháza-pusztá, amelyekben 280 fő élt (4. táblázat).

A második csoportba azt a nyolc települést soroltam, ahol a külterületi népesség aránya 33,3% és 50,0% között változott (4. táblázat). A csoportba tartozó települések magas külterületi népességaránya eltérő okokkal magyarázható. Egyrészt jelentős mezőgazdasági üzem (pl. malom, szeszgyár stb.), vagy ipar (pl. tégláégető, cserépgyár stb.) működött az adott külterületi helyen. Györgyháza községben gőzmalom és négy tégláégető is volt. Népes pusztái, majorjai és tanyái (pl. Velika Gréda-pusztá, a Csávossy Béla-major, a Csávossy Gyula-major, az Orczy és a Király-major, a Szmolyán- és a Szima-tanyák stb.) tovább emelték a külterületi népességének arányát.

4. táblázat. Torontól vármegye néhány településének külterületi népessége (1910)

Település (Népesség 1910)	A telepek neve	A telepek népessége	Külterületeken élők						
			ír és olvas	etnikai összetétele					
				magyar	német	szlovák	román	szerb	egyéb
Porgány (980 fő)	Sándormajor	134	68	126	1	2	5	-	-
	Terézmajor	118	59	113	3	-	2	-	-
	Malvinmajor	150	80	125	3	14	8	-	-
	Nagybertamajor	214	133	144	41	5	22	-	2
Lukácsfalva (980 fő)	Sovajkamajor	141	52	139	-	-	2	-	-
	Újmajor	128	57	119	-	-	-	9	-
	Márialujzamajor	264	114	229	16	-	3	13	-
H.klári (496 fő)	Külterület	280	75	79	68	-	2	128	3
Kőcse (987 fő)	Pusztahetény	215	45	109	19	-	44	37	6
	Egyéb külterület	272	83	46	40	1	78	92	15
Partos (1639 fő)	Rákospusza	264	108	182	12	-	45	25	-
	Abbáziapusza	155	44	83	1	28	19	24	-
	Egyéb külterület	195	72	155	5	-	34	-	1
N. csernye (3392 fő)	Leonamajor	106	42	88	1	-	-	17	-
	Endremajor	272	120	169	11	10	17	65	-
	Konstancziamajor	242	110	172	10	-	6	54	-
	Szigetmajor	171	80	115	16	5	-	35	-
	Júliamajor	433	244	205	131	-	39	55	3
	Egyéb külterület	312	92	206	6	-	9	91	-
Csóka (4239 fő)	Rétimajor	246	106	244	1	-	-	1	-
	Maczahunkamajor	222	85	211	1	-	9	1	-
	Árendamajor	126	43	110	1	-	14	1	-
	Erzsébettelep	125	33	123	2	-	-	-	-
	Lőrinczfalva	525	235	517	-	-	-	8	-
	Egyéb külterület	257	121	225	6	-	4	20	2
Vizesd (892 fő)	Nagyvizesdpusza	173	90	101	24	-	37	10	1
	Kis-p. és Mileva	151	38	37	3	9	71	31	-
Ólécz (1145 fő)	Pálmajor	181	46	86	8	5	17	46	19
	Nagyléczihatár	312	140	176	36	25	-	58	17
Györgyháza (1133 fő)	Orczypusza	111	46	63	9	34	-	5	-
	Egyéb külterület	375	168	197	75	17	71	15	-
K.nezsény (482 fő)	Kisléczpusza és tanyák	168	61	61	25	3	65	-	14

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

A Csókához tartozó majorokban (pl. Árenda-major, Erzsébet-telep, Réti-major, Lőrincz-telep, továbbá Bolgár-telep, Maczahunka-major, Sörház-major, Széki-major, Új-major stb.) jelentős terményfeldolgozó ipar és bolgárkertészetek működtek. Kőcse esetében a községhez tartozott Pusztahetény (215 fő), mely 1891-ben veszítette el községi önállóságát. Említést érdemel, hogy Kőcse pusztái (4 db) közül Kurjácskán Dellimanics Lajos főispánnak kastélya volt, jelentős cselédséggel. A Németcsernyéhez tartozó majorokban (11 db) élt a település összes magyar lakosságának (1.034 fő) több mint kilencven százaléka

(955 fő), korábbi kincstári betelepítés eredményeként (4. táblázat). Partos (37,4%), Ólécz (43,0 %), Vizesd (36,3%) és Kisnezsény (34,8%) települések esetén az alacsony belterületi népességszámhoz két-három népesebb pusztá vagy major kapcsolódott, így magas külterületi népességarányok alakultak ki.

A harmadik csoportba azokat a Torontál vármegyei településeket soroltam, ahol a külterületi népesség aránya a 14,5-33,3% között változott. A csoportba 25 db település került, amelyek között domináns a nagyobb népességszámú egykori mezővárosok (1910-ben már nagyközségek) súlya és jelentősége. A csoportból négyezer és 26 ezer fő közötti népességgel rendelkezett: Kiszombor (4.100 fő), Valkány (4.803 fő), Felsőittebe (4.823 fő), Beodra (4.674 fő), Aracs (9.162 fő), Törökbecse (7.640 fő), Törökkanizsa (4.938 fő), Magyarcsernye (4.133 fő), valamint Zsombolya (10.882 fő) és Nagykikinda (26.356 fő). E tíz településen, a külterületen élők száma Kiszombor (710 fő), Beodra (711 fő) és Felsőittebe (778 fő) kivételével mindenütt ezer fő felett volt, a legmagasabb Nagykikindán és Zsombolyán (5. táblázat).

5. táblázat. Nagykikinda és Zsombolya külterületi népessége (1910)

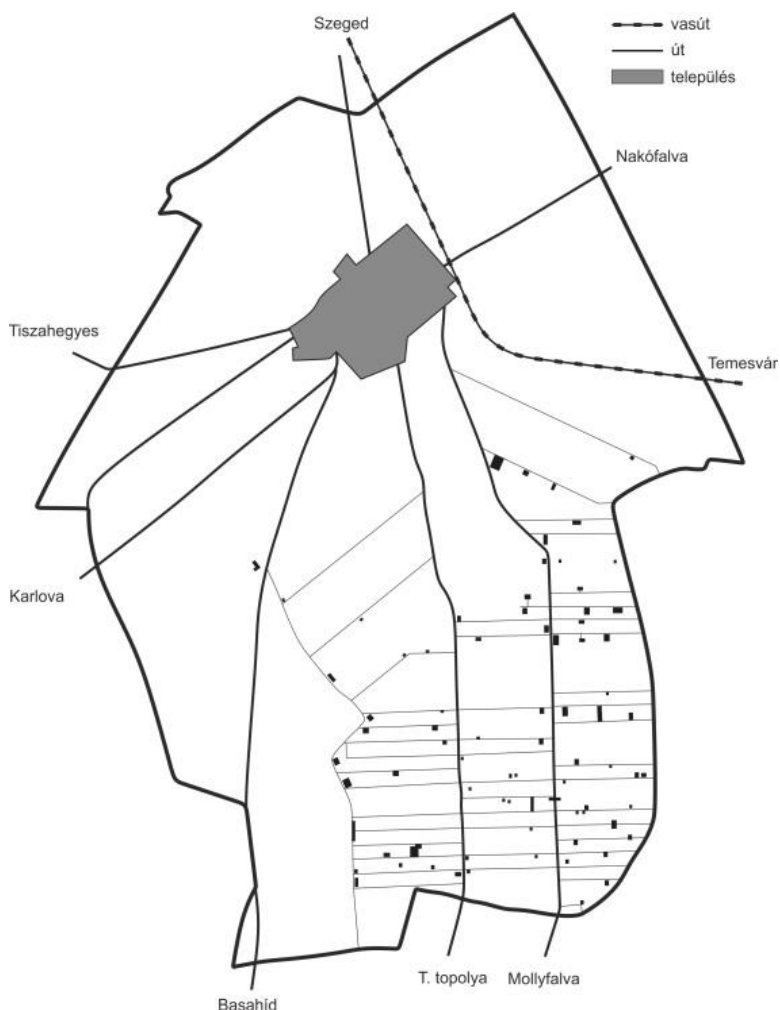
Település (Népesség 1910)	A telepek neve	A telepek népessége	Külterületeken élők							
			ír és olvas	etnikai összetétele						
				magyar	német	szlovák	román	horvát	szerb	egyéb
Zsombolya (10.882 fő)	Bohn munkástelep	133	52	42	37	-	15	-	39	-
	Zsombolyai gyártelep	1584	900	397	1148	-	6	-	29	4
	Hungária + Bohn-féle t.gyár	125	76	49	74	-	-	-	-	2
	Csitótelep	175	124	21	145	-	-	-	6	3
	Hansldorf	220	118	9	190	-	9	-	12	-
	Tullics-utcza és környéke	149	101	28	119	-	-	-	2	-
	Erzsébet közkórház	142	87	24	68	3	20	1	15	11
	Zsombolyai vágóhidtelep	567	358	34	531	-	1	-	1	-
	Egyéb külterület	449	218	178	131	-	7	-	6	127
	összesen	3544	2034	782	2443	3	58	1	110	147
Nagykikinda (26.356 fő)	Bödöm	1371	401	350	269	2	10	-	586	154
	Szőllők	1196	526	141	639	1	3	-	396	16
	Tanyák	2750	666	344	237	14	319	-	1769	67
	összesen	5317	1593	835	1145	17	332		2751	237

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

E tíz település külterületein élt a Torontál vármegyei külterületi népesség közel negyven százaléka (18.132 fő). Kiemelkedően magas ez az érték, még

akkor is, ha Zsombolya adatai (3.544 fő) figyelmen kívül hagyhatók, ugyanis ott nem lehet tényleges külterületi népességről beszélni.

2. térkép. Nagykikinda külterületén elhelyezkedő tanyák (1860-as évek)

Forrás: A második katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

A fennmaradó kilenc település közül öt kiemelkedő fontosságú, ezek ugyanis klasszikus tanyás települések. Aracs községhez a századfordulón 285 tanya tartozott, ezek közül a Vinczeér-tanya csoport volt a legnépesebb. Aracs külterületén 1.479 fő élt (össztlakosság 16,1%-a), melyből 540 magyar és 932 szerb anyanyelvűnek vallotta magát, azaz a tanyákon itt vegyes etnikai

megoszlás volt jellemző. Felsőírtbe község jelentős ipari tevékenységgel (pl. gőzfűrés- és hengermalom-Rt. stb.) rendelkezett, külterületi népessége (778 fő=16,1%, ebből 227 magyar és 216 szerb) három pusztán (Emil-, Kistrét-, Jorgován-puszta), a B. Varga-tanyán, a Nagyréti tanyákon és még számos tanyán élt. Kiszomborhoz tartozott Dédényszeg, Ladány-puszta, István- és Kismajor, Kanászház, Pálinkaházi-tanyák, Holtmarosi-tanyák, Kiszombor-tanyák (pl. Hosszúhát, Pogányér, Sárgahatár stb.), valamint Kőház-, Körtvélyes-, és Nagy-tanya. A nagyközség külterületén 710 fő (42 fő kivételével mind magyar anyanyelvű) élt (17,3%), melyek közül a legnépesebb a Pálinkaházi-tanyák (108 fő) voltak. Törökbecse külterületi népességét (1.389 fő=18,2%) a majorok (József, Péter, Elza), a Gyöngyszigeti uradalmi központ, ahol a Rohonczy kastély, híres kertészeti telep és versenyistálló állt, valamint a tanyák (pl. Solymos-tanya, Bereg-tanya, Borjas-tanya, Jaruga-tanya, Kaszáló-tanya, Precska-tanya, Szent-király-tanya, Sziget-tanya stb.) jelentették. Valamennyi bánsági település közül, azonban a legtipikusabb tanyarendszerrel Nagykikinda rendelkezett (2. térkép).

Nagykikinda a vármegye legnépesebb és legnagyobb területtel (49.780 kat. hold) rendelkező települése volt, lakóinak húsz százaléka (5.317 fő) külterületeken élt, tanyáin nem kevesebb, mint 2.750 fő. Ilyen kiterjedt tanyarendszerhez meg kellett szervezni a mezei rendőrséget is, a külterületek rendjén 16 csendőr és 10 városi mezőőr örködött. A külterületeken átmenő utak karban tartása is fontos volt, erre 25.234 koronát fordított a város (Borovszky S. 1909). Nagykikinda területhasználatát az 1895. évi mezőgazdasági összeírásból ismerjük, mely szerint: szántó 42.219 kat. hold, kert 561 kat. hold, rét 80 kat. hold, szőlő 1.280 kat. hold, legelő 3.395 kat. hold, nádas 62 kat. hold, erdő 33 kat. hold, homok 2.145 kat. hold (Pészak dűlő), vízállás 5 kat. hold, városi belterület 1.200 kat. hold.

A csoportból fennmaradó négy településen a majorok és lakott puszták szerepe volt meghatározó, de tanyák is szerepet játszottak a külterületi népesség elhelyezkedésében (1. térkép). Beodrán két gőzmalom, egy téglá és cserépgyár működött. A községhez tartozott Akácspuszta, mely azelőtt Vörös-istállópuszta néven volt ismeretes, továbbá Kerektópuszta, Paktópuszta, Aladártanya, Öregtanya, Újtanya és Újszálláspuszta. Magyarcsernyéhez tartozott Andapuszta, Bozító-puszta, János-major, Nagyrókus-puszta, Öregház-puszta, Csonka-halom, József-major. Törökkanizsához tartozott Firigyháza pusztá, Parlag-, Tallián-, Újszállás-major, a Budzsáki tanyák és Kupuszina. A Valkányhoz tartozó Simon-majorban volt Schwarz Lajos emeletes kastélya. A községhez tartozott Kissimon-, Nagykokcsóhát-, Kiskokcsóhát-, Ürs-, Nagysimon- és Imre-puszta, valamint Dózsa-, Ernő-, Koreck-, Lujza- és Weiler-tanya.

A harmadik csoport eddig nem részletezett 15 db településén (1. térkép) a 14,5% feletti külterületi népesség okai között a puszták telepítésekkel történő benépesítése (pl. Csósztelek, Nagygáj, Gyér stb.), a gazdasági cselédek

majorokba telepítése (pl. Kanak, Öregfalu, Oroszlámos, Tóba stb.) és a tanyák kialakulása (pl. Istvánvölgy, Rudna, stb.) egyaránt jelentős szerepet játszott. Ez utóbbiakhoz Magyarpadé (Arankaparti tanyák, Szikes tanya stb.), Kanizsamonostor (pl. Virics, Tóth Lajos, Börzsök és Halasi tanyák stb.) és Csősztelek község tartozott. Csősztelekre Csekonics József tábornok a 19. század elején Csanád és Csongrád vármegyéből magyar kertészeket telepített, akik az akkori mocsaras területen, az ittebei határtól egészen a magyarcsernyei határig szétszórtan a partosabb helyekre építették házaikat. A községben egy kenderkikészítő gyár is volt.

A negyedik csoportba azok a Torontál vármegyei települések (34 db) tartoznak, amelyek külterületi népessége a bányászati átlag (14,5%) alatt maradt, de 6,7%-nál magasabb volt az összlakosságból (*1. térkép*). Mindegyikre jellemző, hogy egy-két majorság, pusztá, tanya vagy éppen kurióznak számító főerdészlak és fővadászlak (Karátsonyiliget), fürdőtelep (pl. Melencze-Ruszanda fürdő stb.), vagy korábban önálló település (pl. Perjámoshoz tartozott Haulikfalva bizánci stílusú kupolatemplommal, külön hitközségként, plébániával; Bocsárhoz tartozó Józsefházát a Hertelendy család telepítette a 19. század első felében, mely 1848-ig önálló pusztai jelleggel bírt, s lakosai dohánykertészettel foglalkoztak; Újszentivánhoz tartozó Térvár 1892-ig önálló falu; az Ószentivánhoz tartozó Vedresháza szintén stb.), esetleg uradalmi kastély (pl. Nagycsanád, Papd stb.) kapcsolódott. Nem hiányoztak a Czigánytelepek sem (pl. Pészak, Perjámos, Nagykomlós stb.).

A klasszikus tanyák – e csoportból is – mindössze hat-nyolc település határában voltak jellemzőek. Néhány példa: Feketető községhez tartoztak a Jó János, Eremit, Szakács, Török, Olajos, Sári Nagy János és Hartner nevű tanyák. Bocsárhoz tartozott Esztermajor-, Keresztes-, Grób- és Telecsky-tanya. Mokrinhoz tartozott Czintula-, Kádár-, Veiler-tanya. Tolvádhoz tartozott négy major, az Erzsébet-telep, továbbá a Stein-, Binder-, Neff-, Frekot Miklós- és a Frekot József-tanyák. A külterületi lakott helyek közül itt sem hiányoztak a szőlőskertek (pl. Melencéhez tartozott Kentra-szőlők, Peszkari szőlők (237 fő), Csene községhez tartozott a Külső szőlők nevű lakott hely stb.).

Mint fentebb már említettem Torontál vármegyében 206 db olyan 100 főnél népesebb külterületi lakott hely volt, amelynek lakóiról – az 1910. évi népszámlálás alapján – bővebb információk van, különösen az etnikai és vallási megoszlás, valamint az analfabetizmus tekintetében (*4-5. táblázat*). Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Torontál vármegye 128.405 magyar anyanyelvű lakosa közül 22.970 fő (17,9%) külterületen élt (*1. táblázat*), a megye népességének 20,8%-a volt magyar anyanyelvű. A Torontál vármegyében élő külterületi lakosságnak (47.276 fő) közel felét (48,6%) a magyar anyanyelvűek tették ki.

A Torontál vármegyei külterületek közül 136 db magyar, 20 db német, 14 db román, 29 db szerb, 2 db szlovák, 3 db cigány és 1-1 db horvát, ill. vegyes

többségű. Nem elhanyagolható tény, hogy például Dócz 134 magyar lakosa közül 115 fő, Györgyháza 298 magyar lakosa közül 260 fő, Istvánvölgy 183 magyar lakosa közül 135 fő, Nagygáj 743 magyar lakosa közül 647 fő külterületen élt. Partos 746 magyar lakosa közül 420 fő, Gyér 311 magyar lakosa közül 176 fő, Tiszahegyes 260 magyar lakosa közül 205 fő, Felsőittebe 393 magyar lakosa közül 227 fő, Németcsernye 1.034 magyar lakosa közül 955 fő, Vizeds 162 magyar lakosa közül 138 fő és Karlova 186 magyar lakosa közül 136 fő szintén a külterületi népességhez tartozott.

A területi elhelyezkedés tekintetben kiemelkedett a Bánlaki- (4.583 külterületi lakosából 2.619 fő magyar), a Törökkanizsai- (7.207 külterületi lakosából 5.354 fő magyar), a Nagyszentmiklósi- (4.217 külterületi lakosából 2.827 fő magyar), a Nagykikindai- (2.607 külterületi lakosából 1.335 fő magyar), a Zombolyai- (4.856 külterületi lakosából 3.135 fő magyar) és a Törökbecsei járás (5.113 külterületi lakosából 2.570 fő magyar), e hat járásban a vármegye összes külterületi magyar lakosságának 77,7%-a (17840 fő) élt (*1. táblázat*). Különösen tanulságos Torontál vármegye külterületi népességének területi elhelyezkedése (*1. térkép*), mely alapján megállapítható, hogy a vármegye déli részén – az egykori határőrvidéken – nem élt jelentősebb külterületi népesség.

III. Összegzés

A Bánság külterületi népességének száma és területi elhelyezkedése markáns mikroregionális sajátosságokat mutat. A hegyvidéki térszíneken meghatározóak a bánya- és ipartelepek, míg a síksági és dombvidéki területeken a majorok, puszták, valamint alárendelten a tanyák. A majorságokban és pusztákon lakó cselédek számát az ismert népszámlálási adatok alapján mintegy 55-60 ezer főre becsülhetjük, a bánya és ipartelepeken élők száma elérhette a 22-25 ezer főt, s így a külterületi népességből mintegy 8-10 ezer fő lakhatott tanyákon. A klasszikus alföldi tanyavilág nem fejlődött ki, néhány településen (pl. Újszentes, Nagykikinda stb.) azonban jelentős tényezővé vált. A külterületi népesség területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy a Bánsági Határőrvidék területén (különösen az 1876-ban Temes és Torontál vármegyékhez kapcsolt településein), valamint a Krassó vármegyei néhány bányatelep és a szőrénységi klasszikus román hegyi szállások kivételével nem élt jelentős külterületi népesség. Jelentős külterületi népesség koncentrált a Törökbecse-Nagybecskerek-Versec-Krassófüzes-Temesrékas-Sztancsafalva-Újarad településekkel határolható régióban, melyen belül hat mikrorégió kiemelkedő súlyt képviselt (Temesvár környéke, Nagykikinda környéke, Marosszög, Erdőhát nyugati-délnyugati pereme, Királykegyei-dombság szőlővidéke, Temes-Berzava folyók köze).

Felhasznált irodalom

- Balogh I. (1965):* Az alföldi tanyás gazdálkodás. In. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. (szerk. Szabó I.). Budapest, 1965.
- Baróti L. (1896):* Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I–V. rész. Temesvár 1893–1900; Pótfüzet. Temesvár, 1907
- Becsei J. (1966):* A tanyatelepülés néhány kérdéséről. Földrajzi Értesítő, 15. 3. pp. 385-406.
- Borovszky S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Erdei F. (1976):* Magyar tanyák. Budapest, Akadémiai kiadó p. 270.
- Griselini, F. (1780):* Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs,
- Gulyás L. (2009):* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Juhász A. (1975):* Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. Ethnográfia. 1975. pp. 276-312.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.
- Kovács G. (1998):* A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged, p. 328.
- Rácz I. (1980):* A tanyarendszer kialakulása. In. A magyar tanyarendszer kialakulása (szerk. Pölöskei F.-Szabad Gy.). Budapest, pp. 58-79.
- Tóth J. (1988):* Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.

A Bánság térszerkezete /1910/

The spatial structure of the Banat / 1910 /

Abstract

In half a century of dualism, settlements have faced greater challenges than in previous centuries as a whole. Timisoara, as the innovation center of the Banat, diffusely generated induction islands (secondary centers) that were able to engage in accelerated socio-economic processes. It is also true in the Banat that the pace of economic development has far outweighed the hesitation of the slow, cumbersome and inflexible elements of political change, especially in primary and secondary centers. The elements of the groups of meso- and sub-centers were interchanged, and their numbers fluctuated greatly. However, the biggest changes occurred among elementary (fifth-order) centers. The privileges of the feudal age were no longer sufficient, and the positive effects of the unfolding capitalist society and economy had not yet reached these settlements (hence their number had declined drastically, in a functional sense). In essence, a dual situation has developed in terms of spatial structure, one of the consequences of which is the lack of micro-regions in the city and the lack of stable connections to the settlements of the hinterland.

1. Bevezetés

A térszerkezetben különböző jellegű (formális, funkcionális, hierarchikus, statisztikai, közigazgatási stb.) hálózati elemek vannak jelen, megjelenítve azt, ahogyan a különböző jelenségek a térben eloszlának, s kifejezi azt is, hogy az adott területi szint, egység, milyen mértékben, arányban fogadja be az adott természeti, gazdasági, társadalmi stb. jelenségeket. A maguk rendszerében mindegyiknek megvan a jelentősége és fontossága. A térszerkezet azonban több mint a településhálózat egyes elemeinek összessége, amely különböző nagyságú, funkciójú települések szövete, melynek csomópontjait az általában nagyobb népességszámú, a társadalmi, gazdasági, területi munkamegosztásban meghatározó pozíciókkal rendelkező, funkcionális értelemben városi jellegű települések jelentik. A Bánság térszerkezete az adott természetföldrajzi környezet bázisán, a hosszú távú történeti folyamatok, a társadalmi-gazdasági és politikai fejlődés, a folyamatosan változó társadalmi, ágazati, területi munkamegosztás talán legsajátosabb lenyomata és szintetizálója, egyben a további fejlődés és fejlesztés egyik legmerevebb kerete és általános feltételrendszere. E tények miatt sem közömbös, hogy milyen kép rajzolható meg a történetileg kialakult és jelentős stabilitással rendelkező társadalmi-

gazdasági, infrastrukturális és településhálózati struktúrák segítségével a XX. század elejére. A térszerkezet egyes struktúraelemei (pl. települések jogállása, közigazgatási beosztás stb.) rövid idő alatt újraprendezhetők, az alapelemek azonban napjainkig megszüntetve megőrződtek.

2. A Bánság térszerkezetének néhány alapeleme

2.1. A bánsági társadalom etnikai struktúrája

A Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontaktzónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke mozgalom, természetes szaporodás/fogyás stb.) a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították. A tizenhat jelentősebb nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai térstruktúrája nehezen megjeleníthető, részben az etnikai keveredés, részben az adatbázis nagysága miatt. Nagyfokú etnikai keveredés azonban csak regionális értelemben igaz, mindazok ellenére, hogy *a négy nagy nemzetiség a települések 65-96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen).* A bánsági magyarok számaránya 604 településen 20% alatt maradt (a németeké 542 településen, a románoké 274 településen, a szerbeké 384 településen). *Az etnikai keveredés alacsony fokát mutatja, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, azaz szórványban éltek, melyből a többségi nemzetiség aránya 411 településen 90% fölötti volt, azaz etnikailag tiszta (homogén) településnek voltak tekinthetők.*

A fenti 422 településen túlmenően további 36 olyan település volt a Bánság területén, ahol a többségi nemzetiség aránya 90% fölötti, a kisebbségek aránya 5,1% (Csebze német lakói) és 9,7% (Divécs román lakói) között változott, azaz ezek a települések is gyakorlatilag homogénnek voltak tekinthetők, olyan szórványban élő kisebbségekkel, amelyek nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját. *Jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.* Jellemzően a törvényhatósági jogú nagyvárosok, a megyeszékhelyek és a rendezett tanácsú városok tartoztak ide, Nagyikinda kivételével. A nagyvárosok domináns etnikuma mellett jelentős volt az etnikai kisebbségek aránya (pl. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar, Versec lakóinak 31,4%-a szerb, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német, Pancsova lakóinak 35,9%-a német, Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar stb.). *A Bánság nyolcszázegy településéből mindössze tizenkilenc olyan*

település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett, még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Horvátklári, Kubin, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

A magyarok a Bánság lakosságának 15,3%-át (242152 fő) alkották (1. táblázat). A Bánság 723 településén éltek magyarok, mely közül 36 településen (ebből 30 településen 90% felett) arányuk meghaladta a 75%-ot, e települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió 18 településén (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 településén) a magyarság aránya 50-75% között változott. A magyarok relatív többséget 10 bánsági településen alkottak. A magyarok aránya 20-50% között változott 54 bánsági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben. A Bánság 467 településén a magyarok száma nem érte el a száz főt és 140 település lakosságában 1% alatt maradt a magyarság aránya vagy teljesen hiányzott (67 település).

1. táblázat: A Bánság etnikai összetétele (1890,1910)

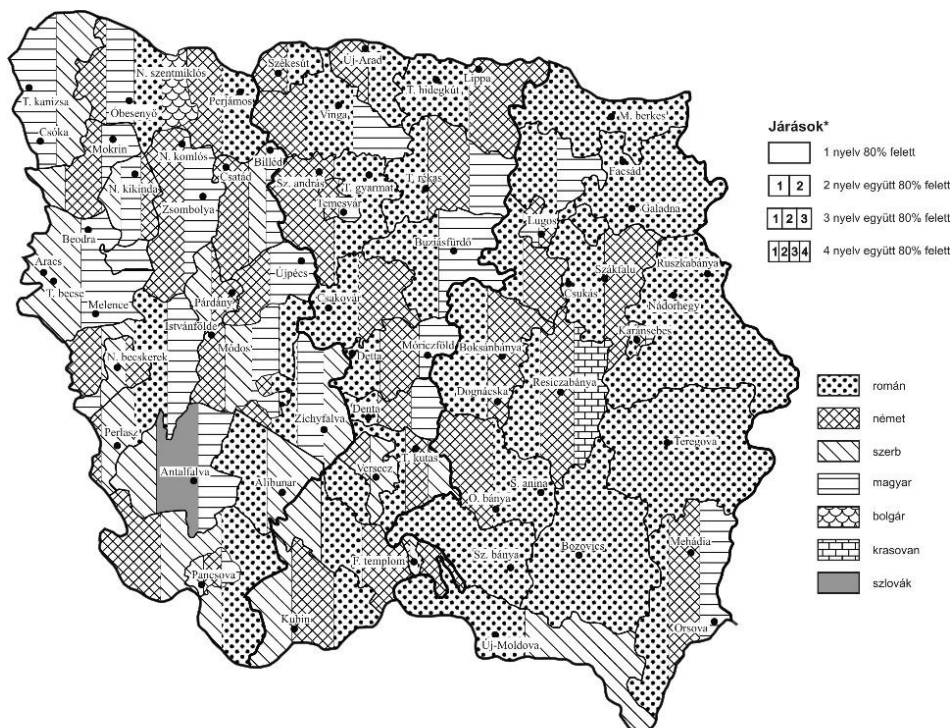
Table 1.: Ethnic composition of the population in the Bánság (1890,1910)

nemzet/nemzetiség	Népességszám (1890)		Népességszám (1910)	
	fő	%	fő	%
magyar	131139	9,1	242152	15,3
német	387580	27,0	387545	24,5
román	567572	39,4	592045	37,4
szerb	263273	18,3	284329	18,0
szlovák	19118	1,3	22131	1,4
bolgár	14039	1,0	12500	0,8
krassovan, horvát	11347	0,8	12082	0,8
cseh	7298	0,5	8100	0,55
ruszin	-	-	2352	0,15
egyéb	37925	2,6	18857	1,1
összesen	1439576	100	1582133	100

Forrás: Népszámlálás (1910)

Területi elhelyezkedésünket tekintve megállapítható, hogy *Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a* (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4%) alkottak (1. térkép) és itt élt a bánsági magyarok 10,3%-a (24961 fő). E járásban kilenc településen 90% felett (pl. Ószentiván, Egyházaskér stb.), öt településen 50-75% között (pl. Törökkanizsa, Oroszlámos, Szőreg stb.), míg egy településen 75-90% között (Csóka), két településen pedig relatív többségben (Tiszaszentmiklós, Feketető) éltek a magyarok. A törökkanizsai járás 22 települése közül a fennmaradó négy

településen szerb abszolút többség volt (pl. Gyála, Ókeresztúr, Deszk stb.), míg Újszentiván településen relatív többséget alkottak. Nem elhanyagolható tény, hogy e két népcsoport adta a járás lakosságának 88,3%-át (42060 fő), azaz magyar-szerb kontaktzóna alakult ki szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagyikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig.

*A járáson belüli jelölések sorrendje (1,2,3,4) a nemzetiségek számarányának sorrendjében történt.

1. térkép. A Bánság járásainak etnikai összetétele (1910)

Map 1. Ethical structure according to district (1910)

A németek a Bánság lakosságának 24,5%-át (387545 fő) alkották (1. táblázat). Torontál vármegye településeinek 97,6%-án (208 db), Temes vármegye településeinek 96,9%-án (218 db) és Krassó-Szörény vármegye településeinek 93,8%-án (300 db) megtalálhatóak voltak. A fenti 726 település közül 148 településen többségben éltek a németek, további 53 településen 20-48% közötti arányt, 37 településen 10-20% közötti arányt értek el, de kisebbségben voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve (1. térkép) megállapítható, hogy 42,78%-uk (165779 fő) Torontál vármegyében lakott, ahol abszolút többséget értek el a perjamosi (55%) és a zombolyai (54,5%) járásban, további hat járásban pedig relatív többséget alkottak (bánlaki 30,4%,

újpécsi 46,8%, módosi 35,6%, pancsovai 32,5%, nagybecskereki 30,1%, nagyszentmiklósi 29,7%). A zombolyai és az újpécsi járásban a magyarokkal, a perjámosiban a románokkal együtt érték el a 80% feletti értéket, a többi járásban három ill. négy nemzetiség (pl. nagybecskereki, módosi stb.) együttes száma érte el ezt az értéket. A nagyszentmiklósi járás (43442 fő) tizennégy településének etnikai tarkaságát mutatja, hogy a németek relatív többsége (29,7%=12921 fő) mellett a magyarok (10982 fő=25,3%), a románok (10339 fő=23,8%) és a bolgárok (6342 fő=14,6%) együttes száma kellett a 80%-os érték eléréséhez. Mindezek ellenére sem beszélhetünk multikulturalizmusról, inkább interkulturalizmus volt jellemző, miként a Bánság egészére is.

A németek 42,8%-a (165883 fő) Temes vármegyében élt, ahol abszolút többséget az új-aradi járásban (56,6%) és Fehértemplom rendezett tanácsú városban (52,6%) alkottak. Relatív többségben voltak a központi (48,8%) és a vingai (37,2%) járásban, illetve Temesvár (43,6%) és Versec (49,5%) törvényhatósági jogú városokban. Az etnikai szerkezet itt már egyszerűbb, a központi és az új-aradi járásban a románokkal, a vingai járásban a magyarokkal is kiegészülve érték el meghatározó súlyt. Temesvár (német-magyar), Versecz (német-szerb) és Fehértemplom (német-szerb) esetében két nemzetiség együttesen is elegendő volt a 80%-os érték eléréséhez. *Krassó-Szörény vármegyében a bánsági németek 14,42%-a (55883 fő) élt*. Egyetlen járásban sem haladta meg arányuk a 30%-ot (oravicabányai 27,9%, resicabányai 23,7%) és a két rendezett tanácsú városban (Lugos 31%, Karánsebes 30,2%) is alig lépte túl ezt az értéket, azaz egyetlen járásban és nagyvárosban sem éltek abszolút vagy relatív többségben (1. térkép).

A románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották, úgy, hogy 771 településen élt kisebb-nagyobb román etnikai csoport, ebből 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20% alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve (1. térkép) megállapítható, hogy *Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7%-a (336082 fő)*. A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak, azaz valamennyi járás román többségű volt. Krassó-Szörény vármegye minden járására igaz, hogy a területünkön lévő települések több mint felén a románok aránya 75% feletti volt. *A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén falu*, ahol az illető nemzetiségek aránya 90% felett volt. Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 28,6%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csákovai 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, míg

20% alatt volt számarányuk a kubini járásban. *A buziásfürdői, a lippai és a csáki járásban a települések több mint felében 75% felett volt a románok aránya, miként a temesrékasi és verseci járás keleti falvaiban is, kapcsolódva a Krassó-Szörény vármegyei román etnikai tömbhöz. Torontál vármegyében a bánsági románok 14,7%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el.*

A szerbek a Bánság lakosságának mindössze 18%-át (284329 fő) alkották és a bánsági települések 64,6%-án (517 település) megtalálhatóak voltak. A szerbek száz bánsági településen éltek többségben (201670 fő = 70,9%) és 20% felett is csak további 33 településen. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 70,3%-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1%) és a törökbecsei (32938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagyikindán (14148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagyikindai (15351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0%), míg a kubini járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3%) alkottak. Krassó-Szörény vármegyében a szerbek mindössze 5,2%-a (14674 fő) élt, itt három járás (új moldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk.

A kisebb etnikai közösségek közül csak a szlovákok emelhetők ki, akik a Bánság összlakosságának 1,4%-át (22131 fő) tették ki, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű járásszékhely a Bánságban. Az antalfalvai járásban a második helyet foglalták el számarányuk alapján (8623 fő=18,3%). Relatív többségben Nagyerzsébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen, míg 20% feletti kisebbséget öt településen alkottak (Obád 39%, Istvánölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%).

A bánsági nagyvárosok közül Temesvár négy nyelvűségéről sokat halluk, arról kevesebbet, hogy a németek és a magyarok együtt 1910-ben a város lakóinak 83%-át alkották, 2002-ben a románok aránya 82% (!) volt. Száz éve annyi román és szerb szót hallhattunk volna, mint amennyi magyart és németet napjainkban. Alapvetően kétnyelvű volt Versec (németek és szerbek együtt=80,9%) és Karánsebes (románok és németek együtt=79,2%) is, az inter-etnikus társadalom tulajdonságait tükrözve, időnként nemzetiségi rivalizálással megterhelve, időnként a jó értelemben vett toleranciával összefonva két-két nemzetiség közösségét alkotva. Lugos (magyar-román-német együtt = 97,1%), Resicabánya (német-román-magyar együtt = 91,8%), Nagybecskerek (magyar-szerb-német együtt = 95,7%), Pancsova (szerb-német-magyar együtt = 93,8%)

és Nagyikinda (szerb-magyar-német együtt = 96,9%) háromnyelvű városok voltak, ahol a kultúrák és közösségek közötti kölcsönhatás jól érvényesült, lakóik azonban városrészek szerint elkülönülten élték életüket. Az asszimiláció alig érintette a homogén etnikai tömbben élő nemzetiségeket.

2.2. A bánsági településhálózat sajátosságai

A pozsareváci béke után a tulajdonviszonyok – kincstári birtok – messzemenően megszták a településállomány és -hálózat rekonstrukcióját. A Bánságban – az ismert történelmi okok miatt – nem jellemző a nagyhatárú mezőváros és a hozzá kapcsolódó tanyarendszer, hanem jobbára kisebb határú és népességű (2-5 ezer fő) középfalvakat hoztak létre, *szabályos kismezővárosi hálózattal*. A településhálózat elemeinek nagyság szerinti tagoltságát tekintve jól kirajzolódnak az ismert sajátosságok. Megállapítható, hogy az *apró- és kislefűk zöme Krassó-Szörény megyében található (66,3%), míg Torontál megye a közép- és nagyfalvak (75,6%) illetve az óriásfalvak (15 db) dominanciájával jellemezhető (2. térkép)*. 1910-ban e megyében két olyan községi jogállású település is volt (Nagyszentmiklós és Zombolya), melyek népessége meghaladta a tízezer főt. Temes vármegye a legkiegyensúlyozottabb e tekintetben, enyhe dominanciával a középfalvak javára. Nem elhanyagolható tény, hogy a Bánság 801 települése közül a 10 ezer főnél népesebb településeken (11 db) az összlakosság mindössze 15,3% (247480 fő) élt. A 33 db ötezer főnél népesebb település (2. táblázat) területi elhelyezkedése is aránytalan: 20 db Torontál, 8 db Temes vármegyében volt.

A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy *Krassó-Szörény megyében nem volt 20 ezer főnél népesebb település*. Temes megyében is mindössze Fehértemplom képviselte a 10-20 ezer fő közötti népességű településeket. Torontál vármegyében viszont jelentősebb központi funkció nélküli települések (pl. Homokbálványos, Aracs, Dolova, Révújfalú, Kumán, Karlova, Omlód) is ötezer fő feletti népességgel rendelkeztek. *Az Alföld „törzsterületétől” (kb. 44-45 ezer km²) eltérően, a Bánságban az ötezer fő alatti népességgel rendelkező települések egy része (pl. Oravicabánya 4051 fő, Dognácska 3417 fő, Boksánbánya 3362 fő, Új-Moldova 3426 fő, Facsád 3316 fő, Teregova 3535 fő, Bozovics 4240 fő, Vinga 4702 fő, Temesrékas 4314 fő, Csákova 4399 fő, Detta 4197 fő, Törökkanizsa 4938 fő, Módos 4746 fő, Alibunár 4496 fő stb.) is rendelkezett olyan központi funkciógazdagsággal, mely alapján funkcionálisan városok és a településhálózat centrumai lehetek.*

A bánsági településhálózat vázát jogilag a *három törvényhatósági jogú város* (Temesvár, Versec, Pancsova) és *öt rendezett tanácsú város* (Nagybecskerek, Karánsebes, Fehértemplom, Vinga 1901-ig, 1887-től Lugos, Nagyikinda 1893-tól) alkotta. Az egykori oppidumok (48 db) és szabadalmas bányavárosok (9 db) harmad- és negyedrendű központokká degradálódtak.

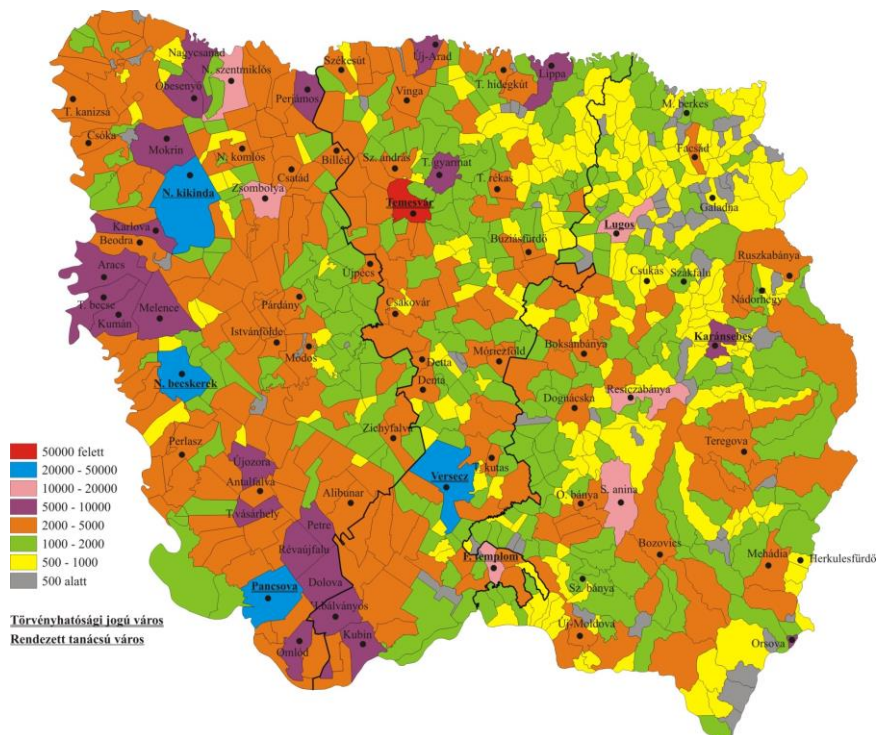
2. táblázat. A 33 legnépesebb település a Bánságban (fő)

Table 2. The 33 most populous settlements in the Bánság (number of population)

1870		1910	
1. Temesvár	36844	1. Temesvár	68471
2. Versec	21095	2. Versec	26941
3. Nagybecskerek	19666	3. Nagykikinda	26356
4. Nagykikinda	18834	4. Nagybecskerek	25470
5. Pancsova	16888	5. Pancsova	20201
6. Lugos	11654	6. Lugos	19126
7. Nagyszentmiklós	11108	7. Resicabánya	17368
8. Mokrin	8502	8. Nagyszentmiklós	12350
9. Stájerlakanina	8361	9. Stájerlakanina	12323
10. Fehértemplom	8284	10. Zsombolya	10882
11. Melencze	8156	11. Fehértemplom	10181
12. Zsombolya	7981	12. Aracs	9162
13. Resicabánya	7498	13. Melencze	8935
14. Aracs	7230	14. Mokrin	8830
15. Törökbecse	7193	15. Lippa	7854
16. Óbesenyő	7099	16. Törökbecse	7640
17. Lippa	7008	17. Karánsebes	7638
18. Révaújfalu	6944	18. Alsó- és Felső Ittebe	7059
19. Alsó- és Felső Ittebe	6711	19. Kubin	7022
20. Bálványos	6120	20. Bálványos	6836
21. Nagykömlős	5715	21. Révaújfalu	6597
22. Csanád	5385	22. Óbesenyő	5989
23. Perjámos	5215	23. Új-Arad	5982
24. T.gyarmat	5125	24. Csanád	5645
25. Beodra	5062	25. Orsova	5538
26. Új-Arad	4960	26. Perjámos	5336
27. Vinga	4552	27. T.gyarmat	5259
28. Kubin	4536	28. Antalfalva	4963
29. Csákova	4369	29. Perlasz	4943
30. Billéd	4331	30. Törökkanizsa	4938
31. Oravicabánya	4210	31. Módos	4746
32. Módos	4272	32. Vinga	4702
33. Párdány	4012	33. Beodra	4674
<i>Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés</i>			

A településhálózat sajátosságait tekintve egyet kell értenem Beluszky Pál megfogalmazásával, mely szerint: „Torontál és Temes vármegyékben közepes méretű településhatárokat jelöltek ki és e keretek között „szabályos” településhálózat formálódott, közepes méretű falvak és városi javakkal való

ellátásuk céljából „nyugat-európai típusú” városok, ipari-kereskedelmi-igazgatási funkciókkal (pl. Arad és Temesvár)... A település-állomány effajta újraéledése kizárta, hogy a Bánság az „alföldi utat” (kiemelés B.P.) járja...” (Beluszky P. 2001. 162. o.). Véleményem szerint is ezek a vonások emelik ki a bánsági településhálózat sajátosságait, azt a szabályosságot, amely mind a mai napig alapvetően megkülönbözteti az Alföld többi részétől.

2. térkép: A Bánság településhálózatának nagyság szerinti kategóriái (1910)
 Map 2. Settlements of the Bánság by population number(1910)

2.3. A bánsági települések funkcionális hierarchiája

A régió belül differenciák gyorsuló növekedése azt eredményezte, hogy a Bánság településein is megindulhatott és felerősödött a funkcionális specializálódás, illetve a városi színvonalú szolgáltatások nagyarányú térbeli kiterjedése. A központi funkciók mennyiségi és minőségi gyarapodása lehetővé tette a településhierarchiai kapcsolatok és szintek feltárását és a *Bánság településhierarchiai vázlatának* elkészítését. A gyarapodó városi alapfunkciók mellett a speciális funkciók mennyiségét és az azt ellátó intézmények hierarchikus fokozatait is figyelembe vevő, ún. „leltározó módszert” (Beluszky

P. 1966, 1992) alkalmaztam, melyek értékelése alapján az alábbi eredmények vázolhatók fel (3. térkép).

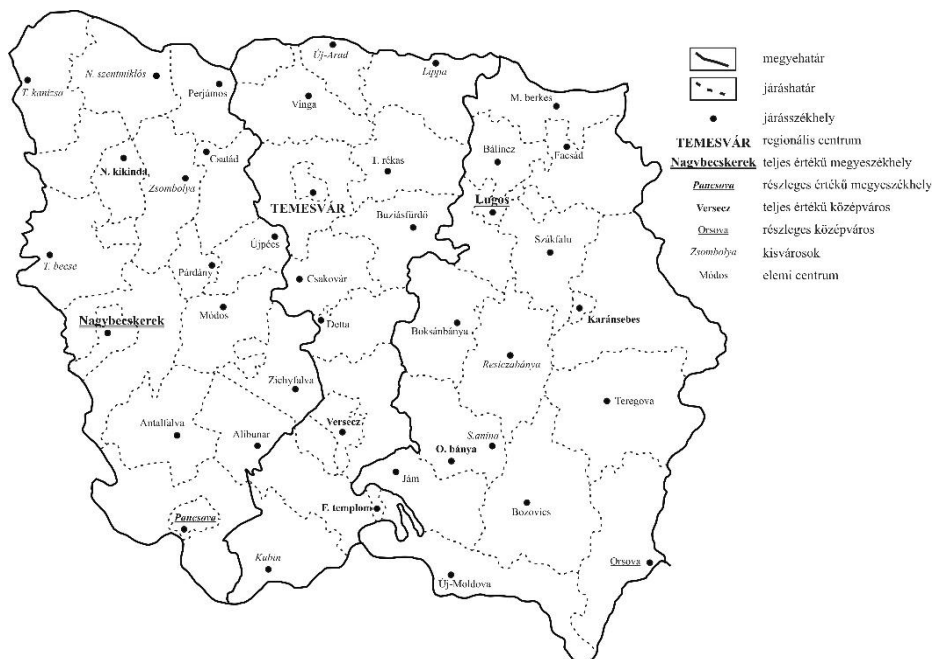
A Bánság lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző (Beluszky P. 1990), *elsőrendű központ* állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg. Temesvár régióközponti szerepköre egyértelmű, a vizsgált (23db) regionális centrumokhoz kötődő intézmények (pl. királyi ítélőtáblák, királyi főügyészségek, felsőfokú iskolák, bányakapitányságok, kerületi iparfelügyelet, bányakapitányságok, postaigazgatóságok, püspökségi székhelyek stb.) a Bánság egy-négy településén fordultak elő, míg országosan kettő-tizenhét település között változott (Beluszky P. 1990).

A *másodrendű központok* esetében a megyeszékhely szintű intézményekhez kötődő 13 tényező vizsgálatából (pl. 20 ezer fő feletti népesség, királyi törvényszék központja, királyi ügyészségek, pénzügyigazgatóságok, tanítóképzők, egészségügyi /kórház/ központ stb.) adódóan két teljes értékű megyeszékhelyet (Nagybecskerek, Lugos) és egy részleges értékű (Pancsova) központot tudtam meghatározni. Markáns különbség volt Nagybecskerek és Lugos hierarchikus helyében is, Nagybecskerek fejlett megyeszékhely szintű intézményekkel is rendelkezett (pl. kereskedelmi és iparkamara, adófelügyelőség, főgimnázium és főreáliskola stb.), míg Lugos esetében a görög katolikus püspökséghez kapcsolódó funkciói mutattak túl a megyehatárokon. Pancsova megyeszékhely szintű intézményekben szegényebb (pl. királyi törvényszék, főgimnázium, kórház stb.), azonban fejlettségét szabad királyi városi (1876-tól törvényhatósági jogú) kiváltságai és gazdag német származású polgárai is elősegítették, miként az önállósuló Szerbia fővárosához való közelség minden előnyét is igyekezett kamatoztatni. *Fejlődése azonban 1873 után megtorpant (1870-1900 között mindössze 9,61%-os népességgyarapodás)*, amihez vasúti mellékvonalának késői érkezése és a Szerbiával kapcsolatos politikai álláspont is hozzájárult.

A *harmadrendű központok (középvárosok)* esetében 10 központi funkciót (pl. pénzügyőrség, gimnázium, közjegyzőség, vasúti mérnökség, minimum négy bank és takarékpénztár öt millió korona feletti összvagyonnal, 10 ezer fő feletti népességszám stb.) vontam be a vizsgálatokba. Eredményként *öt teljes értékű középvárost* (Fehértemplom, Versecz, Nagyikinda, Karánsebes, Oravica) és *egy részleges középvárost* (Orsova) különítettem el (3. térkép).

A *bánsági kisvárosok* körét a járási székhely szintű intézmények (pl. járásbíró, kincstári postahivatal, 2-3 pénzügyintézet, adóhivatal stb.) alapján határoltam el. E *negyedrendű központok (9 db)* csoportja (pl. Nagyszentmiklós, Törökkanizsa, Zombolya, Resicabánya, Stájerlakanina, Új-Arad stb.) heterogén, jól mutatva a kibontakozó tőkés gazdaság differenciált városfejlesztő hatását.

Az *elemi centrumok* (ötödrendű központok) olyan egykori kismezővárosok (19 db) és falvak (Jám, Szákfalu, Bálincz), amelyek csekély népességük, hiányzó városi polgárságuk és társadalmuk ellenére is kaptak egy-két városi funkciót és intézményt, kiemelkedve a Bánság falvai közül. Az elemi centrumok jogállása és funkciói már nem voltak összhangban egymással, gyakran csökkenő népesség (pl. Perjámos, Párdány, Új-Moldova stb.) jellemző, s alig képezték utánpótlását a településhierarchia negyedrendű központjainak. Jellemző, hogy Új-Pécs „dinamizmusa” 550 fős népességyarapodást (1885 fő → 2435 fő) jelentett 1870 és 1910 között. E települések közül csak Denta (1452 fő = 52,9%) esetében következett be a bánsági városi átlag (27,3%) feletti népességnövekedés, ill. Denta (13,8%) tudott a bánsági falusi átlagtól (13,4%) nagyobb népességyarapodást elérni, negyven év alatt. Az egy-két ezer fős gyarapodás önmagukhoz képest jelentős lehetett (pl. Facsád, Bozovics stb.), de még így is elemi centrumok maradtak, mélyen ötezer fő alatti népességszámmal. Ezek a települések képtelenek voltak saját, szűkebb környezetük számára urbanizációs centrumokká válni. Nem tudtak megfelelni a bánsági térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak, így érvényesülhetett a „gyorsuló idő-lassuló idő” szindróma, amely az egykori kisvárosokban a „megállt az idő” képzetét keltette (Kókai S. 2010).

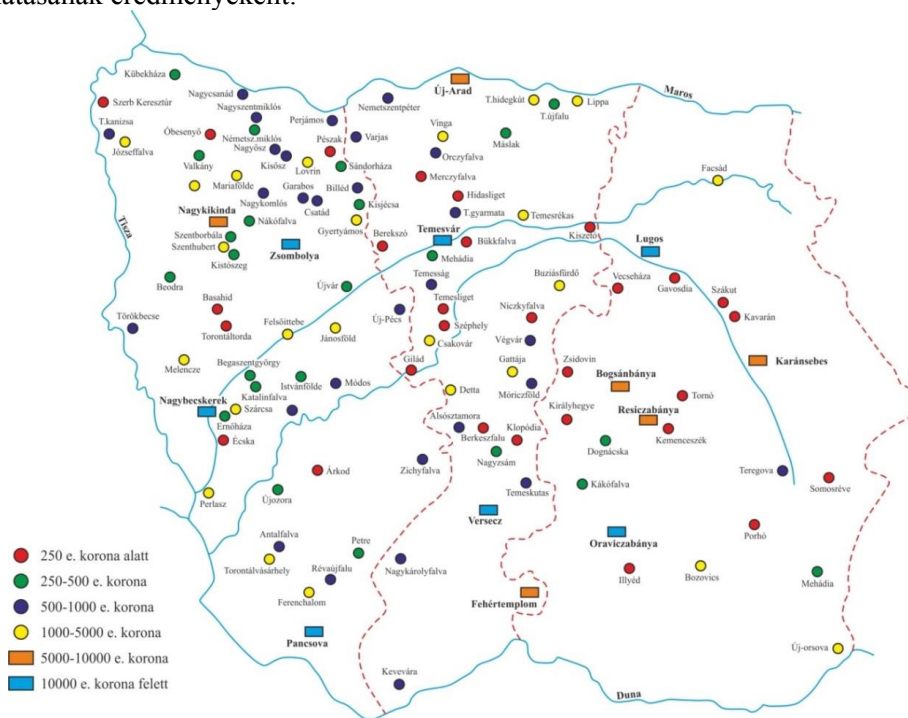

3. térkép: A Bánság településeinek hierarchikus rendszere
 Map 3. Settlements of the Bánság by hierarchy structure

2.4. A Bánság gazdasági kapcsolatrendszere

A bánsági gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak, a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, jól alkalmazkodva az egységesülő térstruktúrához. A gyáripar megerősödése és a kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl. infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. Az 1890 után felgyorsuló és differenciálódó iparfejlődés eredményei a Bánságban is megmutatkoztak. A tőkeimport, a pénz- és hitelintézetek alakulása nagymértékben dinamizálta a gazdasági életet. A montániparnak is jelentős területi koncentrációja alakult ki, melynek tájformáló hatása tágabb környezetére is kiterjedt (Frisnyák S. 1990).

Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában és meghatározóvá vált a formálódó térstruktúra vonatkozásában. A gazdaság legfontosabb ágazatait elemezve megállapítható, hogy a modernizáció csak felszínesen érintette – és nem is minden gazdasági ágat egyformán – a régiót. Az első- és másodrendű központok hinterlandjai átalakulhattak, az innovációs központok kisugárzó hatásának eredményeként.

4. térkép: A Bánság pénzügyi központjainak hierarchiája (1909)
Map 4. Bank and financial centres (1909)

Valamennyi gazdasági ág áttekintése helyett elegendő a Bánság bank és pénzügyi centrumait bemutatni (4. térkép), mint az innováció és modernizáció egyik legfontosabb elemét. E gazdasági ág rendkívül látványosan fejlődött és a századfordulóra a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtökeerősebb bank és takarékpénztári hálózata alakult ki, erős területi differenciálódással és nemzetiségi színezetet öltve. *A magyarországi pénzügyi intézetek 1909. évi főkimutatásait elemezve*, egyrészt megállapíthattam a bánsági pénzügyi intézetek számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tökeerejüket. *A Bánság 212 pénzügyi intézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzügyi intézet működött 1909-ben) 117 településen összpontosult (4. térkép)*. A pénzügyi központok hierarchizálását tökeerejük (vagyonuk) alapján készítettem el.

Temesvár pénzügyi intézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (120 millió korona), a pénz és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő 1910-ben) csak Budapest (9689 fő) előzte meg. A jelentőségtöbblet számítás alapján (Gál Z. 1997) is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma.

A Bánság másodrendű pénzügyi központjai (8 db) is jelentős pénzügyi intézeti vagyont (pl. *Versec* pénzügyi intézeteinek vagyona 23,2 millió korona, *Pancsova* esetében 16,4 millió korona stb.) és hinterlandot tudtak kiépíteni. Általában négy (*Fehértemplom*) és nyolc (*Lugos*) közötti volt pénzügyi intézeteik száma és több járásra kiterjedő pénzügyi vonzaskörzettel rendelkeztek. A két megyeszékhely *Lugos* (vagyona 22 millió korona) és *Nagybecskerek* (vagyona 25 millió korona) mellett (4. térkép) e csoportba került a hasonló fejlettségű és funkciókat „de facto” ellátó *Karánsebes*, *Nagykikinda*, *Pancsova* és *Versec* is. Nem meglepő, hogy a bánsági németesség négy kiemelkedő másodrendű központja pénzügyi vonatkozásban is ide került (*Zsombolya*, *Fehértemplom*, *Versec*, *Pancsova*). E pénzügyi intézetek vagyona (pl. *Zsombolya* 10,1 millió korona, *Fehértemplom* 10 millió korona) magasabb, mint *Karánsebes* (6 millió korona) vagy *Nagykikinda* (8 millió korona) esetében.

A harmadrendű pénzügyi központok (38 db) általában 2-3 pénzügyi intézettel és 5 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek. Általában a járásszékhelyek (pl. *Nagyszentmiklós*, *Oravicabánya*, *Kevevára*, *Antalfalva* stb.), valamint a jobb gazdasági feltételek (mezőgazdaság, ipar) és kedvezőbb forgalmi helyzetben lévő központok (pl. *Resicabánya*, *Szászabánya*, *Mehádia*, *Csákova* stb.) kerültek ide. *A központok több mint fele a bánsági németek abszolút többségével (pl. Módos, Perjámos, Új-Arad, Német-Sztamora, Lippa, Temeshidegkút, Temesgyarmata, Varjas, Német-Csanád, Nagyösz stb.) is jellemezhető*. E központokban működő pénzügyi intézetek vagyona (4. térkép) már nem volt elegendő a hinterland hiteligényeinek kielégítésére.

A negyedrendű központok (70 db) már csak olyan elemi központok voltak, ahol egy bank vagy takarékpénztár funkcionált, általában 1 millió koronánál kevesebb vagyonnal rendelkezve, szerény betétgyűjtő és hitelnyújtó

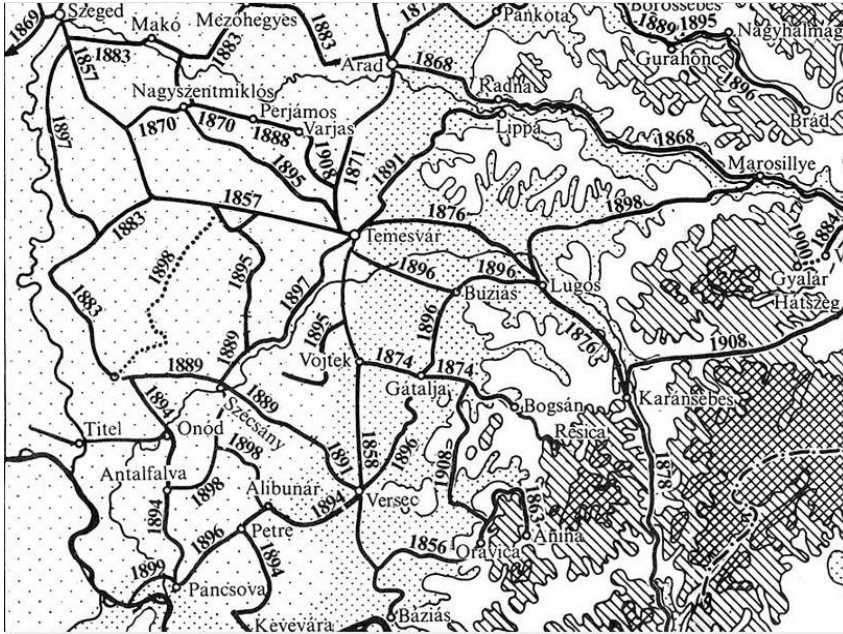
tevékenységgel saját és néhány környező település lakói számára. *E pénzügyi központok „tőkehiányban” szenvedtek, így alig néhány betétes (ipari-, kereskedelmi-, mezőgazdasági vállalkozók) megtakarított pénzét forgatták alacsony kamattal.* A csoportba tartozó központokban nagymérvű jelentőségtöbblet hiány alakult ki, a modernizáció olyan elemi csirái lettek, amelyek továbbfejlődését az 1920-as változások hosszú időre megghiúsították.

A bank- és pénzügyi betétek és hitelek forgalmát vizsgálva megállapítható, hogy *a negyed- és ötödrendű pénzügyi központok csak távlati modernizációs lehetőségekkel rendelkeztek.* Jelen állapotukban tőkeerejük kevesebb volt a szükségestől és térszerkezeti helyzetük sem stabilizálódhatott a rendelkezésre álló rövid idő alatt.

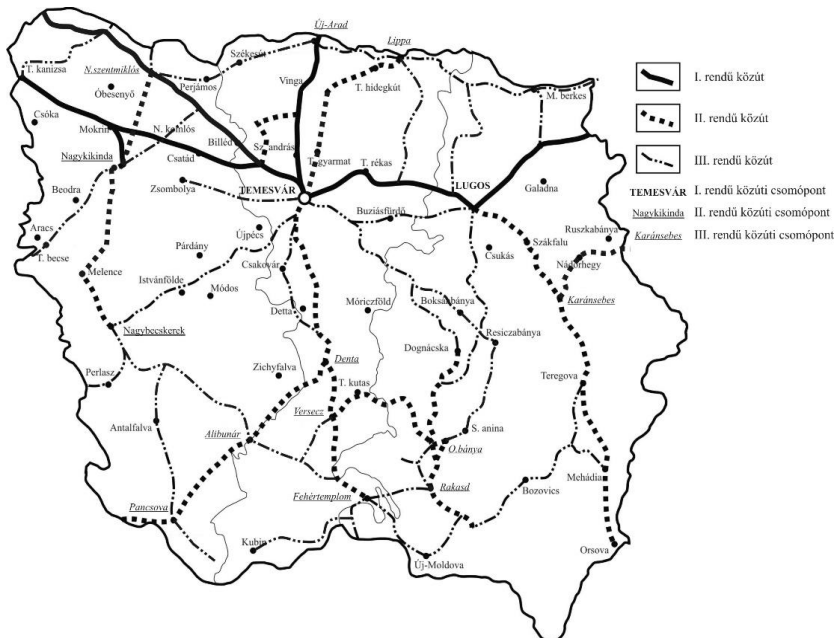
2.5. A bányási vonalas infrastruktúra sajátosságai

A Bányászat közút-, vasút- és hajózási útvonalai országos viszonylatban a legfejlettebbnek számítottak (5-6. térkép). A közlekedéshálózat gyors kiépülése és sűrű hálózata, mind a közúti, mind a vasúti és hajózási útvonalak tekintetében kedvező helyzetbe hozta a Bányászatot. A legfontosabb *állami, törvényhatósági és községi utak* kiépítettsége meghaladta az országos átlagot, különösen Krassó-Szörény és Temes vármegyében. A *vasútsűrűség bányási átlaga* (7,2 km/100 km²) *magasabb volt az országos átlagtól*, de jelentős a területi differenciáltság. Temes és Torontál vármegyék átlagát (8,2, ill. 8,8 km/100 km²) csak Sopron, Szabolcs, Fejér, Békés és Bács-Bodrog vármegyék haladták meg, míg Krassó-Szörény (3,8 km/100 km²) értékei országosan is a legalacsonyabbak közé tartoztak. A vasúthálózat tekintetében elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem, ezért kulcsfontosságú a szegedi vasúti híd birtoklása 1918-19-ben, hiszen a Bányászat egyik vasúti közlekedési kapuja. A vasútvonal hálózat ugyan olyan *centrális jellegű*, mint a történelmi Magyarországon, de itt kiépült a Temesvárt elkerülő transzverzális vonalak egy része is. A történelmi Magyarország *gőzhajó járatainak hosszából* (3502 km) a Bányászat *413 km-rel* részesedett, *mely átlagosnak mondható.*

Mind a vasút (pl. Torontálszécsány, Lovrin, Gátalja, Szőreg stb.), mind a közút (pl. Denta, Rakasd, Kiszombor stb.) kiemelt néhány olyan települést, amelyek közlekedés-földrajzi helyzete rendkívül kedvezővé vált, mindez azonban érdemben nem befolyásolhatta a térstruktúrát. Egyrészt azért mert zömmel átmenő forgalmat bonyolítottak le a nagyobb városok irányába, másrészt a közlekedési infrastruktúra futását a tényleges társadalmi-gazdasági kapcsolatok határozták meg, melyek iránya és volumene a bányási közép és nagy városok felé mutatott.

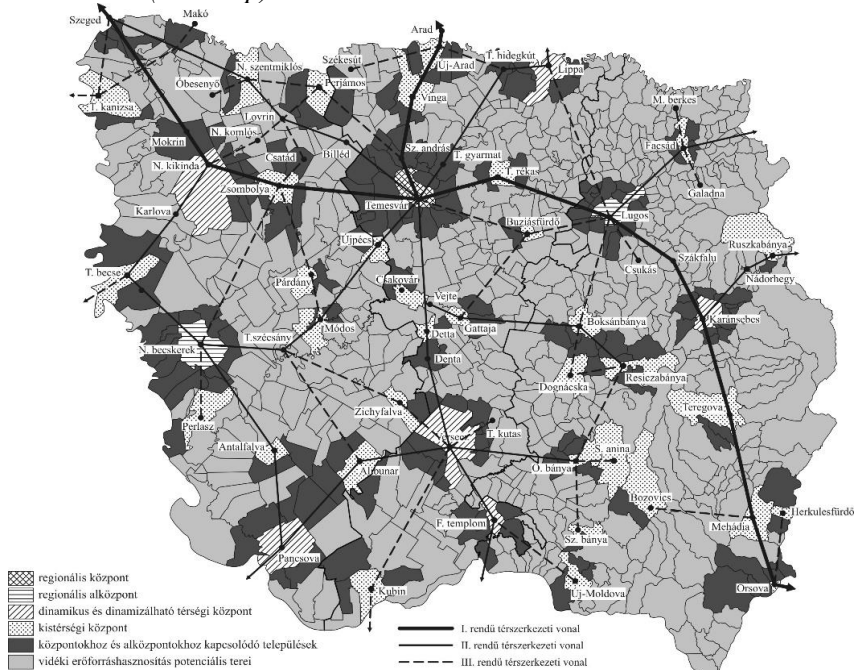
5. térkép: A Bácság vasúthálózatának fejlődése 1853-1918 között
 Map 5. Development of the railway network of the Bácság between 1853 and 1918

6. térkép: A Bácság közúthálózata (1910)
 Map 6. Public roads network in the Bácság (1910)

3. A Bánság térszerkezete

A kutatások eredményeként a Bánság térszerkezeti és hierarchiai sajátosságait és problémáit feltárhattam. *A térszerkezet sűrű textúrájú területei a Bánság északnyugati részén helyezkedtek el összekötve Temesvárt Szegeddel és Araddal. A fokozatosan átformálódó és megerősödő másodrendű központok elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy Temesvár körül félkör alakban helyezkednek el (7. térkép).*

7. térkép: A Bánság térszerkezeti vázlat (1910)
 Map 7. Outline of the spatial structure of the Bánság (1910)

Temesvártól 40-50 km-es sugarú félkörben találjuk a másodrendű dinamikus központokat (pl. Nagybecskerek, Versec, Lugos stb.), melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szub- és mikrocentrumokat kapcsolnak magukhoz. Észak és északnyugat felé nyitott volt ez a gyűrű, ugyanis a három regionális központ (Temesvár, Szeged, Arad) között nem alakulhatott ki erős másodrendű központ (Marjanucz L. 2005). Az itt lévő szub- és mikrocentrumok szoros kapcsolatrendszer alakították ki Szegeddel és Araddal. Szeged sokoldalú központi funkcióinak köszönhetően Nagy-szenthimlós, Törökkanizsa és Nagykikinda térszerkezeti kapcsolat-rendszere Szeged felé gravitált, miként Temesvár is Szegeden és Aradon keresztül kapcsolódhatott az ország fővárosához (Tóth J. 1997). Arad befolyása nem annyira markáns, mint

Szegedé, de Temes és Krassó-Szörény vármegye északi részének centrumai (pl. Új-Arad, Lippa, Vinga, Marosberkes stb.) szorosan kapcsolódtak (pl. egyház-igazgatási=görög keleti püspökség, piacközponti stb. funkciók miatt) e dinamikusan fejlődő centrumhoz. *Temesvártól 20-25 km-es sugarú körben* azonban kialakult egy *belső periféria*, melynek stagnáló központjai (pl. Temesrékas, Buziasfürdő, Vinga, Temeshidegkút, Billéd, Perjámos, Csákovár stb.) csak az 1870-80-as években kapnak fejlesztő energiákat és alakítanak ki szerény, részben önálló hinterlandot. *Temesvár és a másodrendű központok vonzáskörzeti árnyékában (határán) helyezkedtek el e mikro- és elemi centrumok.* *Temesvártól 70-90 km-es sugarú félkörben* kialakult egy *külső periféria*, melynek stagnáló-lemaradó központjai (pl. Oravica, Orsova, Új-Moldova, Kevevára stb.) csak az 1890-es években kapnak (nem mindegyik) fejlesztő energiákat és alakítanak ki önálló mikro körzeteket. Az egykori határörvidéknek, mint külső perifériának, nemcsak a fejlesztési energiák megkésettségével, a *kiemelkedő központok hiányával* és a sajátos társadalmi berendezkedéssel kellett megküzdenie, hanem az *országhatár* (részben Erdély határa) *mentiség* gondjaival és problémáival is. Az országhatár és a megyehatárok ekkor sem voltak nyitottak és átjárhatók a társadalmi-gazdasági kapcsolatok és kapcsolódások tekintetében.

Összegzés

A demográfiai robbanás, az urbanizáció felgyorsulása, a szakigazgatás kiépülése, a modern bank- és pénzügyi rendszer megteremtése, az oktatási-kulturális szerepkör bővülése növelte a szakadékat az egyes hierarchia szintek között. A dualizmus fél évszázada alatt nagyobb kihívásokkal kellett a településeknek szembe nézniük, mint a korábbi évszázadokban összességében. Temesvár, mint a Bánság innovációs centruma, diffúz módon indukációs szigeteket (másodrendű központok) generált, amelyek be tudtak kapcsolódni a felgyorsult társadalmi-gazdasági folyamatokba. A Bánság területére is igaz, hogy a gazdasági fejlődés üteme messze meghaladta a politikai változás lassú, nehézkes és rugalmatlan elemeinek tétovázását, különösen az első- és másodrendű központok esetében. A mezo- és szubcentrumok csoportjainak elemei cserélődtek, számuk erősen ingadozott. A legnagyobb változások azonban az elemi (ötödrendű) központok körében következett be. A feudális kor kiváltságai már nem voltak elegendőek, a kibontakozó tőkés társadalom és gazdaság pozitív hatásai pedig még nem érték el e településeket (ezért számuk drasztikusan csökkent, funkcionális értelemben). Lényegében kettős helyzet alakult ki térszerkezeti vonatkozásban is, amelynek egyik következménye: városhiányos mikrorégiók, stabil kapcsolatok hiánya a hinterland települései felé.

Felhasznált irodalom

- Beluszky P. (1966):* Magyarország kiskereskedelmi központjai. Földr. Ért. 1966/2. sz. pp. 235-251.
- Beluszky P. (1990):* A polgárosodás törekeny váza-városhálózatunk a századfordulón I. Tér és Társadalom. 3-4. sz. pp. 22-56.
- Beluszky P. (1992):* Magyarország városhálózata 1900-ban. Enyedi György emlékkötet. Budapest, pp. 91-128.
- Beluszky P. (2000):* Egy fél siker hét stációja, avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországn. In: Alföld és Nagyvilág (szerk.: Dövényi Z.) MTA FKI, Budapest.
- Beluszky P. (2001):* A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, p. 234.
- Borovszky S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Frisnyák S. (1990):* Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest. p. 212.
- Gál Z. (2008):* Pénzüntézetű szolgáltatások, In.: Magyarország történeti földrajza II. köt. Dialóg Campus kiadó, pp. 17-50.
- Gulyás L. (2009):* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Kókai S. (1999):* Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. kötet. Nyíregyháza, p.181.
- Kókai S. (szerk.):* A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. köt. Nyíregyháza, 2006. p. 314.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza, p. 421.
- Majdán J. (2000):* A vasutak körszervező hatása az Alföldön. In: Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. Pp. 78-89.
- Marjanucz L. (2005):* Szeged és Temesvár. A Délvidék regionális centrumai. (Szegedin und Temeswar. Regionale Zentren des ungarischen Südländes.) In Stduia Historica 8. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-23.
- Pozsár V. (2005):* A természeti környezet változása és szerepe a Bánság gazdaság- és településfejlődésében a XX. század elejéig. PhD-disszertáció.
- Tóth J. (1988):* Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
- Tóth J. (1997):* Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.
- Vofkori L.(1994):*Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza, p. 411.

A belgrádi katonai konvenció

The Belgrade Military Convention

Abstract

The cord of the Central European explosion that ended the First World War was the Belgrade Military Convention, which proved to be extreme not only for historical Hungary, but also for the southern periphery of Central Europe. The direction of the flow of intellectual and material culture in this southern periphery has changed, in the previous millennium the peoples of the Balkans received impulses of modernization in this field, and the influence of the current European cultural circle prevailed.

In the last hundred years, however, countries (eg Croatia, Slovenia, etc.) and the southern parts of historical Hungary (eg Bácska, Bánság, Transylvania, etc.) have been torn out of Central European culture and “Balkanized”. This process began with the mutilation of the Hungarian state space, with the military agreement concluded in Belgrade on November 13, 1918, but the structural-political changes in the borders were also caused by international political strategic decisions.

I. Bevezetés

A tanulmány megjelenések időpontjában már túl leszünk a belgrádi katonai konvenció aláírásának századik évfordulóján (1918. november 13.). *Az első világháború végén aláírt belgrádi katonai konvenció időpontja és tartalma – a Trianon-trauma árnyékában – nem rögzült fontos mérföldkőként a magyar köztudatban, azaz gyakran megfeledkezünk a történelmi Magyarország és a magyar nemzet 20. századi szétदारabolásának e kezdő lépéséről.*

A kutatók – történészek, hadtörténészek, geográfusok és geopolitikusok – véleménye mind a mai napig megoszlik a konvenció jelentőségének és következményeinek súlyosságát tekintve. A kutatók egyik csoportja (pl. Rubint D. 1922, Szende Z. 1933, Lukachich G. stb.) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Károlyi kormány a konvenció aláírásával szentesítette és írásbeli hozzájárulását adta az ország déli területeinek megszállásához, azaz a történelmi Magyarország területi integritásáról mondott le, a kormány nemzetközi legitimitásának elismeréséért cserébe. Azaz Trianonért Károlyi és köre a felelős, mert a belgrádi katonai konvenció aláírásával lehetőséget teremtett arra, hogy a megszállással kialakított „status quo” hivatkozási alappá válhatott Trianonban az utódállamok részéről.

A kutatók másik csoportja (pl. *Farkas M. 1945, Böhm V. 1923, Juhász Nagy S. 1969 stb.*) pedig azt hangoztatja, hogy Trianonért a dualista magyar politikai elit felelős, még akkor is, ha beteljesült az, ami korábbi szabadságharcaink és forradalmaink több évszázados vezérgondolata volt: létrejött a független Magyarország. A korabeli sajtó vezércikkei jól érzékeltetik a közhangulatot: „Kossuth álma valóra vált”; „Felszabadultunk a Habsburgoktól”; „Eljen a köztársaság” stb. – hirdették a magyar újságok 1918 novemberében.

E nézőpontok megismertetése, a mellettük és ellenük felsorakoztatott érvrendszerek bemutatása nem e tanulmány írójának feladata, mindazok ellenére, hogy Trianon évfordulókhöz közeledve egyre több monográfia és tanulmány értékeli és átértékeli, olykor árnyalja a korábbi kategorikusan elkülönülő álláspontokat (pl. *Raffay E. 1985, 1990, Romsics I. 2005, 2015, Gulyás L. 2013 stb.*). Jelezve azt is, hogy az 1918. október végi és novemberi események (pl. őszirozsás forradalom, nemzeti tanácsok megalakulása, belgrádi katonai konvenció stb.) értelmezése immár száz éve megosztja a magyar nemzetet. *Az mindenestre tény, hogy a Habsburg-ház trónfosztását követő időszak kudarcörténetként rögzült Magyarországon. Az országvesztés feletti gyász és a hozzá kapcsolódó bűnbak-keresés pedig napjainkig része a politikai harcnak is.*

A téma tárgyalásakor megkerülhetetlen az a kérdés is, hogy valamiféle kényszerpályán mozogva jutott-e el országunk Trianon tragédiájához, azaz miféle okok, folyamatok vezettek a váratlanak tűnő, megrendítő traumához. *A kérdés korrekt megválaszolása, a Trianoni-Magyarország létrejöttéhez vezető lépések megítélésében sincs össznemzeti konszenzus, e tekintetben a bal- és jobboldali hagyomány-értelmezések között nincs középút.* Mindezek ellenére múltunk reális értelmezésének egyik elemeként ismernünk kell a belgrádi katonai konvenciót, s annak előzményeit és következményeit is. Az is tény azonban, hogy pártállástól függetlenül *száz éve kialakult egy össznemzeti minimum: mindenki a magyar nemzet egysége mellett állt ki, elutasítva a nemzet megcsonkítását.* A belgrádi katonai konvenció a magyar nemzet megcsonkításának kezdő lépése a Nagy Háború végén, beilleszkedve az Osztrák-Magyar Monarchia szétesésének folyamatába.

II. A belgrádi katonai konvenció előzményei

A történelmi Magyarország területi integritását – a hosszú 19. század során – számos kihívás érte. E tekintetben elegendő két olyan elemet megemlíteni, amelyek tartósan hatottak, s az idő előrehaladtával egyre aktívabban formálták a közgondolkodást is.

- Az egyik, a bécsi udvari körök folyamatosan visszatérő geostratégiai törekvései (II. József „kerületi reformjától” a kiegyezésen át a „dualista

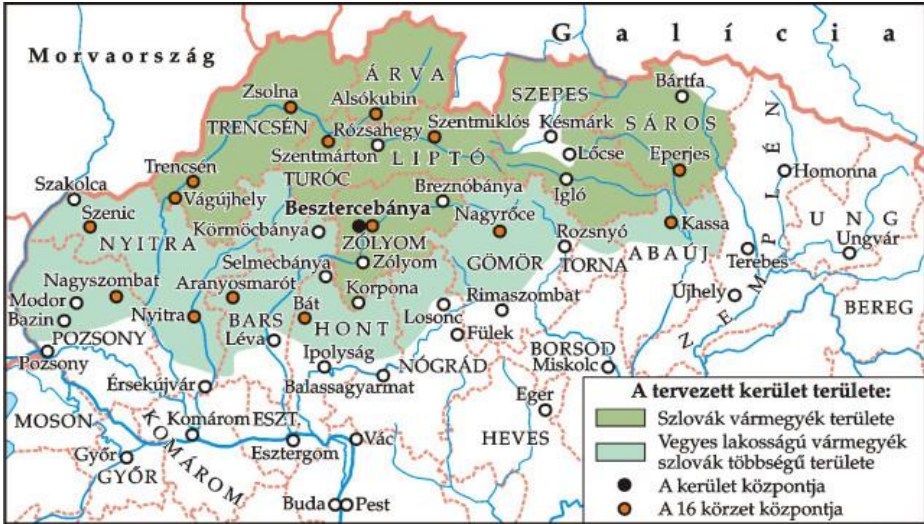
Monarchiáig”), amelyek kétségtelenül arra irányultak, hogy: *Magyarországot is be kell tagolni a Habsburg-államtérbe.*

- A másik, az Osztrák-Magyar Monarchia határain belül és kívül élő nemzetiségek geopolitikai törekvései, amelyek arra irányultak, hogy ország-világgal hangsúlyozottabban tudassák: e régióban nekik is létjogosultságuk van. Pontosabban arra, hogy ennek egy részében – akár a Habsburg-államtér területi integritásának megszüntetésével is –, az autonómia különböző stációitól a szomszédos országokhoz történő csatlakozásokig, az önálló nemzetállamukat megteremtésük: *azaz modern értelemben vett szuverenitást érjenek el.*

Azt, hogy *ez utóbbi problémakör okozhatja „de facto” a történelmi Magyarország tragédiáját is, a magyar politikai elit felismerte.* Azonban ennek a „de jure” megvalósult mértéke – a nemzetiségek törekvéseinek ismeretében (1-3. ábra) is – még a legpesszimistább várakozásokat is felülmúlta. Nem véletlenül adódik a kérdés: *Meg lehetett volna akadályozni mindezt?*

František Palacký konföderáció tervezete, 1849

A tervezett felső-magyarországi szlovák kerület, 1861 (szlovák javaslat)

A Monarchia föderalizálásának gondolata Ferenc Ferdinánd trónörökös környezetében nagy népszerűségnek örvendett. A fenti javaslatot a román Aurel Popovici készítette számukra.

Az álláspontok e tekintetben ismertek, az erőszakosabb asszimilációtól a nagyvonalúbb nemzetiségi politikáig (pl. a realitásokra alapozott, korrekt nemzetiségi autonóm területek létrehozása stb.) bezárólag, *A kiegyezéssel helyreálló történelmi Magyarország területi integritásába – amelyért évszázados küzdelmet folytattunk – a horvát-magyar kiegyezésén túlmenően más engedmény „nem fért bele”*. Mindazok ellenére, hogy mind korábban (4. ábra), mind később tervekben és elképzelésekben nem volt hiány. Ezek megítélése és az esetlegesen elhamarkodott állásfoglalás előtt azonban érdemes elgondolkodni az *elmúlt száz év* (a szórványban élők asszimilációja sikeresebb, a tömbben élő nemzetiségek asszimilációja sikertelenebb az európai országokban), illetve az *elmúlt kétszáz év* (a modernkori Európában az a tendencia figyelhető meg, hogy minden népcsoport igyekszik előbb kulturális, majd területi autonómiát, végül önálló nemzetállamot létrehozni) *alatt bekövetkezett európai geopolitikai változások eredményeit* illetően.

Kossuth Lajos Dunai-államok konföderáció tervezete, 1851, 1859

Természetesen az is tény, hogy a győztes pozíciójában az 1-4. ábrán feltüntetett korábbi elképzelések gyorsan revideálódtak, s idejét múlttá váltak. A *későbbi utódállamok megérezték és minden eszközzel kihasználták azt a történelmi pillanatot, amit az első világháború fegyverszüneti megállapodásai*

és az elhúzó békekonferencia résztvevőinek érdekellentétei együttesen teremtettek. Az egyes nemzetállamok kialakításához szükséges területi követelések esetén a magyar nemzet megcsonkításai az antant hatalmakat már az első világháború alatt sem érdekelték (erre jó példa az 1916. évi titkos bukaresti egyezmény a románokkal), melynek első ténylegesen megvalósuló lépése a Nagy Háború végén, a belgrádi katonai konvenció volt. Mit is tartalmazott konkrétan a belgrádi katonai konvenció?

III. A belgrádi katonai konvenció tartalma

A belgrádi katonai konvenciót – amely két példányban készült – 1918. november 13-án 23 óra 15 perckor írta alá Belgrádban Misics vajda, szerb vezérkari főnök, Henrys Poul francia tábornok, a Francia Keleti Hadsereg parancsnoka és Linder Béla magyar honvédelmi miniszter, vezérkari főnök.

A 18 pontból álló megállapodás szó szerint az alábbi:

I. A magyar kormány csapatait a Nagy-Szamos felső folyása - Beszterce - Maros(falu) - a Maros vonala a Tiszával való összefolyásáig - Szabadka - Baja - Pécs (e városokban nem tartózkodnak magyar egységek) - a Dráva folyása Szlavónia-Horvátország határáig vonaltól északra vonja vissza (5. ábra). A kiürítés nyolc napon belül hajtandó végre. A kiürített területet a szövetségesek teljes joggal megszállják, a szövetséges hadseregek főparancsnoka által meghatározandó feltételeknek megfelelően. A polgári közigazgatás e területen a jelenlegi kormány kezében marad. A kiürített területen kizárólag a rendfenntartásához elengedhetetlenül szükséges rendőri és csendőri alakulatok maradhatnak, valamint azok, amelyek a vasútvonalak biztonságára felügyelnek.

II. A magyar hadsereg – a szárazföldi csapatok és a haditengerészet is – leszerelése, a belső rend fenntartásához szükséges hat gyalogos és két lovas hadosztály, valamint az I. szakaszban említett rendőri erők kivételével.

III. A szövetségesek megszállási joga minden helységre, illetve minden stratégiai pontra, melyeknek folyamatos meghatározása a szövetséges hadseregek főparancsnokának jogkörébe tartozik.

A szövetséges csapatok szabad átvonulásának és állomásozásának joga Magyarország egész területén. A szövetségesek állandó joga az állam, illetve a Magyarországon lakó magánszemélyek tulajdonát képező közúti, vasúti jármű-, illetve hajópark egészének katonai célú igénybevételére. Hasonlóképpen az ígás- és mállás állatokra.

IV. A megszállt terület (lásd I. szakasz) vasúti forgalmát rendszeresen lebonyolító személyzet és vasúti anyag helyben maradnak: ezen fölül tartalékként a szövetséges csapatok szükségleteire, valamint a szerbiai vasúti anyagban a háború következtében keletkezett hiány pótlására egy hónapon belül a

főparancsnok részére átadandó 2000 szabványos nyomtávú vasúti kocsi és 100 mozdony, illetve 600 keskeny nyomtávú vasúti kocsi és 50 mozdony. E vasúti anyag részben Ausztriára terhelhető. A számok hozzávetőlegesek.

V. A megszállt terület hajóforgalmát rendszeren lebonyolító személyzet és hajózási felszerelés helyben maradnak. Ezen fölül hat monitor azonnali hatállyal a szövetségesek részére Belgrádban átadandó.

A dunai flottilla fönmaradó részét lefegyverzés céljából a főparancsnok által a későbbiek folyamán meghatározandó dunai kikötőkben kell összevonni. A szövetséges hadseregek szükségleteire, valamint a szerbiai hajózási felszerelésben a háború következtében keletkezett hiány pótlására e flottillából a lehető legrövidebb időn belül tíz személyszállító hajó, tíz vontató és hatvan uszály átadandó. A számok hozzávetőlegesek.

VI. Két héten belül a főparancsnok rendelkezésére bocsátandó egy, a szükséges felszereléssel ellátott, háromezer fős vasúti alakulat a szerbiai vasútvonalak javítására. A számok hozzávetőlegesek.

VII. Két héten belül a főparancsnok rendelkezésére bocsátandók a szükséges felszereléssel ellátott távirász-alakulatok a szerbiai telefon- és táviróforgalom helyreállítására.

VIII. Egy hónapon belül a főparancsnok rendelkezésére bocsátandó 25 000 ló és az általa meghatározandó, szükség szerinti szállítóeszköz. A számok hozzávetőlegesek.

IX. A fegyverek és a hadianyag összegyűjtése a főparancsnok által meghatározandó pontokon. Ezen anyag egy része a főparancsnok rendelkezésére álló egységek fölállítására céljára lesz igénybe véve.

X. A szövetséges hadifoglyok és polgári internáltak azonnali szabadon bocsátása, majd összegyűjtésük bevagonírozásra alkalmas pontokon, ahonnet hazaszállításuk a főparancsnok által meghatározandó kilépési pontokon és időben történik. A magyar hadifoglyok átmenetileg fogságban maradnak.

XI. A német csapatok magyarországi átvonulására és állomásozására 15 nap áll rendelkezésre a Diaz tábornokkal kötött padovai fegyverszünet érvénybe lépésének napjától (november 4. 15 óra) számítva.

Németországgal postai és táviróforgalom csak a szövetségesek katonai ellenőrzése mellett bonyolítható. A magyar kormány kötelezettséget vállal mindennemű katonai távirókapcsolat megakadályozására Németországgal.

XII. Magyarország segíti a szövetséges megszálló csapatok ellátását. A rekvirálások – amennyiben nem önkényesek – engedélyezendők, a térítés folyó áron történik.

XIII. Az összes dunai és fekete-tengeri osztrák-magyar aknatelepítés helyét késelem nélkül közölni kell a főparancsnokkal. Ezen felül a magyar kormány kötelezi magát a magyar határon túl, Ausztria területén a Dunába dobott, valamint a saját vizein jelenleg található összes úszó akna kifogására.

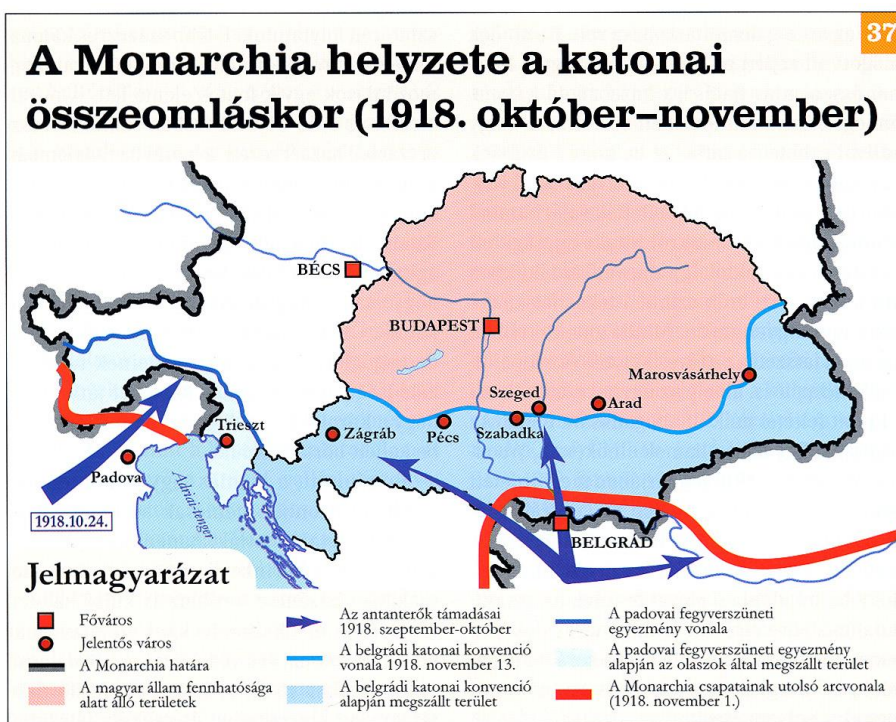
XIV. A magyar posta-, rádiószolgálat, a telefon-, távíró- és vasúti forgalom a szövetségesek felügyelete alá kerül.

XV. Az ellátással megbízott miniszter mellé a szövetséges érdekek érvényesítésére felügyelő szövetséges képviselő lesz kirendelve.

XVI. Magyarország köteles mindennemű kapcsolatot megszakítani Németországgal, valamint köteles megtiltani mindennemű csapat- és hadianyagszállítást, a főparancsnok külön engedélyével a romániai német csapatok részére történő szállítások kivételével.

XVII. A szövetségesek a belügyeket illetően nem avatkoznak be a magyar államigazgatás munkájába.

XVIII. A szövetségesek és Magyarország között az ellenségeskedés megszűnt.

5. ábra. A Monarchia helyzete a katonai összeomláskor

Az 1918. november 13-án aláírt belgrádi egyezmény értelmében a rendfenntartáshoz nélkülözhetetlen erők kivételével *Magyarországnak le kellett szerelnie hadseregét*. Rekvirálási és átvonulási jogot kellett biztosítani az antant csapatok számára, és a szerb háborús károk enyhítésére többek között élelmiszert, lovakat és munkaerőt kellett azonnal rendelkezésre bocsátania. Fontos szabályozása még a szerződésnek, hogy az antant jogosítványt nyert

Magyarország stratégiai pontjainak megszállására függetlenül attól, hogy azok a demarkációs vonalon belül vagy kívül fekszenek. *Jogi értelemben a belgrádi egyezmény csakis kiegészítő része lehetett volna a padovai fegyverszüneti szerződésnek, és kizárólag a fegyverszüneti állapot időpontjára és részleteinek szabályozására kellett volna korlátozódnia. Az ilyen értelemben vett szerződés megkötését azonban egyik fél sem szorgalmazta. Hosszas alkudozás után a Drávánál és a Pécs-Baja-Szabadka-Maros-Beszterce szakaszon állapította meg a demarkációs vonalat, az északi határon viszont semmilyen rendelkezést nem léptetett életbe. Egyúttal pedig a magyar közigazgatás és belpolitika sértetlenségét ígérte, tehát úgy tűnt, hogy az ország többi része (pl. Felvidék, Kárpátalja, Észak-Erdély stb.) magyar fennhatóság alatt várja majd a béketárgyalások eredményét. A szerb, cseh és román területi igények ismeretében joggal merül fel a kérdés: Volt-e mindennek realitása, s ha igen akkor meddig? A kérdés megválaszolásához látnunk kell, hogy a korabeli szereplők hogyan értelmezték a belgrádi katonai konvenció tartalmát.*

IV. A padovai fegyverszünet és a belgrádi katonai konvenció értelmezése és következményei

Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiával kötött fegyverszünetnek komoly előzményei voltak, melyek közül *az 1918. október 15.-i francia tervezet a legismertebb.* E tervezet azzal számolt, hogy *a Monarchiával három fronton (olasz, balkáni, román) kell fegyverszünetet kötni,* s kizárólag katonai jellegűeket, amelyek biztosíthatják Németország délkeletről történő megtámadását, illetve a Szovjet-Oroszország felé történő katonai felvonulást (intervenciót). Az 1918. október 15.-i fegyverszüneti tervezet, *az olasz fronton az 1915.-ben Londonban az olaszoknak ígért területek vonalát, a balkáni fronton a Szerémség kiürítését tartalmazza. A román front kijelölt pontjai Magyarország keleti felében nagyon tanulságosak. A vezérkar Temesvárt, Nagyváradot és Nagybányát jelölte ilyen pontokként.* E helységek által lezárt területet kellett volna a román-francia hadsereg számára kiüríteni, a felsorolt helységekkel együtt (*Ormos M. 1979. 23. oldal*).

Közismert, hogy Guillaumat tábornok, – a balkáni fronton Franchet D'Espérey elődje –, új fegyverszüneti tervezetet dolgozott ki. *Az október 28-i dátummal ellátott irat többek között öt hídfőt kívánt létesíteni Magyarország sakkban tartása végett a Duna bal partján (Palánka, Újvidék, Pancsova, Kubin, Bázias), s követelte a német csapatok 15 nap alatt történő kivonását.* A Balkánon a megtámadott államok: Szerbia, Albánia és Montenegró kiürítését kívánta (*Ormos M. 1979. 24. oldal*).

A végleges álláspont 1918. október 31.-én alakult ki, mely szerint demarkációs vonalat kizárólag az olasz fronton jelöltek ki, s az aláíratandó szöveget csak Diaz tábornoknak küldték meg, amelyről a magyar kormányt

november másodikán Weber osztrák tábornok értesítette. A padovai fegyverszünet megkötéséhez a magyar kormány – igaz csak fenntartásokkal – 1918. november 4.-én hozzájárulását adta. Többé nem volt szó arról, hogy a balkáni fronton a Keleti Szövetséges Hadseregek főparancsnoka egy másik fegyverszünetet kötne vagy köthetne (Ormos M. 1979. 24. oldal). Clemenceau azonban mégis megadta az engedélyt 1918. november hatodikán, s azt november kilencedikén ismételten megerősítette Franchet D'Espérey-nek, hogy tárgyalhat a Károlyi kormány megbízottjaival, de csak olyan kérdésekben, amelyek a padovai fegyverszüneti szerződés határozatainak Magyarországra való gyakorlati alkalmazására vonatkoztak:

„...*Felkérem, hogy gróf Károlyival csak katonai kérdéstről tárgyaljon, minden más kérdés kizárásával. Ez véglegesen irányadó....*”. - Clemenceau távirata Franchet d'Esperey-nek 1918. november 9.-én.

A magyar történelem elmúlt száz évének egyik legtöbbit vitatott dokumentuma a belgrádi katonai konvenció. Már az elnevezésében sincs konszenzus, pedig egyértelmű: fegyverszünet már létezett (Padovában) ez csak azt kiegészítő katonai egyezmény, tartalmának értelmezése pedig az aláírás pillanatától vitatott. A vita tárgyát az képezi, hogy a belgrádi katonai konvenció leírta az addigi magyar határon belül húzódó demarkációs vonalat, amelyre a fegyveres erőket vissza kell vonni, holott a padovai egyezmény ilyet nem tartalmazott (Ormos M. 1983). Pontosabban a padovai fegyverszüneti szerződés pontjai között szerepel a fegyverek letétele az összes fronton, a szövetséges csapatok szabad mozgásának biztosítása, a dunai flottilla átadása stb. A szerződésben kizárólag az olasz frontszakasz vonatkozásában állapítottak meg demarkációs vonalat.

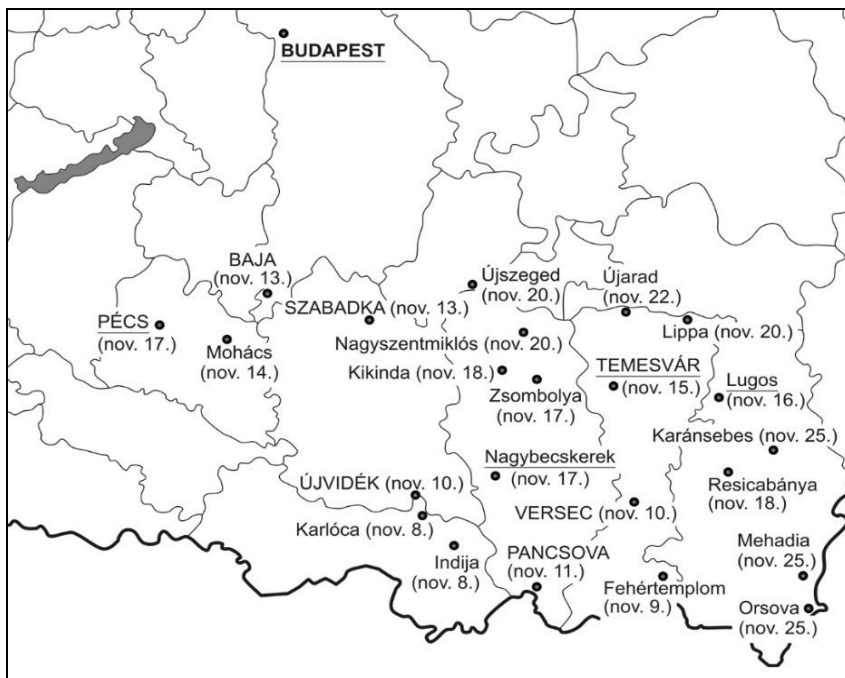
Miért is kötöttünk a padovai egyezménynél kedvezőtlenebb katonai konvenciót Belgrádban? A kérdés megválaszolásához egyrészt meg kell vizsgálnunk az 1918. november 3. és 1918. november 13.-a közötti állapotokat:

1. Tény, hogy a padovai fegyverszünet megkötésekor (1918. nov. 3. 15 óra) a történelmi *Magyarország területén semmilyen idegen katonai erő nem volt még jelen.*
2. Azonban olyan katonai erő sem volt, amely mindezt megakadályozhatta volna, hiszen Konopiczky altábornagynak, a balkáni Kövess-hadseregcsoport vezérkari főnökének visszaemlékezése szerint Linder Béla magyar hadügyminiszter már 1918. november 1-én délután öt órakor maga juttatta el telefonon a magyar kormány azonnali fegyverletételi parancsát a nevezett parancsnokságnak. Mindez a hadsereg felbomlásának felgyorsulását eredményezte, a háború viszonylag rendezett körülmények között történő befejezését azonban nem szolgálta.

3. 1918. november 4-én Károlyi Mihály érintkezésbe lépett az antant balkáni főparancsnokságával, Franchet d'Esperey tábornokkal, és tudatta, hogy a tárgyalások érdekében bizottságot fog küldeni Belgrádba.
4. Az amerikai kormány 1918. november 5-én nyilatkozatban kimondta Románia szövetséges státusának elismerését, követeléseinek jogosságát és megígérte e követelések támogatását (Ormos M. 1979. 23. oldal)
5. Németország még nem kért fegyverszünetet, erre csak 1918. november 7.-én került sor, aláírására pedig 1918. november 11.-én a franciaországi Compiègne közelében található erdőben álló vasúti kocsiban, az antanthatalmak (Nagy-Britannia, Franciaország), ill. a Német Birodalom képviselői között. Az egyezmény aláírásával a „tizenegyedik hónap tizenegyedik napjának tizenegyedik órájában”. beszüntették a harci cselekményeket a nyugati fronton is. A németeket a fegyverszüneten és a hadsereg visszavonásán túlmenően felszólították a breszt-litovszki béke és bukaresti béke felmondására, amelyeket korábban a központi hatalmak kötöttek a legyőzött Oroszországgal és Romániával.
6. A fenti tény nem zavarta Romániát: 1918. november 9.-én ismét hadat üzent Németországnak, s támadást intézett az erdélyi szorosakat védő német-magyar haderő ellen.
7. Az 1918. október 28.-án Prágában kikiáltott Cseh-szlovák Köztársaság katonai alakulatai 1918. november 5.-én léptek a történelmi Magyarország területére (a Trencsén -Vágújhely -Zsolna -Ruttka -Turócszentmárton vonalat szállták meg). 1918. november 6.-án több helyen is katonai összeütközések a Vág völgyében a szlovák területre érkező cseh és a magyar alakulatok között. Ennek egyik előzménye, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács 1918. október 30.-án nyilatkozatban csatlakozott a Cseh-szlovák Köztársasághoz. A másik előzménye, – amiről Károlyi hivatalosan nem tudhatott –, hogy 1918. november 4.-én Eduard Beneš meghívást kap a szövetségesek párizsi fegyverszüneti tárgyalásaira.
8. 1918. november 12-én Ausztriában kikiáltják a köztársaságot.
9. Az 1918. október 27.-én, Aradon megalakult Román Nemzeti Tanács november 9-ei ülésén döntő lépésre szánta el magát, s ultimátumot intézett a magyar kormányhoz. Ebben kifejezte, hogy: „...az események rohamos fejlődése folytán azon meggyőződésre jutottunk, hogy a népek önrendelkezési jogának értelmében, valamint a nemzetünknek és a vele egy területen élő kisebbségek érdekében, a közrend, vagyon- és személybiztonság megóvása céljából most át kell vennünk Magyarországnak és Erdélynek románok által lakott vidékei fölött a teljes kormányzó hatalmat...”. Az ultimátum 1918 november 12-ig szóló határidőt szabott a magyar kormány válaszára, s Jászi

Oszkár minden kísérlete ellenére az aradi tárgyalások (1918. november 13-14.) eredménytelenül végződtek.

10. A belgrádi tárgyalások végeztével (1918. november 7.) a szerb-francia haderő előrenyomulása nem állt le (a történelmi Magyarország déli határát november ötödikén lépték át), s akadálytalanul vonultak be a Szerémségbe, a Bácskába, a Bánságba és Baranyába (6. ábra).

6. ábra. A Délvidék katonai megszállása 1918. novemberében

A korabeli táviratok és visszaemlékezések egy-egy részlete a tekintetben is világosan fogalmazott, hogy ki mit értett a belgrádi katonai konvenció tartalma alatt. Nem érdektelen ezek közül néhány szó szerinti idézése.

A magyar álláspont közismert, a belgrádi katonai konvenciót csak a Károlyi kormány vette komolyan, talán túlzottan is. E vonatkozásban elegendő Károlyi Mihály és Jászi Oszkár visszaemlékezéseibe belelapozni:

„...Legsürgősebb feladatunk ezért (a szerb-francia hadsereg betörése miatt) az volt, hogy érintkezésbe lépjünk Franchet d'Esperey-vel és megállítsuk a parancsnoksága alatt álló 47 hadosztályt, amely Budapest felé akart vonulni. A tábornok miután legyőzte Bulgáriát, most arra készült, hogy Magyarországon át Berlin felé törjön, ahelyett, hogy délkeleti irányban. Konstantinápoly ellen masírozzon, amint azt Versailles-ban eredetileg elhatározták. Mindenáron meg kellett akadályoznunk, hogy ez a hadsereg átlépje a határt és behatoljon az

országba. Ezért úgy határoztunk, haladéktalanul delegációt küldünk Belgrádba, Franchet d'Esperey tábornokhoz. Tekintettel a helyzet súlyosságára, a delegációt én magam vezetem...” (Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül c. könyvéből)

„Ha ezeket az alapvető pontokat becsületesen betartják, és a határkérdéseket csakugyan a béketárgyalásokra bízzák, micsoda kitűnő szerződés lett volna ez!”

Milyen álláspontok alakultak ki 1918. november 13.-a után?

„...Románia - azon tanácsoknak köszönhetően, amelyeket az Ön országunk iránt érzett barátsága juttatott el hozzánk a francia követ és Antonescu Úr közvetítésével, továbbá a Berthelot tábornok képviselte francia parancsnokság föllépésének eredményeképpen - újra elfoglalhatta helyét azok oldalán, akikhez legnemesebb érzelmei és legértékesebb törekvései kötik. Ebben a román nép jövőjére nézve döntő órában gondolataink érthető megindultsággal szállnak Önök és dicsőséges Franciaországunk felé...” - Brătianu román miniszterelnök távirata Clemenceau francia miniszterelnöknek, hadügyminiszternek 1918. november 17.-én.

„... Másrészről jelezte, tájékoztatni kellene Franchet d'Esperey tábornokot arról, hogy - ellentétben a Belgrádban november 13-án aláírt egyezménynek a magyar kormány által adott értelmezésével - a szlovák területek nem tartozhatnak azok közé, amelyek közigazgatása továbbra is magyar kézben marad. Tekintve, hogy az új cseh-szlovák állam határai vita tárgyát képezik Prága és Buda-Pesth között, hálás lennék, ha ismertetné a szövetséges kormányok véleményét a kérdésben. Várom válaszát, hogy utasítást adhassak Franchet d'Esperey tábornoknak. - Clemenceau francia miniszterelnök és hadügyminiszter távirata Pichon francia külügyminiszternek 1918. november 20.

„...Magyarország, amelyre oly nagy rész hárul a háborús felelősségből, most, amikor látja a veszélyt, hogy az igazság szerint vállalnia kell a következményeket, mindent megtesz, hogy ez alól kivonja magát. A magyar államférfiak taktikája abból áll, hogy úgy tesznek, mintha minden érdekközösséget megtagadnának az előző kormányzattal, és minden ürügyet fölhasználnak arra, hogy úgy állítsák be magukat, mint akik a szövetségesek jóindulatát élvezik.

Példának okáért miután Franchet d'Esperey tábornok egyezményt kötött gróf Károlyi megbízottaival (a belgrádi katonai egyezményre utal), egyszerűen azért, hogy kiegészítse az általános fegyverszüneti magállapotást, amelynek egyetlen pontja sem vonatkozott a keleti frontra, gr. Károlyi az egyezményt a magyar kormánnyal megkötött külön fegyverszünetként igyekezett föltüntetni, amely szentesíti annak hatalmát a Habsburgok idején Magyarországhoz tartozó terület egésze fölött. Azon nyomban magyar csapatokat menesztett Szlovákiába, amelyek kifosztották és zaklatták a lakosságot, elkergették a hatóságokat,

amelyeket a prágai kormány állított föl azt követően, hogy a magyar hivatalos szervek a cseh-szlovák függetlenség kikiáltásakor önként távoztak.

A francia kormány utasította Franchet d'Esperey tábornokot, szólítsa föl a magyar kormányzatot csapatai haladéktalan visszavonására a cseh-szlovák területről, amelynek kormányát elismertük és szövetségeseinknek tekintjük.

A magyar hadügyminisztérium - folytatva taktikáját - a diplomáciai kapcsolatok újrafölvételének engedélyezését kérte Franchet d'Esperey tábornoktól azzal az ürüggyel, hogy védelmet kell nyújtania állampolgárainak; továbbá arra hivatkozott, hogy a szövetségesek és Németország között létrejött fegyverszünet, valamint Németország demokratikus átalakulása lehetővé teszi a kérés teljesítését.

Franchet d'Esperey tábornoknak meghagytuk, hogy minden efféle lépést utasítson vissza, a magyar álkormányt valójában, mint egyszerű helyi hatóságot kezelje, és csak olyan mértékben tartson fenn vele kapcsolatot, amilyen mértékben azt a katonai helyzet szükségessé teszi.

Egyébként a berni francia követ azt jelentette, hogy Bédy-Schwimmer Róza asszonyt a magyar népkormány svájci követévé nevezték ki.

Gróf Károlyi részéről némi arcátlanságra vall, hogy ily módon igyekszik a demokratikusnál is demokratikusabb lepel mögé rejtteni a magyar kormány valódi törekvését, amely kizárólag a nem magyar nemzetiségek szolgasorsba vetettségének fönntartására irányul. Szükségtelen fölhívni a szövetséges kormányok figyelmét a magyar kormány és Franchet d'Esperey között történt incidensekre. Adott esetben ön a fönnebbi információkat fölhasználva kellőképpen meg tudja világítani az ügyet. Ezek az információk, valamint a Bédy-Schwimmer Róza asszonyra vonatkozó értesülések - melyeket azonnal fölhasználhat - alapul szolgálnak azon tárgyalásokhoz, melyeket kívánságom szerint folytat majd a kormánnyal, amelyhez önt akkreditáltuk. Az eszmecsere célja, hogy bizalmatlanságot keltsen az illető kormánynál a magyarok és különösen gróf Károlyi hitszegő és alattomos politikája iránt. - Pichon francia külügyminiszter távirata a londoni, berni, brüsszeli, római és washingtoni francia nagyköveteknek 1918. november 29.-én.

„...Emlékeztetek arra, hogy ez a magyar kormány nemzetközi szempontból egyáltalán nem létezik, és a vele fönálló kapcsolatainkat csupán egy helyi hatalommal való ténybeli kapcsolatnak tekinthetjük. Következésképpen célszerű lenne emlékeztetni Franchet d'Esperey tábornokot, hogy a magyar hatóságok minden közleményét, amelynek tárgya nem kizárólag az általános fegyverszüneti egyezmény és a Franchet d'Esperey által kötött fegyverszünet előírásainak alkalmazása, semmisnek kell tekintenie. Az utóbbi fegyverszünetet pedig a helyi hatóságokkal katonai szempontból létrejött, ténybeli szabályozásként kezelje.

Nem lehetünk eléggé elővigyázatosak a magyar kormány részéről folyamatosan megnyilvánuló kísérletekkel szemben, amelyeknek egyetlen célja, hogy megpróbálja félrevezetni az egyes államokat a Szövetségekkel fennálló valódi

kapcsolatait illetően, azért, hogy elhitesse: ez utóbbiak elismerik a kormányt, és ezt arra használja föl, hogy kihúzza magát a felelősség alól, amely Magyarországot a jelenlegi háborúban terheli, és elnyomja a magyar igában tartott nemzeteket...” - Pichon francia külügyminiszter távirata Clemenceau francia miniszterelnöknek és hadügyminiszternek 1918. november 29.-én.

A Károlyi kormány abban a tudatban is írhatta alá a katonai konvenciót, hogy mindez nem több mint ideiglenes megszállás, ugyanis kezdetben hittek abban, hogy igazságos béke fog születni. Mielőtt pálcát törnénk felettük, esetleg naivitásnak gondolnánk mindezt, tudnunk kell, hogy akkoriban szinte minden magyar politikus ebben bízott. Nem tudhatták azt, amit a béketárgyalásokat a brit pénzügyminiszter tanácsadójaként közelről követő – később világhírű – angol közgazdász (John Maynard Keynes) 1920-ban megjelent könyvében leírt, megdöbbenve a győztesek mérhetetlen önzésén: „...fel sem rémlett előttük az éhező és felbomló Európa képe...A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére, semmit, ami a legyőzött központi hatalmakat jó szomszédokká tenné, semmit, ami helyreállítaná Oroszországot. De nem mozdítja elő semmiféle formában a szövetségesek közötti gazdasági szolidaritást szolgáló megegyezést sem...”.

Mindezek ellenére a belgrádi katonai konvenció az első hivatalos kapcsolatfelvétel volt az antanthatalmak és a Károlyi-kormány között. Az egyezményt viszont a franciák alig két héttel később már „ejtették”, igaz akkorra a körülmények is alaposan megváltoztak. Amint láttuk Károlyi és kormánya ekkorra már felelős lett mindenért. 1918. november 29.-én ugyanis Pichon francia külügyminiszter közölte Georges Clemenceau miniszterelnökkel, hogy a nemzetközi jog szempontjából nem létező magyar kormánnyal kötött szerződést semmisnek, pontosabban egy helyi hatósággal kötött lokális kontraktusnak kell tekinteni.

V. Összegzés

Közismert, hogy a 19. századi európai geopolitikusok úgy tekintettek a Balkán-félszigetre, mint „Európa puszkaporos hordójára”. Ez a „puszkaporos hordó” a balkán-háborúk (1912, 1913) során felrobbant, megszüntetve „Európa beteg emberének” /Török Birodalom/ európai geostratégiai prioritásait. *A közép-európai robbanás* – a balkáni népek nemzetállam építésére irányuló törekvéseinek továbbgyűrűző hatásaként is – számunkra súlyosabb következménnyel járt, *nemcsak az Osztrák-Magyar-Monarchia európai geostratégiai jelentősége szűnt meg, hanem a Monarchia felbomlott és a történelmi Magyarországot is maga alá temették romjai.*

Az első világháborút lezáró közép-európai robbanás gyújtózsínörja a belgrádi katonai konvenció volt, amely végletesnek bizonyult nem csak a történelmi Magyarország, hanem Közép-Európa déli perifériája számára is.

Megváltozott e déli periferián a szellemi és anyagi kultúra áramlási iránya, a korábbi évezredben a balkáni népcsoportok e pályán modernizációs impulzusokat kaptak és a mindenkori európai kultúrkör hatása is érvényesült.

Az elmúlt száz évben azonban országok (pl. Horvátország, Szlovénia stb.) és a történelmi Magyarország déli részei (pl. Bácska, Bánság, Erdély stb.) szakadtak ki a közép-európai kultúrkörből és „balkanizálódtak”. E folyamat a magyar államtér megcsonkításával, a Belgrádban 1918. november 13.-án megkötött katonai egyezményvel kezdődött, a határok strukturális-politikai változását azonban a nemzetközi politikai stratégiai döntések is okozták.

A Trianonban ránk kényszerített békediktátum óta a világban elfoglalt helyünket elsőként meghatározó geopolitikai realitás, hogy a Kárpát-medence annak ellenére is a magyarok hazája, hogy földrajzi határait immár száz éve nem tölti ki szinte tökéletes egységként Magyarország, mint állam, azaz Magyarország hét szomszédos állammal osztozik a magyarok hazáján.

Felhasznált irodalom

Böhm V. (1923): Két forradalom tüzeiben. München.

Gulyás L. (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására.

Farkas M. (1969): Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. Budapest.

Juhász Nagy S. (1945): A magyar októberi forradalom története. Budapest.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1892. I. kötet. Bp., 1952, pp. 27–31.

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1914–1916. VII. kötet. Bp., 1999.

KATONAI EGYEZMÉNY A SZÖVETSÉGES HADSEREGEK ÉS A MAGYAR KORMÁNY KÖZÖTT, irat FDD száma: 33, iratszám:9, irat típusa: Szám nélkül, keltezési hely: Belgrád, keltezési idő: 1918. november 13. *levéltári jelzet: AG.20N528 c/106. d/3.*

Károlyi M. (1977): Hit, illúziók nélkül. Magvető Kiadó Bp. Tények és tanúk sorozat.

Lukachich G.: Magyarország megcsonkításának okai. Budapest, é.n.

Ormos M. (1979): A belgrádi katonai konvencióról. Történelmi Szemle. pp. 12-39.

Ormos M. (1983): Padovától Trianonig (1918-1920). Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Ormos M.-Ádám M. (1999): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918-1919. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Raffay E. (1987): Erdély 1918-1919-ben. Magvető Kiadó, Budapest.

Raffay E. (1990): Trianon titkai. Budapest.

Romsics I. (2005): A trianoni békeszerződés. Osiris, Budapest.

Romsics I. (2015): A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In.: Rubicon. XXV. évf. (2015/1. sz.)

Rubint D. (1922): Az összeomlás 1918. Globus Nyomda, Budapest.

Szende Z. (1933): A magyar katasztrófa 1918/19. Budapest.

Suba J.(2018): Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. pp. 170-176. VIKÉK.

A Bánsági Köztársaság megalakulása és működése

Establishment and functioning of the Republic of the Banat

Abstract

The Republic of the Banat was one of the short-lived state formations (eg the Republic of Vendevidék, Lajtabánság, the Republic of Hienc, etc.), which formed in a part of the territory of historical Hungary after the First World War. The fate, territorial affiliation or division of this region of historical Hungary after the First World War was not indifferent from the point of view of the people living there or the later successor states. It is by no means a coincidence that Hungary, Serbia and Romania all have a demand for their territory, and from this situation we can consider the Republic of the Banat as a hopeless and doomed attempt. At the moment and in the given situation, political and military events - in a few days - exiled the Republic of the Banat from the ground of realities to the world of illusions.

The region has become both the Carpathian Basin and one of the most diverse areas in Europe, both ethnically and religiously. The ethnic-religious-based cultural diversity of the region can also be seen as a millennial meeting place and buffer zone for Eastern and Western Christianity. Looking back over a hundred years, we could have said that it could have been a perfectly economically viable country: it had developed industries, an excellent farmland, a skilled workforce that understood and spoke 2-3 languages, and its natural defenses were well protected. Interestingly, both in terms of territory and population, it could be 34th in the European rankings today, between Belgium and Albania (territory) and Slovenia and Estonia (population).

I. Bevezetés

A Bánsági Köztársaság egyike volt azon rövid életű államalakulatoknak (pl. Vendevidéki Köztársaság, Lajtabánság, Hienc Köztársaság stb.), amelyek az első világháborút követően alakultak a történelmi Magyarország területének egy-egy részén. Az 1918. november elsején megalakult Bánsági Köztársaság (Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területe = 28 522 km²) népességszámát és etnikai összetételét 1910-ben a következő adatok tükrözik. Összlakosság 1 582 133 fő, melyből 592 049 fő (37,42%) román, 387 545 fő (24,50%) német, 284 329 fő (17,97%) szerb, 242 152 fő (15,31%) magyar, a fennmaradó 4,8%-ot tizenegy kisebb etnikai csoport tette ki. A régió etnikai és vallási tekintetben egyaránt a Kárpát-medence, sőt Európa egyik legsokszínűbb területévé vált. A régió etnikai-vallási alapú kulturális sokszínűsége, a keleti és nyugati

kereszténység évezredes találkozási területe és puffer zónájaként is felfogható. A Bánság egyik legfontosabb komparatív előnyévé a nyitottság és tolerancia vált, mely a tradíciók megőrzése mellett képes volt más kultúrákat, szellemi áramlatokat befogadni, integrálni és hatékonyan közvetíteni (*Kókai S. 2010*).

A Bánság napjainkban is sajátos földrajzi és kulturális egységet képez az Alföld, a Bácska és Erdély között. A gazdasági-települési tér valamennyi elemét átfogó, s a 18. századi felvilágosult abszolutizmus merkantilista jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai (pl. településhálózat, településszerkezet, minta-tartomány stb.) napjainkig kimutathatóak e régióban. A 19. századi tőkés gazdasági átalakulás jellege és intenzitása (pl. vonalas infrastruktúra kiépülése, integrált környezetátalakítás 18. századi kezdete, európai szintű és színvonalú mezőgazdaság megteremtése a Kárpát-medence legkedvezőbb agroökológiai potenciállal rendelkező területén, a helyi nyersanyagokra alapozott Krassó-szörényi modern vaskohászat és acélgyártás kiépülése stb.) is eltért a történelmi Magyarország más régióitól, évtizedekre meghatározva e régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (*Kókai S. 2010*).

A történelmi Magyarország e régiójának első világháború utáni sorsa, területi hovatartozása vagy éppen megosztása nem volt közömbös sem az ott élők, sem a későbbi utódállamok szemszögéből.

Koránt sem véletlen, hogy területére igényt formált Magyarország, Szerbia és Románia egyaránt, s ebből a helyzetből nem reménytelen és eleve bukásra ítélt kísérletként tekinthetünk a Bánsági Köztársaságra. Mindezt az is alátámasztja, hogy a francia vezérkari javaslat, mely a fegyverszünetre vonatkozott, s 1918. okt. 15-én keltezték, a balkáni frontra kiterjedően megjegyzi, hogy e vezérkar az 1916. évi bukaresti titkos szerződés előírásait nem ismerte el teljes terjedelmében. Két ponton korrigálták a bukaresti vonalat: a Bánságban, amelyet ekkor már fel akartak osztani a délszláv állam és Románia között, és az úgynevezett erdélyi határon. Valamivel később hasonlóan foglalt állást a román kérdésben a francia külügyminisztérium is. A módosítás tényleges és valószínű okait Ormos Mária részletesen elemzi (pl.: Clemenceau és Bratianu közötti kölcsönös „szimpátia” stb.), mi itt ettől eltekintünk (*Ormos M. 1983*). A lényeg, hogy a megosztás esélyt teremtett, sajnós a magyaroknak, mint később kiderült, a Bánságban csak tíz település erejéig. Természetesen az már más kérdés, hogy az adott pillanatban és helyzetben a politikai és katonai események - néhány nap alatt – a Bánsági Köztársaságot a realitások talajáról az illúziók világába száműzték.

II. A Bánsági Nemzeti Tanács megalakulásának politikai és katonai előzményei és eseményei

Budapesten 1918. okt. 25-én megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. A Függetlenségi, a Radikális és a Szociáldemokrata Pártok megegyezéséből

létrejövő Magyar Nemzeti Tanács a nemzetiségi kérdésről az 1918. október 26-i kiáltvány 5. pontjában kimondta:¹ „... az önrendelkezés a wilsoni elvek értelmében késedelem nélkül megadandó a nemzetiségeknek („abban a reményben, hogy Magyarország területi integritását ezek az elemek...biztosabb alapokra helyezik”)...”. Ezen a napon alakult meg a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottsága is. 1918. október 27.-én Andrássy Gyula közös külügyminiszter Wilson elnökhöz intézett jegyzékében különbékét kért, elismerve a cseh-szlovák és a délszláv népek jogát a függetlenségre. 1918. okt. 28-án, Budapesten a tömeg követelte a Nemzeti Tanács kormányának megalakítását, s e napon a Monarchia népei közül elsőként a csehek, azaz a prágai Nemzeti Tanács a csehszlovák állam kormányává nyilvánította magát.

A Bánsági Köztársaság létrejöttéhez szorosan kapcsolódott az az 1918. október 28.-án Budapesten a Liget-szanatóriumban lezajlott találkozó (résztevői: Bokányi Dezső, Kunfi Zsigmond, Róth Ottó, Bartha Albert stb.), ahol Róth Ottó és Bartha Albert egyrészt megtudták Lázár Miklós lapjában, a Déli Hírlapban aznap megjelent hírt, hogy az AOK. rendelete szerint a Marosig ki kell üríteni Délmagyarországot. Másrészt - Róth Ottó későbbi közlése szerint Jakabffy Elemérnek - ez az értesülésük érlelte meg bennük azt a gondolatot, hogy önmaguk megalkotta szervezettel próbálják a Bánságot megmenteni¹.

A budapesti hírek hatására 1918. október 28.-án Temesváron is felgyorsulnak az események, s a városi törvényhatósági bizottság ülésén az alábbi nyilatkozatot fogadták el:

1. Temesvár szabad királyi város közönsége sóvárogva, várja a világháború borzalmas szenvedéseinek megszüntetését, ezért kívánja a nemzet önálló fejlődését tartósan biztosító béke azonnali megkötését és a magyar csapatok sürgős hazahozatalát.
2. Határozottan állást foglal Magyarország teljes állami függetlenségének azonnali törvénybe iktatása mellett és azt a kérelmet terjeszti a magyar országgyűlés képviselőháza elé, hogy az ország teljes külpolitikai, katonai és gazdasági függetlenségét minden elodázás nélkül megvalósítsa és a béketárgyalásoknál Magyarországnak Ausztriától teljesen független külön képviselétéről gondoskodjék.
3. A város közönsége annak megállapítása mellett, hogy a délvidéki nemzetiségek hosszú évtizedek óta hazafias szellemben, békés egyetértésben vesznek részt a nemzeti fejlődésben, — ragaszkodik Magyarország ezeréves egységének és területi épségének változatlan fenntartásához, kívánja azonban a nemzetiségi egyenjogúság következetes gyakorlati megvalósítását.
4. Szükségesnek tartja az általános, egyenlő és titkos választójog törvénybeiktatását, és ez alapon új országgyűlési képviselőválasztások megtartását.
5. Állást foglal a város közönsége a cenzúra azonnali eltörlése mellett és kívánja az egyesülési és gyülekezési szabadság törvényes biztosítását.

6. Szükségesnek tartja a város közönsége, hogy a parlamenten kívül álló pártok bevonásával azonnal demokratikus nemzeti kormány neveztessek ki, mely az áldatlan belpolitikai egyenetlenségek megszüntetésével az ország belső békéjét helyreállítani és a nemzet zavartalan fejlődését biztosítani képes.

Az 1918. okt. 30-ról október 31-re virradó éjszaka budapesti eseményei (a tömeg elfoglalta a fontosabb középületeket, az élelmiszerraktárakat, a pályaudvarokat és a telefonközpontokat stb.) és az ún. őszirózsás forradalom győzelme meghatározó volt a Bánságban is. Az 1918. október 30.-án kitört őszirózsás forradalomról Róth Ottó még aznap éjszaka a Népszava szerkesztőségétől telefonértesítést kapott. Másnap, október 31-én reggel, Körössy György főispán, a Budapesten megalakult Magyar Nemzeti Tanácstól távirati felhívást kapott, amely felszólítja, hogy ennek hatalmát ismerje el és a helyben létesítendő Nemzeti Tanács rendelkezésére álljon. Körössy 1918. október 31.-én délelőtt a polgármesteri hivatalban értekezletet tartott és erre meghívta azokat is, akikről sejtette, hogy a helybeli Nemzeti Tanács vezetői lesznek, mert a szervezett munkásság szellemi vezérei, így Roth Ottó dr. ügyvédet és Jakobi Kálmán dr. munkáspénztári igazgatót is, akikkel már előző nap izgatott hangú tárgyalásokat folytatott. Jacobi Kálmán 1909-ben a kolozsvári, 1913-ban a temesvári Munkásbiztosító Pénztár igazgatója volt. 1918. novembertől 1919. márciusig Temesvár főispánjaként működött. A szerbek 1919. május 2-án Semendriába internálták, ahonnan négy hónap után szabadult. Ez az értekezlet elhatározta, hogy a főispán délután négy órára a Törvényhatósági Bizottságot rendkívüli közgyűlésre hívja össze és összeállította azok névsorát, akik a húsztágú Nemzeti Tanácsba jutnak.²

Az értekezleten megjelentek közül többen a tiszti kaszinó nagytermébe siettek, így Roth Ottó is, akit Bartha Albert hívott meg, itt 11 órára Bartha rendeletére a katonatisztek és katonai hivatalnokok összegyűltek. A Bánságban a forradalmat itt robbantotta ki az AOK (Armeeoberkommando) -nak az a sürgönye, amelyet Bartha olvasott fel, és amely közölte, hogy a cseh és szlovák tisztek a prágai csehszlovák, a délszláv tisztek pedig a zágrábi délszláv Nemzeti Tanácsnak vannak alárendelve. Bartha a sürgöny felolvasása után magyar nyelven hozzátette, hogy ez a fordulat természetesen azt jelenti, hogy a magyar tisztek most már a Magyar Nemzeti Tanács alá tartoznak. Ezután felszólította Roth Ottó doktort: szóljon a tisztekhez. Azt, hogy ezután mi történt a temesvári tiszti Kaszinóban, nem tudjuk pontosan. A korabeli laptudósítások szerint báró Horth tábornok nyitotta meg és rekesztette be a gyűlést³.

Az 1986-ban megjelent Erdély története három kötetes monográfiában az alábbi mondatok találhatóak: 1918. október 31.-én 11 órakor a temesvári tiszti Kaszinóban Róth Ottó ügyvéd javaslatára megalakult a Bánsági Nemzeti Tanács (Néptanács)⁴, amelyben képviseltették magukat a bánsági jelentősebb nemzetiségek a románok kivételével. Aurél Cosma vezetésével a tiszti Kaszinóban lévő románok kivonultak és elutasították a részvételt a Bánsági

Néptanácsban. Más információk szerint a szerbek sem vettek részt, s ugyanekkor megalakították a bánági Szerb Nemzeti Tanácsot.

Nem tudjuk rekonstruálni az eseményeket a későbbi visszaemlékezések alapján sem, mert a főszereplők egymásnak is ellentmondanak, attól függően, hogy visszaemlékezéseik Romániában, Szerbiában, ill. Magyarországon kerültek kiadásra. Az alábbiakban néhány részletet közlünk ezekből:

Dr. Róth Ottó a Temesváron 1926-ban megjelent emlékiratában⁵ arról írt, hogy mintegy 1000 tiszt és szárnysegéd jelenlétében mondott beszédet, s a Bánági Néptanács nem a tiszti Kaszinóban, hanem a gyűlés után a Városházán alakult meg. Dr. Róth Ottó (1884-1956) bánági ügyvéd és polgári radikális beállítottságú politikus volt, aki a bánági közművelődési egyesületek vezetésében is részt vett. Az első világháború alatt Róth Ottó részt vett az első temesvári munkástüntetésen (1917. május 29.), sőt Josef Geml temesvári polgármester (1914. -1919. szept. 02.) Emlékiratai szerint⁶, azt Róth Ottó szervezte. 1918. október hatodikán, mint a Szociáldemokrata Párt bánági csoportjának vezetője részt vett az újabb temesvári zavargásokban, ahol a résztvevők különbefe megkötését is követelték. Róth Ottó ekkor már egyik népszerűsítője volt a Bánág autonómiájának. A később megismétlődő háborúellenes temesvári tüntetések (1918. október 20., október 27. és október 29.) egyik aktív szervezőjeként és résztvevőjeként vált egyre ismertebbé. A megalakult Bánági Néptanács vezetőjeként, 1918. november elsején a temesvári Városháza erkélyéről kikiáltotta a Bánági Köztársaságot.

Folba János, aki ekkor a temesvári hadapródiskola lelkész-tanára (1909-től), s a Temesvári Oltáregylet igazgatója szintén jelen volt a tiszti Kaszinóban. Folba János (1880-1967) művelt, sokoldalú és nagy tekintélyű tanára volt a temesvári tiszti iskolának, aki élete folyamán elsajátította a német, olasz, francia, szlovák, cseh, lengyel, horvát és orosz nyelveket. Folba János visszaemlékezése szerint: „... A kitűzött órában nem a Militárkommandó parancsnoka, báró Horth tábornok, hanem a vezérkari főnök, Bartha Albert alezredes nyitotta meg a gyűlést. Feltűnést keltett, hogy a parancsnok nem jelent meg. Bartha azután felszólította a jelenlévő tisztikart, hogy nemzetek szerint csoportosuljanak és adják be a bizalmi férfiak nevét. Utána Roth dr. beszélt, vezércikkyszerű forradalmi beszédet mondott, amelyben ő is leszögezte, hogy a Bánági Népköztársaság megalakult. Mind a két beszédet a jelenlévő tisztikar kínos meglepetéssel hallgatta végig és tetszésnyilvánításának kifejezést egyáltalán nem adott. Roth és Bartha távozása után egy dr. Csillag nevű tartalékos hadbíró főhadnagy szólította fel a tiszteket, hogy csoportosuljanak nemzetiség szerint és a teremben még a helyet is ő jelölte ki a számukra. A tisztikar nem magyar állampolgár része elhagyta a termet, sokan a magyar állampolgárságú tisztek közül is. Hogy továbbra mi történt, nem tudom, mert magam szolgálatba mentem...” - idézi *Jakabffy E. A bánági magyarság ...* 13-14. old. Folba János nem említi meg, hogy Aurel Cosma vezetésével a románok

kivonultak volna a teremből, sőt azt sem, hogy ott Aurel Cosma beszédet mondott volna.

Josef Geml temesvári polgármester (1914 június 15-1919 szeptember 4) a Bánsági Köztársaság, valamint a szerb és francia megszállás idején is a város élén állt. Josef Geml 1924-ben Temesváron megjelent visszaemlékezésében⁷ ez áll: „...A gyűlésről távozó katonatisztek és a polgárok százai a Városháza tanácstermében gyűltek össze és itt megalakították a „Bánáti Néptanács”-ot, amely polgári népbiztosnak Roth Ottó doktort, katonai népbiztosnak pedig a tisztí értekezleten történeteknek megfelelően, Bartha Albertet kiáltotta ki. Hogy milyen jog- és hatásköre lesz ennek a Bánáti Néptanácsnak, arról a jelenlevők közül senkinek sejtelve sem volt. Sokan úgy gondolták, hogy ez a budapesti Nemzeti Tanács helyi szerve, ugyanez volt a délután 4 órakor megtartott törvényhatósági közgyűlésen az elnöklő Körössy György főispán álláspontja is. Roth és Bartha azonban egészen más álláspontra jutottak. Ők önálló bel-, sőt külpolitikát akartak csinálni...”

Aurél Cosma (1867-1931) bánsági román ügyvéd és politikus, aki 1902-től a Román Nemzeti Párt temesvári szervezetének vezetője volt. Godzsú ösztöndíjasként Debrecenben jogi tanulmányokat folytatott, doktori címét Budapesten kapta 1894-ben, s a temesvári ügyvédi kamara tagjaként kezdte meg tevékenységét. Bizonytalan, hogy jelen volt-e 1918. október 31.-én a temesvári tisztí Kaszinóban, ahol Stefan Both szerint⁸ az alábbi mondatokat mondta: "Mi románok, nem tudjuk elfogadni Otto Roth úr javaslatát. Népünk törekvései arra ösztönöznek bennünket, hogy más utat kövessenek". Mindez annak ismeretében is meglepő, hogy 1927. szeptember 25.-én a Temeswarer Zeitung hasábjain megjelent interjúban Róth Ottó megerősítette mindezt: „... A hétszáz jelen lévő tiszt közül egyik sem húzta kardját sem a Habsburgok, sem a Tisza gróf védelmében. Mégis ők is darabokra vághatták volna Cosmát, mert ő volt az egyetlen, aki felugrott a Katonai Kaszinó csarnokának tribünjére és mennydörgött: „Románok, kövessetek engem, éljen a Román Nemzeti Tanács! ...”⁹

Érdekes és sajátos Bartha Albert egykori honvédelmi miniszter visszaemlékezése a Demokrácia című lap hasábjain megjelent (1946. augusztus) interjúban¹⁰, amelyben a saját érdemeit hangsúlyozza a Bánsági Nemzeti Tanács megalakulása és a Bánsági Köztársaság kikiáltását tekintve. Bartha Albert említett visszaemlékezése, így ír minderről: „...a bolgárok Szalonikinél kiugrottak a szövetségből. Ekkor elhatároztuk, hogy a franciákkal szemben álló két hadsereg mellé felállítunk egy harmadikat is. Temesvárott kezdtük meg ezt a munkát és én lettem az egész Balkán-hadsereg vezérkari főnöke. A csapatok rendetlenül jöttek visszafelé, nagy volt a felfordulás és 1918. október 31.-én kitört Temesvárott a forradalom. Erre én délelőtt 11 órakor felmentem a városháza erkélyére és kikiáltottam a Bánáti Köztársaságot, egy nappal megelőzve Budapestet. A nemzeti tanácsok egyhangúlag megválasztották bánáti

köztársasági elnöknek. Elhatároztam, hogy a Bánátból „corpus separatum”-ot csinállok, amely nem tartozik senkihez. A franciák ekkor már nagyon közeledtek a Dunához, ezért átküldtem hozzájuk egy parlamentert, azzal az üzenettel, hogy tiltakozom a megszállás ellen, mert a Bánáti Köztársaság nem volt hadviselő fél Franciaországgal szemben. A franciák visszaüzentek: rendben van, megállnak a Dunánál - szerencsétlenségre azonban a magyar kormány lement Belgrádba. Időközben Linder Béla táviratozott nekem, hogy azonnal tegyem le a fegyvert. Válaszoltam: Linder nekem nem parancsol, nem teszem le a fegyvert, Bartha köztársasági elnök. Jött az újabb távirat: Mire alapítja ezt? Visszatelegrafáltam: „Negyvenezer főnyi hadseregemre.” Pedig nem volt már akkor négyezer sem. Amikor aztán a Károlyi-kormány megkötötte a fegyverszünetet és beleegyezett a Marosig való megszállásba, a franciák kikötötték az én távozásomat. A magyar kormány a helyzet áthidalására kinevezett a Bánát főkormánybiztosává, de nem fogadtam el. Visszajöttem Budapestre...”

Bartha Albert visszaemlékezéseit a korabeli sajtó hírek csak részben erősítik meg, bizonyosságul elegendő a Pesti Napló néhány híryanagának rövid kivonata, természetesen a hírek és információk egy-két napos késéssel jelentek meg a budapesti sajtóba:

- 1918. nov. 2. (szombat): Bartha Albert alezredes elnökletével Temesváron megalakították a katonatanácsot, mégpedig nemzetiségek (magyar, román, sváb) szerint. Megjelent Róth Ottó temesvári ügyvéd a katonatanácsnál és felszólította őket, hogy csatlakozzanak a Bánsági Nemzeti Tanácshoz. Ennek megtörténte után másnap Róth Ottó a városháza erkélyéről kikiáltotta a köztársaságot.
- 1918. nov. 5.: Pancsován is megalakult a Nemzeti Tanács. A szerbek külön Nemzeti Tanácsot és polgárőrséget szerveztek. Templomukon szerb nemzeti lobogó leng. A katonaság a tisztekkel együtt elszéledt. A város megszállása minden órában várható. Ez azt is jelzi, hogy nem csekély mértékben mozdította elő a terep előkészítését a szerb bevonulásra, a terület délszláv, mindenekelőtt szerb lakosságának politikailag aktív rétege is. (A város szerb megszállása 1918. nov. 6-án következett be)
- 1918. nov. 7.: Bartha alezredes és Körössy György főispán mindent elkövetnek a rend helyreállításáért Krassó és Torontál megyében.
- 1918. nov. 9-10.: szerb csapatok vonultak be Újvidékre és elérték a Pancsova-Versec vonalat is. A magyar közigazgatási hatóságok a helyükön maradtak. A Bánáti Tanács felhívta a lakosságot, hogy teljes nyugalommal fogadja az eseményeket.
- 1918. nov. 13.: A temesvári postaigazgatóság közli, hogy megszakadtak a kapcsolatok Fehértemplommal és a körülötte elhelyezkedő falvakkal.
- 1918. nov. 15.: A szerbek megszállták a demarkációs területet, ez nem jelent okkupálást: a fegyverszünet tartalmára, mint rendőrhatalóság vonultak be. Ez az első fő cím a térségről jól jelezve a korabeli állapotokat.

E napok temesvári eseményeit rögzítette Both Ferenc, aki a temesvári piarista gimnázium igazgatója volt. A 2015-ben - Sas Péternek köszönhetően - megjelent korabeli naplója¹¹ az alábbiakat tartalmazza:

„... A magyarországi és a harctéri eseményeknek nagy hatása volt Temesvárt. A szocialisták már október végén naponta tüntetést és felvonulásokat rendeztek, s éltették a forradalmat, s miután október 31-én délelőtt tíz órakor felolvasták a hadügyminiszter sürgönyét, amely szerint a tisztek bármelyik katonai tanácshoz csatlakozhatnak, a katonaságnál minden subordinatio felbomlott. Bartha Albert vezérkari főnök lett a katonai biztos, aki a szocialisták népbiztosaival egyetértésben dolgozott, s már 12 órakor katonáknak és civileknek a városháza nagytermében hozott határozata alapján az erkélyről kihirdették a Bánáti Néptanács megalakulását. A Nemzeti Tanácshoz való csatlakozás végett a budapesti Nemzeti Tanácstól érkezett sürgöny alapján a főispán és a polgármester 1918. október 31-én délután négy órára összehívták Temesvár szabad királyi város tanácsát, s a Törvényhatósági Bizottság tagjait. Ezen a gyűlésen a szocialisták vezetői a város és a megye vezetőinek kezéből kivették a hatalmat. Ezen az izgalmas és nevezetes gyűlésen, mint törvényhatósági tag magam is részt vettem, s megdöbbenve láttam, hogy Bartha Albert szintén a szocialista vezérek között foglalt helyet. A Bánáti Néptanács intézte ezután a város és a Bánáti Köztársaság ügyeit...”

III. A Bácsági Köztársaság státusa, intézkedései és támogatottsága

A Bácsági Köztársaságot önálló független államként deklarálta Róth Ottó 1918. november 1.-én és nem autonóm területként jött létre, mint ahogyan azt Mircea Rusnac resicabányai történész állítja¹². A Bácsági Néptanács az új állam „kormányá” lett, melynek vezetője dr. Róth Ottó volt. A Bácsági Köztársaságot Bartha Albert alezredes a temesvári katonai parancsnokság vezérkari főnöke vezetésével a helyi katonaság és polgárőrség is támogatta, így Bartha lett a honvédelemért felelős személy. A Bácsági Köztársaság kikiáltása megosztotta a temesváriakat és a bácságiakat egyaránt.

Josef Geml emlékiratában¹⁴ az alábbi információkat írta: „Temesvárt helyi politikusok a Nemzeti Tanácstól külön politikát folytattak, s a temesvári szervezett munkasággal karöltve kikiáltották a külön Bánáti Köztársaságot. A Bánát ezen alakulásában azonban nem az egész Bánát vett rész, ezért sok helyen nem is reagáltak a Bánáti Néptanács utasításaira. Ekként főleg csak Temesvár város maradt a néptanács fennhatósága alatt.”

A köztársaság megalakulását a bácsági szerbek sem fogadták el, s Temesváron létrehozták a Szerb Nemzeti Tanácsot, amely nem ismerte el a Bácsági Köztársaságot és kormányának legitimitását sem. A Bácsági Köztársaság mellett csak a magyarok, a németek egyes csoportjai, illetve a bácskai bunyevácok egy része állt ki. Pontosabban a Bunyevác Nemzeti Tanács

nyilatkozatában támogatásáról biztosította a Bánsági Köztársaságot (*Jakabffy E. 1939*). Mindez nem jelenti azt, hogy a Bánsági Köztársaság kiterjedt volna a Bácskára is. A Bánságban a német és magyar munkásság nem akart Romániához, illetve Szerbiához csatlakozni, ezért feltétel nélkül támogatta az önálló Bánság/Bánsági Köztársaság megalakulását. A tervezetet és az elgondolást kezdetben a bánsági svábság hivatalos képviselői is támogatták. Meg kívánták őrizni a régió egységét, nem akarták, hogy azt felosszák, szétagolják a nagyhatalmak a későbbi kisantant egymással is marakodó államai között. Az integritás fenntartását kívánta a katolikus sváb értelmiség magyarosodásra hajló szárnya is.

A magyar kormány azonnal elismerte a független Bánsági Köztársaságot, ami nem véletlen, mert Róth Ottó (más források szerint Bartha Albert elképzelései érvényesültek) távlati terve az volt, hogy a majdan létrejövő, szövetségi és demokratikus alapokon nyugvó Magyarország részére átmentsék a Bánságot, amely a tervezett svájci típusú kanton rendszerével a nemzetiségek békés együttélésének példája lehetett volna. Bartha Albert későbbi visszaemlékezésében úgy nyilatkozott, hogy legalább népszavazás kiírását szerették volna elérni (*Nagy M. 2007*).

A Bánsági Nemzeti Tanács gyorsan megszervezte a katonatanácsokat és a nemzetőrséget, s igyekezett ellenőrzése alá vonni a Bánság területét. Gyakorlatilag néhány nap alatt lerakták a Bánsági Köztársaság intézményeinek és működésének alapjait. Első lépésként 20 képviselőt küldtek a városi tanácsba, 60 képviselőt a Bánsági Nemzeti Katonatanácsba, 40 főt a munkástanácsba és 70 főt a Polgári Pártba. Ugyanekkor megválasztották a 20 főből álló Végrehajtó Bizottságot¹³, s intézkedéseket vezettek be az élelmezési helyzet javítására. A rend fenntartására 1918. november 4.-én nemzetőrség alakult. Mint nemzetőrök teljesítettek szolgálatot a piarista gimnázium tanulói közül mintegy negyvenen, a tanárok közül pedig négyen (*Both J. 2015*). Számukra a fegyvereket a Ferdinánd-kaszárnyában osztották ki. A Bánáti Néptanács a városhoz, megyéhez, pénzügyhöz a saját megbízottait, biztosokat és új főispánokat nevezett ki.

A temesvári események hatást gyakoroltak a környező vidék (főleg Resicabánya és Arad) munkásaira, de Erdélyre is. Krassó-Szörény megye főispánja november 6-án jelentette: „...A hozzánk közel fekvő Temesváron lejátszódott és eleinte külön köztársasági irányzatot szolgáló események ... megyém lakosságára nagy hatással voltak...”¹⁶ Közismert, hogy 1918 novemberének első hetében a Bánság nagyobb településein sorra alakultak a nemzeti tanácsok, amelyek támogatásukról biztosították Károlyi-kormányt (pl. november 1-én Pancsova, Versec; november 3-án Nagybecskerek stb.) (*Mesaroš, Š. 1981*). A Károlyi kormány kivételével minden érdekelt fél (pl. Antant-hatalmak, Szerbia, Románia stb.) elutasította a de jure létező Bánsági Köztársaságot, s de facto is ennek minél gyorsabb likvidálásában voltak

érdekeltek. Az új államalakulatnak azonban sem ideje sem tere nem volt, hogy életképességét bebizonyítsa és igazolja, mivel a Maros és a Duna közötti területért két antant-szövetséges balkáni állam küzdött. A győztes nagyhatalmak elképzeléseibe sem illeszkedett bele a független Bánsági Köztársaság megteremtése. Minden eszközzel siettették kialakult struktúráinak felszámolását, ellehetetlenítését.

IV. A Bánsági Köztársaság geopolitikai helyzete

A belgrádi katonai konvenció előfeltételeként Franchet d'Esperey tábornok már 1918. nov. 4-én táviratban követelte, hogy a Duna-Száva-Drina vonalától északra állomásozó csapatok 15 km-es övezeten belül tegyék le a fegyvert. Az első és a második szerb hadsereg 1918. nov. 5-én arra kapott utasítást, hogy „a Bánságban a románokat megelőzve ériék el a Fehértemplom-Versec-Temesvár vonalat. Északi irányba nyomuljanak előre a Marosig” Az 1918. november 7-én megszüvegezett belgrádi katonai konvenció első pontja a demarkációs vonalig a Bánság kiürítését is követelte, de nincs szó a szerb csapatok benyomulásáról. Ténylegesen 1918. november 7-19-ig a nemzetközi egyezmények és a katonai alkuk következményeként a Bánságba szerb csapatok vonulhattak be, 1918. november 17-én Temesvárra is, s ekkora már elérték a Maros folyó vonalát, ezzel negligálták a jóformán meg sem alakult köztársaságot. A belgrádi katonai konvenció (nov. 13.) - mely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását - értelmében a Maros folyó vonaláig demilitarizálni kellett a Délvidéket, úgy hogy a megszállt területeken továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás.

Miközben a nagypolitika szintjén zajlott a vetélkedés, a szerb hadsereg sem tétlenkedett. 1918. november 5-én a szerb főparancsnokság elrendelte a Bánát és a Bácska megszállását a Maros folyó–Szabadka–Baja vonalig. A szerb csapatok még aznap átkeltek a Dunán és a Száván, s bevonultak Zimonyba és Pancsovára egy nappal később pedig Fehértemplomba. 1918. november 8-án elérték India és Karlóca helységeket. Az akadálytalan előrenyomulás eredményeként 1918. november 9-én a szerb hadsereg egy része bevonult Péterváradra, majd Újvidékre. A szerbek igyekeztek megkülönböztetni a megszállt és elfoglalt terület fogalmát. Ez utóbbi értelmezéssel csak az a gond, hogy ekkor már nem volt kivel harcolni, s hadszíntéri győztes csaták után elfoglalni a Délvidéket.

A megszállás gyorsan és zökkenőmentesen történt, olyannyira, hogy amikor a Magyar Nemzeti Tanács határozatban mondta ki, hogy Magyarország független és önálló köztársaság (1918. nov. 16.), a Bánsági Köztársaság e napon gyakorlatilag megszűnt létezni. A szerbek 1918. november 17-én két század katonasággal bevonultak Temesvárra. A különböző nemzetiségek szónokain kívül Beleszlin gyárvárosi szerb lelkész üdvözölte őket a szerbek nevében, örömét fejezvé ki, hogy ami régen lelkükben élt, azt most megvalósítva látják,

s lelkük érzelmeit most már nyíltan is kifejezhetik. Bevonulásuk után a Bánsági Köztársaságot megszüntették a Bánáti Néptanácsot átalakították, működését népjóléti intézkedésekre korlátozták, s ezután, mint közvetítő szerv, a szerb katonai parancsnokság jóváhagyásával intézkedett (*Both F. 2015*).

Mindez nem jelentette a magyar közigazgatás megszüntetését, sőt a Magyarország történetét elemző monográfia 8. kötetének 101. oldalán ezt olvashatjuk: „A Bánátban az ottani szerb burzsoázia gyengesége vagy hiánya következtében a régi hivatalnoki kar egy ideig még a helyén maradt, és az őszirózsás forradalom által életre hívott hatalmi szervek (pl.:különböző tanácsok, a Károlyi kormány által kinevezett kormánybiztos főispánok stb.) is tovább folytatták működésüket.”¹⁷. A francia antant haderő és diplomácia nem is annyira hallgatólagos szerbeknek nyújtott támogatásáról a ma már magyarul is olvasható összefoglaló jelentés (1918. dec. 27.) szövege árulkodik: „Másképp a volt Ausztria-Magyarország minden délszláv tartománya Szerbiához csatlakozik. A szerb hadsereg által a belgrádi katonai konvenció megkötése előtt felszabadított Temesi Bánságban jugoszláv politikai szervezet kezd fölállni...” Ellentétben az első mondattal a második mondat igaz, természetesen az adott területen élők véleménye senkit sem érdekelt, hiszen 1918. nov. 25-én a Szláv Nemzeti Gyűlés ülése Újvidéken kimondta a dél-magyarországi megyék csatlakozását is Szerbiához, azok pedig nem voltak délszláv tartományok. Erre válaszul 1918. november 25-én magyar részről, Temesvárról emlékiratot nyújtanak be a belgrádi francia főparancsnoksághoz a Bánáti Köztársaság tervéről. Ez azonban csak tervezet maradt, valamint csak tervezet volt az 1918. december 24-én felmerült Bánáti Népparlamenti Kormányzóság eszméje is (*Both F. 2015*).

A szerbek bevonulása után mintegy 4000 szerb katona jött Temesvárra s pár nap múlva megérkezett a szerb divizionárius, Gyorgyevits, s 1918. november 20-án a hadtestparancsnokság épületére kitézték a szerb zászlót. Lefoglalták a telefont, vasutat, szemet, s a Maros vonalán elzárták pár napra a Bánátot, Szőregnél szigorú vámvizsgálatot tartottak. A budapesti lapokat nem engedték behozni és semmi élelmet nem engedtek kivinni. November 17-től február 15-ig erősebb fellépés a szerbek részéről nem volt tapasztalható, a szerbek azonban nap-nap után többen és többen jöttek Temesvárra, vidékről kocsikkal jöttek, és elvitték a kaszárnyákban visszamaradt holmikat (*Both F. 2015*).

Temesvár szerb megszállása után gyakorlatilag kettős közigazgatásról beszélhetünk, ami elsősorban annak tudható be, hogy a szerbeknek, helyieknek és Belgrádnak együttesen, a leghatározottabb szándékuk ellenére sem sikerült egyik napról a másikra átvenni a régió közigazgatásának irányítását. A Bánságban – miként az egész Délvidéken – a délszláv közigazgatás bevezetésére több hullámban történtek kísérletek. Első lépésben, mint láthattuk, a helyi viszonyoktól függően – mivel a megszálló szerb csapatok száma nem mindenütt tette lehetővé, hogy a megalakuló magyar nemzeti tanácsok nélkül is

biztosítani tudják a rendet –, megkezdődött a magyar nemzeti tanácsok és polgárőrségek felszámolása. A temesvári nemzetőrség lefegyverzésére már november 20.-án sor került. Ezzel párhuzamosan folyt a megmaradt magyar csendőr- és határőr-alakulatok lefegyverzése. Második lépésben 1918 decemberében szinte minden nagyobb városban „lefejezték” a magyar közigazgatást. Leváltották a polgármestereket, a jegyzőket és a magasabb rangú városi tisztségviselőket (pl. Versecen, Pancsován, Nagybecskereken stb.). Mindez Temesváron 1919. február 20.-án következett be, a város 1918. december 3.-i francia megszállása és a Bánság jövőjének bizonytalanságai miatt.

V. Temesvár francia megszállása és a demilitarizált övezet

A szerb megszállás nem érintette a Bánság zömében románok által lakott keleti területeit, mindezek ellenére a románok erőteljesen tiltakoztak, s kilátásba helyezték, hogy a szerbek ellen katonai erejüket is bevetik. A konfliktus elkerülése érdekében december 3-án és 4-én francia tisztek vezetésével gyarmati színes katonaság érkezett Temesvárra Leon Gambetta tábornok vezetésével. A franciák a belgrádi katonai konvenció értelmében továbbra is meghagyták a magyar közigazgatást és gazdasági szervezeteket, mely a Bánsági Néptanács intézményeinek részleges továbbélését is eredményezte. A város lakói a francia és a szerb hadsereget sem látták szívesen. Különösen, hogy az 1918. december 17.-én Temesváron tartott szerb ünnepségen a szerbek vezetői kijelentették, hogy a párizsi békekonferencia végleges döntéséig a Bánságban maradnak, s fokozták annexiós propagandájukat. A szerb, horvát és szlovén politikusok 1918. nov. 1-7. közötti genfi tanácskozásukon is hangsúlyozták, hogy az egész Bánság területére is igényt tartanak. Mindezek ellenére november végén Pasic szerb miniszterelnök megállapodott Ionescuval a Bánság kettéosztásában, s Görögország bevonásával egy hármas balkáni szövetség alapjait is lerakta. Bratianu azonban ezt a megegyezést 1918. november 27-én és később sem ismerte el.

Az ügy nem volt egyszerű, hiszen a Bánság területéért bejelentkeztek a románok is, egyrészt az 1916-os antant hatalmakkal kötött titkos megállapodás, másrészt az etnikai viszonyok alapján. November 9-én Aradról elküldték Budapestre azt az „ultimátumot”, amelyben a Román Nemzeti Tanács - a nemzeti önrendelkezési jog mellett hangsúlyosan a vagyon- és közbiztonság fenntartásának biztosítása ürügyével - felszólítja „a Magyar Nemzeti Tanács kormányát”, hogy adja át a Kelet-Magyarország feletti szuverenitást. Az igényelt terület a történeti Erdélyen túl Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros vármegyéket is magában foglalta, „továbbá Csanád, Békés és Ugocsa román lakta területeit”, szó szerint megismételve az 1916-ban lefektetett területi igényeket.

A magyar kormány mindezekre az aradi tárgyalásokkal válaszolt (1918. nov. 9-10.), melynek bevezetőjében Jászi Oszkár elmondta híres beszédét: „Itt a tizenkettedik óra arra, hogy új állapotokat hozzunk létre, amelyek megóvhatnak bennünket a bolsevizmustól, ami mindnyájunkat egyformán fenyeget.” A lényeges azonban az volt, hogy az új, demokratikus ország ajánlatát terjesztette elő közös berendezkedésre. Felajánlotta az önrendelkezési jogot mindama területekre nézve, ahol a románok kompakt tömegben élnek, vagy ahol övék az abszolút többség, azzal, hogy „szükséges a közös érdekek (gazdaság, pénz, közlekedés, élelmezés) védelmére egy közös szerv létesítése” A teljes kormányhatalom gyakorlását is hajlott átengedni a Fehértemplom-Máriaradna-Tenke-Élesd-Zilah-Visóvölgy vonalig, s még a béketárgyalásokon is képviseltethették volna magukat. Román tiltakozás miatt az erdélyi nem román tanácsok képviselői csak határozati jog nélkül vehettek részt a tárgyaláson,¹⁸ bár az igényelt területen élő mintegy 6 841 000 lakosból csupán kb. 2 939 000 volt román nemzetiségű. Jászi tervezete persze jócskán megnyirbálta a Román Nemzeti Tanács igényeit, emellett egy bonyolult szigetrendszert akart létrehozni, Erdély nemzetiségi viszonyainak megfelelően. Magyar sziget lett volna a Székelyföld, Kolozsvár vidéke Bánffyhunyadiig, Désig, Nagysármásig, magyar autonómiát tervezett Petrosénynek, Dévának, Vajdahunyadnak, Resicának, Lúgosnak, s három román szigettel is számolt. Maga a tény, hogy részletes tervvel állt elő, hogy nemzetiségi enklávékat próbált körvonalazni, képviselőjüknek a kormányban helyet biztosítani, közös ügyeket közös szervekkel akart intézni, mindezt „csak a béketárgyalásokig” jelszóval, joggal keltette fel a román vezetők azon gyanúját, hogy Jászi kész tényekkel akar a béketárgyalásokra menni, ahol ezekre hivatkozhat. Ajánlatának, melyet kiegészített azzal, hogy nemzetközi bizottság ellenőrizze: vajon a Központi Statisztikai Hivatal adatai helyesek-e, így is volt azonban bizonyos hatása.

Másnap délután a magyar küldöttséggel közölték a Román Nemzeti Tanács elutasító válaszát, amelyben kijelenti, hogy a provizórikus megoldások semmi biztosítékot nem nyújtanak az általuk igényelt területen a közrend, a vagyon- és személybiztonság fenntartására. Ezután Jászi egy 11 pontból álló átmeneti javaslatot tett, amelyben a román többségű területeket egészében, teljesen a Román Nemzeti Tanács kormányzata alá rendelné, ez viszont képviseltetné magát a parlamentben; a kisebbségeket pedig mindkét oldalon az 1868. 44. tc. védelme alá helyeznék. A válasz leszögezte: „ez a javaslat sem biztosítja azt a kellő alapot, amely szükséges ahhoz, hogy a Román Nemzeti Tanács garantálhassa a rend fenntartását”. Az újabb elutasítás után Jászi értetlenül megkérdezte: Végtére is mit akarnak a románok? Teljes elszakadást - válaszolta Maniu. Jászi Oszkár minden korábbinál nagyobb engedményre hajlott, de természetesen az országrészek teljes elszakadásához nem járulhatott hozzá.

A magyarországi románok politikai vezetője ekkor már nyíltan vállalhatta a szakítást. Az őszirózsás forradalom kitörése után bekövetkező nemzetközi

diplomáciai fordulat eredményeként november 5-én nyilvánosságra hozták a híres Lansing-üzenetet, mely közölte, hogy az amerikai elnök: „... rokonszenvez a mindenütt lakó románok nemzeti egységének gondolatával. Az USA érvényesíteni fogja befolyását, hogy a román nép hozzájusson jogos politikai és területi igényeihez...” Ezzel gyakorlatilag az USA is elismerte a területi terjeszkedést, sőt november 9-én Berlinből is megérkezett lasiba a távirat, hogy: „Románia erdélyi törekvéseit jóindulatúan kezelik...”, ha a Mackansen hadsereget nem háborgatják a kivonulásban. Mindezek tudatában nem meglepő, hogy a román királyi hadsereg 1918. november 20. és december eleje között a Maros vonaláig megszállhatta Dél-Erdélyt. Berthelot tábornok támogatása és bátorítása is kellett ahhoz, hogy a románok átléphessék a demarkációs vonalat, újabb erdélyi területeket megszállva. Az 1918. december 22-i kolozsvári népgyűlésen a bánsági svábok képviselői is, éppúgy, mint a szászok, egyelőre ugyancsak a magyar állam keretében kívántak maradni.

A demarkációs vonal román átlépése, a Bánságban nyugtalanságot idézett elő a szerbek körében. A Bánságban mind a szerbek, mind a románok maguknak követelték keleten az Orsova-Lugos-Arad, nyugaton a nagyjából Pancsovát Makóval összekötő - de a két várost magát nem érintő - vonal által határolt területeket. A Bánság eljövendő sorsa miatti román-szerb konfliktusok csökkentése céljából 1919. január 10-én demilitarizált övezetet jelöltek ki, s 1919. január második felében Lugoson a szerb alakulatokat franciák váltották fel, majd január 29-én Aradra vonultak be francia gyarmati csapatok.

A hivatalos indoklást a francia keleti hadsereg már idézett összefoglaló jelentésében olvashatjuk: „Ez a terület jelenleg (1918. dec. 27.) szerb megszállás alatt áll, és már több szerb-román - egyébként különösebben nem súlyos - incidens színhelye volt. Nevezetesen Orsovánál a szerbek lezárták a határt, és megtiltották az egységüktől elszakadt román tiszteknek a belépést a Bánság területére. Egyébként a románok hasonló intézkedéseket hoztak a szerb tisztekkel szemben. A legújabb miniszteri rendelkezés értelmében a Temesi Bánság vitatott területét a szerbek kötelesek kiüríteni, ezután helyüket francia megszálló erők foglalják majd el. - E döntést a románok megleléssel vették tudomásul, ellentétben a szerbekkel, akik nagy felháborodással fogadták” A szerb hadseregnek a közigazgatás átvételére irányuló kísérletei miatt 1919. február közepén Temesváron és Nagyikindán is heves sztrájkmozgalom bontakozott ki. A magyar közigazgatás azonban a Bánságban továbbra sem szűnt meg, a Bánsági Nemzeti Tanácsot csak 1919. február 20-án szüntették meg a szerbek, melyhez az ürügyet az 1919. január 29-i véres temesvári incidens szolgáltatta. Az 1919. február 20-án a szerbek által kinevezett temesvári polgármester - Reinhold Heegen verseczi mérnök - fő feladata is az volt, hogy a bánsági németeket rávegye a délszláv államhoz való csatlakozásra, melynek fejébe megígérték, hogy önálló német egyetemet nyithatnak

Temesváron. 1919. február 22-én a szerbek a néptanács vezéreit le akarták tartóztatni, őrizetbe vették őket, akiket aztán a franciák autón Aradra szöktettek.

A Bánsági Köztársaság terve az 1919. márc. 26-án folytatott belgrádi megbeszélésen ismét felmerült, ahova a Tanácsköztársaság második tárgyalási javaslatát Róth Ottó hozta - Kun Béla küldötteként -, s akit az egész francia stáb fogadott. Ormos Mária így ír erről „...Dr. Róth Ottó, korábban bánsági, közelebbről temesvári szociáldemokrata funkcionárius, majd 1918. október 31-től 1919. február 20-ig a Bánát magyar közigazgatásának vezetője átadott egy memorandumot, amelyben a Bánát önálló állammá alakítását ajánlotta, francia csapatok védelme alatt. E memorandum szerint terve elnyerte mind a Károlyi-, mind a Kun-rendszer hozzájárulását, (az utóbbit később Kun Béla igazolta)...”¹⁹ Róth Ottó nem csak a bánsági kérdés sajátos megoldására és a magyar kormány tárgyalási készségének konkretizálására tett előterjesztést, de egyúttal a Tanácsköztársaság megdöntésének módjára nézve is tanácsokkal (kb. 35 ezer fős francia hadsereg) szolgált. Ugyanakkor Kun Béla jegyzéke nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy a kormány a területi kérdésekről tárgyalni kíván, vagyis hogy ezúttal nem csak a Bánságról volt szó, hanem az etnikai tények mérlegelését ajánlották fel Budapesten. Temes és Torontál vármegye egyelőre szerb megszállás alatt maradt, de a francia gyarmati hadsereg tartotta fenn a rendet.

1919. május 3-án távoznak a franciák Temesvárról, s július 17-ig a szerbeken kívül nem volt más megszálló csapat. A franciák elvonulása utána a szerbek május 5-én Temesvár kiürítéséhez fogtak, s május, június, július hónapban, elvonulásukig kifosztották az állami épületeket, minden bútort elvittek, sorra járták a bankokat s a gyárakat. Jellemzősül megemlítem, hogy például a megyeházáról annyira elvittek mindent, hogy a később kinevezett román prefektus nem talált egy széket sem, amelyre leülhetett.

A szerb megszállás és a temesvári ipari üzemek gépeinek leszerelése miatt (pl. dohánygyár, vegyi anyag gyár stb.) 1919 májusától több tiltakozási hullám zajlott. A szerb megszállás időszakában, 1919. június 29-én mindössze háromórás temesvári tartózkodása során felkereste a Turul Cipőgyárat Louis Franchet d’Espèrey (1856-1942) tábornok, a francia déli hadsereg parancsnoka is, aki a gyári berendezések és gépek a délszláv megszállók általi leszerelése és elszállítása felől érdeklődött, tájékozódott. A Lugosról érkezett főtisztet a vasúti pályaudvaron Branislav Lontkiević őrnagy, hadosztály-parancsnok és Veliković térparancsnok fogadta. Franchet d’Espèrey tábornok a vasútállomásra direkt a Turul Cipőgyárba hajtatott, hogy Benedict Norbert vezérigazgatóval és Rojković kormánybiztossal találkozzon. Kerek egy órát töltött az iparvállalatban, személyesen mérve föl a gyár helyzetét. Temesvárról a francia tábornok Szegedre utazott.

A szerbek 1919 júniusában erőszakkal próbálták elérni, hogy a temesváriak önként mondják ki csatlakozásukat a délszláv államhoz, melynek sikertelensége is hozzájárult ahhoz, hogy a szerb királyi hadsereg 1919. július 27-én elhagyta

Temesvárt. Mint tudjuk ekkorra a nagyhatalmak eldöntötték a Bánság új határait is. A bánsági és az erdélyi határkérdés összekapcsolódott, sőt a bánsági határt az osztrák-délszláv-olasz határvita is befolyásolta 1919. február 13-28. között. Az olaszok az etnikai viszonyokat is figyelembe kívánták venni, jelezvén, hogy a terület egy részén magyar többség van, melyre Tardieu a bizottság elnöke így reagált: „A helyi lakosok kérdése nem határozhatja meg a bizottság döntését, amely a szerb-román elhatárolást vizsgálja, anélkül, hogy olyan helybeli lakóknak (magyar, német) adandó elégtételen törné a fejét, akik az adott körülmények között ellenségek". A Maros folyó vonalát az amerikaiak is elleneztek (2. ábra), s Aradért cserébe kompenzációként hozzájárultak ahhoz, hogy ne csak Új-Szeged maradjon Magyarország része, hanem még kilenc község. Viszont az olaszok nagyobb területre vonatkozó elképzeléseit ők is visszautasították. A szerbek kivonulása után 1919. augusztus 3-án Temesvárt a román csapatok szállták meg, majd fokozatosan a szerbek visszavonulását követve a későbbi trianoni határig megszállták a Bánság kétharmadát. A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24-én véglegesítették és írták alá Belgrádban, melynek értelmében Magyarországhoz 271 km², Romániához 18 715 km², Szerbiához 9307 km² terület került, úgy, hogy a békekonferencia határvonalához képest Módos és Temeskutas Jugoszláviához, Óbéba, Zsombolya és Nagyzsám Romániához került.

V. Összegzés

A történet végéhez hozzátartozik, hogy 1920. április 16-án a bánsági svábok még megpróbálkoztak a lehetetlennel: írtak egy levelet a párizsi békekonferenciának és ismételten felvetették a Bánsági Köztársaság újjáalakításának gondolatát, ezúttal a Bácskával is kibővítve. A levél melléklete részletesen tartalmazta a tervezett közigazgatási elképzeléseket, svájci (kantonális) mintára. Hogy mi lett a javaslat utóélete; aki bizonytalan és a Bánságban lakik, menjen ki az utcára és nézze meg, milyen zászlót fúj a szél. És honnan merre. Vannak még nyitott kérdések: Készült-e címer-, illetve lobogóterv a Bánsági Köztársaságnak? Üdítő kivételként Kiszombor és a Marossszög szűkebb térsége (271 km²) az anyaországnál maradt. Azóta is kevesen tudjuk, mit úsztunk meg. A Trianonban szentesített békediktátum más vidékek s települések magyarjaihoz mérten legalább egy fokkal jobban sújtotta a Bánság magyarságát. A berendezkedő román államigazgatás kisajátította a telepés falvak gazdáinak földjeit, arra hivatkozva, hogy nem törlesztették adósságukat, hosszú távú hiteleiket a magyar állammal szemben. Ügyük évekkal később, mint legfelsőbb fórumhoz, a Népszövetség elé került. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása okozta trauma, a tömeges repatriálások, a megfélemlítés szándékával megrendezett ún. „levente-per", a zsidóknak és a sváboknak a magyarságtól való eltávolítása és leszakítása céljából hozott rendelkezések mind

ezt mutatják. És lehet, hogy túlzottan idealista vagyok, de ha összejön, és békén hagyják a Bánsági Köztársaságot, akkor a belga/szlovén példa mostanra életszínvonalban is mérvadó lehetne. Vagy persze az is elképzelhető, hogy már túl lenne pár véres polgárháborún és darabjain, már régen megosztottak volna a szomszédok. A Bánság ekkori különállása és különválása mindezek ellenére olyan történelmi tény, amelynek gyökerei (pl. Temesi-Bánság [1718-1779], Temesi-Bánság [1780-1790], Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság [1849-1860], Kikindai Szabad Kerület [1775-1876], Bánsági Határőrvidék [1779-1876] stb.) jelentős hatást gyakoroltak 1918 novemberében. A Bánság-szindróma e vetületének mélységét mutatja, hogy a Szerbiához került területek 1941-44 között ismét önállóak, s a jelenlegi Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió magja is a Bánság. Száz év távlatából visszatekintve is megállapíthatjuk, hogy gazdaságilag tökéletesen életképes ország lehetett volna: fejlett ipara, kiváló termőföldje, szakképzett és 2-3 nyelvet értő és beszélő munkaereje, jól védhető természetes határai voltak. Érdekes, hogy mind területi, mind pedig lakossági szempontból az európai rangsorban, napjainkban a 34. lehetne, Belgium és Albánia (terület), illetve Szlovénia és Észtország (lakosság) között.

Jegyzetek:

- 1 Jakabffy E, A Bánsági magyarok ... 12. old.
2. Josef Geml: Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből. Temesvár. 1924. 92. old.
3. Temesvári Hírlap. 1918. november 1.
- 4 Szász Z (1986): Erdély történelme ...1703. old.
5. Ștefan Both, "Povestea Republicii Bănățene, forma statală care a supraviețuit patru luni. A fost proclamată de un avocat evreu la sfârșitul Primului Război Mondial", in *Adevărul* (Timișoara edition), 2017. november 05
- 6 Josef Geml: Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből. Temesvár. 1924. 90. old.
7. Josef Geml: Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből. Temesvár. 1924. 91. old.
- 8 Ștefan Both, "Povestea Republicii Bănățene, forma statală care a supraviețuit patru luni. A fost proclamată de un avocat evreu la sfârșitul Primului Război Mondial", in *Adevărul* (Timișoara edition), 2017. november 05
9. Temeswarer Zeitung 1927. szeptember 25.-i száma
10. Nagy Miklós Mihály (2007): Világjáró magyar katonák. Zrínyi Kiadó, Budapest, p. 272.
11. Both Ferenc (2015): Ötven év a temesvári piarista gimnázium történetéből (1885–1935) p. 407.

- 12.,...Az Antant csapatok közeledtével, a budapesti szociáldemokraták beleegyezésével Dr. Róth Ottó akcióba lendült annak érdekében, hogy a Bánságot Magyarországon belüli autonóm tartománnyá kiáltásák ki....” Hogyan akarták a magyarok Magyarországhoz csatolni az egész Bánságot. A Bánsági Köztársaság csak négy hónapig létezett – Adevărul Resicabánya, 2016. dec. 13.
13. Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburg.
14. Josef Geml: Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből. Temesvár. 1924. 91. old.
15. Krizman, Bogdan (1961): Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918. In: Historijski zbornik, God, XIV, 1961, 180. p.
16. Jakabffy E, A Bánsági magyarok ... 16. old.
17. Hanák Péter (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93. old.
18. Jászi Oszkár (1983): A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Budapest. 598. old
19. Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig. Gondolat Kiadó. 213. old. és 245. old.

Felhasznált irodalom

- Both F. (2015): Ötven év a temesvári piarista gimnázium történetéből (1885–1935). Műveltség- és kortörténeti tanulmányok sajtó alá rendezte, szerkesztette és az utószót írta Sas Péter. Bp. 2015. p. 407.
- Jakabffy E. (1920): Krassó-Szörény végnapjai. Bp.
- Jakabffy E. (1940): A Bánság magyar társadalmának kialakulása a XIX. század folyamán. Lugos.
- Jakabffy E. –Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság húsz éve Romániában 1918–1938. Studium. Bp., 1939. 126.p.
- Jakabffy E. (1920): Naplóm az 1918. évi forradalom eseményeiről. Lugos.
- Jászi O. (1983): A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Budapest. 598.p.
- Josef Geml (1924): Emlékiratok polgármesteri működésem idejéből. Temesvár. 1924. 92. old.
- Hanák P. (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93. old.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 2010. 422. p.
- Kókai S. (2008): Illúziók és csalódások: A Bánsági Köztársaság.
- Krizman, Bogdan (1961): Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918. In: Historijski zbornik, God, XIV, 1961, 180. p.
- Nagy M. M. (2007): Világjáró magyar katonák. Zrínyi Kiadó, Budapest, p. 272.
- Ormos M. (1983): Padovától Trianonig. Gondolat Kiadó.
- Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburg.
- Ștefan Both, "Povestea Republicii Bănățene, forma statală care a supraviețuit patru luni. A fost proclamată de un avocat evreu la sfârșitul Primului Război Mondial", in *Adevărul* (Timișoara edition), 2017. november 05
- Szász Z. (szerk.) (1986): Erdély története I-III. köt. Akadémiai Kiadó, Bp. p. 1945.

A Román Királyság területi igényei a Bánságban (1918-1923)

Changes in the territorial of the Kingdom of Romania in the Banat (1918-1923)

Abstract

Even today, the Banat is still a separate geographical and cultural unit between Backa and the historical Transylvania. Nevertheless, the Romanian part of the Banat, according to contemporary interpretations, is considered to be part of Transylvania in the wider sense, similarly to the Partium. However, both the Banat and the Partium possess such socio-economic and settlement geographical characteristics, along with the clear differences in physical geography, that separate these areas from other regions of the Carpathian Basin, including Transylvania as well. The Banat identity and the feeling of 'otherness' is still present in the collective consciousness of local people. Due to the favorable ecological conditions and human resources one of the most advanced cultures of the historical Hungary developed here, which resulted in maximum efforts by interested parties (Hungary, Serbia, Romania) to keep and/or occupy this area between 1918 and 1923.

The new borders of the Trianon Treaty have created 'space schizoprenia' and economic setback that resulted in severely disadvantageous peripheries along state borders with still unresolved problems. The Trianon borders are distorting the natural structure of the geographical space even today, and they are decreasing and/or minimizing the intensity of cross-border socio-economic relations. Despite the homogenizing tendencies, the tempests of history, and forced migrations of the past century there exists a kind of Banat self-consciousness or regional identity, wherein the emphasis is put on tolerance and cultural diversity. This Banat self-consciousness was the major driving force behind the proclamation of the Banat Republic on November 1, 1918, and this was the reason for the failure of the numerous nationalist experiments during the 20th century.

I. Bevezetés

A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék közel 30000 km²-nyi kiterjedésű (28522 km²) önálló régiója, amely a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült. A Bánság ma is földrajzi és kulturális egységet képez a Bácska és a

történelmi Erdély között. A Bánság romániai részét ugyanakkor a mai szóhasználat szerint általában a tágabb értelemben vett Erdély részének tekintik, hasonlóan a Partiumhoz. Azonban mind a Bánság, mind a Partium rendelkezik olyan társadalmi-gazdasági és települési sajátosságokkal – az egyértelmű természet földrajzi különbségek mellett –, melyek elkülönítik a Kárpát-medence más régióitól, így Erdélytől is. A Bánság, mint puffer zóna is közismert sajátosságokkal rendelkezett (pl. áramlási kapu, gyűjtő- és elosztó csomópontok, kulturális ütközőtér stb.). A Bánság olyan önálló történelmi, politikai, gazdasági és földrajzi régió, amelynek XVIII-XX. századi fejlődése sajátos társadalmi-települési, etnikai, néprajzi és kulturális arculatot adott e vidéknek. A bánsági másság és öntudat mind a mai napig entitásként él az itt élő lakosság tudatában. A kedvező ökológiai adottságok és az emberi erőforrások hatására a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtája alakult itt ki, melynek megtartásáért és megszerzéséért minden érdekelt fél (Magyarország, Szerbia, Románia) maximális erőfeszítéseket tett 1918-1923 között.

II. Antant ígéreték és az utódállamok követelései

Az antant hatalmak a Romániával kötött bukaresti titkos egyezményben már 1916-ban az egész Bánságot a románoknak ígérték, s mindezt írásba is foglalták. Természetesen ma már azt is tudjuk, hogy a francia vezérkari javaslat, mely a fegyverszünetre vonatkozott, s 1918. okt. 15.-én keltezték, a balkáni frontra kiterjedően megjegyzi, hogy e vezérkar a bukaresti titkos szerződés előírásait nem ismerte el teljes terjedelmében.¹ Két ponton korrigálták a bukaresti titkos vonalat: a Bánságban, amelyet ekkor már fel akartak osztani a délszláv állam és Románia között, és az úgynevezett erdélyi határon. Valamivel később hasonlóan foglalt állást a román kérdésben a francia külügyminisztérium is. A módosítás tényleges és valószínű okait Ormos Mária említett könyvében (1983. 36-37. o.) részletesen elemzi (pl.: Clemenceau és Bratianu közötti kölcsönös „szimpátia”, stb.), mi itt ettől eltekintünk. A lényeg, hogy a megosztás esélyt teremtett, sajnos nekünk, mint később kiderült, a Bánságban csak tíz település erejéig (1. ábra).

1918 végén a brit s az amerikai béke delegáció pontos és egymáshoz nagyon hasonló határjavaslatokkal érkezett Párizsba, a békekonferenciára. A később elfogadott, ún. trianoni határokhoz képest mindkettő határozottan méltányosnak mondható, s valamelyest figyelembe vette a tömbben élő magyarság területi elhelyezkedését (2-3. ábra). Az amerikai javaslat a határ menti és döntően magyarok lakta területeknek mintegy kétharmadát, a brit pedig körülbelül felét hagyta volna meg Magyarországnak. A Csallóköz, Losonc és Fülek környéke, egy keskenyebb kelet-magyarországi, illetve partiumi sáv, Bácska egy része és a Drávaszög mindkét javaslat szerint Magyarországhoz tartozott volna (2. ábra). Az amerikaiak ezen kívül a Tisza, a Maros és az Aranka határolta háromszöget

(Észak-Bánság) sem tervezték elcsatolni.² A Bánságban élők azonban figyelmen kívül hagyva minden elképzelést – melyekről nem is tudhattak – 1918. november elsején kikiáltották a Bánsági Köztársaságot.

1. ábra: Néhány szakértői javaslat a trianoni határ megállapításához

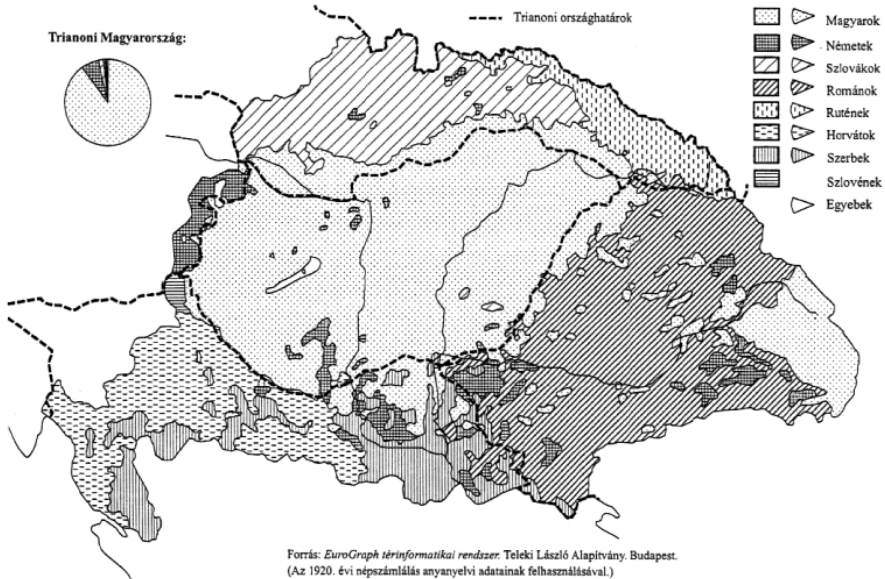
Forrás: saját szerkesztés

2. ábra: Brit elképzelések Magyarország új határáról

Forrás: Romsics I. (1995)

3. ábra: Magyarország etnikai-nemzetiségi térképe (1920)

Forrás: EuroGraph térinformatikai rendszer. Teleki László Alapítvány, Budapest. (Az 1920. évi népszámlálás anyanyelvi adatainak felhasználásával.)

Forrás: EuroGraph térinformatikai rendszer. Teleki László Alapítvány, Budapest.

III. A rövid életű Bánsági Köztársaság (1918. nov. 1.-1919. febr. 20.)

A padovai fegyverszünet (nov. 3.) és a belgrádi katonai konvenció aláírásával (nov. 13.) a Monarchia katonailag is összeomlott. 1918. okt. 31.-én, Budapesten győzött a forradalom, József főherceg Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké. Ezzel párhuzamosan, az akkori szokásnak megfelelően 1918. október 31.-én Temesváron is katonatanácsok alakultak, a hely szellemének és múltjának megfelelően külön-külön román, magyar, német és szerb nemzetiségi tagokkal.³ Megalakult a Bánsági Nemzeti Tanács (amiben csak a románok nem vettek részt, mert ők továbbra is várták Bukarest és az Aradon székelő Román Nemzeti Tanács utasításait), s 1918. november elsején Róth Ottó polgármesteri hivatala erkélyéről kikiáltotta a Bánsági Köztársaságot, melynek elnöke ő lett, katonai parancsnoka pedig Bartha Albert tábornok (később kétszer is budapesti hadügyminiszter). A magyar kormány azonnal elismerte a független Bánsági Köztársaságot. A köztársaság vezetőinek távlati terve az volt (más források szerint Bartha Albert elképzelései érvényesültek), hogy a majdan létrejövő, szövetségi és demokratikus alapokon nyugvó Magyarország részére átmentsék a Bánságot, amely a maga tervezett kantonális rendszerével a nemzetiségek békés együttélésének iskolapéldája lett volna. Bartha Albert későbbi visszaemlékezésében úgy nyilatkozott, hogy legalább népszavazás kiírását szerették volna elérni a terület hovatartozását illetően.⁴

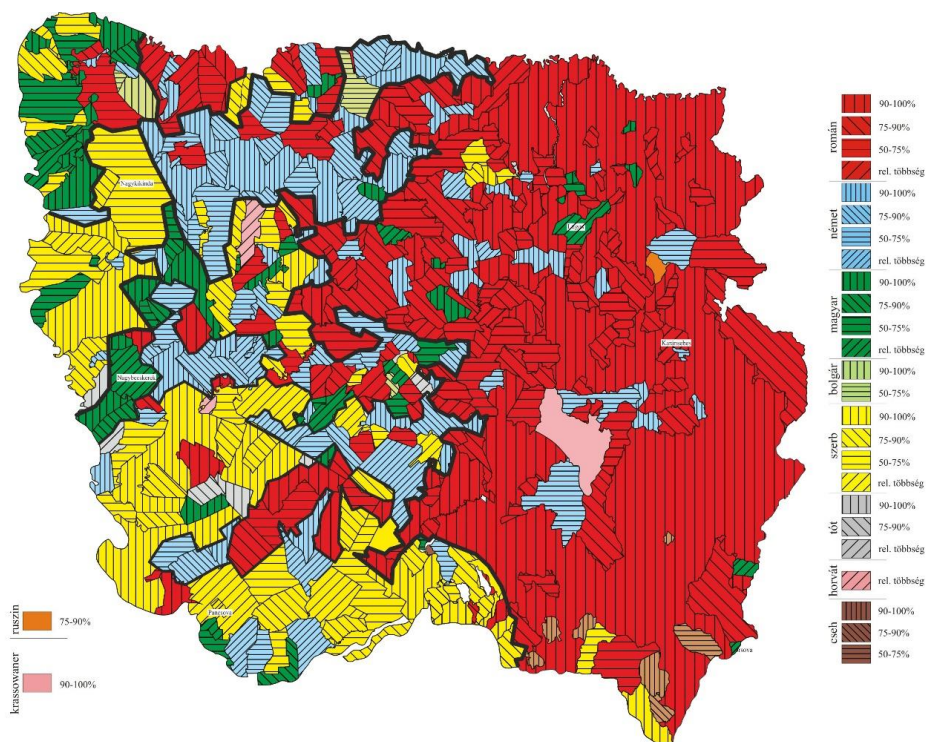
1. táblázat: A Bánság népességének etnikai megoszlása (1910)

Népességszám	Nemzetiségek	%
242152	Magyar	15,3
387545	Német	24,5
592045	Román	37,4
284329	Szerb	18,0
22131	Szlovák	1,4
12500	Bolgár	0,8
8100	Cseh	0,55
7210	Krasován	0,5
4872	Horvát	0,3
2392	Ruszin	0,15
18857	egyéb	1,1
Összesen: 1582133		100,0

A Bánsági Nemzeti Tanács gyorsan megszervezte a katonatanácsokat és a nemzetőrséget (nov. 4.), s igyekezett ellenőrzése alá vonni a Bánság területét. Hatalmas lendülettel kezdték el a munkát, s néhány nap alatt lerakták a Bánsági Köztársaság intézményeinek és működésének alapjait. Első lépésként 20

képviselőt küldtek a városi tanácsba, 60 képviselőt a Bánsági Nemzeti Katonatanácsba, 40 főt a munkástanácsba és 70 főt a Polgári Pártba. Ugyanekkor megválasztották a 20 főből álló Végrehajtó Bizottságot.⁵ A Bánsági Köztársaságnak volt címere, zászlaja és rendvédelmi alakulatai is.

A Bánsági Köztársaság (Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék) népességszámát és etnikai összetételét az 1910-ben végrehajtott népszámlálás szerint az alábbi adatok tükrözték: összlakosság 1,582,133 fő, melyből 592.049 fő (37,42%) román, 387.545 fő (24,50%) német, 284.329 fő (17,97%) szerb, 242.152 fő (15,31%) magyar. A fennmaradó 4,8%-ot tizennégy kisebb etnikai csoport tette ki (1. táblázat). A régió vallási tagoltsága hasonlóan sokrétű volt: 855.852 fő (54,10%) ortodox, 591.447 fő (37,38%) római katolikus, de nem hiányoztak a reformátusok, a görög katolikusok és a zsidók sem.⁶ Gazdaságilag egy tökéletesen életképes terület: fejlett ipara, kiváló termőföldje, szakképzett és 2-3 nyelvet folyékonyan beszélő munkaereje, jól védhető természetes határai voltak. Területe 28.522 négyzetkilométer. Érdekes, hogy mind területi, mind pedig lakossági szempontból az európai rangsorban, napjainkban a 34. lehetne, Belgium és Albánia (terület), illetve Szlovénia és Észtország (lakosság) között.

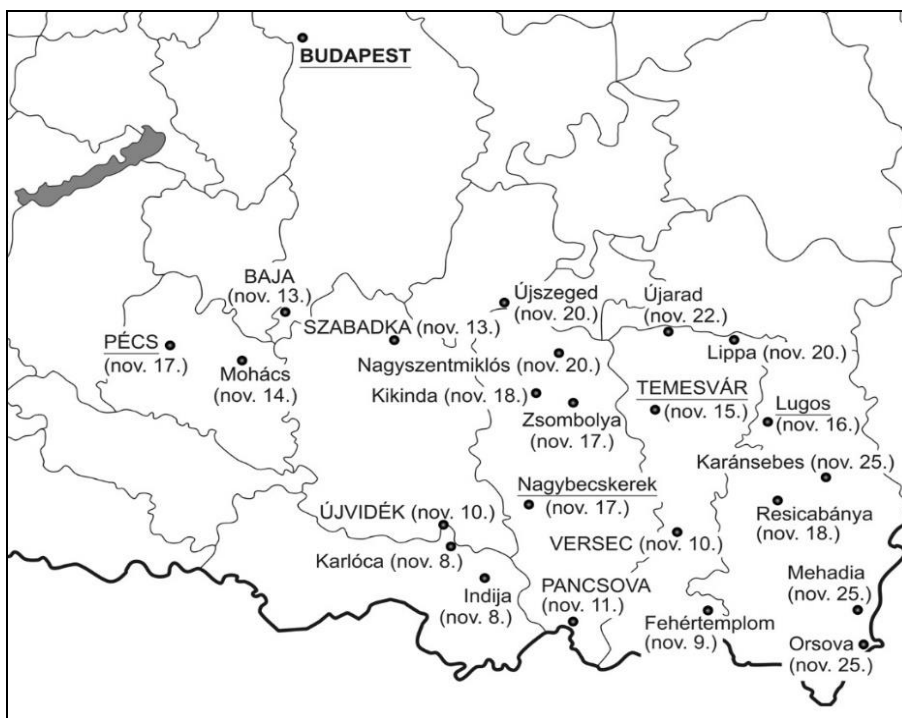

1. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Az új államalakulatnak azonban sem időt sem teret nem engedtek, így életképességét bebizonyítsa és igazolja, mivel a Maros és a Duna közötti területért két antant-szövetséges balkáni állam küzdött, s Magyarország sem mondott le róla. A győztes nagyhatalmak elképzeléseibe nem illeszkedett bele az autonóm Bánsági Köztársaság megteremtése. Minden eszközzel siettették kialakult struktúráinak felszámolását, ellehetlenítését.

IV. A szerb megszállás és a francia semleges övezet

A belgrádi katonai konvenció – mely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását – értelmében a Maros folyó vonaláig demilitarizálni kellett a Délvidéket, úgy hogy a megszállt területeken továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás. A belgrádi katonai konvenció előfeltételeként Franchet d'Esperey tábornok már 1918. nov. 4-én táviratban követelte, hogy a Duna-Száva-Drina vonaltól északra állomásozó csapatok 15 km-es övezeten belül tegyék le a fegyvert.⁷ Az első és a második szerb hadsereg nov. 5-én arra kapott utasítást, hogy „a Bánságban a románokat megelőzve ériék el a Fehértemplom-Versec-Temesvár vonalat. Északi irányba nyomuljanak előre a Marosig”

2. térkép. A Délvidék katonai megszállása 1918 novemberében

Az 1918. november 7-én megszövegezett belgrádi katonai konvenció első pontja a demarkációs vonalig a Bánság kiürítését követeli, de nincs szó a szerb csapatok benyomulásáról. Ténylegesen 1918. november 7-19-ig – a nemzetközi egyezmények és a katonai alkuk következményeként – a Bánságba szerb csapatok vonulhattak be, s november 17-én Temesvárra is. Akkor már elérték a Maros folyó vonalát, ezzel szétrúgták a jóformán meg sem alakult köztársaságot. A szerb megszállás azonban nem érintette a Bánság zömében románok által lakott keleti területeit⁸, mindezek ellenére a románok erőteljesen tiltakoztak, s kilátásba helyezték, hogy a szerbek ellen katonai erejüket is bevetik. A szerbek ellenállás nélkül elfoglalták az Arad-Lugos-Karánsebes-Mehádia-Orsova vonalat, amely egyben maximális követeléseiknek határa is, és arra törekednek, hogy valóságos gazdasági határként működtessék.

A konfliktus elkerülése érdekében 1918. december 3-án a francia idegenlégió csapatai bevonultak Temesvárra. A város lakói a francia és a szerb hadsereget sem látták szívesen. A szerbek saját közigazgatási területként kezelték a demarkációs vonaltól délre eső területeket arra hivatkozva, hogy azokat a katonai konvenció aláírása előtt foglalták el.⁹ Mindez nem jelentette a magyar közigazgatás megszüntetését, sőt a Magyarország történetét elemző monográfia 8. kötetének 101. oldalán ezt olvashatjuk: „A Bánátban az ottani szerb burzsoázia gyengesége vagy hiánya következtében a régi hivatalnoki kar egy ideig még a helyén maradt, és az őszirózsás forradalom által életre hívott hatalmi szervek (pl.:különböző tanácsok, a Károlyi kormány által kinevezett kormánybiztos főispánok, stb.) is tovább folytatták működésüket”. A francia antant haderő és diplomácia nem is annyira hallgatólagos támogatásáról a ma már magyarul is olvasható összefoglaló jelentés (1918. dec. 27.) szövege árulkodik: „Másképpen a volt Ausztria-Magyarország minden délszláv tartománya Szerbiához csatlakozik. A szerb hadsereg által a belgrádi katonai konvenció megkötése előtt felszabadított (?) Temesi Bánságban jugoszláv politikai szervezet kezd fölállni...” Ellentétben az elsővel, a mondat második fele igaz, hiszen 1918. nov. 25.-én a Szláv Nemzeti Gyűlés ülése Újvidéken kimondta a dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához. Az 1918. december 17-én Temesváron tartott szerb ünnepségen a szerbek vezetői kijelentették, hogy a párizsi békekonferencia végleges döntéséig a Bánságban maradnak, s fokozták annexiópropagandájukat. A szerb, horvát és szlovén politikusok 1918. nov. 1-7. közötti genfi tanácskozásukon is hangsúlyozták, hogy az egész Bánság területére igényt tartanak. Mindezek ellenére 1918. november végén Pasic szerb miniszterelnök megállapodott Ionescuval a Bánság kettéosztásában. Bratianu azonban ezt a megegyezést 1918. november 27.-én és később sem ismerte el.¹⁰

Az ügy tehát nem volt egyszerű, hiszen a Bánsági Köztársaság területéért bejelentkeztek a románok is, egyrészt a fent említett 1916-os antant hatalmakkal kötött titkos megállapodás, másrészt az etnikai viszonyok alapján. Már 1918. november 9-én Aradról elküldték Budapestre azt az „ultimátumot”, amelyben a

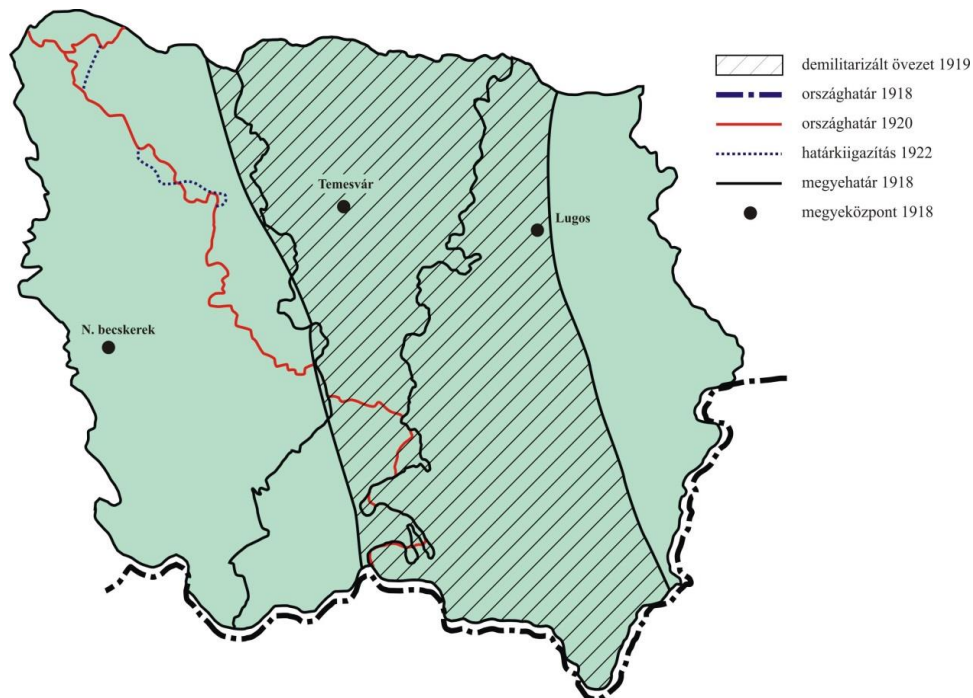
Román Nemzeti Tanács – a nemzeti önrendelkezési jog mellett hangsúlyosan a vagyoni- és közbiztonság fenntartásának biztosítása ürügyével – felszólítja „a Magyar Nemzeti Tanács kormányát”, hogy adja át a Kelet-Magyarország feletti szuverenitást. Az igényelt terület a történeti Erdélyen túl Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros vármegyéket is magában foglalta, „továbbá Csanád, Békés és Ugocsa román lakta területeit”, szó szerint megismételve az 1916-ban lefektetett területi igényeket.¹¹

A belgrádi katonai konvenció demarkációs vonalának román átlépése, a Bánságban nyugtalanságot idézett elő a szerbek körében. A Bánságban mind a szerbek, mind a románok maguknak követelték keleten az Orsova-Lugos-Arad, nyugaton a nagyjából Pancsovát Makóval összekötő – de a két várost magát nem érintő – vonal által határolt területeket (4. ábra). A Bánság továbbra is zömében szerb megszállás alatt maradt, de már 1918. december 3.-án Temesvárra bevonult a francia hadsereg mintegy 15 ezer fős kontingense. A Bánság eljövendő sorsa miatti román-szerb konfliktusok csökkentése céljából 1918. december 22-24-én demilitarizált övezetet jelöltek ki (4. ábra). A párizsi döntés értelmében francia csapatok által elfoglalt ütközőzónát hoznak létre, melynek határa keleten: Orsova-Lugos-Lippa, nyugaton: Csanád-Óbesenyő-Bánátkomlos-Zsombolya (déli határ nem volt kijelölve). A szerbek tiltakozását követően fölhatalmazást kapnak (1919. január 5.) a Nagylak-Temesvár-Versec vasútvonaltól 10 km-re nyugatra húzódó vonal megőrzésére.

December 30.-án magyar területre, Aradra francia egységet vezényelnek, s január második felében Lugoson a szerb alakulatokat franciák váltották fel, majd január 29-én Aradra vonultak be francia gyarmati csapatok. A hivatalos indoklást a francia keleti hadsereg már idézett összefoglaló jelentésében olvashatjuk: „Ez a terület jelenleg (1918. dec. 27.) szerb megszállás alatt áll, és már több szerb-román – egyébként különösebben nem súlyos – incidens színhelye volt. Nevezetesen Orsovánál a szerbek lezárták a határt, és megtiltották az egységüktől elszakadt román tiszteknek a belépést a Bánság területére. Egyébként a románok hasonló intézkedéseket hoztak a szerb tisztekkel szemben. A legújabb miniszteri rendelkezés értelmében a Temesi Bánság vitatott területét a szerbek kötelesek kiüríteni, ezután helyüket francia megszálló erők foglalják majd el. E döntést a románok meglepedéssel vették tudomásul, ellentétben a szerbekkel, akik nagy felháborodással fogadták”. 1919. január 10-30-ig mind több a panasz a szerbek ellen, akik kiürítési parancsokat vonakodtak végrehajtani. Karánsebesnél 1919. január 29-én a román támadás veszélye is fennállt a szerbek ellen. A területi parancsnokságot 1919. február 1-ig a II. gyarmati gyalogoshadosztály főparancsnokának kellett átadni.

A magyar közigazgatás a Bánságban nem szűnt meg, a Bánsági Nemzeti Tanácsot csak 1919. február 20-án szüntették meg a szerbek, melyhez az ürügyet az 1919. január 29-i véres temesvári incidens szolgáltatta. E napon a nemzetőrség összezsapott a szerb megszálló hadsereggel. Az 1919. február 20-

án a szerbek által kinevezett temesvári polgármester –Reinhold Heegn verseczi mérnök – fő feladata is az volt, hogy a bánásági németeket rávegye a délszláv államhoz való csatlakozásra, melynek fejébe megígérték, hogy önálló német egyetemet nyithatnak Temesvárott.

4. ábra: Az 1919. jan. 10-én kijelölt semleges övezet határai a Bánásban
 Figure 4.: Borders of the neutral zone in 1919. jan. 10.

A Bánásági Köztársaság terve az 1919. márc. 26.-án folytatott belgrádi megbeszélésen ismét felmerült, ahova a Tanácsköztársaság második tárgyalási javaslatát Róth Ottó hozta, Kun Béla küldöttként, s az egész francia stáb fogadta. Ormos Mária így ír erről „... Dr. Róth Ottó, korábban bánásági, közelebbről temesvári szociáldemokrata funkcionárius, majd 1918. október 31.-től 1919. február 20.-ig a Bánát magyar közigazgatásának vezetője átadott egy memorandumot, amelyben a Bánát önálló állammá alakítását ajánlotta, francia csapatok védelme alatt. E memorandum szerint terve elnyerte mind a Károlyi- mind a Kun-rendszer hozzájárulását. (az utóbbit később Kun Béla igazolta)...” Róth Ottó nem csak a bánásági kérdés sajátos megoldására és a magyar kormány tárgyalási készségének konkretizálására tett előterjesztést, de egyúttal a Tanácsköztársaság megdöntésének módjára nézve is tanácsokkal (kb. 35 ezer fős francia hadsereg) szolgált. Ugyanakkor Kun Béla jegyzéke nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy a kormány a területi kérdésekről tárgyalni kíván,

vagyis hogy ezúttal nem csak a Bánságról volt szó, hanem az etnikai tények mérlegelését ajánlották fel Budapesten.

V. Román-szerb álláspontok és a nagyhatalmak véleményei (1919. február)

A BÁNSÁGRA VONATKOZÓ ROMÁN MEMORANDUM (1919. febr. 8.)

Nincs senki, akinek eszébe jutott volna Romániának azt a jogát elvitatni, hogy egy olyan terület politikai unióját követelje, amelyen a románok hosszú évszázadok óta jelen vannak, és ahol lélekszámuk 600000 a kevesebb, mint 400 ezernyi, a XVIII. században betelepült német mellett, hogy csak a legjelentősebb etnikai tényezőket említsük.

De arra nézve születtek elképzelések, hogy a Bánságban különbséget kell tenni azon területek között, ahol román többségi lakosság él és azok között, ahol csak viszonylagos román többséget, vagy legfeljebb jelentős számú kisebbséget találni, valamint arra is, hogy a bánsági síkságon keresztül államhatár vonható a keleti románok között, akiket a Román Királysághoz csatolnának, és a nyugati nem románok között, akikből viszont a szerb állam polgárai válnának. A román kormány felfogása szerint ez veszélyes hiba.

A Bánság nem földrajzi elnevezés, hanem valóság, valódi földrajzi tájegység és egyben valódi, politikai értelemben vett tartomány is, amely jelenleg ugyanúgy, mint a történelem során teljes és oszthatatlan egészet alkot. Olyannyira, hogy nehezen elképzelhető, hogy valamely állam csupán egy részét követelné vagy fogadná el, és még nehezebben remélhető, hogy e rész birtokosaként képes lenne kivonnia magát az egész tartomány követelésének kényszere alól.

A Bánságot három oldalról övező folyók (Maros /Muresh/, Tisza /Theiss/, Duna) természetes határt alkotva két, egymáshoz szorosan kapcsolódó – nyugaton sík, keleten hegyes – tájegységet fognak közre. A bánsági alföld látja el a hegylakókat gabonaneműekkel, és itt, ezen a síkságon telet a hegyvidék nagyszámú nyája; a hegylakók pedig az erdők, a bányák kincseit, valamint állati eredetű termékeket szállítanak a síkvidék lakosainak. A gazdag és viszonylag kisebb népsűrűségű alföldre a nélkülözhetetlen munkaerőt és népesség-utánpótlást a szegényebb hegyvidék népességefeleslege szolgáltatja; itt a síkság és a hegyvidék nem létezhet egymás nélkül.

A Bánságban a közlekedési hálózat – legyen szó közúti, vasúti, vagy vízi közlekedésről – előnyös megszervezése csak a tartomány egészére képzelhető el, és a rendszert kettőbe vágó államhatár fölállítása révén minden, a régió gazdasági életéhez nélkülözhetetlen közlekedési hálózat létrehozása érdekében a XVIII. századtól kezdődően napjainkig kifejtett erőfeszítés kárba veszne.

A síkvidék hajózható folyóin és csatornáin a keleti hegyvidék súlyos termékei jutnak el a Tiszához és a Dunához; a Bánság fölosztása révén a románoknak

maradna a folyók felső, a szerbeknek az alsó folyása, valamint a csatornák: ily módon éppen azok az előnyök szűnnének meg, melyeket a Bánság abbeli helyzetéből adódóan élvez, hogy három folyó határolja, hiszen a tartomány egyik részéből lehetetlenné válna a szabad kijutás a Dunához és a Tiszához.

Maga Erdély is elveszítene az egyik legfontosabb kijáratát, mivel a Maros (Muresh) az egyetlen nagyobb folyóvíze, amely területét átszelve a hegyvidék belsejéig hatol. Az erdeiből, bányáiból érkező termékek rendszeresen a Maroson és a Tiszán leereszkedve érkeznek a Dunához, majd azon a tengerhez: a szerb-román határ a Maros alsó folyásánál akadályozná továbbjutásukat.

Mit sem érne a hajózás szabadságának ünnepélyes megerősítése, sőt tényleges biztosítása minden vízi úton, folyón, csatornán, hiszen a hajózáshoz egyebekre is szükség van: technikai szervezetre, raktárakra, gépi, kereskedelmi, ipari berendezésekre, hogy a termékek tartósítása, kezelése, megmunkálása, avagy átalakítása a legkedvezőbb feltételek mellett és a legmegfelelőbb helyszínen menjen végbe.

Mindeme berendezés és eszköz természetes módon a Tiszának és a Dunának a román partján állna Erdély és a Bánság folyami hajózásának rendelkezésére; hasztalan lenne egy idegen állam jóakaratótól várni ezeket, amikor egy másik állam termékeiről van szó.

Am ha a Bánságot mindennek ellenére mégiscsak ketté akarnák vágni egy állítólagos etnikai határvonallal, ennek megvalósítása nem lenne lehetséges a kívánatos méltányosság minden fél részéről történő megsértése nélkül.

Még azon a területen is, ahol a szerbek többséget alkotnak, jelentős román népcsoportok keverednek velük, és úgyszintén németek, akiknek politikai csatlakoztatása egy ugyanilyen nemzetiségű államhoz nem lehetséges, de Szerbiához való csatlakozásukat sem indokolja semmi, és teljes egészükben különben sem lehetne őket ezen államhoz csatolni, mivel a Bánság középső részének egész területén jelen vannak: ezek a németek (svábok), mihelyt szabadon véleményt nyilváníthatnak – különben vannak közöttük olyanok, akik jelenleg is visszautasítják kettéosztásukat Szerbia és Románia között – szívesebben csatlakoznának ezen utóbbi államhoz.

A Bánság nyugati felén olyan a különböző nemzetiségek keveredése, hogy az ott élő 200 000 szerbnek Romániától való elszakításával kétszer annyi nem szerb-német, magyar és román - kerülne Szerbiához. Ez persze új irredentizmusok kialakulását eredményezné.

Annak érdekében, hogy legalább a Bánság délnyugati részét elszakítsák Romániától, azzal is előállhatnak, hogy Belgrád előtt védőzónára van szükség. Am a háború legutolsó esztendejének tanulságai nagymértékben gyengítették az efféle védelem, valamint a mellette fölhozott érvek hasznosságába vetett hitet.

Egyébként Románia erre már 1916-ban válaszolt, amikor a szövetséges hatalmakkal kötött szerződésben kötelezte magát arra, hogy Szerbia jelenlegi

fővárosával szemben fekvő sávban nem végez katonai munkálatokat és nem telepít helyőrséget.

Védelmi szempontból ez megfelelő biztosítékot jelent. Ellenben a Duna bal partján, szerb politikai és katonai övezetként kialakítandó védőzóna valóságos hídfőállás, tehát inkább támadó, mint védelmi katonai szervezet lenne.

Amióta szerb és a román állam a Duna vonalán érintkezik, a történelem a kereskedelmi és a művelődési kapcsolatok számos bizonyítékával szolgál, de egyetlen konfliktusról sem emlékezik meg: a két nép békés törekvésében nagy segítséget jelentett az az egyértelmű és biztos határvonal, amelyet természetes határként, az érdekszférák határaként a Duna jelentett számukra.

A román kormány olyannyira meg van győződve a Dunának mint békehatárnak a jelentőségéről, hogy soha nem vetette tekintetét a folyam túlsó oldalára, és nem is gondolt annak lehetőségére, hogy a Szerbiában, a Timok és a Morava völgye között élő nagyszámú román népességet az észak-dunai Romániához csatolja.

A román kormánynak valóban az a véleménye, hogy amint megtörténik a Dunán való átkelés, amint a másik parton hídfőállás jön létre, úgy politikai és gazdasági szükségből nap mint nap további terjeszkedéssel kellene számolni ebbe az irányba. Azután konfliktusok robbannának ki többé-kevésbé konvencionális határok körül, a békés megoldás lehetősége nélkül. Nem lehet kétség afelől, hogy azok a konfliktusok, amelyek kirobbanását Románia megakadályozta a Duna jobb partján, a bal parton – egy olyan bizonytalan és olyan igazságtalan határ körül, mint az, akármilyen legyen is, amelyet a Bánság síkságain keresztül húznának – minden bizonnyal ki fognak robbanni.

El akarták hitetni, hogy kölcsönös engedmények árán végül is sikerül majd egy mindenki számára elfogadható határvonal kijelölése. Ám nyilvánvaló az a tény, hogy a dunai határról lemondva nincs olyan határvonal, amelyik mellett több érv szólna, mint egy másik mellett, és így az önkény akár ezt, akár azt is választhatja. Ugyanígy változott – keletkezési időpontjuknak megfelelően – a Duna bal partján a Bánságra irányuló szerb követelések nagysága is. De vagy az történik, hogy a Szerbia számára megállapított határ révén az ország nagyszámú bal parti szerbbel gyarapodik, de ez csak jóval több szerb bekebelezése árán valósítható meg, vagyis az etnikai elv szigorú alkalmazása éppen annak megsértését eredményezné; vagy pedig a határ révén oly kevés szerb kerülne Szerbiába, hogy az nem indokolná a dunai határ föladását.

Szerbia határainak kiterjesztése a Duna túlsó partjára – úgymond etnográfiai határvonal kialakítása érdekében, valamint annak reményében, hogy ezzel az engedménnyel létrehozható a népek közötti megbékélés – csupán a gazdaság szétzilálását, egy egész régió fejlődésének megtorpanását és jövőbeni konfliktusok kialakulását eredményezné.

A SZERB KÜLDÖTTSEG ÁLTAL BENYÚJTOTT MEMORANDUM (1919. febr. 8.)

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és a Román Királyság közötti határ stratégiai szempontból legalább a következő három feltételnek kell, hogy megfeleljen:

1. teljes mértékben szavatolja Alsó-Bánság biztonságát;
2. minden lehetséges veszélytől védje meg Belgrádot, a királyság fővárosát; és
3. a Morava völgyét biztosítsa mindenfajta meglepetésszerű katonai művelet ellen.

A Bánság hatékony védelmét csak az általunk javasolt védelmi vonal biztosíthatja. E vonaltól nyugatra nem létezik egyetlen valamit érő stratégiai állás sem, sőt a keletre található hadállások mindenütt az általunk határnak tekintett vonal fölé magasodnak, így az csak nagyon korlátozott mértékben felel meg a jó államhatár ismérveinek.

Azon feltételekre nézve, melyeket az új határ Belgrád biztonsága és védelme szempontjából kellene, hogy kielégítsen, úgy látjuk, ezek teljesen világosak, egyértelműek, és nem igényelnek külön magyarázatot. Bármely állam számára a főváros minden szempontból a legföltettebb kincsnek számít, és ennek megfelelően védelmet kell élveznie minden lehetséges veszéllyel szemben. E biztonság egyik legfontosabb követelménye, hogy a főváros a lehető legtávolabbra essék az államhatártól.

Végül elsőrendű fontosságot kell tulajdonítani a Morava völgyének védelmére irányuló kérésnek.

A Szerbia ellen vezetett legnagyobb hadműveletek célja mindig a Morava völgye volt, amelynek stratégiai jelentősége ma is ugyanaz, mint évszázadokkal ezelőtt. Mivel a hadműveletek, valamint a közlekedés szempontjából kétségtelenül a legfontosabb természetes útvonalnak számít, kívánatos biztonságának szavatolása.

A Morava völgyének védelmi berendezései a Porecska folyó bal partján található. E vonal tovább folytatódik északnak, majd a Dunát átlépve a Veterani-Szinice (Svinika)-Resicabánya (Rechidjbanya)-Lippa (Lipova-sur-Moris) irányt követő hegyláncon húzódik.

Az új határvonalnak – amennyiben meg kíván felelni e három stratégiai követelménynek – az általunk javasolt vonaltól sokkal keletebbre kellene húzódnia. Legalább a Kazán-szoros (Kazan)-Sterbetz-Szinice (Svinjika)-Kumlea-1458 sz. magassági pont-Resicabánya (Rechidjbanya)-Lippa (Lipova-sur-Moris)-vonalat kellene követnie, lévén ez az a természetes stratégiai védővonal, amelyen államunk védelmét meg lehetne szervezni.

E vonal minden nyugatra található hadállás fölött húzódik, vagyis aki birtokolja ezt a vonalat, az földrajzi-stratégiai szempontból az összes állást birtokolja a Tisza és a Duna irányában; természetes lenne hát, hogy az új államhatár e nyomvonalon haladjon.

Ennek ellenére – kizárólag politikai megfontolásból, és azért, hogy semmi se zavarhassa meg román szomszédainkkal fennálló évszázados barátságunkat – az általunk kijelölt határ jóval nyugatabbra húzódik és kevésbé kedvező vonalat követ.

Az elmondottakból teljesen világosan kitűnik az általunk ezen az oldalon államhatárként javasolt vonal szükségessége és indokolt volta.

Az Aradtól a Tiszáig terjedő határszakasz az egyetlen, a stratégiai határ összes feltételének megfelelő határvonal, mivel ebben az irányban az egyedüli védővonalat jelenti. Ettől sem északra sem délre nem található a jó határ feltételeinek megfelelő vonal, ezért – egyéb lehetőségek számbavétele után – ezt jelöltük ki határvonalnak.

Az államhatár a Maroson húzódó szerb-román határtól (Arad városa és Zádorlak /Zadorlats/ község között) kiindulva a Maros folyását követi a Tiszáig.

A BÉKEKONFERENCIA KÜLDÖTTEINEK REAGÁLÁSAI (1919. február 13.)

Dr. Day (Amerikai Egyesült Államok) kijelenti, hogy az amerikai küldöttség nem teheti magáévá a román fölfogást, amennyiben az úgy értelmezendő, hogy a Bánság föltétlenül oszthatatlan.

Sir Eyre Crowe (Brit Birodalom) kijelenti, az angol küldöttség kész a Bánság nyugati felében élő szerbek véleményéről rendelkezésre álló adatokat a bizottság elé bocsátani. A bizottság ezen dokumentumok alapján képet alkothat magának e vélemények őszinteségéről, és abban is döntésre juthat, milyen mértékben szükséges a határvonal visszavonása keleti irányban, a szövetségesek azon óhaja ellenére, hogy eleget tegyen a román követeléseknek. Az angol küldöttség első benyomása szerint a Bánság egészét Romániának hagyva a tartomány nyugati felében lehetetlen helyzetet teremtenének.

De Martino (Olaszország) fölöttébb hasznosnak találná a terület etnikai, gazdasági valamint stratégiai viszonyainak vizsgálatát; és az általános viszonyok eme részletes vizsgálata után sokkal könnyebben foglalhatnának állást a kérdésben. Az olasz küldöttség általában véve elismeri a hőiesen küzdő Románia különleges helyzetét. Először is tekintetbe kell venni annak a ténynek a jelentőségét, hogy Romániát a nagyhatalmak közül háromhoz szerződés köti, amelynek érvényessége teljes mértékben fennáll. Annak eldöntésére, hogy Románia fölkérhető-e törekvéseinek mérséklésére, csak a körülmények részletes vizsgálata után lehet vállalkozni. Ez esetben célszerű lenne Romániát Besszarábiában kárpótolni, méghozzá olyan területekkel, amelyeket az 1916.

évi szerződés nem érint. Végeredményben az olasz küldöttség – jóllehet, nem kívánja kezdeményezni, hogy szólítsák föl Romániát törekvéseinek mérséklésére – nem ellenezné a körülmények előzetes vizsgálatát, amely végül ugyanerre az eredményre vezetne.

Laroche (Franciaország) kijelenti, hogy a francia küldöttség, hasonlóan a többi küldöttséghez, lehetségesnek tartja a román követelések mérséklésének lehetőségét. Sir Eyre Crowe-hoz csatlakozva hangsúlyozza a kérdés különlegesen bonyolult természetét. Abban az esetben, ha egy teljesen igazságos megoldás lehetetlenségbe ütközik, és közbülső megoldáshoz kell folyamodniuk, a nagyhatalmaknak Erdélyben megvan az a lehetőségük, hogy a mérleget szövetségesük, Románia javára billentsék, vagyis ellenségük, Magyarország kárára; de a Bánságban, ahol két szövetségesük áll szemben egymással, ezt nem tehetik meg. Annál is inkább nagy körültekintéssel kell eljárniuk, mert az első olyan nézeteltérésben kéri ki döntésüket, amely a történelem során Románia és Szerbia között fölmerült. Feladatuk nehéz és felelősségteljes, mivel döntésükön áll vagy bukik két nemzet barátsága, amelynek megőrzése alapvető érdekük.

Az elnök megállapítja, hogy a küldöttek egyhangúan elutasítják a románok „mindent vagy semmit” tételét, így tehát indítványozza, hogy a bizottság külön-külön vizsgálja meg a három vármegye: Torontál, Temes és Krassó etnográfiai, történeti, földrajzi, valamint gazdasági viszonyait; állapítsa meg, hogy ezen viszonyok milyen mértékben támasztják alá a szerb követeléseket; végül hozzon döntést arról, hogy helyt ad-e ezen követeléseknek, vagy kijelöli a területet felosztó vonalat. Közli, hogy az 1910. évi magyar statisztika szerint Torontál vármegyének 300 000 szerb és 87 000 román lakosa van.

Leeper (Brit Birodalom) jelzi, hogy az angol küldöttek elfogadják az 1910. évi magyar népszámlálás adatait, mivel egyedül ezek állnak rendelkezésre. Közismert tény, hogy a magyar statisztikákat mindig meghamisították, azonban a jelen esetben semmi okunk föltételezni, hogy inkább a románoknak, mind a szerbeknek kedvezzenek vagy megfordítva, jóllehet mindkét érdekelt fél ezt állítja.

Laroche (Franciaország) megjegyzi, hogy mind a románok, mind a szerbek amiatt panaszkodnak, hogy a statisztikákat az ő hátrányukra hamisították meg. Amikor megjelennek majd a bizottság előtt, föl kell őket szólítani, magyarázzák és indokolják meg panaszukat.

Gróf Vannutelli Rey (Olaszország) kijelenti, hogy Torontál vármegyére vonatkozóan – a második angol küldött által megfogalmazott fenntartásokkal – elfogadja a magyar adatokat. Mindamellett meg kívánja jegyezni, hogy Torontál vármegye nem tekinthető földrajzi egységnek. A kizárólag politikai céljai által vezérelt magyar közigazgatás a megyék határait teljesen önkényes módon szabta meg. Ez a helyzet Torontál vármegyével is, amely tulajdonképpen két külön részből áll, közülük az egyik északra, a másik délre terül el egy körülbelül

Nagybecskerekén át meghúzott vonaltól. Míg az északi részben a szerbek és a románok mellett nagy számban élnek más fajú etnikai elemek (németek és magyarok), a déliben a szerbek és a románok csaknem egyedül vannak jelen. Így aztán, mivel az egész megyére nézve a német és magyar lakosság száma 300 ezret (130 000 magyar, illetve 170 000 német), a román és szerb lakossága pedig csak 287 ezret (200 000 szerb, illetve 87 000 román) tesz ki, ebből az következik, hogy Torontál vármegye északi részében a német és magyar népesség többségben van a románokkal és a szerbekkel szemben.

Az elnök megjegyzi, hogy a gróf Vannutelli által Torontál vármegye vonatkozásában fölvetett nem román és nem szerb népesség kérdése, amely egyébként a többi megyében hasonlóképpen fölmerül, nem határozhatja meg a bizottság döntését; a bizottság a szerb-román vitát vizsgálja, és nem foglalkozik avval, hogy elégtételt szolgáltatson a másfajú – jelen esetben az ellenséghez tartozó – népességnek.

Az elnök felolvassa a Temes vármegyére vonatkozó magyar statisztikát:

170 000 román, főleg az északi részen
70 000 szerb, főleg a déli részen
166 000 német
80 000 magyar
16 000 egyéb.

Az elnök javaslata, mely szerint Krassó vármegyét teljes egészében Romániának kell adni, általános egyetértéssel találkozik.

Visszatérve Temes vármegye etnográfiai viszonyaihoz, Laroche (Franciaország) azt kérdezi gróf Vannutellitől, hogy értesülései szerint a szerb lakosság túlnyomó része a megye déli részén található-e.

Gróf Vannutelli Rey (Olaszország) igennel válaszol. Kijelenti, hogy megállapítását a románok által tézisük alátámasztására készített néprajzi térképek alapján tette.

Dr. Day (Amerikai Egyesült Államok) kijelenti, a Bánság nyugati részének gazdasági irányultságát illetően, az amerikai küldöttség elfogadja, hogy az nagyobb mértékben járul hozzá Szerbia, mint Románia szükségleteinek kielégítéséhez.

Az elnök kérdésére válaszolva Leeper kifejti, hogy nem javasolja sem Versec, sem Temesvár Szerbiához való csatolását, mivel e városokban német vagy magyar többségű lakosság él, és mindkettő környékén nagyrészt román.

Ami a közlekedés kérdését illeti, az angol küldöttség által javasolt (Nagykikindától Fehértemplomig /Weisskirchen/ terjedő) sáv Szerbiához való csatolása mind érzelmi szempontból, mind gazdasági szempontból igazolható, mivel ezt a sávot Belgráddal vasút valamint a Tisza folyó köti össze. E sávon kívül alapvető fontos, hogy a Bánság egyéb részei, melyeket Románia fog

megkapni és ezen utóbbi ország között rendszeres közlekedési kapcsolatok alakuljanak ki. A románok nem győzik eléggé hangsúlyozni, mennyire fontos számukra, hogy a Maros folyó egyik partja a birtokukban maradjon. Jó lenne, ha a bizottság rá tudná bírni a román küldötteket, mérsékeljék e követelésüket, amelynek oly nagy fontosságot tulajdonítanak.

Ami a vasúti közlekedést illeti, föltétlenül szükséges, hogy – amennyiben e várost Románia kapja meg – Temesvárral együtt a várost ellátó vasútvonalak is átadassanak. Ezek a következők:

1. az északi, aradi vonal,
2. a Duna menti Básiával való összeköttetést biztosító déli vonal,
3. a keleti, orsova-bukaresti vonal,
4. az északnyugati, makói vonal.

Az ötödik, Temesvárt Nagyikikindán át Szegeddel (Szegedin) összekötő vonal Románia számára kevésbé fontos, ezért nem szükséges román területen maradnia, ám a másik négy vonal biztosítása Románia számára elengedhetetlen.

Az elnök kérdésére válaszolva Leeper kifejti, hogy a nagyikikindai szárnyvonalat az angol javaslat értelmében Szerbia kapná meg. Az angol küldöttség által javasolt határvonal azon előnyére is rámutat, hogy az megközelítőleg egyenlő lélekszámú román, illetve szerb kisebbséget hagyna szerb, illetve román fennhatóság alatt. A legjelentősebb szerb település, amely Szerbián kívül esne, Fehértemplom (Weisskirchen). Ennek Szerbiához való csatolása súlyos zavarokat okozna Románia vasúti és folyami közlekedésében. Kárpótlásul Torontál vármegye jelentős számú román kisebbsége kerülne Szerbiához.

Az elnök kérdésére válaszolva Leeper előadja, hogy az angol küldöttség által javasolt határvonal a Karas folyó beömlésénél térne el a Dunától északi irányban, így a Csák-Módos mellékvonal szerb kézen maradna. Temesvár magasságáig a határ e mellékvonal és a fővonal között húzódná, majd Temesvárt elhagyva északnyugati irányban, (a Magyarországon maradó) Szeged felé folytatódna a Tisza-Maros összefolyásáig. A Nagyikikindát Szegeddel összekötő vasútvonalat a szerbek kapnák meg. Így tehát hirtelen kiszögellés jönne létre. Az angol küldöttségnek az a határozott benyomása, hogy a Bánság földrajzi egységet alkot, és fölosztására csak az etnikai és érzelmi szempontokat előtérbe helyező szerb tiltakozások nyomásának engedve határozta el magát.

A bánsági és az erdélyi határkérdés összekapcsolódott, sőt a bánsági határt az osztrák-délszláv-olasz határvita is befolyásolta 1919. február 13.-28. között. Az olaszok az etnikai viszonyokat is figyelembe kívánták venni, jelezvén, hogy a terület egy részén magyar többség van, melyre Tardieu a bizottság elnöke így reagált: „A helyi lakosok kérdése nem határozhatja meg a bizottság döntését, amely a szerb-román elhatárolást vizsgálja, anélkül, hogy olyan helybeli lakóknak (magyar, német) adandó elégtételen törné a fejét, akik az adott

körülmények között ellenségek”. A Maros folyó vonalát az amerikaiak is ellenezték (2. ábra), s Aradért cserébe kompenzációként hozzájárultak ahhoz, hogy ne csak Új-Szeged maradjon Magyarország része, hanem még kilenc község. Viszont az olaszok nagyobb területre vonatkozó elképzeléseit ők is visszautasították.

A szerbek 1919 júniusában erőszakkal próbálták elérni, hogy a temesváriak önként mondják ki csatlakozásukat a délszláv államhoz, melynek sikertelensége is hozzájárult ahhoz, hogy a szerb királyi hadsereg 1919. július 27-én elhagyta Temesvárt. Mint tudjuk ekkorra a nagyhatalmak eldöntötték a Bánság új határait is. A szerbek kivonulása után 1919. augusztus 3-án Temesvárt a román csapatok szállták meg, majd fokozatosan a szerbek visszavonulását követve a későbbi trianoni határig megszállták a Bánság kétharmadát. A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24-én véglegesítették és írták alá Belgrádban, melynek értelmében Magyarországhoz 271 km² (ez nem változott, azaz a trianoni határ maradt), Romániához 18715 km², Szerbiához 9307 km² terület került, úgy, hogy a békekonferencia határvonalához képest jelentősebb változás volt, hogy Módos és Temeskutas Jugoszláviához, Zsombolya és Nagyzsám Romániához került.

VII. Összegzés

A kedvező ökológiai adottságok és az emberi erőforrások hatására a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtája a Bánságban alakult ki, melynek megtartásáért és megszerzéséért minden érdekelt fél (Magyarország, Szerbia, Románia) maximális erőfeszítéseket tett 1918-1923 között. A Bánságra a Trianonban megrajzolt új határok a térszkizofréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határ menti perifériákat alkotva. A trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti és/vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági érintkezés intenzitását. Az elmúlt közel egy évszázad homogenizációs tendenciái, történelmi viharai és erőszakos migrációi ellenére létezik egyfajta bánsági öntudat, nevezhetjük regionális identitásnak is, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A bánsági másság és öntudat mind a mai napig entitásként él az itt élő lakosság tudatában. A bánsági öntudat volt a fő mozgatórugója az 1918. november elsején kikiáltott Bánsági Köztársaság létrejöttének és azon bukott meg a XX. század jó néhány későbbi nacionalista kísérlete is. A Bánság különállása és különválása olyan történelmi tény, amelynek gyökerei (pl. Temesi-Bánság /1718-1779/, Temesi-Bánság /1780-1790/, Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság /1849-1860/, Kikindai Szabad Kerület /1775-1876/, Bánsági Határőrvidék /1779-1876/, stb.) jelentős hatást gyakoroltak 1918 novemberében. A Bánság-szindróma e vetületének mélységét mutatja, hogy a Szerbiához került területek

1941-44 között ismét részben önállóak, s a jelenlegi Duna-Körös-Maros-Tisza eurórégió magja is a Bánság.

Jegyzetek

1. Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 452 p.
2. Romsics Ignác (1995): Az angolszász hatalmak és a trianoni békeszerződés, História
3. Szász Zoltán (szerk.) (1986): Erdély története I-III. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1945 p.
4. Demokrácia 1946.
5. Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburger Zeitung
6. Kókai Sándor (2011): A Bánság történeti földrajza 1718-1918, Nyíregyháza. 421 p.
7. Hanák Péter (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1397 p.
8. Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburger Zeitung
9. Hanák Péter (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1397 p.
10. Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 452 p.
11. Szász Zoltán (szerk.) (1986): Erdély története I-III. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1945 p.

Felhasznált irodalom

A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa: 5.284/3 sz. irat, Titkos, keltezési hely: Párizs).

A Román Nemzeti Tanács levele (1918), Országos Levéltár, Nemz. Min. IXX tc. 240.
Hanák Péter (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1397 p.

Jászi Oszkár (1983): A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó. Bp.. 598 p.

Károlyi Mihály (1982): Hit, illúziók nélkül. Európa Könyvkiadó. Budapest. 512 p.

Ormos Mária (1983): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 452 p.

Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburger Zeitung

Romsics Ignác (1995): Az angolszász hatalmak és a trianoni békeszerződés, História

Szász Zoltán (szerk.) (1986): Erdély története I-III. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1945 p.

A jugoszláv-román határ módosítása a háromfelé osztott Bánságban

Modification of the Yugoslav-Romanian border in the three-part Banat

Abstract

The Banat is an independent historical, political, social, economic and geographical region of historical Hungary. At the time of the 1910 census, 1,582,175 inhabitants were registered in the Banat. The population was basically divided between four nations: 15.3% Hungarian, 24.5% German, 37.4% Romanian, and 18% Serbian. But many other nations / nationalities lived in the region, home to a total of sixteen nations and making a living.

By the beginning of the 20th century, the Banat became one of the most developed regions of historical Hungary - thanks to its favorable ecological conditions and the fortunate context of human resources - for the preservation and acquisition of which all interested parties (Hungary, Serbia, Romania) made maximum efforts between 1918-1920. . It is particularly important that the Serbian and Romanian territorial demands, far from the ground of realities, also intersected. This conflict was of such magnitude that the possibility of a Serb-Romanian war arose realistically in late 1918 and early 1919, respectively. To avoid this, the French army created the so-called. neutral zone.

1. A Bánság, mint régió és felosztásának jellemzői

A 20. század elejére a Bánság a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiójává vált² – a kedvező ökológiai adottságok és az emberi erőforrások szerencsés kontextusának is köszönhetően –, melynek megtartásáért és megszerzéséért minden érdekelt fél (Magyarország, Szerbia, Románia) maximális erőfeszítéseket tett 1918-1920 között.³ Különösen fontos, hogy a realitások talajától messze elrugaszkodó szerb és román területi igények

² A régió történetéről és fejlődéséről lásd Kókai Sándor (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza.

³ A kérdéskörrel lásd *Gulyás László (2012): Egy régió kettészakítása: a Bánság kérdése a versailles-i békekonferencián. Közép-Európai Közlemények, 2012/2. szám (No17) 88-99. old.* Továbbá *Gulyás László (2018): Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. Múltunk, 2018/3. szám 1-57. old.*

egymást is keresztezték. Ez az ütközés olyan mértékű volt, hogy 1918 végén, illetve 1919 elején reálisan felmerült egy szerb-román háború lehetősége. Ennek elkerülése érdekében hozta létre a francia hadsereg az ún. semleges zónát.⁴

A Bánság a történelmi Magyarország önálló történelmi, politikai, társadalmi, gazdasági és földrajzi régiója. Az 1910. évi népszámlálás időpontjában a Bánság területén 1 582 175 lakost írtak össze. A népesség alapvetően négy nemzet között oszlott meg: 15,3% magyar, 24,5% német, 37,4% román, 18% szerb. De számos további nemzet/nemzetiség élt a régióban, amely összesen tizenhat nációnak nyújtott otthont és megélhetést (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (1910)

Nemzet/ Nemzetiség	Magyar-Bánság		Szerb-Bánság		Román-Bánság		Bánság	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	11638	69,7	109510	18,8	120985	12,3	242133	15,3
Német	1248	7,5	133495	23,0	252802	25,7	387545	24,5
Román	85	0,5	76398	13,1	515485	52,4	591968	37,4
Szerb	3588	21,4	232009	40,0	48733	4,9	284330	18,0
Szlovák	-	-	16393	2,8	5738	0,6	22131	1,4
Bolgár	-	-	2458	0,4	10042	1,0	12500	0,8
Cseh	-	-	1156	0,2	6944	0,7	8100	0,55
Krasován	-	-	-	-	7210	0,7	7210	0,5
Horvát	-	-	3356	0,6	1516	0,2	4872	0,3
Ruszin	-	-	24	0,0	2368	0,2	2392	0,15
Egyéb	154	0,9	5788	1,0	13052	1,3	18994	1,2
Összesen	16713	100,0	580587	100,0	984875	100,0	1582175	100,0

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján Kókai Sándor szerkesztése

Az 1. táblázat adatait és az egyes nemzetek/nemzetiségek területi elhelyezkedését tekintve szinte lehetetlen volt olyan határt meghúzni, amely legalább a négy nagy nemzet (magyar, német, román és szerb) érdekeit figyelembe vette volna, különösen annak tudatában, hogy abból kettőt (magyar, német) a Versailles-i békecsinálók „ellenségnek” tartottak.

A Versaillesban megrajzolt határok sem az etnikai összetételre, sem a települési-természeti tényezőkre nem voltak tekintettel, azaz a Bánságban is tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánsági vasútvonal-hálózatot nem kevesebb, mint tizenhét helyen metszette a trianoni határ) vágta szét az utódállamok gyakran egymással is szöges

⁴ Erről lásd a legújabb feldolgozást Bene Krisztián (2021): A délvidéki semleges zóna létrehozása. In: Gulyás László-Tóth Marcell-Zeman Ferenc szerk. (2021): Lokális Trianon I. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918-1920. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 11-26. old.

ellentétben álló érdekeinek megfelelően. Sem a magyarok, sem a németek érdekeivel – az autonómia kérdésköre fel sem merült –, miként a híres wilsoni önrendelkezési pontokkal sem foglalkozott senki a határok meghúzásánál. A kisebb etnikai töredékek lehetőségei pedig e kontextusban gyakorlatilag lenullázódtak.

Ha a bánásági határok megszületésének konkrét esemény történetét nézzük, akkor az alábbiakat rögzíthetjük:⁵ a versaillesi békekonferencia Román és Jugoszláv Ügyek Bizottsága 1919. március 18-i ülésén⁶ felosztotta a Bánáságot Románia és a délszláv állam között. Ennek eredményeképpen született meg a szerb-román határ, amely a Bánáság területéből 18,4 ezer km²-t Romániához, míg 9,8 ezer km²-t a délszláv államhoz csatolt. Az így megalkotott határ 76 ezer románt hagyott a délszláv állam keretei között, míg 65 ezer szerbet a román államhoz csatolt.⁷

Viszont a fentebb említett bizottsági ülésen történt egy meglepő fejlemény: végül a Bánáság nem kettő, hanem három állam között került felosztásra. Ez úgy történt, hogy az amerikai delegáció kijelentette, szükségesnek látja, hogy Szeged város gazdasági életének érdekében Torontál vármegye egy kis részét Magyarországhoz csatolják. Ezt úgy képzelték el, hogy az 1919. február 28-i ülésen a Csongrád vármegyéből Magyarországnak juttatott sávot – Maros-szög⁸ csúcsa Szőreg és Szeged között – kiegészítik az alábbi kilenc torontáli községgel: Deszk, Ferencszállás, Tértvár, Kiszombor, Klárafalva, Kübekháza, Ószentiván, Szőreg, Újszentiván.⁹ A bizottság elfogadta a javaslatot. Így a Bánáságból Torontál vármegye egy apró része – mindössze 271 km² –, amely Újszeged és Kiszombor között helyezkedett el, Magyarországra maradt.

⁵ A Bánáság felosztásának története részletesen bemutatásra került jelen sorozat – A trianoni békediktátum története hét kötetben – II/2. kötetében. Lásd 4. fejezet: A Bánáság felosztása, a magyar-román és a magyar jugoszláv határ születése 1. A békelegációk, igények és érvrendszerük 140-165. old, továbbá 5. fejezet: A Bánáság felosztása, a magyar-román és a magyar jugoszláv határ születése 2. A Román és Jugoszláv Ügyek Bizottságának ülései. 167-194. old.

⁶ A március 18-i ülés jegyzőkönyvét közli FDI I. kötet. dok. 209–215. old.

⁷ Az adatokat közli, illetve a megosztást térképen ábrázolja Pándi Lajos (1997): *Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris–Századvég. Budapest. 404–405. old.*

⁸ Ezen terület történetéről lásd Kókai Sándor (2021): *A Maros-szög történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza-Kiszombor.*

⁹ A terület népességéről lásd Kókai Sándor (2014): *A Maros-szög külterületi népessége (1910). Településföldrajzi Tanulmányok. 2014/2. sz. 124–137. old.*; Kókai Sándor (2012): *Adalékok eltűnt „csonka” vármegyénk demográfiai jellemzőihez (1910–2011).* In: Kókai Sándor – Boros László szerk. (2012): *Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete–Bocskai István Római Katolikus Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs. 327–342. old.*; Miklós Péter (2010): *Újszentiván lakosságának etnikai és felekezeti viszonyainak változásai. Közép-európai Közlemények. 2010/2. sz. 63–69. old.*

A konferencia felsőbb szervei – előbb a Külügyminiszterek Tanácsa, majd július 9-én Legfelső Tanács¹⁰ – véglegesítették ezt a felosztást, majd közölték a román, illetve délszláv diplomatákkal. Mivel a szerbek 1918 őszén jóval nagyobb területet foglaltak el a Bánságból, mint amennyit Versaillesban végül nekik ítélték több esetben vissza kellett vonulniuk a kijelölt szerb-román határ vonalára. Ez történt például Temesvár esetében: a szerb hadsereg 1919. július 27-én elhagyta Temesvárt. Ezt követően 1919. augusztus 3-án Economu ezredes parancsnoksága alatt ünnepélyes fogadtatással Temesvárra bevonult a román hadsereg. Hasonló történések zajlottak le a Bánság románoknak ítélt, de szerbek által megszállva tartott más településein is. Azaz a román csapatok a szerbek visszavonulását követve, a békekonferencia csúcsszervei által is elfogadott határig megszállták a Bánság kétharmadát.

Ezzel párhuzamosan Párizs megszüntette a francia semleges zónát. Ennek első eseményeként 1919. május 28-án De Tournadre francia tábornok Lugoson adta át a hatalmat a románoknak. Július 22-ig az összes francia katonát kivonták a Bánságból.¹¹

1919 augusztusának végére mind a délszláv állam, mind a román állam elfoglalta a neki ítélt bánsági területeket, illetve a magyar állam megtartotta a neki ítélt településeket, de csak jogilag, mert de facto a szerbek csak 1920 augusztus 19-20-án vonultak ki, sőt Tervárról csak 1922-ben. Ezzel a Bánság felosztása *de facto* is befejezett tényé vált. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy véget ért a bánsági új határok és az azok mentén élők kálváriája. Maradt még néhány olyan terület és település, ahol a helyszíni terepbejárások során, mind a trianoni delimitációs, mind a későbbi demarkációs vonalakat és az országhatárokat pontosítani kellett.

2. Módosítások a Versaillesben kijelölt határokon

2.1. A határok leírása

Értelemszerűen a trianoni békediktátumban nemcsak a szerb-román-magyar határ leírása szerepelt, a 27. cikk 2. pontjában¹² az alábbiak olvashatók a bánsági régiót feldaraboló országhatárokról:

Szerbiával a határ: „Horgostól és a vasútállomásától északra, Röszeszentmihálytelektől pedig délre halad; innen délkelet felé a Tiszáig:

¹⁰ Bene (2021) 21. old.

¹¹ Uo.

¹² A trianoni békediktátum szövegének legújabb közlése, Bank Barbara-Kovács Attila Zoltán (2019): Trianon a békeszerződés. Szépműves Kiadó. Budapest. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság határaitól lásd 40-42. old.

Az államhatár: A holtág középvonala;

Innen felfelé körülbelül 5km távolságnyira, a helyszínen választandó pontig:

Az államhatár: a Tisza folyása;

Innen általában kelet felé, Kis-zombor állomástól délnyugatra körülbelül 4 km távolságnyira, körülbelül kelet-délkeletre a 84. magassági ponttól és dél-délnyugatra a 83. magassági ponttól a helyszínen választandó pontig, amely hármas határpontja lesz Romániának, Magyarországnak és a Szerb-Horvát-Szlovén Államnak:

Az államhatár: A helyszínen megállapítandó vonal, amely Gyála és Ószentiván helységek, továbbá Óbéb és Kübekháza közt halad.

Romániával a határ „,A fentebb meghatározott ponttól (a hármashatár ponttól – megjegyzés Kókai S.) kelet-északkelet felé a Maros folyón, a Makó-szegedi vasútvonal hidjától 3500 m-re felfelé megállapítandó pontig:

Az államhatár: A helyszínen megállapítandó vonal;

Innen délkeletre, azután északkeletre a nagylaki állomástól délre körülbelül 1km távolságnyira választandó pontig:

Az államhatár: A Maros folyó folyása felfelé; .. „,¹³

A fenti részletes leírásból látszanak azok a sarokpontok is (pl. Gyála a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz kerül, miként Óbéb is, ellenben Ószentiván, Kübekháza, Kiszombor Magyarországon marad), amelyektől eltérni nem lehetett, de a közöttük elhelyezkedő területek és kisközségek (pl. Rabé, Porgány, Majdány stb.) hovatartozása nem volt konkretizálva.

A Sevres-i békeszerződésben¹⁴ (1920. augusztus 10.) az alábbiak kerültek a Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén Állam bánsági határát illetően: *Románia, Magyarország és a Szerb-Horvát-Szlovén Állam hármas határához közös ponttól, amely a földön választandó pont körülbelül 4 km.-re délnyugatra Kis-zombor állomástól, és megközelítőleg kelet-délkeletre a 84. ponttól és dél-délkeletre a 83. ponttól, általános dél-délkeleti irányban a Zsombolya-Lovrin vasút egy pontjáig, körülbelül 3 km-re Zsombolyától északra, ezen belül:*

- *Pusztakeresztúrtól keletre, Porgánytól és Bolgárteleptől nyugatra haladó földön rögzítendő vonal; majd keleten Valkány és nyugaton a Nagyikinda-Szeged vasút között, majd Marienfeld (Máriafölde) és Mokrin között, Nákófalva és Seultour (Szentborbála) keleti részén, Bánát-Komlós (Nagykomlós) és Osztern (Kiskomlós) nyugati részén; onnan délre a Temes Surján és Bóka közötti pontjához, körülbelül 6 km.-re, Módostól délre, ezen belül:*

¹³ Uo.

¹⁴ Szövegét angol nyelven közli: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Peace_Treaty_of_Sevres

- *a Temesvár-Nagykikinda vasutat Zombolya (Hatzfeld) és Gyertyámos között elvágó, a Klári és Horvát-Kécsa (Köcse) között, Ótelektől, Jánosföldétől és Párdánytól nyugatra, Tamásfalvától és Felsőittebétől keletre, Istvánföldre és Módos között.*

onnan megközelítőleg délkelet felé a Karasjeszenő-Oravicabánya vasúton Jám és Mirkócz között rögzítendő pontig, ezen belül:

- *a Kanaktól északra, Szécsenfalva és Torontálújfalva, Zichyfalva és Nagygáj, Verseczvár és Temesmóra, Nyugatra Kiszsám, Nagyszered, Temes-Kutas és Márktelke, valamint nyugaton Nagyzsám, Laczunás és Komornok (Komoristye) között haladó földön rögzítendő vonal keletre, Temesszőlős és Váradia között, Csorda és Alsóvarány között;*

onnan délkelet felé a Néra mentén rögzítendő pontra, körülbelül 1 km-re a Kusics-Zlaticza (Néraaranyos) úttól keletre, ezen belül:

- *a Krusicza (Körtéd) és Nikolincz (Miklós háza) között haladó, a 234. ponttól keletre és Rebenburgtól (Szőlőshegy) kanyarodó, majd onnan nyugat-délnyugat felé haladó vonal, amely lehetővé teszi egy normál nyomtávú vasút¹⁵ építését román területen a Néra völgye mentén Zlaticza (Néraaranyos) és Petrilova között; onnan lefelé a Néra és a Duna találkozásáig.*

E bonyolult határleírás is jelzi, hogy az etnikai viszonyokat és a vasutakat, mint a gazdaság legfontosabb térszerkezeti kapcsolati elemeit figyelmen kívül hagyó, olykor illuzórikus megosztással egyik fél sem volt – nem lehetett – elégedett.

2.2. Az 1923. évi jugoszláv-román határmódosítás és eredményei

Azt sajnós – források hiányában – nem tudjuk reprodukálni, hogy mikor kezdődtek a tárgyalások Belgrád és Bukarest között a bánági határszakasz megváltoztatására. Csak annyit tudunk rögzíteni, hogy 1923. november 24-én Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselői Belgrádban határkiigazítási jegyzőkönyvet írtak alá. Ennek eredményeképpen a két állam összesen 20 települést cserélt ki egymással.

Amint a 2. táblázatból látható: 13 település került a délszláv államtól Romániához, míg 7 település került Romániától a délszláv államhoz.

- ✓ A Romániához került 13 település közül, mindössze 5 település (Óbéb, Laczunás, Öregfalú, Csorda és Jám) volt román többségű! A

¹⁵ Ezzel kívánták összekötni Baziás dunai kikötőt (melyet 1-2 kilométeres vasúti szakasszal Romániánál hagytak) román területen Temesvárral. Ezen szakasz a mai napig nem épült meg.

fennmaradó nyolc településből öt német többségű (Battyánháza, Zsombolya, Kiskomlós, Újvár és Nagyzsám), kettő szerb többségű (Csene és Karácsonyiliget) és egy magyar (Pusztakeresztúr). A Romániához került 28424 főnek mindössze 19,2%-a (5455 fő) volt román.

- ✓ A délszláv államhoz került 7 település közül, mindössze egy volt szerb többségű (Torontálsurján), négy német (Nákófalva, Párdány, Módos és Káptalanfalva) egy román (Nagygáj) és egy magyar többséggel (Torontálújfalú rendelkezett. A Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került 14895 főnek 19,7%-a (2941 fő) volt szerb.

2. táblázat. A szerbek és a románok között kicserélt települések lakosságának etnikai megoszlása az 1910. évi népszámlálás adatai alapján

Települések	Összlakosság	magyar	német	szerb	román	egyéb
Romániához						
Pusztakeresztúr	687	671	13	-	1	2
Óbéb	2494	405	212	37	1809	31
+ Battyánháza	155	4	145	-	5	1
Zsombolya	10893	2266	8088	245	105	189
Kiskomlós	1855	50	1769	2	21	13
Laczunás	1040	121	14	14	864	27
Öregfalu	1353	427	65	32	820	9
Újvár	1656	56	1553	17	14	16
Csene	2735	198	957	1409	43	128
Karácsonyiliget	1065	24	32	906	102	1
Nagyzsám	2662	220	2193	147	15	87
Csorda	676	4	-	-	661	11
Jám	1153	109	46	1	995	2
Összesen (A)	28424	4555	15087	2810	5455	517
Szerb-Horvát-Szlovén Államhoz						
Nákófalva	2509	39	2427	9	33	1
Párdány	3213	243	1874	1052	4	40
Módos	4750	878	1941	1374	61	496
Torontálsurján	563	74	51	434	2	2
Káptalanfalva	267	112	155	-	-	-
Torontálújfalú	663	450	196	14	3	-
Nagygáj	2930	745	620	58	1456	53
Összesen (B)	14895	2541	7264	2941	1559	592
Összesen (A+B)	43319	7096	22351	5751	7014	1109

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztése

1. térkép. A szerbek és a románok között kicserélt települések

Forrás: Dan Petre (2005¹⁶) alapján saját szerkesztés

Ha a 2. táblázat nemzeti hovatartozást mutató sorait összeadjuk, akkor pedig azt jelenthetjük ki, hogy a 20 településen összesen 43319 fő élt (1910-ben). Ezek etnikai megoszlását tekintve több mint ötven százaléka német anyanyelvű volt, de még az érintett magyar anyanyelvűek száma is magasabb volt, mint a szerbeké vagy a románoké.

A települések cseréjét nem az etnikai szálak mozgatták. Ugyanis a fenti adatsorok alapján kijelenthetjük, hogy a jugoszláv-román határmódosítás során nem érvényesült az etnikai elv! Nem igazságosabb etnikai alapú területcsere következett be – azaz nem román-szerb lakosságcsere történt – hanem többségében német és magyar lakosságú településeket cseréltek ki egymás között.

¹⁶ Dan Petre (2005): Hotarele românismului în date. București: Litera Internațional. 2005. 106–107. old.

Mivel a békekonferencián a bánsági határok meghúzása során rendkívül erősen érvényesültek a vasúti érvek, érdemes megvizsgálni azt is, hogy az 1923-as módosítás során vasútvonal-hálózati racionalizálási okok indokolták-e a települések cseréjét.

A Szeged-Zsombolya közötti szakaszon az 1923. évi változtatás nem érintette az Óbék vasútállomástól – ami a településtől hat kilométerre nyugatra volt, s nem került a település átadásával sem Romániához – Zsombolyáig futó vonalszakaszt, ugyan így nem érintette a Baziás-Versec közötti vasútvonalakat.

A vasutakat eredetileg metsző határok korrekciója csak Zsombolya és Versec között következett be (*2. térkép*) térkapcsolati okok miatt. A 2. alapján azonban megállapítható, hogy Zsombolya románoknak történő átadásával és Módos, illetve Párdány szerbeknek történő átadásával még rosszabb lett a vasúti helyzet. A Nagybecskerek-Zsombolya között 1909-ben megépült keskeny nyomtávú vasút elvesztette egyik fejjállomását, a Zsombolya-Módos között 1889-1895 között megépült vicinális vonalat pedig öt részre szakította, gyakorlatilag ellehetetlenítve a forgalmat.

Módos szerb oldalra kerülésével pedig sérült a Temesvár-Módos között 1897-ben megépült HÉV vonal – amely a Temesvár-Nagybecskerek közötti legrövidebb és legforgalmasabb kapcsolatot jelentette 1918-ig – teljesítőképessége és térszervező ereje.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy az 1923. évi határmódosítást vasútvonalakkal kapcsolatos okokkal se lehet racionálisan magyarázni.

A Belgrádban aláírt jegyzőkönyv okait a két ország geopolitikai és geostratégiai prioritásai mozgatták, azon kívül, hogy néhány esetben a határvonal irracionális kiszögeléseit is megszüntették. A szerb geopolitika alapelve e relációban kettős, egyrészt ellehetetleníteni bármilyen gyors katonai felvonulás lehetőségét a Morava völgy felé, másrészt Belgrád jobb védetősége. Mindkettőt a sűrű és jó minőségű bánsági vasutak is veszélyeztették, azaz olyan puffer zóna kialakítására törekedtek, ahol egy másik ország területén nincsenek észak-dél irányú nagy áteresztő képességű vasútvonalak, amelyeken gyorsan elérhetők e stratégiai területek. Ez a gondolatmenet néhány bánsági falu cseréje és a vasúti csomópontok marginális helyzetbe hozása vagy ellehetetlenítése esetén erősíthető és igazolható volt, s e kontextusban érthető, hogy miért egyeztek bele a nagyobb területi és települési veszteségbe is.

A románok részéről is érthető a határmódosítási törekvés. Egyrészt az egész Bánságot akarták, másrészt minél nyugatabbra tolni a határt, közismerten a Tiszáig, amelynek megvalósításához Óbék megszerzése után csak egy falu (Gyála, vagy Szerb-Keresztúr) kellett volna, s óriási propagandisztikus siker is lett volna, hogy ténylegesen a Tisza és a Dnyeszter között terül el Nagy Románia. Másrészt a román vezetés is tudta, hogy számukra a bánsági nyugatkeleti folyosók a fontosabbak, ezért végpontjait igyekeztek a legnyugatabbra kitolni.

2. térkép. Szeged-Zsombolya-Versec közötti vasútvonalak és az utódállamok által 1923-ban korrigált országhatár (részlet)

Forrás: Szeged–Temesvár-vasútvonal és a kapcsolódó vasútvonalak térképe (1920-as állapot) https://hu.wikipedia.org/wiki/Szeged_Temesvár_vasútvonalai/media/.png

2.3. Az 1923. évi vita az eredeti hármashatárpontról

A trianoni békeszerződés úgy rendelkezett, hogy a Határmegállapító Bizottságnak (HMB) a helyszínen kell majd kijelölni a magyar-román-szerb hármashatárpontot. Erre 1922. július 22-én került sor, amikor Magyar-Román HMB és a Magyar-Szerb-Horvát-Szlovén HMB helyszíni ülést tartott, ahol Meunier tábornok – a Magyar-Román HMB elnöke – közrő és vonalzó segítségével kijelölte a hármashatárpontot.¹⁷

Az így kapott határpont egy kis parasztbirtok közepébe esett, ami emiatt három ország területére került, és Kiszombor község határát is részekre szakította. Ennek a lehetetlen helyzetnek megváltoztatását kérte a magyar

¹⁷ A részleteket lásd Suba János (2015): A magyar-jugoszláv-román hármashatárpont kijelölése 1922-1925. *Köztes-Európa*, 2015/1–2. szám 93-107. old.

bizottság. Végül is a hármashatárt egy kilométerrel eltolták, ami által a határpont legalább a községhatárra került. A diplomáciai csatározások során az a döntés született, hogy a román–jugoszláv határ megállapítása után döntenek a triplexről (hármashatárpontról). A magyar javaslat, melyet az angol és olasz biztos is támogatott, a hármashatárpontot kb. 3 km-rel tolta volna el dél felé, anélkül, hogy a szerb–román határt megváltoztatta volna. A Magyar–Román és a Magyar–Szerb–Horvát–Szlovén HMB közös tárgyalásánál még három pontot javasoltak, melyek mindegyike eltért a francia tábornok által kijelölt ponttól. Ennek ellenére Meunier javaslatát többségi szavazattal elfogadták.

Az 1923. évi jugoszláv román határkiigazítás miatt – egészen pontosan ezért, mert Óbéd Romániához került – Belgrád és Bukarest részéről felmerült az 1922-ben kijelölt hármashatárpont megváltoztatása, annak 13 km-rel nyugatra történő eltolása. Ehhez azonban Magyarország nem járult hozzá.

3. térkép: A délkeleti hármashatárpont áthelyezése

Forrás: Suba J. (2015).

Végül a Magyar-Román HMB feloszlata előtt úgy intézték el e kérdést 1925 júniusában, hogy a hármashatárkövet az 1922. június 12-i határozatnak megfelelően állították fel. Vagyis a román-jugoszláv határkiigazítás és területcsere előtti állapotnak megfelelően állították fel a határjelet, és onnan a gyakorlati értelemben vett hármashatárpontig egy keskeny (mindössze 100 cm-es) jugoszláv fennhatóságú területsáv választotta el egymástól a magyar és román államterületet, mely állapot az 1947. évben aláírt párizs-környéki békekéig állt fenn.

Felhasznált irodalom

- Bene Krisztián (2021)*: A délvidéki semleges zóna létrehozása. In: Gulyás László-Tóth Marcell-Zeman Ferenc szerk. (2021): Lokális Trianon 1. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918-1920. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 11-26. old. *Dan Petre (2005)*: Hotarele românismului în date. București: Litera Internațional. 2005. 106–107. o.
- Bank Barbara-Kovács Attila Zoltán (2019)*: Trianon a békeszerződés. Szépmíves Kiadó. Budapest. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság határaitól. 40-42. old.
- Gulyás László (2012)*: Egy régió kettészakítása: a Bánság kérdése a versailles-i békekonferencián. Közép-Európai Közlemények, V. évf. 2. sz.
- Gulyás László (2018)*: Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. Múltunk, 2018. 3. sz. pp. 1-57.
- Hanák Péter (1976)*: Magyarország története. Budapest.
- Kókai Sándor (2010)*: A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 421.
- Kókai Sándor (2014)*: A Marosszög külterületi népessége (1910). Településföldrajzi Tanulmányok. 2014/2. sz. 124–137. old.;
- Kókai Sándor (2012)*: Adalékok eltűnt „csonka” vármegyéink demográfiai jellemzőihez (1910–2011). In: Kókai Sándor – Boros László szerk. (2012): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs. 327–342. old.;
- Kókai Sándor (2021)*: A Marosszög történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza-Kiszombor. p. 297.
- Magyarország történeti kronológiája I-IV. kötet.* Budapest.
- Miklós Péter (2010)*: Újszentiván lakosságának etnikai és felekezeti viszonyainak változásai. Közép-európai Közlemények. 2010/2. sz. 63–69. old.
- Ormos Mária (1983)*: Padovától Trianonig. Budapest.
- Raffay Ernő (1999)*: Trianon titkai. Budapest.
- Suba, János (2015)*: A magyar-jugoszláv-román hármashatárpont kijelölése 1922-1925. Köztes-Európa, VII. évf. 1–2. sz.
- Pándi Lajos (1997): Köztes-Európa 1763–1993. Térképgyűjtemény. Osiris–Századvég. Budapest. 404–405. old.
- Szász Zoltán (1987)*: Erdély történelme I-III. kötet. (Főszerk. Köpeczi B.) Bp.

A trianoni államhatár kijelölésének problémái a torontáli háromszögben /1921-1925/

Problems of the demarcation of the state border of Trianon in the Torontoál Triangle / 1921-1925 /

Abstract

In the present study, I present the antecedents, facts, problems and consequences of the demarcation of the state border in the Torontál Triangle. The Hungarian proposal called for the retention of several villages (eg Porgány, Pusztakeresztúr, Rábé, etc.) which gravitated towards Szeged, and supported them with economic arguments. The case of Rábé, with a population of barely five hundred, was surrounded by the border of Szőreg, while it belonged to the border of Gyála in Tértvár. Replacing the two settlements, Tértvár came to Hungary and Rábé to Serbia. The new borders set the unprecedented difficulties of the leaders of the Hungarian state and the Hungarians. The fact that a significant part of the new borders (unlike the previous ones) became artificial and that an area of Hungarian nationality appeared on the other side of the border parallel to the border line raised a number of problems of state administration and communication. In the course of this situation, kinship, administrative, economic, infrastructural and ethnic ties were severed.

I. Bevezetés

Napjainkra az államhatár szerepe nagymértékben átértékelődött, egyrészt a technikai fejlődés következtében a klasszikus védelmi funkciók leértékelődtek, másrészt politikai szerepe és törvényességi-ellenőrző funkciója az érdeklődés homlokterébe került. Mindez érthető, hiszen a politikai térképeket a huszadik században sokszor és alaposan átrajzolták és értelmezték. A Kárpát-medencében élő magyarság számára a huszadik század legsúlyosabb traumája kétségtelenül Trianonhoz kapcsolódik, különösen érzékeny kérdéseket tartva a felszínen, egyrészt azért, mert az állami és az etnikai határok szinte sehol nem estek egybe. Másrészt a trianoni békekötés nemcsak a területeinket, gazdasági lehetőségeinket és magyarjaink millióit vette el, hanem erőszakosan szétvágtatta a nemzetté válásunk -akkor már évszázadok óta tartó- folyamatát, úgy hogy egyrészt esélyt sem biztosított egy későbbi egységre, másrészt mintha megtörte volna a jövőbe és önmagunkba vetett hitünket és bizalmunkat. Az államhatár a francia forradalom óta a nemzethez való tartozás egyik szimbólumává és térbeli megjelenésévé fejlődött. A trianoni államhatárok térképi megrajzolása, majd hazánkra békekötés formájában történő rákényszerítése, nem oldhatta meg a

problémákat, egyrészt azért, mert abban az időben a határt ideiglenesnek tekintették, melynek bizonyos szintű revíziója minden politikai pártnak alapvető feladata és kötelessége volt, másrészt a helyszíni terepbejárások és pontosítások szokatlan, olykor abszurd helyzeteket eredményeztek valamennyi határszakaszon. A magyar belpolitikai életben, az 1920-30-as években nem tudott olyan párt támogatottságot szerezni, amelyik nem foglalt volna állást valamilyen formában a területi revízió mellett. Prinz Gyula könyvében (1922) az államföldrajz keretén belül külön fejezetben taglalta az országhatárokat és az államhatárokat, s megállapította, hogy az új államhatárok megrajzolásával az országhatár nem változott. Jelen tanulmányban a torontáli háromszögben kialakított államhatárnak a határkijelölési előzményeit, tényeit, problémáit és napjainkig ható következményeit mutatom be, támaszkodva Suba J. (1994, 1996, 2002), Sallai J. (2004) és Bacsa G. (1999) munkáira, valamint a korabeli helyszíni kéziratos térképekre és leiratokra. Az általunk tárgyalt szakasz az Alsó-Tisza mente, a Maros folyó alsó szakasza és a kettő közötti hármashatárpont körzete.

II. A trianoni határvonal megállapításának előzményei

Az első világháború végén egyértelművé vált, hogy a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia részeire hullik és a háború után új határok megvonására kerül sor. Ezt igazolják az antant-román és az antant-szerb felek háború alatti titkos tárgyalásai, egyezményei. Az antant hatalmak a Romániával kötött bukaresti titkos egyezményben már 1916-ban az egész Bánságot a románoknak ígérték, s mindezt írásba is foglalták. Természetesen ma már azt is tudjuk, hogy a francia vezérkari javaslat, mely a fegyverszünetre vonatkozott, s 1918. okt. 15.-én keltezték, a balkáni frontra kiterjedően megjegyzi, hogy a vezérkar a bukaresti titkos szerződés előírásait nem ismerte el teljes terjedelmében (*Ormos M. 1983. 36.o.*). Két ponton korrigálták a bukaresti vonalat: a Bánságban, amelyet ekkor már fel akartak osztani a délszláv állam és Románia között, és az úgynevezett erdélyi határon. Valamivel később hasonlóan foglalt állást a román kérdésben a francia külügyminisztérium is. A módosítás tényleges és valószínű okait Ormos Mária könyvében (1983. 36-37. o.) részletesen elemzi (pl.: Clemenceau és Bratianu közötti kölcsönös „szimpátia”, stb.), mi itt ettől eltekintünk. A lényeg, hogy a megosztás esélyt teremtett, sajnos nekünk, mint később kiderült, a Bánságban csak tíz település erejéig. A belgrádi katonai konvenció (nov. 13.) -mely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását- értelmében a Maros folyó vonaláig demilitarizálni kellett a Délvidéket, úgy hogy a megszállt területeken elvileg továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás. A szerbek azonban saját közigazgatási területként kezelték a demarkációs vonaltól délre eső területeket arra hivatkozva, hogy azokat a katonai konvenció aláírása előtt foglalták el (*Hanák P. 1976. 93. o.*).

A belgrádi katonai konvenció -melyről Clemenceau már 1918. december 1-én, majd december 5-én Franchet de Esperey tábornokhoz küldött táviratában kinyilvánította, hogy már nem tartja érvényesnek az egyezményt, különösen az erdélyi szakaszon, bár azt hivatalosan nem akarta közölni (*Raffay E. 30. o.*)- értelmében tehát a Marosszög területe ideiglenesen szerb megszállás alá kerülhetett. A Bánság eljövendő sorsa miatti román–szerb konfliktusok csökkentése céljából 1919. január 10-én demilitarizált övezetet jelöltek ki, s január második felében Lugoson a szerb alakulatokat franciák váltották fel, majd január 29-én Aradra vonultak be francia gyarmati csapatok. A közismert történelmi események sodrában a magyar határok sorsa 1919 elején (1919 febr.-márc.) lényegében eldőlt. A békekonferencia 1919. február 13-án kezdte meg a Bánság ügyének tárgyalását. Négy hónapos vita után végül június közepére a jelenleg is érvényes vonalon osztották meg a nagyhatalmak a területet, s közben a francia csapatoknak kellett szétválasztani a szerbeket és a románokat. A bánsági és az erdélyi határkérdés összekapcsolódott, sőt a bánsági határt az osztrák-délszláv-olasz határvita is befolyásolta 1919. február 13.-28. között. Az olaszok az etnikai viszonyokat is figyelembe kívánták venni, jelezvén, hogy a terület egy részén magyar többség van, melyre Tardieu a bizottság elnöke így reagált: „A helyi lakosok kérdése nem határozhatja meg a bizottság döntését, amely a szerb-román elhatárolást vizsgálja, anélkül, hogy olyan helybeli lakóknak (magyar, német) adandó elégtételen törné a fejét, akik az adott körülmények között ellenségek”. A Maros folyó vonalát az amerikaiak is ellenezték, s Aradért cserébe kompenzációként ők is hozzájárultak ahhoz, hogy ne csak Új-Szeged maradjon Magyarország része, hanem még kilenc község. Viszont az olaszok nagyobb területre vonatkozó elképzeléseit ők is visszautasították. A szerbek kivonulása után 1919. augusztus 3-án Temesvárt a román csapatok szállták meg, majd fokozatosan a szerbek visszavonulását követve a későbbi trianoni határig megszállták a Bánság kétharmadát. A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24.-én véglegesítették és írták alá Belgrádban, melynek értelmében Magyarországhoz 271km², Romániához 18715km², Szerbiához 9307km² terület került, úgy, hogy a békekonferencia határvonalához képest Módos és Temesutas Jugoszláviához, Zsombolya, Óbéb és Nagyzsám Romániához került.

Magyarország Romániával és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal közös határait elvben 1919. április 6-án hagyták jóvá, amelyet a „román és jugoszláv ügyek bizottságának a Szövetségesek Legfelsőbb Tanácsa elé beterjesztett jelentésé”-ben rögzítettek. A jelentés részletesen szól a bánsági határokról, ezen belül a Marosszög határainak helyzetéről, mely változatlanul maradt a Trianoni békeszerződés szövegében is.

Az 1921.évi XXXIII. tc.-kel beiktatott Trianoni békeszerződésben az alábbi tények olvashatók:

Szerbiával a határ:

„Horgostól és a vasútállomásától északra, Röszeszentmihálytelektől pedig délre halad; innen délkelet felé a Tiszaig:

Az államhatár: A holtág középvonala;

Innen felfelé körülbelül 5km távolságnyira, a **helyszínen választandó pontig:**

Az államhatár: a Tisza folyása;

Innen általában kelet felé, Kis-zombor állomástól délnyugatra körülbelül 4 km távolságnyira, körülbelül kelet-délkeletre a 84. magassági ponttól és dél-délnyugatra a 83. magassági ponttól a **helyszínen választandó pontig**, amely hármas határpontja lesz Romániának, Magyarországnak és a Szerb-Horvát-Szlovén Államnak:

Az államhatár: A **helyszínen megállapítandó vonal**, amely Gyála és Ószentiván helységek, továbbá Óbéb és Kübekháza közt halad.

Romániával a határ:

„A fentebb meghatározott ponttól kelet-északkelet felé a Maros folyón, a **Makó-szegedi vasútvonal hidjától 3500 m-re felfelé megállapítandó pontig:**

Az államhatár: **A helyszínen megállapítandó vonal;**

Innen délkeletre, azután északkeletre a **nagylaki állomástól délre körülbelül 1km távolságnyira választandó pontig:**

Az államhatár: A Maros folyó folyása felfelé; „

A határkitűzésre négy fő dokumentum vonatkozott: először is a békeszerződés, amelynek a II. fejezet 27. cikkelyében található a határleírás, valamint a kiegészítésül szolgáló 1 000 000 méretarányú térkép. A második dokumentum a Millerand-levél, amely a trianoni határok esetleges revízióját helyezte kilátásba. A Millerand-levél azonban a terepen való kitűzés során sok esetben csak álom maradt a magyar határkitűző bizottsági tagok számára, hiszen a gyakorlati alkalmazásra igen kevés esetben került sor. A harmadik fontos okmányt a Nagykövetek Tanácsa által kiadott „nyílt utasítások” -melyekben szabályozták a határmegállapító szervezetek jogkörét, működési elveit, szabályait- jelentették. A negyedik dokumentum az ún. póttusítások voltak, amelyeket a felmerült problémák kezelésére adtak ki (1921. jún. 3.). Ezek részben a Millerand-levél élet tompították, mely szerint: „Elvileg a határt a helyszínen kell megvonni úgy, amint a békeszerződés megállapította, semmi szín alatt nem szabad, a határmódosításoknak olyan természetűnek lenniük, hogy lényegében kérdésessé tegyék a szerződésben leírt vonalat. A fentiek alapján sor került a határok terepen való kitűzésére. A bonyolult helyzet miatt, adott viszonylatokban eltérő körülmények között hajtották végre a határok kitűzését.

III. A trianoni államhatár kijelölésének lépései a Marosszög területén

Az államhatár megállapítása meghatározott folyamatban és különböző műveletek egymást követő sorrendjében történik, melyek közül kiemeljük a

delimitációt és a demarkációt (Sallai J. 2004). A *delimitáció* a határmegállapítás első fázisa, amely során a határvonal földrajzi helyzetének nagyvonalú megállapítására kerül sor. Formája minden esetben nemzetközi szerződés. Az érdekelt államok szöveges leírás formájában, szerződésben rögzítik a létrehozandó új határvonal földrajzi helyzetét, melyhez általában kis méretarányú térképet mellékelnek, amelyen a határt megjelenítik. Csak érdekességként említjük, hogy a Trianonban aláírt békeszerződés térképének (1:1000000) a határvonala ténylegesen kb. 300 méter széles területsávot jelentett.

A *demarkáció* a határmegállapítás második fázisa, az államhatár terepen való pontos kitűzését, megjelölését jelenti. A békeszerződésben foglalt magyar-román határ kijelölésére az 1921. augusztus 21-én Budapestre érkezett antant bizottsági tagokból megalakult magyar-román albizottság 10 szakaszra osztotta (A-tól L-ig = 431km 531m), ugyanekkor alakították meg a magyar-jugoszláv határt (A-tól F-ig = 630km 622m) megállapító albizottságot is, s ezek elvégezték az államhatár kitűzését, melynek folyamatát az 1925. június 27-én aláírt szerződés zárta le. A demarkációs eljárást az érdekelt államok képviselőiből alakított vegyes bizottság irányította. Ezt határmegállapító, vagy határrendező bizottságnak (HMB) is szokták nevezni. Nagy méretarányú térképek és helyszíni terepbejárások segítségével készítették el a mérési vázlatokat és a határleírási jegyzőkönyvet. A határbejárás és kitűzés alkalmával a községi előljárásságok és birtokosok jelenlétében alszakaszonként határleírási jegyzőkönyvet és bemérési kézikönyvet szerkesztettek, amelyek minden későbbi munkának alapvető okmányait képezték. A kitűzés befejeztével az 1:2880 méretarányú katonai térkép után készült kitűzési vázlaton történt a határvonal végleges elfogadásának igazolása. A határ kitűzése és a dokumentumok elkészítése után a Nagykövetek Tanácsának az alábbi okmányokat küldték meg:

- 1:2880 méretarányú térképek
- 1:25000 méretarányú térképek
- felvételi előrajzok
- általános határleírás
- részletes leírás

A határkijelölést rögzítő határszerződésekben a határjelleg leírása mellett a határ jellege is szerepelt. E szerint a szárazföldi határt „fix” határként, míg a vízi határt „mozgó” határként definiálták. A folyóknál hajózhatóság esetén a sodorvonal, a nem hajózható folyók esetében a folyó közepe jelentette (és azóta is jelenti) az államhatárt. A határleírásban és a határtérképeken (1:2880) rögzítették a határvonalat, a határkövek fajtáit, egymástól való távolságát.

IV. A határszakaszok tárgyalása

A magyar javaslat több község megtartását kérte (pl. Porgány, Pusztakeresztúr, Rábé, stb) amelyek, Szeged felé gravitáltak, s ezeket gazdasági érvekkel támasztotta alá. Kogutowicz Károly 1922. évre megjelent zsebatlaszában Porgány település még Magyarországhoz tartozóként van feltüntetve. Külön kiemelték, hogy a magyar területen maradó községek főleg a köz- és vasúthálózat miatt vannak ráutalva a kért területekre. Sajátos volt az alig ötszáz lakosú Rabé esete, melyet Szőreg határa körbevett, míg Tértvár Gyála határához tartozott. A két települést elcserélve Tértvár került Magyarországhoz, míg Rabé Szerbiához. A Marostól nyugatra eső szakaszon a magyar javaslat elsősorban a Rónai és a gróf Nákó birtokok végleges kettévágását igyekezett megakadályozni, valamint minimálisan Porgány és Rábé települések megtartását igyekezett elérni, sikertelenül. A magyar álláspont némi elismerését jelentette, hogy a Nákó-féle birtokból mintegy 700 holdat sikerült megtartani Sándor majorral együtt. A javaslat többi részét a HMB elutasította. A demarkációs vonallal szemben -a trianoni határtól sokszor eltért - Kübekháza községtől nyugatra mintegy 350 hold került Magyarországhoz Óbéd határából, ezzel szemben Kiszombortól délkeletre kb. 440 hold területet kellett leadni, amely addig a békeszerződés rendelkezéseinek értelmében magyar közigazgatás alatt volt. Az 1922-ben elért területnyereség 354 kat. hold visszacsatolása volt. A HMB tevékenységének eredménye - bár komoly határkiigazítás az utódállamok ellenkezése és a Nemzetek Szövetségének tehetetlensége miatt nem történt - a magyar-román és magyar-szerb határon összesen 506 kataszteri hold volt (3. ábra).

V. Az új államhatárok védelme és átjárhatósága

A határok őrizetére a Miniszteri Tanács 1921. január 4-én elrendelte a Vámórség megszervezését, felállítását. A Vámórség létszámát az 1922. évi VIII. számú tc. 4500 főben határozta meg. A Vámórség a PM XIX. főosztály alárendeltségébe tartozott ugyan, ám rendeltetéséből, diszlokációjából, ruházatából, fegyverzetéből (melyek a Honvédség jegyeit viselték magukon) adódóan *rejtett* alakulat volt. A személyi állományát önkéntes jelentkezés alapján egészítették ki. Az altiszti, legénységi szolgálatot 6 évben (ebbe beletartozott a katonaságnál letöltött 3 év is), a tisztviselők szolgálatát 20 évben állapították meg. A Vámórség határőrizeti és határvédelmi feladatait vámőr szakaszok, vámőr őrsök (belső, külső) járőrözéssel, álló őrséggel látták el. Az állóőrséget vám- és mellékutakra vezényelték állandó (24 óra) időszaki, vagy időnkénti (eseti) jelleggel, az áru- és személyforgalom ellenőrzésére. A járőröket kisebb-nagyobb forgalmú utakra, határvonalra küldték ki a terület, a személyek és a túloldali terület ellenőrzésére, megfigyelésére. Az állóőrségek

és járőrök létszáma általában 2-4 fő volt. A kishatárszéli forgalmat a Vámország, a távolsági forgalmat pedig a BM alárendeltségében Határrendőrség végezte. A politikai, gazdasági helyzet konszolidálásával, a külső feltételek javulásával a vámország elnevezése 1932. október 1-jével Magyar Királyi Határőrségre változott.

A kitűzött új határok soha nem tapasztalt nehézségek elé állították a magyar állam vezetőit és a magyarságot. Az a tény, hogy az új határoknak (a korábbival ellentétben) jelentős része mesterséges jellegűvé vált és a határ túloldalán a határvonallal párhuzamosan magyar nemzetiségű területsáv keletkezett, egy sor államigazgatási, kapcsolattartási problémát vetett fel. Az így kialakult helyzet során rokoni, közigazgatási, gazdasági, infrastrukturális és etnikai kapcsolatok szakadtak szét. Az újonnan kitűzött határ mentén a Vámország látta el a határőrizetet (és a kishatárforgalom ellenőrzését). A kialakult helyzetre az akkori politikai vezetés a kishatárforgalom intézményének létrehozását látta megoldásként, amellyel biztosította a határmenti magyar települések közti érintkezés fenntartását. Ezért minden szomszédos országgal tárgyalást kezdeményezett a témában és ezek eredményeként az 1920-as évek második felében a tárgyalások megállapodással zárultak.

A korabeli határőrizeti utasításokban a határon túli magyarságért érzett felelősség jegyében pozitív diszkriminációkat rögzítettek. Így például „Határsértést *magyar szempontból csak idegen honos követhet el.*” Továbbá a fegyverhasználat-tilalom a következő esetben „*Az elcsatolt területről elkövetett határsértés eseteiben, kivéve, amikor kifejezetten önvédelemről van szó, fegyverhasználatnak helye nincs.*”

A kishatárforgalom szabályozását elsőként általánosan az 5.300/1923 Miniszter Elnöki rendelet jelenítette meg. E rendeletben rögzítették, hogy a kishatárforgalom területi hatálya a határkerületre terjedt ki, amely alatt a vámhatárral párhuzamos 10-15 km-es terület sávot kellett érteni. A pontos területi hatályt minden viszonylatban a szerződés mellékleteként az érintett községek, települések felsorolásával tüntették fel.

A kishatárforgalomban résztvevő lakosok a határt útlevelemmel, határszéli igazolvánnyal, birtokos úti igazolvánnyal és alkalmi úti lappal léphették át. A határátlépés helyét (mely nemcsak a határátkelő, hanem megegyezés szerint vámút is lehetett), a két szomszédos ország által megkötött szerződésben határozták meg. Azon a kettős birtokosok, valamint azok részére, akik munkavégzés vagy foglalkozásuk folytán naponta többször átlépték a határt, határszéli igazolványt állítottak ki. Az igazolvány kiállításának körülményeit, formáját, tartalmát, annak érvényességi időtartalmát a fenti rendelet pontosan szabályozta. Továbbá a rendeletet követték a szomszédos államokkal kötött kishatárforgalmi szerződések, amelyek az adott viszonylatban a sajátosságokat, a pontos területi hatályosságot rögzítették. Mindez azonban csepp volt a tengerbe, aki tudott igyekezett az utódállamok területét elhagyni, s a

magyarországi városokban és községekben letelepülni, melynek eredménye a több hollámban megvalósuló és napjainkig tartó, jelentős demográfiai erózió.

Felhasznált irodalom

- BACSA G. (1999): A magyar-jugoszláv (SHS) határ megállapítása és kitűzése. Budapest, p. 235.
- A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről* 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa:5.284/3 sz. irat, Titkos, keltezési hely: Párizs).
- HANÁK P. (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest, p. 1397.
- GALÁNTAI J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920. Maecenas Könyvkiadó. Budapest, p. 229.
- Kogutowicz K. (1921): Kogutowicz zsebatlasza. Magyar Néprajzi Társaság Budapest, p. 192.
- ORMOS M. (1983): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, p. 452.
- RAFFAY E. (1990): Trianon titkai avagy, hogyan bántak el országunkkal...Tornado Dannenija kiadó, Bp. p. 191.
- SALLAI J. (2004): Az államhatárok. Változó világ, Press Publica, Budapest, p. 125.
- SUBA J. (1994): A szétmarcangolt ország. In: *Száz rejtély a magyar történelemből.* (szerk.: Halmos Ferenc). Gesta könyvkiadó. Bp., pp. 164-165.
- SUBA J. (1996): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)" I -IV. Bp. Doktori értekezés (kézirat.)
- SUBA J. (2001): Trianoni határ kitűzése és térképei I. rész. In: *Geodézia és Kartográfia* LIII. évf. 1. sz. pp. 25- 29.
- SUBA J. (2002): Magyarország államhatárának változásai 1867-1945 között (A Határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX.- XX. században.) Kézirat. pp. 1-125.
- SUBA J. (2005): Magyarország trianoni határának térképei (1920-1925). In: *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 8.(2005) (szerk.: Hausner Gábor) Bp., pp. 137-156.

Trianon néhány társadalmi-gazdasági hatása a Bánságban

Some socio-economic effects of Trianon in the Banat

Abstract

At the end of the XIX century it became the most developed region inside the Carpathian Basin. After the end of the First World War, Hungary lost its ethnic diversity. The Treaty of Trianon annexed most of the mixed-population areas (Transylvania, Banat, Highlands). However, in the former Banat, known as the "Little Europe", traces of ethnic diversity have persisted, both in groups of nationalities and in different religious denominations living side by side. The Trianon treatment have changed many economical and other problems (e.g. financial and national) and cut it down the traditional, economical and social connection. Today, the Bánság region is maybe born again. There is a new form of organization. They are looking for a place in the new globalizing world.

Bevezetés

Trianon társadalmi-gazdasági következményeinek teljes körű feltárása az ismert objektív és szubjektív körülmények miatt napjainkig sem történhetett meg. Mindazok ellenére, hogy az utóbbi évek több szempontú megközelítésen alapuló kutatásai természetesen együtt jártak az interdiszciplinaritás felerősödésével, a korábbi kutatási eredmények kiegészítésével, revideálásával, illetve más szempontú szintézisével. Napjainkban a Bánság egyes részei eltérő jellegűek, gazdaságúak és fejlettségűek, amely az elmúlt évszázadok társadalmi munkamegosztásának és politikai-gazdasági változásainak az eredménye. A korábban egységes Bánság az a történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régió, melynek Trianon utáni fejlődési sajátosságai számos földrajzi, településszerkezeti, gazdasági (pl. helye és szerepe az új határok által kijelölt földrajzi munkamegosztásban, a munkamegosztás mélysége és regionális kapcsolatrendszer stb.), szociálgeográfiai (pl. gazdasági és politikai asszimiláció, belső és külső migráció stb.), etnikai (pl. etnikai térszerkezet területi változásai, etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontakt zónák alakulása és fejlődése stb.), történeti (pl. társadalom- és gazdaságtörténeti stb.) és regionális (pl. regionalizáció és regionalizmus érvényesülése, regionális önállóság stb.) problémát vetnek fel. Tudományos feldolgozásuk, komplex feltárásuk és szintézisbe foglalásuk még nem tisztázott megnyugtató módon, melynek néhány elemét az alábbiakban mutatom be, tükröztetve a sajátos bánsági válaszokat a Trianonnal új formában jelentkező kihívásokra és próbatételekre.

Társadalmi következmények

A kelet-közép-európai régióban zajló etnikai homogenizálódást jól illusztrálják a Bánságban a 20. század folyamán lezajlott folyamatok. A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata a nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A Bánság egy évszázaddal ezelőtt az etnikai tarkaság európai viszonylatban is egyedülálló régiója volt, ahol négy nagy és tizenkettő kisebb nemzetiség élt együtt, mintegy 28 522km²-en (1. táblázat).

1. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (1890-2002)

Table 1. Ethnic distribution of the population in the Bánság in 1890-2002

Népek	1890	1910	1930	1949/56	1990/92	2001/02
román	567618	591968	594332	704364	988641	943013
német	387585	387545	364299	153552	30843	21937
szerb	263241	284329	308862	419424	476551	456622
magyar	131150	242152	205416	215646	158606	142721
Összesen (fő)	1349594	1505994	1472909	1492986	1654641	1564293
Összesen (%)	95%	94,8%	94,03%	94,8%	95,7%	93,7%
szlovák	19118	22131	18676	20701	17655	20597
zsidó	19501	23631	21294	8700	750	495
bolgár	14039	12500	11244	11083	6548	7287
horvát	8421	4872	3273	4370	4089	7710
makedón	-	-	-	7448	7932	8442
roma (cigány)	575	-	21404	12114	23112	40588
cseh	7298	8100	6712	8177	4190	4761
krasován	2926	7210	6113	6798	2728	2721
montenegrói	-	816	-	-	1521	2527
ruszin	207	2392	4364	4910	10811	11452
egyéb	128	1043	1181	603	-	-
Összesen (fő)	72213	82695	94263	84904	79336	106580
Összesen (%)	5,0%	5,2%	5,97%	5,2%	4,3%	6,3%
Bánság összesen	1439078	1581849	1567435	1623227	1851580	1698339

Forrás: Népszámlálás kötetei

Az elmúlt kilencven esztendőben az állam- és közigazgatási határok változásai olyan demográfiai folyamatokat indítottak el, amelyek napjainkra differenciálódott etnikai mikrorégiók mozaikjait hozták létre, eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal. A bánsági népesség számbeli, etnikai, vallási és nyelvi összetétele markánsan átalakult.

Szerb-Bánságot a románok 75 ezres, a magyarok és németek a 110-130 ezres, a szerbek 232 ezres múlt század eleji induló lélekszáma (2. táblázat), valamint az ott élő kisebb népcsoportok a régió egyik legszínesebb kulturális területévé tették. A legutóbbi népszámlálás szerint a kétszázezernél alig több nem szerb (roma, magyar, román, szlovák stb.) mellett a szerbek a régió

össztlakosságának már több mint kétharmadát alkották. Román-Bánság területén a többségi népesség túlsúlya még nagyobb: az 1992. évi adatok szerint a régió népességén belül a románok száma megközelítette az 1 milliót, s arányuk az össztlakosság 83,5%-át tette ki. A bánsági románok 59%-a városlakó volt: a négy törvényhatósági jogú városközpontban – Temesváron, Resicabányán, Lugoson és Karánsebesen 325 ezernél több román élt. A magyarok aránya egyedül Temesváron közelítette meg a 10%-ot. Az 1992. évi 32 ezer temesvári magyar lakos a város népességének 9,5%-át alkotta. Az elmúlt évtized során a *németek* folyamatos térvesztésével párhuzamosan *újabb kolonizáció bontakozott ki*, immáron az *elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok* révén. A falvak német lakossága is gyorsan csökkent, nem véletlen, hogy az *egész Bánság területén 30843 német anyanyelvű maradt (1,67%), amelyből 13206 fő Temesváron élt*. Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt. A romániai és szerbiai bánsági határövezetek egyúttal a térség roma népcsoportjainak regionálisan felerősödő jelenlétét is jól példázzák. A bánsági romák számának gyors gyarapodása azt jelenti, hogy negyvenezer fős jelenlétükkel a negyedik legnépesebb etnikai közösségévé váltak a Bánságnak. A Zsombolya és Nagyszentmiklós közötti kistérségben, valamint a Maros-völgyben települések egész sorában a cigányság már meghaladta a 25%-os, helyenként az 50%-os részarányt. Ehhez hasonló erős roma jelenléttel a kisebbségi magyarok által lakott kistérségek közül csak Gömör szlovákiai részein találkozunk a Kárpát-medencében. *Román-Bánságban a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt*, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az össztlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. Magyar-Bánság területén az etnikai homogenizáció a két világháború között megvalósult, melyet felgyorsított, hogy a szerb megszállás után (1918-1921) a szerbek egy része elhagyta a Marosköz területét. Az 1920 utáni népességszám-változások egyszerű adatsorai mögött olyan etnikai-vallási és nyelvi összetételt jelentő módosulások következtek be, különösen Szerb-Bánság telepes falvai, a német nemzetiség szinte teljes likvidálása 1945 után, magyarok tömeges elmenekülése, amelyek egyértelműen mutatják, hogy ebben az időszakban a demográfiai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, megjegyezzük, hogy *1990-re a Bánság 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság)*. *Román-Bánság és Szerb-Bánság 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben*. Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krasován 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db,

ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és mindössze 4 településen német többség volt.

Napjainkra a határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetével degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett, az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat. *A trianoni határok szabdalta régiók lakói napjainkig önmaguk helyét, múltját keresik a globalizálódó világban, a Kárpát-medencében és a Bánságban.*

2. táblázat: A Bánság népességének etnikai összetétele 1910-2002

Table 2. Ethnic distribution of the population in the Bánság in 1910-2002

	Magyar Bánság					Szerb Bánság				
	1910	1930	1949	1990	2002	1910	1931	1953	1992	2002
Magyar	11638	16967	19024	18601	20139	109510	90670	110030	72508	62891
	69,7	91,9	98,4	100	100	18,8	15,4	17,4	10,5	10,5
Német	1248	1045	-	-	-	133495	116900	6277	-	854
	7,5	5,6	-	-	-	23,0	20,0	1,0	-	0,1
Szerb	3588	471	-	-	-	232009	271900	388268	460929	435685
	21,4	2,5	-	-	-	40,0	46,3	61,5	66,7	72,6
Román	85	-	-	-	-	76398	61743	55439	33795	26521
	0,5	-	-	-	-	13,1	10,5	8,8	4,9	4,4
egyéb	154	-	310	-	-	29175	45693	69911	124072	74059
	0,9	-	1,6	-	-	5,1	7,8	11,3	17,9	12,4
Össz.:	16753	18483	19334	18601	20139	580957	586906	631485	690277	600010
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

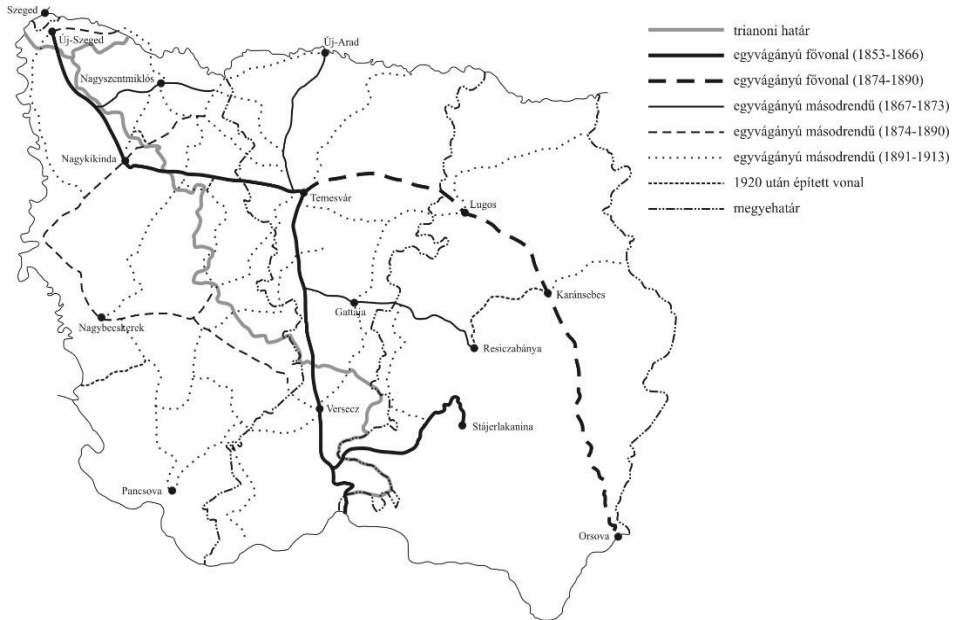
	Román Bánság					Bánság				
	1910	1931	1956	1992	2002	1910	1930	1949	1992	2002
Magyar	120985	97854	86592	67497	59697	242152	205416	215646	158606	142721
	12,3	10,2	8,9	5,9	5,5	15,3	13,1	13,3	8,5	8,4
Német	252802	246354	147275	30843	21083	387545	364299	153552	30843	21937
	25,7	25,6	15,1	2,7	1,9	24,5	23,2	9,5	1,7	1,3
Szerb	48733	36491	31156	15622	20937	284330	308862	419424	476551	456622
	4,9	3,8	3,2	1,4	1,9	18,0	19,7	25,8	25,7	26,9
Román	515485	532589	648925	954846	916492	591968	594332	704364	988641	943013
	52,4	55,3	66,7	83,5	85,1	37,4	37,9	43,4	53,4	55,5
egyéb	46870	48520	58542	73902	59987	76199	94213	128763	197974	134046
	4,8	5,1	6,1	6,5	5,6	4,8	6,1	8,0	10,7	7,9
Össz.:	984139	962086	972408	1142702	1078190	1581849	1567435	1623227	1851580	1698339
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Népszámlálás kötetei

Gazdasági következmények

A tőkés termelési viszonyok megszilárdulásának időszakában a Bánság helyét és szerepét a történelmi Magyarországon kedvezően befolyásolta a vasúthálózat kialakulása, mely lényegesen javította a régió közlekedés-földrajzi helyzetét, lehetővé téve, hogy termékei (pl. szén, vas, bánsági búza stb.) bekapcsolódjanak az Osztrák-Magyar Monarchia egységesülő piacába, korábban soha nem tapasztalt mennyiségben, kedvező feltételek mellett. *A bánsági gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységesülő térstruktúrához.* Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A Bánság közút-, vasút- és hajózási útvonalai országos viszonylatban a legfejlettebbnek számítottak. Sajátos a közlekedéshálózat térstruktúrája, olyan értelemben hogy a hálózat Temesvár központúsága mellett a várost elkerülő vonalak is kiépültek. A vasúthálózat tekintetében elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem (*1. térkép*). Az I. világháború utáni békeszerződés által megrajzolt határok a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat vágtak szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően. A Bánság belső vasútvonalait a trianoni határ nem kevesebb, mint tizenkilenc helyen metszette át, a legforgalmasabb fővonalat (Szeged-Temesvár) is kétszer, mely alapján elvesztette korábbi funkcióját. A legkirívóbb esetek közé tartozik, hogy Valkány község nagyállomása Szerbiához került, miközben a település és a kisállomás Romániához. Szőreg forgalomgyűjtő és elosztó szerepe megszűnt. A vasútvonalak egy részén a közlekedés megszűnt, s nem volt jobb a helyzet a vízi- és közúthálózati következményeket tekintve sem. Mindez lehetetlenné tette a gazdasági javak áramlását, termelési körzetek maradtak feldolgozó központ nélkül és fordítva központok termelési körzet nélkül.

Szeged gazdasága napjainkig sem heverte ki, hogy a trianoni határok elszakították az Észak-Bánság területeit a város természetes hinterlandjától. A Bánság Monarchia piacait ellátó gabonatermelési szerepe, a Krassó-Szörényi iparvidék országos jelentősége, a belső térszerkezeti erővonalainak sűrűsége, az urbanizáció és a városhálózat sajátosságai, az etnikai sokszínűség és az országos jelentőségű és szerepkörű pénzügyi-, kereskedelmi-, igazgatási központjai miatt *a történelmi Magyarország egyik legjelentősebb gazdasági térségévé vált a XX. század elejére.* Nem lehetett közömbös, hogy mely utódállam kapja meg Trianonban területét.

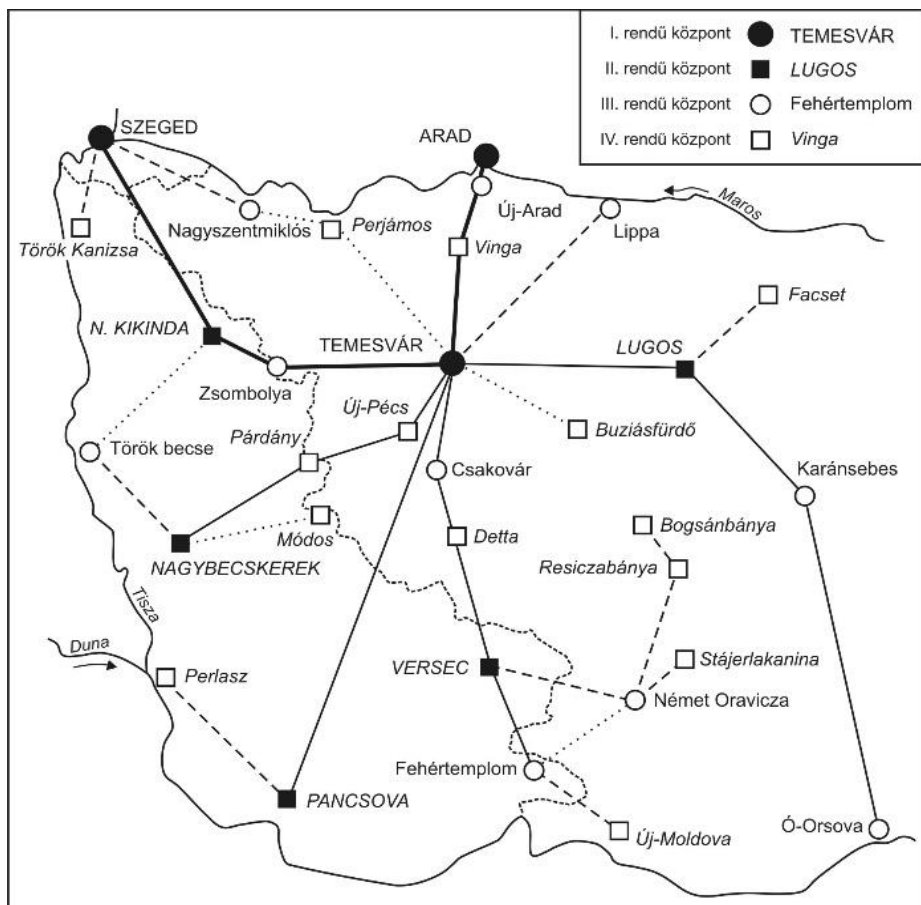
1. térkép. A Bánság vasútvonal hálózata
 Map 1. The railway network of the Bánság

Térszerkezeti következmények

A bánsági polgárosodás törékeny vázát (*Beluszky P. 1992.*) is jelentő városhálózatra – máig visszafordíthatatlanul – a trianoni országhatárok meghúzása jelentette az eddigi legnagyobb csapást, melynek eredményeként egységes térszerkezete alkotó elemeire hullott szét (*2. térkép*).

A korábbi településközi kapcsolatok a határ két oldalán gyakorlatilag lenullázódtak. A Bánságra a Trianonban megrajzolt új határok a térsziszofréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, országhatár menti perifériákat kialakítva, csökkenő népességű, stagnáló-hanyatló, pozíciókat veszített egykori központokkal. A bánsági szerb-román határ menti negyed és ötöd rendű központok (pl. Óbesenyő, Nagykomlós, Párdány, Új-Pécs, Billéd, Módos, Zichyfalva, Temeskutas, Denta stb) napjainkra elemi centrumokká vagy központi funkció nélküli településekké váltak, súlyos demográfiai erózióval és gazdasági ellehetetlenüléssel küzdve. Az elmúlt kilencven esztendő alatt nagyobb kihívásokkal kellett e településeknek szembe nézniük, mint a korábbi évszázadokban összességében. Az országhatárok Trianon óta sohasem voltak nyitottak és átjárhatók a társadalmi-gazdasági kapcsolatok és kapcsolódások tekintetében. A trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti, vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági érintkezés

intenzitását. A városi múlttal rendelkező települések a Bánságban ma sem tudják betölteni azt a szerepet, még ha igazgatási-szervezési funkciókkal gazdagodtak is, melyet a modern kor kihívásai követelnek, sőt Temesvár és Belgrád dinamizmusának kedvezőtlen hatásai miatt fokozottan hátrányos helyzetbe kerültek.

2. térkép. A Bánság térszerkezeti vázlatja (1910)
Map 2. Outline of the spatial structure of the Bánság (1910)

Összegzés

Az első világháború befejeződését követően Magyarország elveszítette etnikai sokszínűségét. A trianoni békeszerződés elcsatolta a vegyes lakosságú területek (Erdély, Bánság, Felföld) többségét. Az egykori „Kis Európának” nevezett Bánságban azonban az etnikai sokszínűség nyomai – mind a nemzetiségek

csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallás-felekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága. A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A sodró lendületet megtörték, jelentős mértékben lefékeztek a világháborúk megrázó eseményei és tragikus következményei, de közelről sem hamvasztották el teljesen.

A régió gazdaságában a trianoni határmegvonás alapvető törést okozott. Ettől kezdve a Bánág három része eltérő útra lépett, s a különbségek nem a korábban hangsúlyos centrum-periféria dimenzió mentén, hanem a határok által felosztott részek között erősödtek fel. Vélhetően évtizedeknek kell még ahhoz eltelni, hogy a fejlettségbeli különbségek a határok két oldalán mérséklődjenek. Ez azonban – miként a trianoni határok kijelölése – nem csak a helyi társadalmi-gazdasági folyamatok függvénye. Trianon után az emberformálta táj egyik alapvető alakítója az állami hovatartozás lett. A határokon átívelő gazdasági, közlekedési és egyéb szálak, kapcsolatok 1920 után lazultak meg olyannyira, hogy ma a Bánágról, mint egységes gazdasági térről lehetetlen beszélni.

Felhasznált irodalom

- Beluszky P. (1992):* Magyarország városhálózata 1900-ban. Enyedi György emlékkötet. Budapest, pp. 91-128.
- Gulyás L. (2005):* Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar-Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.
- Gulyás L. (2006):* A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- Kocsis K. (1983):* A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881-1981) Területi Kutatások 6. pp. 60-76.
- Kókai S. – Bottlik Zs. (2002):* Der ethnische-geographische Charakter des Banats und seine Eigenheiten 1890-1990. In.: Manuskript in Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien.
- Kókai S. (2010):* A Bánág történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421. Magyar, szerb és román népszámlálások adatai 1869-2002 között.
- Tóth J. (1997):* Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

How the Trianon Peace Treaty impeding social and spatial structure progress in the Bánság (1918-2010)

Abstract

This study results in different geographic aspect of relationships is a few regional problems highlighted, confident in deciding which the Bánság state and regional ties. The Bánság, as a separate region has got its own development curvature, structure, and relation systems. The region had got internal cohesion and particular texture, which is reflected among people living there today are aware of this entity. The Bánság based on local and situational energies, a separate region was born from the social-economic self-development, where the social-economic processes and the changes of the state organization reflect the combination of regionalization and regionalism, and their concentration dependence. At the end of the 19. century it became the most developed region inside the Carpathian Basin. The Trianon treatment have changed many problems (e.g. economical and national etc.) and cut it down the traditional, spatial structure and social connection.

I. Introduction

Nowadays the role of state orders has been largely revised, partly because of the development of technology classic defense functions are no longer as important as they used to be, while the political role of the border, its functions in maintaining law and order, has been fore grounded (*Kókai S. 2010*). For the Hungarians living in the Carpathian Basin, the gravest shock in the twentieth century was undoubtedly the Trianon Peace Treaty (*Tóth J. 1997*). There have been sensitive issues that are still not solved yet, and the ethnic boundaries of the Hungarian people are far away from the state borders. Furthermore, the peace treaty did not only take away territories and millions of Hungarians from the mother country, but it also disrupted - then centuries old - the process of the evolution of the nation and state. It offered no chance for an unity later in history, and broke our faith and trust in the future. Today, the Bánság region is maybe born again. There is a new form of organization. They are looking for a place in the new globalizing world.

II. Place and role of the Bánság in the historical Hungary

The Bánság (Banatus Temesiensis), i.e. the Temesi Bánság is a region of the Carpathian Basin with an area of almost thirty thousand km² (28522 km²) that was different from the rest of the regions of the historical Hungary due to

its characteristic social-economic development. These characteristics were underlined by that the area was placed under military administration after the Treaty at Pozsarevác (1718) (until 1778) and it was governed directly from Vienna as a border guard region. The indirect and direct interactions of the Royal Chamber of Vienna were changed after the restoration (1779) of the patrician counties (Torontál, Temes and Krassó), however, the traces of the effects covering all of the elements of the social-economic-urban space and bearing the characters of the enlightened mercantile absolutism are detectable even today in this region. It is doubtless that the regional reorganization initiations of the Habsburgs in power are well traceable in the development of the Temes Bánság in the 18th - 19th century and besides the separation of Croatia and Transylvania the Bánság is the only extensive region in the historical Hungary where regionality was accounted in the administration, the regional development and in the settlement policy between 1718 and 1920 counter counting and sometimes disagreeing with the Hungarian constitutional law traditions.

The development in the 18. and 19. centuries mobilised those local and positional energies that helped the ethnic (e.g. Krauts, Serbians, Romanians, Bulgarians, etc.) and Hungarians dwelling here to from the region to that having the most developed culture in the historical Hungary (*Kókai S. 2010*). The special social-economic characteristics of the Bánság (e.g. lack or subordinate role of farms, dense railway network, formation of modern factory industry, establishing the bases of modern trading, 70% of the agricultural productions of the Bánság were transported by traders from Temesvár, its spice trade was the most significant and its cattle markets the largest, etc.) can be detailed further, however, it can be stated that it is a specific individual region of the Carpathian Basin separating markedly from both the Great Hungarian Plain and the other regions of the South Lands and Transylvania onto which the new borders drawn in Trianon brought space schizophrenia and economic recession forming underprivileged border side peripheries the problem of which is unsolved even today.

III. Changes of the population of the Bánság between 1910 and 2001/02

With the processing of the data from the census of the 801 settlements of the Bánság at 1910 the drawing of the *ethnic spatial structure of the Bánság* became possible. None of the ethnic groups became dominant in the Bánság (Hungarian: 242152 people = 15,4%, German 387545 people = 24,5%, Romanian 592045 people = 37,4%, Serbian 284329 people = 18,0%) therefore on language-ethnic bases none of the nationalities could have claim the area exclusively.

The increasing of the population and the formation of the ethnic and settlement space structure was disturbed only temporarily by the World War II. The results of the economic development speeding and differentiating after 1945 were shown in the Bánság as well. According to the data of national census of 1949/53/56, 1622564 people lived on the 849 settlements of the region (*Table 1-2.*), this is higher with 3, 25 per cent (51169 people) like in 1910 (804 settlements = 1571395 people). This increase of population means an unfavorable tendency, because the region witnessed a 17,62% (235406 people) increase of population between 1870 and 1910 (*Kókai S. 2010*).

Table 1. Ethnic distribution of the population in the Bánság (1910-2001/02)

Nationality	Magyar Bánság					Szerb Bánság				
	1910	1930	1949	1990	2001	1910	1931	1953	1992	2002
Hungarian	11638	16967	19024	18601	20139	109510	90670	110030	72508	62891
	69,7	91,9	98,4	100	100	18,8	15,4	17,4	10,5	10,5
German	1248	1045	-	-	-	133495	116900	6277	-	854
	7,5	5,6	-	-	-	23,0	20,0	1,0	-	0,1
Serbs	3588	471	-	-	-	232009	271900	388268	460929	435685
	21,4	2,5	-	-	-	40,0	46,3	61,5	66,7	72,6
Romanian	85	-	-	-	-	76398	61743	55439	33795	26521
	0,5	-	-	-	-	13,1	10,5	8,8	4,9	4,4
Others	154	-	310	-	-	29175	45693	69911	124072	74059
	0,9	-	1,6	-	-	5,1	7,8	11,3	17,9	12,4
Summary	16753	18483	19334	18601	20139	580957	586906	631485	690277	600010
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nationality	Román Bánság					Bánság				
	1910	1931	1956	1992	2002	1910	1930/31	1949/56	1991/92	2001/02
Hungarian	120985	97854	86592	67497	59697	242152	205416	215646	158606	142721
	12,3	10,2	8,9	5,9	5,5	15,3	13,1	13,3	8,5	8,4
German	252802	246354	147275	30843	21083	387545	364299	153552	30843	21937
	25,7	25,6	15,1	2,7	1,9	24,5	23,2	9,5	1,7	1,3
Serbs	48733	36491	31156	15622	20937	284330	308862	419424	476551	456622
	4,9	3,8	3,2	1,4	1,9	18,0	19,7	25,8	25,7	26,9
Romanian	515485	532589	648925	954846	916492	591968	594332	704364	988641	943013
	52,4	55,3	66,7	83,5	85,1	37,4	37,9	43,4	53,4	55,5
Others	46870	48520	58542	73902	59987	76199	94213	128763	197974	134046
	4,8	5,1	6,1	6,5	5,6	4,8	6,1	8,0	10,7	7,9
Summary	984139	962086	972408	1142702	1078190	1581849	1567435	1623227	1851580	1698339
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

According to the data of the time between 1910 and 1949/1953/1956, the population of Torontal increased with 6,53% (38770 people), in spite of this the population of Temes and Krassó-Szörény county decreased. To the year of 1930/1931 the numbers of the Serbs increased with 30000 people, despite the Hungarian population decreased with more than 15000 people only in Torontal County. In the zone of the border (with 30-50 km) the numbers of the settlements where the Serbs are in the majority outnumber Hungarians (for example: Deliblat, Kubin, Pancsova etc.). In this region they produced new, settled villages (for

instance: Aleksandrovo, Vojvoda Stepa, Banatsko Karadjordevo, Mileticevo etc.). In the area of the Serbs-Bánság the numbers of the Romanians decreased with 8-10 thousand people in the 1920s, because of the moving to Romanian (Figure 1.).

Table 2: The Bánság large and middle size cities' population and ethnic composition (1910-2001/02)

Cities	1910						2001/02					
	Population	1.	2.	3.	4.	5.	Population	1.	2.	3.	4.	5.
Temesvár	72555	39,4	43,6	4,8	10,4	1,8	317651	7,9	2,2	2,0	85,2	2,7
Lugos	19818	34,7	31,0	1,1	31,4	1,8	44571	9,6	2,9	0,1	82,9	4,5
Resicabánya	17368	15,6	54,3	0,9	21,9	7,3	79869	3,7	3,2	0,0	88,9	4,2
Versec	27370	14,2	49,5	31,4	3,2	1,7	36623	4,9	0,2	77,5	4,7	12,7
N.kikinda	26795	22,3	21,9	52,8	1,6	1,4	41935	12,6	0,1	74,7	0,2	12,4
N.becskerek	26006	35,2	26,2	34,4	1,3	2,9	79773	14,5	0,2	70,9	0,8	13,6
Pancsova	20201	16,7	37,0	43,1	3,8	0,1	77087	4,3	0,2	79,1	1,0	15,4
Összesen	210113	28,8	38,5	21,1	9,5	2,1	677509	8,0	1,7	27,1	56,3	6,9

1. Hungarians, 2. Germans, 3. Serbs, 4. Romanians, 5. Others

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

According to László Gulyás's datas 19226 families settled in the Serbs-Croatians-Slovens Kingdom (Bácska, Bánság, Szerémség) between 1919 and 1941, generally if we count with five family members then it means approximately 93440 people. In the Szerb-Bánság 10933 families was settled (approx. 54665 people). In the Szerb-Bánság the settlers produced 42 new settlements between 1919 and 1941 (Gulyás L. 2007).

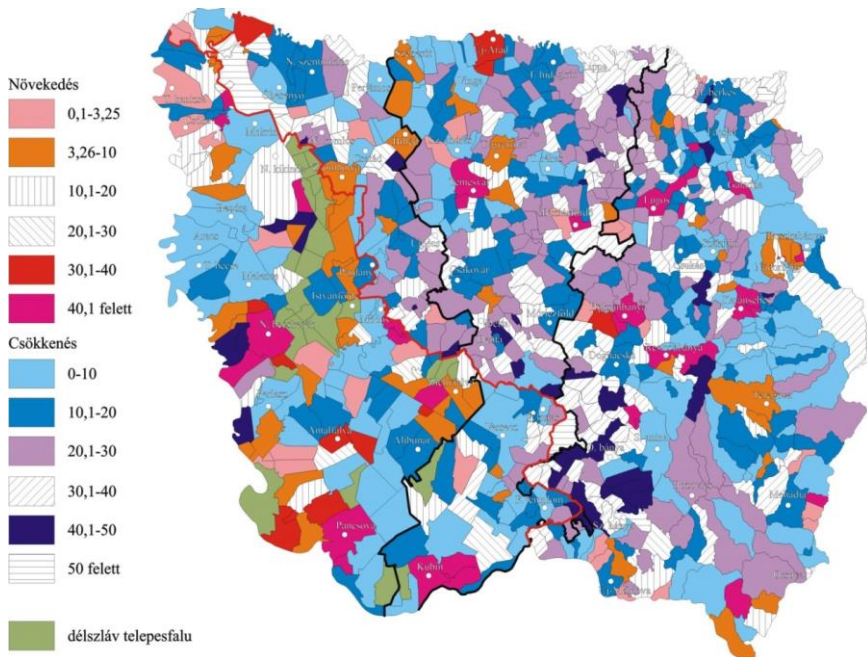

Figure 1. Population growth and decrease (in %) between 1910 and 1949/1953/1956

The spontaneously migrations-assimilations processes were determined in the Román-Bánság (Kókai S. 2010). The establishment of the Romanian settled villages was not resulted. In the area of the Bánság 592049 Romanian people lived in 1910, while this number was 594005 in 1930/1931. The Romanians in the Bánság had low natural reproduction, and this was not compensated for inhabitation of Romainans from Kingdom of Romanian (i.e. the Regat). Because of Trianon and the second decision of Bécs a lot of Hungarian people moved from the area of Roman-Bánság. The number of the Hungarian population decreased with more than 23000 people to 1930/1931. Most Romanians was characteristic in the big cities (for example: Resicabánya, Temesvár).

The study of the population number of the Bánság settlements has created significant differences both at the local level and in micro and macro respects. The region witnessed a 14% (13,74%) increase of population between 1949/1953/1956 and 1990/1991. This alone is a favorable tendency. Only 116 settlements had natural increase (mainly in the agglomeration of Belgrade and Temesvár, as well as in the area of: Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya). More than 700 settlements, however, have got into a state of constant decrease of population (Figure 2.).

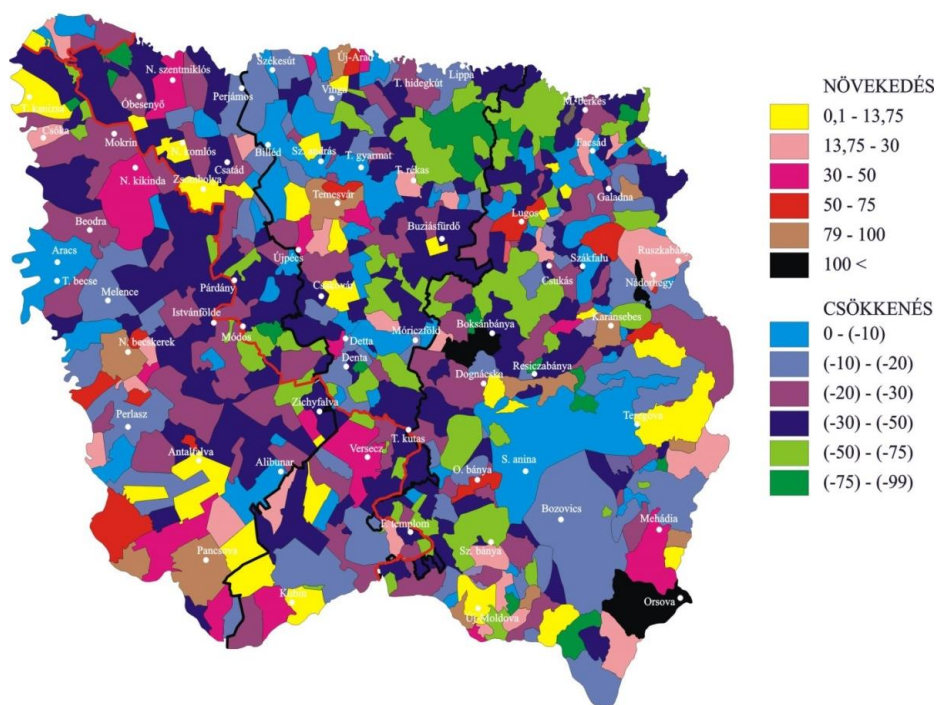

Figure 2. Population growth and decrease (in %) between 1949/1953/1956 and 1990/1991

The natural decrease appeared differently; it was dramatic along the borders of the counties and along the Trianon borders and these have become multiply backward regions. Along the Serbian-Romanian border this decrease was remarkably different both in connection with the regions and the territories. As a result of these unfavorable economic and social circumstances and possibilities the 238 settlements of the above mentioned zone along the border involved in the survey (a with of about 20-20 kilometers, on both sides) had a population decrease of 14,7% between 1949/1953/1956 and 1990/1991. (Only 17 settlements population increase, this period.) These resulted that among the 826 settlements of the Banat region only 128 remained by 1990/1991 where the Romanians or the Serbs have absolute majority. From these only 8 settlements can be found in Hungary (with homogeneous Hungarian population) and 60 settlements are in the Román-Bánság territory and another 60 settlements are in Szerb-Bánság territory, with Romanian and Serbian minorities (*Figure 3-4.*).

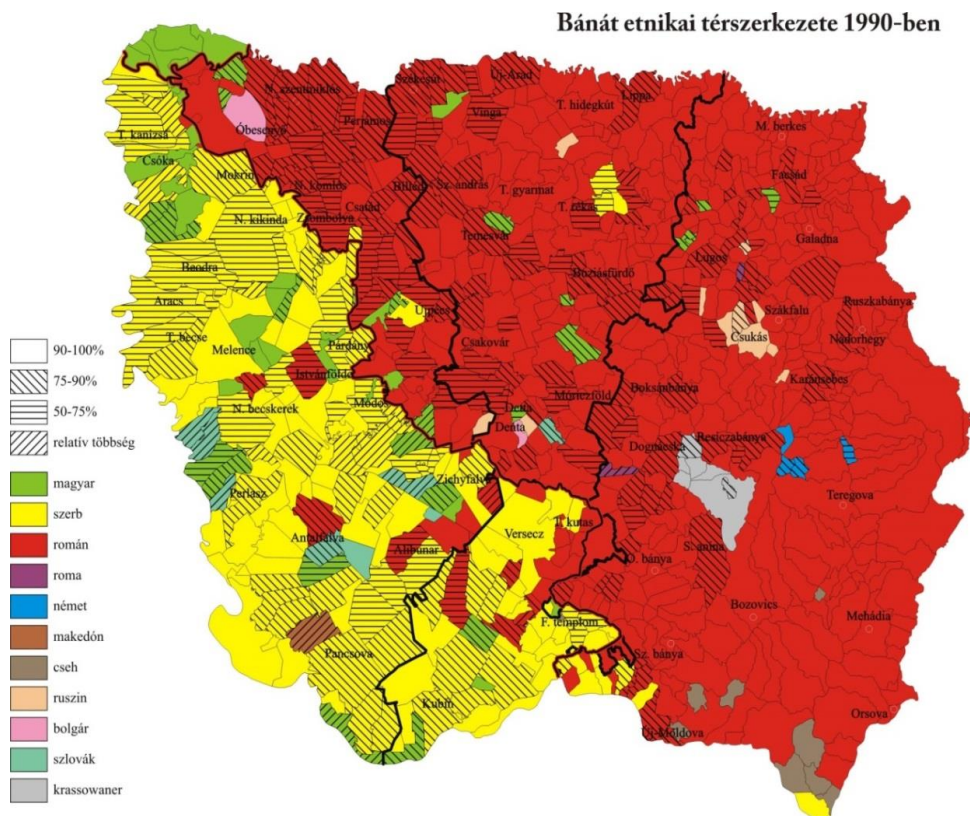

Figure 3. Ethical structure in the Bánság (1990)

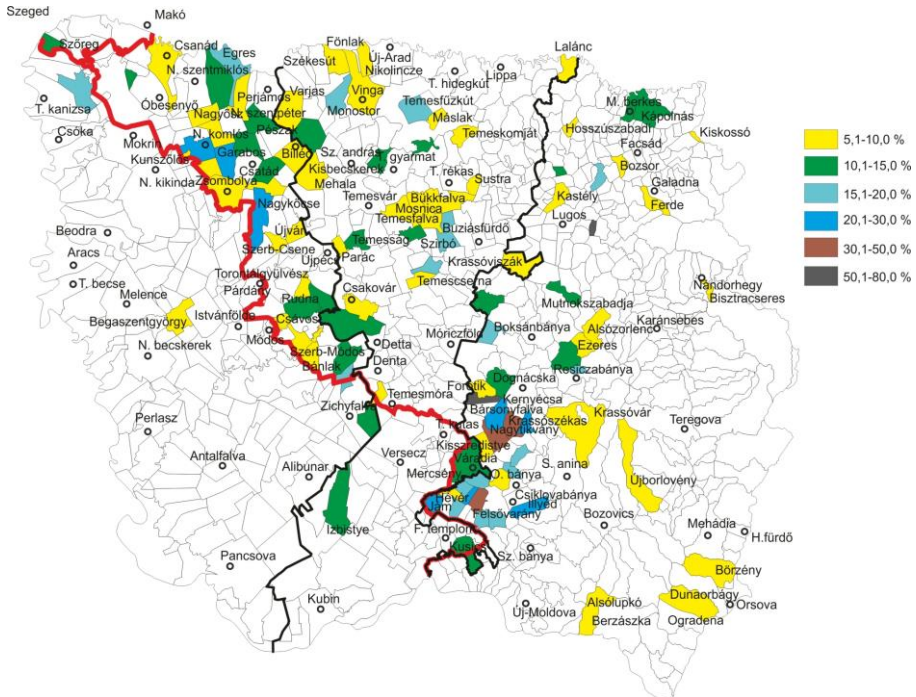

Figure 4. Bácság settlements roma population above five per cent (2002)

The following data show that these two nations became stronger: the number of the Romanians swelled to almost one million (988641 people = 53,56%) while the number of the Serbs became almost half million (474831 people = 25,73%) and it can be even more if we take into consideration the other 32527 Yugoslavian people (*S. Kókai – Zs. Bottlik 2002*). It is regrettable that the number of the Hungarians reduced (152609 people = 8,26%) likewise the number of other small nationalities (except the gipsy population, 13108 people = 0,71%) and the increasing number of the gypsies resulted that they had absolute majority in Maguri village.

In the border zone three micro-regions is developed, which can be characterized with a dramatic natural decrease (*Figure 2.*).

One of these is the region of the Hungarian-Romanian and Serbian triple border (Marosszög), where the rate of decrease might reach 50% in, certain villages (e.g. Egyházaskér 59,8%, Porgány 77,7%, Bolgártelep 80,7% etc.). As region of Banat, 1500 km² area of Marosszög is situated at the southeastern part of Great Hungarian Plain, with extend from joining of Tisza and Maros River to the line of Aranka and can be interpret as a borderland outskirts region of three neighbour countries. From 1850 to the end of World War I the tendencies in the demographic changes were characterized by domination of the spontaneous migration and assimilation processes, and the territory represented the contact

region of Hungarian, Serbian, Romanian and Schwab (Germans of Banat) nationality with the domination of Hungarians and Serbians. By 1910 the results of these processes the population of Marosszög were 35% Hungarians, 26,4% Serbians, 16,7% Germans, 14,9% Romanians and 5% Bulgarians. Although the region was described by the domination of the Hungarians by 1910, the lining of Trianon borders didn't respect to the ethnical structure or the natural-economical-commercial relations and gave disproportionately large areas to Serbia and Romania. In the 20th centuries the inner migration and assimilation played a dependent role in the changes of population and ethnical configuration. In this way by the Millenium these courses were connected with intensive demographical erosion, thus the focal points of the ethnical configuration moved away with the very progressive homogenizing processes. In the Hungarian relative majority region (38,4%) from the other ethnics the Romanians reached 26,1%, the Serbians 22,1% and Germans were disappeared. Now the 40% of the Hungarian population of the region live in minority (14899 person), in the neighbour countries, while other portions are 10% of Serbians (1948 person) and 0,1% of Romanians (68 person).

The second micro-region is between Nagyikinda, Versec, along the Serbian border, and between Zsombolya and Detta along the Romanian border. The village Zichyfalva was the only settlement of the area that had a natural increase; otherwise, the rate of natural decrease here is above 30%. This region meant the hinterland of the population increase in Temesvár and Nagybecskerek.

The third micro-region with natural decrease development south of the Detta-Versecz-Fehértemplom line, a settlement net of small villages, where the unfavorable transport-geographic location resulted the 20% decrease. The fact of natural decrease in this region is remarkable because it is related to the ethnic construction of the Bánság.

The region witnessed a 8,3% (153241 people) decrease of population between 1990/1991 and 2001 (*Kókai S. 2010*). Only 16 settlements had natural increase (mainly in the agglomeration of Belgrád, Temesvár and Szeged, as well as in the area of: Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya). The natural decrease appeared differently; it was dramatic along the borders of the counties and along the Trianon borders and these have become multiply backward regions (*Figure 5.*). Along the Serbian-Romanian border this decrease was remarkably different both in connection with the regions and the territories. As a result of these unfavorable economic and social circumstances and possibilities the 238 settlements of the above mentioned zone along the border involved in the survey had a population decrease of 9% between 1990/91 and 2001/02. One of these is the region of the Hungarian-Romanian and Serbian triple border, where the rate of decrease might reach 15% in, certain villages. The second micro-region is between Nagyikinda-Versecz, along the Serbian

border, and between Zombolya and Detta along the Romanian border. This region meant the hinterland of the population increase in Temesvár, Nagybecskerek and Pancsova. The third micro-region with natural decrease development south of the Detta-Versecz-Fehértemplom line, a settlement net of small villages, where the unfavorable transport-geographic location resulted the 10% decrease. These ethnic and contact zones have changed irreversibly until these days.

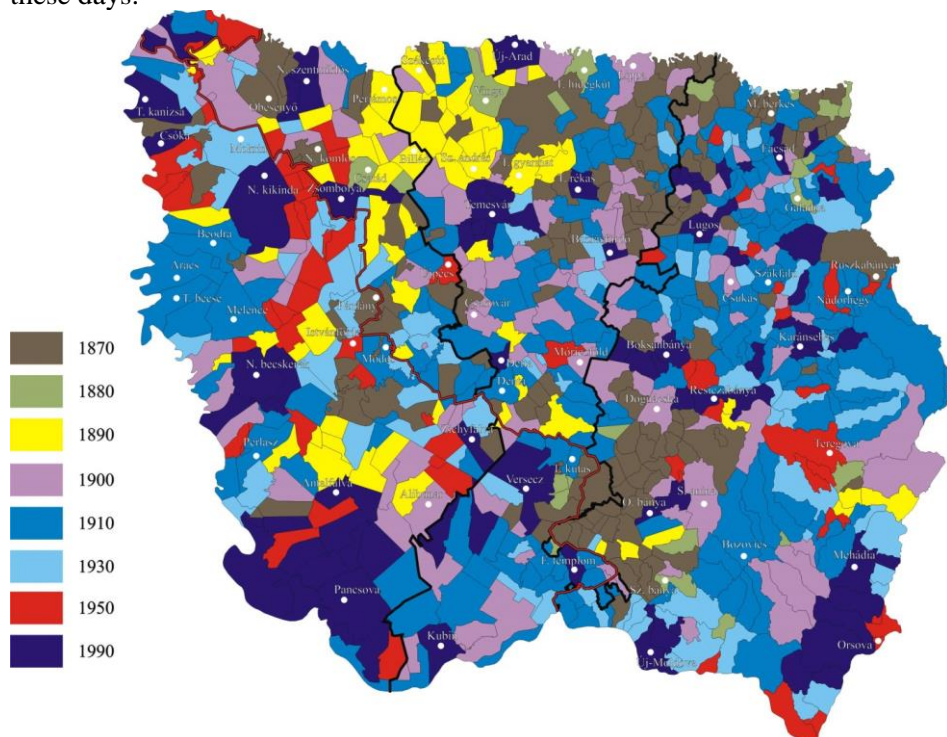

Figure 5. Maximum population in the settlements of the Bácság

IV. Spatial structure changes in the Bácság (1910-2010)

The indirect and direct interactions of the Royal Chamber of Vienna were changed, however, the traces of the effects covering all of the elements of the social-economic-settlement space are detectable even today in this region (*Table 3.*).

Market-towns with large borders and the associated den systems are not characteristic in the Bácság due to the known historical reasons. Middle villages with smaller borders and population (2-5 thousand people) were established instead constructing even small market-town network (*Figure 6.*). Considering the categories of size of the settlements it can be stated that most of the tiny and small villages are found in Krassó-Szörény County (66,3%). Torontál County

can be characterized by the dominance of middle and large villages (75,6%) and the giant 15 villages. There were two villages (Nagyszentmiklós and Zsombolya) the population of which exceeded 10000 people. In this respect Temes County is the most balanced with a slight dominance of the middle villages.

Table 3. Settlements of the Bánság by population number (1910)

Megye	Település	500 fő alatt	500-1000 fő	1000-2000 fő	2000-5000 fő	5-10 ezer fő	10-20 ezer fő	20 ezer fő felett
Krassó-Szörény	363	56	145	113	44	Karánsebes 7638 fő Orsova 5538 fő	Lugos 19126 fő Resicabánya 17368 fő Stájerlakanina 12323 fő	- - -
%	100	15,2	40,1	31,2	12,1	0,05	0,1	-
Temes	225	14	56	81	66	Lippa 7854 fő Kevevéra 7022 fő Homokbálványos 6836 fő Temesgyarmat 5259 fő Újarad 5982 fő	Fehértemplom 10181 fő	Temesvár 68471 fő Versec 26941 fő
%	100	6,2	24,9	36,0	29,3	0,2	0,05	0,1
Torontál	213	9	23	67	94	15*	Nagyszentmiklós 10611 fő Zsombolya 10882 fő	Nagykikinda 26356 fő Nagybecskerek 25470 fő Pancsova 20201 fő
%	100	4,2	10,8	31,5	44,1	9,1	0,1	0,15
Bánság	801	79	224	261	204	22	6	5
%	100	9,7	28,0	32,6	25,5	2,75	0,75	0,7

* *Torontál v.m. 5000-10000 fő közötti települései:* Aracs 9162 fő, Melencze 8935 fő, Mokrin 8830 fő, Törökbecse 7640 fő, Dolova 6905 fő, Révaujfalva 6597 fő, Kumán 6136 fő, Óbesenyő 5989 fő, Petre 5833 fő, Nagycsanád 5645 fő, Újzozora 5581 fő, Karlova 5503 fő, Omlód 5344 fő, Perjámos 5336 fő, Torontálvásárhely 5173 fő.

In the case of the Bánság town network just started reshaping many settlements – having only a few town function, small number of civil population and undeveloped town population – inherited or gained town institution system thus many settlements owned town functions (e.g. Csanád, Gattaja, Nagymargitta). According to our investigations the number of the settlements having real centre functions in the Bánság was reduced to its half (30 pcs.) by 1910 (*Figure 7.*). This was enforced by the demographic boom, the speeding of the urbanization, the establishment of the professional administration, the establishment of the modern bank and financial system and the extension of the educational-cultural role and these increased the gap within and between the given hierarchy levels.

- The inhabitants of the Bánság were offered three *primary centres* having a somewhat similar development (Temesvár, Szeged, Arad), however differing largely in their character, society and economic specialties (based on examining 23 centre functions). However, real choice was only given to the inhabitants of a few settlements.
- Regarding *secondary centres* from studying 13 factors (e.g. population above 20 thousand, centre of royal court of law, medical /hospital/ centre, etc.) three full (Nagybecskerek, Pancsova, Versec) and two partial (Nagykikinda, Lugos) centres were determined.
- In the case of the *third and fourth centres* 10 centre functions were involved in the investigations (e.g. district centre, tax inspectorate, two penny bank as a minimum, population above 10 thousand people, etc.) and ten third (e.g. Fehértemplom, Karánsebes, Lippa, Nagyszentmiklós, Oravica, Zombolya etc.) and fourteen fourth centres (e.g. Perjámos, Vinga, Facset, Törökkanizsa, Buziásfürdő, Bogosánbánya, Resicabánya, Stájerlakanina, Új-Moldova) by the results could have been determined.

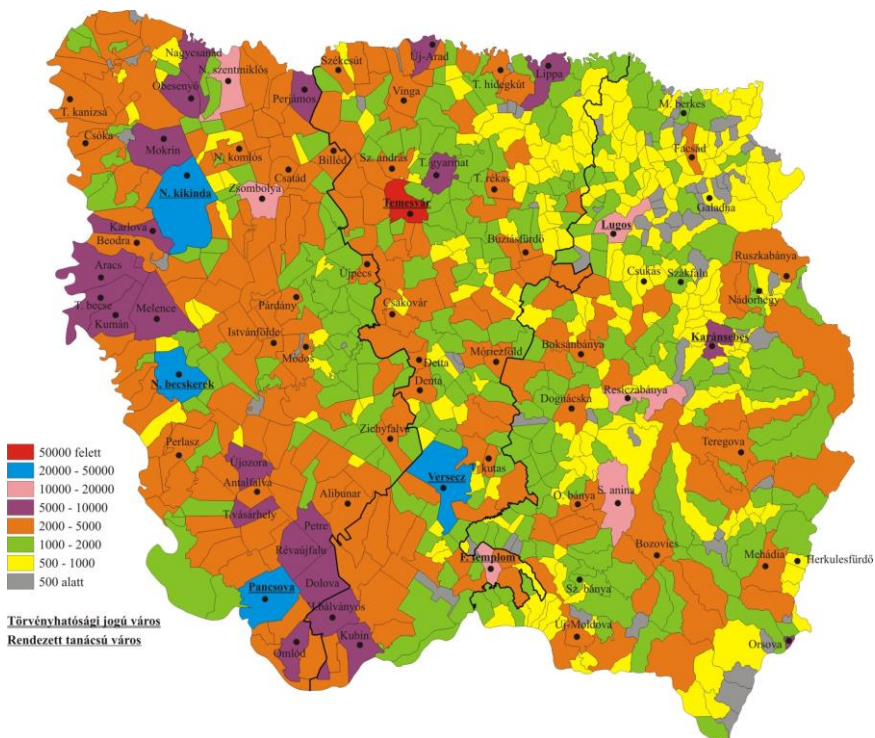

Figure 6. Settlements of the Bánság by population number (1910)

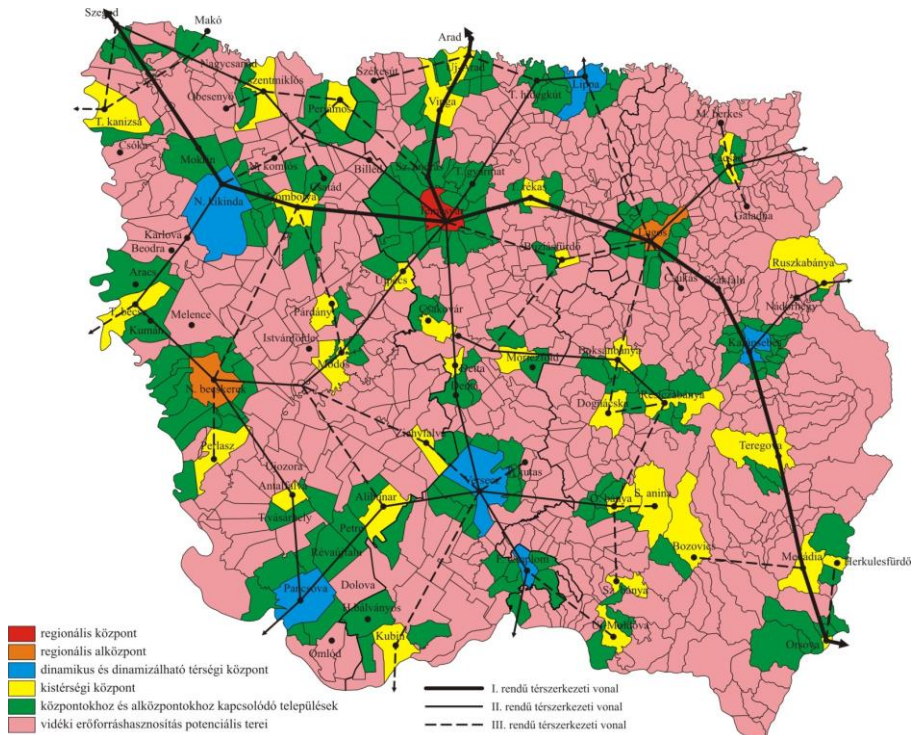

Figure 7. Outline of the spatial structure of the Bánság (1910)

After the First World War the Bánság belonged to one of relative developed regions of the Serbs-Croatians-Slovenians Kingdom and Rumania, although it continuously lost its benefits for many decades. The traffic conditions of the Serbian Bánság (9296 km²) had changed disadvantageously after the Trianon peace treaty. The railway network was cut through 17 places by the boarder lines (Figure 8.). Until 1922 there was no direct railway connection between the historical Bács-Bodrog and Torontál countries. In this time the railway bridge between Zenta and Csóka was built. The main railway line (Szeged – Temesvár) was divided 3 pieces by the boarders (for instance: The settlement of Valkány was transferred to Rumania, however its railway station got to the Serbs-Croatians-Slovenians Kingdom). Nowadays the Szerb Bánság has connection with the Román Bánság on 3 railway lines (Versec-Temesvár, Módos-Temesvár, Nagyikinda-Temesvár). The area of the Szerb Bánság has 4 international main roads, which join to the area of the Román Bánság. The early regionally significant roads are used for local transport or they are out of order.

The conditions of the traffic infrastructure limit financially the communication between the 2 sides of the boarder (Serbs-Roman), because there are only 2 public roads and 2 railway crossing point. In contrast with it, at the

Serbian-Romanian boarder approximately 20 crossing opportunity would be possible thanks to the settlement network.

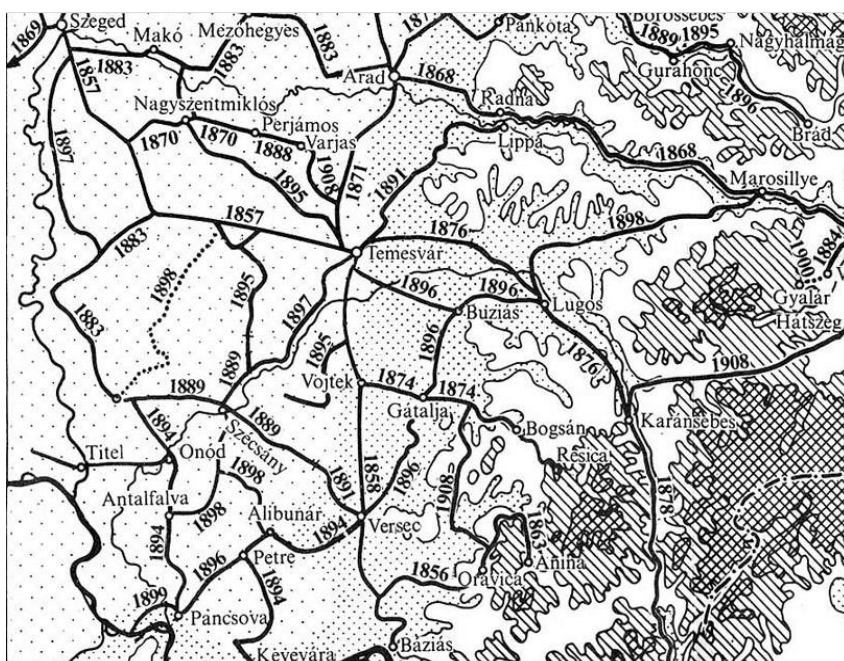

Figure 8. The railway network of the Bánság (1918)

The geographical situation of the Roman Bánság is less beneficial compared to Transylvania, however the Vest region is mentioned as „the gate of the West” by the Roman scientists. Transport connections of the region: towards Transylvania is the valley of Maros; towards Olténia is Turnu Severin; towards Hungary are public road crossing place (Csanád-Kiszombor) and railway crossing point (Lökösháza-Kürtös). The inhabitants of the Bánság were offered two primary centres having a somewhat similar development (Temesvár, Belgrád). However, real choice was only given to the inhabitants of a few settlements (*Figure 9.*).

I determined secondary dynamic centres there are two full (Nagybecskerek, Resicabánya) and four partial (Karánsebes, Lugos, Pancsova) centres. I determined the third and fourth centres. By the results there are two third (Versec, Nagyikinda) and twenty seven centres (e.g. Csóka, Facset, Törökkanizsa, Stájerlakanina, etc.). These centres have position in a shape of a semi-circle around Temesvár and Belgrád (*Figure 8.*). Small market-towns could fulfill the tasks given to them in the structure of the Bánság, thus the doubtless of the “speeding time” – “slowing time” could have prevailed that revived the “stopped time” atmosphere in the small towns (*Table 4-5.*).

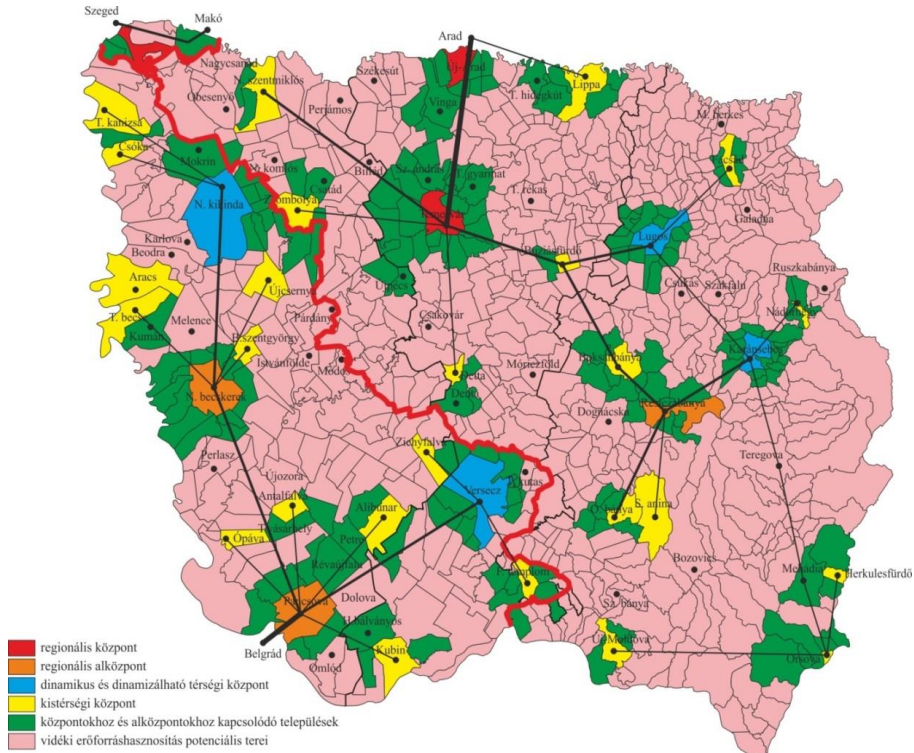

Figure 9. Outline of the spatial structure of the Bácskai Megye (2010)

Table 4: The Bácskai Megye large and middle size cities' population number and their position in the Carpathian Basin (1910-2011)

Városok	1910	1930/31	1953/56	1970/77	1991/92	2011	Changes (%)
Temesvár	72.555 (7.)	102.390 (7.)	142.257 (5.)	269.353 (4.)	334.115 (4.)	319.279 (5.)	440,1
Lugos	19.818 (61.)	24.300 (58.)	31.634 (50.)	44.537 (49.)	49.742 (64.)	40.361 (67.)	203,7
Resicabánya	17.368 (66.)	25.307 (56.)	47.305 (26.)	84.786 (25.)	96.918 (28.)	73.282 (34.)	421,5
Versec	27.370 (39.)	29.411 (46.)	23.038 (73.)	34.256 (68.)	35.585 (92.)	36.040 (82.)	131,7
N.kikinda	26.795 (41.)	28.400 (49.)	28.665 (58.)	37.576 (65.)	42.707 (74.)	38.065 (72.)	142,1
N.becskerek	26.006 (43.)	32.831 (36.)	34.091 (42.)	59.630 (35.)	80.170 (37.)	76.511 (31.)	294,2
Pancsova	20.201 (59.)	22.089 (66.)	26.423 (64.)	54.444 (39.)	71.668 (43.)	76.203 (32.)	377,2
Összesen	210.113	264.758	333.413	584.582	710.905	659.741	314,0

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

Table 5. A Bánság 33 legnépesebb települése (1910, 2001/02)

1910		2001/02	
Settlements	Population	Settlements	Population
1. Temesvár	68471	1. Temesvár	317660
2. Versec	26941	2. Resicabánya	79869
3. Nagykikinda	26356	3. Nagybecskerek	79773
4. Nagybecskerek	25470	4. Pancsova	77087
5. Pancsova	20201	5. Lugos	43555
6. Lugos	19126	6. Nagykikinda	41935
7. Resicabánya	17368	7. Versec	36623
8. Nagyszentmiklós	12350	8. Karánsebes	27723
9. Stájerlakanina	12323	9. Boksánbánya	16911
10. Zsombolya	10882	10. Törökbecse	14452
11. Fehértemplom	10181	11. Kubin	14250
12. Aracs	9162	12. Orsova	12965
13. Melence	8935	13. Nagyszentmiklós	12914
14. Mokrin	8830	14. Zsombolya	11136
15. Lippa	7854	15. Fehértemplom	10675
16. Törökbecse	7640	16. Nádorhegy	10554
17. Karánsebes	7638	17. Oravicabánya	10222
18. A. és F. Ittebe	7059	18. Stájerlakanina	9167
19. Kubin	7022	19. Lippa	7920
20. Homokbálványos	6836	20. Francfeld	7624
21. Révaújfalv	6597	21. Sztarcsova	7615
22. Óbesenyő	5989	22. Törökkanizsa	7581
23. Új-Arad	5982	23. Révaújfalv	7345
24. Csanád	5645	24. Dolova	6835
25. Orsova	5538	25. Antalfalva	6764
26. Perjámos	5336	26. Beodra+Karlova	6763
27. Temesgyarmat	5259	27. Melence	6737
28. Antalfalva	4963	28. Omolica	6518
29. Perlasz	4943	29. Torontálmás	6312
30. Törökkanizsa	4938	30. Homokbálványos	6106
31. Módos	4746	31. Mokrin	5918
32. Vinga	4702	32. Nagykárolyfalva	5820
33. Beodra	4674	33. Detta	5786
Összesen	389957	Összesen	929115

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

V. Summary

The Bánság, as one of the historical Hungary's most developed cultural scenery, not disappeared without trace. On both sides of the Trianon boarder these specialities can be observed: ageing population, decreasing population, low economical performance, high unemployment rate, deformed economical structure, accumulated drawbacked situation. In search of the social-, economic- and settlement spaces we found, that the Bánság has become one of the most

advanced region in the Carpathian Basin in the beginning of the 20th century. The new borders are drawn by the Trianon-treatment, which caused the economic impossibility and space skizofrenity, in addition, it created still unresolved, cumulative disadvantages and peripherals, it formed the border and split the threads of traditional social- economic division of labor. In 1990 the region's new form (DKMT) seems to resurrect. The processes are not stopped at the territorial borders, socialites and local and regional communities search their place in the globalizing world. They realize, that in the neighboring countries the other like-minded people live, act and are ready to cooperate. This cooperation can only be successful if we will explore the region's past and relations in order to understand the historical-geographical unity. The frontier guard area as an outer periphery. The cross-border co-operation means work out ways and reduces the difference between countries' social-, economic- and settlement levels and force field, based on the existing of ethno- linguistic- and cultural minorities.

Applied literature

Cretan, R. (1997): Ethno-Geographical Aspects of Romanian Banat. In: Ramelič, Jovan (szerk.) Geographic Monographs of European Regions Banat. NoviSad–Timisoara–Szeged. pp. 131–147.

Gulyás L. (2007): Historical overview of Vajdaság. In.: Regions of the Carpathian Basin 7. Vajdaság (ed. Nagy I.). Pécs-Budapest. pp. 76-149.

Kicošev, S. (1997): Changes of Ethnic and Confessiional Structure of the Population of Yugoslav Banat During 20th Century. In: Ramelič, Jovan (szerk.) Geographic Monographs of European Regions Banat. Novi Sad–Timisoara–Szeged, pp. 123–130.

Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.

S. Kókai – Zs. Bottlik (2002): Der ethnische-geographische Charakter des Banats und seine Eigenheiten (1890-1990). Manuskript in OSI, Wien S. 12.

Süli-Zakar I.(1997): Regions in the geographical space. Comitatus. VII. pp. 3-4.

Tóth J. (1997): Regions in the Carpathian Basin. In: Papp N. – Tóth J. (ed.): Political geography of Europe. JPTE

A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által

The fragmentation of the spatial structure of the Banat by the Trianon borders

Abstrakt

A Trianonban három részre szakított Bánság eltérő közigazgatási-társadalmi, valamint politikai-gazdasági változásai visszahatottak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, megváltoztatva a területi fejlődés várható törvényszerűségeit, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű települések és mikrorégiók mozaikjai helyezkednek el az államhatárok és a gyakran változó közigazgatási határok mentén. A határváltozásokkal, az utódállamok társadalom átalakító törekvéseivel összefüggő belső migrációs hullámok, valamint az asszimilációs folyamatok jelentősen hozzájárultak a korábbi soknemzetiségű Bánság nemzetiségi homogenizálódásához, a kisebbségi etnikai közösségek folyamatos térvesztéséhez. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a 20. század első évtizedeihez képest. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképpen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. A Bánság halmozottan hátrányos helyzetű régióvá vált, s ellentmondásokkal terheltén lépett át a 21. század küszöbén. Az utóbbi fél évszázad alatt a Bánság városaiból kikopott a német és a magyar nyelv – a többnyelvűség csak a nagyobb városokra volt jellemző Trianon előtt is –, a többi etnikai csoport visszaszorult, s marginalizálódott.

Bevezetés

A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz *a Temesi Bánság* a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék 28.522 km²-nyi kiterjedésű önálló régiója, mely *a történelmi Magyarország más régióitól társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült*. E jellegzetes vonásokat felerősítette, hogy a pozsareváci béke (1718) után katonai igazgatás alá helyezték (1751/1778-ig), koronatartományként és határörvidékként Bécsből kormányozták, s a merkantilista gazdaságpolitika szellemében vámhatárral választották el az ország többi területétől.

A Bánság vagy területének egy része (pl. Katonai Határőrvidék /1778-1876/, Nagykikindai Szerb Kerület /1774-1876/, Temesvári kerület /1785-1790/, Szerb Vajdaság és Temesi Bánság /1850-1860/ Szörény vármegye /1873-1880/ stb.) az 1718-1918 közötti kétszáz évet vizsgálva hosszabb ideig volt politikailag és igazgatásilag széttagolt állapotban, mint egységes irányítás alatt. *Mindezek ellenére a 19/20. század fordulójára a Bánság a Délvidék önálló történeti földrajzi régiójává fejlődött, sajátos térszerkezettel.* A Bánság térszerkezeti sajátosságai számos kutatási aspektus (pl. etnikai, kulturális, politikai, társadalmi, településhálózati, gazdasági, történeti, földrajzi stb.) szerint vizsgálhatók, melyek komplex feltárása és szintézisbe foglalása megkezdődött, mind a régió egészét vagy egy részét átfogó tudományos monográfiák (pl. *Beluszky P. 2008, Gulyás L. 2009, Kalapis Z. 1979, Kovách G. 1998, Kókai S. 2010/a, Marjanucz L. 2017 stb.*), mind a részleteket feltáró-elemző tanulmányok formájában (pl. *Csüllög G. 2000, Frisnyák S. 2004, Kókai S. 2006, 2009, 2010/b, 2014, 2016, 2018, Kókai S. - Kristóf A. 2019, Nagy M. M. 2006, Paládi-Kovács A. 2006, Suba J. 2018, Tóth J. 1997 stb.*).

A monográfiák és tanulmányok egyik szintetizáló megállapítása, hogy a Bánság a kedvező ökológiai adottságok és az emberi erőforrások hatására a 19/20. század fordulójára a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiójává vált, ahol sajátos kultúrtáj alakult ki. *Az antropogén tájformálás minden elemében a Bánságban is magán hordozta, olykor napjainkig magán hordozza a társadalmi-gazdasági fejlődés korábbi sajátos ismérveit.* A teljes felsorolás mellőzésével is megállapíthatjuk, hogy a Bánság, mint puffer zóna közismert sajátosságokkal rendelkezett (pl. stratégiai kapu, civilizációs-kulturális áramlási- és ütközőtér stb.). Eddig azonban kevesebb figyelem irányult a régió belső jegyeinek mélyebb – a térszerkezet kialakulását és változását is meghatározó – magyarázatára és a trianoni békediktátum helyi megvalósítására ható elemeinek kutatására.

I. A Bánság térszerkezetének néhány sajátossága

A térszerkezet, mint a társadalmi-gazdasági folyamatok egyik fontos leképezési lehetősége, olyan térhez kötődő kulcsfogalom, amelynek értelmezése nem lehet egységes, még a geográfián belül sem (pl. *Tóth J. 1997, Szabó P. 2008, Nemes Nagy J. 1996 stb.*). Az egy-egy szakterülethez kapcsolódó kutatók is másképp értelmezhetik e fogalmat, de bizonyos konszenzus megfigyelhető. A történeti földrajzi kutatók is különböző tudományos alapokról indulva eltérő gyökerű térszerkezet meghatározásokkal lépnek a színre (*Frisnyák S. 1996, Győri R. 1999, Beluszky P. 2008*). Ez nem csak abból fakad, hogy eltérő a térszemléletük, hanem abból is, hogy a földrajzi térhez, a kultúrtájhoz kapcsolódó jelenségek és antropogén hatások értelmezése is sajátos, de komplexitásra törekvő, amelyhez felhasználják a segéd és rokontudományok

eredményeit is. E széles horizontú kutatási eredmények még a Bánságra vonatkozóan sem mutathatók be egy rövid tanulmányban, mindössze néhány sarkalatos elemét emelem ki, szoros kontextusban a trianoni határ meghúzásával és annak következményeivel.

I.1. A Bánság etnikai térszerkezete és változása

A Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontaktzónáik fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke mozgalom, természetes szaporodás, fogyás stb.) is a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították. A változások legpontosabban településszinten (805 db) érzékelhetőek, azonban kistérségi (39 járás) szinten és makro regionális viszonylatban is szignifikáns különbségek, eltérő demográfiai tendenciák mutathatók ki, melynek egyik hangsúlyos eleme az etnikai megoszlás (1. táblázat). *Eltérően a történelmi Magyarország más területeinek szétdarabolásától a Bánságban figyelembe vették az etnikai-nemzetiségi határokat, igaz csak a két utódállam, azaz szerb-román viszonylatban. Az ott élő német (sváb) és magyar lakosság vonatkozásában mindez érdemben fel sem merült.*

1. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (1910)

Nemzet/ Nemzetiség	Magyar-Bánság		Szerb-Bánság		Román-Bánság		Bánság	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	11638	69,7	109510	18,8	120985	12,3	242133	15,3
Német	1248	7,5	133495	23,0	252802	25,7	387545	24,5
Román	85	0,5	76398	13,1	515485	52,3	591968	37,4
Szerb	3588	21,4	232009	40,0	48733	4,9	284330	18,0
Szlovák	-	-	16393	2,8	5738	0,6	22131	1,4
Bolgár	-	-	2458	0,4	10042	1,0	12500	0,8
Cseh	-	-	1156	0,2	6944	0,7	8100	0,55
Krasován	-	-	-	-	7210	0,7	7210	0,5
Horvát	-	-	3356	0,6	1516	0,2	4872	0,3
Ruszin	-	-	24	0,0	2368	0,2	2392	0,15
Egyéb	154	0,9	5788	1,0	13052	1,3	18994	1,2
Összesen	16713	100,0	580587	100,0	984875	100,0	1582175	100,0

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

A Bánság négy nagy nemzetisége a települések 65-96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen).

A magyarok a Bánság lakosságának 15,3%-át (242152 fő) alkották. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy *Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a* (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a

törökkanizsai járásban (52,4%) alkottak. *Temes vármegyében a bánsági magyarság 33%-a élt (79960 fő)*, ahol arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1%) és Temesváron (28552 fő = 39,4%) haladta meg a 20%-ot. A *Temes vármegyei magyarság 82%-a (65554 fő) kisebbségben élt. Krassó-Szörény vármegyében a bánsági magyarok 14%-a (33787 fő) élt*, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6%), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7%), haladta meg arányuk a 20%-ot.

A bánsági magyarok számaránya: *36 településen 75% felett, 18 településen 50-75% között, 10 településen relatív többségben (4. táblázat), 20-50% között változott 54 bánsági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben. A Bánság 604 településén 20% alatt maradt a magyarok aránya. A Bánság 467 településén a magyarok száma nem érte el a száz főt és 140 település lakosságában 1% alatt maradt a magyarság aránya, illetve 78 településen teljesen hiányzott.*

A *németek* a Bánság lakosságának 24,5%-át (387545 fő) alkották. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 42,78%-uk (165779 fő) *Torontál vármegyében lakott. Abszolút többséget értek el a perjámosi (55%) és a zombolyai (54,5%) járásban, további hat járásban pedig relatív többséget alkottak (bánlaki 30,4%, csenei 46,8%, módosi 35,6%, pancsovai 32,5%, nagybecskereki 30,1%, nagyszentmiklósi 29,7%).* A vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db az ún. Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115052 fő). *A németek 42,8%-a (165883 fő) Temes vármegyében élt*, ahol abszolút többséget az újaradi járásban (56,6%) és Fehértemplom rendezett tanácsú városban (52,6%) alkották. Relatív többségben voltak a központi (48,8%) és a vingai (37,2%) járásban, illetve Temesvár (43,6%) és Versec (49,5%) törvényhatósági jogú városokban. *A vármegye ötvenöt településén a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes megyei németek 85,4%-a (141636 fő)*, melyből 51262 fő (36,2%) Temesváron, Versecen és Fehértemplomban alkotott többséget. A németek legtömegesebben – a korábbi betelepítési politika eredményeként – Temesvár és Arad közötti területen éltek, ahol tizennyolc településen számuk 90% fölé emelkedett és ez kétharmada volt Temes vármegye homogén német településeinek (27 db). *Krassó-Szörény vármegyében a bánsági németek 14,42%-a (55883 fő) élt.* Egyetlen járásban sem haladta meg arányuk a 30%-ot (oravicabányai 27,9%, resicabányai 23,7%) és a két rendezett tanácsú városban (Lugos 31%, Karánsebes 30,2%) is alig lépte túl ezt az értéket. Mindez azt is jelenti, hogy *abszolút többségben 17 db településen (ebből 9 db 90% feletti), relatív többségben pedig csak Orsován (2015 fő = 34,7%) éltek.*

A bánsági németek számaránya: *148 településen többségben éltek a németek (90% felett 65 településen, 72 településen 50-90%, 11 településen relatív*

többség), további 53 településen 20-48% közötti arányt, 37 településen 10-20% közötti arányt értek el, de kisebbségben voltak (4. táblázat).

A románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották. Területi elhelyezkedésüket tekintve (1. térkép) megállapítható, hogy Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7%-a (336082 fő). A vármegye 13 járásában abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak. A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk, ebből 224 településen 90% feletti. Krassó-Szörényben 23 településen a románok aránya 50-75% között változott, míg négy településen relatív többségben éltek. A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben. A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén község. Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 28,6%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek. A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, 31 településen arányuk 50-75% között változott, míg 7 településen relatív többségben éltek, azaz Temes vármegye településeinek több mint fele is (123 db = 57,7%) román többséggel rendelkezett. Torontál vármegyében a bánsági románok 14,7%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el. A románok aránya 20-30% közé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10239 fő = 23,6%), a pancsovai (10735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett. A vármegyében mindössze 17 településen volt 75% feletti az arányuk, melyből tizenegy homogénnek számított, tizennégy településen arányuk 50-75% között változott, három településen relatív többségben éltek.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánság 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak (4. táblázat), ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánsági románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek, mely közül csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk.

A szerbek a Bánság lakosságának mindössze 18%-át (284329 fő) alkották és a bánsági települések 64,6%-án (517 település) megtalálhatóak voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 70,3%-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1%) és a törökbecsei (32938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagyikindán (14148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagyikindai

(15351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3%) alkottak. Krassó-Szörény vármegyében a szerbek mindössze 5,2%-a (14674 fő) élt, itt három járás (új moldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk.

A szerbek aránya 36 településén emelkedett 90% fölé, ahol a bánsági szerbek 26,9%-a (76443 fő) élt. A szerbek aránya 30 bánsági településen 75-90% között változott és itt élt a 20,4%-uk (57982 fő). Huszonhat bánsági településen arányuk 50-75% között volt (47953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén és Temes vármegye két településén alkottak. A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19292 fő) élt. A Bánság 33 településén 20-50% közötti volt a szerbek aránya, de már kisebbségben éltek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a szerbek száz bánsági településen éltek többségben (201670 fő = 70,9%) és 20% felett is csak további 33 településen. A szerbek 100 fő alatti népcsoportot 357 településen alkottak, ebből 10 főnél kevesebb szerb élt 229 db településen.

A kisebb bánsági etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 4,8%-át (76058 fő) alkották. Homogén, ill. abszolút többségű településeik csak tovább színezték a bánsági etnikai palettát, a négy nagy nemzetiség fejlődését azonban nem befolyásolták, lokális szinten megőrizték nyelvüket, szokásaikat.

A trianoni határ meghúzásakor kiemelkedő fontosságúvá vált egyrészt, hogy a szerb-román kontaktzóna a Csene-Gád-Nagygáj-Versec-Fehértemplom-Ómoldova települések által jelzett területsáv mentén jött létre (1. térkép), melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 abszolút többségű szerb település. E vonaltól nyugatra nyolc településen volt 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányban szerb kisebbség.

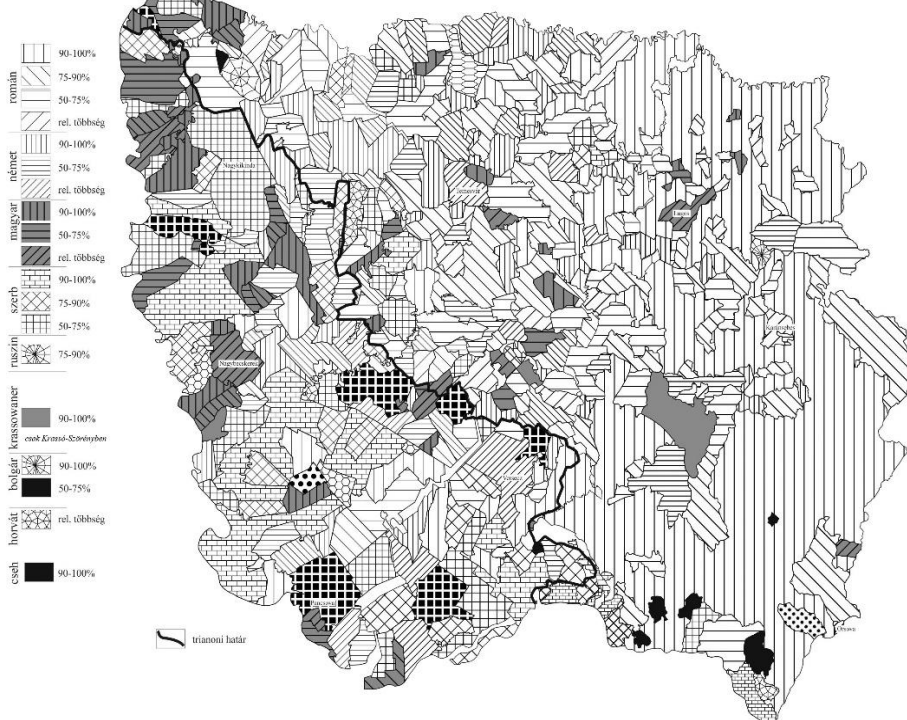
Másrészt, a Bánság 805 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1102960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479173 fő). A kisebbségben élők aránya 169 településen haladta meg a 20%-ot, ebből: 54 település esetében a magyar kisebbség, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin, ill. 1-1 sokác és bolgár kisebbségi település volt. A Bánság nyolcszázöt településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Horvátklári, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).

Harmadrészt, a Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét. A románok 27,7%-a (164379 fő) élt kisebbségben, a horvátok 87,3%-a

(4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő). Ez utóbbi tény azért is figyelemre méltó, mert a négy nagy bánásági nemzet/nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre. Mindezek következtében is a legkevésbé zárt bánásági magyarság szenvedte el az egyik legnagyobb veszteséget a trianoni országhatárok meghúzásakor. A bánásági magyarok 95%-a szerb és román fennhatóság alá került és maradt az elmúlt 100 évben.

Negyedrész, magyar-román (az Aranka menti településeken; pl. Nagyszentmiklós, Valkány, Nagycsanád stb.) és német-román (Temesvár-Lippa-Újarad háromszögben, ill. Temesvártól délre Csák-Denta-Temesmóra-Versec vonalon) kontaktzóna is kialakult. Az itt élő magyar, német és a kisebb etnikumokhoz tartozó szereplőket figyelmen kívül hagyva a szerb-román nyelvhatárnak közel megfelelően (kivétel: Versectől keletre román többségű falvak, illetve Újmoldova körül elhelyezkedő homogén szerb falvak kerültek a másik félhez) húzták meg a trianoni határt.

1. térkép: A Bánáság etnikai térszerkezete (1910)

Forrás: Népszámlálási adatok (1910) alapján saját szerkesztés

A magyar és a német lakosság etnikai-települési térszerkezetének teljes negligálása és figyelmen kívül hagyása – akik a Bánság lakosságának 39,8%-át (629697 fő) tették ki – a párizsi békekonferencián nem csak azt jelentette, hogy számukra esélyt sem adtak a híres wilsoni önrendelkezésre, vagy egy esetleges népszavazással véleményük kinyilvánítására. Ettől sokkal több történt, ugyanis a román és a szerb irredentizmus és asszimilációs törekvések elsősorban célpontjaivá váltak, ami párosult azzal a kedvezőtlen geostratégiai helyzettel is, hogy a hazai és a nemzetközi figyelem elsősorban Erdélyre összpontosult. A Bánság az ott zajló etnikai-kulturális és identitásbeli megaláztatásokkal is csak mellékes „hadszíntérre” vált. Az utódállamok kényük-kedvük szerint cselekedhettek, s még néhány magyar történelmi munkába is bekerült, hogy itt a trianoni határokat az etnikailag releváns vonalon húzták meg, ami szerb-román viszonylatban is csak többé-kevésbé igaz.

A következmények közismertek. Az elmúlt évszázadban a népesség számbeli, etnikai-vallási és nyelvi összetétele olyan mértékben megváltozott (2. táblázat), amelynek napjainkra visszafordíthatatlan homogenizálódás lett az eredménye. Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, s az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élük végnapjaikat (3. táblázat). Az etnikailag leginkább vegyes Szerb-Bánságban is a szerbek aránya hetven százalék fölé emelkedett, Román-Bánságban a románok aránya nyolcvan százalék feletti, míg a Bánság területének egy százalékát (271 km²) kitevő Magyar-Bánság lakóinak kilencvenhat százaléka magyarnak vallotta magát a 2011 évi népszámlálás alkalmával.

2. táblázat. A Bánság népességének etnikai változása (1930/31-2001/02)

Nemzet/ nemzetiség	1930/31		1949/53/56		1990/91		2001/02	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	205409	13,1	214986	13,3	152609	8,3	142721	8,3
Német	364298	23,4	153502	9,5	30843	1,7	21937	1,3
Román	594005	37,9	704364	43,4	988641	53,6	943013	55,0
Szerb	308862	19,7	419804	25,9	474841	25,7	456622	26,6
Szlovák	19676	1,2	20701	1,3	17655	1,0	20597	1,2
Bolgár	11244	0,7	11083	0,7	6048	0,3	7287	0,4
Cseh	6712	0,43	6177	0,4	4190	0,2	4761	0,3
Krasován	6113	0,4	6798	0,4	2708	0,15	10969	0,6
Horvát	3272	0,2	4370	0,3	4089	0,2		
Ruszin	4364	0,3	3910	0,25	5811	0,3	11452	0,7
Roma	404	0,02	2114	0,1	13108	0,7	40588	2,4
Makedón	-	-	7448	0,5	7932	0,4	-	-
Jugoszláv	-	-	-	-	32527	1,8	-	-
Egyéb	53569	2,65	66889	3,95	104557	5,65	54562	3,2
Összesen	1567405	100,0	1622564	100,0	1845588	100,0	1714509	100,0

Forrás: Kókai S. (2010) adatai alapján

A Bánság lakosságának nyolcvanhat százalékát a románok, a szerbek és a magyarok alkották, az utánuk következő népcsoportok közül, mindössze a romák (2,61%) és a szlovákok (1,11%) aránya haladta meg az egy százalékot.

3. táblázat. A Bánság népességének etnikai megoszlása (2011)

Nemzet/ nemzetiség	Magyar-Bánság*		Szerb-Bánság		Román-Bánság**		Bánság	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	19160	96,8	52892	9,39	40617	3,92	112669	6,96
Német	39	0,2	795	0,14	11867	1,15	12701	0,78
Román	34	0,2	22353	3,97	842617	81,31	865004	53,41
Szerb	412	2,1	398454	70,71	16464	1,58	415330	25,64
Szlovák	-	-	16063	2,85	1889	0,18	17952	1,11
Bolgár	-	-	1074	0,19	4852	0,47	5926	0,37
Cseh	-	-	132	0,02	1741	0,2	1873	0,12
Krasován	-	-	-	-	5336	0,49	7973	0,49
Horvát	-	-	2637	0,47				
Ruszin	-	-	73	0,01	8723	0,84	8796	0,54
Roma	52	0,3	18547	3,29	23665	2,28	42264	2,61
Makedón	-	-	7236	1,28	-	-	7236	0,45
Montenegrói	-	-	1457	0,26	-	-	1457	0,09
Egyéb	99	0,4	7227	1,28	3210	0,31	10536	0,65
Nem nyilatkozott	-	-	34577	6,14	75317	7,27	109894	6,79
Összesen	19796	100,0	563517	100,0	1036298	100,0	1619611	100,0

*Újszeged és Gyálarét adatai nélkül ** Újarad adatai nélkül

Forrás: Népszámlálás /2011) adatai alapján saját szerkesztés

4. táblázat. Az etnikai többségű bánsági települések számának változása (1910-2011)

Nemzet/nemzetiség	1910	1990/91	2011		
			Szerb-Bánság	Román-Bánság	Magyar- Bánság
Magyar	64	54	20	10	9
Német	148	4	-	-	-
Román	463	602	18	591	-
Szerb	100	128	133	11	-
Szlovák	6	6	4	1	-
Bolgár	4	2	-	2	-
Cseh	8	8	1	7	-
Krasován	7	5	-	7	-
Horvát	2	2	-	-	-
Ruszin	1	12	-	10	-
Roma	-	1	-	2	-
Makedón	-	2	-	-	-
Montenegrói	1	-	-	-	-
Török	1	-	-	-	-
Összesen	805	826	176	641	9

Forrás: Kókai S. (2010), illetve Népszámlálások (2011) adatai alapján saját szerkesztés

A második világháború után a németek folyamatos térvészésével párhuzamosan egy újabb kolonizáció bontakozott ki, immáron az elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok révén. *A romániai és jugoszláviai Bánság határövezetei egyúttal a térség roma népcsoportjainak regionális felerősödő jelenlétét, térhódítását is jól kidomborítják.* A Zsombolya és Nagyszentmiklós közötti kistérségben, a Maros-völgyben települések egész sorában a cigányság már meghaladta a 25, helyenként az 50 százalékos részarányt (2. térkép).

2. térkép. A Bánság roma népességének területi elhelyezkedése (2001/02)

Forrás: Népszámlálási (2001,2002) adatok alapján saját szerkesztés

A bánsági nagyvárosok (pl. Temesvár, Resicabánya, Pancsova stb.) népessége jelentős számú, falusi környezetből érkezett, a többségi nemzethez tartozó, egynyelvű betelepülővel duzzadt fel. Elegendő a bánsági nagyvárosok közül a temesvári változásokat nyomon követni. 1910-ben Temesvár domináns etnikuma a német, s a magyarok szinte elérik a németek létszámát – 28,5 és 31,6 ezer fő –, a románok és a szerbek alkotják a következő csoportot (7,5 és 3,5 ezer fő). 1941-ben és 1956-ban egy-egy váltás következett be: előbb a

románok relatív többségre tettek szert, 1956-ban a magyarok lélekszáma meghaladja a németekét, miközben a románság abszolút többséget szerez, azaz 75,8 ezer a 142 ezerből. Az 1992. évi statisztikai adatok alapján a 334 ezer fős Temesvár lakóinak 82%-a román (274 ezer fő) volt, míg 2002-ben ez az érték 85,2%-ra emelkedett. Mindeközben a közép és kisvárosokban is jelentős változások következtek be, s Román-Bánság egyetlen városában sem éri el a magyarság aránya a 20%-ot. Napjainkra *egyetlen olyan város maradt az egész Bánságban (Csóka 2703 fő=57,4%), ahol 50% feletti a magyarok aránya.* Mindazok ellenére, hogy Szerb-Bánság húsz és Román-Bánság tíz településén még magyar abszolút vagy relatív többség van, *a bánsági magyarság is marginalizálódott.* A közel 320 ezer fős Temesvár lakóinak magyar lakossága öt százalék alatti (15564 magyar = 4,87%), de Lugos (2752 magyar= 6,81%), Zsombolya (1169 magyar=10,81%), Igazfalva (1057 magyar=14,0%) és Vinga (1211 magyar=19,6%) magyar lakossága is húsz százalék alatti. *A magyar többségű települések zöme – Torontálvásárhely, Végvár és Székelykeve kivételével – kis és aprófalú* (pl. Majláthfalva 988 lakosából 829 magyar, Nagybodófalva 481 lakosából 308 magyar, Pusztakeresztúr 485 lakosából 338 magyar, Porgány 62 lakosából 35 magyar, Rabé 106 lakosából 97 magyar stb.), amelyek igazgatásilag sem önállóak, azaz népesebb román vagy szerb településekkel képeznek közigazgatási egységet.

1.2. A Bánság településhierarchiája és térszerkezete (1910)

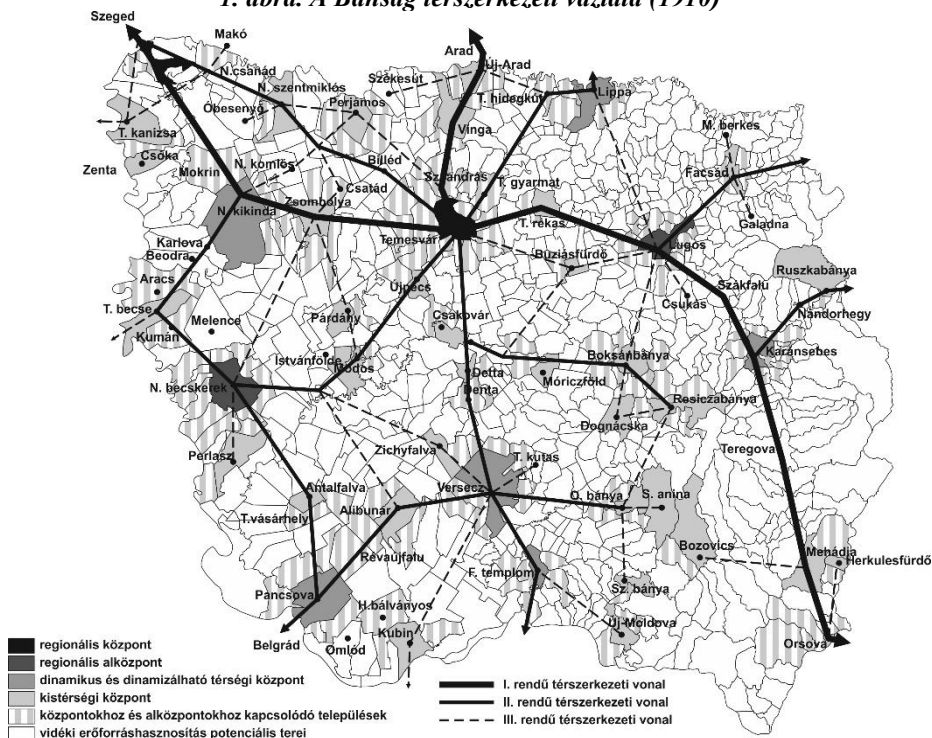
A Bánság településhálózata és térszerkezete az adott természetföldrajzi környezet bázisán, a hosszú távú történeti folyamatok, társadalmi-gazdasági és politikai fejlődés, a változó társadalmi és területi munkamegosztás egyik legsajátosabb lenyomata és szintézise, egyben a további fejlődés és fejlesztés egyik legmerevebb kerete és általános feltételrendszere. Azok a társadalmi-gazdasági változások, amelyek a dualizmus idején bekövetkeztek (pl. korszerű vonalas infrastruktúra kiépítése, ármentesítési és folyószabályozási munkálatok, demográfiai robbanás, az urbanizáció felgyorsulása, a szakigazgatás kiépülése, a modern bank- és pénzügyi rendszer megteremtése, az oktatási-kulturális szerepkör bővülése stb.) alapjaiban változtatták meg a bánsági települések hierarchiáját, s alakították ki a modern egységesülő belső térszerkezeti kapcsolatokat. *A térszerkezet sűrű textúrájú területei a Bánság északnyugati részén helyezkedtek el összekötve Temesvárt Szegeddel és Araddal.*

A Bánság lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, első rendű központ állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg.

Temesvár a komplex városképző és -fejlesztő tényezők hatására a Dél-Alföld egyértelműen legfejlettebb regionális központjává vált, Arad és Szeged

gyors fejlődése ellenére. *Temesvár népességnövekedési üteme (1848-1870 között 93,3%, 1830-1910 között 395%) szinte egyedülálló volt az egész Alföldön és a Bánság területén is csupán Resicabánya (582%) előzte meg az ismert okok miatt.* A Bánság legfejlettebb centrumának népességnövekedése szoros összefüggést mutat az urbanizációval és mindezt felerősítette a *központi funkciókban való gazdagsága* (pl. pénzügy-igazgatóság központja, fővámhivatal, a katonai igazgatás központja, kereskedelmi és ügyvédi kamara központja stb.). Mindezt kifejezte gyors integrációra hajló városi társadalma, amely az etnikai keveredés és asszimiláció színtere is volt. Temesvár a századfordulóra a Dél-Alföld egyik legfejlettebb központjává vált, viszonylag alacsony népességszáma (49624 fő) ellenére is. Temesvár, mint a Bánság innovációs centruma, diffúz módon indukációs szigeteket (másodrendű központok) generált, amelyek be tudtak kapcsolódni a felgyorsult társadalmi-gazdasági folyamatokba (1. ábra).

1. ábra. A Bánság térszerkezeti vázlatja (1910)

Forrás: Kókai S.(2010)

A fokozatosan átformálódó és megerősödő másodrendű központok (regionális alközpontok) elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy Temesvártól 40-50 km-es sugarú

félkörben találjuk *a másodrendű dinamikus központokat* (pl. Nagybecskerek, Versec, Lugos stb.), melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szubcentrumokat kapcsoltak magukhoz. Észak és északnyugat felé nyitott volt ez a gyűrű, ugyanis a három regionális központ (Temesvár, Szeged, Arad) között nem alakulhatott ki erős másodrendű központ. Az itt lévő szub- és mikrocentrumok szoros kapcsolatrendszer alakítottak ki Szegeddel és Araddal. *Szeged sokoldalú központi funkcióinak köszönhetően Nagyszentmiklós, Törökkanizsa és Nagykikinda térszerkezeti kapcsolatrendszere Szeged felé gravitált, miként Temesvár is Szegeden és Aradon keresztül kapcsolódhatott az ország fővárosához. Arad befolyása nem annyira markáns, mint Szegedé*, de Temes- és Krassó vármegye északi részének centrumai (pl. Új-Arad, Lippa, Vinga, Székesút stb.) szorosan kapcsolódtak (pl. egyház-igazgatási=görög keleti püspökség, piacközponti stb. funkciók miatt) e dinamikusan fejlődő centrumhoz. *Temesvártól 20-25 km-es sugarú körben* azonban kialakult egy *belső periferia*, melynek stagnáló központjai (pl. Temesrékas, Buzias, Vinga, Temeshidegkút, Billéd, Perjámos, Csákovár stb.) csak az 1870-80-as években kapnak fejlesztő energiákat és alakítanak ki szerény, részben önálló vonzásokörzeteket. *Temesvár és a másodrendű központok vonzásokörzeti árnyékában (határán) helyezkedtek el e mikro- és elemi centrumok. Temesvártól 70-90 km-es sugarú félkörben* kialakult egy *külső periferia*, melynek stagnáló-lemaradó központjai (pl. Oravica, Orsova, Új-Moldova, Kubin, Perlasz stb.) csak az 1890-es években kapnak (nem mindegyik) fejlesztő energiákat és alakítanak ki önálló mikro körzeteket. Az egykori határörvidéknek, mint külső periferiának, nemcsak a fejlesztési energiák megkésettiségevel, s a *kiemelkedő központok hiányával*, ill. a sajátos társadalmi berendezkedéssel kellett megküzdenie, hanem az *országhatár* (részben Erdély határa) *mentiség* gondjaival és problémáival is. Az országhatár és a megyehatárok ekkor sem voltak nyitottak és átjárhatók a társadalmi-gazdasági kapcsolatok és kapcsolódások tekintetében.

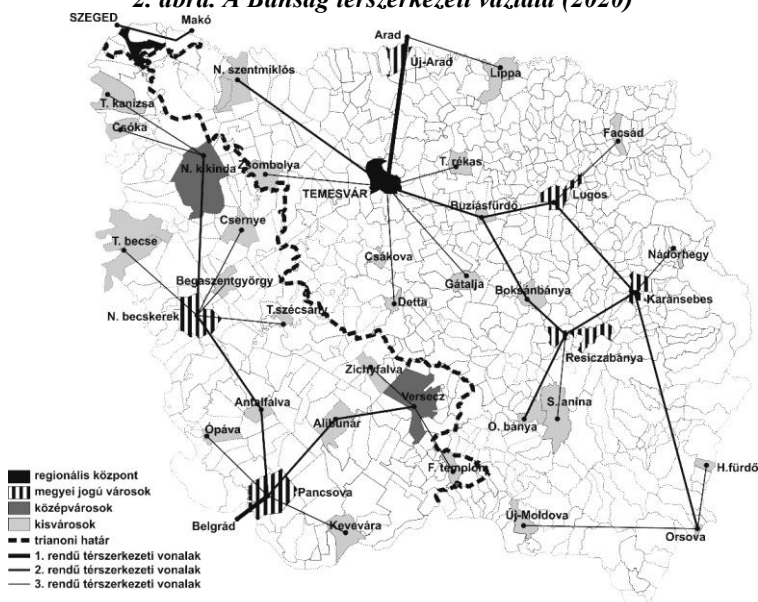
1.3. A Bánság településhierarchiája és térszerkezete (2020)

A társadalmi-gazdasági folyamatokkal együtt a trianoni határok meghúzásával a településhálózati-térszerkezeti sajátosságok is markánsan megváltoztak. *Az új határok figyelmen kívül hagyták az évszázadok során kialakult racionális hierarchiai és térszerkezeti kapcsolatokat.* Ennek következtében egyrészt jelentős városok veszítették el vonzásokörzetük kisebb-nagyobb részét (pl. Szeged, Makó, Nagykikinda, Zombolya, Versec stb.), másrészt nagy területek (pl. Marosszög, Erdőhát stb.) maradtak vonzásoközpont nélkül. *E halmazottan hátrányos helyzetbe került határ menti települések demográfiai-vándorlási viszonyai alapvető átalakulásra kényszerültek, melyek sikertelenségének egyik eredménye, hogy a határ mindkét oldalán társadalmi-*

gazdasági értelemben stagnáló, ill. depressziós régiók alakultak ki. E stagnáló-depressziós térségeknek új központjaikhoz kapcsolódva sem sikerült problémáikat megoldani, mindazok ellenére, hogy a trianoni határhoz igazodva az utódállamok az elmúlt évszázadban új városokat, településhierarchiát és térszerkezetet alakítottak ki. Az új térstruktúra kevésszámú nyertes városával szemben a leszakadók széles tábora mutatja azokat a társadalmi-gazdasági veszélyeket, amelyek a demográfiai-, etnikai-, és kulturális erőziótól a gazdasági ellehetetlenülésig húzódnak.

Az egységes – Temesvár központú – bányási térszerkezetre a Trianonban megrajzolt határok napjainkig a térszkizofénia különböző alternatíváit rajzolták (2. ábra), s nem csak arról van szó, hogy a korábban szomszédos falvak váltak egyik pillanatról a másikra zsákfalvakká, s közöttük addigi közhajtásnyi távolság 1920 óta fényévvé nyúlt. A városok hierarchikus besorolása is jelzi, hogy a kiterjedt városhiányos régiók és a deformálódott térszerkezet napjainkig meghatározó (2. ábra), mindazok ellenére, hogy Szerb-Bánságot 2020-ban öt közúti és két vasúti Tisza-híd kapcsolja a Bácskához és két közúti Duna-híd Szerbiához. Román-Bánság kapcsolatrendszere azonban mind Erdély, mind a regáti területek felé gyenge maradt. A trianoni államhatárok mentén funkciójukat veszítő - korábban jelentős - központok háttérbe szorultak.

2. ábra. A Bánság térszerkezeti vázlatja (2020)

Forrás: Saját szerkesztés

A tradicionális bányavárosok (pl. Stájerlakanina, Dognácska, Szászabánya stb.) válságtünetei is egyértelműek, de nem kivétel ez alól Nagyszentmiklós, Zombolya

és Oravicabánya, sőt bizonyos értelemben Karánsebes, illetve Orsova sem. Versec a dél-bánsági régió legnépesebb városa, fejlődése azonban elmaradt Nagybecskerek, de még Nagyikinda mögött is, amellyel határmenti fekvése is közel azonos. Versec esetében egyértelműen a halmozottan hátrányos helyzetű depresszióval sújtott hinterland gátolja, fékezi a fejlődést, a fellendülést, amit kedvezőtlen közlekedés-földrajzi helyzete csak fokoz. A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy mindössze kilenc város (Boksánbánya, Orsova, Nagyszentmiklós, Zombolya, Nádorhegy, Oravicabánya, Fehértemplom, Temeskubin és Törökbecse) alkotja a 10-20 ezer fős népességű települések csoportját.

A tradicionális kisvárosok (pl. Módos, Mokrin, Melence, Párdány stb.) pedig csak árnyékuk egykori önmaguknak és nem képeznek jelentős vonzó tényezőt, e települések képtelenek szűkebb környezetük számára elemi centrumokká válni, népességmaximumuk is a dualizmus idején volt.

Az elmúlt évszázadban nagyobb kihívásokkal kellett a bánsági településeknek szembe nézniük, mint a korábbi évszázadokban összességében. A politikai változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok aszinkronitásának eredményeként a trianoni határok által szétdarabolt Bánság a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiójából olyan belső perifériává vált, amely az országhatár mentiség és egyéb térszerkezeti kapcsolatok problémáival küzd, s minden elemében balkanizálódik.

Összegzés

Az etnikai-kulturális törésvonalak és gazdasági fejlettségi eltérések ellenére a hely szelleme és a Bánság lakóinak identitás-sémái sem tudták megakadályozni a Trianonban meghozott anakronisztikus döntést, amely – amint az elmúlt száz év bizonyította – sem a Bánságban élőknek, sem a területén osztozkodó országoknak nem jelenthetett prosperitást eredményező korrekt megoldást. A trianoni békeszerződés által megrajzolt határok a népesség etnikai összetételére ugyan úgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre, azaz tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánsági vasútvonal-hálózatot nem kevesebb, mint tizenkilenc helyen metszette a trianoni határ) vágta szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően. A Bánság sajátos helyzetbe került, Magyarországnak csak a Marosszög (271 km², 9 település Új-Szegeddel együtt) maradt meg, míg Szerbiához került 9387 km² (193 település) Torontál és Temes vármegye területéből, ill. Krassó-Szörény vármegye két települése 23 km²-nyi területtel. A Bánság közel kétharmadát

(66,1% = 18848 km², 609 település) Románia kapta, mely felosztás ellentétes volt az egyes nagyhatalmak (pl. olaszok, amerikaiak stb.) terveivel, valamint az etnikai-nemzetiségi térszerkezettel és az etnikai-nyelvi viszonyokkal. Mindez napjainkig megoldatlan térszkrizofén helyzeteket, dinamikus központok hiányával rendelkező országhatár menti és belső perifériákat, illetve előregedő-elnéptelenedő etnikai szórványokkal tagolt, halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégiókat eredményezett. A társadalmi-gazdasági és politikai változások eredményeként a Bánságban napjainkra a trianoni határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze két-három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a 20. század első évtizedeihez képest.

Felhasznált irodalom

- Beluszky P. (2008):* Magyarország történeti földrajza I-II., Budapest – Pécs, Dialóg Campus. p. 382. ill. 453.
- Csüllög G. (2000):* A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 1-4. szám. pp. 100-130.
- Frisnyák S. (2004):* A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Nyíregyháza, p. 259.
- Frisnyák S. (1996):* Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). Tér és Társadalom. 1. pp. 39-49.
- Győri R. (1999):* Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. Tér és Társadalom. 4. pp. 77-106.
- Gulyás L. (2009):* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Kalapis Z. (1979):* A Bánság Könyve (Riportok). Szabadka, p. 325.
- Kókai S. (2006):* A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.) pp. 135-150.
- Kókai S. (2009):* A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718-1918). In.: Közép-Európai Közlemények (szerk. Gulyás L.), 2009/4-5. pp. 92-101.
- Kókai S. (2010/a):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 421p.
- Kókai S. (2010/b):* A filoxéravész hatása a Verseci-hegyvidék szőlő- és borgazdaságára. In.: A táj változása a Kárpát-medencében (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő, 2010. pp. 285-295.
- Kókai S. (2014):* A Bánság gazdasága a 18. században. In.: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára (szerk.: Gál A. – Kókai S.) Nyíregyháza-Szerencs, 2014. pp. 129-152.
- Kókai S. (2016):* Szerb-Bánát demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2011). In.: Évkönyv (Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság) 6. 2016. pp. 19-34.

Kókai S. (2018): A magyarság helyzete Román-Bánságban a két világháború között. In.: Közép-Európai Közlemények 2018/1. No. 40. (Gulyás L. szerk.) Szeged, pp. 63-74.

Kókai S.- Kristóf A. (2019): Adalékok a 19. századi bánsági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez. In. Szemelvények a településföldrajz és a településfejlesztés témaköréből. Tiszteletkötet: Csapó Tamás 65. születésnapjára (szerk.: Lenner T.), Szombathely, 2019. pp. 65-82.

Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, pp. 93-118.

Marjanucz L. (2017): A Temesi Bánság vázlatos történeti útja, 1716-1848: osztrák tartományból magyar megyék. Makó, Makói Múzeumért és Kultúráért Alapítvány (2017) , 139 p.

Nagy M. M. (2006): A Délvidék, mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.

Nemes Nagy J. (1998): A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

Paládi-Kovács A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914). In: Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.

Suba J. (2018): Délvidék megszállása és a déli demarkációs vonal kialakulása. Közép-Európai Közlemények 11 : 2 pp. 170-176.

Szabó P. (2008): A térszerkezet fogalma, értelmezése. Tér és Társadalom 22. évf. 2008/4. pp. 63-80.

Tóth J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

Magyar, szerb és román népszámlálások adatai 1910-2011 között.

Trianon hatása a Bánság városhálózatára

The effect of the Trianon Treaty on the settlement network of the Banat

Abstract

In the last decade the internal migration waves correlated with border changes and the social and economical pursuit of successor states , and the assimilation process also significantly contributed to the national homogenisation of the previously multiethnic settlements and the continuous space loss of minor ethnical groups. The regions near Trianon border and small towns both homogenised, therefore the Bansag degraded to a meeting point of three different culture, language and religion divided by the nations' borders, which means a serious step back compared to the early decades of the 20th century. This study proves that the cumulatively handicapped Bansag region and its settlements stepped into the 21st century with many contradiction. During last fifty years in the Bansag bigger cities - where multilingual society were typical before Trianon - the German and Hungarian language disappeared, not mentioning the other ethnic groups. As a result of social and economical process nowadays the decline of nationalities is continuous in most of the Bansag settlements.

I. Bevezetés

Trianon átszabta az országot, amelyben élünk és/vagy amiben maradtunk. A társadalmi-gazdasági folyamatokkal együtt a településhálózati-térszerkezeti sajátosságok is markánsan megváltoztak. Az 1920-ban meghúzott új határok figyelmen kívül hagyták az évszázadok során kialakult racionális hierarchiai és térszerkezeti kapcsolatokat. Ennek következtében egyrészt jelentős városok veszítették el vonzáskörzetük kisebb-nagyobb részét (pl. Szeged, Makó, Nagykikinda, Zombolya, Versec stb.), másrészt nagy területek (pl. Marosszög, Erdőhát stb.) maradtak vonzásközpont nélkül. E halmozottan hátrányos helyzetbe került határ menti települések demográfiai-vándorlási viszonyai alapvető átalakulásra kényszerültek, melyek sikertelenségének egyik eredménye, hogy a határ mindkét oldalán társadalmi-gazdasági értelemben stagnáló, ill. depressziós régiók alakultak ki. E stagnáló-depressziós térségeknek új központjaikhoz kapcsolódva sem sikerült problémáikat megoldani, mindazok ellenére, hogy a trianoni határhoz igazodva az utódállamok az elmúlt évszázadban új városokat, településhierarchiát és térszerkezetet alakítottak ki.

Az új térstruktúra kevésszámú nyertes városával szemben a leszakadók széles táborát mutatja azokat a társadalmi-gazdasági veszélyeket, amelyek a demográfiai-, etnikai-, és kulturális eróziótól a gazdasági ellehetetlenülésig húzódnak. E folyamat vázlatos bemutatását tanulmányomban igyekszem összefüggésrendszerében bemutatni.

II. A Bánság városainak demográfiai és térszerkezeti sajátosságai a dualizmus korában

A régió közigazgatási önállósága (1718-1778) lehetővé tette a bécsi udvar telepítési politikájának érvényesülését, melynek hatására a demográfiai-etnikai, térszerkezeti-települési és társadalmi-gazdasági folyamatok az ország többi régiójától karakterisztikusan elkülönültek, jellegzetes vonásai révén specifikussá váltak. A dualizmus időszaka a városodás vonatkozásában – azaz a mennyiségi oldal tekintve – sorsdöntő a Bánság esetében, megítélése és értékelése azonban erősen vitatott, különösen a kisvárosok esetében. A témával foglalkozó geográfusok és történészek egy csoportja¹ a dualizmus kori bánsági városfejlődés esetén a megkésettiséget hangsúlyozza – ennek oka lehet, hogy a II. József féle népszámlálás idején a Bánságban mindössze egy szabad királyi város és 17 mezőváros volt, valamint az, hogy itt céhek csak a 19. század elején alakulhattak meg –, míg más kutatók² a bánsági városok aranykoraként értékelik az időszakot.

A dualizmuskori Bánság városhálózatának az ország más területeitől eltérő jellege az alábbiakban foglalható össze:

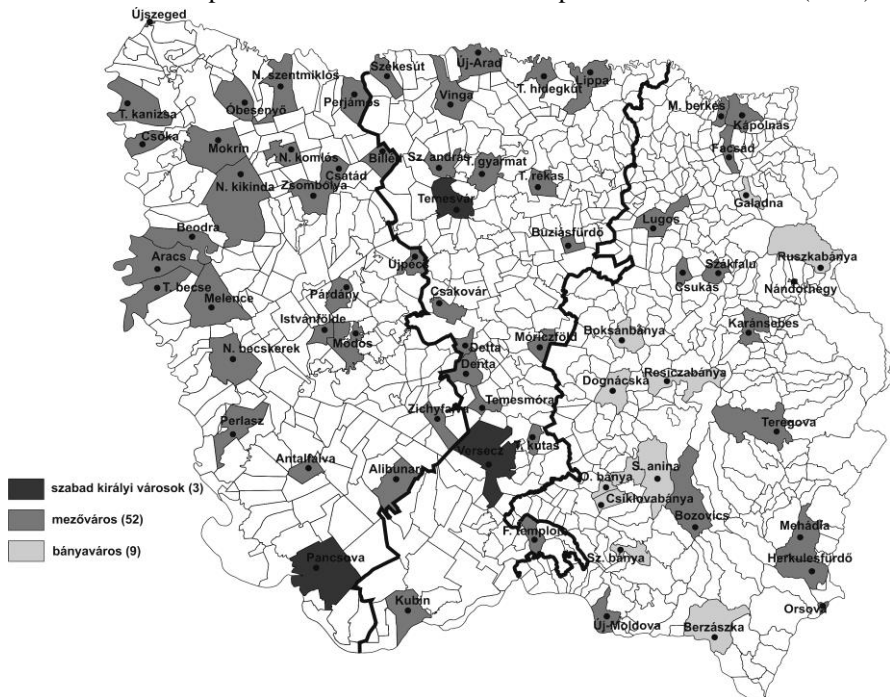
1. A 18. századi kamarai irányítás és elképzelések eredménye, hogy az Alföldtől eltérő, azaz kisebb határú és népességű falvakat hoztak létre, „szabályos” kismezővárosi hálózattal. A bánsági városfejlődés fontos momentuma, hogy a 19. század közepén egy átlagos bánsági kisvárosban mindössze 2.650 fő élt, de a nagy- és középvárosi átlag is alig volt több mint tízezer (10.234 fő) lakos, azaz nem voltak jellemzőek a nagy nagyhatárú és nagy népességszámú mezővárosok. 1828-ban a Magyar Királyságban 51 szabad királyi város, 692 mezőváros és 23 szabadalmas bányaváros funkcionált³. Ebből *három szabadkirályi város, ötvenhét mezőváros* (vizsgálatom tárgyát *ötvenkét mezőváros* képezte, mert Újszeged 1870-től Szeged része lett, Nagyszentmiklós, Facsád, Párdány, Módos két-két önálló mezővárosból állt, de adataik később együtt szerepelnek) és *tíz szabadalmas bányaváros* alkotta a bánsági városhálózat elemeit (*1. térkép*).

2. A fentiekből következik, hogy a 19. században átformálódó és a modernizációtól megérintett bánsági városhálózat esetében viszonylag sok – csekély népességű, városi funkciókkal, városi társadalommal és városi polgársággal alig rendelkező – település örökölt vagy kapott városi intézmény-

rendszer. Mindezek ellenére több községi jogállású település (pl. Csanád, Gattaja, Nagymargitta, Bozovics stb.) is birtokolt még városi funkciókat, igaz közülük öt település csak egy-egy forrásban fordult elő, mint piacközpont. Ezek közül a Torontál megyei Csanád és Nagylajosfalva csak Szalkay Gábor Ipari címtárában (1846) szerepel országos vásárt tartó központként, Temesbökény község 1836 dec. 29-én országos vásárok tartására nyert szabadalmat, Bozovics község 1850-től hetivásárt és évi négy nagyvásárt tartott, Váradia község 1869-ben heti- és két országos vásár tartására kapott jogot, de csak 1876-ban lett nagyközség. Ezeket a településeket – Bozovics kivételével – kihagytam az adatbázisomból (1-2. táblázat), miként Újszegedet is.

1. térkép. A Bánság városi jogállású települései (1848)

Map 1: The settlements with municipal status in the Banat (1848)

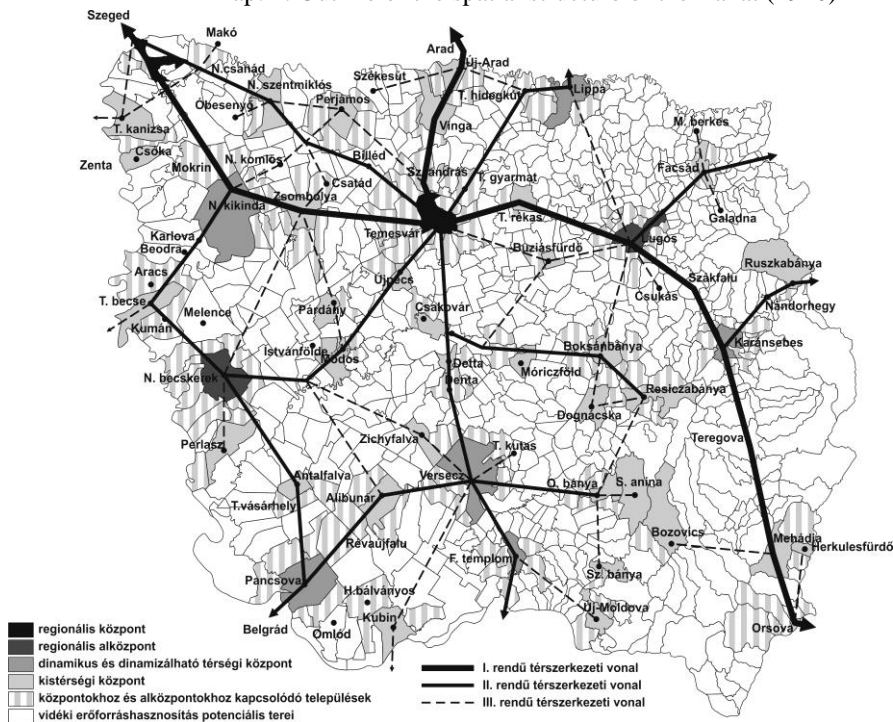
Forrás: Fényes E. (1851), Népszámlálás 1870, ill. Bácskai V. - Nagy L. (1984) alapján saját szerkesztés

3. A Bánság sűrű közút-, vasút- és víziút-hálózata kedvezően befolyásolta az anyagi javak áramlását. A bánsági városok egy részének jelentőségét ez is emelte, illetve az, hogy szűkebb-tágabb hinterlandjukra a nagy tételben keresett mezőgazdasági tömegtermékek bősége volt jellemző. A központok nem csak saját népességük ellátására rendezkedtek be, hanem piacközponti szerepkörrel is

rendelkezetek, amely lehetővé tette a tagolt településhierarchia és térstruktúra, valamint vonzaskörzetek kialakulását, e sajátosságok feltárását (2. térkép). A térszerkezet Temesvár központúsága és szabályossága mellett fontos Szeged és Arad társadalmi-gazdasági befolyása és szoros kapcsolata a Bánság északnyugati és északkeleti településeivel⁴, melyek az erőforrások áramlási pályáinak is jelentős csomópontjaivá váltak⁵.

2. térkép. A Bánság térszerkezeti vázlat (1910)

Map. 2. Outline of the spatial structure of the Banat (1910)

Forrás: Kókai S. (2010) alapján saját szerkesztés

4. A Bánság városűrűségi értékei (a Bánság 801 településéből 70 volt város, azaz minden tizenkettedik település, illetve 1000 km²-re 2,4 város jutott) meghaladták az országos átlagot, azonban a bánsági átlagtól is magasabb városűrűség alakult ki a Bánság északnyugati részén (Perlasz-Lippa vonaltól északnyugatra). A Bánság területének ezen egyharmadán helyezkedett el a városok közel fele (34 db), ugyanakkor az egykori Bánsági Határőrvidéken, amely a régió területének egyharmada (9666 km²=191 település), mindössze tíz városi jogállású települést találunk (2. térkép).

5. A Bánság megkésve reorganizálódott, középkori sajátosságokkal rendelkező városhálózatát az 1848. évi (megszüntette a szabad királyi

városokat) és az 1854. évi (a bányavárosok kiváltságait lényegesen csökkentette) törvények csak ideiglenesen és perifériálisan érintették, az 1876. évi XX. tc. azonban markánsan, alapjaiban változtatta meg. E törvény értelmében 1876-tól csak két városjogi kategória maradt, s így Magyarországon csak 24 törvényhatósági jogú és 123 rendezett tanácsú város volt. A Bánságban három törvényhatósági jogú (Temesvár, Versec, Pancsova) és időponttól függően három-hat rendezett tanácsú város (Nagybecskerek, Nagyikinda (1893-tól), Vinga (1901-ig), Lugos (1887-től), Karánsebes (1887-től), Fehértemplom) volt, minden más városi jogállás megszűnt, igaz az egykori mezővárosok még másfél évtizedig használhatták jogcímüket. A jogi értelemben városnak tekintett nyolc településen 1910-ben – Vinga ekkor már nem volt rendezett tanácsú város – a Bánság lakosságának (1.582.133 fő) alig 13,3 %-a (210.564 fő) élt, az egykori mezővárosokat tekintve is csak 30,6 %-a (1-2. táblázat), azaz a régió városodottsága elmaradt a Kisalföld, ill. a Nagyalföld mögött is.

6. Az 1870-1910 közötti 40 évet tekintve a bánsági városok népességszám-változásának differenciáira vonatkozóan az alábbi fontosabb sajátosságokat emelhetjük ki:

- a hét nagy- és középváros – dinamikus gazdasági fejlődés eredményeként – együttesen 58,3 %-kal növelte népességszámát, melynek városi szintű differenciáltságát tekintve Resicabánya, Temesvár és Lugos emelkedett ki, s így javítani tudták pozíciójukat a történelmi Magyarország városai között (1. ábra);
- az egykori kisvárosok háromnegyedének (46 db) népességszáma ekkor még emelkedett, a differenciák azonban igen jelentősek: néhány százalékos értéktől a 356 %-os (Orsova) népességszám növekedésig terjedtek (2. táblázat);
- a dinamikus kisvárosok egyik csoportját azok képezték, amelyek folyók menti helyzetükből fakadóan ekkor még kiemelkedő kereskedelmi-közlekedési szerepkört töltek be (pl. Törökkanizsa, Csóka, Aracs, Perlasz, Orsova stb.);
- a dinamikus kisvárosok másik csoportját azok a vasúti csomópontok képezték, amelyek a Szeged-Temesvár-Orsova/Bazias fővasútvonal mentén elhelyezkedve (pl. Zombolya, Detta, Karánsebes, Orsova stb.) dinamizálták hinterlandjukat;
- három bányaváros népessége (pl. Stájerlakanina, Berzászabánya, Nándorhegy stb.) az átlagot meghaladó mértékben emelkedett, de ugyanekkor kezdődött néhány „mélyrepülése” is (pl. Ruszabánya, Galadna, Csiklovabánya stb.);
- a közigazgatási szerepkör (járásszékhely) csak néhány kisváros fejlődésében (pl. Újpecs, Facsád, Antalfalva, Karánsebes stb.) játszott fontosabb szerepet;

- a kisvárosok átlagos népességszám-növekedése szerény (17,3%), nem érte el a Bánság átlagos népességnövekedési értékét (17,62%), s e növekedési ütem alatt maradt a kisvárosok harmada (21 db), tizenöt kisváros népességszáma pedig csökkent (2. táblázat);
- a népesség utánpótlás hiánya miatt mindkét bolgárok által lakott kismezőváros (Óbesenyő, Vinga), valamint a bánsági németek által lakott kismezővárosok felének is (pl. Billéd, Csatád Temeshidegkút stb.) csökkent vagy stagnált a népességszáma;

1. táblázat. A Bánság nagy- és középvárosainak népessége és pozíciója a Kárpát-medencében (1910-2011)

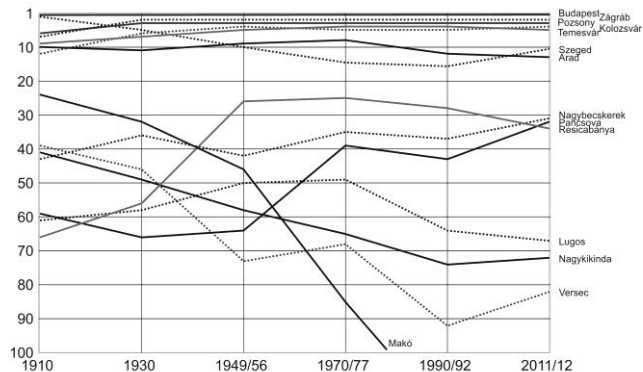
Table 1: The Banat large and middle size cities' population number and their position in the Carpathian-basin (1910-2011)

Városok	1870	1910	Változás (1870-1910)	1930/31	1953/56	1970/77	1991/92	2011	Változás 1910-2011)
Temesvár	36.844 (10.)	72.555 (7.)	196,9	102.390 (7.)	142.257 (5.)	269.353 (4.)	334.115 (4.)	319.279 (5.)	440,1
Lugos	11.654 (73.)	19.818 (61.)	170,1	24.300 (58.)	31.634 (50.)	44.537 (49.)	49.742 (64.)	40.361 (67.)	203,7
Resicabánya	7.498 (134.)	17.368 (66.)	231,8	25.307 (56.)	47.305 (26.)	84.786 (25.)	96.918 (28.)	73.282 (34.)	421,5
Versec	21.095 (28.)	27.370 (39.)	129,7	29.411 (46.)	23.038 (73.)	34.256 (68.)	35.585 (92.)	36.040 (82.)	131,7
N.kikinda	18.834 (40.)	26.795 (41.)	142,3	28.400 (49.)	28.665 (58.)	37.576 (65.)	42.707 (74.)	38.065 (72.)	142,1
N.becskerek	19.666 (35.)	26.006 (43.)	132,2	32.831 (36.)	34.091 (42.)	59.630 (35.)	80.170 (37.)	76.511 (31.)	294,2
Pancsova	16.888 (46.)	20.201 (59.)	119,6	22.089 (66.)	26.423 (64.)	54.444 (39.)	71.668 (43.)	76.203 (32.)	377,2
Összesen	132.754	210.113	158,3	264.758	333.413	584.582	710.905	659.741	314,0

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

1. ábra. A Bánság nagy- és középvárosainak pozícióváltozása a Kárpát-medencében

Figure 1: The Banat large and middle size cities' position changes in the Carpathian-Basin

2. táblázat. A Bánság kisvárosainak népességszáma (1910-2001/02)

Table 2: The Banat small size cities' population (1910-2001/2)

Városok	1870	1910	Változás 1870-1910	1930/31	1953/56	Változás (1910-1953/56)	1991/92	2001/02	Változás (1910-2001/02)
Törökkanizsa	3329	4938	148,3	4218	7967	161,3	8232	7581	153,5
Csóka	3405	4239	124,5	3733	4342	102,4	5244	4707	111,0
N. szentmiklós	11108	12350	111,2	10676	9956	80,6	13083	12914	104,6
Perjámos	5215	5336	102,3	5147	5264	98,7	4589	4464	83,7
Óbesenyő	7099	5989	84,4	6073	5906	98,6	4450	3881	64,8
Mokrin	8502	8830	103,9	9107	7984	90,4	6300	5918	67,0
Melence	8156	8935	109,6	8510	8363	93,6	7270	6737	75,4
Billéd	4331	3946	91,1	3791	4254	107,8	3485	3515	89,1
Csatád	3122	2603	83,4	2456	2559	98,3	1486	1714	65,8
Zombolya	7981	10882	136,3	10873	11281	103,7	11830	11136	102,3
Nagykomlós	5715	4089	71,5	4389	3095	75,7	3230	3351	82,0
Beodra+Karlova	9364	10177	108,7	9787	9356	91,9	7309	6763	66,5
Aracs	7230	9162	126,7	9238		97,0	15404	14452	86,0
Törökbecse	7193	7640	106,2	7100	16303	82,2	1403	1155	36,0
Párdány	4012	3208	80,0	2711	2638	123,2	2944	2988	122,7
Újpecs	1885	2435	129,2	2344	2999	96,3	3544	2982	62,8
Módos	4272	4746	111,1	4141	4569	152,7	2428	2241	91,7
Istvánföldsé	2329	2445	105,0	2810	3733	93,5	3880	3818	77,2
Perlasz	3553	4943	139,1	4681	4623	134,5	7426	6764	136,3
Antalfalva	3160	4963	157,1	5334	6674	84,8	3738	3431	76,3
Alibunár	3583	4496	125,5	3973	3811	108,8	4380	4270	150,0
Zichyfalva	2937	2846	96,9	3281	3096	83,2	2135	2212	90,4
Székesút	2667	2446	91,7	2636	2035				
Új-arad	4960	5982	120,6	6064					
Temeshidegkút	3060	2993	97,8	2797	2754	92,0	2146	2299	76,8
Lippa	7008	7854	112,1	10064	6000	76,4	8829	7920	100,8
Vinga	4552	4702	103,3	4764	4651	98,9	4132	4218	89,7
Temesgyarmat	5125	5259	102,6	5184	4604	87,5	4228	4405	83,8
Szentandrás	2377	2736	115,1	2456	2702	98,8	2482	2826	103,3
Temesrékas	3630	4314	118,8	4210	4284	99,3	5085	4955	114,9
Buziasfürdő	2594	2917	112,5	2935	5140	176,2	5682	5335	182,9
Csákova	4369	4399	100,7	3744	3685	83,8	2949	2752	62,6
Denta	3063	3487	113,8	2979	2525	72,4	2182	2253	64,6
Detta	2745	4197	152,9	4056	4983	118,7	6489	5786	137,9
Móriczföld	2506	2466	98,4	2202	2066	83,8	1692	1731	70,2
Temeskutas	2038	2042	100,2	1829	2024	99,1	1338	1267	62,0
Temesmóra	1582	1699	107,4	1591	1272	74,9	1104	1040	61,2
Fehértemplom	8284	10181	122,9	9657	9803	96,3	11634	10675	104,9
Temeskubin	4536	7342	160,8	8077	9766	133,0	13669	14250	202,9
Kápolnás	1541	1602	104,0	1407	1378	86,0	1024	1000	62,4
Marosberkes	1608	1489	92,6	1491	1268	85,2	752	729	49,0
Facsád	1977	3316	167,7	2978	3091	93,2	4085	3759	113,4
Gahadna	739	752	101,8	725	595	79,1	477	382	50,8
Ruszkabánya	3386	2592	76,6	2168	1554	60,0	1820	1642	63,3
Nándorhegy	971	1693	174,4	1413	2993	176,8	11799	10554	623,4
Boksánbánya	2622	3362	128,2	3202	6603	196,4	19152	16911	503,0
Dognácska	3120	3417	109,5	2838	2852	83,5	2121	1928	56,4
Oravicabánya	4310	4051	94,0	9585	8175	201,8	12355	10222	252,3
Csiklovabánya	2206	2001	90,7	1418	810	40,5	713	636	31,8
Szászkabánya	2728	1883	69,0	1461	619	32,9	787	587	31,2
Stájerlakanina	8361	12323	147,4	10080	11837	96,1	11329	9167	74,4
Újmolodva	1203	3426	284,8	3982	3582	104,6	4030	3492	101,9
Karánsebes	3512	7638	217,5	8704	15195	198,9	31389	27723	363,0
Szákul	2039	1351	66,3	1231	1271	94,1	951	932	69,0
Csukás	866	938	108,3	947	797	85,0	640	849	90,5
Teregová	2661	3535	132,8	3764	3845	108,8	3464	3065	86,7
Bozovics	3149	4240	134,6	3644	3252	76,7	2668	2408	56,8
Mehádia	2069	2497	120,7	2162	2024	81,1	2834	2345	93,9
Berzaskabánya	1100	2384	216,7	1939	1569	65,8	1619	1478	61,2
Orsova	1555	5538	356,1	8159	7750	139,9	16009	12965	234,1
Herkulesfürdő	-	509	-	377	1656	325,3	5698	5396	1060,1
Összesen	234200	274751	117,3	273293	279823	101,8	333147	306876	111,8

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

7. A történelmi Magyarország régióit tekintve a Bánság etnikailag mindig vegyes összetételű volt, s az elmúlt száz évben e tekintetben is az új határok megvonása jelentette a legnagyobb változást. A Bánság városainak etnikai sokszínűsége 1910-ben is jól tükrözte a régió sajátosságait, melyek az alábbiak foglalhatók össze (3-4. táblázat):

- a modernizáció által átformált, funkcióiban gazdag nagy- és középvárosok közül Nagybecskereken és Lugoson a magyarok voltak relatív többségben, a németek Temesváron, Versecen és Resicabányán, míg a szerbek Pancsován és Nagyikindán alkottak többséget. A románok, egyetlen nagy és középvárosban sem kerültek többségbe.
- a kisvárosok etnikai összetételét tekintve a magyarok és a szerbek csak négy-nyolc kisvárosban, a németek 28 kisvárosban, a románok 20 kisvárosban alkottak többséget. Óbesenyőn (5361 fő=89,5%) és Vingán (2701fő=57,4%) a bolgárok, Antalfalván (4471 fő=89%) a szlovákok éltek többségben.
- a nagyvárosoktól az egykori kisvárosokig egyaránt megfigyelhető, hogy a németek felülreprezentáltak, azaz 1910-ben a bánsági németek (378545 fő) közel fele (182910 fő=48,3%) városokban élt, miközben az össznépesség 24,5%-át adták. A bánsági magyarok 43%-a városlakó volt, miközben a Bánság összlakosságának csak 15,3%-a volt magyar. A bánsági szerbek közül minden harmadik a vizsgált egykori városokban élt. A bánsági románok alulreprezentáltak voltak, azaz 1910-ben a bánsági románok (592049 fő) közül a hét nagy és középvárosban mindössze 20012 fő (9,5%) élt, de az egykori kisvárosokban is csak 61968 fő (22,6%) miközben az össznépesség 37,4%-át adták. Mindez azt is jelentette, hogy a bánsági románoknak csak 13,8%-a élt városokban, azaz minden nyolcadik bánsági román anyanyelvű.

3. táblázat. A Bánság nagy- és középvárosainak népességszáma és etnikai összetétele (1910-2001)

Table 3: The Banat large and middle size cities' population and ethnic composition (1910-2001)

Városok	1910					2001/02				
	Népesség	magyar	német	szerb	román	Népesség	magyar	német	szerb	román
Temesvár	72555	39,4	43,6	4,8	10,4	317651	7,9	2,2	2,0	85,2
Lugos	19818	34,7	31,0	1,1	31,4	44571	9,6	2,9	0,1	82,9
Resicabánya	17368	15,6	54,3	0,9	21,9	79869	3,7	3,2	0,0	88,9
Versec	27370	14,2	49,5	31,4	3,2	36623	4,9	0,2	77,5	4,7
N.kikinda	26795	22,3	21,9	52,8	1,6	41935	12,6	0,1	74,7	0,2
N.becskerek	26006	35,2	26,2	34,4	1,3	79773	14,5	0,2	70,9	0,8
Pancsova	20201	16,7	37,0	43,1	3,8	77087	4,3	0,2	79,1	1,0
Összesen	210113	28,8	38,5	21,1	9,5	677509	8,0	1,7	27,1	56,3

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

**4. táblázat. A Bánság kisvárosainak népességszáma és etnikai összetétele
(1910-2001/02)**

Table 4: The Banat small size cities' population and ethnic composition (1910-2001/2)

Városok	1910					2001/02				
	Népesség	magyar	német	szerb	román	Népesség	magyar	német	szerb	román
Szerb-Bánság										
Törökkanizsa	4938	64,2	1,3	33,7	0,2	7581	35,0	0,1	57,6	0,1
Csóka	4239	77,0	0,8	21,3	0,8	4707	57,4	0,1	32,7	0,0
Mokrin	8830	9,2	14,0	74,7	1,0	5918	4,9	0,2	83,5	0,1
Melence	8935	2,7	1,6	95,3	0,3	6737	1,0	0,0	93,4	0,1
Beodra+Karlova	10177	18,4	6,2	74,7	0,3	6763	14,6	0,1	76,1	0,0
Aracs	9162	25,1	0,6	73,7	0,3	14452	26,6	0,0	61,4	1,0
Törökbecse	7640	69,2	2,2	27,4	0,2					
Párdány	3208	7,6	58,4	32,8	0,1	1155	3,7	0,2	88,7	0,1
Módos	4746	18,5	40,9	29,0	1,3	2982	8,4	0,2	71,3	0,3
Istvánföldre	2445	2,9	95,5	0,0	0,9	2241	0,5	0,0	91,8	0,2
Perlasz	4943	6,4	15,7	65,1	0,3	3818	1,6	0,1	87,3	0,1
Antalfalva	4963	6,6	2,1	0,5	0,4	6764	0,5	0,0	8,2	0,3
Alibunár	4496	5,9	7,5	25,9	60,4	3431	1,8	0,2	59,8	28,0
Zichyfalva	2846	10,0	86,6	0,5	0,9	4270	5,7	0,2	59,5	1,7
Temeskutas	2042	4,1	94,2	0,4	0,5	1267	3,5	0,2	66,2	2,4
Féhertemplom	10181	11,9	59,5	19,6	17,7	10675	1,7	0,3	77,0	1,8
Temeskubin	7322	9,7	36,2	30,0	23,6	14250	5,5	0,2	80,8	2,9
Sz-B. összesen	101113	21,1	22,5	44,7	6,6	97011	12,6	0,1	67,4	1,9
Román-Bánság										
N.szentmiklós	12350	17,5	39,1	9,2	32,6	12914	9,4	3,2	3,6	76,8
Perjámos	5336	9,1	80,8	1,8	5,4	4464	2,7	3,6	0,8	87,7
Óbesenyő	5989	5,6	1,8	0,2	1,5	3881	2,4	0,6	0,3	16,8
Székesút	2446	3,6	12,1	0,2	79,7	2212	4,8	0,9	0,5	85,9
Új-arad	5982	11,8	84,5	0,2	3,7	Közigazgatásilag Aradhoz csatolva				
Billéd	3946	4,0	91,4	0,2	2,7	3515	4,7	3,5	0,0	86,1
Csatád	2603	2,4	95,1	0,3	0,7	1714	1,7	5,2	0,0	90,7
Zsombolya	10882	20,8	74,3	2,3	1,0	11136	14,8	4,6	0,5	72,4
Nagykomlós	4089	3,3	27,7	7,2	75,9	3351	0,7	1,9	0,4	70,5
Temeshidegkút	2993	3,0	88,8	0,0	8,4	2299	1,0	0,9	0,0	96,0
Lippa	7854	24,9	30,6	0,6	42,4	7920	4,2	2,3	0,1	91,7
Vinga	4702	17,5	11,3	0,4	12,5	4218	12,6	0,7	0,1	62,4
Temesgyarmat	5259	3,0	90,9	0,0	6,0	4405	1,5	0,5	0,0	97,1
Szentandrás	2736	3,9	79,5	0,3	16,3	2826	2,5	2,3	0,3	93,7
Temesrékas	4314	28,7	42,5	0,5	5,0	4955	16,2	2,0	2,0	74,1
Buziasfürdő	2917	31,3	35,8	0,8	30,9	5335	5,0	3,3	0,2	86,1
Újpecs	2435	4,1	91,2	2,5	2,5	2988	3,1	1,7	5,8	87,6
Csákova	4399	14,9	50,8	10,8	21,4	2752	13,8	4,5	3,1	72,6
Denta	3487	11,8	19,0	22,3	36,1	2253	6,8	0,9	7,5	73,6
Detta	4197	21,4	66,8	3,2	8,0	5786	18,3	6,2	4,9	64,3
Móriczföld	2466	10,2	88,6	0,0	0,7	1731	2,1	3,8	0,3	93,5
Temesmóra	1699	3,1	94,8	1,0	0,8	1040	1,9	2,8	1,1	93,0
Kápolnás	1602	3,4	1,1	0,0	92,1	1000	0,6	0,2	0,0	84,3
Marosberkes	1489	4,4	0,6	0,1	95,2	729	0,5	0,0	0,0	88,2
Facsád	3316	44,1	11,3	0,3	44,2	3759	8,6	1,5	0,0	89,2
Galadna	752	0,9	0,3	0,1	98,7	382	0,0	0,0	0,0	100,0
Ruszkabánya	2592	9,1	32,1	0,2	51,3	1642	1,1	3,2	0,0	94,5
Nándorhegy	1693	8,6	54,8	0,1	24,7	10554	4,5	4,4	0,1	89,6
Boksánbánya	3362	14,4	23,3	2,3	58,6	16911	3,5	2,6	0,4	88,9
Dognácska	3417	1,5	30,2	0,3	67,9	1928	0,4	6,8	0,1	90,8
Oravicabánya	4051	12,7	51,4	2,2	32,9	10222	1,4	2,0	0,8	93,2
Csiklovabánya	2001	0,7	5,0	0,3	93,8	636	0,2	1,3	0,2	97,8
Szászkabánya	1883	5,3	22,3	0,4	71,2	587	1,4	1,4	0,2	95,2
Stájerlakanina	12323	5,7	71,7	0,5	10,4	9167	2,2	8,3	0,2	87,2
Újmoldova	3426	2,7	8,6	1,2	85,6	3492	0,6	0,3	0,8	94,9

Karánsebes	7638	18,5	31,7	0,9	51,3	27723	1,1	1,8	0,1	92,5
Szákul	1351	13,2	9,3	0,3	77,3	932	0,6	1,2	0,0	98,0
Csukás	938	1,5	96,7	0,1	0,7	849	0,0	1,9	0,0	12,2
Terego	3535	3,8	3,4	0,0	91,8	3065	0,1	0,1	0,0	98,5
Bozovics	4240	4,9	7,8	0,4	78,4	2408	0,5	0,5	0,0	94,2
Mehádia	2497	5,3	8,2	1,2	82,9	2345	0,4	0,5	0,0	99,0
Berzászka	2384	7,3	9,3	1,5	71,1	1478	0,5	0,0	0,8	88,5
Orsova	5538	33,8	36,4	4,7	24,6	12965	0,7	1,2	0,8	94,4
Herkulesfürdő	509	39,3	22,8	2,9	33,0	5396	0,9	0,5	0,1	96,7
R-B. összesen	173618	12,8	45,6	2,4	31,9	209865	4,5	2,6	0,9	85,4
Összesen	274731	15,9	37,1	17,9	22,6	306876	7,1	1,8	21,9	59,0

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

III. A Bánság városainak demográfiai és térszerkezeti sajátosságai (1920-2011)

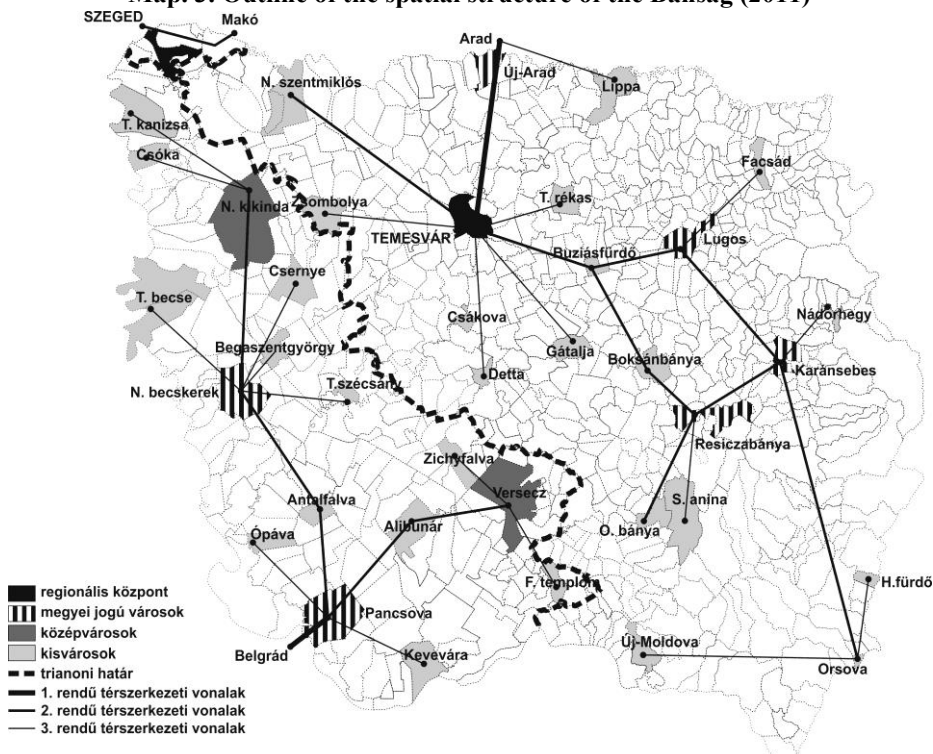
A Bánság településhálózata és térszerkezete az adott természetföldrajzi környezet bázisán, a hosszú távú történeti folyamatok, társadalmi-gazdasági és politikai fejlődés, a változó társadalmi és területi munkamegosztás talán legsajátosabb lenyomata és szintézise, egyben a további fejlődés és fejlesztés egyik legmerevebb kerete és általános feltételrendszere. A településhálózat csúcsát képviselő nagyvárosok, mint az új kihívások elsőszámú célpontjai gyorsabban reagáltak a változásokra, a politikai hatalom a városhálózat egyes struktúraelemeit (pl. települések jogállása, közigazgatási beosztás stb.) rövid idő alatt újrarendezte, s a kapcsolatrendszereket is átalakította. A Trianon óta eltelt közel száz év alatt ez motiválta mind a szerb, mind a román politikai-társadalmi és gazdasági törekvéseket. A rövid 20. században nagyobb kihívásokkal (pl. erőszakos kitelepítések, iparosítás, migráció stb.) kellett a településeknek szembe nézniük, mint a korábbi évszázadokban összességében. Az országhatár és a megyehatárok ekkor sem voltak nyitottak és átjárhatók a társadalmi-gazdasági kapcsolatok tekintetében.

1. A Bánság településhálózatát tekintve 1920-ban Romániához került 611 település, melyből egy törvényhatósági jogú és két rendezett tanácsú város, míg a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz 181 település, melyből kettő törvényhatósági jogú és három rendezett tanácsú város volt. Az elmúlt évszázadban csak részben pótolták a hiányokat, a Bánság egész területén 2014-ben harminckét városi jogállású település volt (ezek neveit a 3. és 4. táblázatban félkövér betűkiemeléssel jeleztem). A városok hierarchikus besorolása is jelzi, hogy a kiterjedt városhiányos régiók és a deformálódott térszerkezet napjainkig fennmaradt (3. térkép), mindazok ellenére, hogy Szerb-Bánságot napjainkban öt közúti és két vasúti Tisza-híd kapcsolja a Bácskához és két közúti Duna-híd Szerbiához. Román-Bánság kapcsolatrendszere azonban mind Erdély, mind a regáti területek felé gyenge. Hiányzik a megyei jogú városok alatti hierarchiai szint (középváros), kisvárosainak hinterlandjai fejletlenek, csökkenő népességszámmal. A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy mindössze Boksánbánya, Orsova, Nagyszentmiklós, Zsombolya,

Nándorhegy, Oravicabánya, valamint Fehértemplom, Temeskubin és Törökbecse alkotja a 10 és 20 ezer fő közötti népességű települések csoportját.

3. térkép. A Bánság városhálózata és térszerkezeti kapcsolatrendszere (2011)

Map. 3. Outline of the spatial structure of the Bánság (2011)

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

2. A Bánság városainak népességszám szerinti vizsgálata makro- és mikroregionális viszonylatban is szignifikáns különbségeket eredményezett (1-2. táblázat). A népesség számbeli, etnikai-vallási és nyelvi összetétele is megváltozott. Az időbeli differenciáltság mellett az országokhoz való tartozás szerint is eltérő népességváltozási tendenciák mutathatók ki.

2.1. Szerb-Bánságban az 1910-2001 közötti népességszám-változások egyszerű adatsorai mögött olyan etnikai-nyelvi összetételt jelentő módosulások is bekövetkeztek (pl. szerb telepes falvak létesítése, a német nemzetiség szinte teljes likvidálása 1945 után, magyarok tömeges elmenekülése stb.), amelyek egyértelműen mutatják, hogy a demográfiai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg. A városi

népességnövekedés 90%-át a négy legnépesebb város (1. táblázat) adta, míg a fennmaradó értéket azok a kisvárosok (pl. Antalfalva, Temeskubin, Törökkanizsa stb.), melyek kedvezőbb közlekedés-földrajzi helyzetük, igazgatási, szervezési szerepkörük, tradicionális városi funkcióik és iparosításuk eredményeként kiemelkedtek e régióból. A mezővárosi tradíciókkal rendelkező települések egy csoportjában (pl. Mokrin, Módos, Párdány stb.) és a falvakban viszont visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly. Jellemzővé vált a népességcsökkenés és az előregedés. A természetes fogyás mértéke minden előzetes várakozást felülmúlt. A trianoni államhatártól számított 30-50 km-es zónába telepített délszlávoknak köszönhetően Csóka kivételével valamennyi város szerb többségű lett (3-4. táblázat) és teljesen új telepés falvakat is létrehozva (pl. Aleksandrovo, Vojvoda Stepa, Banatsko Karadjardevo stb.) a szerb etnikai tér kiterjedése dominánssá vált. A szerb gyarapodás egy része Belgrád növekedésével magyarázható, melynek hinterlandja egyre jobban kiterjedt a Dél-Bánságra, magához kapcsolta a Duna bal parti szerb településeket, mintegy elővárosává, agglomerációs térségévé téve (pl. Pancsova, Visnjica, Borca), melyek dinamikus népességyarapodást értek el. A városokban a magyarság 2001-ben már csak 8-10 százalékkal volt jelen. 1910-ben a bánsági magyarok alkották a későbbi szerb-bánsági városok népességének 20-25 százalékát, úgy hogy négy városban abszolút vagy relatív többséget alkottak. A 2001. évi népszámlálási adatok szerint arányuk kilencven év alatt a jelenlegi városi népességnek kevesebb, mint nyolcadára esett vissza. Ma már csak egy olyan városa van (Csóka 2703 fő=57,4%) az egész Bánságnak, ahol 50% feletti a magyarok aránya. Ugyanakkor a 20. században a szerb nagyvárosi népesség az 1910. évi adatokhoz képest négyszer nagyobb: a nagyvárosi összlakosság 70-80 százalékát alkotják, miközben a Bánság egészén belül a szerb népesség száma megduplázódott a vizsgált időszakban. A 2001. évi népszámlálás szerint Szerb-Bánság hatszázezer lakójából a szerbek az összlakosságának már több mint hetvenkét százalékát (435685 fő) alkotják. A városok zömében a természetes fogyás differenciáltan jelentkezett. Versec a dél-bánsági régió legnépesebb városa, fejlődése azonban elmaradt Nagybecskerek, de még Nagyikinda mögött is, amellyel határmenti fekvése is közel azonos. Versec esetében egyértelműen a halmozottan hátrányos helyzetű depresszióval sújtott hinterland gátolja, fékezi a fejlődést, a fellendülést, amit kedvezőtlen közlekedés-földrajzi helyzete csak fokoz. A tradicionális kisvárosok (pl. Módos, Mokrin, Melence, Párdány stb.) pedig csak árnyékuk egykori önmaguknak és nem képeznek jelentős vonzó tényezőt, e települések képtelenek szűkebb környezetük számára elemi centrumokká válni, népességmaximumuk (4. térkép) is a dualizmus korában volt.

2.2. Az egész kelet-közép-európai régió etnikai homogenizálódását jól illusztrálják a **Román-Bánságban** és az itteni városokban a 20. század folyamán

lezajlott folyamatok. Román-Bánságban a dinamikus növekedést mutató települések közül Temesvár népességyarapodása (72555 főről 317651 főre) számszerűen (245096 fő) Herkulesfürdő gyarapodása pedig százalékosan (509 főről 5396 főre, azaz 1060,1%) a legmagasabb érték. A nagyvárosok népessége jelentős számú, falusi környezetből érkezett, a többségi nemzethez tartozó, egynyelvű betelepülővel duzzadt fel. Mindezek hatására radikálisan megváltozott a városok képe, etnikai térszerkezete, a belső kommunikáció hagyományos nyelvi gyakorlata, a hivatalok és a közélet nyelvhasználata (3. táblázat). A románság térnyerése zömmel a nagyvárosokra (pl. 1930-ra már csak Resicabányán éltek a németek abszolút többségben = 55,4%, Temesváron a lakosságnak már csak 1/3-a számított német anyanyelvűnek stb.) korlátozódott, illetve néhány Krassó-Szörény megyei bánya- és ipari központ és fürdőváros román lakossága emelkedett erőteljesebben. A Bánság romániai részein a többségi népesség túlsúlya még nagyobb, mint a szerbiai területeken: a 2002. évi adatok szerint az össznépségen belül a románok száma megközelítette a 916 ezret, s arányuk 85,1%. A bánsági románok 60%-a város lakó: a négy törvényhatósági jogú városközpontban – Temesváron, Resicabányán, Lugoson és Karánsebesen 404075 román él. A magyarok aránya a nagyvárosok közül csak Lugoson és Temesváron közelíti meg a 8-10%-ot. Lugoson a 2002 évi 4262 magyar a város népességének 9,6%-át, Temesváron a 25 ezer temesvári magyar a város népességének 7,9%-át alkotta. Elegendő a bánsági nagyvárosok közül a temesvári változásokat nyomon követni. 1910-ben Temesvár domináns etnikuma a német. 1910-ben a magyarok szinte elérik a németek létszámát – 28,5 és 31,6 ezer fő –, románok és szerbek alkotják a következő csoportot – 7,5 és 3,5 ezer fővel (3. táblázat). 1941-ben és 1956-ban egy-egy váltás következett be: előbb a románok relatív többségre tesznek szert, 1956-ban a magyarok lélekszáma meghaladja a németekét, eközben a románság abszolút többséget szerez, azaz 75,8 ezer a 142 ezerből⁶. Az 1992. évi statisztikai adatok alapján a 334 ezer fős Temesvár lakóinak 82%-a román (274 ezer fő), míg 2002-ben ez az érték 85,2%-ra emelkedett. Román-Bánság egyetlen kisvárosában sem érte el a magyarság aránya a 20%-ot (3-4. táblázat).

A bánsági magyarság szétszórtsága fokozódott, mindazok ellenére, hogy a hét legnépesebb bánsági városban élt a bánsági magyarok 37,5%-a (53561 fő), mindössze 5-15%-át adva az adott város népességének. A szakirodalomban az urbánus magyar népesség fogyásának okaival kapcsolatosan alapvetően egyetértés alakult ki. A kül- és belpolitikai döntések, háborús konfliktusok, békeszerződések nyomán lezajlott migrációs hullámok, a természetes népszaporulat egyre alacsonyabb szintje az államhatárok mentén funkciójukat veszítő korábbi központok háttérbe szorulását, az etnikai hátországukat, kulturális, gazdasági, politikai kapcsolatrendszerüket elveszítő egykori alközpontok helyzetének átértékelődését.

Összegzés

A három részre szakított Bánság eltérő közigazgatási-társadalmi, valamint politikai-gazdasági változásai visszahatottak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, megváltoztatva a területi fejlődés várható törvényszerűségeit, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű települések és mikrorégiók mozaikjai helyezkednek el az államhatárok és a gyakran változó közigazgatási határok mentén. A határváltozásokkal, az utódállamok társadalom átalakító törekvéseivel összefüggő belsőmigrációs hullámok, valamint az asszimilációs folyamatok jelentősen hozzájárultak a korábbi soknemzetiségű bánsági városok nemzetiségi homogenizálódásához, a kisebbségi etnikai közösségek folyamatos térvészéséhez. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetével degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a 20. század első évtizedeihez képest. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképpen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió és városai ellentmondásokkal terhelten léptek át a 21. század küszöbén. Az utóbbi fél évszázad alatt a Bánság nagyvárosaiból kikopott a német és a magyar nyelv – a többnyelvűség csak a nagyobb városokra volt jellemző Trianon előtt is –, hogy a többi etnikai csoportot ne is említsük. Ennek eredményeként mind a mai napig folyamatos a nemzetiségek visszaszorulása a Bánság városainak túlnyomó többségében.

Jegyzetek

1-2. Közép-Európa és a Kárpát-medence városainak XIX. századi fejlődéséről, fejlettségéről és európai megítéléséről a 20. században élénk vita alakult ki hazai geográfusaink és történészeink körében, melynek könyvtárnyi szakirodalmából ismert, hogy két egymással ellentétes nézőpont kristályosodott ki. A régió megkésett és elmaradott urbanizációját hangsúlyozta többek között *Gyimesi Sándor (1975)*, *Vofkori László (1994)*, *Erdei Ferenc (1975)*, *Kubinyi András (2001)*, *Bácskai Vera (1984)*. Az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit összegző geográfusok és történészek megerősítették azt a korábbi álláspontot, hogy városaink sajátos fejlődési utat bejárva álltak élére a hazai polgárosodásnak és a tőkés gazdaság kialakulásának, melyből mezővárosaink sem zárhatók ki. E tényre mások mellett *Beluszky Pál (1999)*, *Kovács Géza (1998)*, *Tóth J. (1988, 2010)* és *Gulyás László (2005)* a történelmi Magyarország egy-egy régiójára vagy éppen a Bánságra fókuszáló összegző könyveikben is felhívták a figyelmet, hangsúlyozva, hogy urbanizáltsági fokunk

korábbi megítélése mind mennyiségi, mind minőségi paraméterek alapján pozitív revízióra szorul.

3. *Bácskai V. - Nagy L (1984):* Piackörzetek, piacközpontok és városok...

4. *Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918)

5. *Csüllög G. (2000):* A középkori Magyarország térszerkezete.

6. *Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918)

7-8. *Kicošev, S. (1997):* Changes of Ethnic and Confessionoal Structure...

Cretan, R. (1997): Ethno-Geographical Aspects of Romanian Banat.

Felhasznált irodalom

Bácskai V. - Nagy L (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Budapest.

Beluszky P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Bp.-Pécs. P. 584.

Csüllög G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 1-4. szám. pp. 100-130.

Cretan, R. (1997): Ethno-Geographical Aspects of Romanian Banat. In: Ramelič, Jovan (szerk.) Geographic Monographs of European Regions Banat. NoviSad–Timisoara–Szeged. pp. 131–147.

Erdei F. (1975): A magyar város. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 246 p

Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar-Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.

Gyimesi S.(1975): Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.

Kicošev, S. (1997): Changes of Ethnic and Confessionoal Structure of the Population of Yugoslav Banat During 20th Century. In: Ramelič, Jovan (szerk.) Geographic Monographs of European Regions Banat. Novi Sad–Timisoara–Szeged, pp. 123–130.

Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza. p. 421.

Kovách G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 435.

Kubinyi A. (2001): Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. In: Dél-alföldi évszázadok 14. kötet. Szeged.

Népszámlálási digitális adattár. (www.ksh.hu/neda)

A torontáli háromszög (Magyar-Bánság) településeinek néhány társadalmi jellemzője a 20. században

Some social characteristics of the settlements of the Torontál Triangle (Hungarian-Banat) in the 20th century

Abstract

The boundaries drawn by the Treaty of Trianon did not take into account the ethnic composition of the population in the same way as the natural factors, ie they divided regions, parts of settlements (eg Gyála, Óbéba, Kiszombor, Porgány, etc.). The economic and trade relations provided by the linear infrastructure were distorted, and the southern socio-economic hinterland of Szeged was cut down and fragmented in accordance with the often conflicting interests of the successor states. Magyar-Bánság also found itself in a special situation in this sense (eg Óbéba belonged to Serbia until 1925, the actual border was designated only in 1922, maintaining “dual tenure”, etc.). This division was also contrary to the plans of the great powers, the ethnic-religious spatial structure and distribution, and to this day maintained the spatial chrysoptenia of the frontier freedom.

1. Bevezetés

A Marosszög a Bánság, mintegy 1500 km²-nyi kiterjedésű régiója, amely három ország határmenti periferiáját alkotja a Tisza és a Maros találkozásától délre. Az Alsó-Tiszavidék e mezotája a trianoni határoktól délre is folytatódik a Maros egyik legismertebb fattyúágának (Harangod=Aranka) vonaláig, melyen belül – az alacsony reliefenergia ellenére (legmagasabb pontjai az Oroszlámos-majdáni löszháton /tszf. 90 m/, legalacsonyabb a Padé környéki mocsarak /tszf. 75 m/) – a mikrotájak egész sora különíthető el. A táj arculatát meghatározó alacsony ártéri síkságok és a belőlük foltszerűen kiemelkedő ármentes térszínek – mint két eltérő síksági környezettípus – döntően meghatározták a települések kialakulását és alaprajzi fejlődését. A mezotáj északi része (az ún. „torontáli háromszög”) a trianoni Magyarország legmélyebb fekvésű területe is.

A marosszögi régiót vagy egy részét a legkülönbözőbb elnevezésekkel illették a geográfusok és történészek. Általában Maros-Tisza-szög (pl. Karakasevich K. 1942, Cholnoky J. 1936, Andó M. 1993 stb.), vagy Észak-Torontál (pl. Borovszky S. 1896 stb.), esetenként Arankaköz (pl. Borovszky S. 1909, Márton Gy. 1914), ritkábban Felső-Torontál (Ihrig D. 1973) az elnevezése. Erdei Ferenc Makó társadalomrajzáról írt tanulmányában a történelmi Csanád vármegye területével szinonim módon használja a Maros-mellék fogalmát (*Erdei F.*

1982), melynek déli része: a Maros–Aranka-köz, mely az Aranka vonaláig terjed. Természetesen a Marosszög nem azonos a Tisza-Maros-szöggel, mely a Maros folyó torkolatától északra, Maroszug néven is ismert (*Deák József Á. 2008*). A Marosszög az elmúlt 100 évben méltán érdemelte ki a bánásági Viharsarok elnevezést is (*Kókai S. 2020*). A különböző tudományágak által méltatlanul mellőzött Marosszög trianoni Magyarországhoz tartozó északi részének földrajzi szintézisét elsőként Karakasevich Károly foglalta össze.

A Trianon óta hármashatár-övezetben lévő, egykori Torontál vármegye északi része kulturális értékekben is rendkívül gazdag (pl. Kiszombor, Deszk, Szőreg stb.). A népesség etnikai összetétele rendkívül változatos (pl. magyarok, szerbek, németek, románok stb.), s e népcsoportok templomai, épületeik építészeti stílusai, népviseletük, zenéjük, sőt gasztronómiájuk sajátosságai is napjainkig tetten érhetők. E kontextusból jelen tanulmányban azokra a társadalmi tényezőkre helyezük a hangsúlyt, amelyek a 20. század elején jellemezték az ún. „torontáli háromszög” településeit.

Az ún. „torontáli sarok” vagy „torontáli háromszög” a trianoni békediktátumban Magyarországnak meghagyott kilenc községnek (a hozzájuk tartozó 17 pusztával és teleppel) a területe, melyből 230 km² a szerbek által (1918. XI. 19–1921. VIII. 20, de közvetlenül a trianoni határ melletti Térvárról csak 1922. május 7-én vonultak ki), 29 km² (1919. VI–1920. III. 30) a románok által megszállt terület volt. Az ún. „torontáli sarok” településein (Szőreg, Tizzasziget, Újszentiván, Deszk, Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor, Kübekháza, Gyála-Nagyvér) az 1920. évi népszámlálás idején 15811 fő élt, területe: 44875 kat. hold volt (*Magyar Katolikus Lexikon*).

1. táblázat. Az ún. „torontáli háromszög” területe és települései

Települések	A települések bel- és külterülete			
	1910	1930		2011
	kat. hold	kat. hold	km ²	km ²
Kiszombor	10317	11711	67,39	65,81
Ferencszállás	63	701	4,03	5,79
Klárafalva	863	865	4,98	9,10
Deszk	10212	9822	56,52	52,05
Szőreg	7851	7611	43,80	42,16
Új-Szeged	2188	-	-	-
Tizzasziget	4198	3973	22,86	26,89
Újszentiván	2936	3313	19,07	15,49
Kübekháza	3610	4359	25,08	27,32
Gyála-Nagyvér	4825	4832	27,81	-
Összesen	47063	47187	271,54	244,61

Forrás: Kókai S. (2000)

A trianoni határokat - szegedi székhellyel - a Határmegállapító Bizottság (HMB) több helyszíni terepbejárás során állapította meg (Suba J. 2001), a községek külterületét is metsző át- és elcsatolások eredményeként 271,54 km²-nyi terület maradt Magyarországon, az 1880-ig szintén Torontál vármegye területét képező Új-Szeged területe nélkül (1. táblázat).

A továbbiakban az ún. „torontáli háromszög” területét Magyar-Bánság elnevezéssel mutatom be, utalva arra a tényre, hogy a Trianonban három részre szakított Bánságból ez a kilenc település és a gyálai Nagyrét maradt Magyarországon.¹⁸

Az 1921.évi XXXIII. tc.-kel beiktatott Trianoni békeszerződésben az alábbi tények olvashatók a régiót feldaraboló országhatárokról:

A. Szerbiával a határ:

„Horgostól és a vasútállomásától északra, Röszeszentmihálytelektől pedig délre halad; innen délkelet felé a Tiszáig:

Az államhatár: A holtág középvonala;

Innen felfelé körülbelül 5km távolságnyira, a **helyszínen választandó pontig:**

Az államhatár: a Tisza folyása;

Innen általában kelet felé, Kis-zombor állomástól délnyugatra körülbelül 4 km távolságnyira, körülbelül kelet-délkeletre a 84. magassági ponttól és dél-délnyugatra a 83. magassági ponttól a **helyszínen választandó pontig**, amely

¹⁸ A magyar javaslat több község megtartását kérte (pl. Porgány, Magyarkeresztúr, Rábé, Majdán stb.) amelyek, Szeged felé gravitáltak, s ezeket gazdasági érvekkel támasztotta alá. Az igényeket az etnikai elvek is teljes mértékben alátámasztották (4. táblázat). A magyar javaslat kiemelte, hogy a magyar területen maradó községek főleg a köz- és vasúthálózat miatt vannak ráutalva a kért területekre. Például Kogutowicz Károly 1922. évre megjelent zsebtaszájában Porgány település még Magyarországhoz tartozóként van feltüntetve. Sajátos volt az alig ötszáz lakosú Rabé esete, melyet Szőreg határa körbevett, míg Tervár Gyála határához tartozott. A két települést elcserélve Tervár került Magyarországhoz, míg Rabé Szerbiához. A Marostól nyugatra eső szakaszon a magyar javaslat elsősorban a Rónai és a gróf Nákó birtokok végleges kettévágását igyekezett megakadályozni, valamint minimálisan Porgány és Rábé települések megtartását igyekezett elérni, sajnos sikertelenül. A magyar álláspont némi elismerését jelentette, hogy a Nákó-féle birtokból mintegy 700 holdat sikerült megtartani Sándor majossal együtt. A javaslat többi részét a HMB elutasította. A demarkációs vonallal szemben -a trianoni határtól sokszor eltért - Kűbekháza községtől nyugatra mintegy 350 kat. hold került Magyarországhoz Óbék határából, ezzel szemben Kiszombortól délkeletre kb. 440 kat. hold területet kellett leadni, amely addig a békeszerződés rendelkezéseinek értelmében magyar közigazgatás alatt volt. Az 1922-ben elért területnyereség 354 kat. hold visszacsatolása volt. A HMB tevékenységének eredménye Magyarország javára - bár komoly határkiigazítás az utódállamok ellenkezése és a Nemzetek Szövetségének tehetetlensége miatt nem történt – a torontáli magyar-román és magyar-szerb határon összesen 506 kataszteri hold volt (Suba J. 2001).

hármashatárpontja lesz Romániának, Magyarországnak és a Szerb-Horvát-Szlovén Államnak:

Az államhatár: A **helyszínen megállapítandó vonal**, amely Gyála és Ószentiván helységek, továbbá Óbéb és Kűbekháza közt halad.

B. Romániával a határ:

„A fentebb meghatározott ponttól kelet-északkelet felé a Maros folyón, a **Makó-szegedi vasútvonal hídjától 3500 m-re felfelé megállapítandó pontig:**

Az államhatár: A **helyszínen megállapítandó vonal;**

Innen délkeletre, azután északkeletre a **nagylaki állomástól délre körülbelül 1km távolságnyira választandó pontig:**

Az államhatár: A Maros folyó folyása felfelé; „

A fenti részletes leírásból látszanak azok a sarokpontok is (a kikindai szerb kerület legészakibb települése (Szerb-Keresztúr) a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz kerül, miként Óbéba /későbbi cserével Romániához került/ is, ellenben Ószentiván, Kűbekháza, Kiszombor Magyarországon marad), amelyektől eltérni nem lehetett, de a közöttük elhelyezkedő területek és kisközségek (pl. Rabé, Porgány stb.) hovatartozása nem volt konkretizálva.

2. Magyar-Bánság településeinek demográfiai sajátosságai

Magyar-Bánság településeinek népességváltozási tendenciáit az első világháború végéig a betelepítések és a spontán migrációs folyamatok dominanciája jellemezte (2-4. táblázat), melyeket a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek határoztak meg (Kókai S. 2007/a). A Habsburg Birodalom gazdasági, vallási, etnikai szempontokat mérlegelő kolonizációs politikája – a betelepülőknek adott általános kedvezmények mellett - leginkább a katolikus vallású és német etnikumú lakosság betelepítését támogatta (Kókai S. 2010/b).

2. táblázat. Magyar-Bánság településeinek népességszám változása (1784/87-1910)

Település neve	Népességszám						
	1784/87	1850	1870	1880	1890	1900	1910
Új-Szeged	67	582	843	Szegedhez kapcsolva 1880-tól			
Szőreg	1410	2430	2661	2898	3337	3536	4052
Deszk	932	1964	2403	2316	2729	2925	2944
Kláralfalva	86	234	331	333	430	554	570
Ferencszállás	-	202	406	397	422	396	404
Kiszombor	981	2586	3712	3707	3994	4101	4107
Ószentiván	-	354	973	926	1130	1302	1472
Újszentiván	361	669	1146	1123	1300	1410	1387
Térvár	107	174	n.a	n.a	n.a	n.a	na.
Kűbekháza	-	-	1705	1701	1927	1699	1817
Összesen	3944	9195	14180	13401	15269	15923	16753

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

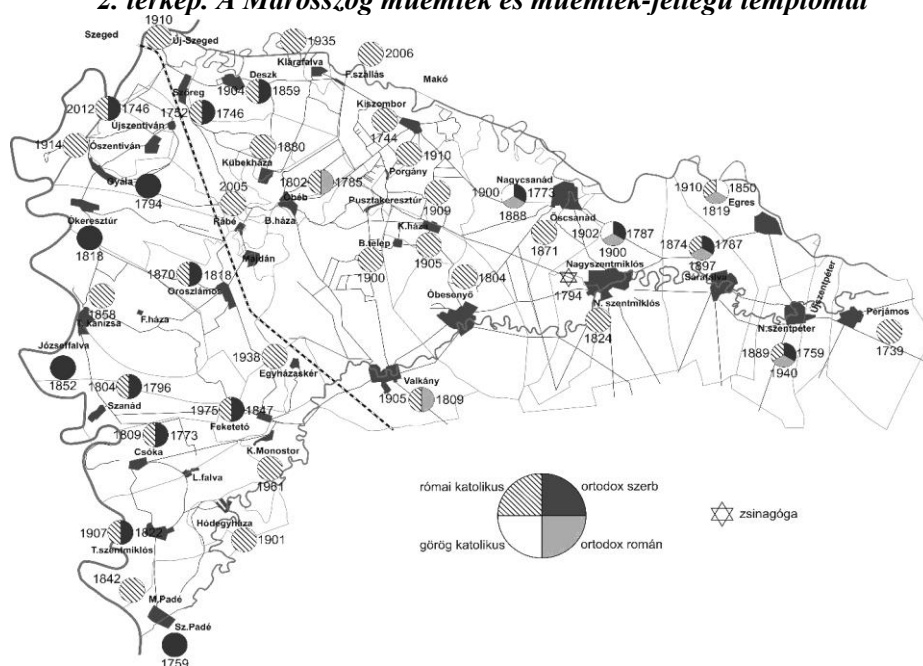
A protestánsok és magyarok visszatelepülését évtizedekig akadályozta, emiatt is lassan haladhatott a magyarság térfoglalása, mely kezdetben a csanádi kerületre összpontosult. Különösen fontos e tény hangsúlyozása, hiszen eltérően a Bánság más régióitól, itt a szervezett német betelepítés alárendelt szerepet játszott. A Marosszög etnikai térszerkezetébe hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba. A magyarok telepítését zömében a kamara és a földbirtokosok szervezték (dohánykertész községek) a környező és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból.

Ismereteink szerint az első dohánykertész falu Hódegyháza volt, mely 1760-ig pusztá, ekkor azonban a temesvári igazgatóság Szeged környéki magyarokból telepített ide szerződéses községet (*Kókai S. 2016*). 1812-ben a temesvári kamarai hivatal újabb hat évre szóló szerződést kötött Jazova és Hadits nevű dohányültetvényekre. Magyar dohánykertészek érkeztek 1773-ban négy (Kisbéb, Porgány, Magyarkeresztúr, Magyararmajdány), 1777-ben három (Klárafalva, Öszentiván, Rábé), 1782-89 között újabb három (Egyházaskér, Kanizsamonostor, Magyarpadé) leendő község területére. 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített (Újhely, Podlokány, Kis-Sziget, Verboviczi-Sziget), ahol félévszázad alatt a magyarok száma annyira megszorodott, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra, azonban e telepek az 1848/49-es harcokban zömmel elpusztultak (*7. táblázat*). A szerződéses dohánykertészek beáramlása az 1830-as évekig folytatódott (Feketető 1830, Ferencszállás 1830-35), melynek eredményét a 1. térképen foglaltam össze.

A dohánykertész telepek nagy része a 19. század során önálló település vált (*Dáczér K. 1997*). E marosszögi települések benépesítése, templomainak megjelenése (ezek egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé is váltak) és elterjedésük és megépülésük eltérő idősíkjai jelzik (*2. térkép*) számunkra a régióban élő közösségek gazdasági és mentális erejét, etnikai-vallási identitását (*3-4. táblázat*) és térbeli kiterjedésük változásait. A dohánykertészségek kutatója, Dáczér Károly (1994) így összegezte a dohánykertészségek létrehozásának jelentőségét:

„...Nagy áldozat volt ennek a sorsnak a vállalása és az az alkotás, amit mostoha életkörülmények között ezek a kertészségek megvalósítottak. Nemcsak a kincstári puszták határának képét alakították át, hanem a maguk számára a kincstár tulajdonában lévő területen otthont teremtettek, gyermekeiknek szülőföldet, a hazának egy kicsi életerős falut, amit a kincstár csak „telepnek” nevezett, de amiből mégis az ő kitartó munkájuk során „község” lett. Ezek a „célszerű szegény emberek” népesítették be [...] a pusztává lett csanádi területeket, felszabadításuk után a magánbérlők az 1810-es évektől, míg a

2. térkép. A Marosszög műemlék és műemlék-jellegű templomai

Forrás: Borovszky S. (1909), ill. Magyar Katolikus Lexikon alapján saját szerkesztés

Jelentős számban települtek Makóról és Szegedről is magyarok Magyar-Bánság területére (Sarnyai Cs. 2011, Kókai S. 2010). Mindez azt eredményezte, hogy az itt élő magyarok származása, nyelvi-etnikai identitása és térstruktúrája is egyedülállónak vált az elmúlt három évszázad tekintetében. Az 1780-s évektől a kiegyezésig eltelt nyolcvan év alatt Magyar-Bánság népességének etnikai-vallási összetétele alapjaiban megváltozott, a korábban domináns szerb identitású terület megosztottá vált, vallásilag római katolikus- szerb ortodox kettős térstruktúra alakult ki, római katolikus dominanciával. Mindezt jól tükrözi az 1870. évi népszámlálás vallási adatsora (3. táblázat).

A települések egy részében (pl. Újszentiván, Szöreg, Deszk stb.) kettős vallási identitási tér alakult ki és funkcionált. A német és magyar telepes falvak homogén római katolikus vallása kapcsolódott a nyelvi, kulturális és politikai identitáshoz. A 20. század elején e kötődés még egyértelmű (Bálint S. 1974), a kettős vallási identitású településeken belül is elkülöníthető volt, mint ahogy a vegyes házasságok is ritkaság számba mentek, azaz az etnikai-nyelvi identitás és a vallási kötődés között ekkor még igen szoros korreláció mutatható ki.

Az udvari kamara által preferált német telepítések alig néhány települést érintettek (pl. Kübekháza, Újszentiván stb.), így a régió két nagy etnikai tömb (magyar, szerb) érintkezési területeként értelmezhető, domináns magyar túlsúllyal, ahol a németek és románok alárendelt szerepet játszottak (4. táblázat).

3. táblázat. Magyar-Bánság települések lakóinak vallási megoszlása (1870)

Települések	népesség száma	római katolikus	görög katolikus	ortodox	református	egyéb
Kiszombor	3712	3610	6	20	31	45
Szóreg	2661	1525	-	1112	-	24
Deszk	2403	972	3	1390	12	26
Ószentiván	973	960	-	-	-	13
Újszentiván	903	401	-	488	12	2
Térvár	243	243	-	-	-	-
Kübekháza	1705	1654	-	16	-	35
Ferencszállás	406	399	1	-	-	6
Kláralfalva	331	331	-	-	-	-
Új-Szeged	843	765	-	42	3	33
Összesen (fő)	14180	10860	10	3068	58	184
Összesen (%)	100,0	76,59	0,07	21,64	0,40	1,30

Forrás: Népszámlálás (1870) adatai alapján saját szerkesztés

4. táblázat. Magyar-Bánság településeinek etnikai összetétele (1880, 1910)

Települések	Népesség 1880							száma	Népesség 1910					
	száma	etnikai-nyelvi összetétel							száma	etnikai-nyelvi összetétel				
		magyar	német	szerb	román	egyéb	beszélni nem tud			magyar	német	szerb	román	egyéb
Szóreg	2898	1603	30	1118	7	8	132	4052	2433	68	1457	17	81	
Deszk	2316	979	18	1223	5	3	98	2944	1360	23	1526	25	10	
Ferencszállás	397	379	-	-	1	-	17	404	404	-	-	-	-	
Kláralfalva	333	322	-	-	-	-	11	570	566	4	-	-	-	
Kiszombor	3707	3452	34	5	5	39	172	4107	4021	28	1	9	48	
Ószentiván	926	880	7	-	-	-	39	1472	1416	12	41	-	3	
Újszentiván	929	161	325	392	-	-	51	1387	327	494	563	1	2	
Kübekháza	1701	1047	540	-	13	1	100	1817	1156	619	-	33	9	
Térvár	194	183	-	-	-	-	11	na.	na.	na.	na.	na.	na.	
Összesen (fő)	13401	9006	954	2738	31	51	631	16753	11683	1248	3588	85	153	
Összesen (%)	100,0	67,20	7,11	20,41	0,22	0,36	4,70	100,0	69,74	7,44	21,42	0,50	0,90	
Rábé*	374	354	-	-	1	-	19	478	469	2	-	7	-	
M.keresztúr*	599	566	6	-	-	5	22	687	671	13	-	1	2	
Majdán*	796	728	14	-	10	11	33	758	747	3	6	2	-	
Porgány*	895	763	46	1	34	-	51	980	865	48	-	44	23	

* a HMB magyar tagjai által a trianoni országhatár kitűzésekor is hivatalosan deklarált, de elutasított igény

A régió összlakosságából a magyarság 1910-re abszolút többségbe került (69,7%), de igen jelentős számú szerb (21,4%), illetve német (7,4%) nemzetiségekkel együtt élt területi egységben. A magyar és német térfoglalás sikeressége a leg súlyosabban a szerbeket érintette, akik két évszázad alatt

elvesztették korábbi (1720) meghatározó szerepüket (Dávid Z. 1957). A szerb hegemonia azonban a szerbek történelmi és kulturális emlékezetében megmaradt, amelynek kiemelkedő fontossága volt a szerb nemzet határainak megrajzolásánál Trianonban. A dualizmuskori társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a Marosszög a környező – homogén magyar anyanyelvű – nagy- és középvárosok (Szeged, Makó, Zenta) hinterlandjává vált (Kókai S. 2010/a). A régió azonban másságával tűnt ki, amelyhez ugyan úgy hozzá tartozott az egymásra rétegződő és szerves egészet alkotó, de eltérő etnikai-nyelvi identitású lakosok tevékenysége, mint a vallási közösségek gazdasági és mentális erejét jelző szakrális épületek sokszínűsége (2. térkép), s térbeli kiterjedésük változatossága. A térfoglalás tartós sikerességét és az identitástudat szilárdságát jelzi, hogy Magyar-Bánság etnikai összetétele nem változott érdemben az első világháborúig (4. táblázat).

Az a magyar-bánsági etnikai térszerkezeti kép, amely a 4. táblázat adatai alapján kirajzolódik, a 20. század eleji állapotokat tükrözi, s hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Formája és arculata – kisebb-nagyobb változásokkal – a II. világháború végéig, töredékesen napjainkig (5. táblázat) fennmaradt. A magyarság területi elhelyezkedését tekintve Magyar-Bánság magyar lakossága szerves folytatása annak az etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra uralkodó.

5. táblázat. Magyar-Bánság településeinek etnikai összetétele (2001)

Települések	Népesség 2001						
	száma	etnikai összetétel					
		magyar	szerb	román	német	roma	egyéb
Szóreg	6000	5800	200	-	-	-	-
Deszk	3238	2991	159	11	16	10	16
Ferencszállás	659	614	1	-	4	10	1
Kláralfalva	485	470	-	1	-	-	14
Kiszombor	4172	4069	-	20	9	14	4
Ószentiván	1700	1632	4	-	2	-	62
Újszentiván	1650	1597	48	1	6	16	-
Kübekháza	1535	1501	-	1	2	2	2
Összesen (fő)	19439	18674	412	34	39	52	99
Összesen (%)	100,0	96,06	2,12	0,17	0,20	0,27	0,51
Rábé*	135	123	4	-	-	-	8
M.keresztúr*	475	377	1	83	1	11	2
Majdán*	292	251	16	-	-	12	13
Porgány*	78	52	-	26	-	-	-

* a HMB magyar tagjai által a trianoni országhatár kitűzésekor is hivatalosan deklarált, de elutasított igény

Magyar-Bánságon belül mindegyik település miniatűr néprajzi egység (*Kálmány L. 1882, 1891*). A hagyományörzés foka, a másajkúakkal való együttélés, más magyar tájakról jött szórványokkal való keveredés, a földrajzi helyzet és társadalmi fejlődés a magyarság számára is tanulságos színeződéseket hozott létre. Az ő-ző tájszólás, a katolikus gyökérzetű szellemi hagyomány és tárgyi világ egyezése, a családi kapcsolatok elevensége, származásunk tudata mégis virtuális egységbe foglal bennünket. Mindez az őstől örökölt hagyományvilágnak sajátos helyi színeződésével járt együtt (*Kókai S. 2007/b*). Minden esetben jelentkeznek a velünk együttélő nemzetiségekhez (pl. szerb, román, német, bolgár szlovák stb.) kötődő interetnikus kapcsolatok és kölcsönhatások (*Kókai S. 2015*).

3. Összegzés

A trianoni békeszerződés által megrajzolt határok a népesség etnikai összetételére ugyanúgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre sem, azaz tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Óbéba, Kiszombor, Porgány stb.) vágtak szét. A vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok torzultak, Szeged déli társadalmi-gazdasági hinterlandját lemetszették és szétszabdalták az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően. Magyar-Bánság ilyen értelemben is speciális helyzetbe került (pl. Óbéba 1925-ig Szerbiához tartozott, a tényleges határt csak 1922-ben jelölték ki, fenntartva a „kettős birtokosságot” stb.). E felosztás ellentétes volt a nagyhatalmi tervekkel, az etnikai-vallási térszerkezettel és megoszlással is, napjainkig fenntartva az országhatár mentiség térszkrizoféniáját.

Felhasznált irodalom

Nyomatott források

Bálint Sándor (1974): A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.

Borovszky Samu (1896): Csanád vármegye története 1715-ig - 1. kötet: A vármegye általános története. Budapest, 518. old.

Borovszky Samu (1909): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Országos Monográfia Társaság, Budapest.

Cholnoky Jenő (1936): A Föld és élete, Budapest, 1936–37, 1-6 kötet, összesen 3618 old.

Danyi Dezső – Dávid Zoltán (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.

Dávid Zoltán (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.

Fényes Elek (1839): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 4. kötet. Pest. Trattner K. Torontál vármegye, Törökkanizsai járás, 398-404. old.

Fényes Elek (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV- köt.

Kálmány Lajos (1882): Szeged népe II. kötet. A Temesköz népköltése. Arad. 1-254. old.

Kálmány Lajos (1891): Szeged népe III. kötet, Szeged vidéke népköltése. 1-322. old.

Kogutowicz Károly (1922): Kogutowicz zsebatlasza. Magyar Néprajzi Társaság Budapest, 192. old.

Magyar Katolikus Lexikon vonatkozó szócikkei

MOLE 73. 182. cs. 18. k. 41.420/48-1842. Banal. Br. Ambrózy 224/Praes. sz. és 1842. szeptember 13-i keltű jelentése. Eredeti szöveg: német nyelvű. Válogatott részek a kincstári dohánykertészségek 1843/44-es telepítésének eredeti dokumentumaiból. Közzéteszi, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta: Dáczer Károly, In.: Tanulmányok Csongrád megye történelméből 21. kötet. Szeged, 1994. 207-256. old.

A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.

Az első katonai felmérés: Erdély és a Temesi Bánság. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2005.

Feldolgozások

Andó Mihály (1993): Makó és környéke természeti földrajza. In: Blazovich L. (szerk.) Makó története a kezdetektől 1849-ig, Makói monográfiája 4., Makó; 87-116. old.

Dáczer Károly (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.

Deák József Áron (2008): Dél-Tisza-völgy, Kiskunsági-lőszőshát, Marosszög. In: Király G. - Molnár Zs. - Bölöni J. - Csiky J. - Vojtkó A. (szerk.): Magyarország földrajzi kistájainak növényzete. MTA ÖBKI, Vácrátót. 22, 51-52. old.

Ihrig Dénes (1973): A magyar vízszabályozás története, Budapest.

Erdei Ferenc (1982): Makó társadalomrajza. A Makói Múzeum Füzetei 27. Makó, 102. old.

Karakasevich Károly (1942): A Maros-Tisza-szög földrajza. Szeged, Ablaka Nyomda, 65. old.

Kókai Sándor (2000): Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII-XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza. 303-320. old.

- Kókai Sándor (2007/a):** A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged. 243-252. old.
- Kókai Sándor (2007/b):** Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája I-II. kötet. (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor. 5-29. old.
- Kókai Sándor (2008):** Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. 24-32. old.
- Kókai Sándor (2010/a):** A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In.: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged. 167-177. old.
- Kókai Sándor (2010/b):** A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 1- 421. old.
- Kókai Sándor (2015):** Adalékok eltűnt „csonka” vármegyéink demográfiai jellemzőihez (1910-2011). In.: Kókai S.-Boros A. szerk. (2015): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Nyíregyháza-Szerencs. 327-342. old.
- Kókai Sándor (2016):** A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. Történeti Földrajzi Közlemények. Nyíregyháza, 84-107. old.
- Kókai Sándor (2020):** A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által. Történeti Földrajzi Közlemények 2020/1-2. szám. Nyíregyháza 103-118. old.
- Lásztity Péró (2020):** A magyarországi szerb ortodox temetők, sírok és síremlékek. REGIO 28. évf. 3. szám. pp. 83–125.
- Márton György (1914):** A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei (az Aranka és a Szárazér). Földrajzi Közlemények 52: 282-301. old.
- Sarnyai Csaba (2011):** Egy határkiigazítási elképzelés Trianon után (1920. szeptember) Közép-Európai Közlemények 4:(3-4) 57-67. old.
- Suba János (2001):** Trianoni határ kitűzése és térképei I. rész. In: *Geodézia és Kartográfia* LIII. évf. 1. sz. 25- 29. old.

Román-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2002)

Changes in the demographic and ethnic conditions of Romanian-Banat (1910-2002)

Abstract

The Bánság was a unique cultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. The Bánság was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe. The depth (settlement level), wide spectrum (609 settlements involving every nationality) and the method of the analysis (mapping the majorities and minorities in the ethnicity) enable objective summarization and complex analysis. The increasing of the population and the formation of the ethnic and settlement space structure was disturbed only temporarily by the World War II. Today, the Bánság region is maybe born again. There is a new form of organization. They are looking for a place in the new globalizing world. They are ready to work together their neighbours. They are looking for all the connection system which was very strong on the historical time. They can do only this way, the development way, because there are different kinds of ethnic and they can get help by this way.

I. Bevezetés

A trianoni békeszerződés által megrajzolt határok a népesség etnikai összetételére ugyan úgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre, tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánsági vasútvonal-hálózatot nem kevesebb, mint tizenkilenc helyen metszette a trianoni határ) vágta szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően (*Gulyás L. 2007.*). A Bánság sajátos helyzetbe került, Magyarországnak csak kicsiny ÉNy-i része (Marosszög, 271 km², 9 település Új-Szegeddel együtt) maradt meg, míg Szerbiához került 9387 km² (193 település) Torontál és Temes vármegye területéből ill. Krassó-Szörény vármegye két települése (Udvarszállás, Krassószombat) 23 km²-nyi területtel. A Bánság közel kétharmadát (66,1% = 18848 km², 609 település, 984.139 fő) Románia kapta, mely felosztás ellentétes volt az egyes nagyhatalmak (pl. olaszok, amerikaiak stb.) terveivel, valamint az etnikai térszerkezettel és az

etnikai-nyelvi viszonyokkal (*l. térkép*). Az elmúlt évtizedekben a népesség számbeli, etnikai-vallási és nyelvi összetétele olyan mértékben megváltozott, amelynek napjainkra visszafordíthatatlan homogenizálódás lett az eredménye.

II. Demográfiai folyamatok 1910-1956

A három részre szakított Bánság eltérő politikai-igazgatási változásai visszahatottak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, megváltoztatva a területi fejlődés várható törvény-szerűségeit, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű mikro régiók mozaikjai helyezkednek el az államhatárok és a gyakran változó igazgatási határok mentén. A közigazgatási határok változásai (*l. ábra*) miatt a román bánsági települések népességszám szerinti vizsgálatát és etnikai folyamatait az 1910-ben fennálló közigazgatási egységekre visszavetítve (*l. táblázat*) végeztem el. Az 1910. évi állapotot (*l. térkép*) olyan alapnak tekintettem, melyből kiindulva értékelhetők az elmúlt évtizedek változásai.

A Bánság településeinek népességszám szerinti vizsgálata, mind makro- és mikroregionális viszonylatban, mind települési szinten szignifikáns különbségeket eredményezett. Az országokhoz való tartozás szerint is eltérő népesség-változási tendenciák mutathatók ki. A régió 849 településén 1.622.564 fő élt az 1949/53/56. évi népszámlálás adatai alapján, mely mindössze 3,25 százalékkal (51169 fő) magasabb, mint 1910-ben (801 településen = 1.571.395 fő). E szerény növekedés egyértelműen törést jelentett, hiszen 1870 és 1910 közötti negyven évben a Bánság népessége 17,62%-kal (235.406 fő) növekedett, azaz 1.335.989 főről 1.571.395 főre. 1950 és 1990 között pedig 13,74%-os volt a gyarapodás (222.994 fő), azaz 1.622.564 főről 1.845.558 főre, amely önmagában kedvező tendencia, azonban nincs összhangban az utódállamok demográfiai folyamataival.

A mai Román-Bánság településeinek népességszáma 1890 és 1910 között kilenc százalékos (81.240 fő) gyarapodást mutatott (*l. táblázat*), a legnagyobb mértékben a magyarság számaránya emelkedett, míg a bánsági németek száma több mint tízezer fővel csökkent. Az első világháború utáni folyamatok eredménye, hogy 1931-ben mintegy huszonkettőezer fővel kevesebben éltek a Bánság Romániának juttatott részén, mint 1910-ben. A két világháború közötti folyamatokat mutatja, hogy 1931 és 1956 között az összlakosság alig tízezer fővel gyarapodott, de még mindig kevesebben éltek Román-Bánságban, mint ugyanezen a területen 1910-ben. Román-Bánság területén a lakosságszám csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény megye vonatkozásában egyértelmű, melyet csak részben ellensúlyozott Temesvár dinamikusabb népesség gyarapodása (*l. táblázat*). A demográfiai folyamatokba azonban kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. Ekkor még nem következett be román telepes falvak létesítése, a bánsági románok országos

átlag alatti alacsony természetes szaporodását ekkor még nem ellensúlyozták „regáti” románok betelepítésével.

1. ábra. A Bánság közigazgatási határai (1910-90)

Figure 1. Administrative borders of the Banat (1910-90)

Forrás: Kókai S. (2010)

A románság térnyerése zömmel a nagyvárosokra (pl. 1931-ra már csak Resicabányán éltek a németek abszolút többségben = 55,4%, Temesváron a lakosságnak már csak 1/3-a számított német anyanyelvűnek stb.) korlátozódott, illetve néhány Krassó-Szörény megyei bánya- és ipari központ és fürdőváros (pl. Herkulesfürdő 509 fő → 1656 főre) román lakossága emelkedett erőteljesebben. A közigazgatási egységek határainak folyamatos módosulásai következtében számos község és város területe megváltozott, határrészek kerültek átcsatolásra, melyek mindegyike a románság statisztikai és tényleges térnyerését szolgálta, az un. „idegen” elemek arányszámát látszólag mérsékelve. A Bánság romániai részén 1950-ig az alábbi fontosabb közigazgatási változások (1. ábra) zajlottak le:

- az új-aradi járás 1926-ban Arad megyéhez került
- a marosi járás (Krassó-Szörény megye) két települését (Pozsoga, Szelecsova) Hunyad megyéhez kapcsolják
- 1926-1938 között az egykori Krassó-Szörény vármegyét kettéosztották, azaz Temessel együtt három megye alkotta a Román-Bánság területét
- 1920-30 között az orsovai járás több mint 1/3-a Mehedinti megyéhez került

- Arad megye határa nem a Maroson, hanem a Lippai-dombokon (Erdőhát), s a Vingai-magassíkon kígyózott.

1. táblázat: Román-Bánság népességszámának és etnikai összetételének változása (1890-2002)

Table 1.: Changes in the population and ethnic composition of Romanian-Banat (1890-2002)

Év	Román-Bánság							
		tel. szám	össz. lak.	magyar	szerb	német	román	egyéb
1890	fő	610	902899	45705	43546	263060	496228	54369
	%	-	100	5,1	4,8	29,1	54,9	6,1
1910	fő	609	984139	120959	48733	252802	515485	46870
	%	-	100	12,3	4,9	25,7	52,4	4,8
Változás 1890-1910	fő	-	81240	75254	5187	-10258	19257	-7499
	%	-	9,0	+164,6	+11,9	-3,9	+3,9	-13,8
1931	fő	610	962086	97854	36491	246354	532589	48520
	%	-	100	10,2	3,8	25,6	55,3	5,1
1956	fő	634	972408	86592	31156	147275	648925	58542
	%	-	100	8,9	3,2	15,1	66,7	6,1
Változás 1910-1956	fő	-	-11731	-34367	-17577	-105527	133460	11672
	%	-	-1,2	-28,4	-36,1	-41,7	+25,9	+24,9
1992	fő	639	1142702	67497	15622	30843	954846	73902
	%	-	100	5,9	1,4	2,7	83,5	6,5
Változás 1956-1990	fő	-	170294	-19095	-15534	-116432	305921	15360
	%	-	+17,5	-22,1	-49,9	-79,1	+47,1	+26,2
2002	fő	639	1078190	59691	20937	21083	916492	59987
	%	-	100	5,5	1,9	1,9	85,1	5,6

Forrás: Népszámlálások

Az új állam és közigazgatási határok kialakításának következtében Román-Bánságban három olyan természetes foggyással jellemezhető mikrorégió alakult ki, melyek népességszáma 1910-1956 között átlagosan több mint tíz százalékkal csökkent.

Az egyik ilyen régió a trianoni határ mente Nagyszentmiklóstól Ómoldováig, mintegy 20-25 km-es sávban, melynek keleti határát Perjámos-Billéd-Temesvár-Csakovár-Denta-Ómoldova városok vonalánál húzhatjuk meg. E határsávba tartozó mintegy száznyolcvan település népességszáma átlagosan mintegy 25%-kal csökkent 1910-1956 között (Detta és Ómoldova között több mint harminc százalékkal), a népességszám-csökkenés egyes falvakban (pl. Kunszőlős, Bogáros, Partos, Ómor stb.) meghaladta a 40%-ot. Néhány falu több mint ötven százalékos népességvesztést (pl. Váradia, Szászabánya, Galonya stb.) szenvedett el, de 40-50% között csökkenés sem volt ritka (pl. Berlistye, Alsóvárány, Laczunás, Miklósháza stb.). A népességcsökkenés nem

az első világháború után kezdődött, már korábban itt alakult ki a Bánság legösszefüggőbb olyan régiója, ahol a települések népességmaximuma 1870-ben volt (*Kókai S. 2010*). A csökkenési arány transzportálható a határ menti tradicionális kis- és középvárosokra (pl. Nagyszentmiklós, Zsombolya, Szászabánya stb.) is. A határmentiség kedvezőtlen vonásai (pl. dinamikus központok hiánya, ill. a jelentős távolság a központoktól, kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzet stb.) itt jelentkeztek a legkorábban.

A másik természetes fogyással rendelkező mikrorégió az Almás-medence területén elhelyezkedő településekre terjedt ki, ahol 1910-1956 között közel 6,5 ezer fős népességcsökkenés következett be, mely mikrorégió a bánsági belső kolonizáció egyik kirajzási területének számított. Ezt a folyamatot a kedvezőtlen természeti adottságok mellett a relatív túlnépesedés, az ipar szinte teljes hiánya és a környező középvárosok egyre jelentősebb népességkoncentrációi determinálták, melynek eredménye, hogy a régió településein élők száma 21,2%-kal csökkent. Új-Sopot kivételével valamennyi település népessége csökkent, legnagyobb mértékben Gerboveczen (1855 fővel → 1272 főre), Putnán (410 főről 285 főre), Banyán (2402 főről 1715 főre) és Pattáson (1288 főről 911 főre).

A harmadik demográfiai erózióval sújtott mikrorégió az Erdőhát területén alakult ki (*Kókai S. 2010*). Az Arad-Temesgyarmat-Buziasfürdő-Lugos-Marosberkes településekkel jelzett vonalon belül elhelyezkedő települések az egykori Temes és Krassó-Szörény vármegyék határán román többségű, de a jelentős etnikai szigetekkel (pl. német, szerb, magyar) tarkított, kedvezőtlen adottságú periférikus térség volt, ahol a települések lakosság száma több mint harminc százalékkal csökkent (pl. Fadimac 938 főről 635 főre, Nagybodófalva 1576 főről 969 főre, Szapáryfalva 1743 főről 1066 főre, Hosszúmező 564 főről 275 főre stb.) 1910 és 1956 között, melyhez az is hozzájárult, hogy a XIX. század végén a Bega-völgybe telepített magyar lakosság jelentős része elmenekült az uralomváltáskor.

III. Etnikai változások 1910-1956

A második világháborúig a négy nagy nemzetiség területi elhelyezkedésében jelentősebb területi átrendeződés nem következett be (ekkor még a természetes asszimiláció lassú folyamata zajlott), így számbeli arányaik változásának nagy része a belső önfejlődés eredményének tekinthető, melyhez a trianoni politikai uralomváltás is szorosan kapcsolódott. A Magyarországon maradt falvakban a magyarság, a Romániához került településeken a románság, míg a Szerbiához kapcsolt településeken a szerbek aránya növekedett.

Román-Bánságban a magyarság számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1931. évi népszámlálási adatok alapján közel százezren (97.854 fő) éltek (1. táblázat), amely a Bánság területén élő magyarok

több mint 45%-a (205.409 fő). A magyarok száma Román-Bánságban csökkent a legnagyobb mértékben, mintegy huszonötezer fővel, melynek köszönhetően a bánsági magyarság szétszórtsága fokozódott és ez különösen az egykori Temes és a volt Krassó-Szörény megye területén következett be.

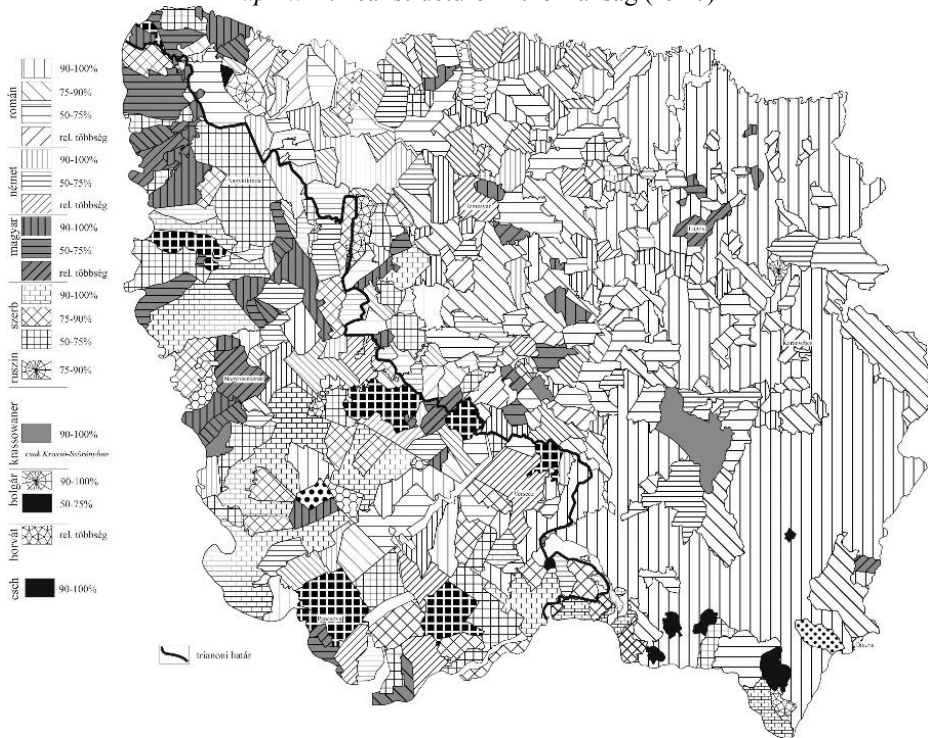
A bánsági németek esetében sem beszélhetünk már népességgyarapodásról, sőt csökkent számarányuk, mind abszolút, mind relatív értelemben. Az 1931. évi népszámlálási adatok alapján, a Bánság területen 364.298 német anyanyelvű élt, ez a Bánság összlakosságának (1.567.405 fő) 23,24%-a volt. Román-Bánság területén 246.354 német nemzetiségű élt (az összlakosság 25,6%-át alkotva), azaz a bánsági németek mintegy kétharmada. Román-Bánság területén alig 6500 fővel kevesebb német élt 1931-ben, mint 1910-ben, amely a természetes asszimiláció és az alkalmazkodás egyik következménye. Ez a csökkenés a két világháború között még nem eredményezte a bánsági német etnikai tömb és etnikai szigetek felbomlását, azt azonban igen, hogy súlyuk több településen is csökkent. A németek számbeli változásait tekintve megállapítható, hogy szét-szórtságuk nem fokozódott, zárságuk azonban csökkent, erőteljesebben megindult természetes asszimilációjuk és a tehetősebbek már ekkor elhagyták a Bánság területét, különösen a városokból, így 1931-ben németek által lakott abszolút vagy relatív többségű nagyváros –Resicabánya kivételével– már nem volt.

A románok Román-Bánság lakosságának 54,9 %-át alkották 1890-ben, ami azt is jelenti, hogy a bánsági románok gyarapodása (496.228 főről 515.485 főre) lassúbb volt (3,9 % 1890-1910 között), mint a Bánság összesített népességgyarapodása (8,71%). A románok tizenhétézer fős gyarapodása (1910-31 között) Román-Bánságban differenciáltan következett be. Temes megye esetében a Temesvár körüli településeken csökkent, viszont Temesváron 4257 főről (1890) 24088 főre (1931) emelkedett a románok száma.

A bánsági románság területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 1910-ben 56,4%-uk az egykori Krassó-Szörény vármegye területén élt (1890-ben 56,1%), a megye lakosságának 76,3%-át alkották (1890-ben 77,8%-át). Minden járásában abszolút (pl. bozovicsi járás 96,8%-a, karánsebesi járás 91,3%-a, a marosi járás 98,6%-a, az itt lévő 25 faluból csak egyben élt 257 magyar, a többi homogén (tisztá) román település volt, a teregovai járás 91,9%-a stb.) többségben voltak, a legalacsonyabb a moldvai járásban 51,78%, míg legmagasabb a marosi járásban (98,6%) volt arányuk. Az egész vármegyében mindössze Resicabányán, Stájerlak-Aninán, Orsován és Lugoson, valamint 4 magyar, 16 német, 9 cseh, 6 krasován és 3 ruszin többségű faluban éltek kisebbségben a románok, ami a Krassó-Szörény megyei települések (358 db) 88,2%-án abszolút román többséget jelentett. A fenti adatok alapján is megállapítható, hogy a bánsági románok asszimilációja egyáltalán nem következett be, masszív etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény és Temes vármegyék területén, ahonnan kirajzásukkal (1945 után) rövid idő alatt elrománosították a történelmi Bánság Romániának juttatott egyéb területeit.

1. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map 1.: Ethnical structure in the Bánság (1910)

Forrás: Kókai S. (2010)

IV. Demográfiai folyamatok 1956-1992 között

A Bánság 826 településén 1.845.558 fő élt 1990/92-ben. Ez mintegy tizennégy százalékkal (13,74%) magasabb volt, mint az 1950-es évek (849 település = 1.622.564 fő) elején, amely önmagában kedvező tendencia. A mélyebb és részletesebb vizsgálatok alapján azonban megállapítható, hogy természetes szaporodással mindössze 116 település rendelkezett (zömében Belgrád és Temesvár agglomerációjában, ill. Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya szűkebb térségében). Több mint hétszáz település (710 db) a folyamatos népességcsökkenés állapotába került.

Román-Bánság dinamikus növekedést mutató települései közül Temesvár népesség-gyarapodása (142.257 főről 334.115 főre) számszerűen (191.858fő), Ómoldova gyarapodása pedig százalékosan (1.890 főről 11.793 főre, azaz 624%) a legmagasabb érték.

A városi népességnövekedés döntő hányadát a három legnépesebb város (Temesvár, Lugos, Resicabánya) adta, míg a fennmaradó értéket azok a

kisvárosok (pl. Detta, Nagyszentmiklós, Karánsebes stb.), melyek kedvezőbb közlekedéscsoporthelyi helyzetük, igazgatási, szervezési szerepkörük, tradicionális városi funkcióik és iparosításuk (pl. Nagyszentmiklós, Oravica, Új-Moldova stb.) eredményeként emelkedtek ki. A mezővárosi tradíciókkal rendelkező települések egy csoportjában (pl. Óbesenyő, Csatád, Újpecs stb.) és a falvakban viszont visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly. Jellemzővé vált a népességcsökkenés és az elöregedés. A természetes fogyás mértéke minden előzetes várakozást felülmúlt. Kimutatható, hogy a trianoni határ menti zóna 1956-1992 között elvesztette lakosságának közel tizenöt százalékát, s a társadalmi-gazdasági-politikai változások eredményeként a Bánság területén továbbra is fennmaradt az négy drasztikus, természetes fogyással jellemezhető mikrorégió mely Trianon óta küzdött a határmentiség hátrányaival.

Az egyik a magyar-román-szerb hármas határ térsége, ahol mintegy harminc települést találunk. Itt 1992-ben 47.993 fő élt, ez 26,7%-kal kevesebb, mint 1956-ban (65.430 fő). A természetes fogyás nem egyformán érintette az itt lévő településeket, az 500 fő alattiak (6 db) elvesztették népességük 54%-át, az 500 és 1000 fő közöttiek (5 db) 39%-át, az 1000 és 2000 fő közöttiek (10 db) 29,2%-át, míg a kétezer főnél népesebbek (10 db) 23,4%-át. A népességmegtartó képesség viszonylag kedvező értékei annak köszönhetőek, hogy a települések között 1956-ban kettő olyan is volt, melynek lakosságszáma meghaladta az ötezer főt (Csanád 6.089 fő, Óbesenyő 5.906 fő), valamint annak, hogy a közepes népességű falvak száma (10 db) is meghaladta a régió átlagát. A Marosszög Romániához tartozó településeit elszakították természetes vonzóközpontjaiktól (Szeged, Makó), Nagyszentmiklós pedig nem tudta pótolni. Figyelmet érdemel, hogy e régió fejlett mezőgazdasági vidék, melynek etnikai összetételét a második világháború utáni események is nagyrészt érintetlenül hagyták. A nagyhatárú és nagy népességű települések túlsúlya miatt az ötszáz fő alatti községek drasztikus (pl. Porgány 77,7%, Bolgártelep 80,7%) népességcsökkenése volt jellemző.

A másik drasztikus természetes fogyással jellemezhető mikrorégió Zombolyától-Dettaig húzódik. E halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégióba 89 település tartozik. Itt 1992-ben 125.823 fő élt, ez 31,5%-kal kevesebb, mint 1956-ban (183.475 fő). A természetes fogyás mértéke mindazok ellenére e mikrorégióban az egyik legmagasabb, hogy itt történt a legnagyobb kényszer népességmozgás az elmúlt fél évszázadban. A legnagyobb problémát napjainkig az okozza, hogy nincs egyetlen dinamikus központ sem, Zombolya határmenti fekvése miatt alkalmatlan erre. A tradicionális kisvárosok pedig csak árnyékuk egykori önmaguknak és nem képeznek jelentős vonzó tényezőt, ennek megfelelően az egész régióban kettő növekvő népességű település volt (Bánátkomlós 3.059 főről 3.230 főre és Zombolya 11.281 főről 11.830 főre növelte népességszámát). A régió igazi problémáját az jelenti, hogy Nagybecskerek és Temesvár között már a XIX. század végétől nem alakult ki

jelentősebb erőttel rendelkező település, amely perspektívát jelenthetett volna a két megyeszékhellyel szemben. E tendencia napjainkra tovább erősödött és az elvándorlás és népességvesztés egyaránt érintett valamennyi népességszám szerinti településkategóriát. Az 1000-2000 fő közötti települések esetében a csökkenés 34,5%, az 500-1000 fő közöttiekénél 50,4% a természetes fogyás mértéke. A népességszám változás a trianoni határ mindkét oldalán hasonló mértékű (pl. Tamásfalva 59,2%, Dolác 55,6%, Offszenicza 60%, Magyarszentmárton 60,5%, Ótelek 53,2%, Gád 77,3% stb.) a román oldalon Temesvár dinamizmusa miatt erőteljesebb a csökkenés, de a szerb oldal beletelepített szerbjeinek fokozódó elvándorlása miatt ott is csökken a népesség.

A harmadik halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégió továbbra is Delta-Újmoldova városok vonalától keletre helyezkedik el. E régió keleti határát Dognácska-Anina-Szászabánya-Ómoldolva településekkel húzhatjuk meg. Az ide tartozó 109 településen 1990-ben 68.130 fő élt, amely 33,3%-kal kevesebb, mint 1956-ban (102.183 fő). A népességcsökkenés alapvetően annak köszönhető, hogy aprófalvas vidék /mindössze kilenc település népességszáma emelkedett 2000fő fölé 1956-ban (a városok kivételével), napjainkra egy sem/. 1956-ban 24 db település lélekszáma 500 fő alatt maradt (1992-ben már 52 db ilyen falu volt), 45 db település lélekszáma 500-1000 fő között változott (1992-re ebből csak 19 maradt e kategóriában és lecsúszott 18 db az 1000-2000 fő közöttiekből), míg 1000 fő feletti népességgel 31 db település rendelkezett (1992-re csak 20 db, melyből 9 db 2000 fő feletti lakosságú volt 1956-ban). A természetes fogyás tehát olyan mértékűvé vált, hogy a települések több mint kétharmada egy nagyságrendi kategóriával alacsonyabbra került.

A településszerkezeti sajátosságok mellett figyelembe kell venni, hogy e mikrorégió közlekedésföldrajzi helyzete rendkívül kedvezőtlen. Nemcsak a vasútvonal hálózat tekintetében /a Temesvár-Bazias vasúti fővonalat két helyen metszi az országhatár, a Karasjeszenő-Anina vonalat pedig Udvarszállásnál, így csak egy mellékvonal maradt (Anina-Bogsánbánya), melynek térszervező ereje elhanyagolható/, hanem a közút és a vízi szállítás (az Al-Duna szabályozási és erőmű építési munkálatai a régiót nem érintették) tekintetében is. Nem elhanyagolható tény, hogy a mikrorégió településeinek népességvesztése az 1870. évi népszámlálástól kezdődően folyamatos, azaz a falvak 90%-nak népesség-maximuma 1870-ben volt (*Kókai S. 2010*).

A mikrorégió tehát több mint egy évszázada folyamatosan veszíti el népességének egy részét és ez a demográfiai erózió az utóbbi fél évszázadban csak fokozódott. A falvak népességmegtartó képessége alacsony, de a városok lassú növekedése sem vonzó, részben a fokozódó gazdasági és szociális problémák miatt. A tradicionális bányavárosok (Stájerlak-Anina, Dognácska, Szászabánya) válságtünetei egyértelműek, de nem kivétel ez alól Oravicabánya sem, mely esetében egyértelműen a halmozottan hátrányos helyzetű depresszióval sújtott hinterland gátolja, fékezi a fejlődést, a fellendülést, amit kedvezőtlen közlekedés-

földrajzi helyzete csak fokoz. Az Oravicabánya és Ómoldova hinterlandját alkotó mikrorégió aprófalvai elnéptelenednek, amit jól jelez az a tény, hogy 1956-ban 24 db 500 lakos alatti településeken 7.989 fő élt (átlag 332,8 fő/település), addig ugyanott 1992-ben csak 4.345 fő (átlag 181 fő/település).

A negyedik, halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégió Temes és Arad megye határán alakult ki. Ennek fő oka a fejlődésre ható tényezők (természeti, társadalmi, gazdasági, infrastrukturális) egyenlőtlen és egymástól eltérő területi eloszlása, melynek eredményeként olyan belső periféria jött létre, ahol a demográfiai erózió a legmagasabb értékeket érte el az egész Román-Bánság vonatkozásában. E tendencia sem újkeletű, hiszen a közlekedéshálózat kiépülése, az integrált környezetátalakítás, a térszerkezeti gócpontok és erővonalak áthelyeződése egyaránt azt eredményezte, hogy már a XIX. század végén is halmozottan hátrányos helyzetű régió volt. Az itt található több mint száz településen 1910-ben több mint kilencvenezer (93.823 fő) fő élt, mely érték 1956-ra nyolcvanezer fő alá csökkent, 1992-re viszont alig érte el az ötvenezer főt. A közel 50%-os csökkenés eredményeként visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly és a falvak a teljes elnéptelenedés stádiumába kerültek (pl. Hódos 13 fő /1910-ben 646 fő/, Hosszúág 115 fő /1910-ben 674 fő/, Kisrékas 37 fő /1890-ben 228 fő/, Bükkhegy 13 fő /1910-ben 327 fő/, Mészdorogos 12 fő /1910-ben 160 fő/, Vizma 12 fő /1910-ben 701 fő/stb.). Az itt lévő zömében aprófalvas erdőháti települések népességmaximuma 1870 és 1910 között volt (*Kókai S. 2010*). A demográfiai erózió mértékére jellemző, hogy az elmúlt ötven évben a népességszökkenés a kilencven százalékot is elérte a legkedvezőtlenebb adottságú településeken, melyek a gyorsan fejlődő Arad és Temesvár hinterlandját alkották, s az sem véletlen, hogy Temesvár és Arad 1977-es lakói közül minden harmadik 1966 óta költözött be (*Vofkori L. 1994*).

A fenti négy összefüggő mikrorégióon túlmenően néhány Krassó és Temes megyei település népességszáma is drasztikusan csökkent, ezek az 1950-60-as évek iparosodó központjainak (pl. Resicabánya, Nádorhegy, Boksánbánya) munkaerő szükségletét jelentették, de nem elhanyagolható a bánsági svábok fokozódó kivándorlása. Ismertes, hogy 1956-77 között családegyesítés címén Németországba távozott Romániából hetvenezer német, akik zöme többnyire a Román-Bánságban élő svábok köréből került ki. A településszerkezeti sajátosságok mellett a fenti tények kialakulását a természetföldrajzi sajátosságok, az etnikai térszerkezet specifikumai, a dinamikus központok hiánya, ill. távolsága és a kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzet is befolyásolta, melynek eredményeként a demográfiai erózió fékezi a fejlődést.

V. Román-Bánság etnikai földrajzi jellemzői 1956-1992 között

A Bánság trianoni és megyehatár menti régióinak népességföldrajzi változásai azért is figyelemre méltóak, mert nem függetleníthetők az etnikai

térszerkezettől, a négy (magyar, román, szerb, német) nagy nemzet(iség) tradicionális etnikai szigeteitől és kontakt-zónáitól, melyek változása, ill. eltűnése napjainkra tényvé vált. Az 1990-es évek elején a Bánság 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság), így Román-Bánság és Szerb-Bánság 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben. Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krasován 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db, ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és mindössze négy településen német többség volt (*2. térkép*). A négy nagy nemzetiség aránya még mindig kilencven százalék fölötti értéket (92,03%) jelentett a Bánság összlakosságából.

Román-Bánságban a népességszám jelentős emelkedésére és ezzel párhuzamosan az etnikai viszonyok drasztikus változására, csak 1956 és 1992 között került sor, melynek eredményeként mintegy 170 ezer fős (17,5%) lakosságszám emelkedésre és jelentős etnikai homogenizációra került sor. A románság korábbi többsége (52,4%) egyre nyomasztóbbá vált, hiszen 1956-ban Román-Bánság lakóinak kétharmada, 2002-ben pedig 83,5%-a (954.846 fő) román nemzetiségűnek vallotta magát (*1. táblázat*).

A magyarság számaránya csökkent a Romániához került településeken. Román-Bánság területén a természetes asszimiláció tovább folytatódott (a rékasi, bogsáni és a resicai régiók kivételével mindenhol csökkent illetve stagnált a magyarság száma), különösen a nagyvárosokban (pl. Temesvár magyar lakossága mintegy 2500 fővel csökkent, miként Lugos és Karánsebes esetében is). A fenti tényeknek is köszönhetően az egész bánsági magyarságnak mindössze 8,75%-a élt az egykori Krassó-Szörény vármegyében. Az egykori nagyszentmiklósi és begai járásban 20-30% között, az egykori zombolyai, buziasai, dettai és temesvári járásban 10-20% között volt a magyarság aránya. Nem meglepő, hogy 20% fölötti arányt csak Lugoson és Bega-völgyi telepes falvakban, Temes megyében pedig csak Temesváron és néhány egykori színmagyar településen tudott elérni a magyarság, amelynek természetes asszimilációja is felgyorsult.

A bánsági németek esetében tudjuk és ismerjük, hogy a Szerb-Bánság területéről majdnem kettőszázezer (kb. 190 ezer fő) németet kitelepítettek, illetve a világháborús ember-veszteségeket is figyelembe kell vennünk. A németek csökkenése az 1945 utáni években Román-Bánság területén is bekövetkezett, ennek okai ismertek (pl. szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolás, a szovjet-jugoszláv viszony megromlása után a határhoz /a román-szerb határhoz/ közel eső falvakból a Bărăgan sztyeppre hurcolták a svábokat), ezzel párhuzamosan román kolonisták érkeztek Besszarábia, Dobrudza,

Erdélyi-szigethegység területéről, sőt Makedóniából ún. macedo-románok is, akik beköltöztek a sváb házakba.

A német lakosság számának visszaesése és a románok számának növekedése jól tükröződik az 1. táblázat adatai és a 2. térkép alapján. A németek számának csökkenése összességében több mint 58%-kal (210.821 fő), az összlakosság 9,46%-ra mérséklődött súlyuk (*Kókai S. 2010*). A fenti tények alapján nem meglepő, hogy a Bánság német anyanyelvű lakóinak száma mindössze 153.502 fő volt. E drasztikus csökkenés (több mint kettőszáztízezer fő = 58%) azt eredményezte, hogy a bánsági német etnikai tömb (Heide) és az etnikai szigetek vagy teljesen eltűntek vagy felbomlottak. Szerb-Bánság területén egyetlen német többségű település (Kničanin) maradt, Román-Bánság területén is mindössze 63 db (pl. Billéd, Máriafölde, Lovrin, Új-Arad, Szakálháza, Temesgyarmat, Német-Bencsek, Német-Sztamora stb.), de egyetlen nagyobb városban, ill. kisvárosban sem volt abszolút többségben a német lakosság (2. térkép). Román-bánság németsege legnagyobb számban Temesváron (24326 fő = 17,1%) és a temesvári régióban (12950 fő = 33,1%) élt, míg százalékos arányukat tekintve a volt csenei járás, a volt nagyszentmiklósi járás, a volt perjámosi járás, a volt lippai járás, a volt új-aradi járás és a volt vingai járás területén 20-30% közötti értékek figyelhetők meg. Legmagasabb értéket a fent említett temesvári járásban (33,1%) érték el. E területi értékeket figyelembe véve arányuk mindenhol 1/3 alá csökkent 1956-ra.

A németek csak települési szinten tudtak abszolút illetve relatív többséget elérni, ami egyértelműen nyelvi-etnikai-kulturális homogenitásukat és különállásukat, nemcsak hogy veszélyeztette, hanem megszüntette. Csupán kisebb etnikai szigetfoszlányok maradtak fenn, amelyek németsege fokozatosan csökkent. Ez a gyors etnikai átrendeződés 1956 után is folytatódott (pl. családgyejesítések révén sokan kerültek a volt NDK-ba, ill. NSZK-ba), mely folyamatos népességsökkenést jelentett a szocializmus évtizedeiben, de ezt a folyamatot táplálta a természetes asszimiláció (vidékről a városokba, ipari központokba való költözés), valamint a határmenti halmozottan hátrányos helyzetük is. Mindezek eredményeként zártságuk megszűnt, szétszórtságuk fokozódott, természetes asszimilációjuk felgyorsult, kultúrájuk és értékeik sorvadtak, mely tendencia két generáció alatt végzetessé vált.

A románok a Bánság lakosságának 43,41%-át alkották (*Kókai S. 2010.*), amely súlyuk és szerepük növekedését eredményezi, megmutatkozik ez abban is, hogy számuk 704.364 főre gyarapodott. Ez gyorsabb volt (18,5%) mint a Bánság átlagos népességgyarapodása (3,52%) 1930/31 és az 1950-es között. A románok több mint százezer fős gyarapodása (*1. táblázat*) egyrészt új román telepes falvak (pl. Néra ill. Belareca folyó völgyében) kialakításával, a Krassó-Szörényi-érchegység bányászfalvainak és városainak mesterséges felduzzasztásával, valamint a városok román többségének erőszakos kialakításával magyarázható. Mindezek ellenére nagyon tanulságos, hogy az egykori Temes és

Torontál megyei települések román lakosságának gyarapodásával párhuzamosan Krassó-Szörény dominánsan román lakosságú településeinek több, mint a felében csökkent a népességszám, ami mutatja a belső kolonizáció és az urbanizáció hinterlandját.

A 2. térképre tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1950-es évektől eltelt mintegy negyven esztendő alatt újabb drasztikus változások következtek be, ezek kedvezőtlen hatásai együttesen azt eredményezték, hogy tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett. Az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat a vizsgált régióban. Végérvényesen és visszavonhatatlanul érvényesültek azok a kedvezőtlen tendenciák, amelyek Trianonnal kezdődtek, és a II. világháború után gyorsultak fel, mind a Szerbiához került településeken, mind a Romániához tartozó városok és falvak esetében. A német többségű falvak száma tovább csökken, de a többi nemzetiség asszimilációja is felgyorsult pl. Vingán a bolgárok elvesztik relatív többségüket is (715 fő = 17,3%), de a horvátok és krasovánok száma is gyorsan csökken stb.

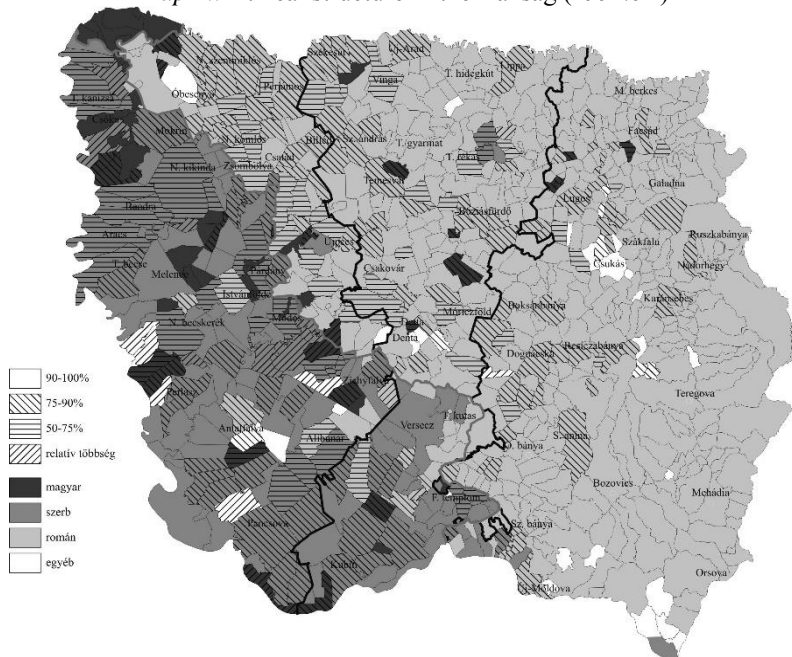
Mindez azt eredményezte, hogy a Bánság 826 települése közül 1990/92-re 128 olyan település maradt, ahol nem a románság vagy a szerbek kerültek abszolút többségbe, ebből 8 település magyarországi (itt homogén magyar lakosság élt), így mind Román-Bánság területén, mind Szerb-Bánság területén 60-60 db olyan települést találunk (2. *térkép*), ahol nem a románok, ill. szerbek éltek abszolút többségben. E két uralkodó nemzetiség előretörését mutatja, hogy a románok száma majdnem 1 millió főre (988641 fő = 53,56%) duzzadt, míg a szerbek száma megközelítette a fél milliót (474841 fő = 25,73%) illetve túl is lépte, ha a jugoszlávnak tartott 32527 főt is hozzájuk számítjuk (*Kókai S. 2010*). A magyarok száma sajnálatosan csökkent (152609 fő = 8,26%), miként a többi kis nemzetiség aránya is (kivételek a cigányság tömegesebb megjelenése (13108 fő = 0,71%), melynek eredményeként egy faluban (Maguri) már abszolút többségbe kerültek).

Román-Bánság 641 települése közül mindössze 13 db volt magyar többségű (pl. Porgány, Keresztúr, Majlát, Ótelec, Bodo, Tipari stb.), míg két településen más nemzetiségekkel alkotott (Bolgártelepen a bolgárokkal, Gyéren a szerbekkel) többséget. Szerb többségű falu 11 db volt, ebből 7 db az újmoldvai régió területén (pl. Macesti, Radinma, Divici, Socol) négy pedig a szerb-román határ mentén (pl. Szerbszentmárton) illetve Temes megye északi részén (pl. Petrovoselo, Stanciova). Zlatita faluban szerb-cseh többség volt a románsággal szemben. Ruszin többségű település 11 db főként a Temes folyó völgyében (Lugos-Karánsebes között: pl. Zorile, Padureni, Copacele, Cornutel stb.), míg Soca településen ruszin-szerb többség alakult ki a románokkal szemben. Szlovák többség mindössze egy (Butin), horvát többség öt (Rafnic, Vodnic, Clotocici, Nermed, Jabalcea), krasován többség kettő (Lupac, Carasova), míg

homogén cseh bányásztelepülés hét darab volt (Sumita, Ravesca, Girmic, Sfinta Elena, Bigari, Eibenthal, Baia Nova).

2. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1991/92)

Map 2.: Ethnical structure in the Bánság (1991/92)

Forrás: Kókai S. (2010)

VI. Román-Bánság etnikai térstruktúrájának változásai 1992-2002 között

A Bánság 849 településén 1.698.339 fő élt 2001/02. évi népszámlálások adatai alapján. Ez 8,3%-kal (153.241fő) alacsonyabb, mint 1990/92-ben (1.851.580 fő). Ez egyértelműen törést jelent, hiszen 1950/56 és 1990/92 között 13,74%-os volt a gyarapodás (222.994 fő). Az 1990/92 és 2001/02 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy Szerb-Bánság népessége 15,1%-kal (90267 fő), míg Román-Bánság népességszáma 5,65%-kal (64512 fő) csökkent (*1. táblázat*). Magyar-Bánság nyolc településén gyarapodott a népesség 18601 főről 20139 főre, köszönhetően a Szegedről történő folyamatos kitelepülésnek, ez a folyamat a szuburbanizációs folyamat egyik jele. Az egyes nemzetek és nemzetiségek számának változásai között markáns különbségeket fedezhetünk fel. A Bánságban élő szerbek száma mintegy húszezer fővel (*1. táblázat*), a magyarok száma több mint tizenötezer fővel, a románok száma több mint negyvenezer fővel, míg a németek száma közel kilencezer fővel csökkent, míg a kisebb etnikai töredékek száma kivétel nélkül emelkedett,

legdinamikusabban a romáké. Számarányukhoz képest a legnagyobb csökkenés a bánági svábokat érte, mintegy harminc százalékos a csökkenés, de a magyarok esetében is több mint 10,1%. Szerb-Bánság esetén a szerbek a lakosság 72,6%-át adták, a korábbi 66,7% helyett, míg Román-Bánság területén a románok a lakosság több mint 85%-át adták. A Bánság Szerbiához került régióiban, az 1990-as években mintegy 10 ezer fővel csökkent a magyarok és mintegy hétezer fővel a románok száma, újabb lépéseket tettek tehát az etnikai homogenizáció felé.

Román-Bánság lakosságszám csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény megye vonatkozásában egyértelmű, a magyarság száma mintegy hétezer fővel csökkent. A demográfiai folyamatokba kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. Nem következett be román telepés falvak létesítése, de a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. Bodó Barna (1997) szerint például Temesváron „a magyar gyermekek 76 százaléka nem magyar iskolába jár”. A helyi kisebbségi vezetők elpanaszolták, hogy a bánági magyar iskolák attól is szenvednek, hogy egy román nyelvű iskolán belül (vagy összevonva) kell működniük. A románság újabb térnyerése zömmel a nagyvárosokra koncentrálódott.

A magyarság számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy a 2001/02. évi népszámlálási adatok alapján, Román-Bánság területén 59.691 fő élt, ami a legalacsonyabb érték az elmúlt száz évben. Valamennyi nagyvárosban csökkent a magyarok száma és aránya. A legjobban Temesvár lakosságának etnikai megoszlása (7157 német, 271677 román, 24281 magyar, 2309 kisebb etnikai töredékek) mutatja a demográfiai-etnikai változásokat. 2001-ben már csak egy olyan városa volt (a szerbiai Csóka 2703 fő=57,4%) a Bánságnak, ahol 50% feletti a magyarok aránya. Természetesen a községekben sem jobb a helyzet, Román-Bánság homogén magyar falvainak lélekszáma tovább zsugorodott és előregedett, Szerb-Bánság falvai közigazgatásilag önállóak, azonban mindössze huszonegy olyan akadt, ahol a magyarok többségben voltak, melyek zöme 1000 fő alatti népességű kisközség.

A legnagyobb etnikai térvesztést (megsemmisülést) a németek szenvedték el a vizsgált régióban. Az 1950-90 közötti négy évtized során a németek folyamatos térvesztésével párhuzamosan egy újabb kolonizáció bontakozik ki, immáron az elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok révén. A falvak német lakossága is gyorsan csökkent, nem véletlen, hogy az egész Bánság területén 30.843 német anyanyelvű maradt (1,67%), amelyből 13206 fő Temesváron élt.

Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt, a kivándorlás fő iránya Ausztria, Németország

és Amerika volt. A bánági svábok bizalma a mindenkori nemzetállamok mindenkori kormányzatai iránt visszavonhatatlanul lerombolódott, ezért önmagukat megmentendő, semmilyen más utat nem láttak, mint a végérvényes kivándorlást. Ezt a végkifejletet jelzi a 2. térkép is, ahol Román-Bánáság mindössze négy településén (Sadova Veche, Lindenfeld, Garina, Brebu Nou) maradtak a németek többségben, míg a 10% feletti értéket Stájerlak, Tirol, Secu, Petrosa Mare, Bacova, Tomnatic, Gottlob, Comlosu Mic, Vizejdia, Új-Arad és Kísszentmiklós településeken érték el.

A németek exoduszerű kitelepülése, a falvakból kivándorolt németek házai potencialitásként, olykor székely és román falvakat mozdított meg és jelentős csoportokat indított útra. Elegendő a bánági nagyvárosok közül a temesvári változásokat nyomon követni. 1890-ben Temesvár domináns etnikuma a német. 1910-ben a magyarok szinte elérik a németek létszámát – 28,5 és 31,6 ezer fő –, románok és szerbek alkotják a következő csoportot – 7,5 és 3,5 ezer fővel. 1941-ben és 1956-ban egy-egy váltás következett be: előbb a román népelem relatív többségre tesz szert – 46, 25, 37 ezer fős etnikumok –, 1956-ban a magyarok lélekszáma meghaladja a németekét – 30 a 24 ezerhez képest –, eközben a románság abszolút többséget szerez, azaz 75,8 ezer a 142 ezerből. Az 1992. évi statisztikai adatok alapján a 334 ezer fős Temesvár lakóinak 82%-a román (274 ezer fő), míg 2002-ben ez az érték 85,5%-ra emelkedett (57. táblázat). 1992-ben 275 ezren vallották románnak magukat, 32 ezren magyarnak, a fennmaradó különbség – tíz etnikum képviselőiről van szó – nem adja ki még egyszer az utóbbi lélekszámot. Az 1910-ben négy nyelvű Temesvár mára egynyelvűvé vált. És ami ennél is lényegesebb: jórészt olyanok révén vált román egynyelvűvé, akik gyermekkorukban nem hallottak – Moldvában, Olténiában – más szót, mint románt. Vagyis az interperszonális kapcsolatok nyelve nemcsak azért román, mert a románok jelentős többségben vannak, hanem mert nem tudnak, nem tanulhattak meg – a gyermeki nyitottság éveiben – egy másik nyelvet is.

A korábban jellemző multietnicitás a legtöbb helyen megszűnt, illetve felváltotta egy másfajta, a beköltözések révén kialakult sokféleség, amely új problémákat hozott felszínre. A beköltözők területi, nemzetiségi és kulturális rekrutációja, a többnyire azonos nemzetiségű (román), de igen sokféle gyökerű népesség kevés összetartást mutat, hagyományos értelemben nincs kialakult faluközösség, egyfajta gyökértelenség, hagyománytalanság és a lokális kezdeményezések hiánya jellemző. Az Osztrák-Magyar Monarchia kolonizációs ideológiáját felváltó nemzetállamú politizálás a homogenizációt szolgálta. A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata az egyes nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett.

VII. Összegzés

A Bánság kulturális sokszínűsége egyedülálló volt a történelmi Magyarországon, mely napjainkra ugyan veszített fényéből, miként etnikai-nyelvi összetétele is markánsan megváltozott, azonban még ma is a Kárpát-medence sajátos kultúrföldrajzi régiója. A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A Bánságban két évszázadon át az etnokulturális másságok egymásmellettsége határozta meg a mindennapok és a helyi nyilvánosság szféráját is. A második világháború végétől a népességszám-változások egyszerű adatsorai mögött olyan etnikai-vallási és nyelvi összetételt jelentő módosulások következtek be, amelyek egyértelműen mutatják, hogy ebben az időszakban a demográfiai-etnikai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg, nehezítve egy olyan reális etnikai-demográfiai kép kialakítását, amely a szerves fejlődésből következhetett volna.

A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetével degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképpen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. E bánsági öntudat fő szószólói a Németországba költözött svábok, akik értékorientált módon integrálták a megfogyatkozott vagy eltűnt bánsági társnépek tradícióit és ma is olyan erős lokális kötődésük, hagyományápolásuk, – emlékművek állítása –, amelyek szükségessé teszik a kitelepedettek által is tovább éltetett „virtuális” Bánság kutatását is.

Román-Bánság bemutatott kulturális sokszínűsége, reményt nyújtó értelemben akkorra szűnt meg, amikor a Nyugat a mássággal szembeni tolerancia terén utolérhette volna. Az utóbbi fél évszázad alatt a Bánság nagyvárosaiból kikopott a német és a magyar – a négy nyelvűség csak a nagyobb városokra volt jellemző Trianon előtt is –, hogy a többi etnikai csoportot ne is említsük. A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terheltén lépett át a XXI. század küszöbén. Ezek mérséklését és megoldási lehetőségeit csak a határokon átnyúló együttműködések – melyek kapui a megnyitott határátkelők – jelenthetik, támaszkodva a még meg lévő etnikai-nyelvi kisebbségekre. A többnyelvűség ma már jobbra csak közösségi emlék, a többségi románok talán még kevésbé beszélnek egyik vagy másik itteni etnikum nyelvét, mint amennyire egyik kisebbség a másikat.

Felhasznált irodalom

- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest.
- Kókai S. (2003): A Bánát népességváltozási tendenciái 1949-1990 között, különös tekintettel a határmenti területekre. In: Határok és az Európai Unió (szerk.: Szónokyné Ancsin Gabriella) Szeged, 2003. pp. 251-257.
- Kókai S. (2004): Az állam- és közigazgatási határok változásának hatásai a Bánát népességére a XX. század folyamán. II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2004. konferenciakötet (CD)
- Kókai S. (2007): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged, 2007. pp. 243-252.
- Kókai S. (2007): A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi földrajz világi (szerk.: Kovács Cs. – Pál V.) Szeged, 2007. pp. 303-324.
- Kókai S. (2010). A Bánság történeti földrajz (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Pál Á. (2003): Dél-alföldi határvidékek. Pécs. p. 235.
- Vofkori L. (1994): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza, p. 411.

Statisztikai adatforrások

- A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.
- Anuarul Statistic al Romaniei (Románia statisztikai évkönyvei) 1939-40, 1990-2006. Bucuresti, Institutul National de Statistica.

A magyarság helyzete Román-Bánságban a két világháború között

Situation of hungarians in Romanian-Banat between the two World Wars

Abstract

With the Treaty of Trianon, it was only internationally legally described with Hungary what was actually happened in Banat in November 1918 in a few weeks. In the wake of the Padovan cease-fire for closing the military events of the First World War as well as the military convention of Belgrade, the Serbian and Romanian troops could advance unhindered, and the new state power came in behind them, which quickly and systematically settled in Banat. For the smooth completion of occupation and conscious separation, the assistance was provided by the French, whose impartiality only we hoped for, and whose bitter disappointments were quickly experienced by the Hungarians of Banat, too. The result: Serbia received 9387 km² (193 settlements) from the area of Torontál and Temes County, as well as two settlements with 23 km² area from Krassó-Szörény County. Nearly two thirds of the Banat (66.1% = 18848 km², 599 settlements) were given to Romania by diplomatic maneuvers: no referendum was held anywhere in the disputed areas. The unification of Hungarians did not happen in the past 100 years. The Hungarian spiritual and cultural values of Banat and also the wherewithal have the last days of their living and are practically disappearing from this region.

Keywords: Hungarians, Romanian-Banat, world war, Trianon, Belgrade

1. Bevezetés

A trianoni békeszerződéssel már csak nemzetközi jogilag ismertették el Magyarországgal azt, ami 1918 novemberében néhány hét alatt a Délvidéken ténylegesen megtörtént. Az első világháború katonai eseményeit lezáró padovai fegyverszünet és a belgrádi katonai konvenció értelmében a szerb és a román katonaság akadálytalanul nyomulhatott előre, s mögöttük érkezett az új államhatalom, amely gyorsan és szisztematikusan berendezkedett a Bánságban. A megszállás és a tudatos elszakítás zökkenőmentes véghezviteléhez az asszisztenciát a franciák biztosították, akik pártatlanságában csak mi reménykedtünk, s melynek keserves csalódásait gyorsan megtapasztalták a bánsági magyarok is. Az igazi kérdés az volt, hogy hogyan tudnak alkalmazkodni a bánsági etnikai csoportok ahhoz az általános román és szerb felfogáshoz, mely

szerint az államhatalom-változás a bánási részekben is, a gyulafehérvári és az újvidéki határozatok meghozatalával beteljesült. Természetesen ezt az elvet a Bánás etnikai csoportjainak többsége nem fogadta el.

A bánási magyarság elsősorban Budapestről várta a segítséget, de az a gyakorlatban kimerült a Károlyi kormány pacifizmusában és néhány helyi vezető „önálló kezdeményezésének” támogatásában.

A Délvidéki Magyar Nemzeti Tanács és Bánási Néptanács is megalakult Temesváron 1918. okt. 31-én, az utóbbi kiáltotta ki a Bánási Köztársaságot, amely megosztotta a bánási magyarságot. A szerb csapatok megérkezése Temesvárra (1918. nov. 17) pedig ténylegesen el is lehetetlenítette tevékenységét. E rövid intermezzótól eltekintve a Bánás területén a gyakorlatban az antant hatalmak elképzelései érvényesültek. Ezek az elképzelések már 1919. február 28-ára körvonalazódtak, s a párizsi békekonferencia szakértői megállapodtak abban, hogy az angol javaslat szerint a Temesvár-báziási vasútvonal is Romániához kerül. E kérdésben 1919. március 13-án újból tanácskozás folyt, amelyen a bizottság lényegében már a napjainkig meglévő határok mellett döntött és ezt a külügyminiszterek tanácsa 1919. május 23.-án tudomásul vette.

A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24-én véglegesítették és írták alá Belgrádban, melynek értelmében a Bánás három megyéjét három ország között osztották fel a nagyhatalmak, a régió ÉNy-i része (Marosszög, 271 km², 8 település) Magyarországon maradt. A békekonferencia határvonalához képest Módos és Temeskutas Jugoszláviához, Zombolya és Nagyzsám Romániához került. A végeredmény: Szerbiához került 9387 km² (193 település) Torontál és Temes megye területéből ill. Krassó-Szörény vármegye két települése (Udvarszállás, Krassószombat) 23 km²-nyi területtel. A Bánás közel kétharmadát (66,1% = 18848 km², 599 település) Romániának adták, úgy hogy diplomáciai manőverekkel elérték: a vitatott területeken sehol sem kellett népszavazást tartani.

2. A bánási magyarság helyzete a szerb megszállástól Trianonig

A megszálló szerb katonaság gyakorlatilag három hét alatt (1918. november 7-25.) elérte a Maros folyót és keleten Orsova-Teregova-Karánsebes-Szákul-Lugos-Újarad településekkel jelzett vonalat (1. térkép), s szisztematikusan törekedett a Bánás teljes elszakítására. A románok ezt nem fogadták el, sőt mindkét hatalom elérkezettnek látta az időt a Bánás egészének megszerzésére. Az 1918-1920 közötti események mindezt a gyakorlatban is bizonyították. Közismert, hogy a román és a szerb csapatok közé francia csapatoknak kellett bevonulni az egymásnak feszülő érdekellentétek csillapítására. Temesvárra 1918. december 2-án érkeztek meg a francia csapatok Gambetta tábornok parancsnoksága alatt, aki azonban a csapatok egy részével Aradra vonult. Később a hadosztály parancsnoka Farret tábornok lett. A franciák célja

kétségtelenül a szerb megszállás ellenőrzése és a nagyhatalmak későbbi elhatározásainak végrehajtása volt.

A szerb megszállás ellenőrzésére szükség is volt, mert a szerbek mindenkivel szemben „drákói szigorral” léptek fel, a közkatonák rablásai, fosztogatásai és erőszakoskodásai pedig mindennaposak voltak. Jól példázza ezt az alábbi néhány eset, amelyet Jakabffy E. (1938) munkájából szó szerint idézünk¹:

„Temesvárra 1918. november 17-én délelőtt vonultak be a szerb csapatok. Lovasság, kevés tüzérség és néhány század gyalogság. Később ezek megerősítést kaptak. November 20-án érkezett a hadosztályparancsnok: Georgievits György tábornok. A szerb tisztek eleinte itt is előzékenyen viselkedtek, különösen maga a parancsnok és segéd tisztje Popovits Milán nagy megértést mutattak. Kijelentették, hogy a magyar közigazgatást támogatják, megbeszélést folytattak Roth Ottóval, Jakobi és Tökés főispánokkal éppúgy, mint Ferenczy alispánnal és Geml polgármesterrel. A legénység tagjai azonban már az első nap kifosztották az Erdélyi-laktanya kántinját, feltörték a tisztek szekrényeit, később a katonai élelmiszer-raktárakat is fosztogatták és éjjel megtámadták a járókelőket. A fegyelem tehát igen lazának bizonyult.”

Torontál vármegyétől Krassó-Szörényig hasonló esetek történtek²: „1918. dec. 19. A szerbek szigora már brutálissá kezd válni. Egy román földművesre, aki valamit lopott, 50 botot méretett egy szerb tiszt. Egy öreg paraszt sokallta ezt a büntetést, ezért bajuszát tépte ki egy szerb katona. 1918. december 23. Vermes községben román nacionalisták agyonköveztek egy szerb főhadnagyot. A temesvári szerb parancsnokság 150 főnyi csapatot küldött az eset megtorlására.”

A botozás, mint büntetési forma később a román helyi „igazságszolgáltatásra” is jellemző volt. Napirenden volt a magyarok nyilvános megszegyenítése, férfiak és nők megbotozása, inzultálása. A bánági magyarokkal – apai nagyapám elmondása szerint – gyorsan megtanultatták, hogy a románoknál a magyarokkal szemben a 25 botütés a legenyhébb büntetés, azaz: „Douăzeci și cincini, más törvény nincs”.

A franciák jelenlétére tehát emiatt is szükség volt, a francia ütközőzóna kialakítására – a szerb atrocitások és megszállás elleni sorozatos román tiltakozások eredményeként – 1918. december 22-től egy hónap alatt került sor, amelynek keleti határvonala Orsova-Lugos-Lippa, míg a nyugati: Apátfalva-Pancsova, amelyet szerb tiltakozásra már december 24.-én módosítanak: Szerb-Csanád-Óbesenyő-Bánátkomlós-Zsombolya³. A franciák 1919. január 5.-én a nyugati határvonalon újabb módosítást hajtanak végre: a szerb csapatok Nagylak-Temesvár-Versec vonaltól 10 km-re nyugatra húzódnak vissza. Újabb francia csapatok 1918. december 30-án érkeznek Aradra (Szegec francia megszállása is ezen a napon következik be, de Újszegeczen a szerbek maradhatnak), s az ütközőzóna kialakításának utolsó mozzanataként 1919. január 28.-án 300 francia katona érkezett Lugosra.

Ezzel párhuzamosan a szerbek az ütköző zónában csomagoltak és magukkal vittek mindent, amit csak lehet, sajnos ezt a franciák sem tudták/akarták megakadályozni, mint ahogy később Temesvár vagy éppen a Marosszög szerbek általi kifosztását sem. A Bánság fővárosának kifosztásáról Jakabffy Elemér (1939), az alábbiakat írta⁴:

„A szerb hatóságok 1919. május 6-án a kormányzóság épületéből elszállították az országos felmérési hivatal okmány- és levéltárát, 12-én a postahivatal legértékesebb bútorait és más berendezési tárgyait, 18-án a Vármegyházáról vitték el az általuk feleslegesnek mondott irodabútorokat, 23-án megkezdték a kórházakból az ágyak és ágyneműek elszállításán felül a laboratóriumi felszerelések elszállítását is és csak a franciák közbenjárására hagyták meg a legszükségesebb tárgyakat, 24-én megkezdték a barakkok lebontását és azokat 30 kirendelt kocsin szállították el, 28-án - miután Gruits tábornok elutazott - a hadtestparancsnokság bútorait vitték el, június 13-án a lovas-rendőrség 25 lovát, az összes nyergeket, szerszámokat és pokrócokat és ugyanezen a napon elkobozták az önkéntes mentőtársulatnak két teherautóját is. 1919. június 16-án megkezdték a távbeszélő hálózatok és készülékek leszerelését, július 8-án a dohánygyár anyagának elszállítását és végül július 16. és 25. között elvitték a vajtermelő központ és a Temes-Bega-szabályozási Társulat egész berendezését, a fuvar-telep raktárából 6 vagon kukoricát, az állomásról az összes vagonokat, az uradalmakból és egyes földművelőktől a náluk talált lovakat, szarvasmarhákat és sertéseket. És végül a város vezetőitől kikényszerítettek négyszázharmincezer korona készpénzt, amelyet csak kék-bankjegyekben fogadtak el. Szóval: nyolc hét alatt a szerbek olyan fosztogatást vittek véghez, amilyenek szenvedő alanya a Bánság népe az utolsó török háború óta nem volt.”

A katonai megszállás első pillanatától az utolsóig gátlástalanul érvényesülhetett a szerbek akarata és a helyi önkény⁵, ezt elfogadni a bánsági magyaroknak sem lehetett, alkalmazkodni hozzá pedig létkérdésükké vált. A Bánság kétharmada azonban Romániához került, s témánk szempontjából kiemelten fontos a bánsági románság és magyarság kapcsolatrendszere.

3. A bánsági románok viszonya a bánsági magyarokhoz

Természetesen minden Bánságban élő román lakos véleményét nem ismerhetjük, de néhány vezetőjük megnyilatkozásai igen tanulságosak a későbbi események tükrében. A teljesség igénye nélkül álljon itt a Krassó-Szörény megyei románság egyik vezetőjének (Branisce Valér szerkesztő, később a nagyszombati Kormányzótanács közoktatási minisztere) 1918. november 7-i véleménye, amely elhangzott a vármegyei alispán (Issekutz Aurél) által e napra összehívott értekezleten⁶:

„...a Monarchiában minden tényező és így a Nemzeti Tanács is, a wilsoni elvek alapján áll, ezek pedig a nemzeteket nem hagyják egymás alatt, így a Magyar Nemzeti Tanácsnak és az abból alakult és tőle függő kormánynak rendelkezési joga olyan területen nem lehet, amely ugyancsak a wilsoni elvek értelmében magyar területnek többé nem tekinthető. Krassó-Szörény vármegye román lakta területén tehát a még itt működő politikai hatóságoknak más feladatuk nincs, mint likvidálni a magyar állameszmét, hogy ezen a területen a román uralom minden nagyobb rázkódtatás és rendzavarás nélkül helyet foglalhasson...”

„...a pacifikálásnak egyetlen módja, hogy ezt a románság vezérégyéniségeire bízzák. Ezeknek kell felvilágosítani a népet, hogy miután minden vágya, mint érett gyümölcs az ölébe hullott, minden zavargás csak veszélyezteti az eredményt. Úgy pacifikálni, mint ahogy a vármegyei hatóság teszi, hogy százával löveti az embereket, mert egy-egy jegyző, vagy zsidó szatócs holmiját széthordják, vagy egy kincstári faraktárból fát visznek el, nem lehet. Kéri, hogy a magyar kormány olyan rendeleteit, melyek az előadottakkal ellenkeznek, a hatóságok ne hajtsák végre és minden tényező tartózkodjék az olyan cselekményektől, melyek a békés likvidálást akadályozzák.”

Távozóban odaszólt Branisce dr. a nagyon levert Issekutz Aurélhoz: „Alispán úr! A román impérium természetes dolog. Mi tisztelni fogjuk az Önök jogait, sőt érzelmeiket is. Soha el nem felejttem és büszke vagyok reá, hogy az Ön elesett fia keresztjére román kéz, románul írta reá, hogy hős volt, ki a hazáért elesett!”

A román királyi hadsereg azonban ekkor még nem volt jelen, a bánági románok a franciák által megszállt területen szabadabban adhattak érzelmeiknek kifejezést, nemzeti színeket viselhettek, gyakran párosítva ezeket a franciákkal. A szerbek mindezt nem engedélyezték számukra. A franciák által megszállt és rövid életű (1919. március 30 -1919. május 28) „Lugos megye” területén egyébiránt a magyarok is mindezt megtehették. 1919. március 15.-én Lugoson a magyarok is ünnepelhetek⁷:

„A francia parancsnok (Lemoigne) a március 15-ike megünneplését korlátozottan bár, de megengedte. Nem volt kifogása az ellen, hogy a római katolikus templomban istentisztelet tartassék; ez idő alatt a tornyon a magyar zászló lengjen és a hívők a Himnuszt énekelhessék. Lugos város magyar közönsége, amelyhez tüntetőleg csatlakozott a német polgárság is, ez alkalommal vett búcsút a nemzeti színektől és daltól.”

Az említett „Lugos megye” létrehozása a közismerten magyar-barát Farret tábornok (a románoknak megtiltotta, hogy nemzeti színeiket, mint zászlókat vagy kokárdákat használhassák) a tevékenységének köszönhető, területileg pedig Krassó-Szörény vármegyének a szerbek által megszállott déli csücskén kívül eső egész területéből, továbbá a Temes megyei rékási és újaradi járásnak a franciák által megszállott részéből alakult.

Mint említettem a Bánság új határait 1919. május 23.-án a Külügyminiszterek tanácsa is jóváhagyta, s ettől az időponttól kezdve felgyorsultak az események⁸. 1919. május 28.-án De Tournadre francia tábornok Lugoson adta át a hatalmat a románoknak, 1919. augusztus 8-án Economu ezredes parancsnoksága alatt ünnepélyes fogadtatással Temesvárra is bevonult a román hadsereg és ezzel a Bánságnak a nagyhatalmak által meghatározott részén az államhatalom átvétele megtörtént.

4. Az államhatalom berendezkedése Román-Bánságban

A román államhatalom berendezkedésének alappillérei a következők voltak: a magyar köztisztviselőktől és közalkalmazottaktól hűségesküt követeltek⁹. Természetesen ez differenciáltan zajlott le, mert a vasúti és a postai alkalmazottaktól 1920 végéig esküt sem követeltek (Később igen).

Aki az adott általában rövid néhány napos határidőig ezt nem tette meg kiutasították és nem kapott fizetést sem. Természetesen alapelv volt, hogy az esküt tett magyar tisztviselők vezető állásba nem juthatnak.

Már 1919. október elején felállították a temesvári Vármegyházán a visszatelepítési (repatriálási) irodát, mely hivatva volt mentől több tisztviselő családot és nemkívánatos elemet a Bánságból Magyarországra, illetőleg az utódállamokba (elsősorban a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba) juttatni.

A későbbi földbirtokreformot megelőzte a kényszerbérleti szerződés gyakorlatának bevezetése (a nagyszebeni Kormányzótanács 1919. február 8.-án kibocsájtott 82/A határozata). Jelentőségét akkor tudjuk igazán felmérni, ha érzékeltetjük, hogy ez mekkora területet érintett Román-Bánságban. Krassó-Szörény megyében 1919-ben mindössze 2.877 kat. hold került kényszerbérletbe, kizárólag magyar nagy- és középbirtokosok földjéből. Az 1920. év folyamán már 73.385 kat. hold szántó, 12.558 kat. hold rét és 6.293 kat. hold legelő, ez a vármegye mezőgazdasági földalapjának alig öt százaléka. Temes-Torontál megyében 1920-ban 42.216 hold szántót, 6.119 hold rétet és 2.131 hold legelőt, 1921-ben még 125.936 hold szántót, 5.355 hold rétet és 20.961 hold legelőt adtak kényszerbérletbe¹⁰, amely a mezőgazdaságilag hasznosított földalap négy százaléka. A kényszerbérletek lényege nem is ez volt, hanem az, hogy a kényszerbérletbe kiosztott földeket a kényszerbérletlők nem művelték rendszeren, sőt nagyrészüik gazdasági felszerelésének elégtelensége miatt a juttatott földet parlagon hagyta. A földtulajdonosok egy-egy hold kényszerbérbe adott föld után 40-60 lei bért kaptak, vagyis annyit, amennyi egy pár tyúk értéke volt és a megállapított összeg kifizetése is hónapokig, sőt évekig késett. A cél egyértelmű: már a földosztás előtt gazdaságilag alaposan legyengíteni a magyar középbirtokosokat.

A földosztáshoz megfelelő mennyiségű földalappal kellett rendelkezni, ezért a Bánságban is kisajátítást rendeltek el. A Román-bánsági nagy- és

középbirtokok, illetve a magyar telepesek földjeinek végleges kisajátítása az 1921. július 30-án kihirdetett törvény alapján történt (*Jakabffy E. 1939*). Jakabffy Elemér szerint valóra váltak Goga Octaviannak a nagyszebeni nemzeti nagytanácsban mondott szavai¹¹: „Mi az agrárreformot a romanizálás, illetve Erdély visszaronanizálása nagy eszközének tartjuk”. A bánsági nagy- és középbirtokosok mellett a magyar telepes falvak (pl. Nagybodófalva, Gizellafalva, Vásáros, Szapáryfalva stb.) kismizmizése (Nagybodófalván átlag tíz és fél kat. hold maradt egy-egy telepből, Vásároson nem egészen hat kat. hold, Gizellafalván pedig csak három) 1925-ben a Népszövetség Tanácsa elé került, tényleges kárpótlás azonban alig történt¹². A Temes megyei telepes falvak (pl. Temesrékas, Sztancsfalva, Mosnica stb.) lakóinak kálváriájáról Jakabffy Elemér részletes elemzésben számolt be¹³.

Fontos gazdasági kérdésként merült fel a pénzcseré kérdése, erre 1920 augusztusában került sor. A valóságos helyzettől elszakadva kezdetben a korona és a lei vásárlóereje ugyanakkora volt, azaz 1:1-ben váltották, azonban mire a pénzcseré bekövetkezett két koronát kellett adni egy leiért, ami Erdély és a Bánság hátrányára következett be, devalválva a fejlettebb területeken élők vagyónát.

A Román-bánsági magyarok legszélesebb rétegeit azonban az oktatásügy kérdéskörének rendezése érintette, mind az alap-, mind a középfokú képzés tekintetében. Közismert, hogy 1919. január 24-én a nagyszebeni Kormányzótanács kiadja rendeletét, amelyben az új oktatásügyi irányelveket a következőkben állapította meg¹⁴: „A községi-, felekezeti-, alapítványi és magániskolákban a tanítás nyelvét az iskolafenntartó állapítja meg. Az állami elemi iskolákban a tanítás a község lakossága többségének nyelvén történik, míg a kisebbségek részére, amelyek legalább egy tanerő foglalkoztatására elegendő növendéket állítanak, párhuzamos osztályok létesítendőek, az illető kisebbségnek megfelelő tannyelvvel. Az állami középiskolákban a tanítás a megye lakossága többségének anyanyelvén történik.”

Mindez az elvek szintjén nagyon szépen hangzott és az 1920/1921tanévben az állami iskolákban mindenütt a tanulók többségének anyanyelvén indult meg az oktatás (*1-2. táblázat, 2. térkép*). Az állami iskolákba és a felekezeti iskolákba járt Román-Bánság magyar ajkú gyermekeinek nagy része.

Temesváron az összes állami elemi iskolákban 49 magyar tannyelvű osztály volt, 34 magyar tanítóval, 2.224 tanulóval. Temesváron az összes tanulók száma 4.265 volt, vagyis ekkor még az állami elemi iskolákba beiratkozott tanulóknak több mint fele magyar oktatásban részesült. Aurélházán és Porgányon községi, Bázoson uradalmi iskolában folyt magyar nyelvű oktatás. Az igen kedvezőnek tekinthető 1921/22-es tanévben is csak a bánsági magyar lakosság körülbelül hatvan százalékának adatott meg, hogy saját lakóhelyén magyar nyelvű elemi iskolába járassa gyermekét, a felekezeti iskolákat is figyelembe véve (*1-2. táblázat*). Román-Bánság területén Krassó-Szörényben 17 db, Temes-Torontál megyében 36 db településen maradt magyar nyelvű elemi iskola (*2. térkép*).

**1. táblázat: magyar nyelvű állami elemi iskolák Román-Bánságban
(1921/1922-es tanév)**

Table 1: State elementary schools of Hungarian language in Romanian-Banat (school year 1921/1922)

Település	Néesség	Magyar	Osztályok száma	Tanító	Tanuló
	1920	1920		fő	fő
Krassó-Szőrény vármegye					
Bálint	1029	211	6	1	40
Bégahosszúpatak	513	320	5	1	52
Bégamonostor	758	246	6	1	44
Nagybodófalva	1560	1560	6	5	222
Nőrincse	884	543	6	2	96
Szapáryfalva	1410	1403	6	4	220
Vásáros	864	299	6	1	50
Facsád	2921	1130	4	2	145
Igazfalva	1718	1688	6	4	271
Bunyaszekszárd	228	223	6	1	46
Orsova	4558	605	5	1	61
Resicabánya	17159	1278	6	4	148
Karánsebes	7619	327	4	2	59
Lugos	20036	4235	5	5	289
Temes-Torontál vármegye					
Búziásfürdő	2836	479	6	5	48
Ötvösd	583	553	6	3	110
Szinérszeg	876	267	6	1	40
Temesfalva	928	408	6	1	67
Végyvár	2585	2412	6	1	46
Gilád	3480	671	6	1	77
Széphely (Józsefszállás)	3862	679	6	1	95
Gátalja	3171	1605	6	7	234
Omor	958	551	4	1	107
Babsa	1171	302	6	1	69
Gizellafalva	1317	333	6	1	48
Sztancsafalva	2010	856	6	4	186
Györöd	1214	437	5	1	47
Magyarmedves	1284	552	6	3	48
Újmosnica	2208	1257	6	2	133
Parác	2761	567	6	2	45
Újszentes	1226	1018	6	4	168
Rudna	1523	223	6	1	48
Torontálkeresztes	1054	1019	6	3	160
Nagyszentmiklós	9230	1132	6	2	81
Óbesenyő	5917	225	3	1	60
Összesen	-	29614	-	80	3660
+ Temesvár	82689	26185	49	34	2224

Forrás: Varga E. Árpád és Jakabffy E. adatai alapján saját szerkesztés

2. térkép: a Bánság magyar nyelvű elemi iskolái (1920/21-es tanév)

Map 2: Elementary schools of Hungarian language in Banat (school year 1920/21)

Forrás: Jakabffy E. (1938) alapján saját szerkesztés

Az 1925-ben hozott ún. magánoktatási törvény előírta, hogy nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, a földrajzot, az alkotmányt is románul kell tanítani az iskolákban. A líceumot végzetteknek román nyelven kellett érettségizni – olyan bizottságok előtt, melyek tagjait más iskolák román tanári karából neveztek ki –, ami azzal járt, hogy a vizsgázók többsége megbukott.

1924-től kezdve a határ menti sáv vegyes anyanyelvű (helyenként szintén magyar többségű) lakosságának románosítását kívánták gyorsítani azzal, hogy a román oktatás intenzívebbé tétele céljából, létrehozták az úgynevezett kultúrzonát, ahol az állami iskolákban óromániai (regáti) tanítókat helyeztek el 50%-kal magasabb fizetéssel, amit 10 hektár letelepedési birtok egészített ki. A vegyes lakosságú falvakban olyan tanítókat neveztek ki, akik egy szót sem tudtak magyarul. Anyanyelven hitoktatásban csak akkor részesülhettek a gyermekek, ha egy intézetben tetemes számban voltak, több iskolából összevont csoportokban tanultak, osztályzatot ellenben nem kaptak. A szülő nem

választhatott iskolát gyermekeinek világnézete és lelkiismerete szerint, névelemzéssel döntötték el a hatóságok, hogy ki hová iratkozhat be.

Az Országos Magyar Párt bányai tagozata az 1929-1930-as iskolai évben közzé tette a magyar iskolasérelmeket. Első helyre az állami elemi iskolák magyar tagozatainak hiányát helyezte. Bár a tanulók létszáma az alábbi településeken meghaladta a törvényben előírt harminc főt, kéréseiket mégis elutasították: Románszentmihály 36, Nádas 31, Féregyháza 41, Janova 36, Szinérszeg 33, Parác 41, Temesség 41, Gizellafalva 38, Ferendia 35, Partos 50, Rékás 168, Porgány 43, Csákova 80, Facsád 148 iskoláskorú gyermeke nem tanulhatott anyanyelvén¹⁵.

2. táblázat: magyar nyelvű felekezeti elemi iskolák Román-Bánságban (1921/1922 tanév)

Table 2: Denominational elementary schools of Hungarian language in Romanian-Banat (school year 1921/1922)

Település	Népesség	Magyar	Osztályok száma	Tanító	Tanuló
	1920	1920		fő	fő
Krassó-Szörény vármegye					
Érszeg	883	301	6	1	75
Izgár	1089	333	4	1	59
Lugos	20036	4235	4	6	348
Resicabánya	17159	1278	1	1	78
Krassófüzes	1849	296	1	1	na.
Temes-Torontál vármegye					
Lippa	6566	1021	4	1	33
Porgány	1039	918	6	1	98
Temesfüves	2299	466	5	1	56
Temesjenő	1604	281	4	1	21
Végvár	2585	2412	6	5	355
Szigetfalu	1221	558	2	1	75
Csávós	1047	228	1	1	40
Valkány	3276	280	1	1	na.
Temesvár					
Belváros	82689	26185	4	2	90
Józsefváros (fiú)			4	4	180
Józsefváros (leány)			6	12	693
Gyárváros			4	4	120

Forrás: Varga E. Árpád és Jakabffy E. adatai alapján saját szerkesztés

A fenti tények eredményeként 1937/38. tanévben a következő településeken folyt még legalább részben magyar nyelvű elemi oktatás: Lugos, Igazfalva, Dézsánfalva, Szapáryfalva, Dragsina, Majláthfalva, Omor, Magyarszentmárton, Sztancsafalva és Újszentes. Temesváron a 3., 6. és 7. számú állami elemi

iskolának volt még magyar tagozatuk. A többi magyar nyelvű állami elemi iskolát, illetőleg tagozatot a legkülönbözőbb indokokkal másfél évtized alatt megszüntették. Leggyakrabban ez úgy történt, hogy az áthelyezett vagy nyugdíjba küldött magyar nyelven oktató tanító helyett magyarul nem tudó román tanító került, így az egyelőre papíron magyar nyelvűnek minősített iskolában az oktatás nyelve ténylegesen a román lett.

Az egyes vallásfelekezeti elemi iskolák jól kiegészítették az állami elemi iskolákat, s jelentős mértékben elősegítették a magyar nyelvű képzés fennmaradását, néhány magyar többségű településen (2. táblázat).

A 2. táblázatban felsorolt vallásfelekezeti elemi iskolák időt állóbbnak is bizonyultak, mint az állami iskolák. Mindazok ellenére, hogy a földbirtokreform miatt a történelmi egyházak elvesztették birtokaik jó részét, vele iskoláik fenntartásának anyagi támaszát. A felekezeti és községi iskolákat visszaminősítették magániskolává, és számukra is kötelezővé tették a minisztérium által engedélyezett tankönyveket, és itt is bizonyos tárgyakat románul kellett tanítani. Az 1937/38. tanévben a temesvár-belvárosi, temesjenői és porgányi kivételével a többiben magyar nyelven folyt az oktatás. illetve Dettán létrehoztak egy magyar nyelvű iskolát, 5 osztállyal, 2 tanítóval. A református magyar telepese községek tankötelesei mind állami elemi iskolákban nyertek oktatást. Eleinte valamennyien magyar nyelven. 1934/35. tanévben is még a legtöbb helyen. 1936/37-ben már csak Igazfalván, Szapárfalván és Újszentesen.

A Bánság állami középiskoláit tekintve 1918/19-es tanév kezdetén valamennyiben magyar nyelven folyt az oktatás. Nem volt sem román, sem szerb, sem német tannyelvű középiskola a Román-Bánság településein, ezért 1919/20-as tanévre Zombolya, Versec és Temesvár városvezetése és lakossága is elhatározta, hogy német nyelvű gimnáziumot létesít¹⁶. Ezzel párhuzamosan 1920/21-ben már csak a temesvári leány és fiú polgári iskolában, valamint a felső kereskedelmi iskolában folyt magyar nyelven a tanítás. Ez sem tartott azonban sokáig, 1923-ban a kereskedelmiben megszűnt a magyar nyelvű oktatás, a két polgári önállóságát megszüntették és hozzá kapcsolták a hasonló román tannyelvű intézettel, s ezen belül maradt meg a magyar tagozat. 1938-ra azonban az utolsó magyar tagozatos osztály is megszűnt, s Román-Bánságban nem maradt egyetlen magyar tannyelvű állami középiskola sem.

Az egyházi középiskolák közül a temesvári piarista gimnáziumban az utolsó magyar nyelvű osztály 1931-ben végzett. 1931/32. tanévtől már az összes osztályokban csak románul tanítottak. A temesvár-józsefvárosi leány lyceumban hasonlóképpen 1931-ben végzett az utolsó magyar nyelvű osztály. A Román-bánsági nyolc római katolikus leány polgári iskola közül csak a lugosi és a temesvár-gyárvárosi maradt magyar anyanyelvű.

5. A magyarság számának változása Román-Bánságban

A fenti társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként a két világháború között Román-Bánságban is megváltozott az etnikai-nyelvi csoportok szerepe. Az 1910-es magyar népszámlálás időpontjában a Bánság területén 1582133 lakost írtak össze (*Kókai S. 2010*). A népesség 15,3%-a (242152 fő) magyar, 24,5%-a (387544 fő) német, 37,4%-a (592049 fő) román, 18%-a (284329 fő) szerb, 1,5%-a (22131 fő) szlovák, 0,8%-a bolgár (13000 fő), 0,4%-a (7195 fő) krasován, 0,5%-a (8100 fő) cseh, 0,3%-a (4872 fő) horvát és 0,15%-a (2392 fő) ruszin anyanyelvűnek vallotta magát (*3-4. táblázat*).

3. táblázat: Román-Bánság népességének etnikai összetétele (1890-1956)

Table 3: Ethnic compound of Romanian-Banat's population (1890-1956)

Év	Települések száma	Népesség száma	Etnikai csoportok					
			magyar	szerb	német	román	egyéb	
1890	fő	610	902899	45705	43546	263060	496228	54369
	%	-	100	5,1	4,8	29,1	54,9	6,1
1910	fő	609	984849	120959	48733	252802	515485	46870
	%	-	100	12,3	4,9	25,7	52,4	4,8
Változás 1890-1910	fő	-	81950	75254	5187	-10258	19257	-7499
	%	-	9,0	+164,6	+11,9	-3,9	+3,9	-13,8
1930	fő	610	961808	97854	36491	246354	532589	48520
	%	-	100	10,2	3,8	25,6	55,3	5,1
Változás 1910-1930	fő	-	-23041	-23105	-12242	-6448	+17104	+1650
	%	-	-2,3	-19,1	-25,1	-2,6	+3,3	+3,5
1956	fő	634	972490	86592	31156	147275	648925	58542
	%	-	100	8,9	3,2	15,1	66,7	6,1
Változás 1930-1956	fő	-	10682	-11262	-5335	-99079	+116336	+10022
	%	-	+1,1	-11,5	-14,6	-40,2	+21,8	+20,7

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

4. táblázat: Román-Bánság jelentősebb városainak etnikai szerkezete (1890-1930)

Table 4: Ethnic structure of the significant towns in Romanian-Banat (1890-1930)

Település	Év	Össz. lakos	magyar	szerb	német	román	egyéb
Temesvár	1890	43437	11572	2141	23995	4257	1473
	1910	72552	28552	3482	31644	7566	1311
	1930	91580	32513	-	30670	24088	4309
Lugos	1890	14216	2167	-	5574	6045	483
	1910	19818	6875	221	6151	6227	334
	1930	23587	6226	-	6756	9722	883
Karánsebes	1890	5464	393	-	1984	3088	-
	1910	7999	1413	67	2419	3916	184
	1930	8704	651	-	2409	5644	-
Resicabánya	1890	12819	719	-	7458	2589	2054
	1910	17368	2713	148	9435	3796	1292
	1930	19868	2229	-	11004	5842	793

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

A fennmaradó 1,3% (18368 fő) azokhoz a kisebb etnikai töredékekhez tartozott (pl. montenegrinus, francia, olasz, sokác, török stb.), akik sajátos nyelvi-vallási különállásukkal színezték a nemzeti-ségeknél otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai képét.

A két világháború között Román-Bánság területén is fontos változások következtek be. A legnagyobb csökkenés a bánsági szerbek és magyarok számában következett be (3-4. táblázat). Különösen a szórvány magyarság és Karánsebes magyar lakossága csökkent drasztikusan.

6. Összegzés

Román-Bánságban is mindennapos élménnyé vált a magyarság számára a románság részéről megnyilvánuló megvetés és gyűlölet, amit a hatalom gyakorta tudatosan szított. A nyugodt életet lehetetlenné tette az 1918 és 1928 között folyamatosan érvényben lévő ostromállapot, a közeletet egyre inkább uraló balkáni korrupció. A bánsági magyarság beletörődve helyzetébe, a román berendezkedést ideiglenesnek tartva a jövőtől várta, hogy számára újra megadja a lehetőséget arra, hogy a trianoni határok megváltoztatásával ismét egyesüljön az anyaországi magyarokkal. E reményében már a második bécsi döntés során csalódnia kellett. A magyarság egyesítése az elmúlt 100 évben sem következhetett be. A bánsági magyar szellemi és kulturális értékek, de az anyagiak is végnapjaikat élik, s gyakorlatilag eltűnnek e régióból.

Jegyzetek

1. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 18.
2. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 24.
3. A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa: 5.284/3 sz. irat, Titkos, keltezési hely: Párizs).
4. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 28.
5. Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
6. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. pp. 19–20.
7. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 29.
8. Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
9. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, p. 369.

10. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. pp. 99–100.
11. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 197.
12. Baranyai Z. (1925): A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. II. kiadás. p. 185.
13. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 213.
14. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 175.
15. Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p. 191.
16. Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburger Zeitung. Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890-1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien, p. 94.

Felhasznált irodalom

- Anuarul Statistic al Romaniei (Románia statisztikai évkönyvek) 1930, 1956. Bucuresti, Institutul National de Statistica.
- Baranyai Z. (1925): A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve. II. kiadás. pp. 275-281.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
- Jakabffy I. (2009): A Bánág népei. In.: Föld és Ember. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
- Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest. p.
- Kókai S. (2010): A Bánág történeti földrajza. Nyíregyháza, Kapitális Kiadó, p. 421.
- Kovach G. (1998): A Bánág demográfiai és gazdasági fejlődése 1716-1848. Szeged, p. 369.
- Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.
- Richard Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburger Zeitung.
- Szász Zoltán (szerk.) (1986): Erdély története I-III. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1945 p.
- Varga E. Á. (1998): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Budapest.
- Wolf, Josef (2004): Development of ethnic structure in the Banat 1890-1992. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut. Wien, p. 94.
- A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa: 5.284/3 sz. irat, Titkos, keltezési hely: Párizs).

Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2011)

Changes in the demographic and ethnic conditions of the Serbian-Banat (1910-2011)

Abstract

I. Bevezetés

A Bánság a történelmi Magyarország önálló történelmi, politikai, társadalmi, gazdasági és földrajzi régiója. E régió 18-20. századi fejlődési sajátosságai számos olyan településhálózati, gazdasági, etnikai (pl. etnikai térszerkezet területi változásai, etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontaktzónáik kialakulása és fejlődése stb.), történelmi (pl. politika- és gazdaságtörténeli stb.) és regionális problémát vetnek fel, melyek tudományos feldolgozása nem tisztázott megnyugtató módon, komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig a kezdeteknél tart. Az 1980-as évek közepétől megszorodtak a Bánság kutatásához kapcsolódó publikációk mind társadalmi-gazdasági, mind történelmi vonatkozásban (pl. Kalapis Z. 1979, Kocsis K. 1983, Kladiwa O. 1997, 2008, Blazovich L. 1986, Gulyás L. 2005, Vofkori L. 1994, Kókai S. 2010). Napjaink Bánság kutatásai arra irányulnak, hogy modern regionális szemlélettel bizonyítsák: a 21. században sem kérdőjelezhetőek meg a történelmi előzmények, a Bánság egysége, önálló, sajátos arculata, mely minden tekintetben különbözött a környező makro régióktól (Bácska, Szerémség, Erdély, Szerbia) és mindez ma is entitásként él a bánsági emberek tudatában. Enélkül nem tervezhető a Bánság közös jövője sem lokális, sem regionális kontextusban.

A Bánság társadalmi-gazdasági strukturális elemeinek azonossága és különbözősége fontos specifikumok és kapcsolatrendszernek lenyomata, amely ugyan minden korszakban változott és átalakult, de napjainkig megszüntetve megőrizte másságát, melyre a régió jövőjének egy-egy szegmense alapozható. Napjainkban a történelmi Bánság egyes részei eltérő jellegűek, gazdaságúak és fejlettségűek, amely az elmúlt évszázad új társadalmi munkamegosztásának és politikai-gazdasági változásainak az eredménye. Ebben a kapcsolatrendszerben értékelhető a Szerb-Bánságban – az elmúlt száz évben – bekövetkezett demográfiai és etnikai viszonyok változásai is. A statisztikai, népszámlálási kötetek alapján 1910-2011 között követem nyomon azokat a társadalmi-gazdasági változásokat, amelyekben ott tükröződnek a sajátos bánsági válaszok a XX. századi kihívásokra és próbatételekre. Ezek ismerete és megértése alapvető fontosságú a jelen és a jövő bánsági társadalmának önismeretéhez és önbecsüléséhez, etnikai-nyelvi és vallási kötődéstől függetlenül.

II. Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása a két világháború között

II.1. Szerb-Bánság határai és települései

Szerb-Bánság alatt azokat a bánsági területeket értem, amelyet a trianoni békediktátummal elszakítottak a történelmi Magyarországtól, és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz kerültek (9307 km²) a napjainkig fennálló későbbi szerb-román felosztás (1923. november 24.-i belgrádi egyezmény) alapján. Vizsgálatom annyiban hiányos, hogy a mai Belgrád-Palilula városrész – amelyet átszel a Duna, így déli része még Šumadijában fekszik, míg a folyótól északra már a Bánságba nyúlik át – bánsági részeit (az egykori Pancsovai-réten elhelyezkedő mai Óborcsa, Galagonyásrét, Almásrét, Újborcsa, Bárányos) kihagytam elemzésemből, mert e területek (396 km²) népességszáma 1910-ben elhanyagolható volt. Napjainkra viszont e területek igen jelentős népességkoncentráció színterei (2011-ben=57691 fő), amely erősen befolyásolná a Szerb-Bánság demográfiai-etnikai állapotainak elmúlt száz évét átfogó folyamatelemzést. A települések számát tekintve az elmúlt száz évben nem történt olyan jelentős változás (pl. 1910-ben 184 db, 1953-ban 187 db, 2002-ben 176 db stb.), amely zavarná a időkeresztmetszeteken alapuló folyamatelemzést.

II. 2. Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása 1910-1931 között

Az 1910-es magyar népszámlálás időpontjában a Bánság területén 1582133 lakost írtak össze (Kókai S. 2010), akik közül 15,3% (242152 fő) magyar, 24,5% (387544 fő) német, 37,4% (592049 fő) román, 18% (284329 fő) szerb, 1,5% (22131 fő) szlovák, 0,8% bolgár (13000 fő), 0,5% (8100 fő) cseh, 0,4% (7195 fő) krasován, 0,3% (4872 fő) horvát és 0,15% (2392 fő) ruszin anyanyelvűnek vallotta magát. A fennmaradó 1,3% (18368 fő) azokhoz a kisebb etnikai töredékekhez tartozott (pl. montenegrinus, roma, zsidó, francia stb.) akik sajátos nyelvi-vallási különállásukkal tovább színezték a mintegy húsz nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai képét. Az eddig vázolt folyamatokban az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés aláírásával markáns változások következtek be.

Sem a magyarok, sem a németek érdekeivel – az autonómia kérdésköre fel sem merült –, miként a híres wilsoni önrendelkezési pontokkal sem foglalkozott senki a határok meghúzásánál. Közismert, hogy a Bánság trianoni határainak meghúzásakor nem egyformán esett latba Románia és Szerbia területi igénye. A Bánság észak-nyugati szegletében (Aranka-köz) Óbéb, Valkány, Nagykomlós, Nyerő és Román-Kécsa a legnyugatibb románok által lakott település volt, s etnikai szórvány jelleget figyelembe véve a mögöttes területek (keletkebbi)

német lakosságú területeit (az ún. Haide-területe) is Romániának adták. Így alakult ez román-magyar viszonylatban is, hiszen Óbéb 1600 román lakója miatt a környező települések (pl. Porgány, Pusztakeresztúr, Óbesenyő stb.) homogén magyar, német és bolgár lakosai is automatikusan Romániához kerültek, s ez több mint 15 ezer főt jelentett.

A Nagykikinda-Zsombolya városok által jelölt vonaltól délre az új országhatár kijelölése még több problémát jelentett. A zsombolyai járás településein túlmenően az egykori csenei járás területén mindössze két román többségű falu volt Bobda és Öregfalu (Pustinis), ugyanakkor hét szerb többségű település, mindezek ellenére csak Klári és Hetény (utóbbi zömében magyar) került Szerbiához. A gondok Versec és Fehértemplom körül sem oldódtak meg, hiszen Versectől keletre román többségű falvak (pl. Meszes, Markovác, Kastély stb.) kerültek Szerbiához, míg Fehértemplom és Ó-Moldova között szerb többségű falvak (11 db) maradtak Romániában.

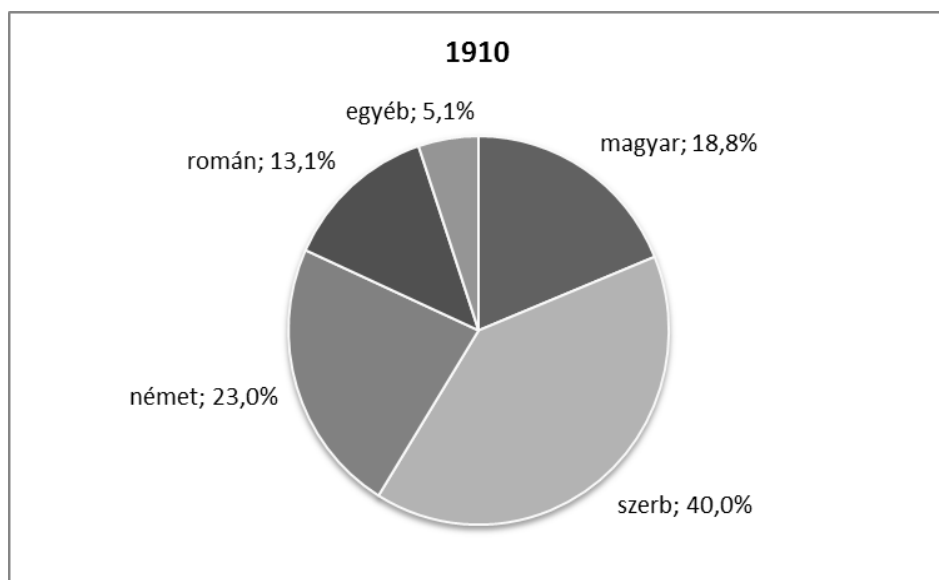
Az I. világháború utáni békeszerződés által megrajzolt határok a települési-természeti tényezőkre sem voltak tekintettel, azaz tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánsági vasútvonal-hálózatot nem kevesebb, mint tizenkilenc helyen metszette a trianoni határ) vágtak szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően.

1. táblázat. Szerb-Bánság népességszámának és etnikai összetételének változása (1910-2011)

Év	Összes népesség	magyar	szerb	német	román	egyéb
1910	580957	109510	232009	133495	76398	29175
1931	586906	90595	271900	116900	61743	45693
1953	631485	110030	388268	6277	55439	69911
Változás (%) 1910-1953	108,7	100,5	167,4	-95,3	-27,6	139,6
1991	690277	72508	460929	0	33795	124072
Változás (%) 1953-1991	109,3	-34,1	118,7	0	-38,9	304,6
2002	600010	62891	435685	854	26521	74059
2011	563517	52892	398454	795	22353	89023
Változás (%) 1991-2011	-18,4	-27,1	-13,6	0	-33,9	-28,2

A későbbi Szerb-Bánság területén az 1910. évi nép-számlálás adatai alapján 580957 fő élt, akik közül 18,8% (109510 fő) magyar, 23,0% (133495 fő) német, 13,1% (76398 fő) román, 40,0% (232009 fő) szerb, 29175 fő (5,1%) pedig a kisebb nemzetiségi csoportokhoz tartozónak vallotta magát (1. táblázat, 1. ábra).

Mindez azt is jelenti, hogy a szerbek az össznépességből csak relatív többséget alkottak, de ugyan ez volt a helyzet a települések esetében is. A Szerb-Bánság 184 településből 1910-ben: szerb többségű 69 db, magyar többségű 34 db (2. táblázat), német többségű 45 db, román többségű 29 db, szlovák többségű 5db, míg egy-egy horvát (Kisnezsény) és cseh többségű (Csehfalva) település volt. Az 1910. évi népszámlálásban még nem szerepelt, de 1911/12-től két dél-bánsági magyar telepes faluval (Emánueltelep, Fejértelep) gazdagodott a homogén magyar többségű falvak száma, azaz 1920-ban 36 magyar többségű település volt a Szerb-Bánság területén.

1. ábra. Szerb-Bánság népességének etnikai megoszlása (1910)

Az 1-2. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a magyar abszolút és relatív többséggel rendelkező településeken élt a szerb-bánsági magyarok közel kétharmada (63,8%) és e harminc négy település összlakosságának kétharmada (66%) is magyar volt 1910-ben. Nagybecskerekék rendezett tanácsú városban élt a legnépesebb magyar közösség, ahol relatív többséget alkottak. A fennmaradó 33 községi jogállású településből tizennégy kilencven százalék feletti magyarsággal homogénnek volt tekinthető, további tíz településen domináns (66,7-89,0%) volt a magyarok súlya (2. táblázat). E települések területi elhelyezkedése észak-bánsági súlypontot mutat, mint ahogy az egész Bánságban csak a Törökkanizsai járásban élt abszolút többségben a magyarság 1910-ben.

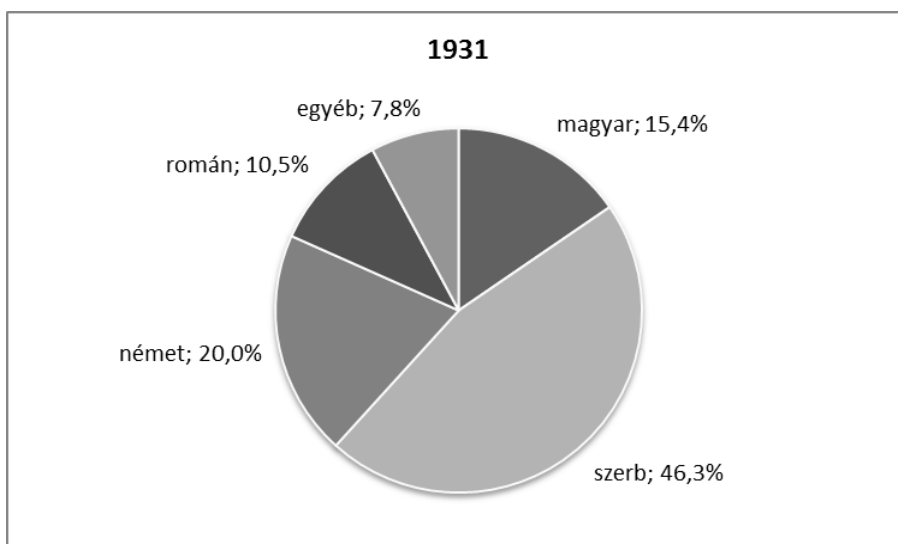
2. táblázat. Szerb-Bánság magyar többségű települései (1910)

Település	Össznépesség	Magyarság száma, aránya	
	fő	fő	%
1. T.torda	4289	4251	99,1
2. Hódegyháza	1848	1832	99,1
3. Alsóittebe	2238	2208	98,7
4. Magyarmaidán	758	747	98,5
5. Ürményháza	1606	1581	98,4
6. Rábé	478	469	98,1
7. Szaján	2323	2278	98,1
8. Egyházaskér	861	837	97,2
9. Felsőmuzslya	3408	3247	95,3
10. Magyarpadé	1998	1875	93,8
11. T.vásárhely	5180	4848	93,6
12. Magyarcsernye	4138	3849	93,0
13. Kanizsamonostor	329	304	92,4
14. Magyarszentmihály	929	849	91,4
15. Lukácsfalva	980	872	89,0
16. Tóba	1693	1505	88,9
17. Székelykeve	4542	3869	85,2
18. Szőlösudvarnok	821	643	78,3
19. Csóka	4245	3263	76,9
20. Udvarszállás	462	330	71,4
21. Tamásfalva	1826	1291	70,7
22. Törzsudvarnok	863	602	69,8
23. Törökbecse	7647	5287	69,1
24. Torontálújfalva	663	450	67,9
25. Torontáloroszi	3054	1991	65,2
26. Törökkanizsa	4938	3168	64,2
27. Józseffalva	2967	1653	55,7
28. Sándoregyháza	2530	1314	51,9
29. Oroszlámos	3537	1811	51,2
30. Feketető	1101	483	43,9
31. Hertelendyfalva	2920	1226	42,0
32. Óléc	1146	447	39,0
33. Tiszaszentmiklós	3530	1376	39,0
34. Nagybecskerek	26006	9148	35,2
Összesen	105854	69904	66,0

Az első szerb népszámlálás adatai szerint Szerb-Bánság 186 településén 1931-ben 586906 fő élt, mely mindössze 1,02 százalékkal (5919 fő) magasabb, mint 1910-es népességszám ugyanezen a területen. E szerény növekedés egyértelműen törést jelentett, hiszen 1890 és 1910 közötti húsz évben a későbbi Szerb-Bánság népessége 11,53%-kal (60047 fő) növekedett. A települési szintű vizsgálatok azt mutatják, hogy az 1910 és 1930 közötti időszakban lassú, de határozott nyelvi-etnikai súlypont-eltolódások következtek be, annak

köszönhetően, hogy a népességyarapodás területi súlypontjaiban nem a belső migrációs folyamatok dominanciája érvényesült.

Szerb-Bánság területén a hatóságok azonnal hozzáláttak a magyar államiság minden nyomának felszámolásához. A hatalmat a helyi szerbek kezébe adták, a magyar közalkalmazottak többségét elbocsátották, az iskolákat államosították. Az 500 kat. hold feletti nagybirtokok nagy részét kisajátították, melyekre szerb és horvát telepesek érkeztek, ennek eredményeként 1931-re a Szerb-Bánságban élő szerbek száma mintegy negyvenezer fővel gyarapodott (1. táblázat), mindezek ellenére az összlakosságon belül még nem érték el az ötven százalékot (2. ábra). A magyarok száma közel húszezer fővel csökkent. Az új államhatártól számított 30-50 km-es zónába telepített délszlávoknak köszönhetően a szerb többségű települések száma jelentősen megemelkedett (pl. Deliblat, Kubin, Pancsova stb.). Új telepes falvakat is létrehozva (pl. Aleksandrovo, Vojvoda Stepa, Banatsko Karadjordevo, Mileticevo stb.) a szerb etnikai tér kiterjedése különösen Nagyikindától délkeletre nőtt meg. A Bánság Szerbiához került régióiban, az 1920-as években mind a németek, mind a románok száma mintegy 14-16 ezer fővel csökkent, mely a románok esetében a Romániába történő átköltözésüknek volt köszönhető. A későbbiek tudatában megállapíthatjuk, hogy 1910-hez képest jelentősebb területi átrendeződés nem következett be, ekkor még a természetes asszimiláció lassú folyamata zajlott. Az egyes etnikumok és nemzetiségek vonatkozásában Szerb-Bánság továbbra is az etnikai keveredés és együttélés területe maradt, ahol a négy uralkodó nemzetiség (német, magyar, szerb, román) együttes aránya meghaladta a 92%-ot, a kisebb etnikai-nemzetiségi csoportok aránya 7,8%-ra emelkedett (2. ábra).

2. ábra. Szerb-Bánság népességének etnikai megoszlása (1931)

3. táblázat. Szerb-Bánság városainak népessége és etnikai összetétele (1910-2011)

Település	Év	Össz. lakos	magyar	szerb	német	román	egyéb
Pancsova	1910	20808	3364	8714	7467	769	494
	1931	22089	1746	10909	7872	-	1562
	1953	30103	3009	20551	1405	-	3734
	1991	72793	4052	52832	-	-	15909
	2002	77087	3279	60963	172	746	11927
	2011	76203	na.	na.	na.	na.	na.
Nagybecskerek	1910	26006	9148	8934	6811	339	774
	1931	32831	9189	12813	8164	-	2665
	1953	38714	11497	22402	-	-	4815
	1991	81316	14312	52094	-	-	14910
	2002	79773	11605	56560	140	633	10835
	2011	76511	10000	54648	108	635	11120
Nagykikinda	1910	26795	5968	14148	5855	436	388
	1931	28400	5333	15734	5803	-	1530
	1953	29570	7259	21197	-	-	1114
	1991	43051	5932	30323	-	-	6796
	2002	41935	5290	31317	52	102	5174
	2011	38065	4504	28425	74	84	4978
Versec	1910	27370	3890	8602	13556	879	443
	1931	26711	2537	10555	11766	-	1843
	1953	26110	3582	17550	2000	-	2978
	1991	36885	2125	26309	-	1826	6625
	2002	36623	1800	28372	85	1734	4632
	2011	36040	1517	27806	70	1761	4886
Fehértemplom	1910	11524	1213	1995	6062	1806	448
	1931	9657	-	2736	4409	-	2512
	1953	9803	501	6633	492	-	2177
	1991	11634	-	8561	-	-	3073
	2002	10675	180	8222	29	188	2056
	2011	9080	169	6864	45	128	1874
Törökbecse+Aracs	1910	16810	7586	8847	219	46	112
	1931	16338	6630	8304	-	-	404
	1953	16303	6644	9115	-	-	544
	1991	15404	4657	8659	-	-	2088
	2002	14452	3849	8868	6	144	1585
	2011	13133	3210	7738	10	51	2124
Törökkanizsa	1910	4938	3168	1664	62	8	36
	1931	4218	2341	1877	-	-	-
	1953	7832	4261	3571	-	-	-
	1991	8062	3241	4239	-	-	582
	2002	7581	2657	4369	6	5	544
	2011	6960	2355	3990	10	-	605

Csóka	1910	4245	3263	903	32	33	14
	1931	3733	2630	1103	-	-	-
	1953	4092	2860	1232	-	-	-
	1991	5244	3204	1575	-	-	465
	2002	4707	2703	1541	3	-	460
	2011	4028	2240	1449	5	1	333
Antalfalva	1910	4969	329	23	103	21	4493
	1931	5334	-	-	-	-	5334
	1953	6674	-	-	-	-	6674
	1991	7426	-	427	-	-	6999
	2002	6764	34	558	2	23	6147
	2011	6259	34	593	-	28	5604

Forrás: Népszámlálások

Az 1920-31 közötti változások települési szintű vizsgálatánál megállapítható, hogy a nagyvárosok etnikai-nemzetiségi változásai voltak a legmarkánsabbak (3. táblázat). A táblázat adatai alapján is megállapítható, hogy a magyarság száma erőteljesen csökkent (pl. Pancsova, Versec, Fehértemplom, Törökkanizsa stb.) a szellemi-irányító központnak tekintett Nagybecskereken pedig a magyarok elvesztették relatív többségüket. A németek számbeli változásait tekintve megállapítható, hogy szétszórtságuk nem fokozódott, zárságuk azonban csökkent, erőteljesebben megindult természetes asszimilációjuk és a tehetősebbek már ekkor elhagyták a Szerb-Bánság területét, különösen a városokból, így 1930-ban a nagyobb városok közül mindössze Versecen (11766 fő = 44,1%) és Fehértemplomban (4409 fő = 45,6%) éltek relatív többségben. Németek által lakott abszolút többségű nagyváros már nem volt a vizsgált régióban.

II 3. Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása 1931-1953 között

A II. világháború után tartott első népszámlálási adatok (1949, 1953, 1956) alapján megállapítható, hogy a Bánság 849 településen 1622564 fő élt, ami 3,5%-os természetes szaporodást jelentett 1930/31-hez képest, úgy, hogy a nagyobb etnikai csoportok közül a szerbiai németeket kitelepítették (mindössze 6277 német anyanyelvű maradt 8 településen). A németek helyére délszláv (szerb, montenegrói, makedón stb.), valamint szlovén és albán nemzetiségeket telepítettek (Kocsis K. 1983.). Az albánok megjelenése (120 fő, Susara településen), a szlovénok betelepülése (483 fő, Duzine és Gudurica falu) és a makedónok tömegesebb megjelenése (7448 fő) azonban nem számottevő, s csak újabb színező eleme a bánsági etnikai palettának. A németek számának csökkenése Román-Bánság területén is bekövetkezett, így az egész Bánságban több mint 58%-kal (210821 fő) csökkent számuk, azaz az összlakosság 9,46%-ra mérséklődött súlyuk. Ismertes, hogy 1956-77 között családgyesítés címén

Németországba távozott Romániából hetvenezer német, akik zöme többnyire a Román-Bánságban élő svábok köréből került ki.

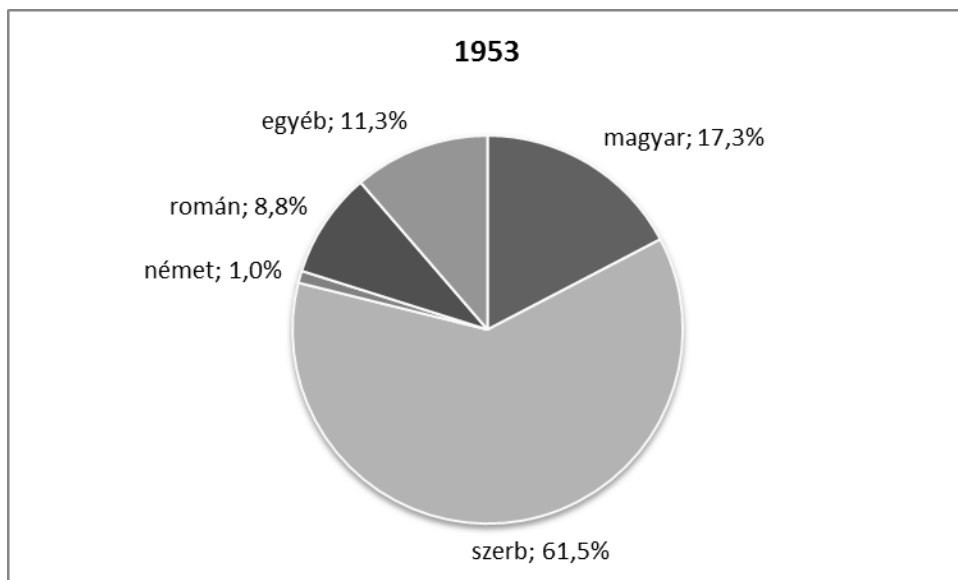
Az 1931 és 1953 közötti időszak szerb-bánsági adatsorait vizsgálva (*1. táblázat*) megállapítható, hogy olyan mértékű etnikai összetételt jelentő módosulások következtek be (okai közismertek: újabb szerb telepés falvak, a német nemzetiség szinte teljes likvidálása 1945 után, magyarok elmenekülése stb.), amelyek egyértelműen mutatják, hogy ebben az időszakban a demográfiai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg. Az 1953. évi szerb népszámlálás adatai szerint Szerb-Bánság 187 településén 1953-ban 631485 fő élt, mely 7,6 százalékkal (44579 fő) magasabb, mint az 1931-es népességszám ugyanezen a területen.

A magyarság számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1953-as népszámlálási adatok alapján a Szerb-Bánság területén száztízezren (17,4%) éltek, amely érték 1931-hez képest közel húszezer fős gyarapodást jelentett (*1. táblázat*). A magyarság gyarapodása azonban annak volt köszönhető, hogy a II. világháború után a vegyes házasságban élő németek és zsidók zömében magyarnak vallották magukat (*3. ábra*). A legszembetűnőbb a nagyvárosok magyarságának (*3. táblázat*) gyarapodása (pl. Nagyikindán 5333 főről 7259 főre, Nagybecskerekén 9189 főről 11497 főre, Pancsován 1746 főről 3009 főre, Versecen 2537 főről 3582-re). A magyarság gyarapodása egy sajnálatos etnikai tisztogatás eredménye.

A németek esetében közismert, hogy a Szerb-Bánság területéről mintegy száztíz ezer németet kitelepítettek, illetve a világháborús embervesztéseket is figyelembe kell vennünk. E drasztikus csökkenés azt eredményezte, hogy a Szerb-Bánság területén egyetlen német többségű település (Kničanin) maradt, a németeket fizikailag is megsemmisítették. Kultúrájuk és értékeik elsorvadtak, mely rövid idő alatt teljes katasztrófában torkollott és végzetessé vált.

A szerbek a Szerb-Bánság lakosságának 61,5%-át (388268 fő) alkották, amely 1931-hez képest közel százhuszezer fős növekedést mutat. A gyarapodást a német falvak megszüntetésével, a szerb telepés falvak létrehozásával (pl. Banatska Veliko Selo, Banatski Despotovac stb.) érték el. A szerbek gyarapodásának egy része Belgrád növekedésével magyarázható, melynek hinterlandja egyre jobban kiterjedt a Dél-Bánságra, magához kapcsolta a Duna balparti szerb településeket, mintegy elővárosává agglomerációs térségévé téve (pl. Pancsova, Visnjica, Borca), melyek dinamikus népességgyarapodást értek el. A szerbek számának növekedése települési szinten napjainkig meghatározó tendenciákat indított el. Egyrészt a gyarapodás Pancsován és Nagybecskerekén megközelítette a 10-10 ezer főt, de Nagyikindán és Versecen is 6-8 ezres szerb növekedés volt, azaz a nagy és középvárosokban meghatározóvá vált a szerb túlsúly. A stagnáló népességű (közel 10 ezer fős) Fehértemplom estében ez úgy következett be, hogy népessége gyakorlatilag kicserélődött, mert a németek száma négyezer fővel csökkent, a szerbeké ugyanennyivel emelkedett (*3.*

táblázat). Másrészt a szerb etnikai tér kiteljesedését mutatja, hogy 1953-ban Szerb-Bánság 187 településéből szerb többségű 115 db (61,5 %), magyar többségű 37 db, román többségű 25 db, szlovák többségű 5 db, makedón többségű 2 db, valamint 1-1 db német, cseh és szlovén többségű volt.

3. ábra. Szerb-Bánság népességének etnikai megoszlása (1953)

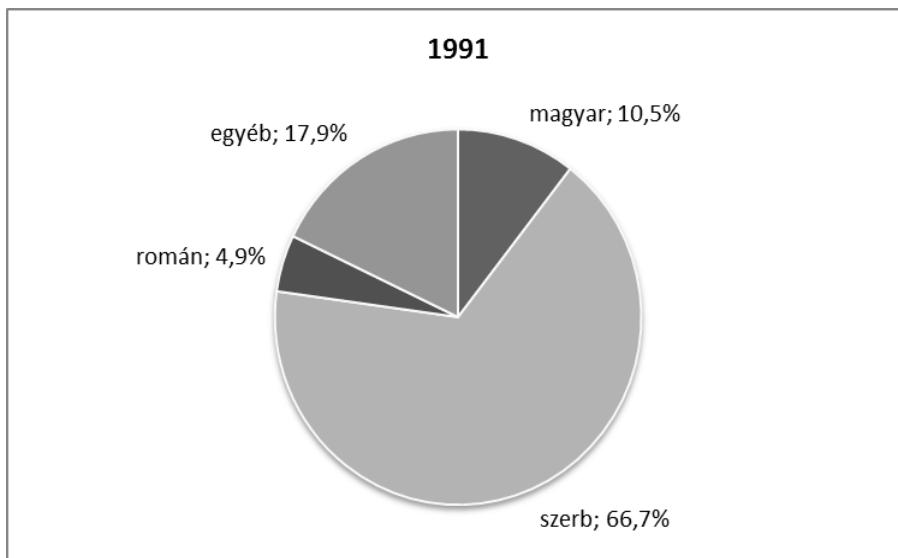
III. Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása 1953-1991 között

A Bánság 826 településén 1845558 fő élt 1990/92-ben. Ez mintegy tizennégy százalékkal (13,74%) magasabb, mint az 1950-es évek elején (849 település = 1622564 fő), amely önmagában kedvező tendencia. A mélyebb és részletesebb vizsgálatok alapján azonban megállapítható, hogy Szerb-Bánság 690277 lakosából 1991-ben 66,7 % szerb, 10,5 % magyar, 4,9 % román és 17,9% egyéb nemzetiségűnek/identitásúnak vallotta magát (1. táblázat, 4. ábra). Az 1. táblázat adataira tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1950-es évektől eltelt mintegy negyven esztendő alatt újabb jelentős változások következtek be, ezek kedvezőtlen hatásai együttesen azt eredményezték, hogy tovább szegényedett és egyhangúbb lett az etnikai arculat. Az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat.

A népességszám változások nem függetleníthetők az etnikai térszerkezettől, a négy (magyar, román, szerb, német) nagy nemzet(iség) tradicionális etnikai szigeteitől és kontaktzónáitól, melyek változása, ill. eltűnése napjainkra

visszafordíthatatlan tényé vált. A szerbek száma megközelítette a fél milliót (460929 fő), különösen akkor, ha a jugoszláv identitású 32527 főt is hozzájuk számítjuk.

A magyarok száma sajnálatosan csökkent (72508 fő = 10,5%), miként a többi kis nemzetiség aránya is (kivételt képez a cigányság). Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, megjegyzem, hogy 1991-re Szerb-Bánság 181 települése között mindössze hatvan olyan település maradt (ez még mindig a települések 1/3-a!), ahol nem a szerbek voltak abszolút többségben. Magyar többségű 30 település, melyből 21 db tisztán magyar többséggel rendelkezett (zömében a volt törökkanizsai járás területén: pl. Rabe, Majdán, Csóka, Egyházaskér, Feketető, Kanizsamonostor stb.), míg kilenc településen más etnikai töredékekkel együtt alkottak többséget (pl. Oroszlámos, Bánáttopolya, Kanak, Neuzina, Ivanovo stb.) a szerbekkel szemben. Tizennyolc településen (pl. Jankov-Most, Begejci, Lokve, Uzdin, Ritiseva, Mali-Zám, Vojvodinci stb.) abszolút román többség, míg négy településen (pl. Margitta, Ecska, Vajkovác stb.) relatív román többség volt és más néptöredékekkel együtt voltak többségben. Abszolút szlovák többséggel négy település (Aradac, Jánosik, Kovacica és Padina) rendelkezett, míg Hajducica településen relatív többségben éltek. Szerb-Bánság két településén (Kacarevo, Jabuka) a makedónok kerültek relatív többségbe, míg Cesko Selo homogén cseh település maradt.

4. ábra. Szerb-Bánság népességének etnikai megoszlása (1991)

Az etnikai változásokkal párhuzamosan az 1950-es évektől felgyorsultak azok a tendenciák, amelyek napjainkra differenciálódott mikrorégiók mozaikját hozták létre eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal. A kedvezőtlen

társadalmi-gazdasági adottságok és lehetőségek következtében a trianoni határ mentén (kb. 20-20 km szélességben szerb, magyar és román oldalon) vizsgálatba bevont 239 településének népessége 14,7%-kal (463605 főről → 395583 főre) csökkent 1953/56 és 1990/92 között. E régióban mindössze tizenhét település rendelkezett természetes szaporodással (39003 fő) és 222 település természetes fogyással (107025 fő). A természetes szaporodás 93,4%-át (36581 fő) a vizsgált térségbe eső városok (10 db), míg a fennmaradó 6,6%-át (2422 fő) öt kettőezer főnél népesebb község (pl. Zichyfalva stb), valamint Szászkabánya, Tiszasziget, Frigyesháza (135 főről 170 főre) és Kisteremia (477 főről 532 főre) adta.

A városi népességnövekedés kétharmadát a négy legnépesebb város (Pancsova 30103 főről 72793 főre, Nagybecskerek 38714 főről 81316 főre, Nagyikinda 29570 főről 43051 főre, Versec 26110 főről 36885 főre) értékei adták. Mindez úgy következett be, hogy Pancsován és Nagybecskereken a szerbek száma 30-30000 fővel gyarapodott, azaz több mint 150%-kal. A fennmaradó népességnövekedés értékeit azok a kisvárosok (pl. Törökbecse, Törökkanizsa stb.) adták, melyek kedvezőbb közlekedés-földrajzi helyzetük, igazgatási, szervezési szerepkörük, tradicionális városi funkcióik és iparosításuk (pl. Csóka, Fehértemplom stb.) eredményeként kiemelkedtek a régió települései közül (3. táblázat). A mezővárosi tradíciókkal rendelkező települések egy csoportjában (pl. Mokrin, Párdány stb.) és a falvakban viszont visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly. Jellemzővé vált a népességcsökkenés és az elöregedés. Kimutatható, hogy a trianoni határ menti zóna negyven év alatt elvesztette lakosságának közel harminc százalékát. A társadalmi-gazdasági-politikai változások eredményeként a trianoni határ mentén két drasztikus, természetes fogyással jellemezhető mikrorégió alakult ki.

Az egyik a magyar-román-szerb hármás határ térsége (Csóka-Nagyikinda-Nagyszentmiklós vonaltól északra), ahol mintegy harminc települést találunk. Itt 1990/92-ben 47993 fő élt, ez 26,7%-kal kevesebb, mint 1950-es években (65430 fő). A természetes fogyás nem egyformán érintette az itt lévő településeket, az 500 fő alattiak (6 db) elvesztették népességük 54%-át, az 500 és 1000 fő közöttiek (5 db) 39%-át, az 1000 és 2000 fő közöttiek (10 db) 29,2%-át, míg a kétezer főnél népesebbek (10 db) 23,4%-át. Az utóbbiak népességmegtartó képességének viszonylag kedvező értékei annak köszönhetőek, hogy e települések között 1950-ben négy olyan is volt, melynek lakosságszáma meghaladta az ötezer főt (Mokrin 7984 fő, Csanád 6089 fő, Óbesenyő 5906 fő, Kiszombor 5534 fő), valamint annak, hogy a közepes népességű falvak száma (10 db) is meghaladta a régió átlagát. Nem elhanyagolható tény, hogy e régió kedvező értékeit Szeged és a középvárosok (Makó, Nagyikinda) jelenléte és közelsége, valamint déli peremének kisvárosai (Nagyszentmiklós, Csóka, Törökkanizsa) is döntően befolyásolták. Figyelmet érdemel, hogy fejlett mezőgazdasági vidék, melynek etnikai

összetételét a második világháború utáni események is nagyrészt érintetlenül hagyták. A nagyhatárú és nagy népességű települések túlsúlya miatt az ötszáz fő alatti községek drasztikus (pl. Porgány 77,7%, Bolgártelep 80,7%) népességcsökkenése nem befolyásolta számottevően e mikrorégió népesedési tendenciáit.

A másik drasztikus természetes fogyással jellemezhető mikrorégió Zsombolyától-Dettaig ill. Nagykikindától-Versecig húzódik a trianoni határ két oldalán, úgy, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégióba 89 település tartozik. Itt 1990/92-ben 125823 fő élt, ez 31,5%-kal kevesebb, mint 1950-es években (183470 fő). A természetes fogyás mértéke mindazok ellenére e mikrorégióban az egyik legmagasabb, hogy itt történt a legnagyobb kényszerített népességmozgás az elmúlt fél évszázadban. A legnagyobb problémát – e régióban – az okozza, hogy nincs egyetlen dinamikus központja sem, két városa Módos és Zsombolya. Módos csökkenő népességszámú (1953-ban 4569 fő, 1992-ben 3544 fő). Az egykori tradicionális kisvárosok (pl. Újpecs, Párdány stb.) pedig csak árnyékuk egykori önmaguknak és nem képeznek jelentős vonzó tényezőt, ennek megfelelően az egész régióban négy növekvő népességű település volt (Zichyfalva 3096 főről 4380 főre, Gyertyámos 3386 főről 3679 főre, Bánátkomlós 3059 főről 3230 főre és Zsombolya 11281 főről 11830 főre növelte népességszámát), amelyek a régió északi és déli peremén helyezkedtek el. E régió igazi problémáját az jelenti, hogy Nagybecskerek és Temesvár között már a XIX. század végétől nem alakult ki jelentősebb erőterrel rendelkező település, amely perspektívát jelenthetett volna a két egykori megyeszékhellyel szemben.

E tendencia napjainkra tovább erősödött és az elvándorlás és népességvesztés egyaránt érintett valamennyi népességszám szerinti településkategóriát. A 2000 főnél népesebb településeken (37 db) 1950-es években 122615 fő élt (1990/92-ben 88535 fő), az 1000-2000 fő közöttiek esetében (29 db) a csökkenés 34,5% (42571 főről → 27922 főre), az 500-1000 fő közöttieknél (21 db) 50,4%, míg az 500 fő alatti két településen 9,2% (717 főről → 651 főre) a természetes fogyás mértéke. Az adatok jól megvilágítják azt a tényt, hogy az ezer fő körüli települések népességveszteségei a legkirívóbbak, de igen erőteljes a kétezer lakos feletti települések népesség-csökkenése is (27,8%). A népességszám változás a trianoni határ mindkét oldalán hasonló mértékű (pl. Tamásfalva 59,2%, Dolác 55,6%, Offszenicza 60%, Magyarszentmárton 60,5%, Ótelek 53,2%, Gád 77,3% stb.) a román oldalon Temesvár dinamizmusa miatt magasabb, de a szerb-bánsági oldal beletelepített szerbjeinek fokozódó elvándorlása ezt nagyrészt „ellensúlyozza”.

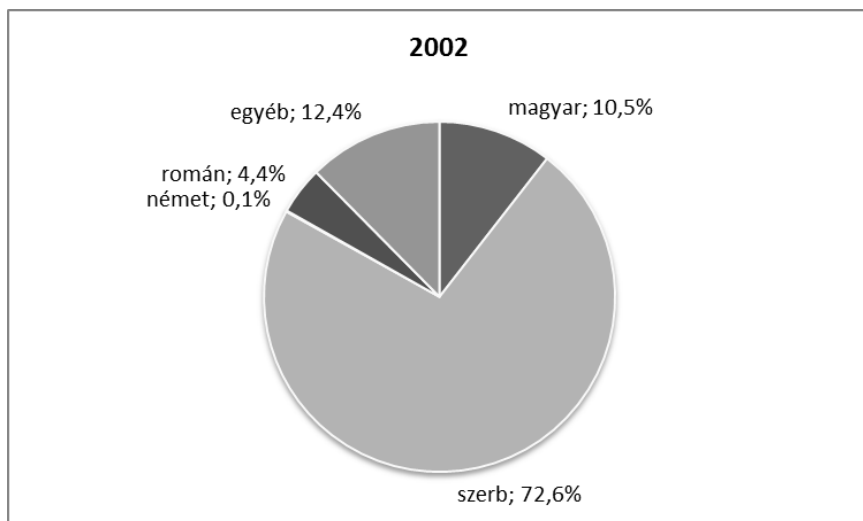
Versec a dél-bánsági régió legnépesebb városa, fejlődése azonban elmaradt Nagybecskerek, de még Nagyikinda mögött is, amellyel határ menti fekvése is közel azonos. Versec esetében egyértelműen a halmozottan hátrányos helyzetű

depresszióval sújtott hinterland gátolja, fékezi a fejlődést, a fellendülést, amit kedvezőtlen közlekedés-földrajzi helyzete csak fokoz.

IV. Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása 1991-2011 között

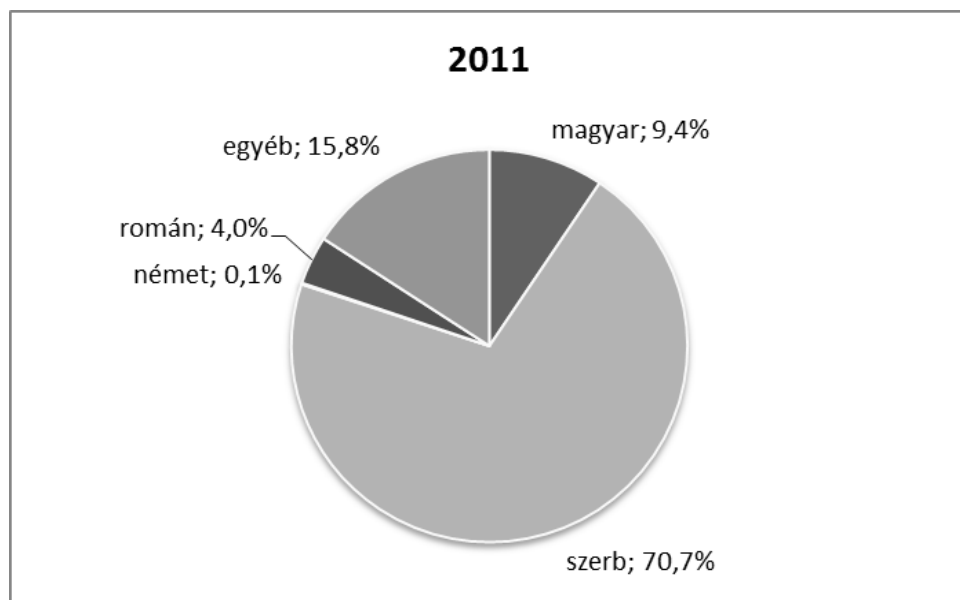
A Bánság 849 településén 1698339 fő élt 2001/02. évi népszámlálás adatai alapján. Ez 8,3%-kal (153241fő) alacsonyabb, mint amennyi 1990/92-ben volt (1851580 fő). Ez egyértelműen törést jelent, hiszen 1950 és 1990 között 13,74%-os volt a gyarapodás (222994 fő), azaz 1622564 főről 1851580 főre emelkedett. Az 1990 és 2002 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy Szerb-Bánság népessége 15,1%-kal (90267 fő) csökkent, míg 2002 és 2011 között további harminchatezer fős csökkenés következett be (1. táblázat).

Az egyes nemzetek és nemzetiségek számának változásai között markáns különbségeket fedezhetünk fel. A Szerb-Bánságban élő szerbek száma mintegy hatvankétezer fővel (1. táblázat), a magyarok száma több mint húszezer fővel, a románok száma több mint tizenegyezer fővel csökkent, míg a kisebb etnikai töredékek száma kivétel nélkül emelkedett, legdinamikusabban a romáké. A fenti adatok is rávilágítanak arra a tényre, hogy mind a szerbek, mind a románok aránya emelkedett. Szerb-Bánság esetén a szerbek 2002-ben a lakosság 72,6%-át adták, a korábbi 66,7% helyett, újabb lépéseket tettek tehát az etnikai homogenizáció felé (5. ábra). E tényen az sem változtat, hogy 2011-ben az összlakosság 70,7%-a volt szerb nemzetiségű, az etnikai identitásukat nem vállalók száma ugyanakkor tizenötezer fővel gyarapodott (6. ábra).

5. ábra. Szerb-Bánság népességének etnikai megoszlása (2002)

A magyarság számbeli változásait tekintve megállapíthatjuk, hogy a 2011. évi népszámlálási adatok alapján, Szerb-Bánság területén alig több mint 52 ezren éltek, ami a legalacsonyabb érték az elmúlt százötven évben. Valamennyi nagyvárosban csökkent a magyarok száma és aránya. A legjobban Nagybecskerek lakosságának etnikai megoszlása jelzi a demográfiai-etnikai változásokat. Ma már csak egy olyan városa van (Csóka 2240 fő=55,6%) az egész Bánságnak, ahol 50% feletti a magyarok aránya (3. táblázat). Sajnos a községekben sem jobb a helyzet, a homogén magyar falvak lélekszáma tovább zsugorodott és elöregedett. Szerb-Bánság falvai közigazgatásilag önállóak, azonban mindössze huszonhárom olyan volt 2002-ben, ahol a magyarok többségben voltak (4. táblázat). E települések több mint fele 1000 fő alatti népességszámú kisközség. Ezer fő feletti magyar közösség – többségben – csak hét (Magyar-Ittebe, Torda, Magyarcsernye, Szaján, Padé, Torontálvásárhely, Székelykeve) faluban élt, azaz a természetes asszimiláció itt is felgyorsult. A magyar többségű 24 településen a szerb-bánsági magyarok mindössze 33,6%-a élt, azaz a magyarság szórvány jellege vált meghatározóvá. Szerb-Bánságban nemcsak a magyarság, hanem mindegyik kisebbség lassúbb vagy gyorsabb ütemben, de mindenképpen lemorzsolódott.

6. ábra. Szerb-Bánság népességének etnikai megoszlása (2011)

4. táblázat. Szerb-Bánság magyar többségű települései (2002)

Település	Össznépesség	Magyarság száma, aránya	
	fő	fő	%
1. Kanizsamonostor	135	128	94,8
2. Magyarszentmihály	1004	944	94,4
3. Egyházaskér	404	372	92,1
4. Rábé	135	123	91,1
5. Szaján	1348	1195	88,6
6. Udvarszállás	226	200	88,5
7. Székelykeve	2574	2232	86,7
8. Torontáltorda	1771	1533	86,5
9. Magyarmaidán	292	251	86,0
10. Káptalanfalva	94	80	85,1
11. Hódegyháza	978	832	85,1
12. Magyarcsérnye	1861	1574	84,6
13. Tóba	691	581	84,1
14. Magyar-Ittebe	1315	1077	81,9
15. Ürményháza	1033	714	69,1
16. Padé	2882	1920	66,6
17. Fejértelep	376	241	64,1
18. Lukácsfalva	598	404	57,9
19. Csóka	4707	2703	57,4
20. Tamásfalva	763	406	53,2
21. Torontálvásárhely	5325	2836	53,2
22. Feketető	568	267	45,2
23. Sándoregyháza	1131	452	39,9
24. Emánueltelep	180	62	34,4
Összesen	30391	21127	69,5

V. Összegzés

Az elmúlt száz évben a Szerb-Bánság területén a társadalmi-gazdasági folyamatok hatására olyan demográfiai változások zajlottak le, amelyek napjainkra differenciálódott mikro régiók mozaikjait hozták létre eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal. A magyar-szerb és a román-szerb határok mentén a népességszám csökkenés fokozottan érvényesült, s a népesség etnikai, vallási és nyelvi összetétele is átalakult. A társadalmi-gazdasági és politikai változások eredményeként Szerb-Bánságban napjainkra a trianoni határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze két-három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a 20. század első évtizedeihez képest. A

találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképpen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. A korábban jellemző multietnicitás a legtöbb helyen megszűnt, illetve felváltotta egy másfajta, a beköltözések révén kialakult sokfésűség, amely új problémákat hozott felszínre. A beköltözők területi, nemzetiségi és kulturális rekrutációja; a többnyire azonos nemzetiségű (szerb), de igen sokféle gyökerű népesség kevés összetartást mutat, hagyományos értelemben nincs kialakult faluközösség, egyfajta gyökértelenség, hagyománytalanság és a lokális kezdeményezések hiánya jellemző. A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terheltén lépett át a 21. század küszöbén. Ezek mérséklését és megoldási lehetőségeit csak a határokon átnyúló együttműködések – melyek kapui a megnyitott határátkelők is – jelenthetik, támaszkodva a még megmaradt etnikai-nyelvi kisebbségekre.

Felhasznált irodalom

- Beke György (2001):* Kisebbik Torontál. Forrás 2001/2. szám. pp. 75-83.
- Kókai Sándor (2010):* A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 421.
- Kókai Sándor (2003):* A Bánát népességváltozási tendenciái 1949-1990 között, különös tekintettel a határmenti területekre. In: Határok és az Európai Unió (szerk.: Szónokyné Ancsin Gabriella) Szeged, 2003. pp. 251-257.
- Kókai Sándor (2004):* Az állam- és közigazgatási határok változásának hatásai a Bánát népességére a XX. század folyamán. II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2004. konferenciakötet (CD)
- Kókai Sándor (2007):* A Marosközög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged, 2007. pp. 243-252.
- Kókai Sándor (2007):* A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi földrajz világi (szerk.: Kovács Cs. – Pál V.) Szeged, 2007. pp. 303-324.
- Kókai Sándor (2007):* Demographical features of the Bánát between 1910-2002. In: IV. Európai Kihívások konferenciakötet (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 403-409.
- Kókai Sándor (2008):* The ethnic space of the Bánság in the beginning of the XXI. century. In: Neighbours and partners: on the two sides of the border. (Ed: I. Süli-Zakar). Debrecen, pp. 113-124.
- Oberding József György (1937):* A bánsági magyarság. Bp.
- Penavin Olga (1995):* A jugoszláviai Bánát magyar nyelvjárás atlasza. CNSA. Kanizsa.
- Népszámlálások 1910, 1931, 1953, 1991, 2002, 2011.*

A tanulmányok első megjelenésének helyei

1. Adalékok a Bánsági-alföld régi vízrajzához

Tamás E. - Kókai S. (szerk.) Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek : Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Nyíregyháza-Sárospatak, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma (2019) 379 p. pp. 227-246. , 20 p.

2. Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság (1718-1779)

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 5 : 3-4 pp. 137-156. , 20 p. (2017)

3. A Bánsági-Határőrvidék társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XIX. században

Frisnyák S.-Gál A. (szerk.) Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság Szerencs-Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Szerencsi Bocskai István Gimnázium (2013) 556 p. pp. 209-238. , 30 p.

4. Adalékok a Nagyikindai Szabad Kerület társadalmi sajátosságaihoz

Veres, L. (szerk.) Regionális földrajzi tanulmányok : Abonyiné Dr. Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, (2013) pp. 205-212. , 8p.

5. Frisnyák S.-Kókai S. Adalékok a Deliblati-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez (Környezetgazdálkodás, 18. század – 20. század eleje)

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 7 : 3-4 pp. 37-69. , 33 p. (2019)

6. Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 3 : 2 pp. 25-40. , 16 p. (2015)

7. A Bánság népessége a 18. században

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 7 : 3-4 pp. 90-98. , 9 p. (2014)

8. Kókai S.-Kristóf A.: Adalékok a 19. századi bánsági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez

Szemelvények a településföldrajz és a településfejlesztés témaköréből. Tiszteletkötet Csapó Tamás 65. születésnapjára (szerk.: Lenner T.), Szombathely, (2019). pp. 65-82.

9. A Bánság gazdasága a 18. században

Gál A.-Kókai S. (szerk.) Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. Szerencs-Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Szerencsi Bocskai István Gimnázium, (2014) pp. 129-152. , 24 p.

10. Etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalak és az asszimiláció lehetséges színterei a Bánságban (1880-1910)

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 6 : 2 pp. 69-94. , 26 p. (2018)

11. Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910)

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 6 : 1-2 pp. 180-199. , 20 p. (2013)

12. Adatok a Bánság vallási összetételéhez (1869)

Kókai S. (szerk.) Geográfiai folyamatok térben és időben. Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 65. születésnapja tiszteletére. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet (2011) 480 p. pp. 289-300. , 12 p.

13. Adalékok a bánsági magyarok származásához és identitásához

Győri F. (szerk.) A tudás szolgálatában : földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására (2012) 347 p. pp. 203-224. , 22 p.

14. Adalékok a bánsági magyar nyelvű elemi oktatás történetéhez (1718-2010)

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 5 : 1 pp. 28-41. , 14 p. (2012)

15. Adalékok a bánsági románok regionális identitásának formálódásához

Miklós P. (szerk.) Nemzetiségek, vallások , kultúrák a Dél-Alföldön. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, (2019) pp. 74-91. , 18 p.

16. A hely szelleme a Bánságban, különös tekintettel a szerbekre (1718-1920)

VIRTUÁLIS INTÉZET KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSÁRA KÖZLEMÉNYEI. IV. évfolyam 3. szám No 9.(2012)

17. Néptörédek és etnikumok a Bánságban (1718-2002)

Hanusz Á (szerk.) Tiszteletkötet dr. Tóth József geográfus professzor 70. születésnapjára. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, (2010) pp. 139-157. , 19 p.

18. Adalékok a zsidó népesség társadalmi-gazdasági szerepéhez a dualizmuskori Bánságban

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 8 : 2 pp. 94-104. , 11 p. (2015)

19. Adalékok a görögök és macedo-románok 18-19. századi társadalmi-gazdasági szerepéhez a Bánságban

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 8 : 3-4 pp. 61-77. , 17 p. (2020)

20. A Bánság roma népességének néhány jellemzője (1773-2002)

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 8 : 3 pp. 65-79. , 15 p. (2015)

21. Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918)

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 3 : 1 pp. 45-57. , 13 p. (2015)

22. A bánsági horvátok néhány etnikai-társadalmi jellemzője és sajátossága

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 6 : 3 pp. 94-108. , 15 p. (2013)

23. Kultúrák határán, metszéspontok a Bánságban (896-1918)

JELENKORI TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FOLYAMATOK 5 : 1-2 pp. 192-200. , 9 p. (2010)

24. Adalékok a dualizmuskori Bánság modernizációjához

Kókai S (szerk.) A változó világ XXI. századi kihívásai : tanulmánykötet Prof. Dr. Hanusz Árpád egyetemi tanár 70. születésnapja tiszteletére. Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézet (2016) 602 p. pp. 277-296. , 20 p.

25. Adalékok a Bánság földbirtokviszonyainak jellemzőihez és sajátosságaihoz
Frisnyák S.-Gál A. (szerk.) Kárpát-medence: Tájak, népek, tevékenységek : Földrajzi tanulmányok. Szerencs-Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Szerencsi Bocskai István Katolikus Gimnázium, (2011) pp. 235-248. , 14 p.
26. Adalékok a bánsági rizstermesztés történetéhez
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 7 : 1-2 pp. 19-29. , 11 p. (2019)
27. A filoxéravész hatása a Verseci-hegyvidék szőlő- és borgazdaságára
Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájatalakulás a 18-20. században (VIII. Táj történeti Konferencia) : A Viski Károly Múzeumban Kalocsán 2010. július 8-10. között tartott tudományos konferencia kiadványa. Budapest-Gödöllő, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány (2010) 301 p. pp. 285-295. , 11 p.
28. A Bánság és a Balkán gazdasági kapcsolatrendszere a XX. század elején
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 24 : 1 pp. 52-61. , 10 p. (2014)
29. A torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887-1900)
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 1. 1-2. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, (2013) pp. 34-47. , 14 p.
30. A Klisszura-völgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 2, 1-2. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, (2014) pp. 50-62. , 13 p.
31. A bánsági kisvárosok fejlődésének néhány 19. századi sajátossága
Tésits R.-Alpek, B. L. (szerk.) A mi geográfiánk : Tóth József emlékezete. Pécs, Magyarország : Publikon Kiadó (2015) 632 p. pp. 107-115. , 9 p.
32. Krassó-Szörény vármegye aprófalvai (1910-2011)
TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK 5 : 1 pp. 72-83. , 12 p. (2016)
33. A Bánság külterületi népessége (1910)
TELEPÜLÉSFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK 3 : 1 pp. 50-67. , 18 p. (2014)
34. A Bánság térszerkezete (1910)
V. MAGYAR GEOGRÁFUS KONFERENCIA. PÉCS. 2010.
35. A belgrádi katonai konvenció
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 6: 3-4 pp. 223-238., 16 p. (2018)
36. A Bánsági Köztársaság megalakulása és működése
Fejezetek a versaillesi Közép-Európa történetéből. 2. kötet. Gulyás L. (szerk.): Ideiglenes államterek születése, avagy a kérészetű államok kora 1918–1924.
37. A Román Királyság területi igényei a Bánságban (1918-1923)
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 8 : 2 pp. 74-85. , 11 p. (2011)

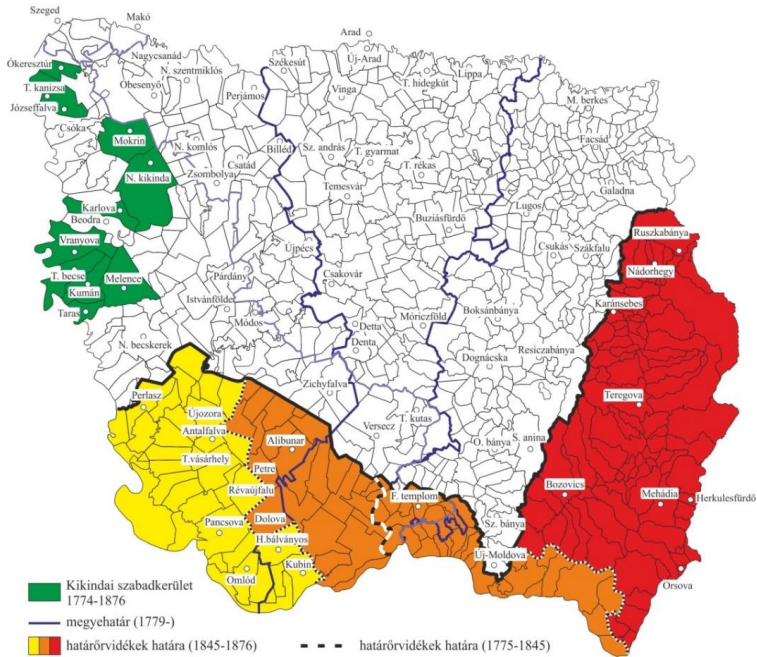
38. A jugoszláv-román határ módosítása a háromfelé osztott Bánságban
TRIANONI BÉKEDIKTÁTUM TÖRTÉNETE HÉT KÖTETBEN. III. kötet. 9. fejezet. (szerk. Gulyás L.). Szeged (2021)
39. A trianoni államhatár kijelölésének problémái a torontáli háromszögben (1921-1925)
Maruzsa Z. (szerk.) "A déli végeken..." : Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháború konfliktusról. Baja, Eötvös József Főiskolai Kiadó (2009) 135 p. pp. 25-32. , 8 p.
40. Trianon néhány társadalmi-gazdasági hatása a Bánságban
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 3 : 4 pp. 62-68. , 7 p. (2010)
41. How the Trianon Peace Treaty impeding social and spatial structure progress in the Bánság (1918-2010)
REGIONAL STATISTICS 10 : 1 pp. 133-155. , 23 p. (2020)
42. A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK 8 : 1-2 pp. 103-118. , 16 p. (2020)
43. Trianon hatása a Bánság városhálózatára
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 7 : 2 pp. 181-193. , 13 p. (2014)
44. A torontáli háromszög (Magyar-Bánság) településeinek néhány társadalmi jellemzője a 20. században.
Gulyás L.-Tóth M.-Zeman F. (szerk.) Lokális Trianon 1. : Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására (2021) 197 p. pp. 167-184. , 18 p.
45. Román-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2002)
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 5 : 3-4 pp. 15-32. , 18 p. (2012)
46. A magyarság helyzete Román-Bánságban a két világháború között
KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 11 : 1 pp. 63-74. , 12 p. (2018)
47. Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2011)
ÉVKÖNYV (VAJDASÁGI MAGYAR HELYTÖRTÉNETI TÁRSASÁG) 6 pp. 19-34. , 16 p. (2016)

Tartalomjegyzék

Előszó	3
Adalékok a Bánsági-alföld régi vízrajzához	5
Az első modern regionalizációs kísérlet a történelmi Magyarországon: a Temesi Bánság (1718-1779)	25
A Bánsági-Határőrvidék társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XIX. században	47
Adalékok a Nagyikindai Szabad Kerület társadalmi sajátosságaihoz	75
Adalékok a Delibláti-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez (Környezetgazdálkodás, 18. század – 20. század eleje)	85
Bánság, Erdély vagy Partium: a Szörénység	117
A Bánság népessége a 18. században	135
Adalékok a 19. századi bánsági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez	145
A Bánság gazdasága a 18. században	159
Etnikai-nyelvi és kulturális törésvonalak és az asszimiláció lehetséges szinterei a Bánságban (1880-1910)	181
Etnicitás és kulturalizmus a Bánságban (1910)	205
Adatok a Bánság vallási összetételéhez (1869)	231
Adalékok a bánsági magyarok származásához és identitásához	243
Adalékok a bánsági magyar nyelvű elemi oktatás történetéhez (1718-2010)	271
Adalékok a bánsági románok regionális identitásának formálódásához	289
A hely szelleme a Bánságban, különös tekintettel a szerbekre (1718-1920)	303
Néptörödékek és etnikumok a Bánságban (1718-2002)	317
Adalékok a zsidó népesség társadalmi-gazdasági szerepéhez a dualizmuskori Bánságban	337
Adalékok a görögök és macedo-románok 18-19. századi társadalmi-gazdasági szerepéhez a Bánságban	349
A Bánság roma népességének néhány jellemzője (1773-2002)	367
Az örmények szerepe a Bánságban (1718-1918)	385
A bánsági horvátok néhány etnikai-társadalmi jellemzője és sajátossága	399
Kultúrák határán, metszéspontok a Bánságban (896-1918)	419

Adalékok a dualizmuskori Bánság modernizációjához	431
Adalékok a Bánság földbirtokviszonyainak jellemzőihez és sajátosságaihoz	451
Adalékok a bánsági rizstermesztés történetéhez	465
A filoxéravész hatása a Verseci-hegyvidék szőlő- és borgazdaságára	477
A Bánság és a Balkán gazdasági kapcsolatrendszere a XX. század elején	491
A torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887-1900)	503
A Klisszura-völgy szerepe és jelentősége a dualizmus korában	515
A bánsági kisvárosok fejlődésének néhány 19. századi sajátossága	531
Krassó-Szörény vármegye aprófalvai (1910-2011)	543
A Bánság külterületi népessége (1910)	555
A Bánság térszerkezete (1910)	575
A belgrádi katonai konvenció	593
A Bánsági Köztársaság megalakulása és működése	609
A Román Királyság területi igényei a Bánságban (1918-1923)	627
A jugoszláv-román határ módosítása a háromfelé osztott Bánságban	647
A trianoni államhatár kijelölésének problémái a torontáli háromszögben (1921-1925)	659
Trianon néhány társadalmi-gazdasági hatása a Bánságban	667
How the Trianon Peace Treaty impeding social and patial structure progress in the Bánság (1918-2010)	675
A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által	691
Trianon hatása a Bánság városhálózatára	709
A torontáli háromszög (Magyar-Bánság) településeinek néhány társadalmi jellemzője a 20. században.	725
Román-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2002)	737
A magyarság helyzete Román-Bánságban a két világháború között	755
Szerb-Bánság demográfiai és etnikai viszonyainak változása (1910-2011)	769
A tanulmányok első megjelenésének helyei	787
Mellékletek	793

MELLÉKLETEK

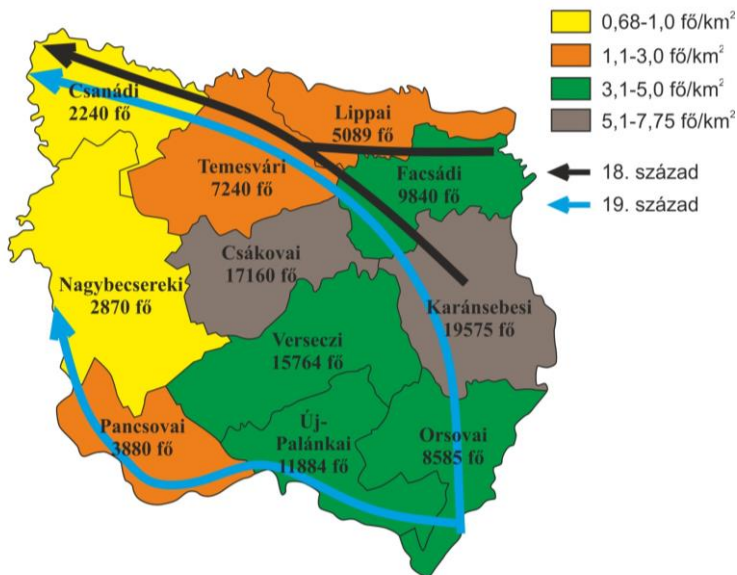
1. térkép. A Bánsági Határőrvidék elhelyezkedése és felosztása (1775-1873)

Map. 1. Location and division of the Banat Border Guard (1775-1873)

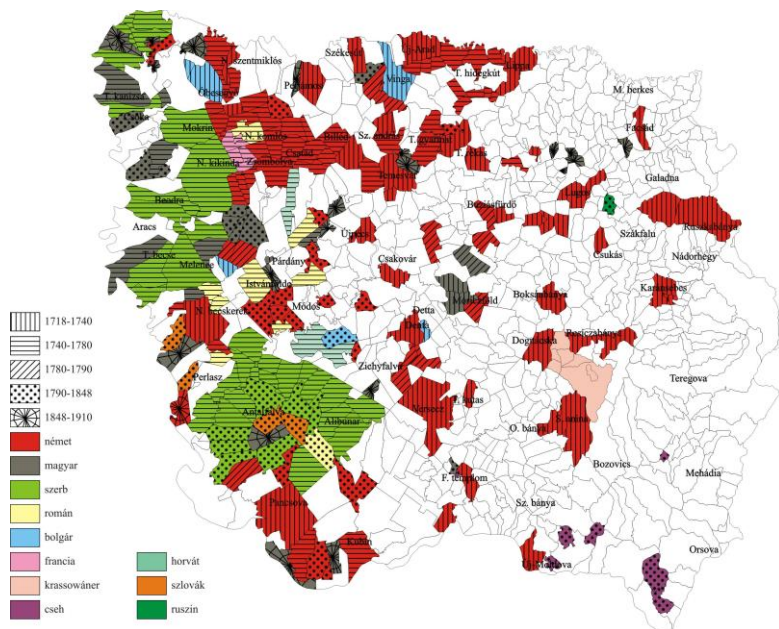
2. térkép. A Bánsági Határőrvidék felszámolása és betagolódása a történelmi vármegyékbe (1874-1886)

Map. 2. Liquidation of the Banat Border Guard and its incorporation into the historical counties (1874-1886)

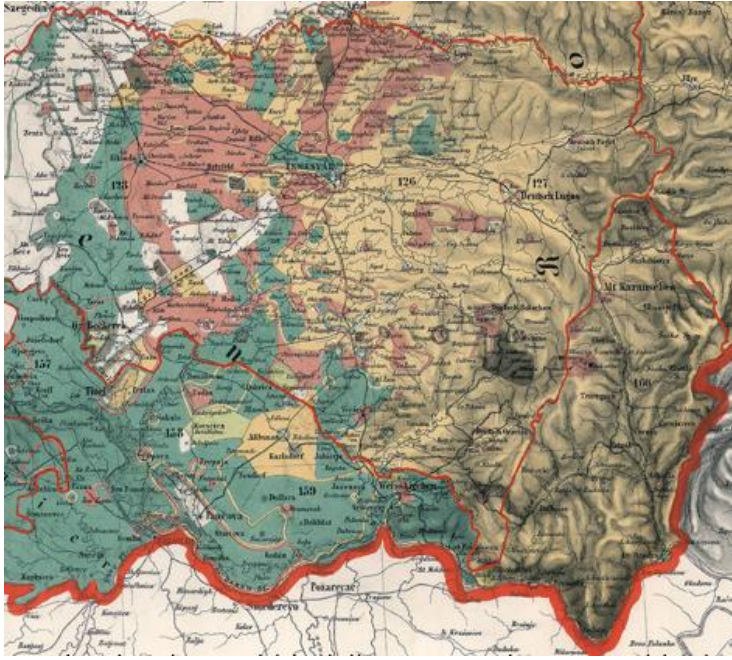
3. térkép. A Bánság népessége, népsűrűsége és a romák lehetséges vándorlási irányai (1717)

Map 3. The Bánság population density (1717) and potential of the roma migration directions

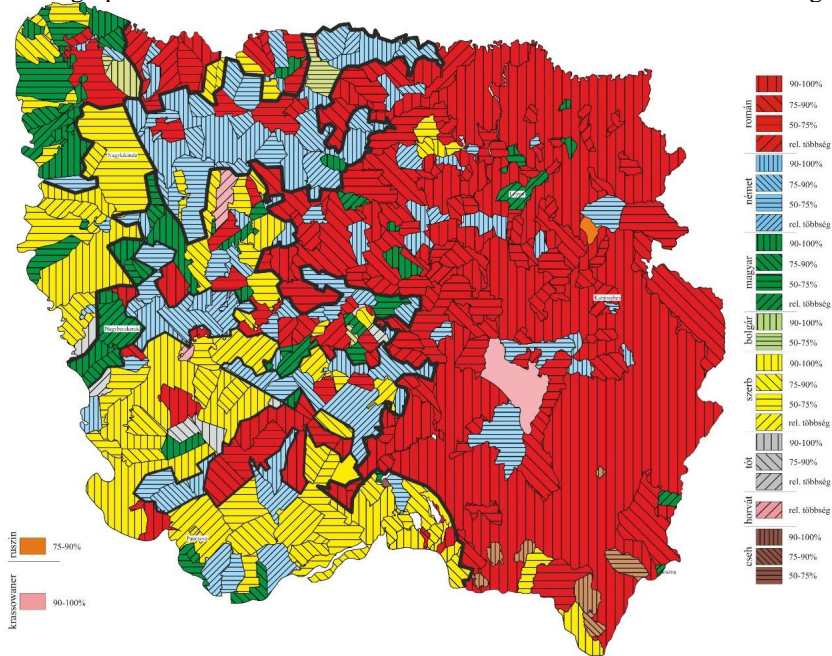
4. térkép. A bánsági szervezett telepítések meghatározó régiói (1718-1910)

Map 4. Defining regions of organized settlements in the Banat (1718-1910)

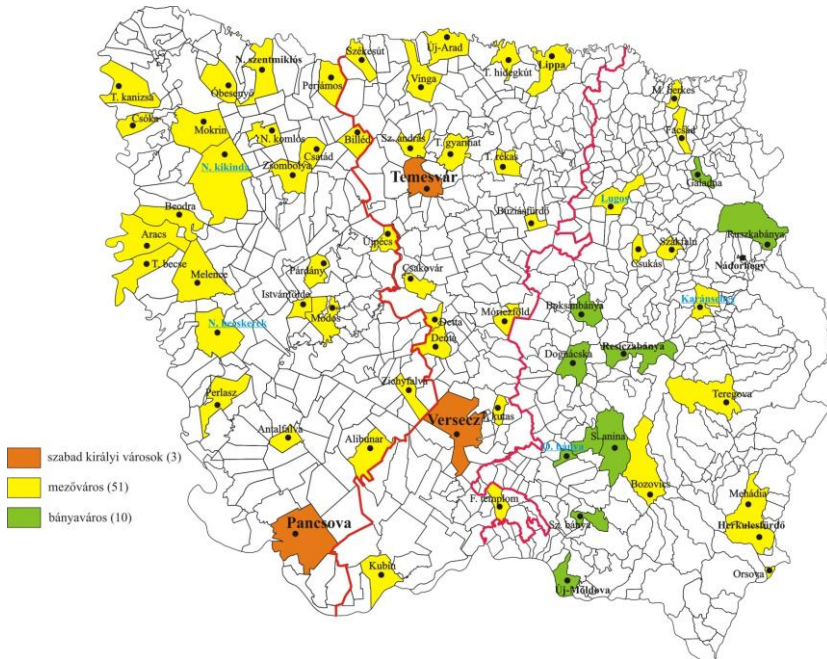
5. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1856)

Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie. Carl von Czoernig

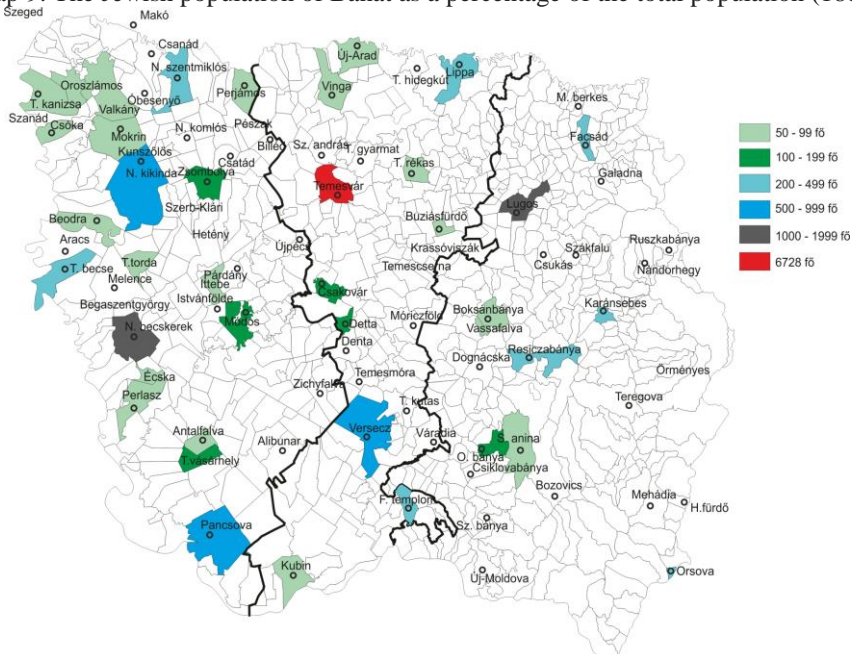
6. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map 6.: Ethical structure in the Bánság (1910)

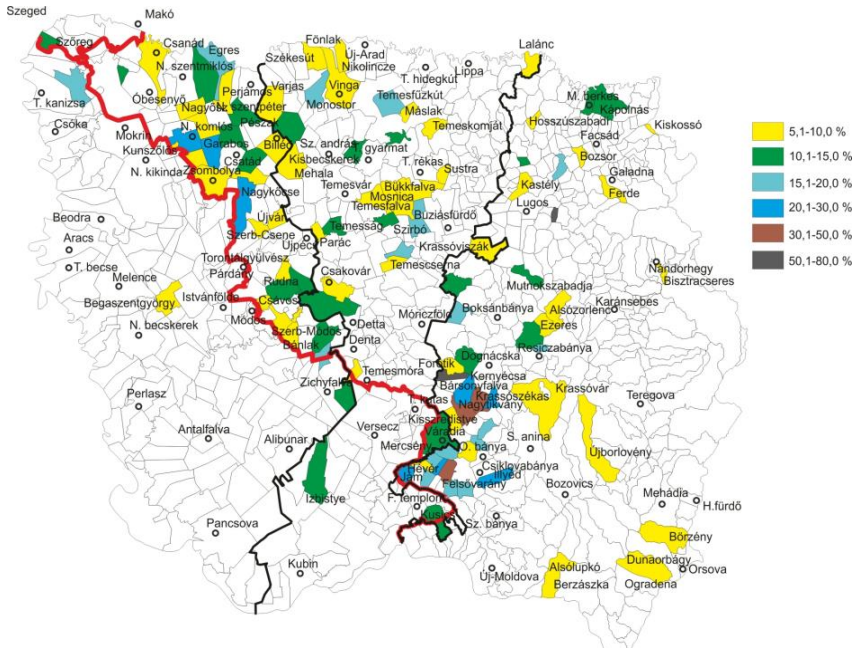
9. térkép. A Bánság zsidó népessége az összlakosság százalékában (1880)

Map 9. The Jewish population of Banat as a percentage of the total population (1880)

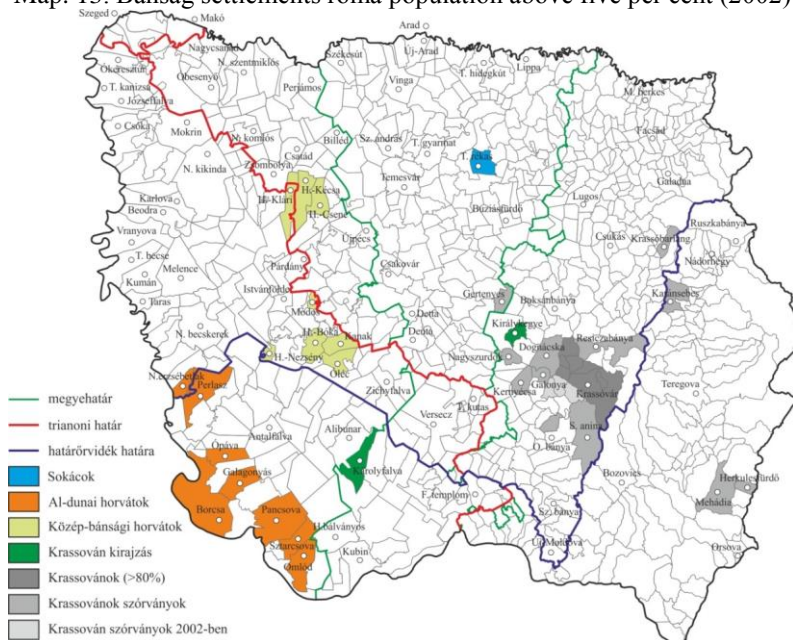

10. térkép. A Bánság 50 főnél népesebb zsidó közösségei (1910)

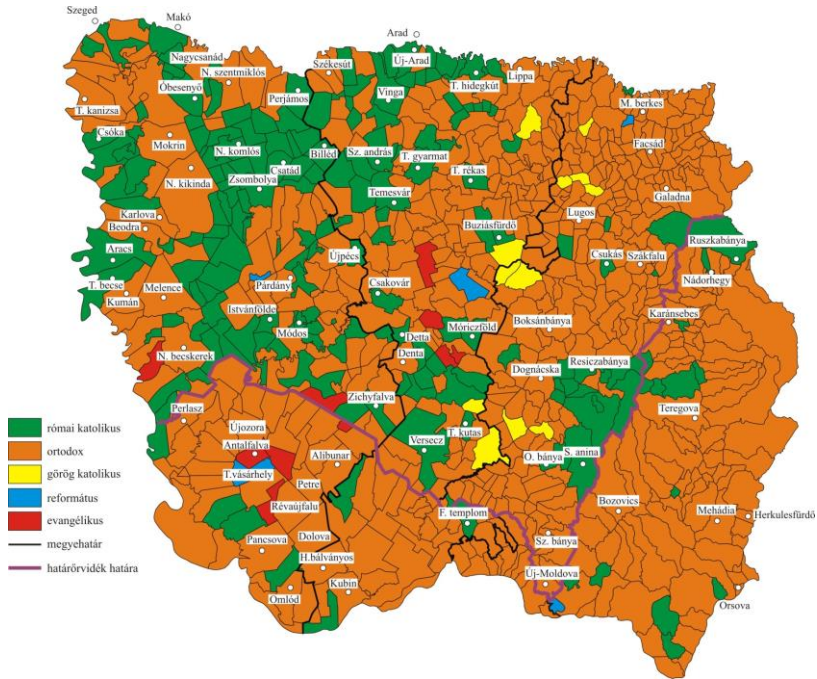
Map 10. The people of Banat more than 50 Jewish communities (1910)

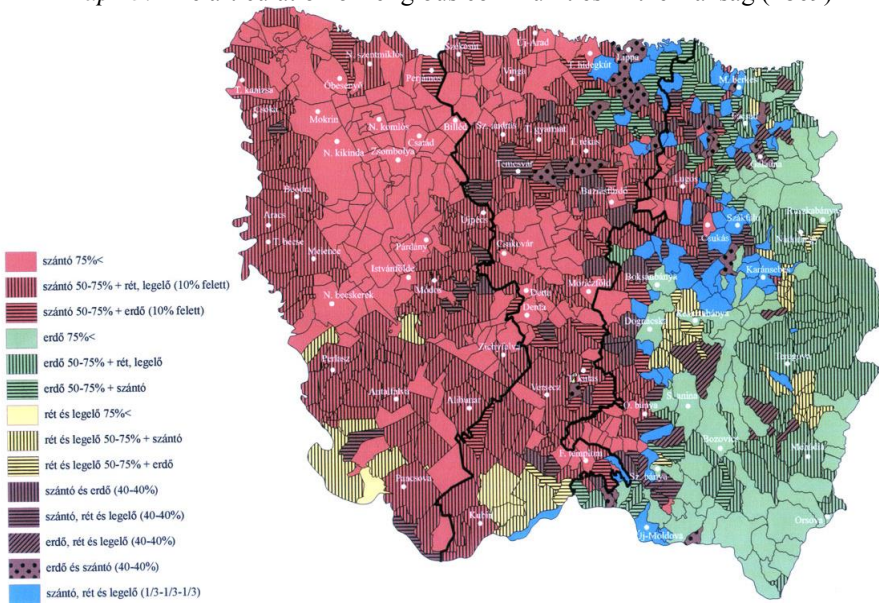
13. térkép. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)
 Map 13. Bánság settlements roma population above five per cent (2002)

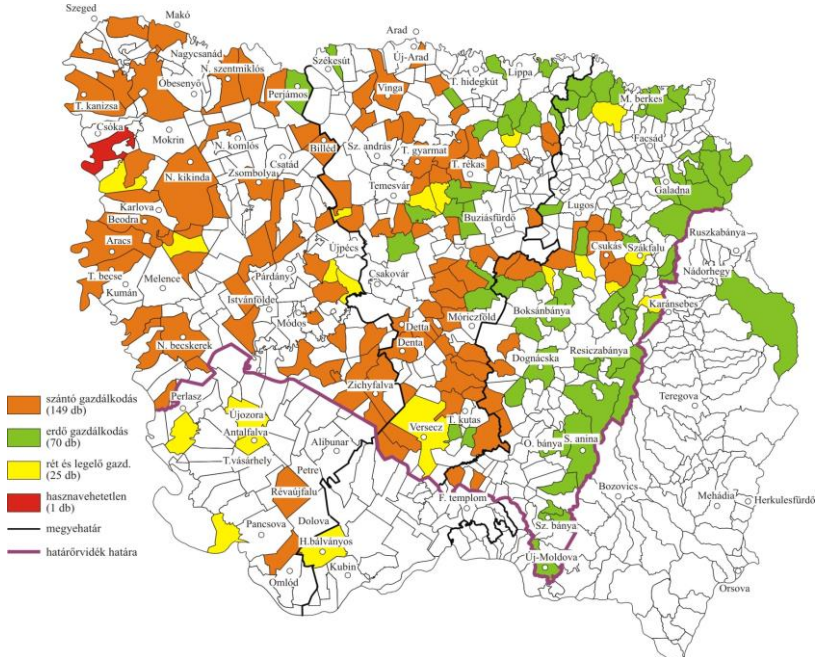
14. térkép. A bánsági horvát népcsoportok területi elhelyezkedése és származása
 Map 14.: Spatial distribution and origin of the Banatian Croat ethnic groups

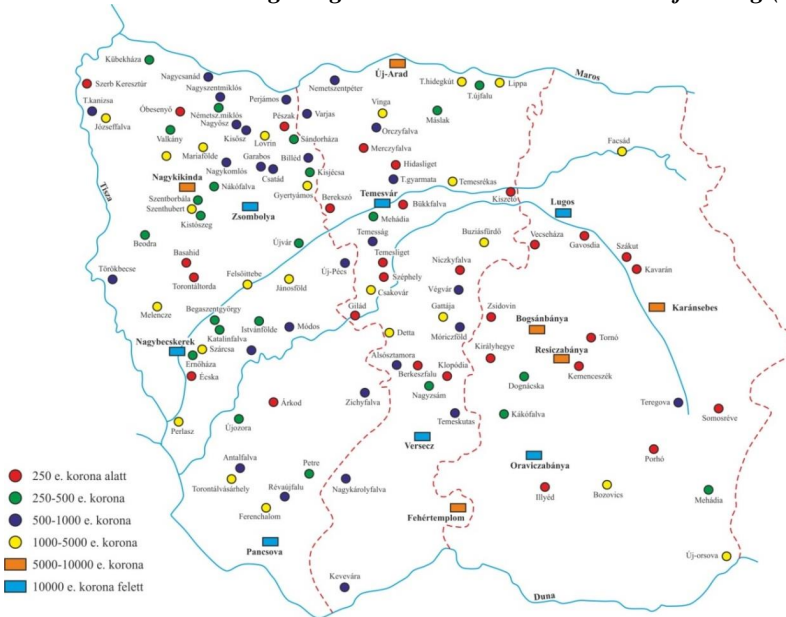
15. térkép: A Bánság településeinek vallási tagolódása (1869)
 Map 15: The articulation of religious communities in the Bánság (1869)

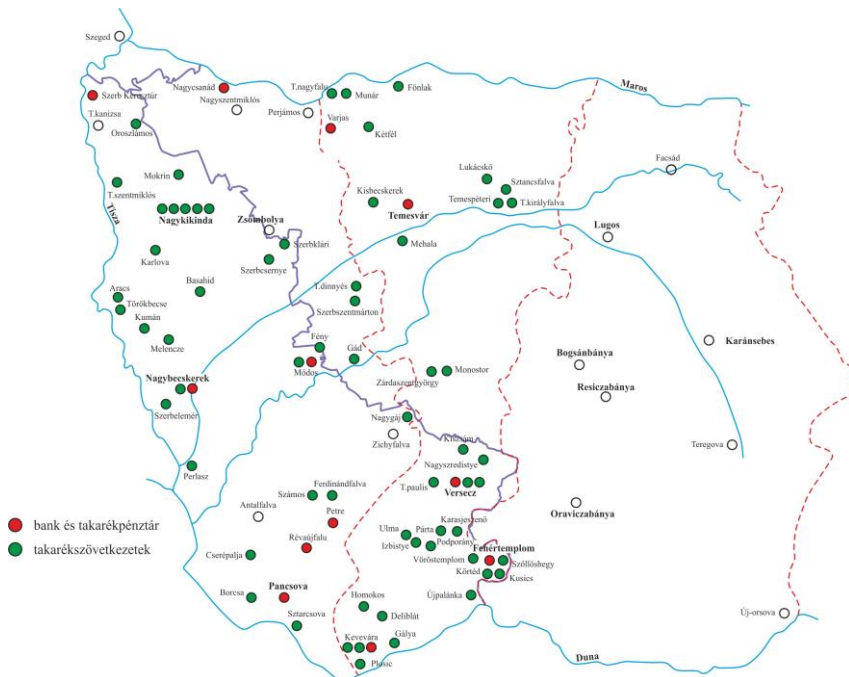
16. térkép. A Bánság mezőgazdasági földhasznosítási típusai (1895)
 Map 16. Agricultural spatial structure of the Bánság (1895)

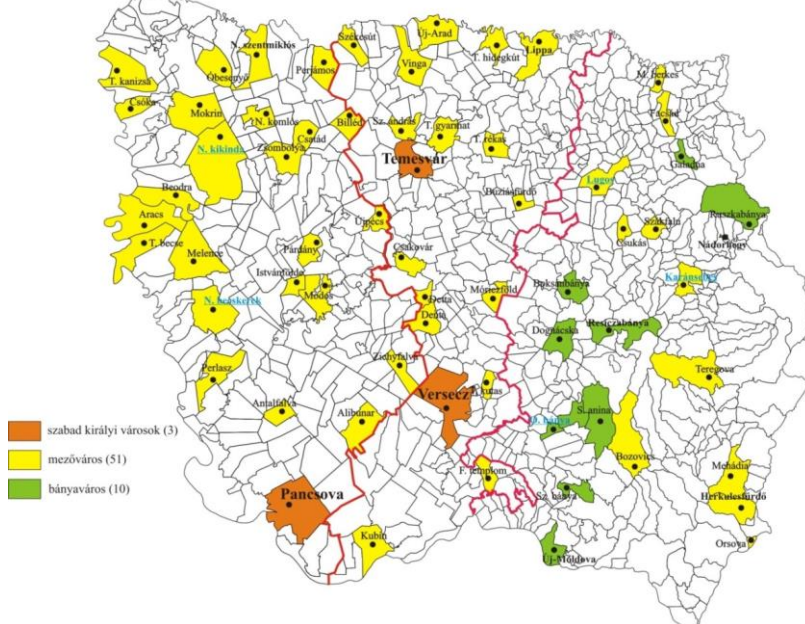
17. térkép. Az 1000 kat. holdnál nagyobb gazdaságokközpontjai és domináns gazdálkodása (1895)
Map17. The 1000 cat. holdings larger than centers and dominant farming (1895)

18. térkép. A Bácság jelentősebb bank- és pénzügyi központjai (1909)
Map 18. Bank and financial centres (1909)

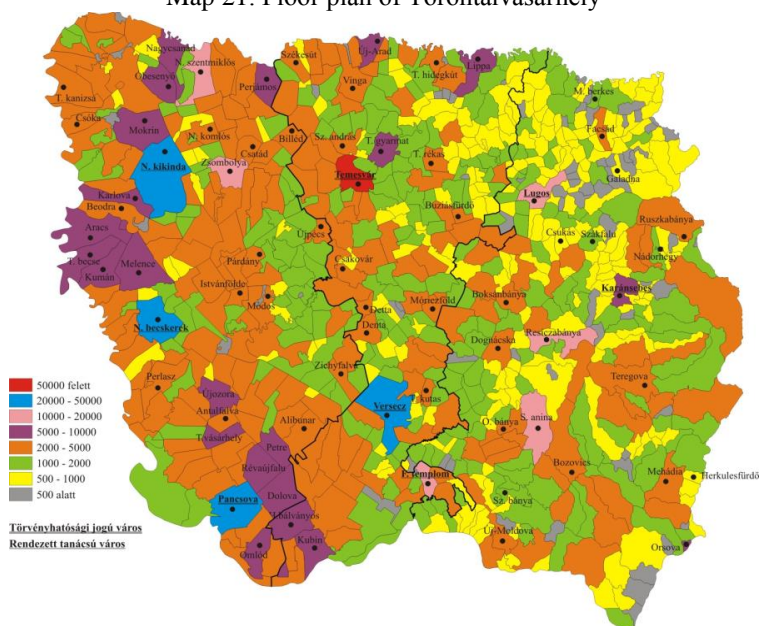
19. térkép. Szerb dominanciájú pénzüintézetek a Bánságban (1909)
 Map 19. Serbian-dominated financial institutions in the Banat (1909)

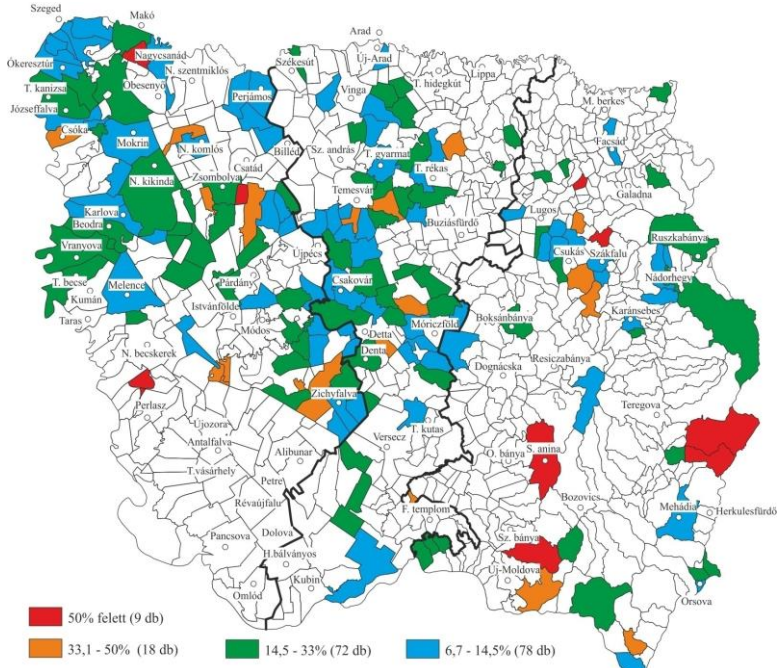
20. térkép. A Bánság városhálózata (1847)
 Map 20. Townnetwork of the Banat (1847)

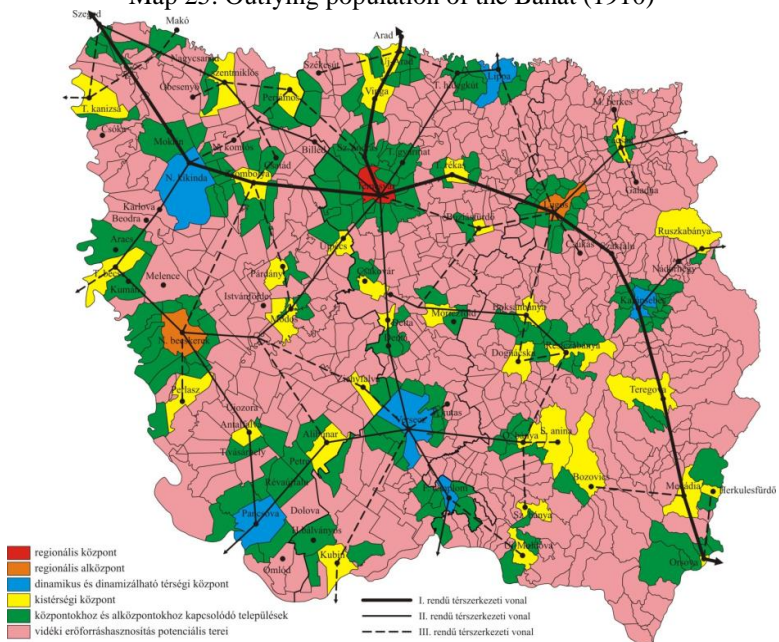
21. térkép. Torontálvásárhely alaprajza
Map 21. Floor plan of Torontálvásárhely

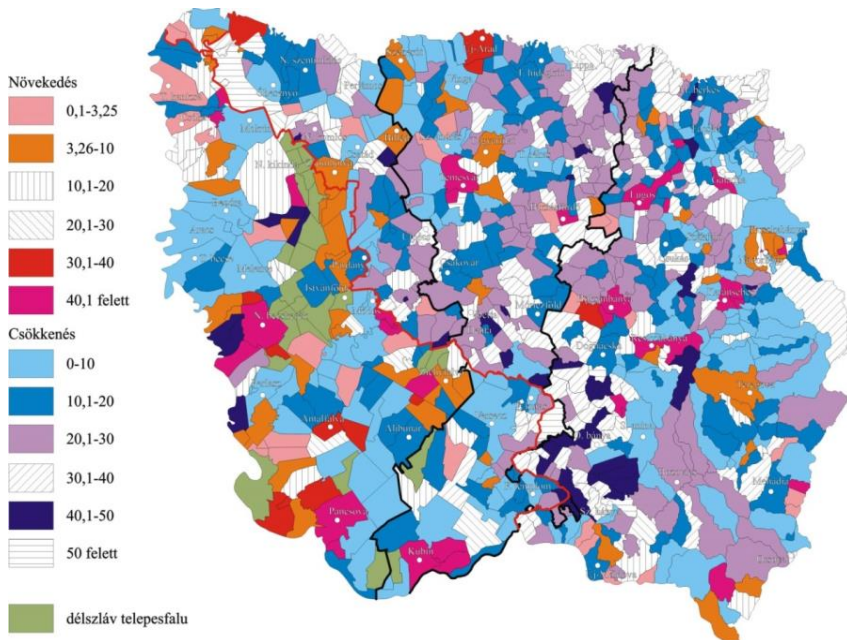
22. térkép: A Bánság településeinek népszámszám szerinti megoszlása (1910)
Map 22.: The settlements of the Bánság population distribution (1910)

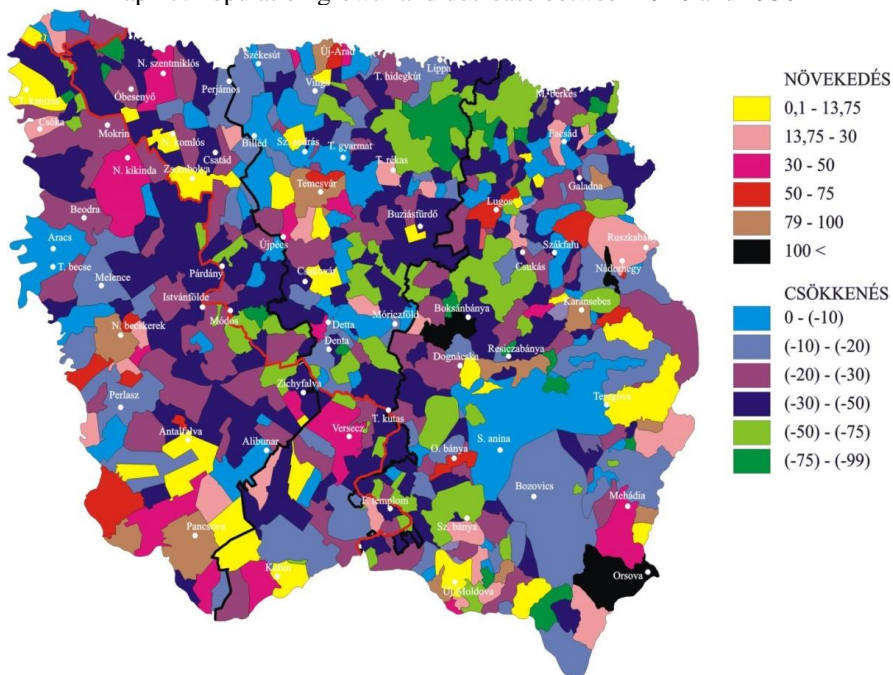
25. térkép. A Bánság külterületi népessége (1910)
 Map 25. Outlying population of the Banat (1910)

26. térkép. A Bánság térszerkezete (1910)
 Map 26. Outline of the spatial structure of the Banat (1910)

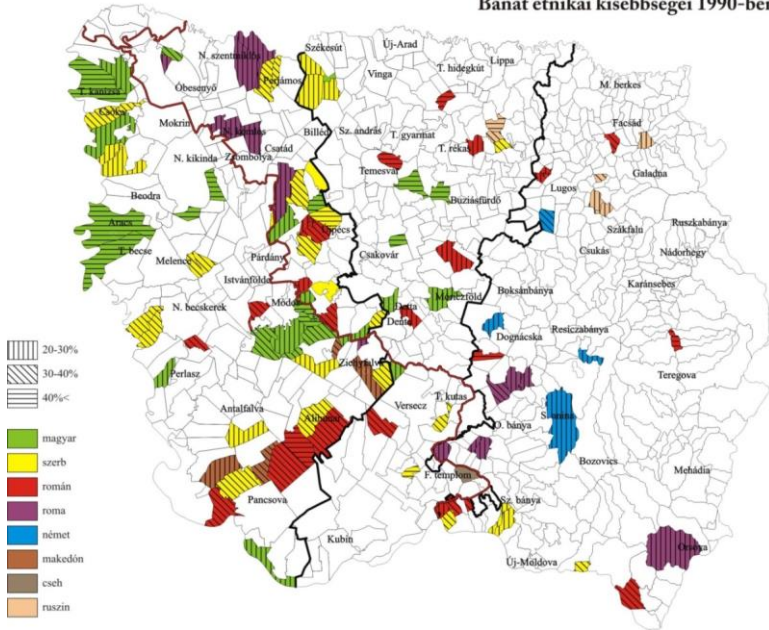

27. térkép. Népesség növekedés és csökkenés 1910-1950 között
Map 27. Population growth and decrease between 1910 and 1950

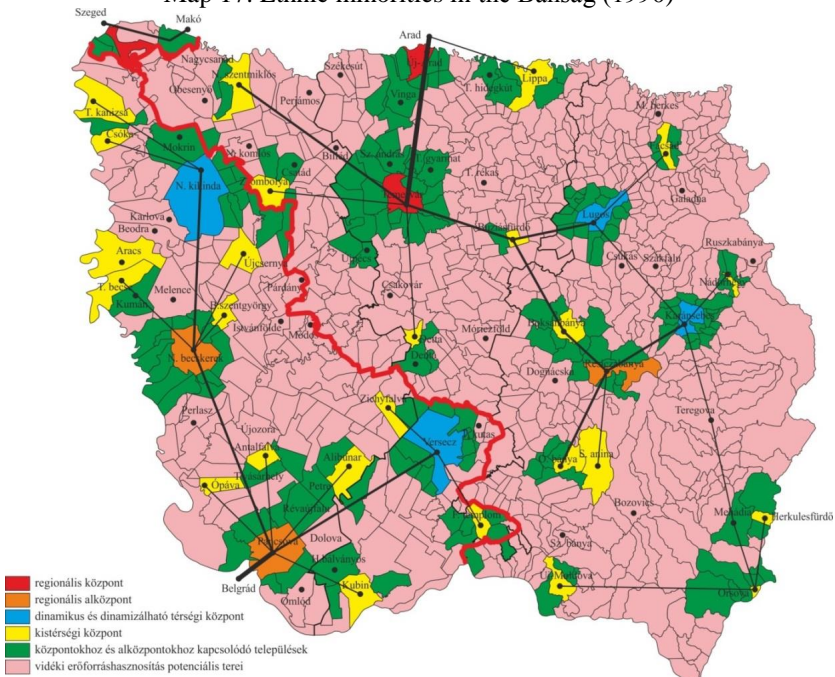
28. térkép. A népesség növekedés, ill. csökkenés 1950 és 1990 között
Map 28. Population growth and decrease between 1950 and 1990

Bánát etnikai kisebbségei 1990-ben

31. térkép. A Bánság etnikai kisebbségei (1990)

Map 17. Ethnic minorities in the Bánság (1990)

32. térkép. A Bánság térszerkezete (2010)

Map. 32. Outline of the spatial structure of the Bánság (2010)

